

युधिष्ठिर ॥ १० ॥ दिष्ट्या मुक्तस्तु संग्रामादस्मांल्लोकमयङ्गरात् ।
 क्षत्रधर्मैरतथापि कश्चिन्नोदसि पाण्डव ॥ ११ ॥ कश्चित् निहता-
 मित्र- प्रीणासि सुहृदो नृप । कश्चित् श्रियमिमां प्राप्य न त्वां
 शोकः प्रबाधते ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्यावाङ्मवला-
 अयात् । ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १३ ॥ इदन्तु
 मे महद्दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा । कृत्वा आतिशयमिमं महान्तं
 लोभकारितम् ॥ १४ ॥ सौभद्रं द्रौपद्यांश्च पातयित्वा सुतान् ।
 प्रियान् । जयोऽयमजयाकारो भगवन् प्रतिभाति मे ॥ १५ ॥ किन्तु
 वक्ष्यति वार्ष्णेयी बधूर्मं मधुसूदनम् । द्वारकावासिनी कृष्यामितः
 प्रतिगतं हरिम् ॥ १६ ॥ द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपया हतबान्धवा ।
 अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव माम् ॥ १७ ॥ इदमन्युश्च
 भगवन् यत्त्वां वक्ष्यामि नारद । मन्त्रसम्भरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन
 योजितः ॥ १८ ॥ यः स नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
 सिंहदर्पगतिर्दीमान् घृणी दाता यतद्रतः ॥ १९ ॥ आश्रयो धार्त-
 राष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः । अमर्षी नित्यसंरगो क्षेप्रास्माकं
 रणे रणे ॥ २० ॥ श्रीघ्रास्त्रश्चित्तयोधी च कृती चाद्भुतविक्रमः ।
 गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्रातास्माकमसौ किल ॥ २१ ॥ तीर्थ-
 कर्मणि तं ज्ञन्ती कथयामास सूर्यजम् । पुत्रं सर्वगुणोपेतमधु-
 कौशं जले पुरा ॥ २२ ॥ मञ्जूपायां समाधाय गङ्गास्तीतस्यमञ्ज-
 यत् । यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाप्यमन्यत ॥ २३ ॥ स
 ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्रातास्माकञ्च मातृजः । अज्ञानता मया भ्राता
 रान्द्रजुत्वेन धातितः । तन्नो दहति मातामि तूलराशिमिवानलः
 ॥ २४ ॥ न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहन । नाहं न
 भीमो न यमौ स तस्मान् वेद सुद्रतः ॥ २५ ॥ गता किल पृथा
 तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् । अस्माकं अमकामा वै तन्न पुत्री

मनेत्यथ ॥ २६ ॥ पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना ।
 अथ पश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतम् ॥ २७ ॥ न हि शब्दा-
 म्बहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे । अनार्यत्वं नृसंसर्गं कृतघ्नं हि
 मे भवेत् ॥ २८ ॥ युधिष्ठिरेण सन्धिं हि यदि कुर्यां मते तव ।
 भीतो रणे खेतवाहादिति मां मंस्यते जनः ॥ २९ ॥ सोऽहं
 विजित्य समरे विजय सहकेशवम् । सन्धास्ये धर्मपुत्रेण पथादिति
 च सोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥ तमुवाच किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् ।
 चतुर्षामभयं देहि कामं युध्यस्व फाल्गुनम् ॥ ३१ ॥ सोऽब्रवी-
 त्भ्रातरं धीमान् वैपमानां कृताञ्जलिः । प्राप्तान् विपद्भ्यांश्चतुरो न
 हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ३२ ॥ पञ्चैव हि श्रुता देवि भविष्यन्ति
 तव ध्रुवाः । सर्जुना वा हते कर्षं सकर्णा वा हतेऽर्जुने ॥ ३३ ॥
 तं पुत्रगृहिणी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् । भ्रातृणां स्वस्ति
 कुर्वीथा धीपा स्वस्ति चिकीर्षसि ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा किल पृथा
 विस्वद्योपययौ गृहान् । सोऽर्जुनेन हतरे वीरो भ्राता भ्रात्रा
 सहोदरः ॥ ३५ ॥ न चैव विव्रती मन्त्रः पृथायास्तस्य वा विभी ।
 अथ शूरो महेष्वासः पार्थनाजो निपातितः ॥ ३६ ॥ अहन्तुष्वा-
 धिपं पथात स्वसोदर्यं हिजोत्तम । पूर्वजं भ्रातरं कर्षं पृथाया
 वचनात् प्रभो ॥ ३७ ॥ तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्राष्टघातिनः ।
 कर्णांर्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ॥ ३८ ॥ सभायां स्त्रिय-
 मानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः । सहसोत्पतित क्रोधः कर्षं दृष्ट्वा
 स धाम्यति ॥ ३९ ॥ यदा ह्यस्य गिरो रुचाः शृणोमि कटुको-
 दया । सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिण ॥ ४० ॥ तदा
 नश्यति मे क्रोधः पादो तस्य निरौष्य ह । कुन्या हि सदृशो
 पादो कर्षस्येति मतिर्मम ॥ ४१ ॥ सादृश्यहेतुमन्विच्छन् पृथाया-
 स्तस्य चैव हि । कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन् ॥ ४२ ॥
 कथन्तु तस्य संग्रामे पृथिवी यक्रमयतात् । अथन्तु यतो भ्राता मे

तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् त्वत्तः सर्वं
यथातथम् । भवान् हि सर्वविदिप्रो लोके वेद कृताकृतम् ॥ ४४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णाभिज्ञाने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदताम्बरः ।
कथयामास तत् सर्वं यथा श्रुत्वा स सूतजः ॥ १ ॥

नारद उवाच । एवमेतन्महावाची यथा वहसि भारत । न
कर्णाजुनयो क्विद्विदधिपक्षं भवेद्रणे ॥ २ ॥ शुद्धमेतत्तु देवानां
कथयिष्यामि तेऽनघ । तन्निबोध महावाची यथावृत्तमिदं पुरा
॥ ३ ॥ क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो । सृष्ट्यर्णजनन-
स्तस्मात् कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥ ४ ॥ स बालस्तेजसा युक्तः सूत-
पुत्रद्वमागतः । चकाराङ्गिरसां त्रीष्टादनुर्वीदं गुरोस्तदा ॥ ५ ॥ स
बलं भीमसेनस्य फाल्गुनस्य च लाघवम् । बुद्धिञ्च तव राजेन्द्र
यमयोर्विनयन्तथा ॥ ६ ॥ अस्यञ्च वासुदेवेन बाब्ये गार्गीव-
धन्वन । प्रजानामनुरागञ्च चिन्तयानो व्यदधत ॥ ७ ॥ स
सख्यमकरोद्बाब्ये राज्ञा दुर्योधनेन च । युष्माभिर्नित्यसंदिष्टो
दैवात्तापि स्वभावतः ॥ ८ ॥ सर्वाधिकमया लक्ष्य धनुर्वीदं धन-
क्षयम् । द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं
वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् । अर्जुनेन समञ्चाहं गुह्येयमिति
मे मतिः ॥ १० ॥ सम शिष्येषु च स्त्रीह. पुत्रे चैव तव ध्रुवम् ।
त्वत्प्रसादान्न मां व्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ॥ ११ ॥ द्रोणस्तयोक्तः
कर्णेन सापेक्षं फाल्गुनं प्रति । दौरात्प्रज्ञैव कर्णस्य विदित्वा
तमुवाच च ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विदाद्यथावच्चरितव्रतः ।
हृदियो वा तपस्वी यो नान्यो विदात् कथञ्चन ॥ १३ ॥ इत्युक्त्तो-

ऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्रं प्रतिपूज्य च । जगाम सहसा रामं महेन्द्रं
 पर्वतं प्रति ॥ १४ ॥ स तु रामसुपागम्य शिरसाभिप्रणम्य च ।
 ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत् ॥ १५ ॥ रामस्तं
 प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः । स उक्तः स्वागतश्चेति प्रीतिमां-
 याभवद्भृशम् ॥ १६ ॥ तत्र कर्णस्य वसती महेन्द्रे स्वर्गसम्मिता ।
 गन्धर्वै राक्षसैर्यत्तैर्देवैः यामोत् समागमः ॥ १७ ॥ स तत्रैश्वर्य-
 मकरोद्भृशुश्रुत्वाष्टाद्यथाविधि । प्रियथाभवदत्यथं देवदानवरक्षसाम्
 ॥ १८ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते विचचारायमान्तिके । एकः
 खड्गधनुष्याणिः परिचक्राम सूर्योजः ॥ १९ ॥ सोऽग्निहोत्रप्रस-
 क्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः । जघानाञ्जानतः पार्थ होमधेनुं
 घटच्छया ॥ २० ॥ तदञ्जानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् । कर्णः
 प्रसादयंथैवमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥ अबुद्धिपूर्वं भगवन् धेनुरेपा
 हता तव । मया तत्र प्रसादञ्च कुरुष्वेति पुनः पुनः ॥ २२ ॥ तं
 स विप्रोऽब्रवीत् क्रुद्धो वाचा निर्मल्लयन्निव । दुराचार बधार्हस्त्वं
 फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ २३ ॥ येन विसर्द्धमे नित्यं यदथं घटसे
 भृशम् । शुध्यतस्तेन ते पाप चक्रं भूमिर्ग्रसिष्यति ॥ २४ ॥ तत-
 यक्रं महीशस्ते मूर्धान ते विधेतसः । पातयिष्यति विक्रम्य प्रवृ-
 गच्छ नराधम ॥ २५ ॥ यथेयं गौर्हता मूढ प्रमत्तेन लया मम ।
 प्रमत्तस्य तथारातिः शिरस्ते पातयिष्यति ॥ २६ ॥ शप्तः प्रसादया-
 मास ततस्तं हिजसत्तमम् । गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत्
 ॥ २७ ॥ न हि मे व्याहृतं कुर्यात् सर्वलोकोऽपि वै मृषा । गच्छ
 वा तिष्ठ वा यदा कार्यन्तते समाचर ॥ २८ ॥ इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ
 कर्णो दैन्यादधोमुखः । राममभ्यागमञ्जीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ २९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णयापकथने

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

नारद उवाच । कर्णस्य वाङ्मवीर्येण प्रणयेन दमेन च ।
तुनोप भृगुगार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १ ॥ तस्मै च विधिदत्त-
कृतस्त्रं ब्रह्मास्त्रं सनिर्वर्तनम् । प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी तत्तप-
स्विने ॥ २ ॥ विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽयमे भृगोः । चकारैवं
धनुर्वेदे यत्रमद्भुतविक्रमः ॥ ३ ॥ ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाथम-
मन्तिकात् । कर्णेन सञ्चितो धीमानुपवासेन कर्पितः ॥ ४ ॥
सुश्राप जामदग्नौ वै विश्रम्भोत्पन्नसौहृदः । कर्णस्योत्सङ्ग आघाय-
थिरः क्लान्तमना गुरुः ॥ ५ ॥ अथ कृमिः श्रेष्णमेदीमांसशोणित-
भोजनः । दारुणो दारुणस्त्रयः कर्णस्याभ्यासमागतः ॥ ६ ॥ स
तस्योरुमथासाद्य निभेद रुधिराधनः । न चैनमशकत् क्षैप्तुं हन्तु-
म्वापि गुरोर्भयात् ॥ ७ ॥ स दृश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन
भारत । गुरोः प्रबोधनाशङ्कौ तमुपैक्षत सूर्यजः ॥ ८ ॥ कर्णस्तु
वेदनां धैर्याद्दसप्तां विनिश्चय्य ताम् । अकम्पयन्नव्यथयन् धारया-
मास भार्गवम् ॥ ९ ॥ यद्वास्य रुधिरेणाङ्गं परिस्पृष्टं भृगूदहः ।
तदाबुध्यत तेजस्वी सन्तस्तथेदमब्रवीत् ॥ १० ॥ अहोऽस्मत्प्रशुचितां
प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं
भम ॥ ११ ॥ तस्य कर्णस्तदावष्ट कृमिणा परिभक्षणम् । ददर्श
रामस्तच्चापि कृमिं शूकरसन्निभम् ॥ १२ ॥ अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं
सूचीभिरिव सञ्चृतम् । रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलकं नाम नामतः
॥ १३ ॥ स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवाहजत् । तन्नि-
न्नेवावृजि क्लिन्नस्तद्भुतमिवाभवत् ॥ १४ ॥ ततोऽन्तरीक्षे दृष्टशे
विश्वरूप. करालवान् । राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघ-
वाहनः ॥ १५ ॥ स रामं प्राञ्जलिभूर्त्वा बभारि पूर्वमानसः । स्वस्ति
ते भृगुगार्दूल गमिष्यामि यथागतम् ॥ १६ ॥ मोक्षितो नरका-
दम्नाङ्गवता मुनिसत्तम । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं मे भवता
कृपम् ॥ १७ ॥ तमुवाच महाब्राह्मर्जामदग्नः प्रतापवान् कस्व

कृष्णाश्च तदकं प्रतिपन्ती ब्रवीच्छि तत् ॥ १८ ॥ सोऽब्रवीदहमासं-
 प्राक् हंशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया
 इव ॥ १९ ॥ सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं वलात् ।
 महर्षेःरमिषापेन कृनिभूतीऽपतं भुवि ॥ २० ॥ 'अब्रवीद्वि स मां
 प्रीषांस्तव पूर्वपितामहः । मूलश्रेष्ठापनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे
 ॥ २१ ॥ आपस्यान्ती भवेद्ब्रह्मन्त्रित्येवं तमयाब्रुवम् । भविता
 भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः ॥ २२ ॥ सोऽहमेतां गतिं प्राप्नो
 यथा शक्रमलस्तथा । जया साधो समागम्य विमुक्तः पाप-
 योनिः ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः । रामः
 कर्षंश्च सप्रीधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अतिदुःखमिदं मूढ न
 ज्ञातु ब्राह्मणः सहेत् । अत्रियस्येव ते धैर्यं कामया सत्यगुच्यताम्
 ॥ २५ ॥ तमुवाच ततः कर्षः शापभीतः प्रसादयन् । ब्रह्मचर्या-
 क्षरे ज्ञातं सूतं मां विद्धि भार्गव ॥ २६ ॥ राधेयः कर्षं इति मां
 प्रवदन्ति जना भुवि । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्त्रस्तुल्यस्य भार्गव
 ॥ २७ ॥ पिता सुकर्म सन्देही वैद्विद्याप्रदः प्रभुः । यती भार्गव
 इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥ २८ ॥ तमुवाच भृगुश्चेष्टः मरुपः
 प्रहसन्निव । भूमौ त्रिपतितं दीनं विपमानं कृताञ्जलिम् ॥ २९ ॥
 यस्मान्निव्योपचरितो ह्यस्यलोभादिह जया । तन्मादितन्त्र ते मूढ
 ब्रह्माक्षं प्रतिभास्यति ॥ ३० ॥ अन्यथा वचकालात्ते मह्येन समे-
 गुयः । यन्प्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत् कदाचन ॥ ३१ ॥
 गच्छेद्दानीं न ते स्थानमनृतस्यैह विद्यते । न जया मह्यो गुह्ये
 अत्रियो भविता मुधि ॥ ३२ ॥ एवमुक्तः स राजेण श्याधिनोप-
 जगाम च । दुष्योधनमुपागम्य कृतास्तोऽकीर्तिं चाब्रवीत् ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजपधर्मागुपासनपर्वणि कर्षाक्षप्रीति-

कर्मणं सतीयोऽप्यायः ॥ ३ ॥

नारद उवाच । कर्णस्तु समवाप्यैवमस्त्वं भार्गवमन्दनात् ।
 दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १ ॥ ततः कदाचिद्राजानः
 समाजग्मु स्वयम्बरे । कलिङ्गविषये राजन् राश्रश्चित्राङ्गदस्य च
 ॥ २ ॥ श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत । राजानः प्रसन्न-
 स्तत्र कन्यार्थं रुमुपागमन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान्
 सर्वपाथिवान् । रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४ ॥
 ततः स्वयम्बरे तस्मिन् संप्रवृत्ते महोत्सवे । समापितुर्नृपतयः
 कन्यार्थं नृपसूतम् ॥ ५ ॥ शिशुपालो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव
 च । कपोतरोमा नीलय स्वमी च दृढविक्रमः ॥ ६ ॥ शृगालश्च
 महाराजः स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः । अशोकः प्रतधन्वा च भोजी
 वीरश्च नामतः ॥ ७ ॥ एतेऽप्यन्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 स्नेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥ ८ ॥ काञ्चना-
 ङ्गदिनः सर्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभाः । सर्वे भासरदेहाश्च व्याघ्रा इव
 बलोत्कटाः ॥ ९ ॥ ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत । विवेश
 रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षवराश्रिता ॥ १० ॥ ततः संश्राव्यमाणेषु
 राज्ञां नामसु भारत । अत्यक्लामहार्त्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी
 ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनम् । प्रत्येपिधत्त
 तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२ ॥ स वीर्यमदमत्तलाङ्गीस-
 द्रोणावुपाश्रितः । रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ॥ १३ ॥
 तमन्वयाद्रथी खड्गं बहगोधाङ्गुलितवान् । कर्णः प्रस्त्रभृतां
 श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥ ततो विमर्द्दः समहान् राज्ञा-
 मासीत् युयुत्सताम् । सन्नद्धतां तनुव्राणि रथान् योजयतामेपि
 ॥ १५ ॥ तेऽभ्यधावन्त सक्रोधाः कर्णदुर्योधनावुभौ । शरवर्षाणि
 मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६ ॥ कर्णस्तेषामापततामेकीकेन
 शरेण ह । धनूंषि च शरांशान्यान् पातयामास भूतले ॥ १७ ॥
 तस्यै विघ्नपुः कांश्चित् कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् । कांश्चिदुदहती

वाणान् रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८ ॥ लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः
प्रहंरताम्बरः । हनसूतांश्च भूयिष्ठान् स विजिग्ये नराधिपान् ॥ १९ ॥
ते स्वयं वाहयन्तोऽश्वान् याहि याहीति वादिनः । व्यपेयुस्ते रथां
हिला राजानो भग्नमानसाः ॥ २० ॥ दुर्योधनस्तु कर्णेन पात्य-
मानोऽभ्यवात्तदा । हृष्ट कन्यासुपादाय नगरं नांगसाहयम् ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्योधनस्य
स्वयम्बरकन्याहरणो वतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नारद उवाच । आविष्कृतवलं कर्णं श्रुत्वा राजा स भागधः ।
आहत्यहैरथेनाजौ जरासन्धो महीपतिः ॥ १ ॥ तयोः समभव-
द्युद्धं दिव्यास्तविदुषीर्द्वयोः । युधि नानाप्रहरणैरन्योऽन्यमभि-
वर्षती ॥ २ ॥ क्षीणवाणौ विघ्नो भग्नखड्गौ महीभृता ।
वाङ्गभिः समसञ्जेताभुभावपि बलान्विता ॥ ३ ॥ वाङ्गकण्ठक-
युद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः । विभेद सन्धिं देहस्य जरयाश्लेषि-
तस्य हि ॥ ४ ॥ स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
प्रोतोः क्षीत्यद्रवीत् कर्णं वैरसत्सुख्य भारत ॥ ५ ॥ प्रोत्वा इदौ
स कर्णाय मालिनौ नगरीमथ । अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत्
सपन्नजित् ॥ ६ ॥ पालयामास सम्प्राप्त कर्णः परपलाहेनः । दुर्यो-
धनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७ ॥ एव शस्त्रप्रतापेन
प्रथितः सोऽभवत् क्षितौ । लहितायै सुरेन्द्रेण भित्तिं वर्गा-
त्कुण्डले ॥ ८ ॥ स दिव्ये सङ्घे प्रादात् कुण्डले परमाश्चिंते ।
सङ्घं कञ्चद्वापि भीक्षितो देवमायया ॥ ९ ॥ विगुप्त कुण्डला-
भ्याश्च सङ्घेन च वर्भण्डा । निहतो त्रिभूषिताजौ वासुदेवस्य मग्नतः
॥ १० ॥ द्वाह्यणस्यापि शपेन रामस्य च महात्मनः । कुन्त्याश्च
वरदानेन भायया च यत्नती ॥ ११ ॥ भीष्मावमाणात् संभ्यायां

रथस्यार्धानुकीर्तनात् । यत्प्राप्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च
 ॥ १२ ॥ चद्रस्य देवराजस्य यमस्य वचणस्य च । कुविरद्रोणयो-
 र्यैव कृपस्य च महात्मनः ॥ १३ ॥ अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युद्धे
 गाण्डीवधन्वना । हतो वैकर्त्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ १४ ॥
 एवं शप्तस्तव भ्राता बद्धमिथापि वञ्चितः । न शोच्यः स नरव्याघ्रो
 युद्धे हि निधनं गतः ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णवीर्य-

कथने षष्ठमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः ।
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्हृद्ध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ १ ॥ तं हीनमनसं
 वीरं शोकोपहतमातुरम् । निश्वसन्तं यथा नागं पर्यश्विनयनं तथा
 ॥ २ ॥ कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखोपहतचेतना । अब्रवीन्मधुरा-
 भाषा काले वचनमर्थवत् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितु-
 मर्हसि । जह्नि शोकं महाप्राञ्चं शृणुष्वेदं वचो मम ॥ ४ ॥ यतितः
 स मया पूर्वं भ्रात्रं ज्ञापयितुं तव । भास्करेण च देवेन पित्रा
 धर्मभृताम्बर ॥ ५ ॥ यदाद्यं हितकामेन सुहृदा हितमिच्छता ।
 तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्रान्ते मम चाग्रत ॥ ६ ॥ न चैनमभक-
 ङ्गानुरहम्वा खोहकारणैः । पुरा प्रत्यनुनेतुम्वा गन्तुम्वाप्येकतां
 त्वया ॥ ७ ॥ तत कालपरीत स वैरस्योद्धरणे रतः । प्रतीप-
 कारी युष्माकमिति शोपेक्षितो मया ॥ ८ ॥ इत्युक्तो धर्मराजस्तु
 मात्रा वाप्याकुलेक्षणः । उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुल-
 चेतनः ॥ ९ ॥ भवत्या गूढमन्त्रत्वात् पीडितोऽस्मीत्युवाच ताम् ।
 शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु योषितः । न युद्धं धारयिष्यन्ती-
 त्येवं दुःखसमन्वितः ॥ १० ॥ स राजा पुत्रपौत्राणां सम्बन्धिसुहृदां

तथा । अरन्नुद्दिग्दृश्यो बभूवोद्दिग्चेतनः ॥ ११ ॥ ततः शोक-
परीतात्मा सधूम इव पावकः । निर्वेदमगमहीमान् राजा सन्ताप-
पीडितः ॥ १२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरा-
नुतापे षष्ठीऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।
शुभोच दुःखसन्तप्तः स्रुत्वा कथं महारथम् ॥ १ ॥ आविष्टो दुःख-
शोकाभ्यां निश्चसंशय पुनः पुनः । दृष्टार्जुनमुवाचेदं वचनं शोक-
कर्षितः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यज्ञैश्च्यमाचरिष्यामो वृष्टान्धकपुरे वयम् ।
आतीन्निष्पुरुषान् कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ ३ ॥ अमित्रा
नः समृद्धार्थाः वृत्तार्थाः कुरवः कृताः । आत्मानमात्मना हत्वा किं
धर्मफलमाप्नुमः ॥ ४ ॥ धिगस्तु द्वात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषम् ।
धिगस्तुमपं घेनेमामापदं गमिता वयम् ॥ ५ ॥ साधु क्षमा दमः
शौचं सर्वैराग्यं क्षमत्सरः । अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वन-
चारिणाम् ॥ ६ ॥ वयन्तु लोभान्मोहाच्च दग्धं मानञ्च संश्रिताः ।
द्रुमामवस्थामापन्ना रान्पल्लेश्वसुक्षया ॥ ७ ॥ त्रैलोक्यस्यापि
रान्धेन नाम्नान् कथित् प्रहर्षयेत् । बान्धवान् निहृतान् दृष्ट्वा
पृथिवीविलयैषिण ॥ ८ ॥ ते वयं पृथिवीहेतोरवध्यान् पृथिवी-
श्वरान् । सम्परित्यज्य जीवामो हीनार्थां हतबान्धवाः ॥ ९ ॥
आमिपि शयमानानामशुभं नः शुनामिव । आमिपल्लैव नो हीष्ट-
मामिपस्य विवर्जनम् ॥ १० ॥ न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य
राशिभिः । न गवाश्चेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ११ ॥
काममन्युपरीतास्ते क्रोधहर्षममन्विताः । मृत्युयान समारुह्य गता

वैवस्वतक्षयम् ॥ १२ ॥ वज्रकल्याणसंयुक्तानिच्छन्ति पितरः सुतान् ।
 तपसा ब्रह्मवैर्येण सत्त्वेन च तितिक्षया ॥ १३ ॥ उपवासैस्तथे-
 च्याभिर्ब्रतशौतुकमङ्गलैः । त्त्रभन्ते मातरो गर्भास्ताम्नासाग् दश
 विभ्रति ॥ १४ ॥ यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यद्रि ।
 सन्धाविता जातबलास्ते दद्युर्द्यदि नः सुखम् । इह वागुव वा
 चेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १५ ॥ तासामयं समारम्भो निर्वृत्तः
 केवलोऽफलः । यदासां निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १६ ॥
 अभुक्त्वा पार्थिवान् भोगान् ऋणान्यनपहाय च । पितृभ्यो देवता-
 स्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १७ ॥ यदैषामस्वपितरौ जातकामा-
 बुभावपि । संजातबलरूपेषु तथैव निहता नृपाः ॥ १८ ॥ संयुक्ताः
 काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसः । न ते जन्मफलं किञ्चिद्धोक्तारो
 जातु कर्हिचित् ॥ १९ ॥ पाञ्चालानां कुक्षणाच्च हता एव हि धे
 हताः । न चेत् सर्वानयं लोकान् पश्येत् स्वेनैव कर्मणा ॥ २० ॥
 वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं सृताः । घृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु
 तत् सर्वं प्रतिपत्स्यति ॥ २१ ॥ सदैव निकृतिप्रज्ञो हेष्टा मायोप-
 जीवनः । मिथ्याविनीतः सततमन्नास्वनपकारिषु ॥ २२ ॥ न
 सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्लज्जितम् । न तैर्मुक्तोयमवनिर्न
 नार्थो गीतवद्वितम् ॥ २३ ॥ नामात्यसङ्घर्षा वाक्यं न च श्रुतवतां
 श्रुतम् । न रत्नानि पराङ्गानि न भूर्न द्रविणागमः ॥ २४ ॥
 अन्मद्वेषेण सन्तापः सुखं स्नेहं न विन्दति । वृद्धिमन्तान् तां दृष्ट्वा
 विवर्णो हरिणः इयः ॥ २५ ॥ घृतराष्ट्रश्च नृपतिः सौवलेन निवे-
 दितः । तं पिता पुत्रगृह्णित्वादनुमेने न धे स्थितम् ॥ २६ ॥ अन-
 वैच्छैव विदुरं गाङ्गेयञ्च महामतिः । असंभयं चयं राजा यथै-
 वाहं तथा गतः । अनिघ्न्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ॥ २७ ॥
 पतितो यथसो दीप्ताङ्गातयित्वा सहीदरान् । इमौ हि वृद्धो
 शोकागौ प्रक्षिप्य स सुशोभन ॥ २८ ॥ यत्कालप्रवेगस्तत्र पाप

बुद्धिः सदैव हि । की हि बन्धः क्लीनः संस्तथा ब्रूयात् सृष्ट-
 क्षने । यथासावुक्तवान् वाक्यं युयुत्सुः कृष्णसन्निधौ ॥ २९ ॥
 आत्मनो हि वेद्यं दीप्रादिनष्टाः प्राश्रवतीः समाः । प्रदहन्ती दिशः
 सर्वा भास्करा इव तेजसा ॥ ३० ॥ सोऽन्नाकं वैरपुरुषो दुर्मतिः
 प्रग्रहं गतः । दुर्योधनकृते ह्येतत् कुलं नो विद्मिपातितं ॥ ३१ ॥
 अवध्यानां वधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्र वाच्यतां ॥ ३२ ॥ कुलस्या-
 स्यान्तकरणं दुर्मतिं पापकारिणं । राजा राष्ट्रेश्वर कृत्वा घृत-
 राष्ट्रोऽद्य शोचति ॥ ३३ ॥ हताः शूराः कृतं पापं विप्रयः स्त्री
 विनाशितः । हत्वा नो विगती मन्युः शोको मां रुन्धयत्यसौ ।
 धनञ्जय कृतं पापं कल्याणोपहन्यते ॥ ३४ ॥^० ख्यापनेनावुतापेन
 दानेन तपसापि वा । निवृत्तत्रा तीर्थगमनात् श्रुतिभ्रुतिजपेन वा ।
 त्यागवांच पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ ३५ ॥ त्यागवान्
 जन्मभरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा । प्राप्तवर्जा कृतमतिर्ब्रह्म सपद्यते
 तदा ॥ ३६ ॥ स धनञ्जय निर्दन्द्धो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः । वनमा-
 बन्ध्र वः सर्वान् गमिष्यामि परन्तप ॥ ३७ ॥ न हि कृत्स्नतमो
 धर्मैः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः । परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिस्सूदन
 ॥ ३८ ॥ मया सृष्टन्तु पापं हि परिग्रहमभीप्सता । जन्मचय-
 निमित्तञ्च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ॥ ३९ ॥ स परिग्रहसुत्सृज्य
 कृत्स्नं राज्यं तथैव च । गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको निर्भ्रमः
 क्षचित् ॥ ४० ॥ प्रशाधि त्वमिमांश्वीं क्षीमां निहतकष्टकाम् ।
 न ममाथोऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुरुसत्तम ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्त्वा
 वचनं धर्मराजो शुचिष्ठिर । व्युपारमत तं पार्थः कनीयान् प्रत्य-
 भापत ॥ ४२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शुचिष्ठिरपरि-

वैशम्पायन उवाच । अथार्जुन उवाचेदमधिष्ठित इवाक्षमी ।
अभिनीततरं वाक्यं दृढवाद्पराक्रमः ॥ १ ॥ दर्शयन् स तदा-
त्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः । अयमानो महातेजाः सुक्लृणी परिसंलि-
खन् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैश्वस्यमुत्तमम् ।
यत्कृत्वामानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३ ॥ शत्रून् हत्वा
महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् । एवं विधं कथं सर्वं त्यजेथा
बुद्धिलाघवात् ॥ ४ ॥ क्लोवस्येह कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।
किमर्थं ह्य महीपालानवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ५ ॥ यो ह्याजिजी-
विषिद्वैद्यं कर्मणा नैव केनचित् । समारम्भान् बुभूषित हतस्वस्ति-
रकिञ्चनः । सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥ ६ ॥ कापालीं
नृप पापिष्ठां वृत्तिमासाद्य जीवतः । संत्यज्य राज्यमृदन्ते लोको-
ऽयं किं वेदिष्यति ॥ ७ ॥ सर्वारम्भान् परित्यज्य हतस्वस्तिर-
किञ्चनः । कस्मादाशंससे मैत्र्यं कर्तुं प्राकृतवत् प्रभो ॥ ८ ॥
अस्मिन्नाजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुधराम् । धर्मार्थावखिली
हित्वा वनं मौर्यात् प्रतिष्ठसे ॥ ९ ॥ यदिमानि हवींषीह विम-
थिथन्तःसाधव । भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम्
॥ १० ॥ आकिञ्चन्यं सुनौनाञ्च इति वै नङ्गपोऽब्रवीत् । कृत्वा
नृशंस्यं ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥ ११ ॥ अश्वस्तनशृणीणां
हि विद्यते वेद तद्बुभवान् । यन्तुमं धर्ममित्याहुर्धनादप्य प्रव-
र्त्तते ॥ १२ ॥ धर्मं संहरति तस्य धनं हरति यस्य सः । ह्रिय-
माणे धने राजन् वयं कस्य क्षमेमहि ॥ १३ ॥ अभिशस्तं प्रप-
श्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् । दारिद्र्यं घातकं लोके न तत्
शंसितुमर्हति ॥ १४ ॥ यतितः शोचते राजन् निर्धनश्चापि शोचते ।
विशेषं नाधिगच्छामि निर्धनस्यावरस्य च ॥ १५ ॥ अर्थेभ्यो हि
विवृद्धेभ्यः सशृतेभ्यस्ततस्ततः । क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्वतेभ्य

द्रवापगाः ॥ १६ ॥ अर्थादर्मस्य कामस्य स्वर्गयैव नराधिप । प्राण-
 यात्रापि लोकस्य विनाथं न प्रसिध्यति ॥ १७ ॥ अर्थेनेह विही-
 नस्य पुरुषस्याल्पभेषसः । विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुस-
 रितो यथा ॥ १८ ॥ यस्यार्यास्तस्य मित्राणि यस्यार्यास्तस्य
 बान्धवाः । यस्यार्याः स पुमान् लोके यस्यार्यं स च पण्डितः
 ॥ १९ ॥ अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विधत्सता । अर्थैर-
 र्यानि बध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ २० ॥ धर्मः कामस्य हृदय
 धृतिः क्रोधः श्रुतं मदः । अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप
 ॥ २१ ॥ धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्द्धते । नाधनस्या-
 स्तप्रयं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ गाधनो धर्मकृद्भ्यानि
 यथावदनुतिष्ठति । धनाद्धर्मः प्रभवति मैलाद्धि नदी यथा ॥ २३ ॥
 यः कृमाश्च कृमगवः कृमभृत्यः कृमातिथिः । स वै राजन् कृमो
 नाम न शरीरकृमः कृमः ॥ २४ ॥ अवेक्षस्व यथान्याय पश्यं
 देवासुरं यथा । राजन् किमन्यज्ज्ञातीनां बधादृग्ध्यन्ति देवताः
 ॥ २५ ॥ न चेद्वैतव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् । एतावानेव
 वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ २६ ॥ अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवि-
 तव्यं विपश्चिता । सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यञ्चापि यत्नतः ॥ २७ ॥
 द्रोहाद्देवैरवाप्तानि द्विवि स्थानानि सर्वश । द्रोहात्किमन्य-
 जज्ञातीनां गृह्यन्ते धेन देवताः ॥ २८ ॥ इति देवा व्यवसिता
 वेद्वादाय शाश्वताः । अधीयन्तेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति
 च ॥ २९ ॥ कृतस्त्वं तदेव तच्छ्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः । न
 पश्चामोऽनपकृतं धनं किञ्चित् क्वचिद्वयम् ॥ ३० ॥ एवमेव हि
 राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् । जित्वा ममेयं ब्रुवते पुत्रा इव
 पितुर्धनम् । राजर्षयोऽपि ते स्वर्या धर्मो ह्येषां निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 यथैव पूर्णादुदधे स्यन्दन्तग्रापो दिग्मी दध । एवं राजकुलाहितं
 पृथिवीं प्रति तिष्ठति ॥ ३२ ॥ आसीदियं दिल्लीपस्य नृगस्य नङ्ग-

पस्य च । अम्वरीपस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥३३॥
 स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्त सर्वदक्षिणः । तस्मिन् यजमे राजन्
 प्राप्तस्त्वं राज्यजिल्लिपम् ॥ ३४ ॥ येषां राजाश्वमेधेन यजते
 दक्षिणावता । उपेत्य तस्यावभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥ ३५ ॥
 विश्वरूपो महादिवः सर्वमेधे महामखि । जुहाव सर्वभूतानि
 तथैवात्मानमात्मना ॥ ३६ ॥ आश्वतोऽयं भूतिपयो नास्यान्तमनु-
 शुश्रुम । महान् दाशरथः पन्था मा राजन् कापयङ्गमः ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शुषिष्ठिर उवाच । मुहूर्त्तं तावद्वैकाग्रो मनु श्रोत्रेऽन्तरा-
 त्मनि । धारयन्नपि तच्छ्रुत्वा रोचेत इवनं मम ॥ १ ॥ साधु-
 गम्यमह मागं न जातु तत्कृते पुनः । गच्छेय तद्गमिष्यामि
 हिला ग्राम्यसुखानुगत ॥ २ ॥ चेमथैकाकिना गम्य पन्थाः कोऽ-
 स्तीति पृच्छ मा । अथ वा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि ने शृणु
 ॥ ३ ॥ हिला ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो महत्तप । अरण्ये
 फलमूलाशी चरिष्यामि शृगैः सह ॥ ४ ॥ जुह्वानोऽग्निं यथा-
 कालसुभौ कालावुपसृशन् । कृश परिमिताहारयर्मचौरजटा-
 धर ॥ ५ ॥ शीतवातातपसह, क्षुतपिपासाश्रमक्षमः । तपसा
 विधिदृष्टेन शरीरमुपशीलयन् ॥ ६ ॥ मरु कर्षसुखा नित्यं शृणु-
 न्नुच्चावचा गिर । सुदितानामरण्येषु वसता शृगपक्षिणाम् ॥ ७ ॥
 आजिघ्रन् पिशलान् गन्धान् फुल्लाना वृक्षवीरुधाम् । नानारूपान्
 वने पश्यन् रमणोयान् वनौकस ॥ ८ ॥ वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं
 कुलवासिनाम् । नाप्रियाख्याचरिष्यामि किं पुनर्ग्रामवासिनाम्
 ॥ ९ ॥ एकान्तशीली विमृशन् पक्षापक्षेन वर्त्तयन् । पितृन्

देवांश्च वन्द्येन वाग्भिरद्भिश्च तपंश्चन ॥ १० ॥ एवमारुण्यमास्त्राणा-
 मुग्रमुग्रतरं विधिम् । सेवमानस्त्रितिच्छिष्ये देहन्त्यास्य समापनम्
 ॥ ११ ॥ अथवैकोऽहमेकाहमेकीकस्मिन् वनस्यतौ । चरन् भैक्ष्यं
 मुनिर्मुण्डः क्षपत्रिष्ये कलेवरम् ॥ १२ ॥ पांशुभिः समभिच्छ्रुतः
 शून्यागारप्रतिथयः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तस्त्रप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥
 न शोचन् प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । निराशीर्निर्झनो भूत्वा
 निर्दहो निष्परिग्रहः ॥ १४ ॥ आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडाश्व-
 वधिराकृतिः । न कुर्वाणः परैः काञ्चित् सम्बिदं जातु कैरपि ॥ १५ ॥
 जडमाजडमान् सर्वानविद्धिसंश्रुतुर्विधान् । प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः
 समः प्राणभृतः प्रति ॥ १६ ॥ न चाप्यवहसन् काञ्चित् न कुर्वन्
 शकुटीः क्वचित् । प्रसन्नवदनी नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ १७ ॥
 अपृच्छन् कस्यचिन्मागं प्रव्रजन्नेव केनचित् । न दिशं न दिशं
 काञ्चित् गन्तुमिच्छन् विशेषतः ॥ १८ ॥ गमने निरपेक्षश्च प्रया-
 दनवलोकयन् । ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसंस्थावरवर्जकः ॥ १९ ॥
 स्वभावस्तु ब्रजत्यग्रे प्रभवत्यशनान्यपि । इन्द्रानि च विरुद्धानि
 तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ २० ॥ अल्पम्या स्वादुभोज्यम्या पूर्वा-
 लाभेन जातुचित् । अन्येष्वपि चरन् लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥ २१ ॥
 विधूमे न्यस्तमुपले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । अतीतपात्रसङ्घारे काली
 विगतभिच्छुके ॥ २२ ॥ एककालं चरन् भैक्षं वीनय दे च पञ्च वा ।
 सृष्ट्यापाशं विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ २३ ॥ अलाभे
 सति वा लाभे समदृशी मह्यतपाः । न जिजीविषुवत् क्रिञ्चिन्न
 मुमूर्षुवदाचरन् ॥ २४ ॥ जीवितं मरणञ्चैव नाभिनन्दन् च द्विपन् ।
 वास्यैकं तद्धतो बाह्यं चन्दनेनैकमुत्ततः । नाकल्याणं न कल्याणं
 चिन्तयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५ ॥ याः काश्चिष्ठीवता यस्याः कर्तु-
 मभ्युदयक्रियाः । सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः ॥ २६ ॥
 तेषु नित्यमभक्तय त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः । सुपरित्यक्तमृदुलः सुनि-

निष्ठात्मकल्पः ॥ २७ ॥ विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीत सर्व-
वागुरा । न वशे कष्टचित्तिष्ठन् सधर्मा मातरिश्चनः ॥ २८ ॥
वीतरागशरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् । तस्याद्या हि महत्
पापमज्ञानादस्मि कारितः ॥ २९ ॥ कुमलाकुमलान्येके कृत्वा
कर्म्मणि मानवाः । कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम विभ्रति ॥ ३० ॥
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलेवरम् । प्रतिगृह्णाति तत् पापं
कर्तुः कर्म्मफलं हि तत् ॥ ३१ ॥ एवं संसारचक्रेऽस्मिन् व्याविष्टे
रथचक्रवत् । समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥ ३२ ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् । अपारमिव चास्वस्थं संसारं
त्यजतः सुखम् ॥ ३३ ॥ दिव पतत्स देवेषु स्थानेभ्यश्च महद्विष्णु ।
क्रो हि नाम भवेनार्थी भवेत् कारणतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥ कृत्वा हि
विविधं कर्म्म तत्तद्विविधलक्षणम् । प्रार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणै-
रेव वध्यते ॥ ३५ ॥ तस्मात् प्रज्ञामृतमिदं चिरात्मां प्रत्युपस्थितम् ।
तत् प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ३६ ॥ एतया
सततं हृत्वा चरन्नेवं प्रकारया । जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभि-
रभिद्रुतम् । देहं सस्त्रापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७ ॥

इति शक्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शुधिष्ठिरवाक्ये
नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच । श्रोत्रियस्यैव ते राजन् मन्दकस्याविपरिचितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तस्त्वार्यदर्शिनौ ॥ १ ॥ आलस्ये इतचित्तस्य
राजधर्मानसूयतः । विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ २ ॥
अमानुकम्पा कारुण्यमानुशंसं न विद्यते । क्षात्रमाचरतो भार्ग-
मपि बन्धोस्तदन्तरे ॥ ३ ॥ यदीमां भवती बुद्धिं विद्याम वद
मीदृशम् । अस्त्वं नैवाग्रहीष्याम नावधिष्याम कश्चन ॥ ४ ॥ मैत्र्य-

मेवावरिष्याम शरीरञ्चाविमोक्षणात् । न चेदं दारुणं युद्धमभवि-
 ष्यन्नहीक्षिताम् ॥ ५ ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।
 स्थावरं जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ ६ ॥ आददानस्य
 चेद्राज्यं ये कैचित् परिपन्थिनः । हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः चक्र-
 धर्मविदो विदुः ॥ ७ ॥ ते सद्योपा हतास्त्राभ्यै राज्ञस्य परि-
 पन्थिनः । तान् हत्वा भुङ्क्ष्व धर्मण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥ ८ ॥
 यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् । पङ्कदिग्धो निवर्त्तत
 कर्मदं नस्तथोपमम् ॥ ९ ॥ यथारुद्ध महावृक्षमपहृत्य ततो मधुं ।
 अप्राप्य निधनं गच्छेत् कर्मदं नस्तथोपमम् ॥ १० ॥ यथा मद्धान्त-
 मध्वानमायया पुरुषः व्रजन् । स निराधो निवर्त्तत कर्मतन्त्रस्तथो-
 पमम् ॥ ११ ॥ यथा शत्रून् घातयित्वा पुरुषः कुरुनन्दन । आत्मानं
 घातयेत् पश्यात् कर्मदं नस्तथाविधम् ॥ १२ ॥ यथान्नं चुषितो
 लब्ध्वा न भुञ्जीयाद्यदृच्छया । कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मदं
 नस्तथोपमम् ॥ १३ ॥ वयमेवात्र गर्घ्यां हि यद्वयं मन्दचेतसम् ।
 त्वां राजन्ननुगच्छामी जेष्ठोऽयमिति भारत ॥ १४ ॥ वयं हि
 बाह्वबलिनः कृतविद्या मनस्विनः । क्षीवस्य वाक्ये तिष्ठामो
 यथैवायक्तयस्तथा ॥ १५ ॥ अगतीकगतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।
 कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यत यादृशम् ॥ १६ ॥ आपत्काले हि
 सन्नग्रासः कर्त्तव्य इति शिष्यते । जरयाभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यंसि-
 तेन वा ॥ १७ ॥ तस्माद्दिह कृतप्रज्ञास्यागं न परिचक्षते । धर्म-
 व्यतिक्रमञ्चैव मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १८ ॥ कथं तस्मात् समुत्-
 पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपायया । तदेव निन्दां भाषेयुर्धाता तव न
 गच्छते ॥ १९ ॥ त्रियया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्त्तितम् । वेद-
 वादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवावृतम् ॥ २० ॥ अकथं पौरुष-
 मास्थाय विभ्रतात्मानमात्मना । धर्मच्छेद्य समाख्याय च्यावितुं न
 तु जीवितुम् ॥ २१ ॥ अकथं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।

अविभ्रता पुत्रपौत्रान् देवर्षीं नतिथीन् पितॄन् ॥ २२ ॥ नेमे मृगाः
 खगंजितो न वराहा न पक्षिणः । तथान्येन प्रकारेण पुण्यमाङ्गनं
 ते जनाः ॥ २३ ॥ यदि सन्नप्रासतः सिद्धिं राजन् कश्चिद्वाप्नुयात् ।
 पर्वताय द्रुमायैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४ ॥ एते हि नित्य-
 सन्नप्रासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः । अपरिग्रहवन्तश्च सततं ब्रह्म-
 चारिणः ॥ २५ ॥ अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमाप्नुते ।
 तस्मात् कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६ ॥ औदकाः
 सृष्टययैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः । येषामात्मैव भर्त्तव्यो नान्यः कश्चन
 विद्यते ॥ २७ ॥ अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्युष्मत् जगत् ।
 तस्मात् कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमवाक्ये

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 तापसैः संह सम्वादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ १ ॥ केचिद्दृग्दृहान्
 परित्यज्य वनमभ्यागमन् हिजाः । अजातशत्रुवो मन्दाः कुले
 जाताः प्रवव्रजुः ॥ २ ॥ धर्मोऽयमिति मन्वानाः समृद्धा ब्रह्म-
 चारिणः । त्यक्त्वा भ्रातॄन् पितृथैव तानिन्द्रोऽन्वहृपायत ॥ ३ ॥
 तानावभाषि भगवान् पक्षी भूत्वा हिरण्ययः । सुदुष्करं मनुष्यैश्च
 यत् कृतं विधसाग्निभिः ॥ ४ ॥ पुण्यं भवति कर्मदं प्रशस्तञ्चैव
 जीवितम् । सिद्धार्थास्ते गतिं सुखां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः । अहो वंतायं शकुनिर्विधसायान् प्रशंसति ।
 अस्मान् नूनमयं शास्ति वयञ्च विधसाग्निनः ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच । नाहं युष्मान् प्रशंसामि पङ्कदिग्धान् रज-
 खलान् । उच्छिष्टभोजिनो मन्दान् वै वो विधसाग्निनः ॥ ७ ॥

ऋषय जवुः । इदं श्रेयः परमिति वयमेवाप्युपास्यहे । शकुने
ब्रूहि चक्रेद्यो भृशं वै अहधामहे ॥ ८ ॥

शकुनिस्वाच । यदि मां नाभिश्चक्षुर्ध्वं विभज्यात्मानमात्मना ।
ततोऽयं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥ ९ ॥

ऋषय जवुः । शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विहितास्तव ।
नियोगे चैव धर्मात्मन् स्यात्तुमिच्छामि शाधि नः ॥ १० ॥

शकुनिस्वाच । चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम् ।
शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो हिपदाम्बर ॥ ११ ॥ मन्त्रोऽयं
जातकर्मादिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । जीवतोऽपि यथाकालं श्रमशान-
निधनादिभिः ॥ १२ ॥ कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्गः पन्थाः क्रतु-
त्तमः । कथं मे सर्वकर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्रिरे । आत्मानं
दृढवृद्दीति तथा सिद्धिरिच्छेयते ॥ १३ ॥ मासार्द्धमासा ऋतव
आदित्यशशितारकम् । ईहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्मसञ्चितम्
॥ १४ ॥ सिद्धिचेतमिदं पुण्यमयमेवायमो महान् । अथ ये कर्म
निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः । मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु
वियते ॥ १५ ॥ देववंशान् पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
सन्त्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो चान्यशुतीपथम् ॥ १६ ॥ एतदोऽस्तु
तपो युक्तं ददामीत्यग्निचोदितम् । तस्मात्तत्तद्भवस्थानं तपस्वितप
उच्यते ॥ १७ ॥ देववंशान् ब्रह्मवंशान् पितृवंशांश्च शाश्वतान् ।
सन्त्विमन्थ गुरोस्त्वयां तद्दुष्करमुच्यते ॥ १८ ॥ देवा वै दुष्करं
कृत्वा विभूतिं परमां गताः । तस्माद्दार्ढ्यस्थप्रमुहोदं दुष्करं प्र-
धीमिवः ॥ १९ ॥ तपः श्रेष्ठं प्रजानां वै मूलमेतन्न संशयः ।
कुटुम्बविधिनानेन यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २० ॥ एतदिदुस्तपो
विप्रा इन्द्रातीता विमत्तराः । तस्माद्भूतं मध्यमन्तु लोकेषु तप
उच्यते ॥ २१ ॥ दुराधर्षपदज्ञैव गच्छन्ति विषसाधिनः । सायं
प्रातर्विभज्यान् स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥ २२ ॥ दत्त्वातिथिभ्यो

दिवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च । अवशिष्टानि येऽञ्जन्ति तानाङ्ग-
विंशसाधिनः ॥ २३ ॥ तस्मात् स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवाटिनः ।
लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥ २४ ॥ त्रिदिवं प्राप्य
शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्तराः । वसन्ति शाश्वतान् वर्षान् जना
दुष्करकारिणः ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
उत्सृज्य नास्तीति गता गार्हस्थ्यं समुपास्थिताः ॥ २६ ॥ तस्मा-
त्स्वमपि धर्मज्ञ धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् । प्रयाधि पृथिवीं कृत्स्नां
हतामित्रां नराधिप ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनस्य वच श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्र-
वीत् । राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृताम्बरः ॥ १ ॥ अनुकम्प्य
महाप्राज्ञो भ्रातृश्रित्तमरिन्दमः । व्यूहोरस्को महाबाहुस्ताम्नास्यो
मितभाषिता ॥ २ ॥

नकुल उवाच । विशाखयूपे देवानां सर्वेषाममयञ्चिता ।
तस्माद्दिवि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः ॥ ३ ॥ अनास्तिकानां
भूतानां प्राणदाः पितरथ धे । तेऽपि कर्मैव कर्षन्ति विधिं संप्रेक्ष्य
पार्थिव । वेद्वाद्वापविद्वांस्य तान् विद्धि भृशनास्तिकान् ॥ ४ ॥ न
हि वेदोक्तसुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु । देवयानेन नाकस्य
पृष्ठभाषोति भारत । अत्याश्रमानयं सर्वानित्याङ्गर्बेदनिश्चयाः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणाः श्रुतिसम्पन्नास्तान्निबोध जनाधिप । वित्तानि धर्म-
लब्धानि क्रतुमुख्यैश्चवाहजन् ॥ ६ ॥ कृतात्मा स महाराज स वै
त्यागी मृतो नर ॥ ७ ॥ अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोहं प्रति-

द्वित । आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामस प्रभो ॥ ८ ॥
 अनिकेत परिपतन् वृक्षमूलाश्रयो मुनि । अथाचक सदा योगी
 स त्यागी पार्थ भिक्षुक ॥ ९ ॥ क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यञ्च विशे-
 पत । विप्रो वेदानधीते य स त्यागी पार्थ भिक्षुक ॥ १० ॥
 आश्रमास्तुलया सर्वान् धृतानाङ्गमनीपिण । * एकतस्य त्रयो
 राजन् गृहस्थाश्रम एकत ॥ ११ ॥ समीच्य तुलया पार्थ कामं
 स्वर्गञ्च भारत । अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदा गति ॥ १२ ॥
 इति य कुक्षते भावं स त्यागी भरतर्षभ । न य परित्यज्य गृहान्
 वनमेति विमूढवत् ॥ १३ ॥ यदा कामान् समीचेत धर्मवैतंसिको
 नर । अथैन मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् ॥ १४ ॥ अभि
 मानकृतं कर्म नैतत् फलवदुच्यते । त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव
 महाफलम् ॥ १५ ॥ शमी दमस्तथा घैर्य सत्य शौचमथार्जवम् ।
 यशो वृत्तिय धर्मस्य नित्यानर्षी विधि श्रुत ॥ १६ ॥ पितृदेवा-
 तिथिकृते समारम्भोऽत्र शस्यते । अत्रैव हि महाराज त्रिवर्ग
 केवलं फलम् ॥ १७ ॥ एतस्मिन् वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषिधिते ।
 त्यागिन प्रसृतस्येह नोच्छ्रित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ १८ ॥ असृजद्वै
 प्रजा राजन् प्रजापतिरकल्मष । मा यच्च्यन्तीति धर्मात्मा यज्ञै-
 विविधदक्षिणै ॥ १९ ॥ वीरुधस्यैव वृक्षाय यज्ञाय वै तथो-
 पधी । पशू स्यैव तथा मेध्यान् यज्ञार्यानि । हवीषि च ॥ २० ॥
 गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्मविरोधकम् । तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह
 दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २१ ॥ तत् संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्य-
 घनान्विता । न यजन्ते महाराज प्राश्वतं तेषु क्लिष्टम् ॥ २२ ॥
 स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथा परे । अथापरे महा-
 यज्ञान् मनस्येव वितन्वते ॥ २३ ॥ एवं मन समाधान मार्ग-
 मातिष्ठती नृप । दिजातेर्द्रष्टृभूतस्य स्पृहयन्ति दिवोकस ॥ २४ ॥
 सरत्रानि विचित्राणि सृष्टानि ततस्तत । मस्त्रेभ्यनभिसन्त्यज्य

नास्तिक्यमभिजल्पसि ॥ २५ ॥ कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि
 नराधिप । राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ॥ २६ ॥ ये
 चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः । तैर्यज्ञस्व महीपाल शक्रो
 देवपतिर्यथा ॥ २७ ॥ राष्ट्रः प्रमाददोषिण दस्युभिः परिमुष्यताम् ।
 अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ २८ ॥ अश्वान्
 गाथैव दासीथ करेणुथ खलङ्कृताः । ग्रामान् जनपदाथैव क्षेत्राणि
 च गृह्णाणि च ॥ २९ ॥ अप्रदाय द्विजातिभ्यो मातृसूर्याविष्टचेतसः ।
 वयन्ते राजकलयो भविष्यामो विभाम्यते ॥ ३० ॥ अदातारोऽ-
 शरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः । दोषाणामैव भोक्तारो न सुखानां
 कदाचन ॥ ३१ ॥ अनिष्टा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृष्वधाम् ।
 तीर्थेष्वनभिसंभ्रुत्य प्रव्रजिष्यसि चेत् प्रभो ॥ ३२ ॥ छिन्नाभ्रमिव
 गन्तासि विलयं मासतेरितम् । लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले
 व्यवस्थित ॥ ३३ ॥ अन्तर्वहिय यत् किञ्चिन्ननो व्यासङ्गकारकम् ।
 परित्यज्य भवेत्तत्रागी, न हित्वा, प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ एतस्मिन्
 वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते । ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छ्रित्ति-
 र्विद्यते क्वचित् ॥ ३५ ॥ निहत्य शत्रून्स्तरसा समृहान् शक्रो यथा
 दैत्यबलानि संखिप । क. पार्थ शोचैन्निरतः स्वधर्मं पूर्वं श्रिते
 पार्थिवेव शिष्टजुष्टे ॥ ३६ ॥ चात्रेण धर्मेण पराक्रमेण जित्वा महीं
 मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय । नाकस्य शृष्टेऽपि नरेन्द्र गन्तान् शोचितव्यं
 भवताय पार्थ ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नकुलवाक्ये
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सहदेव उवाच । न वाच्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
 शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १ ॥ वाच्यद्रव्य-

विमुक्तस्य शरीरेष्वनुगृह्यत । यो धर्मो यत् सुखं वा स्याद्विप-
 तान्तत्तथास्तु न ॥ २ ॥ शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुयासत ।
 यो धर्मो यत् सुखं वा स्यात् सुहृदां तत्तथास्तु न ॥ ३ ॥ इच्छ-
 रस्तु भवेन्मृत्युस्वप्नं च ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवेन्मृत्युर्न
 ममेति च शाश्वतम् ॥ ४ ॥ ब्रह्ममृत्युं ततो राजेन्नात्मन्येव समा-
 श्रितौ । अदृश्यमानो भूतानि योषधेतामसंगमम् ॥ ५ ॥ अवि-
 नाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । हला शरीरं भूतानां
 न हिंसां प्रतिपत्स्यते ॥ ६ ॥ अद्यापि च सहीत्यत्तिः सत्त्वस्य
 प्रलयस्तथा । नष्टे शरीरे नष्टं स्याद्दृष्ट्या च स्यात् क्रियापथः ॥ ७ ॥
 तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वं पूर्वतरैश्च यः । पन्था निषेवित सद्भिः
 स निषेव्यो विजानता ॥ ८ ॥ लब्ध्वापि पृथिवीं कृतस्तां सह-
 स्यान्नरजङ्गमाम् । न भुङ्क्ते यो नृप सम्यङ्निष्कलं तस्य
 जीवितम् ॥ ९ ॥ अथ वा वसतो राजन् वने वन्येन जीवत ।
 द्रव्येषु यस्य ममता नृत्पौरास्ये स वर्त्तते ॥ १० ॥ वाञ्छान्तरञ्च
 भूतानां स्वभावं पश्य भारत । ये तु पश्यन्ति तद्गतं मुच्यन्ते ते
 महाभयात् ॥ ११ ॥ भवान् पिता भवांस्त्राता भवान् भ्राता भवान्
 गुरुः । दुःखप्रलापानार्त्तस्य तस्मान्ने चन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तद्यज्वा
 यदि वातस्य यन्मयैतत् प्रभाषितम् । तदिहि पृथिवीपाल भक्त्या
 भरतसत्तम ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदेववाक्ये
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अव्याहरति कौन्तेय धर्मराजे युधि-
 स्थिरे । भ्रातृणां ब्रुवता तास्तान् विविधान् वेदनियमान् ॥ १ ॥
 महाभिजनसम्पन्ना श्रीमत्पायतलोचना । अथभोपत राजेन्द्र

द्वीपद्वी योपिताम्बरा ॥ २ ॥ आसीनमृषमं राज्ञां भ्रातृभिः परि-
वारितम् । सिञ्चन्नादूर्लसदृशैर्वारणैरिव यूथपम् ॥ ३ ॥ अभि-
मानवती नित्यं विभेषिण्य युधिष्ठिरे । लालिता सततं राज्ञा
धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ४ ॥ आमन्त्र्य विपुलयोषी साम्ना परम-
वल्गुना । भर्त्सरिमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

द्वीपद्वीवाच । इमे ते भ्रातर पार्थ शुष्यन्ते स्लोकका इव ।
वावाञ्छमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ ६ ॥ नन्दयैतामहा-
राज मत्तानिव महाहिपान् । उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःख-
भागिनः ॥ ७ ॥ कथं हैतवने राजन् पूर्वमुक्त्वा तथा वचः । भ्रातृ-
नेतान् स सद्दितान् शीतवातातपाद्दितान् ॥ ८ ॥ वयं दुर्योधनं
हत्वा मृधे भोष्याम मेदिनीम् । सम्पूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयै-
षिणः ॥ ९ ॥ विरथांश्च रथान् कृत्वा निहत्य च महागजान् ।
संखीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिररिन्दमाः ॥ १० ॥ यजता विविधै-
र्यज्ञैः समृद्धैः रासदक्षिणैः । वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय
वः ॥ ११ ॥ इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृताम्बर । कथमद्य
पुनर्वीर विनिहंसि मनांसि नः ॥ १२ ॥ न ह्यीवी वसुधां भुङ्क्ते
न ह्यीवी धनमश्नुते । न ह्यीवस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवा-
सते ॥ १३ ॥ नादृष्टः क्षत्रियो भाति नादृष्टो भूमिमश्नुते ।
नादृष्टस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दति भारत ॥ १४ ॥ मित्रता
सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः । ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यान्न राज्ञो
राजसत्तम ॥ १५ ॥ असतां प्रतिषेधश्च सताञ्च परिपालनम् ।
एष राज्ञा परी धर्मः समरे चापलायनम् ॥ १६ ॥ यस्मिन् क्षमा
च क्रोधश्च दानादाने भयामये । निग्रहानुग्रहौ सीमौ स वै धर्म-
विदुश्चते ॥ १७ ॥ न श्रुतेन न दानेन न शान्तेन न चेव्यया । त्वयैवं
पृथिवी लब्धा न सङ्कोचेन चाप्युत ॥ १८ ॥ यत्तद्वलममित्राणां
५ । वीर समुद्यतम् । हस्यश्वरथसम्पन्नं त्रिभिरङ्गैरनुत्तमम् ॥ १९ ॥

रक्षितं द्रोणकंशाभ्यामश्वत्याम्ना कृपेण च । तत्त्वया निक्षतं वीर
 तस्माद्भुङ्क्ष्व वसुधराम् ॥ २० ॥ जम्बुद्वीपो महाराजं नानाजन-
 पदायुतः । त्वया पुरुषव्याघ्रं दण्डेन मृदितं प्रभो ॥ २१ ॥
 जम्बुद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप । अधरेण महामेरो-
 र्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २२ ॥ क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नरा-
 धिप । पूर्वेण तु महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २३ ॥ उत्तरेण
 महामेरोः शाकद्वीपेन सन्मितः । भद्राश्वः पुरुषव्याघ्रं दण्डेन
 मृदितस्त्वया ॥ २४ ॥ द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः ।
 विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ २५ ॥ एतान्यप्रति-
 भेयानि कृत्वा कर्माणि भारत । न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो
 हिजातिभिः ॥ २६ ॥ स त्वं भ्रातृनिमान् दृष्ट्वा प्रति नन्दस्व भारत ।
 ऋषभानिव सम्भक्तान् गजेन्द्रानुर्ल्लितानिव ॥ २७ ॥ अमरप्रतिमाः
 सर्वे शत्रुसाहाः परन्तपाः । एकोऽपि हि सखायैषां मम स्यादिति
 मे मतिः ॥ २८ ॥ किं पुनः पुरुषव्याघ्रं पतयो मे नरर्षभाः ।
 समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ॥ २९ ॥ अमृतं नाब्रवी-
 च्छूशूः सर्वं वा सर्वदर्शिनी । युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्य-
 त्यनुत्तमे ॥ ३० ॥ इन्द्रा राजसहस्राणि बह्वन्याशुपराक्रमाः ।
 तदग्रथं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥ ३१ ॥ येषामुन्मत्तको
 ज्येष्ठः सर्वे तेऽप्यनुसारिणः । तवोन्मादान्महाराज सोन्मादाः
 सर्वपाण्डवाः ॥ ३२ ॥ यदि हि स्युरनुमत्ता भ्रातरस्ते नराधिपाः ।
 बह्वा त्वां नास्तिकीः सार्धं प्रयासेयुर्वसुधराम् । कुरुते मूढ एव
 हि य' यो यो नाधिगच्छति ॥ ३३ ॥ धूपैरङ्गनयोगैश्च नस्यकर्मभि-
 रेव च । भेषजैः स चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति ॥ ३४ ॥
 साहं सर्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम । तथा विनाकृता पुत्रै-
 र्याहमिच्छामि जीवितुम् ॥ ३५ ॥ एतेषां यतमानानां न मेऽद्य
 वचनं शृणु । त्वन्तु सर्वां मदीं त्यक्त्वा कुरुष्वि स्वयमापदम् ॥ ३६ ॥

यथास्तां सम्मती राज्ञां पृथिव्यां राजसन्तमौ । मान्याता चाश्व-
 रीश्वर्य तथा राजन् विराजसे ॥ ३७ ॥ प्रगाधि पृथिवीं देवीं
 प्रजा धर्मिण पालयन् । सपर्वतवनहीषां मा राजन् विमना भव
 ॥ ३८ ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन् प्रयच्छ च । धनानि
 भोगान् वाचांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ ३९ ॥

इति भान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
 चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनो-
 ऽब्रवीत् । अनुमान्य महावाङ्मं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभि-
 रक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥ धर्मं
 संरक्षते दण्डस्तथैवायं जनाधिप । कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो
 दण्ड उच्यते ॥ ३ ॥ दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते ।
 एवं विद्वन्नुपादत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम् ॥ ४ ॥ राजदण्ड-
 भयादिके पापा पापं न कुर्वते । यमदण्ड भयादिके परलोक-
 भयादपि ॥ ५ ॥ परस्परभयादिके पापा पापं न कुर्वते । एवं
 सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥ दण्डस्यैव भयादिके
 न खादन्ति परस्परम् । अन्ये तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पाल-
 यित् ॥ ७ ॥ यस्माद्दानान्त्तान् दमयत्यग्निहान् दण्डयत्यपि । दमना-
 द्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥ ८ ॥ वाचा दण्डो ब्राह्मणानां
 क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दानदण्डाः सूता वैश्या निर्दण्डः शूद्र
 उच्यते ॥ ९ ॥ असम्मोहाय मर्त्तगानामर्थसंरक्षणाय च । मर्यादा
 स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विधायते ॥ १० ॥ यत्र श्यामो लोहि-
 ताक्षो दण्डश्चरति सूतः । प्रजास्तत्र न मुच्यन्ते नेता चित् गाधु

पश्यति ॥ ११ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्ड-
 स्यैव भयाद्वैते ममुष्या बर्तानि स्थिताः ॥ १२ ॥ नाभीतो घजते
 राजन् नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कथित् समये
 स्यादुमिच्छति ॥ १३ ॥ नाच्छिञ्चा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म
 दुष्करम् । नाहत्वा मत्तन्वघातीव प्राप्नोति महतीं वियम् ॥ १४ ॥
 नापतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्रवधेनैव
 महेन्द्रः समपद्यत ॥ १५ ॥ य एव देवा हन्तारस्तांस्त्रीकोऽर्चयते
 भृशम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वसुणो यमः ॥ १६ ॥
 हन्ता कालस्तथा मृत्युर्वायुर्वैश्वणो रविः । वसवो मरुतः साध्या
 विश्वेदेवाश्च भारत ॥ १७ ॥ एतान् देवान्ममस्यन्ति प्रतापप्रणता
 जनाः । न ब्राह्मणं न घातारं न पूषाणं कथञ्चन ॥ १८ ॥ मध्य-
 स्थान् सर्वभूतेषु दान्तान् यमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित्
 प्रशस्ताः सर्वकर्मसु ॥ १९ ॥ न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कञ्चि-
 दहिंभया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २० ॥
 नकुलो भूपिकानन्ति विडालो नरुलन्तथा । विडालमस्ति श्वा
 राजन् श्वानं व्यालगृगस्तथा ॥ २१ ॥ तानन्ति पुरुषः सर्वान् पश्य
 कालो यथागतः । प्राणस्थान्मिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् ॥ २२ ॥
 विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्नुद्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र
 तथा भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ विनोतक्रोधहर्षा हि मन्दा वन-
 सुपायिताः । विना ब्रह्मं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २४ ॥
 सद्दके वहवः प्राणाः पृथिव्याञ्च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान्
 हन्ति किमन्यत् प्राणयापनात् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मयोनीनि भूतानि
 तर्कगम्यानि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन धेपां स्यात् स्कन्ध-
 पश्ययः ॥ २६ ॥ ग्रामान्निष्क्रम्य गुनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने
 क्लृप्तस्वधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ २७ ॥ भूमिं भिक्ष्वीपधीं-
 श्छिञ्चा वृक्षादीनलजान् पशून् । मनुष्यास्तन्यते यशंस्तो स्वर्गं

प्राप्नुवन्ति च ॥ २८ ॥ दण्डनीत्यां प्रणीताया सर्वं सिध्यन्त्युपाक्रमा ।
 कौन्तेय सर्वभूताना तत्र मे नास्ति संशय ॥ २९ ॥ दण्डयेन्न
 भवेत्लोके विनश्येयुरिमा प्रजा । जले मतस्यानिवामभ्यन् दुर्बलान्
 बलवत्तरा ॥ ३० ॥ सत्यज्ञेद ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्ड प्रजा रक्षति
 साधुनीत । पश्यान्मयथ प्रतिशाम्य भीता सन्तर्जिता दण्डभया-
 ज्ज्वलन्ति ॥ ३१ ॥ अर्न्ध तम इवेद स्यान्न प्रचायते किञ्चन । दण्ड
 येन्न भवेत्लोके विभजन् साध्यसाधुनी ॥ ३२ ॥ येऽपि समिन्न
 मर्यादा नास्तिका वेदनिन्दका । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु
 निपीडिता ॥ ३३ ॥ सर्वो दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जन ।
 दण्डस्य हि भयान्हीतो भोगायैव प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ चातुर्वर्ण्यं-
 प्रमोदाय सुनीतनयनाय च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्था
 वभिरक्षितुम् ॥ ३५ ॥ यदि दण्डान्न विभ्येयुर्वयासि श्वापदानि
 च । अद्य पशून् मनुष्याश्च यश्चार्थानि हवीषि च ॥ ३६ ॥ न
 ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणीं न दुहेत गाम् । न कन्योदहन गच्छे-
 दादि दण्डो न पालयेत् ॥ ३७ ॥ विश्वग्लोप प्रवर्तते भिक्षोरन्
 सर्वसेतव । ममत्त न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३८ ॥
 न सम्बत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभया । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि
 दण्डो न पालयेत् ॥ ३९ ॥ चरेयुर्नाशने धर्मं यथोक्तं विधि-
 माश्रिता । न विद्या प्राप्नवात् कथित् यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४० ॥
 न चोष्ट्रो न बलीवर्हा नाश्वश्वतरगर्हभा । युक्ता वहेयुर्यानि
 यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४१ ॥ दण्डे स्थिता प्रजा सर्वं दण्डे
 सर्वं विदुर्बुधा । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणा लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठित ॥ ४२ ॥
 न तत्र कूटं पापस्या वञ्चना वापि दृश्यते । यत्र दण्ड सुविहित-
 यरत्यरिविनाशन ॥ ४३ ॥ हवि श्वापि लिहेद् दृष्ट्वा दण्डयेन्नोद्यतो
 भवेत् । हरेत काक पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ४४ ॥
 यदिद धर्मतो राज्य विहित यदाधर्मत । कार्यस्तत्र न शोकी

वै भुङ्क्ते भोगान् यजस्व च ॥ ४५ ॥ सुखिन धर्मं श्रीमन्तयन्ति
 शुचिवाससः । सर्वसन्त प्रियैर्हरेर्भुञ्जानाद्यान्नुत्तमम् ॥ ४६ ॥
 अर्थं सर्वं समारम्भा समायत्ता न सशयः । स च दण्डे समायत्त
 पञ्च दण्डस्य गौरवम् ॥ ४७ ॥ लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचन
 कृतम् । अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ॥ ४८ ॥
 नात्यन्त गुणवत् किञ्चित् न चाप्यत्यन्तनिर्गुणम् । उभय सर्वकार्येषु
 दृश्यते साधुसाधु च ॥ ४९ ॥ पशूना हृषणं ह्येच्छा ततो भिन्दन्ति
 नस्तकम् । वहन्ति वहवो भारान् वहन्ति दमयन्ति च ॥ ५० ॥
 एव पर्याङ्गुली लोके वितथे जर्जरौवृते । तैस्तैर्न्यायैर्भारान्
 पुराण धर्ममाचर ॥ ५१ ॥ यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनु-
 पालय । अमित्रान् जहि कौन्तेय मित्राण परिपालय ॥ ५२ ॥
 मा चरति निघ्नत शत्रून् मन्यर्भवतु पार्थिव । न तत्र विश्विप
 किञ्चित् कर्तुर्भवति भारत ॥ ५३ ॥ आततायी हि यो हन्या-
 दाततायिनमागतम् । न तेन भ्रूणह्ना स स्यान्नन्युस्तन्नन्यु-
 नृच्छति ॥ ५४ ॥ अवध्य सर्वभूतानामन्तरात्मानं सशयः । अवध्ये
 चात्मनि कथं वध्यो भवति कस्यचित् ॥ ५५ ॥ यथा हि पुरुष
 भाला पुनः सप्रविशेन्नवाम् । एव जीवं शरीराणि तानि तानि
 प्रपद्यते ॥ ५६ ॥ देहान् पुराणानुत्सृज्य नवान् सप्रतिपद्यते ।
 एव गत्युमुखान्याङ्गर्जना ये तच्चदर्शिनः ॥ ५७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 धैर्यमाश्लाय तेजस्वी ज्येष्ठ भ्रातरमग्रवीत् ॥ १ ॥ राजान् विदित
 धर्मोऽसि न तेष्वविदितं क्वचित् । उपमिच्छामः त्वत्त एतेषु न

च शक्नुम ॥ २ ॥ न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्वेवं मनसि मे स्थितम् ।
 अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ॥ ३ ॥ भवतः संप्रमो-
 हेन सर्वं संशयितं कृतम् । विह्वलवत् नः प्राप्तमवललन्तथैव च
 ॥ ४ ॥ अथं हि राजा लोकस्य सर्वभास्त्रविशारद । मोह-
 मापद्यसे दैन्याद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ ५ ॥ अगतिश्च गतिश्चैव
 लोकस्य विदिता तव । आयत्याञ्च तदात्वे च न तेऽस्यविदितं
 प्रभो ॥ ६ ॥ एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप । हेतुमत्र
 प्रवक्ष्यामि तमिहैकमनाः शृणु ॥ ७ ॥ हिविधो जायते व्याधिः
 शारीरो मानसस्तथा । परस्परं तयोर्लक्षणं निहन्दं नोपलभ्यते
 ॥ ८ ॥ शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः । मानसा-
 ज्जायते चापि शारीर इति निश्चयः ॥ ९ ॥ शारीरं मानसं दुःखं
 योऽतीतमनुभोचति । दुःखेन लभते दुःखं हावगर्थी च विन्दति
 ॥ १० ॥ शीतोष्णौ चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः । तेषां
 गुणानां मान्यं यत्तदाङ्गं स्वस्थलक्षणम् ॥ ११ ॥ तेषामन्यतमो-
 द्रेके विधानमुपदिश्यते । उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रवा-
 द्यते ॥ १२ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्वयो गुणाः । तेषां
 गुणानां मान्यं यत्तदाङ्गं स्वस्थलक्षणम् । तेषामन्यतमोत्सेके
 विधानमुपदिश्यते । हर्षणं बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते
 ॥ १३ ॥ कश्चित् सुखे वर्तमानो दुःखस्य अर्त्तुमिच्छति । कश्चि-
 द्दुःखे वर्तमानः सुखस्य अर्त्तुमिच्छति ॥ १४ ॥ स त्वं न दुःखी
 दुःखस्य न सुखी च सुखस्य वा । न दुःखी सुखजातस्य न सुखी
 दुःखजस्य वा ॥ १५ ॥ अर्त्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि बलवत्तरम् ।
 अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिवं क्लिश्यसे ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा सभा-
 गतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलान् । मिपता पाण्डुपुत्राणां न तस्य
 अर्त्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रव्राजन्सु नगराद्गजिनैश्च विवाशनम् ।
 महारण्यनिशमथ न तस्य अर्त्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ अटारात्

परिक्षेपं चित्रसेनेन चाहवम् । सैन्यवाच परिक्षेपं कथं विभूत-
वानसि ॥ १९ ॥ पुनरघातचर्याया कीचकेन पदा वधम् । द्रौपद्या
राजपुत्राश्व कथं विभूतवानसि ॥ २० ॥ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां
युद्धमासीदरिन्दम् । मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २१ ॥
यत्र नास्ति शरैः कार्यं न भिन्नैर्न च बन्धुभिः । आत्मनैकेन
योद्धव्यं यत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २२ ॥ तन्निन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्
यदि विमोक्ष्यसे । अन्यं देहं समास्थाय ततस्त्वेरपि योत्स्यसे ॥ २३ ॥
तन्मादद्यैव गन्तव्यं युद्धस्य भरतर्षभ । परमव्यक्तखपस्य व्यक्तं
त्यक्त्वा स्वकर्मभिः ॥ २४ ॥ तन्निन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्था गमि-
ष्यसि । एतञ्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २५ ॥ एतां
वृद्धिं विनिश्चिद्य भूतानामागतिं गतिम् । पित्रपैतामहे वृत्ते
शधिं राक्ष्यं यथोचितम् ॥ २६ ॥ दिष्ट्या दुर्योधन पापो निहत-
सानुगो युधि । द्रौपद्या केशपाशस्य दिष्ट्या त्वं पदवीं गतः
॥ २७ ॥ यज्ञस्य याज्ञिकेधेन विधिवद्दक्षिणावता । वयं ते क्रिष्टरा-
पायं वासुदेवय वीर्यवान् ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुष्ठासनपर्वणि भीमवाक्ये

षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अमन्तोऽप्य प्रमादस्य मद्दो रागोऽप्रशान्तता ।
बलं मोहोऽभिमानयाप्युदेगयैव सर्वेषु ॥ १ ॥ एभिः पापभि-
राविष्टो राक्ष्यं त्वमभिक्राहुने । निरामिषो विनिर्मुक्त प्रशान्त-
सुसुखी भव ॥ २ ॥ य इमामखिला भूमिं शिष्यादिको मद्दीपति ।
तस्याप्युदरगेह वै किमिदं त्वं प्रयच्छसि ॥ ३ ॥ नाश्या पुरयित्तं
शश्या न मासैर्भरतर्षभ । अपूर्था पुरयन्निच्छामाशुपापि न पशु-
यात् ॥ ४ ॥ यथेदं प्रणतस्त्यग्निरशमिह प्रशान्त्यति । अन्त्या-

हारतया त्वग्निं श्रमयौदर्यमुत्थितम् ॥ ५ ॥ आत्मीदरकृतेऽप्राज्ञः
 करोति विघसं बद्ध । जयोदरं पृथिव्या ते त्रियो निर्जितया
 जितम् ॥ ६ ॥ मानुषान् कामभोगांस्त्वमैश्वर्यञ्च प्रशंससि । अभी-
 गिनोऽवलाद्यैव यान्ति स्थानमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ योगः क्षेमञ्च
 राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ । सुच्यस्व महती मारात् त्याग-
 भेवाभिसंश्रय ॥ ८ ॥ एकीदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बद्ध ।
 तमन्येषुपजीवन्ति मन्दा लोभवशा मृगाः ॥ ९ ॥ विषयान् प्रति-
 संश्लस्य सन्नरासं कुर्वते यदि । न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्धर-
 न्तरं यथा ॥ १० ॥ पद्माहारैरशकुटैर्द्वेन्तीलूखलिकैस्तथा ।
 अब्मक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ ११ ॥ यथेमां वसुधां
 कृतस्तां प्रयासेदखिलां नृपः । तुल्याश्लकाञ्जनो यद्य स कृतायौ
 न पार्थिवः ॥ १२ ॥ सहस्रेषु निरारम्भो निरागो निर्भ्रमो भुव ।
 अगोकं स्थानमातिष्ठन् इह चामुत्र चाव्ययम् ॥ १३ ॥ निरामिषा
 न शोचन्ति शोचसि त्वं किलामिषम् । परित्यज्यामिषं सर्वं मृषा-
 वादात् प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ पश्यानी पितृयानथ देवयानथ विश्रुतौ ।
 ईजाना पितृयानेन देवयानेन भोक्षिणः ॥ १५ ॥ तपसा ब्रह्म-
 चर्येण स्वाध्यायेन महर्षयः । विमुच्य देहांस्ते यान्ति मृत्योरविषयं
 गताः ॥ १६ ॥ आमिषं बन्धनं लोके कर्महोक्तं तथामिषम् ।
 ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पद्माप्नोति तत् परम् ॥ १७ ॥ अपि
 गाथा पुरा गीतां जनकेन वदन्त्युत । निर्दग्धेन विमुक्तेन मोक्षं
 समनुपश्यता ॥ १८ ॥ अनन्तं वन मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
 मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दृष्टति किञ्चन ॥ १९ ॥ प्रज्ञाप्रसाद-
 मारुह्य अशोष्यान् शोचतो जनान् । जगतीस्यानिवाद्रिस्यो मन्द-
 बुद्धिर्न चेत्तते ॥ २० ॥ दृश्य पश्यति यः पश्यन् स शशुषान् स
 बुद्धिमान् । अज्ञातानाञ्च विज्ञानात् सम्योधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २१ ॥
 यस्तु याच विज्ञानाति यद्गमानमियात् स वै । ब्रह्मभायप्रपन्तानां

वैद्यानां भावितात्मनाम् ॥ २२ ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनु-
पश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ २३ ॥ ते
जनास्तां गतिं शान्तिं नाविदांसोऽल्पचेतनाः । नाब्रुवन् यो नातपनः
सर्वं ब्रह्मै प्रतिष्ठितम् ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शुधिष्ठिरवाक्ये
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तूष्णीम्भूतन्तु राजानं पुनरेवानुनोऽब्र-
वीत् । सन्तप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञी वाक्यत्प्रीडितः ॥ १ ॥

पर्जन उवाच । कथयन्ति पुरातत्तमितिहाममिमं जना ।
विदेहराजः सन्वाटं भाष्येया सह भारत ॥ २ ॥ उत्सृज्य राज्यं
भैष्यायं कृतबुद्धिं नरेश्वरम् । विदेहराजमहिषी दुःखिता
यदभाषत ॥ ३ ॥ धनान्यपत्यं दारांश्च रत्नानि विविधानि च ।
पत्यानं पादकं हित्वा जनको मौण्ड्यमास्थितः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा
मिया भार्या भैष्यत्तमकिञ्चनम् । धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं
गतमत्सरम् ॥ ५ ॥ तमुवाच समागम्य भर्तारमङ्गुलीभयम् । क्रुद्धा
मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वयः ॥ ६ ॥ कथमुत्सृज्य राज्यं
स्वं धनधान्यमन्यतम् । कापालीं वृत्तिमास्वाय धानामुष्टिर्न
ते वरः ॥ ७ ॥ प्रमिशा तेऽन्यया राजन् विवेष्टा चान्यथा तव ।
यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे नुभ्यमि पाषिंव ॥ ८ ॥ नैते नाति-
घयो राजन् देवादिपितरस्तथा । अथ यस्यास्त्वया भर्तुं मोघ-
स्त्यं परिचयः ॥ ९ ॥ देवतातिथिभिद्यैव पितृभिद्यैव पाषिंव ।
सर्वैरेतैः परित्यक्तः परित्वजमि निष्क्रिय ॥ १० ॥ यस्त्वं यैपितृ-
वृक्षानां ग्राह्यगानां वृषभयः । भर्ता भूत्वा च लोकस्य मोघ
नैर्भूमिच्छमि ॥ ११ ॥ दियं हित्वा प्रदीप्तां हं श्रयन् संमनि

वीक्ष्यसे । अपुत्रा जननी तेऽद्य कौशल्या चापतिस्त्वया ॥ १२ ॥
 अमी च धर्मकामास्त्वां चर्क्षियाः पर्युपासते । तदाशामभिकाङ्क्षन्तः
 कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १३ ॥ तांश्च त्वं विफलान् कुर्वन् कन्तु
 लोकं गमिष्यसि । राजन् संशयिते मोक्षे परतन्त्रेषु देहिषु ॥ १४ ॥
 नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः । धर्म्यान् दारान्
 परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुम् ॥ १५ ॥ सृजो गन्धानलङ्का-
 रान् वासांसि विविधानि च । किमर्थमभिसंत्यज्य परिव्रजसि
 निष्क्रियः ॥ १६ ॥ निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् ।
 आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा सोऽन्यांस्त्वं पर्युपाससे ॥ १७ ॥ खादन्ति
 हस्तिनं न्यासैः क्रव्यादा बहवोऽप्युत । बहवः कृमयथैव किं
 पुनस्वामनर्थकम् ॥ १८ ॥ य इमां कुण्डिकां भिन्द्यान्नविष्टव्यञ्च
 यो हरेत् । वासथापहरेत्तस्मिन् कथन्ते मानसं भवेत् ॥ १९ ॥
 यस्त्वयं सर्वसुतसृज्य धानामुष्टेरनुग्रहः । यदानेन समं सर्वं किमिदं
 श्लवसीयसे ॥ २० ॥ धानामुष्टिरिदार्थयेत् प्रतिज्ञा ते विनश्यति ।
 का चाहं तव को मे त्वं कथं ते मय्यनुग्रहः ॥ २१ ॥ प्रमाधि पृथिवीं
 राजन् यदि तेऽनुग्रहो भवेत् । प्रसादं शयनं यानं वासांस्या-
 भरणानि च ॥ २२ ॥ श्रिया विहीनैरधनैस्वक्तमितैरकिङ्कनैः ।
 सौखिकैः समृतानर्थान् येः सन्त्यजति किन्तुतत् ॥ २३ ॥ योऽत्यन्तं
 प्रतिगृह्णीयात् चय दद्यात् सदैव हि । तयोस्त्वमन्तरं विद्धि
 येयांस्ताभ्यां क उच्यते ॥ २४ ॥ सदैव याचमानेषु तथा दद्या-
 न्वितेषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्द्धतम् ॥ २५ ॥
 जातवेदा यथा राजन्नादग्ध्वीवोपशाम्यति । सदैव याचमाने
 हि तथा शाम्यति वै द्विजः ॥ २६ ॥ सतां वै ददतोऽन्नञ्च लोके-
 ऽग्निन् प्रकृतिध्रुवा । न चेद्राजा भवेद्दाता कतः स्युर्मोक्षका
 क्षिणः ॥ २७ ॥ अन्नाहृष्टस्या लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तत एव च ।
 अन्नात् प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणहीर्भवेत् ॥ २८ ॥ गृहस्थेभ्यो

विनिर्मुक्ता गृहस्थानेव संश्रिताः । प्रभवञ्च प्रतिष्ठाञ्च दान्ता विन्दत
 आसते ॥ २९ ॥ त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न भौख्यानं च याचनात् ।
 ऋणुस्तु योऽयं त्यजति तं सुखं विद्धि भिक्षुकम् ॥ ३० ॥ असक्तः
 सक्तवहच्छूनिःसङ्गो मुक्तबन्धनः । समः शत्रौ च मित्रे च स वै
 मुक्तो महीपते ॥ ३१ ॥ परिव्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः कापाय-
 वाससः । मित्ता बहुविधैः पाशैः सञ्चिन्वन्ती तृथामिपम् ॥ ३२ ॥
 तथीष्ट नाम वार्त्ताञ्च त्यक्त्वा भ्रवान् व्रजन्ति धीः । त्रिविष्टव्यञ्च
 वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ३३ ॥ अनिष्कपाये कापायभीक्षार्थ-
 मिति विद्धि तम् । धर्मध्वजानां मुण्डानां कृतार्थमिति मे मतिः
 ॥ ३४ ॥ कापायैरजिनैर्यौरैर्नगान् मुण्डान् जटां धरान् । विभ्रत्
 साधून् महाराज जय लोकान् जितेन्द्रियः ॥ ३५ ॥ अग्न्याधेयानि
 गुर्वयं क्रतून् स्रपशुदक्षिणान् । दहात्यहरहः पूर्वं को नु धर्म-
 रतस्ततः ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति शीयते ।
 सोऽप्यस्मिन्नोहसम्पन्नो मा मोहवशमन्वया ॥ ३७ ॥ एवं धर्म-
 मनुक्रान्तं सदा दानपरैर्नरैः । आनृषंस्यगुणोर्मिताः कामक्रोध-
 विवर्जिताः ॥ ३८ ॥ प्रजानां पालने मुक्ता दानमुत्तममास्थिताः ।
 दृष्टांशोकानवाप्स्यामो गुरुवृद्धोपचायिनः ॥ ३९ ॥ देवतातिथि-
 भूतानां निर्वापन्ती यथाविधि । स्थानमिष्टमवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः
 सत्यवादिनः ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुष्ठानपर्वणि अर्जुनवाक्ये

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि
 च । एभ्यं वेद् यमनं कुम् कर्मा त्यजेति च ॥ १ ॥ आहुमानि

च शास्त्राणि हेतुभिश्चिन्तितानि च । निश्चयश्चैव यो मन्त्रे वेदाहं
 तं यथाविधि ॥ २ ॥ तन्तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतसमन्वितः ।
 शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुमसमर्थं कथञ्चन ॥ ३ ॥ शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी
 यो धर्मनिश्चयकोविदः । तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रप-
 श्यसि ॥ ४ ॥ 'भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया । न्यार्थं
 युक्तञ्च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ ५ ॥ युद्धधर्मेषु सर्वेषु
 क्रियाणां नैपुणेषु च । न त्वया सदृशः कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते
 ॥ ६ ॥ धर्मसूक्ष्मतरं वाच्यं तत्र दुष्पुतरं त्वया । धनञ्जय न मे
 वृद्धिमभिप्राहितुमर्हसि ॥ ७ ॥ युद्धशास्त्रविद्वेव त्वं न वृद्धाः सेवि-
 तास्त्वया । संक्षिप्तविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम् ॥ ८ ॥
 तपस्व्यागोऽविधिंरिति निश्चयस्त्वेप धीमताम् । परं परं ज्ञाय
 एषां येषां नैत्र्येयसी मतिः ॥ ९ ॥ यत्स्वेतन्नन्यसे धार्थं न ज्ञायो-
 ऽस्ति धनादिति । तत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथा नैतत् प्रधानतः ॥ १० ॥
 तप स्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः । ऋषयस्तपसा
 युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ ११ ॥ अजातमत्रवी धीरास्तयान्ये
 वनवासिनः । अरण्ये बहवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ १२ ॥
 उत्तरेण तु पत्न्यान्मार्थां विषयनिग्रहात् । अब्रुद्धिजं तमस्वक्त्वा
 लोकांस्व्यागवतां गताः ॥ १३ ॥ दक्षिणेन तु पत्न्यान् यं भास्वन्तं
 प्रचक्षते । एते क्रियावतां लोका ये श्रमयानानि भेजिरे ॥ १४ ॥
 अनिर्द्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यान्ति भोक्षिणः । तस्माद्योग-
 प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुम् ॥ १५ ॥ अनुस्मृत्य तु शास्त्राणि
 कवयः समवस्थिताः । अपीह स्यादपीह स्यात् शाराशरदिद-
 क्षया ॥ १६ ॥ वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च । विपाट्य
 कदलीस्तम्भं शरं दृष्ट्वाग्निरे न ते ॥ १७ ॥ अथैकान्तव्युदासेन
 शरीरे पाञ्चभौतिके । दृष्ट्वादप्यगमायुक्तमात्मानः प्राङ्गरिद्रितैः
 ॥ १८ ॥ अग्राणं चक्षुषा सूक्ष्मनिर्द्देश्य च तन्निग । कर्गादेत-

पुरस्कारं भूतेषु परिवर्त्तते ॥ १८ ॥ कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृणा
निगृह्य च । कर्मसन्ततिमुत्सृज्य स्यान्निरालम्बनः सुखी ॥ २० ॥
अग्निन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गं सद्भिर्निर्देविते । कथमर्थमनर्थान्द्व-
मर्जुन त्वं प्रयंससि ॥ २१ ॥ पूर्वशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति
भारत । क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ॥ २२ ॥
भवन्ति सुदुरावर्त्ता हेतुमन्तोऽपि पण्डिता । दृढपूर्वं स्मृता सूद्धा
नैतदस्तीति वादिनः ॥ २३ ॥ अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जन-
संसदि । चरन्ति वसुधां कृत्स्ना वावदूना वज्रश्रुता ॥ २४ ॥
पार्थ यान्न विजानीम कस्तान् ज्ञातुमिहार्हति । एवं प्राज्ञान्
सतथापि महत शास्त्रवित्तमान् ॥ २५ ॥ तपसा महदाप्नोति
बुद्ध्या वै विन्दते महत् । त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय
तत्त्ववित् ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि बुध्दिष्ठिरवाक्ये -
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अग्निन् वाक्यान्तरे वक्ता द्विवस्थानी
महातपाः । अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच बुध्दिष्ठिरम् ॥ १ ॥

द्विवस्थात्त उवाच । यद्वचः फाल्गुणेनोक्तं न ज्ञायोऽस्ति
धनादिति । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि तदेकाग्रमना शृणु ॥ २ ॥ अजात-
शत्रो धर्मिण कृत्स्ना च वसुधा जिता । तास्त्रित्वा च हृष्या राजन् न
परित्यक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ चतुष्पदो हि निश्रेणी ब्रह्मस्येषा प्रति-
ष्ठिता । ता क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मात्
पार्थ महायज्ञैर्यज्ञस्य वज्रदक्षिणैः । स्वाध्यायवशा ऋषयो ज्ञान-
यथास्तथापरे ॥ ५ ॥ कर्मनिष्ठाय बुध्दियास्तपोनिष्ठाय भारत ।
वैराग्यमानां कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ॥ ६ ॥ इदं धनरेतो-

यस्तस्यानीहा गरीयसी । भूयान् दीपो हि वर्द्धत यस्तं धर्म-
 सुपात्रयत् ॥ ७ ॥ कृत्स्नञ्च द्रव्यसंचारं कुर्वन्ति विधिकारणात् ।
 आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ ८ ॥ अनर्हते
 यद्ददाति न ददाति यदहंते । अर्हानर्हापरिज्ञानात् दानधर्मोऽपि
 दुष्करः ॥ ९ ॥ यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञोद्दिष्टः पुरुषो
 रचिता च । तस्मात् सर्वं यज्ञ एवोपयोच्यं धनं ततोऽनन्तर एव
 कामः ॥ १० ॥ यज्ञैरिन्द्रो विविधैः रत्नवद्भिर्देवान् सर्वानत्यया-
 ङ्गूरितेजाः । तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोप-
 योच्यम् ॥ ११ ॥ महादेव सर्वयज्ञे महात्मा ह्रस्वात्मान देवदेवो
 वभूव । विश्वांलोकान् वाप्य विष्टभ्य कीर्त्तर्षा विराजते द्युतिमान्
 कृत्तिवासा ॥ १२ ॥ आविचित पार्थिवोऽसौ मरुत्त ऋद्ध्या शक्रं
 योजयद्देवराजम् । यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं सन्निविष्टु यस्मिन् भाण्डं
 काञ्चनं सर्वमासीत् ॥ १३ ॥ हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्र श्रुतस्ते यज्ञै-
 रिष्टा पुण्यभाग्यवीतशोकः । ऋद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुष संस्तप्ता-
 यज्ञे सर्वमेवोपयोच्यम् ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुष्ठासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

देवस्थान उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच ब्रह्मसतिः ॥ १ ॥ सन्तोषो वै स्वर्ग-
 तम सन्तोषः परमं सुखम् । तुष्टैर्न किञ्चित् परतः सा सम्यक्
 प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥ यदा संहरते कामान् कूर्मोऽज्ञानीव सर्वशः ।
 तदात्मज्योतिरचिरात् स्वात्मन्येव प्रसीदति ॥ ३ ॥ न विभेति यदा
 चायं यदा चाफान्न विभ्यति । कामदेवो च जयति तदात्मानं
 प्रपश्यति ॥ ४ ॥ यदासौ सर्वभूतानां न दृष्टति न काहति ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ५ ॥ एवं कौन्तेय
भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा । तदात्मना प्रपश्यन्ति तस्माद् ध्वस्य
भारत ॥ ६ ॥ अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः । नैकं
न चापरे केचिद्भयञ्च तथापरे ॥ ७ ॥ यज्ञमेके प्रशंसन्ति, सन्नास-
मपरे जनाः । दानमेके प्रशंसन्ति केचिच्चैव प्रतिग्रहम् ॥ ८ ॥
केचित् सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते । राज्यमेके प्रशं-
सन्ति प्रजानां परिपालनम् ॥ ९ ॥ हिंसा हिंसा च भिक्षा च
केचिद्विकान्तमीलिनः । एतत् सर्वं समालोक्य युधानामेव निश्चयः
॥ १० ॥ अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सदां मतः । अद्रोहः
सत्यवचनं सन्निभागी दया दमः ॥ ११ ॥ प्रजनं खेषु दारेषु
मार्द्द्वं स्त्रीरचापलम् । एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
तस्मादेतत् प्रियत्रेण कौन्तेय परिपालय ॥ १२ ॥ यो हि राज्य-
स्थितः अश्रद्धया तुल्यप्रियाप्रियः । क्षत्रियो यज्ञमिष्टाग्नी राज-
शास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १३ ॥ असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रगृहे रतः ।
धर्मवर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्त्तते धर्मतः ॥ १४ ॥ पुत्रसंक्रामित-
थीय वने वन्येन वर्त्तयन् । विधिना चावपेनैव कुर्यात् कर्मा-
ण्यतन्द्रितः ॥ १५ ॥ य एवं वर्त्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।
तस्यायञ्च परस्यैव लोकः स्यात् सफलोदयः । निर्वाणं हि सुदु-
ष्प्राप्यं बल्लविघ्नञ्च मे मतम् ॥ १६ ॥ एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्य-
दानतप पराः । आतृशंस्यगुणैर्युक्ता कामक्रीधविवाङ्किताः ॥ १७ ॥
प्रजानां मालने युक्ता धर्ममुत्तममास्थिता । गोब्राह्मणार्थं युध्यन्तः
प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ १८ ॥ एवं रुद्रा सवसवस्तथादित्याः पर-
न्तप । साध्या राजप्रिसह्याय धर्ममेतं समाश्रिताः । अप्रमत्ता-
स्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्विस्थानवाक्ये

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अस्मिन्नवान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्र-
 वीत् । निर्विषमनस ज्येष्ठमिदं भ्रातरमच्युतम् ॥ १ ॥ क्षत्रधर्मेण
 धर्मज्ञ प्राप्य राज्यं सुदुर्लभम् । जित्वा चारीन्द्रश्चेष्ट तप्यते किं
 भृशं भवान् ॥ २ ॥ चत्रियाणा महाराज संग्रामे निधनं मतम् ।
 विप्रष्टं बद्धभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्मविधिं श्रुत ॥ ३ ॥ ब्राह्मणाना तप-
 स्याग प्रेत्य धर्मविधिं श्रुत । चत्रियाणाञ्च निधनं संग्रामे विहितं
 प्रभो ॥ ४ ॥ क्षत्रधर्मो महारौद्र शस्त्रनित्य इति श्रुत । बधश्च
 भरतश्चेष्ट काले शस्त्रेण संयुगे ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्र-
 धर्मेण वर्तत । प्रयस्त जीवित लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भ्रमम् ॥ ६ ॥
 न त्यागो न पुनर्घ्नो न तपो मनुजेश्वर । चत्रियस्य विधीयन्ते न
 परस्त्रोपजीवनम् ॥ ७ ॥ स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ ।
 राजा मनोषी निपुणो लोके दृष्टपरापर ॥ ८ ॥ त्यक्त्वा सन्तर्पजं
 शोकं दग्धतो भव कर्मणि । चत्रियस्य विशेषेण हृदयं वक्ष्यन्मि-
 भम् ॥ ९ ॥ जित्वारीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकृष्टकम् । विजि-
 तात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥ १० ॥ इन्द्रो वै ब्रह्मण पुत्र
 चत्रिय कर्मणाभवत् । ज्ञातीना पापवृत्ताना जघान नवतीर्नव
 ॥ ११ ॥ तच्चास्य कर्म पूज्यञ्च प्रशस्यञ्च विशाम्मते । तितेन्द्रजं
 समापेद् द्विनामिति न श्रुतम् ॥ १२ ॥ स त्व यज्ञैर्महाराज
 यजस्व बद्धदक्षिणैः । यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र विराय विगतश्वर
 ॥ १३ ॥ मा जग्नेव गते किञ्चिच्छोचेया चत्रियर्षभ । गतास्ते क्षत्र-
 धर्मेण शस्त्रपूता परा गतिम् ॥ १४ ॥ भवितव्यं तथा तच्च यदृप्तं
 भरतर्षभ । दिष्टं हि राजशाट्टं न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पर्जुनवाक्ये

हाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुड्डाकेनेन पाण्डव ।
नोवाच किञ्चित् कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

व्यास उवाच । वीभत्सोर्वचनं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
शास्त्रदृष्ट. परो धर्मं स्थितो गार्हस्थ्यमास्थितः ॥ २ ॥ स्वधर्मक्षर
धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि । न हि गार्हस्थ्यमुत्तमं तद्वारणं
विधीयते ॥ ३ ॥ गृहस्थं हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
भृत्याद्यैवोपजीवन्ति तान् भरस्व महीपते ॥ ४ ॥ वयांसि पश्यवस्यैव
भूतानि च जनाधिप । गृहस्थैरेव धार्म्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृह्याग्नी
॥ ५ ॥ सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः । त्वञ्चराद्य विधिं
पार्थ दुश्चरं दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ६ ॥ वेदज्ञानञ्च ते कृतृस्त्वं तपसाचरितं
महत् । पितृपैतामहं राज्यं धूर्ध्ववहोऽहमर्हसि ॥ ७ ॥ तपो यज्ञः
क्षमा विद्या भैक्ष्यमिन्द्रियसंयमः । ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानञ्च
शक्तितः । ब्राह्मणानां महाराज विष्टा संसिद्धिकारिका ॥ ८ ॥ क्षत्रि-
याणान्तु वक्ष्यामि तवापि विदितं पुन । यज्ञो विद्या समुत्थानमस-
न्तोप. श्रियं प्रति । दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ ९ ॥
वेदज्ञानं तथा कृतृस्त्वं तप सचरितं तथा । द्रविणोपार्जनं भूरि
पात्रे च प्रतिपत्नम् ॥ १० ॥ एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि
विशाम्यते । इमं लोकममुञ्चैव साधयन्तीति न. श्रुतम् ॥ ११ ॥ एषां
व्यायस्तु. कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते । बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले
दण्डः समाहितः ॥ १२ ॥ एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन् संसिद्धि-
कारिकाः । अपि गायामिमाञ्चैव ब्रह्मसतिरगायत ॥ १३ ॥ भूमि-
रेतौ निगिरति सर्पो विलम्बयानिव । राजानञ्चाविरोदारं ब्राह्मण-
श्चाप्रवासिनम् ॥ १४ ॥ सुद्युम्नयापि राजार्यं. श्रूयते दण्डधारणात् ।
प्राप्तवान् परमा सिद्धिं दृष्ट्वा प्राचेतसो यथा ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् कर्मणा क्वेन सुद्युम्नो वसुधाधिप ।

संसिद्धिं परमा प्राप्त श्रोतुमिच्छामि तं वृषम् ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अङ्गय
 लिखितयास्ता भ्रातरौ संश्रितव्रतौ ॥ १७ ॥ तयोरावसथावास्ता रम-
 णीयौ पृथक् पृथक् । नित्यं पुष्पफलेवृक्षैरुपेतौ वाङ्मदामनु ॥ १८ ॥
 ततः कदाचिल्लिखितं शङ्खम्यात्रममागतं । यदृच्छथाय शङ्खोऽपि
 निष्कान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ १९ ॥ सोऽभिनम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य
 लिखितस्तदा । फलानि पातयामास सम्यक् परिणतान्युत ॥ २० ॥
 अभ्यपादाय वियत्को भक्षयामास स हिज । तस्मिंश्च भक्षयत्येव
 शङ्खोऽप्याश्रममागतं ॥ २१ ॥ भक्षयन्तन्तु तं दृष्ट्वा शङ्खी भ्रातरमब्र-
 वीत् । इतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥ २२ ॥ सोऽब्र-
 वीत् भ्रातरं जेष्ठमुपसृत्याभिवाद्य च । इत एव गृहीतानि मयेति
 प्रहसन्निव ॥ २३ ॥ तमब्रवीत्तथा शङ्खस्तीव्ररोपसमन्वितः । स्तेयं
 त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ॥ २४ ॥ गच्छ राजानमासाद्य
 स्वधर्मं कथयस्व वै । अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ॥ २५ ॥
 स्तेन मा त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालयन् । शीघ्रं धारय चीरस्य
 मम दण्डं नराधिप ॥ २६ ॥ इत्युक्तस्तस्य वचनात् सद्युम्नं स नरा-
 धिपम् । अभ्यगच्छन्महाभागो लिखितं संश्रितव्रतं ॥ २७ ॥
 सद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितभागतम् । अभ्यगच्छत् सहा-
 मात्यं पद्भ्यामेव जनेश्वर ॥ २८ ॥ तमब्रवीत् समागम्य स राजा
 धर्मवित्तमम् । किमागमनमाचक्षुः भगवन् कृतमेव तत् ॥ २९ ॥ एव-
 म्भक्तं स विप्रार्पणं सद्युम्नमिदमब्रवीत् । प्रतिशुभ्यं वरिष्येति श्रुत्वा
 तत् जर्तुमर्हसि ॥ ३० ॥ अनिरुद्धानि शुरुणा फलानि मनुजर्षभ ।
 भक्षितानि महाराज तत्र मा श्राधि मा चिरम् ॥ ३१ ॥

सद्युम्न उवाच । प्रमाणज्ञेयतो राजा भवती दण्डधारणे ।
 अनुशायामपि तथा हेतुः स्याद्दृष्ट्वाश्रमर्षभ ॥ ३२ ॥ स भवानभ्यनु-
 श्रातः शुचिर्त्तमा मश्राव्रतः । दूष्णि वामानतोऽन्यास्व परिष्यामि

व्यास उवाच । स ह्यन्यमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
 नाभ्यं स वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरम् ॥ ३४ ॥ ततः स पृथिवी-
 पालो लिखितस्य महात्मनः । करो प्रच्छेदयामास घृतदण्डो
 जगाम स ॥ ३५ ॥ स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्त्तस्त्रपोऽब्रवीद्विदम् ।
 घृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तत् चक्षुमर्हसि ॥ ३६ ॥

शङ्ख उवाच । न कुप्ये तव धर्मज्ञ न त्वं दूषयसे मम ।
 धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥ ३७ ॥ स गत्वा
 बाल्हदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि । देवानृषीन् पितृभ्यैव मा
 चाधम मनः कृथाः ॥ ३८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखित-
 स्तदा । अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्यं प्रचक्रमे ॥ ३९ ॥ प्रादु-
 रास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ । ततः स विस्मिती भ्रातु-
 र्दृशयामास तौ करौ ॥ ४० ॥ ततस्तमब्रवीत् शङ्खस्तपसेदं व्रतं
 मया । मा च तत्र विशङ्गाभूद्देवमत्र विधीयते ॥ ४१ ॥

लिखित उवाच । किन्तु नाहं त्वया पूतं पूर्वमेव महायुते ।
 यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ ४२ ॥

शङ्ख उवाच । एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव । स
 च पूतो नरपतिस्त्वज्ञापि पितृभि सद् ॥ ४३ ॥

व्यास उवाच । स राजा पाण्डवयेष्ट श्रेयानेतेन कर्मणा ।
 प्राप्तवान् परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ ४४ ॥ एष धर्मो
 क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् । उत्पथोऽन्यो महाराज माम्भ
 योके मन कृथाः ॥ ४५ ॥ भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञ-
 सत्तम । दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥ ४६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शङ्खलिखितो-
 पाख्यानं त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
 अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ अरख्ये वसतां तात
 भ्रातृणां ते मनस्विनाम् । मनोरथा महाराज ये तत्रासन् युधि-
 ष्ठिर ॥ २ ॥ तानिमे भरतश्चेष्ट प्राप्नुवन्तु महारथाः । प्रशाधि
 पृथिवीं पार्थ • यथातिरिव नाङ्गपः ॥ ३ ॥ अरख्ये दुःखवसति-
 रनुभूता तपस्विभिः । दुःखस्यान्ते नरव्याघ्र सुखान्यनुभवन्तु वै ॥ ४ ॥
 धर्ममर्थञ्च कामञ्च भ्रातृभिः सह भारत । अनुभूय ततः पश्चात्
 प्रस्थातासि विशास्यते ॥ ५ ॥ अर्थिनाञ्च पितृणाञ्च देवतानाञ्च
 भारत । आनृष्यं गच्छ कौन्तेय तत् सर्वञ्च करिष्यसि ॥ ६ ॥
 सर्वमेधाश्रमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन । ततः पश्यान्महाराज गमि-
 ष्यसि परां गतिम् ॥ ७ ॥ भ्रातृंश्च सर्वान् क्रतुभिः संजोष्य बह्व-
 दक्षिणैः । संप्राप्तं कीर्त्तिततुलां पाण्डवेय भविष्यसि ॥ ८ ॥
 विद्यते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुसत्तम । शृणुष्वैवं यथा कुर्वन् न
 धर्माच्चरवसे नृप ॥ ९ ॥ आदृष्टानस्य विजयं विग्रहञ्च युधिष्ठिर ।
 समानधर्मकुशला स्थापयन्ति नरेश्वरम् ॥ १० ॥ देशकालप्रतीक्षी
 यो दस्यून् मर्षयति नृपः । शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय मुच्यते नैनसा
 हि सः ॥ ११ ॥ आटाव वलिपङ्कभागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
 प्रतिशङ्कति तत् पापं चतुर्थीशेन भूमिपः ॥ १२ ॥ निवोध च तदा
 तिष्ठन्न धर्माच्चरवते नृपः । निग्रहादर्मशास्त्राणामनुरूध्यन्नपेतभीः
 ॥ १३ ॥ कामक्रोधावनाहत्य पितेव समदर्शनः । शास्त्रजां बुद्धि-
 मास्थाय मुच्यते नैनसा हि सः ॥ १४ ॥ द्वैवेनाभ्याहृतो राजा
 कर्मकाले मदाद्युते । न साधयति यत् कर्म न तत्राङ्गरतिक्रमम्
 ॥ १५ ॥ तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव यत्रव । पापैः सह
 न सन्दध्याद्वाष्ट्रं पुण्यञ्च कारयेत् ॥ १६ ॥ शूराद्यार्व्याय सत्क्राव्या
 विदांसय युधिष्ठिर । गोमिनो धनिनश्चैव परिपाल्या विद्येयतः
 ॥ १७ ॥ व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याय बह्व्युताः । गुणगुक्तोपि

न कस्मिन् विश्रुते विचक्षणः ॥ १८ ॥ अरक्षिता दुर्विनीतो मानी
 स्तव्योऽभ्यसूयकः । एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते
 ॥ १९ ॥ र्थैरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनाभ्याहता नृप । तस्करैश्चापि
 मृद्यन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिषम् ॥ २० ॥ सुनन्विते सुनीते च सर्वत-
 थोपपादिते । पौरुषे कर्मणि कृते नाख्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
 विच्छेद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते चापि दैवतः । कृते पुरुषकारे तु
 नैनः स्रगति पार्थिवम् ॥ २२ ॥ अत्र ते राजभार्दूल वर्त्तयिष्ये
 कयामिनाम् । यदत्तं पूर्वरजर्षेर्हयग्रीवस्य पाण्डव ॥ २३ ॥ शत्रून्
 हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्मणः । असहायस्य संग्रामे
 निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥ २४ ॥ यत् कर्म वै मिश्रहे घातवाणां
 योगयाग्रः पालने मानवानाम् । कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्त्तिं स
 युद्धाहप्रजिग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ २५ ॥ सम्यक्तात्मा समरे-
 ष्वाततामौ शस्त्रंस्मिन्तो दस्युभिर्बन्धमानः । अश्वग्रीवः कर्मशीलो
 महात्मा संसिद्धार्यो मोदते स्वर्गलोके ॥ २६ ॥ धनुर्यपो रसना
 ज्या शरः स्रुक् स्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चान्द्रम् । रथो वेदी
 कामजो युद्धमग्निधातुर्होत्रं चतुरो वाजिसुखाः ॥ २७ ॥ ज्जला
 तस्मिन् यज्ञवह्नावयारीन् पापान्मुक्तो राजसिंहस्तारस्वी । प्राणान्
 ज्जला चावभृथे रणे स वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २८ ॥ राष्ट्रं
 रक्षन् बुद्धिपूर्वं नयेन संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्वान्
 लोकान् व्याप्य कीर्त्तर्ता मनस्वी वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २९ ॥
 दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं योगन्यासैः पालयित्वा महीश्वर ।
 तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३० ॥
 विदारुणागी अद्धानः कृतज्ञस्यक्ता लोकं मानुषं कर्म कृत्वा ।
 मेधाविनां विदुषां सम्मतानां तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३१ ॥
 सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राजं पालयित्वा महात्मा ।
 नातुर्वण्यं स्यापयित्वा स्वधर्मं वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३२ ॥

जित्वा संग्रामान् पालयित्वा प्रजास्य सोमं पीत्वा तर्पयित्वा दिवा-
ग्रान् । युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे चीणो मोदते
देवलोके ॥ ३३ ॥ वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः सन्तो विद्वांस-
श्चार्ययन्त्यर्हणीयम् । स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः
पुण्यकीर्त्तिर्महात्मा ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । हैपायनवचः श्रुत्वा क्रुपिते च धनञ्जये ।
व्यासमामन्त्र्य कौन्तेय प्रत्युवाच युधिष्ठिर ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न पार्थिवमिदं राज्ञं न भोगाय मृद्यग्-
विधा । प्रीणयन्ति मनो मेऽस्य शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ २ ॥
श्रुत्वा वीरविहीनानामपुत्राणाञ्च योषिताम् । परिदेवयमानानां
शान्तिं नोपलभे मुने ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं प्रत्यवाचेदं व्यासी योगविदा-
म्बर । युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो विदपारगः ॥ ४ ॥

व्यास उवाच । न कर्मणा लभ्यते चेत्थया वा नाप्यस्ति दाता
पुरुषस्य कथित् । पथ्याययोगाद्विहितं विधात्वा कालेन सर्वं लभते
मनुष्यः ॥ ५ ॥ न बुद्धिमास्त्राध्ययनेन शक्यं प्राप्तुं विशेपं मनुजै-
रकाले । मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिद्दर्यान् कालो हि कार्यं प्रति
निर्विशेषः ॥ ६ ॥ नाभूतिकालेषु फलं ददन्ति शिल्पानि मन्त्राय
तथौषधानि । तान्येव कालेन समाहितानि सिध्यन्ति यज्ञैस्त च
भूतिकाले ॥ ७ ॥ कालेन शीघ्रा प्रवृद्धन्ति वाताः कालेन वृष्टि-
कालदानुपैति । कालेन पद्मोत्पलवष्णुलञ्ज कालेन पुष्पन्ति नगर-
वनेषु ॥ ८ ॥ कालेन कृष्णाय सिताय रात्रयः कालेन चन्द्रः प्रति-

पूर्वविश्वे । नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालवेगाः स्रितो
 वहन्ति ॥ ८ ॥ नाकालमत्ताः खगपन्नगाय मृगहिपाः शैलमृगाश्च
 लोके । नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायान्यकाले शिशिरोष्णा-
 वर्णाः ॥ १० ॥ नाकालतो म्रियते जायते वा नाकालतो व्याहरते
 च बाल । नाकालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति वीज-
 सुप्तम् ॥ ११ ॥ नाकालतो भानुर्नपैति योगं नाकालतोऽस्त्रं गिरि-
 मभ्युपैति । नाकालतो क्षीयते बर्द्धते च चन्द्रः समुद्रोऽपि मञ्जोर्भि-
 माली ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । गीतं
 राज्ञा सेनजिता दुःखार्त्तेन युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ सर्वानेवैष पथ्यावो
 मत्तर्तान् स्पृशति दुःसहः । कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्व-
 पार्थिवाः ॥ १४ ॥ घ्नन्ति चान्यान् नरान् राजंस्तानप्यन्ये तथा
 नराः । संज्ञेया लौकिकी राजन् न हिनस्ति न हन्यते ॥ १५ ॥
 हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः । स्वभावतस्तु निश्रुतौ
 भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ १६ ॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि
 वा मृते । अहो दुःखमिति ध्यायन् दुःखस्यापचित्तद्वरेत् ॥ १७ ॥
 स किं शोचसि मूढः सन् शोच्यान् किमनुशोचसि । पश्य दुःखिषु
 दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ १८ ॥ आत्मापि चार्थं न मम सर्वा
 वा पृथिवी मम । यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुञ्चति ॥ १९ ॥
 शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानमतानि च । दिवसे दिवसे मूढ-
 माविशन्ति न पण्डितम् ॥ २० ॥ एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि
 भागवतः । जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २१ ॥
 दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते । तद्व्यार्त्तिप्रभवं दुःखं
 दुःखार्त्तिप्रभवं सुखम् ॥ २२ ॥ सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्था-
 नन्तरं सुखम् । न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ २३ ॥
 सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिद्दुःखतः सुखम् । तस्मादेतदर्थं
 जघ्नाद्य इच्छेच्छाश्रितं सुखम् ॥ २४ ॥ यन्निमित्तं भवेच्छोक-

स्तापो वा दुःखमूर्च्छित । आयासो वापि यन्मलस्तदेकाङ्गमपि
 त्यजेत् ॥ २५ ॥ सुखम्वा यदि वा दुःखं प्रियम्वा यदि वाप्रियम् ।
 प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजित ॥ २६ ॥ ईषदप्यङ्ग दाराणां
 पुत्राणामचरन् प्रियम् । ततो ज्ञास्यसि क कस्य केन वा कथमेव
 च ॥ २७ ॥ ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धे परङ्गता । त एव
 सुखमेधन्ते मध्यमं क्लिश्यते जन ॥ २८ ॥ इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो
 युधिष्ठिर स सेनजित् । परावरज्ञो लोकस्य धर्मवित् सुखदुःख-
 वित् ॥ २९ ॥ परदुःखिनो दुःखी न स जातु सुखी भवेत् ।
 दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायते ह्यपरात् परम् ॥ ३० ॥ सुखञ्च
 दुःखञ्च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितञ्च । पर्यायतः
 सर्वमवाप्नुवन्ति तस्माद्दीरो नैव हृष्येन्न शोचति ॥ ३१ ॥ दीप्तं
 राष्ट्रं संयुगी युद्धमाङ्गयोगं राज्ये दण्डनीत्याञ्च सम्यक् । वित्तस्यागो
 दक्षिणानाञ्च यज्ञे सम्यग्ज्ञानं पावनानीति विद्यात् ॥ ३२ ॥ रक्षन्
 राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेत् संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्वाल्लोकान्
 धर्मदृष्ट्या चरंथाप्युद्धं देवान्मोदते देवलोकैः ॥ ३३ ॥ जित्वा
 संग्रामान् पालयित्वा च राष्ट्रं सोम पीत्वा वर्द्धयित्वा प्रजाञ्च ।
 युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणो मोदते देवलोकैः ॥ ३४ ॥
 सम्यग्येदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा च राजा ।
 चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मं पूतात्मा वै मोदते देवलोकैः ॥ ३५ ॥
 यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्यस्यापि मानवा । पौरजानपदामात्या
 च राजा राजसत्तम ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनजिदुषा-
 ख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अस्मिन्नेव प्रकारेण धनञ्जयमुदारधीः ।
 अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ यद्वैतन्नन्यसे पार्थ
 न उपायोऽस्ति धनादिति । न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्देनस्येति
 तन्मृषा ॥ २ ॥ स्वाध्याययज्ञसंसिद्धा दृश्यन्ते बहवो जनाः । तपो-
 रताय मनवो येषां लोकाः सनातनाः ॥ ३ ॥ ऋषीणां समयं
 शश्वद्ये रक्षन्ति धनञ्जय । आयिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान् ब्राह्म-
 णान् विदुः ॥ ४ ॥ स्वाध्यायनिष्ठान् हि ऋषीन् ज्ञाननिष्ठांस्तथा-
 परान् । बुध्येथाः सततञ्चापि धर्मनिष्ठान् धनञ्जय ॥ ५ ॥ ज्ञान
 निष्ठेषु कार्येषु प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव । वैखानसानां वचनं यथा
 नो विदितं प्रभो ॥ ६ ॥ अजाय पृथ्वयस्यैव सिंकतास्यैव भारत ।
 अरुणाः केतवस्यैव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ ७ ॥ अवाप्स्यैतानि
 कर्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय । दानमध्ययनं यज्ञो नियुद्धस्यैव
 दुर्ग्रहः ॥ ८ ॥ दक्षिणेन च पश्चानमर्थ्यम्भो ये दिवं गताः । एतान्
 क्रियावतां लोकानुक्तवान् पूर्वमप्यहम् ॥ ९ ॥ उत्तरेण तु पश्चानं
 नियमादां प्रपश्यसि । एते योगवतां लोका भान्ति पार्थ सना-
 तनाः ॥ १० ॥ तस्योत्तरां गतिं पार्थ प्रशसन्ति पुराविद् । सन्तो-
 पात् स्वर्गमाप्नोति सन्तोपात् परमं सुखम् ॥ ११ ॥ तुष्टेर्न कश्चित्
 परमं सा सम्यक् प्रतितिष्ठति । श्लोघहर्षविनीतस्य सततं सिद्धि-
 क्तमा ॥ १२ ॥ अवाप्सुदाह्वरन्नीमा गाथा गीता यथातिना ।
 याभिः प्रत्याहरेत् कानान् भूर्मोऽङ्गानीव सर्वय ॥ १३ ॥ यदा
 चाय न विभेति यदा चास्मान् विभ्यति । यदा नेच्छति न ऐष्टि
 ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १४ ॥ यदा न भावं कुरुते सर्वभूतेषु पाप-
 कम् । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १५ ॥ विनीत-
 मानमोहव बद्धसङ्गविवर्जितः । तदात्मव्योतिषः साधोर्निर्वाणमुप-
 पद्यते ॥ १६ ॥ इदन्तु शृणु मे पार्थ द्रुवतः शंसतेन्द्रिय । धर्ममन्ये
 वित्तमन्ये धनमीहन्ति चापरे ॥ १७ ॥ धनहेतोर्न ईहेन तस्यानीहा

गरीयसी । भूयान् दीपो हि वित्तस्य यद्य धर्मस्तदाश्रय ॥ १८ ॥
 प्रत्यक्षमनुपश्यामस्त्वमपि द्रष्टमर्हसि । वर्जनं वर्जनीयानामीह-
 मानेन दुष्करम् ॥ १९ ॥ धे वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्कान्तेषु दुर्लभम् ।
 द्रुद्यत प्रैति तत् प्राङ्ग प्रतिकूलं यथातथम् ॥ २० ॥ यस्तु सं-
 भिन्नवृत्त आर्होतभोकभयो नर । अल्पेन कृपितो द्रुद्यत भ्रूण
 हत्या न बुध्यते ॥ २१ ॥ दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्य दस्युमया
 द्विः । दुर्लभञ्च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वानुत्पद्यते ॥ २२ ॥ अधन
 कस्य किं वाच्यो विमुक्त सर्वशः सुखी । देवस्वमुपगृह्यैव धनेन
 न सुखी भवेत् ॥ २३ ॥ तत्र गाथा यज्ञगीता कीर्त्तयन्ति पुरा-
 विद् । त्रयोमपाश्रिता लोके यज्ञसंस्तरकारिकम् ॥ २४ ॥ यज्ञाय
 सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञाय सृष्ट पुरुषो रक्षिता च । तस्मात्
 सर्वं यज्ञ एवोपयोर्ज्यं धनं न कामाय हित प्रशस्तम् ॥ २५ ॥ एत-
 स्यार्थं च कौन्तेय धन धनवतास्वर । धाता ददाति मर्त्तप्रभ्यो
 यज्ञार्थमिति विद्धि तत ॥ २६ ॥ तस्माद्बुध्यन्ति पुरुषा न हि तत
 कस्यचिद्दुष्टुयम् । अदधानस्तुती लोके दद्याच्चैवं यजेत च ॥ २७ ॥
 लब्धस्य त्यागमेवाङ्गनं भोगं न च सद्भयम् । तस्य किं सञ्जयेनार्थं
 कार्यं न्यायसि तिष्ठति ॥ २८ ॥ धे स्वधर्मादपेतेभ्य प्रथच्छृण्व्यल्प-
 बुद्धयः । अत वर्षाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जना ॥ २९ ॥ अन-
 र्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानात् दान-
 धर्मोऽपि दुष्कर ॥ ३० ॥ लब्धानामपि वित्ताना बोद्धव्यौ द्वावति-
 क्रमौ । अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ३१ ॥

इति भ्रान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शुधिष्ठिरवाक्ये

षड्विंशोऽध्याय ॥ २६ ॥

धृष्टयुक्ते विराटे च द्रुपदे च महोपतौ ॥ १ ॥ वसुपिणे च धर्मसे
 धृष्टकेतौ च पार्थिवे । तथान्येषु नरेन्द्रेषु नानादिश्ये संयुगे ॥ २ ॥
 न च सञ्जति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरम् । रात्र्यकामुक्त्वा त्युग्रं
 स्ववंशोच्छेदकारिणम् ॥ ३ ॥ वत्याद्वे क्रीडमानेन मया वै परि-
 वर्तितम् । समवा राण्यलुब्धेन गाङ्गेयी युधि पातितः ॥ ४ ॥
 यदा ज्ञेनं विधूर्सान्तमपश्यं पार्थसायकैः । कम्पमानं यथा वृद्धैः
 प्रेक्ष्यमाणं शिखण्डिना । जीर्णं सिंहमिव प्रांशुं नरसिंहं पिता-
 महम् । कीर्त्यमाणं शरद्रीपैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ॥ ५ ॥ प्राङ्-
 मुक्तं भीडमानञ्च रथे पररथारुजम् । धूर्समानं यथा शैलं तदा मे
 कश्मलोऽभवत् ॥ ७ ॥ यः स वाणधनुष्पाणिर्यो धयामास भार्गवम् ।
 यद्दहन्यद्धानि कौरव्यः क्रुरुचेत्ते महामुधे ॥ ८ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं
 यादाणस्यां ज्ञदीसुतः । वान्यार्थमाह्वयहीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ९ ॥
 धेनुचोग्रायुधो राजा चक्रवर्त्ती दुरामहः । हृद्यथास्त्रप्रतापेन स
 मया युधि घातितः ॥ १० ॥ श्वयं मृत्युं रत्नमागः पाद्मास्त्रं यः
 शिखण्डिनम् । न वाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ॥ ११ ॥
 यदैतं पतितं भूमापश्यं रुधिरोक्षितम् । तद्वैवाविमदत्युग्रो च्वरो
 मां मुनिमुत्तम ॥ १२ ॥ धेनु सव्यहिता बाला धेनु सपरिरक्षिता ।

समरेष्वपलायिनम् । ज्येष्ठं भ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृतमः
 ॥१८॥ अभिनन्यत्र यदालं जातं सिंघमिवाट्टिम । प्रावेशयमहं लब्धो
 दाहिनी द्रोणपालिताम् ॥ १९ ॥ तदाप्रभृति वीभतसुं न शक्नोमि
 निरीक्षितुम् । कृष्याञ्च पुण्डरीकाक्षं क्लिप्तूपो भूषाहा यथा ॥२०॥
 द्रौपद्रोहापि दुःस्मार्ता पञ्चपुत्रैर्विनाकृताम् । शोचामि पृथिवी हीना
 पञ्चभिः पर्वतैरिव ॥२१॥ सोऽहमागस्कर पाप पृथिवीनामकारक ।
 आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरम् ॥२२॥ प्रायोपविष्टं जानीध्व-
 मथ मा गुरुघातिनम् । जातिध्वन्याऽपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत
 ॥ २३ ॥ न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये ऋचक्षुन । शोषयिष्ये
 प्रियान् प्राणानिहस्योऽहं तपोधन ॥ २४ ॥ यथेष्टं गम्यता काममनु-
 जाने प्रसाद्य वः । सब मामनुजानीत त्यज्यामीदं कलेवरम् ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमेवं वादिनं पाथं बन्धुशोकेन विह्वलम् ।
 मैवमित्यब्रवीद्द्रासो निगच्छ मुनिसत्तम ॥ २६ ॥

व्यास उवाच । अतिवेलं महाराज शोकं न कर्तुमर्हसि ।
 पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ॥ २७ ॥ सयोगा विप्र
 योगान्ता जाताना प्राणिना ध्रुवा । बुहुदा इव तीयेषु भवन्ति
 न भवन्ति च ॥ २८ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता समु-
 च्छ्रया । सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जौवितम् ॥ २९ ॥
 सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाध्यं सुखोदयम् । भूति श्रीर्ही-
 र्भृति कीर्त्तिर्द्वैत्रे वसति नालसे ॥ ३० ॥ नाल सुखाय सुहृदी
 नाल दुःखाय शत्रवः । न च प्रश्नानमर्थेभ्यो न सुखिभ्यो ह्यलं
 धनम् ॥ ३१ ॥ यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत् कुरु ।
 अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वं कर्मणा नृप ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । शान्तिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सि-
क्षतः । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यामः शोकमपानुदत् ॥ १ ॥

व्याम उवाच । अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अश्वमेधं नरव्याघ्र तन्निरोध मुधिष्टिर ॥२॥ अश्वमेधं ब्राह्मणं प्राशं
वैश्वी जनकी नृप । संशयं परिपप्रच्छ दुःस्वशोकमन्वितः ॥३॥

जनक उवाच । आंगमे यदि वापाथे शान्तिनां त्रिणम्य च ।
नरेण पतिपक्षं कर्षणं कथमिच्छता ॥ ४ ॥

॥ १७ ॥ सुप्रितैः प्रयोगश्च संप्रयोगश्च विप्रियैः । अर्घानर्घौ सुखं
 दुःखं विधानमनुवर्त्तते । १८ ॥ प्रादुर्भावश्च भूतानां दिहत्याग-
 स्तथैव च । प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत् प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥
 गन्धर्वारसस्पर्शा निवर्त्तन्ते स्वभावतः । तथैव सुखदुःखानि विधान-
 मनुवर्त्तते ॥ २० ॥ आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ।
 नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत ॥ २१ ॥ वैद्याद्याद्यातुराः
 सन्ति बलवन्तश्च दुर्बला । श्रीमन्तथापरे पण्डा विचित्रः काल-
 पर्ययः ॥ २२ ॥ कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं रूपमेव च ।
 सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते ॥ २३ ॥ सन्ति पुत्राः सुव-
 ह्वो दरिद्राणामनिच्छताम् । नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं
 विधिचेष्टितम् ॥ २४ ॥ व्याधिरन्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षायापदी
 विषम् । च्वरश्च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ २५ ॥ निर्ग्राणे
 यस्य यद्दृष्टं तेन गच्छन्ति सेतुना । दृश्यते नाप्यतिक्रामन्ननि-
 प्क्रान्तोऽथ वा पुनः । दृश्यते चाप्यतिक्रामन्न निर्ग्राहोऽथ वा पुनः
 ॥ २६ ॥ दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन् वसुमान् नर । दरिद्रश्च
 परिक्लिष्टः शतवर्षो जरान्वितः ॥ २७ ॥ अकिञ्चनाश्च दृश्यन्ते
 पुरुषाश्चिरजीविनः । समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतङ्गवत्
 ॥ २८ ॥ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । काष्ठान्यपि
 हि जीर्यन्ते दरिद्राणाञ्च सर्वश ॥ २९ ॥ अहमेतत् करोमीति
 मन्यते कालचेदितः । यदादिष्टमसन्तोपाद्दुरात्मा पापमाचरेत् ॥ ३० ॥
 मृगयाच्चा स्त्रियः पानं प्रसङ्गा निन्दिता बुधैः । दृश्यन्ते पुरुषा
 यात्र संप्रसक्ता बद्धश्रुता ॥ ३१ ॥ इति कालेन सर्वार्थानीप्सिता-
 नीप्सितानिह । स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नापलभ्यते ॥ ३२ ॥
 वायुमाकाशमग्निश्च चन्द्रादित्यावहृत्तपे । ज्योतींषि सरित शैलान्
 कं करोति विभक्तिं च ॥ ३३ ॥ श्रीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परि-
 वर्त्तते । एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखं नरर्षभ ॥ ३४ ॥ नौपधानि

न मन्त्राय न ह्योमा न पुनर्कृपा । त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया
 चापि मानवम् ॥ ३५ ॥ यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महीदधौ ।
 समेत्य च व्यमेयातां तदद्भूतसमागमः ॥ ३६ ॥ ये चैव पुरुषाः
 स्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिता । ये चानाथाः परान्नादा कालस्तेषु
 समक्रियाः ॥ ३७ ॥ मातापितृसहस्राणि पुत्रद्वारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ३८ ॥ नैवास्य कश्चि-
 द्भविता नायं भवति कस्यचित् । पथि सद्गतमेवेदं दारबन्धुसह-
 ष्यनैः ॥ ३९ ॥ घामे घा च गमिष्यामि को न्यहं किमिह स्थित ।
 कक्षात् किमनुभवेयमित्येवं स्थापयेन्नरः ॥ ४० ॥ अनित्ये प्रिय-
 सखासि संसारे चक्रवहती । पथि सद्गतमेवैतद्भ्राता माता पिता
 सखा ॥ ४१ ॥ न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः । आगमां-
 स्वगतिक्रम्य भवातव्यं युभूपता ॥ ४२ ॥ कुर्वीत पितृदैवत्यं
 धर्माणि च समाचरेत् । यजेच्च विद्वान्-विधिवन्निवर्गंश्चाप्युपाचरेत्
 ॥ ४३ ॥ सन्निमस्त्वञ्जगन्निदं गम्भीरे कालसागरे । जरास्य-
 महाप्राहे न कश्चिद्वबुध्यते ॥ ४४ ॥ आयुर्वेदमधीयानाः केवलं
 सपरिग्रहाः । दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिप्लुताः ॥ ४५ ॥
 ते पिबन्तः कपायांश्च सर्पिंषि विविधानि च । न मृत्युमतिवर्तन्ते
 विलामिव महोदधिः ॥ ४६ ॥ रसायनविदस्यैव समयुक्तरसायनाः ।
 दृश्यन्ते जरया भन्ना नगा नागेरिवोत्तमैः ॥ ४७ ॥ तथैव तपसो-
 योता स्वाध्यायाभ्यसने रता । दातारो यश्चशीलाय न तरन्ति
 जरान्तकौ ॥ ४८ ॥ न श्रद्धानि नियतन्ते न माया न पुनः समा ।
 जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः ॥ ४९ ॥ शोड्यं
 विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमधुद । नरोऽवप्रः सन्ध्येति सर्वभूत-
 निषिञ्जितम् ॥ ५० ॥ दृष्टो वा जीवतोऽत्येति जीवो वात्येति दृष्टत ।
 पथि सद्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ५१ ॥ नायमत्यन्तमंशामो
 सभ्यते जातु केनचित् । पथि स्वेन परीरेण त्रिशुतान्येन श्रेणपित्

॥ ५२ ॥ क्व नु तेऽद्य पिता राजन् क्व नु तेऽद्य पितामहा । न
 त्वं पश्यसि तानद्य न त्वा पश्यन्ति तेऽनघ ॥ ५३ ॥ न चैव पुरुषो
 द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च । आगमस्तु सताञ्चक्षुर्नृपते तमिहाचर
 ॥ ५४ ॥ चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायित यते च । पितृदेवमनु-
 प्याणामानृष्यार्देनसूयते ॥ ५५ ॥ स यज्ञशैल प्रजने निविष्ट
 प्राग्ब्रह्मचारी प्रविविक्तचक्षुः । आराधयेत् स्वर्गमिमद्भ्र लोक
 परञ्च मुक्त्वा हृदयव्यलीकम् ॥ ५६ ॥ रुमं हि धर्मोद्धरतो नृपस्य
 द्रव्याणि चाभ्याहरतो यथावत् । प्रवृत्तधर्मस्य यशोऽभिवर्द्धते
 सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥ ५७ ॥ इत्येवमाज्ञाय विद्दिहराजो
 वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतु । अश्मानमामन्त्र्य विशुद्धबुद्धिययौ
 गृह स्वं प्रति शान्तशोक ॥ ५८ ॥ तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोक
 मुत्तिष्ठ यक्रोपम हर्षमेहि । चात्रेण धर्मेण मञ्चौ जित्वा ते ता
 भङ्गु कुन्तीसुतमावमस्था ॥ ५९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि व्यासवाक्ये
 अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अय्याहरति राजेन्द्रे धर्मपुत्रे युधि
 ष्ठिरे । गुह्याकेषो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डव ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । शान्तिशोकाभिसन्तप्तो धर्मपुत्र परन्तप ।
 एष शोकाणवे मग्नस्तमाश्लासय माधव ॥ २ ॥ सर्वं अति शर-
 विता पुनरेव जनार्दन । अस्य शोकं महाबाहो प्रणामयित्वा
 महेहि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना
 पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युत ॥ ४ ॥ अनतिक्रमणीयं
 हि धर्मराजस्य केमप । बाह्यात् प्रभृति गोविन्द प्रीत्या बाभ

धिकोऽर्जुनात् ॥ ५ ॥ स प्रगृह्य महावाङ्मूले चन्दनभूषितम् ।
 यैलस्तभोपमं शौरिकवाचाभिविनोदयन् ॥ ६ ॥ शुशुभे वदनं
 तस्य सदंष्ट्रञ्चारुलोचनम् । व्याकीर्णमिव विस्फुटं पद्मं सूर्य्य इवो-
 दिते ॥ ७ ॥

वासुदेव उवाच । मा कथा पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गालभोप-
 णम् । न ह्येते सुलभा भूयो धी हतान्निन् रणाजिरे ॥ ८ ॥
 स्वप्रलब्धा यथा लाभा वितथा प्रतिबोधने । एवन्ते चत्रिया राजन्
 धी व्यतीता महारणे ॥ ९ ॥ सर्वेऽप्यभिसुखाः शूरा विजिता रण-
 गोभिः । नैषां कश्चित् पृष्ठतो वा पलायन् वापि पातित ॥ १० ॥
 सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान् युद्धा वीरान्महागृधेः । यस्त्वपूता दिव्यं
 प्राप्ता न ताच्छीचितुमर्हसि ॥ ११ ॥ अत्रधर्मरताः शूरा वेद-
 वेदाङ्गपारगाः । प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान्न शोचितुमर्हसि ।
 गतान्महानुभावांस्त्वं शूलैव पृथिवीपतीन् ॥ १२ ॥ अत्रैवोदाहर-
 न्तीममितिहासं पुरातनम् । सञ्जयं पुत्रमोकर्त्तं यथायं नारदी-
 ऽप्रवीत ॥ १३ ॥ सुखदुःखैरहं ह्यहं प्रजाः सर्वाय सञ्जय । अवि-
 युक्ता मरिष्यामस्तत्र का परिदेवना ॥ १४ ॥ महाभाग्यं पुरा
 राज्ञां कीर्त्तमानं मया शृणु । गच्छावधामं नृपते ततो दुःखं
 प्रजास्यसि ॥ १५ ॥ एतामहानुभावास्त्वं शूलैव पृथिवीपतीन् ।
 यममानय सन्तापं शृणु विस्तरमय मे ॥ १६ ॥ क्रूरयहाभियमन-
 मागुर्वहेनगुप्तमम् । अग्रिमाणा क्षितिभुजामुपादानं मनोहरम्
 ॥ १७ ॥ चादिक्षितं मरुक्षं वै गतं सञ्जय शुशुभम् । यस्य शिन्हा-
 मवरुणा हृष्टसनिपुरोगमाः ॥ १८ ॥ दिवा विश्रुत्वा राज्ञा
 यद्यभीगुर्माहात्मनः । यः सन्ध्याजयच्छत्रं दीपराजं पुरन्दरम्
 ॥ १९ ॥ यत्रमिवंधी यं जिहान् प्रत्यापट हृष्टसति । सम्यक्ती
 याजयामास यवीयान् स हृष्टसतः ॥ २० ॥ यस्मिन् प्रजासि
 मर्षी नृपते राजकर्मणः । अहृष्टपणा यस्मिन् विभीते पतेत्

मालिनी ॥ २१ ॥ आविहितस्य वै सत्रे विश्वेदेवाः सभासदः ।
 मरुत परिवेष्टारः साध्याश्चासन्नहात्मनः ॥ २२ ॥ मरुद्गणा मरु-
 त्तस्य यत् सोममपिवंस्तत । देवान्मनुष्यान् गन्धर्वानत्यरिच्यन्त
 दक्षिणा ॥ २३ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्
 पुण्यतरयैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ २४ ॥ सृञ्जोवस्रैवातिथिनं मृतं
 श्युशुम सृञ्जय । यन्मिन् हिरण्यं ववृषे मघवा परिवत्सरम् ॥ २५ ॥
 सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीञ्जनाधिपम् । हिरण्यमवहन्त्य-
 स्तन्मिन् जनपदेष्वरे ॥ २६ ॥ कूर्मान् कर्कटकान्क्रान्मकराञ्छि-
 शुकानपि । नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः ॥ २७ ॥ हिर-
 ण्यान् पातितान् दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् । सहस्रशोऽथ शतश-
 स्ततोऽन्मयदयोऽतिथिः ॥ २८ ॥ तद्विरण्यमपर्यन्तमावृतं कुरु-
 जाङ्गले । ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् ॥ २९ ॥ स
 चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात् पुण्यतरयैव मा पुत्र-
 मनुतप्यथाः ॥ ३० ॥ अदक्षिणमयज्वानं चैनं संशाम्य मा शुचः ।
 अङ्गं वृहद्रथस्रैव भृतं सृञ्जय श्युशुम ॥ ३१ ॥ यः सहस्रं सह-
 स्राणां श्वेतानश्वानवासजत् । सहस्रञ्च सहस्राणां कन्या हेम-
 परिष्कृताः ॥ ३२ ॥ ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
 य सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्मिनाम् ॥ ३३ ॥ ईजानो वितते
 यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् । शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेम-
 मालिनाम् ॥ ३४ ॥ गवा सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ।
 अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ॥ ३५ ॥ शमाद्यदिन्द्रः
 सोमेन दक्षिणामिर्दिशातयः । यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंखिणु
 वै पुरा ॥ ३६ ॥ देवान् मनुष्यान् गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणा ।
 न जातो जनिता चान्य पुमान् यस्तत् प्रदास्यति । यद्दङ्गं प्रदर्शो
 विभं सोमसंस्थासु सप्रसु ॥ ३७ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्र-
 तरस्वया । पुत्रात् पुण्यतरयैव मा पुत्रमनुतप्यथा ॥ ३८ ॥ यिधि

मीचीनरञ्जैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम । य इमां पृथिवीं सर्वाङ्गैर्भवत्
 समवेष्टयत् ॥ ३८ ॥ महता रथघोषिण पृथिवीमनुनादयन् । एक-
 च्छत्रां महीसूक्तं जैत्रेणैकरथेन च ॥ ४० ॥ यावदस्य गवाश्वं
 स्यादारण्यैः पशुभिः सह । तांतीं प्रददौ गा स शिविरीची-
 नरोऽध्वरे ॥ ४१ ॥ न वीठारं धुरन्तस्य कञ्चिन्मेने प्रजापतिः । न
 भूतं न भविष्यञ्च सर्वराजसु सृञ्जय ॥ ४२ ॥ अन्यत्रौशीनराच्छैव्या-
 द्राजर्षेरिन्द्रविक्रमात् । अदक्षिणमयज्वानं मा पुत्रमनुतप्यथा ॥ ४३ ॥
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरयैव मा
 पुत्रमनुतप्यथा ॥ ४४ ॥ भरतञ्चैव दीपन्तिं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
 आकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणसञ्जयम् ॥ ४५ ॥ यो बह्वा त्रि-
 शतञ्चाश्वान् देवेभ्यो यमुनामनु । सरस्वतीं विंशतिञ्च गङ्गामनु
 चतुर्ह्यम् ॥ ४६ ॥ अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । दृष्टवान् स
 महातैजा दीपन्तिर्भरतः पुरा ॥ ४७ ॥ भरतस्य महत् कर्म
 सर्वराजसु पार्थिवा । खं मत्तर्गा इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन्
 ॥ ४८ ॥ परं सहस्राद्यो वडान् हयान् विदोर्वितत्य च । सहस्रं
 यत्र पद्माना कण्णाय भरती ददौ ॥ ४९ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय
 चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरयैव मा पुत्रमनुतप्यथा ॥ ५० ॥
 रामं दामरयिञ्चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय । योऽन्वकम्मत वै नित्यं
 प्रजाः पुत्रानिवोरसान् ॥ ५१ ॥ विधवा यस्य विपद्ये नानायाः
 कायनाभवन् । सदैवासीत् पितृसमो रामो राज्यं यदन्वगात्
 ॥ ५२ ॥ कालवर्षी च पर्जन्य शस्यानि समुपादयत् । नित्यं
 सुमिच्छन्नेवासीद्दामे राज्यं प्रयासति ॥ ५३ ॥ प्राणिनो नाप्सु
 भञ्जन्ति सान्यथा पावकीऽदहत् । राजा भयं न तदासीद्दामे राज्यं
 प्रयासति ॥ ५४ ॥ आसन् वर्षसहस्रिष्यस्तथा पुत्रसहस्रिकाः ।
 घरोगा सर्वसिद्धार्था रामे राज्यं प्रयासति ॥ ५५ ॥ नान्योन्येन
 विशादोऽभूत् स्त्रीणामपि कुतो नृणाम् । धर्मानित्या प्रजाशरण

रामे राज्यं प्रयासति ॥ ५६ ॥ सन्तुष्टाः सर्वसिद्धार्था निर्भयाः
 स्वैरचारिणः । नरा सत्यव्रताश्चासन् रामे राज्यं प्रयासन्ति ॥ ५७ ॥
 नित्यपुष्पफलाशैव पादपा निरुपद्रवाः । सर्वा द्रोणदुषा गावी
 रामे राज्यं प्रयासति ॥ ५८ ॥ स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य
 महातपाः । दशाश्वमेधान् जासत्यग्रानाजहार निरर्गलान् ॥ ५९ ॥
 युवा श्यामो लोहिताक्षो मातङ्ग इव यूथपः । आजानुवाङ्गः
 सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः ॥ ६० ॥ दश वर्षसहस्राणि दश
 वर्षप्रतानि च । अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ ६१ ॥
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात् पुण्यतरयैव मा
 पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥ ६२ ॥ भगीरथञ्च राजानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
 यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदीत्कटः ॥ ६३ ॥ असुराणां
 सहस्राणि ब्रह्मनि सुरसत्तमः । अजयद्वाङ्गवीर्येण भगवान् पाक-
 यासनः ॥ ६४ ॥ यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
 ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६५ ॥ सर्वा रथगताः
 कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः । मृतं मृतं रथे नागाः पद्मिनी हेम-
 मालिन ॥ ६६ ॥ सहस्रमश्वान् एकीक हस्तिनं पृष्टतोऽन्वयुः । गवां
 सहस्रमश्वेषु सहस्रं गव्यजाविकम् ॥ ६७ ॥ उपहरे निवसती
 यस्याङ्घ्रि निपसाद् ह । गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी ह्यभवत् पुरा
 ॥ ६८ ॥ भूरिदक्षिणमैच्चाक्रं यजमानं भगीरथम् । त्रिलोक-
 पथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपैशुषी ॥ ६९ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतु-
 र्भद्रतरस्वया । पुत्रात् पुण्यतरयैव मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥ ७० ॥
 दिलीपञ्च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय । यस्य कर्माणि भूरीणि
 कथयन्ति हिजातयः ॥ ७१ ॥ य इमां वसुधामूर्धां वसुधां वसु-
 धाधिपः । ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ७२ ॥
 यस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः । सहस्रं वारणां
 ईमान् दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७३ ॥ यस्य यज्ञे महानामोदूपः

श्रीमान् हिरण्मय । तं देवा कर्म कुर्वाणा यक्रयेठा उपाययन्
 ॥ ७४ ॥ चपाले यस्य मौवर्षी तस्मिन् यूषे हिरण्मये । ननुतु-
 र्देवगन्धर्वा पट्सहस्राणि रुद्रवा ॥ ७५ ॥ अवाद्यत्तत्र वीणा
 मध्ये विखावसु स्वयम् । सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वाद्यतीतप्रथम्
 ॥ ७६ ॥ एतद्राजा दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे । यस्येभा
 हेमसच्छन्ना पथि रुत्ता स्र गेरते ॥ ७७ ॥ राजान यतधन्वानं
 दिलीपं सतप्रवादिनम् । येऽपश्यन् सुमहात्मान तेऽपि स्वर्गजितो
 नरा ॥ ७८ ॥ तत्र यद्वा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
 स्वाध्यायघोषो ऋषाघोषो दीयतामिति वै तत्र ॥ ७९ ॥ स चे-
 न्नमार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात पुण्यतरयैव ना पुत्र-
 मनुतप्यया ॥ ८० ॥ मान्वातार यौवनाश्रवं मृत शुश्रुम सञ्जय ।
 यं देवा मरुतो गर्भं पितुं पाश्याद्दपाह्वरन् ॥ ८१ ॥ समृद्धो युव-
 नाश्रस्य जठरे यो महात्मन । पृषदाव्योद्धत श्रीमास्त्रिणाक-
 विजयी नृप ॥ ८२ ॥ य दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे ययान देवस्यपिणम् ।
 अन्योऽन्यमब्रुवन् देवा कमय धास्यतीति वै ॥ ८३ ॥ मानेव
 धास्यतीत्येवमिन्द्रोऽथाम्युपपश्यत । मान्वातेति ततस्तस्य नाम
 चक्रे यतक्रतु ॥ ८४ ॥ ततस्तु पयसो धारा पुष्टिहेतोर्भहात्मन ।
 तस्यास्ये यौवनाश्रस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत ॥ ८५ ॥ तं पिवन्
 पाणिमिन्द्रस्य यतमङ्गा व्यवहेत । य आसीत् हादशसमो हादशा-
 हेन पार्थिव ॥ ८६ ॥ तमिमं पृथिवी सर्वा एकाङ्गा समपद्यत ।
 धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥ ८७ ॥ यथाज्ञारन्तु
 नृपतिं महत्तमसितद्रथम् । यद्रं वृहद्रथस्यैव मान्वाता समरे-
 ऽजयत् ॥ ८८ ॥ यौवनाश्रवो यथाज्ञारं समर मत्पमुष्यत । विस्कारै-
 र्धनुषो देवा क्षौरभेदीति जेनिरे ॥ ८९ ॥ यत्र सूर्य उदेति स
 यत्र च प्रतितिष्ठति । सर्वं ययौवनाश्रस्य मान्वातु चैवमुष्यते
 ॥ ९० ॥ यत्रमेधयतेनेष्टा राजसूयमतेन च । यददद्रीहिता-

न्मत्स्यान् ब्राह्मणेभ्यो विशाम्पते ॥ ८१ ॥ हैरण्यान् योजनोत्-
 सेधानायतान् दशयोजनम् । अतिरिक्तान् द्विजातिभ्यो व्यभजं-
 स्त्रितरे जनाः ॥ ८२ ॥ स चेन्ममार सृष्टय चतुर्भद्रतरस्त्रया ।
 पुत्रात् पुण्यतरयैव मा पुत्रमनुत्पद्यथा ॥ ८३ ॥ यथातिं नाङ्गप-
 क्षैव मृतं शुश्रुम सृष्टय । य इमां पृथिवीं कृतस्तां विजित्य सह-
 सागराम् ॥ ८४ ॥ अम्यापातेनाभ्यतीयाद्देदीभिश्चित्तयन्महीम् ।
 ईजानः क्रतुभिर्मुख्यैः पर्यगच्छद्दसुन्धरान् ॥ ८५ ॥ इष्ट्वा क्रतुसह-
 स्त्रेण वाजपेयशतेन च । तर्पयामास विप्रेन्द्रास्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः
 ॥ ८६ ॥ व्यूढेनासुरशुद्धेन हत्वा दैतेयदानवान् । व्यभजत्
 पृथिवीं कृतस्ता यथातिर्नङ्गपात्मजः ॥ ८७ ॥ अन्ते तु पुत्रान्निक्षिप्य
 यदुदुञ्चुपुरोगमान् । पूरुं राक्ष्येभिषिच्य स्त्रे सदार प्राविश-
 दनम् ॥ ८८ ॥ स चेन्ममार सृष्टय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रात्
 पुण्यतरदैव मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥ ८९ ॥ अम्बरीषञ्च नाभागिं
 मृत शुश्रुम सृष्टय । यं प्रजा वज्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तमम्
 ॥ ९० ॥ यः सहस्रं सहस्राणां राजामयुतयाजिनाम् । ईजानो
 वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सुसंहितः ॥ ९१ ॥ नैतत् पूर्वं जना-
 यक्रुनं करिष्यन्ति चापरे । इत्यम्बरीषं नाभागिमन्वमोदन्त दक्षिणाः
 ॥ ९२ ॥ यतं राजसहस्राणि यतं राजशतानि च । सर्वेऽष्ट-
 भेषैरीजानास्तेन्वपुर्दक्षिणायनम् ॥ ९३ ॥ स चेन्ममार सृष्टय
 चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रात् पुण्यतरयैव मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥ ९४ ॥
 ययविन्दुं चैवरथं मृतं शुश्रुम सृष्टय । यस्य भार्यासहस्राणां
 यतमासीन्महात्मनः ॥ ९५ ॥ यद्वसन्तु सहस्राणां यस्यासच्छय-
 विन्दवः । द्विवण्यकववाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ ९६ ॥ यतं
 कन्या राजपुत्रमेकीकं पृथगन्वयुः । कन्यां कन्यां यतं नागा नागं
 नागं यतं रथाः ॥ ९७ ॥ रथे रथे यतं पात्रा द्विगजा हेम-
 मालिनः । यत्रे यत्रे यतं गावो गवां तरद्जातिषुम् ॥ ९८ ॥

एतद्वनमपथ्यन्तमश्वमेधे मद्भामसि । यशविन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः
समापयत् ॥ १०८ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात्
पुण्यतरथैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११० ॥ गयद्भामूर्त्तरयसं मृतं
शुश्रुम सृञ्जय । यः स वर्षंशतं राजा हृतमिष्टाभनोऽभवत् ॥ १११ ॥
यस्मै वह्निर्वरं प्रादात्ततो वज्रे वरान् गयः । ददतो मेऽक्षयं वित्तं
धर्मं यद्वा च वर्त्तताम् ॥ ११२ ॥ मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादा-
द्दुताभन । लेभे च कामांस्तान् सर्वान् पावकादिति नः श्रुतम्
॥ ११३ ॥ दृशे च पूर्यमामि च चातुर्मास्ये पुनः पुनः । अयज-
द्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ११४ ॥ शतं गवां सहस्राणि
शतमश्वतराणि च । उत्यायोत्याय वै प्रादात् सहस्रं परिवत्-
सरान् ॥ ११५ ॥ तर्पयामास गोमेन देवान् वित्तैर्दिलानपि ।
पितॄन् स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स पुरुषर्षभः ॥ ११६ ॥ सौवर्षीं
पृथिवीं हृत्वा दग्धव्यामां हिराद्यताम् । दक्षिणामाददद्राजा वाजि-
मेधे महाक्रतो ॥ ११७ ॥ यावत्स्यः सिकता राजन् गङ्गाया पुरुष-
र्षभ । तावतीरेव गाः प्रादादाभूर्त्तरयसो गयः ॥ ११८ ॥ स
चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया । पुत्रात् पुण्यतरथैव मा पुत्र-
मनुतप्यथाः ॥ ११९ ॥ रन्तिद्देवह्य माङ्गत्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
सम्पगाराध्य यः अक्राहरं लेभे महातपाः ॥ १२० ॥ अन्तद्ध नो
वह्मभवेद्दतिथीय लभेमहि । यद्वा च नो मा व्यगमत् मा च
याविस कञ्चन ॥ १२१ ॥ उपातिष्ठंश्च पश्यः स्वयं तं संशित-

हानि स्थात्यथ पिठराणि च । नासीत् किञ्चिद्सौवर्षं रन्तिदेवस्य
 धीमत ॥ १२६ ॥ सांक्रुते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे ।
 आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥ १२७ ॥ तत्र स
 सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः । रूपभूयिष्ठमशौघं नाथ
 मांसं यथा पुरा ॥ १२८ ॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात् पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथा ॥ १२९ ॥ सगरञ्च महा-
 त्मान मृतं शुश्रुम सृञ्जय । ऐच्चाङ्गं पुरुषव्याघ्रमतिमानुपविक्र-
 मम् ॥ १३० ॥ पटि. पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे । नक्षत्र-
 राजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥ १३१ ॥ एकच्छूत्रा महौ
 यस्य प्रतापाद्भवत् पुरा । योऽश्वमेधसहस्रेण तपयामास देवता-
 ॥ १३२ ॥ य. प्रादात् कनकस्तम्भं प्रासादं सर्वकालनम् । पूर्व-
 पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥ १३३ ॥ द्विजातिभ्योऽनु-
 रूपेभ्यः कामाश्च विविधान् वहेत् । यस्यादिभेन तद्विन्नं व्यभक्तत्
 द्विजातयः ॥ १३४ ॥ खानयास य. कोपात् पृथिवीं सागराद्विभाम् ।
 यस्य नास्ता ससृज्य सागरत्वमुपागतः ॥ १३५ ॥ स चेन्ममार
 सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः
 ॥ १३६ ॥ राजानञ्च पृथुं वैश्यं गतं शुश्रुम सृञ्जय । यमभ्य-
 पिञ्चन् संभूय महारणे महर्षयः ॥ १३७ ॥ प्रययिष्यन्ति वै
 लोकान् पृथुरित्येव शब्दितः । क्षताद्यो वै दायतीति स तस्मात्
 क्षत्रियः गतः ॥ १३८ ॥ पृथुं वैश्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्षाः श्चेति
 यद्भ्रुवन् । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३९ ॥
 अहृष्टपथा पृथिवी घुटके घुटके मधु । सर्वा द्रोणदुषा गावो
 वैश्यन्यासन् प्रयागतः ॥ १४० ॥ शरीगाः सर्वविद्यार्था मनुष्या
 चक्षुतीमयाः । यथाभिकाममवसन् क्षेत्रेषु प गृहेषु च ॥ १४१ ॥
 पापद्वारिणिरे चान्य समुद्रमभिदान्यत । मरितयान्ददीर्यन्त
 धजभङ्गय नामवत् ॥ १४२ ॥ हिरण्यगान्निनलोत्सेधान् परेताः

नेकविंशतिम् । ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽऽश्नेधे महामखे ॥१४३॥
 स चेन्नमार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्यया । पुत्रात् पुण्यतरथैव मा
 पुत्रमनुत्पयथा ॥ १४४ ॥ किम्वा तूष्णीं ध्यायसे सृञ्जय त्व न मे
 राजन् वाचमिमा शृणोषि । न चेन्मोघ विप्रलप्त ममेद पथ्य
 गुमूर्षोरिव सप्रयुक्तम् ॥ १४५ ॥

सृञ्जय उवाच । शृणोमि ते नारद वाचनेना वाचनार्था
 स्रजमिव पुण्यगन्धाम् । राजर्षीणा पुण्यकृता महात्मना कीर्त्तर्षी
 युक्ताना शोकनिर्नाशनार्थम् ॥ १४६ ॥ न ते मोघ विप्रलप्त महर्षि
 दृष्ट्वैवाह नारद त्वा विषोक । शूयू पस्ते वचन ब्रह्मवादिन्द्र ते
 त्वप्याम्यमृतस्यैव पानात् ॥ १४७ ॥ अमोघदर्शिनम चेत प्रसादं
 सुतापदग्धस्य विभो प्रकुर्या । सुतस्य सञ्जीवनमद्य मे स्यात्तव
 प्रसादात् सुतुसङ्गमथ ॥ १४८ ॥

नारद उवाच । यस्ते पुत्री गमितोऽथ विजात स्वर्गं षोडशी
 यमदात् पर्वतस्ते । पुनस्तु ते पुत्रमह ददामि हिरण्यनाभ वर्षं
 सृष्टस्त्रिणञ्च ॥ १४९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षोडशराजिके
 षकोनविंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

शुद्धिष्ठिर उवाच । स वथ वाञ्छनष्टोषी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् ।
 पर्वतेन किमर्थस्या दत्तस्तेन ममार च ॥ १ ॥ यदा वर्षसहस्रायु-
 स्तदा भवति मानव । यद्यमप्राप्तकौमार सृञ्जयस्य सुतो मत्
 ॥ २ ॥ उताहो नाममात्र वै सुवर्णं षोडशोऽभवत् । कथम्या
 काञ्चनष्टोषीत्येतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । अत्र ते वर्णविष्यामि यथावृत्तं जनेऽपि ।
 नारद पवतरोद दाहृषी लीयसत्तमः ॥ ४ ॥ मातुली भागिरीथ

देवलोकादिहागती । विहर्तुकामौ संप्रीत्या मानुषेषु पुरा विभी
 ॥ ५ ॥ हविःप्रविव्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि । नारदो
 मातुल्यैव भागिनैश्च पर्वतः ॥ ६ ॥ तावुभौ तपसोप्रेताववनी-
 तलचारिणौ । भुञ्जानौ मानुषान् भोगान् यथावत् पश्यन्नावताम्
 ॥ ७ ॥ प्रीतिमन्तौ सुदा युक्तौ समयञ्चैव चक्रतुः । यो भवेद्दृदि
 सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाशुभः । अन्योऽन्यस्य स आखियो गृणा
 शपोऽन्यथा भवेत् ॥ ८ ॥ तौ तथेति प्रतिज्ञायै महर्षी लोक-
 पूजितौ । सृष्टयं ऋत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतु ॥ ९ ॥ आवां
 भवति वत्स्यावः कञ्चित् कालं हिताय ते । यथावत् पृथिवीपाल
 आवयोः प्रगुणी भव । तथैव कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार
 च ॥ १० ॥ ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ । अत्र-
 वीत् परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी । एकेव मम कन्येया युवां
 परिचरिष्यति ॥ ११ ॥ दर्शनीयानवद्याङ्गी श्रीलवत्तसमाहिता ।
 सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसुप्रभा ॥ १२ ॥ परमं सौम्य-
 मित्युक्तं ताभ्यां राजा प्रथासताम् । कन्ये विप्रावुपचर देववत्
 पितृवच्च च ॥ १३ ॥ सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।
 यथानिर्दिशं राक्षसौ सत्कृत्योपचचार च ॥ १४ ॥ तस्यास्तेनोप-
 चारेण रूपेणाप्रतिभेन च । नारदं हृच्छयस्तूष्णं सहसैवाभ्य-
 पद्यत ॥ १५ ॥ ब्रह्मणे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः । यथा
 शुद्धस्य पद्मस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः मनैः ॥ १६ ॥ न च त भागि-
 नेयाय पर्वताय महात्मने । यथं स हृच्छयं तीव्रं प्रीडमानः स
 धर्मावित् ॥ १७ ॥ तपसा चेद्भित्तैश्चैव पर्वतोऽथ तुबोध तम् ।
 कामार्त्तं नारदं क्रुद्धं यथापेनं ततो भृशम् ॥ १८ ॥ कृत्वा समय-
 मव्याग्रो भवान् वै सहितो मया । यो भवेद्दृदि सङ्कल्पः शुभो वा
 यदि वाशुभः ॥ १९ ॥ अन्योऽन्यस्य स आखिय इति तदै गृणा
 कृतम् । भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्माद्देयं यथास्यहम् ॥ २० ॥ न हि

कामं प्रवर्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा । सुकुमार्थ्यां क्रुमार्थ्यां ते तस्मा-
 द्दिप शपान्यहम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मचारी सुर्यन्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च
 सन् । अकार्षीत् समयभ्रंगमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ २२ ॥
 शप्स्ये तस्मात् सुसंक्रुद्धो भवन्तन्त निबोध मे । सुकुमारी च ते
 भार्या भविष्यति न संशयः ॥ २३ ॥ वानरश्चैव ते रूपं विवाहात्
 प्रभृति प्रभो । संदृष्ट्यन्ति नराद्यान्ये स्वरूपेण विनाग्रनम् ॥ २४ ॥
 स तहाक्यन्तु विश्वाय नारदः पर्वतस्तथा । अगपत्तमपि क्रोधाद्-
 भागिनैर्यं स मातुल ॥ २५ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन
 च । युक्तोऽपि नित्यधर्मैश्च न वै स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ तौ
 तु शप्ता भयं क्रुद्धौ परस्परमपेक्षौ । प्रतिजानतुरन्योन्यं क्रुद्धा-
 विव गजोत्तमौ ॥ २७ ॥ पर्वतः पृथिवीं कृतस्त्रां विचचार महा-
 मतिः । पूज्यज्ञानो यथान्यायं तेजसा स्वेन मारत ॥ २८ ॥ अथ
 तामलभत् कन्यां नारद शृञ्जयात्मजाम् । धर्मेण विप्रप्रवरः
 सुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ २९ ॥ सा तु कन्या यथाशपं नारदन्तं
 ददशे ह । पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम् ॥ ३० ॥
 सुकुमारी च देवपिं वानरप्रतिमाननम् । नैवैवमन्यत तदा प्रीति-
 मत्येव चाभवत् ॥ ३१ ॥ उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ।
 दिदं मुनिव्या यच्चम्रा पतिले पतिवत्सला ॥ ३२ ॥ ततः कदा-
 चित् भगवान् पर्वतोऽनुचचार ह । वनं विरहितं किञ्चित्तद्रापश्यत्
 स नारदम् ॥ ३३ ॥ ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ।
 भवान् प्रसादं कुरुतात् स्वर्गादेशाय मे प्रभो ॥ ३४ ॥ तमुवाच
 ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तदा । कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीन-
 तर स्वयम् ॥ ३५ ॥ त्वयाहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ।
 इत्युक्तेन मया पयात् शप्तस्त्वमपि मत्सरात् ॥ ३६ ॥ अथप्रभृति वै
 वासं स्वर्गं नावाप्स्यसीति ह । तव नैतद्दि.सदृशं युवस्थाने हि
 मे भवान् । निवर्त्तयितां तौ शपावन्योऽन्येन तदा मुनी ॥ ३७ ॥

श्रीकृष्णं तदा दृष्ट्वा नारद देवस्तपिणम् । सुकुमारी प्रदुद्राव
परपत्यमिश्रया ३८ ॥ ता पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्वन्तीमनिन्दि-
ताम् । अब्रवीत्तव भर्तुं नार कार्या विचारणा ॥ ३९ ॥ ऋषि
परमधर्मात्मा नारदो भगवान् प्रभु । तवैवाभेद्यहृदयो मा ते
भूदत्र सशय ॥ ४० ॥ सानुनीता वल्लविध पर्वतेन महात्मना ।
शापदोषञ्च त भर्तुं श्रुत्वा प्रकृतिमागता । पर्वतोऽथ यवौ स्वर्गं
नारदोऽभ्यगमदृशहान् ॥ ४१ ॥

वासुदेव उवाच । प्रत्यक्षकर्त्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषि ।
एष वक्ष्यति ते पृष्टो यथावृत्त नरोत्तम ॥ ४२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ।
भगवन् श्रोतुमिच्छामि सुवर्णंठीविसम्भवम् ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तु स
मुनिर्धर्मराजेन नारद । आचक्षी यथावृत्तं सुवर्णंठीविन
प्रति ॥ २ ॥

नारद उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथाय केशवोऽब्रवीत् ।
कार्यस्यास्य तु यच्छ्रेय तत्ते वक्ष्यामि पृच्छत ॥ ३ ॥ अहञ्च
पर्वतयैव स्वस्त्रीयो मे महामुनि । वस्तुकामावभिगतौ सुश्रयं
जयताम्वरम् ॥ ४ ॥ तदावा पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सर्वनामै सुविहितौ निवसावोऽस्य वैशनि ॥ ५ ॥ व्यतिक्रान्तासु
वर्षासु समये गमनस्य च । पर्वतो भामुवाचेद् दाले वचनमर्थवत
॥ ६ ॥ आयामस्य नरेन्द्रस्य यद्दे परमपूजितौ । उषितौ समये
ब्रह्मस्तद्विपिन्तय साम्पतम् ॥ ७ ॥ ततोऽक्षमद्रुञ्ज राजन् पर्वत
सुभद्रार्थनम् । सर्वमेतच्च वि विभो भागिनेयोपपद्यते ॥ ८ ॥ नरस्य

च्छन्द्यातां राजा लभतां यद्यदिच्छति । आवयोस्तपसा सिद्धिं
प्राप्नोतु यदि मन्यसे ॥ ८ ॥ तत आह्वय राजानं सृष्टयं जयतां
वरम् । पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच कुरुपुङ्गव ॥ १० ॥ प्रीतौ स्त्री
नृप सत्कारैर्भवदार्जवसम्भृतैः । आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर
चिन्तय ॥ ११ ॥ दिवानामविहिंसायां न भवेन्मानुषैश्चयम् । तद्द-
ग्दहाण महाराज पूजाहो नो भतो भवान् ॥ १२ ॥

सृष्टय उवाच । प्रीतौ भवन्ती यदि मे कृतमेतावता मम ।
एष एव परो लाभो निवृत्तो मे महाफलः ॥ १३ ॥ तमेवंवादिनं
भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत । वृणीष्व राजन् सङ्कल्पं यत्ते हृदि चिरं
स्थितम् ॥ १४ ॥

सृष्टय उवाच । अभीप्सामि सुत वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।
आयुष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ १५ ॥

पर्वत उवाच । भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान् भविष्यति ।
देवराजाभिभूत्यथं सङ्कल्पो ह्येष ते हृदि ॥ १६ ॥ स्यात् सुवर्णं
धौवीति पुत्रस्तव भविष्यति । रक्ष्यथ देवराजात् स देवराजसम-
द्युतिः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा सृष्टयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ।
प्रसादयामास तदा नैतदेव भवेदिति ॥ १८ ॥ आयुष्मान् मे
भवेत् पुत्री भवतस्तपसा सुने । न च तं पर्वतं किञ्चिदुवाचिन्द्र-
व्यपेक्षया ॥ १९ ॥ तमसं नृपतिं हीनमब्रुवं पुनरेव च । अर्त्तव्यो-
ऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते स्मृत ॥ २० ॥ अहन्ते दयितं पुत्रं
प्रेतराजवशङ्गतम् । पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ २१ ॥
एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयाती स्त्री यथेप्सितम् । सृष्टयस्य यथा-
कामं प्रविवेक्य स्वमन्दिरम् ॥ २२ ॥ सृष्टयस्याथ राजर्षे कञ्चिं-
दित् कालपर्यये । जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रव्वलन्निव ॥ २३ ॥
वदथे स यथाकालं सरसीय महोत्पलम् । बभूव काञ्चनछीवी
तथायं नाम तस्य तत् ॥ २४ ॥ तदद्भुततमं लोके पश्ये कुरु-

सत्तम । बुद्धधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महर्षितं ॥ २५ ॥ ततः
 स्वाभिभववाङ्गीतो बृहस्पतिमते स्थितः । कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव
 बलवृत्रहा ॥ २६ ॥ चोदयामास तद्वज्रं दिव्यास्त्रं मूर्त्तिमतं स्थितम् ।
 व्याघ्रो भूत्वा जह्नीमन्तु राजपुत्रमिति प्रभो ॥ २७ ॥ प्रवृद्धं किल
 कार्य्येण मामेपोऽभिभविष्यति । सृष्टयस्य सुतो वचनं यथैनं पर्वतो-
 ऽब्रवीत् ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण वचनं परपुरुष्टयः । कुमार-
 मन्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९ ॥ सृष्टयोऽपि सुतः प्राप्य
 देवराजसमद्यतिम् । हृष्टः सान्तपुरो राजा वननित्यो बभूव ह
 ॥ ३० ॥ ततो भागीरथीतीरे कदाचिन्निर्जने वने । धात्रीद्वितीयो
 बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत ॥ ३१ ॥ पञ्चवर्षकदेशीयो बालो
 नागेन्द्रविक्रमः । सहस्रोत्पतितः व्याघ्रमाससाद् महाबलम् ॥ ३२ ॥
 स बालस्तेन निष्पृष्टो वेषमानो नृपात्मजः । व्यसृज्य पातमेदिन्या
 ततो धात्रीं विचुक्रुशे ॥ ३३ ॥ हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तर-
 धीयत । शङ्खलो देवराजस्य माययान्तर्हितस्तदा ॥ ३४ ॥
 धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदन्या परमार्त्तवत् । अभ्यधावत तं
 दिशं स्वयमेव महीपति ॥ ३५ ॥ स हृदयं शयानन्तं गतासु
 पीतशोणितम् । कुमारं विगतानन्दं निष्काकरमिव च्युतम् ॥ ३६ ॥
 सुतमुत्सङ्गमारोप्य परिपोडितमानसः । पुत्रं रुधिरससिक्तपर्य-
 देवयदातुरः ॥ ३७ ॥ ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्यं शोककर्पिताः ।
 अभ्यधावन्त तं दिशं यत्र राजा स सृष्टयः ॥ ३८ ॥ ततः स राजा
 सञ्चारं मामेव गतमानसः । तदाहं चिन्तनं ज्ञात्वा गतवास्तस्य
 दर्शनम् ॥ ३९ ॥ मयैतानि च वाक्यानि श्रावितं शोकलालसः ।
 यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ४० ॥ सञ्जीवितयापि
 पुनर्वाचवानुमते तदा । भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा
 ॥ ४१ ॥ ततः जहं कुमारस्तु स्वर्गार्थीवी महायथा । चित्तं
 प्रसादयामास पितुर्मातुषु वीर्यवान् ॥ ४२ ॥ कारयामास राज्यञ्च

पितरि स्वर्गते नृप । वर्षाणां अतमेकञ्च सहस्रं भीमविक्रमः ॥४३॥
 तत ईजे महायज्ञैर्वैभुभिर्भूरिदक्षिणैः । तर्पयामास देवांश्च पितॄं
 शैव महाद्युतिः ॥ ४४ ॥ उत्पाद्य च बहून् पुत्रान् कुलसन्तान-
 कारिणः । कालेन महता राजन् कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४५ ॥
 स त्वं राजेन्द्र सञ्जातं शोकमेनं निवर्त्तय । यथा सां केयवः प्राह
 व्यासश्च समहातपाः ॥ ४६ ॥ पितृपैतामहं राक्षसास्थाय धुर-
 मुदह । इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टं लोकमवाप्स्यसि ॥ ४७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्वर्गद्वीवि-

सम्भवोपाख्याने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तूष्णींभूतन्तु राजानं शोचमानं युधि-
 ष्ठिरम् । तपस्वी धर्मवत्त्वयः कृशद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

व्यास उवाच । प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलीचन ।
 धर्मं प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्त्तिनः ॥ २ ॥ अनुतिष्ठस्व
 तद्राजन् पितृपैतामहं पदम् । ब्राह्मणेषु तपो धर्मः स नित्यो
 वेदनिश्चितः ॥ ३ ॥ तत् प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरतपते ।
 तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य चतुर्यः परिरक्षिता ॥ ४ ॥ यः स्वयं
 प्रतिहन्ति सा शासनं विषये रतः । स वाङ्मयां विनिग्राह्यो लोक-
 यात्राविघातकः ॥ ५ ॥ प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशहतः ।
 भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वाय कथनः ॥ ६ ॥ पापान् सर्वै-
 रुपायैस्तान् नित्यच्छेच्छातयीत वा । अतोऽन्यथा वर्त्तमानो राजा
 प्राप्नोति क्लिप्तम् ॥ ७ ॥ धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत् स
 धर्महा । ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ॥ ८ ॥ स्वधर्मं
 वर्त्तमानस्वं किन्तु शोचसि पाण्डव । राजा हि हन्याद्दद्याच्च
 प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न तेऽभिग्रहे वचनं यद्ब्रवीषि तपोधन ।

अपरोक्षी हि ते धर्मः सर्वधर्मविदाम्बर ॥ १० ॥ मया त्ववध्या
वहवो घातिता राज्यकारणात् । तानि कर्माणि मे ब्रह्मन् दृष्ट्वन्ति
च पश्यन्ति च ॥ ११ ॥

व्यास उवाच । ईश्वरो वा भवेत् कर्त्ता पुरुषो वापि भारत ।
हृष्टो वा वर्त्तते लोके कर्मजम्वा फलं सृजतम् ॥ १२ ॥ ईश्वरेण
नियुक्तो हि साध्वसाधु च भारत । कुरुते पुरुष कर्मफलमीश्वर-
गामि तत् ॥ १३ ॥ यथा हि पुरुषश्चिन्द्याद्भृक्षं परशुना वने ।
हृत्तुरेव भवेत् पापं परशोर्न कथञ्चन ॥ १४ ॥ अथ वा तदुपादा-
नात् प्राप्नुयात् कर्मण्य फलम् । दण्डमस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न
विद्यते ॥ १५ ॥ न चैतद्दिष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलम् । प्राप्नुया-
दिति यस्माच्च ईश्वरे तन्नविषय ॥ १६ ॥ अथापि पुरुषः कर्त्ता
कर्मणो शुभपापयो । न परी विद्यते तस्माद्देवसेतच्छुभं कृतम्
॥ १७ ॥ न हि कथित् द्वाचिद्राजन् दिष्टात् प्रतिनिवर्त्तते । दण्ड-
मस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १८ ॥ यदि वा मन्यसे राजन्
हृष्टमेकं प्रतिष्ठितम् । एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ १९ ॥
अथाभिपत्तिलोकस्य कर्त्तव्या शुभपापयो । अभिपन्नमिदं लोके
राज्ञासुद्यतदण्डनम् ॥ २० ॥ तथापि लोके कर्माणि समावर्त्तन्ति
भारत । शुभाशुभफलज्ञैते प्राप्नुवन्तीति मे मति ॥ २१ ॥ एव-
मप्यशुभं कर्म कर्मणस्तत्फलात्मकम् । त्यज त्वं राजशादूर्ल मेवं
श्लोके मन कथा ॥ २२ ॥ स्वधर्मे वर्त्तमानस्य सापवादोऽपि भारत ।
एवमात्मपरित्यागस्तव राजन् शोभन ॥ २३ ॥ विहितानि हि
कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मणाम् । शरीरवास्तानि कुर्यादशरीर
पराभवेत् ॥ २४ ॥ तद्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तो-

पाष्याने द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ।
 श्वशुरा गुरवश्चैव मातुन्नाथ पितामहाः ॥ १ ॥ क्षत्रियाश्च महान्तान्
 सम्बन्धिसुहृदस्तथा । वयस्या भागिनेयाश्च ज्ञातयश्च पिता-
 मह ॥ २ ॥ ब्रह्मवश्य मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः । घातिना
 रान्पलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥ ३ ॥ तांस्तादृशानहं हत्वा धर्म-
 नित्यान्महीक्षितः । असकृत् सोमपान् वीरान् किं प्राप्स्यामि तपो-
 धन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाभ्यनिश्चमद्यापि चिन्तयान् । पुनः पुनः । हीनां
 पार्थिवसिंहेस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा ज्ञातिवधं
 घोरं हतांश्च शतशः परान् । कोटिशश्च नरानन्यान् परितप्ते पिता-
 मह ॥ ६ ॥ का तु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति । विही-
 नानान्तु तनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ७ ॥ अज्ञानन्तकरान्
 घोरान् पाण्डवान् वृष्णिसंघतान् । आक्रोशन्त्यः क्रुमा दीनाः
 प्रपतिष्यन्ति भूतले ॥ ८ ॥ अपश्यन्त्यः पितॄन् भ्रातॄन् पतीन् पुत्रांश्च
 योपितः । त्यक्त्वा प्राणान् स्त्रियः सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥ ९ ॥
 वत्सलस्त्राह्विजश्रेष्ठ तत्र मे नास्ति समयः । व्यक्तं शीघ्रप्राञ्च
 धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥ १० ॥ यदयं सुहृदो हत्वा
 कृत्वा पापमनन्तकम् । नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव ह
 ॥ ११ ॥ शरीराणि विमोच्यामस्तपसोऽग्रेण सत्तम । आश्रमाणां
 विप्रेषांस्त्वमथाचक्षु पितामह ॥ १२ ॥

धैर्यम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्य तदाक्यं शुक्ला द्वैपायनस्तदा ।
 निरीक्ष्य निपुण्यं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवम् ॥ १३ ॥

व्यास उवाच । मा विप्रादं कृथा राजन् क्षत्रधर्ममनुष्मरन् ।
 स्वधर्मण हता श्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ १४ ॥ काङ्क्षमाणाः
 श्रियं कृत्स्नां पृथिव्याश्च महद्यथः । कृतान्तविधिसंयुक्ता कालेन
 निधनं गताः ॥ १५ ॥ न त्वं हन्ता न भीमोऽयं नार्जुनो न यमा-
 वपि । काल पर्यायधर्मण प्राणानानन्दत्त दिङ्गिनाम् ॥ १६ ॥ न

तस्य मातापितरौ नानुग्राह्यौ हि कथन । कर्मसाक्षी प्रजाना
 यस्तेन कालेन सृष्टता ॥ १७ ॥ हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरत-
 र्ग्राम । यद्वन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वर्यम् ॥ १८ ॥ कर्म-
 सूत्रात्मकं विद्मि साक्षिणं शुभपापयो । सुखदुःखगुणोदकं काल
 कालफलप्रदम् ॥ १९ ॥ तेषामपि महायाज्ञी कर्मोष्णि परिचिन्तय ।
 विनाशहेतुकानि त्वं यैस्ते कालवशं गता ॥ २० ॥ आत्मनश्च
 विजानीहि नियतं व्रतशासनम् । यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य
 कारितं ॥ २१ ॥ तद्येव विहितं यन्त्र तथाचिष्टयितुर्वशम् । कर्मणा
 कालयुक्तेन तथेदं चिष्टते जगत् ॥ २२ ॥ पुरुषस्य हि दृष्टेमासुत
 पत्तिमनिमित्ततः । यदृच्छ्या विनाशञ्च शोकद्वर्पावनयको ॥ २३ ॥
 व्यलीकमपि यत्तत्र चित्तवैतसिक्तवत् । तदर्थमिष्यते राजन् प्राय
 यित्तं तदाचर ॥ २४ ॥ इदन्तु शूयते पार्थ शुद्धे दिवासुरे पुरा ।
 असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ॥ २५ ॥ तेषामपि
 त्रीनिमित्तं महानासीत् समुच्छ्रयः । शुद्धं वर्षसहस्राणि हात्रिश्च
 दभवत् किल ॥ २६ ॥ एकाशंवा मही कृत्वा रुधिरेण परि-
 पुताम् । जघ्नुर्देव्यास्तथा देवास्त्रिदिवङ्गाभिलेभिरे ॥ २७ ॥ तथैव
 पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः । सञ्चिता दानवाना वै
 सङ्घायं दर्पमोहिता ॥ २८ ॥ शालाह्वका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु
 भारत । अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ २९ ॥
 धर्मव्युच्छिन्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः । हन्तव्यास्ते दुरा-
 त्मानो देवैर्देव्या इवोल्लुणाः ॥ ३० ॥ एकं हत्वा यदि कुले शिष्टाना
 न्यादनामयम् । कुलं हत्वा च राष्ट्रे च न तद्दृत्तोपघातवम् ॥ ३१ ॥
 अधर्मरूपो धर्मो हि कणिदस्ति नराधिप । धर्मयाधर्मरूपोऽस्ति
 तच्च ज्ञेयं विपरिणा ॥ ३२ ॥ तस्मात् सस्तम्यात्मानं न्युतवानसि
 याऽऽव । देवैः पूर्यन्त मार्गमनुयातोऽसि भारत ॥ ३३ ॥ न
 शीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षम् । भानुनाश्यास्यैतास्व

सुहृदय परन्तप ॥ ३४ ॥ यो हि पापसमारम्भे कार्यं तद्भाव-
भावितः । कुर्वन्नपि तथैव स्यात् कृत्वा च निरपत्रपः ॥ ३५ ॥
तन्निस्तत् कल्पं सर्वं समाप्तमिति शब्दितम् । प्रायश्चित्तं न
तस्यास्ति ज्ञासो वा पापकर्मण ॥ ३६ ॥ त्वन्तु शुक्लाभिजातीयः
परद्रोषिण कारितः । अनिच्छमानः कर्मदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ ३७ ॥
अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् । तमाहर महारान
विपाप्मेवं भविष्यसि ॥ ३८ ॥ मरुद्भिः सह जित्तारीन् भगवान्
पाकशामनः । एकेकं क्रतुमाहृत्य शतक्रतुः शतक्रतुः ॥ ३९ ॥
धृतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान् प्राप्य सुखोदयान् । मरुद्गणैर्द्वृतः
शक्रः शुशुभे भासयन् दिवः ॥ ४० ॥ स्वर्गलोके महीयन्तमप्सरोग्भिः
अचीपतिम् । ऋषय पर्युपासन्ते देवाय विबुधेश्वरम् ॥ ४१ ॥
सियं वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा । निर्मलिताय महीपाला
विक्रमेण त्वयानघ ॥ ४२ ॥ तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्
सुहृदृतः । भ्रातृन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्त्रे स्त्रे राज्येऽभिषिचय ॥ ४३ ॥
बालानपि च मार्गस्थान् सान्त्वनेन समुदाचरन् । रक्षयन् प्रकृतीः
मत्रं परिपाहि वसुन्धराम् ॥ ४४ ॥ कुमारी नास्ति येषाञ्च कन्या-
स्तत्राभिषिचय । कामाग्रयोहि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यसि ॥ ४५ ॥
एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत । यज्ञस्य वाजिमेधेन
यद्येन्द्रो विजयी पुरा ॥ ४६ ॥ अयोच्यास्ते महात्मान क्षत्रियाः
क्षत्रिपर्यभ । स्वकर्मभिर्गता नाथं कृतान्तबलमोहिताः ॥ ४७ ॥
अवाप्त एतधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमरुष्टकम् । रक्षत धर्मं कौन्तेय
श्रेयान् च प्रेत्य भारत ॥ ४८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुष्ठासनपर्वणि प्रायश्चित्तो-

पाष्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

शुद्धिश्चि र उवाच । कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ।
किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

व्यास उवाच । अकुर्वन् विहितं कर्म प्रतिसिद्धानि चाचरन् ।
प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्यानुवर्त्तयन् ॥ २ ॥ सूर्य्याभ्युदितो
यश्च ब्रह्मचारी भवत्यतः । तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्याव-
दन्त्यपि ॥ ३ ॥ परिवृत्तिः परिवेत्ता ब्रह्मज्ञो यश्च कुत्सकः । दिधि-
धूपपतिर्यः स्याद्ग्रेदिधिषु रेव च ॥ ४ ॥ अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजाति-
बधकस्तथा । अतीर्थं ब्रह्मणस्यागी तीर्थं चाप्रतिपादकः ॥ ५ ॥
ग्रामघाती च कौन्तेय मांसस्य परिविक्रयी । यथाग्नीन् परिमुच्येत
तथैव ब्रह्मविक्रयी ॥ ६ ॥ गुरुस्त्रीबधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः ।
तथा पशुसमालम्बी गृहदाहस्य कारकः ॥ ७ ॥ अनृतेनोपवर्त्ती
च प्रतिरोढा गुरोस्तथा । एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तमयश्च
यः ॥ ८ ॥ अकार्याणि तु वच्मामि यानि तानि निबोध मे ।
लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य परि-
त्यागः परधर्मस्य च क्रिया । अयान्ययाजनञ्चैव तथाभक्ष्य मक्ष-
णम् ॥ १० ॥ शरणागतसत्यागो भृत्यस्याभरणन्तथा । रसानां
विक्रययापि तिर्यग्वोनिबधस्तथा ॥ ११ ॥ आधानादीनि कर्माणि
शक्तिमान्न करोति यः । अप्रयच्छंश्च सर्वाणि नित्यद्रियानि भारत
॥ १२ ॥ इक्षिणानामदानञ्च ब्राह्मणस्याभिमर्षणम् । सर्वाण्ये-
तान्यकार्याणि प्राङ्धर्मविदो जनाः ॥ १३ ॥ पित्रा विवर्त्ते पुत्री
यश्च स्याद्गुरुतल्पगः । अप्रजायन्नरव्याघ्र भवत्यधार्मिको नरः ॥ १४ ॥
सक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणैतरेण च । यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च
प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ १५ ॥ एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि
मानवा । घेषु घेषु निमित्तेषु न लिप्यन्तेऽथ तान् शृणु ॥ १६ ॥
प्रगृह्य यस्त्वमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न
तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ १७ ॥ इति चाप्यत्र कौन्तेय मन्वो वेदेषु

पठते । वेदप्रमाणविहितं धर्मञ्च प्रव्रवीमि ते ॥ १८ ॥ अपेतं
 ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हत्यादाततायिनम् । न तेन ब्रह्महा स स्या-
 न्मनुग्रस्तन्मनुग्रहच्छति ॥ १९ ॥ प्राणान्यथे तथाज्ञानादापरन्मदिरा-
 मपि । आदिशितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ॥ २० ॥ एतत्ते
 सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणम् । प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन
 शुध्यति ॥ २१ ॥ गुरुतल्पं हि गुर्वर्थं न दूषयति मानवम् । उद्दाल-
 कः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥ २२ ॥ स्तेयं कुर्वन् गुर्वर्थ-
 मापत्सु न निषिध्यते । बद्धशः कामकारेण न वेद्यः संप्रवर्तते
 ॥ २३ ॥ अन्यत्र ब्राह्मणस्वेभ्य आददानो न दुष्यति । स्वेयमप्रा-
 श्रिता यस्य न स पापेन लिप्यते ॥ २४ ॥ प्राणवाणेऽनृतं वाच्य-
 माज्जनो वा परस्य च । गुर्वर्थं स्त्रीषु चैव स्याद्दिवाहकरणेषु च
 ॥ २५ ॥ नावर्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथञ्चन । आच्यहोमः
 समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २६ ॥ पारिवित्तप्रप्तुं पतिते
 नास्ति प्रव्रजिते तथा । भिक्षिते पारदार्येञ्च तद्धर्मस्य न दूषकम्
 ॥ २७ ॥ वृथापशुसमालम्बं नैव कुर्यान्न कारयेत् । अनुग्रहः
 पशूनां हि संस्कारो विधिनोदितः ॥ २८ ॥ अनर्हं ब्राह्मणे दत्त-
 मज्ञानात्तन्न दूषकम् । श्लकाराणां तथा तीर्थं नित्यम्वा प्रति-
 पादनम् ॥ २९ ॥ स्त्रियास्तथापवारिष्या निष्कृतिः स्याद्दूषिका ।
 अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यति ॥ ३० ॥ तत्त्वं ज्ञात्वा तु
 सोमस्य विक्रयः स्याद्दोषवान् । असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः
 स्याद्दोषवान् । वनहात्तो गवामर्थं क्रियमाणो न दूषकः ॥ ३१ ॥
 उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन् दुष्यति । प्रायश्चित्तानि
 वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

व्यास उवाच । तपसा कर्मभिर्यैव प्रदानेन च भारत । पुनाति
 पापं पुरुषः पुनश्चेन्न प्रवर्तते ॥ १ ॥ एककालन्तु भुञ्जीत चरन्
 भैक्ष्यं स्वकमङ्कत् । कपालपाणि खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोत्थितः
 ॥ २ ॥ अनस्रयुरध शायी कर्म लोके प्रकाशयन् । पूर्वैर्हार्दभमि-
 वंपैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लक्ष्य शस्त्रभृतां वा स्याद्दिदुषा-
 मिच्छयात्मनः । प्रास्येदात्मानमग्नी वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ ४ ॥
 जपन् वान्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् । सर्वस्व्वा वेदविदे
 ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ५ ॥ धनस्वा जीवनायालं गृहस्वा सपरि-
 च्छेदम् । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ६ ॥
 षड्भिवर्षैः कृच्छ्रधीजी ब्रह्महा पूयते नर । मासे मासे सम-
 श्स्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ सम्वत्सरेण मासाशी पूयते नात्र
 संशयः । तथैवोपवसत्राजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ॥ ८ ॥ क्रतुना
 वाश्वमेधेन पूयते नात्र संशयः । धे चाप्यवभथस्तानाः केचिद्देवविधा
 नराः ॥ ९ ॥ ते सर्वे धूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः । ब्राह्म-
 णार्थं हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १० ॥ गवां शतसहस्रन्तु
 पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च
 ॥ ११ ॥ कपिलाना सहस्राणि यो दद्यात् पञ्चविंशतिम् । दोग्धीणां
 स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ १२ ॥ गोसहस्रं सवत्सानां
 दोग्धीणा प्राणसंशये । साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत
 किल्बिषात् ॥ १३ ॥ शतं वै यस्तु काम्बोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रय-
 च्छति । नियतेभ्यो महीपाल स च पापात् प्रमुच्यते ॥ १४ ॥
 मनोरथन्तु यो दद्यादेकघ्ना अपि भारत । न कीर्तयेत् दत्त्वा यः
 स च पापात् प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ सुरापान सकृत् कृत्वा योऽग्निवर्णा
 सुरां पिबेत् । स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ १६ ॥
 मरुत्प्रपातं प्रपतन् ज्वलनभ्या समाविशन् । महाप्रस्थानमातिष्ठन्
 मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७ ॥ बृहस्पतिमग्निनेष्टा सुरापो ब्राह्मणः

पुनः । समितिं ब्रह्मणो गच्छेदिति वै ब्रह्मणः श्रुतिः ॥ १८ ॥
 भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः । पुनर्न च पिवेद्राजन्
 संस्कृतः स च शुध्यति ॥ १९ ॥ गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीनभि-
 सन्धिषेत् । अवकृत्यत्नान् शीघ्रं प्रव्रजेदूर्ध्वं दर्शनः ॥ २० ॥ शरी-
 रस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् । कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते
 यताः सम्बत्सरं स्त्रियः ॥ २१ ॥ महाव्रतहृदेयस्तु दद्यात् सर्वस्व-
 नेव तु । गुर्वर्थं वा हतो युद्धे मुच्यते कर्मणीऽशुभात् ॥ २२ ॥
 अतृतेनोपवर्ती चैत् प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । उपाहृत्य प्रियं तस्मै
 तन्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥ २३ ॥ अवकीर्णं निमित्तन्तु ब्रह्महत्या-
 व्रतञ्चरेत् । गोचर्मवासा पण्णासांस्तथा मुच्येत किलिपात् ॥ २४ ॥
 परदारापघारी तु परस्यापहरन् वसु । सम्बत्सरं व्रती भूत्वा
 तथा मुच्येत किलिपात् ॥ २५ ॥ घनन्तु यथापहरेत्तस्मै दद्यात्
 समं वसु । विविधेनाभ्युपायेन तदा मुच्येत किलिपात् ॥ २६ ॥
 कृच्छ्राहादशरात्रेण संयतात्मा व्रते स्थितः । परिवेत्ता भवेत् पूतः
 परिविच्छिस्तथैव च ॥ २७ ॥ निवेशन्तु पुनस्तेन सदा तारयते
 पितॄन् । न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ॥ २८ ॥
 भोजनं चान्तराशुद्धं चातुर्मास्ये विधीयते । स्त्रियस्तेन प्रशुध्यन्ति
 इति धर्मविदो विदुः ॥ २९ ॥ स्त्रियस्त्वाशुद्धिता पापा नोपगम्या
 विजानता । रजसा ता विशुध्यन्ते भक्षना भोजनं यथा ॥ ३० ॥
 पादजोच्छिष्टकांस्यं यत् गत्राघातमथापि वा । गण्डूपोच्छिष्टमपि
 वा विशुद्धे ह्यगमिस्तु तत् ॥ ३१ ॥ चतुष्पात् सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य
 विधीयते । पादावङ्घ्रो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ॥ ३२ ॥ तथा
 वैश्वे च शूद्रे च पादः पादो विधीयते । विद्यादिवं विधेनैषां गुरु-
 लापपनियथम् ॥ ३३ ॥ तिर्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छिद्येतरान्
 वधन् । तिराद्यं वायुभक्ष्णं स्यात् कर्म च प्रथयन्नरः ॥ ३४ ॥ ऋगम्या-
 गमो राजन् प्रायश्चित्तं विधीयते । शार्द्रं वस्त्रेण पण्णागान् विधायै

भक्तशायिना ॥ ३५ ॥ एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ।
 ब्रह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥३६॥ सावित्रीमध्यधीयीत
 शुचौ दिग्ने मितान्ननः । अहिंसो मन्दको जल्पो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः
 ॥ ३७ ॥ अहं सु सततं तिष्ठेद्भ्याकाशं निशां स्वपन् । त्रिरङ्गि
 त्तिर्निशायाञ्च सर्वासा जलनाविशेत् ॥ ३८ ॥ स्त्रीशूद्रं यतितञ्जापि
 नाभिभाषेद्भूतान्वित् । पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुचेद्देवं व्रतो द्विजः
 ॥ ३९ ॥ शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकम् । अतिरिच्येत
 यो यत्र तत्कर्त्ता लभते फलम् ॥४०॥ तस्माज्ज्ञानेन तपसा कर्मणा
 च फलं शुभम् । बर्षेद्येद्दशुभं कर्त्ता यथा स्यादतिरेकवान् ॥ ४१ ॥
 कुर्याच्छ्रुमानि कर्माणि निवर्त्तेत् पापकर्मणः । दद्यान्नित्यञ्च वित्तानि
 तथा मुचेत् किल्बिषात् ॥४२॥ अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदा
 हृतम् । महापातकवर्जन्तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४३ ॥ भुक्त्या-
 भक्ष्येषु चान्येषु वाचावाचे तथैव च । अज्ञानज्ञानयो राजन्
 विहितान्यनुजानतः ॥४४॥ जानता तु ब्रतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ।
 अज्ञानात् स्वल्पको दीपः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥४५॥ यक्यते विधिना
 पापं यद्योक्तेन व्यपोहितम् । आस्तिके अद्धाने च विधिरेप विधी-
 यते ॥ ४६ ॥ नास्तिकायद्धानेषु पुरुषेषु कदाचन । दग्धदेषप्रधानेषु
 विधिरेप न दृश्यते ॥ ४७ ॥ शिष्टाचारस्य शिष्टस्य धर्मो धर्मभृता-
 म्बर । सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्येह च सुखिप्सुना ॥ ४८ ॥ स राजन्
 मोक्ष्यसे पापात्तेन पूर्वेण हेतुना । प्राणार्थम्वा धनेनैषामथ वा
 नृपकर्मणा ॥ ४९ ॥ अथ वा ते वृणा काचित् प्रायश्चित्तं चरि-
 ष्यसि । मा त्वेवानार्थजुष्टेन मन्युना निधनं गमः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा भगवता धर्मराजो शुधिष्ठिरः ।
 चिन्तयित्वा मुहूर्त्तेन प्रत्युवाच तपोधनम् ॥ ५१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुष्ठासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयो-
 पाख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । किं भयं चाप्यच्छुद्धिं किञ्चिद्द्वैतं प्रयस्यते ।
किञ्च पात्रमपात्रम्वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

व्यास उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सिद्धानाञ्चैव सम्याद् मनोश्चैव प्रजापतेः ॥ २ ॥ ऋषयस्तु व्रतपराः
समागम्य परं विभुम् । धर्मं पप्रच्छ रासीनर्मादिकाले प्रजा-
पतिम् ॥ ३ ॥ कथमन्नं कथं पालं, दानमध्ययनं तपः । कार्या-
कार्यञ्च यत् सर्वं यंस वै त्वं प्रजापते ॥ ४ ॥ तैरेवमुक्तो भगवान्
मनुः स्नायन्भुवोऽन्नवीत् । शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः
॥ ५ ॥ अनादिमे जपो होम उपवागस्तथैव च । आत्मज्ञानं पुण्य-
नद्यो यत्र प्रायश्च तत्पराः ॥ ६ ॥ दिष्टान्येतानि पुण्यानि पुण्याश्च
धरणीशतः । सुवर्णप्राग्जनमपि रत्नादिस्नानमेव च ॥ ७ ॥ देव-
स्थानाभिगमगमाच्चप्राग्जनमेव च । एतानि गैर्ध्वं पुरुषं कुर्यन्त्याशु
न संययः ॥ ८ ॥ न गर्वीण भवेत् प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः ।
होषमागुरयेच्छन्ति त्रिरात्रञ्चोत्थपी भवेत् ॥ ९ ॥ अदत्तस्यानुपा-
दानं दानमध्ययनं तपः । अहिंसा सत्यमक्रोध इत्या धर्मस्य
लक्षणम् ॥ १० ॥ स एव धर्माः सोऽधर्मो देवे काले प्रतिष्ठितः ।
आदानमदत्तं हिंसा धर्मो धावस्त्रिकः शृतः ॥ ११ ॥ द्विविधो
षाप्युभावेतौ धर्माधर्मौ विजानताम् । अप्रवृत्ति प्रवृत्तिश्च द्वैविध्यं
लोकत्रेदयोः ॥ १२ ॥ अप्रवृत्तेरमर्त्तत्रय मर्त्तत्रयं कर्माणः फलम् ।
अशुभस्याशुभं विद्यात् शुभस्य शुभमेव च । एतयोद्योभयोः स्यातां
शुभाशुभतया तथा ॥ १३ ॥ देवेषु देवगंयुक्तं प्राणाय प्राणद्वय
च । अग्रेष्वापूर्वकरणात्शुभानां शुभं फलम् ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वं भवति
अग्नेर्वादिष्ट दृष्टार्थमेव च । अग्रेष्वापूर्वकरणात् प्रायश्चित्तं विधी-
यते ॥ १५ ॥ क्रोधमोहद्वैते चैव दृष्टान्तागमहेतुभि । अदीनाना-
शुपङ्गेषो मनस्य प्रियाप्रिये ॥ १६ ॥ तर्हीयधैय मन्त्रैश्च प्राय-
श्चित्तैश्च मान्साणि ॥ १७ ॥ उपवासमेकरातं दृष्टान्तागमे नराधिप ।

विशुद्धेदात्मशुद्धार्थं त्रिरात्रे तु पुरोहितः ॥ १८ ॥ चयं शोकं
 प्रकृर्वाणो न म्रियेत यदा नरः । शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र
 निर्दिशेत् ॥ १९ ॥ जातिश्रेष्ठधिवासानां कुलधर्माद्य सर्वतः ।
 वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ॥ २० ॥ द्रव्य वा वेद-
 शास्त्रशास्त्रयो वा धर्मपाठकाः । यद्ब्रूयुः कार्यं उत्पन्ने स धर्मो
 धर्मसंग्रहे ॥ २१ ॥ अनड्डान् मृत्तिका चैव तथा क्षुद्रपिपीलिकाः ।
 श्लेष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विप्रमेव च ॥ २२ ॥ अभक्ष्या ब्राह्मणै-
 र्मत्स्याः श्लक्ष्णैर्वै विवर्जिताः । चतुष्पात् कच्छपादन्यो मण्डूका
 जलजाय ये ॥ २३ ॥ भापा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाकाः प्लवा वकाः ।
 काकी मद्गुय गध्र्यं श्येनोलूकस्तथैव च ॥ २४ ॥ क्रव्यादा दंष्ट्रिणः
 सर्वे चतुष्पात् पक्षिणश्च ये । येषाञ्चोभयतो दन्तायतुदंष्ट्राश्च सर्वशः
 ॥ २५ ॥ एडकाश्च खरोष्ट्रीणां सूतिकानां गवामपि । मानुषीणां
 नृगोणाञ्च न पिवेद्ब्राह्मणः पय ॥ २६ ॥ प्रेतान्नं सूतिकान्श्च
 यच्च किञ्चिदनिर्द्दयम् । अभोच्यञ्चाप्यपेयञ्च धेनोर्दुग्धमनिर्द्दयम्
 ॥ २७ ॥ राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्धसम् । चायुः
 सुवर्षकारान्नमवीरायाश्च योपित ॥ २८ ॥ विष्ठा बार्हुपिकस्यान्नं
 गणिकान्नमथेन्द्रियम् । मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितान्श्च सर्वशः
 ॥ २९ ॥ त्रीक्षितस्य कर्द्व्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तच्छयर्मा-
 दक्रतुंश्च पुंस्यद्या रत्नकस्य च ॥ ३० ॥ विक्रितकस्य यच्चान्नमभोच्यं
 रक्षिणस्तथा । गणग्रामाभिग्रस्तानां रजस्वीजीविनां तथा ॥ ३१ ॥
 परिविस्तीनां पुंसाञ्च वन्दियूतविदान्तया । वामहस्ताद्भ्रतं चान्नं
 भग्नां पथ्युपिञ्च यत् ॥ ३२ ॥ सरानुगतगुच्छिष्टमभोच्यं शेषितञ्च
 यत् । पिटस्य चेद्युग्माजानां विकाराः पयसस्तथा ॥ ३३ ॥ शक्तु-
 धानाकरन्धाणां भोषभोग्यादिरस्थिताः । पायसं कृमरं मांसमपू-
 पाय तथाहताः ॥ ३४ ॥ अमेयायाप्यभक्ष्याय ब्राह्मणैर्गृह्णेधभिः ।
 देशान्तराभ्यनुयांश्च पितृन् गृह्णाथ दिनता ॥ ३५ ॥ मृजयित्वा ततः

पश्चात् गृहस्थो भोक्तुमर्हति । यथा प्रव्रजितो भिक्षुस्तथैव खे
 गृहे वसेत् ॥ ३६ ॥ एवं वृत्तः प्रियैर्दारैः सम्यसन् धर्ममाप्नुयात् ।
 न दद्यात् यथसे दानं न भयान्नोपकारिणे ॥ ३७ ॥ न नृत्यगीत-
 शीलेषु हासकेषु च धार्मिकः । न मत्तेचैव नोन्मत्ते न स्तने न च
 कुत्सके ॥ ३८ ॥ न वाम्बिने विवर्णे वा नाङ्गहीने न वामने । न
 दुर्लभेन दौर्बुले वा व्रतैर्वो वा न संस्कृतः ॥ ३९ ॥ न श्रोत्रियमृते
 दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवाञ्छिते । असम्यक् चैव यद्दत्तमसम्यक् च प्रति-
 ग्रहः । उभयं स्यादनर्थाय दातुरादातुरेव च ॥ ४० ॥ यथा
 खदिरमालम्ब्य शिलाग्वाधर्षवन्तरन् । मज्जेत मज्जतस्तद्ददाता
 यय प्रतिग्रही ॥ ४१ ॥ काष्ठैराद्रैर्यथा बह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते ।
 तपःस्वाध्यायचारित्र्यै रेवं हीनः प्रतिग्रही ॥ ४२ ॥ कपाले शददापः
 स्युः खट्वतौ च न्यथापयः । आययस्थानदोषिण वृत्तहीने तथा
 श्रुतम् ॥ ४३ ॥ निमन्त्रो निर्भ्रंती यः स्यादमास्त्रश्रीऽनसूयकः ।
 अनुक्रोशात् प्रदातव्यं हीनेष्वव्रतिकेषु च ॥ ४४ ॥ न वै दयमनु-
 क्रोशात् दीनार्त्तातुरकेष्वपि । आभाचरित इत्येव धर्म इत्येव वा
 पुनः ॥ ४५ ॥ निष्कारणं शृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवाञ्छिते । भवे-
 दपात्रदोषिण न चात्रास्ति विचारणा ॥ ४६ ॥ यथा दारुमयो हस्ती
 यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणयानधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति
 ॥ ४७ ॥ यथा घण्टोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । शकृनि-
 र्वाप्यपक्षः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ ४८ ॥ ग्रामधान्यं यथा
 शून्यं यथा कूपय निर्जलः । यथा ज्ञतमनसो च तथैव स्यान्निरा-
 ङ्गतौ ॥ ४९ ॥ देवातानां पितृणाञ्च हव्यकथविनाशकः । यत्तु-
 रर्थहरो मूर्खो न लोकान् प्राप्नुमर्हति ॥ ५० ॥ एतत्ते कथितं सर्वं
 यथावृत्तं शुधिष्ठिर । समासेन महदे प्रतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महासुने ।
 राजधर्मान् द्विजयेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १ ॥ आपत्सु च
 यथा नीति प्रणेतव्या द्विजोत्तम । धर्म्यमालक्ष्य पन्थानं विजयेयं
 कथं महीम् ॥ २ ॥ प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता ।
 कौतूहलानुप्रवेणा ह्येषं जनयतीव मे ॥ ३ ॥ धर्मवर्था च राज्यञ्च
 नित्यमेव विरुध्यते । एवं मुञ्चति मे चेतश्चिन्तयानस्य नित्यशः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमुवाच महाराजां व्यासो वेदविदा-
 म्बरः । नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानं पुरातनम् ॥ ५ ॥ श्रोतु-
 मिच्छसि चेदमं निखिलेन नराधिप । प्रैहि भीष्मं महाबाहो
 वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ६ ॥ स ते धर्मरहस्येषु संशयान् मनसि
 स्थितान् । ह्येता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ७ ॥ जन-
 यामास य देवी दिव्या त्रिपथगा नदी । साचाद्देव्यो देवान्
 सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ८ ॥ वृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षीन्सकृत्
 प्रभुः । तोषयित्वापचारेण राजनीतिमधीतवान् ॥ ९ ॥ उग्रना
 वेद् यत् प्राख्यं यच्च देवगुरुर्द्विजः । यच्च धर्मं सर्वैयाख्यं प्राप्तवान्
 कुरुसत्तम ॥ १० ॥ भार्गवाच्चप्रवनाच्चापि वेदानङ्गीपत्वंहितान् ।
 प्रतिपेदि महाबाहुर्ब्रह्मिष्ठाच्चरितव्रतः ॥ ११ ॥ पितामहसुतं ज्येष्ठं
 कुमारं दीप्ततेजसम् । अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ॥ १२ ॥
 मार्कण्डेयमुखात् कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् । रामादस्त्राणि शक्रात्
 प्राप्तवान् पुरुपर्यभः ॥ १३ ॥ मृत्युरालोच्छ्रया यस्य जातस्य मनुजे-
 ष्वपि । यथानपत्यस्य सतः पुण्या लोका दिवि श्रुताः ॥ १४ ॥
 यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् सभासदः । यस्य नाविदितं
 किञ्चित् शान्तयेषु विद्यते ॥ १५ ॥ स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्म-
 धर्मार्थतत्त्ववित् । तमध्येहि पुरा प्राणान् स विमुञ्चति धर्मवित्
 ॥ १६ ॥ एवमुक्तास्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामतिः । उवाच
 यदां ज्येष्ठं व्यासं सत्यप्रतीकतम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वैशम्पयन् सुमहत् कृत्वा ज्ञातीनां रोमहर्ष-
णम् । आगस्कृतं सर्वलोकस्य पृथिवीनामकारकं ॥ १८ ॥ घात-
यित्वा तमेवाजौ क्लृप्तेनालिङ्गयोधिनम् । उपसंप्रष्टुमर्हामि तमहं
केन हेतुना ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ष्यं हितेष्वया ।
पुनराह मन्वावाङ्मयं दुष्टो मन्वामतिः ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच । नेदानीमतिनिर्वन्धं प्रोक्ते खं कर्तुमर्हसि ।
यदाह भगवान् व्यासस्तत् कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१ ॥ ब्राह्मणास्त्वां
मन्वावाहो भ्रातरथ महौजसः । पल्लन्यमिव घर्मान्ते नाथमाना
उपासते ॥ २२ ॥ हतमिष्टाय राजान. कृत्स्नं चैव समागतम् ।
चातुर्वर्ष्यं महाराज राष्ट्रन्ते कुरुजाङ्गलम् ॥ २३ ॥ प्रियार्थमपि
चैतेषां ब्राह्मणाणां मन्वात्मनाम् । निश्रीगादस्य च गुरोर्व्यासस्या-
मिततेजसः ॥ २४ ॥ सृष्टदामप्सदादीनां श्लोपयाय परन्तप । कुरु
प्रियममिद्यन्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त. स कृष्णो न राजा राजीव-
लोचनः । हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महामनाः ॥ २६ ॥
सोऽनुनीतो नरव्याघ्री विष्टरश्वसा स्वथम् । द्वैपायनेन च तथा
दिवस्थानेन जिष्णुना ॥ २७ ॥ एतैश्चान्यैश्च बह्वभिरनुनीतो युधि-
ष्ठिरः । व्यग्रहाम्नागसं दु खं सन्तापञ्च महादमाः ॥ २८ ॥ श्रुत-
वाक्य श्रुतनिधिः श्रुतत्रयविधारद । व्यवस्य मनस शान्तिमग-
च्छत् पाण्डुनन्दन ॥ २९ ॥ स तैः परिहृतो राजा नक्षत्रैरिव
चन्द्रमा । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्रष्टुर प्रविवेश च ॥ ३० ॥ प्रवि-
विशुः स धर्मज्ञः कृन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अर्धयामास देवाय
ब्राह्मणाय सहस्रयः ॥ ३१ ॥ ततो नव रथं शुभ्रं कम्बलाकिन-
मभ्युतम् । युक्तं पीड्यमभिर्गोभि पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥ ३२ ॥
मत्तैरभ्यर्षितं पुण्यैः यमानयस्तू पन्दिभिः । पारुरीक्ष रथदौ

सोमोऽमृतमयं यथा ॥ ३३ ॥ जग्राह रश्मीन् कौन्तेयो भीमो
 भीमपराक्रम । अर्जुन पाण्डुरं हृत् धारयामास भानुमत ॥ ३४ ॥
 ध्रियमाणञ्च तच्छ्रुत् पाण्डूर रथमूर्धनि । शुशुभे तारकाकीर्षं
 सितमभ्रमिवास्वरे ॥ ३५ ॥ चामरव्यजने तस्य वीरो जगृहत्तुस्तदा ।
 चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलङ्कृते ॥ ३६ ॥ ते पञ्च रथमास्थाय
 भ्रातर समलङ्कृता । भूतानीव समस्तानि राजन् दृष्ट्वाग्निरे तदा
 ॥ ३७ ॥ आस्थाय तु रथ शुभ्र युक्तमश्वैर्मनीजवै । अन्वयात्
 पृष्ठतो राजन् युयुत्स पाण्डवाग्रजम् ॥ ३८ ॥ रथ हेममयं शुभ्रं
 शैव्यसुग्रीवयोजितम् । सह सात्यकिना कृष्णा समास्थायान्वयात्
 कुन्ति ॥ ३९ ॥ नरयानेन तु ज्येष्ठ पिता पार्यस्य भारत । अग्रतो
 धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥ ४० ॥ करुस्त्रिययता सर्वा
 कुन्ती कृष्णा तथैव च । यानैरुच्चावचैर्लङ्गमुर्विदुरेण पुरङ्कृता
 ॥ ४१ ॥ ततो रथाय बद्धला न गाय समलङ्कृता । पादाताश्च
 हयाथैव पृष्ठत समनुव्रजन् ॥ ४२ ॥ ततो वैतालिकी सूतैर्माग-
 धैश्च सुभाषितै । स्तूयमानो ययौ राजा नगर नागसाहयम् ॥ ४३ ॥
 तत्प्रयाण महाबाहोर्बभूवाप्रतिम भुवि । आकुलाकुलमुतक्रुष्ट
 हृष्टपुष्टजनाकुलम् ॥ ४४ ॥ अभियाने तु पार्यस्य नरेर्नगरवासिभि ।
 नगर राजमार्गञ्च यथावत् समलङ्कृतम् ॥ ४५ ॥ पाण्डुरेण च
 माख्येन पताकाभिश्च मेदिनी । सस्कृतो राजमार्गोऽभूत् धूपनैश्च
 प्रधूपित ॥ ४६ ॥ अथ चूर्णैश्च गन्धाना नानापुष्पप्रिचङ्गुभि ।
 माख्यदामभिरासक्तैराजवेश्माभिसम्वृतम् ॥ ४७ ॥ कुम्भाय नगर
 द्वारि वारिपूर्णा नवा दृढा । कन्या सुमनसो गौरा स्थापितास्तत्र
 तत्र च ॥ ४८ ॥ तथाखलङ्कृत द्वार नगर पाण्डुनन्दन । स्तूय-
 मान शुभैर्वाक्यै प्रविवेश सच्छ्रुत् ॥ ४९ ॥

इति भ्रान्तिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरस्य

पुरप्रवेशे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रवेशेन तु पार्थानां जनानां पुरवासिनाम् ।
 दिदृक्षूष्णां सहस्राणि समाकुलम् : सहस्रशः ॥ १ ॥ स राजमार्गः
 शुशुभे समलङ्कृतवत्सरः । यथा चन्द्रीदधे राजन् वर्द्धमानो महो-
 दधिः ॥ २ ॥ गृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महान्ति च । प्राक-
 म्पन्तेव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ॥ ३ ॥ ताः शनैरिव सत्रीङ्गं
 प्रशयंसुर्युधिष्ठिरम् । भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 ॥ ४ ॥ धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषसत्तमान् । उपतिष्ठसि
 कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥ ५ ॥ तव कर्मण्यमोघानि व्रत-
 चर्या च भाविनि । इति कृष्णां महाराज प्रशयंसस्तदा स्त्रियः
 ॥ ६ ॥ प्रशंसावचनैस्तासां मिथः शब्दैश्च भारत । प्रीतिजैश्च तदा
 शब्दैः पुरमासीत् समाकुलम् ॥ ७ ॥ तमतीत्य यथायुक्तं राज-
 मार्गं युधिष्ठिर उच्यते । अलङ्कृतं भीममानमुपायाद्वाजवेश्म च ॥ ८ ॥
 ततः प्रकृतयः सर्वाः पौरजानपदास्तदा । जञ्चुः कर्षसुखा वाचः
 समुपेत्य ततस्ततः ॥ ९ ॥ दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र शत्रूञ्छत्रु निस्त-
 दन । दिष्ट्या राल्यं पुनः प्राप्तं धर्मैश्च वलेन च ॥ १० ॥ भव
 नस्त्व महाराज राजेड शरदा शतम् । प्रजा पालय धर्मैश्च
 यथेन्द्रस्त्रिदिवं तथा ॥ ११ ॥ एवं राजकुलहारि मङ्गलैरभि-
 पूजितः । आशीर्वादान् दिजेरुक्तान् प्रतिशुच्य समन्ततः ॥ १२ ॥
 प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमम् । यदाविजयसयुक्तं रथात्
 पश्चादवातरत् ॥ १३ ॥ प्रविश्याभ्यन्तर श्रीमान् दैवतान्यभिगम्य
 च । पूजयामास रत्नैश्च गन्धमाल्यैश्च सर्वशः ॥ १४ ॥ निशक्राम
 ततः श्रीमान् पुनरेव महायथाः । ददशैः द्राक्षणाश्चैव सोऽभि-
 रूपानवस्थितान् ॥ १५ ॥ स सम्युतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
 शुशुभे विमलचन्द्रस्तारागणहृती यथा ॥ १६ ॥ तांस्तु वै पूजया-
 मास कौन्तेयो विधिवद्विजान् । धोम्यं गुणं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं
 पितरमेव च ॥ १७ ॥ समनोमोदकी रत्नैर्द्विरप्येन च भूरिणा ।

गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकीः ॥ १८ ॥ ततः पुण्याह-
घोपोऽभूत् दिवं स्तब्ध्वेव भारत । सृष्टदां प्रीतिजननः पुण्यः
श्रुतिसखावहः ॥ १९ ॥ हंसवन्नेदुपां राजा हिजाना तत्र भार-
तीम् । शुश्रुवे वेदविदुपां पुष्कलार्थपदाक्षराम् ॥ २० ॥ ततो
दुन्दुभिनिर्घोषः यज्ञानाञ्च मनोरमः । जयं प्रवदतां तत्र खनः
प्रादुरभून्नृप ॥ २१ ॥ निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छ्रद्धा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥ तत्र
दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण सम्भृतः । साक्षः शिखी त्रिदण्डी च
धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २३ ॥ वृतः सर्वैस्त्वया विप्रैराभीर्वादविव-
क्षुभिः । परं संहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंश्रितैः ॥ २४ ॥ स दुष्टः
पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्मनाम् । अनामन्त्रैश्च तान् विप्रां-
स्तमुवाच महीपतिम् ॥ २५ ॥

चार्वाक उवाच । इमे प्राङ्गर्हिजाः सर्वे समारोप्य वधो मयि ।
धिग्भवन्तं कुन्तपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ २६ ॥ किन्तेन स्याद्वि-
कौन्तेय कुलेमं ज्ञातिसङ्घयम् । घातयित्वा गुरुञ्चैव मतं श्रेयो न
जीवितम् ॥ २७ ॥ इति ते वै हिजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः ।
विव्यथ्युक्रुशुश्रुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः ॥ २८ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः
सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः । व्रीडिताः परमोहिन्नास्त्रूष्णीमासन्
विशाम्पते ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः ।
प्रत्यासन्नव्यसनितं न मां धिक् कर्तुमर्हथ ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राजन् ब्राह्मणास्ते सर्वे एव विशा-
म्पते । जचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ ३१ ॥ जशु-
श्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुसा । ब्राह्मणा वेदविदांसस्तपोभि-
र्विमलीकृताः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणा जचुः । एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः ।

परिव्राजकस्वप्नेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ३३ ॥ न वयं ब्रूम
धर्मान् न व्येतु ते भयमीदृश्यम् । उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः
सह ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हृद्द्वारैः क्रोध-
भूर्च्छिताः । निर्भक्तयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥ ३५ ॥
स पपात विनिर्द्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् । महैन्द्राशनिनिर्द्दग्धः
पादपीडहुरवानिव ॥ ३६ ॥ पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य
तम् । राजा च हर्षभाषेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मादुशासनपर्वणि चार्वाकबध्ने
अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः
सह । उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्निर्द्द्वेनीयाः सदा
मम । एते भूमिचरा देवा वाग्विपाः सुप्रसादकाः ॥ २ ॥ पुरा
कृतयुगे राज्ञ्यार्वाको नाम राक्षसः । तपस्तेषु महाबाहो वदथ्यां
वह्मवार्धिकम् ॥ ३ ॥ वरेण कृत्यमानश्च ब्रह्मणा च पुनः पुनः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ४ ॥ हिजावमानादन्यत्र
प्रादादरमनुत्तमम् । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥ ५ ॥
स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः । राक्षसस्तापयामास
तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ६ ॥ ततो देवाः समेताश्च ब्रह्मणमिदमब्रु-
वन् । बधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ७ ॥ तानुवाचा-
व्ययो देवो विहितस्तत्र वै मया । यथास्य भविता मृत्युरचिरे-
णेति भारत ॥ ८ ॥ राजा दुर्धौधनो नाम सखास्य भविता नृपः ।
तस्य स्नेहाववह्नीऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ९ ॥ तत्र नं स्थिता

विप्रा विप्रकारप्रधर्षिता । ध्वज्यन्ति वाग्बला पापं ततो नाशं
 गमिष्यति ॥ १० ॥ स एष निहत श्रुते ब्रह्मदण्डेन राक्षस ।
 चार्वाकौ नृपतिश्रेष्ठ मा शुची भरतर्षभ ॥ ११ ॥ हतास्ते चत
 धर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव । स्वर्गताश्च महात्मानो वीरा क्षत्रिय-
 पुङ्गवा ॥ १२ ॥ स त्वमातिष्ठ कार्याणि मा तैःभूद्ग्लानिरच्युत ।
 शत्रून् जहि प्रजा रक्ष दिजांश्च परिपूजय । १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकबधो-
 पायकथने एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

वशस्यायन उवाच । तत कुन्तीसुतो राजा गतमन्यर्गतच्चर ।
 काञ्चने प्राङ्मुखो ह्यष्टो न्यपीदत परमासने ॥ १ ॥ तमेवाभिमुखी
 पीठे प्रदोमे काञ्चने शुभे । सान्ताकिर्वासुदेवश्च निपीदतुररिन्दमौ
 ॥ २ ॥ मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ । निपीदतु
 र्महात्मानौ अस्त्रयोर्मणिपीठयो ॥ ३ ॥ दान्ते सिंहासने शुभे
 जाम्बूनद्विभूषिते । पृथ्यापि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ४ ॥
 सुधर्मा विदुरो धौन्यो धृतराष्ट्रश्च कौरव । निपिदुर्ज्वलनाकारे-
 ध्वासनेषु पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ युयुतसु सञ्जयश्चैव गांधारी च
 ययस्विनी । धृतराष्ट्रो यतो राजा तत सर्वे समाविशन् ॥ ६ ॥
 तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्रेता सुमनसोऽसृग्मत् । स्वस्तिकानक्षतान्
 भूमि सुवर्षं रजत मणिम् ॥ ७ ॥ तत प्रकृतय सर्वा पुरस्कृत्य
 पुरोहितम् । ददृशुर्धर्मराजानमादाय यज्ञमङ्गलम् ॥ ८ ॥ पृथि
 वीञ्च रावर्षाश्च रत्नानि विविधानि च । आभिषेचनिक भाण्डं सर्व-
 मश्वारमभृतम् ॥ ९ ॥ वाङ्मनौदुम्बरस्तत्र राजता पृथिवीमया ।
 पूर्णा कुम्भा सुमनसो लाला वर्हीं पि गौरमम ॥ १० ॥ ग्रमी
 पिष्यमपालाशमिधो मधुसर्पिणी । मन्व शौदुम्बर यद्वन्तग

हेमविभूषितः ॥ ११ ॥ द्वायार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धीन्यः पुरो-
 हितः । प्रागुदङ्गवने वेदो लक्षणेनोपलित्य च ॥ १२ ॥ व्याघ्र-
 चर्मोत्तरे शुळे सर्वतोभद्र आसने । दृढपादप्रतिष्ठाने ज्ञतामन-
 समद्विपि ॥ १३ ॥ उपवेश्य महात्मानं कृष्णाल द्रुपदात्मजाम् ।
 जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ तत उत्याय
 द्वायार्हे मङ्गमादाय पूजितम् । अभ्यपिब्रूत पतिं पृथ्वा कन्ती-
 पुवं युधिष्ठिरम् । धृतराष्ट्रय राजपिं सर्वां प्रकृतयस्तथा ॥ १५ ॥
 अनुज्ञातोऽय कृष्णेन भ्रातृभि मह पाण्डव । पाञ्चजन्याभिपि-
 क्तय राजाग्रतमुखोऽभवत् ॥ १६ ॥ ततोऽनुवादयामास पणवान-
 कदुन्दुभीन् । धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मात् । पूज-
 यामास तायापि विधिवद्भूरिदक्षिण ॥ १७ ॥ ततो निष्कमङ्ग-
 स्त्रेण द्वाघ्राणान् स्वस्तिवाचयन् । वैशाख्यनमम्यन्तान् धृतिशील-
 समन्वितान् ॥ १८ ॥ ते प्रीता द्वाघ्राणा राजन् स्वस्त्युचुर्जयमेव
 च । हसा इव च नईत्त प्रथमसुयुधिष्ठिरम् ॥ १९ ॥ युधिष्ठिर
 महावाही दिष्ट्या जयसि पाण्डव । दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्नोऽसि
 विक्रमेण महाद्युते ॥ २० ॥ दिष्ट्या शाण्डीवधन्वा च भीमसैन्य
 पाण्डव । त्वहापि कुमली राजन् माद्रीपुत्री च पाण्डवौ ॥ २१ ॥
 मुक्ता वीरक्षयात्तस्मात् सग्रामाद्विजितद्विप । क्षिप्रसुक्तरकार्थ्याणि
 कुरु सर्वाणि भारत ॥ २२ ॥ तत प्रत्यर्चित सद्भिर्धर्मराजो
 युधिष्ठिर । प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भि सह भारत ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिर-
 राच्याभिप्रेके चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रकृतौनाह तदाक्यं देशकालोपहंसि-
 तम् । शुक्ला शुधिष्ठिरो राजा सोऽन्तरं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ घन्या
 पाण्डसुता नूनं तेषां ब्राह्मणपुङ्गवा । तथ्यान् वाप्यथ वातय्यान्
 गुणानाह ममागता ॥ २ ॥ अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे
 मति । यदैवं गुणसम्पन्नानस्मान् ब्रूय विमतसराः ॥ ३ ॥ धृ-
 तराष्ट्रो महाराज पिता मे दैवतं परम् । यासनेऽस्य प्रिये चैव
 स्थेयं मतप्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ४ ॥ एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा शाति-
 वधं महत । अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ५ ॥
 यदि चाहमनुग्राह्यो भवता सुहृदान्तथा । धृतराष्ट्रे यथापूर्वं
 हृत्ति वर्त्तितुमर्हथ ॥ ६ ॥ एष नाथो हि जगतो भवताह मया
 सह । अस्यैव पृथिवी कृतस्त्वा पाण्डवा सर्वे एव च ॥ ७ ॥
 एतन्ननसि कर्त्तव्यं भवद्भिर्वचनं-मम । अनुग्राह्यास्य तान् राजा
 यथेष्टं गम्यतामिति ॥ ८ ॥ पौरजानपदान् सर्वान् विस्मृष्य कुरु-
 नन्दन । यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत् ॥ ९ ॥ मन्त्रे
 च निश्चये चैव पाण्डुगुण्यस्य च चिन्तने । विदुरं बुद्धिसम्पन्नं प्रीति-
 मान् स समादिशत् ॥ १० ॥ कृताकृतपरिधाने तथायव्ययचिन्तने ।
 सञ्चयं योजयामास हृदं सर्वगुणैर्युतम् ॥ ११ ॥ बलस्य परि-
 माणे च भक्तवेतनयोस्तथा । नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणाञ्चान्व-
 विक्षणे ॥ १२ ॥ परचक्रोपरोधे च दुष्टानाञ्चावमर्द्दने । शुधिष्ठिरो
 महाराज फाल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ १३ ॥ द्विजानां देवकार्यैर्हि
 कार्यैश्चन्येषु चैव ह । धीम्यं पुरोधसा श्रेष्ठं नित्यमेव समादि-
 शत् ॥ १४ ॥ सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् । तेन
 गोप्यो हि नृपति सर्वावस्थो विशाभ्यते ॥ १५ ॥ यान् यानमन्य-
 षोग्याय येषु धीवृद्धि कर्मसु । तास्तास्तेष्वेव युयुक्ते प्रीयमाणो
 महीपति ॥ १६ ॥ विदुर सञ्चयश्चैव युयुतसुहृ महामतिम् ।
 चक्रवीम् परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सल ॥ १७ ॥ सत्यादी-

त्याय तत् कार्यमस्य राज्ञः पितृर्मम । सर्वं भवद्भिः कर्तव्यम-
प्रमत्तैर्यथातथम् ॥ १८ ॥ पौरजानपदानाञ्च यानि कार्याणि
सर्वशः । राजानं समनुशाप्य तानि कार्याणि भागशः ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मादिकार्य-
नियोगे एकवचनारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता
युधि । आदानि कारयामांस तेषां पृथगुदारधीः ॥ १ ॥ घृत-
राष्ट्रो ददौ राजां पुत्राणामौर्ध्वं देहिकम् । सर्वकामगुणोपेतमन्त्रं
गाथ धनानि च । रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महाशभाः
॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु श्रेणस्य कर्णस्य च महात्मनः । घृष्टयुम्ना-
भिमन्युभ्यां हैडिभ्यस्य च रत्नसः । विराटप्रभृतीनाञ्च सङ्गदा-
मुपकारिणाम् । द्रुपदश्रीपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ॥ ३ ॥
ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगीकैकमुद्दिशन् । धनैरत्रैश्च गोभिश्च
वस्त्रैश्च समतपयत् ॥ ४ ॥ ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति
सङ्घञ्जनः । उद्दिश्योद्दिश्य तेषाञ्च चक्र राजौर्ध्वं देहिकम् ॥ ५ ॥
सभाः प्रपाथ विविधास्तडागानि च पारुडवः । सङ्गदां कारया-
मासु सर्वेषामौर्ध्वं देहिकम् ॥ ६ ॥ स तेषामनृषो भूत्वा गत्वा
लोकैश्चवाच्यताम् । कृतकृत्योऽभवद्वाजा प्रजा धर्मेण पालयन्
॥ ७ ॥ घृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा । सर्वाथ
कौरवाभ्यान्त्यान् भृत्यांश्च समपूजयत् ॥ ८ ॥ याथ तत्र स्त्रियः
काश्चिदहतवीरा हतात्मजाः । सर्वास्ताः कौरवो राजा सम्पूज्या-
पालयत् घृणी ॥ ९ ॥ दीनान्धकृपणानाञ्च रक्षाच्छादनभोजनैः ।
शान्तिपर्वस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ॥ १० ॥ स विजित्य

महीं कृत्स्नामानृष्यं प्राप्य वैरिषु । नि सपत्न. सुखी राजा
विजहार युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युद्धमृतानां-
यादृक्क्रियोपाख्याने द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधि-
ष्ठिरः । दामाहं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलि. शुचि. ॥ १ ॥ तव
कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च । तुङ्गा च यदुष्वाहं लू तथा
विक्रमणेन च ॥ २ ॥ पुन. प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुन. पुनररिन्दम ॥ ३ ॥ त्वामेकमाङ्गः पुरुषं
त्वामाङ्ग साच्चतां गतिम् । नामभिस्त्वा बद्धविधैः स्तुवन्ति प्रयता
दिजाः ॥ ४ ॥ विश्वकर्मानमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव ।
विष्णो लिङ्गो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ अदित्याः
सप्तधा त्वन्तु पुराणे गर्भतां गत. । पृथिवीभस्त्वमेवैकस्त्रियुगं
त्वा वदन्त्यपि ॥ ६ ॥ शुचियवा हृषीकेशो हृताश्विर्हंस उच्यते ।
विष्वक् शम्भुः शक्रस्त्वं विश्वर्धामोदरोऽपि च ॥ ७ ॥ वराहोऽग्नि-
हृद्द्वानुर्हृषभस्त्वार्थीसक्षण. । अनीकसाहः पुरुषः प्रिविष्ट
उरुक्रम ॥ ८ ॥ वरिष्ठ उग्रमेतानीः सत्यो याज्ञस्त्रिगुण ।
अप्युत्तरावगोऽरीणा सस्कृतिर्विहृतिर्हृष ॥ ९ ॥ लङ्कवर्ता
त्वमेवाश्विर्हृषदर्भो हृषाकपि । अश्विर्विधर्मास्त्रिककुत्त्रिधामा
स्त्रिद्विवाचप्रत. ॥ १० ॥ अग्राट् विराट् वराट् चैव सरराणो
भयोद्वय । विभूर्भूरभिभू कृष्ण कृष्णवर्ता त्वमेव च ॥ ११ ॥
स्त्रिष्टद्विष्टद्विष्टावत्तं कपिलस्तद्वय वामन ॥ १२ ॥ अश्वो ध्रुवः
पतञ्जय अश्वमेधसङ्गुण्यमे । प्रियवर्ती नङ्गपो अश्विर्विष्णुर्हृष
पुनर्वसु ॥ १३ ॥ सुवभृदन्वयस्य एतिसो दन्तुभिस्तया ।

गमस्तिनेमि शीपद्मः पुष्करः पुष्पधारणः ॥ १४ ॥ धातुर्विभुः
 सर्वसूक्ष्मधारिवह्नैव पठ्यसे । अग्नीनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं
 धाम धामवित् । हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशवः
 ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे ।
 विश्वज्ञेदं त्वहमे विश्वयोने नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥
 एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः समामध्ये प्रीतिमान् पुष्कराक्षः ।
 तमभ्यनन्दद्धारतं पुष्कलाभिर्वाग्भिर्घ्न्येष्टं पाण्डवं सादवाग्रः ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरस्तुतौ
 त्रिचलारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विसर्जयामास सर्वा प्रकृतयो नृपः ।
 विविशुश्याभ्यनुज्ञाता यथा स्वान् सहाणि ते ॥ १ ॥ ततो युधि-
 ष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् । सान्तुयन्नन्नवीत् श्रीमानर्जुनं
 यमजौ तथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः क्षतदेहा महारणे ।
 श्रान्ता भवन्त सुभयं तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्ये दुःख-
 चसतीर्तवृते भरतर्षभाः । भवद्भिरनुभूता हि यथा कुपुरुषै-
 स्तथा ॥ ४ ॥ यथा सुखं यथायोषं जयोऽयमनुभूयताम् । विश्रा-
 न्तान् लब्धविज्ञानान् शत्रुः समेतास्त्रि व पुन ॥ ५ ॥ ततो दुर्यो-
 धनसहस्रं प्रासादैरुपशोभितम् । वज्ररत्नसमाकीर्णं दाम्भीदाससमा-
 कुलम् ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृक्रीडरः । प्रति-
 पेदे महाबाहूर्मन्दिरं मघवानिव ॥ ७ ॥ यथा दुर्योधनसहस्रं तथा
 दुःशासनस्य तु । प्रासादमालासंयुक्तं हेमतीरगभूषितम् ॥ ८ ॥
 दाम्भीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् । प्रतिपेदे महाबाहूरर्जुनो
 राजमासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मतेणस्य भजनं दुःशासनसहादरम् ।
 कुबेरभवमप्रस्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ १० ॥ ननुलाय वराहोव

कपिताय महावने । ददौ प्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिर-
 ॥ ११ ॥ दुर्मुखस्य च वैश्याग्र्य श्रीमत् कनकभूषणम् । पूषं पद्म-
 दलाक्षीणा स्त्रीणा भयनसङ्कुलम् ॥ १२ ॥ प्रददौ सहदेवाय
 सतत प्रियकारिणे । सुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा
 ॥ १३ ॥ युयुत्सुर्विदुरथैव सञ्जयस्य विश्राम्यते । सुधर्मा चैव
 धीम्यस्य यथास्व जग्मुरालयान् ॥ १४ ॥ सह सात्यकिना शौरि-
 रर्जुनस्य निवेशनम् । विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव
 ॥ १५ ॥ तत्र भक्ष्यान्नपानैस्त मुदिता सुसुखोपिता । सुखप्रबुद्धा
 राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमादीना
 गृहविभागे चतुर्थत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

जनमेजय उवाच । प्राप्य राज्य महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधि-
 स्थिर । यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिच्छामि ॥ १ ॥ भगवान्
 वा ह्यपीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरु । ऋषि यदकरोद्दीरस्तच्च
 व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्तमान मया
 नम । वासुदेव पुरस्कृत्य यत्कुर्वत पाण्डवा ॥ ३ ॥ प्राप्य राज्यं
 महाराज कन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । चातुर्वर्ष्यं यथायोग्यं स्वे स्वे
 स्थाने न्यवेशयत ॥ ४ ॥ ग्राह्यणाना सहस्रञ्च स्वातकाना महा
 त्मनाम् । सहस्रं निष्कमेकैक दापयामास पाण्डव ॥ ५ ॥ तथा
 तुलीविनो भृत्पान् सञ्चितानतिथीनपि । कामैः सन्तर्पयामास
 कृपणास्तर्ककानपि ॥ ६ ॥ पुरोहिताय धीम्याय प्रादादयुतय स
 गा । धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यपि ॥ ७ ॥ कृपाय
 च महाराज गुरुवृत्तिमवर्त्तत । विदुराय च राजासौ पूजां चक्रे

यत्प्रत ॥ ८ ॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनायतैः । सर्वान्
सन्तोषयामास संश्रितान् दृढताम्बरः ॥ ९ ॥ लब्धप्रथमनं कृत्वा
स राजा राजसूतम् । युयुत्सोर्धातैराष्टस्य पूजां चक्रे महायथाः
॥ १० ॥ धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च । निवेद्य
सस्यवद्राजा सुखमास्ते युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ तथां सर्वं सनगरं
प्रसाद्य भरतर्षभ । वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत् कृताञ्जलि ॥ १२ ॥
ततो महति पर्यङ्गे मणिकान्धनभूषिते । ददर्श कृष्णमासीनं नील-
शेषममद्युतिम् ॥ १३ ॥ जान्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
पीतमौशेयवसनं हेम्नेवोपगतं मणिम् ॥ १४ ॥ कौस्तुभेनोरसिस्थेन
मणिनाभिविराजितम् । उद्यतेवोद्यं गैल सूर्य्यणाभिविराजितम्
॥ १५ ॥ नौपम्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन । सोऽभिरम्य
महात्मानं विशुं पुरुषविग्रहम् ॥ १६ ॥ उवाच मधुरं राजा
निगतपूर्वमिदं तदा । सुखिनो नै निशा कश्चित् व्युष्टा बुद्धिमताम्बर
॥ १७ ॥ कश्चित् ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत । तथै-
वोपश्रिता देवो बुद्धिबुद्धिमताम्बर ॥ १८ ॥ तयं रान्धमनुमोक्षाः
पृथिवी च वशे स्थिता । तवप्रसादाद्भगवंस्त्रिगुणोत्कृष्टविक्रम ।
लय प्राप्ता यययाग्रं न च धर्माच्युता वयम् ॥ १९ ॥ तन्तया भाष-
माणन्तु धर्मारामरिन्दमम् । नोवाच भगवान् किञ्चित् ध्यान-
भेषान्वपद्यत् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयायनपर्वणि युधिष्ठिरस्य
पद्मनखारिमोऽध्याय ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमिदं परमाद्यं भावस्वनिविक्रम ।
मणिकान्धप्रयत्नात् शान्ति लोकेपरायण ॥ १ ॥ धनुष्ये भवानमर्ग-

न्तुनालम्ब्य पुरुषर्षभ । अपक्रान्तोऽयतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः
 ॥ २ ॥ निरुह्यतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः । इन्द्रियाणि
 प्रसन्नानि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३ ॥ वाक् च सत्त्वञ्च गोविन्द
 बुद्धौ सम्बोधितानि ते । सर्वं चैव गुणा देव क्षेत्रे क्षेत्रे निवेशिताः
 ॥ ४ ॥ नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः । काष्ठ-
 कुण्डप्रशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥ ५ ॥ यथा दीपो निवा-
 तस्थो निरिङ्गो ज्वलते पुनः । तथासि भगवन् देव पापाण इव
 निवृत्तः ॥ ६ ॥ यदि श्रोतुमिच्छार्हामि न रहस्यञ्च ते यदि । हिन्यि
 मे संशयं देव प्रपन्नाथाभियाचते ॥ ७ ॥ त्वं हि कर्ता विकर्ता
 च चरञ्चैवाचरञ्च ह । अनादिनिधनथायस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ८ ॥
 त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च । ध्यानस्यास्य यथा तत्त्वं
 ब्रूहि धर्मभृताम्बर ॥ ९ ॥ ततः खे गोचरे न्यस्य मनोबुद्धीन्द्रि-
 याणि स । स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान् वासवानुजः ॥ १० ॥
 देवासुदेव उवाच । शरतस्प्रगती भीष्म शान्यन्निव द्रुताशनः ।
 मान्मग्राति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ११ ॥ यस्य ज्यातल-
 निर्वोषं विस्फुर्जितमिवाग्नेः । न सेहे दिवराजोऽपि तमस्मि
 मनसागतः ॥ १२ ॥ येनाभिजित्य तरसा समस्तं राजमण्डलम् ।
 जटास्तिश्रस्तु ताः कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ॥ १३ ॥ त्रयोविंशति-
 रात्रं यो योधयामास भार्गवम् । न च रामेण निस्तीर्णंस्तमस्मि
 मनसागतः ॥ १४ ॥ एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः सद्यम्य मेधया ।
 शरणं मामुपागच्छततो मे तद्गतं मनः ॥ १५ ॥ यं गङ्गा गर्भ-
 विधिना धारयामास पार्थिव । वशिष्ठमिष्यं तं तात तमस्मि मनसा
 गतः ॥ १६ ॥ दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ।
 साद्रांय चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसागतः ॥ १७ ॥ रामस्य दयितं
 मिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव । आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा-
 गतः ॥ १८ ॥ स हि भूतं भविष्यद्य भवद्य भरतर्षभ । वेत्ति

धर्मविदां येष्ठं तमस्मि मनसा गते ॥ १९ ॥ तस्मिन् हि पुरुष
 व्याघ्रे कर्मभिः सौर्द्धिवं गते । भविष्यति मही पार्थ नष्टवन्देव
 शर्वरी ॥ २० ॥ तदुधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
 अभिगम्योपसंरुद्ध पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ २१ ॥ चातुर्विद्यं चातु-
 र्हीनं चातुराग्रम्यमेव च । राजधर्माथ निखिलान् पृच्छैनं
 पृथिवीपते ॥ २२ ॥ तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे ।
 ज्ञानान्यस्तं गमिष्यन्ति तस्मात्त्वा वीढयाम्यहम् ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा
 वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् । साशुकण्ठः स धर्मज्ञो जनाद्दिन-
 मुवाच ह ॥ २४ ॥ यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव ।
 तथा तन्नात्रमन्देहो विद्यति मम माधव ॥ २५ ॥ महाभाग्यञ्च
 भीष्मस्य प्रभावस्य महाद्युते । श्रुत मया कथयता ब्राह्मणानां
 महाजनाम् ॥ २६ ॥ भवांश्च कर्ता लोकानां यद्भवीत्यरिसूदन ।
 तथा तद्गनभिध्येयं वाक्यं याद्वनन्दन ॥ २७ ॥ यदि त्वनुग्रहवती
 बुद्धिस्ते मयि माधव । त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं यान्यामहे-
 वयम् ॥ २८ ॥ आठत्ते भगवत्परिं स हि लोकान् गमिष्यति ।
 तद्दृश्यं महावाहो तस्माद्दर्शति कौरव ॥ २९ ॥ तव पादस्य
 देवस्य चरस्यैवाचरस्य च । दर्शनं तस्य लाभः स्यात् त्वं हि
 ब्रह्ममयी निधि ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा धर्मराजस्य वचनं मधुसूदन ।
 पाशुंस्थं सात्यकिं प्राह रथो मे शुष्यतामिति ॥ ३१ ॥ सात्यकि-
 स्पाशु निष्कृम्य कैशवस्य समीपत । दारुकं प्राह कृष्णस्य शुष्यतां
 रथ इत्युत ॥ ३२ ॥ स सात्यकेराशु वचो निशम्य रथोत्तमं
 काशुनभूषिताहम् । मणारगल्लुकमयैर्विभङ्गैर्विभूषितं हेमनिवद-
 षक्रम् ॥ ३३ ॥ दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं त्रिचित्रनानामणि-
 भूषितास्तरम् । नयोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं त्रिचित्रतार्थ्य-
 ध्वजिनं पताकिनम् ॥ ३४ ॥ सुग्रीवस्यैवमगुलैर्वराशैर्मनोजयैः

काञ्चनभूपिताङ्गै । सयुक्तमावेदयदृष्यताय कृताञ्जलिर्दारुको
राजसिंह ॥ ३५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुष-
स्तवोपाख्याने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्याय ॥ ४६ ॥

जनमेजय उवाच । शरतल्लेशयानस्तु भरताना पितामह ।
कथमुतसृष्टवान् देह कञ्च योगमधारयत ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणुष्व्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समा-
हित । भीमस्य कुरुषार्दूल देहोत्सर्गं महात्मन ॥ २ ॥ निवृत्त
मात्रे त्वयने उत्तरे वै दिवाकरे । समाविशयदात्मानमात्मन्येव
समाहित ॥ ३ ॥ विकीर्णाशुरिवादित्यो भीमश्च शरशतैश्चित ।
शुशुभे परया लक्ष्म्या वृती ब्राह्मणसत्तमै ॥ ४ ॥ व्यासेन वेद
विदुषा नारदेन सुरप्रिणा । देवस्थानेन वातस्थेन तथाश्मक
समन्तुना ॥ ५ ॥ तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ।
शाण्डिल्यदेवराताभ्या मैत्रेयेण च धीमता ॥ ६ ॥ अश्रितेन वशि
ष्ठेन कौशिकेन महात्मना । हारीतलोमसाभ्याञ्च तथात्रेयेण
धीमता ॥ ७ ॥ बृहस्पतिय शुक्यश्च यवनश्च महामुनि । सनत
कुमार कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरु कुरु ॥ ८ ॥ मौद्गल्यो भार्गवी
रामस्तृणविन्दर्महामुनि । पिप्पलादोऽथ वासुश्च सम्यक्त पुलह
कठ ॥ ९ ॥ काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्देव पराशर । मरीचि
रङ्गिरा काश्यो गौतमो गालवो मुनि ॥ १० ॥ धोम्यो विभाण्डी
माण्डव्यो धौम्र कृशानुभौतिक । उल्लूक परमो विप्रो मार्क
ण्डेयो महामुनि । भास्करि पूरण कृश स्रत परमधामित्र
॥ ११ ॥ एतैरान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभि । चहादमयमो
गोतैर्हृतयन्द्र इव शरै ॥ १२ ॥ भीम स पुरुषव्याघ्र कर्मणा

मनसा गिरा । भरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १३ ॥
 स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम् । योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं
 जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ १४ ॥ कृताञ्जलिपुटो भूत्वा जाम्बिदां प्रवरः
 प्रभुः । भीमः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ १५ ॥

भीम उवाच । आरिराधयिषु कृष्णं वाचं जिगदिषामि
 याम् । तथा व्याससमासिन्या प्रीयता पुरुषोत्तम ॥ १६ ॥ शुचिं
 शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनम् । युक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये
 प्रजापतिम् ॥ १७ ॥ अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
 एकोऽयं वेद् भगवान् धाता नारायणो हरिः ॥ १८ ॥ नारायणा-
 दृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः । देवा दिवर्षेयश्चैव यं विदुः
 परमव्ययम् ॥ १९ ॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा । यं न
 जानन्ति को ह्येष्ट कुतो वा भगवानिति ॥ २० ॥ यस्मिन्विश्वानि
 भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च । गुणभूतानि भूतेषु सूत्रे मणि-
 गणा इव ॥ २१ ॥ यस्मिन्नित्ये ततं तन्तौ दृष्टे स्रगिव तिष्ठति ।
 सदसद्गुणितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥ २२ ॥ हरिं सहस्र-
 मिरसं सहस्रचरणेक्षणम् । सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ।
 प्राङ्गर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥ २३ ॥ अणीयमा-
 मणीयांसं स्थविष्ठञ्च स्थवीयसाम् । गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च
 श्रेयसामपि ॥ २४ ॥ यं वाकेष्वनुवाकेषु निपत्सुपनिपत्सु च ।
 सृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सतेषु सामसु ॥ २५ ॥ चतुर्भ्यस्तुरा-
 त्मानं सश्वस्थं साश्वतां पतिम् । यं दिव्यैर्देवमश्नन्ति शुद्धै परम-
 नामभिः ॥ २६ ॥ यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं तदङ्गेष्वनुतिष्ठति । सर्वात्मा
 सर्ववित् सर्वः सर्वज्ञः सर्वभाषनः ॥ २७ ॥ यं देवं देवकी देवी
 वसुदेवाद्जीजनत् । भीमस्य ब्रह्मणो गुप्तैर् दीप्तमग्निमिवारणिः
 ॥ २८ ॥ यमन्यो व्यपेतामीरात्मानं वीतश्लथम् । इष्टानन्याय
 गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २९ ॥ अतिवायिन्द्रकर्माणमनि-

सूर्यातितेजसम् । अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ३० ॥
 पुराणपुरुषं प्रोक्तं ब्रह्मप्रोक्तं युगादिषु । क्षये सङ्कर्षणं प्रोक्तं
 तमुपास्यमुपास्यहे ॥ ३१ ॥ यमेकं बद्धधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।
 नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ॥ ३२ ॥ यमाद्भङ्गगतः
 कोपं यस्मिन् धिन्निहिता प्रजाः । यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले
 शकुनयो यथा ॥ ३३ ॥ ऋतमेवाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतोः परम् ।
 अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः ॥ ३४ ॥ यं सुरासुर-
 गन्धर्वाः सिद्धा ऋषिमहोरगाः । प्रयताः नित्यमर्चन्ति परमं दुःख-
 भेषजम् ॥ ३५ ॥ अनादिनिधनं देवमात्मयोनि सनातनम् ।
 अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरि नारायणं प्रभुम् ॥ ३६ ॥ यं वै विश्वस्य
 कर्त्तारं जगतस्तस्युपां पतिम् । वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं
 पदम् ॥ ३७ ॥ हिरण्यवर्षं यं गर्भमादितिदैत्यनाशनम् । एकं
 द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ ३८ ॥ शुद्धो देवान् पितॄन्
 कृणो तर्पयत्यमृतेन यः । यथ राजा हिजातीना तस्मै सोमात्मने
 नमः ॥ ३९ ॥ महत्तस्तमसः पारे पुरुषं क्षतितेजसम् । यं ज्ञात्वा
 मृत्युमत्येति तस्मै श्रेयात्मने नमः ॥ ४० ॥ यं ब्रह्मन्तं ब्रह्मत्युक्थे
 यमग्नौ यं महाध्वरे । यं विप्रसङ्गा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः
 ॥ ४१ ॥ ऋग्वजुः सामधामानं दशार्हहविरात्मकम् । यं सप्ततन्तुं
 तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ ४२ ॥ चतुर्भ्य चतुर्भ्य द्वाभ्यां
 पञ्चभिरेव च । ह्ययते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ॥ ४३ ॥
 यः सुपर्णो यजुर्नाम ऊन्दोगावस्त्रिचिह्नराः । रयन्तरं ब्रह्मत्
 साम तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥ ४४ ॥ यः सङ्क्षस्रसमे सत्रे जज्ञे
 विश्वस्रजामृषिः । हिरण्यपक्षः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥ ४५ ॥
 पादाङ्गं सन्धिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनभूषणम् । यमाद्भरक्षरं दिव्यं
 तस्मै वागात्मने नमः ॥ ४६ ॥ यज्ञाज्ञो यो वराहो वै भूत्वा गा-
 गुञ्जहार ह । लोकाव्यक्षितार्याय तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥ ४७ ॥

यः श्रेते योगमास्थाय पर्यङ्गे नागभूप्रिते । फणारुहस्ररचिते
 तस्मै निद्रात्मने नमः ॥ ४८ ॥ यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृत-
 योनिना । धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तथै सत्त्वात्मने नमः ॥ ४९ ॥ यं
 पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैरपिणः । पृथग्धर्मैः समश्नन्ति तस्मै
 धर्मात्मने नमः ॥ ५० ॥ यतः सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिनः ।
 उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः ॥ ५१ ॥ यद्ब्र व्यक्तस्थ-
 मव्यक्तं विविन्दन्ति महर्षयः । ह्ये चैवजमासीनं तस्मै चैत्रात्मने
 नमः ॥ ५२ ॥ यं त्रिधात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः । प्राङ्गः
 सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥ ५३ ॥ यं विनिद्रा जित-
 श्वासाः सत्त्वस्था संवतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति शुष्मानास्तस्मै
 योगात्मने नमः ॥ ५४ ॥ अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
 शान्तः सन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ५५ ॥ योऽसौ
 युगसहस्रान्ते प्रदीप्ताश्चिर्विभावसुः । संभक्षयति भूतानि तस्मै
 घोरात्मने नमः ॥ ५६ ॥ संभक्ष्य रुर्वभूतानि कृत्वा पैकार्णवं जगत् ।
 वाल्मिखिपिति यस्यैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ५७ ॥ अजस्य नाभौ
 संभूतं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् । पुष्करे पुष्कराक्षस्य तस्मै
 पद्मात्मने नमः ॥ ५८ ॥ सप्तस्रष्टिरमे चैव पुरुषायामितात्मने ।
 चतुःसगुद्रूपयोद्योगनिद्रात्मने नमः ॥ ५९ ॥ यस्य केरीषु जीमूता
 नद्यः सर्वाद्रुश्रिणु । कुक्षौ सगुद्रायत्वारस्तस्मै तीयात्मने नमः
 ॥ ६० ॥ यस्मात् सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रिया । यणिंयैव
 प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ॥ ६१ ॥ यो निषण्णो भवेद्रावो
 दिवा भवति विद्वितः । दृष्टानिदस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः
 ॥ ६२ ॥ यद्गुणं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थगुणतम् । वैकुण्ठस्य च
 यद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥ ६३ ॥ त्रि सप्तदशो यः स्रवं धर्म-
 युत्प्रान्तगौरवम् । क्रुद्धो निजप्रे समरे तस्मै क्रोधात्मने नमः
 ॥ ६४ ॥ विभक्ष्य पशुधात्मानं वानुभूत्वा मरीचगः । यथैष्टयति

भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥ ६५ ॥ युगेष्वावर्तते योगीर्मासल्यन-
 हायने । सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ६६ ॥ ब्रह्म
 वक्त्रं भुजौ चक्रं कृत्स्नमूर्च्छदं विभ्रः । पादौ यस्याश्रिताः
 शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ६७ ॥ यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं
 नाभिशरणी च्छितिः । सूर्यश्चक्षुर्द्विभ्रः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः
 ॥ ६८ ॥ परः कालात् परो यज्ञात् परात् परतरश्च यः । अनादि-
 रादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ६९ ॥ विषये वर्तमानानां
 यन्तं वैशेषिकीर्गुणैः । प्राङ्गविषयगोप्तारं तस्मै गोप्तात्मने नमः
 ॥ ७० ॥ अन्नपानेभ्यनमयो रसप्राणविवर्द्धनः । यो धारयति
 भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ७१ ॥ प्राणानां धारणार्थाय
 योऽन्न भुङ्क्ते चतुर्विधम् । अन्तर्भूतः पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने
 नमः ॥ ७२ ॥ पिङ्गेक्षणघटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधम् । दान-
 वेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृष्टप्रात्मने नमः ॥ ७३ ॥ यं न देवा न गन्धर्वा
 न दैत्या न च दानवाः । तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने
 नमः ॥ ७४ ॥ रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान् विभुः । जग-
 हारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥ ७५ ॥ यो मोहयति
 भूतानि स्नेहपाशानुबन्धनैः । सर्गस्य रक्षणाार्थाय तस्मै मोहा-
 त्मने नमः ॥ ७६ ॥ आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम् ।
 यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ७७ ॥ अग्रमेयशरी-
 राय सर्वतो बुद्धिचक्षुषि । अनन्तपरिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः
 ॥ ७८ ॥ जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमण्डलु-
 निपङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ७९ ॥ शूलिने त्रिदशेशाय
 वाम्बकाय महात्मने । भस्मदिग्धीर्बलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः
 ॥ ८० ॥ चन्द्रार्द्धकृतशीर्षाय व्यालयशोपवीतिने । पिनाकशूल-
 हस्ताय त उग्रात्मने नमः ॥ ८१ ॥ सर्वभूतात्मभूताय भूतादि-
 निधनाय च । अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥ ८२ ॥

यस्मिन् सर्वं यत सर्वं य सर्वं सर्वतश्च य । यश्च सर्वमयो नित्यं
 तस्मै सर्वात्मने नम ॥ ८३ ॥ विश्वकर्मान्नमस्तेःस्तु विश्वात्मन् विश्व-
 सभ्रवः । अपवर्गस्तु भूताना पद्भाना परतस्थित ॥ ८४ ॥ नमस्ते
 त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु । नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वं
 मयो निधि ॥ ८५ ॥ नमस्ते भगवन् विष्णो लोकांना प्रभवाव्यय ।
 त्वं हि कर्त्ता ह्यपीकेश सच्चर्त्ता चापराजित ॥ ८६ ॥ न हि
 पश्यामि ते भाव्य दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु । त्वान्तु पश्यामि तस्त्वेन
 यत्ते रूप सनातनम् ॥ ८७ ॥ दिव्यन्ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्या द्विवी
 वसुन्धरा । विक्रमेण त्रयो लोका पुरुषोऽसि सनातन ॥ ८८ ॥
 दिशो भुजा रविश्चतुर्वीर्यं शुक्र प्रजापति । सप्तमार्गा निस्-
 क्षास्ते वायोरमिततेजस ॥ ८९ ॥ अतस्तीपुष्पसङ्घातं पीतवाससम-
 च्युतम् । ये नमस्यति गोविन्द न तेषा विद्यते भयम् ॥ ९० ॥
 एकोऽपि कृष्णस्य कृत प्रणामो दशाश्वमेधावभ्येन तुल्य ।
 दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ९१ ॥
 कृष्णप्रता कृष्णमनुष्मरन्तो रात्रौ च कृष्ण पुनरुत्थिता ये । ते
 कृष्णद्वेषा प्रविशन्ति कृष्णामान्य यथा मन्त्रज्ञतं ज्ञताये ॥ ९२ ॥
 नमो नरकसन्दासरक्षामण्डलकारिणे । ससारनिम्नगावर्त्ततरि
 काष्ठाय विष्णवे ॥ ९३ ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोत्राङ्गणहिताय च ।
 जगहिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नम ॥ ९४ ॥ प्राणकान्तार-
 पाथेयं ससारोच्छेदभेदलम् । दुस्तमोक्षपरित्वाण चरितित्यन्तर-
 दयम् ॥ ९५ ॥ यथा विष्णुमय सत्य यथा विष्णुमय जगतः । यथा
 विष्णुमय सर्वे पाप्मा मे नश्यतान्तया ॥ ९६ ॥ त्वा प्रपन्नाय भक्ताय
 गतिमिष्टा जिगीषवे । यच्छ्रेय पुण्डरीकाक्ष तद्ग्रायस्व सुरोत्तम
 ॥ ९७ ॥ इति विद्यातपो योनिरयोनिर्विष्णुरीदित । वाग्यज्ञे-
 नाश्रितो देव प्रीयता मे जनार्दन ॥ ९८ ॥ नारायण पर ब्रह्म
 नारायणपर तप । नारायणपरो देव सर्वं नारायण सदा ॥ ९९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्ततः ।
 नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ १०० ॥ अभिगम्य तु
 योगिन भक्तिं भीष्मस्य माधवः । त्रैकाल्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा
 ययौ हरिः ॥ १०१ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिन ।
 भीष्मं वाग्भिर्वाप्यकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥ १०२ ॥ ते स्तुव-
 न्तश्च विप्राग्र्याः केषवं पुरुषोत्तमम् । भीष्मञ्च शनकीः सर्वं प्रशंसन्
 पुनः पुनः ॥ १०३ ॥ विदित्वा भक्तियोगन्तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।
 सहस्रोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ १०४ ॥ केषवः सात्यकि-
 यपि रथेनैकेन जग्मतुः । अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ
 ॥ १०५ ॥ भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समाश्रिताः । कृपी
 युयुत्सुः सूतश्च सञ्जयस्तु परन्तप ॥ १०६ ॥ ते रथैर्नगराकारैः
 प्रयाताः पुनर्पर्यभाः । नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुन्धराम्
 ॥ १०७ ॥ ततो गिरः पुरुषपरस्तवान्विता दिजेरिताः पथिसुमनाः
 स शुक्यवे । कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं स कैशिका मुदित-
 मनाभ्यनन्दत ॥ १०८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुभासनपर्वणि भीष्मकृत
 कृष्णस्तवे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत स च हृषीकेश स च राजा युधि-
 स्ठिरः । कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ते ॥ १ ॥ रथैस्तै-
 र्नगरप्रख्यैः पताकाध्वजशोभितैः । ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः
 शीघ्रगामिभिः ॥ २ ॥ तैःवतीर्थ्य कुरुक्षेत्रं केशमञ्जास्थिसङ्कुलम् ।
 त्रिद्वन्द्यासः कृतो यत्र चविवैस्तैर्महात्मभिः ॥ ३ ॥ गजाश्च द्विहास्थि-
 चयैः पर्वतैश्चि मञ्चितम् । नरशोर्षरूपालेभ्य शङ्खैरिव च सर्वश-
 ॥ ४ ॥ चितासहस्रप्रचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम् । आपानभूमिं कालव्य

तदा भुक्तोज्ज्वितामिव ॥ ५ ॥ भूतसङ्गानुचरितं रक्षोगणनिषि-
 वितम् । पश्यन्तस्ते कुक्षेत्रं यथुराशु महारथाः ॥ ६ ॥ गच्छन्नेव
 महाबाहुः सर्वयादवनन्दनः । युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यव्य
 विक्रमम् ॥ ७ ॥ अमी रामहृदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः । येषु
 सन्तर्पयामास पितॄन् चक्षियशोणितैः ॥ ८ ॥ त्रिःसप्तकुलो वसुधां
 कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम
 च ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्रिःसप्तकुलः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया
 पुरा । रामेणेति यथास्य त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ १० ॥ चक्र-
 वीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुङ्गव । कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्र-
 स्यामितविक्रम ॥ ११ ॥ महात्मना भगवता रामेण यदुपुङ्गव ।
 कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिसुपागतम् ॥ १२ ॥ महता रथ-
 युद्धेन कोटिभ्यः क्षत्रिया क्षताः । तथाभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियै-
 र्वेदताम्वर ॥ १३ ॥ किमर्थं भार्गवेषोदं क्षत्रमुत्सादितं पुरा ।
 रामेण यदुसादूलं कुक्षेत्रे महात्मना ॥ १४ ॥ एतन्मे क्षिप्ति
 वाप्यस्य संशयं तार्क्ष्यकेतन । आगमो हि पर कृष्ण त्वत्तो नो
 वामवानुज ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो यथावत् स गदाग्रजः प्रभुः शशंस
 तन्मै निखिलेन तत्त्वतः । युधिष्ठिरायाप्रतिभोजसे तदा यथाभवत्
 क्षत्रियसंकुला मही ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजघर्मानुग्रामनपर्वणि युधिष्ठिरस्य
 रामीपाख्यानप्रश्ने अष्टवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वाएनेव उवाच । शृणु कौन्तेय रामस्य प्रभावो यो मया
 दत्तः । मन्वर्षीणा कथयतां विक्रमं तस्य जन्म च ॥ १ ॥ यथा च

जामदग्नेन कोटिषः क्षत्रिया इतां । उद्धृता राजवंशेषु ये
 भूयो भारते इताः ॥ २ ॥ जङ्गो रजस्तु तनयो बलाकाश्चस्तु
 तत्सुतः । कुशिकी नाम धर्मशस्तस्य पुत्रो महीपते ॥ ३ ॥ उग्रं
 तपः समातिष्ठत् सक्ष्माक्षसमी भुवि । पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोके-
 श्वरमित्युत ॥ ४ ॥ तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सक्ष्माक्षः पुरन्दरः । समर्थं
 पुत्रजनने स्वयमेवान्वपद्यत ॥ ५ ॥ पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोके-
 श्वरेश्वरः । गाधिनांमामवत् पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ६ ॥
 तस्य कन्याभवद्राजन्तान्ता सत्यवती प्रभो । तां गाधिर्भृगुपुत्राय
 सोऽर्चीकाय ददौ प्रभुः ॥ ७ ॥ तस्याः प्रीतः स शौचेन भार्गवः
 कुरुनन्दन । पुत्रार्थं यपयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ८ ॥ आह-
 योवाच तां भार्यां सोऽर्चीको भार्गवस्तदा । उपयोन्वयश्चरुयं त्वया
 मात्राप्ययं तव ॥ ९ ॥ तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः ।
 अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ १० ॥ तवापि पुत्रं
 कल्याणि धृतिमन्तं यमात्मकम् । तपोऽन्वितं दिजश्रेष्ठं चरुषु
 विधास्यति ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वा तां भार्यां सोऽर्चीको भृगुनन्दनः ।
 तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव हि ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव
 काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः । गाधिः सदारः सम्प्राप्तः सोऽर्ची-
 कस्याश्रमं प्रति ॥ १३ ॥ चरुद्वयं गृहीत्वा च राजन् सत्यवती तदा ।
 भर्तुर्वाक्यं तथा व्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥ १४ ॥ माता तु
 तस्याः कौन्तेय दुहिते स्वञ्चरुं ददौ । तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्म-
 संस्यं चकार ह ॥ १५ ॥ अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरन्तदा ।
 धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ १६ ॥ तामृचीकस्तदा
 दृष्ट्वा तस्यागर्भगतं दिजम् । अब्रवीद्भृगुगार्दूल स्वां भार्यां देव-
 रुपिणीम् ॥ १७ ॥ मात्रासि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
 भविष्यति हि ते पुत्रः क्रूरकर्मात्यमर्षणः । उत्पत्स्यते च ते
 भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोरतः ॥ १८ ॥ विश्वं हि ब्रह्म सुमहच्चरौ तव

समाहितम् । चतुर्वीर्यञ्च सकलं तव मात्रे समर्पितम् ॥ १८ ॥
विपर्ययेण ते भद्रे नैतद्देवं भविष्यति । मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव
च क्षत्रियः सुत ॥ २० ॥ सैवमुक्त्वा महाभागा भर्ता सत्यवती
तदा । पपात प्रिरसा तस्मै वैपन्ती चाब्रवीदिदम् ॥ २१ ॥ नाहो-
ऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवम्विधम्वचः । ब्राह्मणापसदं प्राप्स्यसीति
हि मां प्रभो ॥ २२ ॥

ऋचीक उवाच । नैष सहस्रलिप्तः कामो मया भद्रे तथा
लयि । उग्रकर्मा ममुत्पन्नयस्वत्यासहेतुना ॥ २३ ॥

सत्यवत्युवाच । इच्छंस्त्रीकानपि मुने श्लेथ्याः किं पुनः सुतम् ।
यमात्मकमजुं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो ॥ २४ ॥

ऋचीक उवाच । नोक्तपूर्वानृतं भद्रे स्वैरेष्यसि कदाचन ।
किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरसाधने ॥ २५ ॥ दृष्टमेतत् पुरा
भद्रे श्रातश्च तपसा मया । ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं
भवेत् ॥ २६ ॥

सत्यवत्युवाच । काममेवं भवेत् पौत्रो ममेह तव च प्रभो ।
यमात्मकमजुं पुत्रं लभेयं जपताम्वर ॥ २७ ॥

ऋचीक उवाच । पुत्रे नास्ति विमेघो मे पौत्रे च वरवर्धिनी ।
यथा लयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ २८ ॥

वासुदेव उवाच । ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भागवम् ।
तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं यतप्रतम् ॥ २९ ॥ विश्वामित्रश्च
दायादं गाधिः कुषिकनन्दनः । यं प्राप्य ब्रह्मसमितं विश्वैर्ब्रह्म-
सुपैर्युतम् ॥ ३० ॥ ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिम् ।
सोऽपि पुत्रं ह्यजनयन्जमदग्निं सुदारुणम् ॥ ३१ ॥ सर्वविद्यान्तर्ग-
येष्टं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पाव-
कम् ॥ ३२ ॥ तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने । यस्मान्नि
परयामास परसुहातितेजसम् ॥ ३३ ॥ य तेनाकुष्ठधारण

ज्वलितावलवर्द्धमा । कृठारेणाप्रमेयेण लीकेष्वप्रतिमोऽभवत् ॥ ४१ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली । अर्जुनो नाम तेजस्वी
 क्षत्रियो हैहयाधिप ॥ ३५ ॥ दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहू-
 सहस्रवान् । चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्रमेधिके ॥ ३६ ॥
 ददौ स पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपर्वताम् । स्ववाहस्त्रवलेनाजौ
 जित्वा परमधर्मवित् ॥ ३७ ॥ तपितेन च कौन्तेय भिक्षितंश्चित्र-
 भानुना । सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथान्वये ॥ ३८ ॥
 ग्रामान् पुराणि राष्ट्राणि घोषायै नानुवीर्यवान् । जज्वाल तस्य
 वाणाग्राश्चित्रभानुर्द्विधक्षया ॥ ३९ ॥ स तस्य पुरुषिन्द्रस्य प्रभा-
 वेण महौजसः । ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानथ वनस्यतीन् ॥ ४० ॥
 स शून्यमाश्रमं रम्यमापवस्य महात्मनः । ददाह पवनेनेद्वश्चित्र-
 भानुः सहैहयः ॥ ४१ ॥ आपवस्तु ततो रोषात् यथापार्जुनम-
 च्युतः । दग्धेश्वमे महाबाहो कार्तवीर्येण वीर्यवान् ॥ ४२ ॥ त्वया
 न वर्जितं यस्मान्ममेदं हि महद्वनम् । दग्धं तस्माद्रणे रामो
 बाहूस्ते च्छेतस्यतेऽर्जुन ॥ ४३ ॥ अर्जुनस्तु महातेजा बली नित्यं
 यमात्मकः । ब्रह्मण्यथ शरण्यथ दाता शूरय भारत ॥ ४४ ॥
 नाचिन्तयत्तदा शपं तेन दत्तं महात्मना । तस्य पुत्रास्तु वलिनः
 शपेनासन् पितुर्वधे ॥ ४५ ॥ निमित्ताद्वलिप्रा वै नृशंसाथैव
 सर्वदा । जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अज्ञातं
 कार्तवीर्येण हैहयेन्द्रेण धीमता । तन्निमित्तमभूद्दुग्धं जमदग्ने-
 र्महात्मनः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनस्य बाहूस्तान् क्षित्त्वा रामो रुषा-
 न्वितः । तं भ्रमन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमायमम् । प्रत्या-
 नयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात् प्रभुः ॥ ४८ ॥ अर्जुनस्य सुतास्ते तु
 सभूयातुद्वयस्तदा । गत्वायममसम्बुद्धा जमदग्नेर्महात्मनः ॥ ४९ ॥
 अपातयन्त भस्त्राग्रैः शिरः कायान्तराधिप । समित्कुमार्यं रामस्य
 निर्यातस्य यमस्त्रिनः ॥ ५० ॥ ततः पितृवधामर्षाद्भ्रामः परममन्यु-

मान् । नि चतुर्विधां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत ॥ ५१ ॥ ततः
 स भृगुर्गार्हपत्यः कार्तवीर्यस्य वीर्यवान् । विक्रम्य निजघानाशु
 पुत्रान् पौत्रांश्च सर्वान् ॥ ५२ ॥ स ह्यैहयसहस्राणि हस्ता परम-
 मन्द्युमान् । चकार भार्गवो राजन् महीं शोणितक्रुद्धमाम् ॥ ५३ ॥
 स तथाशु महातेजा कृत्वा निचतुर्विधां महीम् । कृपया परया-
 विष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ५४ ॥ ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु
 केषुचित् । क्षेपं सम्प्राप्तवांस्तत्र प्रकृत्या कोपन प्रभु ॥ ५५ ॥
 विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्री महातपाः । परावसुर्भ्राह्मणराज
 क्षिप्रान् ह जनसंसृदि ॥ ५६ ॥ ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समा-
 गताः । प्रतर्हेनप्रभृतयो राम किं चतुर्विधा न ते ॥ ५७ ॥ मिथ्या-
 प्रतिशो राम त्वं कृत्यसे जनसंसृदि । भयात् चतुर्विधवीराणां पर्वतं
 समुपाश्रितः ॥ ५८ ॥ सा पुनः चतुर्विधमतेः पृथिवी सर्वतस्तृता ।
 परावसोर्वच श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गव ॥ ५९ ॥ ततो ये
 चतुर्विधा राजन् मत्तमस्तेन वर्जिता । ते विवृढा महावीर्याः
 पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६० ॥ स पुनस्तान् जघानाशु बालानपि
 नराधिप । गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ६१ ॥
 जातं जात स गर्भन्तु पुनरेव जघान ह । अरक्षंस सुतान् काशि-
 त्तदा चतुर्विधयोपित ॥ ६२ ॥ त्रि मत्तकृत्वा पृथिवीं कृत्वा नि-
 चतुर्विधां प्रभुः । दक्षिणामखमेधान्ते कश्यपायाददत्तत ॥ ६३ ॥
 स चतुर्विधाणां शिषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यप । सुकृपग्रहयता
 राजस्ततो वाक्यमथाप्रवीत् ॥ ६४ ॥ गच्छ तीरं समुद्रस्य दक्षि-
 णस्य महागुने । न ते महिषये राम वस्तव्यमिदं कर्हिचित् ॥ ६५ ॥
 तत शूपांश्च दृश्य मागरस्तस्य निर्गमे । मृगया जामदग्न्यस्य
 शीपेरान्तमहीतलम् ॥ ६६ ॥ कश्यपस्ता महाराज प्रतिपद्य
 वपुन्धराम् । कृत्वा द्राक्षणमंस्थां ये प्रविष्टः सुमहदनम् ॥ ६७ ॥
 तत शूदाय येऽन्नाय यथा कौरवपादिभ्यः । प्रवर्तन्त रिजाश्रयाणां

दारेषु भरतपंथे ॥ ६८ ॥ अराजके जीवलोके दुर्बला बलवन्तरै ।
 पौड्यन्ते न हि वित्तेषु प्रभुत्व कस्यचित्तदा ॥ ६९ ॥ तत कालेन
 पृथिवी पीड्यमाना दुरात्मभि । विपथ्ययेण तेनाशु प्रविवेश रसा
 तलम । अरक्ष्यमाणा विधिवत् चतुर्विधैर्धर्मरक्षिभि ॥ ७० ॥ ता
 दृष्ट्वा द्रवती तत्र सन्त्वासात स महामना । जरुणा धारयामास
 कश्यप पृथिवीन्तत । धृता तेनीरुणा येन तेनोर्वीति मही कृता
 ॥ ७१ ॥ रक्षणायं समुद्दिश्य यथाचे पृथिवी तदा । प्रसाद्य
 कश्यप देवी वरयामास भूमिपम ॥ ७२ ॥

पृथिव्युवाच । सन्ति ब्रह्मन् मया गुप्ता स्त्रीषु चतुर्विधपुङ्गवा ।
 हैहयाना कुले जातास्ते सरक्षन्तु मा मुने ॥ ७३ ॥ अस्ति पौर
 वदायादा विदूरथसुत प्रभो । ऋक्षै सम्बर्द्धितो विप्र ऋक्षवत्यथ
 पर्वते ॥ ७४ ॥ तथानुकम्पमानेन यज्जनाश्रमितौजसा । परा
 श्रेण दयाद् सोदासस्याभिरक्षित ॥ ७५ ॥ सर्वकर्माणि कुरुते
 शूद्रवत तस्य स द्विज । सर्वकर्मैर्त्यभिख्यात स मा रक्षतु पाद्विव
 ॥ ७६ ॥ शिविपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामत । वने सम्ब
 र्द्धितो गोभि सोऽभिरक्षतु मा मुने ॥ ७७ ॥ प्रतर्द्देनस्य पुत्रस्तु
 वतसो नाम महाबल । वतसै सम्बर्द्धितो गोष्ठे स मा रक्षतु
 पार्थिव ॥ ७८ ॥ दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य च । गुप्त
 स गौतमेनासीद्द्रुङ्गाकूलेऽभिरक्षित ॥ ७९ ॥ वृहद्रथो महातजा
 भूरिभूतिपरिष्कृत । गालाङ्गुलैर्भङ्गाभागो गध्रकूटेऽभिरक्षित
 ॥ ८० ॥ मरुत्तस्यान्ववाये च रक्षिता चतुर्विधात्मजा । मरुत-
 पतिसमा वीर्यं समुद्रेणाभिरक्षिता ॥ ८१ ॥ एते चतुर्विधा
 यादास्तत्र तत्र परिश्रुता । द्योकारहेमकारादिजाति निव्य
 समायिता । यदि मामभिरक्षन्ति तत स्यास्यामि नियता ॥ ८२ ॥
 एतेषा पितरथैव तथैव च पितामहा । मदर्थं निहता युद्धे रामे
 पाह्लिष्टकर्मणा । तेषामपचित्तिथैव मया कार्या महामुने ॥ ८३ ॥

न घृहं कामये नित्यमतिक्रान्तेन रक्षणम् । वर्तमानेन वर्त्तेवं
तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ ८४ ॥

वासुदेव उवाच । ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान् समानीय
कश्यपः । अभ्यपिञ्चन्महीपालान् क्षत्रियान् वीर्यसम्मतान् ॥ ८५ ॥
तेषां पुत्राय पौत्राय तेषां वंशाः प्रतिष्ठिताः । एवमेतत् पुरावृत्तं
यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवंस्तद्ध यदुप्रवीरो बुधिक्षिरं
धर्मभृतां वरिष्ठम् । रथेन तेनाशु ययौ महात्मा द्वियः प्रकाशन
भगवानिवायः ॥ ८७ ॥

इति शान्तिपत्रं णि राजधर्मानुष्मनपर्वणि रामोपाख्याने
एकोनपञ्चासत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ८ ॥ अभिवाद्य तु गोविन्द
 सात्यकिस्ते च पार्थिवा । व्यासादीन्वृषिमुखाश्च गाङ्गेयमुपत-
 स्थिरे ॥ १० ॥ तपोवृद्धं तथा दृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुक्तेरवा । परि-
 वार्य्य तत सर्वं निषेदु पुरुषर्षभा ॥ ११ ॥ ततो निशम्य गाङ्गेय
 शान्त्यमानमिर्वानलम । किञ्चिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच
 केशव ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । कञ्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि यथा
 पुरा । कञ्चिन्न व्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदताम्बर ॥ १३ ॥ शरा-
 भिषातदु खात्ते कञ्चिद्दुगात्रं न दूयते । मानसादपि दुखादि
 शरीर बलवत्तरम ॥ १४ ॥ वरदानात् पितु कामं छन्दमृत्यु-
 रसि प्रभो । शान्तनोर्धर्मनित्यस्य न लेतन्मम कारणम् ॥ १५ ॥
 सुसूक्तोऽपि तु देहे वै शक्त्यो जनयते रुजम् । किं पुन, शर
 सधातैश्चित्तस्य तव पार्थिव ॥ १६ ॥ काम नैतत् तवाख्येय प्राणिना
 प्रमवाप्ययौ । सपदिष्टुर्भवान् शक्तो देवानामपि भारत ॥ १७ ॥
 यच्चभूत भविष्यञ्च भवच्च पुरुषर्षभ । सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव
 भीष्म प्रतिष्ठितम् ॥ १८ ॥ संहारयैव भूताना धर्मस्य च फलो
 दय । विदितस्ते महाप्राज्ञ त्व हि धर्माभयो निधि ॥ १९ ॥
 त्वा हि राज्ये स्थित स्फूर्ति समग्राङ्गमरोगिणम् । स्त्रीसहस्रै
 परिवृत पश्यामीवोर्द्धरेतसम् ॥ २० ॥ ऋते शान्तनवाद्भीष्माविष्ट
 लोकेषु पार्थिव । सत्यधर्मान्महावीर्यात् शूराद्धर्मैकततपरत् ॥ २१ ॥
 भृत्युमावार्य्य तपसा शरसस्तरघायिन । निसर्गप्रभव किञ्चिन्न च
 तातानुशुश्रुम ॥ २२ ॥ सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा ।
 धनुर्वेदे च वेदे च नित्यञ्चैवान्ववेक्षण्ये ॥ २३ ॥ अतृणस शुचि
 दान्त सर्वभूतहिते रतम् । महारथं ज्वलसदृशं न कञ्चिदनुशुश्रुम
 ॥ २४ ॥ त्व हि देवान् सगन्धर्वानसुरान् यक्षराक्षसान् । शक्त
 स्तेकरथेनैव विजेतु नात्र सशय ॥ २५ ॥ स त्व भीष्म महाबाही

वसूनां वासवोपमः । नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमीऽनवमो गुणैः
 ॥ २६ ॥ अहङ्गत्वाभिजानामि यस्त्वं पुरुषसत्तम । त्रिदशैवपि
 विख्यातस्त्वं यत्कथा पुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥ मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न
 दृष्टो न च मे श्रुतः । भवतो वा गुणैर्युक्तः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित्
 ॥ २८ ॥ त्वं हि सर्वगुणैः राजन् देवानप्यतिरिच्छमि । तपसा
 हि भवान् शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् । किं पुनयात्मनो लोका-
 नुत्तमानुत्तमैर्गुणैः ॥ २९ ॥ तद्रस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेण
 वै । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद ॥ ३० ॥ ये हि
 धर्माः समाख्याताद्यातुर्वर्षास्य भारत । चात्रायम्यसंयुक्ताः
 सर्वे ते विदितास्तव ॥ ३१ ॥ चातुर्विद्ये च ये प्रीक्तायातुर्हीने च
 भारत । योगे चाख्ये च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ ३२ ॥
 चातुर्वर्ण्यस्य यथोक्तो धर्मो नष्म विरुध्यते । सेव्यमानः सैवाख्यो
 गाङ्गेय विदितस्तव ॥ ३३ ॥ प्रतिलोमप्रसूयानां वर्णानाञ्चैव यः
 श्रुतः । देशजातिकुलानाञ्च जानीषी धर्मलक्षणम् । वैदोक्तो
 यय मिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ॥ ३४ ॥ इतिचारुपुराणार्थाः
 कातृक्षेत्रेण विदितास्तव । धर्मशास्त्रञ्च सकलं नित्यं मनसि ते
 स्थितम् ॥ ३५ ॥ ये च केषुन लोकेऽभिन्नार्थाः संशयकारकाः ।
 तेषां ह्येता नास्ति लोके सदन्यः पुरुषपते ॥ ३६ ॥ स पाण्डवेयस्य
 मनः समुत्थितं नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया । भवहिषा च्युत्तम-
 बुद्धिविस्तरा विमुञ्चमानस्य नरस्य शान्तये ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्माविभासनपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

यैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य
 धीमतः । किञ्चिदुन्नाम्य यदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । नमस्ते भगवन् ऋषा लोकानां प्रभाषय ।
 त्वं हि कृत्वा हृषीकेश संहृत्वा चापराजितः ॥ २ ॥ विश्वकर्मन्-
 मस्ते स्तु विश्वान्मन् विश्वसम्भव । अपवर्गस्तु भूतानां पद्भानां
 परत स्थित ॥ ३ ॥ नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
 योगीश्वर नमस्तेस्तु त्वं हि सर्वपरायणः ॥ ४ ॥ मत्संश्रितं
 यदात्य त्व वचः पुरुषसत्तम ॥ ५ ॥ तेन पश्यामि ते भावान् दिव्यान्
 हि त्रिषु वर्त्मसु । तच्च पश्यामि गोविन्द यत्ते रूपं सनातनम्
 ॥ ६ ॥ सप्तमार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः । दिवन्ते शिरसा
 व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुधरा ॥ ७ ॥ दिशो भुजौ रविशुद्धीर्वीर्यं
 शक्रः प्रतिष्ठितः । अतसीपुष्पसङ्घातं पीतवाससमच्युतम् ॥ ८ ॥
 वपुर्धनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः । त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय
 गतिमिष्टां जिगीषवे । यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्व्यायन्व सुरो-
 त्तम ॥ ९ ॥

वासुदेव उवाच । यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
 ततो मया वपुर्दिव्यं त्वयि राजन् प्रदर्शितम् ॥ १० ॥ न ह्यभक्ताय
 राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च । दर्शयाम्यहमात्मानं न चाशान्ताय
 भारत ॥ ११ ॥ भवांस्तु मम भक्तय नित्यह्वाञ्जिगमास्थितः । दमे-
 तपसि नित्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ १२ ॥ अहंस्त्वं भीष्म
 मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्षिव । तव ह्युपस्थिता लोकां घेभ्यो नाव-
 र्त्तते पुनः ॥ १३ ॥ पद्भ्याशतं पट् च कुरुप्रवीर शेषं दिनानां तव
 जीवितस्य । ततः शुभैः कर्मफलोद्देश्यैस्त्वं समेधसे भीष्म विमुच्य
 दिहम् ॥ १४ ॥ एते हि देवा वसवो विमानान्यास्थाय सर्वे ज्वलि-
 तान्गिकल्पाः । अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति काष्ठां प्रपद्यन्तमुद-
 क्पतङ्गम् ॥ १५ ॥ व्यावर्त्तमाने भगवत्युद्दीचीं सूर्य्यं जगत्काल-
 वर्यं प्रपन्ने । गन्तासि लोकान् पुरुषप्रवीर नावर्त्तते यानुपलभ्य
 विद्वान् ॥ १६ ॥ अमुञ्च लोकं त्वयि भीष्म याते ज्ञानानि नह्य-

म्यखिलेन वीर । अतस्तु सर्वे त्वयि सन्निकर्षं समागता धर्म-
विवेचनाय ॥ १७ ॥ तज्ज्ञातिभ्रीकोपहतश्रुताय सत्याभिसन्धाय
शुषिष्ठिराय । प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधिमुक्तं सत्यं वचोऽस्यापनुदाशु
शोकम् ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये

एकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत कृष्णस्य तदाक्यं धर्मार्थसहितं
हितम् । श्रुत्वा शान्तनवो भीष्म प्रत्युवाच कृताञ्जलि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ।
तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणाग्नि परिप्लुत ॥ २ ॥ किञ्चाहमभिधा-
स्यामि वाक्पते तव सन्निधौ । यदा वाचो गत सर्वं तव वाचि
समाहितम् ॥ ३ ॥ यच्चकिञ्चित् क्वचिन्नोके कर्त्तव्य क्रियते च यत ।
त्वत्तस्तन्नि स्तुत देव लोके बुद्धिमती हि ते ॥ ४ ॥ कथयेद्देवलीकं
यो देवराजसमीपत । धर्मकामार्थमोक्षाणा सोऽर्थं ब्रूयात्तवा-
ग्रत ॥ ५ ॥ घराभितापादायित्तं मनो मे मधुसूदन । गात्राणि
चावसौदन्ति नु च बुद्धि प्रसौदति ॥ ६ ॥ न च मे प्रतिभा काचि-
दस्ति किञ्चित् प्रभापितुम् । पीड्यमानस्य गोविन्द विषानलसमै-
शरै ॥ ७ ॥ बल मे प्रजहातीव प्राणा सन्तुरयन्ति च । मर्माणि
परितप्यन्ति भ्रान्तचित्तस्तथा ह्यहम् ॥ ८ ॥ दौर्बल्यात् सञ्जते
वाङ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे । साधु मे त्वं प्रसौदस्व दामार्हकुल-
वर्द्धन ॥ ९ ॥ तत क्षमस्व महाबाहो न ब्रूया किञ्चिदच्युत ।
त्वत्सन्निधौ च सोऽदिहि वाचसतिरपि ब्रुवन् । १० ॥ न द्विय
सप्रजानानि नाकाश न च मेदिनीम् । केवल तव वीर्येण तिष्ठामि
मधुसूदन ॥ ११ ॥ स्वयमेव भवास्तन्नाहंभारराजस्य यद्वितम् ।

तद्वीक्षाशु सर्वेषामागमाना त्वमागम ॥ १२ ॥ कथं त्वयि स्थिते
 कृषो गाश्रुते लाकुकत्तरि । प्रभूयान्महिष कथितं गुरौ प्रिष्य
 इव स्थिते ॥ १३ ॥

वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरन्धरे ।
 महावीर्यं महासत्त्वे स्थिरे सर्वैर्यद्वर्णितं ॥ १४ ॥ यच्च मामात्य
 गाङ्गेय वाणवातरुजं प्रति । शृङ्गाण्यत्र वर भीष्म मत्प्रसादकृत
 प्रभो ॥ १५ ॥ न ते ग्लानिर्न ते भ्रूङ्क्षा न दाहो न च ते रुजा ।
 प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय क्षुतपिपासे न चाप्युत ॥ १६ ॥ ज्ञानानि च
 समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ । न च तं क्वचिदासत्तिर्बुद्धे
 प्रादुर्भविष्यति ॥ १७ ॥ सत्त्वस्थश्च मनो नित्यं तव भीष्म भवि
 ष्यति । रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्भुक्तं इवोडुराट् ॥ १८ ॥ यद्
 यच्च धर्मसयुक्तमर्थयुक्तमथापि च । चिन्तयिष्यसि तत्राग्र्यं बुद्धि
 स्तव भविष्यति ॥ १९ ॥ इमञ्च राजगार्हपत्यं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
 चक्षुर्दिव्यं समाश्रित्य द्रक्ष्यस्यमितविक्रमं ॥ २० ॥ ससरन्त प्रजा
 जालं सयुक्तो ज्ञानचक्षुषा । भीष्मं द्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीनं
 इवामले ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते व्याससंहिता सर्व एव महर्षयः ।
 ऋग्यजु सामसंहितैर्वचोभिः शृण्वामश्च यन् ॥ २२ ॥ ततः सर्वा
 र्त्तैः दिव्यं पुष्पवधं नभस्तलात् । घपातं यत्र वार्ष्णेयं समाङ्गेय
 सपाण्डव ॥ २३ ॥ वादित्वाणि च सर्वाणि जगुश्चाप्सरसा गणा ।
 न चाहितमनिष्टञ्च । कञ्चित्तत्र प्रदृश्यते ॥ २४ ॥ बभौ शिव सुखो
 वायु सर्वगन्धर्वश्च शुचिः । शान्ताया दिशि शान्ताय प्राद्ववन्
 भृगपक्षिण ॥ २५ ॥ ततो मुहूर्त्तार्द्धमगवान् सहस्राशुर्दिवा
 करः । दृष्ट्वन् वनमिदं कान्ते प्रतीच्या प्रत्यदृश्यत ॥ २६ ॥ ततो
 महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् । भीष्ममामन्त्रयाञ्च क्रूराजानञ्च
 युधिष्ठिरम् ॥ २७ ॥ ततः प्रणाममकरोत् केशव सहपाण्डव ।

सात्यकिः सञ्जयश्चैव स च शारदतः कृपः ॥ २८ ॥ ततस्ते धर्म-
निरताः सम्यक् तैरभिपूजिताः । श्वः समेषाम इत्युक्त्वा यथेष्टं
त्वरिता ययुः ॥ २९ ॥ तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवः पाण्डवास्तथा ।
प्रदक्षिणमुपावृत्त्य रथानारुरुङ्गः शुमान् ॥ ३० ॥ ततो रथैः
काञ्चनचित्रकूर्वरैर्महोदधराभैः समदैश दन्तिभिः । हयैः सपथै-
रिव चाशुगामिभिः पदातिभिर्यात्तशरासनादिभिः ॥ ३१ ॥ यथौ
रथानां पुरतो हि सा चमूस्तथैव पथादतिमात्रसारिणी । पुरथ
पथाच्च यथा महानदी तमृच्चवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ३२ ॥ ततः
पुरस्ताद् भगवान्निशाकरः समुत्थितस्तामभिर्हर्षयंश्चमूम् । दिवा-
करापीतरसा महौषधोः पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३ ॥
ततः पुरं सुरपुरसम्मितद्युतिं प्रविश्य ते अदुह्यपपाण्डवास्तदा ।
यथोचितान् भवनवरान् समाविशन् अमान्विता मृगपतयो गुहा
इव ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरादीनां
पुरप्रवेशे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
शाममावाहंश्रेयाया यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥ स ध्यानपथमा-
वेश्च सर्वज्ञानानि माधव । अवलोक्य तत पथाद्द्यूं ब्रह्मसना-
नम् ॥ २ ॥ ततः स्तुतिपुराणञ्चा रक्तकण्ठाः सुशिक्षिताः ।
प्रस्तुवन् विश्वकर्माणां वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३ ॥ पठन्ति पाणि-
त्वनिकास्तथा गायन्ति गायका । अज्ञानथ मृदङ्गांश्च प्रवादन्ति
सहस्रशः ॥ ४ ॥ वीणापणववेणूना स्वनद्यातिमनोरमः । प्रह्लास
इव विस्तीर्णैः शुश्रुवे तस्य वेश्मन ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरस्यापि
राशौ मङ्गलसंहिताः । उषेरुर्मधुरा वाचो गीतमादिव्रनिःस्वनाः

॥ ६ ॥ तत उत्थाय दाशार्हं स्नातः प्राञ्जलिरच्युत । जप्त्वा
 गुह्यं महावाङ्मरुतीनायित्य तस्त्रिवान् ॥ ७ ॥ तत सङ्घस्यं
 विप्राणां चतुर्वेदविदान्तथा । गवा सङ्घस्येणैकेकं वाचयामास
 माधव ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च । आदर्शं
 विमले कृष्णास्तति सात्यकिमग्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छ शैनेय जानीहि
 गत्वा राजनिवेग्नम् । अपि सञ्जो महातेजा भीष्म द्रष्टुं युधि-
 ष्ठिर ॥ १० ॥ तत कृष्णस्य वचनात् सात्यकिस्त्वरितो ययौ ।
 उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११ ॥ युक्तो रथवरो
 राजन् वासुदेवस्य धीमत । समीपमापगीयस्य प्रयाञ्चति जना-
 र्हेन ॥ १२ ॥ भवतप्रतीच कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते । यद्-
 वानन्तर कृत्य तद्भवान् कर्तुमश्नति । एवमुक्त प्रत्युवाच धर्म पुत्रो
 युधिष्ठिर ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुच्यता मे रथवर फाल्गुनाप्रतिम-
 द्युते । न सैनिकैश्च यातव्यं वास्यामो वयमेव हि ॥ १४ ॥ न च
 पौडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृताम्बर । अत पुर सराश्वपि
 निवर्त्तन्तु धनञ्जय ॥ १५ ॥ अद्यप्रभृति गाङ्गेय परं गुह्यं प्रव-
 च्यति । अतो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तदाकथमथाज्ञाय कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।
 युक्त रथवर तस्मा आचचक्षे नरर्षभ ॥ १७ ॥ ततो युधिष्ठिरो
 राजा यमौ भीमार्जुनावपि । भूतानीव समस्तानि ययु कृष्ण-
 निवेशनम् ॥ १८ ॥ आगच्छतस्त्रय कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु ।
 शैनेयसहितो धीमाग्रथमेवान्वपद्यत ॥ १९ ॥ रथस्था सन्विद
 कृत्वा सुखा पृष्ट्वा च शर्मरीम् । नैषधोपैरथवरैः प्रययुस्ते नर-
 र्षभा ॥ २० ॥ बलाहक नैषधुष्यं शैव्यं सुग्रीवमेव च । दारु-
 कथोद्यामास वासुदेवस्य वालिन ॥ २१ ॥ ते हया वासुदेवस्य
 दारुकेण प्रचोदिता । गा खुराग्रैस्तदा राजन् लिखन्त प्रय-

युस्ततः ॥ २२ ॥ ते असन्त इवाकाशं वेगवन्ती महाबलाः । क्षीरं
 घर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ २३ ॥ ततो ययुर्यत भीष्मः
 शरतल्पगतः प्रभुः । आस्ते महर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा
 ॥ २४ ॥ ततोऽवतीर्य गोविन्दो रथात् स च युधिष्ठिरः । भीमो
 गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च । ऋषीन्भ्यर्चयामासुः
 करानुयम्य दक्षिणान् ॥ २५ ॥ स तैः परिव्रती राजा नक्षत्रै-
 रिव चन्द्रमाः । अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माण्डमिव वासव ॥ २६ ॥
 शरतल्पे शयानन्तमादित्यं पतितं यथा । स ददर्श महाबाह्व-
 मथाच्चागतसाध्वसः ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रीकृष्णादीनां
 भीष्मसमीपगमने विपश्चाद्योऽध्याय ॥ ५३ ॥

जनमेजय उवाच । घर्मोत्सनि महावीर्यं सत्यसन्धे जिता-
 त्सनि । दिवव्रते महाभागी शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १ ॥ शयाने
 वीरशयने भीष्मे शान्तनुनन्दने । गाङ्गेये पुरुषप्रव्याघ्रे पाण्डवैः
 पर्युपासिते ॥ २ ॥ काः कथाः समवर्तन्त तस्मिन् वीरसमागमे ।
 हृतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महासुने ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । करतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे ।
 आनम्मुर्च्छं पय सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ४ ॥ हृतशिष्टाय
 राजानो युधिष्ठिरपुरोगमा । धृतराष्ट्रस्य कृष्णस्य भीमार्जुनयमा-
 स्तथा ॥ ५ ॥ तैःभिगम्य महात्मानो भरताना पितामहम् ।
 शन्यशीचन्त गाङ्गेयमाद्रित्यं पतितं यथा ॥ ६ ॥ मुहूर्त्तमिव च
 ध्यात्वा नारदो दिवदर्शनः । उवाच पाण्डवान् सर्वान् हृतशिष्टांश्च
 पार्थिवान् ॥ ७ ॥ प्राप्तकालं समान्क्षी भीष्मोऽयमनुयुव्यताम् ।
 अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥ ८ ॥ अथ प्राणानुप-

सिद्धचुस्तं सर्वेभ्यनुपृच्छत । कृत्स्नान् हि विविधान् धर्मांशा-
 तुर्वर्ष्यं च वेत्तप्रथम् ॥ ९ ॥ एष ब्रह्मः पराहोक्तान् सम्प्राप्नोति
 तनुं त्यजन् । तं शीघ्रमनुयुक्तीधं संशयान्मनसि स्थितान् ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा नारद्रेण भीष्ममीयुर्नराधिपाः । प्रष्टुञ्चाश्रुत्वन्तस्ते वीक्षा-
 च्चक्रुः परस्परम् ॥ ११ ॥ अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधि-
 ष्ठिरः । नान्यस्तु देवकोपुत्रात् शक्तं प्रष्टुं पितामहम् ॥ १२ ॥
 प्रव्याहारयद्युद्येष्ठ त्वमग्रे मधुसूदन । त्वं हि नस्तात सर्वेषां
 सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ १३ ॥ एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान् केशव-
 स्तदा । अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ १४ ॥

वासुदेव उवाच । कश्चित् सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम ।
 विस्मयलक्षणा बुद्धिः कश्चिन्नोपस्थिता तव ॥ १५ ॥ कश्चित् ज्ञानानि
 सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ । न ग्लायते च हृदयं न च ते
 व्याकुलं मनः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । दाहो मोहः अमथैव क्लमो ग्लानिस्तथा रजा ।
 तव प्रसादात् वाष्पीय सदाः प्रतिगतानि मे ॥ १७ ॥ यच्च भूतं
 भविष्यच्च भवच्च परमद्युते । तत् सर्वमनुपश्यामि पाणो फल-
 निवापितम् ॥ १८ ॥ वेदोक्ताथैव ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये ।
 तान् सर्वान् संप्रपश्यामि वरदानान्तवाच्युत ॥ १९ ॥ श्रिटैश्च धर्मो-
 यः प्रोक्ता स च मे हृदि वर्तते । त्रिशजातिकुलानाञ्च धर्मश्री-
 ऽस्मि जनार्दन ॥ २० ॥ चतुर्ध्यायमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि
 स्थित । राजधर्मांश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ २१ ॥ यच्च
 यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्दन । तव प्रसादादि शुभा मनो
 मे युदिराविशत् ॥ २२ ॥ युवेवामि समावृत्तस्त्वदनुधानहं हितः ।
 वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाञ्जनार्दन ॥ २३ ॥ स्वयं किम-
 र्थन्तु भवान् श्रेयो न प्राह पाण्डवम् । किन्ते विपत्तिञ्चात्र तदाशु-
 चद माघन ॥ २४ ॥

वासुदेव उवाच । यमसः ऋयसश्चैव मूलं मां विहि क्रौरव ।
 मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५ ॥ शीतांशु-
 यन्द्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति । तथैव यमसा पूर्णं मयि
 को विस्मयिष्यति ॥ २६ ॥ आधेयन्तु मया भूयो यमस्तव महा-
 द्युते । ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता ॥ २७ ॥
 यावद्दि पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यति ध्रुवा । तावत्तवाक्षया
 कीर्त्तिलोकाननुचरिष्यति ॥ २८ ॥ यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्ड-
 वायानुपृच्छते । वेदप्रवाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ॥ २९ ॥
 यथैतेन प्रमाणेन योष्यत्यात्मानमात्मना । स फलं सर्वपुण्यानां
 प्रेत्य चानुमविष्यति ॥ ३० ॥ एतस्मात् कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या
 मया हि ते । दत्ता यमो विप्रययेत् कथं भूयस्तवेति ह ॥ ३१ ॥
 यावद्दि प्रयते लोके पुरुषस्य यमो भुवि । तावत्तस्याक्षयाकीर्त्त-
 र्भवतीति विनिश्चितम् ॥ ३२ ॥ राजानो हतश्लिष्टास्त्वां राजन्मभित
 आसते । धर्माननुयुयुञ्जन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ३३ ॥ भवान्
 हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः । कुशलो राजधर्माणां सर्वपा-
 मपराय धी ॥ ३४ ॥ जन्मप्रभृति ते कश्चिद्भुजिर्न न ददर्श ह ।
 शतरं सर्वधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्यिदाः ॥ ३५ ॥ तेभ्यः पितेव
 त्रेभ्यो राजन् ब्रूहि परं नयम् । ऋषयश्चैव देवाश्च त्वया नित्य-
 उपासिताः ॥ ३६ ॥ तस्माद्भक्तव्यमेवेदं त्वयावश्यमधिपतः । धर्मं
 एतूपमाणेभ्यः पृष्टेन च सतां पुन । वक्तव्यं विदुषा चेति धर्म-
 माङ्गभ्रान्नीपिणः ॥ ३७ ॥ अप्रतिघ्रुवत कष्टो दीप्तो हि भविता
 प्रभो । तस्मात् पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान् पृष्टः सनातनान् । विदन्
 जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्यभ ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्रीकृष्णावाक्ये

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवन्दन ।
 हन्त धर्मान् प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम । तव प्रसादाद्दोषिन्द
 भूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मां धर्मा-
 ननुपृच्छतु । एवं प्रीतो भविष्यामि सर्वान् वक्ष्यामि चाखिलान् ॥२॥
 यस्मिन् राजर्षिर्भजे जाते धर्मात्मनि महात्मनि । अहृद्यन् वृषण्य सर्वं
 स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ३ ॥ सर्वेषां दीप्तयशसां कुरूणां धर्म-
 चारिणाम् । यस्य नास्ति समः कश्चित् स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ४ ॥
 घृतिर्द्वेमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा । यस्मिन्नोजस्र तेजस्र
 स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ५ ॥ सम्बन्धीनतिथीन् मृत्यान् संश्रितां-
 यैव यो मृशम् । सम्मानयति सतकृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ६ ॥
 सत्यं दानं तपः शौर्यं शान्तिर्दाक्ष्यमसम्भ्रमः । यस्मिन्नेतानि
 धर्माणि स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ७ ॥ यो न कामान्न संरञ्जान
 भयान्नाथकारणात् । कुर्याद्धर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः
 ॥ ८ ॥ सत्यनित्यः क्षमानित्योऽज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः । यो ददाति
 सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ९ ॥ इज्याध्ययननित्यश्च धर्म
 च निरतः सदा । शान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच । लष्वया परयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अभिशापमयाद्धीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ११ ॥ लोकस्य कर्दनं
 कृत्वा लोकनाथो विश्राम्यते । अभिशापमयाद्धीतो भवन्तं नोप-
 सर्पति ॥ १२ ॥ पूज्याम्नान्यांश्च भक्तांश्च गुरुन् सम्बन्धिवान्श्ववान् ।
 अर्षार्हानिषुभिर्भिक्ष्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ १३ ॥

भीम उवाच । ग्राह्यणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
 क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे द्विहपातनम् ॥ १४ ॥ पितृन् पिता
 महान् भ्रातृन् गुरुन् सम्बन्धिवान्श्ववान् । मिथ्याप्रहृष्टान् यः संश्रो-
 निहत्याहम् एव स ॥ १५ ॥ समयत्यागिनो लुब्धान् गुरुनपि-
 न धेयवः । निहन्ति समरे पापान् क्षत्रियः स हि धर्मवित् ॥ १६ ॥

यो लोभान्न समीचीत धर्मसेतु सनातनम् । निहन्ति यस्त ममरे
 क्षत्रियो वै स धर्मवित् ॥ १७ ॥ लोहितोदा केषदृशा गजशैला
 ध्वजद्रुमाम् । महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो य स धर्मवित् । १८ ॥
 आङ्गतेन रणे नित्यं योऽव्य क्षत्रवन्धुना । धर्म्यं स्वर्गं च लोक्यञ्च
 युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीमेषु धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
 विनोतवदुपागम्य, तस्त्रौ सन्दर्शनेऽग्रत ॥ २० ॥ अथास्य पादौ
 जग्राह भीमयापि ननन्द तम् । मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय निषीदत्यत्र
 वीक्षदा ॥ २१ ॥ तमुवाचाथ गाङ्गेयो हृषभ सर्वधन्विनाम् । मा
 पृच्छ तात विश्व्य मा भैस्व कुरुसत्तम ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराश्वामने
 पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५५ ॥

प्रब्रूहि भरतयेष्ठ त्वं हि धर्मभृताम्बर ॥ ८ ॥ आगमश्च परस्वत
सर्वेषां न परन्तप । भवन्त हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय विधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १० ॥ शृणु
कात स्त्रेण नमस्तस्व राजधर्मान् युधिष्ठिर । निरुच्यमानान्निरतो
यच्चान्यदपि वाञ्छसि ॥ ११ ॥ आदावेव कुरुयेष्ठ राज्ञा रक्षन्-
काम्यया । देवतानां हिजानाञ्च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ १२ ॥
दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणाय कुरुददह । आनृण्य याति धर्मस्य
लोकेन च समर्च्यते ॥ १३ ॥ उत्थानेन सदा पुत्रं प्रयतेथा युधि-
ष्ठिर । न ह्युत्थानमृते दैवराशामयं प्रसाधयेत् ॥ १४ ॥ साधारण
द्वयं ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च । पौरुषं हि परं मन्ये दैवनिश्चित्य
मुच्यते ॥ १५ ॥ विपन्ने च समारम्भे सन्तापमास वै कृथा ।
घटस्त्रैव सदात्मानं राज्ञामेधं परो नय ॥ १६ ॥ न हि सत्यादृते
किञ्चिद्वाचा वै सिद्धिकारकम् । सत्यं हि राजानिरतं प्रेत्य वै
च नन्दति ॥ १७ ॥ ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।
तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यदिश्र्वासकारणम् ॥ १८ ॥ गुणवान्
शीलवान् दान्तो मृदुधर्म्यो जितेन्द्रियः । सुदर्शनः स्थूललक्ष्यश्च न
भ्रष्टेत सदा श्रियः ॥ १९ ॥ आर्क्षेव सर्वकार्येषु यथेथा कुरु
नन्दन । पुनर्नयविचारेण त्रयीसम्बरणेन च ॥ २० ॥ मृदुर्हि
राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वथा । तीक्ष्णाश्वो हि जिते लोक-
स्तस्मादुभयमाचर ॥ २१ ॥ अदृष्ट्वायैव ते पुत्रं विप्राश्च ददता-
म्बर । भूतमेतत् परं लोके ब्राह्मणो नाम पाण्डव ॥ २२ ॥
मनुना चैव राजेन्द्र गीतौ श्लोकी महात्मना । धर्मेषु श्लेषु कौरव्य-
हृदि तौ फलं मुहूर्धसि ॥ २३ ॥ अङ्गो म्निर्गच्छतः क्षत्रमश्नन् लोका-
युत्थितम् । तेषां सर्वत्रगतेजः स्वासु योनिषु ग्राम्यति ॥ २४ ॥
अयो हन्ति यदाश्मानमग्निना वारि हन्त्यते । द्रष्टुं च क्षत्रियो देष्टुं

तदा मोदन्ति ते त्वय ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा महाराज नमस्या एव
 ते हिजाः । भौमं ब्रह्म हिजश्रेष्ठा धारयन्ति समर्चिताः ॥ २६ ॥
 एवञ्च नरव्याघ्र लोकत्रयविधातकाः । निग्राह्या एव सततं
 बाह्वभ्या ये स्युरीदृशा ॥ २७ ॥ श्लोकौ चोग्रनसा गौतमी पुरा
 तात महर्षिणा । तौ निबोध महाराज लम्बिकाग्रमना नृप ॥ २८ ॥
 उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । निगृह्णीयात् स्वधर्मण
 धर्मापिचौ नराधिपः ॥ २९ ॥ विनश्यमानं धर्मं हि योऽभिरचेत्
 स्वधर्मवित् । न तेन धर्महा स स्यान्नन्युस्तन्नन्युमृच्छति ॥ ३० ॥
 एवञ्चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव हिजातय । सापराधानपि हि तान्
 विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥ ३१ ॥ अभिशस्तमपि क्षेपां कृपायीत
 विश्राम्यते । ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥ ३२ ॥ राज-
 हिष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विमर्ज्जनम् । विधीयते न शरीरं
 दण्डमेपां कदाचन ॥ ३३ ॥ दयिताथ नरास्ते स्युर्भक्तिमन्तो हिजेयु
 ये । न कोश परमोऽन्योऽस्ति राज्ञां पुरुषसङ्घयात् ॥ ३४ ॥
 दुर्गेषु च महाराज पटुस्य ये शास्त्रनिश्चिताः । सर्वदुर्गेषु मन्यन्ते
 नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ ३५ ॥ तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्यं
 विषयिता । धर्मात्मा सत्यवाक् चैव राजा रक्षयति प्रजाः ॥ ३६ ॥
 न च चान्तेन ते नित्यं भाव्यं पुत्र समन्तत । अधमो हि मूढ
 राजा क्षमावानिव क्लृप्तर ॥ ३७ ॥ वार्हसत्ये च शास्त्रे च श्लोकी
 निर्गदित पुरा । अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदत शृणु ॥ ३८ ॥
 क्षममाणं नृपं नित्यं नीच परिभवेष्जनः । हस्तिवन्ता गजस्येव
 पिर एवाकरुचति ॥ ३९ ॥ तस्मान्नैव मृदुन्नित्यं तीक्ष्णो नैव
 भवेन्नृप । वासन्ताकं इव शीमान् न शीतो न च धर्मदः ॥ ४० ॥
 प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्यागमैरपि । परीक्ष्यास्ते महाराज खे
 परे चैव नित्यम् ॥ ४१ ॥ व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरि-
 दक्षिण । न चैव न प्रमुञ्जीत सङ्गन्तु परिवर्जयेत् ॥ ४२ ॥ लोकस्य

व्यसनी नित्यं परिभूतो भवत्युत । उद्वेजयति लोकञ्च योऽतिद्वेषी
 महीपति ॥ ४३ ॥ भवितव्यं सदा राशा गर्भिणीसहधर्मिणा ।
 कारणञ्च महाराज शृणु विनेदमिष्यते ॥ ४४ ॥ यथा हि गर्भिणी
 हिला स्वं प्रियं मनसोनुगम् । गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राशा-
 प्यसंशयम् ॥ ४५ ॥ वार्त्तितव्यं कुरुत्र्येष्ट सदाधर्मानुवर्तिना । स्वं
 प्रियन्तु परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ४६ ॥ न संत्याज्यन्न ते
 धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव । धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न भयं विद्यते
 क्वचित् ॥ ४७ ॥ परिहास्य मृत्यैस्ते नात्ययं वदताम्बर । कर्त्तव्यो
 राजभार्तृल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ४८ ॥ श्रवमन्थन्ति भर्त्तारं
 सहर्षादुपजीविन । स्त्रे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति च तत्त्वत
 ॥ ४९ ॥ प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते । अयाच्यञ्चैव
 याचन्ते भोक्त्यान्याहरयन्ति च ॥ ५० ॥ क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति
 भूनिपायाधितिष्ठते । उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च
 ॥ ५१ ॥ जर्जर चास्य विषय कुर्वन्ति प्रतिस्नपकै । स्त्रीरक्षिभिश्च
 सञ्जन्ते तुल्यवेमा भवन्ति च ॥ ५२ ॥ वातं निष्ठीवनञ्चैव कुर्वते
 चास्य सन्निधौ । निर्लब्धा राजभार्तृल व्याहरन्ति च तद्वच ॥ ५३ ॥
 हयम्वा दन्तिनन्वापि रथम्वा नृपसम्मतम् । अभिरोहन्त्यनादृत्य
 सहर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ ५४ ॥ इदस्ते दुष्करं राजन्निदन्ते दुष्ट-
 चेष्टितम् । इत्थेवं सृष्ट्वो वाचं वदन्ते परिपहतता ॥ ५५ ॥ क्रुद्धे
 चास्मिन् हसन्येव न च हृष्यन्ति पूजिता । सहर्षमीलाश्च तदा
 भवन्त्यन्योऽन्यकारणात् ॥ ५६ ॥ विस्त्र सयन्ति मन्त्रश्च विद्वण्यन्ति
 च दुष्कृतम् । लीलया चैव कुर्वन्ति सावशास्तस्य शासनम् ॥ ५७ ॥
 अलङ्कारे च भोक्त्ये च तथा स्नानानुलेपने । ह्रियमाणो नरव्याघ्र
 स्वस्थास्तस्योपशृणुत ॥ ५८ ॥ नित्यन्ते स्नानधीकारान् सन्त्यजन्ते
 च भारत । न वृत्तग परिदुष्यन्ति राजदेय हरन्ति च ॥ ५९ ॥
 प्रौढितुन्तेन चेच्छन्ति ससूत्रेषोव पक्षिणा । अस्मत्प्रणेतो राजेति

लोकांश्चैव वदन्त्युत ॥ ६० ॥ एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भव-
न्त्युत । नृपतो माईवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ६१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मास्तुभासनपर्वणि भीष्मवाक्ये
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीष्म उवाच । नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ १ ॥ भगवानुश्रुत्वा
आह श्लोकमत्र विभ्राम्यते । तदिहैकमना राजन् गदतस्त निबोध
मे ॥ २ ॥ हाविमौ प्रसते भूमिः सर्पे विलग्नानिव । राजान-
श्चाविरोहारं ब्राह्मणश्चाप्रवामिनम् ॥ ३ ॥ तद्वेत्नन्नरशार्दूलं हृदि
लं कर्तुमर्हसि । सन्धेयानभिसन्धत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ४ ॥
सप्ताङ्गस्य च राक्षस्य विपरीतं च आचरेत् । गुरुर्वा यदि वा
मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥ ५ ॥ मरुत्तेन हि राज्ञा वै गौतः
श्लोकः पुरातनः । राजाधिकारे राजेन्द्र वृहस्पतिमते पुरा ॥ ६ ॥
शुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्थमजानतः । उत्पद्यप्रतिपन्नस्य दण्डो
भवति शश्वतः ॥ ७ ॥ वाह्ये पुत्रेण राज्ञा च सगरेण च धीमता ।
असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्वक्त पौरहितैषिणा ॥ ८ ॥ असमञ्जा
सर्यां स पौराणा वालकान्द्रुप । न्यमञ्जयदत्तः पित्रा निर्भर्त्स्य
स विवाहितः ॥ ९ ॥ ऋषिष्ठीदालकेनापि श्वेतकैतुर्गमहातपाः ।
मिथ्याविप्रानुपचरन् सम्यक्तो दयितः सुतः ॥ १० ॥ लोकरक्षन्-
मेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः । सत्यस्य रक्षणञ्चैव व्यवहारस्य
धार्जुनम् ॥ ११ ॥ न हिंस्यात् परविज्ञानि ह्येयं काले च दापयेत् ।
विक्रान्त सत्यवाक् चान्तो नृपो न चलते पथ ॥ १२ ॥ आत्मवाय
जितक्रोध आस्वानुगतमियय । धर्मं चार्थं च कारे च मोक्षे च
सततं रत ॥ १३ ॥ अथा संवृतमन्त्रश्च राजा भवितुमर्हति ।

वृजिनञ्च नरेन्द्राणां नान्यच्चारक्षणात् परम् ॥ १४ ॥ चातुर्वर्ष्यस्य
 धर्माय रक्षितव्या महीक्षिताः । धर्मसङ्कररक्षा च राज्ञां धर्मः
 सनातनः ॥ १५ ॥ न विश्वसेच्च नृपतिर्न चात्यर्थञ्च विश्वसेत ।
 पाङ्गुगुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ १६ ॥ हिट्छिद्-
 दर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते । त्रिवर्गे विदितार्थस्य युक्तवारो-
 पधिस्य यः ॥ १७ ॥ केषस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः । वेत्ता
 च गुणदोषस्य स्थानवृद्धिद्वयात्मनः ॥ १८ ॥ अभृतानां भवेद्भर्ता
 भृतानामन्ववेक्षकः । नृपतिः सुमुखश्च स्यात् क्षितपूर्वाभिभाषिता
 ॥ १९ ॥ उपाश्रिता च वृद्धानां जिततन्द्रिरलीलुपः । सतां वृत्ते
 स्थितमतिः सन्तोषाचारदर्शनः ॥ २० ॥ न चाददीत वित्तानि
 सतां हस्तात् कदाचन । असङ्ग्रह्य समादद्यात् सङ्ग्रह्य प्रति-
 पादयेत् ॥ २१ ॥ स्वयं प्रहर्त्ता दाता च वश्यात्मा रम्यसाधन ।
 काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥ २२ ॥ शूरान्
 भक्तानसंहाय्यान् कुले जातानरोगिणः । शिष्टान् शिष्टाभिसम्ब-
 न्धान् मानिनोऽनवमानिन ॥ २३ ॥ विद्याविदो लोकविदः पर-
 लोकान्ववेक्षकान् । धर्मं च निरतान् साधूनचलानचलानिव ॥ २४ ॥
 सहायान् सततं कुर्यात् राजा भूतिपरिष्कृतः । तैश्च तुल्यो भवे-
 ष्छोर्गैश्चक्रमावाञ्छयाधिक ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्ति-
 यास्य भवेत् समा । एवं कुर्वन्नरेन्द्रोऽपि न खिदमिह विन्दति ॥ २६ ॥
 सर्वाभियङ्गी नृपतिर्यस्य सर्वहरो भवेत् । स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः
 स्वजनेनैव वध्यते ॥ २७ ॥ शुचिस्तु धृतिवीर्यालो लोकवित्तग्रहे
 रत । न पतत्यरिभिर्ग्रस्त पतितद्यावतिष्ठते ॥ २८ ॥ अक्रोधनो
 शय्यसनी मृदुदृष्टो जितेन्द्रियः । राजा भवति भूताना विश्राम्यो
 स्त्रिमवानिव ॥ २९ ॥ प्राञ्चस्यागगुणोपेत पररक्षोषु तत्परः ।
 सुदृशं सर्ववर्णाना नचापनयविनशा ॥ ३० ॥ क्षिप्रकारी जिन-
 ०थ सुप्रमादो महामना । परोधप्रकृतियुक्त क्रियावानवि-

कथन ॥ ३१ ॥ आरक्ष्यान्वेव कार्याणि सुपर्यवसितानि च । यस्य
 रात्रः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तम ॥ ३२ ॥ पुत्रा इव पितुर्गृहे
 विपथे यस्य मानवा । निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः
 ॥ ३३ ॥ अगूढविभवा यस्य पौरा रौष्ट्रनिवासिनः । नयापनय-
 वेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥ ३४ ॥ स्वकर्मनिरता यस्य जना
 विपथवासिनः । असङ्घातरता दान्ताः पात्यमाना यथाविधि ॥ ३५ ॥
 वस्था नैथा विधेयाश्च न च सङ्घर्षशीलिनः । विपथे दानरुचयो
 नरा यस्य स पार्थिवः । न यस्य क्रूटं कपटं न माया न च मत्-
 सरः । विपथे भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥ ३६ ॥ यः
 सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये पौरहिते रतः । सतां वर्त्मानुगच्छागी
 स राजा राज्यमर्हति ॥ ३७ ॥ यस्य चाराश्च मन्त्राश्च नित्यञ्चैव
 कृताकृताः । न शायन्ते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥ ३८ ॥
 श्लोकशायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना । आख्याने रामचरिते
 नृपतिं प्रति भारत ॥ ३९ ॥ राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो
 धनम् ॥ ४० ॥ तद्राज्ये राज्यकामानां नान्यो धर्मः सनातनः ।
 ऋते रक्षान्तु विस्रष्टां रक्षा लोकस्य धारिणी ॥ ४१ ॥ प्राचेतसेन
 मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ । राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः
 शृणु ॥ ४२ ॥ पङ्केतान् पुरुषो जङ्घाङ्घ्रिनां नावमिवासंवे । अप्र-
 वक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ४३ ॥ अरक्षितारं राजानं
 भार्याङ्घ्राप्रियवादिनीम् । ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापि-
 तम् ॥ ४४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमोक्तौ

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भीष्म उवाच । एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर । वृह-
 स्पतिर्हि भगवान् नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥ १ ॥ विशालाक्षश्च भग-
 वान् काव्यस्यैव महातपा । सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो
 मनु ॥ २ ॥ भारद्वाजश्च भगवान् तथा गौरशिरा मुनि । राज-
 शास्त्रप्रणेतासौ ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिन ॥ ३ ॥ रक्षामेव प्रशंसन्ति
 धर्मं धर्मभृताम्बर । राज्ञा राजीवताम्राक्ष साधनञ्चात्र मे शृणु
 ॥ ४ ॥ चारश्च प्रणिधियैव काले दानममत्सरात् । युक्त्यादान न
 चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ सता सग्रहण शौर्यं दाक्ष
 सत्यं प्रजाहितम् । अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ६ ॥
 केतनानाञ्च लीक्षानामवेक्षा चैव सीदताम् । हिविधस्य च दण्डस्य
 प्रयोग कालचोदित ॥ ७ ॥ साधूनामपरित्याग कुलीनानाञ्च
 धारणम् । निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ८ ॥ बलानां
 हर्षणं निच्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् । कार्येष्वखिद कोपस्य तथैव
 च विवर्द्धनम् ॥ ९ ॥ पुरगुप्तिरविश्वास पौरसङ्घातभेदनम् ।
 अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥ १० ॥ उपजापश्च
 भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनम् । अविश्वास स्वयञ्चैव परस्याश्वासन
 तथा ॥ ११ ॥ नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च । रिपूणां
 मनवज्ञानं नित्यज्ञानार्थवर्द्धनम् ॥ १२ ॥ उत्थानं हि नरेन्द्राणां
 वृहस्पतिरभाषत । राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकाद्यात्र निबोध मे ॥ १३ ॥
 उत्थानेनामृतं लक्ष्यमुत्थानेनासुरा हता । उत्थानेन महेन्द्रेण
 श्रेष्ठं प्राप्तं दिवीह च ॥ १४ ॥ उत्थानवीरः पुरुषो वाग्वीरानधि-
 तिष्ठति । उत्थानवीरान् वाग्वीरा रमयन्त उपसते ॥ १५ ॥
 उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यश्च । प्रधर्षणीयः शत्रूणां
 भुजङ्ग इव निर्विष ॥ १६ ॥ न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बली
 यसा । अलोऽपि हि दहतग्रन्धिर्षिषमल्पं हिनस्ति च ॥ १७ ॥
 एकाङ्गेनापि सम्यक्तः शत्रुर्दुर्गमुपायित । सर्वं तापयति दिशमपि

राज्ञः समृद्धिनः ॥ १८ ॥ राज्ञो रक्षस्यं यद्वाक्यं जयार्थं लोक-
संग्रहः । हृदि यच्चास्य जिह्वं स्यात् कारणेन च यद्भवेत् ॥ १९ ॥
यच्चास्य कार्यं वृजिनमाल्लिवेनेह निर्लीयेत् । दम्भनार्यञ्च लोकस्य
धर्मिष्ठामाचरेत् क्रियाम् ॥ २० ॥ राज्यं हि समृद्धतन्त्र धार्यते
नाकृतात्मभिः । न शक्यं मृदुना वोढुमायासंस्थानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
राज्यं सर्वामिषं नित्यं नाल्लिवेनेह धार्यते । तस्मान्मिथ्येण सततं
वर्तितव्यं युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य
वै प्रजा । सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एव वृत्ता हि भूमिपाः ॥ २३ ॥
एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्षितः । भूयस्ते यत्र सन्देहस्तद-
ब्रूहि कुरुसत्तम । २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो व्यास्य भगवान् देवस्थानोऽश्व
एव च । वासुदेवः कृपयैव सात्यकिः सस्त्रयस्तथा ॥ २५ ॥ साधु-
साध्विति संहृष्टाः पुष्पमाणौरिवागने । अस्तुंश्च नरव्याघ्रं भीष्मं
धर्मभृताम्बरम् ॥ २६ ॥ ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्फुण्णम् ॥ २७ ॥ श्व इदानीं
स्वसन्देहं प्रध्यामि त्वां पितामह । उपैति सविता ह्यस्तं रसमापीय
पार्थिवम् ॥ २८ ॥ ततो हिजातीनभिवाद्य केशवः कृपय ते चैव
युधिष्ठिरादयः । प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं ततो रथानारुरुङ्ग-
मुदान्विताः ॥ २९ ॥ दृष्टदतीं चाप्यवगाह्य सुव्रताः कृतोदकार्याः
कृतजप्यमङ्गला । उपास्य सन्ध्यां विधिवत् परन्तपास्ततः पुरं ते
विविशुर्गजाह्वयम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरादि-

सायङ्गमे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत कल्यं समुत्थाय कृतपूर्वाङ्गिकक्रिया ।
 ययुस्ते नगराकारै रथै पाण्डवयाद्वा ॥ १ ॥ प्रतिपद्य कुरुक्षेत्रं
 भीष्ममासाद्य चानघम् । सुखाच्च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेय रथिना-
 म्बरम् ॥ २ ॥ व्यासादीनभिवाद्यपीन् सर्वैस्त्रैश्चाभिनन्दिता ।
 निपेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्तत ॥ ३ ॥ ततो राजा महा
 तेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिभीष्मं प्रतिपूज्य
 यथाविधि ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । य एष राजन् राजेति शब्दधरति भारत ।
 कथमेव समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि परन्तप ॥ ५ ॥ तुल्यपाणिभुजग्रीव-
 स्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मक । तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठमुखोदरः
 ॥ ६ ॥ तुल्यशुक्रास्थिमज्जा च तुल्यकाशाहृगिव च । निश्वासी-
 च्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणधरीरवान् ॥ ७ ॥ समानजन्ममरण समः
 सर्वगुणैर्दृश्याम् । विप्रष्टबुद्धीन् शूराश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ॥ ८ ॥
 कथमेको महौ कृत्स्ना शूरवीरार्थसंकुलाम् । रक्षत्यपि च
 लोकश्च प्रसादमभिवाञ्छति ॥ ९ ॥ एकस्य तु प्रसादेन कृत्स्नो
 लोकः प्रसीदति । व्याकुले चाकुल सर्वो भवतीति विनियय ॥ १० ॥
 एतदिच्छाम्यह ओतुं तच्चेन भरतर्षभ । कृत्स्न तन्मे यथातत्त्वं
 प्रब्रूहि वदताम्बर ॥ ११ ॥ नैततकारणमल्पं हि भविष्यति विशा-
 म्यते । यदेकस्मिन् जगत् सर्वं देववद्याति सन्नतिम् ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । नियतस्त्व नरव्याघ्र शृणु सर्वमशेषत । यथा
 रान्ध समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥ १३ ॥ नैव रान्धं न
 राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिक । धर्मणैव प्रजा सर्वा रक्षन्ति
 अ परस्परम् ॥ १४ ॥ पाण्डमानास्तथान्योऽन्य नरा धर्मण भारत ।
 खिद परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविश्यत ॥ १५ ॥ ते मोहवश-
 मापन्ना मनुजा मनुजर्षभ । प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनी-
 ५ ॥ १६ ॥ नष्टावा प्रतिपत्तौ च मोहवशा नरास्तथा । लोभस्य

वशमापन्ना. सर्वं भरतसत्तम ॥ १७ ॥ अप्राप्तस्याभिमर्षन्तु कुर्वती
 मनुजांस्ततः । कामो नामापरस्तव प्रत्यपद्यत वै प्रभो ॥ १८ ॥
 तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नामामिसंसूयेत् । रत्नाय नाभ्य-
 ज्ञानन् कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ अगम्यागमनञ्चैव वाचा-
 वाच्यन्त्यैव च । भक्ष्यामक्षय्यं राजेन्द्र दोषादीपञ्च नात्यजन् ॥ २० ॥
 विद्भुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश च । नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्
 धर्मो नाशमथागमत् ॥ २१ ॥ नष्टे ब्रह्मणि धर्मं च देवास्तासः
 समाविशत । ते वस्ता नरघातून् ब्रह्मणां शरणं ययुः ॥ २२ ॥
 प्रसाद्य भगवन्तं ते देवं लोकपितामहम् । जघुः प्राञ्जलयः सर्वे
 द्युःखवेगसमाहताः ॥ २३ ॥ भगवन्नरलोकस्थं ग्रस्तं ब्रह्म समा-
 तनम् । लोभमोहादिभिर्भावेस्ततो नो भयमाविशत् ॥ २४ ॥
 ब्रह्मण्यश्च प्रणाशिन धर्मो व्यनशद्दीश्वर । ततः सा समतां याता
 मर्त्यस्त्रिभुवनेश्वर ॥ २५ ॥ अधो वर्षाभि हि वयं नरास्तूर्ह्वं प्रवर्षिणः ।
 क्रियाव्युपरमान्तेषां ततो गच्छाम संशयम् ॥ २६ ॥ अत्र नि.येयसं-
 यन्त्रस्तादृश्यास्व पितामह । त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ स्वभावो नो
 विनश्यति ॥ २७ ॥ तानुवाच सुरान् सर्वान् स्वयम्भूर्भगवांस्ततः ।
 येवोऽहं विन्तियिष्यामि व्येतु वो भी. सुरपंभाः ॥ २८ ॥ ततो-
 ऽध्यायसहस्राणां शतत्रके स्वबुद्धिजम् । यत्र धर्मस्तथैवार्थः काम-
 यैवाभिवर्षितः ॥ २९ ॥ त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा ।
 चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थ. पृथग्गुणः ॥ ३० ॥ मोक्षस्यापि
 त्रिवर्गोऽन्य. प्रोक्तः सत्त्व रजस्तमः । स्थानं वृद्धि. क्षयश्चैव त्रिवर्ग-
 यैव दृष्टजः ॥ ३१ ॥ आत्मा देशश्च कालयाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
 सहायाः कारणञ्चैव पङ्क्तवर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ३२ ॥ त्रयी
 चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ । दृष्टनीतिश्च विपुला विद्या-
 स्तव निर्दिष्टिताः ॥ ३३ ॥ अमात्यरक्षा प्रणिधीराजपुत्रस्य लक्ष-
 णम् । चारय विविधोपाय प्रणिधेय पृथग्विध ॥ ३४ ॥ राम-

भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव । उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्त-
 स्त्रेण समुदाहृता ॥ ३५ ॥ मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थं
 एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धसिद्धोश्च यत् फलम् ॥ ३६ ॥
 सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यौ हीनो मध्यस्तथोत्तमः । भयसत्कारवित्ताख्यं
 कार्त्तस्त्रेण परिवर्णितम् ॥ ३७ ॥ यात्राकालाश्च चलारस्त्रिवर्गस्य
 च विस्तरः । विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३८ ॥ आसु-
 रश्चैव विजयस्तथा कार्त्तस्त्रेण वर्णितः । लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रि-
 विधञ्चात्र वर्णितम् ॥ ३९ ॥ प्रकाश्याप्रकाशश्च दण्डोऽथ परि-
 शब्दितः । प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र सुह्यस्य च सुविस्तरः ॥ ४० ॥
 रथा नागा ह्ययथैव पादाताथैव पाण्डव । विष्टिर्नावयराथैह
 द्वैमिका इति चाष्टमम् ॥ ४१ ॥ अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि
 वलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमायोक्तायूर्ध्वयोगा विषादयः ॥ ४२ ॥
 सर्षपं चाभ्यवहार्थं पाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः । अरिर्मित्रमुदासीन
 इत्येतेऽप्यनुवर्णिता ॥ ४३ ॥ कृत्स्ना भार्गुण्याथैव तथा भूमिगुणाश्च
 ह । आत्मरक्षणमाश्रयासः सर्गाणाञ्चान्ववेक्षणम् ॥ ४४ ॥ कल्पना
 विविधायापि नृनागरथवाजिनाम् । व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं
 युद्धकौशलम् ॥ ४५ ॥ उत्पाताश्च निपाताश्च समुद्धं सुपलायितम् ।
 मस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतपंभ ॥ ४६ ॥ वलव्यसनयुक्तश्च
 तथैव बलहर्षणम् । पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ॥ ४७ ॥
 तथाख्यातविधानाञ्च योगसञ्चार एव च । चौरैराटविकीर्षोभैः
 परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥ ४८ ॥ अग्निदैर्गरदैथैव प्रतिरूपककारकैः ।
 श्रेणीमुख्योपजापेन वीरुधच्छेदनेन च ॥ ४९ ॥ दूषणेन च नागाना-
 मातद्वाजननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जननेन च ॥ ५० ॥
 रुपाङ्गस्य च वाक्यस्य द्वासत्तदो समस्तसम् । कृतशामर्थ्ययोगाश्च
 राष्ट्रस्य च विवर्णेनम् ॥ ५१ ॥ परिमथास्त्रमित्राणां सम्यक् शीर्षं
 प्रपञ्चनम् । अयमर्हः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम् ॥ ५२ ॥ व्यन-

हारः ससूक्ष्मश्च तथा कण्टकमोघनम् । अमो व्यायामयोगश्च त्वागो
द्रव्यस्य संग्रहः ॥ ५३ ॥ अमृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम् ।
अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता ॥ ५४ ॥ तथा राजगुणा-
द्यैव सेनापतिगुणाश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव
च ॥ ५५ ॥ दुष्टेषु सितञ्च विविधं वृत्तियैवानुवर्तिनाम् । अद्वित-
लञ्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥ ५६ ॥ अलक्षलाभो लब्धस्य
तथैव च त्रिवर्गेणम् । प्रदानञ्च त्रिवृत्तस्य पात्रेभ्यो विधिवत्ततः ॥ ५७ ॥
विस्मोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते । चतुर्थं व्यसनाघाते तथै-
वादानुवर्तितम् ॥ ५८ ॥ क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव
च । दमोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ॥ ५९ ॥ नृगयाच्चा-
स्तया पानं स्त्रियश्च भरतपंभ । कामजान्याङ्गराचार्याः प्रीक्तानीह
स्वयम्भुवा ॥ ६० ॥ वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
निग्रहोऽयात्मनस्व्यागमर्थदूषणमेव च ॥ ६१ ॥ यन्त्राणि विवि-
धान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः । अवमर्द्दः प्रतीघात केतनानाञ्च
भङ्गनम् ॥ ६२ ॥ चैत्रद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्मानुशासनम् । अप-
स्करोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ॥ ६३ ॥ पणवानकशङ्खानां
भेरीणाञ्च युधिष्ठिर । सपार्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट्
॥ ६४ ॥ लब्धस्य च प्रथमं सताञ्चैवाभिपूजनम् । विद्वद्विरेकी-
भावश्च दानुहोमविधिज्ञता ॥ ६५ ॥ मङ्गलालम्बनञ्चैव शरीरस्य
प्रतिक्रिया । आहारयीजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ६६ ॥ एलेन
च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः । उत्सवानां समाजानां क्रिया-
केतनजास्तया ॥ ६७ ॥ प्रत्यक्षाथ परोक्षाय सर्वाधिकरणीष्वथ ।
वृत्तेर्भरतशार्दूल नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम् ॥ ६८ ॥ अष्टषु प्रत्यक्ष विप्राणां
युक्त्यादण्डनिपातनम् । अनुजीविष्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः
॥ ६९ ॥ रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्धनम् । मण्डलस्था
च या चिन्ता राजन् द्वादशराजिका । दामप्रतिविधा चैव शरी-

रस्य प्रतिक्रिया ॥ ७० ॥ दिशजातिकुलानाञ्च धर्मा समनुवर्षिता
 ॥ ७१ ॥ धर्मशार्यश्च कामश्च मोक्षयात्रानुवर्षित । उपावशार्थं
 लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्मक्रिया चात्र
 भाद्रायोगश्च वर्षित । दूषण स्रोतसाञ्चैव वर्षितञ्च स्थिरान्धसाम
 ॥ ७३ ॥ यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मन । तत सर्वं राज
 शार्दूल नीतिशास्त्रेऽभिवर्षितम् ॥ ७४ ॥ एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं
 तत स भगवान् प्रभु । देवानुवाच सहृष्ट सर्वाञ्छुक्रपुरोगमान्
 ॥ ७५ ॥ उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च । नवनीत
 सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ७६ ॥ दण्डेन महिता क्षेपा
 लोकरक्षणाः रिंका । निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥ ७७ ॥
 दण्डेन नीयते चेद् दण्ड नयति वा पुन । दण्डनीतिरितिख्याता
 त्रींल्लोकानभिवर्त्तते ॥ ७८ ॥ षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे
 महात्मसु । धर्मार्थकाममोक्षाय सकला ह्यत्र शब्दिता ॥ ७९ ॥
 ततस्ता भगवान्नीति पूर्वं जग्राह शङ्कर । वङ्गरूपो विशालाक्ष
 शिव स्थाणुर्मापति ॥ ८० ॥ प्रजानामायुषो ह्यस विज्ञाय भग
 वान् शिव । सञ्चिक्षेप तत शास्त्र महायं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ८१ ॥
 वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्र प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि
 सुब्रह्मण्यो महातपा ॥ ८२ ॥ भगवानपि तत शास्त्र सञ्चिक्षेप
 पुरन्दर । सहस्रै पञ्चभिस्तात यदुक्तं वाङ्मदन्तकम् ॥ ८३ ॥
 अध्यायाना सहस्रैस्तु विभिरेव ब्रह्मसति । सञ्चिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या
 यार्हसाय यदुच्यते ॥ ८४ ॥ अध्यायाना सहस्रेण काव्य सहस्रेण
 मद्रवोत । तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महायया ॥ ८५ ॥
 एव लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभि । सङ्क्षिप्तमायुर्विज्ञाय
 मर्त्तगाना ज्ञानमेव च ॥ ८६ ॥ अथ देवा समामभ्य विश्वामूचु
 प्रलापतिम् । एको योऽसति मर्त्तगभ्य यैष्ठ्य वै त समादिश ॥ ८७ ॥
 तत सञ्चिक्षेप भगवान् देवो नारायण प्रभु । तैजस वै विरजस

सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ८८ ॥ विरजास्तु महाभाग प्रभुत्व भुवि
 नैच्छत । न्यासायैवाभवदुद्वि प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ ८९ ॥
 कीर्त्तिमास्तस्य पुत्रोऽभूत् सोऽपि पद्मातिगोऽभवत् । कर्द्दमस्तस्य
 तु सुत सोऽप्यतप्यन्महत्तप ॥ ९० ॥ प्रजापते कर्द्दमस्य त्वनङ्गो
 नाम वै सुत । प्रजारक्षयिता साधुर्दण्डनीतिविशारद ॥ ९१ ॥
 अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानभिगम्य वै । प्रतिपेदि महाराज्य
 मथेन्द्रियवधोऽभवत् ॥ ९२ ॥ मृत्योस्तु दुहिता राजन् सुनीया
 नाम मानसी । प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेणमजीजनत् ॥ ९३ ॥
 त प्रजासु विधमोण रागद्वेषवशानुगम् । मन्त्रपूतै कुयैर्लघु-
 ऋषयो ब्रह्मवादिन ॥ ९४ ॥ ममन्थर्दक्षिणं चोरुमृषयस्तस्य
 मन्त्रत । ततोऽस्य विकृतो यज्ञे ऋष्याङ्ग पुरुषो सुवि ॥ ९५ ॥
 दग्धस्थूणाप्रतीकाशो रक्ताक्ष कृष्णामूर्द्धज । निपीदत्येवमूच-
 स्तमृषयो ब्रह्मवादिन ॥ ९६ ॥ तस्मान्निषादा सम्भूता क्रूरा
 यैलवनायया । ये चान्ये विन्ध्यनिलया श्लेच्छा शतसहस्रम्
 ॥ ९७ ॥ भूयोऽस्य दक्षिण पाणि ममन्थुस्ते महर्षय । तत
 पुनश्च उतपन्नो रूपेणेन्द्र इवापर ९८ ॥ कवची बहनिस्त्रिंश
 सगर सगरासन । वेदवेदाङ्गविज्ञैव धनुर्वेदे च पारग ॥ ९९ ॥
 त दण्डनीति सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् । ततस्तु प्राञ्जलि
 वैश्वी महर्षी स्तानुवाच ह ॥ १०० ॥ सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना
 बुद्धिर्द्वैर्मायैर्दर्शिनौ । अनया हि मया वार्यं तन्मे तत्त्वेन सद्यत्
 ॥ १०१ ॥ यन्मा भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् । तदह वै
 करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ १०२ ॥ तन्मूचुस्तत्र देवास्ते
 ते चैव परमर्षय । नियतो अत्र धर्मो वै तमग्रह समाचर ॥ १०३ ॥
 प्रियाप्रिये परित्यज्य सम सर्वेषु जन्तुषु । काशक्रोधौ च लोभश्च
 मानसोत्सृज्य दूरत ॥ १०४ ॥ यद्य धर्मात् प्रविचलितोके कथन
 मानव । निग्राहस्ते स्ववाङ्मया शश्वद्वर्मानवेचता ॥ १०५ ॥

प्रतिज्ञाद्वाधिरौहस्र मनसा कर्मणा गिरा । पालयिष्याम्यहं
 भोम ब्रह्म इत्येव चासकृत ॥ १०६ ॥ यथात्र धर्मो नित्योक्तो
 दण्डनोतिव्यपात्रय । तमशङ्क करिष्यामि स्ववशो न कदाचन
 ॥ १०७ ॥ अदण्ड्या मे हिजायेति प्रतिजानीहि हे विभो । लोकञ्च
 सङ्हरात कृतस्त्वं वाताम्नीति परन्तप ॥ १०८ ॥ वैश्वस्ततस्तानुवाच
 दिवानृपिप्रुरोगमान । ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्या पुरुपर्षभा
 ॥ १०९ ॥ एवमस्त्विति वैश्वस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः । पुरोध-
 याभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधि ॥ ११० ॥ मन्त्रिणो वालि
 खित्याश्च सारध्वज्यो गणस्तथा । महर्षिर्भगवान् गर्गस्तस्य सा
 वतसरोऽभवत् ॥ १११ ॥ आत्मनाष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु ।
 उत्तपन्नौ वन्दिनौ चास्य ततपूर्वो सूतभागधौ ॥ ११२ ॥ तयो
 प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैश्व प्रतापवान् । अनूपदेश सूताय मगध
 मागधाय च ॥ ११३ ॥ समता वसुधायाश्च स सम्यगुपपादयत् ।
 वैपम्य हि पर भूमेरासीदिति च न श्रुतम् ॥ ११४ ॥ मन्वन्तरेषु
 सर्वेषु विपमा जायते मही । उज्ज्वहार ततो वैश्व शिलाजालान्
 समन्तत ॥ ११५ ॥ धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवाहता ।
 स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधै सह ॥ ११६ ॥ ऋषिभिश्च
 प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचित । त साक्षात् पृथिवी भजे रत्ना
 न्याद्राय पाण्डव ॥ ११७ ॥ सागर सरिता भर्ता हिमवाशाबलो
 क्षम । शक्रश्च घनमक्षय्य प्रादात्तस्मै शुचिष्ठिर ॥ ११८ ॥ सुक
 ह्यापि महामेरु स्वय कनकपर्वत । यत्पराक्षसभर्ता च भगवा
 न्नरवाहन ॥ ११९ ॥ धर्मं चार्थं च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ।
 हया रथाय नागाय कोटिश्च पुरुपास्तथा ॥ १२० ॥ प्रादुर्बभूवु
 वैश्वस्य विन्तनादेव पाण्डव । न जरा न च दुर्मिच्छ नाघयो
 व्याधयस्तथा ॥ १२१ ॥ सरोरुपेभ्य स्तनेभ्यो न चान्योऽन्यात्
 कदाचन । भयमुनपद्यते तत्र तस्य राशोऽभिरक्षणात् ॥ १२२ ॥

आपस्तस्तुम्बिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः । पर्वताश्च दन्दुर्माणं
 ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ १२३ ॥ तेनेयं पृथिवी दुग्धा शस्यानि द्रव्य
 सप्त च । यत्तराक्षमनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥ १२४ ॥
 तेन धर्मोत्तरयायं कृती लोकी महात्मना । रक्षिताश्च प्रजाः सर्वा-
 स्तेन राजेति शब्दप्रते ॥ १२५ ॥ ब्राह्मणानां क्षत्रव्राणात् ततः
 क्षत्रिय उच्यते । प्रथिता धर्मतथेयं पृथिवी बह्वभिः स्मृता ॥ १२६ ॥
 स्थापनत्वाकरोद्दिणुः स्वयमेव सनातनः । नातिवर्त्तिष्यते कश्चि-
 द्द्राजंस्त्वामिति भारत ॥ १२७ ॥ तपसा भगवान् विष्णुराविवेश
 च भूमिपम् । दिववन्द्यदेवानां नमते यं जगन्मृप ॥ १२८ ॥ दण्ड-
 नीत्या च सततं रक्षितव्यं नरेश्वर । नाधर्षयेत्तथा कश्चिच्चार-
 निष्ठानुद्गर्नात् ॥ १२९ ॥ शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोप-
 कल्पते । आत्मना कारणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ॥ १३० ॥
 को हेतुर्यद्दमे तिष्ठेहोकी देवाहते सुणात् । विष्णोर्नलाटात् कमलं
 सौवर्षमभवत्तदा ॥ १३१ ॥ श्री. समूता यशो देवी पद्मी धर्मस्य
 धीमतः । श्रियः सकाशादर्थय जाती धर्मिण पाण्डव ॥ १३२ ॥
 अथ धर्मस्तथैवार्यः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता । सुकृतस्य क्षयाच्चैव
 स्वर्लोकादित्य मेदिनीम् ॥ १३३ ॥ पार्थिवो जायते तात दण्ड-
 नीतिविमारदः । महत्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि । बुद्ध्या
 भवति संयुक्तो माहात्म्यज्ञाधिगच्छति ॥ १३४ ॥ स्थापितश्च ततो
 द्वेनै कश्चिदतिवर्त्तते । तिष्ठत्येकस्य च वशे तद्देदं न विधीयते
 ॥ १३५ ॥ शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते । तुल्य-
 लोकास्य यस्यायं लोकी वक्षसि तिष्ठति ॥ १३६ ॥ योऽस्य वै सुर्य-
 मद्राक्षीत् सौम्यं सोऽस्य वधातुग । शुभगद्यार्थवन्तश्च अप्रमत्तश्च
 पश्यति ॥ १३७ ॥ महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विसटलक्षणा ।
 नवचारश्च त्रिपुलो येन धर्मनिर्दं ततम् ॥ १३८ ॥ चातमय पुरा-
 णाना महर्षिणाश्च मन्त्रय । तीर्थंशंशश्च शंशश्च नक्षत्राणां शुधि-

ठिर ॥ १३८ ॥ सकल चातुरायम्य चातुर्होत्रन्तयैव च । चातु-
 वर्यन्तयैवात्र चातुर्विद्यञ्च कीर्तितम् ॥ १४० ॥ इतिहासाश्च
 वेदाश्च न्याय कृत्स्नश्च वर्णित । तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये
 नय पर ॥ १४१ ॥ ब्रह्मोपसेवा दानञ्च शौचमुत्थानमेव च । सर्व-
 भूतानुकम्पा च सर्वनत्रोपवसितम् ॥ १४२ ॥ भुवि चाधोगतं यच्च
 तच्च सर्वं समपितम् । तस्मिन् पैतामहे शास्त्रे पाण्डुवैतन्नसंशय-
 ॥ १४३ ॥ ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दित बुधै । देवाश्च
 नरदेवाश्च तुल्या इति विशाम्पते ॥ १४४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यात महत्त्वं
 प्रतिराजसु । कात् स्त्रेण भरतश्चेष्ट किमन्यदिह वर्तते ॥ १४५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सूत्राध्यायि
 एकोनपष्टोऽध्याय ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत पुन स गाङ्गेयमभिवाश पितामहम् ।
 प्राञ्जलिनियनो भूत्वा पर्य्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ १ ॥ के धर्मा सर्व-
 वर्णाना चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् । चातुर्वर्ण्यमाणाश्च राजधर्माश्च
 के मता ॥ २ ॥ केन वै वर्द्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्द्धते । केन
 पौराश्च भृत्याश्च वर्द्धन्ते भरतर्षभ ॥ ३ ॥ कोपं दण्डञ्च दुर्बलं
 सहायान्मन्त्रिणस्तथा । ऋत्विक् पुरोहिताचार्यान् कीदृशान् वर्ज-
 येन्नृप ॥ ४ ॥ केषु विश्वसितव्य स्यात् राश्या कस्यः क्षिप्रपदि ।
 कुतो वात्मा दृढ रच्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । नमो धर्माय महते नम कृष्णाय वेधसे ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ६ ॥ अक्रोधः
 सत्यवचन सस्विभाग क्षमा तथा । प्रजन स्त्रेषु दारेषु शौचमद्वीह
 एव च । आर्जव भृत्यभरणं नवैते सार्यवर्णिना ॥ ७ ॥ ब्राह्म-
 णस्य तु यो धर्मस्तान्ते वक्ष्यामि केवलम् । दममेव महाराज धर्म-

काम स्यान्न रक्षेय पशूनि । वैश्वे वैच्छति नान्येन रक्षितव्या
 कथञ्चन ॥ २५ ॥ शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि भारत ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दास शूद्रमकल्पयत् ॥ २६ ॥ तस्माच्छूद्रस्य
 वर्णानां परिचर्या विधीयते । तेषां शूद्रपूषणाञ्चैव महत् सुख
 मवाप्नुयात् ॥ २७ ॥ शूद्र एतान् परिचरेत्स्त्रीन् वर्णाननुपूर्वम् ।
 सञ्जयाश्च न कुर्वीत जातु शूद्र कथञ्चन ॥ २८ ॥ पापीयान् हि
 धन लब्ध्वा वशे कुर्याद्भरौयस । राज्ञा वा समनुज्ञात् काम
 कुर्वीत धार्मिक ॥ २९ ॥ तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योप-
 जीवनम् । अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ३० ॥ क्वत्र
 वेष्टनमौशीरसुपानद्वयजनानि च । यातयामानि दैवानि शूद्राय
 परिचारिणे ॥ ३१ ॥ अधार्यानि विशीर्णानि वसनानि हिजातिभिः ।
 शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि ततः ॥ ३२ ॥ यञ्च कञ्चि
 द्विजातीनां शूद्र शूद्रपूषणं राजते । कल्पया तस्य तु तेनाद्भुतं त्ति
 धर्मविदो जनाः ॥ ३३ ॥ दैव पिण्डोऽनपत्याय भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ।
 शूद्रेण तु न ज्ञातव्यो भर्ता कन्याश्चिदापदि ॥ ३४ ॥ अतिरेकेण
 भक्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिचये । न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्थ-
 धनो हि सः ॥ ३५ ॥ उक्तस्वयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च भारत ।
 स्वाहावारवपट्कारौ मन्त्र शूद्रे न विद्यते ॥ ३६ ॥ तस्माच्छूद्र
 पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम् । पूर्वपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य
 दक्षिणाम् ॥ ३७ ॥ शूद्र पैजवनो नाम सप्तस्राणां शतं ददौ ।
 ऐन्द्रगान्धेन विधानेन दक्षिणामिति न श्रुतम् ॥ ३८ ॥ यतो हि
 सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत । अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु यहायज्ञो
 विधीयते ॥ ३९ ॥ दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजताश्च यत् ।
 दैवतं हि परं विषां स्वेन स्वेन परस्परम् ॥ ४० ॥ अयजन्निह
 सर्वैस्ते तैस्ते कामैः समाहितैः । सृष्ट्या ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्षेषु
 सृष्टयः ॥ ४१ ॥ देवानामपि धि देवा यद्ब्रूयुस्ते परं दितम् । तस्मा

दुर्षेः सर्वयज्ञा संसृज्यन्ते मे काम्यया ॥ ४२ ॥ ऋग्यजुःसामवित्
 पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्विजः । अष्टग्यजुरसामा च प्राजापत्य
 सप्तद्वयः ॥ ४३ ॥ यज्ञो मनीषया तात सर्वदुर्षेणु भारत । नास्य
 यज्ञकृतो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः । ततः सर्वेषु वर्षेषु अहायज्ञो
 विधीयते ॥ ४४ ॥ स्वं देवतः ब्राह्मणः स्त्रेण नित्यं पैरान् वर्णा-
 न्नायजन्नेवमासीत् । अघरो वितानः संसृष्टो वैश्वो ब्राह्मणस्त्रिषु
 वर्षेषु यज्ञसृष्टः ॥ ४५ ॥ तन्मादृर्णा ऋजवो ज्ञातिवर्णाः संसृज्यन्ते
 तस्य विकार एव । एकं साम यजुरेकं ऋगीका विप्रथैको नित्यथे
 तेषु सृष्टः ॥ ४६ ॥ अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविद्ः ।
 वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छतान् ॥ ४७ ॥ उदितेऽनु-
 दिते वापि यद्दधानो जितेन्द्रियः । वद्विं जुहोति धर्मेण यद्वा वै
 कारणं महत् ॥ ४८ ॥ यत् स्कन्तमस्य तत् पूर्वं यदस्कन्तं तदु-
 त्तरम् । वद्वनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ४९ ॥ तानि
 यः सम्पजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः । दिजाति यद्ययोपेतः स
 यष्टुं पुरुषोऽर्हति ॥ ५० ॥ स्तेनो वा यद्रि वा पापो यद्रि वा पाप-
 कृत्तमः । यष्टुमिच्छति यज्ञं यः माधुमेव वदन्ति तन् ॥ ५१ ॥
 ऋषयस्तं प्रथमन्ति साधु चैतदमंगयम् । सर्वथा सर्वदा वर्णै-
 यंष्टयमिति निर्णयः ॥ ५२ ॥ न हि यज्ञममं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु
 विद्यते । सम्प्रायश्च्यमित्याहुः पुरुषेणानुसृतया । अहापविद्य-
 माश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ॥ ५३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्म-
 कथने षट्षितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

भीम उवाच । सायमाणां मन्त्रावाहो शृणु मत्पराक्रम ।
 चतुर्धामपि नामानि तर्माणि च सुषिडिर ॥ १ ॥ तानप्रस्यं मैत्र-

चर्यं गार्हस्थ्यञ्च महायमम् । ब्रह्मचर्यायमं प्राङ्मथुयं ब्राह्मणै
 र्वृतम् ॥ २ ॥ जटाधरणसंस्कारं द्विजातिलमवाप्य च । आधा
 नादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ३ ॥ सदारी वाप्यदारो
 वा आत्मवान् सयतेन्द्रिय । वानप्रस्थायमं गच्छेत कृतकृत्यो गृहा
 यमात् ॥ ४ ॥ तवारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् । जह्वं-
 रेता प्रव्रजित्वा गच्छत्यक्षरमात्मताम् ॥ ५ ॥ एतान्येव निमित्तानि
 मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता
 ॥ ६ ॥ चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विश्राम्यते । भैक्षचर्यास्वधी
 वारं प्रयस्त इह मोक्षिण ॥ ७ ॥ यत्रास्तमितशायी स्यान्निरा
 शीरनिकेतन । यथोपलब्धजीवी स्यान्मनिर्दान्तो जितेन्द्रिय ॥ ८ ॥
 निराशी स्यात् सर्वसमो निर्भोगो निविकारवान् । विप्रं क्षेमायमं
 प्राप्तो गच्छत्यक्षरमात्मताम् ॥ ९ ॥ अधीत्य वेदान् कृतसर्वकृत्य
 सन्तानमुत्पाद्य सुखानि भुङ्क्ता । समाहितं प्रचरेद्दुश्चरं यो गार्ह
 स्थ्यधर्मं मुनिधर्मजुष्टम् ॥ १० ॥ स्वदारतुष्टस्वृतुकालगामी नियोग
 सेवी न षठी न जिह्व । मिताशनी देवरतं कृतञ्च सत्यो गृह्य
 यान्मथमं क्षमावान् ॥ ११ ॥ दान्तो विधेयो ह्यव्यक्त्येऽप्रमत्तो
 ह्यन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः । अमत्सरी सर्वलिङ्गिप्रदाता वैतान-
 नित्यञ्च गृहायमी स्यात् ॥ १२ ॥ अथात्र नारायणगीतमाह
 महर्षेयस्तात महानुभावा । महार्थमत्यन्ततपं प्रयुक्तं तदुच्चमानं
 हि मया निबोध ॥ १३ ॥ सत्यार्जवद्वातिथिपूजनञ्च धर्मस्तयार्थञ्च
 रतिं स्वत्पारैः । निषेवितव्यानि सुखानि लोके ह्यस्मिन् परे चैव
 भूतं भूमैतत् ॥ १४ ॥ भरणं पुत्रदाराणां वेदानां धारणं तथा ।
 यमतामायमं योऽथ वदन्ति परमपथ ॥ १५ ॥ एव हि यो ब्राह्मणो
 यश्चामीलो गार्हस्थ्यमथावसते यथावत् । गृहस्यवृत्तिं प्रविशोध्य
 सम्यग् स्वर्गं विशुद्धं फलमाप्नुते च ॥ १६ ॥ तस्य देहपरित्यागा
 दिष्टा नामाऽद्यया मता । आनन्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोऽक्षिप्रिरी

सुखाः ॥ १७ ॥ अरन्तेको जपन्तेकं सर्वानेको युधिष्ठिर । एक-
 निन्नेव चाचार्य्यं शुश्रूषुर्मूलपद्मवान् ॥ १८ ॥ ब्रह्मचारी व्रती नित्यं
 नित्यं हीक्षापरो वशी । प्रविचार्य्यं तथा वेदं कृत्यं कुर्वन् वसेत्
 सदा ॥ १९ ॥ शुश्रूषां सततं कुर्वन् सुरोः सम्पुणमेत च । पद-
 कर्मसु निवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ २० ॥ न चरत्यधिकारेण
 सेवेत हिंपतो न च । एषोऽयमपदस्ताव ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्म-
 एकपटोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शिवान् सुखान् महोदकान्हिंस्रान् लीक-
 सगतान् । ब्रूहि धर्मान् सुखोपायान् महिधानां सुखावहान् ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच । ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्वाश्रमा विहिता प्रभो ।
 वर्णाश्रान्नानुवर्तन्ते तयो भरतसत्तम ॥ २ ॥ उक्तानि कर्माणि
 ब्रह्मनि राजन् षड्याणि राजस्यपरायणानि । नेमानि दृष्टान्त-
 विधौ मृतानि चात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ३ ॥ चात्राणि
 वैश्यानि च सेवमानं शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् । अस्ति-
 लोके निन्दितो मन्दचेता परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४ ॥ या
 संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ । विकर्मणि स्थिते
 त्रिप्रे सैव संज्ञा च पाण्डव ॥ ५ ॥ पदकर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु
 चतुर्विधिः । सर्वधर्मोपपन्नस्य संवृतस्य कृतात्मन ॥ ६ ॥ ब्राह्म-
 णस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च । निराश्रयो वदान्यस्य लोका
 प्रचरसंमिता ॥ ७ ॥ या यस्मान् कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र
 च । तादृशं तादृशेनैव समुपां प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ वृद्ध्या कृषि-
 र्गणित्वात्नेन जीवमश्रीवनेन च । वित्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणित
 मपत् ॥ ९ ॥ कालश्रीदित काल. कालपर्यायानादन. । उत्त-

माधममध्यांन कर्माणि कुरुतेऽवयः ॥ १० ॥ अन्तर्वान्त प्रधानानि
पुरा येयस्कराणि च । स्वकर्मानरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतो-
मुख ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वसुधैवकुटुम्बक-
द्विपटोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच । ज्याकर्षणं शत्रुनिवर्हणञ्च कृपिर्वणिन्या पशु-
पालनञ्च । शुश्रूषणञ्चापि तथार्थहेतोरकार्यमेतत् परमं हिजस्य
॥ १ ॥ सेव्यन्तु ब्रह्मपट्कर्म गृहस्थेन मनीषिणा । कृतकृत्यस्य
चारुखे वासो विप्रस्य शस्यते ॥ २ ॥ राजप्रेष्यं कृपिधनं जीवनञ्च
वणिन्यया । कौटिल्यं कौलट्यञ्च कुपीदञ्च विवर्जयेत् ॥ ३ ॥
शूद्रो राजन् भवति ब्रह्मबन्धुर्दुःशारिवो यश्च धर्मादपितः । वृषली-
पतिः पिशुनो नर्तनश्च ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेदिकर्मा ॥ ४ ॥ जपन्
वेदानजपंथापि राजन् समः शूद्रैर्दासवञ्चापि भोक्त्यः । एते सर्वे
शूद्रसमा भवन्ति राजन्नेतान् वर्जयेद्देवकृत्ये ॥ ५ ॥ निर्मथ्यादि-
चाशुषौ क्रूरवृत्तो हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्ववृत्ते । हव्यं कव्यं यानि
चान्यानि राजन् देयान्यदेयानि भवन्ति चास्मै ॥ ६ ॥ तस्माद्दुर्मो-
विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौचमार्जवञ्चापि राजन् । तथा विप्र-
स्यायमाः सर्वे एव पुरा राजन् ब्रह्मणा वै निरुष्टाः ॥ ७ ॥ अ-
स्याद्दान्तः सोमपयार्थमीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराग्नीः । ऋज-
मृद्गुरन्तुशंसः क्षमावान् स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८ ॥ शूद्रं
वैश्वं राजपुत्रञ्च राजन् लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः । तस्मा-
दृष्टान् शान्तिधर्मेष्वग्रज्ञान् मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९ ॥
लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्यात्प्रातुर्वर्णं वेदवादाद्य न स्युः ।
सर्वाद्येन्याः सर्वलोकक्रियाय सद्यः सर्वं चायमस्त्वा न वै स्युः ॥ १० ॥

यत्र त्रयाणां वस्त्रानामिच्छेदायमसेवनम् । चातुरायम्यदृष्टांश्च
 धर्मान्स्तान् शृणु पाण्डव ॥ ११ ॥ श्रुत्वाऽपि कृतकार्यस्य कृतसन्तान-
 कर्मणः । अभ्यनुज्ञातराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२ ॥ अल्पा-
 न्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा । आयमा विहिताः सर्वे वर्त्त-
 यित्वा निराश्रयम् ॥ १३ ॥ भैक्ष्यचर्यां ततः प्राङ्गस्तस्य तद्वर्मा-
 चारिणः । तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४ ॥
 कृतकृत्यो वयोऽतीतो राज्ञः कृतपरिचयः । वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो
 नृपेणायमसंययम् ॥ १५ ॥ वेदानधीत्य धर्मैर्ण राजशास्त्राणि
 चानघ । सन्तानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६ ॥
 पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मैर्ण वदतां वर । राजसूयाश्वमेधादीन्
 मखानन्यांस्तथैव च ॥ १७ ॥ आनयित्वा यथापाठं विप्रैभ्यो दत्त-
 दक्षिणः । संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा वज्र ॥ १८ ॥
 स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव । अन्यगोत्रं प्रयस्तं
 वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ १९ ॥ अर्धयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृ-
 यज्ञैर्यथाविधि । दिवान् यज्ञैर्ऋषीन् वैदेरर्धयित्वा तु यंत्रतः ॥ २० ॥
 अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदायमान्तरम् । सोऽनुपूर्वायमाद्राजन्
 गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१ ॥ राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यं चर्यान्
 सेवया । अमेतश्च धर्मोऽपि चरेण्णीवितकाम्यया ॥ २२ ॥ न
 चैतन्नैष्टिकं धर्मं त्रयाणा भूरिदक्षिण । चतुर्णां राजशार्दूल
 प्राङ्गरायमवासिनाम् ॥ २३ ॥ बाह्यायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां लोक-
 त्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः । सर्वे धर्माः सोपधर्मास्तयाणां राज्ञो धर्मा-
 दिति वेदात् शृणोमि ॥ २४ ॥ यथा राजन् हस्तिपदे पदानि
 संलीयन्ते सर्वेऽश्वोऽसुवानि । एवं धर्माश्चाजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्त्रं
 सम्प्लोनाग्निर्वीध ॥ २५ ॥ अल्पाययानल्पफलान् वदन्ति धर्मा-
 नस्थान् धर्मविदो मनुष्या । महायय बह्वकल्याणरूपं चार्त्तं धर्मं
 नेतरं प्राङ्गराज्याः ॥ २६ ॥ सर्वे धर्मा राजधर्मेप्रधानाः सर्वे यथाः

पाठ्यमाना भवन्ति । सर्वस्यागो राजधर्मेषु राजस्यैव धर्मोद्धार-
 रग्र पुराणम् ॥ २७ ॥ मञ्जुत्रयी दण्डनीतौ हताया सर्वे धर्मा
 प्रक्षयेयुर्विबुधा । सर्वे धर्मायायमाणा हता स्युः क्षात्रे त्यक्ते
 राजधर्मं पुराणे ॥ २८ ॥ सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टा सर्वा दीक्षा
 राजधर्मेषु चीक्षा । सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ता सर्वे लोका
 राजधर्मं प्रविष्टा ॥ २९ ॥ यथा जीवा प्राकृतैर्बध्यमाना धर्म-
 श्रुतानामुपपीडनाय । एव धर्मा राजधर्मैर्विश्रुक्ता सङ्घिनन्तो
 नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वरुणायमधर्म-
 कथने त्रिपद्योऽध्याय ॥ ६३ ॥

भीम उवाच । चातुरायम्यधर्माय यतिधर्माय पाण्डव ।
 लोकवेदोत्तरायैव क्षात्रधर्मं समाहिता ॥ १ ॥ सर्वाण्येतानि
 कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम । निरागिणो जीवलोका क्षात्रधर्म-
 ऽव्यवस्थिते ॥ २ ॥ अपत्यक्ष वङ्गहार धर्ममात्रमवाशिनाम् । प्रकी-
 पयन्ति तद्भावमागमैरव शाश्वतम् ॥ ३ ॥ अपर वचनैः पुण्यै-
 र्वादिनो लाकनिययम् । अनिययज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे हता
 ॥ ४ ॥ प्रत्यक्ष सखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छूलम् । सबलोकहितं
 धर्मं चतुर्विधेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥ धर्मायमेऽध्यावसिना ब्राह्मणाना
 युधिष्ठिर । यथा वयाणा वरुणा सख्यातोपश्रुति पुरा । राज
 धर्मेष्वनुमता लोका सुचरितैः सह ॥ ६ ॥ उदाहृतन्ते राजेन्द्र
 यथा विष्णु महोजसम् । सर्वभूतेश्वर देव प्रभु नारायण पुरा ।
 एषु सुवङ्गम शूरा राजानो दण्डनीतये ॥ ७ ॥ एकेकमात्मन
 कर्म तुल्यित्वायम पुरा । राजान पथ्युपामन्त दृष्टान्तप्रदने
 स्थिता ॥ ८ ॥ साध्या ऋषा उपपथाश्रितो च रुद्राश्च विष्टे मरुता

गणाय । ऋषाः पुरा ह्यादिदेवेन देवाः क्षात्रे धर्मं वर्त्तयन्ते च
 सिद्धाः ॥ ८ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयम् । निर्म-
 र्यादे वर्त्तमाने दानवैकार्ष्वे पुरा ॥ १० ॥ बभूव राजा राजेन्द्र
 मान्धाता नाम वीर्यवान् । पुरा वसुमतीपालो यश्चङ्गक्रे दिदृक्षया
 ॥ ११ ॥ अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुम् । स राजा
 राजगार्हूल मान्धाता परमेश्वरम् ॥ १२ ॥ जगाम शिरसा पादौ
 यज्ञो विष्णोर्महात्मनः । द्रष्टव्यमास तं विष्णुरूपमास्थाय वास-
 वम् ॥ १३ ॥ स पार्थिवैर्द्वैतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुम् ॥ १४ ॥
 तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मनः । सस्वादीऽय महा-
 नासीत् विष्णुं प्रति महाद्युतिम् ॥ १५ ॥

इन्द्र उवाच । किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ यद्द्रष्टुकामोऽसि
 तमप्रमेयम् । अनन्तमायामितमन्त्रवीर्यं नारायण ह्यादिदेवं पुरा-
 णम् ॥ १६ ॥ नासी देवो विश्वरूपो मयापि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा
 वापि साक्षात् । धेऽन्ये कामास्तव राजन् हृदिस्था दास्ये चैतांस्व
 ह्नि मर्त्तुर्यु राजा ॥ १७ ॥ स मे स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः शूरो
 दृढप्रीतिरतः सुराणाम् । बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमश्रद्धया च ततस्तेऽहं
 दद्वि वरान् यथेष्टम् ॥ १८ ॥

मान्धाता उवाच । अर्भण्यं भगवन्नादिदेवं द्रक्ष्यामि त्वाहं
 शिरसा प्रमाद्य । त्यक्त्वा कामान् धर्मकामो क्षरणमिच्छे गन्तुं
 सत्पथं लोकदृष्टम् ॥ १९ ॥ चात्वाहर्मादिपुलाटप्रमेयालीकाः प्राप्ताः
 स्थापितं स्वं यद्यद्य । धर्मो योऽसावादिदेवात् प्रवृत्तो लोक्येष्टं
 तं न जानामि कर्तुम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । अमैत्रिका धर्मपराय धर्मं परां गतिं न नयन्ते
 अमुक्ताम् । चातो धर्मो ह्यादिदेवात् प्रवृत्तः पयादन्ये श्रेष्ठभूताय
 धर्मा ॥ २१ ॥ शेषा सृष्टा अन्तवन्तो अन्तः सप्रस्थाना अत्र-
 धर्मा विधिष्टा । अस्मिन् धर्मं गर्भधर्माः प्रविष्टास्तृणादमं येष्ट-

मिमं वदन्ति ॥ २२ ॥ कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः ।
 द्राताः सर्वे प्रसृष्टारोन् चतुर्धर्मेण विष्णुना ॥ २३ ॥ यदि ह्यसौ
 भगवान्नाहनिष्यद्रिपून् सर्वानसुरानप्रमेयः । न ब्राह्मणा न च
 लोकादिकर्त्ता नायं धर्मो नादिधर्मोऽभविष्यत् ॥ २४ ॥ इमानुर्वी
 नाजयदिक्रमेण देवयेष्ठः सासुरामादिदेवः । चातुर्वर्ण्यं चातु-
 राश्रम्यधर्मा सर्वे न स्युर्ब्राह्मणानां विनाशात् ॥ २५ ॥ नष्टा धर्माः
 शतधा सात्त्वतास्ते चात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृद्धाः । युगे युगे ह्यादि-
 धर्माः प्रवृत्ताः लोकयेष्टं चतुर्धर्मं वदन्ति ॥ २६ ॥ आत्मत्यागं
 सर्वभूतानुकम्पा लोकज्ञान पालन भोक्षणञ्च । विप्रस्थानां भोक्षणं
 मीडितानां चात्र धर्मं विद्यते पार्थिवानाम् ॥ २७ ॥ निर्भर्यादाः
 काममन्युप्रवृत्ता,भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम् । शिष्टाश्चान्ये
 सर्वधर्मोपपन्ना साध्याचाराः साधुधर्मं वदन्ति ॥ २८ ॥ पुत्रवत्
 पाल्यमानानि राजधर्मेण पार्थिवैः । लोके भूतानि सर्वाणि चरन्ते
 नात्र संशयः ॥ २९ ॥ सर्वधर्मपरं चात्रं लोकयेष्टं सनातनम् ।
 शश्वदचरपर्यन्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्याश्रमधर्म-
 कथने चतुःपट्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

इन्द्र उवाच । एवं वीर्यैः सर्वधर्मोपपन्नः चात्रः येष्ठः सर्व-
 धर्मेषु धर्मः । पात्यो युष्माभिलोकहितैरुदारैर्विपर्यये स्यात्तद-
 भावः प्रजानाम् ॥ १ ॥ भूसंस्कारं राजसंस्कारयोगमभैक्ष्यवर्थां
 पालनञ्च प्रजानाम् । विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पो देहत्यागज्ञाहवे
 धर्ममग्रम् ॥ २ ॥ त्यागं येष्टं मुनयो वै वदन्ति सर्वयेष्टं यच्छ-
 रोरं व्यजेत । नित्यं युक्ता राजधर्मेषु सर्वे प्रत्यक्षन्ते भूमिपाला
 यथव ॥ ३ ॥ वदन्त्युत्था गुरुशुश्रूष्या च परसराः संद्वननाददन्ति ।

नित्यं धर्मं चतुर्विधं ब्रह्मचारी चरेदेजो ह्यायम धर्मकाम ॥ ४ ॥
 सामान्यार्थं व्यवहारे प्रवृत्ते प्रियाप्रिये वर्जयन्नेव यत्रात् । चातु-
 र्वर्णस्थापनात् पालनाच्च तैस्त्वैर्वागैर्नित्यमैरौरमैय ॥ ५ ॥ सर्वो-
 ऽयोगैरायमं धर्ममाह चावं येष्टं सर्वधर्मोपपन्नम् । स्वं स्वं धर्मं
 ये न चरन्ति वर्णास्तास्तात् धर्मानन्यधार्यान् घटन्ति ॥ ६ ॥ निर्म्म-
 र्यादान्नित्यमर्थं निविष्टानाहस्तान् वै पशुभूतान् मनुष्यान् । यथा
 नीतिं गमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयस्तन्मात्रायमात् चतुर्धर्म ॥ ७ ॥ वैवि-
 दानां या गतिर्ब्राह्मणानां ये चैवीक्षायायमा ब्राह्मणानाम् । एतत्
 कर्म ब्राह्मणस्याहुरग्रमन्यत इवच्छूद्रवच्छूद्रवध्य ॥ ८ ॥ चातु-
 रायम्यधर्माय वेदधर्माय पाथिव । ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो
 विद्यात् कटाचन ॥ ९ ॥ अन्यथा वर्तमानस्य नामो वृत्ति प्रक-
 ल्पते । कर्मणा वर्तेते धर्मो यथा धर्मस्तथैव स ॥ १० ॥ यो
 विकर्मस्थितो विप्रो न स सम्मानमर्हति । कर्म स्वं नोपमुष्मान-
 मविग्रहास्यं हि त विदुः ॥ ११ ॥ एते धर्मा सर्ववर्णेषु लीना दत्-
 कृष्टव्या चतुर्वैरेण धर्म । तन्माष्ण्डा राजधर्मा न चान्ये
 वीरव्येष्टा वीरधर्मा मता मे ॥ १२ ॥

माभ्यातोवाष । यवना किराता गाम्बाराचीना भवरवर्दरा ।
 गजास्तुपारा कदाय पद्मवाद्यान्मद्रका ॥ १३ ॥ पोरडा पुलिन्दा
 रमटा काम्योजायैव सर्वेषु । ब्रह्मचवप्रसूताय वैशा शूद्राय
 मानवा ॥ १४ ॥ कथं धर्मायस्त्विन्नि सर्वे प्रियदायिन ।
 महिधैग कथं स्थाप्या सर्वे वै दस्युर्जीविन ॥ १५ ॥ एतद्विच्छे-
 म्यसं शोक्तं भगवंस्तद्वृत्तवीदि मे । तं वसुभूतो शम्भकं चत्वि-
 याणा सुवेगुर ॥ १६ ॥

इन्द्र उवाच । मागापिधोर्हिं शूद्रूपा कर्तव्या सर्वदन्ममि ।
 पापात्तृगन्शूद्रूपा तथैवात्रमयामिनान् ॥ १७ ॥ भूमिपालान्
 शूद्रूपा रत्नव्या सर्वदन्ममि । इदधर्मद्विधाणैव तेषा धर्मो

विधीयते ॥ १८ ॥ पितृवशास्तथा कृपा प्रपाथ ग्रयनानि च ।
दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत् सदा ॥ १९ ॥ अहिंसा
सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् । भरणं पुत्रदाराणां शौच
मट्रोह एव च ॥ २० ॥ दक्षिणा सर्वेयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाय दातव्या सर्वदस्युभिः ॥ २१ ॥ एतान्येवं
प्रकाराणि विहितानि पुराणेषु । सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्या-
नीह पार्थिव ॥ २२ ॥

मान्धातोवाच । दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्षेषु दस्यव ।
लिङ्गान्तरे वर्तमाना आयुषेषु चतुर्वर्षि ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । विनष्टाया दण्डनीत्या राजधर्मं निराकृते ।
सम्प्रमुञ्चन्ति भृतानि राजदौरात्मप्रतोऽनघ ॥ २४ ॥ असङ्गता
भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा । आयमाणां विकल्पाश्च निवृत्ते-
ऽस्मिन् कृते युगे ॥ २५ ॥ अशृण्वाना पुराणाना धर्माणा परमा
गता । उत्पथं प्रतिपतस्यन्ते काममन्युसमीरिता ॥ २६ ॥ यदा
निवर्त्तते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः । तदा धर्मो न चलते
सङ्गूतं शाश्वतं पर ॥ २७ ॥ सर्वलोकगुरुञ्चैव राजानं योऽव-
मन्यते । न तस्य दत्तं न हृतं न दाहं फलते क्वचित् ॥ २८ ॥
मानुषाणामधिपति देवभृतं सनातनम् । देवापि नावमन्यन्ते धर्म-
कामं नरेश्वरम् ॥ २९ ॥ प्रजापतिर्हि भगवान् सर्वज्ञैवाहज-
ञ्जगत् । स प्रवृत्तिनिवृत्तार्थं धर्माणां चतुर्मिच्छति ॥ ३० ॥ प्रवृ-
त्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या य स्मरते गतिम् । स ने मान्यश्च पूज्यश्च
तत्र चतुर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३१ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् मरुहणहत प्रभु ।
जगाम भवनं विष्णोरक्षरं शाश्वतं पटनम् ॥ ३२ ॥ एवं प्रवर्त्तिते
धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ । क चतुर्मवमन्येत चित्तनावान् बद्धशत
॥ ३३ ॥ अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च । अन्तरा

विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुः ॥ ३४ ॥ आदौ प्रवर्तिते चक्रे
तथैवादिपरायणे । वर्तन्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥ ३५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वसुधैवकुटुम्बक-
कथने पञ्चपट्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

कथने पञ्चपट्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुता मे कथिताः पूर्वं चलारो मानवा-
थमा । आख्यानयित्वा व्याख्यानमेतदावचु पृच्छतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । विदिता सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।
यथा मम महाबाहो विदिताः साधसम्प्रता ॥ २ ॥ यत्त लिङ्गा-
न्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर । धर्मं धर्ममृताञ्छेठ तन्निबोध
नराधिप ॥ ३ ॥ सर्वाख्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ।
साध्वानारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकारिणाम् ॥ ४ ॥ अकामहेपयुक्तस्य
दण्डनीत्या युधिष्ठिर । समदाश्रमय भूतेषु भैक्षायमपदं भवेत् ॥ ५ ॥
वेत्ति ज्ञानं विमर्गञ्च निग्रहानुग्रहं तथा । यथोक्तवृत्तेर्धीरस्य
क्षीमायमपदं भवेत् ॥ ६ ॥ अर्हान् पूजयतो नित्यं सन्धिभागेन
पाण्डव । सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्षायमपदं भवेत् ॥ ७ ॥ ज्ञाति-
सम्बन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर । समभ्यहरमाणस्य क्षीमा-
यमपदं भवेत् ॥ ८ ॥ लोकमुखेषु सत्कारं लिङ्गमुखेषु चासकृत ।
कुर्वतस्तस्य कौन्तेय वन्यायमपदं भवेत् ॥ ९ ॥ आङ्गिकं पितृ-
यज्ञाय भूतयज्ञान् समानुपान् । कुर्वतः पार्थ विपुलान् वन्यायम-
पदं भवेत् ॥ १० ॥ सन्धिभागेन भूतानामतिथीनां तयार्चिनात् ।
देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्यायमपदं भवेत् ॥ ११ ॥ मर्दनं परराष्ट्राणां
शिष्टाशं सत्पविद्धम । कुर्वतः पुरुषव्याघ्र वन्यायमपदं भवेत् ॥ १२ ॥
पालनान् सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनान् । क्षीमा वद्भविधा
राजन् सत्यायमपदं भवेत् ॥ १३ ॥ वेदाध्ययननित्यत्वं समाया-

चार्थ्यपूजनम् । अथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्मायमपदं भवेत् ॥ १४ ॥
 आङ्गिकं जपमानस्य देवान् पूजयत सदा । धर्मेण पुरुषव्याघ्र
 धर्मायमपदं भवेत् ॥ १५ ॥ मृत्यूर्वा रक्षणं वेति यस्व राज्ञो
 विनिश्चयः । प्राणद्यूते ततस्तस्य ब्रह्मायमपदं भवेत् ॥ १६ ॥ अजिह्व-
 मग्रठं मार्गं वर्त्तमानस्य भारतः । सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्मायमपदं
 भवेत् ॥ १७ ॥ वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारतः । प्रयच्छती-
 ऽर्थान् विपुलान् वन्यायमपदं भवेत् ॥ १८ ॥ सर्वभूतेष्वनुक्रोशं
 कुर्वतस्तस्य भारतः । आनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थ पदं भवेत् ॥ १९ ॥
 बालवृद्धेषु कौन्तेय सर्वावस्थं युधिष्ठिर । अनुक्रोशक्रिया पार्थ
 सर्वावस्थ पदं भवेत् ॥ २० ॥ बलात्कृतेषु भूतेषु परिव्राणं कुर्व-
 हह । शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन् गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ २१ ॥ चरा-
 चराणां भूतानां रक्षणञ्चापि सर्वशः । यथार्हपूजाञ्च तथा कुर्वन्
 गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ २२ ॥ ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्र-
 नप्तृणाम् । निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तप ॥ २३ ॥
 साधूनामर्चनीयानां पूजासु विदितात्मनाम् । पालनं पुरुषव्याघ्र
 महायमपदं भवेत् ॥ २४ ॥ आयमस्थानि भूतानि यस्तु वैश्वसिनि
 भारतः । आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥ २५ ॥ य
 स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् । आयमाणां हि सर्वेषां
 फलं प्राप्नोत्यनामयम् ॥ २६ ॥ यस्मिन् न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय
 पुरुषे सदा । आयमस्यं तमप्याङ्गनरयेष्ठं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ स्थान-
 मानं कुले मानं वयोमानं तथैव च । कुर्वन् वसति सर्वेषु साय-
 नेषु युधिष्ठिर ॥ २८ ॥ दशधर्माय कौन्तेय कलधर्मास्तथैव च ।
 पालयन् पुरुषव्याघ्र राजा सर्वायमी भवेत् ॥ २९ ॥ काले विभूतिं
 भूतानामुपहारास्तथैव च । अर्हयन् पुरुषव्याघ्र साधूनामायमे
 वयेत् ॥ ३० ॥ दशधर्मागत्यापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते । सर्वलोकस्य
 कौन्तेय राजा भवति सोऽयमी ॥ ३१ ॥ ये धर्मकुशला लोके धर्मं

कुर्वन्ति भारत । पालिता यस्य विप्रस्य धर्माशस्तस्य भूपते ॥ ३२ ॥
 धर्मारामान् धर्मपरान् ये न रक्षन्ति मानवान् । पार्थिवा पुरुष-
 व्याघ्र तेषां पाप हरन्ति ते ॥ ३३ ॥ ये चाप्यत्र सहाया स्युः
 पार्थिवानां शुधिष्ठिर । ते चैवाश्वह्वरा सर्वे धर्मं परकृतेऽनघ ॥ ३४ ॥
 सर्वायमपदेऽप्याङ्गर्गाहस्य द्दीप्तनिर्णयम् । पावन पुंनपव्याघ्र य
 धर्मं पर्युपास्यते ॥ ३५ ॥ आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानव ।
 न्यस्तदण्डो जितक्रोध प्रेत्येह लभते सुखम् ॥ ३६ ॥ धर्मोत्थिता
 सत्त्ववीर्या धर्मसेतुवटारका । त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नोस्त सन्ता
 रयिष्यति ॥ ३७ ॥ यदा निवृत्त सर्वस्मात् कामो योऽस्य हृदि
 स्थित । तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुति ॥ ३८ ॥ सु-
 प्रसन्नस्तु भावेन योगीन च नराधिप । धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्-
 स्यति पालने रत ॥ ३९ ॥ वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधु-
 वर्मणाम् । पालने यत्नमातिष्ठ स्वलोकस्य चैव ह ॥ ४० ॥ वने
 चरन्ति य धर्ममाश्रयेषु च भारत । रक्षणात्तच्छतगुण धर्मं
 प्राप्नोति पार्थिव ॥ ४१ ॥ एष तं विविधो धर्मं पाण्डवयेष्ट
 कौर्त्तित । अनुतिष्ठ त्वमेवैनं पूर्वदृष्ट सनातनम् ॥ ४२ ॥ चातु-
 राश्रम्यमेकाग्र चातुर्वर्ण्यञ्च पाण्डव । धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे
 पालने रत ॥ ४३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चतुराश्रम्यविधौ

षट्षष्टितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । चातुराश्रम्यमुक्तन्ते चातुर्वर्ण्यन्त्येव च ।
 राष्ट्रस्य यत् कृत्यतम ततो ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राष्ट्र एवाभिपिचनम् ।
 अनिन्द्यमवल राष्ट्रं त्वय्योऽभिभवन्त्युत ॥ २ ॥ अराजकेषु राष्ट्रेषु

धर्मो न व्यवतिष्ठते । परस्परञ्च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥१॥
 इन्द्रमेव प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुति । यथैवेन्द्रस्तथा राजा
 सम्पूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ४ ॥ नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति
 रोचये । नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्युत ॥ ५ ॥ अथ
 चेदभिवर्त्तत राज्याथीं बलवत्तर । अराजकानि राष्ट्राणि हत
 वीर्याणि वा पुन ॥ ६ ॥ प्रत्युहम्याभिपूज्य स्यादेतदत्र सुमन्त्रि
 तम् । न हि पापात् परतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ७ ॥ स चेत
 समनुपश्येत समग्र कुशल भवेत् । बलवान् हि प्रकुपित कुर्या
 न्नि शेषतामपि ॥ ८ ॥ भूयास लभते ह्येष या गौर्भवतिदुर्दुहा ।
 अथ या सुदुहा राजन् नैव ता वितुदन्त्यपि ॥ ९ ॥ यदतप्त प्रण
 मते नैतत् सन्तापमहेति । यत् स्वयं नमते दास्य न तत् सन्तापय
 न्यपि ॥ १० ॥ एतयोपमया वीर सनमेत बलीयसे । इन्द्राय स
 प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ११ ॥ तस्माद्राजैव कर्त्तव्य सतत
 भूतिमिच्छता । न धनार्थो न दारार्थस्तेषां शेषामराजकम् ॥१२॥
 प्रीयते हि हरन् पाप परवित्तमराजके । यदास्य उद्धरन्त्यन्ते
 तदा राजानमिच्छति ॥ १३ ॥ पापा ह्यपि तदा क्षेम न लभन्ते
 कदाचन । एकस्य हि हो हरतो हयोय बहवोऽपरे ॥ १४ ॥
 अदास क्रियते दासो ह्यियन्ते च बलात् स्त्रिय । एतस्मात् कार
 यात् देवा प्रजापाल प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ राजा चेन्न भवेद्धीकी
 पृथिव्या दण्डधारक । जले मतस्यानिवाभक्षन् दुबलान् बल
 वत्तरा ॥ १६ ॥ अराजका प्रजा पूर्वं विनेशुरिति न श्रुतम् ।
 परस्पर भक्षयन्तो मतस्या इव जले वृशान् । समेत्य तास्ततश्क्रु
 समयानिति न श्रुतम् ॥ १७ ॥ वाग्शूरो दण्डपरूपो यथ स्यात्
 पारजायिक । य परस्वमथाद्यात्तग्राज्यं नस्तादृशा इति ॥१८॥
 विश्वासाथश्च सर्वेषां वर्णानामविशेषत । तास्तथा समय इत्वा
 समयेनावतस्थिरे ॥ १९ ॥ संहितास्तास्तदा समुरसुखार्त्ता

पितामहम् । अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ २० ॥
य पूजयेम सम्भूय यच्च न प्रतिपालयेत् । ततो मनुं व्यादिद्वेष
मनुर्नाभिनन्द ता ॥ २१ ॥

मनुरुवाच । विभेमि कर्मण पापाद्राज्यं हि भृशदुस्तरम् ।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्याहृत्तेषु नित्यदा ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच । तमब्रुवन् प्रजा मा भै कर्त्तृनेनो गमिष्यति ।
पशूनामधिपङ्काशदिरण्यस्य तथैव च ॥ २३ ॥ धान्यस्य दममं
भागं दास्याम कोपबद्धेनम । कन्या शुल्के शारङ्गपा विवाहे-
छूयतासु च ॥ २४ ॥ मुखेन शस्त्रपातेन ये मनुष्या प्रधानत ।

भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवता ॥ २५ ॥ स खं जातबलो
राजा दुष्प्रधर्मं प्रतापवान् । सुखे धास्यसि न सर्वान् कुबेर इव
नेर्ऋतान् ॥ २६ ॥ यच्च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिता ।

चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वतसस्यं वै भविष्यति ॥ २७ ॥ तेन धर्मण
महता सुखं लब्धेन भावित । पाञ्चस्नानं सर्वतो राजन् देवानिव
यतक्रतु ॥ २८ ॥ विजयाय हि निर्घाहि प्रतपन् रश्मिवानिव ।

मानं विधम शठूणा धर्मो जयतु न सदा ॥ २९ ॥ स निर्ययौ
महातेजा बलेन महता वृत । महाभिजनसम्पन्नस्तेजसा प्रज्वल-
न्निव ॥ ३० ॥ तस्य दृष्ट्वा महत्स्व ते महेन्द्रस्येव देवता । अपत-
त्रसिरे सर्वे स्वधर्मं च ददुर्मन ॥ ३१ ॥ ततो मही परिययौ

पर्जन्य इव वृष्टिमान् । यमयन् सर्वत पापान् स्वकर्मसु च योज-
यन् ॥ ३२ ॥ एव ये भूतिमिच्छेयु पृथिव्या मानवा क्वचित ।
कुर्वुराजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३ ॥ नमस्येरंश त

भक्त्या शिष्या इव शुभं सदा । देवा इव च देवेन्द्र तत्र राजान-
मन्तिके ॥ ३४ ॥ सत्कृतं स्वजनेनैह परोऽपि बद्धमन्यते । स्वजनेन
त्ववघात परे परिभवत्युत ॥ ३५ ॥ राज्ञ परै परिभव सर्वपा-

मसुखावह । तन्माच्छ्रवणं पत्रं वाङ्मान्याभरणानि च ॥ ३६ ॥

भोजनान्यथ पानानि राश्रे दद्युर्गृहाणि च । आसनानि च शय्याश्च
सर्वोपकरणानि च ॥ ३७ ॥ गोप्ता तन्माद्दुराधर्षं क्षितपूर्वाभि
भादिता । आभाषितश्च मधुर प्रत्याभाषित मानवान् ॥ ३८ ॥ कृतश्री
दृढभक्तिं स्यात् सविभागी जितेन्द्रिय । ईक्षित प्रतिवीक्षित मद्दु
वल्गा, च सुष्ठु च ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वसुधैवकुटुम्बक
कथने सप्तपट्टोऽध्याय ॥ ६७ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । किमाहुर्देवत विप्रा राजानं भरतधर्म ।
भनुष्याणामधिपति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । 'अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
वृहस्पति वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥ २ ॥ राजा वसुमना
नाम कौश्ल्यो धीमतावर । महर्षिं किल पप्रच्छ कृतप्रश्न वृह
स्पतिम् ॥ ३ ॥ सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयश्री वृहस्पतिम् । दक्षि
णानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ४ ॥ निधि पप्रच्छ राज्यस्य
सर्वं लोकहितैरत । प्रजानां सुखमन्विच्छन् धर्मशीलं वृहस्पतिम् ॥ ५ ॥

वसुमना उवाच । केन भूतानि वर्धन्ते च य गच्छन्ति केन
वा । कामर्चन्तो महाप्राज्ञ सुखमव्ययमाप्नुयु ॥ ६ ॥ एव पृष्टो
महाप्राज्ञ कौश्ल्येनानितौजसा । राजसतकारमव्ययं अग्रसाम्नि
वृहस्पति ॥ ७ ॥

वृहस्पतिरुवाच । राजमूलो महाप्राज्ञ धर्मो लोकव्य लक्ष्यते ।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ८ ॥ राजा श्रेवा
खिल लोक समुदीर्घं समुत्सुकम् । प्रसादयति धर्मैण प्रसाद्य च
विराजते ॥ ९ ॥ यथा ह्यनुदये राजन् भूतानि यन्निःसूर्ययो ।

अन्धे तमसि मञ्जेशुरपञ्चन्त परस्परम् ॥ १० ॥ यथा क्षतुद्रके
 मतस्ता निराक्रन्दे विहङ्गमा । विहरेयुर्यथाकाम विहिसन्त
 पुन पुन ॥ ११ ॥ विमथ्यातिक्रमेरथ विपञ्चापि परस्परम् ।
 अभावमत्रिरेणैव गच्छेयुर्नात्र मग्नय ॥ १२ ॥ एवमेव विना राज्ञा
 विनञ्जेशुरिमा प्रजा । अन्धे तमसि मञ्जेशुरगोपा पथेवो यथा
 ॥ १३ ॥ हरेयुर्वलवन्तोऽपि दुर्बलाना परिग्रहान् । हन्युर्व्यायच्छ-
 मानाथ यदि राजा न पालयेत् ॥ १४ ॥ ममैवमिति लोकेऽस्मिन्
 न भवेत् सम्परिग्रह । न दारा न च पुत्र स्यान्न लन्न न परि-
 ग्रह ॥ १५ ॥ विश्वग्लोप प्रवर्त्तत यदि राजा न पालयेत् । याग
 वस्त्रमलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च । हरेयु महसा पापा
 यन्ति राजा न पालयेत् ॥ १६ ॥ पतद्भृविध शास्त्र ब्रह्मा धम
 चारिषु । अधर्मं प्रगृहीत स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ १७ ॥
 मातर पितर बृहमाचार्यमतिथोर् गुरुम् । क्षित्रीयुरपि द्विस्युर्वा
 यदि राजा न पालयेत् ॥ १८ ॥ वधवन्धपरिक्लेषो नित्यमर्थमता
 भवेत् । ममत्वञ्च न विन्देयुर्वदि राजा न पालयेत् ॥ १९ ॥ अन्ता
 श्चाकाल एव स्युर्लोकोऽथ द्रस्युसाद्भवेत् । पतियुर्नरक घोर यदि
 राजा न पालयेत् ॥ २० ॥ न योनिनोपो वर्त्तत न कृपिर्न वणिक्-
 पथ । मञ्जेशर्मस्त्वयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २१ ॥ न
 यज्ञा सम्प्रवर्त्तयुविधवत स्वाप्तदक्षिणा । न विवाहा समाजी
 वा यदि राजा न पालयेत् ॥ २२ ॥ न वृषा सम्प्रवर्त्तरा न
 मथेरथ गर्गरा । घोषा प्रनाथ गच्छेयुर्वन्ति राजा न पालयेत्

अपुत्रपौत्रान् नामाख्यांस्तदा भवति शोऽन्तकः ॥ ४४ ॥ यदा
 त्वर्षाभिक्कान् सर्वांस्तीक्ष्णैर्दृष्टैर्नियच्छति । धार्मिकाद्यानुग्रहाति
 भवत्यथ यमस्तदा ॥ ४५ ॥ यदा त धनधाराभिस्त्पर्षत्युपकारिणः ।
 आच्छिनन्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६ ॥ त्रिव्यं ददाति
 कश्चित् कश्चाच्चिदपकर्षति । तदा वैश्रवणो राजंल्लोके भवति
 भूमिपः ॥ ४७ ॥ नास्वापवादे स्वातव्यं दक्षिणाक्षिकर्मणाः ।
 वर्धमानाक्राहता लोकमीश्वरस्यानुसूयता । न हि राश्र प्रती-
 पानि कुर्वन् सुखमवाप्नुयात् ॥ ४८ ॥ पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्य
 प्यात्मसमी भवेत् । कुर्यात् कृष्णगतिं श्रेष्ठं ज्वलितोऽनिलसारथिः
 ॥ ४९ ॥ न तु राजामिपन्नस्य श्रेष्ठं क्वचन विद्यते । तस्य सर्वाणि
 रक्ष्याणि दूरत परिवर्त्तयेत् ॥ ५० ॥ मृत्योरिव जग्मुप्सेत राजस्व-
 हरणान्नरः । नभ्येदमिमृषन् सद्यो मृग कूटमिव स्पृशन् ॥ ५१ ॥
 आत्मस्वमिव रक्षेत राजस्वमिह बुद्धिमान् ॥ ५२ ॥ महान्तं नरकं
 घोरमप्रतिष्ठमचेतनम् । पतन्ति धिररात्राय राजविन्तापहारिणः
 ॥ ५३ ॥ राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिस्तूयते षड्भ्यै कस्तं नाश्चतुमर्हति ॥ ५४ ॥ तस्मादुभूषु-
 नियतो जित्वात्मा नियतेन्द्रियः । मेधावी श्रुतिमान् दक्ष सत्ययुत
 महीपतिम् ॥ ५५ ॥ कृतश्च प्राञ्चमक्षुद्रं दृढमक्तिं जितेन्द्रियम् ।
 धर्मनित्यं स्थितं नीत्या मन्त्रिणं पूजयेन्नृपः ॥ ५६ ॥ दृढमक्तिं
 कृतप्रश्नं धमश्च संयतेन्द्रियम् । शूरमक्षुद्रकर्माणं निद्रिद्वजन-
 माश्रयेत् ॥ ५७ ॥ प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं राजा कृषान् वै
 कुरुते मनुष्यान् । राजामिपन्नस्य कुत सुखानि राजाम्युपेतं
 सुखिनं करोति ॥ ५८ ॥ राजा प्रजानां हृदयं गरीयो गति
 प्रतिष्ठा सुखमुत्तमञ्च । समाश्रिता लोकमिमं परञ्च जयन्ति सम्यक्
 पुरुषा नरेन्द्र ॥ ५९ ॥ नराधिपद्याप्यनुशिष्य मेदिनीं ह्येन सत्येन
 च शौद्धेनः मद्भिरिद्रा क्रतुमिमंहावमा त्रिविष्टपे स्वान

मुपैति शश्वतम् ॥ ६० ॥ स एवमुक्तोऽङ्गिरसा कौश्ल्यो राज
सत्तम । प्रयत्नात् कृतवान् वीर प्रजाना परिपालनम् ॥ ६१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अङ्गिरावाक्ये
अष्टपद्योऽध्याय ॥ ६८ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं रक्षो जनपद कथं ज्ञेयाय शत्रव ॥ १ ॥ कथञ्चार प्रयुञ्जीत
वर्णान् विप्रवासयेत् कथम् । कथं भृत्यान् कथं दारान् कथं पुत्राश्च
भारत ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । राजवृत्त महाराज शृणुष्व्वावहितोऽखिलम् ।
यत् कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३ ॥ आत्मा ज्ञेय
सदा राज्ञा ततो ज्ञेयाय शत्रव । अजितात्मा नरपतिर्विजयेत्
कथं रिपून् ॥ ४ ॥ एतावानात्मविजयं पञ्चवर्गविनिग्रह । जिते
न्द्रियो नरपतिर्वाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ५ ॥ न्यसेत् गुल्मान्
दुर्गेषु सन्धौ च करुणन्दन । नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव च
॥ ६ ॥ सस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च । मध्ये च नरशार्दूल
तथा राजनिवेशने ॥ ७ ॥ प्रणिधीय तत् कुर्याञ्जडान्धवधिरा
कृतीन् । पुंसु परोक्षितान् प्राञ्चान् क्षुतपिपासायमक्षमान् ॥ ८ ॥
अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च । पुत्रेषु च महाराजा प्रणि
दध्यात् समाहित ॥ ९ ॥ पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।
यथा न विदुरन्वोऽन्य प्रणिषेयास्तथा हि ते । १० ॥ चाराय
विद्यान् प्रहितान् परेण भरतर्षभ । आपनेषु विचारेषु समाजेषु
च भिक्षुषु ॥ ११ ॥ आरामेषु तथोद्याने पण्डिताना समागमे ।
द्वेषेषु चत्तरे चैव सभास्त्रावसथेषु च ॥ १२ ॥ एव विचिनुयाद्राजा
परचार विचक्षण । चारे हि विदिते पूर्ये हितं भवति पाण्डव

॥ १३ ॥ यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना । अमात्यैः
सह संमन्त्र कुर्यात् सन्धिं बलीयसा ॥ १४ ॥ अज्ञानमाने हीनले
सन्धिं कुर्यात् परेण वै । लिप्सुर्वा कङ्घ्रिदेवायं तरमाणो विच-
क्षणः ॥ १५ ॥ गुणवन्तो महोक्ताहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये । सन्द-
धीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मण पालयन् ॥ १६ ॥ उच्छिद्यमानमात्मानं
ज्ञात्वा राजा महामतिः । पूर्वापकारिणो हन्यात् लोकहिष्टांश्च
सर्वशः ॥ १७ ॥ यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः । न
शक्यस्त्वंपश्रोहर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ १८ ॥ यात्रायां यद्-
विज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् । व्यासक्तञ्च प्रमत्तञ्च दुर्बलञ्च विशिपतः
॥ १९ ॥ यात्रामाज्ञापयिहीर. कल्पः पुष्टवल सुखी । पूर्वं कृत्वा
वधानञ्च यात्रायां नगरे तथा ॥ २० ॥ न च वश्या भवेदस्य नृपो
ययातिवीर्यवान् । हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्षयंस्तत्परो वशेत् ॥ २१ ॥
राष्ट्रञ्च पोडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्च्छनै । अमात्यवत्तभानाञ्च
विवादांस्तस्य कारयेत् ॥ २२ ॥ वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन
धीमता । उपायैस्त्रिमिरादानमर्थञ्चाह वृहस्पतिः ॥ २३ ॥ सान्त्वेन
तु प्रदानेन भेदेन च नराधिपः । यमर्थं शक्नुयात् प्राप्तुं तेन तुष्येत
पण्डितः ॥ २४ ॥ आददेत बलिञ्चापि प्रजाभ्यः कुरुनन्दन । स
पङ्कभागमपि प्राञ्चस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २५ ॥ दशधर्मगतभ्यो
यदसु वदन्त्यमेव च । तदाददेत सद्मसा पौराणां रक्षणाय वै
॥ २६ ॥ यथा पुत्रस्तथा पौरां द्रष्टव्यास्ते न सभयः । भक्तियैषां
न कर्त्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २७ ॥ योतुहैव न्यसेद्राजा प्राञ्चान्
सर्वार्थदर्शिनः । व्यवहारेषु सततं तव राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ २८ ॥
आकरेलवणे शुक्ले तरे नागवले तथा । न्यसेदमात्यान् नृपतिः
स्वाप्तान् वा पुरुषान् श्विहान् ॥ २९ ॥ सम्यग्दण्डधरो नित्यं
राजा धर्ममवाप्नुयात् । राज्ञा हि सततं दण्डः सम्यग्धर्मः प्रश-
स्यते ॥ ३० ॥ विद्वेदाङ्गविष् प्राञ्चः सुतपस्वी नृपो भवेत् । दान-

विक्रम् ॥ ४८ ॥ कर्मारारिष्टप्रालासु ज्वलेद्भिः सुरक्षितः ।
 यद्वाणि च प्रवेक्ष्योऽन्तर्विधेयः स्याद्गुताघनः ॥ ४९ ॥ यद्वा
 दृष्टश्च तस्य स्याद्यस्यान्विवे दिवा भवेत् । प्रघोषयिद्घैवश्च रक्ष-
 णार्थं पुरस्य च ॥ ५० ॥ भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्लीवाभ्रतान् कुयी-
 वलान् । वाह्यान् कुर्व्यान्नरयोष्ठ दीपाव स्युर्हि तेऽग्न्या ॥ ५१ ॥
 चक्षुरेष्वथ तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च । यद्यार्थवर्षं प्रणिधि कुर्व्यात्
 सर्वस्य पायिवः ॥ ५२ ॥ विशालान् राजमार्गांश्च कारयेत् नरा-
 धिपः । प्रपाश विपणांश्चैव ययोद्देशं समाद्दिशेत् ॥ ५३ ॥ भाण्डा-
 गारायुधागारान् बोधागारांश्च सर्वशः । अश्वगारान् गजागारान्
 बलाधिकरणानि च ॥ ५४ ॥ परिखाश्चैव कौरव्य प्रतीलीनिष्कु-
 टानि च । न जालन्यः प्रपश्येत् गुह्यमेतद्यधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ अर्थ-
 संनिश्चयं कुर्व्याद्राजा परबलाद्द्वैतः । तैलं वसा मधुघृतमौषधानि
 च सर्वशः ॥ ५६ ॥ अद्भारकुम्भमुच्छानां पलायपरवर्धिनाम् ।
 यवसेन्यनदिग्धानां कारयेत् च सञ्जयान् ॥ ५७ ॥ आयुधानाञ्च
 र्षणां शतशुष्टिप्रासवर्मणाम् । सञ्जयानेवमानीनां कारयेत् नरा-
 धपः ॥ ५८ ॥ औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च ।
 तुर्विधांश्च वैद्यान् वै संशुक्लीयाद्विधेयतः ॥ ५९ ॥ नटाय नर्तका-
 ऽंश्च मन्त्रा माद्याविनस्तथा । शोभयेद्युः पुरवरं मोदयेद्युथ सर्वशः
 ॥ ६० ॥ यतः यद्वा भवेद्यापि भृत्यतोऽद्यापि मन्त्रितः । पौरैर्भ्यो
 प्रतेर्वापि स्वाधीनान् कारयेत् तान् ॥ ६१ ॥ कृते कर्मणि राजेन्द्र
 जयिद्वनसञ्जयैः । दानेन च यद्यार्धेन सान्त्वेन विविधेन च ॥ ६२ ॥
 नर्वेद्वित्सा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन । एततोऽनृषो भवेद्राजा
 । या घास्त्रे निदर्शितम् ॥ ६३ ॥ राश्या सप्तैव रक्ष्याणि तानि चैव
 नेत्रोष मे । पात्मानात्पथ कोशश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ६४ ॥
 ।था जनपदाश्चैव पुरश्च कुरुनन्दन । एतत् सप्ततमक राक्ष्यं
 ।रिपास्य प्रवक्षतः ॥ ६५ ॥ षाड्शुस्वस्य त्रियगंश्च त्रिवर्गं परमं

तथा । यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुङ्क्ते पृथिवीमिमाम् ॥ ६६ ॥
 पाण्डुगुण्यमिति यत प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर । सन्धानासन-
 मित्येव यात्रा सपरिग्रहश्च च । हैषीभावस्तथान्येषा सशयोऽथ
 परस्य च ॥ ६८ ॥ त्रिवर्गश्चापि य प्रोक्तस्तमिहैकमना शृणु ।
 त्वय स्थानञ्च त्वद्विद्य त्रिवर्गं परमस्तथा ॥ ६९ ॥ धर्मवार्ध्वं
 कामय सेवितव्योऽथ कालत । धर्मेण च महीपालश्चिर पालयते
 महीम् ॥ ७० ॥ अस्मिन्नर्थं च श्लोकौ हौ गीतावाङ्मिरसा स्वयम् ।
 यादवीपुत्र भद्रन्ते तावपि श्रोतुमहसि ॥ ७१ ॥ कृष्णा सर्वाणि
 कार्याणि सम्यक् सम्पाद्य मेदिनीम् । पालयित्वा तथा पौराण
 परत्र मुखनेधते ॥ ७२ ॥ किं तस्य तपसा राज्ञ किञ्च तस्या-
 ध्वरैरपि । सुपालितप्रजो य स्यात् सर्वधर्मविदेव स ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभा
 वपि । कस्य किं कुर्वन्त सिध्येत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ७४ ॥

भीष्म उवाच । महाभाग्यं दण्डनीत्या सिद्धे शब्दे सहे-
 तुके । शृणु मे शसतो राजन् यथावदिह भारत ॥ ७५ ॥ दण्ड-
 नीतिश्च धर्मभ्ययातुर्वर्ण्यं नियच्छति । प्रयुक्ता स्वामिना सन्ध
 गधर्मभ्यो नियच्छति ॥ ७६ ॥ चातुर्वर्ण्यं स्वकर्मस्यो मर्त्यादा-
 नामसङ्घरे । दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ७७ ॥
 साम्ये प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि । तस्मिन् देवमनुष्याणा
 सुरा विद्धि समाहितम् ॥ ७८ ॥ कालो वा कारणं राज्ञो राज्ञा
 वा कालकारणम् । इति ते शशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम्
 ॥ ७९ ॥ दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक् काठं स्त्रेण वर्तते ।
 तदा कृतयुगं नाम काहसृष्टं प्रवर्तते ॥ ८० ॥ ततः कृतयुगे धर्मो
 नाधर्मो विद्यते क्वचित् । सर्वेषामेव वर्साना नाधर्मो रमते मन
 ॥ ८१ ॥ योगक्षेमा प्रवर्तन्ते प्रजाना नात्र शशय । वैदिकानि
 च सर्वाणि भवन्त्यपि गुणान्युत ॥ ८२ ॥ ऋतदथ सुखा सर्वं भव

न्युत निरामया । प्रसीदन्ति नराणाञ्च स्रवस्समनासि च ॥ ८३ ॥
 व्याधयो न भवन्त्यत्र नात्मायुर्हे म्वते नरः । विषवा न भवन्त्यत्र
 कृपणी न तु जायते ॥ ८४ ॥ अकृष्टपथ्या पृथिवी भवत्योपधय-
 स्तथा । त्वक् पत्रफल्मूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥ ८५ ॥ ना-
 धर्मो विद्यते तत्र क्षम्य एव तु केवलम् । इति कान्तियुगानेतान्
 धर्मान् विद्वि शुधिष्ठिर ॥ ८६ ॥ दृष्टनीत्वा यदा राजा जौनशा-
 ननुवर्त्तते । चतुर्थमंशनुतदृष्ट्य तदा जेता प्रवर्त्तते ॥ ८७ ॥ अशु-
 भस्य चतुर्थांशस्त्रीनमाननुवर्त्तते । कृष्टपथ्यैव पृथिवी भवत्योपधय-
 स्तथा ॥ ८८ ॥ अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्थमनुवर्त्तते । ततस्तु
 हापरं नाम स काल सम्भुवर्त्तते ॥ ८९ ॥ अशुभस्य यदा त्वर्धं
 हावंशावनुवर्त्तते । कृष्टपथ्यैव पृथिवी भवत्यर्धफला तदा ॥ ९० ॥
 दृष्टनीतिं परित्यज्य यदा कार्तस्त्रेन भूमिप । प्रजा क्षिप्त्वात्य-
 योगीन प्रवर्त्तत तदा कलि ॥ ९१ ॥ कलावधर्मो भूयिष्ठो धर्मो
 भवति न क्वचित् । सर्वेषामेव वर्ष्मणा स्वधर्मात् चवते मन ॥ ९२ ॥
 शूद्रा भैक्ष्येण जीवन्ति ब्राह्मणा परिचर्यया । योगक्षेमस्य नामस्य
 वर्त्तते वर्ष्मसङ्कर ॥ ९३ ॥ वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणा
 न्युत । ऋतवो न सुखा सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥ ९४ ॥ ऋमन्ति
 च मनुष्याणां स्रवस्समनास्युत । व्याधयस्य भवत्यत्र म्रियन्ते च
 गतायुष ॥ ९५ ॥ विषवाश्च भवन्त्यत्र नृशशा जायते प्रजा । ह्यचि
 दर्पति पर्जन्य क्वचित् सस्यं प्ररोहति ॥ ९६ ॥ रसा सर्वे क्षय
 यान्ति यदा नेच्छति भूमिप । प्रजा सरश्चितुं सम्यग्दृष्टनीति-
 समाहित ॥ ९७ ॥ राजा कृतयुगस्रष्टा जेतावा हापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ ९८ ॥ ऋतस्य कर-
 णाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । जेतायां करणाद्राना स्वर्गं नात्यन्त
 मश्नुते ॥ ९९ ॥ प्रवर्त्तनात् हापरस्य यथाभागमुपाश्नुते । कले
 प्रवर्त्तनाद्राजा यापमत्यन्तमश्नुते ॥ १०० ॥ ततो वसति दुष्कर्मा

नरके शाश्वतीः समाः । प्रजानां कल्मषि मनोऽकीर्तिं पापञ्च
 विन्दति ॥ १०१ ॥ दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन् स्वविवः सदा ।
 अनवाप्तञ्च लिप्सेत स्वव्यञ्च परिपालयेत् ॥ १०२ ॥ लोहस्य
 सीमन्तकरौ मर्यादा लोकभाविनी । सम्यग्नीता दण्डनीतिर्वशा
 माता यथा पिता ॥ १०३ ॥ यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि मनुज-
 र्षभ । एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥ १०४ ॥
 तस्मात् कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् । एवंवृत्तः प्रजा
 रक्षन् स्वर्गं जेतासि दुर्जयन् ॥ १०५ ॥

इति भ्रान्तिपूर्वणि राजघर्मानुशासनपूर्वणि अङ्घ्रिवाक्शे
 एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । केन वृत्तेन वृत्तञ्च वर्त्तमानो महोपति ।
 सुखेनार्यान् सुखोदकान् इह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अयं गुणानां षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद्गुणसंयुतः ।
 यान् गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन् गुणमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ चरेद्दर्मा-
 नटुको मुञ्चेत् खेचं न नास्तिकः । अनृशंस्यरेदथं चरेत् काम-
 भनुदतः ॥ ३ ॥ प्रियं ब्रूयादकृपण भूरः स्यादविकल्पनः । दाता
 नापात्रवर्षी स्यात् प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥ ४ ॥ सन्दधीत न चानार्थं
 विगृह्णीयान्न बन्धुभिः । नाभक्तञ्चारयेच्चारं कुर्यात् कार्यमपीच्छया
 ॥ ५ ॥ अर्थं ब्रूयान्न चासत्सु गुणाव्ब्रूयान्न चात्मनः । अद्यात्त
 च साधुभ्यो नासतपुरुषमाश्रयेत् ॥ ६ ॥ नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च
 मन्त्र प्रकाशयेत् । विशृजेन च लुब्धेभ्यो विष्णुसेन्नापकारिषु ॥ ७ ॥
 अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोचः सादृष्टणी नृपः । स्त्रियः सेवेत नात्यर्थं
 मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ ८ ॥ अस्तव्यः पूजयेन्नाम्यान् मुञ्चन्
 सेवेदमायया । अर्चयेद्देवमदग्नेन त्रियभिच्छेदकुत्सितान् ॥ ९ ॥

सेवेत प्रथमं विद्या दक्षः स्यान्न लकाश्वित् । शान्त्वन्न च
मोक्षाय अनुग्रहक च सिमेत् ॥ १० ॥ प्रहरेन्न लविद्याय वृद्धा
यत्नून् मोक्षयेत् । प्रीतिं कुर्यान्न चाकन्नाश्रुदुः स्थास्त्रापकारिषु ॥ ११ ॥
एवं चरन्न राज्यस्त्री वद्वि श्रेय इहेच्छति । अनोऽन्यथा नर-
पतिर्मवमच्छत्यनुत्तमम् ॥ १२ ॥ इति सर्वान् गुणानेतान् वञ्चो-
क्तान् वीऽनुवर्तते । अनुभूयेच्च भद्राणि प्रेत्य स्वर्गं मञ्जीवते ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इदं वचः शान्तनवस्य युयुवान् युधि-
ष्ठिरः पाञ्चवमुष्मसंभृतः । तदा ववन्दे च पितामहं द्रुपौ वयोक्त-
मेतच्च, चकार बुद्धिमान् ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं राजा प्रजा रक्षन्नाश्विन्येन युज्यते ।
धर्मं च नापराधीति तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । समामेनैव ते राजन् धर्मान्, वक्ष्यामि शास्त्र-
तान् । विस्तरेणैव धर्माणां न जालन्तमवाप्नुतात् ॥ २ ॥ धर्म-
निष्ठान् श्रुतवतो देवप्रतसमाहितान् । अश्वघ्नित्वा यजेथास्त्वं मृष्टे
गुणवतो दिवान् ॥ ३ ॥ प्रत्यत्यायोपसंश्लेष्य चरणावभिवाद्य च ।
अथ सर्वाणि कूर्वीयाः कार्य्याणि सपुरोहितः ॥ ४ ॥ धर्मकार्य्याणि
निर्वन्त्रं मङ्गलानि प्रयुज्य च । आश्रयान् वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धि-
जवाधिपः ॥ ५ ॥ आर्जवेन च सम्पन्नी भूत्वा बुद्ध्या च भारत ।
वधार्थं प्रतिगृह्णीयात्, कामक्रोधी च वर्जयेत् ॥ ६ ॥ कामक्रोधी
पुरस्कृत्य योऽर्थं राजानुतिष्ठति । न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रति-
यच्छति वाञ्छितम् ॥ ७ ॥ माम्प लुब्धांश्च भूर्खांश्च कामार्थेषु प्रयू-
युज । अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥

मूर्खोद्धृष्टोऽर्थेषु कार्याणामविधारद् । प्रजां द्विजाद्यवोगिन
 कामक्रोधसमन्वित ॥ ८ ॥ बलिघष्ठेन शुद्धेन दृष्टेनावापराधि-
 नाम । आस्त्वानीतेन लिप्सेया वितनेन धनागमम् ॥ १० ॥ दाप-
 यित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि । तथैतं कल्पयिद्राजा
 योगक्षेममतन्द्रित ॥ ११ ॥ गोपायितारं दातारं चर्षेन्नित्यमत-
 न्द्रितम् । अकामहेषसंयुक्तमनुरक्ष्यन्ति मानवा ॥ १२ ॥ मात्सा
 धर्मण लोभेन लिप्सेयास्त्वं धनागमम् । धर्मार्थावघ्नौ तस्य वो
 न शास्त्रपरो भवेत् ॥ १३ ॥ अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थान्वाधि-
 गच्छति । अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ १४ ॥ अथ
 मूलोऽपि हिंसाञ्च कुरुतेस्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टैश्च भोडत
 सपीडयन् प्रजा ॥ १५ ॥ जघम्हिन्द्यात्त यो धेन्वा क्षीरार्थी
 न लभेत पयः । एवं राष्ट्रमयोगीन पीडित न विवर्द्धते ॥ १६ ॥
 यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रमुपायिन
 भुञ्जानो लभते फलम् ॥ १७ ॥ अथ राष्ट्रमुपायिन भुञ्जमान
 सुरक्षितम् । जनवत्यतुला नित्यं कीपवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ १८ ॥
 दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही राश्या सुरक्षिता । नित्यं स्वैभ्य
 परैभ्यश्च तप्ता माता यथा पयः ॥ १९ ॥ मात्साकारोपमो राजन्
 भव माऽङ्गारिकोपमः । तथा युक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्यसि पाल-
 यन् ॥ २० ॥ परचक्रामियानेन यदि ते स्याद्धनञ्चयः । अथ
 स्यान्नैव लिप्सेया धनमब्राह्मणेषु यतः ॥ २१ ॥ मात्सा ते ब्राह्मण
 दृष्ट्वा घनस्त्रं प्रचलेभ्यन । अन्यायामप्यवस्थायां किमु स्त्रीतस्त्र
 भारत ॥ २२ ॥ घनानि तेभ्यो दद्यास्त्र यथाशक्ति यथाहंत ।
 सान्त्वयन् परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्लभम् ॥ २३ ॥ एव धर्मण
 वृत्तेन प्रजास्त्र परिपालयः । स्वन्तं पुण्यं यथो नित्यं प्राप्स्यसे
 कुर्वनन्दन ॥ २४ ॥ धर्मण व्यवहारेण प्रजा पालये पाण्डव ।
 युधिष्ठिर यथायुक्तो नाधिदम्भेन योच्छसे ॥ २५ ॥ एष एव परो

धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजा । भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं
परमा ददा ॥ २६ ॥ तस्मादेव परं धर्मं मन्यन्ते-धर्मकोविदा ।
यो राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥ २७ ॥ यदङ्गा
कुरुते पापमरुतान् भयत प्रजा । राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्त-
मधिगच्छति ॥ २८ ॥ यदङ्गा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मैर्षं पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥ २९ ॥ स्वष्टिः स्वधीतिः
सुतपा लोकान् जयति यावत् । क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मैर्षं
पालयन् ॥ ३० ॥ एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय । ततः
पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिवस्त्रेण योच्छसे । स्वर्गलोकेषु महतीं त्रियं
प्राप्स्यसि प्राण्डव ॥ ३१ ॥ असम्भवस्य धर्माणामीदृशानामराजसु ।
तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो धर्मफलमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥ स राज्यं
धृतिमान् प्राप्य धर्मैर्षं परिपालय । इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च
सहृदी जनान् ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

एकसप्ततोऽध्याय ॥ ७१ ॥

भीष्म उवाच । अ एव तु सती रक्षेदसतश्च निवर्त्तयेत् । स
एव राजा कर्त्तव्यो राजन् राजपुरोहितः ॥ १ ॥ अवाप्युदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम् । पुच्छरवस ऐलस्य सम्वाद् मातरिश्चन ॥ २ ॥
। पुच्छरवा उवाच । कुत खिद्ब्राह्मणो जातो वर्ष्मापि कृत-
स्त्रय । कम्पाञ्च भवति श्रेष्ठस्तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

मातरिश्चोवाच । ब्राह्मणो मुखतः सृष्टो ब्रह्मणो राजसन्तम ।
बाह्मभ्यां क्षत्रियं सृष्टं जह्नुभ्यां वैश्यं एव च ॥ ४ ॥ वर्ष्मना परि-
चर्यायं त्रवाणां भरतर्षभ । वर्ष्मयतुर्थं सञ्भूतं पञ्चमं शूद्रो
विनिर्मितं ॥ ५ ॥ ब्राह्मणी जायमानो हि धृष्टिव्यामनुजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोपस्य गुप्तये ॥ ६ ॥ अतः पृथिव्या वन्तारं
 क्षत्रियं दण्डधारणे । द्वितीयं वस्त्रं मकरोत् प्रजानामनुगुप्तये ॥ ७ ॥
 वैश्वस्तु धनधान्येन त्रीन् वर्सान् विभयादिमान् । शूद्रो ह्येतान्
 परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ८ ॥

एत उवाच । दिजस्य क्षत्रदम्भोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत् ।
 धर्मतः सह वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्षु मे ॥ ९ ॥

वायुरुवाच । विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत् किञ्चिज्जगतीगतम् ।
 ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तदधर्मकुशला विदुः ॥ १० ॥ स्वमेव ब्राह्मणो
 भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च । गुरुर्हि सर्ववर्षानां ज्येष्ठ अष्टम
 वै दिजः ॥ ११ ॥ पत्यभावे यथैव स्त्री देवरं कुरुते पतिम् ।
 आनन्तर्यात्तथा क्षत्रं पृथिवी कुरुते पतिम् । एष ते प्रथमः कल्प
 आपद्यन्वो भवेदतः ॥ १२ ॥ यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्मं परि-
 मागसि । यत् किञ्चिदिजयेर्भूमिं ब्राह्मणाय निवेदय ॥ १३ ॥
 श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने । स्वधर्मपरितृप्ताय वो न
 वित्तपरा भवेत् ॥ १४ ॥ यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णावा ।
 ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवान् ॥ १५ ॥ अथो
 नयति राजानं द्रुवंशिव्रां सरस्वतीम् । राजा चरति यं धर्मं
 ब्राह्मणेन निदर्शितम् ॥ १६ ॥ शूद्रपूरनहंवादी क्षत्रधर्मव्रते
 स्थितः । तावता सत्कृतः प्राश्रयिरं यथासि तिष्ठति । तस्य धर्मस्य
 सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ॥ १७ ॥ एवमेव प्रजाः सर्वा राजान-
 मभिसंश्रिताः । सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भवान्विताः ॥ १८ ॥
 राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राजा साधुभिरक्षिताः । चतुर्भ्यं तस्य
 धर्मस्य राजा भागन्तु विन्दति ॥ १९ ॥ देवा मनुष्याः पितरो
 गन्धर्वोरगराक्षसाः । यज्ञनेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ॥ २० ॥
 इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा । राजन्येवास्य धर्मस्य
 योगं क्षेमः प्रतिष्ठितः ॥ २१ ॥ ऋषावापानप्सु वावो च सुख-

मुष्णोऽधिगच्छति । अग्नौ वाससि सुखं च सुखं, शीतेऽधिगच्छति
 ॥ २२ ॥ शब्दे सर्वे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः । तेषु भोगेषु
 सर्वेषु न भीती लभते सुखम् ॥ २३ ॥ अभयस्य हि यी दाता
 तस्यैव समदत् फलम् । न हि प्राणधर्मं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते
 ॥ २४ ॥ इन्द्रो राजा यमी राज्ञः धर्मो राजा तथैव च । राजा
 विभक्तिं रूपानि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीष्म उवाच । राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्दिहान् बद्धश्रुतः ।
 उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ १ ॥ धर्मात्मा मन्त्र-
 विदेषां राज्ञां राजन् पुरोहितः । राजा चैवद्गुणो येषां कुशलं
 तेषु सर्वतः ॥ २ ॥ उभौ प्रजा बर्हयतो देवान् सर्वान् सुतान्
 पितॄन् । भवेयातां स्थितौ धर्मं अद्वेषौ सुतपस्विनौ ॥ ३ ॥ पर-
 स्परस्य सहृदौ विहितौ समचेतसौ । ब्रह्मचरस्य सम्मानात् प्रजा
 सुखमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव हि ।
 ब्रह्म चरश्च सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
 ममितिहासं पुरातनम् । ऐलकश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ६ ॥
 ऐल उवाच । यदा हि ब्रह्म प्रजहति चरं चरं यदा वा
 प्रजहति ब्रह्म । अन्वग्वलं कतमेऽग्निन् मजन्ते तथा वर्णाः कत-
 मेऽग्निन् ध्रियन्ते ॥ ७ ॥

कश्यप उवाच । इहं राष्ट्रं भवति चत्रियस्य ब्रह्म चरं अत्र
 विरुध्यतीह । अन्वग्वलं दस्यवस्तद्भजन्ते तथा वर्णां तत्र विदन्ति
 सन्तः ॥ ८ ॥ नैषामुच्चा बर्हते नीत पुत्रा न गर्गरो मध्यते नो
 यजन्ते । नैषां पुत्रा विदमधीवते च यदा ब्रह्म चत्रियाः संत्यजन्ति

॥ ८ ॥ नैषामयो वहेते जातु गेहे नाधीयते सुप्रजा नो यजन्ते ।
 अपध्वला रस्यभूता भवन्ति ये ब्राह्मणान् क्षत्रियाः संत्यजन्ति ॥ १० ॥
 एतौ हि नित्यं संयुक्तावितरतरधारणे । चद्रं वै ब्रह्मणो योनि-
 योनि. एतच्च वै द्विजाः ॥ ११ ॥ उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ
 सम्प्रापतुमर्हतीं अस्पृतिष्ठाम् । तयोः सन्धिर्मिथते चेत् पुराणस्ततः
 सर्वं भवति हि सम्प्रमूढम् ॥ १२ ॥ नान्तं पारं लभते पारगामी
 महागाधे नौरिव सम्प्रपन्ना । चातुर्वर्ण्यं भवति हि सम्प्रमूढं
 प्रजास्ततः क्षत्रसंस्था भवन्ति ॥ १३ ॥ ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो नभु
 हेम च वर्षति । अरक्ष्यमानः सततमश्रु पापञ्च वर्षति ॥ १४ ॥ न
 ब्रह्मचारी चरणान्दमेतो यदा ब्रह्म ब्रह्मणि वाणमिच्छेत् । आश-
 र्थ्यनो वर्षति तत्र देवस्तत्रामीच्छं दुःसहाद्याविशन्ति ॥ १५ ॥ स्त्रियं
 हत्वा ब्राह्मणं वापि पापं सभायां यत्र लभतेऽनुवादम् । राष्ट्रः
 सकाशे न विभेति चापि ततो भयं विद्यते क्षत्रियस्य ॥ १६ ॥ पापे
 पापे क्लिवनाणे हि चैत्र ततो रुद्रो जायते देव एष । पापे
 पापा सफलयन्ति रुद्रं ततः सर्वान् शाध्वसाधून् हिनस्ति ॥ १७ ॥

ऐल उवाच । कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः सस्त्रैः सस्त्र
 दृश्यते बध्यमानम् । एतत् सर्वं कश्यप मे प्रवच्य कुतो रुद्रो जायते
 देव एष ॥ १८ ॥

कश्यप उवाच । आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां स्व स्वं देहं
 परदेहञ्च हन्ति । वातोत्पातैः सहस्रं रुद्रमाहुर्देवैर्जीभूतैः सहस्रं
 क्षपमस्य ॥ १९ ॥

ऐल उवाच । न वै वातः परिवृणोति कश्चिन्न जीभूतो वर्षति
 नापि देवः । तथायुक्तो दृश्यते मानुषेषु कामहेपाह्वयते मुच्यते च ॥ २० ॥

कश्यप उवाच । यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तं कृत्स्नं ग्रामं
 दहते चत्वरं वा । विमोहनं कुरुते देव एष ततः सर्वं सश्र्यंते

ऐल उवाच । यदि दण्ड सृशते पुण्यपाप् पापै पापे
क्रियमाणे विप्रेषात् । कस्य हेतो सकृत् नाम कुर्याद्दुष्कृतं वा
कस्य हेतोर्न कुर्यात् ॥ २२ ॥

कश्यप उवाच । अमद्योगात् पापकृततामपापास्तुल्यो दण्ड
सृशते मिश्रभावात् । शुष्केणार्द्रं दण्डते मिश्रभावान्न मिश्र स्यात्
पापकृद्भि कथञ्चित ॥ २३ ॥

ऐल उवाच । साध्वसाधून् धारयतीह भूमि साध्वसाधू
स्तापयतीह सूर्य । साध्वसाधूथापि वातीह वाशुरापस्तथा साध्व
साधून् पुनन्ति ॥ २४ ॥

कश्यप उवाच । एवमस्मिन् वर्तते लोक एष नामवेव वर्तते
राजपुत्र । प्रेत्यैतयोरन्तरावान् विप्रेषी यो वै पुण्य चरते यश्च
पापम् ॥ २५ ॥ पुण्यस्य लोको मधुमान् पृथार्धैर्हिंरण्यस्य ज्योति-
रमृतस्य नाभि । तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी न तत्र मृत्युर्न जरा
नोत् दुःखम् ॥ २६ ॥ पापस्य लोको निरयो तप्सुवागो नित्य
दुःख शोकभूविष्टमेव । तत्रात्मान शोचति पापकर्मा वक्षी मया
प्रतिपन्नप्रतिष्ठ ॥ २७ ॥ मिथो भेदात् ब्राह्मणक्षत्रिजाणा प्रजा
दुःख द सहजाविशन्ति । एव ज्ञात्वा कार्य एवेह नित्य पुरो-
हितो नैकविद्यो नृपेण ॥ २८ ॥ तत्रैवान्वमिप्रिष्ठेत् तथा धर्मो
विधीयते । अग्रं हि ब्रह्मण प्रोक्त सर्वस्यैवह धर्मत । पूर्वं
हि ब्रह्मण सृष्टिरिति ब्रह्मविदो विदु ॥ २९ ॥ ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य
प्राप्त पूर्वं यदुत्तरम् । तस्मान्नान्यथ पूज्यथ ब्राह्मण प्रशुताग्रभुव्
॥ ३० ॥ सर्वं यिष्ठ विप्रिष्ठश्च त्रिविदा तस्य धर्मत । अयस्यैव
कर्तव्य वाचा बलवतापि हि ॥ ३१ ॥ ब्रह्म वर्धयति द्यम् ज्ञयती
ब्रह्म वर्धते । एव राज्ञा विप्रेषिण पृथ्या वै ब्राह्मणा मया ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

द्विसप्ततोऽध्याय ॥ ७३ ॥

भीष्म उवाच । योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।
 योगक्षेमो हि राक्षो हि समायत्तः पुरोहिते ॥ १ ॥ यत्रादृष्टं भयं
 ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत । दृष्टञ्च राजा वाङ्मयां तद्रान्यं सुख-
 मेधते ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । मुचु-
 कुन्दस्य संवादं राक्षो वैश्वणस्य च ॥ ३ ॥ मुचुकुन्दो विजित्तेभ्यं
 पृथिवीं पृथिवीपतिः । जिज्ञासमानः स्वबलमुपेयादलकाधिपम्
 ॥ ४ ॥ ततो वैश्वणो राजा राक्षसानसृजत्तदा । ते बलान्बव-
 षद्गन्त मुचुकुन्दस्य नैर्ऋताः ॥ ५ ॥ स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचु-
 कुन्दो नराधिप । गर्हयामास विदांसं पुरोहितमरिन्दम ॥ ६ ॥
 तत उग्रं तपस्तप्तुं वशिष्ठो धर्मवित्तमः । रक्षास्थुपावधीत्तस्य
 पन्थानद्वाप्यविन्दत ॥ ७ ॥ ततो वैश्वणो राजा मुचुकुन्दमदर्श-
 यत् । वध्यमानेषु सैन्येषु वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

धनद उवाच । बलवन्तस्त्वया पूर्वं राजानः सपुरोहिता ।
 न चैव समवर्तन्त यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ९ ॥ ते खलुपि कृतास्त्राय
 बलवन्तश्च भूमिपा । आगम्य पर्युपासन्त मामीशं सुखदुःखयो-
 ॥ १० ॥ यद्यस्ति वाङ्मवीर्यन्ते तद्दर्शयितुमर्हसि । किं ब्राह्मण-
 बलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्तसे ॥ ११ ॥ मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्ध प्रत्युवाच
 धनेश्वरम् । न्यायपूर्वमसंरत्यमसम्भ्रान्तमिदं वचः ॥ १२ ॥ ब्रह्म
 क्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयम्भुवा । पृथग्बलविधातन्तन्न लोकं
 परिपालयेत् ॥ १३ ॥ तपोमन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।
 अस्त्रवाङ्मवलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १४ ॥ ताभ्यां सम्भूय
 कर्त्तव्यं प्रजाना परिपालनम् । तथा च मा प्रवर्तन्तं किं गर्हन्त्यलका-
 धिप ॥ १५ ॥ ततोऽब्रवीहैश्वणो राजानं सपुरोहितम् । नाहं
 रान्धमनिर्दिष्टं कर्मोचितं विदधाम्युत । नाच्छिन्दे चाप्यनिर्दिष्टमिति
 च पार्थिव ॥ १६ ॥ प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां समन्तादखिला-
 ॥ एवमुक्त्वा प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपति ॥ १७ ॥

मुचुकुन्द उवाच । नाहं राज्यं भवद्दत्तं भीक्तुमिच्छामि
पार्थिव । बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्रीयामिति कामये ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । ततो वैश्वणो राजा विस्मयं परमं ययौ ।
क्षत्रधर्मस्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसम्भ्रमम् ॥ १९ ॥ ततो राजा
मुचुकुन्दं सोऽन्वयासहसुन्धराम् । बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्र-
धर्ममनुव्रतः ॥ २० ॥ एवं चो धर्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्त्तते ।
जयत्यविजितामूर्वीं यमस्य महदश्रुते ॥ २१ ॥ नित्योदकी ब्राह्मणः
अन्नित्यशस्त्रय क्षत्रियः । तयोर्हि सर्वमन्यत्तं यत् किञ्चिज्जगती-
गतम् ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मुचुकुन्दो-
पाख्याने चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

मेवेति भूयोऽद्वैमिति नियय । कर्मणः पृथिवीपालः नृपसोऽद्वैत-
 वार्यापि ॥ ८ ॥ तादृशात् किलिपाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ।
 प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्वनं चौरैर्हृदयं यद्वि । ततः स्वकीयात् प्रदेश-
 स्यादपत्तेनोपजीवत ॥ १० ॥ सर्ववर्षे सदा रक्ष्य ब्रह्मस्य ब्राह्मणा-
 यथा । न स्थेयं विपद्ये तेन योऽपन्नर्याद्विजातिषु ॥ ११ ॥ ब्रह्मस्यै
 रक्ष्यमाणे तु नवं भवति रक्षितम् । तस्मात्तेषां प्रसादेन कृतकृत्यो
 भवेन्नृप ॥ १२ ॥ पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव दिजा । नरा-
 स्तसुपजीवन्ति नृपः सर्वार्थसाधकम् ॥ १३ ॥ न हि कामात्मना
 राज्ञा सन्त कामबुद्धिना । नृपसेनातिलुब्धेन प्रक्यं पालयितुं
 प्रजा ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि
 क्षणम् । धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १५ ॥ तद्वत्
 मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते । वनमेव गमिष्यामि तस्माद्दर्श-
 चिकीर्षया ॥ १६ ॥ तत्र मेघेष्वरखेषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रिय ।
 धर्मभारार्थयिष्यामि मुनिर्भूलफलाशन ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । वेदाहं तव या बुद्धिरात्नस्य गुणैव सा ।
 न च शुडानृपसेन प्रक्यं राज्यमुपासितुम् ॥ १८ ॥ अपि तु त्वां
 मृदुप्रश्नमत्यार्त्तमतिधार्मिकम् । ह्यीव धर्मवृणामुक्तं न लोको-
 वद्गमन्यते ॥ १९ ॥ वृत्तिन्तु त्वमपेक्षस्व पितृपैतामहोचिताम् ।
 नैव राज्ञा तथा वृत्तं यथा त्वं स्यातुमिच्छति ॥ २० ॥ न हि
 वैलोक्यसृष्टमानृपस्यमिहास्थितः । प्रजापालनसम्भूतमात्रा धर्म-
 फलं ह्यसि ॥ २१ ॥ न ज्ञेतामाश्रित्य पाण्डुरं च कुन्ती त्वावत ।
 तथैतत् प्रज्ञया तात यथा चरसि मेघया ॥ २२ ॥ शीर्षं बलव-
 सत्यञ्च पिता तव सदाब्रवीत् । माहात्म्यप्रह्वं महौदार्यं भवत-
 कुन्त्ययावत ॥ २३ ॥ नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं चोच्चैः मानुष-
 देवते । पुत्रेष्वामासते नित्यं पितरो देवतानि च ॥ २० ॥ तात

मध्ययनं वचं प्रजातां परिपालनम् । धर्मानेतद्धर्मं वा जन्म-
 नैवाभ्यजायथाः ॥ २५ ॥ काले धुरि च युक्तानां वचतां मार-
 गाहिभम् । सीदतामपि कौन्तेय न कीर्त्तरवसीदति ॥ २६ ॥ सम-
 न्ततो विनियतो वहत्वस्त्रलितो हतः । निर्दोषः कर्मवचनात्
 सिद्धिः कर्मण एव सा ॥ २७ ॥ नैकान्तविनिपातेन विचचारेह
 कथन । धर्मी रक्षी वा राजा वा ब्रह्मचार्य्य वा पुनः ॥ २८ ॥
 अल्पं हि सारभूयिष्ठं यत् कर्मोदारमेव तत् । कृतमेवाकृताच्छ्रेयो
 न पापीयीऽस्वकर्मणः ॥ २९ ॥ यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नो-
 त्यैश्वर्य्यमुत्तमम् । योगक्षेमस्तदा राज्ञः कुमलायैव कल्पयति ॥३०॥
 दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूतृतया गिरा । सर्वतः प्रतिगृह्णीया-
 द्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ ३१ ॥ यं हि वैद्याः कुले जाता ह्यवृत्ति-
 भयपीडिताः । प्राप्य दृष्टाः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥३२॥

युधिष्ठिर उवाच । किं तात परमं स्वयं का ततः प्रीतिरुत्तमा ।
 किं ततः परमैश्वर्य्यं ब्रूहि मे यदि पश्यसि ॥ ३३ ॥

भीष्म उवाच । यस्मिन् भयार्हितः सम्यक् क्षेमं विन्दत्यपि
 क्षणम् । स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥ तमेव
 प्रीतिमास्तस्मात् कुक्षणा कुरुसत्तम । भव राजा जय स्वयं सतां
 रक्षासतो जहि ॥ ३५ ॥ अनु त्वा तात जावन्तु सुहृदः साधुभिः
 सह । पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव हिजाः ॥ ३६ ॥ घृष्टं
 शूरं प्रहृत्तारमनृशंसं जितेन्द्रियम् । वत्सलं सखिभक्तारमुप-
 जीवन्ति तं नराः ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्यणि

पञ्चमप्रतोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
तेषां विशेषमाचक्षु ब्राह्मणानां पितामह ॥ १ ॥

भीम उवाच । विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्वत्र समदर्शिनः । एते
ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्त्तिताः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसाम-
सम्पन्नाः स्वेषु कर्मसुवस्थिताः । एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां
भवन्त्युत ॥ ३ ॥ जन्मकर्मविहीना ये कर्तव्या ब्रह्मवन्धवः । एते
शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ४ ॥ अयोत्रियाः सर्व एव
सर्वे चानाहितात्मयः । तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिञ्च
कारयेत् ॥ ५ ॥ आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः । एते
ब्राह्मणवाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक् पुरोहितो
मन्त्री दूतो वार्त्तानुकर्षकः । एते चतस्रसमा राजन् ब्राह्मणानां
भवन्त्युत ॥ ७ ॥ अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
एते वैश्वसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ८ ॥ एतेभ्यो बलि-
मादयः द्वौनकोपो महीपतिः । ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव
च ॥ ९ ॥ अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् । ब्राह्म-
णानाञ्च ये केचित् विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ १० ॥ विकर्मस्थाश्च
नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथञ्चन । नियम्या सन्विभज्याश्च धर्मानु-
ग्रहकारणात् ॥ ११ ॥ यस्य स विषये राजन् स्तेनो भवति वै
द्विज । राज्ञ एवापराधन्तं मन्यन्ते तद्विद्मो जनाः ॥ १२ ॥ अद्वत्तग-
यो भवेत् स्तेनो वेदवित् स्नातकस्तथा । राजन् स राज्ञा भर्त्तव्य
इति वेदविद्मो विदुः ॥ १३ ॥ स चेन्नोपनिवर्त्तत कृतवृत्तिः पर-
न्तपः । ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात् स्वान्धवः ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

- युधिष्ठिर उवाच । केषां प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ ।
कया च दत्तया वर्त्तत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राज्ञाणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदि-
कम् । ब्राह्मणानाञ्च ये केचित् विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ २ ॥ विक-
र्मस्थाय नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथञ्चन । इति राज्ञा पुरावृत्त-
मपि जल्पन्ति साधवः ॥ ३ ॥ यस्य न विपये राज्ञः स्तेनो भवति
वै द्विजः । राज्ञ एवापराधन्तं मन्यन्ते किलिपुं नृप ॥ ४ ॥ अभि-
ग्रस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा । तस्माद्राजर्षय- सर्वे ब्राह्म-
णानन्वपालयन् ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीत केकेयराजेन द्वियमाणेन रक्षसा ॥ ६ ॥ केकयानामधि-
पतिं रक्षो जग्राह दारुणाम् । स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरख्ये
सशितव्रतम् ॥ ७ ॥

राजोवाच । न मे स्तेनो जनपदे न कदर्थी न मदाप ।
नानाहिताग्निर्नायञ्वा मामकान्तरमाविश ॥ ८ ॥ न च मे ब्रह्म-
णोऽविद्वान् नात्रतो नाप्यमीमप । नानाहिताग्निर्नायञ्वा माम-
कान्तरमाविशः ॥ ९ ॥ नानातदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विपये मम ।
अधीते नात्रती कथिन्मामकान्तरमाविशः ॥ १० ॥ अध्यापयन्त्य-
धीयन्ते यजन्ते याजयन्ति च । ददति प्रतिशृङ्गन्ति पट्सु कर्म-
स्ववस्थिताः ॥ ११ ॥ पूजितः संविभक्ताथ सद्भवः सत्यवादिनः ।
ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १२ ॥ न याचन्ति
प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदा । नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याज-
यन्ति न ॥ १३ ॥ ब्राह्मणान् परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः ।
क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १४ ॥ कृपिगोरख्य-
वाणिल्यभुपजीवन्त्यभायदा । अप्रमत्ताः क्रियावन्त सुव्रताः सत्य-
वादिनः ॥ १५ ॥ सन्धिभागं दमं शौचं शौद्धदश्च व्यपायिताः ।
मम वैश्या स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ १६ ॥ वीन् वर्या-

नुपजीवन्ति यथावदनस्तयकाः । मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तर-
 माविशः ॥ १७ ॥ कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोपिताम् । सन्धि-
 भक्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ १८ ॥ कुलदेशादिघर्माणां
 ग्रथितानां यथाविधि । अव्युक्तेस्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः
 ॥ १९ ॥ तपस्विनी मे विषये पूजिताः परिपालिताः । सन्धिभक्ताश्च
 सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥ २० ॥ नासन्धिभक्त्य भोक्तास्मि
 नाविशानि परस्त्रियम् । स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तर-
 माविशः ॥ २१ ॥ नाब्रह्मचारी भिक्षावान् भिक्षुर्वा ब्रह्मवर्ष्यवान् ।
 अनृत्विजा हतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ॥ २२ ॥ नावजानाम्यहं
 वैद्यान् एवान् तपस्विन । राष्ट्रे स्वपति जागर्मि मामकान्तर-
 माविशः ॥ २३ ॥ आत्मविज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् । स्वामी
 सर्वस्य राष्ट्रस्य धीमान् मम पुरोहितः ॥ २४ ॥ दानेन विद्यामभि-
 वाञ्छामि लोकान् सत्येनाथो ब्राह्मणानाञ्च सुप्रता । शुश्रूषया
 चापि शुद्धनुपैमि न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २५ ॥ न मे राष्ट्रे
 विधवा ब्रह्मबन्धुर्न ब्राह्मणः कितवो नोत्त चौरः । अयाच्ययाजी
 न च पापकर्मा न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २६ ॥ न मे शस्त्रै-
 रनिर्मिन्नं गात्रे ह्यङ्गुलमन्तरम् । धर्मायं युध्यमानस्य मामकान्तर-
 माविशः ॥ २७ ॥ गोब्राह्मणेभ्यो यज्ञेभ्यो नित्यं स्वस्वयनं मम ।
 आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ॥ २८ ॥

राक्षस उवाच । यस्मात् सर्वास्वस्वास्तु धर्ममेवान्ववेक्षसे ।
 तस्मात् प्राप्नुहि कैकेय गृहं स्वस्ति ब्रजाम्यहम् ॥ २९ ॥ येषां
 गोब्राह्मणं रक्ष्यं प्रजा रक्ष्याय कैकेय । न रक्षीभ्यो मय तेषां कुत
 एव तु पापकात् ॥ ३० ॥ येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मपरं
 दलम् । अतिथिप्रियास्तथा पौरास्तो वै स्वर्गजितो नृपाः ॥ ३१ ॥

भीष्म उवाच । तस्माद्दिजातीन् रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः ।
 आशीरेषां भवेद्राजन् राश्यां सम्यक् प्रवर्त्ततान् ॥ ३२ ॥ तस्माद्वाशा

विशेषेण विकर्मस्था हिजातयः । नियम्याः सस्विमच्याय तदनु-
ग्रहकारणात् ॥ ३३ ॥ एवं यो वर्त्तते राजा पौरजानपदेष्विह ।
अनुभूयेच्च भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कैकेयोपाख्याने
सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । व्याख्याता राजधर्मेण वृत्तिरापस्तु भारत ।
कथंस्विद्वैश्वधर्मेण सञ्चोवेद्ब्राह्मणी न वा ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अमृतः क्षत्रधर्मेण वैश्वधर्मेण वर्त्तयेत् ।
कृपिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसङ्घये ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कानि पण्यानि विक्रीय स्वर्गलोकान्
हीयते । ब्राह्मणी वैश्वधर्मेण वर्त्तयन् भरतपंभ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । सुरालवणमित्येव तिलान् केशरिणः पशून् ।
ऋषभान् नधु मांसञ्च कृतान्द्रुयुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ सर्वास्ववस्था-
स्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्त्तयेत् । एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणी
नरकं व्रजेत् ॥ ५ ॥ अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी
विराट् । धेनुयश्च सीमय न विक्रिया कथञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षेना-
मस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः । निमयेत् पक्षमानेन भोजना-
र्याय भारत ॥ ७ ॥ वयं सिद्धमपिष्यामो भवान् साधयतामिमाम् ।
एवं संवीक्ष्य निमयं नाधर्मोऽस्ति कथञ्चन ॥ ८ ॥ अत्र ते वर्त्तयि-
ष्यामि पुरा धर्मः सनात्नन । व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निवोध युधि-
ष्ठिर ॥ ९ ॥ भवतेऽहं दृढानीदं भवानेतत् प्रयच्छतु । रुचितो
वर्त्तते धर्मो न वलात् संप्रवर्त्तते ॥ १० ॥ इत्येवं संप्रवर्त्तन्ते व्यव-
हाराः पुरातनाः । ऋषीणामितरेषाञ्च साधु चैतदसमयम् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ तात यदा गर्वाः यस्यामादृते प्रजा ।

व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मैः चतस्य क्षीयते बलम् ॥ १२ ॥ राजा
 दाता तु लोकस्य कथञ्च स्यात् परायणम् । एतन्मे संशयं ब्रूहि
 विस्तरेण नराधिप ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । दानेन तपसा यज्ञैरद्रीहेण दमेन च । ब्राह्मण-
 प्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेद्युरात्मनः ॥ १४ ॥ तेषां धी वेदवल्लिनस्ते-
 ऽभ्युत्थाय समन्ततः । राज्ञो बलं वर्द्धयेयुर्महेन्द्रस्येव देवता ॥ १५ ॥
 राज्ञोऽपि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाद्भुतः परायणम् । तद्ब्रह्मबलेनैव
 समुत्थेयं विजानता ॥ १६ ॥ यदा तु विजयी राजा क्षेमं राष्ट्रे-
 ऽभिसन्दधेत् । तदा वर्णा यथाधर्मं निविशेयुः कथञ्चन ॥ १७ ॥
 उक्त्यादि प्रवृत्ते तु दस्युभिः सङ्घरे कृते । सर्वे वर्णा न दुष्येयुः
 अस्त्ववन्तो युधिष्ठिर ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ चेत् सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणं
 प्रति । कस्तस्य ब्रह्मणस्खाता को धर्मः किं परायणम् ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच । तपसा ब्रह्मचर्येण अस्त्रेण च बलेन च ।
 अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥ २० ॥ क्षत्रिय-
 ख्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः । ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात् क्षत्रं
 हि ब्रह्मसम्भवम् ॥ २१ ॥ अद्भुतोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्नतो लोह-
 मुत्थितम् । तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वासु योनिषु ग्राम्यति ॥ २२ ॥
 यदा ह्यिनत्तयोऽश्मानमग्निद्यापोऽभिमन्यति । क्षत्रञ्च ब्राह्मणं
 द्वेष्टि तदा नश्यन्ति ते त्रयः ॥ २३ ॥ तस्माद्ब्रह्मणि ग्राम्यन्ति क्षत्रि-
 याणां युधिष्ठिर । समुदीर्क्षान्यजेद्यानि तेजासि च बलानि च
 ॥ २४ ॥ ब्रह्मवीर्यो मृदो भूते क्षत्रवीर्यं च दुर्बले । दुष्टेषु सर्व-
 वर्णेषु ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ॥ २५ ॥ ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा
 जीवितमात्मनः । ब्राह्मणान् परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ॥ २६ ॥
 मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते । ब्राह्मणायं हि सर्वेषां
 मस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७ ॥ अतिस्त्रिष्टमधीतानां लोकानतितपस्वि-

नाम् । अनामकामोर्विशतां शूरा यान्ति परां गतिम् ॥ २८ ॥
 ब्राह्मणस्त्रिषु वर्मेषु अस्त्रं गृह्णन् न दृष्यति । एवमेवात्मनस्व्यागा-
 न्नान्यं धर्मं विदुर्जना ॥ २९ ॥ तैभ्यो नमश्च भद्रञ्च वी-
 राणि जुह्वते । ब्रह्महिपो नियच्छन्तस्तेषां नोऽस्तु मलोकता ।
 ब्रह्मलोकजितः स्वर्गान् वीरांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥ ३० ॥ यथाश्व-
 मेधावभृथे स्नाता-पूता भवन्त्युत । दुष्कृतस्य प्रणाशश्च तथा शस्त्र-
 हता रणे ॥ ३१ ॥ भवत्यधर्मी धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि ।
 कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः ॥ ३२ ॥ मैत्राः क्रूराणि
 कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम् । धर्म्याः पापानि कुर्वाणा गच्छन्ति
 परमां गतिम् ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु अस्त्रं गृह्णन् दृष्यति ।
 आत्मव्राणे वर्मदोषे दुर्दम्यनिवभेषु च ॥ ३४ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । अभ्युत्थिते दस्युवले क्षत्रार्थे वर्मसङ्करे ।
 सम्प्रसूढेषु क्षत्रेषु यदन्योऽभिभवेदली ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणो यदि वा
 वश्यः शूद्रो वा राजसत्तम । दस्युभ्योऽथ प्रजारक्षेद्दण्डं धर्मिण
 धारयन् ॥ ३६ ॥ कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात् स वाय्वो वा भवेन्न
 वा । तस्माच्छस्त्रं गृहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः ॥ ३७ ॥

भीष्म उवाच । अपारे यो भवेत् पारमप्लवे यः प्रवो भवेत् ।
 शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ॥ ३८ ॥ यमाश्रित्य
 नरा राजान् वर्त्तयेयुर्यथासुखम् । अनायाः परिकात्यन्ती दस्युभिः
 परिपीडिताः ॥ ३९ ॥ तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम् ।
 अमीरभीक्षां कौरव्य कर्त्ता सम्मानमर्हति ॥ ४० ॥ किन्तेर्योऽन-
 डुहो नोष्ठा किं धेन्वा वाप्यदुग्धया । बन्धव्या भार्थया कोऽर्थः
 कोऽर्थो राज्ञाप्यरक्षता ॥ ४१ ॥ यथा दारुमयो हस्ती यथा
 धर्ममयो मृगः । यथा क्षत्र्यः पण्डो वा पार्थ क्षेत्रं यथोपरम्
 ॥ ४२ ॥ एवं विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रक्षिता । मेघो
 न वर्पते यश्च सर्वथा ते निरर्क्षकाः ॥ ४३ ॥ नित्यं यस्तु मतो

रक्षेत्सतय निवर्त्तयेत् । स एव राजा कर्त्तव्यस्तेन सर्वमिदं
धृत्तम् ॥ ४४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

अष्टसप्ततीऽध्यायः ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्व समुत्थाः कथं श्रीला ऋत्विजः स्युः
पितामह । कथंविधास्य राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदताम्बर ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । प्रतिकर्म्मपराचार ऋत्विजां न विधीयते ।
छन्दः सामादि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ॥ २ ॥ ये त्वेकरतयो
नित्यं वीराणां प्रियवाद्दिनः । परस्परस्य सहृदः समन्तात् सम-
दर्शिनः ॥ ३ ॥ अनृशंसाः सत्यवाक्या अकुसीदा अथर्जवः ।
अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्यस्तीतिज्ञा दमः शमः ॥ ४ ॥ धीमान् सत्य-
वती दान्तो भूतानामविहिंसकः । अक्रामहेपसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः
समन्वितः ॥ ५ ॥ अहिंसको ज्ञानवृत्तः स ब्रह्मासनमर्हति । एते
महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथाहृत ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते ।
इदं देयमिदं देयं न क्वचिद्भवतिश्रुते ॥ ७ ॥ नेदं प्रतिधनं शास्त्र-
मापन्नधर्मानुशास्त्रतः । याज्ञा शास्त्रस्य धोरियं न शक्तिं सम-
वेक्षते ॥ ८ ॥ अहावता च यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः । मिथ्यो-
पेतस्य यज्ञस्य किमु अन्ना करिष्यति ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । न वेदानां परिभवान्न शाठेयन न मायया ।
कश्चिन्नददवाप्नोति मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १० ॥ यथाङ्गं दक्षि-
णास्तात वेदानां परिहृणम् । न यथा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति
कथञ्चन ॥ ११ ॥ शक्तिस्तु पूषंपात्रेण समिता न समा भवेत् ।
अवशं तात यष्टव्यं त्रिभिवंशैर्यथाविधि ॥ १२ ॥ सोमो राजा

ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी स्थितिः । तच्च विक्रोतुमिच्छन्ति न
 वृथावृत्तिरिच्छते ॥ १३ ॥ तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रतावते ।
 द्रुत्वेवं धर्मतो ध्यातृद्विभिर्धर्मवारिभिः ॥ १४ ॥ पुमान् यज्ञस्य
 सोमस्य न्यायवृत्तो यदा भवेत् । अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न
 चात्मनः ॥ १५ ॥ शरीरं वृत्तमास्थाय इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
 नातिसम्यक् प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १६ ॥ तपो
 यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः । तस्ते तपः प्रवक्ष्यामि विहं-
 स्तदपि मे शृणु ॥ १७ ॥ अहिंसा सत्यवचनमानृधंस्यं तथा धृणा ।
 एतत्तपो विदुर्घोरा न शरीरस्य घोषणम् ॥ १८ ॥ अप्रामाण्यञ्च
 वेदानां शास्त्राणाञ्चामिलङ्घनम् । अव्यवस्था च सर्वत्र तद्दे नाशन-
 मात्मनः ॥ १९ ॥ निबोध दशहीतृणां विधानं पार्थ यादृशम् ।
 चित्तिः स्रुक् चित्तमान्यञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ २० ॥ सर्वं
 लिङ्गं मृत्युपदमार्ज्वं ब्रह्मणः पदम् । एतावान् ज्ञानविषयः किं
 प्रसापः करिष्यति ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

एकोनाश्रौतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 पुरुषिणासहायिन किमु राज्ञा पितामह ॥ १ ॥ किं श्रील. किं
 समाचारो राज्ञोऽथ सचिवो भवेत् । कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे
 न च विश्वसेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञा राजन् भवन्त्युत ।
 सहायो भलमानस सहज कृत्रिमस्तथा ॥ ३ ॥ धर्मात्मा पद्म-
 थापि मित्रं नैकस्य न हयोः । यतो धर्मस्ततो वा स्याद्धर्मस्थो
 वा ततो भवेत् ॥ ४ ॥ यस्तप्यार्यो न रोचित न तं तस्य प्रकाशयेत् ।

धर्माधर्मेण राजानयन्ति विजिगीषवः ॥ ५ ॥ चतुर्णां मध्यमौ
 श्रेष्ठौ नित्यं शङ्खौ तथापरौ । सर्वं नित्यं शङ्खितव्याः प्रत्यक्षं
 कार्यमात्मनः ॥ ६ ॥ न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्तव्यो मित्ररक्षणे ।
 प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ ७ ॥ असाधुः साधु-
 तामेति साधुर्भवति दारुण । अरिश्च मित्रं भवति मित्रञ्चापि
 प्रदुष्यति ॥ ८ ॥ अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन् को जातु विश्वसेत् ।
 तस्मात् प्रधानं यत् कार्यं प्रत्यक्षं तत् समाचरेत् ॥ ९ ॥ एकान्तेन
 हि विश्वासः कृतस्त्वो धर्मार्थनाशकः । अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना
 च विशिष्यते ॥ १० ॥ अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन् हि विपद्यते ।
 यस्मिन् करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ॥ ११ ॥ तस्मा-
 द्विश्वसिनव्यञ्ज शङ्खितव्यञ्ज केषुचित् । एषा नीतिगतिस्तात् लब्ध्या
 चैव सनातनी ॥ १२ ॥ यं मन्येत ममाभावादिममर्थागम स्पृशेत् ।
 नित्यं तस्मात् शङ्खितव्यममित्रं तद्दिदुर्बुधाः ॥ १३ ॥ यस्य चैत्रा-
 द्दण्डकं चैत्रमन्यस्य गच्छति । न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्
 सर्वसेतव ॥ १४ ॥ तथैवात्स्य दकाङ्गीतस्तस्य भेदनमिच्छति । यमेवं
 लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनाईशेत् ॥ १५ ॥ यस्य वृद्ध्या न दृष्येत
 क्षये दीनतरो भवेत् । एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति चक्षते ॥ १६ ॥
 यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति । तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं
 यथा पितरि वै तथा । तं शङ्ख्या ब्रह्मेमानश्च सर्वतः परिव्रंक्षयेत्
 ॥ १७ ॥ नित्यं क्षतादारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु । क्षताङ्गीतं
 विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् । ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य
 रिपवः स्मृताः ॥ १८ ॥ व्यसनान्नित्यभीतो यः समृद्ध्या यो न
 दुष्यति । यत् स्यादिवं विधं मित्रं तदात्मसमनुच्यते ॥ १९ ॥
 रूपवर्णस्वरोपेतस्ति तद्गुरनस्त्यक्तः । कुलीनः कुलसम्पन्नः स
 तस्मात् प्रत्यनन्तरः ॥ २० ॥ मेधावी स्मृतिमान् दक्षः प्रकृत्या
 चानृशंस्यवान् । यो मानितोऽमानितो वा न च दुष्येत् कदाचन ॥ २१ ॥

ऋत्विग्वा यदि वाचार्यं सखा वात्यन्तसंस्तुत । गृहे वसेद्गमात्यस्ते
स स्यात् परमपूजित ॥ २२ ॥ स ते विद्यात् पर मन्त्रं प्रकृतिं
चार्यधर्मयो । विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥ २३ ॥
नैव हौ न त्रयं कात्या न मृषेरन् परस्परम् । एकार्थं श्रेयं भूताना
भेदो भवति सर्वदा ॥ २४ ॥ कौर्त्तिप्रधानो यस्तु स्याद्यथ स्यात्
समये स्थित । समर्थान् यश्च न हेष्टि नानार्थान् कुरुते च य ॥ २५ ॥
यो न कामाद्भवति क्रोधाद्वा धर्मसुत्सजेत् । दत्तं पर्याप्त-
वचनं स ते स्यात् प्रत्यनन्तर ॥ २६ ॥ कुलीनं शीलसम्पन्न-
स्तितिसुरविकत्यन । शूरयार्थ्यय विहाय प्रतिपत्तिविशारद ॥ २७ ॥
एते क्षमाया कर्त्तव्या सर्वकर्मस्त्वस्थिता । पूजिता मविभक्ताय
सुसहाया स्वनुष्ठिता ॥ २८ ॥ कृतस्त्वमेते विनिच्छिन्ना प्रतिरूपेषु
कर्मसु । युक्ता महतसु कार्येषु श्रेयास्युत्पापयन्वृत ॥ २९ ॥ एते
कर्माणि कुर्वन्ति स्वर्षमाना मिय सदा । अनुतिष्ठन्ति चैवायमाच-
क्षाणा परस्परम् ॥ ३० ॥ ज्ञातिभ्यश्चैव बुध्येया सत्योरिव भवं
सदा । उपराजेष राजार्हं ज्ञातिर्नं सद्गते सदा ॥ ३१ ॥ ऋजो-
र्मृदोर्वदान्यस्य ह्यीमत सत्ववादिन । नान्यो ज्ञातेर्महावाहो
विनाशमभिनन्दति ॥ ३२ ॥ अज्ञातितोऽपि न सुखा नावशेषास्त-
परम । अज्ञातिमस्त पुरुष परे चाभिमवन्त्युत ॥ ३३ ॥ निकृतस्य
नरेरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् । नान्यैर्निकारं सद्गते ज्ञातिज्ञातेः
कथञ्चन ॥ ३४ ॥ आत्मानमेव जानाति निकृत वान्धवैरपि । तेषु
सन्ति गुणायैव नैर्गुण्य चैव लक्ष्यते ॥ ३५ ॥ नाज्ञातिरनुग्रहज्ञाति
न चाज्ञातिर्नमस्यति । उभयं ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्यमाधु च
॥ ३६ ॥ सम्मानयेत् पूजयेच्च वाचा नित्यञ्च कर्मणा । कार्यार्थं
प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ ३७ ॥ विश्वस्तपदविश्वस्त-
स्तेषु वर्त्तत सर्वदा । न हि दोषो गुणो वेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते
॥ ३८ ॥ अस्यैव वर्त्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिन । अमित्रा स-

प्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ ३८ ॥ य एवं वर्त्तते नित्यं शान्ति-
सम्बन्धिमण्डले । मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे चिरं ययसि तिष्ठति ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमग्राह्यके तस्मिन् शान्तिसम्बन्धिमण्डले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाष्यते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सम्वादं वासुदेवस्य सुरर्षेर्नारदस्य च ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच । नासह्यत् परमं मन्त्रं नारदाहति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सह्यत् पण्डितो वाप्यनात्मवान् ॥ ३ ॥ स ते
सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद । कृत्स्नं बुद्धिबलं प्रेक्ष्य सं-
पृच्छेत्त्रिदिवङ्गम् ॥ ४ ॥ दास्यमैश्वर्य्यवादेन शान्तीनां न करो-
म्यहम् । अर्द्धं भोक्तास्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥ ५ ॥
अरणीमन्त्रिकामो वा मथ्याति हृदयं भम । वाचा दुरुक्तं देवर्षे
तन्मे दहति नित्यदा ॥ ६ ॥ बलं सङ्घर्षणे नित्यं सौकुमार्य्यं पुन-
र्गदे । रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥ ७ ॥ अन्ये
च्चि सुमहाभागा बलवन्तो दुरुक्तहाः । नित्योत्थानेन सम्पन्ना
नारदान्धकहृणाय । यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृत्स्नमेव
तत् ॥ ८ ॥ हाभ्यां निवारितो नित्यं द्वणोम्येकतरं न च । स्यातां
यस्याहकाक्रूरौ किन्तु दुःखतरं ततः । यस्य चापि न तौ स्यातां
किन्तु दुःखतरं ततः ॥ ९ ॥ सोऽहं वितवमातेव हयोरपि महा-
मते । एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्य पराजयम् ॥ १० ॥ भमैवं
क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा । वक्तुमहंसि यच्छेवो शान्तीना-
मात्मनस्तथा ॥ ११ ॥

नारद उवाच । आपदो द्विविधाः कृष्ण वाङ्मायाभ्यन्तराय
ह । प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वभावाद्यदि वान्यतः ॥ १२ ॥ सेच-
माभ्यान्तरा तुभ्यमापत् कृच्छ्रा स्वकर्म्मजा । अक्रूरभोजप्रभवाः सर्वे
श्चेते तदन्वयाः ॥ १३ ॥ अयं हेतोर्हि कामादा वाचा वीमत्सयापि
वा । आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १४ ॥ कृतमूल-
मिदानीन्तु ज्ञातिशब्दं सहायवान् । न शक्यं पुनरादातुं वान्त-
मन्नमिव त्वया ॥ १५ ॥ वभ्रूशसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथञ्चन ।
ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ १६ ॥ तच्चेत् सिध्येत्
प्रयत्नेन कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् । महाक्षयं व्ययो वा स्यादिनाशो
वा पुनर्भवेत् ॥ १७ ॥ अनायसेन शस्त्रेण मृदुनां हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृच्यानुमृच्य च ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथम् ।
येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृच्यानुमृच्य च ॥ १९ ॥

नारद उवाच । शक्त्यान्नदानं सततं तितित्तार्ज्वलवमार्हवम् ।
यथाहं प्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ २० ॥ ज्ञातीनां वक्तु-
कामानां कटुकानि लघूनि च । गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व
मनासि च ॥ २१ ॥ नामहापुरूपः कथिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमाधत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ २२ ॥ सर्व एव गुरुं
भारमनङ्गान् वहते समे । दुर्गे प्रतीक. सुगवी भारं वहति दुर्व-
हम् ॥ २३ ॥ भेदादिनाय. सद्धानां सद्गुणस्त्र्योऽसि केशव । यथा
त्वां प्राप्य मोक्षीरेदयं सद्गुणतया कुरु ॥ २४ ॥ नान्यत्र बुद्धि-
ज्ञान्तिभ्यां नाम्यप्येन्द्रियनिग्रहात् । नान्यत्र धनसंत्यागात् गुणः
प्राप्तेऽवतिष्ठते ॥ २५ ॥ धन्यं यमस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं सदा ।
ज्ञातीनामविनाश स्यात् यथा कृष्ण तथा कुरु ॥ २६ ॥ आयत्याह
तदाले च न तेऽस्यविदितं प्रभो । पाङ्गुण्यस्य विधानेन यात्रा-
यानविधौ तथा ॥ २७ ॥ यादवा. कुरुरा भीजा. सर्वे धान्यक-

हृतात् शङ्कमानो दुस्विनाद्दुरधिष्ठितात् । दुरासिताद्दुर्भ्रंजिता-
 दिङ्गिताद्दुश्चेष्टितात् ॥ २९ ॥ देवतेव हि सर्वार्थान् कुर्याद्राजा
 प्रसादितः । वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्द्देहेत् ॥ ३० ॥ इति
 राजन् यमः प्राह वर्त्तते च तथैव तत् । अथ भूयांसमेवार्थं करि-
 ष्यामि पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ ददात्यक्तहिधोऽमात्यो बुद्धिसाह्वय-
 मापदि । वायसस्वेष मे राजन् मनु कार्याभिसंहितः ॥ ३२ ॥ न
 च मेऽत्र भवान् गच्छी न च तेषां भवान् प्रियः । हिताहितास्तु
 बुध्येया मा परोक्षमतिर्भवेः ॥ ३३ ॥ ये त्वादानपरा एव वसन्ति
 भवतो गृहे । अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्मैऽभिसंहितम् ॥ ३४ ॥
 ये वा भवहिनाग्नेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् । आन्तरैरभिसन्धाय
 राजन् सिध्यति चान्यथा ॥ ३५ ॥ तेषामहं भयाद्राजन् गमिष्या-
 म्यन्यमाश्रमम् । तैर्हि मे सन्धितो वाणः काके निपतितः प्रभो ॥ ३६ ॥
 छद्मकामैरकामस्य गमितो यमसादनम् । दृष्टं श्रुतमथा राजं-
 स्तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ ३७ ॥ बहूनाक्रभपयाहां तिमिङ्गिलगणा-
 युताम् । काकेन वालिग्नेनेमां यामतार्पमहं नदीम् ॥ ३८ ॥
 स्थाणुश्मकण्टकवतीं सिद्धव्याघ्रसमाकुलाम् । दुरासदां दुष्प्रसहां
 गुहां हैमवतीमिव ॥ ३९ ॥ अग्निना तामसं दुर्गं नौभिराप्यञ्च
 गम्यते । राजदुर्गावतरणे नोपायं पण्डिता विदुः ॥ ४० ॥ गहनं
 भवतो राज्यमन्धकारं तमोऽन्वितम् । नेह विश्वसितुं शक्यं भव-
 तापि कुतो मया ॥ ४१ ॥ अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती
 इह । वधो क्षीपात्र सुकृते दुष्कृते न च शंभयः ॥ ४२ ॥ न्यायतो
 दुष्कृते घातः सुकृतेन कथञ्चन । नेह युक्तां स्थिरं स्थातुं जवेनैवा-
 ब्रजेदुधः ॥ ४३ ॥ सीता नाम नदी राजन् प्रवी यस्यां निमज्जति ।
 तद्योपमामिमां मन्थे वायुरां सर्ववातिनीम् ॥ ४४ ॥ मधुप्रपातो
 हि भवान् भोजनं विषसंयुतम् । असतामिव ते भावो वर्त्तते न
 क्षामिव । आमीविपैः परिहृतः कूपस्त्वमसि पायिव ॥ ४५ ॥

दुर्गतीर्था वृहत्कुला कारीरा विवस्युता । नदी मधुरपाणीया
यथा राजस्तथा भवान् ॥ ४६ ॥ श्वश्रुधर्मोमायुयुतो राजहससमो
ह्यसि ॥ ४७ ॥ यथायित्य महावृक्षं कश्च सम्बद्धंते महान् ।
ततस्त सद्गणीत्येव तमतीत्य च बद्धंते ॥ ४८ ॥ तेनैवोग्रेभ्यनेनैव
दावी दहति तारुण । तथोपमा ह्यमात्यास्ते राज्ञस्तान् परि-
धीधयं ॥ ४९ ॥ तया चैव कृता राजन् भवता परिपालिता ।
भवन्तमभिसन्धाय जिघासन्ति भवतप्रियम् ॥ ५० ॥ उषित शङ्क-
मानेन प्रमाद परिप्लवता । अन्त सर्प इवागारे वीरपत्रगा इवा-
लये । धील जिघासमानेन राज्ञश्च सहजीविन ॥ ५१ ॥ कश्चि
ल्लितेन्द्रियो राजा कश्चिदस्यान्तरा जिता । कश्चिद्रिया प्रियो
राजा कश्चिद्राज प्रिया प्रजा । विजिघासरिद्ध प्राप्तस्तवाह
राजसत्तम ॥ ५२ ॥ तस्य मे रोचते राजन् क्षुधितस्येव भोजनम् ।
अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकम् ॥ ५३ ॥ भवतीऽर्थ-
कृदित्येव मयि दोषो हि तै कृत । वियते कारण नान्यदिति
मे नात्र सशय ॥ ५४ ॥ न हि तेषामह द्रुग्धस्तत्तेषा दोषदर्शनम् ।
अरेर्हि दुर्हृदाह्ये भग्नपृष्ठादिवीरगात् ॥ ५५ ॥

राजोवाच । भूयसा परिहारेण सत्कारेण च भूयसा ।
पूजितो ब्राह्मणश्चेष्ट भूयो वस गृहे मम ॥ ५६ ॥ धीला ब्राह्मण
नेच्छन्ति ते न वृत्स्यन्ति मे गृह । भवतैव हि तज्ज्ञेय यत्तदेषा-
मनन्तरम् ॥ ५७ ॥ यथा स्यात् सुष्टतो दण्डो यथा च सुकृत
कृतम् । तथा समीक्ष्य भगवन् येयसे विनियुद्धु माम् ॥ ५८ ॥

सुनिरुवाच । अदशयन्निम दोषनेवीक दुर्बली कुर्व । तत
कारणमाश्राय पुरुष पुरुष जहि ॥ ५९ ॥ एकदोषा हि बहवो
मृद्धीयुरपिषण्टकान् । मन्त्रभेदभयाद्राजस्तफादितदृशवीमि ते
॥ ६० ॥ वयन्तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डा कृपालव । स्वस्ति
चेच्छाम भवत परेषाह यथान्त ॥ ६१ ॥ राजन्नात्मानमावचे

सम्बन्धी भवतो ह्यहम् । मुनिः कालकवचीय इत्येवमभिसंज्ञितः
 ॥ ६२ ॥ पितु सखा च भवत सम्मतः सत्यसद्गुरः । व्यापन्ने
 भवतो राज्ये राजन् पितरि संस्थिते ॥ ६३ ॥ सर्वकामान् परि-
 त्यज्य तपस्तप्तं तदा मया । स्नेहात्त्वान्तु ब्रवीम्येतन्मा भूयो विभ्र-
 मेदिति ॥ ६४ ॥ उभे दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया ।
 राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन् प्रमाद्यसि ॥ ६५ ॥ ततो राज-
 क्लले मन्त्री संजज्ञे भूयसा पुनः । पुरोहितक्लले चैव सम्प्राप्ते
 ब्राह्मणपैमे ॥ ६६ ॥ एकच्छूरां महीं कृत्वा कौशल्याय यशस्विने ।
 मुनिः कालकवचीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः ॥ ६७ ॥ हितं तदचनं
 श्रुत्वा कौशल्योऽन्वजयन्महीम् । तथा च कृतवान्राजा यथोक्तं तेन
 भारत ॥ ६८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवचीयो-
 पाख्याने द्विशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशाम्पते ।
 परिच्छेदास्तथामात्याः कीदृशा स्युः पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । स्त्रीनिषिवास्तथा दान्ताः सत्यार्जवसमन्विताः ।
 शक्ताः कथयितुं सम्यक् ते तव स्युः सभासद ॥ २ ॥ अमात्या-
 श्चातिशूराश्च ब्राह्मणाश्च परिश्रुतान् । सुसन्तुष्टांश्च कौन्तेय महोत्-
 साहाय्य वर्त्मसु । एतान् सहायार्हिलप्सेथाः सर्वास्त्रापत्सु भारत
 ॥ ३ ॥ कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तं निगूहति । प्रसन्न-
 मप्रसन्नस्वा पीडितं हतमेव वा । आवर्त्तयति भूविष्टं तदेव क्षनु-
 पालितम् ॥ ४ ॥ कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवन्तो वज्रश्रुताः ।
 प्रगल्भायानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छेदा ॥ ५ ॥ दौक्षुलेयाश्च

लब्धाय नृशंसा निरपत्रपाः । ते त्वां तां तृणपुत्रयुवावनाः क-
 पाणयः ॥ ६ ॥ कुलीनान् श्रीलसम्पन्नानिदित्ताननिष्ठान् ।
 द्विशकालविधानज्ञान् भर्तृकार्यहितैषिणः । नित्यमसुखं सर्वेषु राज्ञः
 कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ ७ ॥ अर्थमानार्थमत्कारैर्भोगैश्चावच प्रियान् ।
 यानर्थभाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखभागिनः ॥ ८ ॥ अभिन्नवृत्ता
 विद्वांसः सदृत्ताय रितव्रताः । न त्वां नित्यार्थिनो जह्युरक्षुद्राः
 सत्यवादिनः ॥ ९ ॥ अनार्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः ।
 तेभ्यः परिजग्मुस्तेषां ये चापि समयच्युताः ॥ १० ॥ नैकमिच्छेद्गणं
 हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः । यस्त्वेको बद्धभिः श्रेयान् कामं तेन
 गणं त्यजेत् ॥ ११ ॥ श्रेयसो लक्षणश्चेत्तद्विक्रमो यस्य दृश्यते ।
 कीर्त्तिप्रधाने यद्य स्यात् समये यद्य तिष्ठति ॥ १२ ॥ समर्थान्
 पूजयेद्यद्य नासहैः सहते च यः । न च कामाद्भयात् क्रोधात्
 लोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ॥ १३ ॥ अमानो सत्यवाक् क्षान्तो जितात्मा
 मानसंयुतः । स ते मन्त्रसहाय स्यात् सर्वावस्थापरीक्षितः ॥ १४ ॥
 कुलोः कुलसम्पन्नस्ति तच्छुद्धेक्ष आत्मवान् । शूरः कृतज्ञः सत्यश्च
 श्रेयसः पार्थ लक्षणम् ॥ १५ ॥ तस्यैव वर्त्तमानस्य पुरुषस्य विजा-
 नत । अमित्राः सम्प्रभोदन्ति तथा मित्रो भवन्त्यपि ॥ १६ ॥ अत
 जहं ममाख्याना परीक्षित गुणागुणम् । संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूति-
 कामश्च भूमिपः ॥ १७ ॥ सम्बुद्धाः पुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदिग्गजैः ।
 अहायैरव्यभोचारैः सर्वशः सुपरीक्षितैः ॥ १८ ॥ योनाः श्रोता-
 स्तथा मौलास्तथैवाप्यनहङ्गताः । कर्त्तव्या भूतिकामेन पुरुषिण
 दुभूयता ॥ १९ ॥ श्रेयं वैश्विकी बुद्धिः प्रकृतियैश्च योगिना । तेजो
 धैर्यं क्षमा शौचमनुराग स्थितिर्धृतिः ॥ २० ॥ परीक्ष्य च गुणा-
 न्निख्यं प्रौढभावात् धुरन्धरान् । पद्मोपधाव्यतीतांश्च कुर्याद्राजाय-
 कारिणः ॥ २१ ॥ पर्याप्तवचनान् शौरान् प्रतिपत्तिविशारदान् ।
 कुलीनान् सत्यसम्पन्नानिदित्ताननिष्ठान् ॥ २२ ॥ द्विशकाल-

विधानज्ञान् भर्तृकार्यहितैरिणः । नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजन् कुर्वीत
 मन्त्रिणः ॥ २२ ॥ हीनतेजोऽभिरुष्टो वै नैव जातु व्यवस्यति ।
 अथश्च जनयत्येव सर्वकर्मसु सशयम् ॥ २३ ॥ एवमल्पश्रुतो मन्त्री
 कल्याणाभिजनोऽप्युत । धर्मार्थकामसंयुक्तो नालं मन्त्र परौचि-
 तुम् ॥ २४ ॥ ' तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बद्धश्रुत । अनायक
 इवाचक्षुर्मुञ्चत्यणुषु कर्मसु ॥ २५ ॥ यो वाप्यस्थिरसङ्कल्पो बुद्धि-
 मानागतागम । उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म प्रापयितु चिरम्
 ॥ २६ ॥ केवलात् पुनरादानात् कर्मणो नोपपद्यते । परामर्शो
 विधिपाणामश्रुतस्येह दुर्भते ॥ २७ ॥ मन्त्रिण्यननुरक्ते तु विप्र्रासो
 नोपपद्यते । तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्र प्रकाशयेत् ॥ २८ ॥ व्यथ-
 येद्भि स राजान मन्त्रिभि सहितोऽनृजु । मासतोऽपि हि
 तच्छिद्रै प्रविश्यान्निरिव द्रुमम् ॥ २९ ॥ संक्रुद्धयैकदा स्वामी
 स्थानाच्चैवापकर्षति । वाचा क्षिपति सरव्य पुन पश्चात् प्रची-
 दति ॥ ३० ॥ तानि तान्यनुरक्तेन शक्यानि हि तितिचितुम् ।
 मन्त्रिणाञ्च भवेत् क्रोधो विष्कूलितमिवाग्ने ॥ ३१ ॥ यस्तु स-
 हरते तानि भर्तुं प्रियचिकीर्षया । समानसखदु खन्तं पच्छे-
 दर्थेषु मानवम् ॥ ३२ ॥ अनृजुस्वनुरक्तोऽपि सम्मन्त्रयेतरैर्गुणै ।
 राश्र प्रश्नानयुक्तोऽपि न मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ३३ ॥ योऽमिथै सह
 सम्यहो न पौरान् बद्ध मन्यते । असुहृत्तादृशो श्रेयो न मन्त्रं
 श्रोतुमर्हति ॥ ३४ ॥ अविदानशुचि स्तब्ध शत्रुसेवी विकल्पन ।
 असुहृत् क्रोधनो लुब्धो न मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ३५ ॥ आगन्तु-
 शानुरक्तोऽपि काममस्तु बद्धश्रुत । सत्कृत संविभक्तो वा न
 मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ३६ ॥ विधर्मतो विप्रकृत पिता यस्याभवत्
 पुरा । फतकृत स्थापित सोऽपि न मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ३७ ॥
 य स्वल्पेनापि कार्येण सुहृदाचारितो भवेत् । पुनरभ्यैर्गुणैर्युक्तो
 न मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ३८ ॥ कृतप्रशय मेधाधो बुधो जानपद

शुचि । सर्वकर्मसु य शुद्ध स मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ४० ॥ ज्ञान
विज्ञानसम्पन्न प्रकृतिज्ञः परात्मनोः । स हृदात्मसमो राज्ञ स मन्त्र
श्रोतुमर्हति ॥ ४१ ॥ सत्यवाक् शीलसम्पन्नो गम्भीर सङ्गपो मृदु ।
पितृपैतामहो य स्यात् स मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ४२ ॥ सन्तुष्ट
सम्मत सत्य शौण्डीरो हेष्ठपापक । मन्त्रवित कालवित शूर स
मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ४३ ॥ सर्वलोकमिम यत्त सान्त्वने कुसुते
वधे । तस्मै मन्त्र प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्तता नृप ॥ ४४ ॥ पौर-
जानपदा यस्मिन् विश्वास धर्मतो गता । योहा नयविपश्चिच्च स
मन्त्र श्रोतुमर्हति ॥ ४५ ॥ तस्मात् सर्वे गुणैरेतैरुपपन्ना सुपू-
जिता । मन्त्रिण प्रकृतिज्ञा स्युस्त्रावरा महदीप्सव ॥ ४६ ॥
स्वास प्रकृतिषु छिद्र लक्ष्यैरन् परस्य च । मन्त्रिणा मन्त्रमूल
हि राज्ञो राष्ट्र विवर्धते ॥ ४७ ॥ नास्य छिद्र पर पश्येत
छिद्रेषु परमन्वियात् । गूहेत कूर्म इवाङ्गानि रक्षेदिवरमात्मन
॥ ४८ ॥ मन्त्रगूढा हि राक्षस्य मन्त्रिणो यो मनीषिण । मन्त्र
सहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जना ॥ ४९ ॥ राक्ष्य प्रणिधि-
मूल हि मन्त्रसार प्रवर्धते । स्वामिनस्वतुवर्त्तन्ते वृत्तार्थमिह
मन्त्रिण । सविनीय मदक्रोधो माममीर्षाञ्च निर्वृता ॥ ५० ॥
नित्य पञ्चोपघातीतैर्मन्त्रयेत् स ह मन्त्रिभि ॥ ५१ ॥ तेषा त्रयाणां
विविध विमये विबुध्य चित्त विनिवेश्य तत्र । स्वनियय तत् परि-
निययञ्च निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ॥ ५२ ॥ धर्मायंजामश्नुपेत्य
पृच्छेद्युक्तो गुण ब्राह्मणमुत्तरायंम् । निष्ठा कृता तेन यदा स ह
स्यात् तन्मन्त्रमार्गं प्रणयेद्यत्त ॥ ५३ ॥ एव सदा मन्त्रवितव्य-
माङ्ग्यै मन्त्रतस्त्रार्थविनिययज्ञा । तस्मात्तमेव प्रणयेत् सदैव मन्त्र
प्रजासग्रहणे समथम् ॥ ५४ ॥ न वामना कुञ्जकृष्णा नखष्णा
नाम्हो जड स्त्री च यपुंसकृद् । न घात तिथ्यक च पुरो न पदा
दोहं न वाध प्रवरन् कथञ्चित् ॥ ५५ ॥ घातञ्च नावन्तु तथैव

शून्य स्थल प्रकाश कुम्भकाशहीनम् । वागङ्गदोषान् परिहृत्य
सर्वान् समन्वयेत कार्यमहीनकालम् ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सभासदादि-

कथने त्रयोविंशोऽध्याय ॥ ८३ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तोममितिहास पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च सखाद् यक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ १ ॥

यक्र उवाच । किंस्त्रिदेकपद ब्रह्मन् पुरुष सम्यगाचरन् ।
प्रमाण सर्वभूताना यमस्यैवाप्रयान्महत ॥ २ ॥

बृहस्पतिरुवाच । सान्तुमेकपद यक्रं पुरुष सम्यगाचरन् ।
प्रमाण सर्वभूताना यमस्यैवाप्रयान्महत ॥ ३ ॥ एतदेकपद यक्रं
सर्वलोकसुखावहम् । आचरन् सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ॥ ४ ॥
यो हि नाभापते किञ्चित् सर्वदा भृकुटीमुख । हेयो भवति
भूताना च सान्तुमिह नाचरन् ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वमभिप्रेक्ष्य पूं
मेवाभिभाषते । स्त्रितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोक प्रसीदति ॥ ६ ॥
दानमेव हि सर्वत्र सान्तुं नानभिजल्पितम् । न प्रीणयति भूतानि
निर्व्यञ्जनमिवाग्रनम् ॥ ७ ॥ आदानादपि भूताना मधुरामीरयन्
गिरम् । सर्वलोकमिमं यक्रं सान्तुं न कुरुते वशे ॥ ८ ॥ तस्मात्
सान्तुं प्रयोक्तव्यं दण्डमाधित्यतापि हि । फलञ्च जनयत्येव न
चास्योद्दिशते जन ॥ ९ ॥ सकृतेन हि सान्तुस्य श्लक्ष्णस्य मधुरस्य
च । सम्यगासेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तं कृतवान् सर्वं यथा यक्रं पुरोधसा ।
तथा त्वमपि कौन्तेय सम्यगेतत् समाचर ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

चतुरविंशोऽध्याय ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं स्विद्विह राजेन्द्र पालयन् पार्थिवः
प्रजाः । प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्त्तिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । व्यवहारेण शुद्धेण प्रजापालनतत्पर । प्राप्य
धर्मज्ञ कीर्त्तिञ्च लोकावाप्नोत्युभौ शुचिः ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशैर्व्यवहारैस्तु केश व्यवहारेण्युपः ।
एतत् पृष्टो महाप्राज्ञ यथावदक्तमर्हसि ॥ ३ ॥ ये चैव पूर्वकथिता
गुणास्ते पुरुषं प्रति । नैकस्मिन् पुरुषे क्षेते विद्यन्त इव मे
मतिः ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुदिमान् ।
दुर्लभः पुरुषः ऋषिदेभिर्युक्तो गुणैः शुभैः ॥ ५ ॥ किन्तु संक्षेपतः
शीलं प्रयत्नेनैह दुर्लभम् । वक्ष्यामि तु यथामात्यान् यादृशांश्च
करिष्यसि ॥ ६ ॥ चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान् प्रगल्भान् स्नातकान्
शुचीन् । क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः ॥ ७ ॥
वैश्यान् वित्तेन सम्पन्नानेकविंशतिसङ्ख्यया । वीर्यशूद्रान् विनी-
तांश्च शुचीन् कर्मणि पूरुके ॥ ८ ॥ अष्टाभिर्युगैर्युक्तं सूतं पौरा-
णिकं तथा । पञ्चाशदप्यवयवं प्रगल्भमनस्यकम् ॥ ९ ॥ श्रुति-
स्मृतिसमायुक्तं विनीत समदर्शिनम् । कार्यं विवदमानानां सक्त-
मर्थेष्वनोत्सुपम् ॥ १० ॥ वर्जितज्ञैव व्यसनेः सुघोरैः सप्तभिर्भयम् ।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ॥ ११ ॥ ततः स-
प्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रियाय च दर्शयेत् । अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते
प्रजाः अदा ॥ १२ ॥ न चापि गूढं कार्यन्ते ग्राह्यं कार्योपपात-
कम् । कार्यं खलु विपन्ने स्थां सोऽधर्मस्ताय पीडयेत् ॥ १३ ॥
विद्वेषैव राष्ट्रन्ते श्वेनात् पक्षिगणा इव । परिश्रवेष भततं
नौर्विभीर्णैव सागरे ॥ १४ ॥ प्रजाः पालयतोऽसम्यग्धर्मोऽह
भूपते । शार्हं भयं मन्त्रवति स्वर्गयास्य विकृष्यते ॥ १५ ॥ अथ
योऽधर्मः पाति राजामात्योऽथवात्मज । धर्मानेन सन्निभुक्तो

धर्मभूते नरर्षभ ॥ १६ ॥ कार्येष्वधिकृता सम्यगकुर्वन्तो नृपा-
 नुगा । आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्त्यथ सहपार्थिवा ॥ १७ ॥
 बलातकृतानां वलिभिः कृपणं बद्धं जल्पताम् । नाथो वै भूमिपो
 नित्यमनाथानां नृणां भवेत् ॥ १८ ॥ ततः साक्षिबलं साधुं हैधवा-
 दकृतं भवेत् । असाक्षिकमनाथत्वा परीक्ष्य तद्विशेषतः ॥ १९ ॥
 अपराधानुरूपञ्च दण्डं पापेषु कारयेत् । वियोजनैर्धनैर्ऋक्षा-
 नधनानथं बन्धनैः ॥ २० ॥ विनयेच्चापि दुर्हन्तान् प्रहारैरपि
 पार्थिव । सान्त्वनीयप्रदानेन शिष्टाश्च परिपालयेत् ॥ २१ ॥ राज्ञो
 बधं चिकीर्षीत्यस्तस्य चित्रो बधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य
 वर्णसङ्करिकस्य च ॥ २२ ॥ सम्यक् प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशा-
 म्यते । युक्तस्य वा नाख्यधर्मो धर्म एव हि शाश्वतः ॥ २३ ॥
 कामकारेण दण्डस्तु यः कुर्याद्विचक्षणः । स द्रुहाकीर्तिसयुक्ती
 मृतो नरकमश्नुति ॥ २४ ॥ न परस्य प्रवादेन परेषां दण्डमर्प-
 येत् । आगमानुगमं कृत्वा वशीयान्मोक्षयौत वा ॥ २५ ॥ न तु
 हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्याञ्चिदापि । दूतस्य हन्ता निरय-
 माविशेत् सचिवैः सह ॥ २६ ॥ यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्मरतो
 नृपः । यो हन्यात् पितरस्तस्य भ्रूणहत्यामवाप्नुयुः ॥ २७ ॥
 कुलीनकुलसम्पन्नो वाग्मो दक्षः प्रियस्वदः । यथोक्तवादी सृति-
 मान् दूतस्यात् सप्तभिर्गुणैः ॥ २८ ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तं प्रती-
 चारोऽस्य रक्षिता । शिरोरक्षय भवति गुणैरेतैः समन्वितः ॥ २९ ॥
 धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः सन्धिविग्रहिको भवेत् । मतिमान् धृतिमान्
 क्षीमान् रहस्यविनिगूहिताः ॥ ३० ॥ कुलीनः सत्त्वसम्पन्नः शुद्धो-
 ऽमात्रः प्रशस्यते । एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ३१ ॥
 व्यूहयन्त्रायुधानाञ्च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः । वर्षशीतोष्णवातानां
 सहिष्णुः परस्त्रवित् ॥ ३२ ॥ विश्वासयेत् परायैव विश्वसेनः
 न कस्यपिन् । एतेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वाचो न प्रशस्यते ॥ ३३ ॥

एतच्छास्त्रार्थतत्त्वन्तु मया स्यात् तवानघ । अविश्वासो नरेन्द्राणां
गुह्यं परममुच्यते ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । कथञ्चिधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ।
कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । वस्तव्यं यत्र कौन्तेय सपुत्रज्ञातिवन्धना ।
न्याय्यं तत्र परिप्रष्टुं वृत्तिं शुभिक्ष भारत ॥ २ ॥ तस्मात्ते वर्त्तयि-
ष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः । श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्रतः
॥ ३ ॥ पङ्क्तिधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत् । सर्वसम्पत्-
प्रधानं यदाद्भ्यस्त्रापि सम्भवेत् ॥ ४ ॥ धनुर्दुर्गं महीदुर्गं गिरि-
दुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् ॥ ५ ॥ यत्र
पुरं दुर्गसम्पन्नं धान्यागुधसमन्वितम् । दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्व-
रथसङ्कुलम् ॥ ६ ॥ विदांस-पितृपित्री यत्र निववाथ सुसङ्घिताः ।
धार्मिकस जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ॥ ७ ॥ ऊर्जस्विनर-
नागाश्वं चत्तरापणशोभितम् । प्रसिद्धव्यवहारश्च प्रशान्तमकुतो-
भयम् ॥ ८ ॥ सुप्रभं मानुनादश्च सुप्रशस्तनिवेशनम् । शूराट्ट-
जनसम्पन्नं ग्रह्यघोषानुनादितम् ॥ ९ ॥ समाशोत्सवसम्पन्नं सदा-
पूजितदैवतम् । अश्यामातप्रबलो राजा तत्रपुरं स्वयमाविशेत् ॥ १० ॥
तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारश्च वर्धयेत् । पुरे जनपदे चैव सर्व-
दोषान्निवर्त्तयेत् ॥ ११ ॥ भाण्डागारागुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्धयेत् ।
निषयान् वर्धयेत् सर्वास्तथा मत्स्यगुधालयान् ॥ १२ ॥ काष्ठलोह-
तुपाङ्गारदाकशुक्रास्त्रिवैणशान् । मज्जास्त्रैहवशासौद्रमौषधग्राम-
भेद ॥ १३ ॥ यणं मूर्जरमं धान्यमागुधानि यथास्तदा । चर्म

स्नायुं तथा वेतं मुञ्चवल्लुजबन्धनान् ॥ १४ ॥ आश्रयांशोपदानाय
 प्रभूतसलिलाकराः । निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च मही-
 रुचाः ॥ १५ ॥ सतकृताश्च प्रयत्नेन आचार्यैर्लिङ्गपुरोहिताः ।
 महेश्वासा. स्थपतयः साम्बत्सरविकित्तकाः ॥ १६ ॥ प्राज्ञा मेधा-
 विनो दान्ता दक्षाः शूरा वङ्गश्रुताः । कुलीनाः सत्त्वसम्पन्ना
 युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ॥ १७ ॥ पूजयेद्दार्मिकान् राजा निगृह्णीया-
 दधार्मिकान् । नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु ॥ १८ ॥
 वाञ्छमभ्यन्तरञ्चैव पौरजानपदं तथा । चारैः सुविदितं कृत्वा ततः
 कर्म प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥ चारान् मन्त्रञ्च कोशञ्च दृण्डञ्चैव विधि-
 पतः । अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ २० ॥ उदा-
 सीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् । पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं
 चारचक्षुषा ॥ २१ ॥ ततस्तेषां विधातव्यं स्वमेवाप्रमादतः ।
 भक्तान् पूजयता नित्यं द्विपतय निगृह्णता ॥ २२ ॥ यष्टव्यं क्रतुभि-
 नित्यं दातव्यञ्चाप्यपीडया । प्रजाना रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्म-
 बाधकम् ॥ २३ ॥ कृपणानाथवृद्धानां विधवानाञ्च योषिताम् ।
 योगक्षेमञ्च वृत्तिञ्च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥ आश्रमेषु यथा-
 कालं चैलभाजनभोजनम् । सदैवोपहरेद्राजा सत्कृतप्राभ्यर्च्य
 मान्य च ॥ २५ ॥ आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च ।
 निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृत् सर्वदा ॥ २६ ॥ सर्वाथितप्रागिनं
 राजा कुलेजातं वङ्गश्रुतम् । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा श्रयणासनभोजनैः
 ॥ २७ ॥ तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याञ्चिदापदि । ताप-
 सेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः ॥ २८ ॥ तस्मिन्निधीनादधीत
 प्रज्ञा पर्याददीत च । न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भयं वा प्रतिपूजयेत्
 ॥ २९ ॥ अन्य. कार्ये स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः । अटवीषु
 परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ॥ ३० ॥ तेषु सत्कारमानाभ्यां सन्धि-
 भागांश्च कारयेत् । परराष्ट्राटवीस्त्रेषु यथा स्वविप्रये तथा ॥ ३१ ॥

ते कस्याद्धिद्वस्त्रायां शरणं शरणार्थिने । राज्ञे द्युर्यथाकार्म
तापसा संशितव्रताः ॥ ३२ ॥ एष ते लक्षणेद्देशः संक्षेपेण प्रकी-
र्तितः । यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मावस्थासनपर्वणि दुर्गपरीक्षायां
षड्शीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । राष्ट्रगुप्तिञ्च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु संग्र-
हम् । सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥
भीष्म उवाच । राष्ट्रगुप्तिञ्च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ।
क्षन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वबिकमना शृणुः ॥ २ ॥ ग्रामस्याधिपतिः
कार्यो दशग्राम्यास्तथा परः । द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च
कारयेत् ॥ ३ ॥ ग्रामेयान् ग्रामदोषाय ग्रामिकः प्रतिभावयेत् ।
तान् ब्रूयाद्दशपायासो स तु विंशतिपाय वै ॥ ४ ॥ सोऽपि विंश-
त्यधिपतिर्दत्तं जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवे-
दयेत् ॥ ५ ॥ यस्मिन् ग्राम्याणि भोक्त्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्रियात् ।
दशपस्तेन भक्तव्यस्तेनापि दशगुणाधिपः ॥ ६ ॥ ग्रामं ग्रामशता-
ध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृताः । महान्तं भरतयेष्ठ सुस्कीतं जन-
सद्गुलम् ॥ ७ ॥ तत्र क्षत्रेकपायत्तं राष्ट्रं भवति भारत । शाखा-
नगरमर्हस्तु स हस्त्रपतिरुत्तमः ॥ ८ ॥ धान्यं हिरण्यं भोगिन
भोक्तुं राष्ट्रीयघञ्जितः । तेषां संग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामकृत्यञ्च तेषु
यत् ॥ ९ ॥ धर्माश्च सधिव कश्चित् तत् प्रपश्येदसन्दितः । नगरे
नगरे वा स्यादिकः सर्वार्थचिन्तकः ॥ १० ॥ उच्चैः स्थानं धीररूपो
नक्षत्राणामिव ग्रहः । भवेत् स तान् परिक्रामेत् सर्वानिव सभा-
सद् । तेषां वृत्तिं परिणयेत् कश्चिद्राष्ट्रेषु तत्तरः ॥ ११ ॥ जिघां-
सव पापक्रामाः परध्वादायिनः शठाः । रक्षाभ्यधिकृता नाम

तेभ्यो रक्षेद्दिमाः प्रजाः ॥ १२ ॥ विक्रयं क्रयंमर्धानं भक्तञ्च
 सपरिच्छदम् । योगक्षेमञ्च संप्रेष्य वणिजां कारयेत् करान् ॥ १३ ॥
 उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं संप्रेष्य चासकृत् । शिल्पं प्रति करा-
 नेवं शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥ १४ ॥ उच्चावचकरां दाय्या महा-
 राज्ञा युधिष्ठिर । यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥ १५ ॥
 फलं कर्म च संप्रेष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् । फलं कर्म च निर्हेतु
 न कश्चित् संप्रवर्त्तते ॥ १६ ॥ यथा राजा च कर्त्ता च स्यातां
 कर्मणि भागिनौ । समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः
 ॥ १७ ॥ नोच्छ्रियादात्मनो भूलं परेपाज्ञापि तृष्याया । ईहा-
 हाराणि संरुध्य राजा संप्रीतदर्शनः ॥ १८ ॥ प्रदिषन्ति परिख्यातं
 राजानमतिखादिनम् । प्रदिष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते
 फलम् ॥ १९ ॥ वत्सोपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना । भूतो
 वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ २० ॥ न कर्म कुरुते वत्सो
 भृशं दुग्धो युधिष्ठिर । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत्
 ॥ २१ ॥ यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृप । सञ्जात-
 मुपजीवन् स लभते सुमहत् फलम् ॥ २२ ॥ आपदर्थञ्च निर्यातं
 राजा न इह विन्दते । राष्ट्रञ्च कोपभूतं स्यात् कोपो विश्रगत-
 स्तथा ॥ २३ ॥ पौरजानपदान् सर्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
 यथा मत्तयनुकम्पेत सर्वान् स्वल्पधनानपि ॥ २४ ॥ वाद्यं जनं भेद-
 यित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् । एवं नास्य प्रहृष्यन्ति जनाः
 सुखितदुःखिताः ॥ २५ ॥ प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः ।
 सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत् ॥ २६ ॥ इयमापत्
 समुत्पन्ना परषक्रभयं महत् । अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव
 प्रणागमः ॥ २७ ॥ अरयोः ने समुत्थाय वज्रभिर्द्वेषुभिः सह ।
 इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति वाधितुम् ॥ २८ ॥ अस्यामापद्दि
 घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये । परित्राणाय भवतः प्रार्थविष्ये

धनानि वः ॥ २८ ॥ प्रतिहास्ये च भवतां सर्वं धातं भयक्षये ।
 नारदः प्रतिहास्यन्ति यद्दरेयुर्वत्सादितः ॥ ३० ॥ कलवमादितः
 ब्रह्मा सर्वं वी विनम्रेदिति । अपि चैत्पुत्रदारार्थमयमञ्जय इत्यते
 ॥ ३१ ॥ नन्दामि वः प्रभावेन पुत्राणामिव बोद्धे । यथायत्तयुप-
 गच्छामि राष्ट्रस्यापीडय्या च वः ॥ ३२ ॥ आपत्स्त्रैव हि बोद्धव्यं
 भवद्भिः पुङ्गवैरिव । न प्रियं मततं कार्य्यं धनं कस्याश्चिदापदि
 ॥ ३३ ॥ इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया मोषचारया । स्वरग्लो-
 नभ्यवसृजेयोगनाथाय कालवित् ॥ ३४ ॥ प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं
 संग्रामती भयम् । योगक्षेमञ्च संप्रेष्य गोमिनः कारयेत् करान्
 ॥ ३५ ॥ उपेक्षिता हि नस्त्रेयुर्गोमिनोऽरक्ष्यवामिनः । तस्मात्तेषु
 विधेपिण्ड मृदुपूर्वं समाचरेत् ॥ ३६ ॥ सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था
 चाप्यभीक्ष्ण्यः । गोमिनां पार्थ कर्त्तव्यः सन्निभागः प्रियाणि च
 ॥ ३७ ॥ अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत । प्रभावयन्ति
 राष्ट्रञ्च व्यवहारं कृपिन्तथा ॥ ३८ ॥ तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं
 कुर्याद्विचक्षणः । दयावानप्रमत्तय करान् संप्रणयेन्मृदून् ॥ ३९ ॥
 सर्वत्र क्षेमवरणं सुलभं नाम गोमिषु । न ह्यनः सदृशं किञ्चिदर-
 मन्ति मुधिष्ठिरः ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मनिर्णयसप्तपर्वणि राष्ट्रपालन-
 नियमे मन्त्राधीतीध्यायः ॥ ८० ॥

मुधिष्ठिर उवाच । यदा राज्ञा समर्थोऽपि कोयार्थो स्या-
 त्प्रहामां । कथं प्रवर्त्तत तदा तस्मै ब्रूहि प्रितामह ॥ १ ॥

भोजन उवाच । यदादिप्रं यथाकारं यथाशुद्धिं यथाबलम् ।
 यन्मिथ्यान् पला राज्ञा धर्मोर्थां तद्विते इतः ॥ २ ॥ यथा तागात्र
 मन्त्रेण त्रेय पात्रम एव च । तथा कर्मोपि सर्वाणि राज्ञा राष्ट्रिषु

वर्तयेत् ॥ ३ ॥ मधुदोह दुहेद्राष्ट्र भ्रमरा इव पादपम् । वल्गा-
 मेक्षी दुहेचैव स्तनाथ न विकुट्टयेत् ॥ ४ ॥ जलोकावत् पिवेद्राष्ट्रं
 मृदुनैव नराधिप । व्याघ्रोव च हरेत् पुत्रान् सन्दयन्न च पीड-
 येत् ॥ ५ ॥ यथा शल्यकवानाख पटं धूनयते सदा । अतीक्ष्णो-
 भ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ॥ ६ ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन वर्द्ध-
 मानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूय क्रमवृद्धिं समाचरेत् ॥ ७ ॥
 दमयन्निव दम्यामि शश्वज्जारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशा-
 नभ्यवहारयेत् ॥ ८ ॥ सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्द्धमा ।
 लक्षितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नत ॥ ९ ॥ तस्मात् सर्व-
 समारम्भो दुर्लभ पुरुष प्रति । यथा सुर्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य-
 इतरो जन ॥ १० ॥ ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्चितान् ।
 भुञ्जीत सान्त्वयत्यैव यथासुखमयत्नत ॥ ११ ॥ न चास्थाने न
 चाकाले करास्तेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्वगेण सान्त्वेन यथाकाल-
 यथाविधि ॥ १२ ॥ उपायान् प्रव्रवोम्येतान् मे माया दिवक्षिता ।
 अनुपायेन दमयन् प्रकीपयति वाजिन ॥ १३ ॥ पानागारनिवेशाय
 विश्वा प्रापणिकस्तथा । कृषीलवा सक्रितवा ये चान्ये केचि-
 दीदृशा ॥ १४ ॥ निवम्या सर्व एवैते ये राष्ट्रस्योपघातका ।
 एते राष्ट्रेऽभितिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिका प्रजा ॥ १५ ॥ न केन
 विद्याचितव्यं कथितं कस्याञ्चिदापदि । इति व्यवस्था भूतानां
 पुरस्तात्प्रनुना कृता ॥ १६ ॥ सर्वं तथानुजीवेयुर्न कुर्युं कर्म
 चेद्दिह । सर्व एव इमे लोका न भवेयुरसद्यम् ॥ १७ ॥ प्रभु-
 नियमने राजा य एतान् नियच्छति । भुङ्क्ते स तस्य पापस्य
 चतुर्भागमिति श्रुति ॥ १८ ॥ भोक्ता तस्य तु पापस्य सकृत्स्य यथा
 तथा । नियन्तव्या सदा राज्ञा पापा ये स्युर्नराधिप ॥ १९ ॥
 कृतपापस्त्वसौ राजा य एतान् नियच्छति । यथा कृतस्य धर्मान्य-
 चतुर्भागमुपाश्रुते ॥ २० ॥ स्थानान्येतानि मयम्य प्रसङ्गे भूति-

नाशनः । कामप्रयत्नः पुरुषः क्रिमकार्थं विवर्जयेत् ॥ २१ ॥
 मद्यमांसपरस्वानि तथा दारा धनानि च । आहरेद्रागवशगस्तथा
 आस्त्रं प्रवर्त्तयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येव तु याविरन् येषां नास्ति परि-
 ग्रहः । दातव्यं धर्मतस्तेभ्यस्वनुक्रीयाद्दवान् तु ॥ २३ ॥ मा ते
 राष्ट्रं याचनका भूवन्ना चापि दस्यवः । एषां दातार एवैते नैते
 भूतस्य भावकाः ॥ २४ ॥ ये भूतान्यनुगच्छन्ति वर्द्धयन्ति च ये
 प्रजाः । ते ते राष्ट्रेषु वर्त्तन्तां भा भूतानामभावका ॥ २५ ॥
 दृष्ट्वास्ते च महाराज घनादानप्रयोजकाः । प्रयोगं कारयेद्युस्तान्
 यथा बालकरांस्तथा ॥ २६ ॥ ऋषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यच्चान्यत्
 किञ्चिदौदृशम् । पुरुषैः कारयेत् कर्म बद्धभिः कर्मभेदतः ॥ २७ ॥
 नरयेत् ऋषिगोरक्ष्यं वाणिज्यज्ञाप्यनुष्ठितः । संशयं लभते किञ्चि-
 त्तेन राजा विगच्छते ॥ २८ ॥ 'धनिनः पूजयेन्नित्यं' पानाच्छादन-
 भोजनैः । वक्तव्याद्यानुगृह्णीध्वं प्रजाः सह मयेति वै ॥ २९ ॥
 अङ्गमेतन्महद्रान्ये धनिनो नाम भारत । अकुटं सर्वभूतानां धनस्थो
 नात्र संशयः ॥ ३० ॥ प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्मिक एव
 च । तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांसापि रक्षति ॥ ३१ ॥ तस्मात्
 सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पाथिव । सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यञ्च
 पालय ॥ ३२ ॥ एवं दृष्ट्वा कोपञ्च मित्रं भूमिञ्च लिप्स्यसि ।
 सत्याल्लवपरो राजमित्रकोपबलान्वितः ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भीष्म उवाच । वनसतीन् भक्ष्यफलान्च्छिन्द्युर्विपथे तव ।

ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाङ्गमनीपिणः ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्योऽति-
 रिक्तञ्च भुञ्जीरन्नितरे जनाः । न ब्राह्मणापराधेन हरेदन्दः कथ-

क्षुण्ण ॥ २ ॥ विप्रयेत्तप्रागमातिष्ठेदात्मार्यं वृत्तिकर्षितः । परि-
 कल्पग्रास्य वृत्तिः स्यात् सदारस्य नराधिप ॥ ३ ॥ स चेन्नोपनिव-
 र्त्तत वाच्यो द्राक्ष्यणसंसदि । कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः
 करिष्यति ॥ ४ ॥ अमंशयं निवर्त्तत न चेद्व्यत्यतः परम । पूर्वं
 परोक्षं कर्त्तव्यमेतत् कौन्तेय याश्चतम् ॥ ५ ॥ आङ्गरेतज्जना ब्रह्मन्
 चैतच्छ्रद्धाम्यहम् । निमन्त्रयथ भवेद्भोगैरवृत्तग्रा चैत्तदाचरेत् ॥ ६ ॥
 इन्द्रिगोरुष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीवनम् । ऊर्द्धं चैव त्रयी
 विद्या सा भूतान् भावयत्युत ॥ ७ ॥ तस्यां प्रवर्त्तमानायां ये स्यु-
 स्तत्परिपश्यिनः । दस्यवस्तदघायेह ब्रह्मा क्षत्रमयाहजत् ॥ ८ ॥
 धवून् जय प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप । युध्यस्व समरे वीरो
 भूत्वा कौरवनन्दन ॥ ९ ॥ संख्यान् पालयिद्राजा स राजा राज-
 सत्तमः । ये केचित्तान्त्र रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कथन ॥ १० ॥
 सदैव राश्या बोद्धव्यं सर्वंलोकानुधिष्ठिर । तस्माद्देतोहिं युञ्जीत
 मनुष्यानेव मानवः ॥ ११ ॥ आन्तरेभ्य परात्प्रचन् परेभ्यः पुन-
 रान्तरान् । परान् परेभ्यः स्वान् स्वैभ्यः सर्वान् पालय नित्यदा
 ॥ १२ ॥ आत्मानं सर्वतो रक्षत्राजा रक्षत मेदिनीम् । आत्ममूल-
 मिदं सर्वमाहुर्वै विदुषो जनाः ॥ १३ ॥ किं क्षिद्रं कोऽनुपद्मो मे
 किम्वास्थ्यविनिपातितम् । कतो मामाययेद्दोष इति नित्यं विचि-
 न्तयेत् ॥ १४ ॥ अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुन । शुभैश्वरै-
 रनुमतैः पृथिवीमनुसरयेत् ॥ १५ ॥ ज्ञानीयुर्यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति
 न वा पुन । कश्चिद्भोवेष्मनपद्मे कश्चिद्राष्ट्रे च मे यय ॥ १६ ॥ धर्मो
 ज्ञाना धृतिमतां संग्रामेष्वपलायिनाम् । राष्ट्रै तु ये न जीवन्ति
 ये तु राष्ट्रो न जीविनः ॥ १७ ॥ अमात्यानाञ्च सर्वेषां मध्यस्थानाञ्च
 सर्वशः । ये च लाभिप्रशंसेयुर्निन्देयुरथ वा पुनः । सर्वान् सुपरि-
 षीतांस्तान् कारयेथा युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ एकान्तेन हि सर्वेषां न
 शक्यं तात रोचितुम् । मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ १९ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । तुल्यबाहुवलानाञ्च तुल्यानाञ्च गुणैरपि ।
कथं स्यादधिकं कश्चित् स च भुञ्जीत मानवान् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । यच्चरा ह्यचरानद्युरदंष्ट्रान् दंष्ट्रिणस्तथा ।
आधीविषा इव क्रूडा भुजगान् भुजगा इव ॥ २१ ॥ एतभ्यद्याप्र-
मत्त स्यात् सदा शत्रोर्युधिष्ठिर । भासुखसदृशा ह्येते निपतन्ति
प्रमादत ॥ २२ ॥ कश्चित्ते वणिजो राष्ट्रं नोदिजन्ति कराहिता ।
क्रीणन्तो बद्धनाल्मेन कान्तारकतवियमा ॥ २३ ॥ कश्चित् कृपि-
करा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिता । ये वहन्ति धुर रात्रा ते
तरन्तीतरानपि ॥ २४ ॥ इतो दत्तेन जीवन्ति देवा पितृगणा-
स्तथा । मानुषोरगरक्षासि वयांसि पशवस्तथा ॥ २५ ॥ एषा
ते राष्ट्रवृत्तिय रात्रा गुप्तिय भारत । एतमेवायंमाचित्य भूयो
वध्यामि पाण्डव ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

एकोनमवतीऽध्याय ॥ ८६ ॥

भीष्म उवाच । यानद्भिरा ह्यत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तम ।
मान्धात्रे यौवनाश्रयाय प्रीतिमानभ्यभाषत ॥ १ ॥ स यथानुशशा-
सेनसुतथ्यो ब्रह्मवित्तम । तत्ते सर्वं प्रवध्यामि निखिलेन युधि-
ष्ठिर ॥ २ ॥

उतथ्य उवाच । धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु ।
मान्धातरिति जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥ ३ ॥ राजा
धरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते । स चेद्धर्महरति नरकायैव
गच्छति ॥ ४ ॥ धर्मं तिष्ठन्ति मृतानि धर्मो राजनि तिष्ठति । तं
राजा साधु य आस्ति स राजा पृथिवीपति ॥ ५ ॥ राजा पर-
धर्मात्मा लक्ष्मीवान् धर्मं उच्यते । देवाय गीहाहच्छन्ति धर्मो

नास्तीति वोच्यते ॥ ६ ॥ स्वधर्मो वर्त्तमानानामर्थसिद्धिं प्रदृश्यते ।
 तदेव मङ्गलं लोकं सर्वं समनुदर्त्तते ॥ ७ ॥ उच्छिद्यते धर्मवृत्त-
 मधर्मो वर्त्तते महान् । भयमाद्गर्हिवारात् यदा पापो न वार्यते
 ॥ ८ ॥ ममेदमिति नैवेतत् साधूना तात धर्मतः । न वै व्यवस्था
 भवति यदा पापो न वार्यते ॥ ९ ॥ नैव भार्या न पशवो न चैत्रं
 न निवेशनम् । सदृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ॥ १० ॥
 देवा पूजा न जानन्ति न स्वधा पितरस्तदा । न पूज्यन्ते ह्यति-
 थयो यदा पापो न वार्यते ॥ ११ ॥ न वेदादधिगच्छन्ति व्रतवन्तो
 हिजातयः । न यज्ञास्तन्वत विप्रा यदा पापो न वार्यते ॥ १२ ॥
 वृद्धानामिव सञ्चाना मनो भवति विह्वलम् । मनुष्याणां महाराज
 यदा पापो न वार्यते ॥ १३ ॥ उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानस्य य-
 ख्यम् । असृजन् सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ १४ ॥ यस्मिन्
 धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते । यस्मिन् विलीयते धर्मस्त-
 देवा ह्यपलं विदुः ॥ १५ ॥ ह्यो हि भगवान् धर्मो यस्तस्य कुरुते
 ह्यलम् । ह्यपलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं विवर्द्धयेत् ॥ १६ ॥ धर्मो
 वर्द्धति वर्द्धन्ति सर्वभूतानि स्वदा । तस्मिन् ऋषति ह्यीयन्ते तस्मा-
 द्धर्मं न लोपयेत् ॥ १७ ॥ धनात् स्रवति धर्मो हि धारणाहेति
 निश्चयः । अकार्याणां मनुष्येन्द्रं स सीमान्तकरं स्यात् ॥ १८ ॥
 प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मं सृष्टं स्वयंभुवा । तस्मात् प्रवर्त्तयेद्धर्मं
 प्रजानुग्रहकारणात् ॥ १९ ॥ तस्माद्धि राजणादूलं धर्मं येष्ठ-
 तरं भूतं । स राजा यः प्रजां शान्तिं साधुकृत् पुरुषप्रभः ॥ २० ॥
 कामक्रोधावनाहत्य धर्ममेवानुपालय । धर्मं ये यस्करतमो राज्ञा
 भरतसत्तमः ॥ २१ ॥ धर्मस्य ब्राह्मणो योनिस्तस्मात् तान् पूजयेत्
 सदा । ब्राह्मणानाञ्च मान्यात् कुर्यात् कामानमत्सरौ ॥ २२ ॥
 तथा ह्यकामकरणाद्वाप्य सञ्जायते भयम् । मित्राणि न च वर्द्धन्ते
 तथामित्रा भवत्यपि ॥ २३ ॥ ब्राह्मणानां सदासूयाहात्याहैरीचनी

मिति नैकस्य ननुष्येष्ववतिष्ठति । त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा
प्रमादननुतिष्ठति ॥ ४१ ॥

इति भ्रान्तिपर्वणि राजधर्मानुभासनपर्वणि उत्तम्य
गौताया नवतितमोऽध्याय ॥ ८० ॥

उत्तम्य उवाच । कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिव ।
सम्पद्यद्द्वेषा भवति सा विभर्त्तुं सुख प्रजा ॥ १ ॥ यो न जानाति
निर्हर्त्तुं वस्त्राणां रजको मलम् । रक्तानाम्वा शोधयितुं यथा
नास्ति तथैव स ॥ २ ॥ एवमेतद्दिजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशा-
न्तथा । शूद्रश्चतुर्थो वर्ष्मणा नानाकर्मस्वस्थित ॥ ३ ॥ कर्म
शूद्रे कृषिवैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि । ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्रा सत्य-
श्चापि द्विजातिषु ॥ ४ ॥ तेषां च क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोध-
नम् । शीलदोषान् विनिर्हर्त्तुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ५ ॥ इतं
त्रेता हापरञ्च कलिय भरतर्षभ । राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव
शुगमुच्यते ॥ ६ ॥ चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाद्यातुराश्रम्यमेव च । सर्वं
प्रमुञ्चते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७ ॥ अग्नित्रेता त्रयी विद्या
यज्ञाश्च सहस्रदक्षिणा । सर्वं एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ।
राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः । धर्मात्मा च स
कर्त्तास्याद्धर्मात्मा विनाशकः ॥ ८ ॥ राक्षो भार्याश्च पुत्राश्च
बान्धवा सुहृदस्तथा । समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति
॥ ९ ॥ क्षस्त्रिनोऽश्वाश्च गावसाप्युष्ट्राश्चतरगर्हभा । अधर्मभूते
नृपतौ सर्वे सौदन्ति जन्तवः ॥ १० ॥ दुर्बलाय बलं सृष्टं धात्रा
माश्रातरुच्यते । अवलन्तु महद्भूतं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ११ ॥
यच्च भूतं समजते ये च भूतास्तदन्वया । अधर्मस्थे हि नृपतौ
सर्वे शोचन्ति पार्थिव ॥ १२ ॥ दुर्बलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशौविप्रस्य

अ । अविषद्यतमं मन्ये मा अ दुर्बलमासदः ॥ १४ ॥ दुर्बलांस्तात
 दुध्येया नित्यमेवाविमानितान् । मा त्वां दुर्बलवक्षुपि प्रदहेयुः
 स्वान्धवम् ॥ १५ ॥ न हि दुर्बलदग्धस्य क्वले किञ्चित् प्ररोहति ।
 आमूलं निर्देहत्येव मा अ दुर्बलमासदः ॥ १६ ॥ अत्रलं वै वला-
 ष्ठेयो यच्चातिबलवदलम् । वलस्यावलदग्धस्य न किञ्चिदपशिष्यते
 ॥ १७ ॥ विमानितो हतः क्रुष्टस्त्रातारक्षेत्रे विन्दति । अमानुष-
 कृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ १८ ॥ मा अ तात बले स्थित्वा
 भुञ्जीया दुर्बलं जनम् । मा त्वां दुर्बलवक्षुपि दहन्तुमिदवा-
 श्यम् ॥ १९ ॥ यानि मिथ्याभिग्रस्तानां पतन्त्ययूणि रोहताम् ।
 तानि युवान् पशून् धन्ति तेषां मिथ्याभिग्रसनात् ॥ २० ॥ यदि
 नात्मनि पुत्रेषु न चित् पौत्रेषु नमृषु । न हि पापं कृतं कर्म सद्यः
 फलति गौरिव ॥ २१ ॥ अत्रावलो बध्यमानस्त्रातारं ताधिगच्छति ।
 महान् देवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ॥ २२ ॥ युक्ता यदा
 जनपदा भिच्छन्ते ब्राह्मणा इव । अभीष्टां भिक्षुरूपेण राजानं
 प्रन्ति तादृशाः ॥ २३ ॥ राज्ञो यदा जनपदे बन्धवो राजपूतपाः ।
 अनयेनोपवर्तन्ते तद्राशः क्लिष्टं महत् ॥ २४ ॥ यदायुक्त्या नय-
 न्यर्थान् कामादर्थवशेन वा । कृपणं यावमानानां तद्राशो वैशमं
 महत् ॥ २५ ॥ महान् वृक्षो जायते बह्वेते च तत्रैव भूतानि ममा-
 चयन्ति । यदा वृक्षच्छिद्यते दृश्यते च तदायथा धनिकेता भवन्ति
 ॥ २६ ॥ यदा राष्ट्रे धर्ममग्रप्रहरन्ति संस्कारम्या राजगुणं
 ब्रुवाणा । तैरेवाधर्मयरितो धर्ममोषात्तूर्णं जघ्नात् सङ्गतं दुष्कृ-
 तम्या ॥ २७ ॥ यत्र पापा प्रायमानाहरन्ति सतां कलिर्विन्दते
 तत्र राशः । यदा राजा यास्ति नरान्मिटांस्तदा राशं वदेते
 भूमिपत्य ॥ २८ ॥ ययामात्यान्मानयित्वा ययाहं मन्त्रे च युजे च
 रमो निमुञ्चगात् । विवर्धते तस्य राष्ट्रं नमस्य भुङ्क्ते मही-
 क्षाप्यपिस्तां पिराच ॥ २९ ॥ यच्चापि सङ्गतं कर्म वापचैत्र समा-

पिताम् । समीच्य पूजयन् राजा धर्ममाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ३० ॥
 संविभज्य यथा भुङ्क्ते नामाख्यानवमन्यते । विहन्ति बलिनं दृष्टं
 स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥ त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन
 कर्मणा । पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२ ॥
 सस्विभज्य यदा भुङ्क्ते नृपतिर्दुर्वलान्नरान् । तदा भवन्ति
 बलिन स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३३ ॥ यदा रक्षति राष्ट्राणि यदा
 दस्यूनपोहति । यदा जयति सग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३४ ॥
 पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा । प्रियस्यापि न मृष्येत स
 राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३५ ॥ यदा शारणिकाग्रजा पुत्रवत् परि-
 रक्षति । भिनक्ति च न मर्यादा स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३६ ॥
 यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्वजते यद्वयान्वित । कामहेपावनादृत्य स राज्ञो
 धर्म उच्यते ॥ ३७ ॥ कृपणानायतृद्धाना यदाशु परिभाल्कति ।
 हर्षं संजनयन्नृणा स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३८ ॥ विवर्द्धयति
 मित्राणि तथारौंश्चापकर्षति । सम्पूजयति साधून् स राज्ञो धर्म
 उच्यते ॥ ३९ ॥ सत्यं पालयति प्रीत्या नित्य भूमि प्रयच्छति ।
 पूजयेदतिथीन् भृत्यान् स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ४० ॥ निग्रहानु-
 ग्रहौ चोभौ यत्र स्याता प्रतिष्ठितौ । अस्मिंश्लोके परे चैव राजा
 स प्राप्नुते फलम ॥ ४१ ॥ यमो राजा धार्मिकाणा मान्धात पर-
 नेश्वर । सयच्छन् भवति प्राणानसयच्छंस्तु पावक ॥ ४२ ॥
 ऋत्विक् पुरोहिताचार्यान् सतङ्गत्यानवमन्य च । यदा सम्यक्
 प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ४३ ॥ यमो यच्छति भूतानि
 सर्वाख्येवाविशेषत । तथा राज्ञानुर्कृतव्य यन्तव्या विधिवत् प्रजा
 ॥ ४४ ॥ सहस्राक्षेण राजा हि संघैवोपमीयते । स पश्यति च
 य धर्मं स धर्मं पुरुषर्षभ ॥ ४५ ॥ अप्रमादेन शिचेथा क्षमा
 बुद्धिं ष्टि मतिम् । भूताना सत्त्वजिज्ञासा साध्वसाधु च सर्वदा
 ॥ ४६ ॥ सग्रह सर्वभूताना दानञ्च मधुर वच । पौरज्ञानपदा

शैव गोप्तव्यास्ते यथासखम् ॥ ४७ ॥ न जालदक्षी नृपतिः प्रजाः
 प्रक्रीति रक्षितुम् । भारी हि समहास्तात राज्यं नाम सुदुष्करम्
 ॥ ४८ ॥ तद्दृष्टविन्नृपः प्राञ्जः शूरः प्रक्रीति रक्षितुम् । न हि
 शक्यमदृष्टेन क्लीवेनावुद्धिनापि वा ॥ ४९ ॥ अविश्रुपै कुले जाते-
 दंशैर्भक्तैर्बद्धयुतैः । सर्वा बुद्धी परीक्षेयास्तापसायमिणामपि
 ॥ ५० ॥ अतस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परम् । स्वदेशे
 परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ॥ ५१ ॥ तस्मादर्थाच्च कामाच्च
 धर्मं एवोत्तरोऽभवत् । अस्मिन्कीके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते
 ॥ ५२ ॥ त्यजन्ति दारान् पुत्राय मनुष्याः परिपूजिता ॥ ५३ ॥
 संग्रहयैव भूताना दानञ्च मधुरा च वाक् । अप्रमादय श्रीचक्षु
 राशौ भूतिकरं महत् । एतेभ्ययैव मान्यातः सततं सा प्रमादियाः
 ॥ ५४ ॥ अप्रमत्ते भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः । नास्य छिद्रं
 परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ ५५ ॥ एतद्दृत्तं वासवस्य यमस्य
 वरुणस्य च । राजर्षीणाञ्च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ ५६ ॥ तत्
 कुसुप्य संहाराज्ज वृत्तं राजर्षिसेवितम् । शान्तिष्ठ दिव्यं पश्यान्-
 मद्भाय भरतर्षभ ॥ ५७ ॥ धर्मव्रत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च
 भारत । देवर्षिपितृगन्धर्वा. कीर्त्तयन्ति महौजस ॥ ५८ ॥

भीष्म उवाच । स एवशुक्ती मान्याता तेनोत्तम्येन भारत ।
 कृतवानविश्वदुश्च एक प्राप च मेदिनीम् ॥ ५९ ॥ भवानपि तथा
 सम्यक् मान्यातेव महौपते । धर्मं कृत्वा मर्षी रक्ष स्वर्गं स्थान-
 मनाप्स्यसि ॥ ६० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि उत्तम्य-
 गीतायामेकनवतीऽध्यायः ॥ ८१ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । कथं धर्मं स्थातुमिच्छन् राजा वर्त्तते
धार्मिक । पृच्छामि त्वा कुरुत्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥ २ ॥ राजा वसुनना नाम
ज्ञानवान् धृतिमान् शुचि । महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं तपस्वि
नम् ॥ ३ ॥ धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर्भगवन्ननुशाधि माम् । येन वृत्तेन
वै तिष्ठन्न हीययं स्वधर्मत ॥ ४ ॥ तमब्रवीद्वामदेवस्तेजस्वी तपता
म्बर । हेमवशं सुखासीन यथातिमिव नाद्भयम् ॥ ५ ॥

वामदेव उवाच । धर्ममेवानुवर्त्तस्व न धर्माहियते परम ।
धर्मं स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ६ ॥ अयसिद्धे-
पर धर्मं मन्यते यो महीपति । सताञ्च कुरुते बुद्धि स धर्मेण
विराजते ॥ ७ ॥ अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्त्तते । क्षिप्र-
मेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ॥ ८ ॥ असतपापिष्ठसचिवो
वध्यो लोकस्य धर्मज्ञा । सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९ ॥
अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकल्पन । अपि सर्वा मही लब्ध्वा
क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १० ॥ अथाददान कल्याणमनस्युर्जिते-
न्द्रिय । वर्द्धते मतिमात्राज्ञा स्रोतोभिरिव सागर ॥ ११ ॥ न
पूर्वोऽस्मीति मन्येत धर्मत कामतोऽर्थत । बुद्धितो मित्रतथापि
सतत वसुधाधिप ॥ १२ ॥ एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रति
ष्ठिता । एतानि शृण्वन् लभते यत्र कीर्त्तिं श्रिय प्रजा ॥ १३ ॥
एव वो धर्मसरस्वी धर्मार्थपरिचिन्तक । अर्थान् समीक्ष्यारभते
स ध्रुव महदश्रुते ॥ १४ ॥ अदाता ह्यनतिस्त्रेह्यै दण्डेनावर्त्तयन्
प्रजा । साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १५ ॥ अथ
पापकृत बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् । अकीर्त्तार्भिसमायुक्तो
भूयो नरकमश्रुते ॥ १६ ॥ अथ मानयितुर्दाम्न अस्त्रस्य वश-
वर्त्तिन । व्यसन स्वमिवोत्पन्न विजिघासन्ति मानवा ॥ १७ ॥

यस्य नास्ति गुरुधर्मं न चान्यानपि पृच्छति । सुखतन्त्रोऽयं लाभेषु
 न चिरं सुखमश्नुते ॥ १८ ॥ गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्वेक्षिता ।
 धर्मप्रधानो लाभेषु न चिरं सुखमश्नुते ॥ १९ ॥

इति मान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि वामदेव-
 गीतायां द्विदशोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

सुसमाहितः ॥ १३ ॥ अपकीर्णैर्न्द्रियग्राममत्यन्तानुगतं शुचिम् ।
 भक्तञ्चैवानुरक्तञ्च युञ्जन्महति कर्मणि ॥ १४ ॥ एवमेतैर्गुणैर्युक्तो
 योऽनुरच्यति भूमिपम् । भर्तुरर्थेष्वप्रमत्तं नियुञ्जन्नादर्थकर्मणि
 ॥ १५ ॥ मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्थ्यचरितं शठम् । अनतीतीपथं
 हिंस्रं दुर्बुद्धिमबद्धश्रुतम् ॥ १६ ॥ त्यक्तोदात्तं मद्यरतं द्यूतस्त्री-
 मृगयापरम् । कार्यं महति युञ्जानो ह्यीयते नृपतिः श्रिया ॥ १७ ॥
 रक्षितात्मा च यो राजा रक्ष्यान् यद्यानुरक्षति । प्रजाश्च तस्य
 वर्द्धन्ते ध्रुवश्च महदश्रुते ॥ १८ ॥ ये कैचिद्धूमिपतयः सर्वांस्तानन्व-
 वेक्षयेत् । सृष्टद्धिरनभिख्यातैस्तेन राजातिरिच्यते ॥ १९ ॥ अप-
 कृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् । श्येनाभिपतनैरेते निप-
 तन्ति प्रमाद्यतः ॥ २० ॥ दृढमूलस्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
 अबलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥ २१ ॥ विक्रमेण महीं
 लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् । आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्म-
 परायणः ॥ २२ ॥ मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयम् ।
 तस्माद्धर्मं स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥ २३ ॥ रक्षाधि-
 करणं युद्धं तथा धर्मानुभासनम् । मन्त्रचिन्ता सुखं काले पञ्चभि-
 वर्द्धन्ते मही ॥ २४ ॥ एतानि यस्य गुणानि स राजा राजसत्तमः ।
 सततं वर्त्तमानोऽत्र राजा धत्ते महीमिमाम् ॥ २५ ॥ नैतान्येकेन
 शक्यानि सातत्येनानुवीक्षितुम् । तेषु सर्वं प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते
 विरं महीम् ॥ २६ ॥ दातारं संविभक्तार माह्वोपगतं शुचिम् ।
 असन्ध्यक्तमनुष्यञ्च तं जनाः कुर्वन्ते नृपम् ॥ २७ ॥ यस्तु निःश्रेयसं
 श्रुत्वा श्रानं तत् प्रतिपद्यते । आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकेऽनु-
 विधीयते ॥ २८ ॥ योऽर्थकामंश्च वचनं प्रातिकूल्यान् मृष्यते ।
 शृणोति प्रातिकूलानि सर्वदा विमना इव ॥ २९ ॥ अग्राम्यचरितां
 वृत्तिं यो न शैवेत नित्यदा । जितानामजितानाञ्च चवधर्मादुपैति
 सः ॥ ३० ॥ निश्चिंतादमात्याञ्च स्त्रीभ्यथैव विमेषतः । पर्वता-

द्विपमाद् गाँदस्तिनोऽश्वात् सरोरुपात् ॥ ३१ ॥ एतेभ्यो नित्ययुक्तः
 सन् रक्षेदात्मानमेव तु । मुख्यानमात्यान् यो हित्वा निहीनान्
 कुरुते प्रियान् । स वै व्यसनमासाद्य गाधमात्मी न विन्दति ॥ ३२ ॥
 यः कल्याणगुणान् शक्तीन् देवानोपबुभूषति । अद्भुतात्मा दृढ-
 क्रोधः सं मृत्योर्वसतेऽन्तिके ॥ ३३ ॥ अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदय-
 स्याप्रियानपि । प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यथासि तिष्ठति ॥ ३४ ॥
 नाकाले प्रणयेदर्शान्नाप्रिये जातु संज्वरेत् । प्रिये नातिभयं तिष्ठे-
 द्युज्येत शुभकर्मणि ॥ ३५ ॥ के वानुरक्ता राजानः के भयात्
 समुपाश्रिताः । मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ३६ ॥
 न जातु बलवान् भूत्वा दुर्बले विश्वसेत् क्वचित् । मारुखंडसदृशा
 श्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ३७ ॥ अपि सर्वगुणैर्युक्तं मत्तारिं
 प्रियवादिनम् । अभिदुह्यति पापात्मा न तस्मादिष्यविज्जनात् ॥ ३८ ॥
 एवं राजोपनिषदं यथातिः साह नाङ्गयः । मनुष्यविषये युक्ती
 षन्ति यत्रूननुत्तमान् ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेव-
 गीतासु त्रिनवतीऽध्यायः ॥ ९३ ॥

वामदेव उवाच । अगुह्येनैव विजयं वर्क्षयेदसुधाधिपः ।
 जघन्यमाद्गविजयं युद्धेन च नराधिप ॥ १ ॥ न चाप्यलब्धं लिप्-
 सेत मूले नातिदृष्टे मति । न हि दुर्बलमूलस्य राशौ लाभो
 विधीयते ॥ २ ॥ यस्य स्तोती जनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः ।
 सन्तुष्टः पुष्टमधिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३ ॥ यस्य योधाः सुस-
 न्नुष्टाः शान्तिताः सुपथास्विताः । अल्पेनापि स द्रष्टेन मर्ही
 जयति पार्थिवः ॥ ४ ॥ पौरजानपदा यस्य भूतेषु च द्यामजः ।
 सधना धान्यवन्तय दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५ ॥ प्रतापकालमधिर्न

यदा मन्येत चात्मन । तदा लिप्सेत मेघावी परभूमिधनान्युत
 ॥ ६ ॥ भोगीपूद्यमानस्य भूतेषु च दयावत । बर्द्धते त्वरमाणस्य
 विषयो रक्षितात्मन ॥ ७ ॥ तच्चेदात्मानमेव स वन परशुना
 यथा । य सम्यक् वर्त्तमानेषु स्त्रेषु भित्त्या प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥ नैव
 द्विषन्तो ह्यीर्यन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नत । क्रोध निहन्तु यो वेद
 तस्य हेष्टा न विद्यते ॥ ९ ॥ यदार्यजनविहिष्ट कर्म तन्नाशरेहुष ।
 यत कल्याणमभिधायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ १० ॥ नैनमन्येऽव-
 जानन्ति नात्मना परितप्यते । ऋत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनु-
 बुभूषति ॥ ११ ॥ इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्त्तते यो महोपति । उभौ
 लोको विनिर्जित्य विजये सम्पृतिष्ठते ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत कृतवान् नृप ।
 तथा कुर्वन्स्वमप्येती लोकी जेता न सम्यय ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वण राजधर्मानुशासनपर्वण वामदेव
 गीतासु चतुर्नवतोऽध्याय ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ यो विजिगीषेत क्षत्रिय क्षत्रिय
 युधि । कस्तस्य विजये धर्मो ह्येतत् पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिप ।
 ब्रूयाद्दक्षो राजेति रक्षिष्यामि च व सदा ॥ २ ॥ मम धर्मबलि
 दत्तं किष्वा मा प्रतिपठस्यथ । ते चित्तमागतं तत्र दृणुयु कुश्ल
 भवेत् ॥ ३ ॥ ते चेदक्षत्रिया सन्ती विरुद्धेरन् कथञ्चन । सर्वो-
 पावैर्निवन्तव्या विकर्मस्था नराधिप ॥ ४ ॥ अशस्त्र क्षत्रिय मत्वा
 शस्त्रं शङ्कात्यथापर । त्राणादाप्यसमर्थन्त मन्यमानमतीव च ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ य क्षत्रियो राजा क्षत्रिय प्रत्युप
 ब्रजेत् । कथं स प्रतियोष्येत्स मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म सवाच । असन्नदोऽब्रवीद्विना योद्धव्यं क्षत्रियो रणे ।
 एक एकेन योध्यथ विसृजेद्दम यथा ॥ ७ ॥ स चेत् सन्नद
 आगच्छेत् सन्नद्व्यं ततो भवेत् । स चेत् ससैन्य आगच्छेत् ससैन्य-
 स्तमयाह्वयेत् ॥ ८ ॥ स चेन्निकृत्वा युध्येत निकृत्वा प्रतियोषयेत् ।
 अथ चेदभ्येतो युध्येदभ्येतैव निवारयेत् ॥ ९ ॥ नाश्विन रथिनं
 यायादुदियाद्रथिन रथी । व्यसने न प्रहर्तव्यं न भीताय जिताय
 च ॥ १० ॥ द्युर्जिप्तो न कर्षी स्यादसताभेतदायुधम् । यथायं-
 भेव सोद्व्य न क्रुध्येन विधासत ॥ ११ ॥ निष्प्राणो नाभिहन्तव्यो
 नानपत्य कथञ्चन । भग्नगस्तो विपन्नश्च कृत्तव्यो हतवाहन ।
 चिकित्स्य स्यात् स्वविषये प्राणो वा स्वसहे भवेत् ॥ १२ ॥ साधू-
 नाम्नु यदा भेदात् साधुयेदसनी भवेत् । निर्गणथ स भोक्तव्य
 एष धर्मं सनातन ॥ १३ ॥ तस्माद्धर्मण योद्धव्यमिति स्वायम्भुवो-
 ऽब्रवीत् । सत्सु नित्यं सता धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत् ॥ १४ ॥
 यो वै जयत्यधर्मण क्षत्रियो धर्मसङ्गर । आत्मानमात्मना हन्ति
 पापो निकृतिजीवन ॥ १५ ॥ कर्म चैतद्साधूनामसाधुं साधुना
 जयेत् । धर्मण निघ्ननं यो यो न जय पापकर्मणा ॥ १६ ॥ ना-
 धर्मश्चरितो राजन् सद्य फलति गौरिव । भूलानि च प्रमाखाद्य
 दहनं समधिगच्छति ॥ १७ ॥ पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पाप
 प्रह्वयति । स वर्द्धमान स्तेयेन पाप पापे प्रसज्यति ॥ १८ ॥ न
 धर्मोऽस्तीति मन्वान शुचीनवहसन्निव । अयदधानथ भवेदिनाय-
 सुपगच्छति ॥ १९ ॥ सम्वदो वारुणो पाथैरमर्त्तत्र इव मन्यते ।
 महादृतिरिवाध्यात सुकृते नैव वर्त्तते । तत समूलो ह्रियते नदी-
 कलादिव द्रुम ॥ २० ॥ अथैनमभिनन्दन्ति भिन्नं कुशामिवाश्वनि ।
 तस्माद्धर्मण विजय कोपं लिप्सेत भूमिप ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीष

माणवृत्ते पद्मनवतोऽध्याय ॥ ८५ ॥

भीम उवाच । नाधर्मिण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपति ।
 अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भूमिप ॥ १ ॥ अधर्मयुक्ती
 विजयो ह्यधुवोऽस्वर्ग्य एव च । सादयत्येव राजानं महीब्र भरत-
 र्धम ॥ २ ॥ विधीर्णं क्रवचैव तवास्मीति च वादिनम् । कृताञ्जलिं
 न्यस्तप्रस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ॥ ३ ॥ बलेन विजितो यश्च न
 तं युध्येत भूमिप । सम्यत्सरं विप्रणयित तस्माज्जात पुनर्मवेत् ॥ ४ ॥
 नार्वाक् सम्यत्सरात् कन्या प्रष्टव्या विक्रमाहृता । एवमेव धर्म
 सर्वं यच्चान्यत सहसा हृतम् ॥ ५ ॥ न तु वध्यधनं तिष्ठेत् पिवेयु-
 र्राक्षणा पय । युष्कीरन्नप्यनडुह चन्तव्यं वा तदा भवेत् ॥ ६ ॥
 राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते । नान्यो राजानमभ्य-
 स्येदराजन्य कथञ्चन ॥ ७ ॥ अनीकयो संहृतयोर्वदीयाद्ब्राह्मणी-
 ऽन्तरा । शान्तिमिच्छन्भयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ॥ ८ ॥
 मर्यादां शाश्वतीं भिन्याद्ब्राह्मणं योऽभिलङ्घयेत् । अथ चेत्सङ्घ-
 येदिता मर्यादा क्षत्रियद्रुव ॥ ९ ॥ असखेऽयस्तदूर्ध्वं स्यादना-
 दैयश्च समृद्धिः । यस्तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदेन च ॥ १० ॥
 ता वृत्तिं नानुवर्त्तत विजिगीषुर्महीपति । धर्मलब्धादि विजया-
 ह्नाम कोऽभ्यधिको भवेत् ॥ ११ ॥ सहसानार्थ्यभूतानि क्षिप्रमेव
 प्रसादयेत् । सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञा परमो नये ॥ १२ ॥
 भुज्यमाना ह्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिता । अमितान् पर्युपासी-
 रन् व्यसनौघ प्रतीक्षिण ॥ १३ ॥ अमितोपग्रहञ्चास्य ते कुर्यु
 क्षिप्रमापदि । अतुष्टा सर्वतो राजन् राजव्यसनकाङ्क्षिण ॥ १४ ॥
 नामितो विनिकर्त्तव्यो नातिच्छेद्य कथञ्चन । जीवित ह्यपति-
 च्छिन्न सन्त्यजेच्च कदाचन ॥ १५ ॥ अल्पेनापि च समुक्तस्तुष्यत्येव
 नराधिप । शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बद्ध मन्यते ॥ १६ ॥
 यस्य स्कीतो जनपद सम्पन्न प्रियराजक । सन्तुष्टभृत्यसचिवो
 दृढमूल स पार्थिव ॥ १७ ॥ ऋत्विक् पुरोहिताचार्या धे चान्ये

श्रुतसस्त्वमा । पूजार्हा पूजिता यस्य स वै लोकविदुच्यते ॥ १८ ॥
 एतनैव च वृत्तेन मर्द्दीं प्राप सुरोत्तम । अनेन चेन्द्रविषय विलि
 गीपन्ति पार्थिवा ॥ १९ ॥ भूमिवर्जं धन राजा लिखा राज-
 न्नहाहवे । अपि चान्नीपथी गच्छदाजहार प्रतर्हन् ॥ २० ॥
 अग्निहोत्राग्निप्रेषण हविर्भोजनमेव च । आजहार दिवोदास-
 स्तनी विप्रकृतोऽभवत् ॥ २१ ॥ सराजकानि राष्ट्राणि नाभागो
 दक्षिणा ददौ । अन्यत्र त्र्योत्रियस्वाञ्च तापसार्थाञ्च भारत ॥ २२ ॥
 उच्चावचानि वृत्तानि धर्मशाना युधिष्ठिर । आसुराश्चा पुराणाना
 सर्वं तन्मम रोषते ॥ २३ ॥ सवविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्नही-
 पति । न मायया न दग्धेन य इच्छेद्भूतिमात्मन ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुष्ठासनपर्वणि विलिगीप
 माणवृत्ते पणवतोऽध्याय ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्षत्रधर्मादि पापीयान् न धर्मोऽस्ति नरा-
 धिप । अपयोग युद्धेन राजा हन्ति महाजनम् ॥ १ ॥ अथ
 आ क्रमेण केन गोवान् जयति पार्थिव । विहन् जिज्ञासमानाय
 प्रमूढि भरतर्षभ ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । निग्रहेण न पापाना साधूना संग्रहेण च ।
 यथैर्नैव राजानो भवन्ति शुभयोऽमला ॥ ३ ॥ उपकन्धन्ति
 राजानो भगानि विपयार्थिन । त एव विजय प्राप्य बहवन्ति
 पुन प्रजा ॥ ४ ॥ अपत्रिष्यन्ति पापानि दानवप्रतपोवले । अनु-
 पहाय भूमाना पुरणमेधा विदतेति ॥ ५ ॥ यद्यैव शीतनिर्याता
 निर्यातु शीतमेव च । हिमस्ति धान्य कषय न च धान्य जिन-
 ऋनि ॥ ६ ॥ एव यस्माणि मुहन्तो सन्ति स्यामनेव वा । तस्यैषा
 निर्याति इत्युक्त्वा भूमाना भावम् पुन ॥ ७ ॥ यो भगानि धना

क्रान्त्या बधात् क्लेशश्च रक्षति । दस्युभ्यः प्राणदानात् स धनदः
 सुखदी विराट् ॥ ८ ॥ स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभवदक्षिणैः ।
 अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थं
 समुत्पन्ने योऽरिभिः सुखं युध्यति । आत्मानं यूयमुत्सृज्य स यज्ञो-
 ऽनन्तदक्षिणः ॥ १० ॥ अभीतो विकिरन् भद्रान् प्रतिगृह्य शरां-
 स्ताथा । न तस्मात्त्रिदंशः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ॥ ११ ॥
 तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वं भिन्दन्ति संयुगे । तावतः सोऽश्नुते
 लोकान् सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १२ ॥ यदस्य रुधिरं गात्रादाहवे
 संप्रवर्तते । सह तेनैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥ यानि
 दुःस्थानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः । तेन तेन तपो भूय इति
 धर्मविद्दो विदुः ॥ १४ ॥ पृष्ठतो भीरवः सङ्घो वर्तन्ते धर्मपुरुषाः ।
 शूराच्छरणमिच्छन्तः पत्न्यादिव जीवनम् ॥ १५ ॥ यदि शूरा-
 स्ताथा क्षमे प्रतिरक्षेद्यथा भये । प्रतिक्रमं जनं कुर्यान्न च तद्वर्तते
 तथा ॥ १६ ॥ यदि ते कृतमांशाय नमस्कुर्युः सदैव तम् । युक्तं
 न्याय्यञ्च कुर्युस्ते न च तद्वर्तते तथा ॥ १७ ॥ पुरुषाणां समानानां
 दृश्यते महदन्तरम् । संग्रामेऽनीकवेलायामुत्कृष्टेऽभिपतस्युत ॥ १८ ॥
 पतत्यभिमुखं शूरः परान् भीरुः पलायते । आस्थाय स्वर्गमध्वानं
 सहायान् विपमे त्यजेत् ॥ १९ ॥ मा छ तांस्तादृशांस्तात जनिष्ठाः
 पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान् ययुः
 ॥ २० ॥ अस्रस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः । त्यागिन
 यः सहायानां स्वान् प्राणांस्तातुमिच्छति ॥ २१ ॥ तं हृद्युः काष्ठ-
 लोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाभिना । पशुवन्मारथेयुर्वा क्षत्रिया ये स्यु-
 रोदृशाः ॥ २२ ॥ अधर्मः क्षत्रियस्यैव यच्छक्यामरणं भवेत् ।
 विद्वज्जन् अप्मूलाणि कृपणं परिदेवयन् ॥ २३ ॥ अविद्यतेन
 देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत् कर्म प्रयच्छन्ति
 पुराविद् ॥ २४ ॥ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।

शौण्डीराणामशौण्डीर्यमधम्यं कृपणञ्च तत् ॥ २५ ॥ इदं दुःखं
 महत् कष्ट पापीय इति निश्चिनन् । प्रतिध्वस्तमुख पूतिरमात्या-
 ननुशोचयन् ॥ २६ ॥ अरोगाणां स्पृहयते मुद्गमृत्युमपीच्छति ।
 वीरो दृष्टोऽभिमानी च नैदृशं मृत्युमर्हति ॥ २७ ॥ रणेषु कदनं
 कृत्वा शान्तिभिः परिवारितः । तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्रिष्टः क्षत्रियो
 मृत्युमहति ॥ २८ ॥ शूरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशम् ।
 क्षण्यमानानि गात्राणि परैर्नैवायुध्यते ॥ २९ ॥ स संक्षिप्रं निधनं
 प्राप्य प्रथस्तं लोकपूजितम् । स्वधर्मं विपुलं प्राप्य अक्रस्येति
 सलोकताम् ॥ ३० ॥ सर्वोपायैरणमुख्यमातिष्ठंस्वस्त्यजीवितम् ।
 प्राप्नोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥ ३१ ॥ यत्र यत्र हतः
 शूरः शत्रुभिः परिवारितः । अक्षयाल्लभते लोकान् यदि दैन्यं न
 सेवति ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजघर्मानुपासनपर्वणि
 सप्तमवतोऽध्याय ॥ ८० ॥

गुधिष्टिर उवाच । के लोका गुध्यमानानां शूराणामनिवर्ति-
 नाम् । भवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अश्वरीपस्य मन्वाद्मिन्द्रस्य च गुधिष्टिर ॥ २ ॥ अश्वरीपो हि
 नाभासि स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभम् । ददर्श सुरलोकस्त्व अक्रुण्य सविभं
 सह ॥ ३ ॥ रुर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितम् । उपर्युपरि
 गच्छन्तं स्वं वै सेनापतिं प्रभुम् ॥ ४ ॥ स दृष्टोपरिगच्छन्तं सेना-
 पतिमुदारधीः । उरुदिं दृष्ट्वा सुदीपस्य विभ्रितः प्राह वासवम् ॥ ५ ॥

अश्वरीप उवाच । भागरान्ता मर्षो कृतस्त्वामनुभास्य दया-
 विधिः । चातुरंशो यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ॥ ६ ॥ अश्व-

चर्येण घोरेण गुर्वाचारेण सेवया । वेदानधीत्य धर्मेण राज-
 शास्त्रञ्च केवलम् ॥ ७ ॥ अतिथीनन्नपानेन पितृंश्च स्वधया तथा ।
 ऋषीन् स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान् यज्ञैरनुत्तमै ॥ ८ ॥ अत्रधर्मं
 स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि । उद्वीक्षमाणं पृतना जयामि
 युधि वासवं ॥ ९ ॥ देवराजं सुदिवोऽयं मम सेनापति पुरा ।
 आसीद्योधं प्रशान्तात्मा सोऽयं कक्षादतीव माम् ॥ १० ॥ अनेन
 क्रतुभिर्मुख्यैरिष्टं नैव द्विजा न च । तपिता विधिवच्छुक्रं सोऽयं
 कक्षादतीव माम् ॥ ११ ॥

इन्द्र उवाच । एतस्य विततस्तात सुदैवस्य बभूव ह । सग्राम-
 यश्च समहान् यथान्यो युध्यते नर ॥ १२ ॥ सन्तप्तो दीक्षित
 सर्वो योधं प्राप्य चमूमुखम् । युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनि-
 श्चय ॥ १२ ॥

अश्वरीप उवाच । कानि यज्ञे हवीष्यस्मिन् किमाच्य का
 च दक्षिणा । ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे श्रुद्धिं शतक्रतो ॥ १४ ॥

इन्द्र उवाच । ऋत्विजं कुक्षरास्तत्र वालिनोऽध्वर्यैवस्तथा ।
 हवींषि परमासनानि रुधिरं त्वाच्यमुच्यते ॥ १५ ॥ शृगालग्र-
 काकोला सदस्यास्तत्र पत्रिण । आच्यमेप पिवन्त्येते हवि
 प्राशन्ति चाध्वरे ॥ १६ ॥ प्रासतीमरसद्वाता खड्गं शक्तिपर-
 श्वधा । ज्वलन्तो निशिता पीता स्रुचस्तस्याथ सत्रिण ॥ १७ ॥
 चापवेगायतस्तीक्ष्णं परकायावभेदन । ऋजुं सुनिमित्तं पीठ
 रायकथं श्रुवो महान् ॥ १८ ॥ दीपिचर्मावनहथ नागदन्तकृतत्-
 सरु । हस्तिहस्तहर खड्गं स्तो भवेत्तत्र सगुणे ॥ १९ ॥
 ज्वलितैर्निमित्तैः प्राशन्नपृष्टिसपरश्वधैः । शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णै-
 रभिघातो भवेदसु । सख्यासमयविस्तीर्णमभिजातोद्भव वज्र ॥ २० ॥
 चावेगाद्यच्च रुधिरं सग्रामे स्रवते भुवि । सान्यं पूर्णां हतिर्हनि
 समृद्धा सर्वकामधुक् ॥ २१ ॥ क्षिन्धि भिन्नीत्ययं शब्दं श्रूयते

वाहिनीमुखे । सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादने ॥ २२ ॥
हविर्दान्तु तस्याङ्गः परेषां वाहिनीमुखम् । कुञ्जराणां हवा-
नाश्च वर्भिषणाश्च समुच्चयः । अग्निः श्येनचितो नाम स च वशे
विधीयते ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठते कवस्योऽत्र सहस्रे निहते तु यः ।
स यूपस्तस्य शूरस्य खादितोऽष्टाशिरुच्यते ॥ २४ ॥ इङ्गोपहृताः
क्रीडन्ति कुञ्जरास्त्वङ्गशेरिताः । व्याघुष्टतलनादेन वंपट्कारेण
पार्थिव । उहाता तत्र संग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिर्नृप ॥ २५ ॥
ब्रह्मस्त्रे द्वियमाणे तु त्यक्त्वा युद्धे प्रियां तनुम् । आत्मानं यूपमुत्-
सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ २६ ॥ भर्तुरर्थं च यः शूरो विक्रमे-
हाहिनीमुखे । न भयादिनिवर्त्तते तस्य लोका यथा मम ॥ २७ ॥
नीलवर्मावृतैः खड्गैर्वाङ्गभिः परिघोपमैः । यस्य वेदिरुपस्तीर्णा
तस्य लोका यथा मम ॥ २८ ॥ यस्तु नामेक्षते कञ्चित् सहायं
विजये स्थितः । विगाञ्च वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम ॥ २९ ॥
यस्य शोणितसहाता भेरीमण्डूककच्छपा । वीरास्थिरकीरा दुर्गा
भासशोणितकर्द्दमा ॥ ३० ॥ अमिचर्मप्रवा धीरा केशशैवलाहला ।
अश्वनागरयैशैव मच्छिन्नैः हतसंक्रमा ॥ ३१ ॥ पताकाध्वजवानीरा
हतवारणशाहिनी । शोणितगिष्टा समंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः
॥ ३२ ॥ हतनागनहानक्रा परलोकवहाशिवः । ऋष्टिखड्गा
महानोका मधुरकृद्यलप्रवा ॥ ३३ ॥ युनयादानुचरिता भीरुणा
कश्मलावहा । नदी योधस्य संग्रामे तदस्यावभृथं सृतम् ॥ ३४ ॥
वेदी यस्य समिवाणा शिरोभिय प्रकीर्यते । अश्वस्त्रशैर्गजस्त्रशै-
स्तस्य क्षात्रा यथा मम ॥ ३५ ॥ पत्नीमाला कृता यस्य परेषा
वाहिनीमुखम् । हविर्दानं स्ववाहिन्यास्तादस्याङ्गभ्रमनीषिण ॥ ३६ ॥
मदस्या दक्षिणा योधा अम्नीध्रयोत्तरा द्वियम् । यत्तुमेनाकलयस्य
संसंलोकान् न दूरत ॥ ३७ ॥ यदा तुभयतो व्यूरे भयत्याक्राय-
मपत । सास्य वेदिस्तदा यज्ञैर्मित्यं वेदात्मवोऽभयः ॥ ३८ ॥

यस्तु योष परावृत्त सन्वस्तो हन्यते परै । अप्रतिष्ठ स नरकं
याति नाख्यत्र समय ॥ ३८ ॥ यस्य शोणितवेगेन वेदि स्यात्
सपरिप्लुता । केशमासास्थिसम्पूर्णा स गच्छेत परमा गतिम् ॥ ४० ॥
यस्तु सेनापति हत्वा तद्यागमधिरोहति । स विष्णुविक्रमक्रामी
वृहस्पतिसम प्रभु ॥ ४१ ॥ नायक ततकुमारस्त्वा यो वा स्यात्तत्र
पूजित । जीवग्राह प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मन ॥ ४२ ॥
आहवे तु हत शूर न शोचेत् कथञ्चन । अशोच्यो हि हत शूर
स्वर्गलोके महीयते ॥ ४३ ॥ न ह्यन्न नोदक तस्य न स्नान
नाप्यशौचकम् । हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकान् शृणुष्व मे
॥ ४४ ॥ वराप्सर सहस्राणि शूरमायोधने हतम् । त्वरमाणा-
भिवावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ४५ ॥ एतत्तपय पुण्यञ्च धर्म-
श्चैव सनातन । चत्वारथायमास्तस्य यो शुद्धमनुपालयेत् ॥ ४६ ॥
वृहवालो न हन्तव्यो न च स्त्री नैव पृष्ठत । तृणपूर्समुख्यैव
तवास्तीति च या वदेत् ॥ ४७ ॥ जम्भ वृत्त वल पाक शतमाय
विरोचनम् । दुर्वार्थ्यै चैव तमुचि नैकमोयञ्च शम्बरम् ॥ ४८ ॥
विप्रचित्तिञ्च दैतेय दनो पुत्राश्च स्वयम् । प्रह्लादञ्च निहत्याजौ
ततो देवाधिपोऽभवम् ॥ ४९ ॥

भीष्म उवाच । इत्येतत् शक्रवचन निशम्य प्रतिगृह्य च ।
योधानामात्मन सिद्धिमस्वरीषोभिपन्नवान् ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
अष्टनवतोऽध्याय ॥ ८८ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
प्रतर्ह्नो मैथिलश्च सग्राम यत्र चक्रत् ॥ १ ॥ यज्ञीपवीती सग्रामे
जनको मैथिलो यथा । यो धानुदर्पयामास तन्निबोध युधि-
ष्ठिर ॥ २ ॥ जनशो मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।

योधान् स्वान् दशंयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥ ३ ॥ अभीक्ष्णामि
 मिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत । पूष्णां गन्धर्वकन्याभि सर्व-
 कामदुहोऽक्षया ॥ ४ ॥ इमे पलायमानाना नरका प्रत्युप-
 स्थिता । अकोत्तिं शाश्वती वैव पतितव्यमनन्तरम् ॥ ५ ॥ तान्
 दृष्ट्वारौन् विजयत भूत्वा सत्यागबुद्धय । नरकस्याप्रैतिष्ठस्य मा
 भूत वशवर्तिन । त्यागमूलं हि शूराणा स्वर्गद्वारमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 द्रव्यक्तास्ते नृपतिना योधा परपुरञ्जय । अजयन्त रणे शत्रून्
 हर्षयन्ती नरेश्वरम् । तस्मादात्मवता नित्यं स्यात्तव्यं रणमूर्धेनि
 ॥ ७ ॥ गजाना रथिनो मध्ये रथानामनुसाटिन । साटिनामन्तरे
 स्थाप्य पादात्तमपि दक्षितम् ॥ ८ ॥ य एव व्यूहते राजा स नित्यं
 जयति द्विष । तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव शुधिष्ठिर ॥ ९ ॥
 सर्वे स्वर्गतिमिच्छन्ति सुयुद्धेनानिमन्यव । क्षोमयेयुरनीकानि
 सागर मकरा यथा ॥ १० ॥ हर्षयेयुर्विप्रसाद्य व्यवस्थाप्य पर-
 स्वरम् । जिताश्च भूमि रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ ११ ॥ पुन-
 रावर्त्तमानाना निरायानाश्च जीविते । वेगं सुदुःसहो राज-
 स्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२ ॥ न हि प्रहर्त्तुमिच्छन्ति शूरा प्रह-
 यती भयम् । तस्मात् पलायमानाना कुर्यान्नात्यनुसारणाम् ॥ १३ ॥
 घराणामचराश्चन्द्र मद्दष्ट्रा दृष्टिणामपि । आप विषामतामन्-
 मन्त्रं शूरस्य कातरा ॥ १४ ॥ समानपृष्टोद्ब्रषाणिपादा परा-
 भव भीरवो वै व्रजन्ति । अतो भयात्तां प्रणिपत्या भूय कृत्वा-
 खलीनुपतिष्ठन्ति शूरान् ॥ १५ ॥ शूरजाह्नपु लोकोऽयं लस्यते पुत्र-
 वत् सदा । तस्मात् सर्वास्रवस्त्राय शूरं सम्मानमर्हति ॥ १६ ॥
 न हि शौर्यात् परं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते । शूरं सर्वं पाशयति
 सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मांशुभासनपर्वणि

नमनरनोऽध्याय ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यथा जयार्थिन सेना नयन्ति भरतर्षभ ।
ईषदहर्म्म प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सतेग्र न हि स्थितो धर्म उपपत्ता तथापरे ।
साध्याधारतया केचित्तथैवौपायिकादपि ॥ २ ॥ उपायधर्मान्
वक्ष्यामि सिंहायार्थानर्थधर्मयो । निर्भय्यादा दस्यवस्तु भवन्ति
परिपन्थिन ॥ ३ ॥ तेषा प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ।
कार्याणा सर्वसिद्धार्थं तानुपायान्निबोध मे ॥ ४ ॥ उभे प्रचे
वेदितव्ये ऋज्वो वक्रा च भारत । जानन् वक्रा न सेवत प्रतिवाधेत
चागतान् ॥ ५ ॥ अमित्रा एव राजान भेदेनोपचरन्त्युत । तत्र
राजा निङ्गति जानन् यथामित्रान् प्रवाधते ॥ ६ ॥ गजाना पार्थ
चर्माणि गोवृषाजगराणि च । शल्यकण्टकलोहानि तनुवचमराणि
च ॥ ७ ॥ शीतपीतानि शस्त्राणि सन्नाहा पीतलोहिता । नाना
रञ्जनरक्ता स्य पताका केतवश्च ह । ८ ॥ ऋष्टयस्तोमरा
खड्गा निशिताश्च परश्वधा । फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्प्या
न्यनेकश ॥ ९ ॥ अमिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चया ।
चैत्रा वा भार्गशीर्षा वा सेनायोग प्रशस्यते ॥ १० ॥ पङ्कशस्था
हि पृथिवी भवतप्रम्बमती तदा । नैवातिशीतो नातुष्ण कालो
भवति भारत ॥ ११ ॥ तस्मात्तथा योजयेत परेषा व्यसनेऽथवा ।
एते हि योगा सेनाया प्रशस्ता परवाधने ॥ १२ ॥ जलवास्तृण
वान्मार्गं समो गम्य प्रशस्यत । चारै सुविष्टिताभ्यास कश्चलै-
वनगोचरै ॥ १३ ॥ न ह्यरण्येन शक्येत गन्तु मृगगणैरिव ।
तस्मात् सेनासु तानेव योजयन्ति जयार्थिन ॥ १४ ॥ अग्रत पुरु
प्रानीक शक्तज्ञापि कुलोदतम् । आवासस्तोयवान् दुर्ग एकमार्गं
प्रशस्यते ॥ १५ ॥ परेषानुपसर्षाणा प्रतिषिधस्तथा भवेत् । आका-
शात्तु वनाभ्यास मन्वन्ते गुणवत्तरम् ॥ १६ ॥ वद्भिर्गुणजातैश्च
ये युद्धकुमला जना । उपन्यामो भवेत्तत्र वलाना नातिदूरत ॥ १७ ॥

उपन्यासावतरणं पदातानाञ्च गूहनम् । अथ श्वप्रतीघातमाप-
दयं परायणम् ॥ १८ ॥ सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धेयुरचला इव ।
अनेन विधिना श्ववृन् जिगीषितापि दुर्लवान् ॥ १९ ॥ यतो वायु-
र्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । पूर्वं पूर्वं ज्वाय एषां सन्नि-
पाते युधिष्ठिर ॥ २० ॥ अर्द्धमासमुदकाममर्यादामलोटकाम् ।
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशलाः जनाः ॥ २१ ॥ सपत्न्या गर्त-
रहिता रथभूमिः प्रशस्यते । नीचद्रुममहाकक्षा सोडका हस्ति-
योधिनाम् ॥ २२ ॥ वज्रदुर्गा महाकक्षा वेणुवेत्रसमाकृता ।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥ २३ ॥ पद्मतिवद्गला
सेना दृढा भवति भारत । रथाश्ववद्गला सेना सुद्विनेषु प्रशस्यते
॥ २४ ॥ पदातिनागवद्गला प्रावट्काले प्रशस्यते । गुनानेतान्
प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ एवं सङ्घिन्य यो याति
तियिनश्चतुष्पुजितः । विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक् प्रयोजयन्
॥ २६ ॥ प्रसप्तास्त्रपितान् शान्तान् प्रकीर्णान्नाभिघातयेत् । मोक्षे
प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ॥ २७ ॥ अतिक्षिप्तान् व्यति-
क्षिप्तान् निहतान् प्रतनूकृतान् । अविद्यव्यान् कृत्वारन्भानुपन्यासान्
प्रतापितान् । वह्नियरानुपन्यासान् कृतवेश्मानुसारिणः ॥ २८ ॥
पारम्पर्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्तिनः । परिचर्यावती द्वारे ये
च केचन वर्गिणः ॥ २९ ॥ अनीकं ये विभिन्दन्ति भिन्न संस्था-
पयन्ति च । समानाग्रनपानास्ते कार्या द्विगुणवेतनाः ॥ ३० ॥
द्वयाधिपतयः कार्याः यनाधिपतयस्तथा । ततः सहस्राधिपतिं
कुर्याच्छरमतन्द्रितम् ॥ ३१ ॥ यथा मुखान् सन्निपात्य वक्रव्याः
संश्रयामहे । विजयार्थं द्वि संग्रामे न त्यक्तमः परस्परम् ॥ ३२ ॥
इष्टैव ते निवर्त्तन्ता ये च केचन भीरव । ये घातयेयुः प्रवरं
कुर्वाणास्तुमलम्पति ॥ ३३ ॥ न सन्निपाते प्रवरं वधं वा कुर्यु-
रीदृशा । पात्मानश्च स्रपचश्च पालयन् ऋन्ति संयुगे ॥ ३४ ॥

अर्थनाशो बधोऽकीर्त्तिरयश्च पलायने । अमनोशासखा वाचः
 पुरुषस्य पलायने ॥ ३५ ॥ प्रतिध्वस्तोष्ठदन्तस्य न्यस्तसर्वायुधस्य
 च । अमितैरवरुद्धस्य द्विपतामस्तु नः सदा ॥ ३६ ॥ मनुष्यापसदा
 ह्येते धी भवन्ति पराङ्मुखाः । राशिवर्द्धनमावास्ते नैव ते प्रेत्य नो
 इह ॥ ३७ ॥ अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनम् । जयि-
 नस्तु नरास्तात वन्दनैर्मण्डलेन च ॥ ३८ ॥ यस्य म्म संग्रामगता
 यज्ञी वै ह्नन्ति शत्रवः । तदनद्यतरं दुःखमहं मन्ये वधादपि ॥ ३९ ॥
 जयं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च । या भीरुणां परा-
 ग्लानिः शूरस्तामधिगच्छति ॥ ४० ॥ ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संग्रामे
 त्यक्तजीविताः । जयन्तो बध्यमाना वा प्राप्नुयाम महद्गतम् ॥ ४१ ॥
 एवं संग्रामशपथाः समभित्यक्तजीविताः । अमित्रवाहिनीं वीराः
 प्रतिव्याहृत्यभीरवः ॥ ४२ ॥ अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्मवतां
 भवेत् । पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ ४३ ॥ परेषा-
 म्प्रतिघाताय पदातीनाञ्च गूहनम् । अपि तस्मिन् पुरे वृक्षा भवे-
 युर्ये पुरोगमाः ॥ ४४ ॥ धी परस्तादभिमताः सत्त्ववन्तो मनस्विनः ।
 ते पूर्वमभिवर्त्तयन्त्यैतानैवेतरे जनाः ॥ ४५ ॥ अपि चोद्धरणं काथं
 भीरुणामपि यत्नतः । स्कन्धदर्शनमावाञ्चु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥ ४६ ॥
 संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्दहन् । सूचीमुखमनीकं
 स्यादल्पानां बद्धभिः सह ॥ ४७ ॥ सम्पुयुक्ते निकृष्टे वा सत्य वा
 यद्वि वानृतम् । पश्यन् वाहन् क्रोशेत भग्ना भग्नाः परे इति ॥ ४८ ॥
 आगतं नोऽमित्रवलं प्रहरध्वमभीतवत् । सत्त्ववन्तोऽभिवाधेयुः
 कुर्वन्तो भैरवान्नवान् ॥ ४९ ॥ चुङ्गाः किलकिला शब्दाः क्रकचा
 गोविपाणिकाः । भेरीमृदङ्गपणवान्नादयैयुः पुरयरान् ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वण राजधर्मानुशासनपर्वणि

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

शुद्धिश्च उवाच । किं शीलाः किं समाचाराः कथं रूपाय
भारत । किं सन्नाहाः कथं यस्या जनाः स्युः सद्गुरो चमा ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यथा चरितमेवात्र यस्तं पत्रं विधीयते ।

आचरन् वीरपुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ॥ २ ॥ गान्धाराः सिन्धु-

सोवीरा नखरप्रासयोधिनः । अभीरवः सुवलिनस्तद्वलं सर्वपार-

गम् ॥ ३ ॥ सर्वयस्त्रेषु कुमलाः सत्त्ववन्तो ह्युशीनराः । प्राच्या

मातङ्गयुद्धेषु कुमलाः कूटयोधिनः ॥ ४ ॥ तथा जवनकाम्बोजा

मधुरामभितथ ये । एते नियुद्धकुमला दाक्षिणात्यामिपाणय ॥ ५ ॥

सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः । प्राय एव समुद्दिष्टा

लक्षणाणि तु मे शृणु ॥ ६ ॥ सिंहमादूर्लवाङ्नेवाः सिंहमादूर्ल-

गामिनः । पारावतकुलिङ्गाश्च । सर्वे शूराः प्रमायिनः ॥ ७ ॥

मृगश्वरा हीपिनेवा ऋषमाक्षास्तरस्त्रिनः । प्रमादिनय मन्दाय

क्रोधनाः किङ्किणीश्वराः ॥ ८ ॥ मेघश्वराः क्रोधमुखा केचित्

करभसन्निभाः । जिह्वनासाग्रजिह्वाय दूरगाः दूरपातिनः ॥ ९ ॥

विडालकुञ्जतनवस्तनुकेशास्तनुलवः । शीघ्रायमलवृत्ताय ते भवन्ति

दुरासदाः ॥ १० ॥ गोधानिमीलिताः केचिन्मृगप्रकृतयस्तथा ।

तुरङ्गगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्यवः ॥ ११ ॥ समंहता सुत-

नवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः । प्रवाङ्मतेषु कुप्यन्ति हृष्यन्ति

कलहेषु च ॥ १२ ॥ गभीराश्च निरुताश्च । पिडाश्च भ्रुकुटी-

मुखाः । नकुलाश्चास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्पल ॥ १३ ॥

जिह्वाश्च प्रललाटाय निर्गोमह्वनवोऽपि च । वज्रवाहद्गुलीचक्रा

ह्वया धमनिमन्तता ॥ १४ ॥ प्रनियन्ति च विभीन साम्पराये ह्यप-

स्थिते । वारणा इव समत्तस्ते भवन्ति दुरासदाः ॥ १५ ॥ दीप्त-

स्फुटितकेशान्ताः स्थूलपापं हनूमुखाः । उन्नतामाः पृथुग्रीवा विहटा

स्थूलपिच्छकाः ॥ १६ ॥ उदगा इव सुग्रीवा विभता विहगा इव ।
पिच्छगोपातिवृत्ताय वपदंशमृगवास्तथा ॥ १७ ॥ मृगश्वरा मन्द-

मन्तो यद्द्वेष्टारावसारिणः । अधर्मशावलिप्लाय घोरा रौद्रप्रद-
 र्मना ॥ १८ ॥ त्यक्त्वात्मानं सर्वं एते अन्यथा ह्यनिर्वर्त्तिनः । पुर-
 स्कार्यां सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चाप्रिये ॥ १९ ॥ अधार्मिका
 भिन्नवृत्ताः सन्तु नैषा पराभयः । एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते
 ह्यभीक्ष्णम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि जिगीष-
 माणवृत्ते एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । जयित्रया कानि रूपाणि भवन्ति भरत-
 र्षभ । पृतनाया प्रशस्तानि तानि चेच्छामि वेदितुम् • १ ॥

भीष्म उवाच । जयित्रया यानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ ।
 पृतनाया प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वंशः ॥ २ ॥ दैवे पूर्वं प्रकु-
 पिते मानुषे कालचोदिते । तद्दिहासोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदिव्येन चक्षुषा
 ॥ ३ ॥ प्रायश्चित्तविधिञ्चात्र जपहोनाथ तद्दिद् । मङ्गलानि च
 कुर्वन्ति शमयन्त्यहितानि च ॥ ४ ॥ उदीक्षमनसो योध वाहनानि
 च भारत । यस्या भवन्ति सेनाया ध्रुव तस्या परो जय ॥ ५ ॥
 अन्वेतान् वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनुषि च । अनुप्रवन्ते मेवाथ
 तथादिव्यस्य रश्मयः ॥ ६ ॥ गोमायवशानुकूला वलग्नधाथ सवशः ।
 अर्हयेयुवदा सेना तदा सिद्धिरनुत्तमा ॥ ७ ॥ प्रसन्नभा पावक-
 शोर्धैरश्लिष प्रदक्षिणावर्त्तशिखा विधूमः । पुण्या गन्धाश्चाङ्गताना
 भवन्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाङ्ग ॥ ८ ॥ गम्भीरशब्दाथ महा
 स्वनाथ शङ्गाथ भेद्यथ नदन्ति यत्र । युयुत्सवश्चाप्रतिपा भवन्ति
 जयस्यैतद्भाविनो रूपमाङ्ग ॥ ९ ॥ इष्टा मृगा फुष्टतो वामतश्च
 सप्रस्थितानाञ्च गमिथताञ्च । जिघासता दक्षिणा सिद्धिमाङ्गर्वे
 स्वगतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ १० ॥ माङ्गल्यशब्दान् यजुना वदन्ति

हंसाः क्रौञ्चाः शतपदाश्च चापाः । हृष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति
 जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ११ ॥ शस्त्रैर्यन्त्रैः कवचैः केतुभिर्य
 समानुभिर्मुखवस्त्रैश्च यूनाम् । भ्राजिषती दुष्प्रतिवीक्षणीया येषा-
 म्ब्रह्मस्तोभिर्भवन्ति शत्रून् ॥ १२ ॥ शुभ्रप्रवक्षानभिमानिनश्च पर-
 स्परं सोहृदमास्थिताश्च । येषां योधा शौचमनुष्ठिताश्च जयस्यैत-
 द्भाविनो रूपमाहुः ॥ १३ ॥ शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा विदरन्ति
 मनःप्रियाः । धैर्यैश्चाविशति योधान् विजयस्य मुखञ्च तत् ॥ १४ ॥
 दृष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणं प्रविविचतः । पथात् सन्वाधयत्यर्थं
 पुरस्ताच्च निषेधति ॥ १५ ॥ संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधि-
 ष्ठिर ॥ १६ ॥ सान्त्रैव वर्त्तयैः पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि । जघन्य
 एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत । यादृच्छिको युधि जयो द्विवो
 वेति विचारणम् ॥ १७ ॥ अपामिव महाविगस्त्रस्ता इव महा-
 मृगाः । दुर्निवार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमू ॥ १८ ॥ भग्ना
 इत्येव भग्न्यन्ते विहांसोऽपि न कारणम् । उदारमारा महती
 रुज्जहोपमा चमू ॥ १९ ॥ परस्परशा संहृष्टास्यक्तप्राणाः सु-
 निश्चिताः । अपि पञ्चाशतं शूरा मृदन्ति परवाहिनीम् ॥ २० ॥
 अपि वा पञ्च पट् सप्त संहृताः कृतनिश्चया । कुलीनाः पूजिताः
 सम्यग्विजयन्तीह यात्रवान् ॥ २१ ॥ सन्निपातो न मन्तव्यः यक्ये
 मति कथञ्चन । सान्त्रुभेद्प्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२ ॥ सन्द-
 र्शनेव सेनाया भयं भीरुन् प्रवाधते । वच्चादिव प्रक्ष्वलितादियं
 क्व नु पतिष्यति ॥ २३ ॥ अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा धि प्रति-
 यान्मथ । तेषां स्यन्दन्ति गाद्याणि योधानां विजयस्य च ॥ २४ ॥
 विषयो व्यथते राजन् सर्वः रुस्त्राणुजङ्गमः । अस्त्रप्रतापतप्तानां
 मग्ना षीदति दिङ्गिनाम् ॥ २५ ॥ तेषां सान्त्रुं क्रूरमियं प्रयोग्यं
 पुनः पुनः । संपीडयमाना हि परैर्योगमायान्ति सर्वतः ॥ २६ ॥
 शान्तराणाञ्च भेदाद्यै चरानभ्यवधारयित् । यथ तस्मात् परी राजा

युधिष्ठिर उवाच । कथं मृतौ कथं तीक्ष्णो महापक्षे च पार्थिव ।
आदौ वर्त्तत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वृहस्पतेश्च सम्वादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ वृहस्पतिं देवपति-
रभिवाद्य कृताञ्जलि । उपसङ्गम्य परच्छ्वासे परवीरहा ॥३॥

इन्द्र उवाच । अहितेषु कथं ब्रह्मन् प्रवर्त्तयमतन्द्रित । अस-
मुच्छिद्य चैवेतान्नियच्छेयमुपायत ॥ ४ ॥ सेनयोर्व्यतिपङ्गेण जयः
साधारणो भवेत् । किं कुर्वाणं न मा जघ्नाञ्जलिता श्री प्रता-
पिनी ॥ ५ ॥ ततो धर्मार्थकामाना कुम्भल प्रतिभानवान् । राज-
धर्मविधानश्च प्रत्युवाच पुरन्दरम् ॥ ६ ॥

वृहस्पतिरुवाच । न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिण ।
बालैरासेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ॥ ७ ॥ न अद्रुर्विद्युत कार्थ्यो
वधमस्याभिकाङ्क्षता । क्रोधं भयञ्च हृष्यञ्च नियम्य स्वयमात्मनि ॥८॥
अमितमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वमन् । प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं
किञ्चिदाचरेत् ॥ ९ ॥ विरनेच्छुष्कवैरेभ्य कण्ठायाषाय वर्ज-
येत् । यथा वैसंभिको युक्तो हिजाना मह्यस्रन ॥ १० ॥ तान्
हिजान् कुरुते वग्नास्तथायुक्तो महीपति । वग्घ्नोपनयेच्छठून्
निहन्त्याश्च पुरन्दर ॥ ११ ॥ न नित्य परिभयारीन् सुखं स्वपिति
वासव । जागर्त्तय हि दुष्टात्मा सहरोऽग्निरिवोत्थित ॥ १२ ॥
न मन्त्रिपात कर्त्तव्यं सामान्ये विद्यथे मति । विश्वास्त्यैवोपमन्त्रार्थो
वधे कृत्वा प्रिय प्रभो ॥ १३ ॥ सम्प्रुधार्थ्यं सद्गामात्मैर्मन्त्रविद्भि-
र्महात्मभि । उपेक्षमाणोऽवघातो हृदयेनापराजित ॥ १४ ॥
अथान्य प्रहरेत् काले किञ्चिद्विलिते पदे । दरडङ्ग दृष्येदस्य
पुरुषैराप्रकारिभि ॥ १५ ॥ आदिमध्यायमानश्च प्रच्छद्य विधा-
रयेत् । बहानि दृष्येदस्य जानन्नेव प्रमाणम् ॥ १६ ॥ भेदोप-
प्रदानेन संवृजेदोपधैस्तथा । न सेवं सलु संभर्षो रोषयेदरिभि

सह ॥ १७ ॥ दीर्घकालमपीचेत निहन्त्यादेव याववान् । काला-
 काङ्क्षी हि क्षपयेद्यथा विग्रहमाप्नुयुः । न सङ्खान् विनिहन्त्याश्च
 द्रष्टव्यो विजयो ध्रुवः ॥ १८ ॥ न शक्यं वा घटयति न वाचा कुरुते
 व्रणम् । प्राप्ते च प्रहरेत् काले न च सम्बर्त्तते पुनः । हन्तुकामस्य
 दिवेन्द्र पुरुषस्य रिपून् प्रति ॥ १९ ॥ यो हि कालो व्यतिक्रामेत्
 पुरुषं कालकाङ्क्षिणम् । दुर्लभः स पुनस्तेन कालः कर्म चिकीर्षुणा
 ॥ २० ॥ शोचय विनयेदेव संशङ्कन् साधुसम्मतम् । अकाले
 साधयेन्नापि न च प्राप्ते प्रपीडयेत् ॥ २१ ॥ विज्ञाय कामं क्रोधञ्च
 तथाहङ्कारमेव च । युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुनः पुनः ॥ २२ ॥
 माह्वं दण्ड आलस्यं प्रमादस्य सरोत्तम । मायाः संविहिताः
 शक्राः साध्यन्त्यविचक्षणम् ॥ २३ ॥ निहत्यैतानि चत्वारि माया-
 म्पतिविहाय च । ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्त्तुमविचारयन् ॥ २४ ॥
 यदेवैकेन शक्येत शुद्धं कर्तुं तदाचरेत् । यच्छन्ति सचिवा शुद्धं
 मिथो विश्रवयन्त्यापि ॥ २५ ॥ असेव्यामति कृत्वा वा ततोऽन्यैः
 संविदञ्चरेत् । ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणोम् ॥ २६ ॥
 भेदञ्च प्रथमं युक्त्वात्तुष्णीमपि तथैव च । काले प्रयोजयेद्राजां
 तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ॥ २७ ॥ प्रणिपातञ्च गच्छेत् काले शत्रो-
 वलीयसः । युक्तोऽस्य बधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमादयतः ॥ २८ ॥
 प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन् । अमित्रमपि सेवेत न च
 जातु विग्रहयेत् ॥ २९ ॥ स्थानानि शक्तिनानाञ्च नित्यमेव विव-
 र्जयेत् । न च तेष्वश्वसेद्राजा जाग्रतीह निराकृताः ॥ ३० ॥ न
 ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदस्ति सरोत्तम । यथा विविधवृत्ताना-
 मैश्वर्यममराधिप ॥ ३१ ॥ तथा विविधनाथानामपि सश्व उच्यते ।
 यतते योगमास्थाय मित्रामित्रं विचारयेत् ॥ ३२ ॥ सदुमप्यव-
 मन्थन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः । मां तीक्ष्णो मा सदुर्भूस्व तीक्ष्णो
 भव सदुर्भव ॥ ३३ ॥ यथा वप्रे वेगवति सर्वतः संप्रतोदके । नित्यं

विवरणादाधस्तथाराज्यम्माद्यतः ॥ ३४ ॥ न बह्वनभियुक्तीत
 योगपथेन यात्रवान् । साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन च पुरन्दर
 ॥ ३५ ॥ एकीकमेया निष्पिष्य शिष्टेषु निपुणहरेत । न तु यत्तोपि
 भेषावी सर्वानेवारभेन्नृप ॥ ३६ ॥ यदा स्यान्महतो सेना ह्य-
 नागरयाकुला । पदातिवन्त्रवङ्गला अनुरक्ता षडङ्गिनी ॥ ३७ ॥
 यदा वज्रविधां वृद्धिं मन्येत प्रतिलीमत । तदा विवृत्य प्रहरे-
 ह्स्यूनामविचारयन् ॥ ३८ ॥ न सामदण्डोपनिपत प्रयस्यते न
 माह्वं यत्रपु यात्रिकं सदा । न यस्यघातो न च सङ्हरक्रिया न
 चापि भूय प्रकृतेर्विचारणा ॥ ३९ ॥ मायाविभेदानुपमर्जनानि
 तथैव पाप न यत्र प्रयोगात् । आप्तैर्मनुष्यैरुपचारयेत् परेषु
 राटेषु च सम्प्रयुक्तान् ॥ ४० ॥ पुराणि चैयामनुसृत्य भूमिपा
 पुरेषु भोगानखिलान् जयन्ति । पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि
 प्रयोजयन्तो बलवत्तस्मदन ॥ ४१ ॥ प्रदाय गूढानि वस्त्रानि राजन्
 प्रच्छिद्य भोगानवधाय च स्वान् । हृष्टान् स्वनोपैरिति कीर्त्तयित्वा
 पुरेषु राटेषु च योजयन्ति ॥ ४२ ॥ तथैव चान्यैरपि शास्त्रवेदिभि
 श्वलङ्घृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः । सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविद्यारदैः
 पुरेषु कृत्यामुपधारयेच्च ॥ ४३ ॥

इन्द्र उवाच । कानि लिङ्गानि दृष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम ।
 कथं दृष्टं विज्ञानीयामेतत् पृष्टो ब्रवीहि मे । ४४ ॥

बृहस्पतिरुवाच । परोक्षमगुणानाह सद्गुणानभ्यसूयते ।
 परैर्वा कीर्त्तमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुख ॥ ४५ ॥ तूष्णीम्भावे-
 ऽपि विशेयं न चेद्भवति कारणम् । निज्जागृह्यौष्ठमन्दंयं शिरस्य
 प्रकम्पनम् ॥ ४६ ॥ करोत्यभीक्षां संसृष्टमसंसृष्टय भाषते । अह-
 षितो न कुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ॥ ४७ ॥ पृथगीत्य समञ्जाति
 नेद्रमद्य यथाविधि । आसने शयने याने भावा लज्या विधीयते
 ॥ ४८ ॥ शान्तिरार्थं प्रिये प्रीतिरेतावन्निद्रलक्षणम् । विपरीतन्दु

बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ४९ ॥ एतान्येव यथोक्तानि बुध्येत
 त्रिदशाधिप । पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥ ५० ॥
 इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम । निश्चय्य आस्त्रतस्त्रासं
 यथावदमरेष्वर ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच । स तद्वचः शत्रुनिवहणे रतस्तथा चकारावितथं
 वृहस्पतेः । चचार काले विजयाय चारिहा वशञ्च शत्रूननयत्
 सुरन्दरः ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रवृहस्पति-
 संवादे वृषधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धार्मिकोऽर्थानसम्प्राप्य राजामात्यैः प्रवा-
 धितः । द्युतः कोशाच्च दण्डाच्च सुखमिच्छन् कथञ्चरेत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्रायं क्षेमदर्शीय इतिहासोऽनुगीयते ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २ ॥ क्षेमदर्शी नृप-
 सुतो अत्र क्षीणबलः पुरा । सुनिं कालकृद्क्षीयमाजगामेति नः
 श्रुतम् । तं पप्रच्छानुसंगृह्यं कृच्छामापदमास्थितः ॥ ३ ॥

राजोवाच । अर्थेषु भागी पुरुष ईक्षमानः पुनः पुनः । अलक्ष्मी
 महिषो राज्यं ब्रह्मन् किं कर्तुमर्हति ॥ ४ ॥ अन्यत्र भरणात्
 स्तैन्यादन्यत्र परसंययात् । सुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममाशु सत्तम
 ॥ ५ ॥ व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा । धर्मश्रद्ध कृत-
 श्रय त्वहिषः शरणं भवेत् ॥ ६ ॥ निर्दिशति नरः कामान्निर्विद्य-
 सुखमेधते । त्यक्त्वा प्रीतिञ्च शक्तिञ्च सत्त्वा बुद्धिमयं वसु ॥ ७ ॥
 सुप्तमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहम् । मम शर्थाः सुवहवो-
 नष्टाः सप्र इवागताः ॥ ८ ॥ दुष्करं वन कुर्वन्ति महतोऽर्था-
 स्वप्नन्ति ये । वयं जेतान् परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ ९ ॥

इमामवस्थां संप्राप्तं दीनमार्त्तं श्रिया च्युतम् । यदन्यत् सुख-
मस्तीह तद्ब्रह्मन्नुपाधि माम् ॥ १० ॥ कौशलेनैवमुक्तस्तु राज-
पुरेण धीमता । मुनि कालकव्रचीय प्रत्युवाच महाद्युति ॥ ११ ॥

मुनिनवाच । पुरस्तादेव ते बुद्धिरिय कार्या विज्ञानता ।
अनित्यं सर्वमेवेतद्दृष्ट्व मम चास्ति यत् ॥ १२ ॥ यत किञ्चि-
न्नान्यसेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् । एव न व्यथते प्राञ्च
कृष्णामष्यापद् गत ॥ १३ ॥ यद्भि भूतं भविष्यञ्च सर्वं तन्न भवि-
ष्यति । एव विदितविद्यस्त्वमधर्मैभ्य प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ यच्च पूर्वं
समाहारे यच्च पूर्वं परे परे । सर्वं तन्नास्ति ते चैव तज्ज्ञात्वा
कोऽनुसंज्वरेत् ॥ १५ ॥ भूत्वा च न भवत्येतद्भूत्वा च भविष्यति ।
शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोक कुर्यात् कथञ्चन ॥ १६ ॥ क्व नु तेऽद्य
पिता राजन् क्व नु तेऽद्य पितामह । न त्व पश्यसि तानद्य न त्वा
पश्यन्ति तेऽपि च ॥ १७ ॥ आत्मनीऽध्व वता पश्यस्वाम्ब किमनु-
शोचसि । बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुव हि न भविष्यसि ॥ १८ ॥
अहञ्च जज्ञ नृपते सुहृद यत्रवथ ते । अवश्य न भविष्याम सर्वञ्च
न भविष्यति ॥ १९ ॥ ये तु विश्रुतिवर्षा वै त्रि यद्वर्षाश्च मानवा ।
अर्वाणिव हि ते सर्वे मरिष्यन्ति यरच्छृतात ॥ २० ॥ अपि चेन्नहतो
वित्तान्न प्रमुञ्चेत् पूरुष । नैतन्नमेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मन
॥ २१ ॥ अनागत यन्न ममेति विद्यादतिक्रान्त यन्न ममेति
विद्यात् । दिष्ट बलीय इति मन्यमानास्ते पण्डितास्तत् सता
स्थानमाह ॥ २२ ॥ अनाढ्याद्यापि जीवन्ति राज्यह्याप्यनुपासति ।
बुद्धिपौरुषसम्पन्नास्त्वया तुल्याधिका जना ॥ २३ ॥ न च त्वमिव
शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुच । किन्न त्व तैरै श्रेयास्तुल्यो वा
बुद्धिपौरुषै ॥ २४ ॥

राज्ञीवाच । यादृच्छिर्कं सर्वमाशोत्तद्राज्यमिति चिन्तये ।
द्विद्यते सर्वमेवेद कालेन महता दिज ॥ २५ ॥ तस्यैव द्विय

माणस्य स्रोतसेव तपोधन । फलमेतत् प्रपश्यामि यथा लब्धेन
वर्त्तयन् ॥ २६ ॥

सुनिर्वाच । अनागतमतीतञ्च यथा तथ्यविनिश्चयात् । नातु-
शीचेत कौशल्य सर्वार्थेषु तथा भव ॥ २७ ॥ अवाप्यान् कामय-
न्नर्थान्नानवाप्यान् कदाचन । प्रत्युत्पन्नाननुभवन् मा शुचस्त्वमना-
गतान् ॥ २८ ॥ यथा लब्धोपपन्नैस्तथा कौशल्य रंस्यसे । कश्चि-
च्छ्रेयस्य भावेन श्रिया हीनो न शोचसि ॥ २९ ॥ पुरस्ताद्भूतपूर्व-
लाहीनभाग्यो हि दुर्मतिः । धातारं गच्छते नित्यं लब्धार्थाश्च न
मृष्यते ॥ ३० ॥ अनर्हानपि चैवान्यान्नन्यते श्रीमंतो जनात् । एत-
स्मात् कारणादेतद्दुःखं भूयोऽनुवर्त्तते ॥ ३१ ॥ ईर्ष्याभिमानसम्पन्ना
राजन् पुरुषमानिन । कश्चित्त्वन तथा राजन् मन्तरी कौशला-
धिप ॥ ३२ ॥ सहस्रं श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा ।
अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला शुचते सदा । अभिनिष्पन्दते
श्रीर्हि सत्यपि द्विपतो जनम् ॥ ३३ ॥ श्रियञ्च पुत्रपौत्रञ्च मनुष्या
धर्मचारिणः । योगधर्मविदो धीराः स्वयमेव त्यजन्त्युत ॥ ३४ ॥
बहुसङ्गसुकं दृष्ट्वा विधित्वा धनमेव च । तथान्ये सन्त्यजन्त्येवं मत्वा
परमदुर्लभम् ॥ ३५ ॥ त्वं पुनः प्राञ्चरूपः सन् कृपणं परित्यजे ।
अकाम्यान् कामयानोर्थान् पराधीनानुपद्रवान् ॥ ३६ ॥ तां बुद्धि-
मुपजिज्ञासुस्त्वमेवैतान् परित्यज । अनर्थार्थार्यरूपेण चर्याथानर्थ-
रूपिणः ॥ ३७ ॥ अथाद्यैव हि केपाञ्चिद्वननाग्नौ भवत्युतो ।
आनन्द्यं तत् सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीप्स्यति ॥ ३८ ॥ राममाणः
श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते । तथा तस्येहमानस्य समा-
रग्नौ विनश्यति ॥ ३९ ॥ कच्छ्राह्वयमभिप्रेतं यद्दि कौशल्य नश्यति ।
तदा निर्विद्यते सोऽर्यात् परिभग्नक्रमो नरः ॥ ४० ॥ धमसेके भि-
पद्यन्ते कल्याणाभिजना नराः । परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विद्योगुय
लौकिकात् ॥ ४१ ॥ जीवितं सन्त्यजन्त्येके धनलोभंपरा जनाः ।

न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि घनादृते ॥ ४२ ॥ पश्य तेषां कृप-
णता पश्य तेषामबुद्धिताम् । अध्रुवे जीविते मोहादद्येदृष्टिमुपा-
श्रिताः ॥ ४३ ॥ मद्भये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रगयेन्ननः ॥ ४४ ॥ घनं वा पुरुषो
राजन् पुरुषं वा पुनर्देनम् । अवश्यं प्रलहात्येव तदिदं न को नु
संज्वरेत । अन्येषामपि नश्यन्ति सुहृदस्य धनानि च ॥ ४५ ॥
पश्य वृद्धा मनुष्याणा राजन्नापद्मात्मनः । निवच्छ यच्छ संवच्छ
इन्द्रियाणि मनो गिरम् ॥ ४६ ॥ प्रतिपिडा न चाप्येगु दुर्बलेष्वहिते-
ष्वपि । प्राप्तिसृष्टेः भावेषु व्यपकृष्टेष्वसम्भवे । प्रज्ञानदहो विक्रा-
न्तस्त्वदिधो नानुशोचति ॥ ४७ ॥ अल्पमिच्छन्न चपलो मृदहान्तः
सुनियतः । ब्रह्मचर्योपपन्नश्च तदिधो नैव शोचति ॥ ४८ ॥ नलेव
जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हति । नृशंसहृत्तिं पापिष्ठां दुष्टां
कापुरुषोचिताम् ॥ ४९ ॥ अपि मूलफलाजीवे रमस्वैको महावने ।
वाग्वतः संगृहीतात्मा सर्वभूतदयान्वितः ॥ ५० ॥ सदृशं पण्डित-
स्यैतदीपादन्तेन दन्तिना । अदिको रमतेऽरण्येऽरण्येनैव तुष्यति
॥ ५१ ॥ महाहृदः संक्षुम्भित आत्मनैव प्रसीदति । इत्थं नरो-
ऽप्यात्मनैव कृतप्रश्नः प्रसीदति । एतदेवं गतत्याहं सुखं पश्यामि
जीवितुम् ॥ ५२ ॥ असम्भवे श्रियो राजन् हीनस्य सच्चिवादिभिः ।
दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥ ५३ ॥

इति शान्तिपर्वण राजधर्मानुशासनपर्वण कालकवृत्तीय
चतुरधिकप्रतीऽध्याय ॥ १०४ ॥

सुनिश्चयः । अथ चेत् पौरुषं किञ्चित् क्षत्रियात्मनि पश्यसि ।
ब्रवीमि तान्ते ते नीतिं रान्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १ ॥ ताश्चेच्छ्रे-
यानुशातुं कर्म चैव करिष्यसि । शृणु सर्वमप्येतेषु यत्त्वा वक्ष्यामि

तत्त्वत ॥ २ ॥ आचरिष्यसि चेत कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि ।
 राज्यं राज्यस्य मन्त्र वा महतीं वा पुन यिग्रम् ॥ २ ॥ अथैत
 द्रोचते राजन् पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि त ॥ ४ ॥

राजोवाच । ब्रवीतु 'भगवन्तीतिमुपपन्नोऽस्य ह विभो ।
 अमोघोऽयं भवत्वद्य त्वया सह समागम ॥ ५ ॥

मुनिस्त्वाच । हित्वा दम्भाच्च कामञ्च क्रोध हर्षं भय तथा ।
 अयमित्राणि सेवस्व प्रणिपत्य कृताञ्जलि ॥ ६ ॥ तमुत्तमेन शौचेन
 कर्मणा चाभिधारय । दातुमर्हति ते वित्त वैदेह सत्यसङ्गर
 ॥ ७ ॥ प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रग्रहञ्च भविष्यसि । तत सहायान्
 सोत्साहान्पुंसोऽव्यसनान् शुचीन् ॥ ८ ॥ वर्त्तमान स्वशास्त्रे वै
 स्यतात्मा जितेन्द्रिय । अभ्युद्धरति चात्मान प्रसादयति च प्रजा
 ॥ ९ ॥ तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिस्तकृत । प्रमाणं सर्व-
 भूतेषु गत्वा प्रग्रहणं महत ॥ १० ॥ तत सृष्टदल लब्ध्वा मन्त्रयित्वा
 सुमन्त्रिभि । आन्तरैर्भेदयित्वा रौन् विलु विलुने भेदय । परैर्वा
 सविद कृत्वा दलमप्यस्य घातय ॥ ११ ॥ अलभ्या ये शुभा भावा
 स्त्रियथाच्छादनानि च । अय्यासनानि यानानि महार्हाणि ऋहाणि
 च ॥ १२ ॥ पक्षिणो मृगजातानि रसगन्धा फलानि च । तेष्वेव
 सञ्जयेथास्त्व यथा नश्येत् स्वयं पर ॥ १३ ॥ यद्येव प्रतिपिद्व्यो
 यद्युपेक्षणमर्हति । न जातु विवृत कार्यं यत्रु सुनयमिच्छता
 ॥ १४ ॥ रमस्व परमामित्रे विषये प्राप्तसम्मत । भजस्व श्वेत
 काकीयैर्मित्रधर्ममनर्थकै ॥ १५ ॥ आरग्याथास्य महतो दुश्चराय
 प्रयोजय । नदीवच्च विरोधाय वनवद्धिर्विरुध्यताम् ॥ १६ ॥
 उदानानि महार्हाणि अयनान्यसनानि च । प्रतिभोगसुखिनैव
 कोपमस्य विरेचय ॥ १७ ॥ यज्ञदाने प्रगाध्यन्मै ब्राह्मणाननुवर्ण्य
 तान् । ते त्वा प्रतिफरिष्यन्ति त भोष्यन्ति वृका इव ॥ १८ ॥ यम
 अय पुण्यमील प्राप्नोति परमा गतिम् । त्रिपिष्टपे पुण्यतम स्थान

प्राप्नोति मानवा ॥ १८ ॥ क्रीपक्षये तमित्राणा वय कौमल्य
 गच्छति । उभयत्र प्रसक्तस्य धर्मं चाधर्मं एव च ॥ २० ॥ फलार्थ-
 मूल व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति शत्रव । न चास्मै नानुप कर्म देव-
 मम्यापवमय ॥ २१ ॥ असशय दैवपर द्विप्रमेव विनश्यति ।
 याजयेन विश्वलिता सर्वस्वेन विद्युज्यतम् ॥ २२ ॥ ततो गच्छति
 सिद्धायं पीड्यमान महाजनम् । योगधर्मविद् पुण्य किञ्चि-
 दस्योपवर्णये ॥ २३ ॥ अपि त्याग बुभूषित कश्चिद्गच्छेदनामयम् ।
 सिद्धिनौपधियोगिन सर्वशत्रुविनाशिना । नानानश्वान्ननुष्याय कृत-
 कीरुषधानये ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो दम्भयोगा सुचिन्तिता ।
 यव्या विप्रहता कर्तुं पुरुषिण कृतात्मना ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालक्रवृक्षीये
 पञ्चाधिकशतोऽध्याय ॥ १०५ ॥

राजावाच । न निकृत्या न दम्भेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् ।
 नाधर्मशुक्लानिच्छेयमर्थान् समुद्धतोऽप्यहम् ॥ १ ॥ पुरस्तादेव
 भगवन् मयैतदपवर्णितम् । येन मा नाभिगच्छेत् येन कृतस्त्र हितं
 भवेत् ॥ २ ॥ शान्त्स्येन धर्मं च रा के क्षामिन् जिजीविषु । नाह
 नेतद्वल कर्तुं नैततल्लभ्युपपद्यते ॥ ३ ॥

मुनिरुवाच । उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भापसे । प्रकृत्या
 क्षपपन्नोऽसि ब्रह्मा वा ब्रह्मदम्भन ॥ ४ ॥ उभयोरेव वामर्थं यतिष्ये
 तव तस्य च । सश्लेष वा करिष्यामि शाश्वत क्षानपायिनम् ॥ ५ ॥
 त्वाह्वय हि कुले जातमनृषस ब्रह्मश्रुतम् । अमात्य को न कुर्वीत
 राज्यप्रणयकोविदम् ॥ ६ ॥ यस्त्वं प्रच्यावितो राज्याह्वयस्य चोत्तम
 गत । शान्त्स्येन वृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितुम् ॥ ७ ॥ आगन्ता
 मद्गृहं तात वैश्वस्य सत्यसङ्कर । यथाह त नियोष्यामि तत्

करिष्यत्यसंशयम् ॥ ८ ॥ तत आह्वय वैदेहं सुनिर्वचनमब्रवीत् ।
 अयं राजकुले जातो विद्रिताभ्यन्तरो मम ॥ ९ ॥ आदशं इव
 शुद्धात्मा शरदयन्द्रमा यथा । नास्मिन् पश्यामि वृजिनं सर्वतो
 मे परीक्षितः ॥ १० ॥ तेन ते सन्धिरेवास्तु विश्वसास्मिन् यथा
 मयि । न राज्यमनमाद्येन शक्यं शास्तुमपि व्रजहम् ॥ ११ ॥
 अमात्यः शूर एव स्यादुद्विगम्यन् एव वा । ताभ्याञ्चैवोभयं राजन्
 पश्य राज्यप्रयोजनम् ॥ १२ ॥ धर्मात्मना क्वचिल्लोके नान्योऽस्ति
 गतिरीदृशी । महात्मा राजपुत्रोऽयं सता मार्गमनुष्ठित ॥ १३ ॥
 सुसंयत्हीतस्त्वैवैष त्वया धर्मपुरोगमः । संसेव्यमानः शत्रून्स्ते
 यद्भीयान्महतो गणान् ॥ १४ ॥ यद्ययं प्रतियुध्ये त्वा स्वकर्म क्षत्रि-
 यस्य तत् । जिगीषमाणास्त्वा युद्धे पितृपैतामहे पद्वि ॥ १५ ॥
 त्वञ्चापि प्रतियुध्येथा विजिगीषुव्रते स्थित । अयुद्धैव नियोगान्मे
 वशे कुरु हिते स्थित ॥ १६ ॥ स त्वं धर्ममवेक्ष्य चित्वा लोभ-
 मसाम्प्रतम् । न च कामान्न च द्रोहात् स्वधर्मं ह्यातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः । तस्माद्भोजयितव्यस्य
 भोक्तव्यस्य परो जन ॥ १८ ॥ आत्मन्यपि च सदृश्यावुभौ जय-
 पराजयौ । नि शेषकारिणां तातू नि शेषकरणाद्भवम् ॥ १९ ॥
 इत्युक्त प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभम् । प्रतिपूज्याभिसतकृत्य
 पूजार्हमनुमान्य च ॥ २० ॥ यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूया-
 न्महाश्रुतः । येयस्क्वामो यथा ब्रूयादुभयोरेव तत क्षमम् ॥ २१ ॥
 यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा । एतद्धि परमं श्रेयो
 न मेऽस्ति विचारणा ॥ २२ ॥ ततः कौशल्यमाह्वय मैथिलो
 वाक्यमब्रवीत् । धर्मतो नीतितयैव लोकस्य विजितो मया ॥ २३ ॥
 अहं त्वया चात्मगुणैर्लितः पार्थिवसत्तम । आत्मानमनवज्ञाय
 जितवदत्ततां भवान् ॥ २४ ॥ नावमन्यामि ते वृद्धिं नावमन्ये च
 पौरुषम् । नावमन्ये जयाभीति जितवदत्तता भवान् । यथावत्

पूजितो राजन् गृहं गन्तासि मे मृगम् ॥ २५ ॥ तत रुम्भूञ्च तौ
विप्रं विश्वस्तौ जम्भतुर्गृहान् ॥ २६ ॥ वैदेहस्त्वय कौशल्यं प्रवेश्य
गृहमञ्जसा । पादार्यामधुपर्कैस्तं पूजाहं प्रत्यपूजयत् ॥ २७ ॥
ददौ दुहितरं धाम्ने रत्नानि विविधानि च । एष राज्ञां परो
धर्मोऽनित्यो जयपराजयो ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवचोपि
पङ्क्तिप्रथमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

शुद्धिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणचरित्रविमां शूद्राणाञ्च परन्तप ।
धर्मवृत्तञ्च वित्तञ्च वृत्तुपायाः फलानि च ॥ १ ॥ राज्ञा वृत्तञ्च
कोपस्य कोपमञ्चननं जय । अमात्यगुणवृत्तिस्य प्रकृतीनाञ्च वर्द्ध-
नम् ॥ २ ॥ पाङ्गुणगुणकल्पस्य मेनावृत्तिस्तथैव च । परि-
ज्ञानञ्च दुष्टस्य लक्षणञ्च स्तामपि ॥ ३ ॥ नमस्वीनाधिकानाञ्च
यथावद्वृत्तणञ्च यत् । मध्यमस्य च तुष्टयै यथा स्वीयं विवर्द्धता ॥ ४ ॥
क्षीणग्रहणवृत्तिस्य यथा धर्मां प्रकीर्त्तितम् । लघुनाद्दिवरूपेण
ग्रन्थयोगेन भारत ॥ ५ ॥ विजिगीषोस्तथा वृत्तगुणैश्चैव तथैव ते ।
गणानां वृत्तिमिच्छामि शीतुं मतिमताम्बर ॥ ६ ॥ यथा गणा
प्रवर्द्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत । शरीरेषु विजिगीषन्ते सुष्टुद्-प्राप्नु-
वन्ति च ॥ ७ ॥ भेदमूलो जिनायो हि गणानामुपलक्षये । मन्त्र-
सम्पत्तौ दुःख उद्दहनामिति मे मति ॥ ८ ॥ एतद्विच्छाम्यहं शीतुं
निखिलेन परन्तप । यथा च ते न नियोरन्तश्च मे वद पाथिव ॥ ९ ॥

भीम उवाच । गणानाञ्च कल्याणाञ्च राज्ञां भरतमुत्तम ।
वैरमन्दोपनायेतो लोभामर्षी नराधिप ॥ १० ॥ लोभमेको हि
ग्रन्थते तमोऽमर्षमनन्तरम् । तौ एवत्यदन्तुहापयोऽप्यत्र जिना-
धिपो ॥ ११ ॥ पारमश्वत्मानादौ कामदानभिभेदमे । एतश्चय-

भयोपायै कर्षयन्तीतरेतरम् ॥ १२ ॥ तत्रादानेन भिद्यन्ते गणा
 सङ्घातवृत्तयः । भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यखिवशं भयात् ॥ १३ ॥
 भेदे गणा विनश्युर्हि भिन्नास्तु सजया परैः । तस्मात् सङ्घात-
 योगेन प्रयत्नैरनु गणा सदा ॥ १४ ॥ अर्थार्थैवाधिगम्यन्ते सङ्घात-
 बलपौरुषैः । वाच्याश्च मैत्रीं कुवन्ति तेषु सङ्घातवृत्तिषु ॥ १५ ॥
 ज्ञानवृद्धा प्रशसन्ति शूच्युक्तं परस्परम् । विनिवृत्ताभिसन्धाना
 सुखमेधन्ति सर्वत्र ॥ १६ ॥ धर्मिष्ठान् व्यवहाराय स्थापयन्त्य
 शास्त्रतः । यथावत् प्रतिपश्यन्ती विवर्द्धन्ते गणोत्तमा ॥ १७ ॥
 पुत्रान् भ्रातॄन् विगृह्णन्ती विनयन्त्य तान् सदा । विनीताश्च प्रग-
 ळन्ती विवर्द्धन्ते गुणोत्तमा ॥ १८ ॥ चारमन्त्रविधानेषु क्रोधसन्नि-
 चयेषु च । नित्ययुक्ता महाबाहो वर्द्धन्ते सर्वतो गणा ॥ १९ ॥
 प्राञ्चान् शूरान् महोत्साहान् कर्मसु स्थिरपौरुषान् । मानयन्त
 सदा युक्ता विवर्द्धन्ते गणा नृप ॥ २० ॥ द्रव्यवन्त्य शूराश्च शास्त्रज्ञा
 शास्त्रपारगाः । कृच्छ्रास्वापतसु समूढान् गणा सन्तारयन्ति ते
 ॥ २१ ॥ क्राधो भेदो भय दण्ड कर्षण निग्रहो बध । नवत्यखि-
 वश सद्यो गणान् भरतसत्तम ॥ २२ ॥ तस्मान्मानयितव्यास्ते गण
 मुख्या प्रधानतः । लोकयावा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥ २३ ॥
 मन्त्रशुद्धिं प्रधानेषु चारयामिदकर्षण । न गणा वृत्तस्त्रयो मन्त्र
 श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ २४ ॥ गणमुख्यैस्तु सम्भूय कार्यं गणहित
 मिथ । पृथग्गणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा ॥ २५ ॥
 अर्था प्रत्यवसीदन्ति तथानर्था भवन्ति च । तेषामन्यो न्यभिन्नानां
 स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ॥ २६ ॥ निग्रहं पण्डितैः कार्यं क्षिप्रमेव
 प्रधानतः । कुक्षेषु कलहा जाता कुलवृद्धैः समेक्षिताः । गोवस्य
 नाथ कुर्वन्ति गणभेदस्य कारणम् ॥ २७ ॥ आभ्यन्तरभयं रक्ष्य
 मसारं वाञ्छतो भयम् । आभ्यन्तरं भयं राजन् सद्यो मूलानि
 कुन्तति ॥ २८ ॥ अकस्मात् क्रोधमोहाभ्यां लोभाहापि स्वभावजातः ।

अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत् परामवलक्षणम् ॥ २९ ॥ जात्या च
सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा । न च शौर्ष्येण वृद्ध्या वा रूप-
द्रव्येण वा पुनः ॥ ३० ॥ भेदाच्चैव प्रधानाच्च भिद्यन्ते रिपुभि-
र्गणाः । तस्मात् सद्वातमेवाद्भृगीणाना शरणं महत् ॥ ३१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजघर्मावृथासनपर्वणि गणवृत्ते

सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । महानयं धर्मपथो वद्भशाखय भारत ।
किंश्चिदेवैव धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १ ॥ किं कार्यं सर्व-
धर्माणां गरीयो भवतो मतम् । यथाहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य
चाप्नुयाम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । मानापितोर्गुरुणाह पूजा बद्धमता मम ।
इह युक्तो नरो लोकान् यमय महद्भुक्त ॥ ३ ॥ यच्च तेऽभ्यनु-
जानीयुः कर्म तात सपूजिताः । धर्म्यं धर्मविरुद्धं वा तत् कर्त्तव्यं
गुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ न च तैरेननुज्ञातो धर्ममनत्र समाचरेत् । यद्वा
तेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति नियय ॥ ५ ॥ एत एव त्रयो लोका
एत एवाद्यमास्त्रयः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽम्ययः ॥ ६ ॥
पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्मातामिहृक्षिणः श्वतः । गुरुराहवनीयो-
ऽग्निः सान्निवेता गरीयसी । त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु धौंश्लोकांश्च विज्ञे-
यसि ॥ ७ ॥ पितृवृत्तया द्विसं लोकं मातृवृत्तया तथापरम् ।
ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्तया नियगेन तरिष्यसि ॥ ८ ॥ अन्यगतेषु वर्त्तस्य
त्रिषु लोकेषु भारत । यय प्राप्स्यसि भद्रन्ते धर्मस्य सुमहत्
फलम् ॥ ९ ॥ नैतानतिग्रहेष्वातु नात्पभोयान्द्र दृष्येत् । नित्यं
परिपरेष्वैव तदै सहनयुत्तमम् ॥ १० ॥ कीर्त्तिं गुण्यं ययो
भोजान् प्राप्स्यसे शान्तमस्तम । सर्वे तन्त्याहता लोका यन्मैते तव

आदृता ॥ ११ ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्मात्फला क्रिया ।
 न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परन्तप ॥ १२ ॥ अमानिता नित्य-
 मेव यस्यैते गुरवस्त्वय । न चान्मन्त परे लोके यशस्तस्य प्रका-
 शते । न चानप्रदपि कल्याण परत्र समुदाहृतम् ॥ १३ ॥ तेभ्य
 एव हि यत सर्वं कृत्वा च विसृजाम्यहम् । तदासीन्मे शतगुणं
 सहस्रगुणमेव च । तस्मान्मे सम्प्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर
 ॥ १४ ॥ दृष्टैव तु सदाचार्य्यो योत्रियानतिरिच्यते । दद्याचार्या-
 नुपाध्याय उपाध्यायान् अपता दृष्ट ॥ १५ ॥ पितृन्दृष्ट तु मातैका
 सर्वा वा पृथिवीमपि । गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरु-
 ॥ १६ ॥ गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतथेति मे मतिः । उभौ हि
 मातापितरौ जन्मनेत्रवोपयुज्यत ॥ १७ ॥ शरीरमेव सृजत पिता
 माता च भारत । आचार्य्येऽग्निष्ठा या जाति सा दिव्या साजरा-
 मरा ॥ १८ ॥ अबध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ ।
 न सदृष्यति तत कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम् । धर्माय यतमानाना
 विदुर्देवा महर्षिभिः ॥ १९ ॥ यथाहृणोत्यवितथेन कर्मणा ऋत
 द्रुवन्मृत सम्पुच्छन् । त वै मनेत्रत पितर मातरञ्च तस्मै न
 द्रुक्षेत कृतमस्य जानन् ॥ २० ॥ विद्या श्रुत्वा धे शुन नाद्रियन्ते
 प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा । तेषां पाप भ्रूणहत्याविशिष्ट
 नानप्रस्तेभ्य पापकृदस्ति लोके । यद्यैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा
 तेषां गुरवोऽर्घ्यञ्चनीया ॥ २१ ॥ तस्मात् पूजयितव्याश्च सविभाज्यश्च
 यद्वत । गुरवोऽर्घ्ययितव्याश्च पुराण धर्ममिच्छता ॥ २२ ॥ धेन
 प्रीणाति पितर तेन प्रीत प्रजापति । प्रीणाति मातर धेन
 पृथिवी तेन पूजिता ॥ २३ ॥ धेन प्रीणात्युपाध्याय तेन स्याद्
 ब्रह्म पूजितम् । मातृत पितृतथैव तस्मात् पूज्यतमो गुरु ॥ २४ ॥
 ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह । पूज्यमानेषु गुरुषु
 तस्मात् पूज्यतमो गुरु ॥ २५ ॥ केनचिन्न च दृष्टेन ह्यवश्रेयो

गुरुर्भवेत् । न च माता न च पिता भन्यते यादृशो गुरुः ॥ २६ ॥
 न तेऽवमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत् कृतम् । सुखगानेव सत्कारं
 विदुर्देवा सहस्रिभिः ॥ २७ ॥ उपाध्यायं पितरं मातरञ्च योऽभि-
 द्रुशन्ते मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मा-
 न्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २८ ॥ भूतो ब्रह्मो यो न विभर्ति प्रवः
 स्वयोनिजः पितरं मातरञ्च । तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मा-
 न्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २९ ॥ मिवद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य
 गुरुघातिनः । अतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः ॥ ३० ॥
 एतत् सर्वमनिर्द्धं प्रैवैवमुक्तं यत् कर्त्तव्यं पुरुषेणैव लोके । अतच्छ्रेयो
 नान्यदस्मादिशिष्टं सर्वान् धर्माननुश्रुत्यैतदुक्तम् ॥ ३१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि

अष्टाधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १०८ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । कथं धर्मं स्वातुमिच्छन्तरी वर्त्तत भारत ।
 विदन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥ सत्यज्ञैवानृतश्चोभे
 लोकाणाद्यत् तिष्ठत । तयोः किमाचरेद्राजन् पुरुषो धर्म-
 नियतः ॥ २ ॥ किंस्वित् सत्यं किमनृतं किंस्विद्धर्मं सनातनम् ।
 कस्मिन् काले वदित सत्यं कस्मिन् कालेऽनृतं वदित् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
 यत्तु लोकेषु दुःप्रानं तत् प्रवक्ष्यामि भारत ॥ ४ ॥ भवेत् सत्यं न
 वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यद्वेष्यनृतं
 भवेत् ॥ ५ ॥ तादृशो बध्यते बालो यत्र सत्यमनुष्ठितम् । सत्या-
 नृते विनिद्रित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ६ ॥ अप्यनार्यैः कृतप्रश्नः
 पुरुषोऽप्यतिदारुणः । समप्रत प्राप्नुयात् पुण्यं यत्प्राप्तेऽथवा-
 दिव ॥ ७ ॥ किमाद्यैश्च यश्चरुो धर्मकामोऽप्यधर्मजित् । समदत्

आदृताः ॥ ११ ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्य फलाः क्रियाः ।
 न चायं न परे लोकस्तस्य चैव परन्तप ॥ १२ ॥ अमानिता नित्य-
 मेव यस्यैते गुरवस्त्रयः । न चास्मिन् परे लोके यशस्तस्य प्रका-
 शते । न चानपि कल्याणं परं समुदाहृतम् ॥ १३ ॥ तेभ्य
 एव हि यत् सर्वं कृत्वा च विद्वजाम्यहम् । तदासीन्मे शतगुणं
 सहस्रगुणमेव च । तस्मान्मे सम्प्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर
 ॥ १४ ॥ दशैव तु सदाचार्य्यं त्रिविद्यानतिरिच्यते । दशैवाचार्या-
 नुपाध्याय उपाध्यायान् पिता दश ॥ १५ ॥ पितृन्दश तु मातृका
 सर्वां वा पृथिवीमपि । गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः
 ॥ १६ ॥ गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतथेति मे मतिः । उभौ हि
 मातापितरौ जन्मनेत्रवोपयुज्यतः ॥ १७ ॥ शरीरमेव सृजतः पिता
 माता च भारत । आचार्य्येतिष्टा या जातिः सा दिव्या साजरा-
 मरा ॥ १८ ॥ अबध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ ।
 न संदूष्यति ततः कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम् । धर्माय यतमानानां
 विदुर्देवा महर्षिभिः ॥ १९ ॥ यथावृणोत्यवितथेन कर्मणा ऋतं
 ब्रुवन्मृतं सम्प्रयच्छन् । तं वै ननेत्रतः पितरं मातरञ्च तस्मै न
 दुक्षेत् कृतमस्य जानन् ॥ २० ॥ विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते
 प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा । तेषां पापं भ्रूणहत्याविधिष्टं
 नानग्रस्तेभ्यः पापकृदस्ति लोके । यथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा
 तेषां गुरवोऽप्यर्चनीयाः ॥ २१ ॥ तस्मात् पूजयितव्याश्च सविभाच्यश्च
 यद्वतः । गुरवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छताः ॥ २२ ॥ धेन
 प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं धेन
 पृथिवी तेन पूजिता ॥ २३ ॥ धेन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्र-
 ह्म पूजितम् । मातृतः पितृतथैव तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ॥ २४ ॥
 ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह । पूज्यमानेषु गुरुषु
 तस्मात् पूज्यतमो गुरुः ॥ २५ ॥ जैनदिनं च वृत्तेन ह्यवश्येयो

गुरुर्भवेत् । न च माता न च पिता मन्यते यादृशी गुरुः ॥ २६ ॥
 न तेऽवमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत् कृतम् । गुरुगामेव सत्कारं
 विदुर्हेवा महर्षिभिः ॥ २७ ॥ उपाध्यायं पितरं मातरश्च येऽभि-
 द्रुञ्चन्ते मनसाःकर्मणा वा । तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मा-
 न्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २८ ॥ भृतो वृद्धो यो न विभर्ति पत्रः
 स्वयोनिलः पितरं मातरश्च । तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मा-
 न्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ २९ ॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य
 गुरुघातिनः । चतुर्णां वयनेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः ॥ ३० ॥
 एतत् सर्वमनिर्दोषेनैवमुक्तं यत् कर्तव्यं पुरुषेणैव लोके । अतच्छ्रेयो
 नान्यदस्मादिशिष्टं सर्वान् धर्माननुसृत्यैतदुक्तम् ॥ ३१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुधारुणपर्वणि
 अष्टाधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १०८ ॥

गुह्येति उवाच । कथं धर्मं स्थातुमिच्छन्तरो वर्त्तत भारत ।
 विदन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥ सत्यञ्चैवानृतञ्चोभे
 लोकानाद्यत् तिष्ठत । तयोः किमाचरेद्राजन् पुरुषो धर्म-
 निश्चित ॥ २ ॥ किंस्वित् सत्यं किमनृतं किंस्विद्धर्मं सनातनम् ।
 कस्मिन् काले वदेत् सत्यं कस्मिन् कालेऽनृतं वदेत् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । सत्यस्य वचनं साधु न सत्यादियते परम् ।
 यत्तु लोकेषु दुर्घानं तत् प्रवक्ष्यामि भारत ॥ ४ ॥ भवेत् सत्यं न
 वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं
 भवेत् ॥ ५ ॥ तादृशो बध्यते बालो यत्र सत्यमनुष्ठितम् । सत्या-
 नृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ६ ॥ अप्यनाय्योऽद्वैतप्रपः
 पुरुषोऽप्यतिदारुणः । समदत् प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्यवधा-
 दिम् ॥ ७ ॥ किमाद्यैश्च वक्ष्ये धर्मकामोऽप्यधर्मजित् । समदत्

प्राप्नुयात् पुण्यं गङ्गायामिव कौशिक ॥ ८ ॥ तादृशोऽयमनुप्रज्ञो
 यत्र धर्मं सुदुर्लभम् । दुष्करं प्रतिस्थातुं न केनात्र व्यवस्यति ॥ ९ ॥
 प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् । यतः स्यात् प्रभवसंयुक्तं स
 धर्म इति निश्चयः ॥ १० ॥ अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं
 कृतम् । यतः स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ११ ॥
 धारणादहर्माभ्यां हर्मणो विवृता प्रजा । यतः स्याद्धारणसंयुक्तं
 स धर्म इति निश्चयः ॥ १२ ॥ श्रुतिर्धर्म इति श्लोके नेत्याङ्गरपरे
 जनाः । न च ततः प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते ॥ १३ ॥ यो
 न्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कस्यचित् । तेभ्यस्तु न तदा
 ख्येयं स धर्म इति निश्चितः ॥ १४ ॥ अकूजनेन चैकोक्षी नाव-
 कूजेत कथञ्चन । अवश्यं कूजितव्ये वा शङ्करन् वाप्यकूजनात् ।
 श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितम् ॥ १५ ॥ यः पापैः सह
 सम्बन्धात्मुच्यते शपथादपि ॥ १६ ॥ न तेभ्योऽपि धनं दैव्यं शक्यं
 सति कथञ्चन । पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ १७ ॥
 स्वशरीरोपरोधेन धनमादातुमिच्छतः । सत्यसम्पत्तिपत्यर्थं यद्
 ब्रूयुः साक्षिणं क्वचित् । अनुज्ञां तत्र तदाच्य सर्वं तेऽनृतवादिनः
 ॥ १८ ॥ प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ॥ १९ ॥ अर्थस्य
 रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् । परेषां सिद्धिमाकाङ्क्षन्तीषु
 स्यादहर्माभिर्मुक्तः ॥ २० ॥ प्रतिश्रुत्य प्रदातव्यं स्वकार्येस्तु बलात्
 कृतम् । यः कश्चिदहर्मासमयात् प्रच्युतो धर्मसाधनः । दण्डेनैव स
 हन्तव्यस्तपस्यानसमायितः ॥ २१ ॥ च्युतः सदैव धर्मैर्भ्योऽमानवः
 धर्ममास्थितः । शठं स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ॥ २२ ॥
 सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निवृत्तिर्जीवनः । धनमित्येव पापानां
 सर्वोपायिह निश्चयः ॥ २३ ॥ अविषङ्गा ह्यसम्भोच्या निकृत्यायतन-
 गताः । च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते ॥ २४ ॥ निर्यज्ञा
 स्तपसाहीना मास्यन्ते सहस्रम । धननाशाद्दुःखतरं जीवि-

तादिप्रयोजनम् ॥ २५ ॥ अयन्ते रोचतां धर्मं इति वाच्यः प्रयत्नतः ।
 न कश्चिदस्ति पापानां धर्मं इत्येष निश्चयः ॥ २६ ॥ तथागतश्च यो
 हन्यान्नाशौ पापेन लिप्यते । स्वकर्मणा हतं हन्ति हत एव स
 हन्यते ॥ २७ ॥ तेषु यः समयं कश्चित् कुर्वीत हतशुद्धिषु । यथा
 काकश्च स्रग्ध्रश्च तथैवोपधिजीविनः । जहं देहविमोक्षान्ते भव-
 न्म्येतासु योनिषु ॥ २८ ॥ यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा
 वर्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्याचारः
 साधुना प्रत्युपेय ॥ २९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यावृतके
 नवाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

शुद्धिहर उवाच । क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भविस्ततस्ततः ।
 दुर्गाण्यतितरेद्येन तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आयनेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये हिजातयः ।
 वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २ ॥ ये दृश्यान्नाचरन्ति
 अथेपां वृत्तिय संयता । विषयांश्च निरुद्धान्ति दुर्गाण्यतितरन्ति
 ते ॥ ३ ॥ प्रतप्राङ्गर्भोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः । प्रय-
 च्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ४ ॥ वासयन्त्यतिथीन्निर्व्यं
 नितरं ये चानसूयकाः । नितरं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति
 ते ॥ ५ ॥ मातापित्रोश्च ये वृत्ति वर्तन्ते धर्मकोविदाः । वर्जयन्ति
 दिवा स्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ६ ॥ ये वा पापं न कुर्वन्ति
 कर्मणा मनसा गिरा । निश्चितदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते
 ॥ ७ ॥ ये न लोभाद्व्यन्यर्थान् राजानो राजसान्विताः । विष-
 यान् परिरक्षन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ८ ॥ स्वेषु द्वारेषु वर्तन्ते
 नाभ्यवृत्तिमतावृत्तौ । अग्निहोत्रपरा मन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति

ते ॥ ८ ॥ आह्वेषु च ये शूरास्त्वक्ता मरणजं भयम् । घर्मेण जय
 मिच्छन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १० ॥ ये वदन्तीह सतगामि
 प्राणत्यागिऽप्युपस्थिते । प्रमाणभूता भूताना दुर्गाण्यतितरन्ति ते
 ॥ ११ ॥ कर्माण्यक्रुहकार्याणि येषा वाचस्य सूनुता । येषा-
 मर्याश्च सम्बद्धा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १२ ॥ अनध्यायेषु ये विप्रा
 स्वाध्याय नेह कुर्वते । तपोनिष्ठा सतपसो दुर्गाण्यतितरन्ति ते
 ॥ १३ ॥ ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारब्रह्मचारिण । विद्यावेद-
 ब्रतस्त्राता दुर्गाण्यतितरन्ति ते । १४ ॥ ये च सशान्तरजस स-
 शान्ततमसश्च ये । सत्त्वे स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते
 ॥ १५ ॥ येषा न कश्चिन्नसति न वसन्ति हि कस्यचित् । येषामात्म-
 समो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १६ ॥ परश्रिया न तप्यन्ति ये
 सन्त पुरुषर्षभा । ग्राम्यादर्थान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते
 ॥ १७ ॥ सर्वान् देवान्नमस्यन्ति स्वधर्माश्च शृणुते । ये श्रद्धधाना
 शान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १८ ॥ ये न मानित्वमिच्छन्ति
 मानयन्ति च ये परान् । मान्यमानान्नमस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति
 ते ॥ १९ ॥ ये च आदानि कुर्वन्ति तिथ्या तिथ्या प्रजाधिंन ।
 सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २० ॥ ये क्रोध सनिय
 ष्कन्ति क्रुद्धान् सयमयन्ति च । न च कुप्यन्ति भूताना दुर्गाण्यति-
 तरन्ति ते ॥ २१ ॥ मधु मासञ्च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवा ।
 जम्भप्रभृति मद्यञ्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २२ ॥ यावाद्यं भोजन
 येषा सन्तानार्थेण मैथुनम् । वाक् सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यति-
 तरन्ति ते ॥ २३ ॥ इक्ष्वरं सबभूताना जगतं प्रभवाप्ययम् । भक्ता
 नारायणं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २४ ॥ य एष पद्मरक्ताक्ष
 पीतवासा महाभुज । सुहृद्भ्राता च मित्रश्च सम्बन्धी च तथाश्चत
 ॥ २५ ॥ य इमान् सशलाहोकान् धर्मवत् परिवेष्टयेत् । इच्छन्
 प्रभुरक्षिप्यात्मा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ॥ २६ ॥ स्मिन् प्रियदिति

निष्ठीः स एव पुरुषोत्तमः । राजंस्तव च दुर्द्वेषो वैकुण्ठः पुरुष
 र्धमः ॥ २७ ॥ स एनं संशयन्तीह भक्ता नारायणं हरिम् । ते
 तरन्तीह दुर्गाणि न चात्रास्ति विचारणा ॥ २८ ॥ दुर्गातितरणं
 धे च पठन्ति श्रावयन्ति च । कथयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाखति-
 तरन्ति ते ॥ २९ ॥ इति कृत्यमनुद्देशः कीर्तितस्ते मयानघ । तरन्ते
 धेन दुर्गाणि परत्रेह च मानवाः ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वेण राजधर्मानुशासनपर्वेण दुर्गातितरणो-
 पायकथने दशाधिकशतौऽध्यायः ॥ ११० ॥

गुधिष्ठिर उवाच । असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्यायासौम्य-
 दर्शनाः । ईदृशान् पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वदम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 व्याघ्रगोमायुसम्वाद् तन्निशोष गुधिष्ठिर ॥ २ ॥ पुरिकायां पुरि
 पुरा शौमत्यां वीरिको नृपः । परहिंसारतिः क्रूरो बभूव पुरु-
 पाधमः ॥ ३ ॥ स त्रायुषि परिशीर्षे जगामानीप्सितां गतिम् ।
 गोमायुत्तव्ध सम्प्राप्तो दृषितः पूर्वकर्मणा ॥ ४ ॥ संश्रुत्य पूर्वभूतिञ्च
 निर्वैदं परमं गतः । न भक्षयति मासानि परैरुपहृतान्यपि ॥ ५ ॥
 अहिंस्र सर्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः । स चकार यथाकाल-
 माहारं पतितैः फलैः ॥ ६ ॥ श्रम्याने तस्य चावासो गोमायोः
 सम्प्रतीभवत् । लज्जभूम्यनुरीधाच्च नान्यं वासमरोचयत् ॥ ७ ॥
 तस्य शौचममृष्यन्तस्ते सर्वे सहजातयः । चालयन्ति अ तां बुद्धिं
 वचनैः प्रयथोत्तरैः ॥ ८ ॥ वसन् पितृवने रौद्रे शौचे यत्तितु-
 मिच्छसि । इयं विप्रतिपत्तिस्ते यदा लं पिप्रितामनः ॥ ९ ॥ तन्
 समानो भवाप्ताभिर्भीष्यं दान्द्रामहे वदम् । भुङ्क्षु शौचं परित्यज्य
 यद्भि भुक्तं तदास्तु ते ॥ १० ॥ इति तेषा वचः श्रुता प्रत्युवाच

समाहित । मधुरै प्रसूतैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरै ॥ ११ ॥ अप्र-
 माणा प्रसूतिर्मे भीलत । क्रयते कुलम् । प्रार्थयामि च तत कर्म
 येन विस्तीर्यते यत्र ॥ १२ ॥ श्मशाने यदि वासो मे समाधिर्मे
 निशाम्यताम् । आत्मा फलति कर्माणि नाश्रमो धर्मकारणम् ॥ १३ ॥
 आश्रमे यो द्विजं हन्याद्वा वा दद्यादनाश्रमे । किन्तु तत पातकं
 न स्यात्तद्वा दत्तं वृथा भवेत् ॥ १४ ॥ भवन्त स्वार्थलोभेन केवल
 भक्षणे रता । अनुबन्धे त्रयी दीपास्तान्न पश्यन्ति मोहिता ॥ १५ ॥
 अप्रत्ययकृता गर्ह्यामर्थापनयदूषिताम् । इह चासुखं चानिष्टा
 तस्माद्दृष्टिं न रोचये ॥ १६ ॥ त शुचिं पण्डितं मत्वा शार्दूल
 ख्यातविक्रम । कृत्वात्मसदृशीं पूजां साधिव्योऽवरयत स्वयम् ॥ १७ ॥

शार्दूल उवाच । सौम्य विज्ञातरूपस्तु गच्छ यात्रा मया
 सह । त्रियन्तामीप्सिता भोगा परिहार्याश्च पुष्कला ॥ १८ ॥
 तीक्ष्णा इति वयं ख्याता भवन्त ज्ञापयामहे । मृदुपूर्वं हितञ्चैव
 त्रैयज्ञाधिगमिष्यसि ॥ १९ ॥ अथ सम्पूज्य तद्वाक्यं मृगीन्द्रस्य
 महात्मनः । गोमायु सञ्चितं वाक्यं वभाषे किञ्चिदानत ॥ २० ॥

गोमायुरुवाच । सह्यं मृगराजैतत्तव वाक्यं मद्दन्तरे । यत्
 सहायान्मृगयसे धर्मार्थं कुशलान् शुचीन् ॥ २१ ॥ न शक्यं ह्यन-
 मात्येन महत्त्वमनुशासितम् । दुष्टाभात्येन वा वीर शरीरपरि-
 पन्थिना ॥ २२ ॥ सहायाननुरक्ताश्च नयन्तानुपसहितान् । पर
 स्परमसदृष्टान् विजिगीषून्लोलुपान् ॥ २३ ॥ अनतीतपधान् प्राञ्चान्
 हिते युक्तान्मनस्विनः । पूजयेथा महाभाग यथाचार्यान् यथा
 पितॄन् ॥ २४ ॥ न ह्येव मम सन्तीपाद्भोचतेऽन्यन्मृगाधिप । न
 कामये सुखान् भोगानैश्वर्यञ्च तदनाश्रयम् ॥ २५ ॥ न योष्यति हि
 मे भील तव भूयै पुरातनैः । ते त्वा विभेदयिष्यन्ति दुःशीलाश्च
 मद्दन्तरे ॥ २६ ॥ न शक्यं श्लाघनीयो ह्यन्येषामपि भास्वताम्
 ॥ २७ ॥ त्रुतासा सुमहाभाग पापश्रेयस्यदासुण । त्रीर्बर्षी

महोत्साहः स्थूललक्षो महाबलः । कृती चामोषकर्तासि भोगैश्च
 समलङ्कृतः ॥ २८ ॥ न स्वल्पेनास्मि सन्तुष्टो दुःखावृत्तिरनुष्ठिता ।
 सेवायाञ्चापि नामिश्रः स्वच्छन्देन वनेचरः ॥ २९ ॥ राजोपैक्रोश-
 दोपाथ सर्वे संश्रयवासिनाम् । व्रतचर्या तु निःसङ्गा निर्भया वन-
 वासिनाम् ॥ ३० ॥ नृपेणाह्वयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि । न
 तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाग्निनाम् ॥ ३१ ॥ पानीयं वा
 निरायासं खादन्नं वा भयोत्तरम् । विचार्ये खलु पश्यामि तत्
 सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ३२ ॥ अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नरा-
 धिपैः । उपघातैर्यथा भूतग्रा दूषिता निघनङ्गताः ॥ ३३ ॥ यदि
 त्वेतन्नयां कार्यं भृगेन्द्र यदि मन्यसे । समयं कर्तुमिच्छामि वक्ति-
 तव्यं यथा मयि ॥ ३४ ॥ मदीया माननीयास्ते शीतव्यञ्ज हितं
 वचः । कल्पिता या च मे वृत्तिः सा भवेत्त्वयि सुस्थिरा ॥ ३५ ॥
 न मन्त्रधेयमन्यैस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् । नीतिमन्तः परीप्सन्तो
 वृथा ब्रूयुः परे मयि ॥ ३६ ॥ एक एकेन सङ्गम्य रक्षो ब्रूयां
 हितं वचः । न च ते ज्ञातिकार्येषु प्रष्टव्योऽहं हितार्हिते ॥ ३७ ॥
 मया संमन्त्र्य पथाच्च न हिंस्या. सचिवास्त्वया । मदीयानाञ्च
 कृपितो मा त्वं दण्ड निपातयिः ॥ ३८ ॥ एवमस्त्विति तेनासी भृगे-
 न्द्रेणाभिपूजितः । प्राप्तवान्मतिमाचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रयोनिः ॥ ३९ ॥
 तं तथा सतङ्गतं दृष्ट्वा पूज्यमानं श्वकर्मसु । प्राद्विपन्न कृतसङ्घाताः
 पूर्वभूतग्रा मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥ मित्तबुद्ध्या च गोमायुं शान्तुयित्वा
 प्रसाद्य च । दोषैस्तु समतां नेतुमैच्छन्नुभयबुद्धय ॥ ४१ ॥ अन्यथा
 व्युपिताः पूर्वं परद्रव्याभिहारिणः । अयक्ता. किञ्चिदादातुं द्रव्यं
 गोमायुयन्त्रिताः ॥ ४२ ॥ व्युत्थानञ्च विकारङ्गाः कथाभि प्रति-
 लोभ्यते । धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते । न चापि स
 महाप्राज्ञस्तस्माद्द्वैर्याञ्चवाल ह ॥ ४३ ॥ अथास्य समयं कृत्वा
 विनाशाय तथापरे । ईप्सितन्तु भृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ।

अपनीय स्वयं तद्वि तैर्न्यस्तं तस्य वेक्ष्मनि ॥ ४४ ॥ यदर्थं द्वाप्यप-
हृतं येन तच्चैव मन्त्रिनम् । तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थञ्च भर्षि-
तम् ॥ ४५ ॥ समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता । नोपघात-
स्त्वया कार्यो राजन्मैत्रीमिहेच्छता ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच । क्षत्रियस्य ऋग्निन्द्रस्य भीक्षुमभ्युत्थितस्य च ।
भोजनायोपहर्तव्यं तन्मांसं नोपदृश्यते । ऋगराजेन चाक्षयं दृश्य-
ताक्षौर इत्युत ॥ ४७ ॥ कृतकेश्यापि तन्मांसं ऋग्निन्द्रायोपवर्षितम् ।
सचिवेनापनीतं ते विदुषा प्राशमानिना ॥ ४८ ॥ सरोपस्वथ
यादूर्लः श्रुत्वा गोमायुचापलम् । वभूवामर्षितो राजा वधञ्चास्य
व्यरोचयत् ॥ ४९ ॥ छिद्रं ते तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिण ।
सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गे प्रवर्तते ॥ ५० ॥ नियित्वैवं पुनस्तस्य
ते तत्कर्माण्यवर्षयन् । इदं तस्येदृशं कर्म किन्तेन न कृतं भवेत्
॥ ५१ ॥ श्रुतश्च स्वामिना पूर्वं यादृशो नैव तादृशः । वाङ्मात्रेणैव
धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ॥ ५२ ॥ धर्मच्छ्रद्धा ह्ययं पापो वृथा-
चारपरिश्रमः । कार्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवान् अमम् ॥ ५३ ॥
यदि विप्रतत्रयो ह्येष तदिदं दर्शयाम ते । तन्मांसञ्चैव गोमायोस्तैः
क्षणादाशु ढौकितम् ॥ ५४ ॥ मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रः श्रुत्वा
च तद्वच । आज्ञापयामास तदा गोमायुर्वध्यतानिति ॥ ५५ ॥
यादूर्लस्य वचः श्रुत्वा यादूर्लजननी ततः । ऋगराजं हितैर्वाक्यैः
सम्बोधयितुमागमत् ॥ ५६ ॥ पुत्र नैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारम्भ-
संयुतम् । कर्मसङ्घर्षजैर्दोषैर्दुष्टेताशुचिभि शुचि ॥ ५७ ॥ नोच्छ्रितं
सहते कथित प्रक्रिया वैरकारिका । शुचिरपि हि युक्तस्य दोष
एव निपातत्रते ॥ ५८ ॥ मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुतः ।
उत्पाद्यन्ते त्रय पक्षा मित्रीदासो नशत्रवः ॥ ५९ ॥ लुब्धानां
शुचयो हेष्वाः कातराणां तरस्विनः । मूर्खाणां पण्डिता हेष्वा
दरिद्राणां महाधना । अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुख-

पिण ॥ ६० ॥ बहव पण्डिता मूर्खा लुब्धा मायोपजीविन ।
 कुर्युर्दोषमदोषस्य ब्रह्मसतिमतेरपि ॥ ६१ ॥ भून्यात्तच्च गृह्णा-
 न्नास यद्यप्यपहृत तव । तेच्छ्रुते दीवमानश्च काषतावहिमृष्यताम्
 ॥ ६२ ॥ असभ्या सम्यग्ज्ञाया सभ्याश्वासभ्यदर्शना । दृश्यन्ते
 विविधा भावास्तेषु युक्त परीक्षणम् ॥ ६३ ॥ तलवद्दृश्यते व्योम
 खद्योतो हव्यश्चाङ्गिव । न चैवास्ति तलं व्योम्नि खद्योते न ज्जता-
 यन ॥ ६४ ॥ तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थं परीक्षितुम् ।
 परीक्ष्य श्रापयन्नर्यान् प्रथात् परितप्यते ॥ ६५ ॥ न दुष्कारमिदं
 पुत्र यत् प्रमुर्धातयेत् परम् । श्लाघनीया यथास्या च लोके प्रम-
 वता क्षमा ॥ ६६ ॥ स्थापितोऽयं ज्ञया पुत्र सामन्तेष्वपि विश्रुतः ।
 दुःखिनासायते पात्रं धार्यतामेप ते सृष्टत ॥ ६७ ॥ दूषित पर-
 दोषैर्हि गृह्णीते योऽन्यथा शुचिम् । स्वयं सदूषितामात्य क्षिप्र-
 मेव विनश्यति ॥ ६८ ॥ तस्मादप्यरिसङ्घाताद्गोमायो कश्चिदागत ।
 धर्मात्मा तेन चाख्यात यथैतत् कपटं कृतम् ॥ ६९ ॥ ततो विज्ञात-
 चारित्र सत्कृत्य स विमोक्षितः । परिव्रज्य सस्त्रेहं भृगीन्द्रेण
 पुन पुन ॥ ७० ॥ अनुज्ञाप्य भृगीन्द्रन्तु गोमायुर्नीतिशास्त्रवित ।
 तेनामर्षेण सन्तप्त प्रायमासितुमैच्छत् ॥ ७१ ॥ शार्दूलस्तन्तु
 गोमायु स्त्रेहात् प्रीतफुल्ललोचन । अवारयत् स धर्मिष्ठ पूजया
 प्रतिपूजयन् ॥ ७२ ॥ त स गोमायुरालोक्य स्त्रेहादागतसम्भ्रमम् ।
 उवाच प्रणतो वाक्यं वास्यगद्गद्या गिरा ॥ ७३ ॥ पूजितोऽहं
 ज्ञया पूर्वं पश्चाच्चैव विमानितः । परेषामासद् नीतो वस्तु नार्हा
 म्यह लयि ॥ ७४ ॥ असन्तुष्टाद्युगता स्थानान्मान्यात् प्रत्यवरो-
 पिता । स्वयङ्क्षोपहृता भृत्या ये चाप्युपहिता परैः ॥ ७५ ॥
 परिहीणाय लुब्धाय क्रुद्धा भीता प्रतारिता । हृतस्त्वा मानिगो
 ये च त्यक्तादाना महेप्सव ॥ ७६ ॥ सन्तापिताय ये केचिदास-
 नौघप्रवीक्षिणा । अन्तर्हिता सोपहितास्त सर्वेऽपरसाधना ॥ ७७ ॥

अवमानेन युक्तस्य स्थानभ्रष्टस्य वा पुन । कथं यास्यसि विश्वास
महं तिष्ठामि वा कथम् ॥ ७८ ॥ समर्थ इति सगृह्य स्थापयित्वा
परीक्षित । कृतञ्च समयं भिक्ष्वा त्वयाहमवमानित ॥ ७९ ॥
प्रथमं यं समाख्यातं शीलवानिति ससदि । न वाच्यं तस्य वैगुण्य
प्रतिज्ञापरिरक्षता ॥ ८० ॥ एवञ्चावमतस्येह विश्वासं न
यास्यसि । त्वयि चापेतविश्वासे ममोद्देशो भविष्यति ॥ ८१ ॥
शङ्कितस्त्वमहं भीतं परेऽक्रिद्भानुदर्शिनं । अस्त्रिग्याश्चैव दुस्तोषा
कर्म चैतद्गुणकूलम् ॥ ८२ ॥ पूर्वं सम्मानना यत्र पद्माश्चैव विमा
नना । न तं धीरा प्रशसन्ति सम्मानितविमानितम् ॥ ८३ ॥
दुःखेन श्लिथते भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते । भिन्नश्लिष्टा तु या
प्रौढिर्न सा स्त्रेहेन वर्तते ॥ ८४ ॥ कश्चिदेव हिते भर्तृर्दृश्यते न
परात्मनो । कार्यापेक्षा हि वर्तन्ते भावा स्त्रिग्या सुदुर्लभा
॥ ८५ ॥ सुदुःखं पुरुषज्ञानचित्तं श्लेषा चलाचलम् । समर्थो
वाप्यमङ्गो वा शतेश्चेकोऽधिगम्यते ॥ ८६ ॥ अकस्मात् प्रक्रिया
नृणामकस्मात्तापकर्षणम् । शुभाशुभे महत्त्वञ्च प्रकर्तुं बुद्धिलाय
वम् ॥ ८७ ॥

भीष्म उवाच । एवविधं सान्त्वयित्वा धर्मकामार्थहेतुमतं ।
प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ॥ ८८ ॥ अगृह्यानुनय
तस्य मृगीन्द्रस्य च बुद्धिमान् । गोमायुं प्रायमास्थाय त्वक्ता देहं
दिव ययौ ॥ ८९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्याघ्रगोमायु
संवादे एकादशाधिकशततोऽध्याय ॥ १११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं पार्थिवेन कर्तव्यं किञ्च कृत्वा सुखी
भवेत् । एतद्वाचञ्च तत्त्वेन सर्वं धर्ममृताम्वर ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । हन्त तैःहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिययम् ।
 अथा राक्षेह कर्तव्य यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ २ ॥ न चैवं
 वर्तितव्यं न्न यथेदनतुशुश्रुम् । उष्टस्य तु महद्दुःखं तन्निबोध
 युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ जातिस्मरौ महानुष्ट्रं प्राजापत्ययुगीभवंत ।
 तप समहदातिष्ठदरक्ष्ये शमितव्रत ॥ ४ ॥ तपस्तस्य चान्तेऽय
 प्रीतिमानभवद्भिः । वरेण हृन्दयामास ततश्चैन पितामह ॥ ५ ॥

उष्ट्र उवाच । भगवंस्त्वत्प्रसादात्मे दीर्घां ग्रीवा भवेद्वियम् ।
 योजनानां षट् सार्धं गच्छामि चरितुं विभो ॥ ६ ॥ एवमस्त्विति
 चीकृत स वरदेन महान्मना । प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं यथावुष्ट्रं स्वकं
 वनम् ॥ ७ ॥ स चकार तदालस्यं वरदानात् सुदुर्भ्रति । न
 चैच्छ्वरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहित ॥ ८ ॥ स कदाचित्
 प्रसार्थैव तां ग्रीवां षट् योजनानाम् । चचारायान्तद्दृश्यो वात-
 श्यागात्ततो महान् ॥ ९ ॥ स गुहायां धिरो ग्रीवां निधाय पशु-
 रात्मनः । आस्तोऽयं वर्षमभ्यागात् समहत् प्रावयञ्चगतम् ॥ १० ॥
 अथ शीतपरीताङ्गो जम्बुकं ब्रूच्छ्वमाश्रितः । सदारस्तां गुह्यामाशु
 प्रविवेश जलार्द्धतः ॥ ११ ॥ स दृष्ट्वा मासकीवीं तु सुभयं चुच्छ्वमा-
 श्रितः । अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतपुत्रम् ॥ १२ ॥ यदा
 तत्रुध्यनात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः । तदा सङ्घोषने यत्रमकरो-
 द्भृशदुःखितः ॥ १३ ॥ यावद्दृष्ट्वा मधयैव ग्रीवां सङ्घिपते पशुः ।
 तावत्तेन सदारैण जम्बुकेन स भक्षितः ॥ १४ ॥ स हत्वा भक्ष-
 यित्वा च तमुष्ट्रं जम्बुकस्तदा । विगते वातवर्षे तु नियक्राम गुहा-
 मुखात् ॥ १५ ॥ एव दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा । आल-
 स्यस्य क्रमात् पश्य महान्तं द्रोणमागतम् ॥ १६ ॥ त्वमथैव विष-
 हित्वा योगेन नियतेन्द्रियः । वर्तस्व बुद्धिमूलन्तु विजयं मत्पुर-
 वीतम् ॥ १७ ॥ बुद्धियेष्ठानि कर्माणि बाह्यमध्यानि भारत । तानि
 सङ्ग्राहयन्त्यानि भागप्रत्यदराणि च ॥ १८ ॥ राज्यं तिष्ठति चक्षुः

संगृहीतेन्द्रियस्य च । आर्त्तस्य बुद्धिमूलं हि विजयं ममुरब्रवीत्
 ॥ १९ ॥ गुह्यं मन्त्रं श्रुतवत् ससहायस्य चानघ । परीक्ष्य कारिणी
 क्षर्यास्तिष्ठन्तोऽहं युधिष्ठिर ॥ २० ॥ सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना
 अक्या प्रयासितुम् ॥ २१ ॥ इदं हि सद्भि कथितं विधिज्ञैः पुरा
 महेन्द्रप्रतिमप्रभाव । मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुद्ध्या
 प्रचरस्व राजन् ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चट्टश्रीवी-
 षाख्याने द्वादशाधिकशतोऽध्याय ॥ ११२ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ ।
 अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधन ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सरितास्तैव सम्वादां सागरस्य च भारत ॥ २ ॥ सुरारिनिलय-
 यश्चत् सागर सरिताम्पति । पप्रच्छ सरित सर्वाः संशयं जात-
 मात्मन ॥ ३ ॥

सागर उवाच । समूलशाखान् पश्यामि निहतान् कायिनो
 द्रुमान् । शुष्माभिरिह पूर्णाभिर्नद्यस्तत्र न वेतसम् ॥ ४ ॥ अकाय-
 याल्पमारय वेतसं क्लृप्तजय व । अवनश्या वा नानीत किञ्च वा
 तेन व कृतम् ॥ ५ ॥ तदहं योतुमिच्छामि सर्वांशमेव वो मतम् ।
 यथा चेमानि फूलानि क्षित्वा नायाति वेतस ॥ ६ ॥ तत्र प्राह
 नदी गङ्गा वाक्पशुत्तरमर्घवत् । इतुमद्ग्राहकस्तैव सागरं सरिता
 पतिन् ॥ ७ ॥

गङ्गोवाच । तिष्ठस्तेत यथास्थानं नगा स्तेकनिकेतना । ते
 न्यचन्ति तम स्थानं पातिलोभ्यान्त्र वेतस ॥ ८ ॥ येतसो जेग-
 मादान्तं ददा नमति नापये । सरिरेगीभ्यतिष्ठान्ते स्थानमाहाय

तिष्ठति ॥ ८ ॥ कालत्र समथञ्चय सदा वञ्चय नोदतः । अनु-
लीमस्तथा स्तव्यस्तेन नाभ्येति वितस ॥ १० ॥ मारुतोदकवेगिन
ये नमन्त्युन्नमन्ति च । शोषथ्य पादपा गुल्मान ते यान्ति परा-
भवम् ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । यो हि शत्रोर्विद्वहस्य प्रमोर्बंधविनाशने ।
पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १२ ॥ मारासारं बलं
वीर्यमात्मनो द्विपतय य जानन् । विचरति प्राज्ञो न स याति
पराभवम् ॥ १३ ॥ एवमेव यदा विद्वान्मन्यतेऽतिबलं रिपूम् ।
सयथेद्देतसीं वृत्तिमेतत् प्रज्ञानलक्षणम् ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मावृत्तशामनपर्वणि सरित्सागर
सम्वादि त्रयोदशाधिकशतोऽध्याय ॥ ११३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विद्वान्मूर्खं प्रगल्भेन मृदुतीक्ष्णेण भारत ।
आक्रुश्यमान सद्सि कथं कुर्यादरिन्दम ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । शून्यता पृथिवीपाल यथैषोऽर्थोऽनुगीयते ।
सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पमेधस ॥ २ ॥ अरुच्यन् क्रुश्य-
मानस्य सकृतं नाम विन्दति । दुष्कृतश्चात्मनोमर्षी रुधत्येवापमार्ष्टि
वै ॥ ३ ॥ टिट्ठिभ तमुपेक्षेत वायमानमिवातुरम् । लोके विद्वेष-
मापन्नो निष्फलभृतिपद्यते ॥ ४ ॥ इति संश्रायते नित्यं तेन पापेन
कर्मणा । इदमुक्तो मया कथित सम्प्रतो जनसंसदि ॥ ५ ॥ स तत्र
व्रीडित श्रुत्वा मृतकल्पोऽवतिष्ठते । श्लाघन्नश्लाघनीयेन कर्मणा
निरपत्रप ॥ ६ ॥ उपेक्षितव्यो यत्रेन तादृश पुरुषाधम । यद्-
यद्ब्रूयादल्पमतिस्तत्तदस्य सद्बैदुष ॥ ७ ॥ प्राकृतो हि प्रथमन्
या निन्दन् वा किं करिष्यति । वने काक इवावुद्धिर्वायमानो निर-
यंकम् ॥ ८ ॥ यदि वाग्भि प्रयोग स्यात् प्रसोगि पापकर्मणः ।

दागीवार्थी भवेत्तस्य न ह्येवार्थी जिघांसतः ॥ ९ ॥ निपिकं विप-
 रीतं स आचष्टे वत्तचेष्टया । मयूर इव कौपीनं नृत्यं सन्दर्शय-
 न्निव ॥ १० ॥ यस्यावाच्यं न लोकेऽस्ति नाकार्यं ह्यपि किञ्चन ।
 वाचं तेन न सन्दध्याच्छुचिः संश्लिष्टकर्मणा ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षं गुण-
 वादी यः परोक्षे चापि निन्दकः । स मानवः श्रवणलोके नष्टलोक-
 परावरः ॥ १२ ॥ तादृग्जनशतस्यापि यद्गृह्णाति जुहोति च ।
 परोक्षेणापवादी यस्तन्नाशयति तत्क्षणात् ॥ १३ ॥ तस्मात् प्राची-
 नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम् । वर्जयेत् साधुभिर्वच्यं सारमेया-
 मिषं यथा ॥ १४ ॥ परिवादं द्रुवाणी हि दुरात्मा वै महाजने ।
 प्रकाशयति दोषांस्तु सपेः फणमिवोच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ तं स्वकर्माणि
 कर्वाणं प्रतिकर्त्तुं य इच्छति । भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजसि
 मज्जति ॥ १६ ॥ मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं जनापवादे सततं निवि-
 ष्टम् । मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नतन्तं त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रम् ॥
 १७ ॥ अधीरजुष्टे पथि वर्त्तमानं दमादपेतं विनयाच्च पापम् ।
 अरिद्रतं नित्यमभूतिकामं धिगस्तु तं पापमिति मनुष्यम् ॥ १८ ॥
 प्रत्युच्यमानस्त्वभिभूय एभिर्निशाम्य माभूस्त्वमथार्त्तरूपः । उच्चस्य
 नीचेन हि संप्रयोगं विगर्हयन्ति स्थिरबुद्धयो ये ॥ १९ ॥ क्रुद्धो
 दमार्हन् हि ताडयेद्वा स पांशुभिर्वा विकिरेत्तुषैर्वा । विवृत्य
 दन्तांश्च विभीषयेद्वा सिद्धं हि मूढे कुपिते नृशंसे ॥ २० ॥ विग-
 र्हणां परमदुरात्मना कृतां सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः । पठे-
 दिदृश्यापि निदर्शनं सदा न वाङ्मयं स लभति किञ्चिदप्रियम् ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि टिडिभको-
 पाख्यानान् चतुर्दशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

शुद्धिश्चिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयम् ।
 संकीर्तव्यस्त्वया राजन् भवान् कुलकरो हि नः ॥ १ ॥ पुरुषाणा-
 मयं तात दुर्बुक्तानां दुरात्मनाम् । कथितो वाक्यसञ्चारस्ततो
 विज्ञापयामि ते ॥ २ ॥ यद्वितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखो-
 दयम् । आयत्याञ्च तदात्ने च क्षेमवृद्धिकरञ्च यत् ॥ ३ ॥ पुत्र-
 पौत्राभिरामञ्च राष्ट्रवृद्धिकरञ्च यत् । अन्नपाने शरीरे च हितं
 यत्तद्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥ अभिपिक्तो हि यो राजा राष्ट्रस्थो मिव-
 संवृतः । समुद्धत समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत् प्रजाः ॥ ५ ॥ यो
 ह्यसत्प्रग्रहरति स्नेहरागवलात्कृतः । इन्द्रियाणामनीशत्वाद्म-
 ल्जनबुभूषकः ॥ ६ ॥ तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः ।
 न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा सम्पुञ्जते ॥ ७ ॥ एतन्मे संशयस्त्वस्य
 राजधर्मान् सुदुर्बिदान् । वृहस्पतिसमो बुद्ध्या भवान् शंसितु-
 महति ॥ ८ ॥ शंसिता पुरुषव्याघ्र खन्न कुलहिते रतः । चत्ता
 चैको महाप्राज्ञो यो न शंसति सर्वदा । ९ ॥ तत्त कुलहितं
 वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयम् । अमृतस्याव्ययस्यैव तप्त- स्वप्-
 त्याम्यहं सुखम् ॥ १० ॥ कीदृशा सन्निकर्षस्था भृत्याः सर्वगुणा-
 न्निता । कीदृशैः किं कुलीनैर्वा सह यात्रा विधीयते ॥ ११ ॥
 नष्टेकी भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता । राज्यञ्चेदं जनः
 सर्वस्वतङ्गलीनो भिकाङ्गति ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । न च प्रधास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत ।
 असहायवता तात नैवार्यां केचिदप्युत । लब्धुं लब्धा ह्यपि सदा
 रक्षितुं भरतर्षभ ॥ १३ ॥ यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञान-
 कोविदः । हितैपी कुलज स्निग्धः सराज्यफलमश्नुते ॥ १४ ॥
 मन्त्रिणो यस्य कुलजा असंभार्याः सहीयिताः । नृपतेर्मतिदाः
 सन्त सम्यग्ज्ञानकीविदाः ॥ १५ ॥ अनागतविधातार कालज्ञा
 नविशारदाः । अतिक्रान्तमशोचन्त स राज्यफलमश्नुते ॥ १६ ॥

समदुःखसुखा यस्य सहायाः प्रियकारिणः । अर्थचिन्तापराः
 सत्याः स राज्यफलमश्नुते ॥ १७ ॥ यस्य नार्त्तो जनपदः सन्नि-
 कर्षगतः सदा । अच्युद्रः सत्यबालस्वी स राजा राज्यभाग्भवेत्
 ॥ १८ ॥ कोपाख्यपटलं यस्य कोपवृद्धिकरैर्नरैः । आप्तैस्तुष्टैश्च
 सततं चीयते स नृपोत्तमः ॥ १९ ॥ कोष्ठागारमसंहाय्यैराप्तै-
 सञ्जयतत्परैः । पात्रभूतैरलुब्धैश्च पाल्यम्भनं गुणीभवेत् ॥ २० ॥
 व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्मफलोदयः । दृश्यते शङ्खलिखितः स
 धर्मफलमाङ्गुलपः ॥ २१ ॥ संगृहीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्म-
 वित् । पङ्कवर्गं प्रतिशृङ्गाति स धर्मफलमश्नुते ॥ २२ ॥

इति भ्रान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

पञ्चदश्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

भीष्म उवाच । अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 निर्दर्शनं परं लोके सज्जनाचरिते सदा ॥ १ ॥ अस्यैवार्थस्य सदृशं
 तच्छ्रुतं मे तपोवने । जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तं मृषिसत्तमैः ॥ २ ॥
 वने महति कस्मिंश्चिदमनुष्यनिषिविते । ऋषिर्मूलफलाहारो नियतो
 नियतेन्द्रियः ॥ ३ ॥ दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचि ।
 उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्त्वमास्थितः ॥ ४ ॥ तस्य सदृश्यं सङ्गाव-
 गुपविष्टस्य धीमतः । सर्वे सत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिणः
 ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रगणाः क्रूरा मत्ताश्चैव महागजाः । हीपिनः
 खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः ॥ ६ ॥ ते सुखप्रशदाः सर्वे
 भवन्ति क्षतजायनाः । तस्यर्षेः शिष्यवच्चैव न्यग्भूताः प्रियकारिणः
 ॥ ७ ॥ दत्त्वा च ते सुखप्रश्नं सर्वं यान्ति यथागतम् । ग्राम्य-
 स्वेकं पशुस्तत्र नाजहात् स महासुनिम् ॥ ८ ॥ भक्तोऽनुरक्तः
 सततमुपवासकृग्रोऽपलः । फलमूलोदकाहारः शान्तः शिष्टाकृति-

यथा ॥ ८ ॥ तन्मूर्धेनपविष्टस्य पादमूले महामते । मनुष्यवदन्तो
 भाव स्त्रियवदोऽभवद्भृगम् ॥ १० ॥ ततोऽभ्ययान्महावीर्यो हीपी
 क्षतलज्जो जन । स्वार्थमत्यन्तमनुष्ट क्रूर काल इवान्तक ॥ ११ ॥
 लेलिहमानस्तृपित पुच्छास्फोटनतत्पर । व्याडितास्य चुधामुग्ध
 प्राययानस्तदनिपम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा त क्रूरमायान्त जीवितार्थी
 नराधिप । प्रोवाच श्वा मुनि तत्र तच्छृणुष्व विग्राम्यते ॥ १३ ॥
 श्वश्रुर्भगवन्नेप हीपी मा हन्तुमिच्छति । क्षत्रप्रसादाद्भय न स्या-
 दस्मान्मम महासुने । तथा क्रूरमहाबाहो सर्वशस्त्र न मघय
 ॥ १४ ॥ स मुनिस्तस्य विद्याय भावज्ञो भयकारणम् । कृतञ्च
 भवसत्त्वाना प्राहेच्छर्थ्यममन्विन ॥ १५ ॥

मुनिनवाच । न भय हीपिन कार्यं मृत्युतस्ते कथञ्चन । एष
 स्वरूपरहितो हीपी भवसि पुत्रक ॥ १६ ॥ तत श्वा हीपिता
 नीतो जाम्बूनदनिभाइति । शिवाङ्गो विस्फुरदृष्टो वने वसति
 निभय ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा त सम्मुखि हीपी यात्सन सदृश पशुम् ।
 अविस्मृतस्तस्य क्षणेन समपद्यत ॥ १८ ॥ ततोऽभ्ययान्महाबाहो
 व्याडितास्य चुधान्वित । हीपिन लेलिहदहक्रौ व्याघ्रो रुधिर
 शालक ॥ १९ ॥ व्याघ्र इष्ट्वा चुधामुग्ध दृष्टिर्णं वनगोचरन ।
 हीपी जीवितरक्षार्थमपि शरणमीयिवान् ॥ २० ॥ सवासल पर
 स्त्रेहमपिणा कुर्वता तदा । स हीपो व्याघ्रता नीतो रिपूणा वन
 वत्तर ॥ २१ ॥ ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाहनत्त विग्राम्यते । स
 तु श्वा व्याघ्रता प्राय वलवान् पिशितामन । न भूलफलभीरीषु
 स्पृहामप्यकरोत्तदा ॥ २२ ॥ यथा मृगपतिर्नित्य प्रजाहति वनो
 कस । तथैव स महाराल व्याघ्र समभवत्तदा ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि श्वदिग्भवाद्

पांडवाधिकपतोऽध्याय ॥ ११६ ॥

भीष्म उवाच । व्याघ्रयोऽजमूलस्थस्त्वृषः सुप्तो हतैर्भृगैः ।
 गजयागात्तमुद्देशं मत्तो मेघं इवोत्थितः ॥ १ ॥ प्रभिन्नकरटः प्रांशुः
 पद्मी विततंक्रमकः । सुविपाणो महाकायो मेघगम्भीरनिखन ॥२॥
 तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं बलगर्वितम् । व्याघ्रो हस्तिभया-
 च्छस्तस्तमृषिं शरणं ययौ ॥३॥ ततोऽनयत् कुञ्जरत्वं व्याघ्रं तमृषि-
 सत्तमः । महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवद्गजः ॥ ४ ॥ ततः
 कमलपण्डानि शल्लकीगहनानि च । व्यचरत् स मुदायुक्तः पद्म-
 रेणुविभूषितः ॥ ५ ॥ कदाचिद्गममाणस्य हस्तिनः संमुखं तदा ।
 ऋषिरस्योऽजस्यस्य कालोऽगच्छन्निघानिश्रम् ॥ ६ ॥ अथाजगाम
 तं देशं केशरी केशरासणः । गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नाग-
 कुलान्तकः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहमवार्द्धितः ।
 ऋषिं शरणमापेदे विपमानो भयातुरः ॥ ८ ॥ स ततः सिंहातां
 नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा । वन्यं नागणयत् सिंहं तुल्यजाति-
 समन्वयात् । दृष्ट्वा च सोऽभवत् सिंहो वन्यो भयसमन्वितः ॥ ९ ॥
 स चात्रमेवसत् सिंहस्तस्मिन्नेव महावने । तद्गथात् पयवो नान्ये
 तपोवनसमीपतः । व्यदृश्यन्त तदा वस्ता जीविताकाङ्क्षिणस्तथा
 ॥ १० ॥ कदाचित् कालयोगिनः सर्वप्राणिविहिंसकं । बलवान्
 शतजाहारो नानासखभयङ्करः ॥ ११ ॥ अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो
 वनगीचरः । तं सिंहं गन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निबेधनम् ॥ १२ ॥
 तं मुनिः शरभञ्जके वलोक्तमरिन्दम ॥ १३ ॥ ततः स शरभो
 वन्धो मुनेः शरभमग्रतः । दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं सम्प्राद्ववदनात्
 ॥ १४ ॥ स एवं शरभस्थाने सन्यस्तो मुनिना तदा । मुनेः पार्श्व-
 गतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान् ॥ १५ ॥ ततः शरभसम्प्लुता सर्वे
 ऋगणस्तदा । दिशः सम्प्राद्ववद्राजन् भयाञ्जीवितकाङ्क्षिणः ॥ १६ ॥
 शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः । फलमूलायनं कर्तुं
 नैच्छत् स पिप्रितामन ॥ १७ ॥ ततो रुधिरतर्पणं बलिना शर-

भोऽन्वित । इषेय तं मुनि हन्तुमकृतश्च श्वयोनिज ॥ १८ ॥
 ततस्तेन तप शक्त्या विद्वितो ज्ञानचक्षुषा । मिश्राय स महाप्राज्ञो
 मुनि श्वान तमुक्तवान् ॥ १९ ॥

मुनिस्त्वाच । श्वः त्व हीपित्तमापन्नो हीषी व्याघ्रत्वमागत ।
 व्याघ्रान्नागो मद्पटुर्नाग सिद्धत्वमागत ॥ २० ॥ सिद्धस्तं बल-
 मापन्नो भूय शरभता गत । मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो न
 कलान्वय ॥ २१ ॥ यस्मादेवमपाप मा पाप हिंसितुमिच्छसि ।
 तस्मान् स्वयीनिमापन्न श्वैव त्व हि भविष्यसि ॥ २२ ॥ ततो
 मुनिजनदेशा दृष्टात्मा प्राकृतोऽबुध । ऋषिणा शरभ शप्तस्त्वर्षं
 पुनराप्तवान् ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि श्वर्षिसवादे
 सप्तदश्याधिक्यतोऽध्याय ॥ ११० ॥

भीष्म उवाच । स श्वा प्रकृतिमापन्न पर दैन्यमुपागत ।
 ऋषिणा जङ्कत पापस्तपोवनवद्विद्युक्त ॥ १ ॥ एवं राश्या मनि-
 मया विद्वित्ता सत्यशौचताम् । आर्जुनं प्रकृतिं सख्यं श्रुतं वक्तं
 कुल दमम् ॥ २ ॥ अनुक्रोश बलं वीर्यं प्रभावं प्रययं क्षमाम् ।
 भृत्या ये यत्र योग्या स्यस्तत्र ज्ञाष्या सुरक्षिता ॥ ३ ॥ नापरीक्ष्य
 महीपाल सखिवं कर्तुमर्हति । अकुलीननरानीर्षो न राजा
 सुखमेधते ॥ ४ ॥ कुलज प्रकृती राश्या अकुलीनतया मदा । न
 पापि कर्तुते बुद्धिं मिथ्यमानोऽप्यनागमि ॥ ५ ॥ अकुलीनस्तु
 पुरुष प्राङ्ग माधुकरुयात् । दुर्लभैश्चर्य्यता प्राप्ते निन्दितः
 श्लुता व्रजेन ॥ ६ ॥ कुलीन मिच्छितं प्राञ्ज ज्ञानविद्यानपारगम् ।
 सर्वथास्त्रार्थतत्त्वश्च सद्विष्णुं दृष्ट्वा जं तथा ॥ ७ ॥ कृतञ्चं यमाकृत
 चास्त दास्त वितेन्द्रियम् । चातुःशः क्षयाश्वत्थं त्वाभिमितपुत्र

प्रकम् ॥ ८ ॥ सचिव द्वेषकालज्ञं सत्त्वसग्रहणे रतम् । सततं
 युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥ ९ ॥ युक्ताचारं स्वविषये सन्धि-
 विग्रहकोविदम् । राजस्त्रिवर्गवित्तारं पौरजानपदप्रियम् ॥ १० ॥
 खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् । दृङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्रा-
 ज्ञानविद्यारदम् ॥ ११ ॥ हस्तिपिचासु तत्त्वज्ञमहद्वारविवर्जित-
 तम् । प्रगल्भं दक्षिण दान्तं बलिनं युक्तकारिणम् ॥ १२ ॥ चौक्षं
 चोच्चजनाकोशं सुसुखं सुखदर्शनम् । नायकं नीतिकुशलं गुण-
 चेष्टाममन्वितम् ॥ १३ ॥ अस्तव्यं पश्यत अक्षयं भृदुवादिनमेव च ।
 धीरं शूरं मन्त्रदिग्द्वेषकालोपपादकम् ॥ १४ ॥ सचिवं च प्रकृ-
 क्तं न चैनमवमन्यते । तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपते-
 रिव ॥ १५ ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा यास्त्रविद्यारदः । पृथ्वी
 धर्मपरमं प्रजापालनतत्परः ॥ १६ ॥ धीरो मर्षो शुचिस्तीक्ष्णः
 काले पुरुषकारवितः । शुश्रूषुः श्रतवान् योता लज्जापोहविद्यारदः
 ॥ १७ ॥ मेधावी धारणायुक्तो यथान्यायोपपादकः । दान्तं सदा
 प्रियाभाषी क्षमावायु विपथ्ये ॥ १८ ॥ दानाच्छेदे स्वयं कारी
 यद्दानं सुखदर्शनं । आर्त्तहस्तप्रदो नित्यममात्यो हि हिते रतः
 ॥ १९ ॥ नाहवादी न निहन्धो न शर्तकिस्रनकारकः । कृते
 कर्मण्यमात्यानां कर्त्ता भक्तजनप्रियः ॥ २० ॥ सग्रहीतजनोऽस्तव्यः
 प्रमत्तपदनं सदा । सदा भृत्यजनापेक्षो न क्रोधी सुमहामना
 ॥ २१ ॥ युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुगमनः । चारनेव
 प्रजावेक्षी धर्मार्थिकुशलं सदा । राजा गुणश्रुताकीर्णं पृथ्वी-
 ज्ञादृशो भवेत् ॥ २२ ॥ योधास्यैव मनुषेन्द्रं सर्वं गुणगणैर्व्रता ।
 चन्द्रोऽप्या सुपुरुषा महाया राज्यधारणे ॥ २३ ॥ न विमान-
 यिष्यान्ते राशो व्रिषिभीष्मताः । योधा समरघो रजिहा
 नमशां गान्धर्वादिना ॥ २४ ॥ धर्मगान्धर्वादिना पदातिद्यग-
 मना । यथाया मज्जन्त्या वयमर्थ्या विद्यारदाः । दृष्टवन्तु दक्षा

यस्य तस्यैव नृपतेर्मही ॥ २५ ॥ सर्वसग्रहणे युक्ती नृपो भवति
 य सदा । उत्थानशीलो मित्राढ्य स राजा राजसत्तम ॥ २६ ॥
 यस्या चाश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत । संगृहीतमनुष्येण
 कृतस्त्रा जेतु वसुधरा ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि षड्विंशवादि
 अष्टादशाधिकशतोऽध्याय ॥ ११८ ॥

भीष्म उवाच । एवं शुना समान् भृत्यान् स्वे स्वे स्थाने नरा-
 धिप । नियोजयति कृत्येषु स रान्द्रफलमश्नुते ॥ १ ॥ न श्वा
 ख स्थानसुतक्रम्य प्रमाणमभिसतकृत । आरोप्य श्वा स्त्रकात्
 स्थानादुतक्रम्यान्यत् प्रमाद्यति ॥ २ ॥ स्वजातिगुणसम्पन्ना स्वेषु
 कर्मसु मस्थिता । प्रकर्त्तव्या क्षमात्यास्तु नास्थाने प्रक्रिया क्षमा
 ॥ ३ ॥ अनुरूपानि कर्माणि भृत्येभ्यो य प्रयच्छति । स भृत्य-
 गुणसम्पन्नो राजा फलमूपाश्नुते ॥ ४ ॥ शरभ शरभस्थाने सिंहे
 सिद्ध इवोर्जित । व्याघ्रो व्याघ्र इव स्वाप्यो हीपी हीपी यथा-
 तथा ॥ ५ ॥ कर्मस्विहानुरूपेषु न्यसा भृत्या यथाविधि । प्रति-
 लोमं न भृत्यास्ते स्वाप्या कर्मफलैषिण ॥ ६ ॥ य प्रमाणमति-
 क्रम्य प्रतिलोमं नराधिप । भृत्यान् स्वापयतेऽबुद्धिनं स रक्ष-
 यते प्रजा ॥ ७ ॥ न बोलिमान न च क्षुद्रा नाप्राशा नाजिते-
 न्द्रिया । नाकुलीना नरा सर्वे स्वाप्या गुणागमैषिणा ॥ ८ ॥
 माधव कलजा शूरा ज्ञानवन्तोऽनस्यका । अक्षुद्रा शुचयो
 दक्षा स्युर्नरा पारिपात्रका ॥ ९ ॥ न्यग्भूतास्तत्परा शान्ता-
 योक्षा प्रकृतिजै शुभा । स्वस्थानानपक्रुष्टा ये ते स्यू राशा वद्वि-
 यरा ॥ १० ॥ सिद्धस्य सततं पार्श्वे सिद्ध एवानुगो भवेत् ।
 पण्डित सिद्धमदित सिद्धवद्भते फलम् ॥ ११ ॥ यस्तु षिद्ध

शुभ्रि कौर्ण सिद्धकर्मफलै रत । न स सिद्धफलं भोक्तं शक्तं
 शुभ्रिरुपासित ॥ १२ ॥ एवमेतन्ननुद्येन्द्र शूरै प्राश्नैर्वद्भुते ।
 क्लीनै सह शक्येत कृतस्त्रा जेतु वसुधराम ॥ १३ ॥ नाविद्यो
 नानृज पार्श्वं नाप्राश्नो नामहाधन । संग्राह्यो वसुधापालैर्भृत्यो
 भृत्यवता वर ॥ १४ ॥ वाणवद्विस्तृता यान्ति स्वामिकार्थ्यपरा नरा ।
 ये भृत्या पार्थिवहितास्तेषा सान्तु प्रयोजयित ॥ १५ ॥ कोषश्च
 सतत रच्यो यत्रमास्थाय राजभि । कोषमूला हि राजान कोषो
 वृद्धिकरो भवेत् ॥ १६ ॥ कोष्ठांगारञ्च ते नित्य स्कीर्तैर्धान्यै
 सुसवृतम् । सदास्तु सतसु संन्यस्त धनधान्यपरो भव ॥ १७ ॥
 नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवन्तु रणकोविट । वाजिनाञ्च प्रयोगीषु
 वैशारद्यमिच्छेद्यने ॥ १८ ॥ ज्ञातिवन्मुजनावेक्षी मित्रसम्बन्धिसवृत ।
 पौरकार्यहितान्वेषी भव कौरवनन्दन ॥ १९ ॥ एषा ते नैष्टिकी
 बुद्धि प्रजास्रमिहिता मया । शुनो निदर्शन तात कि भूय श्रोतु-
 मिच्छामि ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शुर्षिर्षवादि

एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्याय ॥ ११९ ॥ .

शुधिष्ठिर उवाच । राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत ।
 पूर्वं पूर्वनिमुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभि । १ ॥ तदेव विस्तरे-
 णोक्तं पूर्वं दृष्टं सता मतम् । प्रणये राजधर्माणा प्रब्रूहि भरत
 यम ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । रक्षणा सर्वभूतानामिति ज्ञात्र पर मतम् ।
 तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा ऋणु महीपते ॥ ३ ॥ यथा बर्हणि
 निशाणि विभक्ति भुजगायन । तथा बद्धविध राजा रूपं कूर्वीत
 धर्मवित ॥ ४ ॥ तैस्त्रां निहत्तमादलभ्य सत्यमार्जवमेव च ।

मध्यस्थः सख्यमातिष्ठन्तथा वै सुखमच्छति ॥ ५ ॥ यस्मिन्नर्थे हितं
यत् स्यात्तदर्थं क्षममाविशेत् । बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्तोऽप्यर्थो
न सीदति ॥ ६ ॥ नित्यं रक्षितमन्त्रः स्याद्यथाभूकः परच्छिखी ।
अच्छाच्चरतनु, श्रीमान् भवेच्छास्त्रविशारदः ॥ ७ ॥ आपदारेषु
युक्तः स्यात्प्रलपन्नवणेश्विव । शैलवर्षोदकानीव दिजान् मिहान्
समाशयेत् । अर्थकामः शिखां राज्ञां कुर्याद्विर्मध्वजोपमम् ॥ ८ ॥
नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेदप्रमादतः । लोके चायव्यर्थी दृष्ट्वा
दृष्टदृष्टमिवास्त्रवत् ॥ ९ ॥ सजावान् न्यात् स्वयूथेषु भौमानि
चरणौ क्षिपेत् । जातपन्नः परिस्रन्देत् प्रेक्षेहेकल्यमात्मनः ॥ १० ॥
दोषान् विवृणुयाच्छ्रोत्रोः परपदान् विधूनयेत् । काननेष्विव पुष्पाणि
वह्निरथान् समाचरन् ॥ ११ ॥ उच्छ्रितान्नाशयेत् स्त्रीतान्दरेन्द्रा-
नचलोपमान् । अथेच्छायामभिज्ञातां गुप्तं रणमुपाशयेत् ॥ १२ ॥
प्राहृषीवाशितग्रीवो मञ्जेत निधिं निर्जने । मायूरेण गुणेनैव
स्त्रीभिश्चावेक्षितचरेत् ॥ १३ ॥ न जज्ञाच्च तनुवाणं रक्षेदात्मान-
मात्मना । चारभूमिष्वभिगतान् पाशांश्च परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
प्रणयेदापि तां भूमिं प्रणश्येद्दृष्ट्वा पुनः । हन्यात् क्रुदानतिविधान्
ये जिह्वगतयो हि तान् ॥ १५ ॥ नाशयेदलवर्हाणि सन्निवासा-
न्निवासयेत् । सदा बर्हिनिभः कामं प्रथस्तं कृतमाचरेत् । सर्वत-
थाददेत् प्रज्ञा पतङ्गं गहनेष्विव ॥ १६ ॥ एवं मयूरवद्राजा स्व-
राज्यं परिपालयेत् । आत्मवृद्धिकरौ नीतिं विदधीत विमच्चणः
॥ १७ ॥ आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्यावधारणम् । बुद्ध्या चात्म-
गुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिर्देशनम् ॥ १८ ॥ परं विश्वासयेत् साम्ना
स्वमक्तिक्षीपलक्षयेत् । आत्मनः परिमर्षेण बुद्धिं बुद्ध्या विधा-
रयेत् ॥ १९ ॥ सान्त्वयोगमतिः प्राञ्चः कार्याकार्यप्रयोजकः ।
निगूढबुद्धेर्धीरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ॥ २० ॥ स निबुद्ध कथां
प्राची यदि बुद्ध्या वृक्षस्यति । स्वभावमेत्यते तप्तं कृष्यायसमिधो-

दके ॥ २१ ॥ अनुयुञ्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः । आगमै-
 रूपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ २२ ॥ मृदुशीलं तथा प्राञ्जं
 शूरद्वार्यविधानवित । स्वकर्मणि नियुञ्जीत ये चान्धे च वृजा-
 धिका ॥ २३ ॥ अथ दृष्ट्वा नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्मसु । सर्वा-
 स्ताननुवर्त्तेत खरांस्तन्वीरिवायता ॥ २४ ॥ धर्माणामविरोधेन
 सर्वपाप्मिण्यमाचरेत् । ममायमिति राजा यः स पर्वत इवाचल
 ॥ २५ ॥ व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मीनिवायतान् । धर्ममेवा-
 भिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥ २६ ॥ कुलप्रकृतिदेशानां धर्म-
 ज्ञानं मृदुभाषिणः । मध्ये वयसि निर्दोषान् हिते युक्तानविह्वलान्
 ॥ २७ ॥ अलुब्धान् शिञ्चितान् दान्तान् धर्मेषु परिनिष्ठितान् ।
 स्थापयेत् सवकार्येषु राजा धर्मायैरक्षिणः ॥ २८ ॥ एतेन च
 प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिम् । युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टयारै-
 रूपस्कृतः ॥ २९ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षितु ।
 आत्मप्रत्ययकोपस्य वसुदैव वसुधरा ॥ ३० ॥ व्यक्तयानुग्रहो यस्य
 यथार्थश्चापि निग्रहः । गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्म-
 वित् ॥ ३१ ॥ नित्यं राष्ट्रमवेक्षेत गाभिः सूर्ये इवोदितः । चरान्
 खनुचरान् विद्यात्तया बुद्ध्या स्वयं चरेत् ॥ ३२ ॥ कालं प्राप्त-
 सुपादयान्नाथं राजा प्रसूचयेत् । अहन्त्यहनि संदुष्टान्मर्द्दीं गा-
 भिव बुद्धिमान् ॥ ३३ ॥ यथाक्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु पट्पदः ।
 तथा द्रव्यसुपादाय राजा कुर्वीत सङ्घयम् ॥ ३४ ॥ यदि गुप्ता
 वशिष्टं स्यात्तद्विद्वत् धर्मकामयोः । सङ्घयान्न विसर्गी स्याद्राजा
 शास्त्रविदात्मवान् ॥ ३५ ॥ नाथमल्पं परिभविन्नावमन्येत शास्त्र-
 वान् । बुद्ध्या तु बुध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विश्रवसेत् ॥ ३६ ॥
 धृतिर्दाय्य संयमो बुद्धिरात्मा धैर्यं शौर्यं दैवकालाप्रमादः ।
 अल्पस्य वा बद्धनो वा विह्वलौ धनस्यैतान्यष्ट समिभ्यनानि ॥ ३७ ॥
 यदि स्तोको वर्द्धतेऽप्यान्धमिक्तो वीजलैकं रोद्धमद्भसमेति । आश्र-

व्यथी विपुलो सन्निग्राम्य तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ॥ ३८ ॥
 यालोऽप्यवालः स्रविरी रिपुयः सदाप्रमत्तं पुरुषं निहन्यात् ।
 काले नान्यस्तस्य मूलं हरेत् कालश्रान्ता पार्यिदानं वरिष्ठ ॥ ३९ ॥
 हरेत् कीर्त्तिं धर्ममस्योपरुन्ध्यादर्थं दीर्घं वीर्यमस्योपहन्यात् ।
 रिपुर्दृष्टा दुर्बलो वा बली वा तस्माच्छत्रोर्नैव क्षीयेद्यतात्मा ॥ ४० ॥
 अयं वृद्धिं पालनं सच्चयं वा बुद्धाप्युभौ संहतौ सर्वकामौ । तत-
 यान्यस्यतिमान् सन्दधीत तस्माद्राजा बुद्धिमन्तं त्रयेत् ॥ ४१ ॥ बुद्धि-
 दीप्ता बलवन्तं दिनस्ति बलं बुद्ध्या पात्यते वर्द्धमानम् । यत्रु-
 दुद्भ्या सीदति वर्द्धमानो बुद्धेः पथात् कर्म यत्तत् प्रशस्तम् ॥ ४२ ॥
 'सर्वान् कामान् कामयानो हि धीरः सत्त्वेनाल्पेनाप्रुते क्षीनदोषः ।
 यथात्मानं प्रार्थयतेऽय्यमानैः त्रेयः पात्रं पूरयते च नालम् ॥ ४३ ॥
 तस्माद्राजा प्रशङ्कोतः प्रजासु मूलं लक्ष्म्याः सर्वशो ह्यानुदीत ।
 दीर्घं कालं ह्यपि संपीड्यमानो विद्युत्सम्पातमपि वा नोर्क्षितः
 स्यात् ॥ ४४ ॥ विद्या तपो वा विपुलं धनं वा सर्वं ह्येतद्व्यवसायेन
 शक्यम् । बुद्ध्यायत्तं तन्निवसेद्देहवतसु तस्माद्दिद्याद्व्यवसायं प्रभू-
 तम् ॥ ४५ ॥ यथासते मतिमन्तो मनस्विनः शक्री विशुयन्त सर-
 श्वन्ती च । वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं तस्माद्दिहान्नाशमन्येत
 देहम् ॥ ४६ ॥ लुब्धं हन्यात् रुम्पदानेन नित्यं लुब्धस्तृप्तिं पर-
 वित्तस्य नैति । सर्वो लुब्धः कर्मशुणोपभोगी योऽर्थेर्हीनो धर्म-
 कामौ जहाति ॥ ४७ ॥ धनं भोगं पुत्रदारं समृद्धिं सर्वं लुब्ध-
 प्रार्थयते परेषाम् । लुब्धे टोषाः मन्थवन्तीह सर्वं तस्माद्राजा न
 प्रशङ्कोत लुब्धम् ॥ ४८ ॥ सन्दर्शनेन पुरुषं लघन्यमपि चोदयेत् ।
 आरम्भान् द्विपता प्राश्रः सर्वार्थाय प्रसूदयेत् ॥ ४९ ॥ धर्मान्वितेषु
 विभ्राता मन्थो गुप्तश्च पाण्डव । आप्तो राजा कुलीनश्च पर्याप्तो
 राजसंश्रये ॥ ५० ॥ विधिप्रयुक्तान्तरदेव धर्मानुक्तान् समासेन
 निबोध बुद्ध्या । इमान् विदध्यादगतिस्त्य यो वै राजा महर्षे

पालयितुं स शक्तः ॥ ५१ ॥ अनीतिजस्य विधानजं सुखं दृष्टं
 प्रणीतं विधिवत् प्रदृश्यते । न विद्यते तस्य गतिर्भ्रष्टीपतिर्न विद्यते
 राज्यसुखं ह्यनुत्तमम् ॥ ५२ ॥ धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजितान्
 युष्णीपपन्नान् युधि दृष्टविक्रमान् । युष्णेषु दृष्ट्वा नचिराद्दिवात्मवान्
 यतोऽभिसन्धाय निहन्ति शत्रवान् ॥ ५३ ॥ पश्येदुपायान् विविधैः
 क्रियापर्यैर्नवानुपायेन मतिं निवेद्यते । श्रियं विशिष्टां विपुलां
 यद्योधनं न दोषदर्शीं पुरुषः समञ्जते ॥ ५४ ॥ प्रीतिप्रवृत्तौ विनि-
 वर्तितौ यथा सुहृत्सु विश्वायं निवृत्त्य चोभयो । यदेव मित्रं
 गुरुभारमावहेत्तदेव सुस्तिग्धमुदाहरेद्बुधः ॥ ५५ ॥ एतान्मयोक्ता-
 श्वरराजधर्मान् नृणाञ्च गुप्तौ मतिमादधतस्व । अवाप्तस्यैः पुण्य-
 फलं सुखिनः सर्वो हि लोको नृपधर्ममूलः ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि

विश्वत्वधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ।
 ईश्वरस्य महान्दण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ देवतानामृषी-
 ष्याञ्च पितृणाञ्च महात्मनाम् । यच्चरच्च पिशाचानां साध्वानाञ्च
 विशेपतः । २ ॥ सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्थीश्वोनिनिवासिनाम् ।
 सर्वव्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ॥ ३ ॥ इत्येवमुक्तं
 भवता दण्डे वै सचराचरम् । पश्यती लोकमासक्तं ससुरासुर-
 मानुषम् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ । को
 दण्डः कीदृशो दण्डः किं रूपं किं परायणम् ॥ ५ ॥ किमात्मकं
 कथं भूतं कथं भूर्तिं कथं प्रभुम् । जागर्ति च कथं दण्डं प्रजा-
 स्ववह्नितात्मकम् ॥ ६ ॥ कथं पूर्वापरमिदं जागर्तिं प्रतिपालयन् ।
 कथं विश्रयते पूर्वं को वरो दण्डमस्त्रितः । किं संस्थाय भवेद्दण्ड-
 नां वास्यं गान्धर्व्यते ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । शृणु कौरव्य वी दण्डो व्यवहारो यथा च
स । यन्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ॥ ८ ॥ धर्म-
संस्था महाराज व्यवहार इतीष्यते । तस्य लोपः कथं न स्या-
त्साकेश्वरहितात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ।
अपि चैतत् पुरा राजन् मनुना प्रोक्तमादितः ॥ १० ॥ सुप्रणीतेन
दण्डेन प्रियाप्रियमनात्मना । प्रजा रक्षति यः सन्यक् धर्म एव
स केवलः ॥ ११ ॥ यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा । यन्म-
योक्तं मनुष्येन्द्र ब्रह्मणो वचन महत् ॥ १२ ॥ प्रागिदं वचनं
प्रोक्तमत प्राग्बचनं विदुः । व्यवहारस्य चास्यानाहवहार इहो-
च्यते ॥ १३ ॥ दण्डे त्रिवर्गं सततं सुप्रणीते प्रवर्तते । देवं हि
परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः ॥ १४ ॥ नीलोत्पलदलव्याम-
यतुदंष्ट्रयतुर्भुजः । अष्टपान्नेकनयन शङ्खुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ १५ ॥
जटी हिजिह्वस्ताम्नास्यो मृगराजतनुच्छदः । एतद्रूपं विभर्तुर्ग्रं
दण्डो नित्यं दुराधरः ॥ १६ ॥ असिर्दनुर्गदा शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः
शरः । सुपल परशुशक्र पाशो दण्डष्टितीमरः ॥ १७ ॥ सर्व-
प्रहरणीयानि सन्ति यानिह कानिचित् । दण्ड एव स सर्वात्मा
लोके चरति मूर्तिमान् ॥ १८ ॥ भिन्दन् छिन्दन् रजन् कृन्तन्
दारयन् पाटयंस्तथा । घातयन्नभिधावंश दण्ड एव चरत्युत ॥ १९ ॥
असिर्विशसनो धर्मस्त्रीक्ष्णधर्मा दुराधर । योगर्भो विजयः शास्ता
व्यवहारः सनातनः ॥ २० ॥ शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राय शास्ता प्राग्-
वदता वरः । धर्मपालोऽक्षरो देव सत्यगो नित्यगोऽग्रज ॥ २१ ॥
असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्व्येष्ट शिवह्वर । नामान्येतानि दण्डस्य
कीर्तितानि युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो
नारायणः प्रभुः । शश्वद्रूपं महदिभ्रमहापुरुष उच्यते ॥ २३ ॥
यथोक्ता ब्रह्मकर्मसि लक्ष्मीर्दृष्टि सरस्वती । दण्डनीतिर्जगन्नावी
दण्डो हि वज्रविग्रहः ॥ २४ ॥ अर्यान्धो सुखं दुःखं धर्माधर्मो

बलाबले । दौर्भाग्यं भागधेयञ्च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥ २५ ॥
 कामाकामाहतुर्मास शबरी दिवस क्षण । अप्रमाद प्रमादश्च
 हर्षक्रोधौ शमो दम ॥ २६ ॥ दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ
 भयामभये । हिंसाहिंसे तपो यश्च सयमोऽथ विद्याविषम् ॥ २७ ॥
 अन्तयादिय मध्यञ्च कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् । भद्र प्रमादी दर्पश्च
 दम्भो धैर्यं नयानयौ ॥ २८ ॥ अशक्ति शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ
 व्ययाव्ययौ । विनयश्च विस्मयश्च कालाकालौ च भारत ॥ २९ ॥
 अनृत ज्ञानिता सत्य अहायज्ञे तथैव च । क्लीवता व्यवसायश्च
 लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ३० ॥ तीक्ष्णता मृदुता सत्यरागमाना-
 गमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्याकार्यं बलाबले ॥ ३१ ॥
 असूया चानसूया च धर्माधर्मौ तथैव च । अपत्रपानपत्रपे स्त्रीश्च
 सम्पद्विपत्रदम् ॥ ३२ ॥ तेज कर्माणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्व-
 बुद्धिता । एव दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन् बद्धरूपता ॥ ३३ ॥ न
 स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेषु परस्परम् । मयाद्दण्डस्य नान्योऽन्यं
 प्रन्ति चैव गुधिष्ठिर । ३४ ॥ दण्डेन रघ्यमाणा हि राजन्हरह
 प्रजा । राजान बर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्ड परायणम् ॥ ३५ ॥
 व्यवस्थापयति क्षिप्रमिम लोक नरेश्वर । सत्त्वे व्यवस्थितो धर्मो
 ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ॥ ३६ ॥ धर्मयुक्ता हिजयेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति
 च । वभूव यज्ञो वेदेभ्यो यश्च प्रीणाति देवता ॥ ३७ ॥ प्रीताश्च
 देवता नित्यमिन्द्रे परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चात्पनुग्रह-
 न्निमा प्रजा ॥ ३८ ॥ प्राणाय अर्वाभूताना नित्यमन्त्रे प्रतिष्ठिता ।
 तस्मान् प्रजा प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ॥ ३९ ॥ एव
 प्रयोजनयैव दण्ड क्षत्रियता गत । रघन् प्रजा स जागर्ति
 नित्य स्ववर्द्धितोऽक्षर ॥ ४० ॥ ईश्वरं पुरुषं प्राणं सरां चित्तं
 प्रजापति । भुवाग्मा जीव इत्येव नामभि पोष्यतेऽष्टभि ॥ ४१ ॥
 चन्द्रदण्डमेवाग्ने ध्रुवमैश्वर्यमेव च । वलेन यश्च समुक्त सत्ता

षड्विधात्मकः ॥ ४२ ॥ कुलं बद्धधनामात्याः प्रज्ञाः प्रीक्ता बलानि
 तु । आहार्यमष्टकीर्तं व्यैबलमन्यद्युधिष्ठिर ॥ ४३ ॥ हस्तिनीऽश्वा
 रथाः पत्तिर्भावो विष्टिस्तथैव च । दैशिकाश्चाविकाश्चैव तदष्टाङ्गं
 बलं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ अथवाङ्गस्यं युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः ।
 अश्वारोहाः पदातिश्च मन्त्रिणो रथदाश्च ये ॥ ४५ ॥ मित्रुकाः
 प्राङ्घ्रिवाक्राश्च मौङ्गर्ता दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च
 सर्वोपकरणानि च ॥ ४६ ॥ सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः ।
 राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभवं एव च ॥ ४७ ॥ ईश्वरेण प्रय-
 त्नेन कारणात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो
 हीटं सनातनम् ॥ ४८ ॥ राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः
 प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ॥ ४९ ॥
 भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथापरः । तस्माद्यः सहितो दृष्टो
 भर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ५० ॥ व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय लक्ष्यते ।
 मौलश्च नरणादूल यास्तोक्तश्च तथापर ॥ ५१ ॥ उक्तो यथापि
 दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः । श्रेयो न स नरेन्द्रस्त्वो दण्डप्रत्यय-
 लक्षणः ॥ ५२ ॥ दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः ।
 व्यवहारः स्मृतो यद्य स वेदविषयात्मकः ॥ ५३ ॥ यद्य वेदप्रसूतात्मा
 स धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय लक्षितो यथाधर्मं कृतात्मभिः
 ॥ ५४ ॥ व्यवहारः प्रजांगोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर । वीन् धार-
 यति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्धनः ॥ ५५ ॥ यद्य दण्डः स दृष्टो
 नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चि-
 तम् ॥ ५६ ॥ यद्य वेद स वै धर्मो यद्य धर्मः स सत्यथ । ब्रह्मा
 पितामहः पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः ॥ ५७ ॥ लोकानां स हि
 चर्षेण ससुरासुररक्षसाम् । समनुषीरगवतां कर्त्ता चैव स भूत-
 कृत ॥ ५८ ॥ ततोऽग्नौ व्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मा-
 दिदमथोवाच व्यवहारे निर्दर्शनम् ॥ ५९ ॥ माता पिता च भ्राता

च भार्या चैव पुरोहित । नादृष्टो विद्यते राज्ञो य स धर्मण
तिष्ठति ॥ ६० ॥

इति भान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दृष्टस्वरूप-
कथने एकविंशत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १२१ ॥

। भीष्म उवाच । अत्राप्यदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
अङ्गेषु राजा द्युतिमान् वसुहोम इति श्रुत ॥ १ ॥ स राजा
धमविन्नित्य सङ्घ पत्न्या महातपा । सुष्मपृष्ठ जगामाय पित्र-
द्विर्षिपूजितम् ॥ २ ॥ तत्र शृङ्गे हिमवतो मेरो कनकपर्वते ।
यत्र सुष्मावटी रामो जटाहरणमादिशत ॥ ३ ॥ तदाप्रभृति राजेन्द्र
ऋषिभि सशितव्रतै । सुष्मपृष्ठ इति प्रोक्त स देशो रुद्रसेवित
॥ ४ ॥ स तत्र बद्धभिर्युक्तस्तदा श्रुतिमयैर्गुणै । ब्राह्मणानामनु-
मतो द्विर्षिसदृशोऽभवत् ॥ ५ ॥ त कदाचिद्दीनात्मा सखा अक्रुष्य
मानित । अभ्यगच्छन्महीपालो मान्धाता अत्र कर्षण ॥ ६ ॥
सोऽपहृत्य तु मान्धाता वसुहोम नराधिपम् । दृष्ट्वा प्रकृतपमं
विनतोऽग्रेऽभ्यतिष्ठत् ॥ ७ ॥ वसुहोमोऽपि राज्ञो षै पादमध्यं
न्यवेदयत् । सप्ताङ्गस्य तु राज्यस्य पप्रच्छ कुशलाव्ययै ॥ ८ ॥
सङ्घिराचरित पूर्वं यथावदनुयायिनम् । अपृच्छदसुहोमस्त राजन्
किङ्करवाणि ते ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत् परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तम ।
वसुहोम महाप्राणमासीत् कुरुनन्दन ॥ १० ॥

मान्धातोवाच । ब्रह्मसतेमतं राजन्मधीतं सकल सखा ।
तथैवीषनम् शास्त्र विशातं ते नरोत्तम ॥ ११ ॥ तदहं शात-
मिच्छामि दृष्ट उत्यद्यते कथम् । किश्यास्य पूर्वं जागति किञ्चा
परममुच्यते ॥ १२ ॥ कथं ज्ञत्विवसस्वय ददत् मन्मृत्युतस्मिन् ।
श्रुहि मे सुमहाप्राण ददाव्यासास्यैवतनम् ॥ १३ ॥

विप्राणां वस्त्राणां जातवेदसम् । तेजसां भास्करश्चक्रे नक्षत्राणां
 निधाकरम् ॥ ३१ ॥ वीरुधामंशुमन्तश्च भूतानाञ्च प्रभं वरम् ।
 कुमारं द्वादशभुजं स्कन्द राजाननादिभ्यत् ॥ ३२ ॥ काल सर्वेश-
 मकरोत् संहारविनयात्मकम् । मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च
 सुखस्य च ॥ ३३ ॥ ईश्वरः सर्वदेवस्तु राजराजो नराधिप ।
 सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ ३४ ॥ तमेनं ब्रह्मण-
 पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ । प्रजानामधिपं अष्टं सर्वधर्मभृतामपि ॥ ३५ ॥
 महादेवस्ततस्तन्निन् वृत्ते यज्ञे यथाविधि । दण्ड धर्मस्य गोप्तारं
 विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥ ३६ ॥ विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनि-
 सत्तमः । प्रादादीन्द्रमरीचिभ्या मरीचिर्भृगवे ददौ ॥ ३७ ॥ भृगु-
 र्ददाद्वपिभ्यस्तु दण्डं धर्मसमाहितम् । ऋषयो लोकपालेभ्यो लोक-
 पालाः क्षुपाय च ॥ ३८ ॥ क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय
 च । पुत्रेभ्य आङ्गदेवस्तु सूक्तधनार्थकारणात् ॥ ३९ ॥ विमर्च्य
 दण्डः कर्तव्यो धर्मण न यदृच्छया । दुष्टाना निग्रहो दण्डो
 हिरण्यं वाञ्छतः क्रिया ॥ ४० ॥ व्यङ्गलञ्च शरीरस्य बधो नाल्पस्य
 कारणात् । शरीरपीडास्तास्ताय दिवत्यागी विवासनम् ॥ ४१ ॥
 तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणार्थकम् । आनुपूर्व्या च दण्डोऽय
 प्रजा जागर्त्ति पालयन् ॥ ४२ ॥ इन्द्रो जागर्त्ति भगवानिन्द्रा-
 दग्निर्विभावसु । अग्नेर्जागर्त्ति वरुणो वरुणाञ्च प्रजापतिः ॥ ४३ ॥
 प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्त्ति विनयात्मकः । धर्माञ्च ब्रह्मणः पुत्रो
 व्यवसाय सनातनः ॥ ४४ ॥ व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्त्ति परि-
 पालयन् । ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधीभ्यश्च पर्वताः ॥ ४५ ॥ पर्व-
 तेभ्यश्च जागर्त्ति रसे रसगुणास्तथा । जागर्त्ति निऋतिर्देवी
 च्योतीर्षि निऋतेरपि ॥ ४६ ॥ वेदा प्रतिष्ठा च्योतिर्भ्यस्ततो
 च्यवशिराः प्रभुः । ब्रह्मा पितामहस्तस्मात्प्रागात्ति प्रभुरव्ययः ॥ ४७ ॥
 पितामहात्प्रागात्ति भगवान् पितृवः । विश्वे देवा पिता-

चापि विश्वेभ्यश्च तद्ययं ॥ ४८ ॥ ऋषिष्यो भगवान् सोम सोमा
 देवा सनातना । देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाग्रतीत्युपधारत् ॥ ४९ ॥
 ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकाव्रक्षन्ति धर्मात् । श्वावर लङ्गमङ्गैव
 क्षत्रियेभ्य सनातनम् ॥ ५० ॥ प्रजा जाग्रति लोकेऽग्निन् दृष्टो
 जागति तासु च । सर्वं महिषत दृष्ट प्रितामहसमप्रम ॥ ५१ ॥
 जागति काल पूर्वञ्च मध्ये चान्ते च भारत । ईश्वर सर्वलोकस्य
 महादेव प्रजापति ॥ ५२ ॥ देवदेव शिव सर्वो जागति सततं
 प्रभु । कपर्दी शङ्खरो रुद्र भव स्वाणुर्मापति ॥ ५३ ॥ इत्येष
 दृष्टो विस्वान् आदौ मध्ये तथा परे । भूमिपालो यथान्याय
 वर्त्तमानेन धर्मावित ॥ ५४ ॥

भीष्म उवाच । इतीदं वसुहोमस्य शृणुयादो मत नर ।
 श्रुत्वा च सम्यक्वर्त्तन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ इति ते
 संमाख्यात यो दृष्टो मनुजर्षभ । नियन्ता सर्वलोकस्य धर्मा-
 क्रान्तस्य भारत ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधमानुमासनपर्वणि दृष्टोत्पत्ति
 कथने द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १२२ ॥

त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्नोच्च उच्यते ॥ ५ ॥ धर्माच्छरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थं
 चार्थ उच्यते । कामो रतिफलश्चात्र सर्वं ते च रजस्वला ॥ ६ ॥
 सन्निकृष्टाश्चरेद्वैतान्न चैताम्बनसा त्यजेत् । विमुक्तस्तपसा सर्वान्
 धर्मादीन् कामनैष्ठिकान् ॥ ७ ॥ श्रेष्ठे बुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नु-
 यान्नर । बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तदज्ञाननिकृष्टया ॥ ८ ॥ अप-
 ध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् । सम्प्रमोदमल कामो
 भूय स्वगुणवर्जित ॥ ९ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरा-
 तनम् । कामन्दकस्य सम्वादमाङ्गरिष्ठस्य चोभयो ॥ १० ॥ कामन्द-
 ऋषिमाश्रीनमभिवाद्य नराधिप । आङ्गरिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा
 समयपर्य्ययम् ॥ ११ ॥ य पाप कुरुते राजा काममोहबलातकृत ।
 प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षिं किं स्यात् पापप्रणायनम् ॥ १२ ॥ अधर्मं
 धर्मं इति च योऽज्ञानादाचरेन्नर । तच्चापि प्रथितं लोके कथं
 राजा निवर्त्तयेत् ॥ १३ ॥

कामन्द उवाच । यो धर्मार्थी परित्यज्य काममेवानुवर्त्तते ।
 स धर्मार्थपरित्यागात् प्रश्नानामिहाच्छृति ॥ १४ ॥ प्रश्नानामा-
 त्मको मोहस्तथा धर्मार्थनाशक । तस्मान्नास्त्रिकता चैव दुराचारश्च
 जायते ॥ १५ ॥ दुराचारान् यदा राजा प्रदुष्टान् निवृच्छति ।
 तस्मादुहिजते लोक सर्पादिस्मृतादिव ॥ १६ ॥ तं प्रजा नानु-
 वर्त्तन्ते ब्राह्मणा न च साधव । ततः सशयमाप्नोति तथा बध्यत्व
 मेव च ॥ १७ ॥ अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःख जीवितमृच्छति । जीवेच्च
 यदपध्वस्तस्तच्छृणु मरणा भवेत् ॥ १८ ॥ शत्रैतदाङ्गराचार्या
 पापस्य परिगर्हणम् । सेवितव्या ऋषी विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु
 च ॥ १९ ॥ महामना भवेद्धर्मं विवहेच्च महाकुले । ब्राह्मणाश्चापि
 सेवेत क्षमायुक्तान् मनस्विन ॥ २० ॥ जपेदुदकशील स्यात्
 सतत सुखमास्थित । धर्मान्वितान् सम्प्रविदेदहि कृत्वेह दुष्कृतीन्
 ॥ २१ ॥ प्रसादयेन्मधुरया वाचा वाप्यथ कर्मणा । तवाप्सोति

वदेन्नित्यं परेषां कीर्त्तवन् गुणान् ॥ २२ ॥ अपायो ह्येवमाचारः
 क्षिप्रं बद्धमती भवेत् । पापान्यपि हि कुच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः
 ॥ २३ ॥ गुरवी हि परं धर्मं यं वयुस्तं तथा कुरु । गुरुणां हि
 प्रसादाद्देवैः परमवाप्स्यसि ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वीण राजधर्मानुशासनपर्वीण कामन्दका-
 इरिष्ठसंवादे त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

शुद्धिश्चिर उवाच । इमे जना नरश्चेष्ट प्रशंसन्ति रुदा भुवि ।
 धर्मस्य शीलमेवादी ततो मे संशयो महान् ॥ १ ॥ यदि तच्छुक्व-
 मन्नाभिर्जातुं धर्ममृतांवर । योतुमिच्छामि तत् सर्वं यथैतदुप-
 लभ्यते ॥ २ ॥ कथं तत् प्राप्यते शीलं योतुमिच्छामि भारत ।
 किं लक्षणञ्च तत् प्रोक्तं ब्रूहि मे वदंतां वर ॥ ३ ॥

भीम उवाच । पुरा दुर्योधनेनेष्ट धृतराष्ट्राय मानद ।
 आश्रातं तद्यमानेन शिर्यं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थे महा-
 राज तव सभादकस्य ह । सभायाद्भावहसनं तत् सर्वं शृणु
 भारत ॥ ५ ॥ भवतस्तां सभा दृष्ट्वा समद्विज्ञाप्यतुत्तमाम् । दुर्यो-
 धनस्तदासीनः सर्वं पितृ न्यवेदयत् ॥ ६ ॥ अत्रा हि धृतराष्ट्र्य
 दुर्योधनवचस्तदा । अग्रवीत कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किमयं तद्यसे पुत्र योतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 श्रुत्वा त्वास्तुनेष्यामि यदि सन्यग्भविष्यति ॥ ८ ॥ त्वया च मह-
 दैश्वर्यं प्राप्तं परपुरस्कर्य । किञ्चरा भ्रातर सर्वे मित्रसन्धिनः
 मदा ॥ ९ ॥ आच्छादयसि प्रावारानभामि पिप्रितौदनम् । आजा-
 नैवा बहुस्वप्राः केनासि हरिण उग्र ॥ १० ॥

दुर्योधन उवाच । दय तानि सहस्राणि स्नातकाना महा-
 स्तनाम् । भुञ्जते ह्यसपाथीमिर्युद्धिश्चिरनिवेपने ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा च

तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम् । अश्वान्स्तिरिक्त्वाषान्
वस्त्राणि विविधानि च ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा तां पाण्डुवेद्यानां ऋद्धिं
वैश्रवणीं शुभाम् । अमित्राणां सुमहतीमनुशोषामि भारत ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यदीच्छामि त्रियं तात यादृशी सा युधि-
ष्ठिरे । विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान् भव पुत्रक ॥ १४ ॥ शीलेन
हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः । न हि किञ्चिदसाध्यं वै
लोके शीलवतां भवेत् ॥ १५ ॥ एकरात्रेण माम्हाता त्रक्षणेण जन-
मेजयः । सप्तरात्रेण नाभाग पृथिवीं प्रतिपेदिरे ॥ १६ ॥ एते
हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दयान्विताः । अतस्तेषां शुण्क्रीता
वसधा स्वयमागता ॥ १७ ॥

दुर्योधन उवाच । कथं तत् प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि
भारत । येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुधरा ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अत्राप्युदाहरन्तौममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ॥ १९ ॥ प्रह्लादेन हृतं
राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः । शीलमाश्रित्य दैव्येन वैलीक्यञ्च वशे
कृतम् ॥ २० ॥ ततो बृहस्पति शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः । तसु-
वाच महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २१ ॥ ततो बृहस्पति-
स्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् । कथयामास भगवान् देवेन्द्राय
कुक्षहह ॥ २२ ॥ एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत । इन्द्रस्तु
भूय प्रच्छ की विशिषो भवेदिति ॥ २३ ॥

बृहस्पतिरुवाच । विशिषोऽस्ति महास्तात भार्गवस्य महा-
त्मनः । अत्रागमय भद्रन्ते भूय एव सुरर्षभ ॥ २४ ॥ आत्मनस्तु
ततः श्रेयो भार्गवात् सुमहातपाः । ज्ञानमागमयत् प्रीत्या पुनः
स परमर्यातः ॥ २५ ॥ तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।
श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह यतक्रतुः ॥ २६ ॥ भार्गवस्त्वाह
सर्वज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः । ज्ञानमस्ति विशिषोपेत्युक्तो षष्ठ्य

सोऽभवत् ॥ २७ ॥ स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं प्राकशासनः ।
 भक्त्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २८ ॥ प्रह्लाद-
 स्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति हिजर्षभ । वैलोक्यराज्यसक्तस्य ततो
 नोपदिशामि ते ॥ २९ ॥ ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन् यस्मिन् काले
 क्षणो भवेत् । तदीपादेष्टमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमम् ॥ ३० ॥
 तत प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिनः । तथेत्यह्ना शुभे काले
 ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं शुरुवृत्ति-
 मनुत्तमाम् । चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेप्सितम् ॥ ३२ ॥
 पृष्टश्च तेन बद्धश्च प्राप्तं कथमरिन्दम । वैलोक्यराज्यं धर्म्मश्च
 कारणं तद्ब्रवीद्वि मे । प्रह्लादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्य-
 मब्रवीत् ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच । नासूयामि हिजान् विप्र राजास्मीति कदा-
 चन । काव्यानि वदतां तेषां संयच्छामि वक्षामि च ॥ ३४ ॥ ते
 विप्रव्याः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा । ते मां काव्यपथे युक्तं
 शूयुष्मनसूयकम् ॥ ३५ ॥ धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयते-
 द्रियम् । समासिब्रन्ति शास्त्रार चौद्रं मध्विव मच्चिकाः ॥ ३६ ॥
 सोऽहं वागग्रविद्यानां रसानामवलेहिता । स्वजात्यानाधिष्ठामि
 नक्षत्राणोव चन्द्रमा ॥ ३७ ॥ एतत् पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
 यद्ब्राह्मणमुक्तिं काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥ एतावच्छ्रेय इत्याह
 प्रह्लादो ब्रह्मवादिनम् । शूयुषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत्
 ॥ ३९ ॥ यथावद्ब्रह्मवृत्तगो ते प्रीतोऽस्मि हिजसत्तम । वरं वृणीष्व
 भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ४० ॥ कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स
 च वै हिजः । प्रह्लादस्त्वब्रवीत् प्रीतो गच्छता वर इत्युत ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण उवाच । यदि राजन् प्रसन्नस्त्वं मम चेद्विच्छामि
 प्रियम् । भवत गोलमिच्छामि प्राप्तुमेव वरो मम ॥ ४२ ॥ ततः
 प्रीगस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्थाभवन्नहत् । वरं प्रदिष्टे विप्रेण नात्प-

तेजायमित्युत ॥ ४३ ॥ एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादी विन्मितस्तदा ।
 उपाकृत्य तु विप्राय वरं द्यु खान्वितोऽभवत् ॥ ४४ ॥ इत्ते वरे गते
 विप्रे चिन्तासीन्महती तदा । प्रह्लादस्य महाराज त्रिषयं न च
 जन्मिवान् ॥ ४५ ॥ तस्य चिन्तयतस्त्वावच्छायाभूतं महाद्युति ।
 तेजोविग्रहवत्तात शरीरमजहान्तदा ॥ ४६ ॥ तमपृच्छन्महाकायं
 प्रह्लादः को भवानिति । प्रत्याह तन्नु गीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छा-
 म्यहं त्वया ॥ ४७ ॥ तस्मिन् दिजोत्तमे राजन् वत्स्याम्यहमनि-
 न्दिते । योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः । इत्यु-
 क्तान्तर्हितं तदै शक्रह्वान्वाविशत् प्रभो ॥ ४८ ॥ तस्मिंस्तेजसि याते
 तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः । शरीरान्नि सृतस्तस्य कोऽभवानिति चाब्र-
 तीत् ॥ ४९ ॥ धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्वासौ दिजसत्तमः । तत्र
 यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहम् ॥ ५० ॥ ततोऽपरो
 महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा । शरीरान्नि सृतस्तस्य प्रह्लादस्य
 महात्मनः ॥ ५१ ॥ को भवानिति पृष्ठ्य तमाह स महाद्युतिः ।
 सत्यं विद्वत्सुरेन्द्राय प्रयास्ये धर्ममन्वहम् ॥ ५२ ॥ तस्मिन्ननुगते
 धर्मे महान् वै पुरुषोऽपरः । निशक्राम ततस्तस्मात् पृष्ठ्याह
 महाबल । वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ५३ ॥
 तस्मिन् गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ । पृष्ठ्याह यत्वं
 विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं
 नराधिप । ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ ५५ ॥
 तामपृच्छत् स दैतेन्द्रः सा थीरितेऽनमब्रवीत् । उषितास्मि स्वयं
 वीर त्वयि सत्यपराक्रम । त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बल ह्यनुगता
 ह्यहम् ॥ ५६ ॥ ततो भयं प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मनः ।
 अपृच्छत् स ततो भूय क्व यासि कमलालये ॥ ५७ ॥ त्वं हि
 सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी । कथामौ ब्राह्मणथेऽस्तास्त्व-
 मिच्छामि वेदितुम् ॥ ५८ ॥

श्रीरुवाच । स शक्रो ब्रह्मचारी बख्खत्तथैवोपशिक्षितः ।
 त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ५८ ॥ श्रीलेन हि
 त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निर्जिताः । तदिच्छासु सुरेन्द्रेण तव
 श्रीलं हृतं प्रभो ॥ ६० ॥ धर्मं सत्यं तथा वृत्तं बलञ्चैव तथा-
 प्यहम् । श्रीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्वत्र संशयः ॥ ६१ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर ।
 दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीदचः ॥ ६२ ॥ श्रीलस्य तत्त्व-
 मिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन । प्राप्यते च यथा श्रीलं तक्षीपायं
 वदस्व मे ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ।
 संचेपेण तु श्रीलस्य शृणु प्राप्तिं नरेश्वर ॥ ६४ ॥ अद्भुतः सर्व-
 भूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहस्य दानञ्च श्रीलमेतत् प्रश-
 स्यते ॥ ६५ ॥ यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
 अपद्रप्रेत वा येन न तत् कुर्यात् कथञ्चन ॥ ६६ ॥ तत्तु कर्म तथा
 कुर्याद्येन आघेत संसदि । श्रीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुसत्तम
 ॥ ६७ ॥ यद्यप्यश्रीला नृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं क्वाचित् । न भुङ्क्षते
 चिरं तात समूलाय न सन्ति ते ॥ ६८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एतदिदित्वा तस्त्वेन श्रीलवान् भव पुत्रक ।
 यदीच्छसि श्रियं तात सुविमिष्टा युधिष्ठिरात् ॥ ६९ ॥

भीष्म उवाच । एतत् कथितवान् पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिप ।
 एतत् कुरुष्व कौन्तेय तत् प्राप्स्यसि तत् फलम् ॥ ७० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि श्रीलवर्षेति
 चतुर्विंशत्यधिकप्रसोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।
 कथं त्वाशा समुत्पन्ना या च सा तद्वदस्व मे ॥ १ ॥ संशयो मे
 महानेप.समुत्पन्नः पितामह । ह्रीत्ता च तस्य नान्योऽस्ति लक्ष्मः
 परपुरञ्चयः ॥ २ ॥ पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।
 प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत कत्तायमिति प्रभो ॥ ३ ॥ सर्वस्याशा
 सुमहती पुरुषस्योपजायते । तस्यां विह्वल्यमानायां दुःखो मृतुर्गर्भ
 सशयः ॥ ४ ॥ सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना । धार्तराष्ट्रेण
 राजेन्द्र पश्य मन्दात्मतां मम ॥ ५ ॥ आशां महत्तरां मन्ये
 पर्वतादपि सद्गुमात् । आकाशादपि वा राजन्न प्रमेयैव वा पुनः
 ॥ ६ ॥ एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा । दुर्लभत्वाच्च
 पश्यामि किमन्यद्दुर्लभं ततः ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध तम् ।
 द्रुतिहास सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ८ ॥ सुमित्रो नाम
 राजर्षिर्हेहयो मृगयाङ्गतः । ससार स मृगं विद्धा वाण्येनानत-
 पर्वणा ॥ ९ ॥ स मृगो वाणमादाय यथावमितविक्रमः । स च
 राजा वलात्तूष्णं ससार मृगयूथपम् ॥ १० ॥ ततो निम्नं स्थलञ्चैव
 स मृगोऽद्रवदाशुगः । सुहृत्तमिव राजेन्द्र समेन स पथागमत्
 ॥ ११ ॥ तत स राजा तारुण्वाटौरसेन वलेन च । ससार
 वाण्यसनभृत् सखङ्गोऽसौ तनुववान् ॥ १२ ॥ ततो नदान्ददी-
 शैव पल्लवानि वनानि च । अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वने-
 चरः ॥ १३ ॥ स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं मृषम् ।
 पुनरभ्येति जवनी जवेन महता ततः ॥ १४ ॥ स तस्य वाणै-
 र्बद्धभिः समभ्यस्तो वनेचरः । प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र पुनरभ्येति
 चान्तिकम् ॥ १५ ॥ पुनश्च जवमास्थाय जवनी मृगयूथप । अती-
 त्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १६ ॥ तस्य मर्मच्छिद्दं
 घोरं तीक्ष्णञ्चामिद्वकर्षणः । समादाय शरं श्रेष्ठं कार्मुके तु तथा-

सृजत् ॥ १७ ॥ ततो गव्यूतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः । तस्य वाण-
पथं मुक्त्वा तस्त्रिवान् प्रहसन्निव ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतिते वाणे भूमौ
ज्वलिततेजसि । प्रविवेगं महारण्यं मृगो राजाण्यथाद्रवत् ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु
पञ्चविंशत्यधिकप्रमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

भीष्म उवाच । प्रविश्य तु महारण्यं तापसानामथाग्रमम् ।
आससाद् ततो राजा शान्त्योपाविशत्तदा ॥ १ ॥ तं कार्मुकधरं
दृष्ट्वा शमार्त्तं क्षुधितं तदा । समेत्य ऋषयस्तस्मिन् पूजाञ्चक्रुर्यथा-
विधि ॥ २ ॥ स पूजाभ्युपिभिर्देवतां सम्पृष्टञ्च नराधिप । अपृच्छ
त्तापमान् सर्वांस्तपसो वृद्धिसुत्तमाम् ॥ ३ ॥ ते तस्य राज्ञो वचनं
सम्पृष्टञ्च तपोधनाः । ऋषयो राजघाटूँलं तमपृच्छन् प्रयोजनम्
॥ ४ ॥ केन भद्रं सुखार्थेन सम्प्राप्तोऽसि तपोवनम् । पदातिर्वह्नि-
निस्त्रिंशो धन्वी वाणी नरेश्वर ॥ ५ ॥ एतद्विच्छामहे श्योतुं कृतः
प्राप्तोऽसि मानद । कस्मिन् कुले तु जातस्त्वं किन्नामा चासि ब्रूहि
नः ॥ ६ ॥ ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषपर्यम् । आचवच्चे-
यथान्यायं परिचर्याञ्च भारत ॥ ७ ॥ हेहयानां कुले जातः
सुमित्रो मिथुनन्दनः । चरामि मृगयूथानि निघ्नन् वाणैः सहस्रशः
॥ ८ ॥ बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः । मृगस्तु विद्धो
वाणेन मया सरति शल्पवान् ॥ ९ ॥ तं द्रवन्तमनुप्राप्तो वनमेत-
द्यदृच्छ्या । भवत्सकार्यं नष्टयोर्देवतायः शमकर्मितः ॥ १० ॥ किन्तु
दुःखमतोऽन्यदै वदं शमकर्मितः । भवतामायमं प्राप्तो देवतायो
भटस्यपणः ॥ ११ ॥ न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः ।
दुःखं करोति तस्तीव्रं यथाया विद्वता मम ॥ १२ ॥ हिमवान् वा
महाशैल मृगशो वा महोदधिः । मत्पुत्रान्वावपद्येतां नभयो

वान्तरं तथा ॥ १३ ॥ आभायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः ।
 भवता विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ॥ १४ ॥ भवन्तः सुमहा-
 भागास्तस्मात् पृच्छामि संशयम् । आभावान् पुरुषो यः स्यादन्त-
 रीक्षमथापि वा ॥ १५ ॥ किन्तु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात् प्रति-
 भाति वः । एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् ॥ १६ ॥
 यदि शुद्धं नरो नित्यन्तदा प्रव्रूत माचिरम् । न शुद्धं श्रोतुमिच्छामि
 युष्मद्भ्यो हिजसत्तमाः ॥ १७ ॥ भवत्तपोविधातो वा यदि न्याहि
 रमेत्ततः । यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ १८ ॥
 एतत् कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । भवन्तोऽपि तपो-
 नित्या ब्रूयुरेतत् समन्विताः ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुष्ठासनपर्वणि ऋषभगीतासु
 षड्विंशत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तेषां समस्तानाम्पीणान्मपिसत्तमः ।
 ऋषभो नाम विप्रर्षिविष्णयन्निदमव्रवीत् ॥ १ ॥ पुराहं राज-
 षाहूर्ल तोर्यान्वनुषरन् प्रभो । समासादितवान् दिव्यं नरनारा-
 यणाश्रमम् ॥ २ ॥ यत्र सा वदरी रम्या हृदो वैहायसस्तथा ।
 यत्र चाश्रयिरा राजन् वेदान् पठति शाश्वतान् ॥ ३ ॥ तस्मिन्
 सरसि कृत्वाहं विधिवत्तर्पणं पुरा । पितृणां देवतानाञ्च ततो-
 ऽथममियां तदा ॥ ४ ॥ रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ।
 अदूरादाश्रमं कञ्चिदाश्रममगमं तदा ॥ ५ ॥ तत्र चीराजिनधरं
 कृष्णमुच्चमतीव च । अद्राक्षमपिमायान्तं तनुं नाम तपोधनम् ॥ ६ ॥
 अन्यैर्नरेर्महाबाहो वपुषाष्टगुणान्वितम् । कृष्णता चापि राजर्षे न
 दृष्टा तादृशी क्वचित् ॥ ७ ॥ शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिका-
 समम् । श्रीवा बाहू तथा पादौ केशायाहुतदर्शनाः ॥ ८ ॥ शिरः

कायानुद्धपञ्च कर्षीं नेत्रे तथैव च । तस्य वाक् चैव चेष्टा च
सामान्ये राजसत्तम ॥ ९ ॥ दृष्ट्वाहं तं कृषं विप्रं भीतः परम-
दुर्मनाः । पादौ तन्वामिवाद्याथ स्थित प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १० ॥
निवेद्य नामगोत्रे च पितरञ्च नरर्षभ । प्रदृष्टे धामने तेन यनै-
रहमुपाविशम् ॥ ११ ॥ ततः स कथयामास कथां धर्मार्थसंहि-
ताम् । ऋषिमध्ये महाराज तनुर्धर्मभृताम्बरः ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तु
कथयत्येव राजा राजीवलोचनः । उपायाञ्चनैरश्वैः सवलः
सावरीधनः ॥ १३ ॥ आरन् पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मना ।
भूरिद्युम्नपिता श्रीमान् वीरद्युम्नो महायथा ॥ १४ ॥ इह
द्रष्ट्यामि तं पुत्रं द्रष्ट्यामीहेति पार्थिवः । एवमाशाहृती राजा
चरन् वनमिदं पुरा ॥ १५ ॥ दुर्लभं स मया द्रष्टुं नूनं परम-
धार्मिकः । एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ १६ ॥ दुर्लभः
स मया द्रष्टुमाया च महती मम । तथा परीतगावोऽहं सुमूर्धु-
र्नात्र संशयः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्मुनिवरीत्तमः ।
श्रवाक्षिरा ध्यानपरो मुहूर्त्तमिव तस्थिवान् ॥ १८ ॥ तमनुध्यात-
मालक्ष्य राजा परमदुर्मनाः । उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दमन्द-
मिवासकृत ॥ १९ ॥ दुर्लभं किं नु देवर्षे आशायायैव किं महत् ।
ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न ते मयि ॥ २० ॥

मुनिरुवाच । महर्षिर्भगवास्तेन पूर्वमासीद्दिमानित । वालिशां
बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मन ॥ २१ ॥ अर्थयन् कलसं राजन्
काञ्चनं वल्कलानि च । श्रवणापूर्वकेणापि न सम्पादितवांस्ततः
॥ २२ ॥ निर्विण्णं स तु राजर्षिर्निराश्र समपद्यत । एवमुक्तो-
ऽभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम् । शान्तोऽवसीद्दुर्दमार्ता यथा
सं नरसत्तम ॥ २३ ॥ अर्थं ततः समानीय पायस्यैव महानृषिः ।
आरण्येनैव विधिना राशे सत्रं न्यवेदयत् ॥ २४ ॥ ततस्ते गुनयः सर्वे
परिवार्ये नरर्षभम् । उपाविशन् वृक्षात् सपर्णत एव ध्रुवम् ॥ २५ ॥

अपृच्छथैव ते तत्र राजानमपराजितम् । प्रयोजनमिदं सर्वमायमस्य
निवेशने ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजघर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु
सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १२७ ॥

—

राजोवाच । वीरदुग्ध इति ख्यातो राजाह दिक्षु विभ्रुत ।
भूरिदुग्ध सूत नष्टमन्वेष्टु वनभागत ॥ १ ॥ एक पुत्र स विप्राग्र
वाल एव च मेऽनघ । न दृश्यते वने चास्मिस्तमन्वेष्टु चराम्यहम् ॥२॥

ऋषभ उवाच । इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुख ।
तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपम् ॥ ३ ॥ स हि तेन पुरा
विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानित । आश्माकृतश्च राजेन्द्र तपो दीर्घं
समास्थित ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहमह राज्ञा न करिष्ये कथञ्चन ।
अन्येषाञ्चैव वर्ष्मानामिति कृत्वा धिय तदा ॥ ५ ॥ आश्मा हि पुरुष
वाल उत्थापयति तस्युषी । तामह व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यव-
स्थित । वीरदुग्धस्तु त भूय परच्छ मुनिसत्तमम् ॥ ६ ॥

राजोवाच । आशाया किं कृषलञ्च किञ्चेह भुवि दुर्लभम् ।
ब्रवीतु भगवानेतत्त हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ७ ॥

ऋषभ उवाच । तत् सञ्जात्य तत् सर्वं सारविष्यन्निवात्रवीत ।
राजान भगवान् विप्रस्तत कथतनुस्तदा ॥ ८ ॥

ऋषिचवाच । कृषलेन सम राजन्नाशाया विद्रुते नृप ।
तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थिता पार्थिवा मया ॥ ९ ॥

राजोवाच । कृषाकृषे मया ब्रह्मन् गृहीते वचनात्तव ।
दुर्लभत्वाच्च तस्यैव वेदवाक्यमिव हिज ॥ १० ॥ सपथस्तु महाप्राज्ञ
सञ्जातो हृदये मम । तन्मुने मम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छत ॥११॥

त्वत् कृपतरं किन्तु ब्रवीतु भगवानिदम् । यदि गुह्यं न ते किञ्चित्
विद्वत्ते मुनिसत्तम ॥ १२ ॥

कृष्ण उवाच । दुर्लभोऽप्यय वा नास्ति योऽर्थी हृतिमवाप्नुयात् ।
सुदुर्लभतरस्तात योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ १३ ॥ . सतकृत्य नोप-
कुरुते परं यत्तया यथार्हतः । या सक्ता पूर्वभूतेषु साया कृपतरौ
मया ॥ १४ ॥ कृतज्ञेषु च या सक्ता नृशंसेष्वलमेषु च । अप-
कारिषु चासक्ता साया कृपतरौ मया ॥ १५ ॥ एकपुत्र पिता
पुत्रे नष्टे वा प्रोपितेऽपि वा । प्रवृत्तिं यो न जानाति साया कृप-
तरौ मया ॥ १६ ॥ प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ।
तथा नरेन्द्र धनिना साया कृपतरौ मया ॥ १७ ॥ प्रदानकाङ्क्षिणी-
नाञ्च कन्यानां वयसि स्थिते । श्रुत्वा कथास्तथायुक्ताः साया कृप-
तरौ मया ॥ १८ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् स राजा सावरो-
धनः । संस्मृश्व पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभम् ॥ १९ ॥

राजोवाच । प्रसादये त्वां भगवन् पुत्रेणोच्छामि सद्गमम् ।
यदेतदुक्तं भवता सम्प्रति द्विजसत्तम । सर्वमेतन्न सन्देहो यदेत-
द्गच्छतं त्वया ॥ २० ॥

ऋषिरुवाच । ततः प्रहस्य भगवांस्तनुद्वेर्षभताम्बरः । पुत्र-
मस्थानयत् क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ॥ २१ ॥ स समानीय तत्
पुत्रं तमुपालभ्य पार्थिवम् । आत्मानं दर्शयामास धर्म्मं धर्म्म-
भताम्बरः ॥ २२ ॥ स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
विपाप्सा विगतक्रोधश्चार वनमन्तिकात् ॥ २३ ॥ एतद्दृष्टं मया
राजंस्तथा च वचनं श्रुतम् । आशामपनयस्वाशु ततः कृपतरौ-
मिमान् ॥ २४ ॥

भोष्ण उवाच । स तथोक्तस्तदा राजन्पृथगेण महात्मना ।
सुमिषोऽपनयत क्षिप्रमाया कृपतरौ ततः ॥ २५ ॥ एव त्वमपि
कोन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम । स्थिरो भव महाराज क्षिप्र-

वानिव पर्वतः ॥२६॥ तं हि प्रष्टा च श्रोता च कच्छेन्ननुगतेष्विह ।
श्रुत्वा मम महाराज न सन्तप्सुमिहार्हसि ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि ऋषभगीतासु
अष्टविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नामृतस्येव पथांप्तिर्मर्मास्ति ब्रुवति त्वयि ।
तथा हि स्वात्मवृत्तिस्थस्तथा तप्तोऽस्मि भारत ॥ १ ॥ तन्मात्
कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह । न हि त्वस्मिहं यामि पिवन्
धर्मास्यत हि ते ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतमस्य च सखादं यमस्य च महात्मनः ॥ ३ ॥ पारिपावं गिरिं
प्राप्य गौतमनाथमो महान् । उवाच गौतमो यज्ञ कालं तमपि
मे शृणु । पष्टिं वर्षसहस्राणि सोऽतप्यङ्गोतमस्तपः ॥ ४ ॥ तमुग्र-
तपसा युक्तं भावितं समिहामुनिम । उपायातो नरव्याघ्र लोक-
पालो यमस्तथा । तमुपश्यत् सुतपसमृष्टिं वै गीतमं तदा ॥ ५ ॥
स तं विदित्वा ब्रह्मर्षियममागतमोजसा । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा
उपविष्टस्तपोधन ॥ ६ ॥ तं धर्मराजो दृष्ट्वैव सत्कृत्यैव दिज-
र्षभम् । न्यमन्वयत धर्मेण क्रियतां किमिति ब्रुवन् ॥ ७ ॥

गीतम उवाच । मातापितृभ्यामादृष्ट्यं किं कृत्वा समवाप्तुयात् ।
कथञ्च लोकानाप्नोति पुरुषो दुर्लभान् शुचीन् ॥ ८ ॥

यम उवाच । तपः शौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च ।
मातापितोरहरहः पूजनं कार्यमश्रुता ॥ ९ ॥ अश्वमेधैश्च यष्टव्यं
वज्रभिस्त्वाप्तदक्षिणैः । तेन लोकानवाप्नोति पुरुषोऽद्भुतदर्शनात् ॥ १० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुयासनपर्वणि एकीन-
विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । मित्रैः प्रक्षीयमानस्य बह्वमित्रस्य का गतिः ।

राज्ञः सङ्क्षीणकोपस्य बलहीनस्य भारत ॥ १ ॥ दुष्टामात्यरुहा-
यस्य च्युतमन्त्रस्य सर्वशः । राज्ये प्रच्यवमानस्य गतिमग्रामप-
श्यत ॥ २ ॥ परचक्राभियातस्य परराष्ट्राणि नृद्रुतः । विग्रहे
वर्त्तमानस्य दुर्बलस्य बलीयसाः । अमविहितराष्ट्रस्य द्वेषकालाव-
जानत ॥ ३ ॥ अप्राप्यञ्च भवेत् सान्त्वं भेदो वाप्यतिपीडनात् ।
जीवितन्तूर्यहेतुर्वा तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । शुद्धं धर्मञ्च मा प्राक्षीरतीव भरतर्षभ ।

अपृष्टो नोत्सहे बहून् धर्ममेतं शुचिष्ठिर ॥ ५ ॥ धर्मो ह्यणीयान्
वचनाद्बुद्धियं भरतर्षभ । श्रुत्वापात्य सदाचारैः साधुभवति स
कचित् ॥ ६ ॥ कर्मणा बुद्धिरूपेण भवत्याद्यो न वा पुनः । तादृ-
शोऽयमनुप्रश्नः सव्यवस्य स्वया धिया ॥ ७ ॥ उपायं वर्मबद्धल-
यात्रायं शृणु भारत । नाहमेतादृशं धर्मं दुभूयै धर्मकारणात्
॥ ८ ॥ दुःखादानं दृष्टं ह्येष स्यात्तु पथात् क्षयोपमः । अमिगम्य
मतोना हि सर्वामामेव निश्चयः ॥ ९ ॥ यथा यथा हि पुरुषो
नित्यं शास्त्रमवेत्तते । तथा तथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते
॥ १० ॥ अविज्ञानाद्योगो हि योगो भूतिकरः परः । अयङ्क-
मानो वचनमनस्सुरिदं शृणु ॥ ११ ॥ राज्ञः कोपक्षयादिव जायते
बलसङ्घयः । कोपञ्च जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम् ॥ १२ ॥
कालं प्राप्यानुसङ्गीयादपि धर्मं सनातनम् । उपायधर्मं प्राप्येम
पूर्वैराचरितं जनैः ॥ १३ ॥ अन्या धर्मं समर्थानामापतस्वन्यथ
भारत । प्राक् कोपात् प्राप्यते धर्मो वृत्तिधर्माहरौयसी ॥ १४ ॥
धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिं नवलीयान् विन्दति । यस्मादलस्योपपत्ति-
रेकान्तेन न विद्यते ॥ १५ ॥ तस्मादाप्यधर्मोऽपि श्रूयते धर्म-
रक्षणम् । अधर्मो जायते तस्मिन्निति वै कवयो विदुः ॥ १६ ॥
अनन्तरं क्षत्रियस्य तत्र किं विचिकित्स्यते । यथास्य धर्मो न

ग्नायेन्नेवाच्छ्रुवशं यथा । तत्कर्त्तव्यमिति प्राङ्गनात्मानमवसा-
 दयेत् ॥ १७ ॥ सर्वात्मनैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः । सर्वो-
 पायैकञ्चिद्दीर्घात्मानमिति नियय ॥ १८ ॥ तत्र धर्मविदां तात
 निययो धर्मनैपुणम् । उद्यमो नैपुणं चात्रे वाङ्मवीर्यादिति श्रुतिः
 ॥ १९ ॥ क्षत्रियो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति । अन्यत्र
 तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत ॥ २० ॥ यथा वै ब्राह्मणं सीद-
 न्नयान्यमपि याजयेत् । अभोच्यान्त्रानि चाश्रीयात्तथेदं नात्र सशयः
 ॥ २१ ॥ पीडितस्य किमहारसुत्पथो विष्टतस्य च । अहारतः
 प्रद्रवति यदा भवति पीडितः ॥ २२ ॥ यस्य कोपबलमान्या सर्व-
 लोकपराभवः । भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ॥ २३ ॥
 स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्जात्याननुपजीवत । वहतः प्रथमं कल्पमनु-
 कल्पेन जीवनम् ॥ २४ ॥ आपद्गतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनम् ।
 अपि ह्येतद्ब्राह्मणेषु दृष्टं वृत्तिपरिच्छये ॥ २५ ॥ क्षत्रिये संशयः
 कम्पादित्येवं निश्चितं सदा । आददीत विशिष्टेभ्यो नावसीदित्
 कथञ्चन ॥ २६ ॥ क्षुन्तारं रक्षितारञ्च प्रजाना क्षत्रियं विदुः ।
 तस्मात् संरक्षता कार्यमादानं क्षत्रबन्धुना ॥ २७ ॥ अन्यत्र राजन्
 हिंसाया वृत्तिर्नेहास्ति कस्यचित् । अप्यरण्यसमुत्पस्य एकस्य
 चरतो मुने ॥ २८ ॥ न शङ्कालिखिता वृत्तिं शक्यमास्थाय जीवि-
 तुम् । विभेषत कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सया ॥ २९ ॥ परस्परं
 हि संरक्षा राज्ञा राष्ट्रेण चापदि । नित्यमेव हि कर्त्तव्या एष
 धर्मः सनातन ॥ ३० ॥ राजा राष्ट्रं यथापत्स द्रव्यैरभिरक्षति ।
 राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत् ॥ ३१ ॥ कोपं दण्डं
 बलं मित्रं यदन्यदपि सञ्चितम् । न कूर्वीतान्तरं राष्ट्रे राजा
 परिगतः क्षुधा ॥ ३२ ॥ बीजं भक्तेन सम्पाद्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 अवैतच्छुम्बरस्याङ्गमंहामायस्य दर्शनम् ॥ ३३ ॥ धिक् तस्य
 जीवितं राशौ राष्ट्रं यस्यावसीदति । अतृप्तगाल्पमनुष्योऽपि यो

वै देयिक इत्यपि ॥ ३४ ॥ राज्ञः कोपबलं मूलं कोपमूलं पुन-
 र्बलम् । तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजा ॥ ३५ ॥ नान्या-
 नपीडयित्वा कोपः शक्यः कुतो बलम् । तदर्थं पीडयित्वा च दीपं
 प्राप्तुं न सोऽर्हति ॥ ३६ ॥ अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्मसु ।
 एवमात् कारणाद्राजा न दीपं प्राप्तुमर्हति ॥ ३७ ॥ अर्थार्थमन्यद्भवति
 विपरीतमथापरम् । अनर्थार्थमयाप्यन्यत्तत् सर्वं ह्यर्थकारणम् ।
 एवं बुद्ध्या सम्प्रपश्येन्नेधावी कर्मनिश्चयम् ॥ ३८ ॥ यज्ञार्थमन्यद्भवति
 यज्ञोऽन्यार्थस्तथापरः । यज्ञस्यार्थार्थमेवानग्रत्तत् सर्वं यज्ञसाधनम्
 ॥ ३९ ॥ उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीम् । द्रुपं छिन्दन्ति
 यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ॥ ४० ॥ द्रुमाः केचन सामन्ता ध्रुवं
 छिन्दन्ति तानपि । ते चापि निपतन्तोऽनग्रान्तिघ्नन्तेव वनसतीन्
 ॥ ४१ ॥ एवं कोपस्य महती ये नराः परिपन्थिनः । तानहृत्वा न
 पश्यामि सिद्धिमत्र परन्तप ॥ ४२ ॥ धनेन जायते लोकावुभौ पर-
 मिमं तथा । सत्यञ्च धर्मवचनं यथा नास्यधनस्तथा ॥ ४३ ॥
 सर्वोपायैराद्दीत धनं यज्ञप्रयोजनम् । न तुल्यदीपः स्यादेवं
 कार्याकार्येषु भारत ॥ ४४ ॥ नैतो सम्भवतो राजन् कथञ्चिदपि
 पार्थिव । न ह्यरण्येषु पश्यामि धनवृद्धानर्हं क्वचित् ॥ ४५ ॥ यदिदं
 दृश्यते वित्तं पृथिव्यामिह किञ्चन । ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्येवं
 काङ्क्षते जनः ॥ ४६ ॥ न च राज्यसमो धर्मः कथिदस्ति परन्तप ।
 धर्मः संशब्दितो राज्ञामापदर्थमनोऽनग्रा ॥ ४७ ॥ दानेन कर्मणा
 चानेन तपसानेन तपस्विनः । बुद्ध्या दाध्येण चैवानेन विन्दन्ति धन-
 सङ्ख्यान् ॥ ४८ ॥ अधन दुर्वलं प्राङ्गधनेन बलवान् भवेत् । सर्वं
 धनवता प्राप्यं सर्वं तरति कोपवान् ॥ ४९ ॥ कोपेण धर्मः कामय
 परलोकस्तथा ह्ययम् । तच्च धर्मेण लिप्सेत् नाधर्मेण कदाचन ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि त्रिंशद्दधिक-
 शतोऽध्यायः ॥ १३० ॥ समाप्तञ्च राजधर्मानुशासनपर्वं ॥

अथ आपद्दर्मानुशासनपर्व ॥

युधिष्ठिर उवाच । चीगस्य दीघसूत्रस्य सानुक्रोमस्य बन्सुषु ।
परिशङ्कितवृत्तस्य श्रुतमन्त्रस्य भारत ॥ १ ॥ विभक्तपुरराष्ट्रस्य
निर्द्रव्यनिचयस्य च । असम्भावितमित्यस्य भिन्नामात्यस्य संश्र ॥ २ ॥
परचक्राभियातस्य दुर्वलस्य वलीयसा । आपन्नचेतसो ब्रूहि किं
कार्यमवशिष्यते ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । वाह्ययेद्विजिगौषु स्याद्दर्भार्थकुशल शुचि ।
जवेन सन्धि कुर्वीत पूर्वंपूर्वान् विमोचयन् ॥ ४ ॥ योऽधर्मविलि
गौषु स्याद्वलवान् पापनिचय । आत्मन सन्निरोधेन सन्धिं तेनापि
रोचयेत् ॥ ५ ॥ अपास्य राजधानीम्वा तरेद्द्रव्येण चापदम् ।
तद्भावयुक्तो द्रव्याणि जीवन् पुनरुपार्जयेत् ॥ ६ ॥ यास्तु कोप-
बलत्यागात् शक्यास्तरितुमापद । कस्तवाधिकमात्मान सन्त्यजे-
दर्थधर्मवित ॥ ७ ॥ अवरोधान् जुगुप्सेत का सपन्नधने दया ।
न त्वेवात्मा प्रदातव्य शक्ये सति कथञ्चन ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आभ्यन्तरे प्रकूपिते वाह्ये चोपनिपीडिते ।
चीणे कोपे श्रुते मन्त्रे किं कार्यमवशिष्यते ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । क्षिप्रम्वा सन्धिकाम म्यात् क्षिप्रम्वा तीक्ष्ण
विक्रम । तदापनयन् क्षिप्रमेतावत् साम्परायिकम् ॥ १० ॥ अनु-
रक्तो न चेष्टेन हृष्टेन जगतीपति । अल्पेनापि हि सैनेन महौ
जयति भूमिप ॥ ११ ॥ हतो वा दिवमारोहेऽत्वा वा क्षितिमाव-
सेत् । युद्धे हि सन्त्यजन् प्राणान् शक्यस्यैति सलोकताम् ॥ १२ ॥
सर्वलोकागम कृत्वा मृदुल गन्तुमेव च । विप्रश्चासाहिनय कुर्या-
द्विश्वसेच्छाप्युपायत ॥ १३ ॥ अपक्षिप्रमिषु क्षिप्र साम्ना वा परि-
शान्त्ययन् । विलङ्घयित्वा मन्त्रेण तत् स्वयमुपक्रमेत् ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि एक-

त्रिंशद्दधिकप्रतोऽध्याय ॥ १३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ह्रीने परमके धर्मं सर्वलोकामिसहिते ।
सर्वान्निन् दस्युसाहूते पृथिव्यामुपजीवने ॥ १ ॥ कीनचिद्ब्राह्मणो
जीवेत जघनेऽ काल आगते । असन्त्यजन् पुत्रपौत्राननुक्रोभात्
पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्य तथागते ।
सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किञ्चन ॥ ३ ॥ असाधुभ्योऽर्थमादाय
साधुभ्यो य प्रयच्छति । आत्मान सक्रम कृत्वा कृतस्वधर्मविष्टेव
स ॥ ४ ॥ आकाङ्क्षन्वात्मनो राजन् राज्येस्थितिमकोपयन् । अदत्त-
मेवाददीत दातुर्विक्त ममेति च ॥ ५ ॥ विज्ञानबलपूतो यो वर्त्तते
निन्दितेष्वपि । वृत्तिविज्ञानवान् धीर कस्तम्बा वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥
येषा बलकृता वृत्तिस्तेषामनया न रोचते । तेजसामिप्रवर्त्तन्ते बल
वन्तो युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ यदैव प्राकृत आस्त्रमविश्रेयिण वर्त्तते ।
तद्देवमभ्यसेदिव मेधावी चाप्यथात्तरम् ॥ ८ ॥ ऋत्विक्पुरोहिता-
चार्यान् सतकृतानभिसतकृतान् । न ब्राह्मणान् घातयेत् ढीपान्
प्राप्नोति घातयन् ॥ ९ ॥ एतत् प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत् सना-
तनम् । तत् प्रमाणेऽत्रगाहेन तेन तत् साध्वसाधु वा ॥ १० ॥
वहवो ग्रामवास्तव्या रोषादृद्भूयु परस्परम् । न तेषा वचनाद्राजा
सतकुर्याद्घातयेत् वा ॥ ११ ॥ न वाच्य परिवारोऽथ न श्रोतव्य
कथञ्चन । कर्णवध पिघातव्यौ प्रस्येयञ्चानप्रती भवेत् ॥ १२ ॥
असता शीलमेतहै परिवारोऽथ पैशुनम् । गुणानामेव वक्तार
सन्त सतसु नराधिप ॥ १३ ॥ यथा सुमधुरो दम्यो सुदान्तो
साधवाहिनी । धुरमुद्यम्य वहतस्तथा वर्त्तत वै नृप ॥ १४ ॥
यथा यथान्य वहव सहाया सुस्तथापरे । आचारमेव मनान्ते
गरीयो धर्मलक्षणम् ॥ १५ ॥ अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्कानिखित-
प्रिया । मातसर्वादिषु वा लोभान्त्र द्रुगुर्वाद्यमीदृशम् ॥ १६ ॥
आर्षमप्यस पश्यन्ति विक्रमस्त्वस्य पातनम् । न तादृग्सदृश

किञ्चित् प्रमाणं दृश्यते क्वचित् ॥ १७ ॥ देवा अपि विकर्मस्थं
 पातयन्ति नराधमम् । व्याजेन विन्दन् वित्तं हि धर्मात् स परि-
 क्षीयते ॥ १८ ॥ सर्वतः सत्कृतः सद्भिर्भूतिप्रवरकारणैः । हृदये-
 नाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवस्यति ॥ १९ ॥ यश्चतुर्गुणसम्पन्नं
 धर्मं ब्रूयात् स धर्मवित् । अहेरिव हि धर्मस्य पदं दुःखं गवेष्णि-
 तुम् ॥ २० ॥ यथा मृगस्य विद्वस्य मृगव्याधः पदं नयेत् । लक्ष्मि-
 दुधिरलेपेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ २१ ॥ एवं सद्भिर्विनीतेन पथा
 गन्तव्यमित्युत । राजर्षीणां वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुभासनपर्वणि

हाविर्षदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

भीष्म उवाच । स्वराष्ट्रात् परराष्ट्राच्च कोषं संजनयेन्नृपः ।
 कोषाद्धि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलञ्च बर्द्धते ॥ १ ॥ तस्मात् संजन-
 येत कोषं सतकृत्य परिपालयेत् । परिपाल्यानुतनुयादेप धर्मः
 सनातनः ॥ २ ॥ न कोषः शुद्धश्रीचेन न वृषंसेन जातुचित् ।
 मध्यमं पदमास्थाय कोपसग्रहणञ्चरेत् ॥ ३ ॥ अबलस्य कुतः
 कोपो ह्यकोपस्य कुतो बलम् । अबलस्य कुतो राज्यमराज्ञः
 श्रीर्भवेत् कुतः ॥ ४ ॥ उच्चैर्वृत्ते त्रियो हानियथैव मरणन्तथा ।
 तस्मात् कोषं बलं मित्रमथ राजा विवर्द्धयेत् ॥ ५ ॥ क्षीनकोषं हि
 राजानमवजानन्ति मानवाः । न चास्याल्पेन तुष्यन्ति कार्यमप्युत्-
 सहन्ति च ॥ ६ ॥ त्रियो हि कारणाद्राजा सतक्रिया लभते
 पराम् । सास्य गृह्णति पापानि वासो शुद्धमिव स्त्रियाः ॥ ७ ॥
 ऋद्धिमस्थानुतप्यन्ते पुरा विप्रकृता नराः । शालावृका इवाससु-
 र्जिघासून्नेव विन्दति ॥ ८ ॥ ईदृशस्य कुतो राज्ञः सुखं भवति
 भारत । उद्यच्छेदेव न ननेदुद्यमो शैव पौरुषम् ॥ ९ ॥ अथपर्वणि

अभ्येत न नमेतेह कस्य चित् । अप्यरथं समाश्रित्य चरेन्नुगगणैः
सह ॥ १० ॥ न लोकोज्झितमर्थ्यादैर्दस्युभिः सहितचरेत् । दस्यूनां
सुलभा सेना रौद्रकर्मसु भारत ॥ ११ ॥ एकान्ततो ह्यमर्यादात्
सर्वोऽप्युद्दिजते जनः । दन्धवोऽप्यभियङ्गप्रन्ते निरनुक्तोपकारिणः
॥ १२ ॥ स्थापयेद्वैव मर्यादां जनचित्तप्रसादनीम् । अल्पेऽप्यर्थे
तु मर्यादा लोके भवति पूजिता ॥ १३ ॥ नार्यं लोकोऽस्ति न पर
इति व्यवसितो जनः । नालं गन्तुं हि विश्वासं नास्तिके भय-
शङ्किते ॥ १४ ॥ यथा सद्भिः परादानमहिंसा दस्युभिः कृता ।
अनुरक्तान्ति भूतानि समर्यादेषु दस्युषु ॥ १५ ॥ अयुध्यमानस्य
बधो दारामर्षः कृतघ्नता । ब्रह्मवित्तस्य चादानं नि शेषकरणा-
न्तया ॥ १६ ॥ स्त्रिया मोघः पतिस्थानं दस्यध्वेतदिगर्हितम् ।
संश्लेषञ्च परस्त्रोभिर्दस्युरैतानि वर्जयेत् ॥ १७ ॥ अभिसन्दधते धे
ष विश्वाभायास्य मानवा । अश्लेषमेवोपलभ्य कर्तव्यं त्रिनि-
यय ॥ १८ ॥ तस्मात् समेषं कर्तव्यं स्वाधीनमपि दस्युभिः । न
वलस्थोऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ॥ १९ ॥ समेषकारिण-
स्तत्र शेषं पश्यन्ति सर्वेभ्यः । नि शेषकारिणो नित्यं नि शेषकरणा-
ह्वयम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि आपन्नर्मानुशासनपर्वणि

‘वयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

भीष्म उवाच । अत्र धर्मानुवचनं कथयन्ति पुराविदः । प्रत्य-
क्षावेव धर्मार्थैश्च त्रियस्य विज्ञानतः । तत्र न व्यवघातव्यं परोक्षा
धर्मायापना ॥ १ ॥ अधर्मो धर्मो इत्येतद्यथा वृकपदं तथा । धर्मा-
धर्मफले जातु ददर्शेह न कथन ॥ २ ॥ सुभूपिदलमेवैतत् सर्वं
बलवतो वशे । त्रियो बलममात्याश्च बलवान्निह विन्दति ॥ ३ ॥

यो ह्यनाद्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम् । बह्वपथं बलवति
न किञ्चित् क्रियते भयात् । उभौ सत्याधिकारस्थौ त्रायेते महती
भयात् ॥ ४ ॥ अतिधर्माद्बलं मन्ये बलाद्धर्मं प्रवर्त्तते । बले प्रति-
ष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमम् ॥ ५ ॥ धूमो वायोरिव वशे बल
धर्मोऽनुवर्त्तते । अनीश्वरो बले धर्मो द्रुमं बलीव सञ्चिता ॥ ६ ॥
वशे बलवता धर्मं सुखं भोगवतामिव । नास्त्यसाध्यं बलवता सर्वं
बलवता शुचि ॥ ७ ॥ दुराचारं क्षीणबलं परिव्राणं न गच्छति ।
अथ तस्मादुद्दिजते सर्वलोको वृकादिव ॥ ८ ॥ अपध्वस्तो ह्यवमती
दुःखं जीवति जीपितम् । जीवितं यदपक्रुष्टं यथैव मरणन्तथा ॥ ९ ॥
यद्देवमाह पापेन चारित्र्येण विवर्जितः । सुभ्रं तप्यते तेन वाक्-
शब्देन परिहृतः ॥ १० ॥ अत्रैतदाहाराचार्या पापस्य परिमोक्षणे ।
धर्मो विद्यामवेक्षेत तयोपासीत वै द्विजान् ॥ ११ ॥ प्रसादये
च्चक्षुषा च वाचा वाप्यथ कर्मणा । महामनाथापि भवेद्विवहेच्च
महाकुले ॥ १२ ॥ इत्यस्मीति वदेदेव परेषां कीर्तयेद्गुणान् ।
जपेद्दुदकशीलं स्यात् पेशली नातिजल्पकं ॥ १३ ॥ ब्रह्मचरं
सप्रविशेद्ब्रह्मकृत्वा सुदुष्करम् । उच्यमानो हि लोकेन ब्रह्मचर-
दक्षिन्तयन् ॥ १४ ॥ अपापो ह्येवमाचारं क्षिप्रं ब्रह्ममती भवेत् ।
सुखञ्च चित्रं भुञ्जीत कृतेनैकेन गोपयेत् । लोके च लभते पूजा
परमेष्ठे महतः फलम् ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि

चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

भीष्म उवाच । अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा तस्यु समर्थ्याद् प्रेत्यभावे न नश्यति ॥ १ ॥ प्रहृष्टां मति-
मान् शूरं श्रुतवानव्यसपान् । रक्षन्त्यामिणा धर्मं ब्रह्मण्यो

शुरुपूजकः ॥ २ ॥ निपाथां च त्रिद्याज्जातः, चतुर्धर्मानुपालकः ।
 कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान् ॥ ३ ॥ अरख्ये
 सायं पूर्वाह्ने मृगयूथप्रकोपिता । विधिज्ञो मृगजातीना नैषादानाञ्च
 कोविदः ॥ ४ ॥ सर्वकालप्रदेशश्च पारियात्रचर सदा । धर्मज्ञः
 सर्वभूतानामभोगेषुर्ददायुधः ॥ ५ ॥ अथनेकशता' सेना एक एव
 जिगाय सः । स वृद्धावश्ववधिरौ महारख्येऽश्वपूजयत् ॥ ६ ॥
 मधुमासैर्मूलफलेरनैरुच्चावचैरपि । सत्कृत्य भोजयामास मान्यान्
 परिचवार च ॥ ७ ॥ आरख्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परि-
 पूजयन् । अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा दिनाय सततं वने ॥ ८ ॥
 येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया । तेषामासच्य गीहेषु
 कथ्य एव स गच्छति ॥ ९ ॥ बहूनि तं सहस्राणि ग्रामणीलेऽभि-
 वेत्रिरे । निर्मर्यादानि दस्युनां निरनुक्रीणवर्तिनाम् ॥ १० ॥
 दस्यव जवुः । मुहूर्तदेशकालश्च प्राञ्च शूरो दृढव्रतः ।
 ग्रामणीर्भव नो मुख्य सर्वेषामिव सम्मत ॥ ११ ॥ यथा यथा
 वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयाम्भान् यथान्यायं यथा
 माता यथा पिता ॥ १२ ॥

कायव्य उवाच । मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं नां मिशुं मा
 तपस्विनम् । नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या वलत्स्त्रियः ॥ १३ ॥
 सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु केनचित् । नत्यन्तु ब्रह्मणे
 स्वस्ति योऽव्यञ्ज तदर्यद् ॥ १४ ॥ सत्यञ्च नोपहर्तव्यं शीरविप्रञ्च
 मा कृया । पूष्यन्ते यत्र देवाय पितरोऽतिथयस्तथा ॥ १५ ॥
 सबभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति । कार्या चोपचितिस्तेषां
 सर्वस्त्रेणापि या भवेत् ॥ १६ ॥ यस्य ह्येते सप्रकृष्टाः मन्त्रयन्ति
 पराभवम् । न तस्य त्रिषु लोकेषु वाता भवति कथन ॥ १७ ॥
 यो ब्राह्मणान् परिवदेत् विनामञ्चापि रोषयेत् । सूर्योदय इव
 ध्यान्ते ध्रुवं तस्य पराभव ॥ १८ ॥ इदंैव फलमासीत् प्रत्या-

काङ्क्षेत सर्वम् । ये ये नो न प्रदान्यन्ति तास्तान् सेनाभियाव्यति
 ॥ १९ ॥ शिष्टार्थं विहितो दण्डो न वृद्धार्थं विनियय । ये च
 शिष्टान प्रवाधन्ते दण्डस्तेषा वध सृतः ॥ २० ॥ ये च राष्ट्रोप-
 रोधेन वृद्धिं कुर्वन्ति केन च । तदेव तेऽनुमीयन्ते कुण्ठे क्रमयो
 यथा ॥ २१ ॥ ये पुनर्द्वर्मशास्त्रेण वर्तन्ते न हि दस्यव । अपि ते
 दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच । ते सर्वमेवानुचक्रुः कायव्यत्यानुशासनम् ।
 वृद्धिञ्च लेभिरे सर्वे पापेभ्यश्चाप्युपारमन् ॥ २३ ॥ कायव्य कर्मणा
 तेन महती सिद्धिमाप्तवान् । साधूनामाचरन् क्षेमं दस्यून् पापा-
 न्निवर्त्तयन् ॥ २४ ॥ इदं कायव्यचरितं यो नित्यमनुचिन्तयेत् ।
 नारण्येभ्यो हि भूतेभ्यो भयं प्राप्नोति किञ्चन ॥ २५ ॥ न भयं
 तस्य भूतेभ्य सर्भ्यथैव भारत । नामतो विद्यते राजन् स चर-
 ण्येषु गोपति ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि कायव्यचरिते
 पञ्चत्रिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १३५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र गाथा ब्रह्मगीता कीर्त्तयन्ति पुराविद् ।
 धेनुमार्गिण राजा वै कोप सञ्जनयत्युत ॥ १ ॥ न धनं यज्ञ-
 शीलानां हार्यं देवस्वमेव च । दस्यूनां निष्क्रियाणाञ्च क्षत्रियो
 हर्त्तुमर्हति ॥ २ ॥ इमा प्रजा क्षत्रियाणां राज्यभोगाय भारत ।
 धनं हि क्षत्रियस्यैव द्वितीयस्य न विद्यत ॥ ३ ॥ तदस्य स्याद-
 लार्यं वा धनं यज्ञार्थमेव च । अभाग्यायोपधीश्विस्त्वा भोग्या एव
 पचत्युत ॥ ४ ॥ यो नैव देवान् पितॄन् मर्त्यान् हविषार्क्षति ।
 अनयकं धनं तस्य प्राङ्गर्हमंविद्भ्यो जना ॥ ५ ॥ हरेत्तद्दुविण्णं राजन्
 धार्मिकं पृथिवीपति । ततः प्रीणयति लोकं न कोपं तद्विधं

नृप ॥ ६ ॥ असाधुभ्योऽर्थमात्राय साधुभ्यो व प्रवच्छति । आत्मानं
 संक्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदिव सः ॥ ७ ॥ तथा तथा जयजोकान्
 यत्तया चैव यथा यथा । उद्धिप्या जन्तवो यदत् शुक्रजीवा यथा
 यथा । अनिमित्तात् सम्यदन्ति तथा यज्ञः प्रजायते ॥ ८ ॥ यथैव
 दंशमशकं यथाचाण्डपिपीलिकम् । सैव त्वत्तिरवज्रेषु यथा धर्मो
 विधीयते ॥ ९ ॥ यथा ह्यक्रमाद्भवति भूमौ पांशुर्विलोलित ।
 तथैवेह भवेद्धर्मः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरस्तथा ॥ १० ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुयासनपर्वणि
 षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १३६ ॥

भीष्म उवाच । अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च य ।
 हावेव सुखमेधेते दीर्घस्वरो विनश्यति ॥ १ ॥ अत्रैव चेदमव्यग्रं
 शृणुष्व्वाख्यानमुत्तमम् । दीर्घस्वस्वमुपाश्रित्य कार्याकार्यविनियुये
 ॥ २ ॥ नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलास्त्रय । प्रभूतमत्सेप्र
 कौन्तेय बभूवु सहचारिणः ॥ ३ ॥ तत्रैको दीर्घकालज्ञः उत्पन्न-
 प्रतिभोऽपरः । दीर्घस्वस्य तत्रैकस्त्रयाणां सहचारिणाम् ॥ ४ ॥
 कदाचित्त जलस्थायं मत्स्यप्रस्थाः समन्ततः । निस्त्रावयामासुरथो
 निम्ब्रेषु विविधैर्मुखैः ॥ ५ ॥ प्रचीयमाणं तं दृष्ट्वा जलस्थायं भया-
 गमे । अत्रवीदीर्घदर्शी तु तासुभी सुहृदो तदा ॥ ६ ॥ इय-
 मापत् समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलोकसाम् । यीघ्नन्त्यत्र गच्छामः
 पन्था यावन्न दृष्यति ॥ ७ ॥ अनागतमनसं हि सुनयैर्यं प्रवाधयेत् ।
 स न संशयमाप्नोति रोषतां भो प्रजामहे ॥ ८ ॥ दीर्घस्वस्तु
 यस्तत्र सोऽप्रवीत् सम्यगुच्यते । न तु कार्यां त्वरा तावदिति मे
 निश्चिता मति ॥ ९ ॥ अथ संप्रतिपत्तिश्च प्राज्ञवीदीर्घदर्पिनम् ।
 प्राप्ते काले न मे किञ्चिन्नगायतः परिह्रान्यते ॥ १० ॥ एवं श्रुत्वा

निराक्रामद्दीर्घदर्शी महामतिः । जगाम स्रोतसा तेन गम्भीरं
 सलिलाश्रयम् ॥ ११ ॥ ततः प्रस्रुततोयन्तं प्रसमीच्य जलाश्रयम् ।
 बबन्धुर्विविधैर्योगैर्मत्स्रान् मत्स्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ विलोडमाने
 तस्मिंस्तु स्रुततोये जलाश्रये । अगच्छद्दम्बनं तत्र दीर्घसूत्रः सहा-
 परैः ॥ १३ ॥ उद्दाने क्रियमाणे तु मत्स्रानां तत्र रञ्जुभिः ।
 प्रविश्यान्तरमेतेषां स्थितः संप्रतिपत्तिमान् ॥ १४ ॥ गच्छमेव तदु-
 द्दानं गच्छीत्वा तं तथैव सः । सर्वानिव च तास्तत्र ते विदुर्ग्रथिता-
 निति ॥ १५ ॥ ततः प्रक्षाल्यमानेषु मत्स्रेषु विपुले जले । सुक्त्वा
 रञ्जुं प्रसुक्तोऽसौ शीघ्रं संप्रतिपत्तिमान् ॥ १६ ॥ दीर्घसूत्रस्तु
 मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः । मरणं प्राप्तवान्मूढो यथैवोपहतेन्द्रियः
 ॥ १७ ॥ एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहान्नावबुध्यते । स विनश्यति
 वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा भूषः ॥ १८ ॥ आदौ न क्रुते अथ-
 कुशलोऽस्मीति यः पुमान् । स संशयमवाप्नोति यथा संप्रतिपत्ति-
 मान् ॥ १९ ॥ अनागतविधाता च प्रकृत्यन्त्रमतिश्च यः । हावेव
 सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति ॥ २० ॥ काष्ठा कला मुहुर्त्तय
 दिवाराविस्तथा लवाः । मासाः पक्षाः षडृतवः कल्पः सम्वत्सरा-
 स्तथा ॥ २१ ॥ पृथिवी दिग् इत्युक्तः कालः स च न दृश्यते । अभि-
 प्रेतायंसिद्धयं ध्यायते यश्च तत्तथा ॥ २२ ॥ एतौ धर्मार्थशास्त्रेषु
 मोक्षशास्त्रेषु चर्षिभिः । प्रधानाविति निर्दिष्टौ काले चाभिमतौ
 नृणाम् ॥ २३ ॥ परीच्यकारी युक्तयः स सम्यक् समुपादयेत् ।
 दिग्कालावभिज्ञेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि शकुलोपाख्याने

सप्तत्रिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १३७ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । सर्वत्र बुद्धि कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ ।
 अनागता तथोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी ॥ १ ॥ तदिच्छामि
 परा बुद्धिं श्रोतु ते भरतर्षभ । यथा राजान मुञ्चेत शत्रुभिः
 परिवारित ॥ २ ॥ धर्मार्थकुशल प्राञ्च धर्मशास्त्रविद्यारत्न ।
 पृच्छामि त्वा कस्येष्ट तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ यत्र, मिर्बद्धभि-
 ग्रंस्तो यथा वर्त्तते पार्थिव । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भवमेव यथा
 विधि ॥ ४ ॥ विषमस्य हि राजान यत्रप परिपत्थिन । बह्वी-
 ऽप्येकमुद्वर्त्त, यतन्ते पूर्वतापिता ॥ ५ ॥ सर्वत्र प्रार्थ्यमानेन दुर्ब-
 लेन महाबलै । एकेनैवासहायेन शक्यं स्थातुं भवेत कथम् ॥ ६ ॥
 कथ मित्तरिञ्चापि विन्दते भरतर्षभ । चेष्टितञ्च कथञ्चात्र शत्रो-
 र्मित्तस्य चान्तरे ॥ ७ ॥ प्रजातलक्षणे मित्त्रे तथैवामित्रता गते ।
 कथन्तु पुरुष कुर्थात क्त्वा किम्वा सुखी भवेत ॥ ८ ॥ विग्रहं
 केन वा कुर्थात मन्त्रिम्वा केन योजयेत । कथम्वा शत्रु, मध्यस्थो
 वर्त्तते बलवानपि ॥ ९ ॥ एतद्वै सर्वकृत्याना परं कृत्यं परन्तप ।
 नैतस्य कथिदक्तास्ति श्रोता वापि सुदुर्लभ ॥ १० ॥ ऋते शान्त-
 नवाङ्गीष्मात संख्यसम्भाषितेन्द्रियात् । तदन्विष्य महाभाग सर्व-
 मेतद्दृग्भवीहि मे ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । तद्युक्तोऽयमनुप्रसो गुधिष्ठिर सुखीदय ।
 शृणु मे पुत्र वार्तक्षेत्रेण गुह्यमापत्सु भारत ॥ १२ ॥ अमितो
 मित्रता याति मित्रज्ञापि प्रदुष्यति । सामर्थ्ययोगात् कार्याणा-
 मनित्या वै सदा गति ॥ १३ ॥ तस्मादिच्छुसितव्यञ्च विग्रहद्व समा-
 परेत् । देवं कालञ्च विज्ञाय कार्याकार्येविनियये ॥ १४ ॥
 सम्भ्रातव्य युधैर्नित्यं व्यवस्य च हितार्थिभि । अमितैरपि
 गन्धेय प्राणा रक्षा हि भारत ॥ १५ ॥ यो ह्यमितैर्नरो नित्य न
 मन्दध्यादपठित । न सोऽर्थं प्राप्नुयात् किञ्चित् फलान्यपि न
 भारत ॥ १६ ॥ यद्दामित्त्रेण मन्दध्याषितेण च विदुषो । अर्थ-

शुक्तिं समालोक्य स महद्दिन्दते फलम् ॥ १७ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
 ममितिहासं पुरातनम् । माञ्जारस्य च सम्वादं न्यग्रोधे भूषिकस्य
 च ॥ १८ ॥ वने महति कस्मिंश्चिन्न्यग्रोधः समहानभूत् । खता-
 जालपरिच्छन्तो नानादिजगणान्वितः ॥ १९ ॥ स्तम्भवाग्निषसङ्घातः
 शीतच्छायो मनोरमः । अरण्यमभितो जातस्तरुर्व्यालमृगाङ्गुलः
 ॥ २० ॥ तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं विलम् । वसति
 स महाप्राज्ञः पलितो नाम भूषिकः ॥ २१ ॥ शाखान्तस्य समा-
 श्रित्य वसति स सुखं पुरा । लोमशो नाम माञ्जारः पक्षिसङ्घात-
 खादकः ॥ २२ ॥ तत्र चागत्य चाण्डालो ह्यरण्ये कृतकेतनः ।
 प्रधीजयति चोन्मायं नित्यमस्तङ्गते रवौ ॥ २३ ॥ तत्र स्थायुमयान्
 पाशान् यथावत् संविधाय सः । गृहं गत्वा सुखं श्येते प्रभातामेति
 शर्वरीम् ॥ २४ ॥ तत्र स नित्यं बध्यन्ते नक्तं बहुविधा मृगाः ।
 कदाचिदत्रमाञ्जारिस्त्वप्रमत्तोऽप्यवध्यत ॥ २५ ॥ तस्मिन् बद्धे महा-
 प्राज्ञे श्वौ नित्यातर्तायनि । तं कालं पलितो ज्ञात्वा प्रचचार
 भुनिर्भय ॥ २६ ॥ तेनानुचरता तस्मिन् वने विश्वस्तचारिणा ।
 भयं नृगयमाणेन चिराद्दृष्टन्तर्दानिषम् ॥ २७ ॥ स तमुन्माय-
 मारुह्य तर्दानिषमभक्षयत् । सस्योपरि सपत्नस्य बहस्य मनसा
 हसन् ॥ २८ ॥ आदिपि तु प्रसक्तः स कदाचिद्वलोकयन् । अपश्य-
 दपर घोरमात्मनः शत्रुमागतम् ॥ २९ ॥ अरप्रसूनसङ्घातं मही-
 वीवरशायिनम् । नकुल हरितं नाम चपलं ताम्रलोचनम् ॥ ३० ॥
 तेन भूषिकगन्धेन खरमाणसुपागतम् । भक्षार्थं संलिहानन्तं भूमा-
 वृद्धेमुखं स्थितम् ॥ ३१ ॥ शाखागतमरिञ्चान्यमपश्यत् कोटरा-
 लयम् । उलूक चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं क्षपावरम् ॥ ३२ ॥
 गतस्य विषयं तत्र नकुलोलूकयोस्तदा । अथास्याभीष्टयं चिन्ता
 तत् प्रायः समहङ्गयम् ॥ ३३ ॥ आपदास्यां सुकृष्टायां मरणे प्रत्यु-
 पस्थिते । समन्तान् भय उत्पन्ने कथं कार्यं दिनैपिणा ॥ ३४ ॥

स तथा सर्वतो रुह सर्वत्र भयदर्शन । अभवद्भयसन्तप्रसङ्गे च
 परमा मतिम् ॥ ३५ ॥ आपदिनाग्रभूयिष्ठं यतै कार्यं हि जीवि-
 तम् । समन्तात् संघयात् सैषा तस्मादापदुपस्थिता ॥ ३६ ॥ गतं
 मा सहसा भूमिं नकुलो भक्षयिष्यति । उलूकयेह तिष्ठन्तं
 मार्जारं पाशसंचयात् ॥ ३७ ॥ न लेवाकदिध प्राञ्च सम्भोह
 गन्तुमर्हति । करिष्ये जीविते यत्र यावद्यत्तया मतिग्रहात् ॥ ३८ ॥
 न हि बुद्ध्यान्वित प्राञ्चो नीतिशास्त्रविशारद । निमज्जत्यापदं
 प्राप्य महतीं दारुणामपि ॥ ३९ ॥ न लन्यामिह मार्जाराहतिं
 पश्यामि सम्प्रतम् । विषमस्यो ह्ययं यत्र कृत्यज्ञास्य महत्प्रया
 ॥ ४० ॥ जीवितार्थी कथन्तुद्य यत्रमि प्राथितस्त्रिमि । तस्मा-
 दैनमहं यत्रं मार्जारं संघयामि वै ॥ ४१ ॥ नीतिशास्त्रं समा-
 श्रित्य हितमस्योपवर्षये । येनेम यत्रसङ्घात मतिपूर्वणा वक्ष्ये ॥ ४२ ॥
 अयमत्यन्तयत्रं वै प्रम्य परमं गत । मूढो ग्राहयितुं स्वार्थं
 सङ्घत्या यदि यक्यते ॥ ४३ ॥ कदाचिद्दरासन प्राप्य सन्नि कुर्त्या-
 ऋया सह । वलिनासन्निहृष्टस्य शत्रोरपि परिग्रह । कार्य-
 द्रव्याङ्गराचार्या विषमे जीवितार्थिना ॥ ४४ ॥ श्रेयान् हि पण्डित-
 यत्रं न च मित्रमपण्डित । मम त्वमित्रे मार्जारे जीवितं सम्प-
 तिष्ठितम् ॥ ४५ ॥ इन्ताम्रै संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्मविमोक्षणो ।
 अपीदानीमय यत्र, सङ्घत्या पण्डितो भवेत् । एव विचिन्तयामास
 भूषिक सत्र, वेष्टित ॥ ४६ ॥ ततोऽर्थगतितत्त्वञ्च सन्निविशद्-
 कालवित् । सान्तुपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं भूषिकोऽब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 सोऽह्निनामिभाषे त्वा कश्चित मार्जारं जीवमि । जीवितं हि
 तवेच्छामि श्रेय साधारणं हि नो ॥ ४८ ॥ न ते सोम्य मय
 कार्यं जीविष्यसि यथासुखम् । सह त्वामुद्धरिष्यामि यदि मा न
 जिघामसि ॥ ४९ ॥ यस्ति कश्चिद्रुपायोऽत्र पुष्कल प्रतिभाति ते ।
 येन यश्चस्त्वया मोक्ष प्राप्तुं शक्यते मया ॥ ५० ॥ यदाप्युपायो

दृष्टोऽयं विचार्य मतिमात्मन । आत्मार्यं च तदर्थं च येय साधा-
 रणं हि नौ ॥ ५१ ॥ इदं हि नकुलोलूक पापबुद्ध्याभिसंस्थितम् ।
 न धर्षयति माञ्छारिं तेन ने स्वस्ति माम्पृतम् ॥ ५२ ॥ कूजं यपल-
 नेवोऽयं कौशिको मा निरोचते । नगगराखाद्यग पापस्तस्याहं
 भयमुदिते ॥ ५३ ॥ सता मापपदं मैत्रं स सखा मेऽसि पण्डित ।
 सावास्यकं करिष्यामि नास्ति ते भयमद्य वै ॥ ५४ ॥ न हि यत्को-
 ऽसि माञ्छारि पाशं क्लृप्तुं मया विना । अहं क्लृप्तन्यामि पाशास्ते
 यदि मा त्व न हिममि ॥ ५५ ॥ त्वमाश्रितो द्रुमस्याग्रं मूलन्तूह-
 मुपाश्रित । चिरोपितावुभावावा वृक्षेऽस्मिन् पिद्रितश्च ते ॥ ५६ ॥
 यस्मिन्नाश्रामिते कथित यद्य नाश्रमिति क्वचित् । न तौ धीरा
 प्रशंसन्ति नित्यमुद्विग्नमानसौ ॥ ५७ ॥ तस्माद्विवर्षता प्रीतिर्नित्यं
 सङ्गतमस्तु नौ । कान्तातीतमिदार्थन्तु न प्रशंसन्ति पण्डिता ॥ ५८ ॥
 अर्थयुक्तमिमा तत्र यथाभूता निशामय । तव जीवितमिच्छामि
 त्वं ममेच्छसि जीवितम् ॥ ५९ ॥ कथित्तरति काष्ठेन सुगन्धीरा
 महानदीम् । स तारयति ततकाष्ठ स च काष्ठेन तार्थ्यते ॥ ६० ॥
 इदं नौ समायोगो भविष्यति सुविस्तर । अहं त्वा तारयिष्यामि
 माञ्च त्वं तारयिष्यसि ॥ ६१ ॥ एवमुक्त्वा तु पलितस्तमर्थमुभयो-
 र्हितम् । हेतुमद्गृहणीयञ्च कालापेक्षी न्यवेक्षत ॥ ६२ ॥ अथ
 सव्याहृत श्रुत्वा तस्य गतुर्विचक्षण । हेतुमद्गृहणीयाथं माञ्छारि
 वाक्यमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ बुद्धिमान वाक्यसम्पन्नस्तदाक्यमनुवर्षयन् ।
 स्वामवस्था समौघ्याथ साम्भैव प्रत्यपूजयत् ॥ ६४ ॥ ततस्तीक्ष्णा-
 यदृश्रनो मणिवैदूर्यलोचन । मूर्ध्नि क मन्दमुहोच्य माञ्छारि
 लोमशोऽब्रवीत् ॥ ६५ ॥ नन्दामि सौम्य भद्रन्ते यो मा जीवितु-
 मिच्छसि । अथ यद्यदि जानीषि क्रियता मा विधारय ॥ ६६ ॥
 अहं हि भयमापन्नस्त्वमापन्नतरो मम । दयीरापन्नयो मन्धि
 क्रियता मा चिराय च ॥ ६७ ॥ विधास्ये प्राप्तकाल यत कार्थ्य

मिदिकरं विभो । मयि कृच्छ्राहिनिर्मुक्ते न विनश्यति ते कृतम्
 ॥ ६८ ॥ न्यस्तमानोऽस्मि भक्तोऽस्मि शिष्यस्त्वद्वितकृतया । निःश-
 बशवर्त्तो च भवन्तं शरणं गतः ॥ ६९ ॥ इत्येवमुक्त पलितो
 भार्गवरं वशमागतम् । वाक्यं हितमुवाचेऽमभिनीतार्थमर्थवत्
 ॥ ७० ॥ तदारं यद्वावानाह नैतच्चित्रं भवहिषे । विहितो यस्तु
 मार्गो मे हितार्थं शृणु तं मम ॥ ७१ ॥ अहं त्वानुप्रवेक्ष्यामि नकु-
 लान्ने महद्भयम् । त्वावस्व भी ना वधीस्त्वं यत्तोऽस्मि तव रक्षणो
 ॥ ७२ ॥ उलूकाश्चैव मां रक्ष चुद्र प्रार्थयते हि माम् । अहं
 हितव्यामि ते पाशान् सखि सत्येन ते शपे ॥ ७३ ॥ तद्वचः सद्गतं
 श्रुत्वा लोमसो युक्तमर्थवत् । हर्षादुद्दीप्त्य पलितं स्वागतेनाभ्य-
 पूजयत् ॥ ७४ ॥ तं सम्पूज्याथ पलितं भार्गवरः सौहृदि स्थितः ।
 स विचिन्त्याब्रवीहीरः प्रीतस्त्वरित पव च ॥ ७५ ॥ यीघ्रमागच्छ
 मद्रन्ते त्वं मे प्राणसमः भखा । तव प्राञ्च प्रसादाहि प्राय प्राप्-
 स्यामि जीवितम् ॥ ७६ ॥ यद्यदिवं गते नाथ यक्यं कर्त्तुं मया
 तव । तदाश्रापय कर्त्तास्मि सन्धिरेवास्तु नो मखि ॥ ७७ ॥ अस्मात्
 अङ्गटान्भक्त समिखगणवान्धवः । सर्वकार्याणि कर्त्ताहं प्रियाणि
 च हितानि च ॥ ७८ ॥ मुक्तय व्यसनादस्मात् सौम्याहमपि नाम
 ते । प्रीतिमुत्पादयेयञ्च प्रतिकर्त्तुं य सत्क्रियाम् ॥ ७९ ॥ प्रत्युप-
 कुर्वन् बह्वपि नु भाति पूर्वापकारिणा तुल्यः । एक करोति हि
 कृते निष्कारणमेव कुन्तेऽन्य । ८० ॥

भीष्म उवाच । ग्राहयित्वा तु तं स्वार्थं भार्गवरं मूर्ध्निकस्तथा ।
 प्रविवेकं तु विद्यम्य क्रीडुमस्य कृतागम ॥ ८१ ॥ एवमाश्रुत्वासितो
 विद्वान् भार्गवरेण स मूर्ध्निकः । भार्गवरोरुमि विश्रव्यः सुधाप-
 पितृमाववत् ॥ ८२ ॥ लीनन्तु तन्य गात्रेषु भार्गवरस्य च मूर्धि-
 कम् । दृष्ट्वा तौ नकुलोलूको निरागौ प्रत्यपद्यताम् ॥ ८३ ॥ तथैव
 तौ सुगन्धस्तौ दृष्टं हरितपन्द्रतौ । दृष्ट्वा तयोः पद्म प्रीतिं

विष्णय परमं गतौ ॥ ८४ ॥ बलिनी मतिमन्तौ च सुवृत्तौ चाधुना-
 व्रितौ । अग्रज्ञौ तु नवात्तस्मात् सप्रघर्षवितु बलात् ॥ ८५ ॥
 कार्यायैकतमन्वी तौ दृष्ट्वा माञ्जारभूषिकौ । उलूकनकलौ तृष्यं
 जम्मतु स्व स्वमालयम् ॥ ८६ ॥ तत स तस्य गात्रेषु पलितो
 दैवकालवित । विच्छेद् पाशान्प्रपते कालापेक्षी शनै शनै ॥ ८७ ॥
 अथ बन्धपरिच्छिद्यो माञ्जारो वीष्य भूषिकम् । छिन्दन्त वै तदा
 पाशान्तरन्त तरान्वित ॥ ८८ ॥ तमत्तरन्त पलित पाशाना
 छिन्दने तथा । सञ्चोदयितुमारेभे माञ्जारो भूषिकन्तटा ॥ ८९ ॥
 किं सौम्य नातिद्वरसे कि कृतार्थोऽवमन्यसे । छिन्धि पाशानमित्तन्न
 पुरा श्वपच एति च ॥ ९० ॥ इत्युक्तस्वरता तेन मतिमान् पलि-
 तोऽब्रवीत् । माञ्जारमकृतप्रश्न पथ्यमात्महितं वच ॥ ९१ ॥ तूष्णीं
 भव न ते सौम्य तरा कार्या न सभ्रम । वयमेवात्र कालज्ञा न
 काल परिहास्यते ॥ ९२ ॥ अकाले कृत्यमारब्ध कर्तु नार्याय
 कल्पत । तदेव काल आरब्ध महतेऽर्थाय कल्पते ॥ ९३ ॥ अकाले
 विप्रमुक्ताब्धे तन्न एव भय भवेत् । तस्मात् काल प्रतीक्षस्व
 किमिति द्वरसे सखि ॥ ९४ ॥ यदा पश्यामि चाण्डालमायान्त
 शस्त्रपाणिनम् । ततश्चेत्स्यामि ते पाशान् प्राप्ते साधारणे भये
 ॥ ९५ ॥ तस्मिन् काले प्रमुक्तस्त्व तरुमेवाधिरोच्छसे । न हि त
 जीवितादन्यत् किञ्चित कृत्य भविष्यति ॥ ९६ ॥ ततो भवत्यप
 क्रान्ते वस्ते भीते च लोमश । अहं विल प्रविक्ष्यामि भवान् शाखा
 भजिष्यति ॥ ९७ ॥ एवमुक्तस्तु माञ्जारो भूषिकेनात्मनो हितम् ।
 वचन वाक्यनक्षत्रो जीवितार्थी महामति ॥ ९८ ॥ अयात्मकृत्यं
 तरित सम्यक् प्रस्तुतमारचन् । उवाच लोमशो वाक्य भूषिक
 चिरकारिणम् ॥ ९९ ॥ न ह्येव मित्कार्याणि प्रीत्या कुर्वन्ति
 साधव । यथा त्व मोक्षित कृच्छ्रात् तरमाणन वै मया ॥ १०० ॥
 तथा हि तरमाणेन तया कार्ये हित मम् । यत्र कुरु महाप्राश्न

यथा स्वस्वावयोर्भवेत् ॥ १०१ ॥ अथ वा पूर्ववैरत्नं स्मरन् कालं
 जिहीषंति । पश्य दुष्कृतकर्मस्त्वं व्यक्तमायुक्ष्य तव ॥ १०२ ॥
 यदि किञ्चिन्नयाशानात् पुरस्ताद्दुष्कृतं कृतम् । न तन्मनसि कर्त्तव्यं
 क्षामयेत्वा प्रसीद मे ॥ १०३ ॥ तमेवं वादिन प्राञ्चं शास्त्रवि-
 दुद्भिः सम्मतः । उवाचेद वचं येषां मार्जारं मूपिकस्तदा ॥ १०४ ॥
 श्रुतं मे तव मार्जारं स्वमयं परिगृह्णत । ममापि त्वं विजानीहि
 स्वमयं परिगृह्णत ॥ १०५ ॥ यन्मित्रं भीतवत् साध्यं यन्मित्रं मय-
 सहितम् । सुरचितव्यं ततः कार्यं पाणि सर्पसुखादिव ॥ १०६ ॥
 कृत्वा बलवता सन्धिमात्मानं यो न रञ्जति । अपथ्यमिव तद्भुक्तं
 तस्य नार्थाय कल्पते ॥ १०७ ॥ न कथितं कस्यचिन्मित्रं न कथितं
 कस्यचित् सुहृत् । अर्थतस्तु निवध्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १०८ ॥
 अर्थैरर्या निवध्यन्ते गजैर्वनगजा इव । न हि कथितं कृते कार्यं
 कर्त्तारं समवेक्ष्यते । तस्मात् सर्वाणि कार्याणि सावधेषां कार-
 येत ॥ १०९ ॥ तस्मिन् कालेऽपि च भवान् दिवाकीर्त्तिमयाद्दितः ।
 नम न ग्रहणे यत्नं पलायनपरायणं ॥ ११० ॥ किन्नु तन्तु-
 दाहृत्य तन्तुरेकोऽवशेषितः । हित्स्याम्यहं तमप्याशु निव्रतो
 भव लोमश ॥ १११ ॥ तयोः सवदतोरेवं तथैवापन्नयोर्दयोः ।
 क्षयं जगाम सा रात्रिर्लोमशन्तुविशङ्कयम् ॥ ११२ ॥ ततः प्रभात-
 समये विकृतं कृष्णपिङ्गलं । स्थूलपिङ्गिकृतो रुद्धः प्रथूय-
 परिवारितः ॥ ११३ ॥ स्वम्यकर्णो महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः ।
 परिधो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ ११४ ॥ तं दृष्ट्वा यम-
 दृताभं मार्जारस्तस्तचेतनः । उवाच पलितं भोतं किमिदानीं
 करिष्यसि ॥ ११५ ॥ अथ तावपि सन्तस्तो तं दृष्ट्वा घोरसकुलम्
 ॥ ११६ ॥ अणुन नकुलोलूको नैराशश्चुपजग्मतुः । बलिनो मति-
 मन्तो च सङ्घाते चाप्युपागतौ ॥ ११७ ॥ अथतो मुनयात्तस्मात्

सप्रधर्षयितुं बलात् । कार्यायं कृतमन्वानो दृष्ट्वा माञ्जारभूपिकौ
 ॥ ११८ ॥ उलूकनलुलो तत्र जग्मतु स स्वमालयम् । ततश्चिच्छेद
 तं पाशं माञ्जारस्य स भूपिक ॥ ११९ ॥ विप्रमुक्तोऽथ माञ्जार-
 स्तमेवाभ्यपतद्द्रुमम् । स तस्मात् सम्भ्रमावर्त्तान्मुक्तो घोरेण
 शत्रुणा । विहा विवेश प्रलित गाखा लेभे च लोमश ॥ १२० ॥
 उन्माद्यमप्यथादाय चाण्डालो वीक्ष्य सर्वश । विद्वताय चणेनाशु
 तस्माद्देशादपाङ्गमत् । जगाम च स्वभवन चाण्डालो भरतर्षभ
 ॥ १२१ ॥ तत्स्तस्माद्भयान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितम् । विलस्य
 पादपाशस्य पलित लोमशोऽब्रवीत् ॥ १२२ ॥ अकृत्वा सन्विद्
 काञ्चित् सहसा समवभुत । कृतञ्च कृतकर्माणां कञ्चिन्मा नाभि-
 शब्दुषे ॥ १२३ ॥ गत्वा च मम विश्वासं दत्त्वा च मम जीवितम् ।
 मित्रोपभोगसमये किं मा त्वं नोपसर्षसि ॥ १२४ ॥ कृत्वा हि पूर्व-
 मित्राणि यं पथान्नानुतिष्ठति । न स मित्राणि लभते कृच्छ्रा-
 स्वापतसु दुर्भति ॥ १२५ ॥ सतकृतोऽहं त्वया मित्रं सामर्थ्या-
 दात्मनः सखि । स मा मित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ १-६ ॥
 यानि मे सन्ति मित्राणि ये च सम्बन्धि वान्शवा । सर्वे त्वा पूज
 यिष्यन्ति शिष्या गुरुमिव प्रियम् ॥ १२७ ॥ अहञ्च पूजयिष्ये त्वा
 समित्रगणवान्शवम् । जीवितस्य प्रदातारं कृतञ्च को न पूजयित
 ॥ १२८ ॥ ईश्वरो मे भवानस्तु सशरीरगृहस्य च । अर्धानाह्वैव
 सर्वेषामनुशास्ता च मे भव ॥ १२९ ॥ अमात्यो हि भव प्राञ्च
 पितेवैह प्रशाधि माम् । न तेऽस्ति भयमस्त्रतो जीवितेनात्मन
 शपे ॥ १३० ॥ बुद्ध्या त्वमुग्रता साक्षात् बलेनाधिकृता वयम् ।
 त्वं मन्त्रबलयुक्तो हि दत्त्वा जीवितमद्य मे ॥ १३१ ॥ एवमुक्त
 परं सान्त्वं माञ्जारेण स भूपिक । उवाच परमार्थञ्च श्रद्धा
 नात्महितं वच ॥ १३२ ॥ यद्ब्रवानाह ततः सर्वं मया ते लोमश
 पुत्रम् । ममापि तावद्ब्रुवत शृणु यत् प्रतिभाति मे ॥ १३३ ॥

न्नाभिधानामि प्रीति निष्कारणामिह ॥ १५० ॥ यद्यपि भ्रातर
 क्रुडा भार्या वा कारणान्तरे । स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतर प्रीयते
 जन ॥ १५१ ॥ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापर । मन्त्र-
 होनजपैरन्य कार्याथं प्रीयते जन ॥ १५२ ॥ उत्पन्ना कारणे
 प्रीतिरासीन्नौ कारणान्तरे । प्रयस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनि-
 वर्तते ॥ १५३ ॥ किन्न तत कारण मन्ये घेनाह भवत प्रिय ।
 अन्यवाभ्यवहाराथं तत्रापि च बुधा वयम् ॥ १५४ ॥ कालो हैतु
 विकुरुते स्वाथस्तमनुवर्तते । स्वाथं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञे लोको
 ऽनुवर्तते । न लोदृशं तया वाच्य विदुषि स्वार्थं पण्डिते ॥ १५५ ॥
 अकाले हि समर्थस्य स्नेहहेतुरय तव । तस्माद्दृक्कले स्वार्थात्
 सुस्थिर सन्धिविग्रहे ॥ १५६ ॥ अभाणाभिव रूपाणि विकुर्वन्ति
 क्षणे क्षणे । अद्यैव हि रिपुर्मूला पुनरद्यैव मे सुहृत् । पुनश्च
 रिपुरद्यैव युक्तीना पश्य चापलन ॥ १५७ ॥ आसीन्मैत्री तु तावन्नौ
 यावद्देतुरभूत पुरा । सा गता सह तेनैव कालयुक्तेन हेतुना
 ॥ १५८ ॥ त्वं हि मे जातित शत्रु सामर्थ्यान्निवृत्ता गत । तत
 कृत्यमभिनिर्वृत्त प्रकृति शत्रुता गता ॥ १५९ ॥ सोऽहमेव प्रणी-
 तानि ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्त्वत । प्रविशेय कथ पाप त्वत् कृते
 तददस्व मे ॥ १६० ॥ त्वदीर्थेण प्रसुप्तोऽह मदीर्थेण तथा भवान् ।
 अन्योऽन्यानुग्रहे वृत्ते नास्ति भूय समागम ॥ १६१ ॥ त्वं हि
 सौम्य कृतार्थोऽयं निवृत्तायास्तथा वयम् । न ते, स्वयं मया कृत्य
 विद्विन्नन्यत्र भक्षणात् ॥ १६२ ॥ अहमन्न भवान् भोक्ता दुर्वलोऽह
 भवान् वली । नाययोर्विद्यते सन्धिविशुक्ते विषमे वले ॥ १६३ ॥
 स मन्येऽह तव पथा यस्मोच्चात् प्रत्यनन्तरम् । भक्ष्य प्रयस्ये नून
 सन्वापायेन कर्मणा ॥ १६४ ॥ भक्ष्याथं श्रवददस्व स युक्त
 षोडित चुधा । यास्त्वजा मतिदास्त्राय नून भक्षयिताद्य माम
 ॥ १६५ ॥ जानानि चुधितन्तु त्वामाहारसमयश्च ते । स त्व

मामभिसन्धाय भक्ष्य मृगयमे पुन ॥ १६६ ॥ त्वच्चापि पुत्रदारस्थो
 यत सन्धि सृजसे भवि । शुश्रूषा यतसे कर्त्तुं सखि मम न तत
 क्षमम् ॥ १६७ ॥ त्वया मा सहित दृष्ट्वा प्रिया भार्या सुताश्च ते ।
 कस्मात्ते मा न खादियुर्हृष्टा प्रणयिनस्त्वयि ॥ १६८ ॥ नाह त्वया
 समेष्ट्यामि वृत्तो हेतु समागमे । शिव ध्यायस्व मे स्वस्थ सुजत
 अरसे यदि ॥ ६९ ॥ यत्रोरणार्थंभूतस्य क्लिष्टस्य क्षिप्रतस्य च ।
 भक्ष्य मृगयमाणस्य क प्राज्ञो विषय व्रजेत ॥ १७० ॥ अस्ति
 तेऽस्तु गमिष्यामि दूरादपि तवोहिजे । नाह त्वया समेष्ट्यामि
 निवृत्तो भव लोमश ॥ १७१ ॥ यदि त्व सुकृत वेत्सि तत सख्य
 मनुसारय । विश्वस्त वाप्रमत्त वा एतदेव कृत भवेत ॥ १७२ ॥
 बलवत सन्निकर्षो हि न कटाक्षित प्रशस्त ते । प्रशान्तादपि मे
 पापात भेतव्य बलिन सदा १७३ ॥ यदि स्वाद्यं न ते कार्यं
 ब्रूहि किं करवाणि ते । काम सर्वं प्रत्यास्यामि न त्वात्मान कटा
 खन ॥ १७४ ॥ आत्मार्थं सन्ततिस्थाख्या राज्य रत्न धनानि च ।
 अपि सर्वस्वमुतसृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ १७५ ॥ ईश्वर्यधन
 रत्नाना प्राप्य मित्रे निवर्त्तताम । दृष्ट्वा हि पुनरावृत्तिर्जीविता
 मिति न श्रुतम् ॥ १७६ ॥ न त्वात्मन मस्पृदान धनरत्नवदिष्यते ।
 आत्मा हि सर्वत्र रक्ष्यो दारैरपि धनैरपि ॥ १७७ ॥ आत्म-
 रक्षणात्तन्नाशा सुपरीक्षितकारिणाम् । आपद्दो नोपपद्यन्ते पुत्र
 पाणा स्वदोषजा ॥ १७८ ॥ यत्रु सम्यग्विजानन्ति दुर्बला ये
 बलीयसम् । न तीपा चात्यते बुद्धि षास्त्वार्थकृतनियया ॥ १७९ ॥
 इत्यभिव्यक्तमेव स पलितनाभिभक्तित । माञ्जारीं प्रीडितो
 भूत्वा मूर्षिक वाक्यमप्रवीत् ॥ १८० ॥

लोमश उवाच । सत्यं यद्य त्वयाह वै मित्रद्रोहो विगर्हितः ।
 मन्मथ्येऽहं तव प्रशं यस्त्व मम हिते रत ॥ १८० ॥ सक्तवानय
 तत्त्वेन मया सन्निवृत्तदर्शनम् । न तु मामप्यथा साधो त्व ग्रहीतु

मिहाहंसि ॥ १८२ ॥ प्राणप्रदानं त्वत्तो मयि सौहृदमागतम् ।
 धर्मज्ञोऽस्मि गुणज्ञोऽस्मि कृतज्ञोऽस्मि विशेषत ॥ १८३ ॥ मित्रेषु
 वत्सलयास्मि लज्जक्तय विशेषत । तस्मादेवं पुन साधो मया
 चरितुमर्हसि ॥ १८४ ॥ त्वया हि वाच्यमानोऽह जह्या प्राणान्
 सबान्धव । विद्यमो हि बुधैर्दृष्टो महिषेषु मनस्विषु । यद्वैत
 दर्भतस्वन्न न त्व शङ्कितुमर्हसि ॥ १८५ ॥ इति सस्तूयमानोऽपि
 भार्जारेण स भूपिक । मनसा भावगम्भीर भार्जार वाक्यमब्र-
 वीत ॥ १८६ ॥ साधुभवान् श्रुतार्थोऽस्मि प्रीय च न च विश्वसे ।
 सस्तु वैर्वा धनौधैर्वा नाहं शक्य पुनस्त्वया ॥ १८७ ॥ न ह्यमित्रे
 वय यान्ति प्राज्ञा निष्कारण सखि । अस्मिन्नर्थे च गाथे हे निवी-
 धोऽनसा वृते ॥ १८८ ॥ शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्ति बली-
 यसा । समाहितशरेशुक्ता कृतार्थस्य न विश्वसेत ॥ १८९ ॥ न
 विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत । नित्य विश्वासघेदन्यान्
 परेषान्तु न विश्वसेत ॥ १९० ॥ तस्मात् सर्वास्ववस्थासु रक्षे
 ञ्जीवितमात्मन । द्रव्याणि सन्ततिर्यैव सर्वं भवति जीवत ॥ १९१ ॥
 सक्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वास परो मत । नृषु तस्मादविश्वास
 पुष्कल हितमात्मन ॥ १९२ ॥ बध्यन्ते न ह्यविश्वस्ता शत्रुभि-
 दुर्बला अपि । विश्वस्तास्तेषु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बले ॥ १९३ ॥
 तद्विधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्यो भार्जार सर्वदा । रक्ष त्वमपि
 चात्मान चाण्डालाज्जातिकिल्बिषात् ॥ १९४ ॥ स तस्य द्रवतस्त्वैव
 सन्नासाज्जातसाध्वस । शरत्वा हित्वा जवेनाशु भार्जान प्रययौ
 तत ॥ १९५ ॥ तत शास्त्राथतस्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मन । विद्याव्य
 पलित प्राज्ञो विलमन्यज्जगाम ह ॥ १९६ ॥ एव प्रज्ञावता बुद्ध्या
 दुर्बलेन महाबला । एकेन बहवोऽमित्रा पलितेनाभिसन्धिता
 ॥ १९७ ॥ अरिणापि समर्थेन सन्धि कुर्वीत पण्डित । भूपिकश्च
 विडालश्च मुक्तावन्तोऽन्यसयथात् ॥ १९८ ॥ इत्येव क्षत्रधर्मस्य

मया मार्गोऽनुदर्शितः । विस्तरेण महाराज संक्षेपमपि मे शृणु
 ॥ १८८ ॥ अन्योऽन्यकृतवैरो तु चक्रतु प्रीतिमुत्तमाम् । अन्यो
 ऽन्यमभिसन्धातु सम्वभूव तयोर्मति ॥ २०० ॥ तत्र प्राज्ञोऽभि-
 सन्धत्ते सम्यग्बुद्धिबलाययात । अभिसन्धीयते प्राञ्च प्रमाणादपि
 वा बुधैः ॥ २०१ ॥ तस्माद्भीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वमन् । न
 क्षमत्तयलति चलितो वा विनश्यति ॥ २०२ ॥ कालेन रिपुणा
 सन्धि काले मित्रेण विग्रहः । कार्यं इत्येव सन्धिज्ञा प्राङ्गर्निव्य
 नराधिप ॥ २०३ ॥ एतज्ज्ञात्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।
 अभियुक्तोऽप्रमत्तय प्राग्भयाद्भीतवच्चरेत् ॥ २०४ ॥ भीतवन्
 सन्धि कार्यं प्रतिसन्धिस्तथैव च । भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ता-
 भियोगतः ॥ २०५ ॥ न भयं विद्यते राजन् भीतस्यानागतं भयम् ।
 अभीतस्य च विग्रहमात सुमहज्जायते भयम् ॥ २०६ ॥ न भीन-
 रिति चात्यर्थं मन्त्रा देयं कथञ्चन । अविज्ञानादविज्ञातो गच्छे-
 दास्यददर्शितुः ॥ २०७ ॥ तस्माद्भीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वमन् ।
 कार्याणां गूढता बुद्ध्या नानृतं क्रिद्दिनाचरेत् ॥ २०८ ॥ एवमेत-
 न्नया प्रोक्तमितिहासं युधिष्ठिर । श्रुत्वा त्वं सुहृदा मध्ये यथावत्
 समुपाचर ॥ २०९ ॥ उपलभ्य मतिज्ञाग्रगामरिमितान्तरन्तथा ।
 सन्धिविग्रहकाले च मोक्षोपायस्तथापदि ॥ २१० ॥ शत्रुसाधारणो
 कृत्ये कृत्वा सन्धिं वलीयसाः । समागमे चरत्यज्ञा कृतार्थो न च
 विश्वमेतः ॥ २११ ॥ अविबुद्धा द्विवर्गेण नीतिमेता महीपते ।
 अभ्युत्तिष्ठ श्रुत्वाद्दम्भाद्बुधं सरत्तयन् प्रजा ॥ २१२ ॥ ब्राह्मणैवापि
 ते शान्ते यात्वा भयतु पाण्डव । ब्राह्मणा वै परं श्रेयो दिवि चेह
 न भारतम् ॥ २१३ ॥ एते धर्मस्य वत्तार कृतज्ञा सततं प्रभाः ।
 पूजिता शुभकर्तारः पूजयेत्तान्नराधिप ॥ २१४ ॥ रक्ष्य श्रेय
 परं राजन् यद्य कीर्तिष्ठ संप्रसन्नः । कुलमयं सन्ततिश्चैव यथा-
 न्यायं यथाक्रमम् ॥ २१५ ॥ दयोरिमं भारतं सन्धिविग्रहं शुभा-

षितं बुद्धिविषेपकारकम् । यथा त्ववेच्छ च्छितिमेन सर्वदा निपे-
वितव्यं नृप शत्रुमण्डलम् ॥ २१६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि माञ्जौरभूपिक-
संवादे अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तो मन्त्रो महाबाहो विश्वासो नास्ति
शत्रुषु । कथं हि राजा वर्त्तत यदि सर्वत्र नाश्रसेत ॥ १ ॥
विश्वासाद्धि परं राजन् राज्ञामुत्पद्यते भयम् । कथं हि नाश्रमन्
राजा शत्रून् जयति पार्थिव ॥ २ ॥ एतन्मे सशयं क्षिप्सि मनो मे
सप्रमुञ्चति । अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणुष्व राजन् यदुक्त ब्रह्मदत्तनिवशने ।
पूजन्त्या सह सम्वाद् ब्रह्मदत्तस्य भूपते ॥ ४ ॥ काम्पित्ये ब्रह्म
दत्तस्य त्वन्त पुरनिवासिनी । पूजनी नाम शकुनिदीर्घकाल सहो-
पिता ॥ ५ ॥ कृतज्ञा सर्वभूताना यथा वै जीवजीवक । सर्वज्ञा
सर्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्योनि गतापि सा ॥ ६ ॥ अभिप्रजाता सा तव
पुत्रमेक सुवर्चसम् । समकालञ्च राज्ञोऽपि दिव्या पुत्रो व्यजायत
॥ ७ ॥ तयोरर्थे कृतज्ञा सा खिचरी पूजनी सदा । समुद्रतीरं
सा गत्वा आजहार फलदधम ॥ ८ ॥ पुष्टार्थञ्च स्वपुत्रस्य राज
पुत्रस्य चैव च । फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ॥ ९ ॥
अमृतास्त्राद्सदृश बलतेजोभिवर्द्धनम् । आदायादाथ सैवाशु तयो
प्रादात् पुन पुन । ततोऽगच्छत् परा वृद्धिं राजपुत्र फलाशनात्
॥ १० ॥ तत स घातग्रा कक्षेण उद्धमानो नृपात्मज । ददर्श तं
पश्चिसुतं बाल्याद्गगत्य बालक । ततो बाल्याञ्च यत्नेन तेनाक्रीडित
पश्चिणा ॥ ११ ॥ शून्ये च तमुपादाव पश्चिणं समजातकम् । हत्वा
तत स राजेन्द्र घातग्रा दस्तमुपागमत ॥ १२ ॥ अथ सा पूजनी

राजन्नागम्य फलहारिका । अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले
 ॥ १३ ॥ वाय्वूर्ध्वमुखी वीना दृष्ट्वा मा तु हतं सुतम् । पूजनी
 दुःखसन्तप्ता रुद्धी वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ क्षत्रिये सद्गतं नास्ति
 न प्रीतिर्न च सौहृदम् । कारणात् सान्त्वयन्त्येते कृतार्थाः सन्त्य-
 जन्ति च ॥ १५ ॥ क्षत्रियेषु न विश्वासः, कार्यैः सर्वापकारिषु ।
 अपकृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकम् ॥ १६ ॥ अहमस्य करो-
 म्यद्य सदृशीं वैरघातनाम् । कृतघ्नस्य नृपस्य भृशं विश्वास-
 घातिनः ॥ १७ ॥ सहस्रभ्रातृद्वयस्य तथैव सहभोजिनः । अर-
 णागतस्य च बधस्त्रिविधं शैव पातकम् ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा चरणा-
 भ्यान् नैवे नृपसुतस्य सा । भिक्षा खस्या तत इदं पूजनी वाक्य-
 मब्रवीत् ॥ १९ ॥ इच्छ्येह कृतं पापं सद्यस्तद्धोपसर्पति । कृतं
 प्रतिकृतं येषां न नश्यति शुभाशुभम् ॥ २० ॥ पापं कर्म कृतं
 किद्विद्यदि तस्मिन् दृश्यते । नृपते तस्य पुत्रेषु पौत्रेष्वपि च ननुषु
 ॥ २१ ॥ ब्रह्मदत्त-सुतं दृष्ट्वा पूजन्त्या हतलोचनम् । कृते प्रति-
 कृतं मत्वा पूजनीमितमब्रवीत् ॥ २२ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच । अस्ति वै कृतमप्साभिरस्ति प्रतिकृतं त्वया ।
 तमयन्तत् समाभूतं वस पूजनि मा गम ॥ २३ ॥

पूजन्त्युवाच । मकृतकृतापराधस्य तथैव परिलम्बत । न
 तदधाः प्रयंसन्ति घेयस्तत्रापसपणम् ॥ २४ ॥ सान्त्वे प्रयुक्तो सततं
 कृतवैरे न विश्रमेत । क्षिप्रं स वध्यते मूर्ध्ने न हि वैरं प्रमान्यति
 ॥ २५ ॥ अस्योन्यकृतवैराणां पुत्रं पौत्रं नियच्छति । पुत्रपौत्र-
 विनाशे च परलोकं नियच्छति ॥ २६ ॥ सर्वथा कृतवैराणामवि-
 श्वासं सुखोदयम् । एकान्ततो न विश्वासः, कार्यो विश्वासघातकीः
 ॥ २७ ॥ न विश्रमेद्विश्रमेति विश्रमेति नातिविश्रमेत् । विश्वासा-
 दयमुत्पद्यमपि भूलं निहन्ति । कामं विश्वासघेदम्यान् परेषां
 न विश्रमेत् ॥ २८ ॥ माता पिता बान्धवानां परिष्टो भार्या, जग

वोजमात्रन्तु पुत्र । भ्राता शत्रुं क्लिन्नपाणिर्वयस्य आत्मा ह्येक
 सुखदुःखस्य भोक्ता ॥ २९ ॥ अन्योऽन्यकृतवैराणां न सन्निरूप-
 पद्यते । स च हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसम् ॥ ३० ॥ पूजित-
 स्यार्थमानाभ्या जन्तो पूर्वापकारिण । मनो भवत्यविश्वस्तं कर्म
 वासयतेऽवलान् ॥ ३१ ॥ . पूर्वं सम्मानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना ।
 जघ्नात्तत सत्त्ववान् स्थान शत्रो 'सम्मानितोऽपि सन् ॥ ३२ ॥ उषि
 तास्मि तवागारे दीर्घकालं समाश्रिता । तदिदं वैरमुत्पन्नं सुख-
 भाशुं प्रजान्यहम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच । यं कृतं प्रतिकुर्याद्वै न स तत्रापराधु यात ।
 अनृणास्तेन भवति वस पूजनि मा गम ॥ ३४ ॥

पूजन्युवाच । न कृतस्य च कर्तुंश्च सस्यं समीयते पुन ।
 हृदयं तत्र जानाति कर्तुंश्चैव कृतस्य च ॥ ३५ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच । कृतस्य चैव कर्तुंश्च कार्यं समीयते पुन ।
 वैरस्योपशमो हृष्ट पापं नोपाश्रुते पुन ॥ ३६ ॥

पूजन्युवाच । नास्ति वैरभतिक्रान्तं सान्त्वितोऽस्मीति नाश्रुसेत ।
 विश्वासादध्यते लोके तस्मात् श्रेयोऽप्यदर्शनम् ॥ ३७ ॥ तरसा धी
 न शक्यन्ते शस्त्रैः सुनिश्चितैरपि । साम्ना तेऽपि निरुह्यन्ते गजा
 इव करेणुभिः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच । सम्वासाज्जायते ह्येहो जीवितान्तकर-
 ष्वपि । अन्योऽन्यस्य च विश्वासं श्रुपचेन श्रुतो यथा ॥ ३९ ॥
 अन्योऽन्यकृतवैराणां सम्वासात्सुदुता गतम् । नैव तिष्ठति तद्वैरं
 एष्करस्यमिवोदकम् ॥ ४० ॥

पूजन्युवाच । वैरं पक्षसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिताः ।
 स्वीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससपत्नापराधजम् ॥ ४१ ॥ तत्र दाता न
 हन्तव्यं तद्विषयेण विशिष्यत । प्रकाशं वाप्रकाशश्च बुद्ध्या दोषवन्तः
 वसन्त ॥ ४२ ॥ कृतवैरे न विश्वासं कार्यंस्त्रिहं सुहृदपि । कृतं

संतिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ ४३ ॥ न विज्ञेन न पौरुषेन
 च सान्तेन वा श्रुतेः । वैरान्नि साम्यते राजनौर्वोऽग्निरिव सागरे
 ॥ ४४ ॥ न हि वैरान्निकञ्जुत-कर्म चाप्यपराधजम् । शान्त्य-
 ष्टया नृपते विना ह्येकतरत्तयात् ॥ ४५ ॥ सतकृतव्यायमानाभ्या-
 मनुपूर्वापकारिणः । नादेवो भितविश्राम-कर्म वासयते बलात्
 ॥ ४६ ॥ नैवापकार्यं कस्मिंश्चिदिहं ह्ययि तथा भवान् । उपिताग्निं
 शक्नेऽहन्ते नेदानीं विश्वसाम्यहम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मवृत्त उवाच । कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः
 क्रियाः । कालेनैते प्रवर्तन्ते क कस्येहापराध्यति ॥ ४८ ॥ तुल्य-
 ह्योभे प्रवर्त्तते मरणं जन्म चैव ह । कार्यते चैव कालेन तन्निमित्तं
 न जीवति ॥ ४९ ॥ वध्यन्ते युगपत् केचित् एकीकृत्य न चापरे ।
 कालो दहति भूतानि संप्राप्याग्निरिवेश्वरम् ॥ ५० ॥ नाहं प्रमाणं
 नैव त्वमन्योऽन्यं कारणं शुभे । कालो नित्यमुपादत्ते सुखं दुःखञ्च
 विद्विनाम् ॥ ५१ ॥ एवं वसेह सखेडा यथाकाममहिंसिता । यत्
 कृतं तत्तु मे चान्तं ह्यत्र वै श्वम पूजति ॥ ५२ ॥

पूजन्युवाच । यदि काल प्रमाण ते न वैरं कस्य चिद्भवेत् ।
 कस्मात्त्वपचितिं यान्ति वासवा वासवैर्हतेः ॥ ५३ ॥ कस्माद्देवा-
 सुराः पूर्वमन्योऽन्यमभिजघ्निरं । यदि कालेन निर्याणं सुखं दुःख
 भवाभवौ ॥ ५४ ॥ भिषजो भेषजं कर्त्तुं कस्माद्विच्छन्ति रोगिणः ।
 यदि कालेन पच्यन्ते भेषजौ किं प्रयोजनम् ॥ ५५ ॥ प्रजाप सुम-
 हान् कस्मात् क्रियते शोकसूर्च्छितैः । यदि काल प्रमाणन्ते कस्मा-
 द्दमोऽस्ति कर्त्तृषु ॥ ५६ ॥ तव पुत्रो ममापत्यं हतवान् स हतो
 मया । अनन्तरं त्रयाहस्य हन्तव्या हि नराधिप ॥ ५७ ॥ अहं
 हि पुत्रघोकेन हतपापा तवात्मजेः । यथा त्वदा प्रवर्त्तयं तथा
 तस्वह मे शृणु ॥ ५८ ॥ भद्रायं प्रीडनार्थञ्च नरा गच्छन्ति
 पक्षिणः । तनीयो नास्ति मयोगो बध्नन्त्याहने यम ॥ ५९ ॥

बधवन्धभयादिते मोक्षतन्त्रमुपाश्रिता । मरणोत्पातज दुःख प्राङ्ग
 वेदविदो जना ॥ ६० ॥ सर्वस्य दयिता प्राणा सर्वस्य दयिता
 सुता । दुःखादुद्दिगते सर्वं सर्वस्य सुखमीप्सितम् ॥ ६१ ॥
 दुःख जरा ब्रह्मदत्त दुःखमथ विपर्यय । दुःखज्ञानिष्टसम्बाधो
 दुःखमिष्टवियोजनम् ॥ ६२ ॥ बधवन्धकृत दुःख स्त्रीकृत सहज
 तथा । दुःख सुतेन सतत जनान् विपरिवर्त्तते ॥ ६३ ॥ न दुःख
 परदुःखे वै केचिदाङ्गरबुद्धयः । यो दुःख नाभिजानाति स जल्पति
 महाजने ॥ ६४ ॥ यस्तु शोचति दुःखार्त्तं स कथं वक्तुमुत्सहेत ।
 रसञ्च सर्वदुःखस्य यथात्मनि तथा परे ॥ ६५ ॥ यतकृतं ते मया
 राजस्त्वया च मम यत कृतम् । न तद्वर्षयतै शक्य व्यपोहितु
 मरिन्दम ॥ ६६ ॥ आवयो कृतमन्योऽन्यं पुनः सन्धिर्न विद्यते ।
 सत्त्वा सत्त्वा हि ते पुत्र नव वैर भविष्यति ॥ ६७ ॥ वैरमन्तिक
 भाषाद्य यं प्रीतिं कर्तुमिच्छात । मृगान्प्रयस्येव भग्नस्य यथा
 सन्धिर्न विद्यते ॥ ६८ ॥ निश्चिनश्चार्यशास्त्रज्ञैर्न विश्वासं सुखो-
 दय । उग्रना चैव गाये हे प्रह्लादायाब्रवीत् पुरा ॥ ६९ ॥ ये
 वैरिणो अद्भुते सत्ये सत्येतरेऽपि वा । बध्यन्ते अद्भुतानस्तु मध
 शुष्कदण्डैर्यथा ॥ ७० ॥ न हि वैराणि शाम्यन्ति कुले दुःखगतानि
 च । आख्यातारथं विद्यन्ते कुले वै ध्रियते पुमान् ॥ ७१ ॥ उप
 गच्छ तु वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिप । अथैनं प्रतिपिपद्यन्ति पूरुषं
 घटमिवाग्मानं ॥ ७२ ॥ सदा न विश्वसेद्राजा पापं कुलेहं कस्य-
 चित् । अपकृत्य परपा हि विश्वासाद्दुःखमश्नते ॥ ७३ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच । नाविश्वासाद्दिन्दतेऽथानीहन्ते चापि किञ्चन ।

भवात्स्वेकतरान्बिद्य मृतकल्पा भवन्ति च ॥ ७४ ॥

पूजन्त्युवाच । यस्यैह व्रणितौ पादौ पद्भ्याङ्ग परिस्पृशति ।
 स्पर्शते तस्य तौ पादौ सुशुभमपि भावत ॥ ७५ ॥ नेत्राभ्या
 मरुजाभ्या यं प्रातःवातमुदीक्षते । तस्य वायुरुजात्यथ नेत्रयो

भवति ध्रुवम् ॥ ७६ ॥ दृष्ट पश्यान्मासाद्य यो मोहादुपपद्यते ।
 आत्मनो बलमज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ७७ ॥ यस्तु वर्ष-
 मविज्ञाय चैत्रं कर्षति मानव । हीन पुरुषकारेण यस्य नैवा-
 श्रुते तत ॥ ७८ ॥ यस्तु तित्कं कप्रायम्वा स्वादु वा मधुर दहितम् ।
 आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ७९ ॥ पथ्यं सुह्ला
 तु यो मोहात् दृष्टमश्नाति भोजनम् । परिणाममविज्ञाय तदन्तं
 तस्य जीवितम् ॥ ८० ॥ दैव पुरुषकारस्य स्थितावन्योऽन्यसञ्चयात् ।
 उद्वाराणान्तु सत कर्म दैव ह्रीवा उपासते ॥ ८१ ॥ कर्म चात्म-
 दहित कार्यं तीक्ष्णम्वा यदि वा मृदु । अस्यतेऽकर्मशीलस्तु सदा-
 नर्थैरकिञ्चन ॥ ८२ ॥ तस्मात् सर्वं व्यापोद्धार्यं कार्यं एव परा-
 क्रम । सर्वस्वमपि सत्यज्य कार्यमात्महित नरै ॥ ८३ ॥ विद्या
 शीथ्यञ्च दाक्ष्यञ्च बल धैर्यञ्च पञ्चमम् । मित्राणि सहजान्याङ्ग-
 र्वर्त्तयन्तीह तैवंघा ॥ ८४ ॥ निवेग्नञ्च कुप्यञ्च चैत्र भार्या
 सुहृज्जन । एतान्युपहितान्याङ्ग सर्वत्र लभते पुमान् ॥ ८५ ॥
 सर्वत्र रमते प्राञ्च सर्वत्र च विराजते । न विभीषयते कश्चि
 ह्रीपिती न विभेति च ॥ ८६ ॥ नित्य बुद्धिमतोऽप्यर्थं स्वल्पकोऽपि
 विवर्द्धते । दाध्येण कुर्वत कर्म सयमात् प्रतिष्ठति ॥ ८७ ॥
 गृहस्त्रेहाववहाना नराणामल्लभेधसाम् । कस्त्री खादति मामानि
 माघमा शैगवा इव ८८ ॥ गृह चैत्राणि मित्राणि स्वदेय इति
 चापरे । इत्येवमवसीदन्ति नरा बुद्धिविपर्यये ॥ ८९ ॥ सत्
 पतेत् सहजाद्देशाद्गाधिदुर्मिच्छपीडितात् । अन्यत्र वस्तुं गच्छेद्वा
 वमेहा नित्यमानित ॥ ९० ॥ तस्मादन्यत्र यास्यामि वस्तु नाह-
 मिहोत्सहं । कृतमेतदनार्थं मे तव पुत्रे च पार्थिव ॥ ९१ ॥ कु-
 भार्याञ्च कुपुत्रञ्च कराजानं कुसीहृदन् । कस्यस्य कश्चिञ्च दूरत
 परिवर्जयित् ॥ ९२ ॥ कपत्रे नास्ति विश्राम कुमार्याथा कृतो
 रति । कराज्ये निव्र तिर्नास्ति कुट्टये नास्ति जीविका ॥ ९३ ॥

कुम्भिते सङ्गतिर्नास्ति नित्यमस्थिरसौहृदे । अत्रमान कुसम्बन्धे
 भवत्यर्थविपर्यये ॥ ९४ ॥ सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र
 मिद्वंति । तस्मिन् यत्र विश्वासः स देवो यत्र जीव्यते ॥ ९५ ॥
 यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रभासनः । भीरेव नास्ति
 सम्बन्धो हरिद्रयो वृभूपते ॥ ९६ ॥ भार्या देवोऽयं मित्राणि
 पुत्रसम्बन्धिवान्धवाः । एते सर्वे गुणवति धर्मनेत्रे महीपते ॥ ९७ ॥
 अधर्मज्ञस्य विलयः प्रजा गच्छन्ति निग्रहात् । राजा मूलं त्रिव-
 र्गस्य स्वप्रभक्तोऽनुपालयेत् ॥ ९८ ॥ बलिघड्भागमुद्धृत्य बलिं
 समुपयोजयेत् । न रक्षति प्रजा सम्यक् यः स पार्थिवतस्करः ॥ ९९ ॥
 दत्त्वाभयं यः स्वयमेव राजा न तत्र प्रमाणं कुरुतेऽर्थलोभात् । स
 सर्वलोकादुपलभ्य पापसोऽधर्मदुद्धिर्निरयः प्रयाति ॥ १०० ॥ दत्त्वा-
 भयं स्वयं राजा प्रमाणं कुरुते यदि । स सर्वसुखकृञ्ज्ञेयः प्रजा
 धर्मेण पालयन् ॥ १०१ ॥ माता पिता गुरुर्गोप्ता वृद्धिर्त्रैलोक्यो
 यमः । सप्त राशो गुणानेताम्भनुराहः प्रजापतिः ॥ १०२ ॥ पिता
 हि राज्ञा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पनः । तस्मिन् मिथ्याविनीतो
 हि तिर्यग्गच्छति मानवः ॥ १०३ ॥ सम्भावयति मातवः दीन-
 मणुप्रपद्यते । दहत्यग्निरिवानिष्टान् यमयन्नसतो यमः ॥ १०४ ॥
 दृष्टेषु विद्वज्जन्थान् कुवेर इव कामदः । गुरुर्धर्मोपदेशिनः गोप्ता
 च परिपालयन् ॥ १०५ ॥ यस्तु रक्षयते राजा पौरजानपदान्
 गुणैः । न तस्य भ्रश्यते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात् ॥ १०६ ॥
 स्वयं समुपजायन् हि पौरजानपदार्थिनम् । न सखः प्रेषते राजा
 द्रुहः लोके परत्र च ॥ १०७ ॥ मित्रोद्दिग्ना प्रजा यस्य करभारप्रपौ-
 ढिता । अनर्थविप्रसृष्टान्ते स गच्छति पराभवम् ॥ १०८ ॥ प्रजा
 यस्य विवर्द्धन्ते सरसीव मण्डोत्पलम् । स सर्वफलमायाजा स्वर्ग-
 लोके महीयते ॥ १०९ ॥ बलिना विग्रहो राजन् कटाक्षितः प्रथ-
 म्यते । बलिना विग्रहो यस्य कुपो राज्ञः कृतः सुखम् ॥ ११० ॥

भीष्म उवाच । सैवमुक्त्वा यकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिप ।
राजान मनतुश्राप्य जगामाभीप्सिता दिग्म् ॥ १११ ॥ एतत्ते
ब्रह्मदत्तस्य पूजय्या उह भाषितम् । मयोक्तं नृपतिश्रेष्ठ किमन्यत्
श्रांतुमिच्छसि ॥ ११२ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि ब्रह्मदत्तपूजनी-
संवादे एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । युगक्षयात् परिद्वीगे धर्मं लोकेषु भारत ।
दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्तयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ।
उत्सृज्यापि घृणा काले यथा वर्त्तत भूमिप ॥ २ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । भारद्वाजस्य सम्वाद राज्ञः शत्रु-
श्रयस्य च ॥ ३ ॥ राजा शत्रुश्रयो नाम सौवीरेण महारथ ।
भारद्वाजमुपागम्य पप्रच्छार्थविनिययम् ॥ ४ ॥ अलसस्य कथं
लिप्सा लब्धं केन विवर्षते । वद्धितं पाल्यते केन पालितं प्रणयत्
कथम् ॥ ५ ॥ तस्मै विनिश्चितार्थाय परिपृष्टोर्थनिश्चयम् । उवाच
ब्राह्मणो वाक्यं द्रुदं हेतुमदुत्तमम् ॥ ६ ॥ नित्यमुद्यतदण्डः न्या-
नित्यं विवृतपोरुपः । अस्त्रिदृष्टिदृशी च परेषां विवरानुग-
॥ ७ ॥ । नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्दिजते नरः । तस्मात् सर्वाणि
भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ ८ ॥ एवं दण्डं प्रशंसन्ति पण्डिता-
स्वस्वदर्शिनः । तस्माच्चतुष्टये तस्मिन् प्रधानो दण्ड उच्यते ॥ ९ ॥
हिन्दूमूले सधिष्ठाने सर्वेषां जीवनं हतम् । कथं हि शास्ता-
स्तिष्ठेयुस्मिन्नमूले वनस्यसौ ॥ १० ॥ मूलमेवाहितस्मिन्द्यात् पर-
पक्षस्य पण्डितः । ततः महायानं पक्षञ्च मूलमेवानुसाधयेत् ॥ ११ ॥
समन्वितं सविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् । आपदासदकालेन

कुर्वीत न विचारयेत् ॥ १२ ॥ वाङ्मात्रेण विनीत स्याद्द्रुदयेन
 यथा क्षुर । अक्षपूर्वाभिभाषी च कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ १३ ॥
 सपत्नसहिने कार्यं कृत्वा सन्धि न विप्रवसेत् । अपक्रामेत्तत शीघ्रं
 कृतकार्यो विचक्षण ॥ १४ ॥ शत्रुञ्च मित्ररूपेण सान्तु नैवामि
 सान्तुयेत् । नित्यशयोद्विजेत्तस्माद्दृष्टहात सर्पयुतादिव ॥ १५ ॥
 यस्य बुद्धि परिभवेत्तमतीतेन सान्तुयेत् । अनागतेन दुष्पुत्र
 प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ॥ १६ ॥ अञ्जलि शपथ सान्तु प्रणम्य शिरसा
 वदेत् । अशुप्रमार्जनञ्चैव कर्तव्य भूतिमिच्छता ॥ १७ ॥ वहेद्-
 मित्र स्तब्धेन यावत् कालस्य पर्यय । प्राप्तकालन्तु विज्ञाय
 भिन्याघटमिवाश्रयति ॥ ८ ॥ सुहृत्तमपि राजेन्द्र तिन्युकालात-
 वञ्चलेत् । न तुपाग्निरिवार्निर्धूमयेत् चिर नर ॥ १९ ॥ नाना
 र्थिकाऽथसम्बन्ध कृतघ्नेन समाचरेत् । अर्थी तु शक्यते भोक्तु
 हृतकार्यावमनपते ॥ २० ॥ तस्मात् सर्वाणि कार्याणि सावधिषाणि
 कारयेत् । कोकिलस्य वराहस्य मेरो शूनप्रस्य वैश्वान । नटस्य
 भक्तिमित्रस्य यत अयस्तत समाचरेत् ॥ २१ ॥ उत्थायोत्थाय
 गच्छेत् नित्ययुक्तो रिपोऽहान् । कुशलज्ञास्य पृच्छेत् यदप्य
 कुशल भवत ॥ २२ ॥ नालसा प्राप्नुवन्त्यर्थान्न ह्रीवा नाभिमानिन ।
 न च लोकवराङ्गीता न वै शश्वत प्रतीक्षण ॥ २३ ॥ नात्मच्छिद्र
 रिपुविद्यात् विद्याच्छिद्र परस्य तु । गूहेत कूर्म इवाङ्गानि
 रक्षेद्विवरमात्मन ॥ २४ ॥ वक्रवच्चिन्तयेदर्थान् सिद्धवच्च परा
 क्रमेत् । वक्रवच्चावलुम्पेत शरञ्च विनिष्पतत् ॥ २५ ॥ पानमञ्चा-
 स्तथा नार्थो मृगया गीतवादितम् । एतानि युक्त्या सेवेत प्रसङ्गो
 ह्यत्र दोषवान् ॥ २६ ॥ कुर्यात्तृणमय चाप शयीत मृगयायिकाम् ।
 अन्ध स्यादन्धवेलाया वाधिर्यमपि सञ्चयेत् ॥ २७ ॥ दिशकालौ
 समासाद्य विक्रमेत विचक्षण । दिशकालव्यतीतो हि विक्रमो
 निष्कलो भवेत् ॥ २८ ॥ कालाकालौ सम्प्रार्थ्य दत्तावलमयात्मन ।

परस्परं बलं ज्ञात्वा तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ २८ ॥ दृष्टेनोपनतं
यत्नं यो राजा न निवच्छति । स मृत्युमुपपद्यते गर्भमश्रुतरी
यथा ॥ ३० ॥ सुपुष्पितः स्यादफलं फलवान् स्याद्दुरारुहः ।
आसः स्यात् पक्षमहागो न च शीर्यति कच्यचित् ॥ ३१ ॥ आशं
काकवतीं कुर्घ्यात्ताञ्च विज्ञेन योजयेत् । विघ्नं निमित्ततो ब्रूयात्
निमित्तत्वाभिहेतुतः ॥ ३२ ॥ भीतवत संविधातव्यं यावद्भयमना-
गतम् । आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्त्तव्यमभीतवत् ॥ ३३ ॥ न संशय
मनारुह्य नरो मद्राणि पश्यति । संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति
पश्यति ॥ ३४ ॥ अनागतं विजानीयात् यच्छेद्भयमुपस्थितम् । पुन-
रुच्छं हिमस्यात् किञ्चिदनिच्छतं निष्कामयेत् ॥ ३५ ॥ प्रत्युपस्थितफालस्य
सुखस्य परिवर्त्तनम् । अनागतसुखाशा च नैव बुद्धिमतां नयः
॥ ३६ ॥ योऽरिणा सह सन्धाय सुखं स्वपिति विश्रमन् । स
दृचाग्रे प्रसप्तो वा पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥ कर्मणा येन तेनैव
श्रुदुना दारुणेन च । उदरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८ ॥
ये सपत्नाः सपत्नानां सर्वांस्तानुपसेवयेत् । आत्मनश्चापि बोद्धव्या-
यारा विनिहता परैः ॥ ३९ ॥ चारस्वविदितं कार्यं आत्मनोऽथ
परस्य च । पापण्डांस्तापसादीथ परराष्ट्रे प्रवेशयेत् ॥ ४० ॥
उदानेषु विहारेषु प्रप्रास्तावसथेषु च । पानागारैः प्रवेशेषु तीर्थेषु
च समासु च ॥ ४१ ॥ धर्माभिचारिणः पापाद्यौरा लोकस्य कण्टकाः ।
समागच्छन्ति तान् बुद्ध्वा नियच्छेच्छ्रमयीत च ॥ ४२ ॥ न विश्व-
मेदविश्वस्ते विश्वंस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमध्येति नाप-
रीक्ष्य च विश्वसेत् ॥ ४३ ॥ विश्वासयित्वा तु परं तत्त्वभूतेन
हेतुना । अथास्य प्रहरेत् काले किञ्चित् विश्वसिते पदे ॥ ४४ ॥
अशङ्कमपि शङ्केतं नित्यं शङ्केतं शङ्कितान् । भयं शङ्कितान्जातं
अमूलमपि कुन्तति ॥ ४५ ॥ अवधानेन मौनेन कपायेण जटाजिनः ।
विश्वामयित्वा देष्टारमवलम्बेद्यथा हक ॥ ४६ ॥ पुत्री वा यदि

वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत । अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणः
 हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ ४७ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्य-
 मजानत । उत्पद्यप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शासनम् ॥ ४८ ॥ अभ्यु-
 त्यानाभिवादाभ्या सम्प्रदानेन केनचित् । प्रतिपुष्पफलाघाती तीक्ष्ण-
 तुण्ड इव द्विज ॥ ४९ ॥ नाच्छित्त्वा परममाणि नाकृत्वा कर्म
 दारुणम् । नाहत्वा मतस्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ ५० ॥
 नास्ति ज्ञात्वा रिपुनाम मित्रस्वापि न विद्यते । सामर्थ्ययोगा-
 ज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ५१ ॥ अमित्र नैव सुहृते वदन्त
 कारणान्यपि । दुःख तत्र न कर्त्तव्यं हन्यात् पूर्वापकारिणम् ॥ ५२ ॥
 सग्रहानुग्रहे यत्र सदा कार्याऽनसूयता । निग्रहस्यापि यत्रेन
 कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ५३ ॥ प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहृत्यैव
 प्रियोत्तरम् । असिनापि गिरश्चित्त्वा शोचेत् च रुद्रेत् च ॥ ५४ ॥
 निमन्त्रयति सान्त्वेन सम्मानेन तितिष्ठया । लोकाराधनमित्थेत्
 कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ५५ ॥ न शुष्कवैरं कुर्वीत बाहुभ्या न
 नदीं तरेत् । अनर्थकमनायुष्य गोविपाणस्य भक्षणम् । दन्ताद्य
 परिशृज्यन्ते रसस्यापि न लभ्यते ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गस्त्रिविधा पीडा
 अनुवन्धास्तथैव च । अनुवन्ध तथा ज्ञात्वा पीडास्तु परिर्वर्जयेत्
 ॥ ५७ ॥ ऋणशेषमग्निशेषं शत्रुशेषन्तथैव च । पुनः पुनः प्रव-
 र्द्धन्ते तस्मात् शेषमकारयेत् ॥ ५८ ॥ वर्द्धमानं तस्य तिस्रेत् परि-
 भृताश्च शत्रवः । जनयन्ति भयं तीव्रं व्याधयथाप्युपेक्षिता ॥ ५९ ॥
 नासम्यक्कृतकारी स्याद्प्रमत्तः सदा भवेत् । कण्ठकोऽपि हि
 दुष्किन्नी विकारं कुरुते चिरम् ॥ ६० ॥ ब्रधेन च मनुष्याणां
 मार्गाणां दूषणेन च । आगाराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत्
 ॥ ६१ ॥ शूद्रदाष्टर्वकानीनं स्वचेष्टं सिद्धविक्रमम् । अनुहिम्न
 काकग्रह्णी भुजङ्गचरितश्चरेत् ॥ ६२ ॥ शूरमन्त्रलिपातेन भीरु
 भेदेन भेदयेत् । लुब्धमर्थप्रदानेन समं तुल्येन विग्रहे ॥ ६३ ॥

अणीमुख्योपजापेषु वल्लभानुनयेषु च । अमात्यान् परिरक्षित भेद-
सङ्घातयोरपि ॥ ६४ ॥ मृदुरित्यवजानन्ति तीक्ष्ण इत्युद्विजन्ति च ।
तीक्ष्णकाले भवेत्तीक्ष्णो मृदुकाले मृदुर्भवेत् ॥ ६५ ॥ मृदुनैव मृदुं
द्विन्धि मृदुना हन्ति दारुणम् । नामार्धं मृदुना किञ्चित्तस्मा-
त्तीक्ष्णातरो मृदुः ॥ ६६ ॥ काले मृदुर्यो भवति काले भवति
दारुणः । प्रसाधयति कृत्यानि शत्रुह्नायधितिष्ठति ॥ ६७ ॥
पण्डितेन विरुद्धः सन् दूरस्थोऽस्मीति नाश्रयेत् । दीर्घी बुद्धिमतो
बाह्व याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ६८ ॥ न तत्तरेद्यस्य न पार-
मुत्तरेन्न तद्वरेद्यत् पुनराहरेत् परः । न तत् खनेद्यस्य न भूल-
मुदरेन्नतं हन्याद्यस्य शिरो न पातयेत् ॥ ६९ ॥ इतीदमुक्तं
वृजिनाभिसंज्ञितं न चैतदिवं पुरुष समाचरेत् । परप्रयुक्तेन कथं
विभावयेदतो मयोक्तं भवती हितार्थिना ॥ ७० ॥

भीष्म उवाच । यथावदुक्तं वचनं हितार्थिना निश्चय्य विप्रेण
शुवीरराष्ट्रपः । तथाकरोहोक्वमदीनचेतनः त्रियस्र दीप्तां बुभुजे
सबान्धवः ॥ ७१ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कणिकोपाख्याने
चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिलङ्घिते ।
अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मतां गते ॥ १ ॥ मर्यादासु विन-
ष्टासु क्षुभिते धर्मनियये । राजभिः पीडिते लोके परैर्वापि विशा-
म्भते ॥ २ ॥ सर्वायमेषु भूदेषु कर्मसूपहतेषु च । कामालोभाच्च
मोहाच्च भयं पश्यत्सु भारत ॥ ३ ॥ अविश्वस्तेषु सर्वेषु नित्यं
भूतेषु पार्थिव । निष्कृत्या हन्यमानेषु वञ्चयत्सु परस्परम् ॥ ४ ॥
सम्पदीप्तेषु द्वेषेषु ग्राह्येण चातिपीडिते । अवर्षति च पल्लव्ये

मियो भेदे समुत्थिते ॥ ५ ॥ सर्वस्मिन् दस्युसाङ्गते पृथिव्यामुप-
जीवने । केन खिद्रब्राह्मणो जीवेष्वाधम्ये काल आगते ॥ ६ ॥
अतितित्तु पुत्रपौत्राननुक्रीषान्तराधिप । कथमापतसु वर्त्तत तन्मे
ब्रूहि पितामह ॥ ७ ॥ कथञ्च राजा वर्त्तत लोके कलुषता गते ।
कथमर्थान्ध धर्मान्ध न हीयैत परन्तप ॥ ८ ॥

भोष्म उवाच । राजभूला भंडाबाहो योगक्षेमसुहृदय ।
प्रजासु व्याधयथैव मरणाञ्च भयानि च ॥ ९ ॥ कृतं वेता हापरञ्च
कलिय भरतर्षभ । राजभूला इति गतिर्मम नास्त्वत्र संशय ॥ १० ॥
तस्मिन्स्वभ्यागते काले प्रजाना दोषकारके । विज्ञानबलमास्थाय
जीवितव्य भवेत्तदा ॥ ११ ॥ अद्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरा-
तनम् । विश्वामित्रस्य सभ्वाद् चाख्डालस्य च पक्षणे ॥ १२ ॥
वेताहापरयो सभ्यौ तदा देवविधिक्रमात् । अनादृष्टिरभूद्वोरा
लोके दादृश्वार्पिकी ॥ १३ ॥ प्रजानामतिवृद्धाना युगान्ते समुप-
स्थिते । वेताविमोक्षसमये हापरे प्रतिपादने ॥ १४ ॥ न त्वर्ष
सदृसाच्च प्रतिलोमोऽभवद्गुरु । जगाम दक्षिण मार्गं सोमो
व्यावृत्तलक्षण ॥ १५ ॥ नावस्थायोऽपि तत्राभूत् कृत एवाभ्र-
राजय । नय संचित्ततोयौषा किञ्चिदन्तर्गतास्तत ॥ १६ ॥
गरासि परितथैव कृपा प्रस्रवणानि च । हतलिपो न लक्ष्यन्ते
निर्गर्गाद्वैकारितात् ॥ १७ ॥ उपशुष्कजलस्वाया विनिवृत्तसमा-
प्रया । निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वण्ट्कारमङ्गला ॥ १८ ॥ सच्चिद-
ब्रह्मिगोरक्षा निवृत्तविषण्णपणा । निवृत्तयूपसञ्चारा विप्रनट-
मन्नीक्षया ॥ १९ ॥ अस्मिन्स्रवसहीर्षा मद्भाभूतारवाकला ।
गूयभूमिठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ॥ २० ॥ कनिश्चौरै क्वचि-
क्लृप्तै क्वनिद्राजभिरातुरै । परस्परमवाञ्छैव गूयभूमिठनिर्जना
॥ २१ ॥ गनदैवतसंख्याना स्रक्मोहनिराङ्गता । गोऽजाविमद्विधी-
नीना परस्परपराङ्गता ॥ २२ ॥ हतविप्रा एतारक्षा प्रनटौघसि

सञ्जया । सर्वभूततरुप्राया बभूव वसुधा तदा ॥ २३ ॥ तस्मिन्
 प्रतिभये काले क्षते घर्मे युषिष्ठिर । वभ्रसु क्षुधिता मर्त्या खाद-
 माना परस्परम् ॥ २४ ॥ ऋषयो नियमास्थङ्गा परित्यज्याग्नि-
 देवता । आश्रमान् सपरित्यज्य पर्येषान्नितस्तत ॥ २५ ॥ विश्वा-
 मित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतन । क्षुधापरिगतो धीमान्
 समन्तात् पर्येषावत ॥ २६ ॥ त्यक्त्वा दाराञ्च पुत्राञ्च कस्मिन्निष्पन्न-
 ससद्दि । मैत्र्याभक्ष्यसमी भूत्वा निरग्निरनिकेतन ॥ २७ ॥ स
 कटाचित् परिपतन् श्वपचाना निवेशनम् । हिस्राणा प्राणिघाता-
 नामाससाद् वने क्वचित् ॥ २८ ॥ विभिन्नकलसाकीर्णं श्ववर्म्म-
 च्छेदनायुतम् । वराहखरभगास्थिकपालघटसङ्कलम् ॥ २९ ॥
 मृतचैलपरिस्तोषं निर्मात्यकृतभूषणम् । सर्पनिर्मोकमालाभि कृत-
 चिह्न कुटीमठम् ॥ ३० ॥ कुक्कुटाराववद्गल गर्दभध्वनिनादितम् ।
 उहोपद्भि खरैर्वाक्यै कलहद्भि परस्परम् ॥ ३१ ॥ उलूकपक्षि-
 ष्वजिभिर्देवतायतनैर्हतम् । लोहघण्टापरिष्कार श्वयूथपरि-
 वारितम् ॥ ३२ ॥ तत् प्रविश्य क्षुधाविष्टो विश्वामित्रो महानृपि ।
 आहारान्वेषणे युक्त पर यत्र समास्थित ॥ ३३ ॥ न च क्वचि-
 द्दविन्दत् स भिक्षमाणोऽपि कौशिक । मासमन्नं फलं मूलमन्यहा
 तत्र किञ्चन ॥ ३४ ॥ अहो कृच्छ्र मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिक ।
 पपात भूमौ दौर्बल्यात् तस्मिन्नाण्डालपक्वणे ॥ ३५ ॥ स चिन्तया-
 माम मुनि किन्नु मे सुकृत भवेत् । कथं त्वया न मृत्यु स्यादिति
 पार्थिवसत्तम ॥ ३६ ॥ स ददर्श श्वमासस्य कुतस्त्री वितता मुनि ।
 षाण्डालस्य गृहे राजन् सद्य शस्त्रहतस्य वै ॥ ३७ ॥ सचिन्त-
 यामास तदा स्तैन्य कार्यमितो मया । न हीदानौमुपायो मे
 विद्यते प्राणधारणे ॥ ३८ ॥ आपतसु विहित स्तैन्य विप्रिष्टञ्च
 महीयस । विप्रेण प्राणरक्षायं कर्तव्यमितिनिश्चय ॥ ३९ ॥
 हीनाहादे वमारी स्यात् समानात्तदनन्तरम् । असंशये वाददीत

विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ ४० ॥ सोऽहमन्यावसानाय हराम्येनां
प्रतिग्रहात् । न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्रवजाधनीम् ।
एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महासुनिः । तस्मिन् द्वेषे स
सुखाप श्रवचो यत्र भारत ॥ ४१ ॥ स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते
चाण्डालपङ्कणे । शनैरुत्थाय भगवान् प्रविवेश कुटीमतः ॥ ४२ ॥
सुषुप्त इव चाण्डालः श्लेष्मापिहितलोचनः । परिभिन्नस्वरौ रुचः
प्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥ ४३ ॥

श्रवच उवाच । कः कुतन्त्रीं घटयति सुप्ते चाण्डालपङ्कणे ।
जागर्मि नात्र सुप्तोऽस्मि हतोऽसीति च टारुणः ॥ ४४ ॥ विश्वा-
मित्रस्ततो भीतः सहसा तमुवाच ह । तत्र व्रीडाकुलमुख सोढेग-
स्तेन कर्मणा ॥ ४५ ॥ विश्वामित्रोऽहमायुष्मन्नागतोऽहं बुभूक्षितः ।
मा वधीर्मम सदुद्धे यदि सम्यक् प्रपश्यसि ॥ ४६ ॥ चाण्डाल-
स्तद्वच श्रुत्वा महर्षिर्भावितात्मनः । शयनादुपसंभ्रान्त उद्ययौ प्रति
तं ततः ॥ ४७ ॥ स विशुद्ध्याश्रुनेवाभ्यां बद्धमानात् कृताञ्जलिः ।
उवाच कौशिकं रात्रौ ब्रह्मन् किन्ते विकीर्षितम् ॥ ४८ ॥ विश्वा-
मित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिचान्द्रयन् । क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरि-
ष्यामि श्रवजाधनीम् ॥ ४९ ॥ क्षुधित कल्पुषं यातो नास्ति ह्री-
रयनात्पिन । क्षुच्च मां द्रूपयत्यत्र हरिष्यामि श्रवजाधनीम् ॥ ५० ॥
अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा । दुर्वली नष्टसंशय
मध्यामध्यविर्वाञ्जित । सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्रवजा-
धनीम् ॥ ५१ ॥ अटन् भैक्ष्यं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ।
तदा बुद्धि कृता पापे हरिष्यामि श्रवजाधनीम् ॥ ५२ ॥ अग्निमुखं
पुरोधाय देवानां शुचिपाङ्गिभूः । यथावत् सर्वभुग्ब्रह्मा तथा मां
विदि धर्मतः ॥ ५३ ॥ तमुवाच स चाण्डालो महर्षे शृणु मे
वच । श्रुत्वा तत्त्वं तथा तिष्ठ यथा धर्मो न हीयते ॥ ५४ ॥ धर्मं
तवापि विप्रर्षे शृणु यत्ते प्रवीम्यहम् । शृगालाद्धर्मं खानं प्रव-

दन्ति मनीषिणः । तस्याप्यधम लक्ष्यं शरीरस्य श्रवणाधनी ॥ ५५ ॥
 नेदं सम्यक् व्यवसितं महर्षे धर्मगर्हितम् । चाण्डालस्वस्य हरण-
 मभक्ष्यस्य विधेयतः ॥ ५६ ॥ साध्वन्यमनुपश्य तमुपायं प्राणधारणे ।
 न मांसलोभात्तपसो नाशस्ते स्यान्महामुने ॥ ५७ ॥ जानता विहितं
 धर्मं न कार्यो धर्मसङ्करः । मा स्म धर्मं परित्याचीस्त्वं हि धर्म-
 भृताम्बरः ॥ ५८ ॥ विश्वामित्रस्ततो राजन्नित्युक्तो भरतपंभ ।
 क्षुधार्तः प्रत्युवाचेदं पनरेव महामुनिः ॥ ५९ ॥ निराहारस्य
 सुमहान्ममं कालोऽभिधावतः । न विद्यतेऽप्युपायश्च कश्चिन्मे प्राण-
 धारणे ॥ ६० ॥ येन येन विधेयिण कर्मणा येन केनचित् । अभ्य-
 ञ्जीवेत् साद्यमान समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ६१ ॥ ऐन्द्रो धर्मः
 क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथान्निकः । ब्रह्मवर्द्धिमम वलं भक्ष्यामि
 शमयन् क्षुधाम् ॥ ६२ ॥ यथा यथैव जीवेहि तत् कर्त्तव्यमहेलया ।
 जीवितं मरणात् येयो जीवन् धर्ममवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ सोऽहं
 जीविनमाकाङ्क्षन्नभक्ष्यस्यापि भक्षणम् । व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्भवा-
 ननुमन्यताम् ॥ ६४ ॥ जीवन् धर्मं चरिष्यामि प्रणोतुस्याम्यशुभानि
 तु । तपोभिर्विद्यया चैव ज्योतींषीव महत्तमः ॥ ६५ ॥

श्रवण उवाच । नैतत् खादन् प्राप्नुते दीर्घमायुर्नैव प्राणा-
 न्नामृतस्येव तप्तः । भिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽन्तु श्रवणो
 श्वा क्षमक्ष्यो द्विजानाम् ॥ ६६ ॥

विश्वामित्र उवाच । न दुर्मित्तिं सुलभं मांसमन्यत् श्रवणक
 नान्यन्मम चास्ति वित्तम् । क्षुधार्तथाहमगतिर्निराशः श्रवमांसे-
 ऽस्मिन् पङ्क्यान् साधु मन्ये ॥ ६७ ॥

श्रवण उवाच । पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वै विधः ।
 यथा शास्त्रं प्रमाणन्ते माभक्ष्ये मानसं कथा ॥ ६८ ॥

विश्वामित्र उवाच । अगस्तेनासुरो जग्धो वातापि क्षुधितेन
 वै । अहमापहतः क्षुत्तो मक्षयिष्ये श्रवणाधनीम् ॥ ६९ ॥

शुभपच उवाच । भिक्षामन्यामाहरेति न च कर्तुमिहार्हसि ।
न नूनं कार्यमेतद्देहं हर कामं श्रुजाघनीम् ॥ ७० ॥

विश्वामित्र उवाच । शिष्टा वै कारणं धर्मं तद्दृष्टमनुवर्तये ।
परां मेध्याघनादिना भक्ष्यां मन्ये श्रुजाघनीम् ॥ ७१ ॥

शुभपच उवाच । असता यत् समाचीर्यं न स धर्मः सनातनः ।
नाकार्यमिह कार्यं वै मा कृत्स्नाशुभं कृथाः ॥ ७२ ॥

विश्वामित्र उवाच । न पातकं नावमतमृषिः सन् कर्तुमर्हति ।
समौ च श्रुशृगौ मन्ये तस्माद्भुञ्जे श्रुजाघनीम् ॥ ७३ ॥

शुभपच उवाच । यद्ब्राह्मणार्थं कृतमर्थितेन तेनधिणा तद-
वस्थाधिकारे । स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति सर्वैरुपायैर्गुरवो हि
रक्ष्या ॥ ७४ ॥

विश्वामित्र उवाच । मित्रञ्च मे ब्राह्मणस्यायभात्मा प्रियञ्च मे
पूज्यतमय लोके । तं भर्तुकामोऽहमिमा जिहीर्षं नृशंसानामीद-
शानां न विश्ये ॥ ७५ ॥

शुभपच उवाच । कामं नरा जीवितं सन्त्यजन्ति न चाभक्ष्ये
कञ्चित् कुर्यन्ति बुद्धिम् । सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीह विदन् प्रियञ्च
कामं सहितं क्षुधैव ॥ ७६ ॥

विश्वामित्र उवाच । स्थाने भवेत् सशयः प्रेत्यभावे नि संशयः
कर्मणा वै विनाशः । अहं पुनर्ब्रतनित्यं श्रमात्मा मूलं रक्ष्यं
भक्षयिष्याम्यभक्ष्यम् ॥ ७७ ॥ बुद्ध्यात्मके व्यक्तमस्तीति पुण्यं
मोहात्मके यत्र यथा श्रुमन्ते । यद्यप्येतत् सशयात्मा चरामि नाहं
भविष्यामि यथा त्वमेव ॥ ७८ ॥

शुभपच उवाच । गोपनीयमिदं तु खमिति मे निश्चिता मतिः ।
दुष्कृतोऽब्राह्मण सन्नं यस्त्वामहमुपालभे ॥ ७९ ॥

विश्वामित्र उवाच । पितृण्येवोदकं गावो मण्डूकेषु रुवतस्वपि ।
न तेऽधिकारी धर्मोऽस्ति मा भूरात्मप्रशंसकः ॥ ८० ॥

शुभपच उवाच । सुहृद्भूतानुशासे त्वां कृपा हि त्वयि मे हिज ।
यदिदं श्रेय आधत्स्व मा लोभात् पापकं कृयाः ॥ ८१ ॥

विश्वामित्र उवाच । सुहृद्वे तं सुखिप्सुश्रेयापदो मां समु-
हर । जानेऽहं धर्मतोऽत्मानं शौनीमुत्सृज्य जाघनीम् ॥ ८२ ॥

शुभपच उवाच । नैवोत्सहे भवतो दातुमेतां नोपेक्षितुं ह्यय-
माणं स्वमन्नम् । उभौ स्यावः पापलोकावलिप्तौ दाता चाहं
ब्राह्मणस्त्वं प्रतीच्छन् ॥ ८३ ॥

विश्वामित्र उवाच । अद्याहमेतत् वृजिनं कर्म कृत्वा जीव-
श्चरिष्यामि महापवित्रम् । स पूतात्मा धर्ममेवाभिपत्स्ये यदेतयो-
गुरुं तदे ब्रवीहि ॥ ८४ ॥

शुभपच उवाच । आत्मैव साक्षी कुलधर्मकृत्ये त्वमेव जानासि
यद्वत् दुष्कृतम् । यो ह्यद्रियाद्भ्रष्टमिति शुभासं मन्ये न तस्यास्ति
विवर्त्तनोयम् ॥ ८५ ॥

विश्वामित्र उवाच । उपाटाने खादने चास्ति दोषः कार्या-
त्यये नित्यमत्रापवादः । यस्मिन् हिंसा नानृतं वाघलेणोऽमघ-
क्रिया यत्र न तहरीवः ॥ ८६ ॥

शुभपच उवाच । यद्येष हेतुस्तव खादनेऽस्य न ते वेदः कारणं
नार्थधर्मः । तस्माद्दक्षोऽमघणे वा दिजेन्द्र दोषं न पश्यामि यथे-
दमत्र ॥ ८७ ॥

विश्वामित्र उवाच । नैवातिपापं मघमाणस्य दृष्टं सुरान्तु
पीत्रा पततीति शब्दः । अन्योऽन्यकार्याणि यथा तथैव न पाप-
मात्रेण कृतं हिनस्ति ॥ ८८ ॥

शुभपच उवाच । अस्मानतो हीनतः कुष्ठितारा तदिदंमं
वाचते साधुवृत्तम् । श्रानं पुनर्यो स्वमतेऽभिसृष्टात्तेनापि दण्डः
सन्नित्य एव ॥ ८९ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा निवृत्ते मातङ्गं कौशिकं तदा ।

विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाषनीम् ॥ ८० ॥ ततो जग्राह
 स श्वार्जं जीवितार्थी महामुनिः । सदारस्तामुपाहृत्य वने भोक्तु-
 मियेष स ॥ ८१ ॥ तथास्य बुद्धिरभवत् विधिनाह श्वजाषनीम् ।
 मच्चयामि यथाकामं पूर्वं सन्तर्ष्य देवता ॥ ८२ ॥ ततोऽग्निमुप-
 संहृत्य ब्राह्मणेण विधिना मुनि । ऐन्द्राम्नेयेन विधिना चरुं अपयत
 स्वयम् ॥ ८३ ॥ तत समारभत् कर्म देवं पितृप्रद्व भारत । आह्वय
 देवानिन्द्रादीन् भागं भाग विधिक्रमात् ॥ ८४ ॥ एतस्मिन्नेव काले
 तु प्रववर्ष स वासव । सञ्जीवयन् प्रजा सर्वा जनयामास चौघ्रधी
 ॥ ८५ ॥ विश्वामित्रोऽपि भगवास्तपसा दग्धकिल्बिष । कालेन
 महता सिद्धिमवाप्त परमाद्भुताम् ॥ ८६ ॥ स संहृत्य च तत् कर्म
 अनास्वाद्य च तद्वि । तोषयामास देवाश्च पितृंश्च द्विजसत्तम
 ॥ ८७ ॥ एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषु । सर्वो-
 पायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ ८८ ॥ एता बुद्धिं समा-
 स्थाय जीवितव्यं सदा भवेत् । जीवन् पुण्यमवाप्नोति पुरुषो भद्र-
 मश्नुते ॥ ८९ ॥ तस्मात् कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये । बुद्धि-
 भास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्त्तितव्यं कृतात्मना ॥ ९० ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि विश्वामित्र
 संवादे एकचत्वारिंशदधिकप्रतोऽध्याय ॥ १४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदि घोरं समुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।
 अस्ति सिद्धस्यमर्थ्यादा यामह परिवर्त्तये ॥ १ ॥ समुद्घामि
 विषोदामि धर्मं मे शिथिलीकृत । उद्यम नाधिगच्छामि कदा-
 चित् परिभान्त्यन् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । नैतत् श्रुत्वागमाद्देव तव धर्मानुशासनम् ।
 प्रज्ञासमसंहारोऽयं कविभि संभृत मधु ॥ ३ ॥ बह्व्य प्रतिविधा-

तस्या प्रज्ञा राज्ञा ततस्तत । नैकशास्त्रिन धर्मण यत्रैषा सप्रव-
 र्त्तते ॥ ४ ॥ बुद्धिसजननो धर्म आचारस्य सता सदा । श्रेयो
 भवति कौरव्य सदा तद्विदि मे वच ॥ ५ ॥ बुद्धियेष्टो हि
 राजानसरन्ति विजयैषिण । धर्म प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा
 ब्रतस्तत ॥ ६ ॥ नैकशास्त्रिन धर्मण राज्ञो धर्मो विधीयते । उर्व-
 लस्य कुत प्रज्ञा पुरस्तादनुपाहृता ॥ ७ ॥ अद्वैधश्च पथि द्वैधे
 सशय प्राप्तुमर्हति । बुद्धिद्वैध वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ॥ ८ ॥
 पार्श्वत करण प्राज्ञो विष्टश्चित्वा प्रकारयेत् । जनस्तच्चरित धर्मं
 विजानात्यन्यथाश्रया ॥ ९ ॥ अमिथ्याज्ञानिन केचिन्मिथ्याविज्ञा-
 निन पर । तद्वै यथायथं बुद्ध्या ज्ञानमाददते सताम् ॥ १० ॥
 परिमुष्यन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिन । वैषम्यमर्थविद्याना
 निरर्था ख्यापयन्ति ते ॥ ११ ॥ आजिजीविप्रवो विद्या यत्र कामो
 समन्तत । ते सर्वे नृप पापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिन ॥ १२ ॥
 अपह्नवतयो मन्दा न जानन्ति यथायथम् । यथा ज्ञानस्य कुमला
 सर्वत्रागुक्तिनिष्ठिता ॥ १३ ॥ परिमुष्यन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषा-
 नुदग्धिनेन । विज्ञातमर्थं विद्याना न सम्यगिति वर्त्तते ॥ १४ ॥
 निन्दवा परविद्याना स्वविद्या म्यापयन्ति च । वागस्त्वा वाक्-
 क्वरीभूता दुग्धविद्याफला इव ॥ १५ ॥ तान् विद्यावणिजो विद्मि
 राज्ञानिव भारत । व्याजेन सद्भिर्विद्धितो धर्मस्ते परिज्ञास्यति
 ॥ १६ ॥ न धर्मवचन वाचा नैव बुद्ध्येति न श्रुतम् । इति
 चार्हस्त ज्ञान प्रोवाच मयवा श्रयम् ॥ १७ ॥ न खेव वचन
 किञ्चिदनिमित्तादिहोष्यते । सुत्रिनोतन शास्त्रेण न व्यवस्यस्तया-
 परे ॥ १८ ॥ लोकवातामिनेके तु धर्मं प्राहमेनाधिण । समु-
 द्दिष्ट सता धर्मं स्वयमूरेत पण्डित ॥ १९ ॥ अमर्षोच्छास्त्रसंगोष्ठा
 उच्चिन्नात्म भारत । शास्त्र प्राचस्य वदत समूह वात्यदयनम्
 ॥ २० ॥ आगतागमवा बुद्ध्या न शान्तेन प्रस्यती । उच्यते

ज्ञानहेतुत्वाद्वाचनं साधु मन्यते ॥ २१ ॥ अनया हतमेवेदमिति
 शास्त्रमपार्थक्यम् । दैतेयानुग्रहा प्राज्ञ सशयच्छेदनं पुरा ॥ २२ ॥
 ज्ञानमप्यपदेश्यं हि यथा नास्ति तथैव ततः । तं तथा ह्यिन्द्र-
 मूलेन सन्तोदवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ अन्यव्यवहितं यो वा नेदं
 वाक्यमुपाश्रुते । उग्रायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणे न त्वमीक्षसे ॥ २४ ॥
 अङ्गं मामन्ववेक्षस्व राजन्याय तुभूपते । यथा प्रमुच्यते त्वन्यो
 यदर्थं न प्रमोदते ॥ २५ ॥ अजोऽथ च्छत्रमित्येतत् सृष्ट्यं ब्रह्मणा
 कृतम् । तस्मादभीक्ष्णं भूतानां यात्रा काचित् प्रसिध्यति ॥ २६ ॥
 यस्त्ववध्यवधे दीप स वध्यस्यावधे स्मृतः । सा चैव खलु मर्यादा
 यामय परिवर्जयेत् ॥ २७ ॥ तस्मात्तीक्ष्णं प्रजा राजा स्वधर्मं
 स्थापयेत्ततः । अन्योऽन्यं भक्षयन्तो हि प्रचरेयुर्वका इव ॥ २८ ॥
 यस्य दस्युगणा राष्ट्रे ध्वाङ्गा मत्स्यान् जलादिव । विहरन्ति
 परस्वानि स वै क्षत्रियपासन ॥ २९ ॥ कुलीनान् सचिवान् कृत्वा
 वेदविद्यासमन्वितान् । प्रधाधि पृथिवीं राजन् प्रजा धर्मिणं पाल-
 यन् ॥ ३० ॥ विहीन कर्मणान्याय यः प्रगृह्णाति भूमिप । उपा-
 यस्याविशेषश्च तदै क्षत्रं नपुंसकम् ॥ ३१ ॥ नैवोग्रं नैव चातुश-
 धर्मिणेह प्रशस्यते । उभय न व्यतिक्रामेदुग्रो भूत्वा हृदुर्भव ॥ ३२ ॥
 कष्ट क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि मे स्थितम् । उग्रकर्मणि
 सृष्टोऽसि तस्मात् राज्यं प्रधाधि वै ॥ ३३ ॥ अष्टिनिग्रहो
 नित्यं मिष्टस्य परिपालनम् । एव शुक्रोऽब्रवीद्दीर्घमानापतसु
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अस्ति चेद्विह मर्यादा यामन्यो नाभि
 लङ्घयेत् । प्रच्छामि त्वा सता श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३५ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धास्तपस्विनः ।
 श्रुतचारित्रव्रत्तादृशान् पवित्रं क्षैतदुत्तमम् ॥ ३६ ॥ या देवतासु
 ह्यन्तिस्ते शास्त्रविषेषु नित्यदा । क्रुद्धैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि

बद्धधा नृप ॥ ३७ ॥ प्रीत्या ययो भवेन्मुख्यमप्रीत्या परमं भयम् ।
प्रीत्या च्छन्तवदिमाः क्रुदाथैव विषं तथा ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणिं आपद्दर्मानुशासनपर्वणि
द्विचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद् ।
शरणं पात्यमानस्य यो धर्मस्त्वं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । महान् धर्मो महाराज शरणागतपालने ।
अहं प्रष्टुं भवाथैव प्रभं भरतसत्तम ॥ २ ॥ शिविप्रभृतयो राज-
ब्राजानः शरणागतान् । परिपाल्य महात्मानः संसिद्धिं परमाङ्गताः
॥ ३ ॥ श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः । पूजितश्च यथा-
न्यायं स्वैश्च मासैर्निमन्त्रितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।
स्वमांसं भोजितः काञ्च गतिं लेभे स भारत ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन् कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण वै ॥ ६ ॥ इममर्थं पुरा पाथे
मुचुकुन्दो नराधिप । भार्गवं परिप्रच्छ प्रणतः पुरुययेम ॥ ७ ॥
तस्मै श्रुत्वा प्रमाणात् भार्गवोऽकथयत् कथाम् । इमां यथा कपोतेन
सिद्धिं प्राप्ता नराधिप ॥ ८ ॥

मुनिरुवाच । धर्मनिश्चयसंगुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।
शृणुश्चावहितो राजन् गदतो मे महाभुज ॥ ९ ॥ क्वचित् क्षुद्र-
महाचारं पृथिव्यां कालसन्मितं । विषवार महारण्ये घोरः
पक्षिश्चुष्यकः ॥ १० ॥ काकील इव कृष्णाङ्गी रक्ताक्षः काल-
सन्मितः । दीर्घजङ्घो हस्तपादो महावक्रो महाहनुः ॥ ११ ॥
नैव तस्य सङ्गत् कश्चिन्न रुष्यन्ती न वान्धवः । स हि तैः सम्परि-

त्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १२ ॥ नरः पापसमाचारस्य ज्ञाव्यो
 दूरतो बुधै । आत्मानं योऽभिसंधत्ते सोऽन्यस्य स्यात् कथं हितः
 ॥ १३ ॥ ये नृशंसा दुरात्मान प्राणिप्राणहारा नरा । उरेल-
 नोया भूताना व्याला इव भवन्ति ते ॥ १४ ॥ स वै चारकमादाव
 हिजान् हत्वा वने सदा । अकार विक्रयं तेषां पतङ्गाना जना-
 धिप ॥ १५ ॥ एवन्तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मन । अगमत्
 सुमहान् कालो न चाधर्ममनुध्यत ॥ १६ ॥ तस्य भार्यासहायस्य
 रममाणस्य शाश्वतम् । दैवयोगविमूढस्य ज्ञान्या वृत्तिररोचत
 ॥ १७ ॥ तत कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समन्तत । पातयन्निव
 वृक्षास्तान् सुमहान् वातसम्भ्रम ॥ १८ ॥ भेषसङ्कुलमाकाशं विद्यु-
 अण्डलमण्डितम् । सख्यन्स्तु मुञ्चन् नोसायैरिव सागर ॥ १९ ॥
 वारिधारासमूहेन समवृष्ट भतक्रतु । क्षणेन पूरयामास सलि-
 लेन वसुधराम् ॥ २० ॥ ततो धाराकुले काले सम्भ्रमन्नष्टचेतन ।
 ग्रीतार्त्तस्तदनं सर्वमाकुलेनात्मरात्मना ॥ २१ ॥ नैव निम्नं स्थलं
 वापि सोऽविन्दत विहङ्गहा । पूरितो हि जलोधेन तस्य मार्गो
 वनस्य तु ॥ २२ ॥ पश्चिणो वर्षवेगेण हता लीनास्तदाभवत् ।
 मृगा सिद्धा वराहाश्च स्थलमाश्रित्य शिरते ॥ २३ ॥ महता वात-
 वर्षेण वामितास्ते वनोक्तस । भवार्त्ताश्च क्षुधार्त्ताश्च वभ्रसु सहिता
 वने ॥ २४ ॥ स तु ग्रीतहृत्तैर्गात्रैर्न जगाम न तस्त्विवान् । ददर्श
 पतिता भूमौ कपोतीं ग्रीतविहङ्गलाम् ॥ २५ ॥ हृष्टार्त्तोऽपि हि
 पापात्मा स ता पञ्जरकेऽचिपत् । स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःख
 मेवाकरोत परे ॥ २६ ॥ पापात्मा पापकारित्वात् पापमेव चकार
 स । सोऽपश्यद्वनपण्डेषु भेषनील वनस्थितिम् ॥ २७ ॥ सेव्यमानं
 विहङ्गौघैश्चावावासफलाश्रिभि । धाया परीषकाराय स साधु-
 रिव निर्मित ॥ २८ ॥ अथाभवत् क्षणेनैव विद्यद्विमलतारकम् ।
 महत्सर इवोत्फुल्ल कुसुदच्छुरितोदकम् ॥ २९ ॥ ताराहं कुस-

टाकारमाकारं निश्चलं बद्ध । धनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीत-
 विह्वल । दिशो विसोकयामास विगाढा प्रेक्ष्य शर्वरीम् ॥ ३० ॥
 दूरतो मे निवेशश्च अस्माद्देशादिति प्रभो । कृतबुद्धिर्दुर्मे तस्मिन्
 वस्तुं ता रजनीं तत ॥ ३१ ॥ साञ्छलि प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह
 वनस्थितिम् । शरणं यामि यान्यस्मिन् देवतानि वनस्थतो ॥ ३२ ॥
 स शिलाया शिरः कृत्वा पर्यान्यास्तौर्यं भूतले । दुःखिन महता-
 विष्टस्तत सुष्वाप पश्चिहा ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक-
 संवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४३ ॥

सा हि श्रान्तं चूर्धार्त्तञ्च जानीते मा तपस्विनी । अनुरक्ता स्त्रिया
 चैव भक्ता स्त्रिय्या वपस्विनी ॥ ११ ॥ वृक्षमूलेऽपि दयिता वप्य
 तिष्ठति तद्गृहम् । प्रासादेऽपि तथा हीन कान्तार इति निश्चि-
 तम् ॥ १२ ॥ धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुत्र सहायिनी । विदेश-
 गमने चान्य सैव विश्वासकारिका ॥ १३ ॥ भार्या हि परमो
 ह्यर्थं पुरुषस्येह पठ्यते । असहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकवाता-
 सहायिनी ॥ १४ ॥ तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
 नास्ति भार्यासम किञ्चित् नरस्यार्त्तस्य भेषजम् ॥ १५ ॥ नास्ति
 भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गति । नास्ति भार्यासमो
 लोके सहायो धर्मसग्रहे ॥ १६ ॥ यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी
 च प्रियवादिनी । अरथ्य तेन गन्तव्यं यथारथ्यं तथा गृहम् ॥ १७ ॥

इति श्रान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि भार्या
 प्रथमाया चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्याय ॥ १४४ ॥

भीष्म उवाच । एव विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु कुरुण वच ।
 गृहीता शकुनिघ्नेन कपोती वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

कपोत्युवाच । अहोऽतीव सुभाग्याह यस्या मे दयितं पति ।
 असतो वा सती वापि गुणानेव प्रभाषते ॥ २ ॥ न सा स्त्री ह्याम
 मन्तव्या यस्या भर्ता न तुष्यति । तुष्टे भर्तारि नारौणा तुष्टा स्यु
 सर्वदेवता ॥ ३ ॥ अग्निसाक्षिकमित्येव भर्ता वै देवत परम् ॥ ४ ॥
 दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तवका लता । भस्मीभवति सा नारौ
 यस्या भर्ता न तुष्यति ॥ ५ ॥ इति सञ्चिन्त्य दुःखार्त्ता भर्तारं
 दुःखितं तदा । कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 हन्त वध्यामि ते श्रेयं श्रुत्वा तु कुरु तत्तथा । अरण्यागतसम्भाता
 भव कान्त विमेषत ॥ ७ ॥ एष प्राकुनिकं धिते तवावाम समा

द्वित । शीतार्त्तश्च चुर्घार्त्तश्च पूजामन्त्रैः समाचर ॥ ८ ॥ यो हि
 कश्चिद्दिजं हन्याद्वाह्यं लोकस्य मातरम् । शरणागतञ्च यो हन्यात्
 तुल्यं तेषाञ्च पातकम् ॥ ९ ॥ यस्माकं विद्विता वृत्तिं कपोती
 जातिर्भ्रमते । सा न्याय्यात्मवता नित्यं तद्विधेनानुवर्त्तितुम् ॥ १० ॥
 यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्त्तते । स प्रेत्य लभते लोका
 नक्षयानिति शुश्रुम ॥ ११ ॥ स तु सन्तानवानद्यं पुत्रदानसि च
 हिज । ततश्च देहे दया त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगच्छ च । पूजा-
 मन्त्रैः प्रयुङ्क्त्वै प्रीयितास्य मनो यथा ॥ १२ ॥ मतकृते मा च
 सन्ताप कुर्वीथास्व विद्वद्भ्यम् । शरीरयात्राकृत्यार्थमन्यान् दारा-
 नुपैथसि ॥ १३ ॥ इति सा शकुनी वाक्यं पञ्जरस्था तपस्विनी ।
 अतिदुःखान्विता प्राह भर्त्सारं समुदीर्य च ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक
 सम्वादे पञ्चवत्सरिशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४५ ॥

भीष्म उवाच । स पद्मरा वचनं शुद्धा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
 हर्षेण महता युक्तो वाष्पव्याकुललोचन ॥ १ ॥ त वै शकुनिकं
 दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । पूजयामास यत्रेण स पक्षी पक्षी-
 जीविनम् ॥ २ ॥ उवाच स्वागतं तेष्यं ब्रूहि किं करवाणि तं ।
 सन्तापय न कर्त्तव्यं स्वगृहे वर्त्तते भवान् ॥ ३ ॥ तदब्रवीतु भवान्
 क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वा त्वं हि न
 शरणागत ॥ ४ ॥ अराजप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते । केतु-
 मप्यागते ह्यायां नोपसहरते दुःम ॥ ५ ॥ शरणागतस्य कर्त्तव्य-
 मातिथ्यं हि प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥ ६ ॥
 पञ्चयज्ञास्तु यो मोहात् न करोति गृहाश्रमे । तस्य नायं न च

परो लोकी भवति धर्मत ॥ ७ ॥ तद्ब्रूहि मा सुविश्वी वत्स
 वाचा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यह सर्वं मा त्वं शोके मन कथा
 ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनि लुब्धकोऽब्रवीत् । वाधते खलु
 मा शीतं दिनत्राणं विधीयतान् ॥ ९ ॥ एवमुक्तस्ततः पक्षी
 पर्शान्यास्तीर्थं भूतले । यथा शक्त्या हि पर्शेन ज्वलनायं द्रुत
 यथौ ॥ १० ॥ गत्वाङ्गारककर्मान्तं गृहीत्वान्निमयागमत् । ततः
 शुष्केषु पर्शेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् ॥ ११ ॥ स सदोप्तं महतः
 कृत्वा तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुविश्वस्य स्रगाबाण्यकुती-
 भय ॥ १२ ॥ स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यपातयत् ।
 अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् ॥ १३ ॥ दत्तमाहारं
 निच्छामि ज्वलाद्गुहाघते हि माम् । स तद्वचं प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह
 विहङ्गम ॥ १४ ॥ न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं शुधान्तव ।
 उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकस ॥ १५ ॥ सञ्चयो नास्ति
 चास्माकं मुनीनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्षवदनो-
 ऽमवत् ॥ १६ ॥ कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा । बभूव
 भरतश्चेष्टं गृह्यन् वृत्तिमात्मनः ॥ १७ ॥ मुहूर्त्तं लुब्धस्रस्तु स
 पक्षी पक्षिघातिनम् । उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय
 ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा शुष्कपर्शेस्तु समुज्ज्वल्य द्रुताभनम । हर्षेण
 महताविष्टं स पक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ ऋषीणां देवतानाञ्च
 पितृणाञ्च महात्मनाम् । श्रुतं पूर्वं मया धर्मो महानतिधिपूजने
 ॥ २० ॥ कुरुष्वानुग्रहं सौम्यं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । निश्चिता
 खलु मे बुद्धिरितिधिप्रतिपूजने ॥ २१ ॥ ततः कृतप्रतिज्ञो वै स
 पक्षी प्रहसन्निव । तमग्निं त्रिपरिक्रम्य प्रविवेश महामति
 ॥ २२ ॥ अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् । चिन्तया-
 मास मनसा किमिदं वै मया कृतम् ॥ २३ ॥ अहो मम नृपसस्य
 नहिंतस्य स्वकर्मणा । अधर्मं समहानं घोरं भविष्यति न

सद्य ॥ २४ ॥ एवं बहुविध भूरि विललाप स लुब्धक । गह्व-
यन् स्वानि कर्माणि द्विकं दृष्ट्वा तयागतम् ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक
सम्वादे षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४६ ॥

भीम उवाच । तत स लुब्धक पञ्चन् कृपवाभिपरिप्लत ।
कपोतमम्रौ पतितं वाक्य पुनरुवाच ह ॥ १ ॥ किमीदृश नृशसेन
मया कृतमकुञ्चिता । भविष्यति हि मे नित्य पातक कृशजीविन
॥ २ ॥ स विनिन्दस्तथात्मान पुन पुनरुवाच ह । अविज्ञान्य
सुदुर्बुद्धि सदा निकृतिनिश्चय ॥ ३ ॥ शुभ कर्म परित्यज्य यो ह
शकुनिलुब्धक । नृशसस्य ममाद्याय प्रत्यादेशा न सद्य । दत्त
स्वमास दहता कपोतेन महात्मना ॥ ४ ॥ सोऽह त्वच्छ्रे प्रियान्
प्राणान् पुत्रान् शरान् विहृज्य च । उपदिष्टो हि मे धर्म कपो-
तेन महात्मना ॥ ५ ॥ अद्यममृति देह स्व सर्वभोगैर्विर्वर्जितम् ।
यथा स्वल्प सरो शीघ्रे शोषयिष्याम्यह तथा ॥ ६ ॥ क्षुत्पिपासा-
तपसर्ह कृशो धमनिसन्तत । उपवासैर्बहुविधैरिष्ये पारलौकि-
कम् ॥ ७ ॥ अहो देहप्रदानेन दर्शितातिथिपूजना । तस्माद्धर्मं
चरिष्यामि धर्मो हि परमा गति । दृष्टो धर्मो हि धर्मिष्ठे वाटशो
विहृगोत्तमे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकमो स लुब्धक ।
महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ सशितव्रत ॥ ९ ॥ ततो वष्टि मला-
काङ्क छारक यस्त्रर तथा । ताङ्क वना कपोतीं स प्रशुच्य विरुर्ज्ज
ह ॥ १० ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक
सम्वादे षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४७ ॥

भीष्म उवाच । ततो गते शकुनिके कपोती प्राह दु खिता ।
 सस्यूत सा च भर्तार रुदती शोक्ककर्मिता ॥ १ ॥ नाह ते विप्रिय
 कान्त क्रदान्दिदपि सप्तरे । सर्वापि विधवा नारी बद्धपुत्रापि
 शोचते । शोच्या भवति वन्धूना पतिहीना तपस्विनी ॥ २ ॥ लालि
 ताह त्वया नित्य बद्धमानाश्च पूजिता । वचनैर्मधुरै स्त्रिग्धैरस
 क्लिष्टमनोहरै ॥ ३ ॥ कन्दरेषु च शैलाना नदीना निर्भरेषु च ।
 दुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताह त्वया सह ॥ ४ ॥ आकाशगमने चैव
 विह्वताह त्वया सुखम् । रमामि स्म पुरा कान्त तन्मे नाख्यद्य
 किञ्चन ॥ ५ ॥ मित ददाति हि पिता मित भ्राता मित सुत ।
 अमितस्य हि दातार भर्तार का न पूजयेत् ॥ ६ ॥ नास्ति भर्तृ-
 समो नाथो नास्ति भर्तृसम सुखम् । विद्वृष्य धनसर्वस्व भर्ता
 यै शरण स्त्रिया ॥ ७ ॥ न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया
 विना । पतिहीना तु का नारी सती जीवितुसुखहेत ॥ ८ ॥
 एव विलय्य बद्धधा करुण सा सुदु खिता । पतिव्रता सप्रदीप्त
 प्रविवेश द्रुताशनम ॥ ९ ॥ ततश्चित्राद्बद्धधर भर्तार सान्त्वपश्यत ।
 विमानस्थ सुकृतिमि पूज्यमान महात्मनि ॥ १० ॥ चित्रमाख्या
 स्वरधर सवोभरणभूषितम् । विमानशतकीटोभिराहत पुण्य
 कर्मनि ॥ ११ ॥ तत स्वर्गं गत पद्मी विमानवरमास्थित ।
 कर्मणा पूजितस्तत्र रेने स सह भार्यया ॥ १२ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि कपोतलब्धक
 सन्वादे अष्टचत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय । १४८ ॥

भीष्म उवाच । विमानस्थौ तु तौ राजन् लब्धक खे ददर्श
 ह । दृष्ट्वा तौ दम्पती दु ख्यादचिन्तयत ता गतिम् ॥ १ ॥ इह

येनैव तपसा गच्छेयं परमा गतिम् । इति बुद्ध्या विनियित्य
 गमनायोपचक्रमे ॥ २ ॥ महाप्रस्त्रानमाश्रित्य सुव्यक्तं पद्मि-
 जीवकः । नियेष्टो मरुदाहारो निर्ममः स्वर्गकाङ्क्षया ॥ ३ ॥
 ततोऽपश्यत् सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्माभिभूयितम् । आनापत्तिगणा-
 कीर्णं सरः शीतजलं शिवम् ॥ ४ ॥ पिपासातोऽपि तद्दृष्ट्वा तप्त
 स्थान्नात् स भय । उपवासकृग्रोऽत्यर्थं स तु पार्थिव सुव्यक्तः ॥ ५ ॥
 अनवेच्छैव संहृष्ट श्वापदाध्युषितं वनम् । महान्तं नियत इत्या
 सुव्यक्तं प्रविवेकम् ॥ प्रविशन्नेव स वनं निश्चीतः स कण्ठकैः
 ॥ ६ ॥, स कण्ठकैर्विभिन्नाङ्गो लोहितार्द्रोऽकृतच्छवि । वभ्राम
 तस्मिन् विजने नानामृगसमाकुले ॥ ७ ॥ ततो द्रुमाणां महतां
 पवनेन वने तदा । उदतिष्ठत सङ्घर्षात् सुमहान् हव्यवाहन ॥ ८ ॥
 तदनं व्रजममूर्षं लताविटपसंकुलम् । ददाह पावकं रूढो
 युगान्ताम्बिसमप्रभ ॥ ९ ॥ स ज्वाले पवनोद्भूतैर्विष्कलिङ्गैः सम-
 न्तत । इदाह तदनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ १० ॥ तत स
 दिशमोक्षार्थं संहृष्टेन प्रचेतसा । अभ्यधावत वर्धन्त पावकं सुव्यक्त-
 स्तदा ॥ ११ ॥ ततस्तेनाग्निना दग्धो सुव्यक्तो नष्टकल्पपः । जगाम
 परमा मिदं ततो मरुतसत्तम ॥ १२ ॥ तत स्वर्गस्वमात्मानमप-
 श्यद्दिगतस्वरः । यत्तगन्धर्वमिहाना मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत ॥ १३ ॥

च्छरणागतम् । इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम् । न
दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्शानुशासनपर्वणि कपोतकुल्यक
सम्वादे एकोनपञ्चाशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अबुद्धिपूर्वं य पापं कुर्याद्भरतसत्तम ।
मुच्यते स कथं तस्मादेतत् सर्वं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्तयिष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
द्रुष्टोऽथ गौतमो विप्रो यदाह जनमेजयम् ॥ २ ॥ आसीद्राजा
महावीर्यं पार्ष्णिपञ्चनमेजय । अबुद्धिपूर्वमागच्छद्ब्रह्महत्या
महौपति ॥ ३ ॥ तं ब्राह्मणा सर्व एव तत्पुत्रं सपुरोहिता । स
जगाम वनं राजा उच्यमानो दिवानिशम् ॥ ४ ॥ प्रजाभिः स
परित्यक्त्यकार कुशलं महतः । अतिवैलं तपस्तेषु दृश्यमानं स
मन्युना ॥ ५ ॥ ब्रह्महत्यापनोदार्यमपृच्छद्ब्राह्मणान् वदन् ।
पर्यटन् पृथिवीं कृतस्त्रां दिशे दिशे नराधिप ॥ ६ ॥ तत्रेतिहास
वदन्नाभिः धमस्यास्योपवृत्तं जनम । दृश्यमानं पापकृत्वा जगाम
जनमेजय ॥ ७ ॥ चरिष्यमाणं द्रुष्टोऽथ गौतमं सञ्चितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपोडयन् ॥ ८ ॥ ऋषिर्दृष्ट्वा नृप
तत्र जगर्हं सुभयं तदा । कर्त्ता पापस्य महतो भूण्हा किमिहा-
गत ॥ ९ ॥ किन्तु यान्मासु कर्त्तव्यं मा मासूची कथञ्चन । गच्छ
गच्छ न ते स्थानं प्रीणात्यक्तानिति ब्रुवन् ॥ १० ॥ रुधिरस्येव ते
गन्धं भवस्येव च दर्शनम् । अशिवं शिवसङ्घाशो मृतो जीवन्निवा-
टसि ॥ ११ ॥ अन्तर्मृत्युरशुहाता पापमेवानुचिन्तयन् । प्रबुध्यसे
प्रखपिपि वर्त्तसे परमे सुखे ॥ १२ ॥ मोघन्ते जीवितं राजन्
परिक्लिष्टञ्च जीवसि । पापाद्यैव हि सृष्टोऽसि कर्मणे हि यवीयसे
॥ १३ ॥ बद्धकल्याणमिच्छन्त इदन्ते पितरं सुतान् । तपसा

द्वैवतेन्याभिर्वन्दनेन तितिच्चया ॥ १४ ॥ पितृवंशमिमं पश्य त्वत्-
कृते नरक गतम् । निरर्था सर्व एवैषमाशाबन्धास्त्वदायया ॥ १५ ॥
यान् पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमायुर्यश्च प्रजा । तेषु त्वं सततं
दृष्ट्वा ब्राह्मणेषु निरर्थक ॥ १६ ॥ इमं लोक विमुच्य त्वमवाङ्मूर्धा
पतिष्यसि । अशाश्वती शाश्वतीश्च समापापेन कर्मणा ॥ १७ ॥
अद्वैतमानो यत्र शत्रुं शितिकण्ठैरयोमुखैः । ततश्च पुनरावृत्त्य
पापयोनि गमिष्यसि ॥ १८ ॥ यदि त्व मन्वसे राजन्नायमस्ति कृत
पर । प्रतिष्कारयितारस्त्वा यमदृता यमक्षयि ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रोत्तजनमेजय
सवादे पञ्चाशदधिकशतोऽध्याय ॥ १५० ॥

भोज उवाच । एवमुक्त प्रत्युवाच त मुनि जनमेजय । गच्छं
भवान् गच्छयति निन्द्यं निन्दति मा पुन ॥ १ ॥ कि कार्यं मा
धिक्रुरुते तस्मात्त्वाहं प्रसादये । सर्वं ह्रीद दुष्कृत मे त्वत्प्राप्त्या-
विवाहित ॥ २ ॥ स्वकर्माण्यमिसन्धाय नाभिनन्दति मे मन ।
प्राप्त घोर भय नून मया वैवस्वतादधि ॥ ३ ॥ तत्तु शक्यमनिष्टं त्य
कथ शक्यामि जीवितुम् । सर्वं मम्युं विनीय त्वमभि मा मद शौनक
॥ ४ ॥ महानासु ब्राह्मणाना भूयो वक्ष्यामि साम्प्रतम् । अस्तु
मेघ कुलस्यास्य मा पराभूद्विद कुलम् ॥ ५ ॥ न हि ब्राह्मण-
शस्ताना श्रेयो भवितुमर्हति । स्तुतीरत्नभमानाना सञ्चिद वेद-
निष्पत् । निर्विद्यमान सुभृश भूयो वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ ६ ॥
भूयश्चैवाभिरक्षन्ति निर्धनान्निर्जना इव ॥ ७ ॥ न ह्ययशा यमु
लोक प्राप्नुवन्ति कथञ्चन । अयातान् प्रतितिष्ठन्ति पुलिन्दमवरा
इव ॥ ८ ॥ अविश्रायैव मे प्रशा बालस्यैव सुपण्डित । ब्रह्मन्
पितेऽपुत्रस्य प्रीतिमान् भय शौनक ॥ ९ ॥

शौनक उवाच । किमाद्यर्थं यद्प्राज्ञो ब्रह्म कुर्याद्दिसाम्प्रतम् ।
इति वै पण्डितो भूत्वा भूताना नानुकुप्यते ॥ १० ॥ प्रज्ञाप्रासाद-
मारुह्य अशोच्य शोचते जनान् । जगतीस्थानिवाद्रिश्च प्रज्ञवा
प्रतिपतस्यति ॥ ११ ॥ न चोपलभते भद्रं न च कार्याणि पश्यति ।
निर्विण्णो वा परोक्षो वा धिक्कृत सर्वसाधुषु ॥ १२ ॥ विदितं
भवतो वीर्यं माहात्म्यं वेद आगमे । कुरुष्वेह यथाशान्तिं ब्रह्मा
शरणमस्तु त ॥ १३ ॥ तद्दे पारत्रिकं तात ब्राह्मणानामकुप्यताम् ।
अथ वा तप्यसे पापे धर्ममेवानुपश्य वै ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच । अनुतप्ये च पापेन न च धर्मं विलोपये ।
कुभूषुं भजमानञ्च प्रीतिमान् भव शौनक ॥ १५ ॥

शौनक उवाच । हित्वा दम्भञ्च मानञ्च प्रीतिमिच्छामि ते नृप ।
सर्वभूतहिते तिष्ठ धर्मज्ञैव प्रतिस्मरन् ॥ १६ ॥ न भयान्न च
कार्पण्यान्न लोभात्त्वामुपाह्वये । ता मे देवीं गिरं सत्या शृणु त्वं
ब्राह्मणै सह ॥ १७ ॥ सोऽहं न केनचिच्चार्थी त्वाञ्च धर्मादुपा-
ह्वये । क्रोशतां सर्वभूताना हाहाधिगिति जल्पताम् ॥ १८ ॥
वच्छन्ति मामधर्मञ्च त्यज्यन्ति सुहृदो जना । ता वाच सुहृद-
शुत्वा सत्परिच्यन्ति मे भृशम् ॥ १९ ॥ केचिदेव महाप्रज्ञा प्रति-
ज्ञास्यन्ति तत्त्वत । जानीहि मे कृतं तात ब्राह्मणान् प्रति भारत
॥ २० ॥ पथां ते मतकृते क्षेम लभेरस्ततथा कुच । प्रतिजानीहि
चाद्रोहं ब्राह्मणाना नराधिप ॥ २१ ॥

जनमेजय उवाच । नैव वाचा न मनसा पुनश्चात्तु न कर्मणा ।
द्रोग्धान्नि ब्राह्मणान् विप्र चरणावपि ते सृष्टे ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रोत्तजनमेजय-
संवादे एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्याय ॥ १५१ ॥

यौनक उवाच । तस्मात्तेऽहं प्रवक्ष्यामि धर्ममावृत्तचेतसे ।
 श्रीमन्महाबलस्तुष्टः स्वयं धर्ममवेक्षसे ॥ १ ॥ पुरस्ताद्द्वारुणो भूत्वा
 सुचिन्ततरमेव तत् । अनुग्रहाति भूतानि स्वेन वृत्तेन पार्थिवः ॥२॥
 कृतस्त्रं लोकं स दहति इति लोको व्यवस्यति । यत्र त्वं तादृशो
 भूत्वा धर्ममेवानुपश्यसि ॥ ३ ॥ हित्वा तु सुचिरं भक्ष्यं भोज्यांश्च
 तप आस्थितः । इत्येतदभिभूतानामद्भुतं जनमेजय ॥ ४ ॥ यो-
 ऽदुर्लभो भवेद्दाता कृपणी वा तपोधन । अनाद्यर्थं तदित्याहु-
 र्नातिदूरेण वर्तते ॥ ५ ॥ एतदेव हि कापर्ण्यं समग्रमसमीक्षितम् ।
 यच्छेत् समीक्षयैव स्यात् भवेत्तस्मिंस्ततो गुणः ॥ ६ ॥ यश्चो दानं
 दया वेदाः सत्यञ्च पृथिवीपते । पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं
 तपः । तदेव राज्ञा परमं पवित्रं जनमेजय ॥ ७ ॥ तेन सम्यग्-
 गृहीतेन त्रैधांसं धर्ममाप्स्यसि । पुण्ड्रिशाभिगमनं पवित्रं परमं
 श्रुतम् ॥ ८ ॥ अवाप्युदाहरन्तीमां गाथां गीतां ययातिना ।
 यो मर्त्यः प्रतिपद्येत आयुर्जीवितमात्मनः । यश्चमेकान्ततः कृत्वा
 तत् संन्यस्य तपयरेत् ॥ ९ ॥ पुण्ड्रमाहु कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्
 सरस्वतीम् । सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् । यथाव-
 गाश्च पीत्वा च नैनं श्रवो मरणं तपेत् ॥ १० ॥ मघासर पुष्कराणि
 प्रभासोत्तरमानसे । कालोदकञ्च गन्तासि कत्वायुर्जीविते पुनः
 ॥ ११ ॥ सरस्वतीदृग्दृष्टी मद्भ्रमो मानसः सरः । स्वाध्यायपीलः
 स्थानेषु सर्षध्वेवमुपसृष्यते । त्यागधर्मः पवित्राणां सत्प्राप्तं मनु-
 रब्रवीत् ॥ १२ ॥ अवाप्युदाहरन्तीमा गाथाः सत्यवता कृता ।
 यथा कुमारः सत्यो वै नैव यणो न पापकृत् ॥ १३ ॥ न चास्ति
 सर्वभूतेषु दुःखमस्मिन् कुतः सुखम् । एवं प्रकृतिभूतानां सर्व-
 संसर्गायायिनाम् ॥ १४ ॥ त्यजता जीवितं श्रेयो निवृत्ते पुण्य-
 पातके । यस्त्वेव राज्ञो ह्यादिष्ठं कार्याणां तद्दृशवीमि ते ॥ १५ ॥
 दलेन सृष्टिभागैश्च यय सर्गं जनेश्वरः । यस्यैव दममोजय च

धर्मस्य प्रभुर्नरः ॥ १६ ॥ ब्राह्मणार्थं सुखार्थं हि त्वं पाहि वसुधां
 नृप । यथैवैतान् पुराक्षिप्सीस्तथैवैतान् प्रसादय ॥ १७ ॥ अथि
 धिक्क्रियमाणोऽपि त्यज्यमानोऽप्यनेकधा । आत्मनो इर्षनादिप्राण
 हन्तास्मीति मार्गय । घटं मानः स्वकार्येषु कुरु निःश्रेयसं परम्
 ॥ १८ ॥ हिमानिघोरसदृशो राजा भवति कथन । साङ्गलायनि-
 कल्पो वा भवेदन्यः परन्तपः ॥ १९ ॥ न विशेषेण गन्तव्यमवि-
 च्छिन्नेन वा पुनः । न जातु नाहमस्मीति सुप्रसक्तमसाधुषु ॥ २० ॥
 विकर्मणा तप्यमानः पापादिपरिमुच्यते । नैतत् कार्यं पुनरिति
 द्वितीयात् परिमुच्यते ॥ २१ ॥ चरिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात् परि-
 मुच्यते । शुचिस्तीर्थान्यनुचरन् वज्रलात् परिमुच्यते । कल्याण-
 मनुकर्तव्यं पुरुषिण वृभूषता ॥ २२ ॥ ये सुगन्धीनि सेवन्ते तथा-
 गन्धा भवन्ति ते । ये दुर्गन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ॥ २३ ॥
 तपश्चर्यापरः सद्यः पापादिपरिमुच्यते । संवत्सरमुपाख्यान्मिमभि-
 शस्तः प्रमुच्यते ॥ २४ ॥ त्रीणि वर्षाण्युपास्यान्मिं भ्रूणहा विप्रः
 मुच्यते । महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे । अभ्येत्य योजन-
 यतात् भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ २५ ॥ यावतः प्राणिनो हन्या-
 त्तज्जातीयास्तु तावतः । प्रमीयमाणातुश्चोच्य प्राणिहा विप्रमुच्यते
 ॥ २६ ॥ अपि चाप्सु निमज्जेत जपंस्त्रिरधमर्षणम् । यथाश्व-
 नेघावभ्रयस्तथा तस्मिन्नुरव्रवीत् ॥ २७ ॥ तत् क्षिप्रं नुदते पापं
 सत्कारं लभते तथा । अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जङ्गमूकवत्
 ॥ २८ ॥ ब्रह्मस्यतिं देवगुरुं सुरासुरा सर्वे समेत्याभ्यनुयुष्य राजन् ।
 धर्म्यं फलं वैश्व फलं महर्षे तथैव तस्मिन्नरके पारलोक्य ॥ २९ ॥
 उभे तु यस्य सदृशे भवेता किंस्त्रितयोस्तत्र जयोऽन न स्यात् ।
 पाचक्षु नः पुण्यफलं महर्षे कथं पापं नुदते धर्मशीलः ॥ ३० ॥

ब्रह्मस्यतिरुताच । कृत्वा पापं पूर्वमबुदिपूर्वं पुण्यानि चैत्
 कुरुते बुदिपूर्वम् । स तत् पापं नुदते पुण्यपीलो वासो यथा

मलिनं चारयुक्त्या ॥ ३१ ॥ पापं कृत्वाभिमन्येत नाहमस्मीति
पुरुषः । तच्चिकीर्षति कल्याणं अहधानोऽनसूयकः ॥ ३२ ॥ छिद्राणि
विद्वतान्येव साधूनां चावृणोति यः । यः पापं पुरुषः कृत्वा कल्याण-
मभिपद्यते ॥ ३३ ॥ यथादित्यः प्रातरुद्यंस्तमः सर्वं व्यपोहति ।
कल्याणमाचरन्नेवं सर्वपापं व्यपोहति ॥ ३४ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानमिन्द्रो तो जनमेजयम् ।
याजयामास विधिवत् बालिभेदेन यौनकः ॥ ३५ ॥ ततः स राजा
व्यपनीतकल्पप्रः श्रेयोव्रतः प्रज्वलिताग्निरूपवान् । विवेकं राज्यं
स्वममित्रकर्मणो यथा दिवं पूर्ववपुर्निशाकरः ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रोतजनमेजय-

संवादे द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । कश्चित् पितामहेनासीच्छ्रुतं वा दृष्टमेव
च । कश्चित्पुत्रो मृतो राजन् पुनरुज्जीवितोऽभवत् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
शुभ्रजम्बुकसंवादं यो वृत्तो नैमिषि पुरा ॥ २ ॥ कस्यचित् ब्राह्मण-
स्यामीत् दुःस्वल्पस्य सुतो मृतः । बाल एव विशालाक्षो बाल-
ग्रहनिषीदितः ॥ ३ ॥ दुःखिता, केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वला ॥ ४ ॥ बालं मृतं गृही-
त्वाश्च श्लथानाभिमुखाः स्थिताः । अह्नेनैव च सक्राम्य रुदुर्भृश-
दुःखिताः ॥ ५ ॥ शोचन्तस्तस्य पूर्वोक्तान् भाषिताश्चासकृत् पुनः ।
तं बालं भूतले क्षिप्य प्रतिगन्तुं न शक्नुयुः ॥ ६ ॥ तेषां रुदित-
शब्देन शृणोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । एकात्मजमिमं लोके त्यक्त्वा
गच्छत मा विरम् ॥ ७ ॥ इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव
॥ ८ ॥ शमादीतानि कालेन हित्वा वै शान्तिं वाञ्छवा ॥ ८ ॥

संपश्यत जगत् । सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितम् । संयोगी विप्रयोगश्च
 पथ्याधिपोपलभ्यते ॥ ८ ॥ गृहीत्वा येऽनुतिष्ठन्ति, येऽनुयान्ति च
 तान्मृतान् । तेऽप्यायुषः प्रमाणेन खेन गच्छन्ति जन्तवः ॥ १० ॥
 अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले । कङ्कालवद्गले रौद्रे
 सर्वप्राणिभयङ्करे ॥ ११ ॥ न मर्त्तरो जीविते कश्चित् कालधर्मो
 सुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशो ॥ १२ ॥
 सर्वेण खलु मर्त्तव्यं मर्त्तलोके प्रसूयता । कृतान्तविहिते मार्गे
 मृतं को जीवद्विष्यति ॥ १३ ॥ कर्मान्तविरते लोके अस्तं गच्छति
 भास्करः । गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्त्रेहं विद्वज्य वै ॥ १४ ॥ ततो
 गृध्रवचः श्रुत्वा विभोका इव ते तदा । बान्धवास्तोऽभ्यगच्छन्त पुत्र-
 मुतमृज्य भूतले ॥ १५ ॥ विनिश्चित्याथ च तदा विक्रीयन्तस्तत-
 स्ततः । मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने ॥ १६ ॥ निश्चि-
 तार्थश्च ते सर्वे संत्यजन्तः स्वमात्मजम् । निराशा जीविते तस्य
 मार्गमाहृत्य धिष्ठिताः ॥ १७ ॥ ततो ध्वाङ्गसवसंस्तु विलान्निःसृत्य
 जम्बुकः । गच्छमानान् स्म तानाह निर्धृणाः खलु बान्धवाः ॥ १८ ॥
 आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्त्रेहं कुरुत मां भयम् । बद्धरूपो
 मुहूर्त्तश्च जीवेदपि कदाचन ॥ १९ ॥ दर्भान् भूमौ विनिश्चिष्य
 पुत्रस्त्रेहविनाङ्गताः । श्मशाने सुतमुतमृज्य कस्मात् गच्छत निर्धृणाः
 ॥ २० ॥ न वोऽस्वस्मिन् सुते स्त्रेहो बाले मधुरमाधिणि । यस्य
 भापितमात्रेण प्रसादमधिगच्छत ॥ २१ ॥ ते पश्यत सुतस्त्रेहो
 यादृशः पशुपक्षिणाम् । न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदस्ति
 फलागमः ॥ २२ ॥ चतुष्पात् पक्षिकीटानां प्राणिनां स्त्रेहसञ्चिनाम् ।
 परलोकगतिस्थानां मुनियश्चक्रिया इव ॥ २३ ॥ तेषां पुत्राभि-
 रामाणामिह लोके परत्र च । न गुणो दृश्यते कश्चित् प्रजाः
 मन्वारयन्ति च ॥ २४ ॥ अपश्यतां प्रियान् पुत्रांस्तेषां शोको न
 तिष्ठति । न च पुष्यान्ति संघृष्टाले मातापितरौ कश्चित् ॥ २५ ॥

मानुषाणा कृत स्नेहो येषा शोको भविष्यति । इम कलेवरं पुत्रं
 क्व नु त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ २६ ॥ चिरं मुञ्चत वाष्पञ्च चिरं स्नेहेन
 पश्यत । एवं विधानि हीष्टानि दुःख्यजानि विधिपत ॥ २७ ॥
 चीणस्याथाभियुक्तस्य श्लथानाभिसुखस्य च । बान्धवा यत्र
 तिष्ठन्ति तत्रान्यो नावतिष्ठते ॥ २८ ॥ सर्वस्य दयिता प्राणा सर्व-
 स्नेहश्च विन्दति । तिर्थेग्योनिष्वपि सता स्नेह पश्यत यादृशम ॥ २९ ॥
 त्यक्त्वा कथ गच्छतेमं पद्मलोलायतेक्षणम् । यथा नवीदाहृतं
 स्नानमाख्यविभूषितम् ॥ ३० ॥ जम्बुकस्य वच श्रुत्वा कृपण परि-
 देवत । न्यवर्तन्त तदा सर्वे शवार्थं ते स्म मानुषा ॥ ३० ॥

११ गृध्र उवाच । अही वत नृशसेन जम्बुकेनाल्पनेषसा । चुद्रे-
 णोक्त्वा हीनसखा मानुषा किं निवर्त्तय ॥ ३२ ॥ पद्मभूतपरित्यक्तं
 शून्य काष्ठत्वमारगतम् । कम्पात शोचथ नियेष्टमात्मान किन्त्र
 शोचथ ॥ ३३ ॥ तप कुरुत वै तोत्र मुच्यध्व येन किल्लिपात ।
 तपसा लभ्यते सर्वं विलाप किं करिष्यति ॥ ३४ ॥ अनिष्टानि च
 भाग्यानि जातानि सह सत्युना । येन गच्छति बालोऽथ दृष्ट्वा
 शोकमनन्तकम् ॥ ३५ ॥ धनं गाव सुवर्षञ्च मगिरत्नमयापि च ।
 अपत्यञ्च तपोमूलं तपो योगाञ्च लभ्यते ॥ ३६ ॥ यथा कृता च
 भूतेषु प्राप्यते सुखदु खिता । गृहीत्वा जायते जन्तुर्द खानि च
 सुखानि च ॥ ३७ ॥ न कर्मणा पितु पत्र पिता वा पुत्रकर्मणा ।
 मार्गिणानेन गच्छन्ति वदा सकृतदुष्कृते ॥ ३८ ॥ धर्मव्रत
 यत्नेन यथाधर्मान्निवर्त्तत । वर्त्तध्वन्न यथाकाल दैवतेषु हिजेषु
 च ॥ ३९ ॥ शोक त्यजत दैन्यञ्च सुस्नेहान्निवर्त्तत । त्यक्त्या-
 मयमाकाये तत शौघ निवर्त्तत ॥ ४० ॥ यत करोति शुभं कर्म
 तथा कर्म सुदारुणम् । तत कर्त्तव्य समञ्जाति बान्धवाना किमत्र
 १५ ॥ ४१ ॥ इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धव प्रियम् । स्नेह-
 सुगन्धय गच्छन्ति त्राप्यपूर्णाविलेखणा ॥ ४२ ॥ प्राणो वा यदि

वा भूखं सधनो निर्धनोऽपि वा । सर्वे कालवशं यान्ति शुभा-
सुभसमन्विता ॥ ४३ ॥ किं करिष्यथ शोचिन्ना मृतं किमनुशोचथ ।
सर्वस्य हि प्रभु कालो धर्मत समदर्शन ॥ ४४ ॥ यौवनस्थासु
वालासु वृद्धान् गर्भगतानपि । सर्वानाविशते मृत्युरेवं भूतमिदं
जगत ॥ ४५ ॥

जम्बुक उवाच । अहो मन्दीकृत स्त्रीहो मध्रेणेहाल्पशुद्धिना ।
पुत्रस्त्रीहाभिभूताना युष्माक शोचता भयम् ॥ ४६ ॥ समै सम्यक्-
प्रयुक्तैश्च वचनै प्रत्ययोत्तरै । यद्गच्छति जनस्थान स्त्रीहसुतसृज्य
दुस्वयजम् ॥ ४७ ॥ अहो पुत्रवियोगिन मृतशून्योपसेवनात् । क्रोशता
सुभयं दु ख विवत्साना गवामिव ॥ ४८ ॥ अद्य शोक विजानामि
मनुष्याणा महीतले । स्त्रीह हि करुण दृष्ट्वा मनाप्यशू र्षया-
पतन् ॥ ४९ ॥ यत्रो हि सतत कार्यस्ततो दैवेन सिध्यति । दैवं
पुरुषकारस्य कृतान्तेनोपपद्यते ॥ ५० ॥ अनिर्वेद सदा कर्णो
निर्वेदादि कुत सुखम् । प्रयत्नात् प्राप्यते ह्यर्थं कस्माद्गच्छथ
निर्दया ॥ ५१ ॥ आत्ममाशोपवृत्तञ्च शरीरार्द्धमयीं तनुम् ।
पितृणा वशकर्त्तार वने त्यक्त्वा क्व यास्यथ ॥ ५२ ॥ अथवास्तं
गत सूर्यं सन्ध्याकाल उपस्थिते । ततो नेष्यथ वा पुत्र दृष्ट्वा
व भविष्यथ ॥ ५३ ॥

मधु उवाच । अद्य वर्षमहस्र मे साश्रु जातस्य मानुषा ।
न च पश्यामि जीवस्त मृत स्त्रीपुंनपुंसकम् ॥ ५४ ॥ मत्वा गर्भेषु
जायन्ते जातमात्रा म्रियन्ति च । चक्रमन्तो म्रियन्ते च यौवनस्था
स्तथापरे ॥ ५५ ॥ अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्यष्टिणामपि ।
जङ्गमाना नगानाम्बाप्यागुरुर्येऽवतिष्ठते ॥ ५६ ॥ इष्टद्वारवियुक्ताश्च
पुत्रशोकान्वितास्तथा । इष्टमाना च शोकेन मृद गच्छन्ति
नित्यम् ॥ ५७ ॥ अनिटाना सन्ध्याणि तच्छेष्टाना यतानि च ।
उत्सृज्येह प्रयाता वै वासवा भयद् स्त्रिया ॥ ५८ ॥ त्यज्यमानेष

निंस्तेजा शून्यः काष्ठलमागतः । अन्यद्देहविप्रकृतं हि शार्वं काष्ठल-
मागतम् । त्यक्तजीवस्य चैवास्य कस्मादित्वा न गच्छथ ॥ ५८ ॥
निरर्थको ह्ययं स्नेहो निष्कलथ परिग्रहः । चक्षुर्भ्यां न च
कर्णाभ्यां संशृणोति समीक्षते ॥ ६० ॥ अस्मादेनं समुत्सृज्य स्व-
ग्रहान् गच्छताशु वै ॥ ६१ ॥ भोक्षधर्माश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिः
सुनिष्ठुरैः । मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं स्वं स्वमेव निवेशनम् ॥ ६२ ॥
प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेन बुद्धिसंज्ञाप्रदायिना । वचनं आविता नूनं
मानुषाः संनिवर्त्तत । शोको द्विगुणतां याति दृष्ट्वा सृष्ट्वा च वेष्टि-
तम् ॥ ६३ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सन्निवृत्तास्तु मानुषाः । अपश्यन्तं
तदा सुप्तं द्रुतमागत्य जम्बुकः ॥ ६४ ॥

जम्बुक उवाच । इमं कनकवर्ष्मिणं भूपणैः समलंकृतम् ।
शंभ्रवाक्यात् कथं पुत्रं त्यजध्वं पितृपिण्डदम् ॥ ६५ ॥ न स्नेहस्य
च विच्छेदो विलापरुदितस्य च । मृतस्यास्य परित्यागात्ततो वै
भविता ध्रुवम् ॥ ६६ ॥ श्रूयते जम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारके ।
जीवितो धर्ममासाद्य रामात् सत्यपराक्रमात् ॥ ६७ ॥ तथा
श्वेतस्य राजर्षिर्बालो दिष्टान्तमागतः । श्वेतेन धर्मनिष्ठेन मृतः
सञ्जीवितः पुनः ॥ ६८ ॥ तथा कश्चिद्धवेत् सिद्धो मुनिर्वा देवतापि
वा । कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्दो रुदतामिह ॥ ६९ ॥ इत्युक्त्वास्ते
न्यवर्त्तन्त शोकात्ताः पुत्रवत्सलाः । अह्ने गिरः समाधाय रुरुदुर्बलं
विस्तरम् । तेषां रुदितशब्देन मर्धोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ७० ॥

मध्र उवाच । अश्रुपातपरिच्छिन्न पाणिस्पर्शप्रयोजितः । धर्म-
राजप्रवीणाश्च दीर्घनिद्रां प्रवेयितः ॥ ७१ ॥ तपसापि हि संयुक्ता
घनवन्तो महाधियः । सर्वे मृत्युवशं यान्ति तदिह प्रेतपत्तनम्
॥ ७२ ॥ बालवृद्धसहस्राणि सदा सन्ध्याज्य बान्धवाः । दिनानि
चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ॥ ७३ ॥ अलं निर्वन्धनागत्य
शोकस्य परिधारणे । अपत्यवङ्गतं ह्यस्य पुनरदोह जीवितम् ॥ ७४ ॥

नैव जम्बुकवाक्येन पुन प्राप्स्यति जीवितम् । मृतस्योत्पष्ट-
 दिहस्य पुनर्द्वेहो न विद्यते ॥ ७५ ॥ नैव मूर्त्तिप्रदानेन जम्बुकस्य
 भूतैरपि । शक्यो जीवयितुं ह्येव बालो वपशतैरपि ॥ ७६ ॥ अथ
 रुद्र कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव च । वरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो
 जीवेदस्य शिशु ॥ ७७ ॥ नैव वास्यविमोक्षेण न वाप्रवासकृतेन च ।
 न दीर्घरुदितेनाय पुनर्जीवं गमिष्यति ॥ ७८ ॥ अहञ्च क्रोष्टुं क
 थैव यूय धी चास्य बान्धवा । धर्माधर्मौ गृह्णोतेह सर्वे वर्त्तमहे-
 ऽध्वनि ॥ ७९ ॥ अप्रिय परुषश्चापि परद्रोहं परस्त्रियम् । अधर्म-
 ममृतञ्चैव दूरात् प्राञ्चो विवर्त्तयेत् ॥ ८० ॥ धर्मं सत्यं शुभं न्यायं
 महतीं प्राणिना दयाम् । अजिह्वलमथाठ्ठाञ्च यत्रत परिमार्गत
 ॥ ८१ ॥ मातरं पितरन्वापि बान्धवान् सुहृदस्तथा । जीवतो धी
 न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्यय ॥ ८२ ॥ यो न पश्यति चक्षुर्भ्यां
 नेद्वते च कथञ्चन । तस्य निष्ठावसानन्ते रुदन्त किं करिष्यथ ॥ ८३ ॥
 द्रव्यक्तास्ते सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिप्लुता । दह्यमाना सुत-
 स्त्रेहात् प्रयथुर्बान्धवा गृहम् ॥ ८४ ॥

जम्बुक उवाच । दारुणो मर्त्तप्रलोकोऽयं सर्वं प्राणिविनाशनम् ।
 दृष्टवन्मुविद्योगश्च तथेहाल्पञ्च जीवितम् ॥ ८५ ॥ बह्वलोकमसत्य-
 चाप्यतिवादाप्रियम्बुदम् । इमं प्रेक्ष्य पुनर्भाव दुःखशोकविवर्द्धनम् ।
 न मे मानुषलोकोऽयं सुहृत्तमपि रोचते ॥ ८६ ॥ अहो धिक्
 गृध्रवाक्येन सन्निवर्त्तय मानुषा । प्रदीप्ता पुत्रशोकेन यथैवाबुद्धय-
 स्तथा ॥ ८७ ॥ कथं गच्छत निस्त्रेहा सुतस्त्रेह विस्त्रय च ।
 शुभा गृध्रस्य वचनं पापस्येहाकृतात्मन ॥ ८८ ॥ सुखस्थानन्तरं
 दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् । सुखदुःखावृते लोके नेहास्त्रेक-
 मनन्तरम् ॥ ८९ ॥ इमं क्षितितले त्यक्त्वा बालं ह्यपसमन्वितम् ।
 कुलशोभाकरं मूढा पुत्रं तत्रक्त्वा क्व यास्यथ ॥ ९० ॥ रूपयौवन-
 सम्पन्नं द्योतमानमपि त्रिया । जीवन्तमिव पश्यामि भनसा नात्र

संशय ॥ ८१ ० विनाशयाप्यनर्होऽस्य सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ।
पुत्रग्रीकाभितप्तानां भविष्यत्प्रथ वै चमम ॥ ८२ ॥ दुःखमश्रावनां
कृत्वा धारयित्वा सुखं स्वयम् । तत्रक्त्वा गमिष्यथ क्लृप्त्य समुत्-
सृज्याल्पबुद्धिवत् ॥ ८३ ॥

भीम उवाच । तथा धर्मविरोधेन प्रियमिध्याभिधायिना ।
श्रममानवासिना नितं रात्रिं मृगयता नृप ॥ ८४ ॥ ततो मध्य-
स्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः । जम्बुकेन स्वकायांश्चं वाग्धवास्तस्य
धिष्ठिताः ॥ ८५ ॥

मृध उवाच । अयं प्रेतसमाकीर्णो यच्चराचससेवितः । दारुणः
काननोद्देशः कौशिकीरभिनादिताः ॥ ८६ ॥ भीमः सुधोरथ तथा
नीलमेघसमप्रभः । अस्मिच्छ्रुत्वं परितत्रच्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ८७ ॥
भानुर्यावत् प्रयातग्रस्तं यावच्च विमला दिग्मः । तावट्टनं परि-
तत्रच्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ८८ ॥ नदन्ति परुषं श्येनाः शिवाः
श्लोषन्ति दारुणम् । मृगेन्द्राः प्रतिनर्दन्ति रविरस्तश्च गच्छति
॥ ८९ ॥ चित्ताधूमेन नीलेन संरच्यन्ते च पादपाः । श्रममाने च
निराधारा प्रतिनर्दन्ति देवताः ॥ ९० ॥ सर्वे विकृतदेहाद्याप्य-
स्मिन् देये रुद्रारुणे । शुष्मान् प्रधर्षयिष्यन्ति विकृता मांसभोजिनः
॥ ९१ ॥ क्रूरयायं वनोद्देशो भयमद्य भविष्यति । तत्रच्यतां
काष्ठभूयोऽयं मृष्यतां जाम्बुकं वचः ॥ ९२ ॥ यद्वि जम्बुक-
वाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च । श्रोष्यथ भ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्वे
विनह्यथ ॥ ९३ ॥

गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च । गृह्णीत भीक्षितात्मानः
सुतो धो न भविष्यति ॥ १०७ ॥

भीष्म उवाच । गृध्रोऽस्मिन्मित्राह गतो गतो नेति च जम्बुकः ।
मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ क्षुधान्वितौ ॥ १०८ ॥ स्वकार्यवद-
कक्षौ तौ राजन् गृध्रोऽथ जम्बुकः । क्षुत्पिपासापरिग्रान्तौ शास्त्र-
मालम्ब्य जल्पतः ॥ १०९ ॥ तयोर्विज्ञानविदुषोर्दयोर्मृगपतत्रिणो ।
वाक्यैरमृतकल्पैस्तैः प्रतिष्ठन्ति व्रजन्ति च ॥ ११० ॥ शोकदैन्य-
समाविष्टा रुदन्तस्तस्थिरे तथा । स्वकार्यकुशलाभ्यान्ते संभ्राम्यन्ते
हि नैषुणात् ॥ १११ ॥ तथा तयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्दयोः ।
वान्धवानां स्थितानाञ्चाप्युपातिष्ठत शङ्करः । देव्या प्रणोदितो देवः
कारुण्याद्दुर्गुक्तेक्षणः ॥ ११२ ॥ ततस्तानाह मनुजान् वरदो-
ऽस्मीति शङ्करः । ते प्रतूयचुरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणता स्मिताः
॥ ११३ ॥ एकपुत्रविहोनानां सर्वेषां जीवितार्थिनाम् । पुत्रस्य नो
जीवदानाञ्जीवितं दातुमर्हसि ॥ ११४ ॥ एवमुक्त स भगवान्
वारिपूर्सन पाणिना । जीवितं स कुमाराय प्रादाहर्षमृतानि वै
॥ ११५ ॥ तथा गोमायुग्ध्राभ्यां प्राददत् क्षुहिनाशनम् । वरं
पिनाकी भगवान् सर्वभूतहिते रतः ॥ ११६ ॥ ततः प्रणम्य ते
देवं श्रेयोहर्षसमन्विताः । कृतकृत्या सुसंहृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा
विभो ॥ ११७ ॥ अनिर्वेदिन दीर्घेण निश्चयेन ध्रुवेण च । देव-
देवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्यते ॥ ११८ ॥ पश्य देवस्य संयोगं
वान्धवानाञ्च निश्चयम् । कृपणानान्तु रुदतां कृतमश्रुप्रमार्जनम्
॥ ११९ ॥ पश्य चाल्पेन कालेन निश्चयान्वेषणेन च । प्रसादं
शङ्करात् प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् ॥ १२० ॥ ते विक्रिताः
प्रहृष्टाश्च पुत्रसंकीवनात् पुनः । बभूवुर्भरतश्रेष्ठ प्रसादात् शङ्क-
रस्य वै ॥ १२१ ॥ ततस्ते ललिता राजस्येक्ष्णा शोकं विश्रुद्धवम् ।
विविशु पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसा । एषा लुहिः समस्ताना

चातुर्वर्ण्यं निदर्शिताः ॥ १२२ ॥ धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिर्मं
शुभम् । श्रुत्वा मनुष्यः सततमिह प्रेत्य च मोदते ॥ १२३ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि शृङ्गलम्बुक-
संवादे त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । बलिनः प्रत्यमित्यस्य नित्यमासन्नवर्तिनः ।
उपकारापकाराभ्यां समर्थस्योद्यतस्य च ॥ १ ॥ मोहादिकत्यना-
मात्रैरमारोऽल्पवली लघुः । वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिद्युत्य पिता-
मह ॥ २ ॥ आत्मनो बलमास्थाय कथं वर्त्तत मानवः । आग-
च्छतीऽतिक्रुद्धस्य तस्योद्धरणकाम्यया ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
सम्वादं भरतयेष्ट शाल्मल्ये पवनस्य च ॥ ४ ॥ हिमवन्तं समा-
साद्य मद्धानासीदनस्यतिः । वर्षपूगाभिसंभ्रवः शाखी स्कन्धी पला-
शवान् ॥ ५ ॥ तत्र स मत्तमातङ्गा धर्मार्त्ताः श्रमकर्षिता । विद्या-
भ्यन्ति मद्वावाहो तथान्या नृगजातयः ॥ ६ ॥ नल्लूमात्रपरीणाहो
घनच्छायो वनस्यतिः । शारिकाशुकसंजुष्टः पुष्पवान् फलवानपि
॥ ७ ॥ सार्थिका वणिजस्यापि तापसाश्च वनौकसः । वसन्ति तत्र
मार्गस्थाः सुरम्ये नगसत्तमे ॥ ८ ॥ तस्य ता विपुलाः शाखा दृष्ट्वा
स्कन्धश्च सर्वशः । अभिगम्यान्नवीदिनं नारदो भरतर्यभ ॥ ९ ॥
अहो नु रमणीयस्त्वं अहो वामि मनोहरः । प्रीयामहे त्वया नित्यं
तरुप्रवरशाल्मल्ये ॥ १० ॥ सदैव शकुनास्तात नृगासाथ तथा
गजा । वसन्ति तव संहृष्टा मनोहर मनोहराः ॥ ११ ॥ तव
शाखा मद्वाशाश्च स्कन्धाश्च विपुलास्तथा । न वै प्रभङ्गान् पश्यामि
मारुतेन कथञ्चन ॥ १२ ॥ किन्तु ते पवनस्तात प्रीतिमानथ वा
सुहृत् । त्वां रक्षति मदा येन वनेऽत्र पवनो ध्रुवम् ॥ १३ ॥ भग-

वान् पवन स्थानाद्दृक्षानुच्चावचानपि । पर्वतानाञ्च शिखराण्य-
 चालयति वेगवान् ॥ १४ ॥ शोषयत्येष पाताल वह्नन् गन्धवह
 शुचि । सरसि सरितथैव सागराद्य तथैव च ॥ १५ ॥ संरक्षति
 त्वा पवन सखिलेन न सशय । तस्मात्त्व बह्मशाखोऽपि पर्ववान्
 पुष्पवानपि ॥ १६ ॥ इदञ्च रमणीयन्ते वन भाति वनस्पते । यदिमे
 विहगास्तात रमन्ते सुदितास्त्वयि ॥ १७ ॥ एषा पृथक्समस्ताना
 श्रूयते मधुरस्वर । पुष्पसम्मोदने काले वाश्रता सुमनोहरम् ॥ १८ ॥
 तथेमे गर्जिता नागा स्वयूथकुलशोभिता । घर्मात्तास्त्वा समा
 साद्य सुख विन्दन्ति शाल्मले ॥ १९ ॥ तथैव मृगजातीभिरण्यामि-
 रभिशोभसे । तथा सर्वाधिवासैश्च शोभसे नेरुवदुद्रुम ॥ २० ॥
 ब्रह्मण्यैश्च तप सिद्धैस्तापसै श्रमणैस्तथा । त्रिपिष्टपसम मन्ये
 तवायतनमेव च ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलि-
 सवादि चतु पञ्चाशदधिकशततोऽध्याय ॥ १५४ ॥

नारद उवाच । बभ्रुत्वाद्य वा सख्यात शाल्मले नात्र सशय ।
 पालयत्येव सतत भीम सवत्सगोऽनिल ॥ १ ॥ न्याग्भाव परम
 वायो शाल्मले त्वमुपागत । तवाहमस्मीति सदा येन रक्षति
 मारुत ॥ २ ॥ न त पश्याम्यह हृद्य पर्वत वेश्म चेदृशम् । यन्न
 वायुवलाङ्गर्न पृथिव्यामिति मे मति ॥ ३ ॥ त्व पुन कारणैर्नून
 रक्ष्यसे शाल्मले यथा । वायुना सपरीवारस्तेन तिष्ठस्यसशयम् ॥ ४ ॥

शाल्मलिसवाच । न मे वायु सखा ब्रह्मन्न बभ्रुर्न च मे
 शुद्धत । परमेष्ठी तथा नैव येन रक्षति धानिल ॥ ५ ॥ मम
 तेजो बल भीमं वायोऽपि हि नारद । कलामहादृशीं प्राणैर्न मे
 प्राप्नोति मारुत ॥ ६ ॥ आगच्छन् पुंसो वायुमेवा विष्टश्रितो

वलात । भस्त्रन् द्रुमान् पर्वतांश्च यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ७ ॥ स
मया वज्रशो भग्न प्रभस्त्रन् वै प्रभस्त्रनः । तस्मान्न विभ्ये देवर्षे
क्रुदादपि समीरणात् ॥ ८ ॥

नारद उवाच । शाल्मले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशय । न
हि वायोर्वलेनास्ति भूतं तुल्यबलं क्वचित् ॥ ९ ॥ इन्द्रो यमो
वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः । नैतेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्त्वं
वनस्सते ॥ १० ॥ यच्च किञ्चिद्दिद्व प्राणी चेष्टते शाल्मले भुवि ।
सर्वत्र भगवान् वायुश्रेष्ठाप्राणकरः प्रथु ॥ ११ ॥ एष चेष्टयते
सम्यक् प्राणिनः सम्यगायतः । असम्यगायतो भूयशेष्टते विकृतं
नृप ॥ १२ ॥ स त्वमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृताम्बरम् । न पूजयसि
पूष्यं त्वं किमनृद्विलाघवात् ॥ १३ ॥ असाराद्यापि दुर्मैघा केवलं
वज्र भापसे । क्रोधादिभिरवच्छन्तो मिथ्या वदसि शाल्मले ॥ १४ ॥
मम रोष समुत्पन्नस्त्वय्येव संप्रभापति । ब्रवीत्येष स्वयं वायोस्तव
दुर्भाषितं वज्र ॥ १५ ॥ चन्दनैः स्यन्दनैः शालैः सरलैर्देवदारुभिः ।
वेतसेधन्वनैश्चापि धी क्षान्ते बलवत्तराः । तैसापि नैव दुर्बुद्धे
क्षिप्तो वायुः कृतात्मभिः ॥ १६ ॥ तैऽपि जानन्ति वायोद्य बल-
मात्मन एव च । तस्मात्त्वं वै नमस्यन्ति श्वसनं तरुसत्तमा ॥ १७ ॥
त्वन्तु मोक्षान्न जानीषी वायोर्वलमनन्तकम् । एवं तस्माहमिष्यामि
सकार्यं मातरिश्वनः ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपदमार्गुयासनपर्वणि पवनशाल्मलि-
सम्वादे पञ्चपञ्चाशदधिकमत्तोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीष्म उवाच । एवगुह्या तु राजेन्द्र शाल्मलिं ब्रह्मवित्तम ।
नारद पश्ये ममं शाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

नारद उवाच । एवमनुपठ्य कथित् शाल्मलि परिवार-

वान् । वृद्धभूलो वृद्धच्छाखः स त्वां वायोऽवमन्यते ॥ २ ॥ बह्व-
न्याक्षेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः । न युक्तानि मया वायो
तानि वक्तुं तवाग्रतः ॥ ३ ॥ जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणभृता-
म्बरम् । वरिष्ठञ्च गरिष्ठञ्च क्रोधे वैवस्वतं यथा ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । एतच्च वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरण ।
शाल्मलिं तमुपागम्य क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

वायुरुवाच । शाल्मले नारदो वाक्यं त्वयोक्तो महिगर्हणम् ।
अहं वायुः प्रभावन्ते दर्शयाम्यात्मनो बलात् ॥ ६ ॥ अहं त्वामभि-
जानामि विदिताश्वासि मे द्रुम । पितामह प्रजासर्गे त्वयि विश्रा-
न्तवान् प्रभुः ॥७॥ तस्य विश्रमणादिषु प्रसादो भतकृतस्तव । रथ्यमे
तेन दुर्बुद्धे नात्मवीर्याद्द्रुमाधम ॥ ८ ॥ यन्मां त्वमवजानीषि यथान्यं
प्राकृतं तथा । दर्शयाम्येव चात्मानं यथा मां नावमन्यसे ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तस्ततः प्राह शाल्मलि प्रहसन्निव ।
पवन त्वच्च मे क्रुद्धो दर्शयाम्यात्मनात्माना ॥ १० ॥ मयि वै त्यक्ततां
क्रोधः किं मे क्रुद्धः करिष्यसि । न ते विमोभि पवन यद्यपि त्वं
स्वयं प्रभुः । बलाधिकोऽहं त्वत्तत्र न मीः कार्या मया तव ॥ ११ ॥
ये तु बुद्ध्या हि बलिनस्ते भवन्ति बलीयसः । प्राणमात्रबला ये
वै नैव ते बलिनो मताः ॥ १२ ॥ इत्येवमुक्तः पवनः श्व इत्येव
थवोदच । दर्शयिष्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् ॥ १३ ॥
अथ निश्चित्य मनसा शाल्मलिर्वातकारितम् । पश्यमानस्तदात्मान-
मसमं मातरिश्चना ॥ १४ ॥ नारदे यन्मया प्रोक्तं पवनं प्रति
तन्मृषा । असमर्थोऽहं वायोर्वलेन बलवान् हि सः ॥ १५ ॥
मासतो बलवान्नित्यं यथा वै नारदोऽब्रवीत् । पश्यन्तु दुर्बलो-
ऽन्येभ्यो वृत्तेभ्यो नात्र संशयः ॥ १६ ॥ किन्तु बुद्ध्या समो नास्ति
मया कयिदनसति । तदहं बुद्धिमास्थाय भयं मोक्ष्ये समीरणात्
॥ १७ ॥ यदि ता बुद्धिमास्थाय तिष्ठेयु परिणी वने । परिष्ठा-

स्युः सदा क्रुद्धात् पवनान्नात्र संग्रयः ॥ १८ ॥ ते तु बाला न
जानन्ति यथा वै तान् समीरण । समीरयति संक्रुद्धो यथा जाना-
म्यहं तथा ॥ १९ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलि-
सम्वादे षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

भीष्म उवाच । ततो निश्चित्य मनसा शाल्मलिः क्षुभितस्तदा ।
शाखास्कुम्भान् प्रशाखाश्च स्वमेव व्यधातयत् ॥ १ ॥ स परित्यज्य
शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च । प्रभाते वायुमायान्तं प्रत्यैक्षत
वनस्यतिः ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धः श्वसन् वायुः पातयन् वै महाद्रुमान् ।
आजगामाथ तं द्दिग्मास्ते यत्र स शाल्मलिः ॥ ३ ॥ तं हीनपर्णं
पतिताग्रशाखं विभीर्षांपुष्यं प्रसमीक्ष्य वायुः । उवाच वाक्यं श्रय-
मान एव मुदायुतः शाल्मलिमुग्रशाखम् ॥ ४ ॥

वायुरुवाच । अहमप्येवमेवं त्वां कुर्वाणः शाल्मले रूपा ।
शात्मना यत् कृतं कृच्छं शाखानामपकर्षणम् ॥ ५ ॥ हीनपुष्याग्र-
शाखस्त्वं भीर्षाङ्गुरपलायक । आत्मदुर्मन्त्रितेनेह महीर्थैवधगः
कृतः ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । एतत् श्रुत्वा वचो वायोः शाल्मलिर्त्रीडितस्तदा ।
अतप्यत वचः श्रुत्वा नारदो यत्तदाब्रवीत् ॥ ७ ॥ एवं हि राज-
शार्दूल दुर्बलः सन् बलीयसा । वैरमारभते बालस्तप्यते शाल्मलि-
यथा ॥ ८ ॥ तस्मादैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः । श्रीचेद्दि वैर
कुर्वाणो यथा वै शाल्मलिस्तथा ॥ ९ ॥ न हि वैरं समात्मानो विद्व-
णुन्यपकारिषु । घनैः घनैर्महाराज दग्धयन्ति स ते बलम् ॥ १० ॥
वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्दुर्बुद्धिजीविना । बुद्धिर्बुद्धिमतो याति
व्यथेधिव ज्ञतामनः ॥ ११ ॥ न हि बुद्ध्या सम किञ्चिद्विद्यते पुरुषे

नृप । तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्तीह कथन ॥ १२ ॥ तस्मात्
 क्षमेत बालाय जडान्धवधिराय च । बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं
 त्वयि शत्रुहन् ॥ १३ ॥ अक्षौहिण्यो दशैका च सप्त चैव महा-
 द्युते । बलेन न समा राजन्नर्जुनस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ निहता-
 यैव भग्नाय पाण्डवेन यशस्विना । चरता बलमास्थाय पाक-
 शासनिना मृषे ॥ १५ ॥ उक्ताश्च ते राजधर्मा आपधर्माश्च भारत ।
 विस्तरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपधर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलि-
 सम्वादे सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पापस्य यदधिष्ठानं यत् पापं प्रवर्त्तते ।
 एतद्दिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । पापस्य यदधिष्ठानं तत् शृणुष्व नराधिप ।
 एको लाभो महाग्राहो लोभात् पापं प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ अतः पाप-
 मधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमम् । निकृत्या मूलमेतद्धि येन पापकृतो
 जनाः ॥ ३ ॥ लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रवर्त्तते ।
 लोभात्प्रोहय माया च मानस्तश्च परासुता ॥ ४ ॥ अक्षमा ह्यी-
 परित्यागः शीनाशो धर्मसंक्षयः । अभिध्याप्रस्यता चैव सर्वं
 लोभात् प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥ अत्यागयातितर्पणं विकर्मसु च या क्रिया ।
 कुलविद्या मन्त्रैश्च उपैश्वर्यमदस्त्वया ॥ ६ ॥ सर्वभूतेश्वभिद्रोहः
 सर्वभूतेश्वसत्कृतिः । सर्वभूतेश्वविश्वासः सर्वभूतेश्वनार्जवम् ॥ ७ ॥
 हरणं परविज्ञानं परदारामिभर्षणम् । वाग्बेगो मनमो वेगो
 निन्दावेगस्तथैव च ॥ ८ ॥ उपस्थोदरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः ।
 र्शपावेगश्च वलवान् मिथ्यावेगश्च दुर्ज्ञेयः । रसवेगश्च दुर्वायं शीत-
 वेगश्च दुःशुभः ॥ ९ ॥ कृत्या विकृत्या मात्सर्यैः पापं दुष्करकारिता ।

न वासिनो न चपला न रौद्रा सत्पथे स्थिता । ते सेव्या साधुभि-
 नित्य येष्वहिसाप्रतिष्ठिता ॥ २६ ॥ कामक्रीधव्यपिता ये निर्ममा
 निरहङ्गता । सुव्रता स्थिरमर्थ्यादास्तानुपासुस्व च पृच्छ च
 ॥ २७ ॥ न घनायं यशोऽर्यम्वा धर्मस्तेषा युधिष्ठिर । अवश्य
 कार्यं इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ॥ २८ ॥ न भय क्रीधवापत्त्रे
 न शोकस्तेषु विद्यते । न धर्मध्वजिनथैव न युद्ध किञ्चिदास्थिता
 ॥ २९ ॥ येष्वलोभस्तथामोहो ये च सत्यार्जवे स्थिता । तेषु
 कौन्तेय रज्ज्येथा चेपा न भश्यते पुन ॥ ३० ॥ ये न हृष्यन्ति
 लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च । निर्ममा निरहङ्कारा सत्त्वस्था
 समदर्शिन ॥ ३१ ॥ लाभालाभौ सुखदुःखे च तात प्रियाप्रिय
 मरण जीवितञ्च । समानि येषा स्थिरविक्रमाणा बुभुक्षता सत्त्व-
 पवस्थितानाम् ॥ ३२ ॥ धर्मप्रियास्तान् समदानुभावान् दान्ती-
 ऽप्रमत्तस्य समर्चयेथा । दैवात् सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभाशुभे
 वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपददर्मानुशासनपर्वणि

अष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्याय ॥ १५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभ पितामह ।
 अज्ञानमपि वै तात शोतुमिच्छामि तत्त्वत ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । करोति पाप योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च
 क्षयम् । प्रहोष्टि साधुवृत्ताय स लोकस्येति वाच्यताम् ॥ २ ॥
 अज्ञानान्निरय याति तथाज्ञानेन दुर्गतिम् । अज्ञानात् छेयमाप्नोति
 तथापत्सु निमज्जति ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञानस्य प्रवृत्तिञ्च खान वृद्धि क्षयो
 द्यौ । मूल योग गति बाल कारण देहमेव च ॥ ४ ॥ शोतु

मिच्छामि तस्त्वेन यथावद्विद्म पाथिवं । अज्ञानप्रभवं क्षीटं यद्, स-
मुपलभ्यते ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । रागो हेपस्तथा मोहो जपं शोकोऽभि-
मानिता । काम क्रोधश्च दृपश्च तन्द्रा चालम्ब्यमेव च ॥ ६ ॥ इच्छा
हेपस्तथा ताप परवृद्धुःप्रतापिता । अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानां
क्षैव या क्रिया ॥ ७ ॥ एतस्य वा प्रवृत्तेः ब्रह्मगदीर् याय
पृच्छसि । विस्तरेण महाराज शृणु तच्च विशेषतः ॥ ८ ॥ उभा-
वेतौ समप्रलौ समदोषौ च भारत । अज्ञानघ्नातिलोभयाप्येक
जानीहि पाथिव ॥ ९ ॥ लोभप्रभवमज्ञानं ब्रह्म भूय प्रवर्द्धते ।
स्थान स्थाने क्षयं क्षीणे चपैति विविधा गतिम् ॥ १० ॥ मूल
लोभस्य मोहो वै कालात्मगतिरेव च । छिन्ने भिन्ने तथा लोभे
कारणं काल एव च ॥ ११ ॥ तस्याज्ञानादि लोभो हि लोभा-
दज्ञानमेव च । सर्वदोषास्तथा लोभात्तस्माल्लोभं विनर्त्तयति ॥ १२ ॥
जनको युवनाश्रयं हृषाद्भिर् प्रसेनजित । लोभश्चायाद्विव प्राप्ता
स्तथैवान्ये जनाधिपा ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षन्तु कुरुथेष्ट त्यज लोभ-
मिहात्मना । त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ १४ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि

एवोनप्रष्टप्रधिक्रमतोऽध्याय ॥ १५६ ॥

- युधिष्ठिर उवाच । स्वाध्याये कृतयत्नस्य नरस्य च पितामह ।
धर्मकामस्य धर्मात्मानं किं नु श्रेय इहोच्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मधा दर्शने
लोके श्रेयो यद्विद्म मन्वसे । अग्निहोत्रे परे चैव तन्मे ब्रूहि
पितामह ॥ २ ॥ महानयं धर्मपथो ब्रह्मशास्त्रं भारत । विद्धि
द्विवेदं धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ ३ ॥ धर्मस्य महती राजन्
ब्रह्मशास्त्रस्य तस्त्वन । यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूहि तस्वतः ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । जन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ।
 पीत्वाश्रुतमिव प्राज्ञो ज्ञानदत्तो भविष्यसि ॥ ५ ॥ धर्मस्यै विश्वयो
 नैको धे वै प्रोक्ता महर्षिभिः । स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां
 परायणम् ॥ ६ ॥ दमं निश्रेयसे प्राङ्गर्हृद्वा निश्रयदर्शिनः । ब्राह्म-
 णस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥ दमात्तस्य क्रिया-
 सिद्धिर्यथावदुपलभ्यते । दमो दानं तथा यज्ञानधीतं चातिवर्त्तते
 ॥ ८ ॥ दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रञ्च दमः परम । विपाप्मा तेजसा
 युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ९ ॥ दमेन सदृशं धर्मं नान्यं
 लोकेषु शृणुम । दमो हि परमो लोके प्रथस्तः सर्वकर्मणाम् ॥ १० ॥
 प्रेत्य चात्र मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखम् । दमेन हि समायुक्तो
 महान्तं धर्ममश्नुते ॥ ११ ॥ सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखञ्च प्रति-
 बुध्यते । सुखं पर्थ्यति लोकांश्च मनसास्य प्रसीदति ॥ १२ ॥ अदान्तः-
 पुरुषः क्लेशमभीक्षां प्रतिपद्यते । अनर्थाश्च वह्ननन्यान् प्रसृजत्यात्म-
 दीपजान् ॥ १३ ॥ आश्रमेषु चतुर्धाङ्गर्हर्ममेवोत्तमं व्रतम् । तस्य
 लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १४ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा
 च समंता सत्यमार्त्तवम् । इन्द्रियाभिजयो दाक्ष्यं माह्वं क्षीरवा-
 पलम् ॥ १५ ॥ अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः प्रियवादिता । अवि-
 हिंसानसूया चाप्येषा समुदयो दमः ॥ १६ ॥ गुरुपूजा च कौरव्य
 दयाभूतेषु पेशुनम् । जनवाटं सृपावाहं स्तुतिनिन्दाविवर्जनम्
 ॥ १७ ॥ कामं क्रोधञ्च लोभञ्च दर्पं स्तम्भं विकल्पनम् । रोपनीर्षा-
 वमानञ्च नैव दान्तो निषेवते ॥ १८ ॥ अनिन्दितो ह्यकामात्मा
 नाल्पेध्वर्यान्सूयकः । समुद्रकल्पः स नरो न कथञ्चन पूर्यते ॥ १९ ॥
 अहं त्वयि मम त्वन्न मयि ते तेषु चाप्यहम् । पूर्वसम्बन्धिसंयोगा-
 न्नैतद्दान्तो निषेवते ॥ २० ॥ सर्वा ग्राम्यास्तथारण्या याश्च लोके
 प्रहृत्तयः । निन्दाज्ञैव प्रथमाश्च यो नाशयति शुच्यते ॥ २१ ॥
 मैत्रोऽथ शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्मात्मपिश च । युक्तश्च विविधैः

सङ्गैस्तस्य प्रेत्य फलं महत् ॥ २२ ॥ सुवृत्तः शीलमग्न्यः प्रम-
 न्नात्मात्मविदुषः । प्राप्येह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥
 कर्म यत् शुभमेवेह सद्भिराचरितञ्च यत् । तदेव ज्ञानयुक्तस्य
 मुनेर्वर्त्म न हीयते ॥ २४ ॥ निष्कम्प्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो
 जितेन्द्रियः । कालाकाङ्क्षो चरन्नेवं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २५ ॥
 अभयं यच्च भूतेभ्यो भूतानामभयं यत् । तस्य देहादिमुक्तस्य भयं
 नास्ति कुतश्चन ॥ २६ ॥ अत्राचिनोति कर्माणि न च सम्प्रचिनोति
 ह । समः सर्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ॥ २७ ॥ यकुनीना-
 मिवाकाशे जले वारिचरस्य च । यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य
 न संशयः ॥ २८ ॥ सद्भानुतसृज्य यो राजन्मोक्षनेवाभिपद्यते ।
 लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते प्राश्रवती समा ॥ २९ ॥ सन्नप्रस्य
 सर्वकर्माणि सन्नप्रस्य विधिवत्तपः । सन्नप्रस्य विविधा विद्या सर्वं
 सन्नप्रस्य चैव च ॥ ३० ॥ कामे शुचिरणाहृतः प्रसन्नात्मात्मवि-
 च्छुचिः । प्राप्येह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ॥ ३१ ॥ यच्च
 पैतामहं स्थानं ब्रह्मराशिसमुद्भवम् । शुद्धाया पिहितं नित्यं
 तद्दमेनाभिगम्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्वभूताविरोधिनः ।
 नावृत्तिमयमस्तीह परलोकभयं कुत ॥ ३३ ॥ एक एव दमे दीपो
 द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जन ॥ ३४ ॥
 एकोऽस्य समन्ताप्राग् दीपः स्यात् समहान् गुणः । क्षमया विपुला
 लोकाः सुखमा हि सद्दिष्टाता ॥ ३५ ॥ दान्तस्य किमदृष्टेन तथा-
 दान्तस्य भारत । यत्रैव निवसेद्दान्तस्तददृष्टं न चाशयः ॥ ३६ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एतद्भीमस्य वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
 अमृतेनेव संतप्तं प्रहृष्टः समपद्यत ॥ ३७ ॥ पुनश्च परिप्रच्छ भीषं
 धर्मभृताम्बरम् । ततः प्रीतः स धीवाच तस्मै सर्वं कुरुद्वह ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्माणुशासनपर्वणि द्मप्रथंसाया

भीष्म उवाच । सर्वमेतत्तपोमूल कवय परिचक्षते । न ह्यतप्त-
 तपा मूढ क्रियाफलमवाप्नते ॥ १ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवा-
 सृजत प्रभु । तथैव वेदानृपयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ तपसैव
 समर्हान् फलमूलानि यानि च । वीह्लोकास्तपसा सिद्धा पश्यन्ति
 सुसमाहिता ॥ ३ ॥ औषधान्यगदादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा ।
 तपसैव हि सिध्यन्ति तपोमूल हि साधनम् ॥ ४ ॥ यद्दुरात्म भवेत्
 किञ्चित्त तत सर्वं तपसो भवेत् । ऐश्वर्यमप्य प्राप्तास्तपसैव न
 सशय ॥ ५ ॥ सुरापीऽसम्भतादायी भूण्णहा गुरुतल्पग । तपसैव
 स्रुतप्तेन नर पापाहिमुच्यते ॥ ६ ॥ तपसो बद्धरूपस्य तैस्तैर्दारै-
 प्रवर्त्तत । निवृत्तग्रा वर्त्तमानस्य तपो नानशनात् परम् ॥ ७ ॥
 अहिंसा सत्यवचन दानमिन्द्रियनिग्रह । एतेभ्यो हि महाराज
 तपो नानशनात् परम् ॥ ८ ॥ न दुष्करतर दानान्नातिमातर-
 माश्रम । त्रैविद्येभ्य पर नास्ति सन्नग्रास परम तप ॥ ९ ॥
 इन्द्रियाणीह रक्षन्ति स्वर्गधर्माभिगुप्तये । तस्मादर्थं च धर्मं च
 तपो नानशनात् परम् ॥ १० ॥ ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृग-
 पक्षिण । यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ११ ॥
 तप परायणा सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते । इत्येव तपसा देवा
 महत्प्रतिपेदिरे ॥ १२ ॥ इमानीष्टविभागानि फलानि तपस-
 सदा । तपसा शक्यते प्राप्तु देवलमपि निययात् ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वण आपद्धर्मानुशासनपर्वण तप कथने

एकपष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । सत्य धर्मं प्रथमन्ति विप्रपिपितृदेवता ।
 सत्यमिच्छाम्यहं योतु तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ सत्यं किं
 लक्षणं राजन् कथं वा तद्वाप्यम् । सत्यं प्राप्य भवेत् किञ्च कथ-
 न्नेव मद्गुणताम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य धर्मोणां सहस्री न प्रशस्यते ।
 अविकारितम सत्यं सर्ववर्षेषु भारत ॥ ३ ॥ सत्यं सतसु सदा धर्मः
 सत्यं धर्मा सनातनः । सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥४॥
 सत्यं धर्मास्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् । सत्यं यज्ञः परः
 प्रोक्त सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥ आकारानिह सत्यस्य यथा-
 वदनुपूर्वम् । लक्षणञ्च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
 प्राप्यते च यथा सत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हसि । सत्यं त्रयोदशविधं
 सर्वलोकेषु भारत ॥ ७ ॥ सत्यञ्च समता चैव दमयैव न संशयः ।
 अमातृसख्यं क्षमा चैव ह्योस्ति तिष्ठानस्त्वता ॥ ८ ॥ त्यागो ध्यान-
 मथार्थत्वं धृतिश्च सतत दया । अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारा-
 स्त्वयोद्दम ॥ ९ ॥ सत्यं नामाव्यय नित्यमविकारि तथैव च ।
 सवधर्माविरुद्धेन योगिनैतदवाप्यते ॥ १० ॥ आत्मनीष्टे तथानिष्टे
 रिषौ च समता तथा । इच्छाहेपक्षय प्राप्य कामक्रोधक्षय तथा
 ॥ ११ ॥ दमोनान्यसृष्टा नित्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च । अमयं
 रोगश्च मनश्चानिनैतदवाप्यते ॥ १२ ॥ अमातृसख्यं बुधा प्राङ्गर्हानि
 धर्मं च सयमः । अवस्थिते च नित्यञ्च सत्येनामत्तरौ भवेत् ॥ १३ ॥
 अक्षमाया क्षमायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च । क्षमते सम्मतः
 साधुः साध्वाप्रैति च सत्यवाक् ॥ १४ ॥ कल्याणं कुरुते वाङ्-
 मीमान्न ग्लायते क्वचित् । प्रमान्तवाङ्मना नित्यं ह्योस्तु धर्मा-
 दवाप्यते ॥ १५ ॥ धर्मायहेतोः क्षमते तितिक्षा चान्तिरुच्यते ।
 लोकसंग्रहणार्थं वै सा तु धैर्येण लभ्यते ॥ १६ ॥ त्याग स्नेहस्य
 यत्तयागा विप्रवाणा तथैव च । रागहेपमर्दोणस्य त्यागो भवति
 नान्वया ॥ १७ ॥ आर्यता नाम भूताना यः करोति प्रयत्नतः ।
 शुभं कर्म निराकारो वीतरागस्तथैव च ॥ १८ ॥ धृतिर्नाम सुखे
 दुःखे यथा नाप्रोति विक्रियाम् । ता भजेत सदा प्राचीं य इच्छे-
 द्भूतमात्मन ॥ १९ ॥ सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ।

वीतहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः ॥ २० ॥ अश्लेष सर्व-
भूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहस्य दानञ्च सतां धर्मं सना-
तन ॥ २१ ॥ एते त्रयोदशाकारा पृथक् सत्यैकलक्षणाः । भवन्ते
सत्यमेवेह ह्यहयन्ते च भारत ॥ २२ ॥ नान्त शक्यो गुणानाञ्च
वक्तुं सत्यस्य पार्थिव । अत सत्यं प्रशंसन्ति विप्रा सपितृदेवता
॥ २३ ॥ नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत् ॥ २४ ॥ उपैति
सत्याद्दानं हि तथा यज्ञा सदक्षिणा । वेताग्निहोत्रं वेदाश्च धे
चान्ये धर्मनिश्चया ॥ २५ ॥ अश्वमेधसहस्राङ्गं सतप्रश्च तुलया
धृतम् । अश्वमेधसहस्राङ्गि सतप्रमेव विशिष्यते ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि सत्यकथने

द्विषष्ट्यधिकशतोऽध्याय ॥ १६२ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । यत प्रभवति क्रोध कामो वा भरतर्षभ ।
शोकमोहौ विधित्वा च परासुत्वञ्च तद्वद ॥ १ ॥ मात्सर्यं मह
ईर्ष्या च कुत्सासूया कृपा भयम् । एतत् सर्वं महाप्राज्ञ याच्ना-
तथ्येन मे वद ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । त्रयोदशैतेऽतिबला शत्रव प्राणिना स्मृता ।
उपासते महाराज समन्तात् पुरुषानिह ॥ ३ ॥ एते प्रमत्त पुरुष-
मप्रमत्तास्तुषन्ति च । लुका इव विलम्बन्ति दृष्ट्वैव पुरुष बलात्
॥ ४ ॥ एभ्य प्रवर्त्तते दुःखमेभ्य पाप प्रवर्त्तते । इति मत्तर्षो
विलानीयात् सतत पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ एतेषामुदयं स्थान चवञ्च
पृथिवीपते । इन्त ते कीर्त्तयिष्यामि क्रोधस्योत्पत्तिमादित ।
यथातथं क्षितिपते तदिदं कर्मणा शृणु ॥ ६ ॥ लोभात् क्रोध
प्रभवति परदोषैरुदीर्यते । क्षमया तिष्ठते राजन् क्षमया विनि

वर्त्तते । ७ ॥ सङ्कल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्त्तते । यदा
 प्राप्ती विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ८ ॥ परासूया क्रोधलोभा-
 वन्तरा प्रतिमुञ्चते । दयाया सर्वभूतानां निर्द्वेषादिनिवर्त्तते । अय-
 द्यदर्शनादेति तस्त्वज्ञानाच्च धीमताम् ॥ ९ ॥ अज्ञानप्रभवो भोक्तः
 पापभ्यासात् प्रवर्त्तते । यदा प्राप्तेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति
 ॥ १० ॥ विरुद्धानीह शास्त्राणि पश्यन्तीह कुरुदह । विधित्वा
 जायते तत्र तस्त्वज्ञानान्निवर्त्तते ॥ ११ ॥ प्रीत्या भोकः प्रभवति
 वियोगात्तस्य देहिनाः । यदा निवर्त्तकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति
 ॥ १२ ॥ परासूया क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्त्तते । दयायाः सर्व-
 भूतानां निर्वेदात् सा निवर्त्तते ॥ १३ ॥ सत्यत्यागात्तु मात्सर्य-
 महितानाञ्च सेवया । एतत्तु क्षीयते तात साधूनामुपसेवनात्
 ॥ १४ ॥ क्रुद्धात् ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदी भवति देहिनाम् । एभि-
 रेव तु विश्रातैः स च सद्यः प्रणश्यति ॥ १५ ॥ ईर्ष्या कामात्
 प्रभवति संहर्षाच्चैव जायते । इतरैर्यान्तु सत्त्वानां प्रश्रया सा
 प्रणश्यति ॥ १६ ॥ विभ्रमालोकवाञ्छानां देषैवाक्थैरसम्मतैः । कुत्सा
 संजायते राजन् लोकान् प्रेष्याभिशाम्यति ॥ १७ ॥ प्रतिकर्त्तुं न
 शक्ता ये बलस्रवाद्यापकारिणे । असूया जायते तीव्रा कारुष्या-
 दिनिवर्त्तते ॥ १८ ॥ कृपणान् सन्ततं दृष्ट्वा ततः सञ्जायते कृपा ।
 धर्मनिष्ठां यदा वेत्ति तदा शाम्यति सा कृपा ॥ १९ ॥ अज्ञान-
 प्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते सदा । अस्थिरत्वञ्च भोगानां दृष्ट्वा
 शाल्वा निवर्त्तते ॥ २० ॥ एतान्येव जिताभ्याङ्गः प्रथमाच्च लक्ष्योदय ।
 एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे द्रोणास्त्रयोदय । त्वया सत्पार्थिना
 निव्यं विजिता ज्येष्ठसेवनात् ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि लोभोपाख्याने
 त्रिषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आनृशस्य विजानामि दग्धेनेन सता सदा ।
 नृशसान्न विजानामि तेषा कर्म च भारत ॥ १ ॥ कण्टकान् कूप-
 मग्निञ्च वर्जयन्ति यथा नरा । तथा नृशसवर्माणा वर्जयन्ति
 नरा नरम् ॥ २ ॥ नृशसो हि दहंद्वाक्त प्रेत्य चेह च भारत ।
 तस्मात्त ब्रूहि कौरव्य तस्य कर्म विनिययम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । स्पृहा स्याद्दर्हिता चैव विधित्ता चैव कर्म-
 णाम् । आक्रोशा क्रम्यते चैव वञ्चितो बुध्यते स च ॥ ४ ॥ दत्ता-
 नुक्रोत्तिर्विषम क्षुद्रो नैकृतिक शठ । असम्बिभागी भानी च
 तथा सङ्घी विकृत्य न ॥ ५ ॥ सर्वाभिषङ्घी पुरुषो वालिभ रूप
 णोऽथवा । वर्गप्रशसी सततमायनहेपसङ्घरी ॥ ६ ॥ हिंसाविहार
 सततमविशेषगुणागुण । बहलीको मनस्वी च लुब्धोऽत्यर्थं नृशस-
 क्त ॥ ७ ॥ धर्मशील गुणोपेत पापमित्यवगच्छति । आत्म
 शीलप्रमाणेन न विश्वसिति कस्यचित् ॥ ८ ॥ परेषा यत्र दोष
 स्यात्तद्गुणैः सप्रकाशयेत् । समानेष्वेव दोषेषु तृत्तार्थमुपधातयेत्
 ॥ ९ ॥ तयोपकारिणश्चैव मन्यते वञ्चित परम् । दत्त्वापि च धन
 काले सन्तपत्युपकारिणे ॥ १० ॥ भक्ष्य पेयमथो लेह्य यच्चान्यत्
 साधु भोजनम् । प्रेक्ष्यमाणेषु योऽश्रीयान् नृशसामति त वदति ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणेभ्य प्रदायाद्य य सुहृद्भिः सहाश्रुते । स प्रेत्य लभते
 स्वगमिह चानन्त्यमश्रुते ॥ १२ ॥ एष ते भरतश्रेष्ठ नृशस परि-
 कीर्तित । सदा विवर्जनीयो हि पुरुषिण विजानता ॥ १३ ॥

१ इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि नृशसकथने

चतुषष्ट्यधिकत्रयतीऽध्याय ॥ २६४ ॥

भीष्म उवाच । हृतायो यच्चमाणश्च सर्ववेदान्तगय य ।
 आचार्यपितृकार्यायं स्वाध्यायार्थमथापि च ॥ १ ॥ एते वै साधवो
 दृष्टा ब्राह्मणा धर्मभिश्च व । निस्त्रेभ्यो द्वयमेतेभ्यो दानं विद्या
 च भारत ॥ २ ॥ अन्यत्र दक्षिणादानं दियं भरतसत्तम । अन्ये-
 भ्योऽपि बहिर्वेदिनाकृतान्नं विधीयते ॥ ३ ॥ सर्वरत्नानि राजा
 हि यथाहं प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणा एव वेदाय यज्ञाय बह्व-
 दक्षिणा । अन्योऽन्य विभवाचारा यजन्ते गुणत सदा ॥ ४ ॥
 यत्स वैवापिकं भक्तं पथ्यात्त भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स
 भीम पातुमद्भति ॥ ५ ॥ यज्ञयेत् प्रतिरुद्धं स्यादग्नेनैकेन यज्जन ।
 ब्राह्मणस्य विप्रैरिण धार्मिके सति राजनि ॥ ६ ॥ यो वैश्य
 स्याद्ब्रह्मपशुर्हीनक्रतुरभीमप । कुटुम्बात्तस्य तद्विहितं यज्ञार्थं पार्थिवो
 हरेत् ॥ ७ ॥ आहरेदथ नो क्रिञ्चितं कामं शूद्रस्य वैश्विन । न
 हि यज्ञेषु शूद्रस्य कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ ८ ॥ योऽनादितान्नि-
 यतगुरयन्त्वा च सहस्रगु । तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेद्विचार-
 वन् ॥ ९ ॥ अटादभ्यो हरेद्विहितं विख्याप्य नृपति सदा । तथैव
 चरतो धर्मो नृपते स्यादथारिखिल ॥ १० ॥ तथैव शृणु मे भक्त
 भक्तानि पडनयत । अश्वस्तनविधानेन कर्त्तव्यं हीनकर्मणा ॥ ११ ॥
 खलात् क्षैत्रात्तथारामाद्यतो वाप्यपपद्यते । आख्यातव्यं नृपस्यैतत्
 पृच्छतेऽपृच्छतेऽपि वा ॥ १२ ॥ न तस्मै धारयेद्दण्डं राजा धर्मिणा
 धर्मवित । क्षत्रियस्य तु वानिश्चाद्ब्राह्मणं क्लिश्यते क्षुधा ॥ १३ ॥
 श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् । अथैनं परिरुचेत् पिता
 पुत्रमिवौरसम् ॥ १४ ॥ इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निःपेदवृत्तयेथि ।
 अनुकल्प्य परो धर्मो धर्मवाटैस्तु केवलम् ॥ १५ ॥ विश्वैर्देवैश्च
 साध्येषु ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । आपत्सु मरणास्तीतिर्धिप्रति
 निधीकृत ॥ १६ ॥ प्रभु प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न
 साम्प्रदायिकं तस्य दुमतेर्दिद्यते फलम् ॥ १७ ॥ न ब्राह्मणो

निवेदितं किञ्चिद्ब्राह्मिणी वेदवित् । स्ववीर्याद्ब्राह्मणीर्ष्याश्च स्ववीर्यं
बलवत्तरम् । कर्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते ॥१८॥
तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कामोरघेहिरम् । अत्रियो ब्राह्मणीर्ष्याश्च
तरेदापद्मात्मन ॥ २० ॥ धनैर्वैश्वस्य शूद्रस्य मन्त्रहोमैश्च वै द्विज ।
नैव कन्या न युवतिर्नामन्त्रहो न वालिष्य ॥ २१ ॥ परिवेष्टान्नि-
होत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा । नरके निपतन्त्येते जुह्वाना स च
यस्य तत । तस्माद्दैनानकशली होता स्याद्देवपारग ॥ २२ ॥
प्राजापत्यमदृष्ट्वान्मन्त्राधेयस्य दक्षिणाम् । अनाहिताग्निरिति च
प्रोच्यते धर्मदर्शिभिः ॥ २३ ॥ पुण्यानि यानि कुर्वीत अह्वानो
जितेन्द्रिय । अनाप्रदक्षिणैर्यज्ञेन यजेत कथञ्चन ॥ २४ ॥ प्रजा
पश्य स्वर्गञ्च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिण । इन्द्रियाणि यश्च कीर्ति-
मायुषाण्यवकन्ति ॥ २५ ॥ उदक्याभासते ये च ये च केचिदन-
जय । कुलं वाञ्छोत्रिय येषां ते सर्वे शूद्रकर्मिणः ॥ २६ ॥ उद-
पानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपति । उषिता हादशसमा शूद्र-
कर्मैव गच्छति ॥ २६ ॥ अमार्थ्या अयने विभ्रत शूद्रं वृषञ्च वै
द्विज । अब्राह्मण मन्वमानस्तृणेष्वसीत् पृष्ठत । तथा संशुध्यते
राजन् शृणु पात्र वचो भम ॥ २८ ॥ यद्विकरात्रेण करोति पार्श्वं
निकृष्टवस्त्रं ब्राह्मणं सेवमान । स्वानाशनाभ्यां विहरन् व्रती च
त्रिभिर्वर्षेण अमयेदात्मपापम ॥ २९ ॥ न मर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले । न गुर्वर्थं नात्मनो जीवितार्थं
पश्चान्तान्याङ्गरपातकानि ॥ ३० ॥ अह्वानं शुभा विद्या हीना
दपि समाप्रयात । सुवर्षंमपि चामेध्यादाददीताविचारयन् ॥ ३१ ॥
स्त्रीरजं दुष्कुलाच्चपि विधादप्यमृतं पिवेत । अद्रुथा हि स्त्रियो
रजमाप इत्येव धर्मतः ॥ ३२ ॥ गोब्राह्मणहितायञ्च वर्कानां
सकृदेषु च । वैश्वो गृह्णीत अस्त्राणि परिव्राणार्थमात्मनः ॥ ३३ ॥
सुरापानं ब्रह्महत्यां गुरंतल्पमयापि वा । अनिर्दृश्यानि मन्वन्ते

प्राश्नान्तमिति धारणाः ॥ ३४ ॥ सुवसंधरणं स्तौत्र्यं विप्रंश्च्येति
 पातकम् । विहरन्त्यपानाद्य अगम्यागमनादपि ॥ ३५ ॥ पतितैः
 सम्प्रयोगाच्च ब्राह्मण्यो नितस्तथा । अचिरेण महाराज पतितो
 वै भवत्युत ॥ ३६ ॥ सस्वत्तरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 खाक्षनाध्यापनाद्योनान्न तु खानासनाशनात् ॥ ३७ ॥ एतानि हितानि
 तीक्ष्णानि निर्दोषानितीति भारत । निर्दोष्यानेन विधिना काक्षेना-
 र्थसनी भवेत् ॥ ३८ ॥ अन्नं वीर्यं गृहीतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते ।
 विषु खेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणम् ॥ ३९ ॥ अमातयान् वा
 शुक्रान् वापि जज्ञादधर्मण धार्मिकः । प्रावृत्तानि कर्माणि न तै-
 र्हन्ति संविद्म् । अधर्मकारी धर्मण तपसा हन्ति किल्बिषम्
 ॥ ४० ॥ ब्रुवंस्तेन इति स्तेनं तावत् प्राप्नोति किल्बिषम् । अस्तेनं
 स्तेन इत्युक्त्वा दिशुर्गं पापमाप्नुयात् ॥ ४१ ॥ त्रिभागं ब्रह्महतप्रायाः
 क्रम्या प्राप्नोति दुष्मती । यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति
 घासनः ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणानवगूर्थ्येह स्यूद्धा गुरुतरं भवेत् । वर्षाणां
 हि षतं तात प्रतिष्ठा नाधिगच्छति ॥ ४३ ॥ सहस्रञ्चैव वर्षाणां
 निपातय नरकं वसेत् । तस्मान्नैवावगूर्थेत नैव ज्ञातु निपातयेत्
 ॥ ४४ ॥ शोणितं तावतः पांशून् संगृह्णीयाद्विजज्ञतात् । तावतीः
 स समा राजन् नरके प्रतिपद्यते ॥ ४५ ॥ भ्रूणहाहवमध्ये तु
 शुध्यते अस्त्रपाततः । आत्मानं जुहुयादन्मौ समिहे तेन शुध्यते
 ॥ ४६ ॥ सुरापी वारुणीमुष्ट्यां पीत्वा पापात् प्रमुच्यते । तया स
 काये निर्दोषे मृत्युना प्रेत्य शुध्यति । लोकांश्च लभते विप्रो
 नान्यथा लभते हि सः ॥ ४७ ॥ गुरुतल्पमधिष्ठाय दुरात्मा पाप-
 चेतनः । शूमां ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना सोऽभिः शुध्यति ॥ ४८ ॥
 अथ वा शिशुवपणावादावाश्लिना स्वयम् । नैर्ऋतीं दिश-
 मास्त्राय निपतत् स त्वजिह्वगः ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान्
 संश्लजेत् तेन शुध्यति । अश्वमेधेन वापीद्धा अथ वा गोसवेन वा ।

अग्निष्टोमेन वा सम्यगिह प्रेत्य च पूज्यते ॥ ५० ॥ तथैव दादय-
 समा कापाली ब्रह्महा भवेत् । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं स्वकर्म-
 ख्यापयन्मनि ॥ ५१ ॥ एव वा तपसा युक्तो ब्रह्महा स मुनिर्भवेत् ।
 एवन्तु मनभिज्ञातामात्रेयोश्चा निपातयेत् ॥ ५२ ॥ द्विगुणा ब्रह्म-
 हतगा वै आत्रेयोनिधने भवेत् । सुरापो नियताहारो ब्रह्मचारी
 क्षितीश्वर ॥ ५३ ॥ जहं विभ्योऽपि वर्षेभ्यः यजेतामिष्टुतापरम् ।
 ऋषभैकसहस्र गा दत्त्वा शौचमवाप्नुयात् ॥ ५४ ॥ वैश्व हत्वा तु
 वर्षे हे ऋषभैकशतञ्च गा । शूद्र हत्वाब्दमेवैकशतञ्च शतञ्च
 गा । श्रवराहखरान हत्वा शौद्रमेव व्रत चरेत् ॥ ५५ ॥ माञ्जार-
 चापमण्डूकान् काक व्यालञ्च मूषिकम् । उक्त पशुसमो दोषो
 राजन् प्राणनिपातनात् ॥ ५६ ॥ प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्या-
 म्यनुपूर्वश । अल्पे वाप्यथ शोचितं पृथक् सम्वत्सरञ्चरेत् ॥ ५७ ॥
 त्रीणि त्र्योत्रियभार्याया परदारै च हे स्मृते । काले चतुर्थे भुञ्जानो
 ब्रह्मचारी व्रतो भवेत् ॥ ५८ ॥ स्थानासनाभ्या विहरेत् त्रिरङ्गो-
 ऽभ्युपयन्तृप । एवमेव निराकर्त्ता यस्याग्नीन् परिशुध्यति ॥ ५९ ॥
 तत्रजतप्रकारणे यद्य पितर मातरं गुरुम् । पतितं स्यात् स
 वौरव्यं यथा धर्मेषु निश्चयः । ग्रासाच्छादनमात्रन्तु दद्यादिति
 निदर्शनम् ॥ ६० ॥ भार्याया व्यभिचारिण्या निरुहाया विशेषतः ।
 चतस्रः परदारेषु तदेनाञ्चारयेद्ब्रतम् ॥ ६१ ॥ येषां शयन-
 हित्वा यान्यतः शोचं नियच्छति । श्रमिस्तामर्हयेद्राजा सम्भ्राने
 बद्धविस्तारे ॥ ६२ ॥ पुमासमुन्नयेत् प्राञ्चं शयने तप्तं शयने ।
 शय्यादद्रीतं द्राक्षणि तत्र दक्षेत् पापकृतं ॥ ६३ ॥ एष दण्डो
 महाराज स्त्रीणां भर्तृव्यतिक्रमात् । सम्वत्सरानिषस्त्रयस्य दुष्टस्य
 द्विगुणो भवेत् ॥ ६४ ॥ हे तस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सह-
 स्रविनि । कुचरं पञ्चवर्षाणि चरद्द्वैत्यं मुनिव्रतं ॥ ६५ ॥ परि-
 विद्धि परिवेष्टाया चैव परिविद्यते । पाणिग्राहस्वधर्मेण सर्वे

ते, पतिताः श्रुताः ॥ ६६ ॥ चरेयुः सर्व एवैते वीरहा यद्व्रत-
 चरेत् । चान्द्रायणं चरेन्नासं कृच्छ्रस्वा मापशुद्धये ॥ ६७ ॥ परि-
 वेत्ता प्रयच्छेत् परिविन्नाय ता श्लुपाम् । ज्येष्ठेन त्वभ्यनुज्ञातो
 यवीधानप्यनन्तरम् । एवञ्च मोक्षमाप्नोति तौ च सा चैव धर्मतः
 ॥ ६८ ॥ अमानुषीषु गोवर्जं अनावृष्टिर्न दूष्यति । अधिष्ठातार-
 मन्तारं पशूनां पुनर्घं विदुः ॥ ६९ ॥ परिधायोर्ध्वबालन्तु पात्र-
 मादाय शृणुयम् । चरेत् सप्तगृहान्नितं स्वकर्मपरिकीर्तयन्
 ॥ ७० ॥ तत्रैव लक्ष्मभोजी स्यात् दादग्नाहात् स शुध्यति । चरेत्
 सम्बत्सरञ्चापि तद्व्रतं घन कन्ति ॥ ७१ ॥ भवेत्तु मानुषिष्वेवं
 प्रायश्चित्तमनुत्तमम् । दानम्वा दानयत्नेषु सर्वमेतत् प्रकल्पयेत्
 ॥ ७२ ॥ अनास्तिकेषु गोमात्रं दानमेकं प्रचक्षते ॥ ७३ ॥ श्ववराह-
 मनुष्याणां कुक्कुटस्य खरस्य च । मासं मूत्रं पुरीषम्वा प्राश्य
 संस्कारमर्हति ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमादाय शोमपः ।
 अपस्त्राहं पिवेदुष्णं वज्रमुष्णं पय पिवेत् ॥ ७५ ॥ वज्रमुष्णं
 पयः पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्रयहम् । एवमेतत् समुद्दिष्ट प्रायश्चित्तं
 सनातनम् । ब्राह्मणस्य विशेषेण यदज्ञानेन सन्भवेत् ॥ ७६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशामनपर्वणि प्रायश्चित्तीये

पञ्चपट्टधिकयतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथान्तरमयामास खड्गशुभविशारद ।
 नकुल परतल्पस्थमिदमाह पितामहम् ॥ १ ॥

नकुल उवाच । धनुः प्रहरणं येष्टमतीवाव पितामह ।
 यत्स्तु मम धर्मश्च खड्ग एव सुसंमितः ॥ २ ॥ विभीर्षो कार्मुके
 राजन् प्रचीणेषु च बाजिषु । खड्गेन चक्षुषे गुडे माध्याम्ना
 परिदक्षितम् ॥ ३ ॥ शराग्रनधरायैव गदाशक्तिधरास्तथा । एका

खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिवाधितुम् ॥ ४ ॥ एतन्ने संशयश्चैव
 कौतूहलमतीव च । किंश्चित् प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पाथिव ॥ ५ ॥
 कथञ्चोत्पादितः खड्गः कस्मै चार्याय केन च । पूर्वाचार्यैश्च
 खड्गस्य प्रब्रूहि त्वं पितामह ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
 स तु कौशलसंयुक्तं सूक्ष्मविवार्यसम्मतम् ॥ ७ ॥ ततस्तस्योत्तरं
 वाक्यं श्वरवर्षोपपादितम् । शिष्यया चोपपन्नाय द्रोणत्रिष्याञ्च
 भारत ॥ ८ ॥ उवाच स तु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः । श्वरः
 तल्पगतो भीष्मो नकुलाय महात्मने ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । तत्त्वं शृणुष्व माद्रीय यदेतत् परिपृच्छसि ।
 प्रबोधितोऽस्मि भवता धातुमानिवः पर्वतः ॥ १० ॥ सलिलैकाश्रयं
 तात पुरा सर्वमभूदिदम् । निष्पृकम्पमनाकाशमनिर्द्वेषमशौ-
 तलम् ॥ ११ ॥ तमसावृतमस्मै नतिगम्भीरदमनम् । निःशब्द-
 क्षाप्रमेवञ्च तत्र जज्ञे पितामहः ॥ १२ ॥ सोऽसृजदातमन्विञ्च
 भास्करश्चापि वीर्यवान् । आकाशमसृजश्चोर्ध्वमधो भूमिञ्च नैऋ-
 तीम् ॥ १३ ॥ नमः सचन्द्रतारञ्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा । सम्बत-
 सरान्तूष्मासान् पक्षानथ लवान् क्षणान् ॥ १४ ॥ ततः प्रतीर्
 लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः । जनयामास भगवान् पुत्रानुत्तम-
 तेजसः ॥ १५ ॥ मरीचिमृषिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । बधि-
 ष्ठाद्विरसौ चोभौ रुद्रञ्च प्रभुमीश्वरम् ॥ १६ ॥ प्राचेतसस्तथा दशः
 कन्याः षष्टिमज्जिनत् । ता वै ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजासं प्रतिपेदिरे
 ॥ १७ ॥ ताभ्यो विश्वानि भूतानि दैवाः पितृगणास्तथा । गन्धर्वाश्च-
 सरमस्यैव रक्षांसि विविधानि च ॥ १८ ॥ पतञ्जिमृगमीनाश्च इव-
 ज्ञाश्च महोरगाः । तथा पक्षिगणाः सर्वे जलक्षितिबिचारिणः ॥ १९ ॥
 उद्दिदः खेदजाश्चैव साष्टजाश्च जरायुजाः । जज्ञे तात जगत् सर्वं
 तथा स्थावरजङ्गमम् ॥ २० ॥ भूतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकविता-

दलस्थानं तीक्ष्णदंष्ट्रं कुशोदरम् । प्राशुं दुर्धर्षणञ्चापि अति-
 तेजस्तथैव च ॥ ३९ ॥ तन्मिन्नृत्यतमाने च प्रचचाल वसुन्धरा ।
 महोर्मिकलितावर्तयुक्षुभे स महोदधि ॥ ४० ॥ पेतुरुक्ता महोद-
 पाता शाखाश्च मुमुक्षुर्दुर्मा । अप्रधान्ता दिशः सर्वा पवनाञ्च-
 धिवो ववौ । मुहुर्मुहुश्च भूतानि चाव्ययन्त भयात्तदा ॥ ४१ ॥
 ततः स तुमुल दृष्ट्वा तच्च भूतमुपस्थितम् । महर्षिसुरगन्धर्वाणुवा-
 चेद् पितामह ॥ ४२ ॥ मयैवं चिन्तितं भूतमग्निर्नामैष वीर्यवान् ।
 रक्षणाय च लोकस्य वधाय च सुरदिषाम् ॥ ४३ ॥ ततस्तद्रूप-
 मुतसृज्य वभौ निस्त्रिंश एव स । विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक
 इवोद्यत ॥ ४४ ॥ ततः स श्रितिकण्ठाय रुद्रायप्रभकेतवे । ब्रह्मा
 ददावसिं तीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणम् ॥ ४५ ॥ ततः स भगवान् रुद्रो
 महर्षिजनसस्तुत । प्रशङ्खासिममेयात्मा रूपमन्यञ्चकार च ॥ ४६ ॥
 चतुर्बाहु स्यूयन्मुद्ग्रां भूस्थितोऽपि दिवाकरम् । जह्वं दृष्टिमंघा-
 लिङ्गो मुखोज्ज्वाला समुत्सृजन् ॥ ४७ ॥ विकुर्वन् वज्रधा वर्णा-
 न्नीलपाण्डरलोहितान् । विभ्रत् कृष्णाजिन वासो हेमप्रवरतार-
 कम् ॥ ४८ ॥ नेत्रञ्चैकं ललाटेन भास्करप्रतिम वहन् । शुशुभाते-
 ऽतिविमले हे नेत्रे कृष्णपिङ्गले ॥ ४९ ॥ ततो देवो महादेवः
 शूलपाणिर्भगाञ्चिहा । संप्रशङ्ग तु निस्त्रिंश कालान्जिसमवर्षसम्
 ॥ ५० ॥ त्रिकूटं चर्म चोद्यम्य सविद्युत्तमिवाम्बुद्मम् । चचार
 विविधाङ्गागान् महाबलपराक्रम । विधुन्वन्नसिमाकाशे तथा
 शुद्धविकीर्षया ॥ ५१ ॥ तस्य नादं विनदतो महाहासश्च मुञ्चत ।
 वभौ प्रतिभय रूप तदा रुद्रस्य भारत ॥ ५२ ॥ तद्रूपधारिण
 रुद्रं रौद्रकर्मविकीर्षया । निशम्य दानवा सर्वे कृष्टा समभि-
 द्दुदुषु ॥ ५३ ॥ अस्मभियाभ्यवर्षन्त प्रदीप्तैश्च तथोत्प्लुक्ते । शौरैः
 प्रहरणैश्चाथै चुरधारैरयोमयै ॥ ५४ ॥ ततस्तु दानवाणीक
 सप्रणेतारमण्युतम् । रुद्रं दृष्ट्वा बलोलून् प्रमुमीह चचार च ॥ ५५ ॥

चित्तं शीघ्रपदत्वाच्च चरन्तमग्निपाणिनम् । तमेकमसुराः सर्वे
 स्रहस्रमिति मेनिरे ॥ ५६ ॥ छिन्दन् भिन्दन् रुजन् कृन्तन् दार-
 चन् घोषयन्प्रपि । अवरदैरिसङ्घेषु दावाभिरिव कक्षगः ॥ ५७ ॥
 अशिवेगप्रभम्भास्ते छिन्नवाहस्रवक्षसः । संप्रकृतोत्तमाङ्गाश्च पितु-
 र्द्व्यां महावलाः ॥ ५८ ॥ अपरे दानवा, भम्भा, खड्गघाताव-
 पीडिताः । अश्वोऽन्यमभिनन्दन्ती दिशः संप्रतिपेदिरे ॥ ५९ ॥
 भूमिं केचित् प्रविविशुः पर्वतानपरे तथा । अपरे जम्बुराकाश-
 मपरेऽग्न्य समाविशन् ॥ ६० ॥ तन्मिच्छन्ति मम्वृत्ते समरे भय-
 दासणे । बभूव भूः प्रतिभया मांसशोणितकर्द्दमा ॥ ६१ ॥ दान-
 वानां शरीरैश्च पतितैः शोणितोक्षितैः । समाकीर्णा महाबाहो
 शैलैरिव मक्रिंशुकैः ॥ ६२ ॥ रुधिरेण परिछिन्ना प्रवभौ वसुधा
 तदा । रक्ताद्रवसना श्वाभा नारीव मद्विह्वला ॥ ६३ ॥ स रुद्रो
 बानवान् हला कृला धर्मोत्तरं जगत् । रौद्रं रूपमयोत्क्षिप्य
 चक्रे रूपं शिवं शिव ॥ ६४ ॥ ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणा-
 स्तथा । अघेनाद्भुतकल्पेन द्विवदेवं तथाश्चयन् ॥ ६५ ॥ ततः स
 भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् । अग्नि धर्मस्य गोप्तारं ददौ
 सत्कृत्य विशावे ॥ ६६ ॥ विशुर्मरीचये प्रादात् मरीचिर्भगवानपि ।
 महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय च ॥ ६७ ॥ महैन्द्रो
 लोकपालेभ्यो, लोकपालास्तु पुत्रक । मनवे सूर्यपुत्राय ददुः
 खड्गं सुविस्तरम् ॥ ६८ ॥ ऊचुयैर्न तथा वाक्यं मानुषाणां तमो-
 श्वर । अग्निना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ॥ ६९ ॥ धर्म-
 केतुर्मातृजास्ता स्तूलमृच्छात्मकारणात् । विमलय दण्डं रथ्यास्तु
 शर्मणो न सहस्रवा ॥ ७० ॥ दुर्वाशा निग्रहो दृष्टो हिरण्या-
 पचवस्तथा । व्युत्ता च शरीरस्य बधो दानस्यकारणात् ॥ ७१ ॥
 अश्विरेणानि कृपाणि दुर्वांराशौनि निर्हिंसित् । अश्विरेण प्रमाथानि

परिपाल्य व्यतिक्रमात् ॥ ७२ ॥ अभिषिञ्चाथ पुत्रं स्वं प्रजाना-
 मधिपं ततः । मनुः प्रजानां रक्षार्थं क्षुपाय प्रददावसिम् ॥ ७३ ॥
 क्षुपाञ्जग्राह वैक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्च पुत्ररवा । आयुश्च तस्माल्लेभे तं
 नङ्गपय ततो भुवि ॥ ७४ ॥ ययातिर्नङ्गपाञ्चापि पूरुस्तस्माच्च
 लब्धवान् । अमूर्त्तरयसस्तस्मात्ततो भूमिपयो नृपः ॥ ७५ ॥
 भरतश्चापि दौमन्तिर्लेभे भूमिपयादसिम् । तस्माल्लेभे च धर्मज्ञी
 राजन्नैलविलस्तथा ॥ ७६ ॥ ततस्त्वैलविलाञ्जलेभे धुम्भुमारो नरे-
 श्वरः । धुम्भुमाराच्च काम्बोजो मुचुकुन्दस्ततोऽलमत् ॥ ७७ ॥
 मुचुकुन्दान्मरुत्तय मरुत्तादपि रैवतः । रैवताद्युवनाश्वश्च युव-
 नाश्वान् ततो रघुः ॥ ७८ ॥ इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्धरिणाश्वः प्रताप-
 वान् । हरिणाश्वान् लेभे सुनकः सुनकादपि । उशीनरो वै
 धर्मात्मा तस्माद्भोजं सयादव ॥ ७९ ॥ यदुभ्यश्च शिविर्लेभे शिवे-
 श्चापि प्रतर्द्दनः । प्रतर्द्दनादष्टकय पृथदश्वीऽष्टकादपि ॥ ८० ॥
 पृथदश्वान्हरद्वान्जो ह्येणस्तस्मात् रूपस्ततः । ततस्तु भ्रातृभिः सार्द्धं
 परमासिमवाप्तवान् ॥ ८१ ॥ कृत्तिकाश्वस्य नक्षत्रमसेरग्निय दैव-
 तम् । रोहिणीगोत्रमस्याथ रुद्रय गुरुरुत्तम ॥ ८२ ॥ असेरष्टौ
 हि नामानि रहस्थानि निवीध मे । पाण्डुवैय सदा यानि कीर्तय-
 क्षमते जयम् ॥ ८३ ॥ असिर्विशसन खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजययैव धर्मपालस्तथैव च ॥ ८४ ॥ अग्रः प्रहरणा-
 नाञ्च खड्गो माद्रवतीसुत । महेश्वरप्रणोतय पराणो निश्चयं
 गतः ॥ ८५ ॥ पृथुस्तूतपादयामास धनुरायमरिन्दम । तेनेयं
 पृथिवी दुग्धा शय्यानि सुबहून्यपि । धर्मेण च यथाकालं वैश्वेन
 परिरत्तता ॥ ८६ ॥ तद्दितद्रापे माद्रेय प्रमाणं कर्त्तुमर्हसि ।
 अमेय पूजा कर्त्तव्या सदा शुद्धविशारदैः ॥ ८७ ॥ इत्येष प्रथमः
 कल्पो व्याघ्रानन्दे मविस्तराम् । असेरुत्पत्तिसंस्मरणं वशावह्वर-

धर्म ॥ ८८ ॥ सर्वथैतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमम् । लभते
पुरुष कौर्त्तिं प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ८८ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि खड्गोत्पत्ति-
कथने षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्याय ॥ १६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्यक्तवति भीष्मे तु तूष्णीं भूते युधि-
ष्ठिर । पप्रच्छावसथ गत्वा भ्रातॄन् विदुरपञ्चमान् ॥ १ ॥ धर्मं
चार्थं च काने च लोकवृत्तिं समाहित्वा । तेषां गरीयान् कतमो
मध्यम को लघुश्च क ॥ २ ॥ कस्मिन्नात्मा निधातव्यस्त्रिवर्गविजयाय
वै । सृष्ट्वा नैष्ठिकं वाक्यं यथावदक्तमर्हय ॥ ३ ॥ ततोऽर्थ-
गतितत्त्वज्ञं प्रथमं प्रतिभानवान् । जगाद् विदुरो वाक्यं धर्म-
शास्त्रमनुस्मरन् ॥ ४ ॥

१ । विदुर उवाच । बाहुश्रुत्य तपस्यागं यद्वा यश्चक्रिया क्षमा ।
भावशुचिर्देया सत्यं सयमथात्मसम्पद ॥ ५ ॥ एतदेवाभिपद्यस्व
मा तेऽभूच्चलितं मनः । एतन्मूलौ हि धर्मार्थावैतदेकपदं हि मे
॥ ६ ॥ धर्मोऽथैवर्षयस्त्रीणां धर्मो लोकां प्रतिष्ठिता । धर्मो देवा
यवृधधर्मं चार्थं समाहितं ॥ ७ ॥ धर्मो राजन् गुणश्रेष्ठो मध्यगो
ऽर्था उच्यते । कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८ ॥
तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यथात्मना । तथा च सर्वभूतेषु वर्त्ति-
तव्यं यथात्मनि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । समाप्रवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारद ।
पार्थो धर्मायतत्पक्षो जगो वाक्यं प्रचोदितं ॥ १० ॥

पर्जुन उवाच । धर्मभूमिरियं राजन्निह वार्त्ता प्रशस्यते ।
ऋषिर्वाणिज्यमोक्षं हिन्द्यानि विविधानि च ॥ ११ ॥ यथं इत्येव
सर्वेषां कर्मणामव्यतिरुक्तम् । न ह्युतेऽर्थेन वर्त्तेत धर्माकामाविति

श्रुतिः ॥ १२ ॥ विषयैश्चार्थवान् धर्ममाराधयितुमुत्तमम् । कामश्च
 चरितुं शक्नो दुष्पापमकृतात्मभिः ॥ १३ ॥ अर्थस्यावयवावेतौ
 धर्मकामाविति श्रुतिः । अर्थसिद्धा विनिर्हृत्तावुभावेतौ भविष्यतः
 ॥ १४ ॥ तद्गतायं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः । ब्रह्माणमिव
 भूतानि सततं पर्युपासते ॥ १५ ॥ जटाजिनधरा दान्ताः पञ्च
 दिग्धा जितेन्द्रियाः । सुण्डा निस्तन्तवशापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक्
 ॥ १६ ॥ कापायवसनाश्चान्ये श्मश्रुला ज्ञीनिपिविणः । विहांसयैव
 शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥ १७ ॥ अर्थार्थिनः सन्ति केचि-
 दपरे स्वर्गाकाङ्क्षिणः । कुलप्रत्यागमाथैके स्वं स्वं धर्ममनुष्ठिताः
 ॥ १८ ॥ आस्तिका नास्तिकाथैव नियताः संयमे परे । अप्रज्ञानं
 तमोभूतं प्रज्ञानन्तु प्रकाशिता ॥ १९ ॥ भृत्यान् भोगैर्हिणो दृष्ट्वी
 योजयति सोऽर्थवान् । एतन्मतिमतां येष्ट मतं मम यथायथम् ॥ २० ॥
 अनेयोस्तु निबोध त्वं वचनं वाक्यकण्ठयोः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो धर्मार्थकुशलौ माद्रीपुत्रावनेन्तरम् ।
 नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परम् ॥ २२ ॥

नकुलसहदेवावृचतुः । आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि वा
 स्थितः । अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैश्चावचैरपि ॥ २३ ॥ अस्मिंस्तु
 वै विनिर्हृत्ते दुर्लभे परमं प्रिये । इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र
 संशयः ॥ २४ ॥ योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यथार्थसंयुतः । तद्विला-
 मृतसम्बाद्धं तस्माद्देतौ मताविह ॥ २५ ॥ अनर्थस्य न कामोऽस्ति
 तथार्थोऽधर्मिण कृतः । तस्मादुद्दिजते लोको धर्मार्थाद्यो वहिष्कृतः
 ॥ २६ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना । विश्वस्तेषु हि
 भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ॥ २७ ॥ धर्मं समाचरेत् पूर्वं ततोऽर्थं धर्म-
 संयुतम् । ततः कामं चरेत् पश्चात् सिद्धार्थस्य हि तत् परम् ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । विरेमतुस्तु तदाक्यमुक्त्वा तावन्निनीसतौ ।
 भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच । नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति ।
 नाकामः काममानोऽस्ति तस्मात् कामो विशिष्यते ॥ ३० ॥ कामेन
 युक्ता ऋषयस्तपसे तु समाहिताः । पलाशफलमूलादा वायुमध्याः
 सुसंयताः ॥ ३१ ॥ वेदोपवेदेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ।
 अद्यायश्चक्रियादाश्च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ३२ ॥ वणिज्ज, कर्षका
 गोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा । दैवकर्मकृतथैव युक्ताः कामेन
 कर्मसु ॥ ३३ ॥ समुद्रम्वा विमन्थन्ते नराः कामेन संयुताः । कामो
 हि विविधाकारः सर्वं कामेन सन्ततम् ॥ ३४ ॥ नास्ति नाशी-
 न्नामविष्यत् भूतं कामात्मकात् परम् । एतत् सारं महाराज
 धर्मार्थावत्र संस्थितौ ॥ ३५ ॥ नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थ-
 धर्मतः । अथस्तेलं हि पिण्याकात् घृतं अथ उदञ्चितः ॥ ३६ ॥
 अथः पुष्पफलं काष्ठात् कामो धर्मार्थयोर्वरः । पुष्पतो माध्वीकरसः
 काम आभ्यां तथा स्रुतः । कामो धर्मार्थयोर्वीनि कामश्चाथ तदा-
 त्मकः ॥ ३७ ॥ नाकामतो ब्राह्मणा स्वन्नमर्थान्नाकामतो ददति ब्राह्म-
 णेभ्यः । नाकामतो विविधा लोकवेष्टा तस्मात् कामः प्राक् त्रिवर्गस्य
 दृष्टः ॥ ३८ ॥ सुवासवेशाभिरलङ्कृताभिर्मंदीकटाभिः प्रियदर्शनाभिः ।
 रमस्व योषामिरुपेत्य कामं कामो हि राजन्य परो भवेन्नः ॥ ३९ ॥
 बुद्धिमैत्र्या परिखास्वितस्य सा भूदिवारस्तव धर्मपुत्र । स्यात्
 संहितं सद्भिरफला, सारं ममेति वाक्यं परमानुग्रहं सन् ॥ ४० ॥ धर्मार्थ-
 कामाः सममेव सेव्या यो ह्येकभक्तः स नरो जघन्यः । तयोस्तु
 दास्यं प्रवदन्ति मध्यं स उत्तमो योऽभिरतस्त्रिवर्गं । प्राशः सुहृ-
 च्चन्दनसारलिप्तो विविधमाल्याभरणैरुपेतः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वच. संग्रहविस्तरेण प्रोक्ताथ वीरान्
 विरराम भीमः ॥ ४२ ॥ ततो मुहूर्त्तादथ धर्मराजो वाक्यानि
 तेषामनुचिन्त्य सम्यक् । उवाच वाचा वितथं स्मरन् वै लव्यश्रुतां
 धर्मश्रुतां वरिष्ठः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । निःसंशयं निश्चितधर्मशास्त्रा सर्वं भवन्ती
 विदितप्रमाणाः । विज्ञातुकामस्य ममेह वाक्यमुक्तं यद्वै नैष्ठिकं
 तत् श्रुतं मे ॥ ४४ ॥ इदं त्ववश्यं गदतो ममापि वाक्यं निबोधध्व-
 मनन्यभावाः । यो वै न पापे निरतो न पुण्ये नार्थे न धर्मे मनुजो
 न कामे । विमुक्तदोषः समलोष्टकाङ्क्षो विमुच्यते दुःखसुखार्थ-
 सिद्धेः ॥ ४५ ॥ भूतानि जातिभ्रष्टात्मकानि जराविकारैश्च सम्-
 न्वितानि । भूयश्च तैस्तै प्रतिबोधितानि मोक्षं प्रशंसन्ति न तच्च
 विद्मः ॥ ४६ ॥ स्त्रेहेन युक्तस्य न चास्ति मुक्तिरिति स्वयम्भूर्भग-
 वानुवाच । बुधाश्च निर्वाणपरा भवन्ति तस्मान्न कुर्यात् प्रिय-
 मप्रियञ्च ॥ ४७ ॥ एतत् प्रधानञ्च न कामकारो यथा नियुक्तोऽस्मि
 तथा करोमि । भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुङ्क्ते विधिर्बलीयानिति
 वित्त सर्वं ॥ ४८ ॥ न कर्मणाप्रोत्थनवाप्यमर्थं यद्भावितद्वै भवतीति
 वित्त । त्रिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं तस्माद्दहो लोकहिताय
 गुह्यम् ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तदग्रं वचनं मनोगतं समस्तमाश्राय
 ततो हि हेतुमत् । तदा प्रणोमुय जहृर्षिरे च ते कुरुप्रवीराय च
 चक्रिरेऽञ्जलिम् ॥ ५० ॥ सुचारुवर्णाक्षरचानभूषितां मनोबुगां
 निर्दुतवाक्यकण्ठकाम् । निश्चय्य तां पार्यव पायभूषितां गिरं
 नरेन्द्राः प्रशशंसुरेव ते ॥ ५१ ॥ स चापि तान् धर्मसुतो महा-
 मनास्तदा प्रतीतान् प्रशशंस वीर्यवान् । पुनश्च पप्रच्छ सारदरासतं
 ततः परं धर्ममहीनचेतसम् ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि चापहर्मानुधासनपर्वणि पञ्च-
 गोतायां सप्तपट्टप्रधिक्रमणोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

५४३

। युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ कुरुणा प्रीतिवर्देन ।
 प्रञ्ज कञ्चित प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ कोटया
 मानवा सौम्या कै प्रीति परमा भवेत् । आयत्याह तदाखे च
 के चमास्तान् वदस्व मे ॥ २ ॥ न हि तत्र धन स्फोट न च
 मन्वन्निबान्धवा । तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्तिष्ठन्तीति मतिर्मम ॥ ३ ॥
 दुर्लभां हि सुहृत योता दुर्लभय हित सुहृत । एतत् धर्मभृता
 श्रेष्ठ सर्वं व्याख्यातुमर्हति ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । सन्धेवान् पुरुषात्राजन्सन्धेयाश्च तत्त्वत ।
 वदतो मे निवीध त्व निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ लुब्ध क्रूर-
 स्थक्तधमा निकृति शठ एव च । क्षुद्र पापसमाचार सर्वशङ्की
 तथालसा ॥ ६ ॥ दीघस्त्वोऽनृज, क्रुशो गुरुदारप्रधर्षक । व्यस-
 नेय परित्यागो दुरात्मा निरपत्रप ॥ ७ ॥ सर्वत पापदर्शी च
 नास्तिको वेदानन्दक । सप्रकीर्णन्द्रियो लोके य क्राम निरत-
 श्वरेत् ॥ ८ ॥ असत्यो लोत्रविहिष्ट समये चानवस्थित । पिशुनो-
 ऽथाकृतप्रज्ञो मत्सरी पापनिश्चय ॥ ९ ॥ दु शोलोऽथाकृतात्मा च
 नृशस कितवस्तथा । मित्रैरपकृतिर्नित्यमिच्छतेऽयं परस्य यः
 ॥ १० ॥ ददतश्च यथाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधी । अघैर्यमपि
 यो युङ्क्ते सदा मित्र नरर्षभ ॥ ११ ॥ अस्थानक्रोधनोऽभुक्तो
 यथाकस्माद्विरुध्यते । सुहृदर्थैव कल्याणानाशु त्यजति किलिपी
 ॥ १२ ॥ अल्पेऽप्यपकृते मूढस्तथाज्ञानात् कृतेऽपि च । कार्यैरेवी
 च मित्रेषु मित्रहेपी नराधिप ॥ १३ ॥ शत्रुर्मित्रमुग्रो यश्च जिह्वा-
 प्रेक्षी विर्भावन । न विरज्यति कल्याणे यस्मज्जेत्तादृश नरम्
 ॥ १४ ॥ पानयो हेरण क्रोधी निर्घृण पुरुषस्तथा । परोपतापो
 मित्रधुक् तथा प्राणिवधे रत ॥ १५ ॥ कृतघ्नयाधमो लोके न
 सन्धेय कदाचन । क्षिद्रान्वेषी क्षमन्धेय सन्धेयानपि मे शृणु
 ॥ १६ ॥ कुलीना वाक्प्रमथना ज्ञानविज्ञानकीविदा । रूपयन्तो

त्वद्दर्शनात्तु विप्रेन्द्र कृतार्थोऽस्माद्य वै दिज । यात्रा हि सप्त
यास्याव श्लो वसखाद्य शर्वरीम ॥ ५१ ॥ स तत्र व्यवसहिषो
पृणी जिह्वदससृगन् । क्षुधितश्चन्द्यमानोऽपि भोजनं नाभ्य-
नन्दत ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपहर्मानुशासनपर्वणि कृतज्ञोपाख्याने
अष्टपष्टाधिकशतोऽध्याय ॥ १६८ ॥

भीष्म उवाच । तस्या निभाया व्युष्टाया गते तस्मिन् दिजो
त्तमे । निष्कम्य गौतमोऽगच्छत् समुद्रं प्रति भारत ॥ १ ॥ सास-
द्रिकान् स वणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान् पथि । स तेन सह सार्धेन
प्रययौ सागरं प्रति ॥ २ ॥ स तु सार्धो महाब्राह्मणं कस्मिन्चिद्गिरि-
गह्वरे । मत्तेन हिरद्देनाथ निहतं प्रायशोऽभवत् ॥ ३ ॥ स
कथञ्चिद्भवात्तस्माद्दिसुतो ब्राह्मणस्तदा । कान्दिग्भूतो जीवितार्थी
प्रादुद्रावात्तरा दिग्म ॥ ४ ॥ स तु सार्धपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथा-
च्युत । एकाकी व्यवचरत्तत्र वने किपुनरो यथा ॥ ५ ॥ अपन्यान-
मथासाद्य समुद्राभिसर तदा । आससात् वनं रम्यं दिव्यं पुष्पित-
पादपम् ॥ ६ ॥ सर्वर्तुकीराम्भवणैः पुष्पितैरुपशोभितम् । नन्द-
नोद्देशसदृशं यत्तस्मिन्नरसेवितम् ॥ ७ ॥ शालैस्तालैस्तमालैश्च
काष्ठाशुरुवनैस्तथा । चन्दनस्य च सुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥
गिरेः प्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु सुगन्धिषु । समन्ततो दिजश्रेष्ठा
स्तवाकूजन्त वै तदा ॥ ९ ॥ मनुष्यवदनाद्यान्ते भारुण्डा इति
विश्रुता । भूलिङ्गमकुनाद्यान्ते सासुद्रा पवतोद्भवा ॥ १० ॥ स
तान्यतिमनोश्चानि विहङ्गानां स्तानि वै । शृणुन् सुरमणीयानि
विप्रोऽगच्छत् स गौतम ॥ ११ ॥ ततोऽपश्यत् सुरम्ये वै स्वर्षं
सिकनाचि । द्विषे सने सुखे चित्रे सर्गोद्देशसने नृप ॥ १२ ॥

त्रियया जष्टं महावृक्षं न्यग्रोधञ्च सुमण्डलम् । शाखाभिरनुरूपाभि-
 र्भूविष्ठच्छत्रसन्निभम् ॥ १३ ॥ तस्य मूलञ्च संसक्तं वरचन्दन-
 बारिणा । दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत् पितामहसभोपमम् ॥ १४ ॥
 तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मन कान्तमनुत्तमम् । मेघं सुरमहप्रख्यं
 पुष्पितै पादपैर्द्वैतम् ॥ १५ ॥ तमासाद्य मुदायुक्तस्तस्याधस्तादुपा-
 विशत् । तत्रामीनस्य कीन्तेय गौतमस्य सुखं शिवं ॥ १६ ॥
 पुष्पाणि समुपसृज्य प्रववावनिलः शुभः । ह्लादयन् सर्वगात्राणि
 गौतमस्य तदा नृप ॥ १७ ॥ स तु विप्र प्रशान्तय सृष्टः पुण्येन
 वायुना । सुखमासाद्य मुष्वाप भास्करस्यास्तमभ्ययात् ॥ १८ ॥
 ततोऽस्तं भास्करं याते सन्ध्याकाल उपस्थिते । राजगम स्वभवनं
 ब्रह्मलांकात् खगोत्तमः ॥ १९ ॥ नाडीजङ्घ इति स्थातो हृदयतो
 ब्रह्मणः सखा । वकराजो महाप्राज्ञः कथ्यपस्यात्मसंभवः ॥ २० ॥
 राजधर्मोति विख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि । देवकन्यासुतः श्रीमान्
 विद्वान् देवसमप्रम ॥ २१ ॥ सृष्टामरणसम्पन्नो भूयणैरकीसन्निभैः ।
 भूपितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः त्रियया ज्वलन् ॥ २२ ॥ तमागतं खगं
 दृष्ट्वा गौतमो विस्मितोऽभवत् । क्षुत्पिपासापरित्रान्तो हिंसारी
 चाभ्यवैद्यत ॥ २३ ॥

राजधर्मोवाच । स्वागतं भवतो विप्र दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे
 षट्कम् । अस्तञ्च सविता यात सन्धेयं समुपस्थिता ॥ २४ ॥ मम
 ह्यं निम्नयं प्राप्तं प्रियातिथिरनिन्दितः । पूजितो यास्यसि प्रात-
 विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपदमार्तुणामनपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने

एकोनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

कल्पानि भक्षयन् स वषेष्टतः ॥ १७ ॥ चन्द्रनागुरुमुख्यानि सक-
 पताणां वनानि च । तस्मिन् पश्चि महाराज सेवमानो द्रुतं ययौ
 ॥ १८ ॥ ततो मेरुव्रजं नाम नगरं शैलतोरणम् । शैलपाकार-
 वप्रज्ञ शैलवम्बाकुलं तथा ॥ १९ ॥ विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसे-
 न्द्रस्य धीमतः । प्रहितः सुहृदा राजन् प्रीयमाणो प्रियातिथिः
 ॥ २० ॥ ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान् प्रेष्यानाह युधिष्ठिर । गौतमी
 नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ॥ २१ ॥ ततः पुरवरात्तस्मात्
 पुरुषाः श्वेनवैष्टनाः । गौतमेत्यभिभाषन्त पुरदारसुपागमन् ॥ २२ ॥
 ते तन्मूर्धमं चाराज राजप्रेष्यास्तदा दिवम् । तस्य तूर्धमागच्छ
 राजा त्वा द्रष्टुमिच्छति ॥ २३ ॥ राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष
 इति श्रुतः । स त्वां खरति वै द्रष्टुं तत् क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ २४ ॥
 ततः स प्राद्रवदिप्रो विष्णव्यादिगतक्लमः । गौतमः परमर्षिं ता
 यञ्चन् परमविस्मितः ॥ २५ ॥ तैरेव सहितो राक्षो वैष्णव तूर्ध-
 मुपाद्रवत् । र्धनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो दिवस्तदा ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपढर्मानुभासनपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
 सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

भीष्म उवाच । ततः स विदितो राक्षः प्रविश्य गृहसुत्तमम् ।
 पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषयादासनोत्तमे ॥ १ ॥ पृष्टश्च गोत्रचरणं
 स्वाध्यायमन्त्रवारिकम् । न तत्र व्याजहाराभ्यत् गोत्रमावाहते
 दिव ॥ २ ॥ ब्रह्मवर्षेऽसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च । गोत्र-
 मावबिहो राजा निवासं समपृच्छत् ॥ ३ ॥

राक्षस उवाच । क्व ते निवासः कल्याण किं गोत्रा - ब्राह्मणी
 च ते । तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्या विश्वसस्य यथासुखम् ॥ ४ ॥

गौतम उवाच । मध्यदेशप्रस्तोऽहं वासो मे शबरालये ।
शूद्रा पुनर्भूम्यां मे संत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । ततो राजा विमलश्रे कथं कार्यमिदं भवेत् ।
कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्धान्वावन्त्यत ॥ ६ ॥ अथ वै
जन्मना विप्रं सुहृत्तन्महात्मनः । सम्प्रेषणश्च तेनायं काश्यपेन
ममान्तिकम् ॥ ७ ॥ तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रित
सदा । भ्राता मे वासुवासासौ सखा च हृदयद्रुमः ॥ ८ ॥
कार्तिक्यामथ भोक्तारं सहस्रं मे हिजोत्तमा । तत्रायमपि भोक्ता
च दियमस्मै च मे धनम् ॥ ९ ॥ स चाद्यं दिवसं पुण्यो अतिशि-
खायमागतः । सङ्कल्पितश्चैव धनं किं विचार्यमतः परम् ॥ १० ॥
ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलङ्कृतम् । स्नातानामनुसंप्राप्तं
सुमहत्क्षौमवाससाम् ॥ ११ ॥ तानागतान् हिजथष्टान् विद्व-
पाक्षो विशाम्पते । यथाहं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १२ ॥
वृष्यस्त्रोपान्तु सन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात् । भूमौ वरकुशा
स्तौर्षीं प्रेष्यैभरतसत्तम ॥ १३ ॥ तासु ते पूजिता राक्षा निषण्णा
हिजसत्तमा । तिलदर्भोदकेनाथ शर्चिता विधिवहिजा ॥ १४ ॥
विश्वेदेवा सपितरः सान्मयस्योपकल्पिताः । विलिप्ता पुष्यवन्तश्च
सुप्रचाराः संपूजिताः ॥ १५ ॥ व्यराजन्त महाराज नक्षत्रपतयो
यथा । ततो जाम्बूनदी पात्रीर्वज्राङ्गा विमला शुभा ॥ १६ ॥
वरान्द्रपूणा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृतप्लवताः । तस्य नित्यं सदाषाढा
माध्याह्नं बहवो हिजाः ॥ १७ ॥ ईप्सितं भोजनं वरः खमन्ते सतः
कृतं सदा । विशेषतस्तु कार्तिक्या दिजेभ्यः सप्रयच्छति ॥ १८ ॥
शरदःपाथे रत्नानि पोषामास्यामिति श्रुतिः । सुवस्त्रं रजतश्चैव
मणीनयश्च मौक्तिकान् ॥ १९ ॥ वज्राङ्गहाधनाश्चैव वैदूर्याजिन-
राह्ववान् । रत्नराशौर्न विनिक्षिप्य दक्षिणार्थं स भारत ॥ २० ॥
ततः प्राह हिजथष्टान् विदुषाक्षो महात्मनः । सङ्गीतं रत्नान्येतानि

यथोत्साहं यथेष्टतः ॥ २१ ॥ धिषु धिषु च भाण्डेषु भुक्तं वो हिज-
 मन्तमाः । तान्येवादाय गच्छुर्ध्वं स्ववेश्मानीति भारत ॥ २२ ॥
 इत्युक्तवचने तस्मिन् राक्षसेन्द्रे महात्मनि । यथेष्टं तानि रत्नानि
 लभ्यद्ब्रह्मार्क्ष्यणार्पभाः ॥ २३ ॥ ततो महाहर्षोस्ते सर्वे रत्नैरभ्याक्षिताः
 शुभैः । ब्राह्मणा मृष्टवसना सुप्रीताः स ततोऽभवन् ॥ २४ ॥ तत-
 स्तान् राक्षसेन्द्रय द्विजानाह पुनर्वच । नानादेशगतान् राजन्
 राक्षसान् प्रतिषिष्य वै ॥ २५ ॥ अद्यैकं दिवसं विप्रा न वोऽस्तीह
 भयं क्वचित् । राक्षसेभ्यः प्रमोद्ध्वमिष्टतो यातमाचिरम् ॥ २६ ॥
 ततः प्रदुद्बुधुः सर्वे विप्रमहाः समन्तत । गौतमोऽपि सुवर्णस्य
 भारमादाय सत्वरः ॥ २७ ॥ क्रच्छात् समुदरन् भारं न्यग्रोधं
 सगुपागमत् । न्यपीडस परियात्तः क्लान्तय क्षुधितस्य सः ॥ २८ ॥
 ततस्तमभ्यगाद्राजन् राजधर्मा खगोत्तमः । स्वागतेनाभिनन्दंथ
 गौतमं मिथवत्सल ॥ २९ ॥ तस्य पद्माग्रविक्षिपे क्रमं व्यपनयत्
 खगः । पूजा क्षीप्यकरोहीमान् भोजनं चाप्यकल्पयत् ॥ ३० ॥
 स भुक्तवान् सुविद्यान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा । छाटकस्याभिस्त्रपस्य
 भारोऽयं समहात्मया ॥ ३१ ॥ गृहीतो लोभमोहाभ्या दूरञ्च गमनं
 मम । न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणमंधारणं मम ॥ ३२ ॥ किं
 कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत । ततः स पथि भोक्तव्यं
 प्रेक्षमाणो न किञ्चन ॥ ३३ ॥ कृतघ्नः पुरुषव्याघ्र मनसेऽमचिन्त-
 यत् । अयं वरुपति पाण्डुं मामरायि स्थितो महान् ॥ ३४ ॥
 इमं हत्वा गृहीत्वा च वास्येऽहं समभिद्रुतन् ॥ ३५ ॥

इति शान्तिपर्वणि चापहर्मानुग्रामनपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने

एकमपत्यधिकमतीऽध्याय ॥ १०१ ॥

भीष्म उवाच । अथ तत्र महार्चिष्माननलोवातसारथि ।
 तस्याविदूरे रक्षाद्यं खगिन्द्रेण कृतोऽभवत् ॥ १ ॥ स चापि पार्श्वे
 सुष्वाप विश्वस्तो वकराट् तदा । कृतघ्नस्तु स दुष्टात्मा त जिघांसु-
 रथाग्रत ॥ २ ॥ ततोऽलातेन दीप्तेन विश्वस्त निजघान तम् ।
 निहत्य च मुदायुक्तं सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ॥ ३ ॥ स त विपश्च-
 रोभाण कृत्वाग्नावपचत्तदा । तं गृहीत्वा सुवर्षाञ्च ययौ द्रुततर-
 दिज्ज ॥ ४ ॥ ततोऽन्यस्मिन् गते चाङ्गि विरूपाक्षो ब्रवीत् सुतम् ।
 न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्र खगोत्तमम् ॥ ५ ॥ स पूर्वसन्ध्या
 ब्रह्माण वन्दितुं याति सर्वदा । माञ्चादृष्ट्वा कदाचित् स न गच्छति
 गृहं खग ॥ ६ ॥ उभे हिरात्र सन्धेयौ वै नाम्यगतं स ममालयम् ।
 तस्मान्न शुद्धयते भावो मम स ज्ञायता सुहृत् ॥ ७ ॥ स्वाध्यायेन
 वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः । त गतस्तत्र मे शक्या हन्यात् स
 हिजायम ॥ ८ ॥ दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिद्धितैलक्षितो मया ।
 निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दस्युरिवायम । गौतम स गतस्तत्र
 तेनोद्दिप्तमनो मम ॥ ९ ॥ पुत्र शीघ्रमिति गत्वा राजधर्मनिवे-
 शनम् । ज्ञायता स विशुद्धात्मा यदि जीवति मा चिरम् ॥ १० ॥
 स एवमुक्तस्वरितो रक्षोभि सहितो ययौ । न्यग्रोधं तत्र चाप
 श्यत कङ्कालं राजधर्मेण ॥ ११ ॥ स रुदन्नगमतं पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य
 धीमतः । त्वरमाणं पर शक्या गौतमग्रहणाय वै ॥ १२ ॥ ततो
 ऽविदूरे जग्राह गौतमं राक्षसास्तदा । राजधर्मशरीरञ्च पश्चात्स्त्रि-
 षडणोर्जम्भितम् ॥ १३ ॥ तमादावाय रक्षासि द्रुतं मेरुव्रजं ययुः ।
 राक्षस्य दर्मयानासु शरीरं राजधर्मेण । कृतघ्नं पुरुषं तच्च
 गौतमं पापकारिणम् ॥ १४ ॥ करोद् राजा तं दृष्ट्वा सामाज्यं
 सपुरोहितः । शर्तनादृशं सुमहानभूत्तस्य निवेशने ॥ १५ ॥ सस्त्री-
 कुमारश्च पुरं वभूवास्त्रस्यमानसम् । अथाब्रवीन्मृगं पुत्रं पापोऽर्धं
 वध्यतामिति ॥ १६ ॥ अस्य मासैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टत ॥ १७ ॥

पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः । हन्तव्योऽयं मम मति-
 र्भवद्भिरिति राक्षसाः ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोर-
 विक्रमाः । नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्माणमित्युत ॥ १९ ॥
 दस्यूनां दीयतामेप साध्वद्य पुत्रपाधम । इत्युचुस्ते महाराज
 राक्षसेन्द्रं निशाचराः ॥ २० ॥ शिरोभिः प्रणताः सर्वे व्याहर-
 त्वाक्षसाधिपम् । न दातुमर्हंसि त्वन्नो भक्षणायाच्य किल्लिपम् ॥ २१ ॥
 एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् । दस्यूनां दीयतामेप
 कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसाः ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा राक्षसास्तेन शूलपट्टिप-
 पाणय । कृत्वा तं खण्डयः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा ॥ २३ ॥
 दस्यवथापि नैच्छन्त तमर्तुं पापकारिणम् । क्रव्यादा अपि राजेन्द्र
 कृतघ्नं नोपभुञ्जते ॥ २४ ॥ ब्रह्मणे च सुराणि च चौरै भग्नव्रते
 तथा । निष्कृतिर्विहिता राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ॥ २५ ॥
 मित्रद्रोही कृतघ्नय नृशंसय नराधम । क्रव्यादैः कुमिभिया-
 न्येन भुज्यन्ते हि तादृशा ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
 दिनसप्तत्यधिकशततोऽध्याय ॥ १७२ ॥

भीष्म उवाच । ततश्चिता वरुपते कारयामास राक्षसः ।
 रत्नैर्गन्धैश्च वद्गभिर्वस्त्रैश्च समलंकिताम् ॥ १ ॥ ततः प्रचवात्य नृपति-
 र्वक्रालं प्रतापवान् । प्रेतकार्येषु विधिवद्राक्षसेन्द्रयकार ह ॥ २ ॥
 तस्मिन् कालेऽपि सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा । उपरिष्ठात्तत-
 स्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ३ ॥ तस्या वक्राश्रुतः किं चौर-
 मित्रक्षदानय । सोऽपगदै ततस्तस्या चिताया राजधर्मण ॥ ४ ॥
 ततः सञ्जीवितस्तेन वक्रालस्तदानय । उत्पत्य च समीपाय विरू-
 पाय वक्राधिप ॥ ५ ॥ सतीभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपरं तदा ।
 प्राह वेदं विरूपाक्षं दिष्ट्या संजीवितस्त्वया ॥ ६ ॥ यावयामास

चेन्द्रस्तं विरूपाक्षं पुरातनम् । यथा प्राप, पुरा- द्रुतो, ब्रह्मणा
 राजधर्मणः ॥ ७ ॥ यदा वक्रपती राजन् ब्रह्माणं नोपसर्पति ।
 ततो रोपादिदं प्राह खगिन्द्राय पितामहः ॥ ८ ॥ यस्मान्मूढी मम
 सभां नागतोऽसौ वकाधमः । तस्माद्धं स दृष्टात्मा न विरात्
 समवाप्स्यति ॥ ९ ॥ तदयं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै ।
 तेनैवामृतसिक्तय पुनः संजीवितो वक्र ॥ १० ॥ राजधर्मा वक्र
 प्राह प्रणिपत्य पुरन्दरम् । यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः सुरे-
 श्वर । सखा यो मे सुदयितो गौतमो जीवितादयम् ॥ ११ ॥
 तस्य वाक्यं समादाय वासवः पुरुषर्षभः । सिक्तामृतेन तं विप्रं
 गौतमं जीवयत्तदा ॥ १२ ॥ स भाण्डोपष्करं राजंस्तमासाद्य
 वकाधिप । संपरिष्वन्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः ॥ १३ ॥ अथ
 तं पापकर्माणं राजधर्मा वकाधिप । विसर्जयित्वा सधनं प्रावि-
 विष स्वमालयम् ॥ १४ ॥ यथोचितञ्च स वक्रो ययौ ब्रह्मसदस्तथा ।
 ब्रह्मा चैनं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ॥ १५ ॥ गौतमश्चापि
 संप्राप्य पुनस्तं श्वरालयम् । शूद्रायां जनयामास पुत्रान् दुष्कृत-
 कारिणः ॥ १६ ॥ प्रापत्य सुमहास्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ।
 कुक्षौ पुनर्भू पापोऽयं जनयित्वाचिरात् सुतान् । निरयं प्राप्-
 स्यति महत कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ॥ १७ ॥ एतत् प्राह पुरा सर्वं
 नारदो मम भारत । सञ्जित्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ ।
 मयापि भवते सर्वं यथावदनुवसिंतम् ॥ १८ ॥ कृतः कृतघ्नस्य यथः
 कृत स्थानं कृतः सुखम् । अचक्षेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति
 निष्कृतिः ॥ १९ ॥ मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।
 मित्र धुक् नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ कृतघ्नेन सदा
 भाव्य मित्रकामेन चैव ह । मित्राच्च लभते सर्वं मित्रात् पूजा
 लभेत च ॥ २१ ॥ मित्राङ्गीगाथ भुञ्जीत मित्रेणापत्सु सुन्यते ।
 सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत् विचक्षण ॥ २२ ॥ परित्याज्यो बुधैः

पापः कृतघ्नो निरपवपः । मित्रद्रोही कुलाद्धारः पापकर्मा नरा-
धमः ॥ २३ ॥ एष धर्मभृतांश्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव । मित्र-
द्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः योतुमिच्छसि ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मोऽपि
महात्मना । युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनसेजय ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वेण आपद्दर्मानुशासनपर्वेण कृतघ्नोपाख्याने
द्विसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

समाप्तञ्चापद्धर्मपर्व ॥

अथ मोक्षधर्मपर्व ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः
शुभाः । धर्ममायमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्वत्र विहितो धर्मः सत्यमेव तपःफलम् ।
वज्रदारुण्यं धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २ ॥ यस्मिन् ब्रह्मिंस्तु
विषये यो यो याति विनिययम् । स तमेवाभिजानाति नान्यं भरत-
सत्तम ॥ ३ ॥ यथा यथा च पर्थ्यति लोकतन्त्रमसारवत् । तथा
तथा धिरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ॥ ४ ॥ एतं व्यवसिते लोके
वज्रदोषी युधिष्ठिर । आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेश मतिमान्तरः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा
मृते । यथा बुद्ध्या मुदिच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
पक्षो दुःखमिति ध्यायन् शोकस्यापचितिसंशयः ॥ ७ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । यथा केनचित् विप्रः कश्चिद्वित्या-
श्रवीत् सङ्घत् ॥ ८ ॥ पुत्रमोक्षाभिसन्तप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।
विपद्यमनघं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ किन्तु खलसि मूढस्त्वं

शोच्य किमनुशोचसि । यदा त्वामपि शोचन्त शोच्या यास्यन्ति
ता गतिम् ॥ १० ॥ त्वाज्ञैवाहञ्च धी चान्ये त्वासुपासन्ति पार्थिव ।
सर्वे तत्र गमिष्यामी यत एवागता वशम् ॥ ११ ॥

सेनजिदुवाच । का बुद्धि कि तपो विप्र क समाधिस्तपो
धन । कि ज्ञान कि श्रुतञ्चैव यत प्राप्य न विपीडसि ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । पथ्य भूतानि दु खेन व्यतिषक्तानि सर्वश्र ।
उत्तमाधममध्यानि तेषु तेखिह कर्मसु ॥ १३ ॥ आत्मापि चाय न

मम सर्वा वा पृथिवी मम । यथा मम तथान्येषामिति चिन्त्य न
मे व्यथा ॥ १४ ॥ एता बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १५ ॥

यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयाता महोद्दधौ । समेत्य च व्यपेयाता
तद्दह्युतसमागम ॥ १६ ॥ एवं पुत्राय पौत्राय ज्ञातयो वान्धवा-

स्तथा । तेषा स्नेही न कर्त्तव्यो विप्रयोगो ध्रुवो हि तै ॥ १७ ॥
अदर्शनान्नापतित पुनश्चादर्शन गत । न त्वासौ वेद न त्वन्तं क

सन् कमनुशोचसि ॥ १८ ॥ तृष्णात्तिप्रभवं दु खं दु खान्तिप्रभवं
सुखम् । सुखात् संजायते दु ख दु खमेवं पुन पुन ॥ १९ ॥

सुखस्यानन्तर दु ख दु खस्यानन्तरं सुखम् । सुखदु खि मनुष्याणा
चक्रवत् परिवर्त्तत ॥ २० ॥ सुखाच्च दु खमापन्न पुनरापतस्यसे

सुखम् । न नित्यं लभते दु ख न नित्यं लभते सुखम् । शरीर-
मेवायतन दु खस्य च सुखस्य च ॥ २१ ॥ शरीरमेवायतनं सुखस्य

दु खस्य चाप्यायतनं शरीरम् । यदाच्छरीरेण करोति कर्म
तेनैव देही समुपाश्रुते च तत ॥ २२ ॥ जीवितञ्च शरीरेण जातैव

सह जायते । उभे सह विवर्त्तते उभे सह विनश्यत ॥ २३ ॥
स्नेहपाशैर्बद्धविधैराविष्टविषया जना । अज्ञतार्थाय सीदन्ते जले

सैकतमेतव ॥ २४ ॥ स्नेहेन तिलवत् सवं सगंसक्रे निपीडयते ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसम्भवै ॥ २५ ॥ अश्विनोत्पशुभ कर्म
कलत्रापेक्षया नर । एक क्लेशानवाप्नोति परस्नेह च मानव ॥ २६ ॥

पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवा । शोकपङ्काम्बुवे मन्मा जीर्णा
 वनगजा इव ॥ २७ ॥ पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसम्बन्धिनामपि ।
 प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ॥ २८ ॥ दैवायत्तमिदं
 सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ ॥ २९ ॥ असहृत्ससहस्रापि सयवु-
 म्मिन्ववानपि । सप्रश्न प्रश्नया हीनो दैवेन लभते सुखम् ॥ ३० ॥
 नालं सुखाय सहृदो नालं दुःखाय षडव । न च प्रज्ञालमर्थानां
 न सुखानामलघनम् ॥ ३१ ॥ न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसह-
 द्यये । लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राप्नो जानाति नेतर ॥ ३२ ॥ बुद्धि-
 भन्तश्च शूरश्च मूढं भासुं क्षुद्रं कविम् । दुर्बलं बलवन्तश्च भागिनं
 भजते सुखम् ॥ ३३ ॥ धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
 पय पिवति यस्तस्या धेनुस्तस्येति नियय ॥ ३४ ॥ ये च मूढतमा
 लोके ये च बुद्धेः परं गता । ते नराः सुखमेधन्ते ह्यिष्ट्यन्तरितो
 जन ॥ ३५ ॥ अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्त्य-
 प्राप्तिं सुखं प्राङ्गर्हं खमन्तरमन्त्ययो ॥ ३६ ॥ ये च बुद्धिसुखं
 प्राप्ता इन्द्रातोता विमत्सराः । तान्निवार्था न चानर्था व्यथयन्ति
 कदाचन ॥ ३७ ॥ अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढताम् ।
 तेऽतिवेत्तं प्रहृष्यन्ति सन्तापमुपयान्ति च ॥ ३८ ॥ नित्यं प्रमुदिता
 मूढा दिवि दिवगणा इव । अवलेपेन महता परिभूत्या विचेतसः
 ॥ ३९ ॥ सुखं दुःखान्तमालस्य दुःखं दाह्यं सुखोदयम् । भूति-
 श्लेषं श्रिया सार्धं दत्ते वसति नालसे ॥ ४० ॥ सुखं वा यदि वा
 दुःखं प्रियं वा यदि वाप्रियम् । प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेना-
 पराजित ॥ ४१ ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानघतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ४२ ॥ बुद्धिमन्त कृत-
 प्रश्नं शुश्रूषुमनस्त्रयकम् । दान्तं जितेन्द्रियश्चापि शोको न स्पृशते
 नरम् ॥ ४३ ॥ एतां बुद्धिं समास्थाय गुह्यचित्तयरेदुधः । उद-
 यास्तमवशं हि न शोकः अहृमर्षति ॥ ४४ ॥ यन्निरमितं भवे-

च्छोकस्तापो वा दुःखमेव च । आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि
 तत्तत्रजेत ॥ ४५ ॥ किञ्चिद्देव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
 तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ४६ ॥ यद्यत्तत्रजति कामानां
 तत् सुखस्याभिपूर्यते । कामानुसारो पुरुषः कामाननुविनश्चति
 ॥ ४७ ॥ यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् । दृष्ट्या-
 च्छयसुखस्यैते नार्हतः प्रोङ्गभीं कलाम् ॥ ४८ ॥ पूर्वद्देहकृतं कर्म
 शुभं वा यदि वाशुभम् । प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते वादृशं
 कृतम् ॥ ४९ ॥ एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च । जीवेषु
 परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ५० ॥ एतां बुद्धिं समा-
 स्थाय सुखमास्ते गुणान्वितः । सर्वान् कामान् जुगुप्सेत कोपं
 कुर्वीत पृष्ठत ॥ ५१ ॥ वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोभव ।
 क्रोधो नामशरीरस्थो देहिना प्रोच्यते बुधैः ॥ ५२ ॥ यदा संहरते
 कामान् कूर्मोऽङ्गानौव सर्वेषु । तदात्मज्योतिरात्मायमात्मन्येव
 प्रपश्यति ॥ ५३ ॥ किञ्चिद्देव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
 तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ५४ ॥ न विभेति यदा
 चायं यदा चास्मान् विभ्यति । यदा नैच्छति न देष्टि ब्रह्म संपद्यते
 तदा ॥ ५५ ॥ उभे सत्यान्वृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये । प्रिया-
 प्रिये परित्यज्य प्रयान्तात्मा भविष्यसि ॥ ५६ ॥ यदा न कुरुते
 भावं सर्वभूतेषु पापकम् । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते
 तदा ॥ ५७ ॥ या दुःखजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तान्प्रिया त्वजतः सुखम् ॥ ५८ ॥ अथ
 पिङ्गला गीता गायत्र्युन्ति पार्थिव । यथा सा कृच्छकालेऽपि
 लेभे धर्मं सनातनम् ॥ ५९ ॥ सङ्गते पिङ्गला वैश्या कास्तेनासी-
 दिनाकृता । अथ कृच्छ्रगता यान्ता बुद्धिनास्थापयत्तदा ॥ ६० ॥

पिङ्गलोवाच । उन्मत्ताङ्गमनुश्रुतं कान्तमन्ववसं चिरम् ।
 अन्तिके मरणां सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ६१ ॥ एतस्थूणं नवदार-

मपिधास्याम्यगारकम् । का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति
 मंस्यते ॥ ६२ ॥ अक्रामां कामरूपेण धूर्ता नरककृपिणा ।
 न पुनर्बहुविधन्ति प्रतिबुद्धास्मि जायन्ति ॥ ६३ ॥ अनर्थे हि
 भवेदर्थो देवात् पूर्वकृतेन वा । संबुद्धाहं निराकारा नाह-
 मद्याजितेन्द्रिया ॥ ६४ ॥ सुखं निराश्रयः स्वपिति नैराश्रयं परमं
 सुखम् । आग्रामनाया कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ६५ ॥

भीष्म उवाच । एतैरान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।
 पर्यैत्रस्थापितो राजा मेनजित्कमुदे सुखी ॥ ६६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पिङ्गलागीतायां

चतुःसप्तत्यधिकप्रथोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

पुत्र उवाच । एवमभ्याहते लोके समन्तात् परिवारिते ।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ७ ॥

पितोवाच । कथमभ्याहती लोकं केन वा परिवारित ।
अमोघा का पतन्तीह किन्न भीषयसीव माम् ॥ ८ ॥

पुत्र उवाच । मृत्युनाभ्याहती लोको जग्वा परिवारित ।
अमोघा रात्रयथापि नित्यनावान्ति यान्ति च ॥ ९ ॥ यदाहमेत
ज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह । सोऽहं कथं प्रतीक्ष्ये ज्ञानेना-
पिहितशरम् ॥ १० ॥ रात्र्या रात्र्या व्यतीतायामायुरन्मतरं
वदा । तद्वैव बन्धु दिवसमिति विद्याहिचक्षुष ॥ ११ ॥ गाधो-
दके मतस्य इव सुखं विन्देत कस्तदा । अनवाप्तेषु कामेषु मृत्यु-
रभ्येति मानवम् ॥ १२ ॥ पुष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्र गतमानसम् ।
वृक्षीवीरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १३ ॥ अद्यैव कुन-
यच्छेयो मा त्वा कालोऽत्यगादयम् । अकृतेश्वेव कार्येषु मृत्युर्वै
सम्पृकर्षति ॥ १४ ॥ श्वं कार्यमद्य कुर्वीत पूवाङ्घ्रे चापराङ्गिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युं कृतमनस्य न वा कृतम् ॥ १५ ॥ को हि
जानाति कन्याद्य मृत्युकालो भविष्यति । युवैव धर्मशीलं स्वा-
दनित्यं खलु जीवितम् । कृते धर्मो भवेत् कार्त्तिकिह प्रेत्य च वै
सुखम् ॥ १६ ॥ मोहनं हि समाविष्टं पुत्रदारायमुद्यत । कृत्वा
कार्यमकार्यंश्चा पुष्टिमेवा प्रयच्छति ॥ १७ ॥ तं पुत्रपशुसम्पन्नं
व्यासक्तमनसं नरम् । सुप्तं व्याघ्रा मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति ॥ १८ ॥
सङ्घिन्वानकमेवैनं कामानामवित्तपकम् । व्याघ्रं पशुमिवादाय मृत्यु-
रादाय गच्छति ॥ १९ ॥ इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत् कृतम्
कृतम् । एवमीहासुखासक्तं कृतान्तं कुरुते वधे ॥ २० ॥ कृतानां
फलमप्राप्तं कर्मणा कर्मसञ्चितम् । ज्ञेयापणमहासक्तं मृत्यु-
रादाय गच्छति ॥ २१ ॥ दुर्बलं बलवन्तश्च शूरं भौरुं षड्
फविम् । अप्राप्तं सर्वकामार्थामृत्युरादाय गच्छति ॥ २२ ॥ मृत्यु-

जरा च व्याधिय दुःखञ्चानेककारणम् । अनुपक्तां यदा देहे किं
 स्वस्थ इव तिष्ठसि ॥ २३ ॥ जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति
 द्विहितम् । अनुपक्ता इयनेति भावा स्थावरजद्रमा ॥ २४ ॥
 मृत्योर्वा मुखमेतद्देया ग्रामे वसतो रति । देवानामेष वै गोष्ठो
 यद्दृश्यमिति श्रुति ॥ २५ ॥ निवसन्नो रञ्जुरेषा या ग्रामे वसतो
 रति । छिन्नैता सुकृतो यान्ति नैना छिन्दन्ति दुष्कृत ॥ २६ ॥
 न हि सयति व प्राणान्मानोवाक्कायहेतुभिः । जीवितार्थापनयनै
 कर्मभिर्न स वध्यते ॥ २७ ॥ न मृत्युसेनामायान्ती जातु कश्चित्
 प्रवाधते । ऋते सत्यमसत्याद्यं सत्ये क्षम्यतमायितम् ॥ २८ ॥ तन्माव
 सत्यव्रताचार सत्ययोगपरायण । सत्यागम सदा दान्त सत्ये-
 नैवान्तकं जयेत् ॥ २९ ॥ अमृतञ्चैव मृत्युय इयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
 मृत्युरापद्यते मोहात् सत्येनापद्यतऽमृतम् ॥ ३० ॥ सोऽहं अहिंस
 सत्यार्थी कामक्रोधवह्निकृत । समदःखसुख क्षेमी मृत्युं हास्या-
 म्यमर्त्तवत् ॥ ३१ ॥ शान्तियश्चरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो
 मुनिः । वाङ्मन कम्मयश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३२ ॥ पश्ययज्ञैः
 फथ हिंस्रैर्मादृगो यष्टुमहंति । अन्तवद्विरिव प्राञ्च क्षेवयज्ञैः
 पिशाचवत् ॥ ३३ ॥ यन्व वाङ्मनसी स्याता सम्यक् प्रणिहिते सदा ।
 तपस्यागय योगय स वै परममाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ नास्ति विद्यासमं
 चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तप । नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं
 सुखम् ॥ ३५ ॥ आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ।
 आत्मन्येव भविष्यामि न मा तारयति प्रजा ॥ ३६ ॥ नैतादृश
 ब्राह्मणस्यास्ति वित्त ययैकता समा सत्यता च । शील स्थिति
 हेतुनिधानमार्जवं ततस्ततशोपरम क्रियाभ्य ॥ ३७ ॥ किन्ते
 धनैर्वाश्ववैशोपि किन्ते विन्ते दारैर्ब्राह्मण यो नरिष्यसि । आत्मान-
 मन्विच्छु गुहा प्रविष्ट पितामहास्त्रेण गता पिता च ॥ ३८ ॥

भीम उवाच । पुत्रस्यैतद्वच श्रुत्वा यथाकार्षीत पिता नृप ।
तथा त्वमपि वर्त्तस्व सत्यधर्मपरायण ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे
पञ्चसप्तत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १७५ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । धनिनोऽथाधना ये च वर्त्तयन्ते स्वतन्त्रिण ।
सुखदुःखागमस्तेषां क कथं वा पितामह ॥ १ ॥

भीम उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शम्पाकेनेह सुक्तेन गीतं शान्तगतेन च ॥ २ ॥ अत्रवीणा पुरा
कश्चिद्ब्राह्मणस्त्वागमास्थितः । क्लिश्यमानः कुदारेण कुचेलीन
बुभुक्षया ॥ ३ ॥ उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृतिमानवम् ।
विविधान्यपवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ४ ॥ तयोरेकतरे
मार्गं यद्देनमभिसनयेत् । न सुखं प्राप्य स हृद्येन्नासुखं प्राप्य स
ज्वरेत् ॥ ५ ॥ न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीप्सिषि ।
अक्रामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव ह ॥ ६ ॥ अकिञ्चन परि
पतन् सुखमाखादयिष्यसि । अकिञ्चन सुखं शैते समुत्तिष्ठति चैव
ह ॥ ७ ॥ आकिञ्चन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम् । अन
मित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभो मतः ॥ ८ ॥ अकिञ्चनस्य शुद्धस्य
उपपन्नस्य सर्वतः । अवेक्षमाणस्त्रिलोकान् तुल्यमिह लक्षये ॥ ९ ॥
आकिञ्चन्यञ्च रान्पञ्च तुलया समतोलयम् । अत्यरिच्यत दारिद्र्य
रान्यादपि गुणाधिकम् ॥ १० ॥ आकिञ्चन्ये च रान्ये च विशेष
सुमहानयम् । नित्योद्दिग्ो हि धनवान् मृत्योरास्यगतो यथा ॥ ११ ॥
नैवास्याग्निर्न चारिष्टा न मृत्युर्न च दृश्यवः । प्रभवन्ति धनत्यागा
दिमुक्तस्य निराश्रितः ॥ १२ ॥ तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्ष
यायिनम् । बाह्वपधानं याम्यन्तं प्रशंसन्ति दिव्योक्तः ॥ १३ ॥

धनवान् क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः । तीर्थ्यगीच्च शुष्कमुखः
पापको भ्रूङ्गटीमुखः ॥ १४ ॥ निर्द्दग्न्धरोष्ठश्च क्रुद्धो दारुण-
भाषिता । कस्तमिच्छेत् परिदृष्टुं दातुमिच्छति शेषहीम् ॥ १५ ॥
श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासी मोहयत्यविषक्षणम् । स तस्य चित्तं
हरति शारदाभ्रमिवानिलः । तथैनं रूपमानय धनमानश्च विन्दति
॥ १६ ॥ अभिजानोऽभि मिदोऽभि नाभि केवलमानुषः । इतेऽग्निः
कारणैस्तस्य विभिधित्तं प्रमाद्यति ॥ १७ ॥ सम्प्रसक्तमना भोगान्
विस्मृज्य पितृमञ्जितान् । परिचीणाः परस्त्रानामादानं साधुमन्यते
॥ १८ ॥ तमतिक्रान्त मर्यादमाददानं ततस्ततः । प्रतिषिधन्ति
राजानो लब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ १९ ॥ एवमेतानि दुःखानि तानि
तानीह मानवन् । विविधान्युपपद्यन्ते गात्रसंस्पर्शजान्यपि ॥ २० ॥
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् । लोकधर्ममवज्ञाय
ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ २१ ॥ नातङ्क्ता सुखमाप्नोति नात्यङ्क्ता
विन्दते परम् । नात्यङ्क्ता चाभयः शिते त्यङ्क्ता सर्वं सुखी भव ॥ २२ ॥
इतेऽतहास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्षितम् । शम्पाकेन पुरा मर्द्धं
तस्मात्तत्रागः परो मतः ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शम्पाकगीतायां

षट्सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

शुद्धिष्ठिर उवाच । ईहमानः समारम्भान् यदि नासाद्येह्वनम् ।
धनदृष्ट्याभिभूतश्च किं कुर्वन् सुखमाप्नुयात् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्वसाम्यमनायासः सतप्रवाक्यञ्च भारत ।
निर्वेदस्याविधित्ता च यस्य स्यात् स सुखी नरः ॥ २ ॥ एतान्येव
पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये । एष स्वगश्च धर्मश्च सुखद्वानुत्तमं
मतम् ॥ ३ ॥ अद्याप्युदाहरन्तीममितिहासं परातनम् । निर्वेदा-

अङ्गिना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ ईहमानो धनं मद्भि-
 र्भोगेह्य पुन पुन । केनचिदनशेषिण क्रीतवान् दम्यगीयुगम् ॥ ५ ॥
 सुसवदौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनि सृतौ । आसीनमुष्ट्रं मध्येन
 मङ्गसेवाभ्यधावताम् ॥ ६ ॥ तयो सम्प्राप्तयोरुष्ट्र स्कन्धद्वेषमम-
 र्पण । उत्थायोतक्षिप्य तौ दम्यौ प्रससाग् महाजव ॥ ७ ॥ क्षिप-
 माणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमायिता । म्रियमाणी च सप्रेष्य
 मङ्गिस्तवाव्रवीद्दिदम् ॥ ८ ॥ न चैवाविहितं शक्य दक्षिणापीहितं
 धनम् । युक्तेन ग्रहयासम्यगीहा समनुतिष्ठता ॥ ९ ॥ कृतस्य
 पूत्रं नानर्थैर्युक्तस्याणनुतिष्ठत । इम पश्यत सङ्गतग मम दैवमुप-
 प्रवम् ॥ १० ॥ उदम्योदम्य मे दम्यौ विपमे नैव गच्छत । उत्-
 क्षिप्य काकतालीयमुत्पथेनैव धावत ॥ ११ ॥ मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते
 प्रियौ वत्सतरौ मम । शङ्क हि दैवमेवेद हठेनैवास्ति पौरुषम्
 ॥ १२ ॥ यदि वाय्यपपद्येन पौरुष नाम कर्हिचित् । अन्विष्य-
 माण तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ १३ ॥ तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्य
 सुखमिच्छता । सुख स्वपिति निर्विषो निराशयार्थमाधने ॥ १४ ॥
 अहो सम्यक् शुकेनोक्त सर्वत परिमुच्यता । प्रतिष्ठता महारण्यं
 जनकस्य निवेशनात् ॥ १५ ॥ य कामानाप्रायात् सर्वान् यथैतान्
 केवलास्वजेत । प्रापणात् सर्वकामाना परितप्रागो विधिष्यते ॥ १६ ॥
 नान्त सर्वविधित्माना गतपूर्वोऽस्ति कश्चन । शरीरे जीविते चैव
 दृष्ट्या मन्दस्य बर्हते ॥ १७ ॥ निवर्त्तस्व विधित्साभ्य ग्राम्य निर्विद्य
 कामुक । असङ्गचासि निकृतो न च निर्विद्यसे तत ॥ १८ ॥ यदि
 नाह विनाशस्ते यद्येव रमसे मया । मा मा योजय लोभेन वृथा
 त्व वित्तकामुक ॥ १९ ॥ सञ्चित सञ्चित द्रव्य नष्ट तव पुन पुन ।
 कटाचिन्मोच्यसे भूट घनेहा धनकामुक ॥ २० ॥ अहो तु मम
 वालिभ्य योऽह क्रौडनकस्तव । किन्तुव जातु पुरुष परेषा
 प्रेथतामियात् ॥ २१ ॥ न पूर्वं न परे जातु कामानामन्तमापुवन् ।

तत्राक्ता सर्वसमारम्भान् प्रतिबुद्धोऽस्मि जायमि ॥ २२ ॥ नून ते
 हृदय काम वज्रसारमय दृढम् । यदनययताविष्ट अतथा न
 विद्योर्थ्यते ॥ २३ ॥ जानामि काम त्वाञ्चैव यच्च किञ्चित् प्रिय तव ।
 तवाह प्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४ ॥ काम जानामि
 ते भूत्वा सङ्कल्पात् किल जायसे । न त्वा सङ्कल्पयिष्यामि समूलो
 न भविष्यसि ॥ २५ ॥ ईहा धनस्य न सुखा लब्धे चिन्ता च भूयसी ।
 लब्धनाशो यथा मृतपुल्लं भवति वा न वा ॥ २६ ॥ परित्रागे
 न लभते ततो दुःखतरं नु किम् । न च तुष्यति लब्धेन भूय एव
 च मार्गति ॥ २७ ॥ अनुतर्पुल्ल एवार्थं स्वादु गाङ्गमिवोदकम् ।
 महिलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि सन्त्यज ॥ २८ ॥ य इमं मामक
 देहं भूतग्रामं समाश्रित । स याल्लितो यथाकाम वसता वा यथा
 सुखम् ॥ २९ ॥ न युष्मास्त्रिहं मे प्रीतिं कामलोभानुसारिषु ।
 तस्मादुतस्यन्त्य कामान् वै सतप्रमेवाययान्यहम् ॥ ३० ॥ सर्वभूता
 न्यहं देहे पश्यन्मनसि चात्मन । योगे बुद्धिं श्रुते सत्त्वं मनो
 ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१ ॥ विहरिष्याम्यनासक्तं सुखी लोका
 न्निरामय । यथा मा त्वं पुनर्नैव दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२ ॥
 लया हि नै प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते । तस्याऽशोकश्रमाणा
 हि त्वं कामप्रभव सदा ॥ ३३ ॥ धननाशेऽधिकं दुःखं मन्ये सर्व-
 महत्तरम् । ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनाच्च्युतम् ॥ ३४ ॥
 अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषा कष्टतरा धने । धने सुखकला या तु
 सापि दुःखे विधीयते ॥ ३५ ॥ धनमस्येति पुरुषं पुरो निघ्नन्ति
 दन्त्यव । क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नितप्रमुहेकयन्ति च ॥ ३६ ॥ अर्थ
 लोलुपता दुःखमिति बुद्धिं चिरान्मया । यद्यदालम्ब्यसे काम तत्त
 देवानुरुध्यसे । अतस्त्वशोऽसि बालय दुस्तोषोऽपूरणोऽनल ॥ ३७ ॥
 नैव त्वं वेत्यं सुलभं नैव त्वं वेत्यं दुर्लभम् । पातालमिव दुष्पूरो
 मा दुःखैर्वोक्तुमिच्छसि । नाहमद्य समाविष्टं यद्यं कामं पुन

स्वया ॥ ३८ ॥ निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनागाद्यदृच्छवा । निवृत्तिं
 परमां प्राप्य नाद्य कामान् विचिन्तये ॥ ३९ ॥ अतिह्येमान् सदा-
 मीह नाहं बुध्याम्यबुद्धिमान् । निकृती धननाथेन शयि सर्वाङ्ग-
 विज्वरः ॥ ४० ॥ परितःजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगती । न हं
 मया पुनः काम वतन्से न च रंस्यसे ॥ ४१ ॥ क्षमिष्ये क्षिप-
 माणानां न हिंसिष्ये विहिंसितः । हेद्यमुक्त प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य
 तदप्रियम् । तप्त स्वस्वेन्द्रियो नित्य यथालब्धेन वर्तयन् ॥ ४२ ॥
 न सकाम करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः । निर्वेदं निवृत्तिं क्वहिं
 शान्तिं सततं दमं क्षमाम् । सर्वभूतदयाञ्चैव विद्धि मा समुपा-
 गतम् ॥ ४३ ॥ तस्मात् कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च ।
 तजन्तु मा प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो क्षमि साम्प्रतम् ॥ ४४ ॥ प्रहास्य
 कामं लोभश्च सुखं प्राप्तोऽस्मि साम्प्रतम् । नाद्य लोभवशं प्राप्ते
 दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४५ ॥ यद्यत्तजति कामानां तत्
 सुखस्याभिपूर्यते । कामस्य वशगो नित्य दुःखमेव प्रपद्यते ॥ ४६ ॥
 कामानुवशं नुदते यतकिञ्चित् पुरुषो रजः । कामक्रोधोद्भवं दुःख-
 मङ्गीररतिरेव च ॥ ४७ ॥ एष ब्रह्म प्रविष्टोऽहं शौभे शीतमिव
 ष्टम् । शम्यामि परिनिर्वामि सुखं मामेति केवलम् ॥ ४८ ॥ यत्र
 कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते
 नादृतः षोडशीं कलाम् ॥ ४९ ॥ आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रु-
 मिवोत्तमम् । प्राथावधं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥ ५० ॥
 एतां बुद्धिं समास्थाय महिनिर्वेदमागतः । सर्वान् कामान् परि-
 तज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥ ५१ ॥ दम्यनाशकृते भङ्गिरमृतत्वं
 किलागतम् । अच्छिनत् काममूलं न तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि महिगीतायां

सप्तसप्ततः अधिःकृतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

। भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ १ ॥ अनन्तं जन मे वित्तं
 यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलाया प्रदीप्ताया न मे दृश्यति
 किञ्चन ॥ २ ॥ अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसञ्चयम् । निर्वेदं
 प्रति विन्यस्त तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ बोध्यं शान्तमग्नि राजा
 नद्गुण पर्यपृच्छत । निर्वेदाच्छान्तिमापन्न आस्त्वप्रज्ञानतर्पितम्
 ॥ ४ ॥ उपदेश महाप्राज्ञ यमस्योपदिशस्व मे । का बुद्धिं समनु-
 ध्याय शान्तश्चरसि निर्वृत ॥ ५ ॥

बोध्य उवाच । उपदेशेन वर्त्तामि नानुशास्त्रीश्च कञ्चन । लक्षणं
 तस्य वक्ष्ये, हं तत स्वयं परिसृश्याताम् ॥ ६ ॥ पिङ्गला कुरुर सर्पः
 मरुज्जान्वेषण वने । इषुकार कुमारी च प्रङ्गते गुरवो मम ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । आशा बलवती राजनैराश्व परमं सुखम् ।
 आशा निराशा कृता तु सुख स्वपिति पिङ्गला ॥ ८ ॥ आमिषं
 कुरुरं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिषै । आमिषस्य परित्यागात् कुरुर-
 सुखमेधत ॥ ९ ॥ महारथो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ।
 सर्पं परकृत वैश्व प्रविश्य सुखमेधते ॥ १० ॥ सुख जीवन्ति मुनयो
 भैष्यवृत्ति समाश्रिता । अद्रोहेणैव भूताना मारुजा इव पक्षिण
 ॥ ११ ॥ इषुकारो नर कथिदिपावासक्तमानस । समीपेनापि
 गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ॥ १२ ॥ वङ्गना कलङ्गो नित्यं दधी
 सकथम भ्रुवम् । एकाकी विचरिष्यामि कुमारीमङ्गलो यथा ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बोध्यगीताया

अष्टमसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १०८ ॥

हृद्युर्ना । सर्वेषामान्यगो विद्वान् कृतकृत्यः सुखं स्वप्ने ॥ १८ ॥
 सुमहान्तमपि श्रावं श्रमे लब्धं यदृच्छवा । श्रमे पुनरभुञ्जानो
 द्विर्वसानि वेङ्गन्वपि ॥ १९ ॥ आश्रयन्त्वपि मामन्वं पुनर्वद्भुगुणं वद्भु ।
 पुनरब्धं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ २० ॥ कण्ठान् कदाचित्
 खाद्यामि पिष्याकमपि च श्रमे । भक्षयेत्प्रालिमांसानि भक्ष्या-
 योष्णावसान् पुनः ॥ २१ ॥ श्रमे कदाचित् पर्येक्षे भूमावपि पुनः
 श्रमे । प्रासादेषु चापि मे श्रया कदाचिदुपपद्यते ॥ २२ ॥ धारयामि
 च वीराणि प्राणक्षौमाजिनानि च । महार्हाणि च वासांसि धार-
 याम्बहमेकदा ॥ २३ ॥ न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छवा ।
 प्रत्याश्रये न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् ॥ २४ ॥ अचलननिधनं
 शिवं विशोकं शुचिमतुलं विदुषा मते प्रविष्टम् । अनभिमतमसेवितं
 विमूढैर्ब्रतमिदमाजगरं शुचियरामि ॥ २५ ॥ अचलितमतिरच्युतः
 स्वधर्मात् परिमितसमरणा परावरश्च । विगतभयकपायलोभ-
 मोहो ब्रतमिदमजगरं शुचियरामि ॥ २६ ॥ अनियतफलभक्ष्य-
 भोक्ष्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् । हृदयसुखमसेवितं
 कदर्थैर्ब्रतमिदमाजगरं शुचियरामि ॥ २७ ॥ इदमिदमिति तृष्णा-
 यामिभूतं जनमनवाप्तधनं विपीडमानम् । निपुणमनुनिग्रम्य तत्र-
 बुद्ध्या ब्रतमिदमाजगरं शुचियरामि ॥ २८ ॥ वद्भुविधमनुदृश्य
 श्रायंहेतोः कृपणमिहार्थ्यमनार्थ्यमाश्रयन्तम् । उपयमरुचिरात्म-
 वान् प्रशान्तो ब्रतमिदमाजगरं शुचियरामि ॥ २९ ॥ सुखमसुख-
 मल्लाममर्थलाभं रतिमरतिं मरणञ्च जीवितञ्च । विधिनियतमवेच्छ
 तस्त्वतोऽहं ब्रतमिदमाजगरं शुचियरामि ॥ ३० ॥ अपगतभवराग-
 मोद्दृष्टीं घृतिमतिबुद्धिमनन्वितः प्रशान्तः । उपगतफलभोगिनो
 निश्चल्य ब्रतमिदमाजगरं शुचियरामि ॥ ३१ ॥ अनियतश्रयनाग्रनः
 प्रकृत्या ह्यमनिवमव्रतसत्ययौचयुक्तः । अपगतफलरुद्धयः प्रहृष्टो
 ब्रतमिदमाजगरं शुचियरामि ॥ ३२ ॥ अपगतमसुखार्थमीहार्थ्य-

फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥ स्वाध्यायमभिसंस्कारमप्रमत्तोऽनु-
 वाक्य । अथं दमश्च हानश्च सर्विष्ठा मा च कोनचित् ॥ ४३ ॥ ये
 केचन स्वाध्यायना प्राप्ता यजनयाजनम् । कथं ते वानुशोचैयुर्ध्यायैयु-
 र्वाप्यशोभनम् । दृच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्स्यु ॥ ४४ ॥
 सतं ज्ञाता सुनन्दये सुतिथौ सुसुहृत्तज्ज । यश्चदानप्रजेहावा
 यतस्ते यज्ञिपूर्वकम् ॥ ४५ ॥ नक्षत्रेष्वामुरेश्वन्ये दुस्तिथौ दुर्भुङ्-
 र्त्तजा । सप्तम्यासुरीं योनि यश्चप्रसववर्जिता ॥ ४६ ॥ अह-
 माय पण्डितको हैतुको वेदनिन्दक । आन्वीक्षिकीं तर्कविद्या-
 मतुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ४७ ॥ हैतुवादान् प्रवदित्वा वक्ता स-
 यत्सु हैतुमत् । आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मवाक्येषु वै दिवान्
 ॥ ४८ ॥ नास्तिक सर्वभङ्गी च मूर्खं पण्डितमानिक । तस्येयं
 फलनिर्घृतिं शृगालत्व मम हिज्ज ॥ ४९ ॥ अपि जातु तथा तस्मा-
 द्दहोरात्रघतेरपि । यदहं मानुषी योनि शृगाल प्राप्नुया पुन
 ॥ ५० ॥ सन्तुष्टश्चाप्रमत्तश्च यश्चदानतपोरत । श्रेयज्ञाता भवेय
 वै वच्यं वर्जयिता तथा ॥ ५१ ॥ ततः स मुनिरुत्थाय काश्चपस्त-
 सुवाच ह । अहो वतासि कुशलो बुद्धिमायेति विस्मित ॥ ५२ ॥
 समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा । दर्दश्चैनं देवानां देव-
 मिन्द्रश्चैवपतिम् ॥ ५३ ॥ ततः स पूजयामास कश्यपो हरिवाह-
 नम् । अनुश्रुतस्तु तेनाथ प्रविवेच्य स्वमालयम् ॥ ५४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शृगालकाश्यपसवादे
 अशौत्यधिकप्रतोऽध्याय ॥ १८० ॥

बुद्धिष्ठिर उवाच । यद्यस्ति दन्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।
 शुक्लपा वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आत्मनानर्थशुक्तेन पापे निविशते मन ।
 स्वकर्मकलुष कृत्वा कृच्छ्रे लोके विधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षाद्देव
 दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेश भयाद्भवम् । मृतेभ्य प्रमृत यान्ति दरिद्रा
 पापकारिण ॥ ३ ॥ उत्सवाद्दुत्सव यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात्
 सुखम् । अद्धानाश्च दान्ताश्च धनाढ्या शुभकारिण ॥ ४ ॥
 व्यालकुम्भरदुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिका
 किमत परम् ॥ ५ ॥ प्रियन्वातिथेयाश्च वदान्या प्रियसाधव ।
 क्षैम्यमात्मवता मार्गमास्थिता हस्तद्रक्षिणम् ॥ ६ ॥ पुलाका इव
 धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु । तद्दिशास्ते मनुष्याणा येषा धर्मो न
 कारणम् ॥ ७ ॥ सुग्रीधमपि धावन्त विधानमनुधावति । शैते
 सह भयानेन येन येन यथाकृतम् ॥ ८ ॥ उपतिष्ठति तिष्ठन्तं
 गच्छन्तमनुगच्छति । कराति कुर्वत कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥
 येन येन यथा यद्यत् पुरा कर्म समौहितम् । तत्तद्देव नरो
 भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १० ॥ स्वकर्मफलनिक्षेप विधान-
 परिरक्षितम् । भूयग्राममिमं कालं समन्तात् परिकर्षति ॥ ११ ॥
 अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्व कालं नाति
 वर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ १२ ॥ सम्मानयावमानश्च लाभ-
 लाभौ चयोदयो । प्रवृत्तानि निवर्तन्ते विधानान्ते पुन पुन ॥ १३ ॥
 आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् । गर्भशय्यामुपाहाव
 भुञ्जते पौर्वदेहिकम् ॥ १४ ॥ बालो युवा च वृद्धश्च यत् करोति
 शुभाशुभम् । तस्या तस्यामवस्थाया तत्फलं प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥
 यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्वकृतं कर्म
 कर्त्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ समुद्रमग्रतो वस्त्रं पथाच्छ्रथति कर्मणा ।
 उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन
 तपसा सेवितेन तपोवने । धर्मनिर्हृतपापानां सपद्यन्ते मनोरथा
 ॥ १८ ॥ अङ्गुनामिवाकाशे न तस्यामिव चोदके । पद् वया

न दृश्येत तथा ज्ञानविदा गतिः ॥ १८ ॥ अश्विन्यैरुपालम्ब्यै कीर्त्ति-
तैश्च व्यतिक्रमैः । पेषलक्ष्मणानुरूपपद्म कर्त्तव्यं हितमात्मनः ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कुत सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्त्रावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ समागर सगगण
सशैल सबलाहक । सभूमि सान्निपवनो लोकोऽय केन निर्मित
॥ २ ॥ कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्ष्मविभक्तयः । शौचाशौच
कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथम् ॥ ३ ॥ कोटयो जीवता जीव क्व
वा गच्छन्ति धी मृता । अन्नालोकाद्भुं लोकं सर्वं यमतु नो
भवान् ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहाम पुरातनम् ।
भृगुणाभिहितं शास्त्रं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ५ ॥ कैलासशिखरे
दृष्ट्वा शीघ्रमानं महौजसम् । भृगुं महर्षिमासीत् भरद्वाजोऽन्व-
पृच्छत ॥ ६ ॥

भरद्वाज उवाच । समागर सगगण सशैल सबलाहक ।
सभूमि सान्निपवनो लोकोऽय केन निर्मित ॥ ७ ॥ कथं सृष्टानि
भूतानि कथं वर्ष्मविभक्तयः । शौचाशौच कथं तेषां धर्माधर्मविधिः
कथम् ॥ ८ ॥ कोटयो जीवता जीव क्व वा गच्छन्ति धी मृता ।
परलोकास्मिन्नापि सर्वं यमितुमर्हसि ॥ ९ ॥ एवं च भगवान्
पृष्टो भरद्वाजेन सप्रयत्नः । ब्रह्मपित्रश्चमहायुः सर्वं तन्मै ततो-
ऽब्रवीत् ॥ १० ॥

भृगुरुवाच । भानसो नाम यः पूर्वो विश्रुतो वै महर्षिभिः ।
यनादिनिधनो दिवस्तथाभेद्योऽजरातरः ॥ ११ ॥ अव्यक्त इति

गाधिपा । तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् ॥ २८ ॥ एव-
 मन्तं भगवत प्रमाणं सर्लक्षस्य च । अग्निमारुततोषिभ्यो दुर्घ्न्यं
 देवतैरपि ॥ २० ॥ अग्निमारुततोषाना वसर्षि चितितलस्य च ।
 आकाशसदृशा ज्ञेते मित्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥ ३१ ॥ पठन्ति चैव
 मुनय आस्त्रेषु विविधेषु च । त्रैलोक्यसागरे चैव प्रमाण विहितं
 वचा ॥ ३२ ॥ अदृश्याय जगन्माय क प्रमाणमुदाहरेत् ॥ ३३ ॥
 विद्वाना इवतानाञ्च यदा परिमिता गति । तदा गौणमनस्तस्य
 नामानन्तेति विश्रुतम् । नामधेयानुक्तस्य मानसस्य महात्मन
 ॥ ३४ ॥ तदा तु दिव्यं यद्रूपं जसते वर्द्धते पुन । कोऽन्धस्तदेदितु
 अक्षी योऽपि स्वान्तद्विधोऽपर ॥ ३५ ॥ तत पुष्करत सृष्ट सर्वंशो
 मूर्त्तिमान् प्रभु । ब्रह्मा चर्ममय पूर्व प्रजापतिरनुत्तम ॥ ३६ ॥

भरदाक्ष उवाच । पुष्कराद्यदि सम्भूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करम् ।
 ब्रह्माणं पूर्वजज्ञाह भवान् सन्देह एव मे ॥ ३७ ॥

भृगुरुवाच । मानसस्येह या मूर्त्तिर्ब्रह्मणं समुपागता ।
 तस्यास्यविधाभावं पृथिवी, पद्ममुच्यते ॥ ३८ ॥ कर्षिका तस्य
 पद्मस्य मेरुर्गणमुच्छ्रित । तस्य मध्ये स्थितो लोकान् सृजते
 जगत प्रभु ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरदाक्षवादि
 द्वाघोत्पत्तिकथतोऽध्याय ० १८० ॥

मन्निस्तु शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्धनि चाम्नौ च वर्तमानो
 विचेष्टते ॥ ३ ॥ स जन्तु सर्वभूतात्मा पुरुष स सनातन । मनो
 बुद्धिरहङ्कारो भूतानि विप्रयास सं । एवलिङ्ग स सर्वत्र प्राणेन
 परिचाख्यते ॥ ४ ॥ पृष्ठतस्तु समानेन स्वा खा गतिमुपाञ्चित ।
 वस्तिमूल शुद्धैव पावक-समुपाञ्चित ॥ ५ ॥ बहन् मूत्र-शरीर
 व्याप्यपान परिवर्तते । प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते
 ॥ ६ ॥ उदान इति त प्राङ्मरुद्यात्मविदुषो जना । सन्निध्वपि
 च सर्वेषु सन्निविष्टस्तथानिल ॥ ७ ॥ शरीरेषु मनुष्याणा व्यान
 इत्यपदिच्छते ॥ ८ ॥ धातुष्वमिस्तु वितत समानेन समीरित ।
 रसान् धातून् दोषाश्च वर्तयन्भवतिष्ठते ॥ ९ ॥ अपानप्राणयोर्मध्ये
 प्राणापानसमाहित । समन्वितस्त्वधिष्ठान सन्यक् पवति पावक
 ॥ १० ॥ आस्य हि पायुपर्यन्तमन्ते स्याद्दुदसञ्चितम् । स्नात-
 स्तस्मात् प्रजायन्ते सर्वस्त्रोतासि देहिनाम् ॥ ११ ॥ प्राणाना सन्नि
 पाताश्च सन्निपात प्रजायते । उष्मा चाम्भिरिति ज्ञेयो वोऽन्न
 पवति देहिनाम् ॥ १२ ॥ अन्निवेगवह प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
 स ऊर्ध्वमागम्य पुन समुतक्षिपति पावकम् ॥ १३ ॥ पक्वाशयस्त्रधो
 नाभ्या ऊर्ध्वमामाशय स्थित । नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वं प्राणाश्च
 सस्थिता ॥ १४ ॥ प्रस्थिता हृदयात् सर्वं तिर्यग्ूर्ध्वमधस्तथा ।
 बहन्त्यन्नरसान्नाहरो दृश प्राणप्रसोदिता ॥ १५ ॥ एष मार्गोऽथ
 योगाना येन गच्छन्ति तत्पदम् । जितह्रमा समा घीरा मूर्धन्या-
 त्मानमादधन् ॥ १६ ॥ एव सर्वेषु विहित प्राणापानेषु देहिनाम् ।
 तस्मिन् समिध्यते नित्यमग्नि स्थाख्यामिवाहित ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ऋषुभरहाजसवादे
 महाभोग्यधिकशतोऽध्याय ॥ १८५ ॥

भरहाज उवाच । यदि प्राणयते वायुर्वायुरैव विचेष्टते ।
 खसित्याभासते चैव तस्माज्जीवो निरर्थक ॥ १ ॥ यदुष्णभाव
 आग्नेयो वङ्किना पच्यते यदि । अग्निर्लरयते चैव तस्माज्जीवो
 निरर्थक ॥ २ ॥ जन्तो प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।
 वायुरैव जहात्येनमुष्णभावश्च नश्यति ॥ ३ ॥ यदि वायुमयो जीवः
 सञ्ज्ञेयो यदि वायुना । वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत सह मरुद्गणैः
 ॥ ४ ॥ सञ्ज्ञेयो यदि वातेन यदि तस्मात् प्रगच्छति । महास्र्गव-
 विमुक्तात्वादन्यत् सलिलभाजनम् ॥ ५ ॥ कूपे वा सलिल दद्यात्
 प्रद्वीप वा ज्जताग्ने । क्षिप्र प्रविश्य नश्येत यथा नश्यत्यसौ तथा
 ॥ ६ ॥ पञ्चधारणके ह्यग्निन् शरीरे जीवित कुत । तेषामन्य-
 तराभावाच्चतुर्णां नास्ति सग्रह ॥ ७ ॥ नश्यत्यापो ह्यनाहारा-
 दायुरुच्छ्वासनिग्रहात् । नश्यते कोष्ठभेदात् खमग्निर्नश्यत्यभोज-
 नात् ॥ ८ ॥ व्याधित्रणपरिक्लेशैर्मैदिनी चैव शीर्यते । पीडितेऽन्य-
 तरे ह्येषा सङ्घातो याति पञ्चधा ॥ ९ ॥ तन्मिन् पञ्चलभापन्ने जीवः
 किमनुधावति । किं वेद्यति वा जीव किं शृणोति ब्रवीति च
 ॥ १० ॥ एषा गौ परलोकस्य तारयिष्यति मामिति । यो दत्त्वा
 म्रियते जन्तु सा गौ क तारयिष्यति ॥ ११ ॥ गौश्च प्रतिग्रहीता
 च दाता चैव मम यदा । इच्छेव विलय यान्ति कुतस्तेषा समागमः
 ॥ १२ ॥ विहगैरुपभुक्तस्य शैलाश्रित पतिनस्य च । अग्निना चोप-
 युक्तस्य कुत सजीवन पुन ॥ १३ ॥ क्षिन्नस्य यदि वृक्षस्य न
 मूल प्रतिरोहति । बीजान्यस्य प्ररोहस्ते मृत क पुनरेष्यति ॥ १४ ॥
 बीजमात्र पुरा सृष्ट यद्वेतत परिवर्तते । मृता मृता प्रणश्यन्ति
 बीजादीज प्रवर्तते ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरहाजसत्वाद्

पञ्चमोऽधिकश्लोकाध्यायः ॥ १८६ ॥

भृगुरुवाच । न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य दत्तस्य च कृतस्य च ।
याति देहान्तरं प्राणो शरीरन्तु विगौर्यते ॥ १ ॥ न शरीराश्रितो
जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति । समिधामिव दग्धाना यथान्निहंशते
तथा ॥ २ ॥

भरद्वाज उवाच । अग्निर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते ।
इन्धनस्योपयोगान्ते स चान्निर्नोपलभ्यते ॥ ३ ॥ नश्यतीत्येव जानामि
ग्रान्तमग्निमनिन्धनम् । गतिर्यस्य प्रमाणां वा संस्थानं वा न
विद्यते ॥ ४ ॥

भृगुरुवाच । समिधामुपयोगान्ते यथान्निर्नोपलभ्यते । आका-
शानुगतत्वाद्दि दुर्याद्यो हि निराश्रय ॥ ५ ॥ तथा शरीरसंस्थागो
जीवा आकाशवत् स्थित । न श्यते सुसूक्ष्मत्वात् यथा ज्योतिर्न
संशय ॥ ६ ॥ प्राणान् धारयते ह्यग्नि स जीव उपधार्यताम् ।
वायुसंस्मारणो ह्यग्निर्नश्यत्यच्छासनिग्रहात् ॥ ७ ॥ तस्मिन्नष्टे
शरीरात्मौ ततो दिक्षमचेतनम् । पतित याति भूमित्वमयनं तस्य हि
क्षिति ॥ ८ ॥ जङ्गमाना हि सर्वेषां स्यावराणां तथैव च । आकाशं
पवनोऽन्वेति ज्योतिस्तमनुगच्छति ॥ ९ ॥ तेषां त्रयाणामेकलाहयं
भूमौ प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ यत्र ख तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मासुत ।
अमूर्त्तयस्ते विज्ञेया मूर्त्तमन्त शरीरिणाम् ॥ ११ ॥

भरद्वाज उवाच । यद्यग्निमारुतो भूमि खमापद्य शरीरिषु ।
जीव किं लक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्षु मेऽनघ ॥ १२ ॥ पञ्चात्मके पञ्च-
रतो पञ्चविज्ञानचेतने । शरीरे प्राणिना जीवं वेत्तुमिच्छामि
यादृशम् ॥ १३ ॥ मासुशोणितसङ्घाते मेद् द्वायुस्थिमक्षये । भिदा-
माने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १४ ॥ यद्यजीवं शरीरन्तु
पञ्चभूतरुमन्वितम् । शरीरे मानमे दृ श्ति कस्ता वेदयते रुक्षम्
॥ १५ ॥ शृणोति फथित जीव कर्णाभ्यां न शृणोति तत् । महर्षे

मनसि व्यथे तस्मान्जीवो निरथकः ॥ १६ ॥ सर्वं पश्यति यद्दृश्यं
 मनोयुक्तेन चक्षुषा । मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति
 ॥ १७ ॥ न पश्यति न चाघ्राति न शृणोति न भाषते । न च
 स्वर्गं रसो वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १८ ॥ हृष्यति क्रुध्यते कोऽत्र
 शीघ्रतु हिलते च क्रः । इच्छति ध्यायति हेष्टि वाचमीरयते च
 क्रः ॥ १९ ॥

भृशुसवाच । न पञ्चसाधारणमत्र किञ्चिच्छरीरभेदो बहते-
 ऽन्तरात्मा । स वेत्ति गन्धाय रसान् श्रुतीय स्वर्गञ्च रूपञ्च गुणाय
 दीऽन्धे ॥ २० ॥ पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी स सर्वगात्रातुगतोऽन्त-
 रात्मा । स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र तद्विप्रयोगात् न वेत्ति
 द्विष्टः ॥ २१ ॥ यदा न रूपं न स्वर्गो नोष्णभावश्च पादके । तदा
 भ्रान्ते शरीरान्धो द्विष्ट्याग्निं नश्यति ॥ २२ ॥ आपोमयनिर्द-
 र्श्वमापो मूर्तिः शरीरिणाम् । तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु
 लोककृत् ॥ २३ ॥ आत्मा क्षीवश्च इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
 तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मैत्युदाहृतः ॥ २४ ॥ आत्मानं तं
 विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम् । तस्मिन् यः संयितो द्विष्टे
 श्वविन्दुरिव पुष्करे ॥ २५ ॥ क्षीवश्च तं विजानीहि नित्यं लोक-
 हितात्मकम् । तसो रजस मन्त्रश्च विहि जीवगुणानिमान् ॥ २६ ॥
 सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सःम् । अतः परं
 क्षीवविदो वदन्ति प्रावर्त्तयत यो भवतानि मम ॥ २७ ॥ न जीव-
 नाधोऽस्ति हि देहभेदे मियैतदाद्भर्मृत इत्यबुद्धाः । जीवस्तु देहा-
 न्तरितः प्रयाति दण्डवत् तस्य शरीरभेदः ॥ २८ ॥ एव सर्वेषु
 भूतेषु गूढश्चरति संवृता । दृश्यते त्वग्रथा बुद्ध्या सूक्ष्माया तच्च-
 दर्शिभिः ॥ २९ ॥ तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जान सततं युषः । लघु-
 चारो विशुदात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ३० ॥ चित्तस्य हि
 प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुख-

मानस्यमभते ॥ ३१ ॥ मानसोऽग्नि शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।

सृष्टि प्रजापतेरघा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपूर्वांग मोक्षधर्मपूर्वांग भृगुभरद्वाजसंवादे

सप्ताशीत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १८७ ॥

भृगुरुवाच । असृजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन् ।
आत्मतेजोऽभिनित्तान् भास्कराब्जिसमप्रभान् ॥ १ ॥ तत सत्त्वञ्च
धर्मञ्च तपो ब्रह्म च याश्चतस्रम् । आचारञ्चैव शौचञ्च स्वर्गाय विदधे
प्रभु ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वा दैत्यासुरमहोरगा । यक्षराक्षस
नागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ३ ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या
शूद्राश्च द्विजसत्तम । ये चान्ये भूतसङ्घाना वर्ष्मास्ताश्चापि निर्धमे
॥ ४ ॥ ब्राह्मणाना सितो वर्ष्म क्षत्रियानान्तु लोहित । वैश्याना
पीतको वर्ष्म शूद्राणामसितस्तथा ॥ ५ ॥

भरद्वाज उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य वर्ष्मण यदि वर्णो विभिद्यते ।
सर्वेषा खलु वर्ष्मणा दृश्यते वर्ष्मसङ्कर ॥ ६ ॥ काम क्रोधो भय
लोभ शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रम । सर्वेषा न प्रभवति कस्मादहर्णो
विभज्यते ॥ ७ ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्त सशोणितम ।
तनु क्षरति सर्वेषा कस्मादहर्णो विभज्यते ॥ ८ ॥ जङ्गमीनामस
ख्येया स्वावराणाञ्च जातय । तेषा विविधवर्ष्मणा कुतो वर्ष्म-
विनिश्चय ॥ ९ ॥

भृगुरुवाच । न विशेषोऽस्ति वर्ष्मणा सर्वं ब्राह्ममिदं जगत ।
ब्राह्मणा पूर्वसृष्ट हि कर्मभिर्वर्ष्मता गतम् ॥ १० ॥ कामभोगप्रिया
स्तीक्ष्णा क्रोधना प्रियसाहसा । त्यक्तस्वधर्म रक्ताङ्गास्ते द्विजा
क्षयता गता ॥ ११ ॥ गोभ्यो वृत्ति समास्थाय पीता कृष्युप
जीविन । स्वधमान्नागुतिटन्ति ते द्विजा वैश्या गता ॥ १२ ॥

हिंसाभृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः । कृष्याः शौचपरि-
 भ्रष्टास्ते हिजाः शूद्रतां गता ॥ १३ ॥ इत्येतैः कर्ममित्यस्ता हिजा
 वर्ष्मन्तरं गताः । धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिधिष्यते ॥ १४ ॥
 इत्येते चतुरो वर्ष्मा येषां ब्राह्मी सरस्वती । विहिता ब्रह्मणा पूर्वं
 लोमास्त्रिजानतां गताः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मतन्त्रस्त्रास्तपस्तेषां
 न नश्यति । ब्रह्म धारयता नित्यं प्रतानि नित्यमांस्तथा ॥ १६ ॥
 ब्रह्म चैव परं सृष्टं ये न जानन्ति तेऽहिजाः । तेषां बहुविधा-
 स्त्रय्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥ १७ ॥ पिशाचा राक्षसा प्रेता
 विविधा स्त्रेच्छुजातयः । प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचैष्टिताः
 ॥ १८ ॥ प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वकर्मकृतनिययाः । ऋषिभिः
 स्त्रेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ १९ ॥ आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्म-
 ऋक्षाक्षयाव्यया । या सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृशुभरहाजसंवादे
 अष्टाशौत्वधिकप्रतोलोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

भरहाज उवाच । ब्राह्मण केन भवति क्षत्रियो वा हिजो-
 त्तम । वैश्व शूद्रयं विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १ ॥

भृशुरुवाच । जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नः पट्सु कर्मधवस्थितः ॥ २ ॥ शौचाचारस्थितः
 सम्यग्विधसाशी गुरुप्रियः । नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण
 उच्यते ॥ ३ ॥ सत्यं दानमयाद्रीह आनृषंस्यंत्रपा वृणा । तपय
 दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति श्रुतः ॥ ४ ॥ चवजं सेवते कर्म वेदा-
 ध्यवनसङ्गतः । दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५ ॥
 विद्यत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरतिः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः
 स वैश्व इति संज्ञितः ॥ ६ ॥ सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।

त्यक्तवेदस्वनावारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ७ ॥ शूद्रे चैतद्भव-
 लक्ष्यं हिजे तच्च न विद्यते न वै शूद्री भवेच्छूद्री ब्राह्मणी ब्राह्मणी
 न च ॥ ८ ॥ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत्
 पवित्रं ज्ञानानां तथा चैवात्मसद्यमः ॥ ९ ॥ वाय्वीं सर्वात्मना तौ
 हि श्रेयोघाताद्यमुत्पितौ । १० ॥ नित्यं क्रोधाच्छिवं रक्षेत्तपो
 रक्षेच्च भस्मरात । विद्या मानापमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः ॥ ११ ॥
 यस्य सर्वं समारम्भा निराशीर्वन्धना हिज । त्यागी यस्य हृतं सर्वं
 स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ १२ ॥ अहिंस्र सर्वभूतानां मैत्रावण-
 गतश्चरेत । परिग्रहान् परित्यज्य भवेद्दुष्ट्या जितेन्द्रिय । अशोकं
 स्थानमातिष्ठेद्दिह चासुखं चाभयम् ॥ १३ ॥ तपोनित्येन दान्तेन
 मुनिना सयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना
 ॥ १४ ॥ इन्द्रियैर्यच्चते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति
 विज्ञेयं निद्राग्रामतोन्द्रियम् ॥ १५ ॥ अविश्रम्भे न गन्तव्यं विश्रम्भे
 धारयेन्नन । मन प्राप्येन गृह्णीयात् प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ॥ १६ ॥
 निर्वेदादेव निर्वाणं न च क्लिष्टिद्विचिन्तयेत् । सुखं वै ब्राह्मणी
 ब्रह्म निर्वेदेनाधिगच्छति ॥ १७ ॥ शौचेन सततं युक्तं सदाचार-
 समन्वितः । सानुक्रोमश्च भूतेषु तद्विजातिषु लक्षणम् ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरहाजसंवादे

एकोनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

भृगुस्वाच । सत्यं ब्रह्म तप सत्यं सत्यं विद्वज्जते प्रजा ।
 सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १ ॥ अनृतं तमसो
 रूपं तमसा नीयते लब्ध । तमोशस्ता न पश्यन्ति प्रकाशन्तमसा-
 वृता ॥ २ ॥ स्वर्गं प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च । सत्यानृतं
 तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ३ ॥ अत्राप्येवंविधा लोके वृत्तिः

सत्यानृते मवेत् । धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥ ४ ॥
 तत्र चत् सत्त्वं च धर्मो यो धर्मं स प्रकाशो च प्रकाशस्तत सुख-
 मिति । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽधर्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःख-
 मिति ॥ ५ ॥ अत्रोच्यते शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखीदयैः ।
 लोकवृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुञ्चन्ति विचक्षणः ॥ ६ ॥ तत्र दुःख-
 विमोक्षायं प्रयतेत विचक्षणः । सुखं च्छित्त्वं भूताना इह लोके
 परत्र च ॥ ७ ॥ राज्ञश्चस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते ।
 तथा तमोऽभिभूतानां भूतानां नश्यते सुखम् ॥ ८ ॥ तत् खलु
 द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसञ्च । इह खलुमुष्मिन् लोके
 वस्तुप्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयन्ते । न ह्यतः परं त्रिवर्गफलं
 विशिष्टतरमस्ति स एव काम्यो गुणविशेषो धर्मायंगुणारम्भस्तच्चेतु-
 रस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजनार्थं आरम्भः ॥ ९ ॥

भरद्वाज उवाच । यदेतद्भवता विहितं सुखाना परमा स्थिति-
 रिति न तदुपगच्छीमो न श्लेषामृषीणा महति स्थितानामप्राप्य एव
 काम्यो गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति च तपसि च्युते त्रिलोक-
 कृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी तिष्ठति ब्रह्मचारी न कामसुखिष्यात्मानमव-
 दधाति अपि च भगवान् विश्वेश्वर उमापतिः काममभिवर्त्तमान-
 मनङ्गलेन शममनयत् । तस्माद्ब्रूमो न तु महात्मभिरयं प्रति-
 श्च्यहीतो न श्लेष तावद्विशिष्टो गुणविशेष इति नैतद्भगवतः । प्रत्येभि
 भगवता तूक्तं सुखान्न परमस्तीति लोकप्रवादो हि द्विविधः फलो-
 दव । सुकृतात् सुखमवाप्यते दुष्कृताद्दुःखमिति ॥ १० ॥

भृशुस्वाच । अत्रोच्यते अन्ततात् खलु तमः प्रादुर्भूतं तत-
 स्तमोग्रस्ता अधर्ममेवानुवर्त्तन्ते न धर्मं क्रोधलोभहिंसानृतादिभि-
 रवच्छन्नाः । न खलुस्त्रिलोके नामत्र सुखमाप्नुवन्ति विविध-
 व्याधिसजोपतापैरवकीर्ष्यन्ते । वधवन्धनपरिह्वेयादिभिर्य च्छत्-
 पिपासायमकृतैरुपतापैरुपतप्यन्ते वर्द्धयान्दुष्कृतानिशीतकृतैश्च प्रति-

भयै शारौरैर्द्धै खैरुपतप्यन्ते । बन्धधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसः
 शौकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ॥ ११ ॥ यस्त्वेतै शारीर-
 मानसैर्द्धै, खैन संसृश्यते च सुखं वेद ॥ १२ ॥ न चैते दोषा स्वर्गं
 प्रादुर्भवान्त तत्र खलु भवति सुसुखं पवनं स्वर्गं गन्धश्च सुरभि-
 स्तथा । चक्षुषिणा अमो, नास्ति न जरा न च पापकम ॥ १३ ॥
 नित्यमेव सुखं स्वर्गं सुखं दुःखमिहोभयम् । नरके दुःखमेवाद्भुतः
 सुखं तत परमं पदम् ॥ १४ ॥ पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्दिधा-
 स्त्रियः । पुमान् प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः ॥ १५ ॥ इत्ये-
 तल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा । प्रजा समनुवर्तन्ते खैः खैः
 कर्मभिरावृताः ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे
 नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

भरद्वाज उवाच । दानस्य किं फलं प्राङ्गर्धर्मस्य चरितस्य च ।
 तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हृतस्य वा ॥ १ ॥

भृगुरुवाच । हृतेन शान्यते पापं स्वाध्यायै शान्तिरुत्तमा ।
 दानेन भोगानित्याद्भुतस्तपसा स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २ ॥ दानन्तु द्विविधं
 प्राङ्गं परत्रार्थमिहैव च । सद्भुतो यद्दीयते किञ्चित्तत् परत्रोप-
 तिष्ठते ॥ ३ ॥ असद्भुतो दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते । यादृशं
 दीयते दानं तादृशं फलमश्नुते ॥ ४ ॥

भरद्वाज उवाच । किं कस्य धर्माचरणं किम्वा धर्मस्य लक्ष-
 णम् । धर्मं कतिविधो वापि तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥

भृगुरुवाच । स्वधर्माचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः । तेषां
 स्वर्गफलावाप्तिर्यो, न्यथा स विगृह्यते ॥ ६ ॥

भरद्वाज उवाच । यदेतच्चातुरात्रम्यं ब्रह्मणाविहितं पुरा ।
तेषां स्त्रे स्त्रे समाचारास्ताम्ने वक्तुमिहार्हसि ॥ ७ ॥

शुशुभ उवाच । पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणा लोकहितमनुतिष्ठता
धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्रितारोऽभिनिर्दिष्टा । तत्र गुरुकुलवास-
मेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । सम्यगत्र शौचसंस्कारनियमव्रत-
विनियतात्मा उभे सम्ये भास्करान्निदैवतान्युपस्थाव विहाय तन्ना-
लस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासयवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रिपवण-
मुपसृज्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिज्ञाभैक्षादिस्व-
निर्वेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसाद-
लक्ष्यस्वाध्यायतत्परः स्यात् ॥ ८ ॥ भवति चात्र श्लोकः । गुरुं यस्तु
समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् । तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते
चास्यमानसमिति ॥ ९ ॥ गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति
तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः । समावृत्तानां सदा-
चाराणां सहधर्मचर्याफलार्थिनां गृह्याश्रमो विधीयते । धर्मार्थ-
कामावाप्तिर्ज्ञानं त्रिवर्गसाधनमपेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय
स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेण वा ब्रह्मर्षिनिमित्तेन वा अद्रिमारगतेन वा
हृदयकव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो
गार्हस्थ्यं वर्त्तयेत् । तद्वि सर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । गुरुकुल
निवासिनः परिव्राजकांश्च चान्ये सङ्कल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिन-
स्तेषामप्यतएव भिक्षावलिसविभागाः प्रवर्त्तन्ते ॥ १० ॥ वानप्रस्था-
नाञ्च द्रव्योपस्कार इति प्रायम खलु ते साधवः साधुपर्यौदनाः
स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्थाभिगमनदेशदण्डार्थं पृथिवीं पश्यन्ति ।
तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनमनसूयावाक्प्रदानसुखयत्न्यासनसुखययना-
भ्यवहारसत्क्रिया चेति ॥ ११ ॥ भवति चात्र श्लोकः । अतिधियस्य
भयापो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते । स दृष्ट्वा दुष्कृतं तन्मै पुण्यमाटाय
गच्छति ॥ १२ ॥ अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवासेन

पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः अपत्योत्पादनेन प्रजा-
 पतिरिति ॥ १३ ॥ श्लोकौ चात्र भवतः । वत्सला सर्वभूतेष्वी-
 वाद्याः श्रोत्रसुखा गिरः । परितापोपघातश्च पारुष्यञ्चात्र गर्हि-
 तम् ॥ १४ ॥ अद्विज्ञानमहङ्कारो दृश्यश्चैव विगर्हितः । अहिंसा
 सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५ ॥ अपि चात्र मात्स्याभरण-
 वस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोगः नृत्यगीतवाद्विद्यश्रुतिसुखनचनाभिरामदर्शन-
 नाना प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेशूपेयद्रव्याणामभ्यवहार्याणां विविधाना-
 मुपभोगः स्वविहारसन्तोषकामसुखावाप्तिरिति ॥ १६ ॥ त्रिवर्ग-
 गुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृह्यात्मने । स सुखान्यनुभूयेद्दृष्टानां
 गतिमाप्नुयात् ॥ १७ ॥ उच्छृङ्खलित्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मवरणे रतः ।
 त्यक्तकामसुखारश्च स्वर्गस्तस्य न दुर्लभः ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरहाजसंवादे

एकनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

दूर्खवान् ॥ २ ॥ परिव्राजकाना पुनरावार । तद्यथा । विमु-
 ष्यामिघ्नकलत्रपरिवर्द्धणसङ्घेष्व्वात्मानं स्नेहपाशानवधूतपरिव्रजन्ति
 समलोष्टाश्लकाक्षनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वसक्तबुद्धयः । परिमितोदासी-
 नाना तुल्यदर्शनाः । स्यावरजरायुजाश्लजसंस्नेहलोद्धिप्लाना
 भूताना वाञ्छन कर्मभिरनभिद्रोहिनीऽनिक्रैता पर्वतपुञ्जिनवृक्षमूल-
 देवतायतनान्यनुचरन्ती वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा नगरं पञ्च-
 रात्रिका ग्रामे चैकरात्रिका प्रविश्य च प्राणधारणार्थं दिजातीना
 भवनान्यसकीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः । पात्रपतितायाचितमैष्या काम-
 क्रोधद्वेषलोभमोहकार्पण्यदृशपरिवाटाभिमानहिंसानिवृत्ता इति
 ॥ ३ ॥ भवन्ति चात्र श्लोकाः । अभयं सर्वभूतेभ्यो दृष्ट्वा वसवते
 मुनिः । न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यत क्वचित् ॥ ४ ॥ कृत्वामि-
 होत्रं स्वयरीरसंस्वं शरीरमग्निं स्वमुखे जहोति । विप्रस्तु
 भैष्योपगतैर्हविर्भिथिताग्निना स व्रजते हि लोकान् ॥ ५ ॥ मोक्षा-
 श्रम यश्चरत यथोक्त शुचि सुसकल्पितयुक्तबुद्धिः । अनिम्बनं
 ज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं अयते हिजाति ॥ ६ ॥

भरद्वाज उवाच । अन्नाह्नोकात् परोलोकं अयते नोपलभ्यते ।
 तमहं शान्तिमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥

भृगुरुवाच । उत्तरे हिमवतपार्श्वे पुरुषे सर्वगुणान्विते ।
 पुण्यं चैश्वर्यं कान्यश्च स परो लोक उच्यते ॥ ८ ॥ तत्र ह्यपाप-
 कर्माणं शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः । लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरु-
 पद्रवा ॥ ९ ॥ स स्वर्गसदृशो दिग्स्तवयुक्ता शुभा गुणाः । काले
 मृत्युं प्रभवति स्मृशन्ति व्याधयो न च ॥ १० ॥ न लोभ परदारेषु
 क्षदारनिरतो जनः । नान्योऽन्यं वध्यते तत्र दृशेषु च न विजयः ।
 परो ह्यधर्मो नैवास्ति सन्देहो नापि जायते ॥ ११ ॥ कृतस्य तु
 फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते । पानासनाग्रनीपेता प्रासादभवना
 अथा ॥ १२ ॥ सर्वकामैर्वृता केनिहेमाभरणभूषिताः । प्राण

धारणमात्रन्तु केषाञ्चिदुपपद्यते ॥ १३ ॥ अग्नेण महता केषित्
 कुर्वन्ति प्राणधारणाम् । इह धर्मपरा केषित केषिन्नैकृतिका
 नरा । सुखिता दुःखिता केषिन्निर्धना धनिनीऽपरे ॥ १४ ॥ इह
 अमभय मोह क्षुधा तीव्रा च जायते । लोभश्चाथैकृतो नृणा धिन
 मुह्यन्ति पण्डिता ॥ १५ ॥ इह वार्त्ता बह्विधा धर्माधर्मस्य
 कारिण । यस्तद्देहोभय प्राञ्ज पापना न स लिप्यते ॥ १६ ॥
 सोपध निरुति स्तेय परिवादो ह्यसूयिता । परोपघातो हिंसा
 च पैशुन्यमनृत तथा ॥ १७ ॥ एतानामेवते यस्तु तपस्तस्य प्रह्वी
 यते । यस्वेतान्नाचरेदिहान् तपस्तस्य विवर्द्धते ॥ १८ ॥ इह चिन्ता
 बह्वविधा धर्माधर्मस्य कर्मण । कर्मभूमिरिय लोके इह क्त्वा
 शुभाशुभम् । शुभै शुभमवाप्नोति तथाशुभमथान्यथा ॥ १९ ॥
 इह प्रजापति पूर्वं देवा सर्पिगणास्तथा । इष्टेष्टतपस पूता
 ब्रह्मलोकमुपाश्रिता ॥ २० ॥ उत्तर पृथिवीभाग सःपुण्यतम
 शुभ । इहस्थास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जना ॥ २१ ॥ यदि
 सत्कारमृच्छन्ति तिथ्यैर्योनिषु चापरे । क्षीणायुषस्तथा चान्ये
 नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२ ॥ अन्योऽन्यमक्षणासक्ता लोभमोह-
 समन्विता । इहैव परिवर्त्तन्ते न ते यान्युत्तरा दिशम् ॥ २३ ॥
 ये शुद्धन् पर्युपासन्ते नियता ब्रह्मचारिण । पन्थान सर्लोकाना
 विजानन्ति मनीषिण ॥ २४ ॥ इत्युक्तोऽय मया धर्मं सद्भिर्तो ब्रह्म
 निर्मित । धर्माधर्मो हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५ ॥

भोष उवाच । इत्युक्त्वा भृगुणा राजन् भरद्वाज प्रतापवान् ।
 भृगु परमधर्मात्मा विन्मित प्रत्यपूजयत ॥ २६ ॥ एष ते प्रसवो
 राजन् जगत सम्यक्कीर्त्तित । निखिलेन महाप्राञ्ज किञ्चूय श्रोतु-
 मिच्छसि ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसवादे

दिनत्रयधिव्रततोऽध्याय ॥ १९२ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वया-
नघ । श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । दुराचारा दृविचैष्टा दुष्पुत्राः प्रिवसाहसा ।
असन्तस्त्रिति विख्याताः सन्तयाचारलक्षणा ॥ २ ॥ पुरोधं वद्वि
वा मूर्खं धी न कर्षन्ति मानवाः । राजमार्गं गवा मध्ये चान्यमध्ये
च ते श्रुमाः ॥ ३ ॥ शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानाञ्च तर्पणम् ।
धर्ममाद्भर्मनुष्याणामुपसृश्य नदीं भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्यं सदोष-
तिष्ठेत न च सूर्योदये स्वपेत् । सायं प्रातर्जपेत् सन्ध्यां तिष्ठन्
पूर्वा तथेतराम् ॥ ५ ॥ पञ्चाह्नीं भोजनं भुञ्ज्यात् प्राङ्मुखो मौन-
मास्थितः । न निन्द्यादन्नभक्ष्याथ स्वादु स्वादु च भक्षयेत् ॥ ६ ॥
आर्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेत नार्द्रपादः स्वपेन्निशि । देवर्षिर्नारदः
प्राङ् एतदाचारलक्षणम् ॥ ७ ॥ शुचिं देवमनङ्गाहं देवं गोष्ठ-
ञ्चतुष्पथम् । ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं नित्यं कुर्यात् प्रदक्षिणाम् ॥ ८ ॥
अतिथीनाञ्च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च । सामान्यं भोजनं मन्त्रैः
पुरुषस्य प्रशस्यते ॥ ९ ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवामी तथा भवेत् ॥ १० ॥ होमकाले तथा
जुह्वदतुकाले तथा व्रजन् । अनन्यस्त्रीजनं प्राञ्चो ब्रह्मचारो तथा
भवेत् ॥ ११ ॥ अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम् ।
तज्जनाः पर्युपासन्ते सत्यं सन्तः समासते ॥ १२ ॥ लोष्टमर्ही
ऋणच्छेदी नखखादी तु यो नरः । नित्योच्छिष्टं सङ्गुप्तको
नेहायुर्विन्दते महत् ॥ १३ ॥ यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांस-
भक्षणात् । न भक्षयेद्दूथामांसं पृष्ठमांसञ्च वर्जयेत् ॥ १४ ॥ स्वदेशे
परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् । काम्यकर्मफलं लब्ध्वा गुरुणा-
मुपपादयेत् ॥ १५ ॥ गुरुभ्यः आसनं दयित्वं कर्त्तव्यञ्चाभिवादनम् ।
गुरुनभ्यर्च्य शुन्यन्ते आशुषा यमसा यिया ॥ १६ ॥ नेचेतादित्य-

मुद्यन्त न च नम्रा परस्त्रियम् । मैथुन सतत धर्म्यं शुद्धे चैव
 समाचरेत् ॥ १७ ॥ तीर्थानां हृदय तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचि ।
 सर्वमार्यकृतं चोच्चैः वालसस्पर्शनानि च ॥ १८ ॥ दर्शने दर्शने
 नित्यं सुखपञ्चमुत्पादयेत् । सायं प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवाट
 नम् ॥ १९ ॥ देवागारे गवामध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे । स्वाध्याये
 भोजने चैव दक्षिणा पाणिमुद्दरेत् ॥ २० ॥ सायं प्रातश्च विप्राणां
 पूजनञ्च यथाविधि । पण्डानां शोभते पण्ड कृषीणां वाद्यते ऋषि ।
 बद्धकारश्च अस्यानां वाद्ये वाहो गवा तथा ॥ २१ ॥ सम्पन्न
 भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा । सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वा
 कृपरे तथा ॥ २२ ॥ अशुभकर्मणि सम्प्राप्ते च्युते स्नानेऽथ भोजने ।
 व्याधिनानाञ्च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥ २३ ॥ प्रतप्रादित्यं न
 मेहेत न पश्येद्भक्तनं यकृतं । सह स्त्रियाथशयनं सहभोज्यञ्च
 वर्जयेत् ॥ २४ ॥ लकारं नामधेयञ्च च्येष्टानां परिवर्जयेत् । अत्र
 राणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥ २५ ॥ हृदयं पापवृत्तानां
 पापमाख्यातिं वैकृतम् । ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने
 । २६ ॥ ज्ञानपूर्वं कृतं पापं ह्यदयन्त्यवद्गुता । नैनं मनुष्या
 पश्यन्ति पश्यन्त्येव द्विवीकसः ॥ २७ ॥ पापेनापिहितं पापं पाप-
 मेवानुवर्तते । धर्मेणापिहितं धर्मो धर्ममेवानुवर्तते । धार्मिकेण
 कृतो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ॥ २८ ॥ पापं कृतं न स्मरतीह मूढो
 विवर्तमानस्य तदेतिकर्तुं । बाह्यैर्यथा चन्द्रमुपैति चापि तथाबुध
 पापमुपैति कर्म ॥ २९ ॥ आश्रयां सहितं द्रव्यं दुःखिनैर्वोप
 भुज्यते । तदुषा न प्रशंसन्त मरणं न प्रतीक्षते ॥ ३० ॥ मानसं
 सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनोधिणः । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु मनसा
 शिवमाचरेत् ॥ ३१ ॥ एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मं सहायता ।
 केवलं विधिमासाद्य सर्वथा किं करिष्यति ॥ ३२ ॥ धर्मो योनि

भेदुष्याणां देवानाममृतं दिवि । प्रेतप्रभावे सुखं धर्माच्छुद्धैरुप-
भुज्यते ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि आचारविधौ

त्रिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अध्यात्मं नाम अदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
वदध्यात्मं यथा चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ कुतः सृष्टमिदं
विश्वं ब्रह्मन् स्यावरजद्रमम् । प्रलये च कमभ्येति तन्मे वक्तु-
मिहार्हसि ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अध्यात्ममिति मां पार्थ यद्वेदतनुपृच्छसि ।
तद्ग्राह्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतमं सुखम् ॥ ३ ॥ सृष्टिप्रलय-
संयुक्तमाशार्थैः परिदृश्यते । यज्जाला पुरुषो लोके प्रीतिं
सौख्यञ्च विन्दति । फललाभय तस्य स्यात् सर्वभूतहितञ्च तत ॥४॥
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । महाभूतानि भूतानां
सर्वेषां प्रमवाप्यथो ॥ ५ ॥ यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः
पुन । महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्मयो यथा ॥ ६ ॥ प्रमार्थ्य
च यथाहानि कूर्मं संहरते पुनः । तदद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि
हरते पुनः ॥ ७ ॥ महाभूतानि पश्यैव सर्वभूतेषु भूतकृत् । अक-
रोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवो न पश्यति ॥ ८ ॥ अन्तः श्रोत्रं तथा
आनि त्रयमाकाशयोनिजम् । वायो स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक् चैव
चित्तञ्च श्रुतम् ॥ ९ ॥ रूपरसचक्षुस्तया पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते ।
रश्मिरेण्डश्च जिह्वा च तत्रो जलगुणाः श्रुताः ॥ १० ॥ श्रेय प्राण
शरीरश्च एते भूमिगुणाश्चरः । महाभूतानि पश्यैव यदृश्च मन
उच्यते ॥ ११ ॥ इन्द्रियाणि मनस्यैव विश्रान्तान्यन्य भारत । कर्मो
दुपरितगाङ्गः शीतश्च पुनरदमः ॥ १२ ॥ चक्षुराश्रोत्रादिव

संशयं कुरुते मनः । बुद्धिरध्वसानाय क्षीवन्नः साक्षिवत् स्थितः
 ॥ १३ ॥ जहं पादतलाभ्यां यदवाक् चोर्द्ध्वं पश्यति । एतेन
 सर्वमेवेदं विद्वद्भिव्याप्रमन्तरम् ॥ १४ ॥ पुरुषैरिन्द्रियाणीह
 विदितव्यानि कृतस्त्रय । तमो रजस्य सत्त्वञ्च तेषु भावास्तदा-
 श्रिताः ॥ १५ ॥ एतां ब्रह्म नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिम् ।
 समवेक्ष्य यन्नैशैव लभते श्रममुत्तमम् ॥ १६ ॥ गुणैर्ननीयते बुद्धि-
 र्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि । मन पष्ठानि भूतानि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः
 ॥ १७ ॥ इति तन्मयमेवैतत् सर्वं स्थावरजङ्गमम् । प्रलीवते
 चोद्धवति तन्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ १८ ॥ येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति
 श्रोत्रमुच्यते । जिघ्रति घ्राणमितग्राह्यं जानाति जिह्वया ॥ १९ ॥
 त्वचा स्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्विक्रियते मङ्गल । येन प्रार्थयते किञ्चि-
 त्तदा भवति तन्मनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथग्दर्शानि
 पञ्चधा । इन्द्रियाणोति तान्याहस्तान्यदृश्वोऽधितिष्ठति ॥ २१ ॥
 पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते । कदाचिन्नभते प्रीतिं
 कदाचिदनुशोचति ॥ २२ ॥ न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
 एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ २३ ॥ सेयं भावात्मिका
 भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते । सरिता सागरो भर्ता महावेलामिवो-
 र्मिवान् ॥ २४ ॥ अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते । प्रवर्त-
 मानन्तु रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणि हि सर्वाणि
 प्रवर्तयति सा तदा । प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहस्तु ते
 त्रयः ॥ २६ ॥ ये ये च भावा लोकेऽस्मिन् सर्वेष्वेतेषु वै त्रिषु ।
 इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ २७ ॥ इन्द्रियाणि
 च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमताः । सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां
 संश्रिता मदा ॥ २८ ॥ त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।
 सात्त्विकी राजसो वैश्र तामसो चेति भारत ॥ २९ ॥ सुखस्पर्शः
 मत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुण । तमोगुणेन संशुक्तौ भवतो

व्यावहारिकौ ॥ ३० ॥ तत्र यतः प्रीतिसयुक्तं काये मनसि वा
 भवेत् । वर्तते मात्स्विको भाव इत्याचक्षते तत्तथा ॥ ३१ ॥ अथ
 यद्दुःखसयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । प्रवृत्तं रज इत्येव तन्न सरभ्य
 चिन्तयेत् ॥ ३२ ॥ अथ यन्मोहसयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् । अप्र-
 तर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३३ ॥ प्रज्ञपं प्रीतिरानन्दं सुखं
 सशान्तचित्तता । कथञ्चिद्भिर्वर्तन्ते इत्येते मात्स्विका गुणा ॥ ३४ ॥
 अतुष्टिं परितापयं शोको लाभक्षयाद्यमा । लिङ्गानि रजसस्तानि
 दृश्यन्ते हेतुहेतुभिः ॥ ३५ ॥ अवमानस्तया मोहं प्रमादं स्वप्न-
 तन्द्रिता । कथञ्चिद्भिर्वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणा ॥ ३६ ॥
 दूरगं बहुधागामिं प्रार्थनासंशयात्मकम् । मनः सुनियतं यस्य स
 सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ३७ ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
 सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३८ ॥ मयकोडुम्बरी
 वापि सम्प्रयुक्तौ यथा सदा । अन्योऽन्यमेतौ स्याताञ्च सम्प्रयोग-
 स्तथा तयोः ॥ ३९ ॥ पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ सम्प्रयुक्तौ च सदा ।
 यथा मत्स्यो जलञ्चैव सप्रयुक्तौ तथैव ताः ॥ ४० ॥ न गुणा विदु-
 रात्मानं स गुणान् वेत्ति सर्वथा । परिद्रष्टा गुणानान्तु ससृष्टा-
 न्नान्यते तथा ॥ ४१ ॥ इन्द्रियैस्तु प्रदीपाद्यं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ।
 निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ४२ ॥ सृजते हि गुणान्
 सत्त्वक्षेत्रज्ञं परिपश्यति । सम्प्रयोगस्तयोरेप सत्त्वक्षेत्रज्ञयो-
 र्धुव ॥ ४३ ॥ आययो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कथनं । सत्त्वं
 मनः ससृजते न गुणान् वै कदाचन ॥ ४४ ॥ रश्मीस्तेषां स मनसा
 यदा सम्प्रद्वियच्छति । तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटि दीपो ज्वल-
 न्निव ॥ ४५ ॥ त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म निश्चिनात्मरतिर्भुवि । सर्व-
 भूतात्मभूतकालं स गच्छेदुत्तमां गतिम् ॥ ४६ ॥ यथा वारिचर
 पक्षी सलिलेन न लिप्यते । एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते
 ॥ ४७ ॥ एव स्वभावमेवैतत् स्ववद्गमा विद्मरेन्नरः । अयोच

न्नप्रहृष्यंश्च समो विगतमत्सरः ॥ ४८ ॥ स्वभावयुक्त्या युक्तस्तु स
 नित्यं सृजते गुणान् । ऊर्ध्वानामिदं यथा सूत्रं विज्ञेयास्तन्मुवद्गुणाः
 ॥ ४९ ॥ प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते । प्रत्यक्षेण
 परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ५० ॥ एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्ति-
 रिति चापरे । उभयं संप्रधार्यैतदप्रवस्येत यथा मति ॥ ५१ ॥
 इतौमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिर्भेदमयं दृढम् । विमुच्य सुखमासीत न
 शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ५२ ॥ मलिनाः प्राप्नुयुः सिद्धिं यथा पूर्णां
 नदीं नराः । अवगाह्य सुविहांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ५३ ॥
 महानद्या हि पारशस्तप्यते न तदन्यथा । न तु तप्यति तत्त्वज्ञः
 फले ज्ञाते तरल्युत । एवं ये विदुरध्यात्मं जीवन्तं ज्ञानमुत्तमम्
 ॥ ५४ ॥ एतां बुद्ध्या नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् । अवेष्ट
 च ग्रनेर्बुद्ध्या लभते यमनन्ततः ॥ ५५ ॥ त्रिवर्गो यस्य विदितः
 प्रेक्ष्य यश्च विमुञ्चति । अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः
 ॥ ५६ ॥ न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैश्च विभागधः । तत्र तत्र
 विस्तृष्टैश्च दुर्बालैश्चाकृतात्मभिः ॥ ५७ ॥ एतद्बुद्धा भवेद्बुद्धः किमन्य-
 दुद्धलक्षणम् । विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ५८ ॥
 न भवति विदुषां ततो भयं वै यदविदुषां समहृदयं भवेत् । न
 हि गतिरधिकस्ति कस्यचित् सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ५९ ॥
 यः करोत्यनभिसन्धिपूर्वकं तच्च निरुद्धति यत् पुरा कृतम् । नाप्रियं
 तदुभयं कुतः प्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ६० ॥ लोकमातुर-
 मसूयते जनस्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ॥ ६१ ॥ लोक आतुरजना-
 न्निराविशंस्तत्तद्देव वज्र पश्य शोचतः । तत्र पश्य कुयज्ञानशोचती
 ये विदुस्तदुभयं पदं सताम् ॥ ६२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अध्यात्मकथने

चतुर्नवत्यधिकशतीऽध्यायः ॥ १८४ ॥

भौक्ष उवाच । इन्त वच्चाभि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।
 यथा शान्ता शान्तती सिद्धि गच्छन्तीह महर्षय ॥ १ ॥ यथा स्वनु-
 स्थितं ध्यान तथा कुर्वन्ति योगिन । महर्षयो ज्ञानतप्ता निर्वाण-
 गतमानसा ॥ २ ॥ नावर्तन्ते पुन पार्थ मुक्ता ससारदोषत ।
 जलदोषपरिशीणा स्वभावे पर्यवस्थिता ॥ ३ ॥ निदग्धा नित्य-
 चक्षुःश्या विमुक्ता निष्परिग्रहा । असङ्गान्यविवादीनि मन शान्ति-
 करणि च ॥ ४ ॥ तत्र ध्यानेन सञ्चितमेकाग्र धारयेन्मन । पिण्डी-
 कृत्वेन्द्रियग्राममासीन काष्ठवन्मुनि ॥ ५ ॥ शब्द न विन्देच्छ्रोत्रेण
 रसा स्पर्श न वेदयेत् । रूप न चक्षुषा विन्द्याप्सिह्वया न रसा-
 स्पर्शया ॥ ६ ॥ घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जज्ञाद्धानेन योगवित ।
 पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ॥ ७ ॥ ततो मनसि
 सयञ्च पञ्चवर्गं विचक्षण । समाद्धान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियै सह
 पञ्चभि ॥ ८ ॥ विसञ्चारि निरालम्ब पञ्चद्वारञ्चलाचनम् । पूर्वं
 ध्यानपथे धीर समाद्धान्मनोऽन्तरा ॥ ९ ॥ इन्द्रियाणि मनस्यैव
 यदा पिण्डीकरोत्ययम् । एष ध्यानपथ पूर्वी मया समनुवर्षित-
 ॥ १० ॥ तस्य तत् पूर्वसरुद्रमात्मन पठमान्तरम् । स्फुरिष्यति
 समुद्धान्ता विद्युद्दम्बुधरे यथा ॥ ११ ॥ जलविन्दुर्यथा लोल
 पर्यस्त्र सर्वतश्चलू । एवमेवास्य चित्तञ्च भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२ ॥
 समाहित चण क्रिञ्चिद्गानवर्त्मनि तिष्ठति । पुनवोयुपय भ्रान्त
 मनो भवति वायुवत ॥ १३ ॥ अनिर्वदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमत-
 सरी । समाद्घ्यात पुनयेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित ॥ १४ ॥ विचा-
 रश्च विवैकश्च वितर्कश्चोपजायते । मुने समाद्धानस्य प्रथम ध्यान-
 मादित ॥ १५ ॥ मनसा क्षिप्तमानस्तु समाधानञ्च कारयेत् । न
 निर्वेह मुनिर्गच्छेत् कुर्याद्दिवात्मनो हितम् ॥ १६ ॥ पाशुभक्त
 करौषाणा यथा वै राघवश्रिता । सहसा वारिणा सिक्ता न
 शान्ति परिभावनम् ॥ १७ ॥ किञ्चित्स्त्रिगुण यथा च स्यात्कश्च-

चूर्णमभावितम् । क्रमश्चस्तु ग्रनैर्गच्छेत सर्वं तत् परिभावनम् ॥ १८ ॥
 एवमेवेन्द्रियग्रामं ग्रनैः सपरिभावयेत् । सहरेत क्रमश्चैव स
 सम्यक् प्रशमिष्यति ॥ १९ ॥ स्वयमेव मनश्चैव पञ्चवर्गञ्च भारत ।
 पूर्वं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगिनः शम्यति ॥ २० ॥ न तत् पुरुष-
 कारेण न च दैवेन केनचित् । सुखमेधति तत्तस्य यदेव सयता-
 त्मनः ॥ २१ ॥ सुखिनो तेन सयुक्तो रस्यते ध्यानकर्म्मणि । गच्छन्ति
 योगिनो ह्येव निर्वाणं तन्निरामयम् ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ध्यानयोगवर्षने

पञ्चमव्याख्येऽध्यायेऽध्यायः ॥ १८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुरात्रन्यमुक्तन्ते राजधर्मास्तथैव च ।
 नामात्रयाश्च बहव इतिहासा पृथग्विधा ॥ १ ॥ श्रुतास्त्वत्त
 कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते । सन्देहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्
 वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
 किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥ ३ ॥ जपस्य च
 विधिं कृतस्त्वं वक्तुमर्हसि मेऽनघ । जापका इति किञ्चित्तत् साख्य-
 योगक्रियाविधिः ॥ ४ ॥ किं यज्ञविधिरेवैष किमेतच्छ्रयमुच्यते ।
 एतन्मे सर्वमाचक्षुः सर्वज्ञोऽहसि मे मतः ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनम् ।
 यमस्य यत् पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ॥ ६ ॥ साख्ययोगी
 तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शभिः । सन्ध्याम एव वेदान्ते वर्तते
 जपन् प्रति ॥ ७ ॥ वेद्वादात्र निर्बृत्ता शान्ता ब्रह्मण्यवस्थिता ।
 साख्ययोगी तु यावुक्तौ मुनिभिः शुभदर्शभिः ॥ ८ ॥ मार्गे
 तावप्यभावेतौ सञ्चितौ न च सप्रितौ । यथा सञ्चयते राजन्
 कारणज्ञात् वध्यः ॥ ९ ॥ मनः समाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः सृणु ।

सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानाञ्च सेवनम् ॥ १० ॥ ध्यानं तपो दमः
 शान्तिरनसूया मिताशनम् । विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा
 शमः ॥ ११ ॥ एष प्रवर्तको यज्ञो निवर्तकमथो शृणु । यथा
 निवर्तते कर्म जपती ब्रह्मचारिण ॥ १२ ॥ एतत् सर्वमग्नेषिण
 यथोक्तं परिवर्तयेत् । विरतं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम्
 ॥ १३ ॥ कथोच्चयनिषण्ण सन् कुम्भहस्त कुशै शिखी । कुशैः
 परिवृतस्तस्मिन्मध्ये कृत्वा कुशैस्तथा ॥ १४ ॥ विषयेभ्यो नमस्कुर्या-
 द्विषयान्न च भावयेत् । साम्यमुत्पाद्य मनसा मनस्येव मनो दधत्
 ॥ १५ ॥ तद्विया ध्यायति ब्रह्म जपन् वै संहिता हिताम् । सन्ध-
 स्यत्यथ वा ता वै समाधौ पर्यवस्थित ॥ १६ ॥ ध्यानमुत्पाद्य-
 त्यत्र संहितावलसंश्रयात् । शुहात्मा तपसा दान्तो निवृत्तहेष-
 कामवान् ॥ १७ ॥ अरागमीहो निर्दम्हो न शोचति न सञ्जते ।
 न कर्त्ता कारणानाञ्च न कार्यार्णामिति स्थिति ॥ १८ ॥ न चाह-
 स्तारयोगिन मन प्रस्थापयेत् क्वचित् । न चार्थग्रहणे युक्तो नाव-
 मानो न चाक्रिय ॥ १९ ॥ ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्यान-
 नियय । ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ २० ॥ स
 वै तस्यामवस्थाया सर्वत्यागकृत सुखम् । निरिच्छस्वजति प्राणान्
 द्वाष्टीं संविशते तनुम् ॥ २१ ॥ अथ वा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषे-
 वणम् । उत्कामति च मार्गस्थो नैव क्वचन जायते ॥ २२ ॥
 आत्मबुद्ध्या समास्त्राय शान्तीभूतो निरामय । अमृतं विरज-
 शुद्धमात्मान प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥

इति शान्तिपदीया मोक्षधर्मपदीया जापकोपाख्याने

पञ्चवत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गतीनामुत्तमा प्राप्ति कश्चिता जापकै-
व्विह । एकीवैषा गतिस्तेषामुत वाग्यपरामपि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । शृणुष्वारहितो राजन् जापकाना गतिं विभो ।
यथा गच्छन्ति निरयाननेकान् पुरुषप्रभ ॥ २ ॥ यथोक्तपूर्वं पूर्वं
यो मानुतिष्ठति जापकः । एकादशक्रियश्चात्र निरय स च गच्छति
॥ ३ ॥ भवमानेन कुरुते न प्रीयति न श्लथति । ईदृशो जापको
याति निरये नात्र सशय ॥ ४ ॥ अष्टह्वारकृतश्चैव सर्वे निरय
गामिनः परावमानी पुरुषो भविता निरयोपग ॥ ५ ॥ अभिध्या-
पूर्वकं जप्य कुरुते यद्य मोहित । यत्रास्य राग पतति तत्र
तत्रोपपद्यते ॥ ६ ॥ अशैश्वर्यप्रवृत्तेषु जापकस्तत्र रच्यते । स एव
निरयस्तस्य नासौ तस्मात् प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ रागेण जापको जप्यं
कुरुते तत्र मोहित । यत्रास्य राग पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ८ ॥
दुर्बुद्धिरकृतप्रश्नश्ले मनसि तिष्ठति । बलामेव गति याति निरयं
वा नियच्छति ॥ ९ ॥ प्रश्नेयं समतिक्रान्ता प्रमादान्नावधारिता ।
अकृतप्रश्नको बालो मोहं गच्छति जापक ॥ १० ॥ स मोहान्निरयं
याति तत्र गलानुशोचति । दृढग्राही करोमीति जप्य जपति
जापकः । न संभ्रूषो न संयुक्तो निरय सोऽनुगच्छति ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनिद्वत्तं पर यत्तदव्यक्त ब्रह्मणि स्थितम् ।
तद्भूतो जापक कस्मात् स शरीरमिहाविशेत ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । दुष्प्रज्ञानेन निरया बहव समुदाहृता ।
प्रशस्त जापकत्वञ्च दीयाद्यैते तदात्मका ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने
सप्तमवत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १८७ ॥

ऽपि चाभवत् ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो जापक कश्चिद्वर्षवृत्तो महायथा ।
 पङ्कजविम्बहाप्राञ्च पैष्पलादि स कौशिक ॥ ४ ॥ तस्यापरोक्ष
 विज्ञान षडङ्गेषु वभूव ह । वेदेषु चैव निष्णातो हिमवतपाद-
 सश्रय ॥ ५ ॥ सोऽन्य ब्राह्मण तपस्तेपे सञ्चिता सयतो जपन् ।
 तस्य वषसहस्रन्तु नियमेन तथा गतम् ॥ ६ ॥ स देव्या दग्धित
 साक्षात् प्रीतास्तीति तदा किल । जप्यमावर्त्तयस्तूष्णीं न स ता
 किञ्चिदब्रवीत् ॥ ७ ॥ तस्यानुकम्पया देवौ प्रीता समभवत्तदा ।
 वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्य समपूजयत् ॥ ८ ॥ समाप्तजप्यस्तूष्याय
 शिरसा पादयोस्तथा । पपात देव्या धर्मात्मा वचनञ्चेदमब्रवीत्
 ॥ ९ ॥ दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्व दर्शनञ्च गता मन । यदि चापि
 प्रसन्नासि जप्ये मे रमता मन ॥ १० ॥

सावित्रुवाच किम्प्राथयसि विप्रर्षे किञ्चेष्ट करवाणि ते ।
 प्रब्रूहि जपता श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ११ ॥ इत्युक्त स तदा
 देव्या विप्र प्रोवाच धर्मवित । जप्य प्रति मनेच्छेय वर्द्धत्विति
 पुन पुन ॥ १२ ॥ मनस्य समाधिर्म वर्द्धताहरह शुभे । तत्त-
 येति ततो देवौ मधुर प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥ इदञ्चैवापर प्राह देवौ
 ततप्रियकाम्यया । निरय नैव याता त यत्र याता दिजर्षभा
 ॥ १४ ॥ यात्यसि ब्रह्मण स्थानमनिमित्तमनिन्दितम् । साधये
 भविता चैतत् यस्त्वयाहमिहार्थिता ॥ १५ ॥ नियतो जप चैवाग्नौ
 धर्मस्त्वा समुपैष्यति । कालो मृत्युर्ममथैव समायास्यन्ति तेऽन्ति-
 कम् । भविता च विवाहोऽत्र तव तेषाञ्च धर्मत ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवन स्वकम् ।
 ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्य वषस्रत तथा । सदा दान्तो जित
 क्रोध सत्यसम्बोऽनसूयक ॥ १७ ॥ समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य
 भीमत । साक्षात् प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास त दिजम् ॥ १८ ॥

धर्म उवाच । दिजात पश्य मा धर्ममह त्वा द्रष्टुमागत ।

जपस्यास्य फलं वक्षत सम्प्राप्तं तच्च मे शृणु ॥ १९ ॥ जिता लोक-
स्त्वया सर्वे ये दिव्या धी च मानुषाः । देवानां निलयान् साधो
सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ २० ॥ प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्
यथेप्सितान् । त्यक्त्वात्मन शरीरञ्च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । किन्तु लोकीहिं मे धर्मं गच्छ त्वञ्च यथा-
सुखम् । बद्धदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ २२ ॥

धर्म उवाच । अथश्च भो शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुङ्गव ।
स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वै रोचतेऽनघ ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । न रोचये स्वर्गवासं विना देहमहं विभो ।
गच्छ धर्मं न मे अहा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥ २४ ॥

धर्म उवाच । अलं देहे मन कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव ।
गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । रमे जपन्महाभाग किन्तु लोकी, सनातनैः ।
अशरीरेण गन्तव्यं मया स्वर्गं न वा विभो ॥ २६ ॥

धर्म उवाच । यदि लं नेच्छसि त्यक्तुं शरीरं पश्य वै दिज ।
एष कालस्तथा मृत्युर्धमश्च त्वामुपागता ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । अथ वैवस्वत काली मृत्युश्च त्रितयं विभो ।
ब्राह्मणं तं महाभागमुपगम्येऽमब्रुवन् ॥ २८ ॥

यम उवाच । तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च ।
फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठो यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ॥ २९ ॥

काल उवाच । यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तमनुत्तमम् ।
कालस्ते स्वर्गमारोहं कालोऽहं त्वामुपागत ॥ ३० ॥

मृत्युरुवाच । मृत्युं मा विदि धर्मश्च क्षपिणः स्वयमागतम् ।
कालेन चोदितो विप्र त्वामिती नैतुमद्य वै ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच । स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ।
मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि व ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । अर्घ्यं पादञ्च दत्त्वा च तेभ्यस्तत्र समागमे ।
 अब्रवीत् परमप्रीत स्वयत्तया किं करोमि व ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नेवाद्य
 काले तु तीर्थयात्रामुपागत । इच्छाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते
 विभो ॥ ३४ ॥ सर्वानिव तु राजर्षिं सम्पूज्याथ प्रणम्य च । कुशल-
 प्रश्नमकरोत् सर्वेषां राजसत्तम ॥ ३५ ॥ तस्मै सोऽद्यासनन्दस्त्वा
 पादमर्घ्यं तथैव च । अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलमविदम्
 ॥ ३६ ॥ स्वागतन्ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि । स्वयत्तया
 किं करोमीह तद्भवान् प्रब्रवीतु माम् ॥ ३७ ॥

राजोवाच । राजाह ब्राह्मणस्य त्वं यदा षट्कर्णसंस्थित ।
 ददानि वसुं विद्वित्ते प्रथित तद्दत्स्व मे ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण उवाच । द्विविधा ब्राह्मणा राजन् धर्मस्य द्विविध
 स्मृत । प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च निवृत्तोऽहं प्रतिग्रहात् ॥ ३९ ॥ तेभ्य-
 प्रवच्छु दानानि धी प्रवृत्ता नराधिप । अहं न प्रतिशुद्धामि किमिष्ट
 किं ददामि ते । ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम् ॥ ४० ॥

राजोवाच । क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित ।
 प्रवच्छु युद्धमित्येव वादिनं शो दिजोत्तम ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण उवाच । तुष्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप ।
 अन्योऽन्यस्यान्तरं नास्ति यदिष्टं ततः समाचर ॥ ४२ ॥

राजोवाच । स्वयत्तयाह ददानीति त्वया पूर्वमुदाहृतम् ।
 याचे त्वां दीयता मञ्च जप्यस्यान्व फलं दिव ॥ ४३ ॥

ब्राह्मण उवाच । युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकल्पसे ।
 न च युद्धं मया साह किमर्थं याचसे पुनः ॥ ४४ ॥

राजोवाच । वाग्वाजा ब्राह्मणा प्रोक्ता क्षत्रिया बाहुजीविनः ।
 वाग्गुणं तदिदं तीव्रं मम विप्रं त्वया सह ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण उवाच । सैवाद्यापि प्रतिष्ठा मे स्वयत्तया किं प्रदीय
 ताम् । ब्रूहि वास्यामि राजेन्द्र विभवे सति मां विरम् ॥ ४६ ॥

राजोवाच । यत्तदर्थयतं पूषं जप्यं व जपता त्वया । फलं प्राप्नोति प्रवच्छ मम दितसुर्भवान् यदि ॥ ४७ ॥

ब्राह्मण उवाच । परमं शृण्वतां तस्य फलं यज्यचितं मया । अर्चन्सुमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ॥ ४८ ॥ अथ वा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलम् । राजन् प्राप्नुहि काम त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥ ४९ ॥

राजोवाच । कृतं सर्वेण मद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किञ्च तस्य फलं वद ॥ ५० ॥

ब्राह्मण उवाच । फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्यपितं मया । अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिण ॥ ५१ ॥

राजोवाच । अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किं मे करिष्यति । फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेज्यप्यकृतस्य माम् । प्राप्नोतु तत् फलं विप्रो नाहमिच्छे समयम् ॥ ५२ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तज्ञास्य फलं मया । वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममाद्य तव वैव हि ॥ ५३ ॥ नाभिसन्धिर्मया जप्ये कृतपूर्वं कदाचन । जप्यस्य राजशार्दूलं कथं वेत्स्याम्यहं फलम् ॥ ५४ ॥ ददस्वेति त्वया चोक्तं ददानोति मया तथा । न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ॥ ५५ ॥ अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यामि । महानधर्मो भविता तव राजशूपाकृत ॥ ५६ ॥ न युक्तन्तु मयावाणीं त्वया वक्तुमरिन्दम । तथा मयाप्यभिहितं मिथ्या कर्तुं च शक्यते ॥ ५७ ॥ सयुतश्च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् । तद्दृष्ट्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ॥ ५८ ॥ दृष्ट्वागम्य हि मां राजन् जाप्यं फलमयाचिथा । तस्मै निदृष्ट्वा शङ्कीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ॥ ५९ ॥ नायं लोकेऽस्ति न परो न च पूर्वान् स तारयेत् । कृत एव जनिष्यास्तु मया वादपरायण ॥ ६० ॥ न च शफलदानानि निवमास्तारयन्ति हि ।

यथा सत्यं परे लोके तथेह पुनर्धर्मः ॥ ६१ ॥ तपांसि यानि
 चीर्णानि चरिष्यन्ति च यत्तपः । शतैः शतसहस्रैश्च तैः सत्यान्त्रः
 विशिष्यते ॥ ६२ ॥ सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः । सत्य-
 मेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ६३ ॥ सत्यं वेदेषु जागर्ति
 फलं सत्ये परं स्मृतम् । सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्
 ॥ ६४ ॥ सत्यं वेदास्तथाङ्गानि सत्यं विद्यास्तथा विधिः । व्रत-
 चर्या तथासत्यमोङ्कारः सत्यमेव च ॥ ६५ ॥ प्राणिनां जननं सत्यं
 सत्यं सन्ततिरेव च । सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः
 ॥ ६६ ॥ सतेग्रं चामिद्देहति स्वर्गः सतेग्रं प्रतिष्ठित । सतंग्रं यज्ञ-
 स्तपो वेदास्तोभा मन्त्राः सरस्वती ॥ ६७ ॥ तुलामारोपितो धर्मः
 सतंग्रञ्चैवेति नः श्रुतम् । समकक्षां तुलयती यतः सतंग्रं ततो-
 ऽधिकम् ॥ ६८ ॥ यतो धर्मस्ततः सतंग्रं सर्वं सतेग्रं वदन्ते ।
 किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजस्त्वमिच्छसि ॥ ६९ ॥ सतेग्रं कुरु
 स्थिरं भावं मा राजन्ननृतं कथाः । कन्मात्स्वमनृतं वाक्यं देहीति
 कुरुतेऽशुभम् ॥ ७० ॥ यदि जप्यफलं दत्तं, तथा नैषिष्यसे नृप ।
 धर्मेभ्यः संपरिभ्रष्टी लोकाननुचरिष्यसि ॥ ७१ ॥ संश्रुतं यो न
 दितसेत याचित्वा यश्च नैच्छति । उभावनृतिकावितौ न नृपा
 कर्तुमर्हसि ॥ ७२ ॥

राजीवाच । योद्वयं रक्षितव्यञ्च क्षत्रधर्मः किल हिज ।
 दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीया भवतः कथम् ॥ ७३ ॥

ब्राह्मण उवाच । न ह्यनृत्यामि ते राजन्नापि ते गृह्णामान्न-
 जम् । इहागम्य तु याचित्वा न गृह्णीषी पुनः कथम् ॥ ७४ ॥

धर्म उवाच । अविवाटोऽस्तु युवयोर्विन्त मां धर्ममागतम् ।
 हिजो दानफलैर्युक्तो राजा सतंग्रफलेन च ॥ ७५ ॥

स्वर्ग उवाच । स्वर्गं मा विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतम् ।
 अविवाटोऽस्तु युवयोर्धर्मो तुल्यफलो गुवाम् ॥ ७६ ॥

राजोवाच । कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्गं यथागतम् ।
विप्रो वदोच्छ्रुते गन्तुं वीर्यं शङ्कातु मे फलम् ॥ ७७ ॥

ब्राह्मण उवाच । बाल्ये यदि स्याद्भ्रानाम्भवा हस्तः प्रसारितः ।
निवृत्तलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ॥ ८८ ॥ निवृत्तं
मां विशाद्राजन् विप्रलीमयसे कथम् । स्वेन कार्यं करिष्यामि
कृत्वा मेच्छे फलं नृप । तप स्वाध्यावशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रति-
ग्रहात् ॥ ८९ ॥

राजोवाच । यदि विप्र विदुष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमम् ।
आवधोयैत् फलं किञ्चित् संहित नो तदस्त्विह ॥ ९० ॥ दिवाः
प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः । यदि धर्मः श्रुतो विप्र सदैव
फलमस्तु नो ॥ ९१ ॥ मा वा भूत् सहभोव्यन्तौ मदीयं फल-
माप्नुहि । प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मध्यनुग्रहः ॥ ९२ ॥

भीष्म उवाच । ततो विकृतवेशौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ ।
शहीत्वान्योऽन्यमावेष्ट्य क्लृप्तेनावृषतुर्वच ॥ ९३ ॥ न मे धारयसी-
तेऽको धारयामीति चापरः । इहास्ति नो विवादोऽवमवं राजा-
नुशासकः ॥ ९४ ॥ सतं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् ।
अनृतं वदसीह त्वमृगं ते धारयाम्यहम् ॥ ९५ ॥ तावुभौ सुभृशं
तप्तौ राजानमिदमूचतु । परोक्ष त्वं यथा स्यात् नावामिव विग-
र्हितौ ॥ ९६ ॥

विरूप उवाच । धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गो- फलम् ।
ददतश्च न शङ्काति विकृतो मे महीपते ॥ ९७ ॥

विकृत उवाच । न मे धारयते किञ्चित् विरूपोऽयं नराधिप ।
मिथ्या ब्रवीतयं हि त्वां सतगमासं नराधिप ॥ ९८ ॥

राजोवाच । विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे । सुखा
तथा करिष्येऽहमिति मे धीयते मन ॥ ९९ ॥

विरूप उवाच । शृणुष्वानुहितो राजन् वचैतद्धारयाम्यहम् ।

विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नराधिप ॥ ८० ॥ अनेन चर्ष-
 प्राप्रायं शुभा दत्ता परानघ । धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्याय-
 शीलिते ॥ ८१ ॥ तस्याथायं मया राजन् फलमध्येतत्र वाचितः ।
 विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ८२ ॥ ततो मे सुहृते
 कर्म कृतमात्मविशुद्धये । गावो च कपिले ज्ञीत्वा वत्सले बद्धदोषने
 ॥ ८३ ॥ ते षोडशवत्सये राजन्मया समपर्वाञ्जिते । यथाविधि
 यथाश्रमं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ८४ ॥ इहाद्यैव गृहीत्वा तु
 प्रयच्छे दिगुणं फलम् । एवं स्यात् पुन्यव्याघ्र क शुभः कोऽत्र
 दोषवान् ॥ ८५ ॥ एवं विवदमानो स्वस्वामिहास्यांगतौ नृप ।
 कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नो समादध ॥ ८६ ॥ यदि नेच्छति मे
 दानं यथादत्तमनेन वै । भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गं स्वापंचिताय
 नौ ॥ ८७ ॥

राजोवाच । दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कश्चात्स्वमद्य वै ।
 यथैव तेऽभ्यनुज्ञानं तथा गृह्णीष्व मा चिरम् ॥ ८८ ॥

विकृत उवाच । धारयामीतत्रनेनोक्तं ददानीति तथा मया ।
 नायं मे धारयत्यद्य गच्छतां यत्र वाञ्छति ॥ ८९ ॥

राजोवाच । ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ।
 दण्डो हि त्वं मन मतां नास्त्वत्र खलु संग्रयः ॥ ९० ॥

विकृत उवाच । मयास्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत् कथं पुनः ।
 काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ॥ ९१ ॥

विकृत उवाच । दीयमानं यदि मया नैपिष्यसि कथञ्चन ।
 निर्यस्यति त्वां नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ ९२ ॥

विकृते उवाच । खं मया वाचितेनेह दत्तं कथमिहोद्य तत् ।
 गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण उवाच । श्रुतमेतत्स्वया राजन्मनवो कथितं हवोः ।
 प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृह्णाणाविचारितम् ॥ ९४ ॥

राजोवाच । प्रस्तुतं सुमहत् कार्यमनयोगंहरं यथा । ज्ञाप-
कस्य इद्रीकार कथमेतद्विष्यति ॥ १०५ ॥ यदि तावन्न गृह्णामि
ब्राह्मणेनापवर्जितम् । कथं न लिप्येयमह पापेन महताय
वै ॥ १०६ ॥ तौ चोवाच स राजर्षिं कृतकार्यौ गमिष्यत ।
नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्नृपा ॥ १०७ ॥ स्वधर्मः
परिपाक्यस्तु राज्ञामिति विनियय । विप्रधर्मस्य गृह्णी मामना-
ज्ज्ञानमाविशत ॥ १०८ ॥

ब्राह्मण उवाच । गृह्णाण धारय, हृदयं चाचितं सश्रुत मया ।
न चेद्गृहीथसे राजन् अपिष्ये त्वा न सश्रय ॥ १०९ ॥

राजोवाच । धियाजधर्मं यस्याय कार्यस्येह विनियय ।
इत्यर्थं मे गृहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ॥ ११० ॥ एष पाणि-
रपूर्वं मे निक्षेपाथं प्रसारित । यन्मे धारयसे विप्र तदिदानी
प्रदीयताम् ॥ १११ ॥

ब्राह्मण उवाच । सहिता जपता यावान् गुण कश्चित् कृतो
मया । तत् सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किञ्चिदिहास्ति मे ॥ ११२ ॥

राजोवाच । जलमेतन्निपतितं मम पाणौ दिजीत्तम । सम-
मस्तु सहेवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् ॥ ११३ ॥

विश्वप उवाच । कामक्रोधौ विद्धि नो ज्ञानावाभ्या कारितौ
भवान् । सहेति च यदुक्तं ते मया लोकास्तवास्त्य च ॥ ११४ ॥
नाच धारयते किञ्चिच्छिशासा जत्कृते कृता । कालो धर्मस्तथा
मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवाम् ॥ ११५ ॥ सर्वमन्योऽन्यनिष्कर्षं
निवृष्ट पश्यतस्तव । गच्छ लोकान् जितान् स्वेन कर्मणा यत्र
वाञ्छसि ॥ ११६ ॥

भीष्म उवाच । ज्ञापकाना फलावाप्तिर्मया ते सम्प्रदक्षिता ।
गतिं ज्ञानस्य लोकाय ज्ञापकेन यथा जिता ॥ ११७ ॥ प्रयानि
महिताभ्यां ब्राह्मण परमेष्ठिनम् । पथं तामि मनायाति सूर्य-

माविशतेऽपि वा ॥ ११८ ॥ स तैजसेन भावेन यदि तत्र रमत्युत ।
 गुणांस्तेषां समाधत्ते रागेण प्रतिमोहितः ॥ ११९ ॥ एवं सोमे
 तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः । स रागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां
 समाचरन् ॥ १२० ॥ अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम् ।
 परमव्ययमिच्छन् स तमेवाविशते पुनः ॥ १२१ ॥ अमृताश्चाण्डर्तं
 प्राप्तः शान्तीभूतो निरात्मवान् । ब्रह्मभूतः स निर्दग्धः सुखी शान्ती
 निरामयः ॥ १२२ ॥ ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकम् । अतु.ख-
 मजरं शान्तं स्थानं तत् प्रतिपद्यते ॥ १२३ ॥ चतुर्भिर्लक्षैश्चणैर्हीनं
 तथा षड्भिः सघोड्यैः । पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते
 ॥ १२४ ॥ अथ नेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति । यच्च प्रार्थ-
 चते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ १२५ ॥ अथ वा वेद्यते लोकान्
 सर्वान्निरयसञ्चितान् । निस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्र वै रमते सुखम्
 ॥ १२६ ॥ एवमेवा महाराज जापकस्य गतिर्यथा । एतत्ते सर्व-
 माख्यातं किञ्चूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने
 नवनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमुत्तरं तदा तौ ऋ चक्रतुस्तस्य भाषिते ।
 ब्राह्मणो वायु वा राजा नमो ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ अथ वा तौ
 गतौ तत्र यदेतत् कीर्तितं त्वया । संवादो वा तयोः कोऽभूत्
 किम्वा तौ तत्र चक्रतु ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं सम्पूज्य च प्रभो ।
 यमं कालञ्च मृत्युञ्च स्वर्गं सम्पूज्य चार्हतः ॥ ३ ॥ पूर्वं ये चापरे
 तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः । सर्वान् सम्पूज्य गिरसा राजान सो-
 ऽब्रवीद्विजः ॥ ४ ॥ फलेनानेन संयुक्तौ राजर्षे गच्छ सुखताम् ।

भवता चाभ्यनुशातो जपेर्यं भूय एव ह ॥ ५ ॥ वरश्च मम पूर्व
 हि दत्तो देव्या महाबल । अत्रा ते जपतो नित्यं भवद्विनि विश्वा-
 प्यते ॥ ६ ॥

राजोवाच । यद्येवमफला मिदं अत्रा च जपितुं तव । गच्छ
 विप्र मया साद्रे जापकं फलमाप्नुहि ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच । कृतं प्रयत्नं सुमहान् सर्वेषां सन्निधाविह ।
 सङ्गुल्यफलावावा गच्छावो यत्र नो गति ॥ ८ ॥ व्यवसाय तयो-
 स्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वर । सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव
 च ॥ ९ ॥ साध्याथ विश्वे मरुतो वाद्मानि सुमहान्ति च । नद्यः
 यैश्चा समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ॥ १० ॥ तपासि संयोग-
 विधिर्वेदा स्तोभा सरस्वती । नारद पर्वतयैव विश्वावसुर्हाहा
 इह ॥ ११ ॥ गन्धर्वशिवमेनश्च परिवारगणैर्युत । नागा मिहाय
 मुनयो देवदेव प्रजापति ॥ १२ ॥ विश्वा सहस्रशीर्षश्च देवो-
 ऽचिन्त्य समागमात् । अवाचन्तान्तर्रीचे च भेर्यस्तूर्ध्वाणि वा विभी
 ॥ १३ ॥ पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषा महात्मनाम् । नन्दतु-
 याप्सर सहस्रास्तत्र तत्र समन्तत ॥ १४ ॥ अथ स्वर्गस्तथा रूपी
 ब्राह्मण वाक्यमब्रवीत् । समिद्धस्त महाभागस्त्वह्म मिद्धस्तथा नृप
 ॥ १५ ॥ अथ तेषा सहितौ राजन्नन्योऽन्यविधिना तत । विषय-
 प्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतु ॥ १६ ॥ प्राणापानावयोदान समानं
 व्यानमेव च । एवं ता मनसि स्थाप्य दधतु प्राणयोमन ॥ १७ ॥
 उपस्थाप्योदरे तौ च नामिकाग्रमधो भ्रुवो । भ्रुकुट्याहैव मनमा
 ग्रनैर्धारयतस्तदा ॥ १८ ॥ निश्चेष्टाभ्या शरीराभ्या स्थिरदृष्टी समा-
 द्धितौ । जितात्मानो तथाभाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ १९ ॥ तालु
 देशमथोहात्य ब्राह्मणन्य महात्मन । ज्योतिर्ज्वाला सुमहती
 जगाम त्रिदिव तदा ॥ २० ॥ हाहाकारस्तथा दिक्षु सर्षपा
 सुमहानभूत । तच्च्योतिस्तूयमान स ब्राह्मण प्राविशत्तदा ॥ २१ ॥

ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः प्रपितामहः । प्रादेशमात्रं पुरुषं
 प्रत्युद्गम्य विशाम्यते ॥ २२ ॥ भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं तदा ।
 जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥ २३ ॥ योगस्य ताव-
 द्द्विभ्यः प्रत्यर्क्षं फलदर्शनम् । जापकानां विशिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समा-
 हितम् ॥ २४ ॥ उद्यतां मयि चेत्युक्त्वा चेतयत सततं पुनः ।
 अथास्यं प्रविवेशास्य ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥ २५ ॥ राजाप्येतेन
 विधिना भगवन्तः पितामहम् । यथैव हिजगार्दूलस्तथैव प्राविश-
 त्त्वा ॥ २६ ॥ स्वयम्भुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् । जाप-
 कानां विशिष्टन्तु प्रत्युत्थानं समाहितम् ॥ २७ ॥ जापकार्यमयं
 यत्रो यदर्थं वयमागता । कृतपूजाविमो तुल्यो लया तुल्यफला-
 विमो ॥ २८ ॥ योगजापकयोर्दृष्टिः फलं सुमहदय वै । सर्वां-
 लोकानतिक्रम्य गच्छेतां यत्र वाञ्छितम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच । महामूर्तिं पठेदस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।
 तावप्येतेन विधिना गच्छेता मत्सलोकीताम् ॥ ३० ॥ यश्च योगी
 भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्वत्र संशयः । विधिनानेन देहान्ते मम
 लोकानवतप्रुयात् ॥ ३१ ॥ साधये गम्यताञ्चैव यथा स्थानानि
 सिद्धये ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा च तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 आमन्त्र्य च ततो देवा यथुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ३३ ॥ ते च सर्वे
 महात्मानो धर्मं सतकृत्य तत्र वै । पृष्ठतोऽनुययू राजन् सर्वे
 सुप्रीतचेतसः ॥ ३४ ॥ एतत् फलं जापकानां गतिसैषा प्रकीर्तिना ।
 वैयाशुत महाराज किं भूय ओतुमिच्छसि ॥ ३५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्यानं

द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं फल ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य
च । भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनो प्रजापतेर्वाहं महर्षिंश्च ब्रूहस्यते ॥ २ ॥ प्रजापतिं श्रेष्ठतमं
प्रजानां देवर्षिसङ्घप्रवरो महर्षिः । ब्रूहस्यति प्रशामिभं पुराणं
यप्रच्छ्मि शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ३ ॥ यत् कारणं यत्र विधि-
प्रवृत्तौ ज्ञाने फलं यत प्रवदन्ति विप्राः । यन्मन्त्रयद्वैरकृतप्रकाशं
तदुच्यतां मे भगवन् यथावत् ॥ ४ ॥ यच्चार्थशास्त्रागममन्त्रविद्भि-
र्ष्वैरनेकीरथ गोप्रदानैः । फलं महद्भियंदुपास्यते च किन्तु कथं
वा भविता क्व वा तत् ॥ ५ ॥ मही महीजः पवनोऽन्तरोक्षं जलो-
कस्यैव जलं दिवश्च । दिवीकसथापि यत प्रसूतास्तदुच्यता मे
भगवान् पुराणम् ॥ ६ ॥ ज्ञानं यत प्रार्थयते नरो वै ततस्तदर्थं
भवति प्रवृत्तिः । न चाप्यहं वेद परं पुराणं मिथ्याप्रवृत्तिञ्च कथं
नु कुर्याम् ॥ ७ ॥ ऋक्भामऋष्याय यजुषि चापि कृन्दासि नक्षत्रगतिं
निरुक्तम् । अधीत्य च व्याकरणं सङ्गत्वं शिञ्चाञ्च भूतप्रकृतिं न
वेद्मि ॥ ८ ॥ स मे भवान् यंसतु सर्वमेतत् सामान्ययद्वैद्य विधिपणौथ ।
स मे भवान् यंसतु तावदेतज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।
यथा च देहाच्च प्रवते शरीरी पुनः शरीरञ्च यथाभ्युपैति ॥ ९ ॥

मनुरुवाच । यद्यत् प्रियं यस्य सुखं यदाहस्तदिव दुःखं
प्रवदस्यनिष्टम् । इष्टञ्च मे स्याद्वितरक्ष न स्याद्विततकृते कर्मविधि-
प्रवृत्त ॥ १० ॥ इष्टन्तुनिष्टञ्च न मा भजेतेत्येतत्कृते ज्ञानविधि-
प्रवृत्तः ॥ ११ ॥ कामात्मकाग्दन्दि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तौ
परमशुभोक्तः । नानाविधे कर्मपथे सुखार्थं नरः प्रवृत्तो निरय-
प्रवृत्तिः ॥ १२ ॥

तदस्यतिरुवाच । इष्टन्तुनिष्टञ्च सुखासुखे च साधोस्त-
च्छन्दनि कर्मभिय ॥ १२ ॥

मनुस्वाच । एभिर्विमुक्त परमाविवेश एततकृते कर्मविधि
 प्रवृत्त । कामात्मकाच्छन्दति कर्मयोग एभिर्विमुक्त परमा-
 ददीत ॥ १४ ॥ आत्मादिभि कर्मभिरिध्यमानो धर्मं प्रवृत्तो द्युति-
 मान् सुखार्थी । परं हि तत कर्मपथाद्गते निराशिष ब्रह्म पर
 द्युपैति ॥ १५ ॥ प्रजा सृष्टा मनसा कमणा च हाविवैतौ सत्यधी
 लोकजुष्टौ । दृष्ट कर्म शाश्वतज्ञान्तवच्च मनस्याग कारण नान्य-
 दस्ति ॥ १६ ॥ स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता निशात्यघे तमसा स-
 द्रतात्मा । ज्ञानन्तु विज्ञानगुणेन युक्त कर्माशुभ पश्यति वर्जनीयम्
 ॥ १७ ॥ सर्पां कुशाशाणि तथोद्दान ज्ञात्वा मनुष्या परिवर्ज-
 यन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित ज्ञाने फल पश्य यथा विशि-
 ष्टम् ॥ १८ ॥ कृतस्वस्तु मन्त्रो विधिवतप्रयुक्तो यज्ञा ययोक्तास्त्रिदश
 दक्षिणाश्च । अन्नप्रदान मनस समाधि पञ्चात्मक कर्मफल वदन्ति
 ॥ १९ ॥ गुणात्मक कर्म वदन्ति विदास्तन्मान्मन्त्रो मन्त्रपूर्वं हि
 कर्म । विधिर्विधेय मनसोपपत्ति फलस्य भोक्ता तु तथा शरीरी
 ॥ २० ॥ शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्या स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभा
 स्तथैव । नरो न सस्थानगत प्रभु स्याद्वितत फल सिध्यति कर्म
 लोके ॥ २१ ॥ यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्त समुपा-
 ञ्जते तत । शरीरमेवायतन सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतन शरी-
 रम् ॥ २२ ॥ वाचा तु यत कर्म करोति किञ्चिदाद्यैव सर्वं समुपा-
 ञ्जते तत । मनस्तु यत कर्म करोति किञ्चिन्मनस्य एवायमुपाञ्जते
 तत ॥ २३ ॥ यथा यथा कमगुण फलार्थी करोत्यथ कर्मफले
 निविष्ट । तथा तथाय गुणमप्रयुक्त शुभाशुभ कर्मफल भुनक्ति
 ॥ २४ ॥ मतस्यो यथा स्रोत द्वाभिपार्तो तथा कृत पूर्वमुपैति
 कर्म । शमे त्वनौ तुष्यति दुःकृते तु न तुष्यते वै परम शरीरी
 ॥ २५ ॥ यतो जगत सर्वमिदं प्रसृत ज्ञात्वात्मवन्तो यतियान्ति
 यत्तत । यन्मन्त्रप्रद्वैरकृतप्रकाशं दुष्यमानं शृणु मे पर यत ॥ २६ ॥

रसेर्विमुक्त विविधैश्च गन्धैश्चण्डमस्यर्षमरूपवच्च । अग्राह्यमव्यक्त-
मवर्षमेक पञ्च प्रकारान् सृष्टजे प्रजागाम् ॥ २० ॥ न स्त्री पुमा-
न्नापि नपुंसकञ्च न सन्न चासत सदसच्च तन्न । पश्यन्ति वदु-
ब्रह्मविदो मनुष्यास्तदक्षर न क्षरतीति विद्धि ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहत्स्यतिसवादे

एकाधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ २०१ ॥

मनुस्वाच । अक्षरात् ख ततो वायुस्ततो व्योतिस्ततो जलम् ।
जलात् प्रसूता जगती जगत्या जायते जगत ॥ १ ॥ एते शरीरे-
र्जलमेव गत्वा जलाच्च तेज पवनोऽन्तरीक्षम् । खादौ निवर्तन्ति
न भाविनस्ते मोक्षञ्च ते वै परमाप्नुवन्ति ॥ २ ॥ नोष्णां न शीतं
सृदु नापि तीक्ष्णं नास्त्र कपाय मधुरं न तिक्तम् । न शब्दवन्नापि
च गन्धवत्तन्न रूपवत्तत् परब्रह्मभावम् ॥ ३ ॥ सर्गान्तनुर्वेद रसञ्च
जिज्ञासा घ्राणञ्च गन्धाञ्छ्रवणौ च शब्दान् । रूपानि चक्षुर्न च तत्
परं यद्गृह्णन्मनधात्मविदो मनुष्या ॥ ४ ॥ निवर्तयित्वा रसना
रसेभ्यो घ्राणञ्च गन्धाञ्छ्रवणौ च शब्दात् । सर्गास्त्वच रूपगुणान्तु
चक्षुस्तत परं पश्यति स्व स्वभावम् ॥ ५ ॥ यतो गृहीत्वा हि
करोति यच्च यस्मिन् तामारभते प्रवृत्तिम् । यस्मिन् यद्येन च
यश्च कर्त्ता यत कारणन्ते समुद्रायमाह ॥ ६ ॥ यहाप्यभूद्रापक
साधकञ्च यन्मन्वत स्यास्यति चापि लोके । य सर्वहेतु पर-
मात्मकारी तत कारण कार्यमती यदन्वत ॥ ७ ॥ यथा हि
कथितं सुवृत्तैर्मनुष्य शुभाशुभ प्राप्तिस्थायिरोधात् । एव शरी-
रेषु शुभाशुभेषु स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निवहम् ॥ ८ ॥ यथा प्रदीप
पुरतः प्रदीप प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् । तथेह पञ्चेन्द्रिय
दीपवत्तदा ज्ञानप्रदीपा परवन्त एव ॥ ९ ॥ यथा च राशौ बहवो

ज्ञमात्मा पृथक् प्रमाण प्रवदन्ति युक्ता । तदच्छरीरेषु भवन्ति
 पञ्च शनैकदेशा परम स तेभ्य ॥ १० ॥ यथाश्चिषोऽग्ने पवनस्य
 वेगो मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चाप । गच्छन्ति चायान्ति च सञ्च-
 रन्त्यस्तदच्छरीराणि शरीरिणान्तु ॥ ११ ॥ यथा च कथित परशु
 गृहीत्वा धूम न पश्येज्ज्वलनञ्च काष्ठे । तदच्छरीरोदरपाणिपाद
 छित्त्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत ॥ १२ ॥ तान्येव काष्ठानि यथा
 विमथ्य धूमञ्च पश्येज्ज्वलनञ्च योगात् । तद्वत् सुबुद्धि सममिन्द्रि-
 यात्मा बुध पर पश्यति त स्त्रभावम् ॥ १३ ॥ यथात्मनोऽङ्ग पतित
 पृथिव्या स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत । श्रोत्रादियुक्त समज्ञान
 सुबुद्धिर्लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत ॥ १४ ॥ उत्पत्तिवृद्धिव्ययस
 न्निपातैर्न युज्यतेऽसौ परम शरीरी । अनेन लिङ्गेन तु लिङ्ग
 मन्यङ्गच्छत्यदृष्ट फलसन्नियोगात् ॥ १५ ॥ न चक्षुषा पश्यति
 रूपमात्मनो न चापि सस्पर्शमुपैति किञ्चित् । न चापि तै साध
 यते तु कार्ये ते त न पश्यन्ति च पश्यते तान् ॥ १६ ॥ यथा समीपे
 ज्वलतोऽनलस्य मन्तापजं रूपमुपैति कथित । न चापर रूपगुण
 विभर्ति तथैव तद्दृश्यति रूपमन्य ॥ १७ ॥ तथा मनुष्य परिमुच्य
 कायमदृश्यमन्यद्विद्यते शरीरज । विदुष्य भूतेषु महतसु द्वेह
 तदाश्रयञ्चैव विभर्ति रूपम् ॥ १८ ॥ ख वायुमग्नि सलिल तयोर्वी
 सम ततो भ्याविशते शरीरी । नानाश्रया कर्मसु वर्तमाना
 श्रोत्रादय पञ्च गुणान् ययन्ते ॥ १९ ॥ श्रोत्र खतो घ्राणमथो
 पृथिव्यास्तेजोमय रूपमथो विपाक । जलाश्रयन्तेज उक्त रसश्च
 वाय्वात्मक स्पर्शज्ञतो गुणश्च ॥ २० ॥ महतसु भूतेषु वसन्ति पञ्च
 पञ्चेन्द्रियार्थाय तथेन्द्रियेषु । सर्वाणि चैतानि मनोऽनुगानि बुद्धि
 मनोऽन्वेति मन स्वभावम् ॥ २ ॥ शुभाशुभ कर्म कृत यदन्य
 त्तदेव प्रत्यादन्ते स्वदेहे । मनोऽनुवर्तन्ति परावराणि जलोक्तस
 स्रोत इवानुकूलम् ॥ २२ ॥ चल यथा दृष्टिपथ परैति सूक्ष्म

महद्रूपमिवाभिभाति । स्वरूपमालोचयते च रूपं परं तथा बुद्धि-
पथ परैति ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्तृधर्मपर्वणि मनुव्रह्मस्यतिसवादि
द्व्यधिकद्विमतोऽध्याय ॥ २०२ ॥

मनुस्वाच । चन्द्रिन्द्रियैस्तूपहित पुरस्तात् प्राप्तान् गुणान्
सञ्चरते चिराय । तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पथात् स बुद्धिरूप परम
स्वभाव ॥ १ ॥ यथेन्द्रियार्थान् युगपत् समन्तात् नोपेक्षते कृतस्त्र-
मनुष्यकालम् । तथा चल सञ्चरते स विदास्तस्मात् स एक परम
शरीरौ ॥ २ ॥ रजस्तम सत्त्वमयो तृतीय गच्छत्यसौ स्थानगुणान्
विरूपान् । तथेन्द्रियाख्याविशते शरीरौ ज्ञतामन वायुरिवन्धन-
स्थम् ॥ ३ ॥ न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो न पश्यति स्पर्शन-
मिन्द्रियाणाम् । न श्रोत्रलिङ्ग श्रवणेन दर्शन तथा कृत पश्यति
तद्दिशश्च ॥ ४ ॥ श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्व स्वमात्मानमात्मना ।
सर्वत्र सर्वदर्शी च सर्वज्ञस्तानि पश्यति ॥ ५ ॥ तथा हिमवत
पार्श्वे पृष्ठे चन्द्रमसा यथा । न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति
तावता ॥ ६ ॥ तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ । अदृष्ट-
पूर्वं सत्सुभ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ ७ ॥ पश्यन्नपि यथा लक्ष्म
जगत् सोमेन विन्दति । एवमस्ति न चोत्पन्न न च तन्न पराय-
णम् ॥ ८ ॥ रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमने बुधा । धिवा समनु-
पश्यन्ति तद्गता सवितुर्गतिम् ॥ ९ ॥ यथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थ
सुविषयित । प्रत्यामन्न निनीपन्ते श्रेय ज्ञानाभिरुद्धितम् ॥ १० ॥
न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थाभिमिष्यति । सुवजालैर्यथा मत
स्यान् वध्नन्ति जलजीविन ॥ ११ ॥ मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणा
पक्षिभिर्यथा । गजानां गजैरेव श्रेय ज्ञानेन गच्छति ॥ १२ ॥

अहिरेव ह्यहेः पादान् पश्यतीति हि न श्रुतम् । तद्वन्मूर्तिषु
 मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ १३ ॥ नोत्सहन्ते यथा वेत्तमिन्द्रि-
 यैरिन्द्रियाण्यपि । तथैवेह परा बुद्धिं परं बोध्यं न पश्यति ॥ १४ ॥
 यथा चन्द्रो ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते । न च नाशोऽस्य
 भवति तथा विद्धि शरीरिणम् ॥ १५ ॥ क्षीणक्रोषो ह्यमावास्या
 चन्द्रमा न प्रकाशते । तद्वन्मूर्तिविमुक्तोऽसौ शरीरी नोपलभ्यते
 ॥ १६ ॥ यथाकारान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुन । तद्वल्लिङ्गा-
 न्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुन ॥ १७ ॥ जन्म ह्यहि चक्षुश्चास्य
 प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । सा तु चन्द्रमसौ वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिणः
 ॥ १८ ॥ उत्पत्तिवृद्धिवयसा यथा स इति गृह्यते । चन्द्र एव
 त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् ॥ १९ ॥ नोपसर्पदिमुद्धृता
 यश्चिन्तं दृश्यते तमः । विस्मजद्योपसर्पंश्च तद्वत् पश्य शरीरिणम्
 ॥ २० ॥ यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते । तद्वच्छरीरसं-
 युक्तं शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१ ॥ यथा चन्द्रार्कनिर्मक्तं स राज्ञ-
 नोपलभ्यते । तद्वच्छरीरनिर्मुक्तं शरीरी नोपलभ्यते ॥ २२ ॥ यथा
 चन्द्रो ह्यमावास्या नक्षत्रैर्युज्यते गतः । तद्वच्छरीरनिर्मुक्तं फलै-
 र्युज्यति कर्मण ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृद्धसतिसंवादे
 त्र्यधिकविंशतोऽध्याय ॥ २०३ ॥

मणुरुवाच । यथा व्यक्तमिदं ज्ञेयं स्वप्ने चरति चेतनम् । ज्ञान-
 मिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत् प्रेत्य भवाभवौ ॥ १ ॥ यथाश्वसि प्रमन्त्रे तु
 रूपं पश्यति चक्षुषा । तद्वन् प्रमन्त्रेन्द्रियत्वाद्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति
 ॥ २ ॥ स एव लुप्तिते तस्मिन् यथा रूपं न पश्यति । तथेन्द्रिया-
 क्तृत्वाभावे ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ३ ॥ अत्रुद्धिरज्ञानकृता यदुद्धरा-

बुध्यते मनः । दुष्टस्य मनसः पञ्च सम्प्रदृष्यन्ति मानसाः ॥ ४ ॥
 अज्ञानदृष्टो विषयेष्ववगाढो न लभ्यते । अदृष्टवच्च भूतात्मा विष-
 येभ्यो निवर्त्तते ॥ ५ ॥ तर्पच्छेदो न भवति पुनपस्येह कल्पयात् ।
 निवर्त्तते तदा तर्पः पापनन्तगतं यदा ॥ ६ ॥ विषयेषु तु संसर्गा-
 च्छाश्रुतस्य तु संश्रयात् । ममसा चान्यथाकाङ्क्षन् परं न प्रतिपद्यते
 ॥ ७ ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां ज्ञयात् पापस्य कर्मणः । यथादर्शतले
 प्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ८ ॥ प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखो तैरेव नियतैः
 सुखो । तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ९ ॥ इन्द्रि-
 येभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिं परतराततः । बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्
 परतरं महत् ॥ १० ॥ अव्यक्तात् प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
 मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन् साधु पश्यति ॥ ११ ॥ यस्तांस्त्यजति
 शब्दादीन् सर्वांश्च व्यक्तयस्तथा । विमुञ्चेत् प्राकृतान् ग्रामांस्तान्
 मुक्तामृतमश्नुते ॥ १२ ॥ उद्यन् हि सविता यदत् सृजते रश्मिमण्ड-
 लम् । स एवास्तमुपागच्छंस्तद्देवात्मनि यच्छति ॥ १३ ॥ अन्तरात्मा
 तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः । प्राप्येन्द्रियगुणान् पञ्च सोऽस्त-
 मावृत्त्य गच्छति ॥ १४ ॥ प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः ।
 प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृत्तं धर्ममात्मवित् ॥ १५ ॥ विषया विनिवर्त्तन्ते
 निराहारस्य देहिनाः । रमवर्त्तं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते
 ॥ १६ ॥ बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्त्तते । तदा सम्पद्यते
 ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ १७ ॥ अस्यर्शनमशृण्वानमनास्वाद्मदृशं-
 नम् । अप्राणामवितर्कञ्च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ १८ ॥ मनस्याङ्गतयो
 मन्मा मनस्त्वभिगतं मतिम् । मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानश्चाभिगतं
 परम् ॥ १९ ॥ इन्द्रियैर्मनस सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः । न
 बुद्धिर्बुध्यते व्यक्तं सूक्ष्मं लेतानि पश्यति ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिर्वादे

मनुर्वाच । दुःखोपपाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
 यस्मिन्नयमव्यते कर्तुं यत्रस्त नानुचिन्तयेत् ॥ १ ॥ भैषज्यमेतद् दुःखस्य
 यदेतन्नानुचिन्तयेत् । चिन्त्यमानो हि चाभ्येति भूयथापि प्रवर्तते
 ॥ २ ॥ प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । एतद्विज्ञान-
 सामर्थ्यं न बालैः समतामिषात् ॥ ३ ॥ अनित्यं योवनं रूपं
 जीवितं द्रव्यसङ्घयः । आरोग्यं प्रियसम्वासो रश्मिस्तत्र न पण्डितः
 ॥ ४ ॥ न जानपदिकं दुःखमेकं शोचितुमर्हति । अशोचन् प्रति-
 क्लृप्तो यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ ५ ॥ सुखादद्भुतरं दुःखं जीविते
 नास्ति सशयः । स्निग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ ६ ॥
 परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः । अभ्येति ब्रह्म सो-
 ऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ॥ ७ ॥ दुःखमर्था हि युज्यन्ते
 पालनेन च ते सुखम् । दुःखेन चाधिगम्यन्ते नापमेया न चिन्त-
 येत ॥ ८ ॥ ज्ञानं श्रेयार्थमिनिर्वाहं विद्विज्ज्ञानगुणं मनः । प्रज्ञा-
 करणसयुक्तं ततो बुद्धिं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ यदा कर्मगुणोपेता बुद्धि-
 र्मनसि वर्तते । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ १० ॥
 श्रेयःगुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते । अपरादमिनि सृष्ट्यं गिरे
 शृङ्गादिवोदकम् ॥ ११ ॥ यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि
 पूर्वजः । तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकषं निकषं यथा ॥ १२ ॥ मन-
 स्वपहृतं पूर्वमिन्द्रियार्थनिर्देशकम् । न समस्तगुणोपेक्षि निर्गु-
 णस्य निर्देशकम् ॥ १३ ॥ सर्वार्थेतानि सवार्थं द्वाराणि मनसि
 स्थितः । मनस्येकाग्रता कृत्वा ततः परं प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ यथा
 महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणक्षये । तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धि-
 र्मनसि वर्तते ॥ १५ ॥ यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तराचारिणी ।
 व्यवसायगुणोपेता तदा सम्पद्यते मनः ॥ १६ ॥ गुणवद्भिर्गुणोपेता
 यदा ध्यानगुणं मनः । तदा सर्वान् गुणान् हिला निर्गुणं प्रति-
 पद्यते ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्यैह विज्ञाने नास्ति तुल्यनिर्दग्धनम् । यत्र

नास्ति पद्व्यास कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ तपसा चानुमानेन
 गुणैर्जात्या श्रुतेन च । निनीषेत परमं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना
 ॥ १९ ॥ गुणहीनो हि तं भागं वह्नि समनुवर्त्तते । गुणाम्भावात्
 प्रकृत्या वा निस्तक्यं श्रेयसम्मितम् ॥ २० ॥ नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति
 सगुणकार्त्तनवर्त्तते । गुणप्रचारिणी बुद्धिर्द्धताग्रज इवेभ्यते ॥ २१ ॥
 यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः । तथा हि परमं
 ब्रह्म विमुक्त प्रकृते परम ॥ २२ ॥ एव प्रकृतित सर्वे प्रवर्त्तन्ते
 शरीरेण । निवर्त्तन्ते निवृत्तौ च स्वर्गद्वैवोपयान्ति च ॥ २३ ॥
 पुरुष प्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्चेन्द्रियाणि च । अहङ्कारोऽभिमानश्च
 समूहो भूतसंज्ञक ॥ २४ ॥ एतस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात् सं-
 प्रवर्त्तते । द्वितीया मियुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छ्रुति ॥ २५ ॥ धर्मा-
 दुत्कथ्यते श्रेयस्तथा श्रेयोऽप्यधर्मत । रागवान् प्रकृति श्रेति
 विरक्तो ज्ञानवान् भवेत् ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृत्तसतिमवादे
 पञ्चाधिकद्विधत्तोऽध्याय ॥ २०५ ॥

मनुस्वाह । यदा तै पञ्चभि पञ्च युक्तानि मनसा सह ।
 अथ तद् दृश्यते ब्रह्म मणो स्वमिवापितम् ॥ १ ॥ तदेव च यथा
 सूत्रं सुवर्णं वर्त्तते पुन । मुक्तास्त्रय प्रवालेषु मृगण्ये राजते तथा
 ॥ २ ॥ तदहोऽप्यमनुष्येषु तदहस्तिमृगादिषु । तदत कौटपतत्रेषु
 प्रसक्तात्मा स्वकर्मभि ॥ ३ ॥ येन येन शरीरेण यदाह कर्म करो-
 त्ययम् । तेन तेन शरीरेण तत्तत फलमुपाश्रते ॥ ४ ॥ यथा
 ज्वरणा भूमिरोपध्यायानुकारिणी । तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्त-
 रात्मानुद्दिशेती ॥ ५ ॥ ज्ञानपूर्वा भवेत्त्रिपुमा लिपुमापूर्वाभिसन्धिना ।
 यमिषन्धिपुवक कर्म कर्मभूत तप फलम् ॥ ६ ॥ फल कर्माश्रय

विद्यात् कर्म ज्ञेयात्मकं तथा । ज्ञेय ज्ञानात्मकं विद्याजज्ञानं सद्-
 सदात्मकम् ॥ ७ ॥ ज्ञानानाञ्च फलानाञ्च ज्ञेयानां कर्मणा तथा ।
 ज्ञयान्ते यत फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥ महच्छि-
 परमं भूतं यत् प्रपश्यन्ति योगिनः । अब्रुधास्तन्न पश्यन्ति ज्ञातृणां
 गुणबुद्धयः ॥ ९ ॥ पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् । अद्भु-
 तमहत्तरं तेजस्तेजसं पवनो महान् ॥ १० ॥ पवनाच्च महद्भूमि-
 तस्मात् परतरं मनः । मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्
 स्यात् ॥ ११ ॥ कालात् स भगवान् विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 नादिर्न मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विशते ॥ १२ ॥ अनादित्वाद्-
 मध्यत्वाद्नन्तत्वाच्च सोऽव्ययः । अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ज्ञान्त-
 वदुच्यते ॥ १३ ॥ तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्वामं परमं पदम् । तद्ब्रह्म
 कालविषयाद्विसुक्ता मोक्षमाश्रिता ॥ १४ ॥ गुणेष्वेते प्रकाशन्ते
 निर्गुणत्वात्तत् परमं । निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानन्ध्याय कल्पते
 ॥ १५ ॥ ऋचो यजूषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिता । जिह्वा-
 श्रेष्ठे प्रवर्तन्ते यत्र साध्या विनाशिनः ॥ १६ ॥ न चैवमिष्यते ब्रह्म
 शरीराद्यवसम्भवम् । न यत्र साध्यं तद्ब्रह्म तद्विषयं न चान्तवत्
 ॥ १७ ॥ ऋचामादिस्तथा साम्ना ब्रह्मसामादिरुच्यते । अन्त-
 यादिमता दृष्टो न त्वान्निर्ब्रह्मणः स्यात् ॥ १८ ॥ अनादित्वाद्न-
 न्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययम् । अश्रयत्वाच्च निर्दुःखं इन्द्राभावस्तत्
 परम् ॥ १९ ॥ अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धेयं कर्मणः । न तेन
 मत्तर्गं पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत् परम् ॥ २० ॥ विषयेषु च
 संसर्गाच्छाश्रयतस्य च दर्शनात् । मनसा चान्यदाकाङ्क्षन् परं न
 प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥ गुणान् यद्विद्म पश्यन्ति तद्विच्छन्त्यपरे जनाः ।
 परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥ २२ ॥ गुणैर्यस्त्ववरे-

मनो हि मनसा आशुं दर्शनेन च दर्शनम् ॥ २४ ॥ ज्ञानेन निर्मली-
 कृत्य बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा । मनसा चेन्द्रियग्राममक्षरं प्रति-
 पद्यते ॥ २५ ॥ बुद्धिप्रहीणो मनसा समृद्धो निराश्रितं निर्गुणमभ्यु-
 पैति । परं त्यजन्तीह विलोड्यमाना ज्ञताशनं वायुरिवेन्धनस्रम्
 ॥ २६ ॥ गुणादाने विप्रयोगे च तेषां मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम् ।
 अनेनैव विधिना सम्पन्नतो गुणादाने ब्रह्मगरीरमेति ॥ २७ ॥
 अव्यक्तात्मा पुरुषो व्यक्तकर्मा सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ज्ञान्तकाशे ।
 तैरेवायञ्चेन्द्रियैर्वेदमानैर्ग्राह्यद्विर्वा वर्तते कामरूप ॥ २८ ॥ सर्व-
 रयञ्चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो देहं प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात् । नासामर्थ्या-
 हच्छति कर्मणोह ह्येनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९ ॥ पृथुग्रा नरः
 पश्यति नान्तमस्या ज्ञान्तयास्या भविता चेति विद्धि । परं नय-
 न्तीह विलोड्यमानं यथा प्लवं वायुरिवाश्ववस्थम् ॥ ३० ॥ दिवा-
 करो गुणमुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेद्पगततरङ्गिमण्डलः । तथा
 ज्ञसौ मुनिरिह निर्विशेषवान् स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम्
 ॥ ३१ ॥ अनागतं सुकृतवतां परा गतिं स्वयन्भुवं प्रभवनिधान-
 भव्ययम् । अनादिमध्यामृतमव्ययं ध्रुवं विचार्य तत् परममृतत्व-
 मश्नुते ॥ ३२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसंवादे

षडधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

शुद्धिद्विर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
 कर्त्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १ ॥ नारायणं हृषी-
 केशं गोविन्दमपराजितम् । तत्त्वेन भरतथेष्ट श्रोतुमिच्छामि केश-
 वम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यास्य जल्पत ।

नारदस्य च दिवर्षे कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३ ॥ अस्मिती देवस्यस्तात
 वाल्मीकिश्च महतपा । माकरुदेवश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत्
 ॥ ४ ॥ केगवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वर प्रभु । पुरुष सर्वमित्येव
 श्रूयते वद्भवा विभु ॥ ५ ॥ किन्तु यानि विदुर्लोक्ये ब्राह्मणा
 शार्ङ्गधन्वनि । महात्मनि महावाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ६ ॥
 यानि चाद्भुतयेन्द्र ये पुराणविदो जना । कर्माणि त्विह गोविन्दे
 कीर्त्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ७ ॥ महाभूतानि भूतात्मा महात्मा
 पुरुषोत्तम । वायुर्न्योतिस्तथाचाप खड्ग गाह्वानुकल्पयन् ॥ ८ ॥
 स दृष्ट्वा पृथिवीञ्चैव सर्वभूतेश्वर प्रभु । अप्स्रवेव शयनचक्रे महात्मा
 पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ सर्वतेजोमयस्तस्मिञ्छ्रियान पुरुषोत्तम सो-
 ऽग्रज सर्वभूताना सङ्कर्षणमकल्पयत् ॥ १० ॥ आयय सर्वभूताना
 मनसेतीह शुश्रुम । स धारयति भूतानि उभे भूतभविष्यती ॥ ११ ॥
 ततस्तस्मिन्महावाहो प्रादुर्भूते महात्मनि । भास्करप्रतिम दिव्यं
 नाभ्या पद्ममजायत ॥ १२ ॥ स तत्र भगवान्देव पुष्करे भ्राजय-
 न्दिश । ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामह ॥ १३ ॥ तस्मिन्नपि
 महावाहो प्रादुर्भूते महात्मनि । तमसा पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम
 महासर ॥ १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्र कर्म्म समास्थितम् । ब्रह्म-
 णोऽपचिति कर्वन् जघान पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥ तस्य तात वधात्
 सर्वे देवदानवमानवा । मधुसूदनमित्याद्भुतैः सर्वसाक्षताम्
 ॥ १६ ॥ ब्रह्मानुसहजे पुत्रान्मानसान्दक्षप्रमान् । मरीचिमग्रद्वि-
 रस पुलस्त्य पुलह क्रतुम् ॥ १७ ॥ मरीचि कश्यप तात पुत्र
 मग्रजमग्रज । मानस जनयामास तेजस ब्रह्मवित्तमम् ॥ १८ ॥
 अद्भुष्टात् सहजे ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् । सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ
 दक्षो नाम प्रजापति ॥ १९ ॥ तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च
 भारत । प्रजापतेर्दुहितरस्तासा ज्येष्ठाभवदिति ॥ २० ॥ सर्व-
 धम्भविशेषज्ञ पुरुषकीर्त्तिर्महायशा । मारीच वश्यपस्तात सर्वासा-

मभवत्पतिः ॥ २१ ॥ उत्पाद्य तु महाभागस्तासामवरजा दध ।
 ददौ धर्माय धर्मेशो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ २२ ॥ धर्मस्य वसवः
 पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः । विश्वे दिवाय साध्याश्च मरुत्स्वन्तश्च भारत
 ॥ २३ ॥ अपराश्च यवीयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः । सोमस्तासां
 महाभाग. सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४ ॥ इतरास्तु व्यजायन्त गन्ध-
 र्वास्तुरगान् हिजान् । गाय किं पुरुषान्मतस्थानुद्धिष्णांश्च वन-
 संतीन् ॥ २५ ॥ आदित्यानदितिर्जघ्ने देवयेष्टाश्चावसान् ।
 तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्भोविन्द्याभवत् प्रभुः ॥ २६ ॥ तस्य विक्र-
 मणाश्चापि देवानां श्रीर्व्यवहेत । दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी
 प्रजा ॥ २७ ॥ विप्रचित्तिप्रधानाय दानवानसृजद्भुः । दितिस्तु
 सर्वानसुराश्चासत्त्वानजीजनत् ॥ २८ ॥ अहोरात्रञ्च कालञ्च
 यद्यत्तु मधुसूदनः । पूर्वाह्णञ्चापराह्णञ्च सर्वमेवान्वकल्पयत् ॥ २९ ॥
 प्रध्याय सोऽसृजन्नेषांस्तथा स्थावरजङ्गनान् । पृथिवीं सोऽसृज-
 दिश्वं सद्भितां भूरितेजसा ॥ ३० ॥ ततः कृष्यो महाभाग. पुनरेव
 युधिष्ठिर । ब्राह्मणानां शतं येष्टं सुखादेवासृजत् प्रभुः ॥ ३१ ॥
 बाह्वव्यां चतुर्यमतं वैश्यानामरुतः शतम् । पद्भ्यां शूद्रयतञ्चैव
 केषवी भरतपंभ ॥ ३२ ॥ अ एवं घृत्तरो तस्मान् समुत्पाद्य महा-
 तपाः । अथ्यत्सं सर्वभूतानां धातारमकरोत् स्वयम् ॥ ३३ ॥ वेद-
 विशाविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिम् । भूतमादगणाध्यक्षं विक्र-
 याक्षञ्च सोऽसृजत् ॥ ३४ ॥ शमितारञ्च पापानां पितृणां सम-
 वत्तिनम् । असृजत् सर्वभूतात्मा निधिपञ्च धनेश्वरम् ॥ ३५ ॥
 यादसामसृजन्नाथं यरुणञ्च लनेश्वरम् । वासवं सर्वदेवानामध्यक्ष-
 मकरोत् प्रभुः ॥ ३६ ॥ यावद्याजदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् ।
 तावत्तावदजीवन्स्ते नामीद्यमकृतं भयम् ॥ ३७ ॥ न तेषां मैयुनो
 धर्मो बभूव भरतपंभ । सङ्कल्पादेव चैतेषामपत्यमुपपद्यते ॥ ३८ ॥
 ततस्तेतामुगी काले संसर्माज्जायते प्रजा । न ताम्भ्यैयुनो धर्म-

स्तोषामपि जनाधिप ॥ ३९ ॥ हापरे मैथनो धर्म प्रजानामभव-
 न्मृप । तथा कलियुगी राजन् इन्द्रमार्षादरे जना ॥ ४० ॥ एष
 भूतपतिस्तात स्वध्वक्षथ तथोच्यते । निरपेक्षाश्च कौन्तेय कौर्त्तवि-
 ध्यामि तच्छृणु ॥ ४१ ॥ दक्षिणापथजन्मान सर्वं नरवरात्मृका ।
 शुचा पुलिन्दा श्वरायुचुका मद्रुके सह ॥ ४२ ॥ उत्तरापथ-
 जन्मान कौर्त्तविध्यामि तानपि । यौनकाग्वोजगान्धारा किराता
 ववरै सह ॥ ४३ ॥ एते पापकृतस्तात चरान्त पृथिवीमिमाम् ।
 श्रुपाकबलश्रुणा अधर्माणो नराधिप ॥ ४४ ॥ नैते कृतयुगी तात
 चरन्ति पृथिवीमिमाम् । वेताप्रभृति वर्द्धन्ते ते जना भरतर्षभ
 ॥ ४५ ॥ ततस्तस्मिन्महाघोरे सन्ध्याकाल उपस्थिते । राजान
 समसञ्चन्त समासाद्येतरम् ॥ ४६ ॥ एवमेव कुरुश्रेष्ठ प्रादु-
 र्भूतो महात्मवान् । देव देवर्षिराचष्ट नारद सर्वलोकहृक् ॥ ४७ ॥
 नारदोऽप्यथ कृष्णस्य पर मेने नराधिप । आश्रुतत् महाबाहो
 यथावद्भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ एवमेव महाबाहु केशव सत्यविक्रम ।
 अचिन्त्य पुण्डरीकाक्षो नैव केवलमानुष ॥ ४९ ॥

इति शान्तिपर्वाण्य भोक्तृधर्मपर्वाण्य सर्वभूतोत्पत्तौ

सप्ताधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २०७ ॥

पुराणे निश्चयं गता । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन्
 ॥ ५ ॥ अत्रिवशे समुत्पन्नं द्रव्ययोनिं सनातन । प्राचीनवर्हि
 भगवास्तस्मात् प्रचेतसो दय ॥ ६ ॥ दयाना तनयस्त्रेको दद्या नाम
 प्रजापति । तस्य हे नामनी लोके दत्तं क इति चोच्यते ॥ ७ ॥
 मरीचि कश्यप एतस्तस्य हे नामनी स्मृते । अरिष्टनेमिरित्येके
 कश्यपेत्यपरे विदुः । ८ ॥ अत्रेयैवोरस श्रीमान्राजा भोमश्च वीर्य-
 वान् । सहस्रं यद्य दिव्याना युगाना पर्युपासिता ॥ ९ ॥ अर्थ्यमा
 चैव भगवान् ये चास्य तनया विभो । एते प्रदिशा कथिता भुव-
 नाना प्रभावना ॥ १० ॥ अथविन्दोय भार्याणा सहस्राणि दद्या-
 च्युत । एकीकन्या सहस्रन्तु तनयानामभूत्तदा ॥ ११ ॥ एव अत-
 सहस्राणि दय तस्य महात्मन । पुत्राणाञ्च न ते कद्विदिच्छ-
 न्यन्य प्रजापतिम् ॥ १२ ॥ प्रजामाचक्षते विप्रा पुराणा शश-
 विन्द्वीम् । स वृष्णिवशप्रभवो महावश प्रजापते ॥ १३ ॥ एते
 प्रजाना पतय समुद्दिष्टा यशस्विन । अत पर प्रवक्ष्यामि देवा-
 स्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १४ ॥ भगोऽयश्चार्य्यमा चैव मित्रोऽय वरुणा-
 स्तथा । सविता चैव घाता च विवस्वाय महावल ॥ १५ ॥ त्रष्टा
 पूषा तथैवेन्द्रो हादशो विष्णुरुच्यते । इत्येते हादयादित्या कश्यप-
 त्यात्मसन्धवा ॥ १६ ॥ नामत्यथैव दस्यश्च स्मृतौ हावश्विनावपि ।
 मार्तण्डस्याङ्गजावितावष्टमस्य महात्मन ॥ १७ ॥ ते च पूर्वं सुरा-
 येति विविधा पितर स्मृता । त्रष्टथैवात्मज श्रीमान् विश्वरूपो
 महायया ॥ १८ ॥ अजैकपादहिर्ब्रह्मो विरूपाक्षोऽय रैवत ।
 हरश्च वङ्गरूपश्च त्राम्बरुश्च सुरेश्वर ॥ १९ ॥ सावित्रश्च जय-
 न्तश्च पिनाकी चापराजित । पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकी-
 र्तिता ॥ २० ॥ एत एवविधा देवा मनोरेव प्रजापते । त च
 पूर्वं सुरायेति द्विविधा पितर स्मृता ॥ २१ ॥ श्रीलघौवनतस्त्वन्य
 स्तथान्य सिद्धसायुधो । अश्विनो मरुतश्चैव दिवानाच्चादितो

गणाः ॥ २२ ॥ एवमेते समाम्नाता विष्टे देवास्तथाश्रितो ।
 आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विषय मरुतस्तथा ॥ २३ ॥ अश्रितो तु
 ऋतौ शूद्रो तपस्युषे समास्थितौ । ऋतास्त्वद्भिरसो देवा ब्राह्मणा
 इति नियय ॥ २४ ॥ इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ।
 एतान्वै प्रातरुत्याय देवान् यस्तुं प्रकीर्तयेत् ॥ २५ ॥ स्वजादन्य-
 कृताश्चैव सर्वपापात् प्रमुच्यते । यवकीतोऽथ रैभ्यश्चर्वावसुपरा-
 वसू ॥ २६ ॥ औपिजश्चैव काक्षीवान् वलखाद्भिरसः स्मृतः । ऋषि-
 र्मेधातिथेः पुत्रः कण्ठो वर्हिषदस्तथा ॥ २७ ॥ त्रैलोक्यभावना-
 स्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा । उद्भृशो विमुच्यैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यै-
 वान् ॥ २८ ॥ प्रमुच्येध्रवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः । मित्रावरुणयोः
 पुत्रस्तथागम्य प्रतापवान् ॥ २९ ॥ एते ब्रह्मर्षयो नित्यमास्थिता
 दक्षिणां दिग्म् । उपङ्गकरूपो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ३० ॥
 एकतय द्वितयैव त्रितयैव महर्षयः । शत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा
 सारस्वतः प्रभुः ॥ ३१ ॥ एते चैव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिग्म् ।
 आत्रेयश्च वसिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ॥ ३२ ॥ गौतमोऽथ भर-
 द्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः । अथैव पुत्रो भगवान् ऋचीकश्च
 महात्मनः ॥ ३३ ॥ जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीमाश्रिता दिग्म् ।
 एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्तिम्भतेजसः ॥ ३४ ॥ आश्रिभूता महा-
 त्मानो भुवनानां प्रभावनाः । एवमेते महात्मानः स्थिता प्रत्येकशी
 दिग्म् ॥ ३५ ॥ एतेषां कीर्तनं कृत्वा संपापात् प्रमुच्यते । यस्यां
 यस्यां दिशि क्षेते तां दिशं शरणां गतः । मुच्यते सर्वपापेभ्यः
 स्वस्तिमांश्च गृहान् व्रजेत् ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि स्वस्तिके

अष्टाधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २०८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम ।
 श्रोतुमिच्छामि कातर्क्षीं न कृष्यामव्ययनीश्वरम् ॥ १ ॥ वचास्य
 तेज सुमहत् यच्च कर्म पुरा कृतम् । तन्मे सर्वं वधातस्व ब्रूहि
 ह्य प्ररुषर्षभ ॥ २ ॥ तिर्य्यग्योनिगतो रूप कथं धारितवान् प्रभु ।
 केन कार्येनिसर्गेण तमास्याहि महाबल ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । पुराह मृगया यातो मार्कण्डेयान्नमे स्थित ।
 तत्रापश्यन्नुनिगणान् समासीनान् सहस्रशः ॥ ४ ॥ ततस्ते मधु-
 पकेण पूजाञ्चक्रुरथो मयि । प्रसिञ्च च ता पूजा प्रत्यनन्दमृषी-
 नश्चम् ॥ ५ ॥ कथैषा कथिता तत्र कथ्येन महर्षिणा । मन-
 प्रज्ञादिनी दिव्या तामिहेकमना शृणु ॥ ६ ॥ पुरा दानवमुखा
 हि क्रोधलोभसमन्विता । वलेन मत्ता यतयो नरकाद्या महा-
 सुरा ॥ ७ ॥ तद्यैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदा । न सहन्ते
 च देवानां समृद्धिं तामनुत्तमान् ॥ ८ ॥ दानवैरर्हेप्रमानास्तु देवा
 दिवर्षयस्तथा । न शर्म लेभिरे राजन् विद्यमानास्ततस्तत ॥ ९ ॥
 पृथिवीमार्त्तरूपान्ते समपश्यन्दिवोकस । दानवैरभिसस्तीर्षा
 घोररूपैर्महाबलैः । भारार्त्तमिप्रहृष्टाश्च दुःखिता सतिमञ्जतीम्
 ॥ १० ॥ अथादितेया सन्वस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् । कथं शच्या-
 महे ब्रह्मन् दानवैरभिमर्दनम् ॥ ११ ॥ स्वयमुस्तानुवाचेत् निसृ-
 ष्टोऽत्र विधिर्मया ॥ १२ ॥ ते वरेणाभिसम्पन्ना वलेन च मर्देन च ।
 नावबुध्यन्ति समूदा विष्णुमथ्यक्तदर्शनम् ॥ १३ ॥ वराहरूपिण
 दिवमधृष्यममरैरपि । एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमा
 ॥ १४ ॥ अन्तर्भूमिगता पारा निवसन्ति सहस्रशः । यममिष्यति
 तच्छ्रुत्वा जहृष्य सुरसत्तमा ॥ १५ ॥ ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं
 रूपमास्थित । अन्तर्भूमि सम्पुच्छिज्य जगाप त्तिजान् प्रति ॥ १६ ॥
 हृदा च महिता गर्भे देया मत्प्रममानुषन् । प्ररुष्य तरमा सर्वे
 अन्तश्च कालमोक्षिता ॥ १७ ॥ तमन्ते गमनिदुष्य पराह जयह

समम् । सक्रुद्वाश्च वराहन्त व्यकपन्त समन्तत ॥ १८ ॥ दानवेन्द्रा
महाकाया महावीर्यवलोच्छ्रिता । नाशक्रुवश्च किञ्चित्ते तस्य
कर्त्तुं तदा विभो ॥ १९ ॥ ततोऽगच्छन् विम्बयन्ते दानवेन्द्रा मयं
तथा । सद्य गतमात्मान सेनिरे च सहस्रश ॥ २० ॥ ततो
देवाधिदेव स योगात्मा योगसारथि । योगमास्थाय भगवास्तदा
भरतसत्तम । विननाद्र महानाद क्षीभचन्दैर्यदानवान् ॥ २१ ॥
सनादिता धेन लोका सर्वाथैव दिशो दृश । तेन सन्नादशब्देन
लोकाना क्षीभ आगमत ॥ २२ ॥ सन्तस्ताय भयं लोके देवा
शक्रपुरोगमा । निर्विचेष्ट जगच्चापि बभूवनिभृश तदा ॥ २३ ॥
स्थावर जङ्गमश्चैव तेन नादेन मोहितम । ततस्ते दानवा सर्वे
तेन नादेन भीषिता ॥ २४ ॥ पेतुर्गतामवथैव विष्णुतेज प्रमो-
हिता । रसातलगतायापि वराहस्त्रिदशद्विप ॥ २५ ॥ खुरै-
विदारयामास मासमेदोऽस्थिसञ्चयान् । नादेन तेन महता सना-
तन इति स्मृत ॥ २६ ॥ पद्मनाभो महायोगी भूताचार्य्य स भूत-
राट् । ततो देवगणा सर्वे पितामहमुपाश्रवन् ॥ २७ ॥ तत्र
गत्वा महात्मान जञ्चुथैव जगत्प्रतिम । नादोऽय कीदृशो देव नैनं
विद्य वय प्रभो ॥ २८ ॥ कोऽसौ हि कस्य वा नादो धेन विह्वलितं
जगत । देवाश्च दानवाथैव मोहितास्तस्य तेजसा ॥ २९ ॥ एत-
स्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराह रूपमास्थित । उदतिष्ठन्महावाहो स्तूय-
मानो महर्षिभि ॥ ३० ॥

पितामह उवाच । निहृद्य दानवपतीन्महावर्षा महावल ।
एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावन ॥ ३१ ॥ सर्वभूतेश्वरो
योगो मुनिरात्मा तथात्मन । स्थिरीभवत कृष्णोऽय सर्वविघ्न
विनाशन ॥ ३२ ॥ इत्वा कर्मातिमाध्येतद्रमद्वयनमितप्रभ । समा-
यात स्वमात्मान महाभागो मन्नाद्यति ॥ ३३ ॥ पद्मनाभो महा-
योगी मन्नासा भूतभावन । न मन्तापो न भो कार्याः प्रीकी

वा सुरसत्तमा ॥ ३४ ॥ त्रिधरेषु प्रभावस्य काल संशयकारक ।
 लोकांश्च धारयता तेन नागो मुक्तो महात्मना ॥ ३५ ॥ स एष हि
 महाबाहु सर्वलोकनमस्कृत । अच्युत पुण्डरीकाक्ष सर्वभूतादि-
 रीश्वर ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अन्तर्भूमिविक्रीडिते
 नवाधिकद्विंशतीध्याय ॥ २०८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । योगं मे परम तात मोक्षस्य वद भारत ।
 तमह तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदताम्बर ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अवाप्यनाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवाद मोक्षसयुक्तं शिष्यस्य गुणना सह ॥ २ ॥ कथिद्ब्राह्मण-
 मासीनमाचार्यमृषिसत्तमम् । तेजोराशिं महात्मान सत्यसर्म्भं
 जितेन्द्रियम् ॥ ३ ॥ शिष्य परममेधावी श्रेयोऽर्थी सुसमाहित ।
 चरणानुपसगृह्य स्थित प्राञ्चलिरप्रवीत ॥ ४ ॥ उपासनात् प्रस-
 न्दोऽभि यदि वै भगवन्मम । सशयो मे महान् कश्चित्तन्मे व्याख्यातु-
 मर्हसि ॥ ५ ॥ कतयाह कुतश्च त्व तत् सम्यग्ब्रूहि तत् परम् ।
 कथञ्च सर्वभूतेषु समेषु दिजसत्तम ॥ ६ ॥ सम्यग्ब्रूतानि वर्तन्ते
 विपरीता क्षयोदया । वेदेषु चापि यदाक्य लौकिक व्यापकञ्च
 यत । एतद्विदन् यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥

गुरुस्त्वाच । शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्म गुह्यमिदं परम् ।
 अथात्म सर्वविद्यानामागमनाञ्च यदस ॥ ८ ॥ वासुदेव परमिदं
 विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् । सत्य ज्ञानमथो यज्ञस्तितीहा दम
 आर्क्षवम् ॥ ९ ॥ पुरुष सनातन विशुं वन्त वेदविदो विदु ।
 स्वर्गप्रलयकन्तारिमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १० ॥ तदिदं ब्रह्म
 वाष्पयमितिहास शृणुव मे । ब्राह्मणो ब्राह्मणे आच्यो राजन्य

चतुर्विंशत्युत्तथा ॥ ११ ॥ वैश्वो वैश्वैस्तथा आव्य शूद्रः शूद्रैर्महा-
 मना । माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततजस ॥ १२ ॥ अहं-
 स्त्वमसि कल्याण वार्ष्णेय शृणु यत परम । कालचक्रमनाद्यं तं
 भावाभावस्त्रलक्षणम् ॥ १३ ॥ त्रैलोक्य सर्वभूतेश्च चक्रवत् परि-
 वर्त्तते । यत्तदचरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम् । वदन्ति पुरुष-
 व्याघ्र केशव पुरुपर्षभम् ॥ १४ ॥ पितृन्देवानृषीश्चैव तथा वै यच्च
 राक्षसान् । नागासुरमनुष्याश्च सृजते परमोऽव्यय ॥ १५ ॥ तथैव
 वेदशास्त्राणि लोकधर्माश्च शाश्वतान् । प्रलय प्रकृति प्राप्य युगाद्दौ
 सृजते पुन ॥ १६ ॥ यद्यर्त्तावितुलिङ्गानि नानारूपानि पर्थ्यथै ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ १७ ॥ अथ यद्यद्यदा
 भाति कालयोगाद्युगादिषु । तत्तदुत्पद्यते ज्ञान लोकयात्राविधा-
 नजम् ॥ १८ ॥ युगान्तेऽन्तर्हितान् देवान् सेतिहासान्महप्रथ ।
 क्षेमिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवा ॥ १९ ॥ वेदविद्भेद् भगवान्
 वेदाङ्गानि ब्रह्मसति । मार्गवो नीतिशास्त्रन्तु जगाद् जगतो
 हितम् ॥ २० ॥ गान्धर्वं नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् । देवर्षि-
 चरित गार्थं कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥ २१ ॥ न्यायतन्त्राण्यनेकानि
 तैस्त्रैरुक्तानि वादिभिः । हेत्वागमसमाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यताम्
 ॥ २२ ॥ अनाद्य तत पर ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः । एक-
 स्तद्भेद् भगवान्माता नारायण प्रभु ॥ २३ ॥ नारायणादृपिगणा-
 स्तथा मुख्या सुरासुरा । राजर्षय पुराणाश्च परम दुःखभेषजम्
 ॥ २४ ॥ पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृति सृजते यदा । हेतुयुक्त-
 मतं पूर्वं जगत उपरियर्त्तते ॥ २५ ॥ दीपादन्ये यथा दीपा
 प्रवर्त्तन्ते सङ्कल्पे । प्रकृति सृजते तद्ददानन्त्यान्नापधीयते ॥ २६ ॥
 अव्यक्तात् कर्मजा बुद्धिरङ्गकार प्रसूयते । आजायन्त्याप्यहङ्कारा-
 द्वाभुराकाशमग्नय ॥ २७ ॥ वायोऽस्तेजस्तथाप्य अद्भ्योऽय वसुधो-
 द्भता । मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदितास्वर्षिस्थितम् ॥ २८ ॥ ज्ञाने-

न्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्चकर्मेन्द्रियाण्यपि । विषयाः पञ्च चैकञ्च विकारे
 षोडशं मनः ॥ २८ ॥ श्रीलं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणं शानेन्द्रिया-
 ण्यथ । पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणी अपि ॥ ३० ॥ शब्दः
 स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु
 सर्वगतं मनः ॥ ३१ ॥ रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक् तथोच्यते ।
 इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यक्तं मनस्तथा ॥ ३२ ॥ विद्यात् षोड-
 शैतानि दैवतानि विभागशः । देहेषु ज्ञानकर्त्तारमुपासीतमुपा-
 सते ॥ ३३ ॥ तद्वत् सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः । श्रीलं
 नभोगुणाञ्चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ॥ ३४ ॥ स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्
 सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ३५ ॥ मनः सत्त्वगुणं प्राज्ञः सत्त्वमव्यक्तजं
 तथा । सर्वभूतात्मभूतस्य तस्माद्ध्येत बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥ एते भावा
 जगत् सर्वं वहन्ति सचराचरम् । श्रिता विरजसं दिवं यमाहुः
 प्रकृतैः परम् ॥ ३७ ॥ नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ।
 व्याप्य शिखे मद्भानात्मा तस्मात् पुरुष उच्यते ॥ ३८ ॥ अजरं सो-
 मरयेव व्यक्ताव्यक्तोपदेववान् । व्यापकः सगुण सूक्ष्मः सर्व-
 भूतगुणाश्रयः ॥ ३९ ॥ यथा दीपः प्रकाशात्मा ज्वल्यो वा यदि वा
 महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ ४० ॥ श्रीलं
 शिद्यते तेषु स शृणाति स पश्यति । कारणं तस्य देहोऽयं स
 कर्त्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ४१ ॥ अग्निर्द्वारगतो यदग्निन्ने दारौ न
 दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो भिन्ने देहे न दृश्यते ॥ ४२ ॥ अग्नि-
 र्यथा क्षुपायेन महिषा दान् दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्थो योगी-
 नैवात्र दृश्यते ॥ ४३ ॥ नदीवापो यथा युक्ता यथा सूर्यो मरी-
 चश्च । मन्ततत्वाद्यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४४ ॥
 श्वप्रबोधि यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियममायुतः । देहगुत्क्षेप्य वै वाति
 तथैवात्रोपलभ्यते ॥ ४५ ॥ कर्मणा याज्ये पूतं कर्मणा चोप-
 लभ्यते । कर्मणा नायतेऽप्यत्र सङ्कतेन यत्नोत्तमा ॥ ४६ ॥ स तु

देही यथा देहं त्यक्तान्यं प्रतिपद्यते । तथान्यं संप्रवक्ष्यामि भूत-
ग्रामं स्वकर्मजम् ॥ ४७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णीयाध्यात्मैः

दशमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

भीष्म उवाच । चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
अव्यक्तप्रभवान्याद्भ्रव्यक्तनिधनानि च । अव्यक्तलक्षणं विद्याद-
व्यक्तात्मात्मकं मन ॥ १ ॥ यथाश्वत्थकलीकायामन्तर्भूतो महा-
द्रुमः । निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात् सम्भवस्तथा ॥ २ ॥ अभि-
द्वव्यथस्कान्तमयो नियेतनं यथा । स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्य-
दपीदृश्यम् ॥ ३ ॥ तद्वद्व्यक्तजा भावाः कर्तुं कारणलक्षणाः ।
अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहताः ॥ ४ ॥ न भूर्न खं द्यौ-
र्भूतानि नपंस्यो न सुरासुराः । नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु
संहतम् ॥ ५ ॥ पूर्वं नित्यं सर्वगतं मनोहेतुमलक्षणम् । अज्ञान-
कर्मनिर्दिष्टमेतत् कारणलक्षणम् ॥ ६ ॥ ततकारणैर्हि सयुक्तं
कार्यसंग्रहकारकम् । येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७ ॥
अव्यक्तलाभं व्यक्तार विकारपरिमण्डलम् । चैत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं
स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रुवम् ॥ ८ ॥ स्निग्धत्वात् तिलवत् स्रवं चक्रे-
ऽस्मिन् पीडयते जगत् । तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसम्भवैः
॥ ९ ॥ कर्मवत् कुर्वते तर्पादहङ्कारपरिग्रहः । कार्यकारण-
संयोगे स हेतुरुपपादित ॥ १० ॥ नाभ्येति कारणं कार्यं न कार्यं
कारणं तथा । कार्य्याणान्तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् । ११ ॥
हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम् । अन्योऽन्यमभिवर्तन्ते
पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ १२ ॥ राजसैस्तामसैर्भावैश्चुग्रतो हेतुबला-
न्वितः । चैत्रशमेवानुयाति पांशुर्वातिरितो यथा ॥ १३ ॥ न च

तः स्पृश्यते भावेन ते तेन महात्मना । सरजस्कोऽरजस्कश्च नैव
वायुर्भवेत्तथा ॥ १४ ॥ तथैतदन्तरं विद्यात् सखच्चैवश्वयोर्वुधः ।
अभ्यासात् स तथायुक्तो न गच्छेत् प्रकृतिं पुनः ॥ १५ ॥ सन्देह-
मेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः । तथा वार्त्तां समीक्षित कृतलक्षण-
सम्भिताम् ॥ १६ ॥ वीजान्यनुपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्म्ये

एकादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २११ ॥

भीष्म उवाच । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपपद्यते । तेषां
विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ १ ॥ दुर्लभा वेदविद्वांसो
वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः । प्रयोजनमहत्त्वात्तु मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम्
॥ २ ॥ सद्द्विराचरितत्वात्, वृत्तमेतदगर्हितम् । इयं सा बुद्धि-
रभ्येत्य यथा याति परां गतिम् ॥ ३ ॥ शरीरवानुपादत्ते मोक्षात्
सर्वान् परिग्रहान् । क्रोधलोभादिभिर्भावेर्युक्तो राजसतामसैः ॥४॥
नाशुद्धमाचरेत्तस्माद्भीष्मसन्देहयापनम् । कर्मणा विवरं कुर्वन्
लोकानापुयाच्छ्रमान् ॥ ५ ॥ लोहयुक्तं यथा हेम विपचं न विरा-
जते । तथा पक्ककपायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६ ॥ यय धर्मं
चरेत्तोभात् कामक्रोधावनुप्रवन् । धर्म्यं पथ्यानमाक्रम्य सानुवन्धो
विनश्यति ॥ ७ ॥ शब्दादीन् विषयांस्तस्मान्न संरागादयं ब्रजेत् ।
क्रोधो हर्षो विषादश्च जायते च परस्परत ॥ ८ ॥ पद्मभूतात्मके
देहे मत्वे राजसतामसे । कर्मभिष्टुवते धार्यं कं वा क्रोशति किं
पदम् ॥ ९ ॥ सर्वैरूपरसाद्येषु चङ्गं गच्छन्ति वालिशाः । नाव-
गच्छन्ति विज्ञानादात्मानं धारिण्यं गुणम् ॥ १० ॥ मृण्मयं मरणं
यदमृद्वैव परिलिप्यते । धारिण्योऽयं तुया दृष्टो मदिकारान्

नश्यति ॥ ११ ॥ मधु तैलं पय सर्पिर्भीमानि लवणं गुडं ।
 घान्यानि फलमूलानि मृदिकारा सहाम्भसा ॥ १२ ॥ यद्वत्
 कान्तारमातिष्ठन्नीतसुक्यं समनुव्रजेत । ग्राम्यमाहारमादद्या-
 दस्वादपि हि व्यापनम् ॥ १३ ॥ तद्वत् संसारकान्तारमातिष्ठन्
 श्रमतत्पर । यात्रार्थमृद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ १४ ॥
 सत्यशौचार्जवत्यागैर्वैश्वसा विक्रमेण च । चान्या धृत्या च बुद्ध्या
 च मनसा तपसैव च ॥ १५ ॥ भावान् सर्वानुपावृत्तान् समीक्ष्य
 विषयात्मकान् । शान्तिमिच्छन्नुदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च
 ॥ १६ ॥ सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिता । चक्रवत्
 परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाञ्जन्तवो भयम् ॥ १७ ॥ तस्मात् सम्यक् परी-
 क्षित द्रोषानज्ञानसम्भवान् । अज्ञानप्रभव दुःखमहङ्कारं परि-
 त्यजेत् ॥ १८ ॥ महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तम ।
 त्रैलोक्यं संप्रवरं कर्म अहङ्कारे प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ यथेह नित्यतः
 कालो दृश्यत्यार्त्तवान् गुणान् । तदद्भूतैष्वहङ्कारं विद्यात् कर्म-
 प्रवर्तकम् ॥ २० ॥ सम्मोहक तमो विद्यात् कृष्णमज्ञानसम्भवम् ।
 प्रीतिदुःखनिवहांस्य समस्तास्त्रीनथो गुणान् ॥ २१ ॥ सत्त्वस्य
 रजस्यैव तमसश्च निबोध तान् । प्रसादो हर्षजा प्रीतिरसन्देहो
 धृति र्हृति । एतान् सत्त्वगुणान् विद्याद्विभावाजसतामसान् ॥ २२ ॥
 कामक्रोधो प्रमादश्च लोभमोहौ भय ह्रम । विषादशोकावरति-
 र्मानदर्पाविनार्थता ॥ २३ ॥ द्रोषाणामेवमादीना परीक्ष्य गुरु-
 लाघवम् । विमृषेदात्मसंस्थानमेकीजमनुमन्ततम् ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के द्रोषा मनसा त्यक्ता के बुद्ध्या
 शिथिलीकृता । के पुन पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥ २५ ॥
 केषां बलावलं बुद्ध्या हेतुभिर्विभृदिदुध । एष मे मथयन्तात तन्मे
 ब्रूहि पितामह ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । द्रोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा प्रियुष्यते ।

विनाशयति सम्भूतमयमयमयो यथा । तथाकृतात्मा सद्गुणैर्हीने-
 नश्यति तामसै ॥ २७ ॥ राजस तामसश्चैव शुद्धात्मकमकल्पयम् ।
 तत् सर्वं देहिना बीजं सत्त्वमात्मवत समम् ॥ २८ ॥ तस्मादात्म-
 वता वर्ज्यं रजस्य तम एव च । रजस्तमोभ्या निर्भुक्तं सत्त्वं निर्म-
 लतामिवात् ॥ २९ ॥ अथ वा मन्त्रवद्द्रव्युरात्मादानाय दुष्कृतम् ।
 सैव हेतुरनादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ३० ॥ राजसाधर्म्ययुक्तानि
 कार्याण्यपि समाप्नुते । अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान् सदाथ सेवते
 ॥ ३१ ॥ तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते । हिमाविहा
 राभिरतस्तन्त्रीनिद्राममन्वित ॥ ३२ ॥ सत्त्वस्थः सात्त्विकान्
 भावान् शुद्धान् पश्यति सयित । स देही विमलयोमान् यद-
 विद्याममन्वित ॥ ३३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यातोः
 द्वादशाधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ २१२ ॥

भीष्म उवाच । रजसा साध्यते मोक्षस्तमसा भरतर्षभ ।
 क्रोधलोभौ भय दर्प एतेषा सादनाच्छ्रुति ॥ १ ॥ परम परमा-
 त्मान देवमक्षयमव्ययम् । विद्युमव्यक्तसस्थान विभुं तं देव-
 सत्तमम् ॥ २ ॥ तस्य मायापिनहाद्वा ज्ञानभ्रष्टा विचेतस । मानवा
 ज्ञानसमोहात्तत क्रोध प्रयान्ति वै ॥ ३ ॥ क्रोधात् काममवाप्याथ
 लोभमोहौ च मानवा । मानदर्पादिदृष्टारमदृष्टारात्तत क्रिया
 ॥ ४ ॥ क्रियाभि स्तेजसम्वन्थान् स्तेजाच्छोकमनन्तरम् । सुख-
 दुःखक्रियारम्भाज्जन्माजन्मकृतक्षणा ॥ ५ ॥ जन्मती गर्भवासन्तु
 मुक्रयोऽपि तस्य भवम् । पुरीषमूर्खविच्छेद योगितप्रभवाविलम् ॥ ६ ॥
 तस्याभिभूतस्त्वैर्ब्रह्मस्थानेऽभिपरिप्लवन् । सकारतन्त्रगाद्यन्यस्तव
 बुधेत् घोषित ॥ ७ ॥ प्रवृत्त्या क्षीयन्नास्ता नरा क्षीयन्प्रलक्षणा ।

तस्मादेता विशेषेण न चाभीयुर्विपश्चितः ॥ ८ ॥ कृत्या क्षेता घोर-
 खपा मोहयन्त्यविचक्षणान् । रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां
 सनातनी ॥ ९ ॥ तस्मात्तपोत्सकाद्रागाहीजाप्सायन्ति जन्तवः ।
 स्वदेहजानस्रसंज्ञान् यददृडात् कृमींस्वजेत् । स्वसंज्ञानस्रकां-
 स्तद्वत् स्रुतसंज्ञान् कृमींस्वजेत् ॥ १० ॥ शुक्रतो रसतयैव देहा-
 ष्पायन्ति जन्तवः । स्वभावात् कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान्
 ॥ ११ ॥ रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वञ्च रजसि स्थितम् । ज्ञानाधि-
 द्रितमव्यक्तं बुद्धग्रहकारलक्षणम् ॥ १२ ॥ तद्बीजं देहिनामाहु-
 स्तद्बीजं जीवसंज्ञितम् । कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तनम्
 ॥ १३ ॥ रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव । कर्मगर्भैर्गुणै-
 र्देही गर्भे तदुपलभ्यते ॥ १४ ॥ कर्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्-
 यदिन्द्रियम् । जायते तदहङ्काराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५ ॥ शब्द-
 रागात् श्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः । रूपरागात्तथा चक्षु-
 श्राणं गन्धविकीर्षया ॥ १६ ॥ स्पर्शने त्वक् तथा वायु प्राणापान-
 व्यपान्त्रयः । व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापनम् ॥ १७ ॥
 सञ्जातेर्जायते गात्रैः कर्मजैवर्षाणा वृत । दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यै-
 र्जरः शारीरमानसैः ॥ १८ ॥ दुःखं विद्यादुपादानादमिमानाश्च
 वदन्ते । त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधश्चो विमुच्यते ॥ १९ ॥
 इन्द्रियाणां रजस्येव प्रलयप्रभवानुभौ । परीक्ष्य सञ्चरेद्दिहान्
 यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २० ॥ ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्य-
 तर्पुलम् । होनेथ करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मोत्र

वयोदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥^६

भीष्म उवाच । अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रवक्षुषा ।
तद्विज्ञानाच्चरन्नाजन् प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ १ ॥ सर्वेषामेव
भूतानां पुरुषत्रेष्ठ उच्यते । पुरुषेभ्यो दिवानाद्भर्तृभ्यो मन्त्र-
दर्शिन ॥ २ ॥ सर्वभूतात्मभूतास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । ब्राह्मणा
वेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ॥ ३ ॥ नेत्रहीनो यथा ह्येकः
कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि । ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदो-
ऽधिक्राः ॥ ४ ॥ तांस्तानुपासते धर्मान् धर्मकामा यथागमम् । न
त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ॥ ५ ॥ वाग्देहमनसां शौचं
ज्ञमा सत्यं वृत्तिः श्रुतिः । सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणा-
च्छ्रमान् ॥ ६ ॥ यद्विदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति श्रुतम् । पर-
न्तत् सर्वधर्मैश्चस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ७ ॥ लिङ्गसंयोगहीनं
यत् यद्दृश्यं विवर्जितम् । श्रोत्रेण यवणञ्चैतच्चक्षुषा चैव दर्शनम्
॥ ८ ॥ वाक् सन्नायाप्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्जितम् । बुद्ध्या
चाथवसायीत ब्रह्मचर्यमकल्पयम् ॥ ९ ॥ सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं
प्राप्नुयान्नाध्यमः सुरान् । दिवाग्रो जायते विद्वान् कन्यर्षी वृत्ति-
मास्वितः ॥ १० ॥ सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायन्तव मे शृणु । सं-
प्रवृत्तमुदीर्घं च निगृह्णीयाद्विलो रज ॥ ११ ॥ योषितो न कथा
याव्या न निरीच्या निरश्वराः । कथद्विद्वर्षनादासां दुर्वलाना-
विषेद्रजः ॥ १२ ॥ रागोत्पन्नशरेण कृच्छ्रमङ्घ्रिः प्रविषेदपः ।
मजः स्वप्ने च मनसा विवर्जयेदधमपणम् ॥ १३ ॥ पाप्मानं निर्द्वेषे-
द्विमन्तर्भूतरजोमयम् । ज्ञानयुक्तेन मनसा सन्ततन विषक्षणः
॥ १४ ॥ कुण्ठपामेध्यसंयुक्तं यददच्छिद्रवन्धनम् । तद्वेदगतं
विद्यादात्मानं देहवन्धनम् ॥ १५ ॥ वातपित्तकफाद्रक्तं त्वस्त्रांसं-
स्त्रायुमस्त्रि च । मज्जां देहं पिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणाम्
॥ १६ ॥ इयं विद्याहमन्योऽथ मल्लेन्द्रियगुणावहा । दार्भिः सूक्ष्माः
प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सप्ततम ॥ १७ ॥ एवमेताः पिरानयो

रजोदा दिहसागरम् । तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम्
 ॥ १८ ॥ मध्ये च हृदयस्यैका शिरा तत्र मनोवहा । शुक्रं सङ्कल्पजं
 नृणां सर्वगात्रैर्विसृजति ॥ १९ ॥ सर्वगात्रप्रतापिन्यस्तस्या ह्यनुगताः
 शिराः । तत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्त्यस्तेजसं गुणम् ॥ २० ॥ पच-
 स्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः । शुक्रं निर्मथ्यते तददेहसङ्क-
 ल्पजैः खजैः ॥ २१ ॥ स्वप्नेऽप्येवं यथाभ्येति मनः सङ्कल्पजं रजः ।
 शुक्रं सङ्कल्पजं देहात् सृजत्यस्य मनोवहा ॥ २२ ॥ महधिर्भग-
 वानत्रिविद् तच्छुक्रसम्भवम् । त्रिवीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रिय-
 मुच्यते ॥ २३ ॥ ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसङ्कल्पकारिकाम् । विरागा
 दग्धदोषास्ते नाप्नुयुर्देहसम्भवम् ॥ २४ ॥ गुणानां साम्यमागत्य
 मनसैव मनोवहम् । देहकर्मानुदन् प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥ २५ ॥
 भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजायते । ज्योतिष्मदिरजो नित्यं
 मन्त्रसिद्धं महात्मना ॥ २६ ॥ तस्मात्तदभिघाताय कर्म कुर्व्या-
 दकल्पयम् । रजस्तमसं हित्वेह यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥ २७ ॥
 तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतम् । विपक्वबुद्धिः कालेन
 आदत्ते मानसं बलम् ॥ २८ ॥ स दुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुण-
 बन्धनम् । यथा पश्येत्तथा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णीयाध्यासोऽ
 चतुर्दशधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

भीष्म उवाच । दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
 ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १ ॥ जन्ममृत्यु-
 जरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसह्रमैः । दृष्ट्वैव सततं लोकं घटोन्मीच्याव
 बुद्धिमान् ॥ २ ॥ वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादन्वहङ्गुतः ।
 प्रशान्तो ज्ञानवान् भिक्षुर्निरपेक्षश्चेत् सुखम् ॥ ३ ॥ अथ वा

मनस सङ्ग पश्यन् भूतानुकम्पया । तत्राप्युपेक्षा कुर्वीत ज्ञात्वा
 कर्मफल जगत् ॥ ४ ॥ यत कृत स्याच्छुभं कर्म पाप वा यदि
 वाश्रुते । तस्माच्छुभानि कर्माणि कुत्रादागुबुद्धिकर्मभिः ॥ ५ ॥
 अहिंसा सत्यवचन सर्वभूतेषु चार्जवम् । जमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते
 स सुखी भवेत् ॥ ६ ॥ तस्मात् समाहित बुद्ध्या मनो भूतेषु धार-
 येत् । यश्चैन परम धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ॥ ७ ॥ दृखनि सरण
 वेद् सर्वंश्च स सुखी भवेत् । तस्मात् समाहित बुद्ध्या मनो भूतेषु
 धारयेत् ॥ ८ ॥ नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नावह चिन्तयेदसत् । अथा-
 मोघप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत् ॥ ९ ॥ वाचामोघप्रयासेन
 मनोश्च तत् प्रवर्तते । विवक्षता च सदाकथं धर्मसूक्ष्मविक्षता ॥ १० ॥
 सत्या वाचमहिंसाञ्च वदेद्वनपत्रादिनीम् । कल्पापेतामपरुषा-
 मनृशसामपेशुनाम् ॥ ११ ॥ ईदृगल्पञ्च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ।
 वाक्प्रवहो हि ससारो विरागादग्राहरेद्यदि ॥ १२ ॥ बुद्ध्याप्यनु-
 श्चिंतेन मनसा कर्म तामसम् । रजोभूतैर्हि करणैः कर्माणि प्रति-
 पद्यते ॥ १३ ॥ स दुःख प्राप्य लोकेऽस्मिन्नरकायोपपद्यते । तस्मा-
 द्मनो वाक्यरीरैराचरेद्द्वैतीयमात्मन ॥ १४ ॥ प्रकीर्णमेपभार हि
 यद्वह्यर्थे तदस्युभिः । प्रतिनोमा द्विष्य बुद्ध्या ससारमबुधास्तथा
 ॥ १५ ॥ तानेव च यथा दस्युः क्षिप्त्वा गच्छेच्छिवा द्विषम् । तथा
 रजस्तम कर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात् सुखम् ॥ १६ ॥ निमन्दिग्ध-
 मनीहो वै मुक्त सर्वपरिग्रहे । विविक्तचारी लघ्वायी तपस्वी
 नियतेन्द्रिय ॥ १७ ॥ ज्ञानदग्धपरिष्केप प्रयोगरतिरात्मवान् ।
 निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ॥ १८ ॥ धृतिमानात्मवान्
 बुद्धिं निगच्छीयादमप्यम् । मनो बुद्ध्या निगच्छीयादियथात्मन-
 सात्मन ॥ १९ ॥ निगच्छीतेन्द्रियम्यान्य कुर्वाणस्य मनो तथे ।
 दिवतास्ततः प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तभीश्वरम् ॥ २० ॥ तामि
 ममत्तमनसो घ्नन् तत् सम्यक्प्रापते । एतैदापन्ते सफो ब्रह्मभूयाय

कल्पते ॥ २१ ॥ अथ वा न प्रकाशेत योगतन्त्रैरुपक्रमेत । येन
 तन्त्रयतस्तन्त्रं वृत्तिं स्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २२ ॥ कणकुल्माषपिष्ठा-
 कभाकषावकशक्तव । तथा मूलफल भैक्ष्यं पर्यायेणोपबोजयेत्
 ॥ २३ ॥ आहारनियमश्चैव द्वेषे काले च सास्त्रिकम् । ततः परी-
 च्यानुवर्त्तत ततः प्रवृत्तानुपूर्वकम् ॥ २४ ॥ प्रवृत्तं नोपकन्धेत अने-
 रन्निमिवेन्दयेत् । ज्ञानान्वितं तथा ज्ञानमर्कवत् सम्प्रकाशते ॥ २५ ॥
 ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं व्रीह्योक्तानधितिष्ठति । विज्ञानानुगतं ज्ञान-
 मज्ञानेनोपकृष्यते ॥ २६ ॥ पृथक्त्वात् सप्रयोगाच्च नास्युर्वेद-
 शाश्वतम् । स तथोरपवर्गश्चो वीतरागो विमुच्यते ॥ २७ ॥ वायो-
 ऽतीतो जरामृत्युं जित्वा ब्रह्म सनातनम् । अमृतं तद्वाप्नोति यत्त-
 दक्षरमव्ययम् ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मोऽ

पञ्चदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

भीष्म उवाच । निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।
 निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १ ॥ स्वप्ने हि रजसा
 देही तमसा चाभिभूता । दृष्टान्तरमिवापन्नशरत्यपगतसृष्ट ॥ २ ॥
 ज्ञानाभ्यासाज्जागरणं जिज्ञासार्थमनन्तरम् । विज्ञानाभिनिवेशात्तु
 जागरणनिर्गमं सदा ॥ ३ ॥ तथाह को न्वयं भावः स्वप्ने विषय-
 वानिव । प्रलीनेरिन्द्रियैर्देही वर्त्तते देहवानिव ॥ ४ ॥ अतोच्यते
 यथा ह्येतद्देद योगेश्वरो हरिः । तथैतदुपपन्नायं वर्णयन्ति मह-
 र्णय ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणां यमात् स्वप्नमाह सङ्गतं बुधाः । मनस-
 स्वप्नलीनत्वात्तत्तदाहर्निर्दग्मनम् ॥ ६ ॥ कार्यं व्यासक्तमनस-
 कङ्कल्पो जाग्रतो ह्यपि । तदस्मिनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तदस्मिनोगतम् ॥ ७ ॥
 संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तद्वाप्नुयात् । मनस्यन्तर्हितं सर्वं

वेद् सोत्तमपूरुषः ॥ ८ ॥ गुणानामपि वद्येत कर्मणा चाध्यप-
 ख्यितम् । तत्तच्छृंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ॥ ९ ॥
 ततस्तमुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः । सात्त्विका वा यथा योग-
 मानन्तर्यफलोद्दयम् ॥ १० ॥ ततः पञ्चम्यसबुद्ध्या वातपित्तकफो-
 त्तरान् । रजस्तमोगतैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरत्ययम् ॥ ११ ॥ प्रसन्नै-
 रिन्द्रियैर्यथात् सङ्कल्पयति मानसम् । तत्तत स्वप्नेऽप्युपगते मनो
 दृष्टिनिरोचते ॥ १२ ॥ व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघ्नं मनः ।
 आत्मप्रभावान्तं विद्यात् सर्वा आत्मनि देवता ॥ १३ ॥ मनस्यन्त-
 र्हितं हारं देहमास्थाय मानुषम् । यदात् सदसद्व्यक्तं स्वपितृन्नि-
 न्निर्द्शनम् । सर्वभूतात्मभूतस्थं तमध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४ ॥
 लिप्सेत मनसा यद्य सहल्यादैश्वरं गुणम् । आत्मप्रसादं तं
 विद्यात् सर्वा आत्मनि देवता ॥ १५ ॥ एवं हि तपसा युक्तमर्क-
 वत्तमसं परम् । त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तमसोऽन्ते महेश्वरः ॥ १६ ॥
 तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोऽसुरैस्तम । एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहु-
 र्ज्ञानलक्षणम् ॥ १७ ॥ सत्त्वं रजस्तमयेति देवासुरगुणान् विदुः ।
 सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥ १८ ॥ ब्रह्म तत् परमं
 ज्ञानममृतं ज्योतिरक्षरम् । ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां
 गतिम् ॥ १९ ॥ हेतुमच्छक्यमास्यातुमेतावज्ज्ञानवशुषा । प्रत्या-
 हारेण वा शक्यमक्षरं ब्रह्म वेदितुम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्तधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मैः

षोडशाधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २१६ ॥

वीत् ॥ २ ॥ तत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । नित्तिल-
 लक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३ ॥ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं
 प्रजापतिरथाब्रवीत् । प्रवृत्तिं पुनरावृत्तिर्निवृत्तिं परमा गतिं
 ॥ ४ ॥ तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः । ज्ञानतत्त्वपरो
 नित्यं शुभाशुभानदर्शकः ॥ ५ ॥ तद्देवमेतौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषा-
 वुभौ । अव्यक्तपुरुषाभ्यान्तु यतः स्यादन्यन्नहत्तरम् ॥ ६ ॥ तं
 विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः । अनाद्यन्तावुभावितावलिङ्गी-
 चाप्युभावपि ॥ ७ ॥ उभौ नित्यावविचलौ महद्भ्रूयश्च महत्तरौ ।
 सामान्यमेतदुभयोरेवं सन्न्यद्विशेषणम् ॥ ८ ॥ प्रकृत्या सर्गधर्मिण्या
 तथा त्रिगुणधर्मिया । विपरीतमतो विद्यात् क्षेत्रज्ञस्य खलक्षणम्
 ॥ ९ ॥ प्रकृतेय विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् । अग्राह्यौ पुरु-
 षावेतावलिङ्गत्वात्सहितौ ॥ १० ॥ सयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मजा
 ऋक्षते यथा । करणैः कर्म निवृत्तिं कर्त्ता यद्यद्विच्छेदते । कीर्त्तरते
 शब्दसञ्ज्ञाभिः कोऽहमेपोऽप्यभावेति ॥ ११ ॥ उष्णीषवान् यथा
 वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संव्रतः । सव्रतोऽयं तथा देहो सत्त्वराजस-
 तामसैः ॥ १२ ॥ तस्माच्चतुष्टयं विद्यमेतैर्हेतुभिरावृतम् । यथा-
 संज्ञो ज्ञायः सम्यगन्तकाले न मुञ्चति ॥ १३ ॥ यियं दिव्यामभि-
 प्रेप्सुर्वर्षवाग्भनसा शुचिः । शरीरैरिन्द्रियैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्पतपः
 ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता । सूर्यश्च चन्द्रमा-
 श्चैव भासतस्तपसा दिवि ॥ १५ ॥ प्रकाशस्तपसो ज्ञानं लोके
 सशब्दितं तपः । रजस्तपोघ्नं धृतं कर्म तपसस्ततः खलक्षणम् ॥ १६ ॥
 ब्रह्मधर्ममहिंसा च शरीरं तप उच्यते । वाङ्मनोनियमः सम्यग्-
 मानसं तप उच्यते ॥ १७ ॥ विधिज्ञेभ्यो दिजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं
 विधिष्यते । आहारनियमेनाव्यपाप्मा प्राप्स्यति राजसः ॥ १८ ॥
 वैमनस्यश्च विद्यये यान्त्यस्य करणानि च । तस्मात्तस्मात् मादद्या-
 यावदन्नं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥ अन्तकाले यलोत्कर्षाच्छूनैः कुर्या-

दनातुरः । एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं यदुपपद्यते ॥ २० ॥ रजो-
 वर्ण्योऽप्ययं देही देहवाञ्छुद्भवच्चरेत् । कार्यैरव्याहृतमतिर्वैरा-
 ख्यात् प्रकृतिस्विरः ॥ २१ ॥ आदिहादप्रमादाच्च द्वैदान्तादिप्र-
 मुच्यते । हेतुयुक्तः सदा सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा ॥ २२ ॥ पर-
 प्रत्ययसर्गं तु नियतिर्नानुवर्त्तते । भावान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये
 विपर्ययम् ॥ २३ ॥ धृत्या देहान्धारयन्तो बुद्धिसङ्घिप्रचेतसः ।
 स्थानेभ्यो ह्यसमानाय सूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ २४ ॥ यथागम्यन्न
 गत्वा वै बुद्ध्या तत्रैव बुद्धयते । देहान्त कथिदन्वास्ते भावितात्मा
 निराश्रयम् ॥ २५ ॥ युक्तं धारणया सम्यक् सतः केचिदुपासते ।
 अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युतसंशब्दिताक्षरम् ॥ २६ ॥ अन्तकाले
 ज्ञापामन्ते तपसा दग्धकिल्बिषाः । सर्व एते महात्मानो गच्छन्ति
 परमां गतिम् ॥ २७ ॥ सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा ।
 देहन्तु परम विद्यादिमुक्तमपरिग्रहम् । अन्तरीक्षादन्यतरं धार-
 णासक्तमानसम् ॥ २८ ॥ मर्त्तग्लोकादिमुच्यन्ते विद्यासंसक्तचेतसः ।
 ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ २९ ॥ एवमेकायन
 धर्ममाद्भवेदविदो जनाः । यथाज्ञानमुपासन्तः सर्वे यान्ति परां
 गतिम् ॥ ३० ॥ कषाययोजितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम् । यान्ति
 तेषु परालोकान् विमुच्यन्ते यथावलम् ॥ ३१ ॥ भगवन्तमर्जं
 दिव्यं विष्णुमव्यक्तमंश्रितम् । भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानदत्ता
 निराश्रितः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वात्मस्थं हरिद्वैव न निवर्त्तन्ति तेष्वयथा ।
 प्राप्य तत् परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३३ ॥ एतावद्वैत-
 दिज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च । दृष्ट्यावन्न जगत् सर्वं चक्रवत्
 परिवर्त्तते ॥ ३४ ॥ विमतन्तुयंघ्रैवायमन्तस्थः सर्वतो विभे । दृष्ट्या-
 तन्मुरनायन्तस्तथा देहगतः सदा ॥ ३५ ॥ सूच्या सूत्रं यथा
 वस्त्रे मन्धारयति वायुः । तदत् मन्धारसूत्रं हि दृष्ट्यासूच्या
 निबध्यते ॥ ३६ ॥ विकारं प्रकृतिरैव पुनरुच्यते सनातनम् । यो

यथावद्विजानाति स विद्वान् विमुच्यते ॥ ३७ ॥ प्रकाशं भगवन्-
नेतद्विद्वान् विद्वान् विमुच्यते । भूतानामनुकम्पायं जगद् जगती-
गतिः ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मरे

सप्तदशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

शुद्धिष्ठिर उवाच । केन वृत्तेन वृत्तज्ञ जनको मिथिलाधिप ।
जगाम मोक्षं मोक्षज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
येन वृत्तेन वृत्तज्ञो जगाम सुमहत् सुखम् ॥ २ ॥ जनको जन-
देवस्तु मिथिलायां जनाधिपः । और्ध्वं देहिकधर्माणामासीद्युक्तो
विविन्तने ॥ ३ ॥ तस्य स्र्ज्यतमाचार्या वसन्ति सततं गृहे । दर्श-
यन्तः पृथग्धर्मान्नानापापण्डवासिनः ॥ ४ ॥ स तेषां प्रेत्यभावे च
प्रेत्यजातौ विनियये । आगमस्थः सभूयिष्ठमात्मतत्त्वेन तुष्यति ॥ ५ ॥
तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महासुनिः । परिधावन्मूर्ध्नी कृतस्त्रां
जगाम मिथिलामथ ॥ ६ ॥ सर्वसन्नरासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनि-
यये । सुपर्यवसितार्यश्च निहेन्दो नष्टसंशयः ॥ ७ ॥ ऋषीणा-
माङ्गरेकं य कामाद्भवसितं नृषु । शश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं
सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ यमाङ्गः कपिलं सांख्या परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स भक्त्ये तेन रूपेण विन्नापयति हि स्वयम् ॥ ९ ॥ आसुरैः प्रथमं
शिशुं यमाङ्गश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसह-
स्रिकम् ॥ १० ॥ यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् ।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥ ११ ॥ इष्टसर्वेण संपृष्टो
भूयश्च तपसा सुरिः । चैत्रज्ञेयज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शन ॥ १२ ॥
यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं ग्रहेष्वतेः । आसुरिर्मण्डले तज्जिन्

प्रतिपेदे तद्वच्यम् ॥ १३ ॥ तस्य पञ्चशिख शिष्यो मानुष्या पयसा
 ऋत । ब्राह्मणो कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ॥ १४ ॥
 तस्या पुत्रत्वमागम्य स्त्रिया स पिवति स्तनो । तत स कापिलेयत्वं
 लेभे बुद्धिञ्च नैष्ठिकीम् ॥ १५ ॥ एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य
 सन्धवम् । तस्य तत कापिलेयत्वं सर्वत्रिष्वमनुत्तमम् ॥ १६ ॥
 सामान्य जनक ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम् । उपेत्य यतमाचार्या
 ऋषेयामास हेतुभि ॥ १७ ॥ जनकस्त्वभिसरत्त कापिलेयानु-
 दयनात् । उत्सृज्य यतमाचार्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥ १८ ॥
 पञ्चस्रोतसि निशात पञ्चरात्रविशारद । पञ्चस्र पञ्चकृत पञ्च-
 शुष पञ्चशिख ऋत ॥ १९ ॥

जनक उवाच । यत्तदेकाक्षर ब्रह्म नानारूप प्रदृश्यते । तन्मे
 ब्रूहि द्विजश्रेष्ठ त्वं हि वेत्तान्य तत्त्वत ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । तस्मै परमकल्याय प्रगाथाय च धर्मत ।
 अत्रवीत परम मोक्ष यत्तत साख्येऽभिधेयते ॥ २१ ॥ जाति
 निर्वेदमुक्त्वा स कर्मनिर्वेदमब्रवीत् । कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेद-
 मब्रवीत् ॥ २२ ॥ यदयं धर्मममर्गं कर्मणाह फलोदय । तम-
 नाश्रामिक मोह विनाशि घनमघ्रुवम् ॥ २३ ॥ दृश्यमाने विनाशि
 च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके । आगमात् परमस्तीति द्रुवन्नपि परा-
 जित ॥ २४ ॥ अनात्मा ध्यात्मनो मृत्यु क्षेयो मृत्युर्जनरामय ।
 ध्यात्मान मन्यते मोहात्तदसम्यक् पर मतम् ॥ २५ ॥ अथ चेदेव-
 मप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते । अजरोऽवममृत्युश्च राजासौ मन्यते
 यथा ॥ २६ ॥ अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे । किम-
 धिहाय तद्द्रुवाल्लोकयात्राविनिश्चयम् ॥ २७ ॥ प्रत्यक्षं चेतसो
 मूलं कृतास्तीति च यथोरपि । प्रत्यक्षेणागमो भिन्न कृतान्ती वा न
 किञ्चन ॥ २८ ॥ यत् यत्तनुमानेऽभिन् कृत भाववतोऽपि च ।
 नास्यो जीव शरीरस्य नास्तिकाना मते स्थित ॥ २९ ॥ एतो

वटकणीकाया घृतपाकाधिवासनम् । जाति स्मृतिरयस्कान्त सूर्य-
 कान्तोऽम्बभक्षणम् ॥ ३० ॥ प्रेत्यभूतात्ययश्चैव देवताद्यपयाचनम् ।
 मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चय ॥ ३१ ॥ न त्वेते हेतव-
 सन्ति धि केचिन्मूर्त्तिसंस्थिता । अनर्त्तस्य हि मर्त्तस्य सामान्य
 नोपलभ्यते ॥ ३२ ॥ अविद्या कर्मदृष्ट्या च केचिद्वाद्ग पुनर्भवै ।
 कारण लोभमोहौ तु दोषाणाञ्च निर्वेवणम् ॥ ३३ ॥ अविद्या
 चैवमाद्गर्हि कर्मबीजं तथा कृतम् । दृष्ट्या सजनन खेह एव तेषां
 पुनर्भव ॥ ३४ ॥ तस्मिन् गूढे च दग्धे च भिन्ने मरणधर्मिणि ।
 अन्योऽस्माञ्जायते देहस्तमाद्ग सत्त्वसत्त्वयम् ॥ ३५ ॥ यदा सत्त्व
 पतञ्चान्यो जातित शुभतीर्ष्यत । कथमस्मिन् स इत्येव सम्बन्ध
 स्यादसहितम् ॥ ३६ ॥ एव सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलै ।
 यदस्याचरित कर्म सर्वमन्यत प्रपद्यते ॥ ३७ ॥ अपि ह्ययमिहैवान्यै
 प्राक्कृतैर्दुःखितो भवेत् । सुखितो दुःखितो वापि दृश्यादृश्यविनि-
 र्णय ॥ ३८ ॥ तथा हि मुषलैर्हृन्त्यु शरीर तत् पुनर्भवेत् । पृथग्
 ज्ञान यदन्यच्च धेनैतन्नोपपद्यते ॥ ३९ ॥ ऋतुसवत्सरौ तिष्ठ
 शीतोष्णौ च प्रियाप्रिये । यथातीतानि पश्यन्ति तादृश सत्त्व-
 सत्त्वय । ४० ॥ जरयाभिपरीतस्य मृत्पुना च विनाशिनः । दुर्बलं
 दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि मनो वायु
 शोणित मासमस्त्रि च । आनुपूर्वा विनश्यन्ति स्कन्धातुसपयान्ति
 च ॥ ४२ ॥ लौक्यावाविधातश्च दानधर्मफलागमे । तद्वच्च वेद-
 यद्वाच व्यवहाराय लौकिका ॥ ४३ ॥ इति सम्यङ्जनस्येत वहव
 सन्ति हेतव । एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित् प्रतिदृश्यत ॥ ४४ ॥
 तेषा विमपतामेव तत्तत् समभिधावताम् । क्वचिन्निविशते बुद्धि
 स्तत्र जीर्णमिति वृत्तवत् ॥ ४५ ॥ एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिता सर्व-
 जन्तव । आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ४६ ॥ अथा-
 स्तथात्यन्तसुखावहाय लिपमन्त एते वहवो विशुक्ता । महत्सव

दुःखमनुप्रपन्ना हित्वाभिधं मृत्युवधं प्रयान्ति ॥ ४० ॥ विनाशिनो
 ह्यध्रुवजीवितस्य किं बन्धुभिर्भिन्नपरिग्रहैश्च । विहाय यो गच्छति
 सर्वमेव ह्यथेन गत्वा न निवर्त्तते च ॥ ४८ ॥ भूव्योमतोऽयानल-
 वायवोऽपि सदा शरीरं प्रतिपालयन्ति । इतीदमालक्ष्य रतिः
 कुतो भवेदिनाशिनोऽप्यस्य न शर्मं विद्यते ॥ ४९ ॥ इदमनुपधि-
 वाक्यमच्छुर्ल, परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् । नरपातरभिवीक्ष्य
 विस्मितः पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखवाक्ये
 अष्टादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

भीष्म उवाच । जनको जनदेवस्तु आपितः परमर्षिणा ।
 पुनरेवानुपप्रच्छ साम्भराथे भवाभवौ ॥ १ ॥

जनक उवाच । भगवन् यदि न प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित् ।
 एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ २ ॥ सर्वमुच्छेद-
 निष्ठं स्यात् पश्य चैतद्विजोत्तम । अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विषेधं
 करिष्यति ॥ ३ ॥ असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिशु । कस्मै
 क्रियेत कल्पेऽत निश्चय कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । तंमसाहि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम् ।
 पुनः प्रथमयन् वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ उच्छेदनिष्ठा
 नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते । अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रिय-
 चेतसाम् । वर्त्तते पृथगन्योऽन्यमप्यपायित्य कर्मसु ॥ ६ ॥ घातवः
 पञ्चधा तोर्यं खं वायुर्च्योतिषो घरा । ते ह्यभावेन तिष्ठन्ति विमु-
 च्यन्ते ह्यभावेनः ॥ ७ ॥ आकारं वायुरुष्मा च स्नेहो यथापि
 पाण्डिवः । एष पञ्चसमाहारः शरीरमपि नैकधा ॥ ८ ॥ ज्ञान-
 मुष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः । इन्द्रियाणीन्द्रियाण्यांश्च

स्वभावश्चेतना मन । प्राणापानो विकारश्च घातवयाश्च निश्चिताः
 ॥ ८ ॥ अदणं स्वर्गं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च । इन्द्रियाणीष्वि
 पञ्चैते चित्तपूर्वं गता गुणा ॥ १० ॥ तत्र विज्ञानसयुक्ता द्विविधा
 चेतना ध्रुवा । सुखदुःखेति यामाङ्गरदुःखामसुखेति च ॥ ११ ॥
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धश्च भूतयः । एते चामरणात् पञ्च
 पङ्क्त्युणा ज्ञानसिद्धये ॥ १२ ॥ तेषु कर्मनिर्गम्य सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः ।
 तमाहुः परमशुक्रबुद्धिरित्यव्ययं महतः ॥ १३ ॥ इमं गुणसमा-
 हारमात्मभावेन पश्यत । असम्यग्दर्शनैर्हे, खमनन्त नोपशाम्यति
 ॥ १४ ॥ अनात्मोति च यद्दृष्टतेनाह न ममेत्यपि । वर्तते किम-
 धिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसन्ति ॥ १५ ॥ तत्र सम्यग्बधो नाम त्याग-
 शास्त्रमनुत्तमम् । शृणु यत्तव मोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥ १६ ॥
 त्याग एव हि सर्वथा युक्तानामपि कर्मणाम् । नित्यं मिथ्याविनी-
 तानां क्लेशो दुःखबन्धो मतः ॥ १७ ॥ द्रव्यत्यागी तु कर्माणि भोग-
 त्यागी व्रतान्यपि । सुखत्यागी तपोयोग सर्वत्यागी समापना ॥ १८ ॥
 तस्य मार्गोऽयमद्वैतः सर्वत्यागस्य दर्शितः । विप्रहाणाय दुःखस्य
 दुर्गतिस्त्वन्यथा भवेत् ॥ १९ ॥ पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा मनःषष्ठानि
 चेतसि । बलषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ २० ॥ हस्तौ
 कर्मेन्द्रियश्रेयमथ पादौ गतीन्द्रियम् । प्रजनानन्दयो श्रेफो
 विसर्गपायुरिन्द्रियम् ॥ २१ ॥ वाक् च शब्दविशेषार्थमिति पञ्चा-
 न्वितं विदुः । एवमेकादशैतानि बुद्ध्याशु विदुर्लेखनम् ॥ २२ ॥
 कर्माणि शब्दश्च चित्तञ्च त्रयं अवर्णसग्रहे । तथा स्वर्गं तथा रूपे
 तथैव रसगन्धयो ॥ २३ ॥ एवं पञ्चत्रिकाञ्चैते गुणास्तदुपलब्धये ।
 येनायं त्रिविधो भावः पर्यायात् समुपस्थितः ॥ २४ ॥ सात्त्विको
 राजसश्चापि तामसश्चापि ते त्रयः । त्रिविधा वेदना येषु प्रसृता
 सर्वसाधना ॥ २५ ॥ प्रहर्षं प्रीतिरानन्दसुखसंशान्तचित्तता ।
 अकृतचित्तकृतसिद्धा चित्ततः सात्त्विको गुणः ॥ २६ ॥ अतुष्टि-

परितापश्च शोको लोभस्तयाद्यमा । लिङ्गानि रजसस्तानि दृग्मन्ते
हेत्वहेतुन ॥ २० ॥ अविवेकस्तथा मोह प्रमाद स्वप्रतन्विता ।
कथञ्चिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणा ॥ ८ ॥ अत्र यत
प्रीतिसयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । वर्तते सात्त्विको भाव इत्य-
पेक्षेत तत्तथा ॥ २९ ॥ यत्त्वसन्तोषसयुक्तमप्रीतिकरमात्मन ।
प्रवृत्तं रज इत्येव ततस्तदपि चिन्तयेत् ॥ ३० ॥ अथ यत्कीर्ण-
सयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपचार-
येत् ॥ ३१ ॥ श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं शब्दं श्रोत्रं समाश्रितं ।
नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ३२ ॥ एव त्वक्चक्षुषी
त्रिधा नासिका चेति पञ्चमी । सर्गं रूपं रसे गन्धे तानि चेतो
मनश्च तत् ॥ ३३ ॥ स्वकर्मयुगपद्भावी द्रव्यस्वेतेषु तिष्ठति । चित्तं
मेकादशं विद्धि बुद्धिर्दादृशमी भवेत् ॥ ३४ ॥ तेषामयुगपद्भावे
उच्छेदो नास्ति तामसः । आस्थितो युगपद्भावी व्यवहारः स
लौकिकः । इन्द्रियाण्यपि सूक्ष्माणि दृष्ट्वा पूर्वश्रुतागमात् । चित्तं
यन्नामुपर्येति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥ ३५ ॥ यत्तमोपहतं चित्तं
माशु संहारमध्रुवम् । करोत्युपरमं काये तदाद्भस्तामसं बुधा
॥ ३७ ॥ यद्यदागमसयुक्तं न कृच्छ्रमनुशाम्यति । अथ तत्राप्युपा-
दत्ते तमाऽव्यक्तमिहानृतम् ॥ ३८ ॥ एवमेव प्रसख्यातं स्वकर्म
प्रत्ययो गुणः । कथञ्चिदर्थे सम्यक् केषाञ्चिद्भावा निवर्तते ॥ ३९ ॥
एतदाद्भं समाचारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः । स्थितो मनसि यो
भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ४० ॥ एव सति क उच्छेदं प्राप्नुवती
वा कथं भवेत् । स्वभावादर्थमानेषु सर्वभूतेषु हतुत ॥ ४१ ॥
यथार्थवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च । नदाय ता नियच्छन्ति
तादृशं सत्त्वसत्त्वम् ॥ ४२ ॥ एव सति कृतं सद्भा प्रेत्यभावे पुन-
र्भवेत् । प्रतिसमिञ्चिते जीवे गृह्यमाणो च सर्वतः ॥ ४३ ॥ इमाञ्च
यो वेद विभोऽनुबुद्धिमात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः । न लिप्यते

कर्मफलैरनिष्टै पत्रं विसस्येव जलेन सिक्तम् ॥ ४४ ॥ दृष्टैर्हि
 पाशैर्बद्धभिर्विमुक्त प्रजानिमित्तरपि दैवतैश्च । यदा ह्यसौ सुखं
 दुःखे जहाति मुक्तस्तदाग्रा गतिमेत्यलिङ्ग ॥ ४५ ॥ श्रुतिप्रमाणा-
 गनमद्गलैश्च शीते जरामृत्युभयादभीत । क्षीणे च पुण्ये विगते च
 पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे । अलेपमाकाशमलिङ्गमेवं-
 नास्थाय पश्यन्ति महत्त्वशक्ता ॥ ४६ ॥ यथोर्खनाभि परिवर्त-
 नानस्तन्तुच्छये तिष्ठति पात्यमान । तथा विमुक्त प्रजहाति दुःख
 विध्वंसते लोष्ट द्रवाद्विमृच्छेत् ॥ ४७ ॥ यथा रुद्ध शृङ्गमघो
 घुराण हित्वा त्वच वायुरगो यथा च । विहाय गच्छत्यनवेक्ष-
 माणस्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ॥ ४८ ॥ द्रुम यथा वायु-
 दके पतन्त्यमुतसृज्य पक्षी निपतत्यसक्त । तथा ह्यसौ सुखदुःखे
 विहाय मुक्त पराद्वर्गाङ्गतिमेत्यलिङ्ग ॥ ४९ ॥ अपि च भवति
 मैथिलेन गीत नगरमुपाहितमग्निनाभिवीच्य । न खलु मम हि
 दृष्टतेऽत्र किञ्चित् स्वयमिदमाह किल स भूमिपाल ॥ ५० ॥ इद-
 ममृतपदं निगम्य राजा स्वयमिह पद्मशिखिन भाष्यमाणम् । निखि-
 लमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थं परमसुखी विजहार वीतशोक ॥ ५१ ॥
 इमं हि यः पठति विमोक्षनिश्चयं नहीपते सततमवेक्षते तथा ।
 उपद्रवान्नामुभवत्यदुःखितः प्रमुच्यते कपिलमिवेत्य मैथिल ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पद्मशिखवाक्ये

जनविशल्याधिकद्विप्रतोऽध्याय ॥ २१९ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । वि कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन् दुःख-
 माप्नुयात् । वि कुर्वन् निर्भयो लोके सिद्धयति भारत ॥ १ ॥

नाज उवाच । दममेव प्रपद्यन्ति दृष्ट्वा श्रुतिप्रमाधय ।

सर्वेषामेव वर्सानां ब्राह्मणस्य विधिमत ॥ २ ॥ नादान्तस्य क्रिया-
 सिद्धिर्यथावदुपपद्यते । क्रिया तपश्च सत्यञ्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितम्
 ॥ ३ ॥ दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रं दम उच्यते । विषाम्ना निर्भयो
 दान्तं पुरुषो विन्दते महत् ॥ ४ ॥ सुखं दान्तं प्रश्वपिति सुखञ्च
 प्रतिबुध्यते । सुखं लोके विपर्येति मनश्चाप्य प्रसीदति ॥ ५ ॥
 तेजो दमेन धियते तन्न तीक्ष्णोऽधिगच्छति । अमित्राश्च वञ्चन्वित्य
 पृथगात्मनि पश्यति ॥ ६ ॥ क्रव्याद्भ्रू इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा
 भयम् । तथा विप्रतिषेधार्थं राजा षट् स्वयम्भुवा ॥ ७ ॥ आय-
 मेषु च सर्वेषु दम एव विधिष्यते । यच्च तेषु फलं धर्मं भूयो दान्ते
 तदुच्यते ॥ ८ ॥ तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुद्रयो दम ।
 अकार्षण्यमसरश्च सन्तोष अह्वानता ॥ ९ ॥ अक्रोध आर्ज्व-
 नित्यं नातिवादोऽभिमानिता । गुरुपूजानसूया च दया भूतेष्वपै-
 शुनम् ॥ १० ॥ जनवादमृपात्रादस्तुतिनिन्दाविवर्जनम् । साधु-
 कामश्च सृष्टयेन्नायति प्रत्ययेषु च ॥ ११ ॥ अवैरकृतं रूपचारः
 समो निन्दाप्रशंसयो । सुव्रत्तं श्रीलसम्पन्नं प्रसन्नात्मात्मवान् प्रभु-
 ॥ १२ ॥ प्राप्य लोके च मत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति । दुर्गमं
 सर्वभूतानां प्रापयन्मोदते सुखी ॥ १३ ॥ सर्वभूतहिते युक्तो न ना-
 यो हिपते जनम् । महाद्भ्रू इवाज्ञोभ्यः प्रशालय प्रसीदति ॥ १४ ॥
 अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यत । नमस्य सर्वभूतानां
 दान्तो भवति बुद्धिमान् ॥ १५ ॥ न हृष्यति महत्पर्ये व्यसने च न
 शोचति । सर्वैः परिमितप्रश्नं स दान्तो हिज उच्यते ॥ १६ ॥
 कर्मभिः श्रुतसम्पन्नं सद्गिराचरितं शुचि । सदैव दमसयुक्त-
 स्तस्य भुङ्क्ते महाफलम् ॥ १७ ॥ अनसूया क्षमा शान्ति-
 सन्तोष प्रियवादिता । सत्यं दानमनायासो नैव मार्गो दुरात्म-
 नाम् ॥ १८ ॥ कामक्रोधौ च लोभश्च परस्पर्षा विवर्जना । काम-
 क्रोधौ वगैः कृत्वा ब्रह्मणारी जितेन्द्रिय ॥ १९ ॥ विक्रम्य धीरे

तपसि ब्राह्मण शंसितव्रत । कालाकाङ्क्षी चरेत्क्षोकान्निरपाय
दूवात्मवान् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि द्दमप्रशंसाया
विश्वत्यधिकहिमतोऽध्याय ॥ २२० ॥

युधिष्ठिर उवाच । हिजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हवि ।
अन्नं ब्राह्मणकामाव कथमेतत् पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जाना कार्यकारिण ।
वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं तप इत्याहुरूपवासं पृथग्जना ।
एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जना ।
आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत् मना मतम् ॥ ४ ॥ त्यागश्च सन्नति-
श्चैव शिष्यते तप उत्तमम् । सद्गोपवासी च भवेत् ब्रह्मचारी सदा
भवेत् ॥ ५ ॥ मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो दैवतश्च सदा भवेत् ।
कुटुम्बिको धर्मकाम सदा स्वप्रथ भारते ॥ ६ ॥ अमासादी सदा
च स्यात् पवित्रश्च सदा भवेत् । अमृताग्नी सदा च स्यात् देवता-
तिथिपूजक ॥ ७ ॥ विषमाग्नी सदा च स्यात् सदा चैवातिथि-
व्रत । अहधान सदा च स्याद्दैवतहिजपूजक ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं सद्गोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं
भवेत् । विषमाग्नी कथञ्च स्यात् सदा चैवातिथिव्रत ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । अन्तरा प्रातराशञ्च सायमाशन्तश्चैव च ।
सद्गोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुन ॥ १० ॥ भार्या
गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति वै हिज- । ऋतवादी भवेन्नित्यं
ज्ञाननित्यश्च यो नर ॥ ११ ॥ न भक्षयेद्दृश्यानासमासाग्नी भव-

त्वयि । दाननिष्पन्नं पवित्रं च अस्वप्नं दिवास्वप्नं ॥ १२ ॥ भृत्या-
 तिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवतसु सदा नरः । अमृतं केवलं भुङ्क्ते
 इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवतसु नाम्नानः सततं यस्तु
 वै दिवः । अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४ ॥ देव-
 तास्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह । अवशिष्टन्तु योऽन्नाति
 तमाहुर्विषसाग्निना ॥ १५ ॥ तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सद्ने ब्रह्मणा
 सह । उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति द्विवीक्ष्यः ॥ १६ ॥
 देवताभिश्च यी सार्द्धं पितृभ्योपभुञ्जते । रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां
 गतिरमुत्तमा ॥ १७ ॥

इति शान्तिपर्वण मोक्षधर्मपर्वण अमृतप्राप्तिके

एकविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन् शुभं वा यदि
 वाशुभम् । पुरुषं योजयत्येव फलयोरीन भाग्यत ॥ १ ॥ कर्त्तास्ति
 तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः । एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्त्वः
 श्रोतुं पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 प्रजादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ असक्तं घूतपाप्मानं
 कुले जातं बद्धश्रुतम् । अस्तव्यमनहङ्कारं सत्त्वस्य समये रतम् ॥ ४ ॥
 तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवेशनम् । चराचराणां भूतानां
 विदितप्रभवाप्ययम् ॥ ५ ॥ अक्रुदन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च ।
 काञ्चने वाथ लोष्टे वा उभयोः समदर्शनम् ॥ ६ ॥ आत्मानि ये यसि
 शाने क्षीर निश्चितनिसयम् । परावरश्च भूताना सर्वशं सर्वदर्श-
 नम् ॥ ७ ॥ यत्र प्रजादमासीनमेकान्ते संवतेन्द्रियम् । बुभुक्षा-
 मानस्तत्प्रश्नामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ ये कश्चित् समतो लोके

गुणैः स्यात् पुरुषो नृप । भवत्यनपगान् सर्वास्तान् गुणान् कुरुवा-
महे ॥ ९ ॥ अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह । आत्मानं
मन्यमानः सन् श्रेयः किमिह मन्यसे ॥ १० ॥ बहू पाशैश्चत
स्थानाद्विप्रता वयमागतः । श्रिया विहीनः प्रह्लादः शोचितव्ये न
शोचसि ॥ ११ ॥ प्रज्ञालाभात्तु देतेय उताहो घृतिमत्तवा ।
प्रह्लादः सुखरूपोऽसि पश्य व्यसनमात्मनः ॥ १२ ॥ इति सञ्जी-
वितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः । उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्वः
प्रज्ञामनुवर्षयन् ॥ १३ ॥

प्रह्लाद उवाच । प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च भूतानां यो न बुध्यते ।
तस्य स्तम्भो भवेदाख्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यत ॥ १४ ॥ स्वभावात्
सम्प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च । सर्वे भावास्तथाभावाः पुरुषार्थे
न विद्यते ॥ १५ ॥ पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चित् कारकः ।
स्वयं न कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेद्विह ॥ १६ ॥ यस्तु कर्तार
मात्मानं मन्यते साध्वसाधु वा । तस्य दोषवती प्रज्ञा अतस्त्वश्रेति
मे मतिः ॥ १७ ॥ यदि स्यात् पुरुषः कर्ता शक्रात्मयेयसे ध्रुवम् ।
चारश्चास्तस्य सिद्धेशुर्न तु जातु पराभवेत् ॥ १८ ॥ अनिष्टस्य
हि निर्वृत्तनिर्वृत्तिः प्रियस्य च । लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थ-
स्ततः कुत ॥ १९ ॥ अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसम्भृत्तिमेव च ।
अप्रयत्नेन पश्यामः केवलित्ततः स्वभावात् ॥ २० ॥ प्रतिरूपतरा
केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिमत्तराः । विरूपीभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना
धनागममः ॥ २१ ॥ स्वभावप्रेरिता सर्वे निविशन्ते गुणा यदा ।
शुभाशुभास्तदा तत्र कस्य विमानकारणम् ॥ २२ ॥ स्वभावाद्देव
तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः । आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा मम नास्ति
ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥ वर्मजन्तिह मन्यन्ते फलयागः शुभाशुभम् ।
कर्मणा विषयः कृतस्त्वमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४ ॥ यया वेद्यो
वश्विद्रोहः वायसा ह्यतः । एव सर्वाण्य कर्माणि स्वभावस्यैव

लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥ विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं पराम् ।
 तस्य स्तम्भो भवेदाख्यानास्ति स्तम्भोऽनुपश्यत ॥ २६ ॥ स्वभाव-
 भाविनो भावान् सर्वानेवेह निश्चयात् । बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो
 वा किं करिष्यति ॥ २७ ॥ वेद धर्मविधि कृत्स्न भूतानाद्याप्य
 नित्यताम् । तस्माच्छुक्र न योषामि सर्वे ह्येवेदमन्तवत ॥ २८ ॥
 निर्ममो निरहङ्कारो निराशीर्मुक्तबन्धन । स्वस्थो व्यपेत पश्यामि
 भूताना प्रभवाप्यथो ॥ २९ ॥ कृतप्रश्नस्य दान्तस्य विद्वत्स्य निरा-
 शिष्य । नायासो विद्यते शक्र पश्यती लोकविद्यया ॥ ३० ॥ प्रकृतौ
 च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे । हेष्टारश्च न पश्यामि यो
 मामद्य ममायते ॥ ३१ ॥ नोहे नावाङ् न तीर्थे च न क्वचिच्छुक्र
 कामये । न हि श्रेये न विज्ञाने न ज्ञाने धर्मं विद्यते ॥ ३२ ॥

शक्र उवाच । येनैषा लभ्यते प्रशा येन शान्तिरवाप्यत ।
 प्रब्रूहि तदुपाय मे सम्यक् प्रज्ञाद घृच्छत ॥ ३३ ॥

प्रज्ञाद उवाच । शार्ङ्गवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया । ब्रह्म
 शुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत् ॥ ३४ ॥ स्वभावाल्लभते प्रशा
 शान्तिमेति स्वभावत । स्वभावादेव तत सर्वं यत्किञ्चिदनुपश्यसि
 ॥ ३५ ॥ इतुःको दैत्यपतिनामक्रो विक्रयमागमत् । प्रीतिमाद्य
 तदा राजंस्तदाकथं प्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ स तदाभ्यर्च्य दैतेन्द्रं
 वैशोक्यपतिरीश्वर । असुरेन्द्रमुपामन्त्र्य जगाम स्व निवे-
 यनम् ॥ ३७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रप्रज्ञादसवादे
 द्वाविंशत्यधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ २२२ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । यथा बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टयोर्विचरे-
 त्कर्मिणः । कालदण्डविनिष्पिष्टस्तप्ते ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्यदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
 वासवस्य च सवाद बले^{वै}रोचनस्य च ॥ २ ॥ पितामहमुपागम्य
 प्रणिपत्य कृताञ्जलि । सर्वानेवासुरान् जित्वा बलि पप्रच्छ वासव
 ॥ ३ ॥ यस्य स ददतो वित्त न कदाचन हीयते । त बलिं
 नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्षु मे बलिम् ॥ ४ ॥ स वायुर्वरुणश्चैव स
 रवि स च चन्द्रमा । सोऽग्निस्तपति भूतानि जलञ्च स भवतुगत ।
 त बलि नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्षु मे बलिम् ॥ ५ ॥ स एव
 क्ष्मस्तमयते स स विद्योतते दिग्म । स वर्पति स सर्वाणि यथा
 कालमतन्द्रित । त बलि नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्षु मे बलिम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच । नैतत्ते साधु मघवन् यदेनमनुपृच्छसि । पृष्टस्तु
 नानृत ब्रूयात्तस्माद्दृश्यामि ते बलिम् ॥ ७ ॥ उष्ट्रेषु यदि वा गोषु
 खरेष्वग्नेषु वा पुन । वरिष्ठो भविता जन्तु शून्यागारे शची-
 पते ॥ ८ ॥

शक्र उवाच । यदि स बलिना ब्रह्मन् शून्यागारे समेवि-
 वान् । हन्यामेन न वा हन्या तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच । मा स शक्र बलि हिंसिर्न बलिर्बधमर्हति ।
 न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काश्यपा ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तो भगवता महेन्द्र पृथिवीन्तदा ।
 चचारैरावतस्कन्धमधिरुद्ध श्रिया हत ॥ ११ ॥ ततो ददर्श स
 बलि खरवेगेन सहतम् । यथाख्यात भगवता शून्यागारे कृता
 लयम् ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । खरयोनिमनुप्राप्तस्तुपभक्ष्योऽसि दानव । इय
 ते योनिरधमा शोचस्याहा न शोचसि ॥ १३ ॥ अदृष्ट वत पश्यामि
 दिग्घता वयमागतम् । श्रिया विहीन मित्रैश्च भ्रष्टवीर्यपराक्रमम्
 ॥ १४ ॥ यत्तद्यानसहस्रैस्त्व आतिभि परिवारित । लोकान्
 प्रतापयन् सर्वान् यास्यस्यन्नवितर्कवन् ॥ १५ ॥ तन्मुखाश्चैव दैतेया

व्यतिष्ठंस्तव शासने । अङ्गुष्ठपद्म्या च मही तवैश्वर्यं वभूव ह ।
 इदञ्च तेऽद्य व्यसन शोचस्याहो न शोचसि ॥ १६ ॥ यदातिष्ठ
 समुद्रस्य पूङ्गुले विलेखिहन् । ज्ञातिभ्यो विभजन वित्तं तदासीत्ते
 मन कथम् ॥ १७ ॥ यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्ह्यवयोधित ।
 केहनि वर्षपूगानि विहारे दीध्यत त्रिधा ॥ १८ ॥ सर्वाः पुष्कर-
 मालिन्य सर्वा काञ्चनसप्रभा । कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवे-
 श्वर ॥ १९ ॥ ह्वयं तवासीत् सुमहत् सौवर्गं रत्नभूषितम् ।
 ननृतुस्तत्र गन्धर्वा पट् सहस्राणि सप्रधा ॥ २० ॥ यूपस्तवासीत्
 सुमहान् यजत सर्वकाञ्चन । यदादद् सहस्राणि अयुताना गवा
 दध । अनन्तर सहस्राणि तदार्गीर्हैत्य का मति ॥ २१ ॥ यदा
 च पृथिवीं सर्वा यजमानोऽनुपर्यगा । शम्याक्षेपेन विधिना तदा-
 सीत् किन्तु ते हृदि ॥ २२ ॥ न ते पश्यामि भङ्गार न ह्वय व्यजने
 न च । ब्रह्मदत्तञ्च ते माल्य न पश्याम्यसुराधिप ॥ २३ ॥

बलिर्वाधः । न ल पश्यामि भङ्गार न ह्वय व्यजने न च ।
 ब्रह्मदत्ताञ्च मे माला न त्व द्रक्ष्यामि वामव ॥ २४ ॥ गुहाया निहि-
 तानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि । यदा मे भविता कालस्तदा त्व
 तानि द्रक्ष्यामि ॥ २५ ॥ न त्वेतदनुत्तरुपन्ते यमसो वा कुलस्य वा ।
 समुद्रार्थोऽसमुद्रार्थं यन्मा क्रत्यतुमिच्छसि ॥ २६ ॥ न हि दु खेषु
 शोचन्ते न प्रहृष्यन्ति चर्हिषु । कृतप्रज्ञा ज्ञानवृत्ता ज्ञान्ता मन्तो
 मनीषिण ॥ २७ ॥ त्वन्तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरन्दर विवक्ष्यसे ।
 यदाहमिव भावी स्यास्तदा नैव वदियसि ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिप्राप्तवसधादि

त्रयोविंशत्यधिकरुद्रिमताऽध्यायः ॥ २२३ ॥

भीष्म उवाच । पनरेव तु त शक्र प्रहमन्निदमन्नवीत् ।
नि श्रुमन्त यथा नाग प्रव्याहाराय भारत ॥ १ ॥

शक्र उवाच । यत्तद्यानसहस्रेण श्रातिभि परिवारित ।
लोकान् प्रतापयन् सर्वान् यास्यन्मानवितर्कयन् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा सुहृ-
पणास्त्रेणामवस्थामात्मनो दले । श्रातिमिवपरित्यक्त शोचस्याहो
न शोचसि ॥ ३ ॥ प्रीति प्राप्यातुला पूर्वं लोकायात्मवशे स्थितान् ।
विनिपातमिम वाञ्छ शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४ ॥

वल्किरुवाच । अनित्यमुपलभ्येह कालपर्यायधर्मत । तस्मा-
च्छुद्ध न शोचामि सर्वं श्चेवेदमन्तवत ॥ ५ ॥ अन्तवन्त इमे दिव्या
भूतानाश्च सुराधिप । तेन शक्र न शोचामि नापराधादिह मम ॥ ६ ॥
जीवितश्च शरीरश्च जात्यैव सह जायते । उभे सह विवर्द्धते उभे
सह विनश्यत ॥ ७ ॥ न ह्रीदृशमह भावमवश प्राप्य केवलम् ।
यदेवमभिजानामि का व्यथा मे विजानत ॥ ८ ॥ भूताना निधन
निष्ठा श्लोतशामिव सागर । नैतत् सम्यग्बिजानन्तो नरा सुद्यन्ति
वचभृक् ॥ ९ ॥ ये त्वेव नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणा । ते
कृच्छ्र प्राप्य शीदन्ति बुद्धिर्येषा प्रणश्यति ॥ १० ॥ बुद्धिशाभास्तु
पुरुष सर्वन्तुदति क्लिप्तियम् । विपाप्सा लभते सत्त्व सत्त्वस्य भङ्ग
शीदति ॥ ११ ॥ ततस्तु ये निवर्त्तन्ते जायन्ते वा पुन पुन ।
कृपणा परितप्यन्ते तैरर्थैरभिचोदिता ॥ १२ ॥ अयंसिद्धिमनर्षश्च
जीवित मरण तथा । सुखदुःखफलश्चैव न हेमि न च कामये
॥ १३ ॥ हत हन्ति हतो ह्येव चो नरो हन्ति कञ्चन । उभौ तौ
न विजानीतो यश्च हन्ति हतश्च य ॥ १४ ॥ हत्वा जित्वा च मध-
वन् व कथित पुरुषायते । अकर्त्ता ह्येव भवति कर्त्ता ह्येव करोति
तत् ॥ १५ ॥ को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवायुभो । कृत हि
तत् कृतैरेव कर्त्ता तस्यापि चापर ॥ १६ ॥ पृथिवी ज्योतिराकाश
माषो वायुश्च पञ्चम । एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ॥ १७ ॥

महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान् दुर्बलश्च यः । दर्शनीयो विद्वपश्च
सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ १८ ॥ सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन
तेजसा । तस्मिन् कालवशंप्राप्ते का व्यथा मे विज्ञानतः ॥ १९ ॥
दग्धमेवानुदहति दहतमेवानुदहन्यते । नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं
लभते नरः ॥ २० ॥ नास्य हीप कुतः पारो नावारः सम्पृह्यन्ते ।
नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ॥ २१ ॥ यदि मे
पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् । स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोध-
श्चैव शचीपते ॥ २२ ॥ तुषभक्षन्तु मा श्लाघा प्रविविक्तजने गृहे ।
विभ्रतं गार्हभं रूपमागत्य परिगर्हसे ॥ २३ ॥ इच्छन्तं विकुर्व्यां
हि रूपानि बहुधात्मन । विभीषणानि यानीक्ष्य पलायिष्या-
स्वमेव मे ॥ २४ ॥ काल सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ।
कालेन विहितं सर्वं मा कृथा शक्र पौत्रपम् ॥ २५ ॥ पुरा सर्वं
प्रव्यथितं मयि क्रुद्धे पुरन्दर । श्वैमि जस्य लोकस्य धर्मं शक्र
सनातनम् ॥ २६ ॥ त्वमप्येवमवेक्षस्व मात्मना विन्मय गम । प्रभ-
वय प्रभावय नात्मसस्य कदाचन ॥ २७ ॥ कौमारमिव ते चित्तं
तथैवाद्य यथा पुरा । समवेक्षस्व मधवन् बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम्
॥ २८ ॥ देहा सनुष्या पितरो गन्धर्वोरगराक्षसा । यासन् सर्वे
मम वशे तत् सर्वं वित्य वासव ॥ २९ ॥ नमस्तस्यै दिव्योऽप्यस्तु वसुधा
वैरोचनो बलि । इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमोहिता ॥ ३० ॥
नाहं तदनुयाचामि नात्मभ्रंशं शचीपते । एवं मे निश्चिता बुद्धिः
यास्तुस्तिष्ठाम्यर्हं यमे ॥ ३१ ॥ दृश्यत हि कुले जातां दर्शनीयः
प्रतापवान् । दुःखं जीवन् सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३२ ॥
दोष्कुनेयस्तथा मूढो दुष्पातः शक्र दृश्यते । सुखं जीवन् महा-
मात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३३ ॥ कल्याणी रूपसम्पन्ना दुर्भगा
शक्र दृश्यते । शलक्षणा विरूपा च सुभगा दृश्यतेऽपरा ॥ ३४ ॥
नैषदत्तत्वनं शक्र नैषच्छक्र क्षया कृणुम् । यत्त्वमेवं गतो बन्धिन्

वच्चाप्येव गता वयम् ॥ ३५ ॥ न कर्म भवताप्येतत् कृतं मम क्षत-
 क्रानो । ऋद्धिवाप्यथ वानाद्वि पर्यायकृतमेव तत् ॥ ३६ ॥ पञ्चार्ति-
 त्वा विराजन्त देवराजमवस्थितम् । श्रीमन्त द्युतिमन्तश्च गर्ज-
 मान ममोपरि ॥ ३७ ॥ एव नैव न चेत कालो मामाक्रम्य खिलो
 भवेत् । पातयेयमहं त्वाद्य सबज्जमपि सुष्टिना ॥ ३८ ॥ न तु
 विक्रमकालोऽथ शान्तिकालोऽयमागत । काल स्थापयते सर्वं
 काल पचति वै तथा ॥ ३९ ॥ माद्वेदभ्यागत कालो दानवेश्वर-
 पूजितम् । गर्जन्त प्रतपन्तश्च कमन्य नागमिष्यति ॥ ४० ॥ दाह
 शानान्तु भवतामादिव्याना महात्मनाम् । तेजास्येकेन सर्वेषां
 देवराज घृतानि मे ॥ ४१ ॥ अहमेवोदहाम्यापो विहृजामि च
 वासव । तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥ ४२ ॥ स-
 रजामि विलम्बामि ददाम्यहमथादृष्टे । सयच्छामि नियच्छामि
 लोकेषु प्रभुरीश्वर ॥ ४३ ॥ तदद्य विनिवृत्त मे प्रसुप्तमभराधिप ।
 कालसैन्यावगाहन्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥ ४४ ॥ नाह कर्त्ता न
 चैव त्व नान्य कर्त्ता शचीपते । पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोका
 अक्र यदृच्छया ॥ ४५ ॥ मासनासाहवेश्मानमहोरात्राभिसव्रतम् ।
 ऋतुहार वर्षमुखमायुर्वेदविटो जना ॥ ४६ ॥ आह्रु सर्वमिदं
 चिन्त्य जना केचिन्ननीपया । अस्या पञ्चैव चिन्ताया पर्येष्यामि
 च पञ्चधा ॥ ४७ ॥ गम्भीर गहन ब्रह्म महत्तोयार्णव यथा ।
 अनादिनिधनञ्जाह्नरक्षर क्षरमेव च ॥ ४८ ॥ सत्त्वेषु लिङ्गमावेश्य
 निर्लिङ्गमपि तत् स्वयम् । मन्यन्ते ध्रुवमेवैन ये जनास्तत्त्वदर्शिन
 ॥ ४९ ॥ भूतानान्तु विपर्याय कुरुते भगवानिति । न ह्येताव-
 द्भवेद्गम्य न यस्मात् प्रभवत् पुन ॥ ५० ॥ गति हि सर्वभूताना-
 मगत्वा क्व गमिष्यामि । यो धावता न ज्ञातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते
 ॥ ५१ ॥ तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नादुपश्यन्ति पञ्चधा । आह्रुथैव
 केचिद्गि केचिदाह्रु प्रज्ञार्पितम् ॥ ५२ ॥ ऋतून्मासाहमासाह

द्विसास चणास्तथा । पूर्वाङ्गमपराङ्गञ्च मध्याङ्गमपि चापरे ॥५३॥
 मुहूर्त्तमपि चैवाङ्गरेक मन्तमनेकधा । त कालमिति जानीहि
 यस्य सर्वमिदं वशे । ५४ ॥ बहूनीन्द्रसहस्राणि समतौतानि
 वासव । बलवीर्योपपन्नानि तद्यैव त्वं प्रचीपते ॥ ५५ ॥ त्वामप्यति-
 बलं प्रकृ त्वैराजं वलीत्कटम् । प्राप्ते काले महावीर्ये काल
 सधमयिष्यति ॥ ५६ ॥ य इदं भवमादत्ते तस्माच्छुक्रं स्थिरो भव ।
 भवा त्वया च पूर्वैश्च न स प्रक्यो निर्वर्त्तितुम् ॥ ५७ ॥ यामेता
 प्राप्य जानीते राजत्रियमनुत्तमाम् । स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा
 श्लेकव तिष्ठति ॥ ५८ ॥ स्थिता हीन्द्रमन्त्रेषु तदिष्यिष्टतमेधियम् ।
 माञ्च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ५९ ॥ मैव प्रकृ
 पुन कार्पीं प्रान्तो भवितुमर्हसि । त्वामप्येवविधं ज्ञात्वा क्षिप्र
 मन्य गमिष्यति ॥ ६० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवामवसवादे
 चतुर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥२२४ ॥

भीष्म उवाच । शतक्रतुरथापश्यहलेर्तीप्ता महात्मन । स्वरू-
 पिणीं शरीराह्नि निष्क्रामन्ती तदा त्रियम् ॥ १ ॥ ता दृष्ट्वा
 प्रभयोहीप्ता भगवान् पाकयासन । विस्मयोत्फुल्लनयनो बलि
 पप्रच्छ वामव । २ ॥

शक्र उवाच । यले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
 त्वत् स्थिता मकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ३ ॥

बलिरुवाच । न हीमामासुरी वेद्मि न देवीं न च मानुषीम् ।
 त्वमेना मृच्छ वा मा दा ययेष्ट कुरु वासव ॥ ४ ॥

शक्र उवाच । का त्वं बलीरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
 अजानतो ममावहन्तु नामधेय शुचिस्मिते ॥ ५ ॥ का त्वं तिष्ठसि

मायेव दीप्यमाना स्वतेजसा । हित्वा दैत्येष्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्षु
पृच्छतः ॥ ६ ॥

श्रीरुवाच । न मां विरोचनो वेद नायं वैरोचनो बलिः ।
आङ्गर्भां दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः ॥ ७ ॥ भूतिलक्ष्मीति
मामाङ्गः श्रीरित्येवञ्च वासव । त्वं मां अक्र न जानीषि सर्वं देवा न
मां विदुः ॥ ८ ॥

अक्र उवाच । किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ।
दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥ ९ ॥

श्रीरुवाच । न धाता न विधाता मां विदधाति कथञ्चन ।
कालस्तु अक्र पर्यागाम्भेन अक्रावमन्यथाः ॥ १० ॥

अक्र उवाच । कथं त्वया बलिस्त्वक्तः किमेथं वा शिखण्डिनि ।
कथञ्च मां न जहास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥ ११ ॥

श्रीरुवाच । सत्ये स्थितामि दाने च व्रते तपसि चैव हि । परा-
क्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥ १२ ॥ ब्रह्मण्योऽयं पुरा भूत्वा
सत्यवादी जितेन्द्रियः । अभ्यसूयद्ब्राह्मणान् वै उच्छिष्टशास्यग्रहृतम्
॥ १३ ॥ यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् । प्रोवाच लोका-
भूद्वात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥ १४ ॥ अपाकृता ततः अक्र त्वयि
वत्स्यामि वासव । अप्रमत्तेन धार्म्यान्मि तपसा विक्रमेण च ॥ १५ ॥

अक्र उवाच । नास्ति दिवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ।
वश्वामेको विमदितुं अक्रुवात् कमलालये ॥ १६ ॥

श्रीरुवाच । नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः । यो
मामेको विमदितुं अक्तः कसित् पुरन्दर ॥ १७ ॥

अक्र उवाच । तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे ।
तत् करिष्यामि ते वाक्यमृतं तद्वक्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

श्रीरुवाच । स्थास्यामि नित्यं देवन्द्रे यथा त्वयि निबोधं तम् ।
विधिना पेशदृष्टेन चतुर्धा विभजश्च माम् ॥ १९ ॥

अक्र उवाच । अह वै त्वा निधास्यामि वधाशक्ति यथावलम् ।
न तु मेऽतिक्रम न्याहे सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ २० ॥ भूमिरेव
मनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी । सा ते पाद तितिक्षेत समर्था
हीति मे मति । २१ ॥

श्रीरुवाच । एष मे निहित पादो योऽय भूमो प्रतिष्ठित ।
द्वितीय अक्र पाद मे तस्मात् सुनिहित कुरु ॥ २२ ॥

अक्र उवाच । आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्य परिधारिणी ।
तास्ते पाद तितिक्षन्तामलमापस्तितिक्षितुम् ॥ २३ ॥

श्रीरुवाच । एष मे निहित पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठित ।
तृतीय अक्र पाद मे तस्मात् सुनिहित कुरु ॥ २४ ॥

अक्र उवाच । यस्मिन् वेदाय यज्ञाय यस्मिन्देवा प्रतिष्ठिता ।
तृतीय पादमस्मिन्ने सृष्टत धारयिष्यमि ॥ २५ ॥

श्रीरुवाच । एष मे निहित पादो योऽयमनौ प्रतिष्ठित ।
चतुर्थ अक्र पाद मे तस्मात् सुनिहित कुरु ॥ २६ ॥

अक्र उवाच । धे वै मन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्या कृत्यवादिन ।
ते ते पाद तितिक्षन्तामल मन्तस्तितिक्षितुम् ॥ २७ ॥

श्रीरुवाच । एष मे निहित पादो योऽय सतसु प्रतिष्ठित ।
एव हि निहितो अक्र भूतेषु परिधतश्च माम् ॥ २८ ॥

अक्र उवाच । भूतानामिह यो वै त्वा मया विनिहिता
मतीम् । उपहृत्वात् स मे पृथ्वस्तया शृणुन्तु मे वच । तस्यैक
श्रिया राजा दैत्याना वलिनव्यधीत ॥ २९ ॥

वल्किरुवाच । यावत् पुरस्तात् प्रथमेत्तावहे दक्षिणा दिग्घम ।
पश्चिमा तावदेवापि तयोदीर्घी दिवाकर ॥ ३० ॥ तथा मध्य
दिगे सूर्यो नास्तमेति यदा तदा । पुनर्देवासुर युद्ध भावि
जेतास्त्रि ब्रह्मणः ॥ ३१ ॥ सर्वलोकांश्च यदादिप एकस्यस्तापयिष्यति ।
तदा देवासुर युद्धे जेताश्च सः सतक्रतो ॥ ३२ ॥

शक्र उवाच । ब्रह्मणाम्नि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति ।
तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि भूर्देनि ॥ ३३ ॥ यथेष्टं गच्छ
दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर आदित्यो नावतपिता कदाचि-
न्मध्यत स्थित ॥ ३४ ॥ स्थापितो ह्यन्य समय पूर्वमेव स्वयम्भुवा ।
अजस्रं परिचात्येष सतेऽनावतपन् प्रजा ॥ ३५ ॥ अयनं तस्य
पण्णामानुत्तर दक्षिणं तथा । येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे
विसृजन्नवि ॥ ३६ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्तस्तु दैतेऽन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।
जगाम दक्षिणामाशामुदीचीन्तु पुरन्दर ॥ ३७ ॥ इतिप्रतद्वलिना
गीतमनहङ्कारसञ्चितम् । वाक्यं श्रुत्वा सहस्राच्च खमेवारुरुहे
तदा ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीसन्निधाने
पञ्चविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २२५ ॥

भीष्म उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीममितिहाम पुरातनम् । अत-
क्रतोश्च सवाद् नमुचेय शुधिष्ठिर ॥ १ ॥ त्रिया विहीनमासीन-
मक्षीभ्यमिवत्सागरम् । भवाभवच्च भूतानामितुगवाच पुरन्दर ॥ २ ॥
वह पाशैश्चुप्रत स्थानात् द्विपता वयमागत । त्रिया विहीनो
नमुचे शोषस्याहो न शोचसि ॥ ३ ॥

नमुचिर्वाच । अनिवार्येण शोकेन शरीरह्योपतप्यते । अमि-
त्राय प्रहृष्यन्ति शोके नास्ति सहायता । तस्माच्छक्र न शोचामि
सर्वं शोवेदमन्तवत् ॥ ४ ॥ सन्तापाद्भृशते रूपं सन्तापाद्भृशते
श्रिय । सन्तापाद्भृशते चायुर्धर्मयैव सुरेश्वर ॥ ५ ॥ यिनोश्च
खलु तद्दुःखमागत वैमनस्यजम् । ध्यातव्यं मनसा हृद्य कल्याणं
सविजानता ॥ ६ ॥ यत्र यथा हि पुरुष कल्याणे कुरुते मन ।

तदा तस्य प्रसिध्यन्ति सर्वार्था नात्र संशय ॥ ७ ॥ एक आस्ता
 न द्वितीयोऽस्ति आस्ता गर्भे शयान पुरुष आस्ति आस्ता । तेनानु-
 युक्त प्रवणाद्विवेक यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वद्मामि ॥ ८ ॥ भवा
 भवौ त्वभिजानन् गरीयो ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि । आणासु
 धर्म्यासु परासु क्वर्वन् यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वद्मामि ॥ ९ ॥ यथा
 यथास्य प्राप्तव्य प्राप्तोत्येव तथा तथा । भवितव्य यथा यच्च भव-
 त्येव तथा तथा ॥ १० ॥ यत्र यत्रैव सयुक्तो धात्रा गर्भे पुन पुन ।
 तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥ ११ ॥ भावो योऽयमनु-
 प्राप्नो भवितव्यमिदं मम । इति यस्य सदा भावो न स मुञ्चेत्
 कदाचन ॥ १२ ॥ पर्यायैर्ह्यन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते । दुःख-
 भेतस्तु यद्देहा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ १३ ॥ ऋषीश्व देवाय महा-
 सुराश्च वैविद्यवद्भ्याय वने मुनीश्व । कान् वापटी नोपनमन्ति
 लोके परावराज्ञास्तु न सम्भ्रमन्ति ॥ १४ ॥ न परिणत क्रुध्यति
 नापि सञ्जते न चापि ससीदति न प्रहृष्यति । न चातिकृच्छ्रव्यस-
 नेषु शोचते स्थित प्रकृत्या हिनवानिवाचल ॥ १५ ॥ यमर्थसिद्धि-
 परमा न हर्षयेत्तथैव काले व्यसन न मोहयेत् । सुखञ्च दुःखञ्च
 तथैव मध्यम निदेवते य सधुरन्धरो नर ॥ १६ ॥ या यामवस्था
 पुरुषोऽधिगच्छेत्तस्या रमेतापरितप्यमान । एव प्रहृष्टं प्रणुटे-
 श्मनीजं सन्तापमायामकर शरीरात् ॥ १७ ॥ न तत मद् भ्र
 परिपत मभा च सा प्राप्य या न कुरुते सदा भयम् । धर्मतत्त्व
 मवगाद्य बुद्धिमान् योऽभ्यपैति स धुरन्धरो नर ॥ १८ ॥ प्राज्ञस्य
 कर्मणि दुरन्धयानि न वै प्राज्ञो मुच्यति मोहकाले । स्थानाच्युत-
 येन मुमोह गौतमस्तावत् इच्छामापद् प्राप्य वर ॥ १९ ॥ न
 मन्त्रबन्धवोर्योग प्रज्ञया योरुदिय च । न योगेन न दत्तेन तथा
 नेवाधर्मस्यदा । एतन्मन्त्रमर्त्तमन्त्र का परिदिवना ॥ २० ॥
 यद्विद्वन्नुज्जातस्य धातारो विदधु परा । तद्विद्वानुपरिणामि किं

मे मृत्युः करिष्यति ॥ २१ ॥ लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव
गच्छति । प्राप्तव्यान्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ २२ ॥
एतद्दिदिता कात्स्त्रेण यो न मुञ्चति मानवः । कुशली सुखं
दुःखिषु स वै सर्वधरो नरः ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अक्रान्तसुचिसंवादे

पञ्चविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ममस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य
हि । बभ्रुनाथे महीपाल राक्ष्यनाथेऽथ वा पुनः ॥ १ ॥ तं हि
नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन् भरतर्षभ । एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे
त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा ।
ममस्य व्यसने कृच्छ्रे मृतिः श्रेयस्करी नृप । धैर्येण युक्तं सततं
शरीरं न विधीर्यते ॥ ३ ॥ विप्रोक्ता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्य-
मुत्तमम् । आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ४ ॥ यथा
प्राची नरस्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थितः । तस्यैश्वर्येषु धैर्येषु
व्यवसायसु कर्मसु ॥ ५ ॥ तत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बलिवासवसंवाहं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ वृत्ते देवासुरे युगे
दैत्यदानवसंघे । विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे अतक्रतो ।
द्रव्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थिते । समृध्यमाने त्रैलोक्ये
प्रीतियुक्ते स्वयम्भुवि ॥ ७ ॥ रुद्रैः संभिरादित्यै रश्विभ्याश्च सुर-
र्षिभिः । गन्धर्वैर्भुजगीन्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ॥ ८ ॥ चतुर्दन्तं
सदान्तश्च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम् । पारुशौरावणं अक्रस्त्रैलोक्य-
मनुष्ययो ॥ ९ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते कल्पिंश्चिद्विरिगङ्गरे ।
बलिं धैरोधनिं वज्री द्दृष्ट्वापसर्प च ॥ १० ॥ तमेवावतमूर्द्धखं

ब्रह्म देवगणैर्वृतम् । सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुभोच न विव्यधे
 ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा तमविकारस्व तितन्तं निर्भय वलिम् । अभिस्त्रुतो
 द्विजश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतु ॥ १२ ॥ दैत्य न व्ययसे शौर्यादय
 वा वृद्धसेवया । तपसा भावितत्वादा सर्वथैतत् सुदुष्करम् ॥ १३ ॥
 शत्रुभिर्विशमानोती हीन स्थानादनुत्तमात् । वैरोचने किमाश्रित्य
 शोचितव्ये न शोचसि ॥ १४ ॥ यैष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीना महामोगा-
 ननुत्तमात् । हृतस्वबलराज्यस्व द्रुहि कम्भान्न शोचसि ॥ १५ ॥
 ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पिबतैतामहे पट्टे । तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा
 सपत्नै किं न शोचसि ॥ १६ ॥ बहय्य वारुणौ पाशैर्वध्नेण च समा-
 हत । हृतदारो हृतघनो द्रुहि कम्भान्न शोचसि ॥ १७ ॥ नष्ट-
 श्योर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करम् । त्रैलोक्यराज्यनामि हि
 कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत ॥ १८ ॥ एतच्चान्यच्च पुरुष ब्रुवन्त परि-
 भूय तम् । श्रुत्वा सुखममश्रान्तो बलिरोचनोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

बलिरुवाच । निगृहीते मयि भृशं शक्रं किं कल्पितेन ते ।
 वचमुद्यम्य तितन्तं पश्यामि त्वा पुरन्दर ॥ २० ॥ अयत्नं पूर्व-
 मामोस्त्वं कथञ्चिच्छ्रुता गत । वस्त्वदन्य इमा वाच मक्रूरा
 वक्तुमर्हति ॥ २१ ॥ यस्तु यत्प्रोर्वशस्वस्य यत्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
 शस्त्रप्राप्तस्य वीरस्य तन्नैव पुरुष विदु ॥ २२ ॥ अनिययो हि
 शुद्धेषु हयोर्विबद्मानयोः एकं प्राप्नोति विजयमेकयैव पराजयम्
 ॥ २३ ॥ ना च ते भूत् स्वभावोऽयमिति दैवतपुङ्गव । इश्वर
 सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ २४ ॥ नैतदन्नतद्गतं यक्र
 नतच्छक्रं कृतं त्वया । यत्त्वमेव गतो यच्चिन् यदाप्येव गता वयम्
 ॥ २५ ॥ अहमाम यथायत्नं भविता त्वं यथा वयम् । मावमस्या
 मया कर्म दृष्ट्वा कृतमित्युत ॥ २६ ॥ सुखदुःखे हि पुरुष
 पथ्याधिष्ठाधिगच्छति । पथ्याधिष्ठासि यक्रत्वा प्राप्तं यक्रं न कर्मणा
 ॥ २७ ॥ ज्ञानं ज्ञाने जगति सा साधु कामो नयत्ययम् । तेनाह

त्व यथा नाद्य त्वह्वापि न यथा वयम् ॥ २८ ॥ न मात्पितृशुश्रूषा
 न च दैवतपूजनम् । नान्यो गुणसमाचार परुषस्य सुखावह
 ॥ २९ ॥ न विद्या न तपो दान न मित्राणि न वाम्भवा । शक्नुवन्ति
 परिव्रातुं नर कालेन पीडितम् ॥ ३० ॥ नागामिनमनर्थं हि
 प्रतिघातयतैरपि । शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुमते बुद्धिबलान्वरा ॥ ३१ ॥
 पर्यायेर्हन्यमानाना परिव्राता न विद्यते । इदन्तु दुःख यच्छुक्र
 कर्त्ताहमिति मन्यसे ॥ ३२ ॥ यदि कर्त्ता भवेत् कर्त्ता न क्रियते
 कदाचन । यस्मात् क्रियते कर्त्ता तस्मात् कर्त्ताप्यनीश्वर ॥ ३३ ॥
 कालेन त्वामहमजय कालेनाह जितस्त्वया । गन्ता गतिमता काल
 काल कलयति प्रजा ॥ ३४ ॥ इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलयं नाव
 बुध्यसे । केचित्त्वा वद्म मन्यन्ते यैश्च प्राप्त स्वकर्म्मणा ॥ ३५ ॥
 कथमस्मद्विधो नाम जानन्नोकप्रवृत्तय । कालेनाभ्याहत शोचि-
 श्चुद्धेदाप्यथ विभ्रमेत ॥ ३६ ॥ नित्य कालपरीतस्य भम वा
 महिषस्य वा । बुद्धिव्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ३७ ॥
 अहञ्च त्वह्ये चान्ये भावयन्ति सुराधिपा । ते सर्वे शक्र यास्यन्ति
 मार्गमिन्द्रयतैर्गेतम् ॥ ३८ ॥ त्वामप्येव सुदुर्दणं ज्वलन्त परया
 थिया । काले परिणते काल कालयिष्यति मामिव ॥ ३९ ॥
 वह्नीन्द्रसहस्राणि दैवताना युगे युगे । अभ्यतीतानि कालेन
 कालो हि दुरतिक्रम ॥ ४० ॥ इदन्तु लब्धाः सस्थानमात्मान
 वद्म मन्यसे । सर्वभूतभव द्वे व्रज्जाणामिव शाश्वतम् ॥ ४१ ॥ न
 चैतमवल स्थानननन्तं वापि कञ्चनचित् । त्वन्तु वालिशया बुद्ध्या
 भमेदमिति मन्यसे ॥ ४२ ॥ अविश्वस्ते विश्वमिति मन्यसे चाधुंवे
 ध्रुवम् । नित्य कालपरातात्मा भवत्येव सुरेश्वर ॥ ४३ ॥ भमेय
 मिति मोहात्स्य राजयियमभोपमम् । नैय तव न चास्माक न
 चान्येषा स्थिरा मया ॥ ४४ ॥ अतिप्रम्य वह्ननन्यास्त्वयि तावद्विय
 गता । त्रिदिश कालमिय स्थिरा स्वयि वाचव चक्षुषा । गौर्निपात

मिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ४५ ॥ राज्ञेलीका ह्यतिक्रान्ता
यान्न सख्यातमुत्सहे । ततो बद्धतराशान्ये भविष्यन्ति पुरन्दर
॥ ४६ ॥ सत्त्वक्षीपधिरद्वयं सहस्रस्ववनाकरा । तानिदानीं न
पेक्षामि यैर्भक्तैर्यं पुरा मही ॥ ४७ ॥ पृथ्वरैलो मयो भीमो नरकः
शम्बरस्तथा । अश्वश्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः ॥ ४८ ॥
प्रह्लादो नमुचिर्द्वैजो द्विप्रचिन्तिर्विरोचनः । ह्योनिपेवः सुहोत्रश्च
भूरिहा पुष्पवान् वृषः ॥ ४९ ॥ सत्पुंसकृत्पभो वाङ्म कपिलाश्वो
विक्रमकः । वाण कार्तस्वरो वद्विंश्वदंष्ट्रोऽथ नैऋतिः ॥ ५० ॥
सहोषोऽथ वरीताक्षो वराहोऽश्वो रुचिप्रभः । विश्वजित् प्रति-
रूपश्च वृषाण्डो विश्वकरो मधुः ॥ ५१ ॥ द्विरण्यकश्चिपुष्यैव कीटभ-
यैव दानवः । दैतेया दानवायैव सर्वे ते नैऋतैः सह ॥ ५२ ॥
एते चान्ये च बहवः पूर्वं पूर्वतराश्च यैः । दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यां-
शान्याननुशुश्रुमः ॥ ५३ ॥ बहवः पूर्वंदैत्येन्द्राः सन्त्यक्ष्य पृथिवीं
शताः । कालेनाभ्याहता सर्वे कालो हि ब्रह्मवत्तरः ॥ ५४ ॥ सर्वैः
ऋतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतु । सर्वे धर्मापराशासन् सर्वे
सततसत्रिणः ॥ ५५ ॥ अन्तरीक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।
सर्वे संहननोपेता सर्वे परिघवाहवः ॥ ५६ ॥ सर्वे मायाशतधराः
सर्वे ते कामरूपिणः । सर्वे समरमासाद्य न यूयन्ते पराजिताः
॥ ५७ ॥ सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः । सर्वे वेद-
व्रतपराः सर्वे चैव बद्धश्रुताः ॥ ५८ ॥ सर्वे सम्मतमैश्वर्यमीश्वराः
प्रतिपेदिरे । न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम् ॥ ५९ ॥
सर्वे यथाहंदातारः सर्वे विगतमत्सरा । सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथा-
वत प्रतिपेदिरे ॥ ६० ॥ सर्वे दाक्षायणोपुत्राः प्राजापत्या महा-
बलाः । ज्वलन्तः प्रतपन्त्य कालेन प्रतिसंहृताः ॥ ६१ ॥ त्वत्सैवमां
यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः । न शक्यसि तदा शक्रं नियन्तुं
शोकमात्मन ॥ ६२ ॥ गुह्येच्छा कामभोगेषु सुष्टेभं शीमव मदम् ।

एव स्वराज्यनाशि त्वं शोक संप्रसहिष्यसि ॥ ६३ ॥ शोककाले शुचो
मा त्व हर्षकाले च मा हृष । अतीतानागत हित्वा प्रत्युत्पन्नेन
वर्तय ॥ ६४ ॥ मात्सेदभ्यागत कालः सदा युक्तमतन्द्रित । चमस्य
नशिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ६५ ॥ त्रासयन्निव देवेन्द्र
वाग्भिस्तच्चसि मामिह । संयते मयि नून त्वमात्मानं बद्ध मन्यसे
॥ ६६ ॥ कालः प्रथममायात्मा पश्चात्त्वामनुधावति । तेन गर्जन्सि
देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ६७ ॥ को हि स्थातुमल लोके मम
क्रुद्धस्य सयुगे । कालस्तु बलवान् प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव । यत्त-
हर्षसहस्रान्त पूषं भवितुमर्हति ॥ ६८ ॥ यथा मे सर्वगात्राणि
न सुस्थानि महौजस । अहमेन्द्राच्चुपत स्थानात्त्वमिन्द्र प्रकृती
दिवि ॥ ६९ ॥ सुचित्ते जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्य कालपर्ययात् ।
किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽथ किं वा कृत्वा वयं धृता ॥ ७० ॥ काल-
कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम् । नाथ विनाशमैश्वर्यं सुखं
दुःखं भवाभवौ ॥ ७१ ॥ विद्वान् प्राप्यैवमत्यथं न प्रहृष्येन्न च
व्यथेत । त्वमेव हीन्द्र वेत्याप्तान् वेदाह त्वाञ्च वासव ॥ ७२ ॥
किं कृत्यसे मा किञ्च त्व कालेन निरपवप । त्वमेव हि पुरा वेत्य
यत्तदा पौनप्य मम ॥ ७३ ॥ समरेषु च विक्रान्त पथ्याप्त तन्नि-
दर्शनम् । आदित्यायैव रुद्राय माध्याय वसुभि सह ॥ ७४ ॥
मया विनिर्जिता पूर्वं भरुतय शशीपते । त्वमेव अक्रु जानासि
द्दिवारुंरसमागमे ॥ ७५ ॥ समेता विबुधा ममास्तरसा समरे
मया । पर्वतायासकृत् क्षिप्ता सवना सवनौकस ॥ ७६ ॥ सटङ्ग-
शिखरा भग्ना समरे मूर्ध्नि ते मया । किन्तु शक्य मया कर्तुं
कालो हि दुरतिक्रम ॥ ७७ ॥ न हि त्वा नोत्सहे हन्तुं सवण
मपि भुष्टिना । न तु विक्रमकालोऽथ चमाकालोऽवमागत । तेन
त्वा मर्षये अक्रु दुर्मर्षणतरस्त्वया ॥ ७८ ॥ त्व मा परिणते काले
परीत कालवद्विना । नियत कालपाथेन वद अक्रु विकृत्यसे ॥ ७९ ॥

अथं च पुरुषः श्यामो-लोकस्य दुरतिक्रमः । वद्धा तिष्ठति मां
 रौद्रः पशुं रघनया यथा ॥ ८० ॥ लाभालाभौ सुखं दुःखं काम-
 क्रोधौ भवामवौ । बधवन्धप्रमोक्षश्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ८१ ॥
 नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं कर्त्ता यस्तु सदा प्रभुः । सोऽयं पचति
 कालो मां वृक्षे फलमिवागतम् ॥ ८२ ॥ यान्येव पुरुषः कुर्वन्
 सुखैः कालेन युज्यते । पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन योज्यते
 ॥ ८३ ॥ न च कालेन कालश्चः सृष्टः शोषितुमर्हति । तेन यत्र
 न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ८४ ॥ यद्वा हि शोचतः
 शोको व्यसनं नापकर्षति । सामर्थ्यं शोचतो नास्तीत्यतोऽहं नाद्य
 शोचिमि ॥ ८५ ॥ एवमुक्तं सहस्राक्षो भगवान् पाञ्चधासन ।
 प्रतिसंक्षुत्प संरन्धमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ८६ ॥ स वज्रमुद्यतं बाहू
 दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् । कस्येह न व्यथेदुद्धिर्मृत्योरपि जिघासतः
 ॥ ८७ ॥ सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी । ध्रुवं न
 व्यथसेऽद्य त्वं धैर्यात् सत्यपराक्रम ॥ ८८ ॥ को हि विश्वासमर्थेषु
 शरीरे वा शरीरभत् । कर्त्तुंमुत्सहते लोके दृष्ट्वा सम्प्रस्थितं जगत्
 ॥ ८९ ॥ अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् । कालान्नावा-
 हितं घोरे शुद्धे सततगेऽक्षरे ॥ ९० ॥ न चात्र परिहारोऽस्ति
 कालस्रष्टस्य कस्यचित् । सूक्ष्माणां महताञ्चैव भूतानां परिपच्य-
 ताम् ॥ ९१ ॥ अनौशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा । अनि-
 वृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ॥ ९२ ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु
 कालो जागर्त्ति द्दिहिषु । प्रयत्नेनाप्यपक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित्
 ॥ ९३ ॥ पुराणं शाश्वती धर्मः सर्वप्राणभृता समः । कालो न
 परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९४ ॥ अहोरात्रांश्च मासांश्च
 क्षणान् काष्ठा लवान् कलाः । संपिण्डयति यः कालो वृद्धिं
 बार्हुपिको यथा ॥ ९५ ॥ इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्त्ताप्नोति
 वादिनम् । कालो हरति सम्प्राप्तो नदीवेग इव द्रुमम् ॥ ९६ ॥

इदानीं तावेद्देवासौ मया दृष्ट कथं मृतः । इति कालेन द्वियतां
 प्रलापं व्यते नृणाम् ॥ ९७ ॥ नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगा स्थान-
 मैश्वर्यमेव वा । जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य नीयते ॥ ९८ ॥
 उच्छ्रया विनिपातान्ता भावोऽभाव स एव च । अनित्यमध्रुवं
 सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ॥ ९९ ॥ सा ते न व्यथते बुद्धिरचला
 तत्त्वदर्शिनी । अहमास पुरा चेति मनसापि न बुध्यसे ॥ १०० ॥
 कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन् पच्यमाने बलीयसा ! अज्येष्ठमकनिद्रश्च
 क्षिप्यमाणो न बुध्यते ॥ १०१ ॥ ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु
 च । स्पृहामोहाभिमानेषु लोक सक्तो विमुञ्चति ॥ १०२ ॥ भवास्तु
 भावतत्त्वज्ञो विद्वान् ज्ञानतपोऽन्वितः । कालं पश्यति सुव्यक्तं
 पाणावामलकं यथा ॥ १०३ ॥ कालचारित्र्यतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रविशा-
 रदः । वैरोचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ १०४ ॥ सर्व-
 लोको ज्ञयं मन्ये बुद्ध्यापरिगतस्त्वया । विहरन् स्वतो मुक्तो न
 क्वचित् परिसृज्यसे ॥ १०५ ॥ रजस्य हि तमस्य वा स्पृशतो न
 जितेन्द्रियम् । निष्प्रीतिं नष्टयन्तापमात्मानं त्वमुपाससे ॥ १०६ ॥
 सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम् । दृष्ट्वा त्वा मम सक्नाता
 त्वय्यनुक्रोशिनी मति ॥ १०७ ॥ नाहमेतादृशं बुद्ध हन्तुमिच्छामि
 बन्धने । आदृशंस्यं परो धर्मो ह्यनुक्रोशय मे त्वयि ॥ १०८ ॥
 मोक्ष्यन्ते वारुणा पाशास्तविमे कालपर्ययात् । प्रजानामपचारेण
 स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ १०९ ॥ यदा श्वस्यं स्तथा वृद्धा परि-
 चारेण योच्यते । पुत्रस्य पितर मोहात् प्रेययिष्यति कर्मसु ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणै कारयिष्यन्ति वृषला पादधावनम् । शूद्राश्च ब्राह्मणीं
 भार्यामुपयास्यन्ति निर्भया ॥ १११ ॥ वियोनिषु विमोक्ष्यन्ति
 वीजानि पुरुषा यदा । संकुर कास्यभाण्डैश्च वलिञ्चैव कुपातिकै
 ॥ ११२ ॥ चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नममर्यादं भविष्यति । एकीकस्ते
 तदा पाप क्रमस्य परिमोक्ष्यते ॥ ११३ ॥ अस्मत्तस्ते भय नास्ति

समयं प्रतिपाद्य । सुखीभव निरावाध स्वस्वचेता निरामय
 ॥ ११४ ॥ । तमेवमुक्त्वा भगवाञ्छ्रुतक्रतु प्रतिप्रवानो गजराज
 वाहनः । विजिह्व सर्वानसुरान् सुराधिपो ननन्द हर्षेण यभूव
 चक्रेत् ॥ ११५ ॥ महर्षयस्तुष्टुवुरक्षमा च त वषाकषि सर्व-
 चराचरेश्वरम् । त्रिमापहो ह्यव्यमुवाद् बाधुरे तथास्य चार्पित-
 भीश्वरोऽपि हि ॥ ११६ ॥ द्विजोत्तमै रुद्रगतैरभिष्टुतो विदीप्त
 तेजा गतमन्युरीश्वर । प्रशान्तचेता मुदित स्वमालय त्रिपिष्टुषं
 प्राप्य सुमोद वामव ॥ ११७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वलिवानवसवादे
 सप्तविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥२२७॥

युधिष्ठिर उवाच । पूर्वरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यत ।
 पराभविष्यतयैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि यस्यति । भवि-
 ष्यतश्च भद्रन्ते तयैव न भविष्यत ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममिति-
 द्दाम पुरातनम् । श्रिया यद्रूप्य सवाद् तन्निषोष युधिष्ठिर ॥ ३ ॥
 महत्तस्तपसो व्युष्टा पश्यलोको परावरौ । सामान्यमृषिभिर्गता
 ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मेवामित्तोऽप्रौजा शान्तपाप्मा महा-
 तपा । विवचार यथागम त्रिगु लोकेषु नारद ॥ ५ ॥ कदाचित्
 प्रातकृत्याय विस्मृत मन्त्रिन शपि । ध्रुवदारभवा गृष्टा जगामा
 यनतार च ॥ ६ ॥ महत्तनयनयापि यच्छी शम्बरपाङ्गना । तस्या
 देविर्द्विजुहावासीरमभ्याजगाम च ॥ ७ ॥ तावाप्यत्य यथात्मानो
 इतश्चक्षो समागत । तस्या गुलिनमाहाय सूक्तकाश्चनयानुक्रम
 ॥ ८ ॥ पुरुषधर्मभिराग्न्याता देवगिर्ययिता ऊषा । यद्रुप्तो
 तन्नाभौना महर्षिर्नयितान्तया । पूर्ववत्तयमिमानि पश्यन्ती कना-

हितौ ॥ ९ ॥ अथ गास्करमुद्यन्त रश्मिजालपुरस्कृतम् । सूर्ध-
मण्डलमालोक्य तावुत्याद्योपतस्थतु ॥ १० ॥ अभितस्तूद्वस्त-
न्तमकर्मकमिवापरम् । आकाशे दृष्टये ज्योतिरुद्यतार्चिं समप्रभम् ।
तयो समोप सम्प्राप्त प्रत्यदृश्यत भारत ॥ ११ ॥ तत सुपर्शार्कि-
रचितमास्थित वैष्णव पदम् । भाभिरप्रतिम भाति वैलोक्यमव-
मासयत ॥ १२ ॥ तत्राभिरूपशोभाभिरपसरोभि पुरस्कृतम् ।
वृहतीमशुमतप्रस्था वृहद्भानारिवार्चिपम ॥ १३ ॥ नक्षत्रकल्या-
भरणा ता नौक्तिकसमस्तजम् । त्रिय दृष्टवतु पद्मा साक्षात् पद्म-
दलस्थिताम् ॥ १४ ॥ सावरुह्य विमानाद्यादङ्गनानामनुत्तमा ।
अभ्यागच्छत्त्रिलोकेश देवर्षिज्ञापि नारदम् ॥ १५ ॥ नारदानुगत
साक्षान्मघवास्तानुपागत । कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मान-
मात्मना ॥ १६ ॥ चक्रे चानुपमा पूजा तस्याद्यापि स सर्ववित् ।
दिवराज अथ राजन् वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ १७ ॥

अह उवाच । का त्व केन च कार्य्येण सम्प्राप्ता चारुहासिनि ।
कुतयागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ॥ १८ ॥

श्रीरुवाच । पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमा ।
ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ १९ ॥ साह वै पञ्चजे
जाता सूर्यरश्मिविवोधिते । भूत्ययं सर्वभूताना पद्मा श्री पद्म-
मालिनी ॥ २० ॥ अह लक्ष्मीरह भूति श्रीथाह बलसूदन ।
अह अहा च नेधा च सन्ननिर्विजिति स्थिति ॥ २१ ॥ अह धृति-
रह सिद्धिरह तद्भूतिरेव च । अह खाहा स्वधा चैव सन्नति-
निन्दति स्मृति ॥ २२ ॥ राज्ञा विजयमानाना सेनाग्रेषु ध्वजेषु
च । निवासि धर्मशीलाना विपथेषु पुरेषु च ॥ २३ ॥ जितकामिनि
शूरे च सग्रामेष्वनिर्वातिनि । निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव दलसूदन
॥ २४ ॥ धर्मनित्ये महागुहो ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रसिते
दानशाले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ २५ ॥ अशुरेष्वयं स पूषं

सत्यधर्मनिबन्धना । विपरीतास्तु तान् बुद्धा त्रयि वासमरो-
चकम् ॥ २६ ॥

शक्र उवाच । कथं वृत्तेषु दैत्येषु त्रमवातशीर्वरानने । दृष्ट्वा
च किमिहागास्व हिला दैतेवदानवान् ॥ २७ ॥

श्रीरुवाच । स्वधर्ममनुतिष्ठतसु धैर्याद्बलितेषु च । स्वर्ग-
मार्गाभिरामेषु सस्त्रेषु निरता ह्यहम् ॥ २८ ॥ दानाध्ययनयज्ञे-
च्छापित्दैवतपूजनम् । गुरुणामतिथीनाञ्च तेषां नित्यमवर्त्तत
॥ २९ ॥ सुसमृष्टमहायामन् जितस्त्रीका ज्ञतामय । गुरुशुश्रूषका
दान्ता ब्रह्मर्ष्या सत्यवादिन ॥ ३० ॥ अद्भुतानां जितक्रोधा दान-
शीलानसूयव । भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षव ॥ ३१ ॥
अमर्षेण न चान्योऽन्य स्सृहयन्ते कदाचन । न च जातूपतप्यन्ते
धीरा परसमृद्धिभि ॥ ३२ ॥ दातार समृद्धीतार आर्या कर्ण-
वेदिन । महाप्रसादा ऋजवी दृढभक्ता जितेन्द्रिया ॥ ३३ ॥
अन्तुष्टभृत्यसन्निवा कृतज्ञा प्रियवादिन । यथार्हमानार्थकरा
ह्योनिषेवा यतव्रता ॥ ३४ ॥ नित्यं पर्वसु सुखाता स्वबुलिता
स्वशङ्कता । उपवासतपशीला प्रतीता प्रह्लावादिन ॥ ३५ ॥
नैतानभ्युदियात् सुखी न चाप्यासन् प्रगीयया । रात्रौ दधि च
अक्षूच नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ३६ ॥ कल्पं हृतञ्चान्ववेक्षन् प्रयता
ब्रह्मवादिन । मद्रथ्यान्यपि चापश्यन् ब्राह्मणायाप्यपूजयन् ॥ ३७ ॥
सदा हि वदता धर्मं सदा चाप्रतिगृह्णताम् । अवेक्ष्य रात्रा
स्वपता दिवा चास्वपता तथा ॥ ३८ ॥ कृपणानायत्रदाना दुर्वला-
तुरयोपिताम् । दयाञ्च सविभागञ्च नित्यमेवानुमादृतान् ॥ ३९ ॥
तस्मै विषण्णमुद्दिम भवार्त्तं व्याधितं कृपम् । हृतस्व व्यसनार्त्तद्व
नित्यमाश्रासथन्ति ते ॥ ४० ॥ धर्ममेवान्ववर्त्तन्त न हिमन्ति पर-
स्परम् । अतुङ्गलाय कार्येषु गुरुवहोपमेविन ॥ ४१ ॥ पितृ-
द्देवातिथीसैव यथावत्तेभ्यपूजया । अवप्रेषाणि वाश्रन्ति नित्यं

सत्यतपोधृता ॥ ४२ ॥ नैकेऽश्रन्ति सुसम्पन्न नागच्छन्त परस्त्रियम् ।
 सर्वभूतेश्वर्वर्तन्त यथात्मनि दया प्रति ॥ ४३ ॥ नैवाकाशे न पशुषु
 वियोनौ न च पर्वसु । इन्द्रियस्य विसर्गन्ते रोचयन्ति कदाचन ॥ ४४ ॥
 नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवञ्चैव नित्यदा । उत्साहोऽथावज्ञ-
 ज्ञारं परमं सौहृदं क्षमा ॥ ४५ ॥ सत्यं दानं तपः शौचं काशुष्यं
 वागनिष्ठुरा । मित्रेषु चानभिद्रोहं सर्वन्तेष्वभद्रतः प्रभो ॥ ४६ ॥
 निद्रा तन्द्रोरसम्प्रीतिरसूयार्थानवेक्षिता । अरतिश्च विघादश्च
 स्पृहा चाप्यविशन्नं तान् ॥ ४७ ॥ साहमेव गुणेष्वेव दानवेष्ववसं-
 पुरा । प्रजामर्गमुपादात्र नैकं युगविपर्ययम् ॥ ४८ ॥ ततः काल-
 विपर्ययैस्तेषां गुणविपर्ययात् । अपश्यं निर्गतं धर्मं कामक्रोध-
 वशात्मनाम् ॥ ४९ ॥ समासदाञ्च वृद्धानां सता कथयता कथा ।
 प्राहसन्नभ्यसूयश्च सर्ववृद्धान् गुणावरा ॥ ५० ॥ युवानश्च समा-
 सीना वृद्धानभिगतान् सतः । नाभ्यत्यानाभिवादाभ्यां यथापूर्व-
 भूपूजयन् ५१ ॥ वर्तयत्येव पितरि पुत्रं प्रभवते तथा । अभृत्या
 भृत्यता प्राप्य स्यापयन्त्यनपवपा ॥ ५२ ॥ तथा धर्मादपितेन कर्मणा
 गर्हितेन वी । महतः प्राप्रवन्त्यर्थान् तेषां तत्राभवत् स्पृहा ॥ ५३ ॥
 उच्चैश्चाभ्यवदन्नात्रो नीचैस्तत्रामिरज्वलत । युवा पितृनत्यचर-
 न्नार्थैश्चात्यचरन् पतीन् ॥ ५४ ॥ मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिश्चि-
 शुक्मम् । गुरुत्वान्नाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्यपालयन् ॥ ५५ ॥ मिच्छा
 वल्लिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते । अनिद्धा सविमन्याश्च पितु-

देवतैः । पठन्ति ये विप्रसदः समागताः समृद्धकीमाः श्रियमाप्नु-
वन्ति ते ॥ ८३ ॥ तत्रा कुरुणाम्बरवत् प्रचोदितं भवाभवस्येह
परं निदर्शनम् । तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया परीक्ष्य तत्त्वं परि-
मन्तुमर्हसि ॥ ८४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि लक्ष्मीवासवसंवादे
अष्टाविंशत्यधिकद्विपतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किंशीलः किंसमाचारः किंविद्य किंपरा-
ध्वम । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत् परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । मोक्षधर्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।

प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं तत् परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । जैगीपव्यस्य संवादमस्मितस्य च
भारत ॥ ३ ॥ जैगीपव्यं महाप्राज्ञं धर्माणां भागतागमम् । अक्रु-
ध्यन्तमहृष्यन्तमस्मितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

देवस्य उवाच । न प्रीयसे वन्द्यमानो नन्द्यमानो न कुप्यसे ।

का ते प्रज्ञा कुतयैषा क्विन्ते तस्याः परायणम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः ।

महदाक्यमसन्दिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६ ॥

जैगीपव्य उवाच । या गतिर्या परा काष्ठा या शान्तिः पुष्य-

कर्मणाम् । तान्तेऽहं संप्रच्छामि महतीमुपिसत्तम ॥ ७ ॥ निन्दन्तु

च समा नित्यं प्रथमत्सु च देवत । निहृवन्ति च ये तेषां समर्थं

सङ्गतञ्च यत् ॥ ८ ॥ सक्ताय न परिध्यन्ति वक्तारमहिते हि तम् ।

प्रतिहन्तुं न वेच्छन्ति हन्तारं वै मनोयिण ॥ ९ ॥ नामाप्तमनु-

योषन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते । न शान्तिशानि योषन्ति न चैव

प्रतिजानते ॥ १० ॥ धर्म्याप्रायाश्च पुत्राया कामादर्षेषु देवत ।

पापा गुरुदाराभिर्मर्षिण । अमर्ष्यमर्षणरता निर्मर्ष्यादा पृथ-
 लिष ॥ ७८ ॥ तेष्वेवमाद्रीनाचारानाचरतसु विपर्यये । नार्ह-
 देवेन्द्र वतस्यामि दानवेध्विति मे मति ॥ ७९ ॥ तथा स्ववभक्तु-
 प्राप्तमभिनन्द शचीपते । त्वयाञ्छिता मा देवेश पुरो धास्यन्ति
 देवता ॥ ८० ॥ यत्राह तत्र मत्कान्ता महिषिष्ठा मद्पणा । सप्त
 देव्यो जयाश्रम्यो वासमेष्यन्ति तेऽष्टधा ॥ ८१ ॥ आशा अहा धृति
 चान्तिर्विलिति सन्नति क्षमा । अष्टमी वृत्तिरेतासा पुरोगा
 पाकशासन ॥ ८२ ॥ ताद्याहङ्गासुरास्यक्ता युष्मद्विषयमागता ।
 त्रिदशेषु निवतस्यामी धर्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ८३ ॥ इत्युक्तवचना
 देवीं प्रीत्यर्थञ्च ननन्दतु । नारदयात्र देवर्षिर्नृवहन्ता च वासव-
 ॥ ८४ ॥ ततोऽनलसखी वायु प्रववौ देववेशसु । इष्टगन्ध सुख-
 स्पर्श सर्वेन्द्रियसुखावह ॥ ८५ ॥ शुची चाभ्यधिते देशे त्रिदशा
 प्रायश्च स्थिता । लक्ष्मीसहितमासीन भवन्त दिदृक्षव ॥ ८६ ॥
 ततो दिङ् प्राप्य सहस्रलोचन श्रियोपपन्न सुहृन्ना महर्षिणा ।
 रथेन हयैश्चयुजा सुरर्षभ सद सुराणामभिसतकृती ययौ ॥ ८७ ॥
 अथेद्रित वज्रधरस्य नारद श्रियश्च द्रिव्या मनसा विचारयन् ।
 श्रियै अथसामरदृष्टपौरुष शिवेन तत्रागमन महर्षि ॥ ८८ ॥
 ततोऽमृत यौ प्रववर्ष भास्वती पितामहम्यायतने स्वयम्भुव । अना
 हता दुन्दभयोऽथ नेदिरे तथा प्रसन्नाश्च दिग्दशकासिरे ॥ ८९ ॥
 यद्यर्तुमस्येषु ववर्ष वासवो न धर्ममार्गाहचचाल कश्चन । अनेक
 रत्नाकरभूषणा च भू सुघोषघोषा भुवनौकसा जये ॥ ९० ॥ क्रिया
 मिरामा मनुजा मनस्विनो वभु शुभे पुण्यकृता पथि स्थिता ।
 नराभरा किन्नरयक्षराक्षसा समृद्धिमन्त सुमनस्विनोऽभवन् ॥ ९१ ॥
 न जालकाले कुसुम कृत फल पपात वृक्षात् पवनेरिताश्रि ।
 रसप्रदा कामदुषाय धेनवो न दारुणा वाग्बिचचार कस्यचिन्
 ॥ ९२ ॥ इमा सपर्या सह सर्कामदै त्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च

देवतैः । पठन्ति ये विप्रसह. समागताः सख्यकामाः श्रियमाप्नु-
वंति ते ॥ ८३ ॥ त्वया कुरूणाम्बर यत् प्रबोधितं भवाभवस्येह
पर निदर्शनम् । तद्व्य सर्वं परिकीर्तितं मया परीक्ष्य तत्त्वं परि-
गन्तुमर्हसि ॥ ८४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि लक्ष्मीवासवसंवादे
अष्टाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । किंशीलः किंसमाचार. किंविद्य किंपरा-
क्रम । प्राप्नोति ब्रह्मण स्थान यत पर प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । मोक्षधर्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं तत परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २ ॥ अत्राप्युद्गा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । जैगीपव्यस्य संवादमस्मितस्य च
भारत ॥ ३ ॥ जैगीपव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् । अक्रु-
ध्यन्तमश्रुध्यन्तमस्मितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

देवल उवाच । न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्यमानो न कुप्यसे ।
का ते प्रश्ना कुतश्चैषा किन्ते तस्याः परायणम् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । इति तेनानुयुक्तं स तमुवाच महातपाः ।
महदाक्यमसन्दिग्धं पुष्कलार्थपटं शुचि ॥ ६ ॥

जैगीपव्य उवाच । या गतिर्या परा काष्ठा या शान्ति. पुण्य
कर्षणाम् । तान्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि महतीमपिसत्तम ॥ ७ ॥ निन्दत्सु
च समा नित्यं प्रथमत्सु च देवल । निह्ववन्ति च ये तेषा समयं
सङ्गतश्च यत् ॥ ८ ॥ उक्ताय न वदिष्यन्ति वक्तारमहिते हि तम् ।
प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तार वै मनीषिण ॥ ९ ॥ नाप्राप्तमनु-
शोषन्ति प्राप्तकालानि कुपन्ति । न चातीतानि शोषन्ति न चैव
प्रतिजानते ॥ १० ॥ सव्यापायाश्च प्रसादात्तामादर्शेषु देवल ।

यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रता ॥ ११ ॥ पक्वविद्या महा-
 प्रज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रिया । मनसा कर्मणा वाचा नापराधयति
 कश्चित् ॥ १२ ॥ अनीषेवो न चान्योऽन्यं विद्विषन्ति कदाचन ।
 न च जातूपतप्यन्ते धीरा परसमृद्धिभिः ॥ १३ ॥ निन्दाप्रशंसे
 चात्यर्थं न वदन्ति परस्य द्वे । न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते
 कदाचन ॥ १४ ॥ सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रता । न
 क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ॥ १५ ॥ विमुञ्च्य
 हृदयग्रन्थिं चक्रमन्ति यथासुखम् । न येषां बान्धवाः सन्ति ते
 चान्येषां न बान्धवाः ॥ १६ ॥ अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चामित्रा न
 कस्यचित् । य एव कुर्वन्त मत्तर्गा सुखं जीवन्ति सर्वदा ॥ १७ ॥
 ये धर्मज्ञानुसृज्यन्ते धर्मज्ञा हि जसत्तमः । ये ह्यतो विच्युता मागोस्ते
 हृष्यन्त्युद्विजन्ति च ॥ १८ ॥ आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि क-
 कथम् । निन्द्यमानं प्रशस्तो वा हृष्येऽहं केन हेतुना ॥ १९ ॥
 यदाटिच्छन्ति तत्तस्माद्भिगच्छन्तु मानवाः । न मे निन्दाप्रशं-
 साभ्यां ह्यासद्वद्वी भविष्यत ॥ २० ॥ अमृतस्येव सत्प्रपेदवमानस्य
 तत्त्ववित् । विषण्णोऽपि हि जेन्नित्यं सम्मानस्य विचक्षणः ॥ २१ ॥ अश-
 शातं सुखं शीते इह चासुखं चाभयम् । विमुक्तं सर्वदोषिभ्यो यो-
 ऽवमन्ता स बध्यते ॥ २२ ॥ परा गतिं ह्येकेचित् प्रार्थयन्ति मणी-
 षिणः । एतद्गतं समाहृत्य सुखमेव भवन्ति ते जनाः ॥ २३ ॥ सर्वतश्च
 समाहृत्य क्रतून् सर्वान् जितेन्द्रियः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्
 परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २४ ॥ नृणाम् देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न
 राक्षसाः । पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमा गतिमः ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि जैगीषव्यासितसवादि

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

शुद्धिर्हर उवाच । प्रिय सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता ।
शुद्धै सर्वैरुपैतश्च को न्वस्ति भुवि मानव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्तन्विद्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ।
उग्रसेनस्य शवाद् नारदं केशवस्य च ॥ २ ॥

उग्रसेन उवाच । यन्मद्ब्रह्मस्यते लोका नारदस्य प्रकीर्तने ।
मन्ये स गुणसम्पन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छत ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । कुक्कुराधिप व्याकृत्ये शृणु ताम्ने विवक्षत ।
नारदस्य गुणान् साधून् सचेपेण मराधिप ॥ ४ ॥ न चारिष्व-
निमित्तोऽस्याहङ्कारो द्विजपातन । अभिन्नश्रुतचारिष्वस्तस्मात् सर्वत्र
पूजित ॥ ५ ॥ अरति क्रोधचापल्यभय नैतानि नारद । अदीर्घ-
सूत्र शूरस्य तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ ६ ॥ उपास्यो नारदा वाङ्-
वाचि नास्य व्यतिक्रम । कामतो यदि वा लोभात् तस्मात् सर्वत्र
पूजित ॥ ७ ॥ अध्यात्मविधितन्त्रश्च ज्ञान्त अक्तो जितेन्द्रिय ।
ऋजुश्च सत्यवादी च तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ ८ ॥ तेजसा यशसा
बुद्ध्या ज्ञानेन विनयेन च । जेज्जना तपसा दृढशक्त्यात् सर्वत्र
पूजित ॥ ९ ॥ सुशील सुखमवेश्य सुभोज स्वादुर शुचि ।
सुवाक्यशाय्यनीर्षश्च तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १० ॥ कल्याण कुरुते
वाढ पापमन्त्रिन् विद्यते । न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात् सर्वत्र
पूजित ॥ ११ ॥ वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषति । निति-
चुरनवज्ञाता तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १२ ॥ समत्वाच्च प्रियो
नास्ति नाप्रियश्च कथञ्चन । मनोऽनुकूलवादी च तस्मात् सर्वत्र
पूजित ॥ १३ ॥ बद्धश्रुतयित्रकथ पण्डितोऽलालसोऽप्यथ । अदी-
नोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १४ ॥ नार्थे धने वा
कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रह । दोषायास्य समुच्छिन्नास्तस्मात्
सर्वत्र पूजित ॥ १५ ॥ दृढभक्तिरनिश्चाला श्रुतवानवृथसवान् ।
वीतसमोद्बोधश्च तस्मात् सर्वत्र पूजित ॥ १६ ॥ अपेक्ष- सर्वे-

सङ्गेषु सक्तास्तेव च लक्ष्यते । अदीर्घसमयो वाम्नी तस्मात् सर्वत्र
 पूजिता ॥ १७ ॥ समाधिर्नास्य कामार्थं नात्मान स्तौति कर्त्तवित् ।
 अनीर्षुर्मृदुसंवादस्तस्मात् सर्वत्र पूजितः ॥ १८ ॥ लोकस्य विविधं
 चित्तं प्रेक्षते चाप्यकुत्सयन् । संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात् सर्वत्र
 पूजितः ॥ १९ ॥ नास्यत्यागमं कञ्चित् स्वनयेनीपजीवति । अवन्य-
 कालो वश्यात्मा तस्मात् सर्वत्र पूजितः ॥ २० ॥ कृतञ्चम कृतप्रज्ञो
 न च तप्त समाधितः । नित्ययुक्तोऽप्रमत्तश्च तस्मात् सर्वत्र पूजितः
 ॥ २१ ॥ नापन्नपथ युक्तश्च नियुक्तः श्रेयसे परैः । अभेत्ता पर-
 शुद्धाना तस्मात् सर्वत्र पूजितः ॥ २२ ॥ न ह्यथत्यर्थलाभेषु ना-
 लाभेषु व्यथत्यपि । स्थिरबुद्धिरशक्तात्मा तस्मात् सर्वत्र पूजितः
 ॥ २३ ॥ तं सर्वगुणसम्पन्नं दक्षं शुचिमनामयम् । कालञ्च प्रिय-
 ञ्च कः प्रिय न करिष्यति ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वासुदेवोपनिषत्सर्वादि

त्रिशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । आद्यन्त सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव ।
 ध्यानं कर्म च कालञ्च तथैवायुर्युगी युगी ॥ १ ॥ लोकतत्त्वञ्च
 कार्त्स्न्येन भूतानामागति गतिम् । सर्गस्य निधनञ्चैव कुत एतत्
 प्रवर्तते ॥ २ ॥ यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विन्न सताम्बरः । एत-
 ञ्ज्वलन्तं पृच्छामि तद्भवान् प्रव्रवीतु मे ॥ ३ ॥ सर्वं हि कथितं श्रुत्वा
 भृगुभाषितमुत्तमम् । भरद्वाजस्य विप्रर्षिस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ४ ॥
 जाता परमधर्मिष्ठा दिव्यसंस्मानसंस्थिता । ततो भूयस्तु पृच्छामि
 तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । अथ ते ब्रह्मविद्येऽहमितिहासं परातनम् ।
 जगो यद्भगवान् व्यास पुत्राय परिपृच्छते ॥ ६ ॥ अधीत्य वेदा-

नखिलान् साङ्गोपनिषदस्तथा । अन्विच्छन्मैष्टिकं कर्म धर्मनैष्ठिक्य-
दर्शनात् ॥ ७ ॥ कृष्णरैपावनं व्यासं पुरो वैवास्कि. युक्तः ।
पप्रच्छ सन्देहमिमं ह्यस्त्रधर्माद्यमंग्रयम् ॥ ८ ॥

शुक उवाच । भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञानेन निष्ठितम् ।
ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्धवान् वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । तस्मै प्रोवाच तत् सर्वं पिता पुराव पृच्छते ।
अतीतानागते विद्वान् सर्वत्र संधर्मवित् ॥ १० ॥

व्यास उवाच । अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम् । अप्र-
तक्ष्यमविश्वेयं ब्रह्माग्रे संप्रवर्त्तते ॥ ११ ॥ काष्ठा निसेपा दश पञ्च
चैव त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत् कलान्ताम् । त्रिंशत्कलस्यापि भवे-
न्मुहूर्त्तो भागः कलाया दशमस्य यः स्यात् ॥ १२ ॥ त्रिंशन्मुहूर्त्तन्तु
भवेद्दशस्य रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता । मासः क्षृती रात्र्य-
हनी च त्रिंशत् संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ॥ १३ ॥ संवत्सरं दे-
वयने वदन्ति संख्याविदो दक्षिणमुत्तरञ्च ॥ १४ ॥ अहोरात्रे
विभजते सूर्यो मानुषलौकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चैष्टायै
कर्मणामहः ॥ १५ ॥ पित्रेऽ रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तथो
पुनः । शुद्धोऽहः कर्मचैष्टायां कृष्णः स्वप्नाय शर्वरी ॥ १६ ॥ देवे
रात्र्यहनी वर्षः प्रविभागस्तथोः पुनः । अहस्तत्रोदगवनं रात्रि-
स्याद्दक्षिणायनम् ॥ १७ ॥ ये ते रात्र्यहनी पूर्वं कीर्त्तिते जीव-
लौकिके । तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मेऽवध्याम्यह क्षपे ॥ १८ ॥
पृथक् संवत्सराग्राणि प्रवध्याम्यनुपूर्वशः । ऋते जेतायुगे चैव
हापरे च कलौ तथा ॥ १९ ॥ चत्वार्याङ्गः सप्तस्राणि वर्षाणां तत्
ऋतं युगम् । तस्य तावच्छृती सम्भ्रा सम्भ्रांश्च तथाविधिः ॥ २० ॥
इतरेषु सम्भ्राेषु सम्भ्रायेषु ततस्त्रिषु । एकपादेन होवन्ते सप्त-
स्राणि चतानि च ॥ २१ ॥ एतानि शाश्वतान् लोकान् धारयन्ति
मनातनान् । एतदृष्यन्निदा तान् विदित् ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २२ ॥

चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृतेःशुभे । नाधर्मिणागमः कश्चिद्
 परस्तस्य प्रवर्तते ॥ २३ ॥ इतरेष्वगमाद्धर्मः पादशस्त्रवरोष्यते ।
 चौथीकानृतमायाभिरधर्मयोपचीयते ॥ २४ ॥ अरोगाः सर्वाश्चिदा-
 र्थाश्चतुर्वर्षितायुषः । कृते त्रेतायुगे तेषां पादशो ऋसते बभूवुः
 ॥ २५ ॥ वेदवादाद्यानुयुगं ऋसन्तीति च नः श्रुतम् । चात्राग्नि-
 चाग्निप्रथैव वेदस्यैव च यत् फलम् ॥ २६ ॥ अन्ये कृतयुगे धर्मा-
 स्त्रेतायां हापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगञ्चाद्यानुरूपतः
 ॥ २७ ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् । हापरे यज्ञ-
 सेवाङ्गदानमेकं कलौ युगे ॥ २८ ॥ एतां हादृशसाहस्रीं युगास्त्रं
 कथयो विदुः । सहस्रपरिवर्तन्तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ २९ ॥
 रात्रिमेतावतीञ्चैव तदादौ विश्वमीश्वरः । प्रलये ध्यानमाविश्य
 सुप्ता सोऽन्ते विबुध्यते ॥ ३० ॥ सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो
 विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेषोरात्रविदो जनाः ॥ ३१ ॥
 प्रतिबुद्धो विकुन्तते ब्रह्माक्षयं क्षपाक्षयि । सृजते च महद्भूतं तस्मा-
 द्वाक्तात्मकं मनः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 एकस्य भूतं भूतस्य हयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३३ ॥ अहर्मुखे विकुङ्क-
 मन् सृजतेऽविद्यया जगत् । अथ एव महद्भूतमाशु व्यक्तात्मकं
 मनः ॥ ३४ ॥ अभिभूयेह चार्क्षिणान् व्यसृजत् सप्त मानसान् ।
 दूरगं बद्धधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ ३५ ॥ मनःसृष्टिं विकुङ्क-
 कृते चोद्यमानं सिद्धयया । आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं
 विदुः ॥ ३६ ॥ आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः ।
 बलवान् जायते वायुस्तस्य स्पर्शी गुणो मतः ॥ ३७ ॥ वायोरपि
 विकुर्वाणाष्परोतिर्भवति भास्वरम् । रोचिष्णु जायते शुक्रं तद्रूप-
 गुणमुच्यते ॥ ३८ ॥ ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवत्यापो रसात्मिकाः ।
 अहो गन्धस्तथा भूमिः पूर्वेषा सृष्टिश्च्यते ॥ ३९ ॥ गुणाः पूर्णस्य
 पूर्णस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् । तेषां तावद्यथा बन्ध तत्तत्तावद्गुणं

शृतम् ॥ ४० ॥ उपलब्ध्यापसु चेद्वन्मं केचिद्ब्रूयुरनैपुण्यात् । पृथि-
 व्यामिव तं विद्यादृषां वायोश्च संश्रितम् ॥ ४१ ॥ एते सप्तविधात्मानो
 नानावीर्यां पृथक् पृथक् । नागक्रवन् प्रजा स्रष्टुमसमागन्ध
 कृतकश्च ॥ ४२ ॥ ते समेत्य महात्मानो स्रष्टोऽन्यमभिसञ्चिता ।
 अरीराश्रयणं प्राप्तास्तत पुरुष उच्यते ॥ ४३ ॥ अरीरं अयणा-
 द्भवति भूर्त्तिमत् षोडशात्मकम् । तमाविशन्ति भूतानि महान्ति
 सप्त कर्मणा ॥ ४४ ॥ सप्तभूतानि चात्राय तपस्यरक्षणाय च ।
 आदिकर्त्ता स भूताना तमेवाद्भ प्रजापतिम् ॥ ४५ ॥ स वै सृजति
 भूतानि स्वावराणि चराणि च । तत स सृजति ब्रह्मा देवर्षि-
 पिष्टमानवान् ॥ ४६ ॥ लोकान्त्रयी समुद्राय दिग् यैलान् बर्न
 सप्तौन् । नरक्लिन्नरंरं चासि वय पशुमृगोरगान् ॥ ४७ ॥ अव्ययश्च
 व्ययश्चैव इय स्वावरजङ्गमम् । तेषा यी यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्या
 प्रतिपेदिरे ॥ ४८ ॥ तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमाना पुन पुन ।
 हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे घर्माघर्मावतानृते । तद्भाविना प्रपद्यन्ते
 तज्जाप्तस्य रोचते ॥ ४९ ॥ महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु
 भूर्त्तिषु । विनियोगज्ञ भूताना धातैव विदधात्युत ॥ ५० ॥ केचित्
 पुरुषकारन्तु प्राङ् कर्मसु मानवा । दैवमित्यपरे विप्रा स्वभावं
 भूतविस्तका ॥ ५१ ॥ पौरुष कर्म दैवज्ञ फलवन्ति सभावत ।
 तत्र एतेऽपृथग्भूता न विवेरन्तु केचन ॥ ५२ ॥ एवमेवञ्च नैवञ्च
 न सोमे नानुमे न च । कर्मन्धा विषयं ब्रूयु मत्स्वस्था समदर्शिन
 ॥ ५३ ॥ तपो नि श्रेयसं जन्तोस्तान्य मूलं यमो दम । तेन सर्वा
 नवाप्नोति यान् कामाश्चनमेच्छति ॥ ५४ ॥ तपसा तदवाप्नोति
 तद्भूमं सृजने जगत । स तद्भूतय सर्वेषा भूताना भवति प्रभु ॥ ५५ ॥
 अथवापसा वेदान्छेधन्त दिवानिधम् । यनादिनिधना विद्या
 वासुदेवश्च स्वयम्भवा । यान्ते वेदमयी दिव्या यत सर्वा प्रवर्त्तय
 ॥ ५६ ॥ अयोना नामधेवानि याय वेदेषु सृष्टय । नानाकपय

भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्तनम् ॥ ५७ ॥ वेदशब्देभ्य एवादौ निर्भि-
 मीते स ईश्वर । नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टव ॥ ५८ ॥
 शर्वथ्यन्ते सृजातानामन्येभ्यो विदधात्यज ॥ ५९ ॥ नामभेदतपः-
 कर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः । आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रीच्यते दशभि-
 क्रमैः ॥ ६० ॥ यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददग्निभिः । तदन्तेषु
 यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ६१ ॥ कर्मजोऽयं पृथग्भावो ह्य-
 युक्तोऽपि देहिना । आत्मसिद्धिस्तु विज्ञानाच्चहाति पुरुषो बलात्
 ॥ ६२ ॥ हे ब्रह्मणो वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत । शब्दब्रह्मणि
 निष्णाम परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६३ ॥ आत्मशयज्ञा चतस्रश्च वि-
 द्येज्ञा विषयः स्वता । परिचारयज्ञा शूद्रास्तु तपोयज्ञा हिजातव
 ॥ ६४ ॥ वेतायुगे विधिस्त्वेव यज्ञानां न कृते युगे । हापरे विप्र-
 वान्ति वज्ञा कलियुगे तथा ॥ ६५ ॥ अपृथग्धर्मिणो मत्तर्ग-
 ऋक्सांमनि यजुषि च । काम्या इष्टी पृथग्दृष्ट्वा तपोमिस्तप-
 एव च ॥ ६६ ॥ वेतायान्तु समस्ता ये प्रादुरासन्महावला । स-
 यन्तार स्थावराणां जङ्गमानाञ्च सर्वशः ॥ ६७ ॥ वेताया संवता
 वेदा वज्ञा वर्ष्माश्रमास्तथा । सरोधादायुयस्त्विते भ्रश्यन्ते हापरे
 युगे ॥ ६८ ॥ दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदा कलियुगेऽखिला । उत-
 सीदन्ते सवज्ञाश्च केवला धर्मपीडिता ॥ ६९ ॥ कृत युगे वस्तु-
 धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते । आत्मवत्सु तपोवतसु श्रुतवत्सु प्रति-
 ष्ठित ॥ ७० ॥ सधर्मव्रतसयोग यथाधर्मं युगे युगे । विक्रियन्ते
 स्वधर्मस्था वेदवादा यथागमम् ॥ ७१ ॥ यथा विज्ञानि भूतानि
 सृष्ट्या भूयसि प्राहृषि । सृजन्ते जङ्गमस्थानि तथा धमा युगे
 युगे ॥ ७२ ॥ यद्यत्तुल्यतुल्लिङ्गानि नानारूपानि पर्यये । दृश्यन्ते
 तानि तान्येव तथा ब्रह्मचरादिषु ॥ ७३ ॥ विहितं कालनामकं
 मनादिनिधनं तथा । कीर्तितं तत्परस्तात्ते तत्र स्ते वासि न
 पजा ॥ ७४ ॥ दधाति भगवन् स्थानं भूतानां ममयो भाम् ।

स्वभावेनैव वर्त्तन्ते इन्द्रयुक्तानि भूरिष ॥ ७५ ॥ सर्गकाशक्रिया
वेदा कर्त्ता कार्येक्रियाफलम् । प्रोक्तन्ते पुत्र सर्वं वै वन्मा त
परिपृच्छसि ॥ ७६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
एकत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

व्यास उवाच । प्रत्याहारन्तु वक्ष्यामि शर्वर्याशौ गतेऽहनि ।
यथेह कुरुतेऽध्यात्म सुसूक्तं विश्वमीश्वर ॥ १ ॥ दिवि सूर्या-
स्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चिष । सर्वमेतत्तदार्चिर्भिं पूषं
जाञ्ज्वल्यते जगत् ॥ २ ॥ पृथिव्या यानि भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि
च । तान्येवाग्ने प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ ३ ॥ तत प्रलीने
सर्वास्मिन् स्थावरे जङ्गमे तथा । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते
कूर्मपृष्ठवत् ॥ ४ ॥ भूमेरपि गुणं गन्धमपि आददते यदा ।
आप्तगन्धा तदा भूमि प्रलयत्वाय कल्पते ॥ ५ ॥ आपस्तत्र प्रति-
ष्ठन्ति जर्मिमत्स्यो मन्त्रास्वना । सर्वमेवेदमापूर्य्य तिष्ठन्ति च चरन्ति
च ॥ ६ ॥ अपामपि गुणं तात ज्योतिराददते यदा । आपस्तदा
त्वाप्तगुणा ज्योति पूपरमन्ति वै ॥ ७ ॥ यदादित्य स्थितं मध्ये
गूहन्ति शिखिनोऽर्चिष । सर्वमेवेदमर्चिर्भिं पूषं जाञ्ज्वल्यते नभ-
॥ ८ ॥ ज्योतिषोऽपि गुणं रूप वायुराददते यदा । प्रशाम्यति
ततो ज्योतिर्वायुर्हीधूयत मन्त्रान् ॥ ९ ॥ ततस्तु खनमासाय वायु-
सञ्चवमात्मन । अघसोर्द्धं च तिर्यक् च दोषवीति दिशो दश ॥ १० ॥
वायोरापि गुणं स्पर्शमाकाशं शसते यदा । प्रशाम्यति तदा वायु-
खन्तु तिष्ठति नादवत् ॥ ११ ॥ अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च भूति-
मत् । सर्वलोकप्रणदित खन्तु तिष्ठति नादवत् ॥ १२ ॥ आका-
शस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं । मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्म

स प्रतिसञ्चर ॥ १३ ॥ तदात्मगुणमाविश्य मनो असति चन्द्रकान्तः ।
 मनस्युपरते चापि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ॥ १४ ॥ तन्तु कालेन मन्त्रक
 सङ्कल्पं कुरुते वशि । चित्त असति सङ्कल्पस्तच्च ज्ञानमकुर्वन्
 ॥ १५ ॥ कालो गिरति विज्ञान कालं बलमिति श्रुतिः । अत्र
 कालो असति तु त विद्या कुरुते वशि ॥ १६ ॥ आकाशस्य तथा
 घोरं तं विहान् कुरुतेत्मनि । तदव्यक्त परं ब्रह्म तच्छाश्वतस्तु-
 त्तमम् ॥ १७ ॥ एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसञ्चरः ॥ १८ ॥
 यथावत कीर्तित सम्यगेवमेतदसंशयम् । बोध्य विद्यामयं दृष्ट्वा
 योगिभि परमात्मभि ॥ १९ ॥ एव विस्तारसत्त्वैषौ ब्रह्माव्यक्तः
 पुन पुनः । युगसाहस्रयोरान्दावहोरात्रस्तथैव च ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि सोऽधमभैपर्वणि शुकानुप्रमेः

दाविषदधिकद्विषतोऽध्याय ॥ २३२ ॥

। तपसा वा सुमहता विद्याना पारमेन वा । इज्यया वा प्रदानैर्वा
 विप्राणा वर्द्धते वय ॥ ८ ॥ यावदस्य भवत्यग्निन् कीर्त्तिलोके
 वयस्करी । तावत् पुण्यकृता लोकाननन्तान् पुरुषोऽश्नुते ॥ १० ॥
 अध्यापयेद्दधीयते याजयेत् यजेत वा । न वृथा प्रतिष्क्रीयान्न
 च दद्यात् कथञ्चन ॥ ११ ॥ यान्यत शिष्यतो वापि क्रत्यावा वा
 धन महत । यदागच्छेत् यजेत् दद्यान्नैकोऽश्नीयात् कथञ्चन ॥ १२ ॥
 गृहभावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् । देवप्रिपितृगुर्वर्षं
 वृद्धातुरवुभुसताम् ॥ १३ ॥ अन्तर्हितारितप्ताना यथाशक्ति वुभू
 षताम् । द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेधा कृताऽपि ॥ १४ ॥ अहता
 मनुष्याणा नादेव ह्यस्ति किञ्चन । उच्चैश्चवसमप्यश्व प्रापणीय
 सता विदु ॥ १५ ॥ अनुनीय यथाकाम सत्यसन्धो महाव्रत ।
 स्वै प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान् परिव्राय द्विः गत ॥ १६ ॥ रन्तिव्यथ
 साङ्गृत्यो वमिष्ठाय महात्मने । अप प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे
 महीयते ॥ १७ ॥ आत्रेययेन्द्रमनो ह्यहते विविध धनम् । दत्त्वा
 लोकान् यथो धीमाननन्तान् स महीपति ॥ १८ ॥ शिविराशी
 नरोऽन्नानि सुतञ्च प्रियमारसम् । ब्राह्मणार्थमुपाहृत्य नाकपृष्ठ-
 मितो गत ॥ १९ ॥ प्रतर्हन् काश्रिपति प्रदाय नयने स्वके ।
 ब्राह्मणायातुला कीर्त्तिमिह चासुत् चामते ॥ २० ॥ दिव्यमष्ट
 शलाकन्तु भौवसं परमद्विमतः । छत्र देवावृषो दत्त्वा मराष्ट्रो
 ऽभ्यपतद्विवम् ॥ २१ ॥ साङ्गृत्य तथावेय शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गु-
 णम् । उपदिश्य मद्रातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२ ॥ अथ
 रौषो गवा दत्त्वा ब्राह्मणेभ्य प्रतापवान् । अर्जुदानि द्यैकञ्च
 मराष्ट्रोऽभ्यपतद्विवम् ॥ २३ ॥ चाविषी कुण्डले दिव्ये शरीर जन
 मेज्ज । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् ॥ २४ ॥ सः
 रत्न वृषाङ्गमिर्जुवनाश्च प्रिया स्त्रिय । रम्यमावसथञ्चैव दत्त्वा
 स्वर्गलोकमास्थित ॥ २५ ॥ निमी राष्ट्रं वै देहो जामरुगो वस-

न्वराम । ब्राह्मणेभ्यो दत्तौ चापि गयस्योर्वीं सपत्तनाम् ॥ २६ ॥
 अवपति च पर्जन्ये सर्वभूतानि भूतकृत् । वशिष्ठो जीवन्मन्त्रः
 प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७ ॥ करन्धमस्य पुत्रस्तु कृतात्मा मन्त्र-
 स्तथा । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८ ॥ ब्रह्म-
 दत्तश्च पाञ्चाख्यो राजा बुद्धिमताम्बरः । निधिं शङ्कं हिलाद्येभ्यो
 दत्त्वा लोकानवाप्तवान् ॥ २९ ॥ राजा मित्रसहस्रापि वशिष्ठाक-
 महात्मने । मद्यन्तीं प्रिया दत्त्वा तया सह दिवं गत ॥ ३० ॥
 सन्नस्रजिञ्च राजपिः प्राणानिष्टान्महायथाः । ब्राह्मणार्थं परि-
 त्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१ ॥ सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा
 विश्वं हिरण्यग्रामम् । मुहलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ ३२ ॥
 नाम्ना च द्युतिमान्नाम शालुराजः प्रतापवान् । दत्त्वा राक्षस्युची-
 काय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३३ ॥ मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा
 कन्यां सुमध्यमाम् । हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्येवैरभिष्टुतान्
 ॥ ३४ ॥ लोमपादश्च राजर्षिः शान्ता दत्त्वा सुतां प्रभुः । ऋष्य-
 शृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुच्यत ॥ ३५ ॥ दत्त्वा शतसहस्रान्तु
 गवा राजा प्रसेनजितः । सवत्साना महातेजा गतो लोकाननु-
 त्तमान् ॥ ३६ ॥ एते चान्ये च बहवो दानेन तपसैव च । महा-
 छानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७ ॥ तेषां प्रति-
 ष्ठिता कीर्तिर्यावत् स्यात्स्यति भेदिनी । दानयज्ञैः प्रजासर्गेरेते हि
 दिवमाप्नुवन् ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रजे

वयस्त्रिंशदधिकहिशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

व्यास उवाच । तयोर्विद्यामवेक्षित वेदेषूक्तामथाब्रतः । ऋक्-
 सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा । तिष्ठत्येतेषु भगवान् षट्स

कर्मसु संश्रित ॥ १ ॥ वेदवादिषु कुप्यसा च्छ्यात्मकमसाय ये ।
 सत्त्ववन्तो महाभङ्गा पश्यन्ति प्रभवान्यवम् ॥ २ ॥ एव धर्मैण
 वर्त्तत क्रियां शिल्पवदाचरेत । असंरोधेन भूताना वृत्तिं लिप्सेत
 वै हिजः ॥ ३ ॥ सद्वा आगतविज्ञान शिल्प शास्त्रविषयण ।
 स्वधर्मैण क्रिया लोके कर्मसत्त्वस्यमद्वर । तिष्ठते तेषु मृदवान्
 षट्सु कर्मसु च हिज ॥ ४ ॥ पञ्चभि मतत वशै अद्धानो
 वजेत च । वृतिमानप्रमत्तय दान्तो धर्मविनालवान् । वीतदुर्प-
 मद्क्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ५ ॥ दानमव्ययन यश्चस्तपो
 श्रीरार्जवं दम । एतैर्वर्द्धयते तेज पाप्मानञ्जापकपति ॥ ६ ॥
 धूतपाप्मा च मेधावी लघ्वाहारो जितेन्द्रिय । कामक्रोधो वये
 कृत्वा निनीपिदुब्रह्मण पदम् ॥ ७ ॥ अर्नीय ब्राह्मणाशार्द्धदेवता-
 प्रणमेत च । वर्जयेदुपती वाच हिजा चाधर्मसहिताम् ॥ ८ ॥
 एषा पूर्वगता वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधोयते । ज्ञानागमेन कर्माणि
 कुर्वन् कर्मसु सिध्यति ॥ ९ ॥ पञ्चेन्द्रियजला घोरा लोभमूला
 सदुस्तराम् । मन्युपह्वामनाष्ट्या नष्टी तरति बुद्धिमान् ॥ १० ॥
 कालमभ्युदात पश्येन्नित्यमत्यन्तमोहनम् । महता विधिदृष्टेन बले-
 नाप्रतिघातिना ॥ ११ ॥ स्वभावस्रोतसा वृत्तमुद्भते सतत जगत्
 ॥ १२ ॥ कालोत्केन महता वर्षावर्त्तेन सन्ततम् । मासोर्मिणर्त्त
 वेगेन पक्षीलपटणेन च ॥ १३ ॥ निमेषोम्पेफिनेन अहीराद्य-
 जलेन च । कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्रवेन च ॥ १४ ॥ धर्म
 हीपेन भूताना चार्थकामजलेन च । ऋतवाङ्मोक्षतीरेण विहिंसा-
 तरुवाहिना ॥ १५ ॥ युगद्रूदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च । धात्रा
 दृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम् ॥ १६ ॥ एतत् प्रक्षामयैर्धिरा
 निस्तरन्ति मनीषिण । प्रवैरप्रवन्तो हि कि करिष्यन्त्यचेतस ॥ १७ ॥
 तपसन्तं हि यत प्राप्नो निस्तरन्तेतरो जन । दूरतो गुणदीपौ
 हि प्राञ्च सर्वत्र पश्यति ॥ १८ ॥ सग्य सत्त्वकामात्मा चक्षुनिन्तो-

कंचन ॥ २ ॥ हिन्रदोषो मुनिर्योगाशुक्तो युष्मत्त हादथ । द्वैय-
 कर्मानुरागार्थानुपाखापावनिश्चयः । चक्षुराहारसंहारैर्भनसा दध-
 नेन च ॥ ३ ॥ यच्छेदात्मानसी बुद्ध्या य इच्छेत्ज्ञानमुत्तमम् ।
 शानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः । ४ ॥ एतेषाञ्चेदनु-
 द्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः । यदि वा सर्ववेदश्चो यदि वाष्यदृचो
 द्विजः । यदि वा धार्मिको यत्त्वा यदि वा पापकृतम । यदि वा
 पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लेशधारितः । तरत्येवं महादुर्गं जरामरण-
 सागरम् ॥ ५ ॥ एवं ह्येतेन योगेन युष्मानो ह्येकमन्ततः । अपि
 जिज्ञासमानोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ७ ॥ धर्मोपस्थो ह्यीवस्य
 तपाखापावभूवर । अपानाच्च प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ८ ॥
 चेतनावम्भुरखारुखाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्पर्शनवहो घ्राण-
 श्रवणत्राहण ॥ ९ ॥ प्रज्ञानामि सर्वतन्त्रप्रतीदो ज्ञानसारथिः ।
 शैवशाधिष्ठितो धीरः अदादमपुर सर ॥ १० ॥ त्यागसूक्ष्मानुगः
 क्षीणः शैवगो ध्यानगोचरः । जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोक
 विश्रजते ॥ ११ ॥ अथ सन्तरमाणस्य रथमेवं युयुचतः । अक्षरं
 गन्तुमनसो विधि वञ्चामि शीघ्रगम् ॥ १२ ॥ सप्त या धारणाः
 कृत्या वाप्यत प्रतिपद्यते । पृष्ठतः पार्श्वतयान्यास्तावत्यस्ताः
 प्रधारणाः ॥ १३ ॥ क्रमय पार्थिवं यच्च वायव्य खं तथा पयः ।
 ज्योतिषो यत्तदेष्वर्थमहङ्गारस्य बुद्धितः । अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं
 क्रमयः प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ विक्रमाद्यापि यस्यैते यथा युक्तेषु
 शीगत । तथा योगस्य युक्तस्य मिदिमात्मनि पश्यत ॥ १५ ॥
 निर्मूल्यमानः सूक्ष्मत्वाद्गुणाणीमानि पश्यतः । शैशिरस्तु यथा धूमः
 सूक्ष्म संश्रयते नमः ॥ १६ ॥ तथा देहादिमुक्तस्य पूरंश्वं भव-
 त्युत । यच्च धूमस्य विरमे द्वितीयं श्वपदशंनम् ॥ १७ ॥ जल-
 श्वपनिवासाश्च तथैवात्मनि पश्यति । यथा व्यतिक्रमे वास्य बह्नि-
 श्वपं प्रकाशते ॥ १८ ॥ तन्निष्पृष्टे शान्य पीनस्यस्यदप्यत्र ।

निराकृति । नाख्येन्द्रियमनेकाग्र नाविच्छिन्नमनोरथ ॥ ३६ ॥ सर्व
भूतसदृशैव समसोष्टककाकृत् । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्य
निन्दात्मसस्तुति ॥ ३७ ॥ अस्यैव सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्य्यदृढव्रत ।
अच्छिन्न सर्वभूतानामीदृक्साख्यो विमुच्यते ॥ ३८ ॥ यथा योगा
विमुच्यन्ते कारणैर्वैर्निबोध तत । योगैश्वर्य्यमतिक्रान्तो यो निष्काम
मति मुच्यते ॥ ३९ ॥ इत्येषा भावजा बुद्धि कथिता ते न सद्यः ।
एव भवति निर्दन्धो ब्रह्माण्डाधिगच्छति ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
पञ्चत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥२३५॥

व्यास उवाच । अथ ज्ञानपूत्र धीरो गृहीत्वा शान्तिमात्मन ।
समञ्जस निमञ्जस ज्ञानमेवाभिसंययित ॥ १ ॥

शुक उवाच । किन्तजज्ञानमथो विद्या यथा निस्तरते हयम् ।
प्रवृत्तिलक्षणी धर्मो निवृत्तिरिति वा वद ॥ २ ॥

व्यास उवाच । यस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतन ।
पुष्यते च पुन सर्वान् प्रश्रया मुक्तहेतुकान् ॥ ३ ॥ विपाञ्चैकान्त-
भावेन स्वभावात् कारण मतम् । श्रुत्वा नृणामपीणात्वा ते लभन्ते
न किञ्चन ॥ ४ ॥ ये चैन पक्षमायित्य निवर्त्तन्त्यल्पमेधस । स्वभाव
कारण ज्ञात्वा न श्रेय प्राप्नुवन्ति ते ॥ ५ ॥ स्वभावो ऽहं विना
शाय मोहकर्ममनोभव । निरुक्तमेतयारेतत् स्वभावपरिभावयो
॥ ६ ॥ कृष्यादीनीह कर्माणि शस्यसहरणानि च । प्रश्रावद्धि
प्रबृह्णान यानासनगृहाणि च ॥ ७ ॥ आक्रीडाना गृहाणाञ्च
गदानामगदस्य च । प्रश्रावन्त प्रयोक्तारो ज्ञानवद्विरनुष्ठिता
॥ ८ ॥ प्रश्रा सयोजयत्यर्थं प्रश्रा श्रेयाऽधिगच्छति । राजानो
भुञ्जते राज्य प्रश्रया तुल्यलक्षणा ॥ ९ ॥ परावरन्तु भूताना

ज्ञानेनैवोपलभ्यते । विद्यया तात शृष्टानां विद्यैवेह परा गतिः
 ॥ १० ॥ भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानाञ्चतुर्विधम् । अरायुष्म-
 ण्डजोद्भिञ्जस्वेदजज्ञोपलक्षयेत् ॥ ११ ॥ स्यावरेभ्यो विशिष्टानि
 जज्ञमान्युपधारयेत् । उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशिष्यता
 ॥ १२ ॥ आहुर्वै वज्रपादानि जज्ञमानि इयानि तु । वज्रपाद्भ्यो
 विशिष्टानि द्विपदानि बह्वन्यपि ॥ १३ ॥ द्विपदानि इयान्याहुः
 पार्थिवानीतराणि च । पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ज्ञानानि
 भुञ्जते ॥ १४ ॥ पार्थिवानि इयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि तु । मध्य-
 मानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ १५ ॥ मध्यमानि इया-
 न्याहुर्धर्मज्ञानानीतराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योप-
 धारणात् ॥ १६ ॥ धर्मज्ञानि इयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ।
 वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठित ॥ १७ ॥ वेदज्ञानि
 इयान्याहुः प्रवक्तृणीतराणि च । प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोप-
 धारणात् ॥ १८ ॥ विश्वायन्ते हि यैर्वेदा सधर्मा सक्रियाफलाः ।
 सधर्मा निखिला वेदा प्रवक्तृभ्यो विनिश्चिता ॥ १९ ॥ प्रवक्तृभिः
 इयान्याहुः आत्मज्ञानीतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि ज्ञाना-

यस्य सर्वमिदं रस ॥ ८ ॥ एतस्य भूत भूतस्य दृष्टं ज्ञावरजङ्ग-
नम् । आत्ममध्यमं ज्ञानं सत्यं श्रीराल्लव चमा ॥ १० ॥ योऽ-
नन्वारभयुदिरिन्द्रियाणाञ्च निग्रहः । एतैर्विवर्तते तेजः पाप्मा-
नाङ्गापकथंति ॥ ११ ॥ विध्वन्ति चास्य सर्वाणि विज्ञानानि प्रवर्तते ।
यमः सर्वेषु भूतेषु ह्यव्याकल्पेन वर्तयन् ॥ १२ ॥ शूतप्राप्ता तु
तेजस्यौ सङ्घातारो जितेन्द्रियः । कामक्रोधौ वशे कृत्वा निमीषिद्व-
ज्जङ्घणः पदम् ॥ १३ ॥ मनसयेन्द्रियाणाञ्च कृत्स्नैकाग्र्यं समाहितम् ।
पूर्वरातापराङ्गे च धारयेन्न चात्मनि ॥ १४ ॥ जन्तो पञ्चेन्द्रिय-
स्यास्य यद्वैकं हृद्रमिन्द्रियम् । ततोऽस्य स्रवते प्रज्ञा दृते पादा-
द्विवीक्षकम् ॥ १५ ॥ मनस्तु सर्वमादद्यात् कुमीनमिव मतस्यहा ।
तत आत्त ततश्चर्चलिङ्गा घ्राणञ्च योगवित् ॥ १६ ॥ तत एतानि
संयम्य मनसि स्थापयेद्यति । तथैवापोश्च सङ्कल्पाम्बनी च्चात्मनि
धारयेत् ॥ १७ ॥ पञ्चेन्द्रियाणि सम्याथ मनसि स्थापयेद्यति ।
वद्वैतान्यवतिष्ठन्ति मनःपठान्यथात्मनि ॥ १८ ॥ प्रसीदन्ति च
संस्त्राय तदा ब्रह्म प्रकाशते । विधुम इव दीप्तार्चिरादित्य इव
दीप्तिमान् ॥ १९ ॥ वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेत्मा तथात्मनि ।
सर्वस्तत्र स सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ २० ॥ त पश्यन्ति महा-
त्मानो ब्राह्मणा धि मनोयिणः । धृतिमन्तो महाप्राज्ञा सर्वभूत-
हिते रता ॥ २१ ॥ एव परिमितं कालमाचरन् सञ्चितव्रतः ।
पापीनो हि रहस्येको गच्छेद्वचरसाम्यताम् ॥ २२ ॥ प्रमोहो
भ्रमः पावर्त्तो घ्राणयवणदर्शने । अहृतानि रसस्पर्शे शीतोष्णे
माहताङ्गति ॥ २३ ॥ प्रतिभामुपसर्गाद्याप्यपसृञ्च योगतः । ता-
त्पर्यविद्वन्नाहत्य चात्मनोऽव निवर्त्तयेत् ॥ २४ ॥ कुर्यात् परिषर्यं
यानी वैकाशे निवर्त्तते भुनि । गिरिशिखरे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च
सोऽक्षयिणः ॥ २५ ॥ सन्निवस्येन्द्रियग्रामं कोट्रे माहवमना पुत्रः ।
एकान्तं चित्तवैशित्यं योगान्तरैरुपैक्यत ॥ २६ ॥ धनोपायेन

शुक उवाच । शरत् प्रभृति च सगं सगुणानिन्द्रियाणि च ।
 तुह्यै श्रद्ध्यानि सगोऽयं प्रधानयात्मन शतम् ॥ १ ॥ भूय एव तु
 लोकेऽस्मिन् सदृति कालहेतुकीम् । यथा सन्त प्रवर्तन्ते तदि-
 ष्काम्यनुवर्तितुम् ॥ २ ॥ वेदे वचनमुक्तान्तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
 कथमेतद्विजानीया तच्च व्याख्यातमहसि ॥ ३ ॥ लोकवृत्ताम्-
 तस्त्वन्न पूतोऽहं गुरुयासनात् । कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा इच्छा-
 म्यात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

व्यास उवाच । यथा वै विद्धिता वृत्ति पुरस्ताद्ब्रह्मणा
 स्वयम् । एषा पूर्वतरै सद्भिरावीर्णा परमर्षिभि ॥ ५ ॥ ब्रह्म-
 चर्येण वै लोकान् जयन्ति परमर्षय । आत्मनश्च तत अवाप्त्य-
 न्विच्छन्तसात्मनि ॥ ६ ॥ वने मूलफलाशी च तप्यन् सुविपुर्ब-
 तप । पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिसक ॥ ७ ॥ विष्णुने
 सन्नमूपले वानप्रस्थप्रतिश्रये । काले प्राप्ते चरन् भैक्ष्य कल्पत ब्रह्म-
 भूयसे ॥ ८ ॥ निस्तुतिर्निर्ममस्कार परित्यज्य शुभाशुभे । शरण्ये
 विचरेकाकी येन केनचिदाशित ॥ ९ ॥

शुक उवाच । यदिद् वेदवचन लोकवाटे विरुध्यते । प्रमाणे
 चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कृत ॥ १० ॥ इति तच्छ्रोतुमिच्छामि
 प्रमाणान्तूभय कथम् । कर्मणामविरोधेन कथ मोक्ष प्रवर्तते ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । इतुक्त प्रतुवाचेद् गन्धवत्या सुत सुतम् ।
 ऋषिस्तत पूजयन् वाक्य पुत्रस्यामिततेजस १२ ॥

व्यास उवाच । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक ।
 यद्योक्तचारिण सर्वे गच्छन्ति परमा गतिम् ॥ १३ ॥ एको वाप्या-
 श्रमानेतान् योऽनुतिष्ठेद्यथाविधि । अकामहेषसयुक्त स परत्र
 विधोयते ॥ १४ ॥ चतुष्पत्नी हि निश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
 एतामारुह्य निश्रेणीं ब्रह्मलोकं गच्छीयते ॥ १५ ॥ आयुषस्तु
 चतुर्भाग ब्रह्मचार्येणसूयकः । गुरो वा गुरुपुत्रे वा वसेद्दर्भा-

कोविद् ॥ १६ ॥ जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थाय गुरुवेश्मनि । यत्त
 शिष्येण कर्त्तव्यं कार्यं दासेन वा पुन ॥ १७ ॥ कृतमित्येव तत् सर्वं
 उवाच तिष्ठेत पार्श्वत । किङ्कर सर्वकारी स्यात् सर्वकर्मसु
 कोविद् ॥ १८ ॥ कर्मातिशेषेण गुरावध्येतव्यं बुभूषता । दक्षि
 षोऽनपवादी स्यादाहृतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १९ ॥ शुचिर्हृद्यो गुणो-
 पेतो ब्रूवादिष्टमिवान्तरा । चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत क्षिते-
 न्द्रिव ॥ २० ॥ नाभुक्तवति चास्त्रोयादपीतवति नो पिवेत । नाति-
 ह्वति तद्यासोत् नासृष्टे प्रस्रपेत च ॥ २१ ॥ उत्तानाभ्याञ्च पाणिभ्या
 शदावस्य नृदु स्मृयेत् । दक्षिणा दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत्
 ॥ २२ ॥ अभिवाद्य गुरुं ब्रूवादधीष्व भगवन्निति । इदं करिष्ये
 भगवन्निदंश्चापि कृतं मया । ब्रह्मस्तदपि कर्त्तास्मि यद्भवान् वक्ष्यते
 पुन ॥ २३ ॥ इति सर्वमनुशास्य निवेद्य च यथाविधि । कुर्यात्
 कृत्वा च तत् सर्वमाख्येय गुरवे पुन ॥ २४ ॥ यास्तु गन्धान्नान्
 वापि ब्रह्मचारी न सेवते । सेवेत तान् समावृत्त इति धर्मेषु
 निश्चय ॥ २५ ॥ ये केचिदिस्तरेणीक्ता नियमा ब्रह्मचारिण ।
 तान् सर्वान्नाशरेन्नित्यं भवेज्ज्ञानपगो गुरो ॥ २६ ॥ स एवं गुरवे
 प्रीतिमुपहृत्य यथावलम् । आश्रमादाश्रमेष्वेव शिष्यो वर्त्तत
 कर्मणा ॥ २७ ॥ वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते । गुरवे
 दक्षिणा दत्त्वा समावर्त्तयथाविधि ॥ २८ ॥ धर्मलब्धैर्वृतो दारै-
 रस्मीनुत्पाद्य यत्रत । द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी भवेद्गती ॥ २९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
 एकवस्त्रारिमदधिब्रह्मिणोऽध्याय ॥ २४१ ॥

ब्रह्मविद्याय ॥ १८ ॥ भ्राता ज्येष्ठ सभ पित्रा भार्या पुत्र सका
 तसु । शाखा सा दासवर्गश्च दुहिता कृपण परम् ॥ २० ॥ तस्मा
 देतैरविहित सहेक्रियमसत्त्वर । गृहसर्भपरो विद्वान् चर्भ-
 शौको जितकाम ॥ २१ ॥ न चार्थवद कर्माणि चर्भवान् कश्चि
 दाचरेत् । गृहस्रष्टवस्तिस्रस्तासा नि श्रेयस परम् ॥ २२ ॥
 परं पर तथैवाङ्गयातुरायम्यमेव तत । ये चोक्ता निवमाश्लेषां
 सर्वं कार्यं बुभूयता ॥ २३ ॥ कुम्भघान्त्यैरुच्छ्रित्यै कापोतीक्षा-
 खितास्तथा । यस्मिद्यैत वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २४ ॥ पूर्वा-
 परान् ह्य परान् पुनानि च पितामहान् । गृहस्रष्टवन्तिद्याप्येता
 वसन्तिषो गतव्यथ ॥ २५ ॥ स चक्रधरलोकाना सदृशीमाप्रवा
 इतिम् । जितेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ २६ ॥ स्वर्ग-
 लोको गृहस्थानामुदारमनसा हित । स्वर्गो विमानमयुक्तो वेद्
 इष्टं सुपुष्पिन ॥ २७ ॥ स्वर्गलोको गृहस्थाना प्रतिष्ठा निवता-
 क्षमाम् ॥ २८ ॥ ब्रह्मणा विहिता योनिरया यन्मादिधीयते ।
 द्वितीय क्रमश्च प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २९ ॥ अत पर परम-
 सुदारमात्रम तृतीयमाङ्गस्यजता क्लेशरम् । वनीकमा गृह
 पतिनामनुत्तम शृणुष्व सस्त्रिंशदरोरकारिणाम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
 दिव्यारिषदधिकविद्यतीश्याय ॥ २४७ ॥

सर्वाश्चक्षे सर्वे वनमाश्रिता । अनसन्नास्त्रनाशुष्या दृश्यन्ते ज्योतिषां
 नशा ॥ २० ॥ ऊरवा च परिद्यूनी व्याधिना च प्रपीडितः ।
 चतुर्षु वायुषु शिबि वानप्रस्थान्त्रम त्यजेत ॥ २१ ॥ सद्यस्कारां
 निरूप्येष्टि सर्ववेदसद्विद्याम् । आत्मवाञ्छी सोत्तरतिरात्मक्रीडा-
 कसंब्रव ॥ २२ ॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ।
 सद्यस्काश्च ब्रजेद्यज्ञानिष्टीशैवेह सर्वदा ॥ २३ ॥ बदैव वाजिनां
 बभ्राद्वात्मनीज्या प्रवर्त्तते । तीशैवामीन् यजेत सम्यगात्मन्येवात्म-
 षोक्षणात् ॥ २४ ॥ प्रागेभ्यो यजथ पञ्च षट् प्राञ्जीवाद्ब्रह्मवन् ।
 शैशलोमनखान् वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्तत ॥ २५ ॥ आश्रमा-
 दाश्रम पुण्य पूतो गच्छति कर्मभि । अभय सर्वभूतेभ्यो हर्ष्या य
 ब्रह्मवेदिज । लोकास्तेजोमयास्तन्य प्रेत्य शान्त्यमश्नुते ॥ २६ ॥
 सुधीस्तृप्ती व्यपनीतकल्मषो न चेह चासुत च कर्त्तुमीहते ।
 अरोपमोहो गतमन्त्रिविग्रहो भवेद्दृष्टासीनवदात्मविन्दर ॥ २७ ॥
 ब्रजेषु शैवानुगतेषु न व्यथेत स्वमास्त्रसूत्राद्भक्तिमन्त्रविग्रम । भवेद्द-
 ब्रजेष्टा गतिरात्मवेदिनि न सद्ययो धर्मपरं जितेन्द्रिये ॥ २८ ॥
 अत पर श्रेष्ठमतीव महुर्यैरधिष्ठित वीनधिद्वत्तिमुत्तमम् । चतुर्षु-
 सुक्त परमाश्रमं शृणु प्रकीर्त्तमान परमं परायणम् ॥ २९ ॥

व्यास उवाच । प्रकृत्यास्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठित
 न चैन ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ १ ॥ तैश्चैव कुरुते
 कार्यं मन षष्ठैरिहेन्द्रियै । सुदान्तैरिव सयन्ता दृढे परम-
 वालिभि ॥ २ ॥ इन्द्रियेभ्य परा क्षर्या अर्थेभ्य परम मन ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् पर ॥ ३ ॥ महत पर-
 मव्यक्तमव्यक्तात् परताऽमृतम् । अमृतान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा
 सा परा गति ॥ ४ ॥ एव सर्वेषु भूतषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
 दृश्यते लग्नया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि ॥ ५ ॥ अन्तरात्मनि
 सलीय मन षष्ठानि मेधया । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च बद्धचिन्म
 मचिन्तयन् ॥ ६ ॥ ध्यानेनोपरम कृत्वा विद्यासम्पादित मन ।
 अनीश्वर प्रशान्तात्मा तताऽर्ह्यत्वमृत पदम् ॥ ७ ॥ इन्द्रियाणान्तु
 सर्वेषा वश्यात्मा चलितस्त्विति । आत्मन सम्प्रदानेन मत्तर्पो मृत्यु
 मुपाप्नुते ॥ ८ ॥ आहत्य सर्वसङ्कल्पान् सखे चित्त निवेशयेत् ।
 सखे चित्त समावेश्य तत कालञ्चरो भवेत् ॥ ९ ॥ चित्तप्रसादं न
 यतिर्जिज्ञासीह शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्त-
 मप्नुते ॥ १० ॥ लक्षणान्तु प्रसादस्य यथा स्वप्ने सुख स्वपेत् ।
 निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥ ११ ॥ एव पूर्वा
 परे काले युञ्जन्नात्मानमात्मनि । लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पञ्चत्वा-

तदन्महान्ति भूतानि यवीय सु विक्रवते ॥ ४ ॥ इति तत्त्वज्ञाने
 सर्वं स्थावरजङ्गमम् । सर्वं च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा
 महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत । अकरोत्तात वैषम्य-
 यदनुपपद्यति ॥ ६ ॥

शुक उवाच । अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयित । इति
 याणि गुणा केचित् कथं तानुपलक्षयित ॥ ७ ॥

व्यास उवाच । एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वम् । अन्तु
 तत्त्वमिहैकाग्रो यथा तत्त्वं यथा च तत् ॥ ८ ॥ अद् योज तदा
 खानि त्रयमाकाशसम्भवम् । प्राणायामेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणा-
 स्त्रय ॥ ९ ॥ रूपञ्चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते । रसोऽप्य-
 व्यसन स्नेहो गुणास्त्रये त्रयोऽश्वास ॥ १० ॥ ध्रिय घ्राण शरीरश्च
 भूमेरेते गुणास्त्रय । एतावानिन्द्रियग्रामैर्व्याख्यात पाञ्चभौतिक-
 ॥ ११ ॥ वायो स्पर्शो रसोऽद्भ्य ज्योतिषो रूपमुच्यते । आकाश-
 प्रभव शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृत ॥ १२ ॥ मनो बुद्धि स्वभावश्च
 त्रय एते स्वयोजिजा । न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्य परमागत-
 ॥ १३ ॥ यथा कूर्म इहाडानि प्रसार्य विनियच्छति । एवमेवे-
 न्द्रियग्राम बुद्धिं सृष्ट्वा नियच्छति ॥ १४ ॥ यदृङ् पादतल्लङ्घी-
 रवाङ्गुलं पश्यति । एतस्मिन्नेव हृत्के तु वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १५ ॥
 गुणान्नेनीयत बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि । मनःप्रधानि सर्वाणि
 बुद्धरभावे कृतो गुणा ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि नरे पञ्च षड्भ्यु नन
 स्यते । अप्रमी बुद्धिमेवाङ्गं क्षेत्रज्ञ पुनरष्टमम् ॥ १७ ॥ चक्षु-
 रालोचनायैव सम्यक् कुरुते मनः । बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी
 स्यते ॥ १८ ॥ रजस्तमस सखश्च त्रय एते स्वयोजिजा । समा-
 सर्वेषु भूतेषु तान् गुणानुपलक्षयित ॥ १९ ॥ तत्र यत्प्रोक्तिसमुत्त-
 किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् । प्रधानमिव सगुणं सत्त्वं तदुपलक्षयित्
 ॥ २० ॥ यत्तु सन्तापसगुणं कायि मनसि वा भवेत् । प्रकृतं तत्र

इत्थेवं तत्र चाप्युपखण्डयेत् ॥ २१ ॥ वस्तु संमोहसमुक्तमव्यक्तविषयं
 भवेत् । अप्रतर्क्यमविशेषकं तमस्तदुपधार्यताम् ॥ २२ ॥ प्रहर्षं
 प्रीतिरानन्दं चाश्च स्वस्वात्मचित्तता । अकस्माद्यद्दि वा कस्मा-
 दन्तन्ते चास्त्रिका गुणा ॥ २३ ॥ अभिमानो ज्ञप्तावादी लोभो
 मोहस्तथा क्षमा । लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेतुहेतुत ॥ २४ ॥
 तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तन्द्रा प्रमोषिता । कथञ्चिदभिवर्तन्ते
 विशेषास्तामसा गुणा ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रज्ञे षट्-
 चत्वारिंशदधिकद्विप्रतोलध्याय ॥ २४६ ॥

व्यास उवाच । मनो विवृजते भाव बुधिरध्ववसायिनो ।
 हृदयं प्रियाप्रिये वेद् त्रिविधा कर्मबोदना ॥ १ ॥ इन्द्रियेभ्य
 परा चर्या चर्षेभ्य परम मन । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा
 परी मत ॥ २ ॥ बुधिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनात्मनि । यदा
 विकुरुते भाव तदा भवति सा मन ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणां पृथग्-
 भावादुद्धिर्विक्रियते ह्यतः । शृणुती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्शं
 सञ्चते ॥ ४ ॥ पश्यती भवते दृष्टीरसती रसनं भवेत् । जिघ्रती
 भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणि तु ताव्याङ्ग-
 स्तेष्वहृद्योऽधितिष्ठति । तिष्ठन्ती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ६ ॥
 कदाचिन्नमते प्रीतिं कदाचिदपि मोषति । न सुखिन न दुःखिन
 कदाचिद्विद्मं शुच्यते ॥ ७ ॥ सेयं भावात्मिका भावास्मीनेतानति-
 वर्तते । सरिता सागरो भर्ता महावेलाभिवोर्मिनाम् ॥ ८ ॥ यदा
 प्राच्यते किञ्चित्तदा भवति सा मन । अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या
 पृथगीतानि सञ्जरेत् ॥ ९ ॥ इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विज्ञेतव्यानि
 इत्युक्त्वा ॥ १० ॥ सर्वाण्येवानुपूर्वेण यदादानुविधीयते । अवि-

शुक उवाच । यन्माहर्मात् परो धर्मो विद्यते नैह कश्चन ।
यो विधिष्टश्च धर्मैभ्यस्तं भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥
व्यास उवाच । धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणसृष्टिभिः कृतम् ।
विधिष्टं सर्वधर्मैभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि
बुद्ध्या संयम्य यत्नतः । सर्वतो निर्घृतिष्णूनि पिता बालानिवा-
त्सजान् ॥ ३ ॥ मनस्येन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्रं परमं तपः । तज्जगत्स-
र्वधर्मैभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४ ॥ तानि सर्वाणि संश्राव्य मनः-
घट्टानि मेधया । आत्मतप्त इवासीत् बह्व् चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ५ ॥
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्वास्यन्ति वैश्वनि । तदा त्वमात्मना-
त्मानं परं द्रष्टव्यं प्राश्रवतम् ॥ ६ ॥ सर्वात्मानं महात्मानं विष्णु-
मिव पार्वकम् । तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७ ॥
वशा पुष्पफलोपेतो बह्वशाखो महाद्रुमः । आत्मनो नाभिजानीते
क्व मे पुष्पं क्व मे फलम् ॥ ८ ॥ एवमात्मा न जानोते क्व गमिष्ये
कुतस्त्वहम् । अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ९ ॥
ज्ञानदीपेन दीपेन पश्यत्यात्मानमात्मना । दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं
निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १० ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वव इवो-
रगः । परां बुद्धिमवाप्येह विषाणा विगतञ्चरः ॥ ११ ॥ सर्वतः-
श्रीतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् । पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनः-
सङ्कल्परोधसम् ॥ १२ ॥ लोभमोहदणच्छृणां कामक्रोधसरौहपात् ।
सख्यतीर्थादृतस्त्रीभां क्रोधपद्मां सरिदराम् ॥ १३ ॥ अव्यक्तप्रभवां
शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः । प्रतरस्व नदीं बुद्ध्यां कामग्राहसमा-
कुलाम् ॥ १४ ॥ संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् । आत्म-
ज्ज्वाहवां तात जिह्वावर्त्तां दुरासदाम् ॥ १५ ॥ यां तरन्ति कृत-
प्रथा हृतिमन्तो मनीषिणः । तां तीर्षः सर्वतो मुक्तो विहृतात्मा-
कविष्कृषिः ॥ १६ ॥ उत्तमां बुद्धिमास्त्राय ब्रह्मभूयान् भविष्यसि ।
सन्तीर्षः सर्वसंसारात् प्रसन्नात्मा विकल्पायः ॥ १७ ॥ भूमिष्ठानीक

भूतानि सर्वतस्त्री निशामय । अद्भुधन्मप्रच्छयश्च न वृश्चसमति-
 स्तथा । ततो वृश्चसि सर्वेषा भूताना प्रभवाप्यवी ॥ १८ ॥ एन वै
 सर्वभूतेभ्यो विशिष्ट मेनिरे बुधा । धर्मं धर्मभृता श्रेष्ठा मुनय-
 स्तास्त्वर्शिव ॥ १९ ॥ आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्रानुशासनम् ।
 प्रथमाय प्रवक्तव्यं हितावानुगताय च ॥ २० ॥ आत्मज्ञानमिदं
 गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् । अद्भुव वदह तात आत्मसाधिकमस्त्रसा
 ॥ २१ ॥ नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव वेद नपुंसकम् । अदु स्त्रमसुख
 ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ २२ ॥ नैतज्ज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुन-
 र्भवन्वापुते । अभवप्रतिपत्तपर्यमेतदमं विधीयते ॥ २३ ॥ अथा
 मतानि सर्वाणि तथैतानि यथा तथा । कथितानि मया पुत्र
 भवन्ति न भवन्ति च ॥ २४ ॥ तत्प्रतीतियुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण
 अत्पुत्रत्वान्वितेन । पृष्टा हि सम्प्रीतमना यथायं ब्रूयात् सुतस्येह
 अदुक्तमेतत् ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकोन
 पञ्चाशदधिकद्विंशतीऽध्याय । २४८ ॥

पापकम् । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्यद्यते तदा ॥ ६ ॥
 कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् । कामबन्धनमुक्तो, वि
 ब्रह्मभूवाय कल्पते ॥ ७ ॥ कामतो मुच्यमानस्तु, धूम्राभ्यादिव
 चन्द्रमाः । विरजाः कालभाकाङ्गु धीरो वैश्वेण वर्तते ॥ ८ ॥
 आपूर्थ्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत् । तदत् काम्य
 यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति नकामकामः ॥ ९ ॥ स काम-
 कान्तो न तु कामकाम. स वै कामात् स्वर्गमुपैति देही ॥ १० ॥
 वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषद्दानं दान-
 स्योपनिषत्तपः ॥ ११ ॥ तपोपनिषत्प्रागख्यागस्योपनिषत् सुखम् ।
 सुखस्योपनिषत् स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छ्रमः ॥ १२ ॥ ज्ञेदं शोच-
 मनसोः सन्तापं दृष्याया सह । सस्त्रमिच्छसि सन्तोषाच्छान्ति-
 लक्षणमुत्तमम् ॥ १३ ॥ विशोको, निर्भ्रमः शान्तः प्रसन्नात्म
 विमत्सरः । षड्भिर्लक्षणवानेतैः समग्र पुनरिष्यते ॥ १४ ॥
 षड्भिः सस्त्रगुणोपेतैः प्राञ्चैरधिगतं विभिः । ये विदुः प्रेत्य
 चात्मानमिदृशं तं गुणं विदुः ॥ १५ ॥ अङ्गतिममसंहाय्यं प्राङ्गतं
 निरुपस्कृतम् । अध्यात्मं सुङ्गतं प्राप्तं सुखमव्यममञ्जते ॥ १६ ॥
 निष्पचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वथः । यामयं लभते तुष्टिं
 सा न शक्यात्मनोऽन्यथा ॥ १७ ॥ येन दृष्यत्यभुञ्जानो येन दृष्यत्व-
 वित्तवान् । येनास्त्रेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १८ ॥
 संगुप्तानात्मनो हाराख्यपिधाय विचिन्तयन् । यो ह्यास्ते ब्राह्मणः
 शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥ १९ ॥ समाहितं परे तस्त्रे शीघ्रकाम-
 मवस्थितम् । सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥ २० ॥ अवि-
 शेषाणि भूतानि गुणांश्च अहतो मुनेः । सुखिनापीह्यते दुःखं
 भास्करेण तमो यथा ॥ २१ ॥ तमतिक्रान्तकर्माण्यमतिक्रान्तगुण-
 क्षयम् । ब्राह्मणं विषयास्त्रिष्टं चरास्यू न विन्दतः ॥ २२ ॥ स
 यदा सर्वतो मुक्तः सम. पर्यवतिष्ठते । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च

व्यास उवाच । शरीरादिप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम् ।
 कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः ॥ १ ॥ यथा शरीर-
 सञ्चिताश्चरन्ति सर्वत्र तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः । देहैर्विमुक्ता वि-
 रन्ति लोकास्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २ ॥ प्रतिरूपं वि-
 वापसु तापं सूर्यस्य लक्ष्यते । सत्त्ववतसु तथा सत्त्व प्रतिरूपं च
 पश्यति ॥ ३ ॥ तानि सूक्ष्माणि तत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः ।
 स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञा पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ४ ॥ सप्तता जायता-
 ष्टैव सर्वेषामात्मचिन्तितम् । प्रधानाद्देहमुक्तानां जडता कर्मा-
 रजः ॥ ५ ॥ यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि । वर्षे
 तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ६ ॥ तथा नित्यं सदा
 नित्यो भूतात्मा सततं गुणैः । सप्तभिस्त्वन्वितं सूक्ष्मैश्चरिष्युरजरा-
 मरः ॥ ७ ॥ मनोबुद्धिपराभूतं स्वदेहपरदेहवितं । स्वप्नेष्वपि
 भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८ ॥ तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि
 लभते सुखम् । क्रोधलोभो तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्च्छति ॥ ९ ॥
 प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य हि । करोति पुण्यं तत्रापि
 जीवन्नैव च पश्यति ॥ १० ॥ अहोष्मान्तर्गतश्चापि गर्भेत्वं समुर्ष-
 यिवान् । दद्य मासान् वसन् कुंक्षौ नैषोऽन्नमिव जीर्ण्यत ॥ ११ ॥
 तमेतमाततेजोश्च भूतात्मानं हृदि स्थितम् । तमो रजोभ्यामाविष्टा-
 नानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ १२ ॥ योगशास्त्रपरा भूत्वा तमात्मानं परीष्-
 मव । अनुच्छ्वासान्यमूर्त्तानि यानि वक्ष्योपमान्यपि ॥ १३ ॥ पृथग्-
 भूतेषु सृष्टेषु चतुर्थांशमकर्मसु । समाधौ यागमेवैतच्छाण्डिल्य
 ग्रममब्रवीत् ॥ १४ ॥ विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि पण्डितश्च महेश्वरम् ।
 प्रधानविनियोगस्थं परं ब्रह्मानुपश्यति ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने

दिपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

। भीष्म उवाच । भूताना परिसंख्यानं भूय- पुत्र निशामस्व ।
 द्वैपायनमुखाद्गृष्ट श्लाघया परधानध ॥ १ ॥ दीप्तानखनिभः-
 भगवान् धूमवर्षसे । ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूय पुत्र निदग्धनम् ॥ २ ॥
 भूमे स्थैर्यं गुरुत्वञ्च काठिन्य प्रसवार्थता । गन्धो गुरुत्व शक्तिश्च
 सङ्घातस्थापना वृत्ति ॥ ३ ॥ अपा शैत्यं तथा क्लेशो द्रवत्वं शोण-
 सौम्यता । लिङ्गा निःस्यन्दनञ्चापि भौमाना अपण तया ॥ ४ ॥
 अनेदुर्द्विर्षता च्योतिस्ताप पाक प्रकाशनम । शोको रोगो लक्षु-
 स्तैश्चात्र सततञ्चोद्धृभासिता ॥ ५ ॥ वायोरनियमस्पर्शो वादस्वान्त-
 स्वतन्त्रता । बलं शैश्वश्च मोक्षश्च कर्म वेष्टात्मता भव ॥ ६ ॥ आकाश-
 शस्य गुण शब्दो व्यापित्व छिद्रतापि च । अनाययमनालम्बमव्यक्त-
 मविकारिता ॥ ७ ॥ अपतीघातिता चैव भूतत्व विज्ञतानि च ।
 गुणा पञ्चाशतं प्रोक्ता पञ्चभूतात्मभाविता ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्ति-
 र्व्यक्तिश्च विसर्गं कल्पना क्षमा । सदसञ्ज्ञाशुभा चैव मनसो नव
 वै गुणा ॥ ९ ॥ दृष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसाय समाधिता । संशयः
 प्रतिपत्तिश्च बुद्धे पञ्च गुणान् विदुः । १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । ऋष पञ्चगुणा बुद्धि कथ पञ्चेन्द्रिया गुणा ।
 एतन्मे सर्वमाचक्षु सूक्ष्मज्ञान पितामह ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । आहृष्ट षष्टि बुद्धिगुणान्वे भूतविशिष्टा नित्य-
 विषक्ता । भूतविभूतीयाच्चरसृष्टा पुत्र न नित्यं तद्विह वदन्ति
 ॥ १२ ॥ तत पुत्र चिन्ताकलिल तदुक्तमनागत वै तव सम्प्रतीह ।
 भूतार्थतत्त्व तदवाप्य सर्वं भूतप्रभावाद्भव भ्रान्तबुद्धि ॥ १३ ॥

इति भ्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रभे

षतु पञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्याय ५२५४ ॥

शुद्धिश्चिर उवाच । यद्भूमे पृथिवीपाशा शिरते पृथिवीतले ।
 पृतनामध्व इति हि गतसञ्ज्ञा महाबला ॥ १ ॥ एकैकशो भीमबला
 नागायुतबलास्तथा । एते हि निहता सख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरे-
 ॥ २ ॥ नैषा पश्यामि हन्तार प्राणिना संयुगी परम् । विक्रमे-
 षोपसम्पन्नास्तेजोबलसमन्विता ॥ ३ ॥ अथ चेमे महाप्राज्ञा शिरते
 हि गतासवु । मृता इति च शब्दोऽयं वर्तित्वेषु गतासुषु ॥ ४ ॥
 इमे मृता नृपतय प्रायशो भीमविक्रमा । तत्र मे सशयो ज्ञात-
 कृत सञ्ज्ञा मृता इति ॥ ५ ॥ कस्य मृत्यु कुतो मृत्यु केन मृत्यु-
 रिह प्रजा । हरत्यमरसङ्घाय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । पुरा कृतयुगी तात राजासीदनुकम्पक । स
 शत्रुवशमापन्न संग्रामे क्षीणवाहन ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो हरिर्नाम
 नारायणसमो बले । स शत्रुभिर्हत सख्ये सवल सपदानुग ॥ ८ ॥
 स राजा शत्रुवशग पुत्रशोकसमन्वित । यदृच्छत्या शान्तिपरो
 दृढ्यं भुवि नारदम् ॥ ९ ॥ तस्मै स सर्वमाचष्ट यथावृत्त जनेश्वर ।
 शत्रुभिर्ग्रहण सख्ये पुत्रस्य मरण तथा ॥ १० ॥ तस्य तद्वचन
 श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधन । आख्यानमिदमाचष्टे पुत्रशोकापहं
 तदा ॥ ११ ॥

नारद उवाच । राजन् शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम् ।
 यथावृत्त श्रुतञ्चैव मयेदं वसुधाधिप ॥ १२ ॥ प्रजा सृष्ट्वा महा-
 तेजा प्रजामर्गं पितामह । अनीव हृदा बहुला नामृष्यत पुन
 प्रजा ॥ १३ ॥ न ह्यन्तरमभूत किञ्चित् क्वचिच्छन्तुभिरच्युत ।
 निरुच्छासमिवोन्नह वैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४ ॥ तस्य चिन्ता
 सकृत्पन्ना सङ्घार प्रति भूपते । चिन्तयन्नाध्यगच्छन् संघारे हेतु-
 कारणम् ॥ १५ ॥ तस्य दीपान्महाराज खिभ्योऽमिरुदतिष्ठत ।
 तेन सर्वा दिशो राजन्दहाह स पितामह ॥ १६ ॥ ततो द्विव भुव
 खड्ग जगध सचराचरम् । दृष्ट्वाह पावको राजन् भगवत्कोप

सशवः ॥ १७ ॥ तदा दृष्ट्वा भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
 महता क्रोधवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८ ॥ ततो हरिश्च
 स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः । जगाम शरणं देवो ब्रह्माण्डं पर-
 वीरहा ॥ १९ ॥ तस्मिन्नुभिगते स्थाणो प्रजानां हितकाम्यया ।
 अभ्रवीत् परमो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ २० ॥ करवाण्य-
 कं कामं वराहोऽसि मनो मम । कर्ता ह्यस्मि प्रियं शशो त्व-
 यद्दृदि वर्त्तते ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वण मोक्षधर्मपर्वण मृत्युप्रजापतिसंवादे

पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

स्थाणुरुवाच । प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।
 विद्धि सृष्टा त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामहः ॥ १ ॥ तव तेजो-
 ऽग्निना देव प्रजा दृष्ट्वन्ति सर्वशः । ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा
 कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ २ ॥

प्रजापतिरुवाच । न कुप्ये न च मे कामो न भवेयुः प्रजा इति ।
 लाघवायै घरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३ ॥ इयं हि मां सदा
 देवी भारार्ता समचोदयत् । संहारायै महो देव भारेणापस-
 निमच्छती ॥ ४ ॥ यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बद्ध विचारवत् ।
 संहारमासां ब्रह्मणां ततो मां क्रोध आविश्यत् ॥ ५ ॥

स्थाणुरुवाच । संहारायै प्रसीदस्व मा क्रुधो विबुधेश्वर ।
 मा प्रजाः स्थावरश्चैव जङ्गमश्च व्यनीनयन् ॥ ६ ॥ पल्लवानि च
 सर्वाणि सर्वश्चैव तणोलपम् । स्थावरं जङ्गमश्चैव भूतशामं चतु-
 र्विधम् ॥ ७ ॥ तदेतद्ब्रह्मसाङ्गतं जगत् सर्वसुपद्भुतम् । प्रसीद
 भगवन् साधो वर एषः ततो मया ॥ ८ ॥ नष्टा न पुनरेष्यन्ति
 प्रजा ह्येताः कथञ्चन । तस्मान्निवर्त्ततामेतत्तेजः स्तेनैव तेजसा ॥ ९ ॥

उवाच मयां सम्यक् भूतानां हितकाम्यया । यथाभी जन्तव सर्वं
 न हृष्टेरन् पितामह ॥ १० ॥ अभाव हि न गच्छेयुर्वाच्छिन्नप्रजना
 प्रजा । अधिदैवे नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेश्वरेश्वर ॥ ११ ॥
 जज्ञ्व हि जगन्नाथ एतत् स्थावरजङ्गमम् । प्रसाद्य त्वा महादेव
 वाषाम्यावृत्तिना प्रजा ॥ १२ ॥

नारद उवाच । श्रुत्वा तु वचनं देव स्थाणोर्निवतवाङ्मना ।
 तेजस्तत् सनिजग्राह पुनरेवान्तरात्मनि ॥ १३ ॥ ततोऽभिसुपसस्यञ्च
 भगवांल्लोकपूजित । प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कल्पयामास वै प्रभु ॥ १४ ॥
 उपसहरतस्तस्य तमग्नि रोषजं तदा । प्रादुर्वभूव विश्वेभ्य खिभ्यो
 नारी महात्मन ॥ १५ ॥ कृष्णरक्ताम्बरधरा कृष्णनेत्रतस्मान्तरा ।
 दिव्यकुण्डलसम्पन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ १६ ॥ सा विनि सृत्य
 वै खिभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम । ददृशति च ता कन्या देवो
 विश्वेश्वरावुभौ ॥ १७ ॥ तानाह्वय तदा देवो लोकानामादि-
 रौश्वर । मृत्यो इति महीपाल जहि चेमा प्रजा इति ॥ १८ ॥
 तं हि सहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च । तस्मात् सहर
 सर्वास्व प्रजा सजडपण्डिता ॥ १९ ॥ अविशिषिण चैव त्व प्रजा
 सहस्र कामिनि । मम त्व हि नियोगिन श्रेय परमवाप्स्यमि
 ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु सा देवी मृत्यु कमलमालिनी । प्रदध्यौ
 दुःखिता वाला साशुपातमतीव च ॥ २१ ॥ पाणिभ्याञ्चैव जग्राह
 तान्यश्रूणि जनेश्वर । मानवानां हितार्थाय यथाचे पुनरेव च ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मीक्षधर्मपवणि मृत्युप्रजापतिसवादि
 षट्पञ्चाशत्तदधिकहिमतीऽध्याय ॥ २५६ ॥

नारद उवाच । विनीय दुःखमवन्ना मात्मनैवायतेक्षण ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लनेवावर्जिता तदा ॥ १ ॥ त्वया सृष्टा कथ

नारी मादृशी वदताम्बर । रौद्रकर्माभिजायित सर्वप्राणिमहेश्वरी
 ॥ २ ॥ विभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे । त्व मा भीता-
 मवेक्षस्व शिवेनेक्षस्व चक्षुषा ॥ ३ ॥ बालान् वृद्धान् वयस्मान् न
 हरेयमनागम । प्राणिन प्राणिनामीश नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥ ४ ॥
 प्रियान् पुत्रान् वयन्याय भ्रातृन् मातृ पितृनपि । अपथ्याकृच्छि
 यद्येव मृतास्तेषां विभेम्यहम् ॥ ५ ॥ कृपणाशुपरिक्लेदो दृष्टेषां
 प्राश्रवती समा । तेभ्याऽहं बलवद्धीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६ ॥
 यमस्य भवने देव पात्यन्ते पापकर्मिण । प्रसादये त्वा वरद प्रसाद
 कुरु मे प्रभो ॥ ७ ॥ एतदिच्छाम्यहं काम त्वत्तो लोकपितामह ।
 इच्छेय त्वत्प्रसादायं तपस्तप्तु महेश्वर ॥ ८ ॥

पितामह उवाच । शृत्यो सङ्कल्पिता मे त्व प्रजासंहारहेतुना ।
 गच्छ संहर सवास्त्व प्रजा मा च विचारय ॥ ९ ॥ एतद्देवमवच्छि
 हि भविता नैतदन्यथा । क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्त महचोऽनघे
 ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा महाबाहो मृत्यु परपुरञ्जय । न व्याजहार
 तस्थौ च प्रह्ला भगवदुन्मुखी ॥ ११ ॥ पुन पुनरथोक्त्वा सा गत-
 सत्त्वेव मामिनी । तूष्णोमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरश्वर ॥ १२ ॥
 प्रससाद् किल ब्रह्मा स्वयमेवातनात्मनि । अयमानय लोकेशो
 लोकान् सवानवैक्षत ॥ १३ ॥ निवृत्तरोपि तस्मिन्स्तु भगवत्यपरा-
 जिते । सा कन्याथ जगामास्य समीपादिति न श्रुतम् ॥ १४ ॥
 अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासहरणं तदा । त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्यु-
 र्धनुकमभ्यगात् ॥ १५ ॥ सा तत्र परम देवी तपोऽचरत् दुश्चरम् ।
 समा ह्येकपदे तस्थौ दृश पद्मानि पञ्च च ॥ १६ ॥ ता तथा कुर्वतीं
 तत्र तप परमदुश्चरम् । पुनरव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्करा । तथैवैकपदे
 तात् पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८ ॥ तस्थौ पद्मानि षट् चैव पञ्च द्वे
 चैव मानद । भूय पद्माश्रुत तात् मृगै सह चचार सा ॥ १९ ॥

द्वे चायुते नरत्र्येष्ठ वायुाहारा महामते । पुनरेव ततो राजन्
 मौनमातिष्ठदुत्तमम् ॥ २० ॥ अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकक्ष
 पार्थिव । ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं नृपसत्तम ॥ २१ ॥ तत्र
 वायुजलाहारा चवार नियमं पुनः । ततो ययौ महाभागा गङ्गां
 मेरुञ्च केवलम् ॥ २२ ॥ तस्थौ दार्विव नियेष्टा प्रजानां हित-
 काम्यया । ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ॥ २३ ॥
 तत्राद्गुप्तेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः । तस्थौ पितामहञ्चैव तोष-
 यामास यत्रतः ॥ २४ ॥ ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकाना प्रभवाप्ययः ।
 किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियता मम तद्वचः ॥ २५ ॥ ततोऽब्रवीत् पुन-
 र्भृत्युर्भगवन्तं पितामहम् । न हरेयं प्रजा देव पुनश्चाहं प्रसादये
 ॥ २६ ॥ तामधर्मभवाङ्गीतां पुनरेव प्रयाचतीम् । तदाब्रवीद्देव-
 देवो निश्छेदं वचस्ततः ॥ २७ ॥ अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संव-
 च्छेमा प्रजा शुभे । मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किञ्चन
 ॥ २८ ॥ धर्मं सनातनश्च त्वामिहेवानुप्रवेक्ष्यति । अक्षय्यं विबुधा-
 थैव त्वद्विते निरताः सदा ॥ २९ ॥ इममन्यथ ते कामं ददानि
 मनसेप्सितम् । न त्वा दीपिण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः
 ॥ ३० ॥ पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि । स्त्रीषु स्त्री-
 रूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकन् ॥ ३१ ॥ सैवमुक्त्वा महाराज कृता-
 क्षलिरुवाच ह । पुनरेव महात्मानं नेति देविश्रमव्ययम् ॥ ३२ ॥
 तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् । अधर्मस्ते न भविता
 तथा ध्यास्यान्यहं शुभे ॥ ३३ ॥ यानश्चविन्दून् पतितानपश्यं धे
 पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् । ते व्याघ्रयो मानवान् धीररूपाः
 प्राप्ते काले कालयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ३४ ॥ सर्वेषा त्वं प्राणिनामन्त-
 काले कामक्रोधौ संहितौ योजयेथा । एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यनेयो
 न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३५ ॥ एव धर्मं पालयिष्यस्यथो
 त्वं न चात्मानं मञ्जयिष्यस्यधर्मं । तस्मात् कामं रोषयाभ्यागतं त्वं

संयोज्यायो संहरस्त्रेह जन्तून् ॥ ३६ ॥ सा वै तदा मृत्युसंज्ञाप-
 द्दिशा भीता प्रापाद्वाङ्मित्रव्रवीत्तम् । अथो प्राणान् प्राणिनामन्त-
 काले कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोहयन्ति ॥ ३७ ॥ मृत्योर्ये ते व्याधय-
 चाश्रुपाता मनुष्याणां रुच्यते यैः शरीरम् । सर्वेषां वै प्राणिनां
 प्राणनान्ते तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्यतुह्यरा ॥ ३८ ॥ सर्वे देवाः
 प्राणिनां प्राणनान्ते गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव । एवं सर्वे
 मानवाः प्राणनान्ते गत्वा वृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३९ ॥ वायुर्भीमी
 भीमनादो महौजा स सर्वेषां प्राणिनां प्राणभूतः । नानावृत्ति-
 र्द्विहिनां देहभेदे तस्माद्वायुर्देवदेवोविमिश्रितः ॥ ४० ॥ सर्वे देवाः
 मत्तप्रसंज्ञाविमिश्रिताः सर्वे मत्तर्षा देवसंज्ञाविमिश्रिताः । तस्मात् पुत्रं
 मा शुचो राजसिंह पुत्रः स्वर्गं प्राप्यते मोदते ह ॥ ४१ ॥ एवं
 मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् । तस्याश्चैव
 व्याधयस्तेऽश्रुपाताः प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ४२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे.

सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

शुषिष्ठिर उवाच । इमे वै मानवाः सर्वे धर्मस्मृति विशङ्किताः ।
 कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ धर्मश्चैव
 मिदार्थः किमसुखाद्योऽपि वा भवेत् । उभयार्थो हि वा धर्मस्तन्मे
 ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । सदाचारः कृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
 चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३ ॥ अपि ह्युक्तानि
 धर्म्याणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे । लोकयात्यर्थमेवेष्ट धर्मस्य नियम
 कृतः ॥ ४ ॥ उभयत्र सुखोदकं द्रष्टुं चैव परत्र च । चलन्त्या निपुणं
 धर्मं पापः पापेन मुच्यते ॥ ५ ॥ न च पापहतः पापाभ्युच्यते

केचिदापदि । अपापवादी भवति यथा भवति धर्मवित । धर्मस्य
 निष्ठा लाचारस्तमेवात्रित्य भोतस्यमे ॥ ६ ॥ यथा धर्ममनाविष्टो
 धन गृह्णाति तस्कर । रमते निर्हरन् स्तेन परवित्तमराजके ॥७॥
 यदास्य तद्वरन्त्यन्ये तदाराजानमिच्छति । तदा तेषा स्मृद्भयते ये
 वै तुष्टा स्वकीर्धने ॥ ८ ॥ अमीत शुचिरभ्येति राजदारमशङ्कित ।
 न हि दुश्चरित किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९ ॥ सत्यस्य वचनं
 साधु न सत्याहियते परम् । सतेऽन विष्टृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रति-
 ष्ठितम् ॥ १० ॥ अपि पापकृतो रौद्रा सत्यं कृत्वा पृथक् पृथक् ।
 अद्रोहमविसम्वाद् प्रवर्तन्ते तदायथा । ते चेन्मियोऽष्टतिं कुर्यु-
 र्विनश्येयुरसययम् ॥ ११ ॥ न दत्तव्य परधनमिति धर्मं सना-
 तम् । मन्यन्ते बलवन्तस्त दुर्बले सप्रकीर्तितम् ॥ १२ ॥ यदा
 नियतिर्दौर्बल्यमथैपामेव रोचते । न ह्यत्यन्त बलवन्तो भवन्ति
 सुखिनोऽपि वा ॥ १३ ॥ तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कदाचन ।
 असाधुभ्योऽस्य न भय न चौरैभ्यो न राजत । अकिञ्चित् कस्यचित्
 कुर्वन्निर्भय शुचिरावमेत ॥ १४ ॥ सर्वत शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राम-
 भिवेद्यिवान् । बद्धधा चरित पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५ ॥ मुदित
 शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भय सदा । न हि दुश्चरित किञ्चिदात्मनो-
 ऽन्येषु पश्यति ॥ १६ ॥ दातव्यमित्यय धर्मं उक्तो भूतहिते रते ।
 त मन्यन्ते धनयुता कृपणै सम्प्रदात्ततम् ॥ १७ ॥ यदा नियति
 कापंश्यमथैपामेव रोचते । न ह्यत्यन्त धनवन्तो भवन्ति सुखि-
 नोऽपि वा ॥ १८ ॥ यदन्यैर्विंहित नेच्छेदात्मन वर्म पूरुष । न
 तत् परेषु कुर्वति जानन्नप्रियमात्मन ॥ १९ ॥ योऽन्यस्य स्यादुप-
 पति स क किं वक्तुमर्हति । यदन्यस्य तन कुर्यान्न मृष्येदिति
 मे मति ॥ २० ॥ जीवित य स्वय चेच्छेत् कथ सोऽन्य प्रघातयेत् ।
 यदात्मनि चेच्छेत् तत परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१ ॥ अतिरिक्तै
 सविभजेद्भोगैरन्यानकिञ्चनान् । एतृणात यारणादात्रा कुमीद

संप्रवर्तितम् ॥ २२ ॥ यस्मिंस्तु देवा समये सन्तिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
 अथ वा लाभसमये स्थितिर्धर्मोऽपि शोभना ॥ २३ ॥ सर्वं प्रिया-
 भ्युपगत धर्ममाहुर्मनीषिण । पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मं युधि-
 ष्ठिर ॥ २४ ॥ लोकसग्रहसयुक्त विधात्रा विहित पुरा । सूक्त-
 धर्मार्थनियत सताञ्चरितमुत्तमम् ॥ २५ ॥ धर्मलक्षणमाख्यात-
 नेतत्ते कुरुसत्तम । तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कथञ्चन ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने

अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २५८ ॥

।

युधिष्ठिर उवाच । सूक्त साधुसमुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणम् ।
 प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्ता ब्रूयामनुमानत ॥ १ ॥ भूवासो हृदये
 ये मे प्रशास्ते व्याहृतास्त्वया । इदन्तून्यत प्रवक्ष्यामि न राजन्निग्र-
 हादिव ॥ २ ॥ इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च । न
 धर्मपरिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३ ॥ अन्यो धर्मं समस्यस्य
 विषमस्यस्य चापर । आपदस्तु कथं शक्य परिपाठेन वेदितुम्
 ॥ ४ ॥ सदाचारो मतो धर्मं सन्तस्वाचारलक्षणा । साध्यासाध्यं
 कथं शक्य सदाचारो ज्ञालक्षणा ॥ ५ ॥ दृश्यते हि धर्मरूपेणाधर्मं
 प्राकृतयत्नं । धर्मज्ञाधर्मरूपेण कथिदप्राकृतयत्नं ॥ ६ ॥ पुनरस्य
 प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः । वेद्वाग्वात्तुयुगं जसन्तीतीह
 न श्रुतम् ॥ ७ ॥ अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेताया हापरे परे । अन्ये
 कलियुगे धर्मा वथाशक्तिहृता इव ॥ ८ ॥ आग्नायवचन सत्यमित्येवं
 लोकसग्रह । आग्नायिभ्य पुनर्वेदा प्रसूना भवती मुक्ता ॥ ९ ॥
 ते चित् सर्वप्रमाणं वै प्रमाणं सत्तं विद्यते । प्रमाणेऽप्यप्रमा-
 णेन विरुद्धे शास्त्रता कृत ॥ १० ॥ धर्मस्य क्रियमाणस्य बलवद्भि-
 र्देहात्मि । सा चा विद्विष्यते कस्या तत सापि प्रणश्यति ॥ ११ ॥

विद्म वैवं न वां विद्म भव्यं वा वेदितुं न वा । अणीयान् सुर-
 धारायां गरीयानपि पर्वतात् ॥ १२ ॥ गन्धर्वनगराकारः प्रथमं
 सम्प्रदृश्यते । अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ १३ ॥
 निपानानीव गोभ्योऽपि क्षेत्रे कुल्येव भारत । स्मृतिर्हि शाश्वती
 धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ १४ ॥ कामादन्येच्छया चान्ये कारणै-
 रपरैस्तथा । असन्तोऽपि वृथाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ॥ १५ ॥
 धर्मो भवति स क्षिप्रं प्रलापस्त्वेव चाधुषु । तथैतानाङ्गस्त्वन्तानपि
 चावहसन्त्युत ॥ १६ ॥ महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मसमायिताः ।
 न हि सर्वंहितः कश्चिदाचारः सम्पूर्वते ॥ १७ ॥ तेनैवान्यः प्रभ-
 वति सोऽपरं बाधते पुन । दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया
 ॥ १८ ॥ येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते । आचाराणा-
 मनैकाग्रं सर्वेषामुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वं
 धर्म उदाहृतः । तेनाचारेण पूर्णं संस्था भवति शाश्वती ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणकथने

एकोनपटत्र्यधिकविंशतीऽध्यायः ॥ २५८ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मं जाजलिना सह ॥ १ ॥ वने वनचरः
 कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः । सागरोद्देशमागम्य तपस्त्रये महातपाः
 ॥ २ ॥ नियतो नियताहारश्रीराजिनजटाधरः । मलपङ्कधरो
 धीमान् बहून् वर्षगणान् मुनि ॥ ३ ॥ स कदाचिन्महातेजा जल-
 वासो महीपते । चचार लोकान् विप्रपिं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥४॥
 स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन । विप्रेष्य सागरान्तां वै
 महीं रुवनकाननाम् ॥ ५ ॥ ' न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावर-
 जङ्गमे । अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ६ ॥

अदृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्ये वदंस्तथा । अद्रुवंशं पिशाचास्तं नैवं
 लं वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्या महा-
 यथा । सोऽप्येवं नाहंते वक्तुं यथा लं हिजसत्तम ॥ ८ ॥ इत्युक्तो
 जाजलिभूते प्रत्युवाच महातपा । पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं
 यश्चस्त्रिनम् ॥ ९ ॥ इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षास्युद्धृत्य सागरात् ।
 अद्रुवन् गच्छ पत्न्यानमास्याधिमं हिजोत्तम ॥ १० ॥ इत्युक्तो
 जाजलिभूतेर्जगाम विमनास्तदा । वाराणस्यां तुलाधारं समा-
 साद्यान्नवोदिदम् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं कृतं दुष्करं तात कर्म जाजलिना पुरा ।
 येन सिद्धिं परां प्राप्तुस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह ।
 तंथोपसर्गनरतः सायं प्रातर्महातपा ॥ १३ ॥ अग्नीन् परिवरन्
 सम्यक् स्वाध्यायपरमो हिज । वानप्रस्थविधानश्री जाजलिर्ज्वलितः
 श्रिया ॥ १४ ॥ वने तपस्यतिष्ठत् स न च धर्ममवैक्षत । वर्षास्वा-
 काश्रमायी च हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ १५ ॥ वातातपसहो ग्रीष्मे न
 च धर्मनविन्दत । दुःखमय्याद्य विविधा भूमौ च परिवर्तते ॥ १६ ॥
 ततः कदाचित् स सुनिर्वर्षास्वाकाश्रमास्थित । अन्तरीक्षाञ्जलं मूर्द्धा
 प्रत्यग्ज्जान्मूर्द्धमुद्ग ॥ १७ ॥ अथ तस्य जटा क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः
 प्रभो । अरण्यगमनान्नित्यं मलिनी मलसंश्रुत ॥ १८ ॥ स कदा-
 विन्दिराहारो वायुमक्षी महातपा । तस्यौ काष्ठवद्व्यग्रौ न
 चचाल च कर्हचित् ॥ १९ ॥ तस्य ऋ स्याणुभृतस्य निर्विचेष्टस्य
 भारत । कुलिङ्गमकुनो राजन्नीडं पिरसि चक्रत् ॥ २० ॥ स
 तो दयावान् ब्रह्मपिरुपमैक्षत दम्पती । कुर्वाणो नीडकं तत्र
 जटासु दृष्यतन्मुमिः ॥ २१ ॥ यदा न च पलत्येव स्याणुभृती ।
 महातपा । ततस्तौ सुखविश्रन्तौ सुखं तत्रोपतुस्तदा ॥ २२ ॥
 अतीतास्त्रय वर्षासु अरक्ष्ण उपस्थिते । प्राजापतेन विविना

विश्वासात् काममोहितौ । तत्रापातयता राजन् गिरिव्यण्डानि
 खिचरौ ॥ २३ ॥ तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्र सपितव्रत । बुद्धं
 च स महातेजा न चञ्चल च जाजलि । धर्मं कृतमना नित्यं
 नाधर्मं स खरोचयत् ॥ २४ ॥ अहन्यहनि चागत्य ततस्तौ तस्य
 भूर्देनि । आग्नामितीं निवसत सम्पृच्छतीं तदा विभो ॥ २५ ॥
 अरिभ्यस्त्वय पुष्टेभ्य प्राजायन्त शकुन्तका । व्यवर्द्धन् च तत्रैव न
 चाकम्पत जाजलि ॥ २६ ॥ स रचनागणस्वरञ्जानि कुलिङ्गानां
 धृतव्रत । तथैव तस्थौ धर्मात्मा निर्विचिष्ट समाहित ॥ २७ ॥
 ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽय पद्मिण । बुबुधे तास्तु स मुनि
 जातपत्न्यान् क्रलिङ्गकान् ॥ २८ ॥ तत कदाचित्तास्तत्र पश्यन्
 पत्नीन् यतव्रत । बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतावर ॥ २९ ॥
 तथा तानपि सवृद्धान् दृष्ट्वा चापुवता मुदन् । शकुनो निर्भवौ
 तत्र जपतुयात्सजै सह ॥ ३० ॥ जातपत्न्याय सोऽप्यग्दुष्डीनान्
 पुनरागतान् । साय साय द्विजान् विप्रो न चाकम्पत जाजलि
 ॥ ३१ ॥ कदाचित् पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति सन्ततम् । त्यक्त्वा
 मातापित्रभ्यान्ते न चाकम्पत जाजलि ॥ ३२ ॥ तथा ते दिवस-
 ष्वापि गत्वा साय पुनर्नृप । उपापत्तन्त तत्रैव निवासायं शकु-
 न्तका ॥ ३३ ॥ कदाचिद्विपसान् पश्य समुत्पत्य विचङ्गमा । पठे-
 ऽहनि समाजमुर्गं पाकम्पत जाजलि ॥ ३४ ॥ क्रमेण च पुन सर्वे
 दिवसान् सुवश्नय । नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणा ऋ ते यदा
 ॥ ३५ ॥ कदाचिन्नामन्धतेर्ग समुत्पत्य विचङ्गमा । नेवागच्छं-
 स्ततो राजन् प्रातिष्ठत स जाजलि ॥ ३६ ॥ ततस्तेषु प्रडीनेषु
 जाजलिजातपिण्डय । मित्रोऽमीति मनिषङ्गे ततस्त मान् आवि
 षत् ॥ ३७ ॥ स तथा निर्गतान् दृष्ट्वा शकुन्तान्प्रियव्रत । मन्था
 वितात्मा मन्थाव्य शय प्रीतमनाभयत् ॥ ३८ ॥ स नद्या समुपसृश्य
 तर्षयित्वा ज्ञतामनम् । उदयन्तमयादित्यमुपातिष्ठत्पदात्पदा ॥ ३९ ॥

सन्ध्याय षट्कान्महिं जाजलिर्जपताम्बर । आस्फोटयत्तदाकाशे
 धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ४० ॥ अथान्तरीक्षे वागासीत्तच्च शुश्रूष
 जाजलिः । धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ४१ ॥
 वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः । सोऽप्येवं नाहंते
 वक्तुं यथा त्वं भाषसे हिज ॥ ४२ ॥ सोऽमर्षवधमापन्नस्तुलाधार-
 दिदृक्षथा । पृथिवीमर्षरद्राजन् यत्र सायमहो मुनिः ॥ ४३ ॥
 कालेन महतागच्छत् स तु वाराणसीं पुरीम् । विक्रीणन्तश्च
 पण्यानि तुलाधारं दर्शय सः ॥ ४४ ॥ सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रनायान्तं
 भाण्डजीवनः । समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४५ ॥ -

तुलाधार उवाच । आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन् संशयः ।
 ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व हिजोत्तम ॥ ४६ ॥ सागरानूप-
 माश्रित्य तपस्तप्त त्वया महत् । न च धर्मस्य सत्त्वां त्वं पुरा वेत्स्य
 कथञ्चन ॥ ४७ ॥ ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः । क्षिप्रं
 शिरस्यजायन्त ते च सम्भावितास्त्वया ॥ ४८ ॥ जातपक्षा यदा ते
 च गताश्चारौमितस्ततः । मन्यमानस्ततो धर्मं षट्कप्रभवं हिज
 ॥ ४९ ॥ खि वाचं त्वमथाश्रीषीर्मांस्मृति हिजसत्तम । अमर्षवध-
 मापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह । करवाणि प्रिय किन्ते तद्ब्रूहि
 हिजसत्तम ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलि-
 संवादे षष्ट्यधिकद्विधयोऽध्यायः ॥ २६० ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तं स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
 प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपताम्बरः ॥ १ ॥

जाजलिस्वाच । विक्रीणानः सर्वरसान् सर्वगन्धांश्च वाणिज ।
 वनसतौनोपधीय तेषां मूलफलानि च ॥ २ ॥ अथगानैष्टिकीं

बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् । एतदावच्छु मे सर्वं निखिलेन महा-
मत ॥ ३ ॥

भीम उवाच । एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।
संवाच धर्मस्त्वाणि वैश्वो धर्मार्थतत्त्ववित । जाजलि कष्टतपसं
आनतस्तदा नृप ॥ ४ ॥

तुलाधार उवाच । वेदाह जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।
सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यजना विदुः ॥ ५ ॥ अद्रोहेणैव भूता-
नामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि
जाजले ॥ ६ ॥ परच्छिन्नैः काष्ठदण्डैर्मघेद् शरणं कृतम् । अलक्तं
पद्मकं तुङ्गं गन्धाद्योच्चावचास्तथा ॥ ७ ॥ रसाद्यं तास्तान् विप्रर्षिं
मद्ववर्ज्यान् वदन्नहम् । श्रीला वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया
॥ ८ ॥ सर्वेषां यं सृष्टन्नित्यं सर्वेषाञ्च हिते रतः । कर्मणा मनसा
वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ९ ॥ नानुरुध्ये विरुध्ये वा न हेष्टि न
च कामये । समोऽहं सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ १० ॥
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ ११ ॥ नाहं परया
कृत्यानि प्रयसामि न गहये । आकाशस्यैव विप्रेन्द्रं पश्यन् लोकस्य
चित्रणम् ॥ १२ ॥ इति मा त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले ।
समं मतिमता येष्टं समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ १३ ॥ यथान्धवधिरो-
न्मत्ता उच्छ्वासपरमा रुदा । देवैरपिहिताहारा सोपमा पश्यती
मम ॥ १४ ॥ यथा वृषातुरकृपा निस्पृहा विषयान् प्रति । तथायं-
कामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १५ ॥ यदा पायं न विभेति
यदा चास्मान् विभ्यति । यदा नेच्छति न हेष्टि यदा सम्पद्यते तदा
॥ १६ ॥ यदा न कुरुते भावः सर्वभूतेषु पापकम् । कर्मणा मनसा
वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १७ ॥ न भूतो न भविष्योऽस्ति न च
धर्मोऽस्ति कथनः । योऽभयं सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम्
॥ १८ ॥ यस्माद्दृष्टिर्लोथं सर्वो मृत्युमुखादिव । याम्भूरा-

हृत्पदात् स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ १९ ॥ यथावर्त्तमानानां
 वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् । अनुवर्त्तमहे वृत्तमहिंसाणां महात्मनाम्
 ॥ २० ॥ प्रनष्ट आश्रुतो धर्मः सदाचारेण मोहितः । तेन वैद्य-
 स्तपस्वी वा बलवान् वा विमुह्यते ॥ २१ ॥ आचारात् जायते
 प्राज्ञं क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् । एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेद्दोषचेतसा
 ॥ २२ ॥ नयात्सेह यथा काष्ठमुह्यमानं यदृच्छ्या । यदृच्छ्वैव
 काष्ठेन सन्धिं गच्छेत केनचित् ॥ २३ ॥ तत्रापराणि दास्युः सं-
 रूच्यन्ते परस्परम् । तृणकाष्ठकरीपाणि कदाचिन्न समीक्षवा
 ॥ २४ ॥ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन । अभयं सर्व-
 भूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ २५ ॥ यस्माद्दुद्विजते विद्वन् सर्व-
 लोको वृकादिव । क्रोयतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेषु राः ॥ २६ ॥
 एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः । सहायवान् द्रव्यवान् च
 सुभगोऽथ परस्तथा ॥ २७ ॥ ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।
 कीर्त्तयन्मल्पहृत्सेखा पटवः कृतस्त्रनिर्णया ॥ २८ ॥ तपोभिर्यज्ञ-
 दानैश्च वाक्यैः प्रशान्तितैस्तथा । प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यतफल-
 मिहाङ्गते ॥ २९ ॥ लोके च सर्वभूतेभ्यो ददात्यभवदक्षिणाम् ।
 स सर्वयज्ञैरीजानं प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् । न भूतानामहिंसाया
 ज्यावान् धर्मोऽस्ति कथन ॥ ३० ॥ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु
 किञ्चित् कथञ्चन । सोऽभय सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महासुने ॥ ३१ ॥
 यस्माद्दुद्विजते लोकं सर्पादिस्मृतादिव । न स धर्ममवाप्नोति इह
 लोके परतः च ॥ ३२ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
 हृत्वापि मार्गं गच्छन्ति यद्वदन्त्य यद्वैषिण्य ॥ ३३ ॥ दानं भूतमव-
 त्याज्य सर्वानेभ्यः व्रजमम् । यदीमि ति सत्यमिदं श्रुत्वा च
 जायते ॥ ३४ ॥ स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भोजनि दुर्भगः । आसन्नि-
 वृत्तंवा इहा जगुष्मन्ति जनाः सदा ॥ ३५ ॥ यस्मात्सो हि
 श्रेयस्ति धर्मं सुकृत्वा हि जायते । भूतमश्वाचरिणैश्च धर्मं प्रवचनं

कृतम् ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिर्गवः । उप-
 कथ्वान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३७ ॥ ये च हिन्दन्ति वृष-
 ष्यान्, ये च भिन्दन्ति नस्तकान् । वहन्ति महती भारान् वहन्ति
 दमवन्ति च ॥ ३८ ॥ हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान् कथं न विग-
 हंसे । मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुञ्जते ॥ ३९ ॥ बधवन्ध-
 निरोधेन कारयन्ति दिवानियमम् । आत्मनश्चापि जानाति यद्दुःखं
 बधवन्धने ॥ ४० ॥ पक्षेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वे वसति दैवतम् । आदित्य-
 सन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥ ४१ ॥ तानि जीवानि विक्रीय
 का मृतेषु विचारणा । अजोऽन्निर्वरुणो मेघः सूर्याऽग्नेयः पृथिवी
 विराट् ॥ ४२ ॥ धेनुर्वत्स्य सोमो वै विक्रीयैतन्न सिध्यति । का
 तैले का घृते ब्रह्मन् मधून्यप्यौषधेषु वा ॥ ४३ ॥ अदंशमग्रके दृष्टि
 सखसंवाहितान् पशून् । तांश्च मातुः प्रियान् जानन्नाक्रम्य बहुधा
 नराः ॥ ४४ ॥ बहुदंशाकुलान्देमान्नयन्ति बहुकर्हमान् । वाह-
 संपीडिता धुर्याः शीघ्रव्यविधिना परे ॥ ४५ ॥ न मन्ये भूष-
 ष्यापि विमिष्टा तेन कर्मणा । कृषिं चाध्विति मन्यन्ते सा च
 वृत्तिः सद्वारुणा ॥ ४६ ॥ भूमिं भूमिययांथैव हन्ति काष्ठमयो-
 मुखम् । तथैवानुद्धृष्टो युक्तान् समवेक्षस्व जाजले ॥ ४७ ॥ अपग्रा
 इति गत्रां नाम क एता हन्तुमर्हन्ति । महत्तकाराकुशलं वृषं गां
 बालभेक्षु यः ॥ ४८ ॥ ऋषयो यतयो ह्येतन्नृषी प्रत्यवेदयन् । गां
 मातरं चाप्यवधीर्वृषमस्र प्रजापतिम् ॥ ४९ ॥ अकार्यं नृपपाकार्पि-
 र्ब्रह्म्यामस्वत्कृते व्ययाम् ॥ ५० ॥ यतश्चैकश्च रोगाणां सर्वभूते-
 ष्वपातयन् । ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्त्रेह हि जाजले ॥ ५१ ॥
 अश्वं नृपं स्राग्गर्भं ते शीघ्यामहे श्विः । इत्युक्त्वा ते महात्मानः
 सर्वतस्त्वार्यदमिनः ॥ ५२ ॥ ऋषयो यतय यान्तास्तपसा प्रत्य-
 वेदयन् । ईदृशानगिष्यान् घोराणाचारानिह जाजले ॥ ५३ ॥
 केषशापरिणत्वात्तु निपन्थी भावयुधसे । कारणादहर्ममन्विच्छेन

लोकचरितञ्चरेत् ॥ ५४ ॥ यो हन्याद्यश्च ना स्तौति तत्रापि
शृणु जाजले । समौ तावपि मे स्याता न हि मेऽस्ति प्रिया-
प्रियम ॥ ५५ ॥ एतद्दीदृशक धमं प्रशसन्ति मनीषिणः । उप-
पत्तग्रा हि सम्पन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते । सतत धर्मशौलैश्चानिपुणो
नोपलक्षित ॥ ५६ ॥

इति भान्तिपूर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलि
सवादे एकपट्टाधिकद्विंशतोऽध्याय । २६१ ॥

जाजलिर्वाच । अय प्रवर्त्ततो धर्मस्तुला धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारञ्च वत्तिञ्च भूतानामवरोतस्यते ॥ १ ॥ कृष्या च्छन्न प्रभ-
वति ततस्त्वमपि जीवसि । पशुभिश्चौषधीभिश्च मत्तर्गं जीवन्ति
वाणिज ॥ २ ॥ ततो यश्च प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि । न
हि वर्त्तेद्य लोको वार्त्तामुतश्च्य केवलाम ॥ ३ ॥

तुलाधार उवाच । वक्ष्यामि जाजले वृत्ति नास्ति ब्राह्मण
नास्तिक । न यश्चञ्च विनिन्दामि यश्चवित्तु सुदुर्लभ ॥ ४ ॥ नमो
ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जना । स्वयञ्च ब्राह्मणा हित्वा
क्षत्रयज्ञमिहास्थिता ॥ ५ ॥ लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मनास्तिकी सम्प-
वर्त्तितुम् । वेद्वादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ६ ॥ इह
द्वियमिह द्वियमिति चाय प्रशस्यते । अत स्तैन्य प्रभवति विकर्माणि
च जाजले ॥ ७ ॥ यदेव सुकृत हव्य तेन तुष्यन्ति देवता । नम-
स्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ ८ ॥ पूजा स्याद्देवतानां
हि यथा शास्त्रनिर्दिशन्म् । इष्टापूर्त्तान्साधूना विगुणा जावते
प्रजा ॥ ९ ॥ लुब्धैश्चो जायते लव्य मग्नेभ्यो जावते मम । यज
मानास्तथात्मानमृत्विजय तथा प्रजा ॥ १० ॥ यज्ञात् प्रजा प्रभ-
वति नभसोऽथ इवामलम् । अमो प्रास्ताङ्गतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुप

गच्छति । आदित्यप्रावते दृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत प्रजा ॥ ११ ॥ तस्मात्
 सुनिष्ठिता पूर्वं सर्वान् कामाश्च लेभिरे । अङ्गप्रपच्या पृथिवी
 आग्नीर्भिर्वीरुघोऽभवन् ॥ १२ ॥ न ते वञ्चेन्नात्मसु वा फलं पश्यन्ति
 किञ्चन ॥ १३ ॥ अह्यमाना फल यज्ञे ये यजेरन् कथञ्चन । जायन्ते
 साधवो धूर्ता लब्धा वित्तप्रयोजना ॥ १४ ॥ स एव पापकृता
 लोकान् गच्छेदशुभकर्मणा । प्रमाणमप्रमाणेन य लुब्धादशुभं
 नर । पापात्प्राप्तो कृतप्रश्न सदैवेह हिजोत्तम ॥ १५ ॥ कर्त्तव्य-
 मिति कर्त्तव्य वेत्ति वै ब्राह्मणो भयम् । ब्रह्मैव वृत्तते लोके त्रैव
 कर्त्तव्यता पुन ॥ १६ ॥ विगुणञ्च पुन कर्म कथाय इत्यनुशुश्रुम ।
 सर्वभूतीपघातय फलभावे च समय ॥ १७ ॥ सत्यवशा दमयशा
 अर्थलब्धार्थदप्रय । उत्पन्नत्वाग्निं सर्वे जना आसन्नमत्सरा ॥ १८ ॥
 शैवक्षेत्रज्ञतस्त्वशा स्वयज्ञपरिनिष्ठिता । ब्राह्मं वेदमधीयन्त-
 स्तीप्रयत्न्यपरानपि ॥ १९ ॥ अखिल देवत सर्वं ब्रह्म ब्रह्मणि
 सञ्चितम् । तुष्यन्ति तप्यन्ती देवास्तप्रास्तृप्तस्य जाञ्जले ॥ २० ॥
 यथा सर्वरसैस्तप्तो नाभिनन्दति किञ्चन । तथा प्रश्नानदप्रस्य नित्य-
 त्ति सुखीदथा ॥ २१ ॥ धर्माधारा धर्मसुखा कृतज्ञव्यवसिता-
 स्तथा । अस्ति न स्तस्त्वतो भूय इति प्राश्नस्ववेक्षते ॥ २२ ॥ ज्ञान
 विज्ञानिन केचित पर पारं तितीपेव । अतीव पुण्यद पुण्यं
 पुण्याभिजनसहितम् ॥ २३ ॥ यत्र गत्वा न योषन्ति न च्यवन्ति
 व्यथन्ति वा । ते तु तद्दृग्गणग स्थान प्राप्नुवन्तीह आश्विका ॥ २४ ॥
 नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति ययोधनै । सता वत्मानुवर्त्तन्ती
 यजन्ते ह्यविद्विषया ॥ २५ ॥ यनसतीनोपधोय फल मूलञ्च ते
 विदुः । न चैतानृत्विजो लब्धा याजयन्ति फलार्थिन ॥ २६ ॥
 स्वमेव साधं कर्वाणा यज्ञञ्च पुनरिषा । परिनिष्ठितकर्माण
 प्रजानुषङ्गकाम्यया ॥ २७ ॥ तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्य-
 शुभान्तरान् । प्रापयेयु प्रजा स्वर्गं त्यधर्मापरणेन वै ॥ २८ ॥

इति मे वर्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले । यानि यज्ञेष्विहैव्यन्ति
 सदा प्राज्ञा हिजर्षभा ॥ २८ ॥ तेन ते देवयानेन पथा यान्ति
 महामुने । आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नाख्यावृत्तिर्मनोषिण ॥ ३० ॥
 उभौ तौ देवयानेन गच्छती जाजले यथा । स्वयञ्चैषामनङ्घ्रौ
 युज्यन्ति च वहन्ति च ॥ ३१ ॥ स्वयमुस्ताश्च दुहन्ते मनसङ्घल्प-
 सिद्धिभिः । स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३२ ॥ यस्तथा-
 भावितात्मा स्यात् स गामालब्धमर्हति । ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्
 यजेरस्तेन तादृशा ॥ ३३ ॥ इति त्यागपुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि
 ते । निराग्निपमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ॥ ३४ ॥ अक्षीणं
 क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । न यावयन्त च यजन्त ददद्-
 ब्राह्मणेषु च ॥ ३५ ॥ काम्या वृत्तिः लिप्समाना का गतिरिति
 जाजले । इदन्तु देवत कृत्वा यथा यज्ञामवाप्नुयात् ॥ ३६ ॥

जाजलिस्वाच । न वै गुनीनां शृणुमः स तस्त्वं पृच्छामि ते
 वाणिजः कष्टमेतत् । पूर्वं पूर्वं चास्य नावेक्षमाणा नातः पर-
 तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ३७ ॥ यस्मिन्नेवात्मतीर्थं न पश्यव प्राप्नुयु-
 र्मुखम् । अथ स कर्मणा केन वाणिजः प्राप्नुयात् सुखम् । अथ
 तस्मै महाप्राज्ञं भृशं वै अदृशामि ते ॥ ३८ ॥

तुलाधार उवाच । उत यज्ञा उतायज्ञा मख नार्हन्ति ते
 क्वचित् । आच्येन पयसा दध्ना पूर्याद्भित्वा विशेप्रत ॥ ३९ ॥
 बालैः शृङ्गेण पाद्रेण सम्भरत्येव गौर्मखम् । पत्नीज्ञानेन विधिना
 प्रकरोति नियोजनम् ॥ ४० ॥ इदन्तु देवत कृत्वा यथा यज्ञ-
 भवाप्नुयात् । पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ ४१ ॥
 सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोद्ययाः । जाजले तीर्थ-
 भात्मैव मा स दिशतिरिभवे ॥ ४२ ॥ एतानीदृशकान् धर्मा-
 नाशरन्निह जाजले । कारणैर्धर्ममन्विच्छन् स लोकानाप्नुते
 शुभान् ॥ ४३ ॥

भीष्म उवाच । एतानीदृशकान् धर्मान् तुलाधार प्रथसति ।
उपपत्त्यामिसम्पन्नान्दित्य सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलि-
सवादि द्विपट्टप्रधिकद्विप्रतोऽध्याय ॥ २६२ ॥

तुलाधार उवाच । सद्भिर्वा यदि वासद्भि पन्थानमिममास्त्रि-
तम् । प्रत्यक्ष क्रियता साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १ ॥ एते
अकुन्ता बहव समन्ताहिवरन्ति ह । तवोत्तमाङ्गे सम्भूता श्रेणा-
स्थान्याश्च जातय ॥ २ ॥ आह्वयैतान्महाब्रह्मन् विश्रमानास्ततस्तत ।
पञ्चेमान् हस्तपादैश्च श्लिष्टान्देहेषु सर्वश ॥ ३ ॥ सम्भावयन्ति
पितर जया सम्भाविता खगा । असमय पिता वै ल पुत्रानाङ्गय
जाजले ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । ततो जाजलिना तेन समाहृता पतत्रिण ।
वाचमुच्चारयन्ति ऋ धर्मस्य वचनात् किल ॥ ५ ॥ असिसादिकृत
कर्म इह चैव परत्र च । यदा निवृन्ति वै ब्रह्मन् सा हता हन्ति
त नरम् ॥ ६ ॥ समाना अदधानाना सयताना सुचेतसाम् । कुर्वता
यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ ७ ॥ यदा वैवस्वती सेयं
सूर्यस्य दुहिता दिज । सावित्री प्रसवित्री च वह्निर्वाङ्मनसी तत
॥ ८ ॥ वाग्ब्रह्म वायते यदा मनोवृहद्ब्र भारत । यदावृह-
वाङ्मनसी न यज्ञस्त्रातुमर्हति ॥ ९ ॥ अत्र गाथा ब्रह्मगीता कीर्त्त-
यन्ति पुराविद । शुचेरचदधानस्य अदधानस्य चाशुचे ॥ १० ॥
देवा वित्तममन्यन्त सद्दृश यज्ञकर्मणि । योत्रियस्य कर्दर्थस्य
वदान्यस्य च बाहुषि ॥ ११ ॥ मौमासिखोभय देवा सममन्नमक-
ल्पयन् । प्रजापतिस्तानुवाच विषम कृतमिदुत ॥ १२ ॥ अहापूत
वदान्यस्य हतमअदधेतरत । भोच्यमन्न वदान्यस्य कर्दर्थस्य न

वाङ्मयः ॥ १३ ॥ अथइधान एवैको दिवातां नार्हते हविः । तस्यै-
वान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ १४ ॥ अथज्ञा परमं पापं
अथा पापप्रमोचनी । जहाति पापं अदावान् सर्पो जीर्णमिव
त्वचम् ॥ १५ ॥ ज्यायसी या पवित्राणां निवृत्तिः अथवा सद्यः ।
निवृत्तभीलदोषो यः अदावान् पूत एव सः ॥ १६ ॥ किं तस्य
तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना । अद्वानयोऽयं पुरुषो यो
यच्छेदः स एव सः ॥ १७ ॥ इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थ-
दक्षिभिः । वयं जिज्ञासमानास्तु सम्प्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ १८ ॥
अथा कुरु महा प्राञ्च ततः प्राप्स्यसि यत् परम् । अदावान् अह-
धानश्च धर्मश्चैव हि जाजले । स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेव
जाजले ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।
दिवं गत्वा महाप्राञ्चो विहरता यथासुखम् ॥ २० ॥ स्वस्वस्नान-
मुपागम्य स्वकर्मपरिवर्जितम् । एवं बद्धविधार्थञ्च तुलाधारेण
भाषितम् ॥ २१ ॥ सम्यक् चेदमुपालब्धो धर्मयोक्तः सनातनः ।
तस्य विख्यातवीर्यस्य शुक्ला वाक्यानि स हिजः । तुलाधारस्य
कौन्तेय शान्तिमेवान्वपदात् ॥ २२ ॥ एवं बद्धमथार्थञ्च तुलाधारेण
भाषितम् । यथौपम्योपदेशेन किं भूय श्रोतुमिच्छसि ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलि-

संवादे त्रिपट्टधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

भीष्म उवाच । अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रजानामनुकम्पार्थं गोतं रात्रा विचरयुना ॥ १ ॥ हिमस्त्रूणां वृषं
दृष्ट्वा विलापञ्च गवाम् भृशम् । गोग्रहे यज्ञघाटस्य प्रेक्षमानः स
पाशिव ॥ २ ॥ सस्ति गोभ्योऽस्तु लोकगु ततो निर्वपनं हतम् ।

हिंसाया हि प्रवृत्तायामाशीरेषा तु कल्पिता ॥ ३ ॥ अव्यवस्थित-
 मर्थादेर्विभूतैर्नास्ति कीर्तनैः । सशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनु-
 वर्धिता ॥ ४ ॥ सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुव्रजवीत । काम
 काराहिंससन्ति वहिर्वेद्या प्रशून्वरा ॥ ५ ॥ तस्मान्न प्रमाणात्
 कार्यो धर्मं सूक्ष्मो विजानता । अहिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्मैभ्यो
 ज्ञावसी मता ॥ ६ ॥ उपोष्य सशितो भूत्वा हिंसा विदकृता
 श्रुती । आचार इत्यनाचार कृपणा फलहेतव ॥ ७ ॥ यदि
 यज्ञाय वृत्ताय दूपाद्योद्दिश्य मानवाः । वृत्तायामासन्ति खादन्ति
 नैष धर्मं प्रशस्यते ॥ ८ ॥ सुरा नतस्यो मध मासमासव कृप
 रौदनम् । धूर्त्तं प्रवाञ्छत छेतत् नैतद्देहेषु कल्पितम् ॥ ९ ॥ माना-
 न्नीहाञ्च लोभाञ्च लौल्यमेतत् प्रकल्पितम् । विष्णुमेवाभिजानन्ति
 सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणा ॥ १० ॥ पापमै सुननोभिय तस्यापि यजनं
 श्रुतम् । यज्ञियायैव ये वृत्ता वेदेषु परिकल्पिता ॥ ११ ॥ यज्ञापि
 किञ्चित् कर्तव्यमन्यद्योक्षै सुमस्कृतम् । महतमत्त्वै शुद्धभावे सर्वं
 दिवाहमेव तत् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शरीरमापत्यापि विनश्यद्विहितम् ।
 कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य मितस्यते ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । यथा शरीरं न ग्लाघेन्नेयान्मृत्युवशं यथा ।
 तथा कर्मसु वर्त्तते समर्थो धर्माचारैत ॥ १४ ॥

विरकारैस्तु यत पूवं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ २ ॥ विरकारिक
 भद्रन्ते भद्रन्ते चिरकारिक । चिरकारी हि मेधावी नापराध्वति
 कर्मसु ॥ ३ ॥ चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुत । चिरेण
 स्वकार्याणि विमृष्यार्थान् प्रपश्यते ॥ ४ ॥ चिरं सञ्चिन्तवत्यर्था-
 चिर जाग्रत् चिर स्वप्न । चिर कार्याभिपत्तिश्च विरकारी तथो-
 च्यते ॥ ५ ॥ अलसग्रहण प्राप्नो दुर्मैधावो तथोच्यते । बुद्धि-
 स्लाघयद्युक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६ ॥ व्यभिचारे तु कन्निधि-
 ह्यतिक्लम्य परान् सुतान् । पित्रोक्त कुपितेनाथ जहीमा जननी-
 निति ॥ ७ ॥ स तथेति चिरेणोक्ता स्वभावाच्चिरकारिक । विमृष्य
 चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८ ॥ पितुराज्ञा कथं कुर्यां
 न हन्या मातर कथम् । कथ धर्मच्छ्ले नाकिन्निमज्जेयमसाधु-
 यत् ॥ ९ ॥ पितुराज्ञा परो धर्म स्वधर्मो मातरक्षणम् । अस्त-
 तन्द्रञ्च पुत्रस्य किं नु मा नानुपीडयेत् ॥ १० ॥ स्विय हत्वा मात-
 रञ्च का हि जातु सुखी भवेत् । पितरह्याप्यवज्ञाय क प्रतिष्ठा-
 मवाप्नुयात् ॥ ११ ॥ अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारण मातरक्षणम् ।
 युक्तचमावुभावेतौ नातिवर्त्तत मा कथम् ॥ १२ ॥ पिता ह्यात्मान
 माधत्ते जायाया जशिवानिति । भीलवारिवगोत्रस्य धारणाञ्च
 कुलस्य च ॥ १३ ॥ सोऽहं मात्रा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृत पुन ।
 विश्रामं मे कथं न स्याद्वै बुद्धे चात्ससम्भवम् ॥ १४ ॥ जातकर्मणि
 यत् प्राह पिता यच्चोपकर्मणि । पश्चात् स दृढीकार पितुर्गौरव-
 निशये ॥ १५ ॥ गुरुरग्रं परो धर्मं पोषणाध्यापनान्वित । पिता
 यदाह धर्मं स वेदेष्वपि सुनिश्चित ॥ १६ ॥ प्रीतिमात्रं पितु-
 पुत्रं सर्वं पुत्रस्य वै पिता । शरीरादीनि देवानि पिता त्वेक-
 मयच्छ्रुति ॥ १७ ॥ तस्मात् पितुवचं वाच्यं न विचाय्यं कथञ्चन ।
 मातृकान्यपि पूयन्ते पितुः श्रासनकारिण ॥ १८ ॥ भोग्ये भोज्ये
 मवचने सर्वलोकनिर्घर्षने । भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने

तथा ॥ १८ ॥ पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमन्तपः ।
 पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २० ॥ आग्निष्वा
 भन्नस्येन पुरुषं प्राह यत् पिता । निष्कृतिः सर्वपापानां पिता
 यश्चाभिनन्दति ॥ २१ ॥ मुच्यते बन्धनात् पुष्यं फलं वृक्षात् प्रसु-
 ष्यते । ह्यिष्यन्नपि सुतं स्नेहेः पिता पुत्रं न मुञ्चति ॥ २२ ॥ एत-
 द्विचिन्तितं तावत् पुत्रस्य पितृगौरवम् । पिता नाल्पतरं स्नानं
 चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ २३ ॥ यो ह्ययं मयि सङ्घातो मत्तल्ले
 पाञ्चभौतिकः । अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ॥ २४ ॥
 माता द्विहारणिः पुंसां सर्वस्वार्त्तस्य निर्वृतिः । मातृलाभे सनाथ-
 त्वमनाथत्वं विपर्यये ॥ २५ ॥ न च शोचति नाप्येनं स्थाविश्यमप-
 कर्षति । श्रिया हीनोऽपि यो गृहमभ्येति प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
 पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीं यः समाश्रितः । अपि वर्षशतस्यान्ते च
 हिहायनवच्चरेत् ॥ २७ ॥ समर्थं वासमर्थं वा कथं वाप्यकथं
 तथा । रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पीष्टा विधानतः ॥ २८ ॥ तदा
 च वृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः । तदा शून्यं जगत्तस्य यदा
 माता विमुञ्चते ॥ २९ ॥ नास्ति मातृ समा ह्याया नास्ति मातृ-
 समा गतिः । नास्ति मातृसमं वाप्यं नास्ति मातृसमा प्रिया ॥ ३० ॥
 कुत्तिसन्धारणाङ्गावी जननाञ्जननी श्रुता । अङ्गानां बर्हेनाङ्गत्वा
 वीरसूत्रेण वीरसूः ॥ ३१ ॥ शिशोः शुश्रूषणाच्छूनाता द्वेह-
 मनन्तरम् । चेतनावान्तरो ज्ञन्याद्यस्य नाशुपिरं शिरः ॥ ३२ ॥
 इम्पत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसन्धिः कृतः किल । तं माता च पिता
 चेति भूतार्थो मातरि स्थितः ॥ ३३ ॥ माता जानाति यद्गोचं माता
 जानाति यस्य सः । मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः
 ॥ ३४ ॥ पाणित्रयं स्वयं कृत्वा सद्यधर्ममुपेत्य च । यदि वास्यन्ति
 पुरुषा स्त्रियो नार्हन्ति वाच्यताम् ॥ ३५ ॥ भरणादि स्त्रिया भर्ता
 पात्याश्चैव स्त्रियाः पतिः । शुगस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पुनः

पति ॥ ३६ ॥ एव स्त्री नापराधीति नर एवापराध्यति । ऋषि-
 रथ महाद्वीप नर एवापराध्यति ॥ ३७ ॥ स्त्रिया हि परमो
 भक्तो देवत परम श्रुतम् । तव्यात्मना तु सदृशमात्मान परम
 ददौ ॥ ३८ ॥ नापराधोऽस्ति नारीणां नर एवापराध्यति । सर्व-
 कार्यापराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गना ॥ ३९ ॥ यश्चनोक्तोऽथ
 निर्देष स्त्रिया मैथनलप्रथे । तस्य चारयतो व्यक्तमधर्मो नास्ति
 सशय ॥ ४० ॥ श्रावन्नारी मातरश्च गौरवे चाधिके स्त्रिताम् ।
 अवधान्तु विजानीयु पशवोऽप्यविचक्षणा ॥ ४१ ॥ देवताना समा-
 वायमेकस्थ पितर विदु । मत्तर्गना देवतानाञ्च स्नेहाद्भ्येति
 मातरम् ॥ ४२ ॥ एव विमृषतस्तस्य चिरकारितया बह्व । दीर्घ-
 कालो व्यतिक्रान्तस्ततोऽन्याभ्यागमत पिता ॥ ४३ ॥ मेधातिशि-
 र्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थित । विमृष्य तेन कालेन पत्रम-
 सस्थाव्यतिक्रमम् ॥ ४४ ॥ सोऽब्रवीद्धृषसन्तप्तो दु खिनाथू णि वर्त-
 यन् । श्रुतधैर्यप्रसादेन पथात्तापमुपागत ॥ ४५ ॥ आश्रम मम
 सम्प्राप्तस्त्रिलोकेषु पुरन्दर । अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मण रूप-
 मास्थित ॥ ४६ ॥ स मया सान्त्वितो वागभि स्वागतेनाभिपूजित ।
 अर्घ्यं पाद्यं यथान्यायं नया च प्रतिपादितम् ॥ ४७ ॥ परवानस्मि
 चैत्युक्तं प्रणविष्यति तेन च । अत्र चाकुशले जाते स्त्रिया नास्ति
 व्यतिक्रम ॥ ४८ ॥ एव न स्त्री न चैवाह नाध्यगस्त्रिदशेश्वर ।
 अपराध्यति धर्मन्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ४९ ॥ इष्टांजं व्यसन
 प्राङ्गस्तेन चैवोद्धरतम् । इष्टया तदमाचिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे
 ॥ ५० ॥ हत्वा माध्वीञ्च नारीञ्च व्यसनत्वाच्च वासिताम् । भर्तव्य-
 त्तेन भार्याञ्च को नु मा तारयिष्यति ॥ ५१ ॥ अन्तरणं मया
 अप्तधिरकारीत्युत्तारधी । यद्यद्य निरकारी स्यात् स मा तारयित
 पातकात् ॥ ५२ ॥ धिर्यारिक भद्रन्ते भद्रन्ते धिरकारिक ।
 यद्यद्य निरकारी तत्र ततोऽसि निरकारिक ॥ ५३ ॥ ताञ्च मा

मातरश्चैव तपो वसार्कित मया । आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य
 चिरकारिक ॥ ५४ ॥ सहजं चिरकारिकमतिप्रसन्नया तव । सफल
 तत्तथा तेऽस्तु भवाद्य चिरकारिक ॥ ५५ ॥ चिरमासप्रितो मावा
 चिर गर्भेण धारित । सफल चिरकारिक कुरु व चिरकारिक
 ॥ ५६ ॥ । चरायते च सन्तापाच्चिर स्वपिति धारित । आवयो
 चिरसन्तापाद्वेष्य चिरकारिक ॥ ५७ ॥ ए० सुदु खितो रालन्
 महर्षिर्गौतमस्तदा । चिरकारि ददर्शय पुत्र स्थितमथान्तिके
 ॥ ५८ ॥ चिरकारो तु पितर दृष्ट्वा परमदु खित । अस्व व्यक्ता
 ततो ब्रूही प्रसानायोपचक्रमे ॥ ५९ ॥ गौतमस्त ततो दृष्ट्वा चिरसा
 पतित भुवि । पत्नीश्चैव निराकारा परामभ्यागमन्मुदम् ॥ ६० ॥
 न हि सा तेन समेद पत्नी नीता महात्मना । विजने वायमस्थेन
 पुत्रश्चापि समाहित ॥ ६१ ॥ हन्या इति समादिश अस्वपाणौ सुते
 स्थिते । विनोते प्रसवत्यर्थं विवामे चात्मकर्मसु ॥ ६२ ॥ बुद्धि
 साधीत् सुत दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् । अस्वग्रहणचापव्य सत्
 षोति भयादिति ॥ ६३ ॥ तत पित्रा चिर स्तुत्वा चिरञ्चाप्राय
 ब्रूहिनि । चिर दोभ्यां परिखल्य चिर जीवेन्दुदाहृत ॥ ६४ ॥
 एव च गौतम पुत्र प्रीतिहर्षगुणैर्युत । अभिनन्द्य महाप्राञ्च
 इह वचनमब्रवीत् ॥ ६५ ॥ चिरकारिक मद्रन्ते चिरकारी चिर
 भव । चिराय यन्ति ते सौम्य चिरमस्मि न दु खित ॥ ६६ ॥
 गाथाश्राव्यब्रवीहिद्वान् गौतमो मुनिमुत्तम । चिरकारिसु धीरेषु
 गुणोद्देशसमायया ॥ ६७ ॥ चिरेण मित्र वधीयाच्चिरेण च कृत
 त्यजेत । धीरेण हि कृत मित्र चिर धारणमर्हति ॥ ६८ ॥ रागे
 र्श्ये च माने च द्रोहे पापे च वर्मणि । अप्रिये चैव कर्तव्ये चिर-
 कारो प्रसस्यते ॥ ६९ ॥ बन्धूना सहृदाश्चैव भृत्याना स्त्रीजनस्य
 च । अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रसस्यते ॥ ७० ॥ एव च
 गौतमस्तथ प्रीत पुत्रस्य भारत । कर्मणानेन कौरव्य चिरकारि-

तथा तथा ॥ ७१ ॥ एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः । चिरेण
 निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७२ ॥ चिरं धारयते रोषं चिरं
 कर्म निश्च्युति । पश्चात्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ॥ ७३ ॥
 चिरं ब्रह्मानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् । चिरं धर्मं निषिद्धं
 कुर्याच्चान्तेषु चिरम् ॥ ७४ ॥ चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टाः
 निषिद्धव्यव । चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवच्छताम् ॥ ७५ ॥
 ब्रुवतश्च परस्वार्थं वाक्यं धर्मोपसंहितम् । चिरं पृष्टोपि च ब्रूयात्
 चिरं न परितप्यते ॥ ७६ ॥ उपास्य ब्रह्मलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहा-
 तपाः । समा. स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चिरकारिकोपाख्याने
 पञ्चषष्ट्यधिकहिंसतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किञ्चित् प्रघा-
 तयेत् । पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
 अमृतसेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २ ॥ अव्याहृतं व्याज-
 हार सत्यवानिति न श्रुतम् । बधायोन्नीयमानेषु पितुरेवानु-
 शासनात् ॥ ३ ॥ अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मस्य धर्मताम् । बधो
 नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४ ॥

द्युमत्मेन उवाच । अथ चेद्बधो धर्मो धर्म. को जातुषिद्ध-
 भवेत् । अस्यवयेन हन्येरन् सत्यवन् सङ्घरो भवेत् ॥ ५ ॥ ममेद-
 मिति नास्यैतत् प्रवर्त्तत कलौ युगे । लोकयात्रा न चैव स्याद्ब-
 चेदेत्य शस न ॥ ६ ॥

सत्यवानुवाच । सर्व एव त्रयो वर्णा. कार्यं ब्राह्मणवशना ।
 धर्मपाशनिबद्धानामन्योऽप्येवं परिष्यति ॥ ७ ॥ यो यस्तेषामपधरे-

समावसीत वै हिज । अय मे न शृणोतीति तन्निद्राया प्रधा-
रयेत् ॥ ८ ॥ तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं ततःकार्यं नान्यथाविधम् ।
असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥ ९ ॥ दस्युन्निहन्ति
वै राजा भूययो वाप्यनागस । भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते
पुरुषेण ते । परेणापकृतो राजा तस्मात् सम्यक् प्रधारयेत् ॥ १० ॥
असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा । साधोश्चापि असाधुश्च
शोभना जायते प्रजा ॥ ११ ॥ न मूलघातं कर्तव्यो नैव धर्म-
सनातन । अपि खलुवधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२ ॥ सहे-
जनेन बन्धेन विद्धपकरणेन च । वधदण्डेन ते क्लेशा न पुरोहित-
ससद्दि ॥ १३ ॥ यदा पुरोहितं वा ते पर्थ्य्यु शरणैपिण । करि-
ष्याम पुनर्ब्रह्मन् न पापमितिवादिन ॥ १४ ॥ तदा विसर्गमर्हा
स्युरितीदं धाट्मासनम् ॥ १५ ॥ विभ्रदण्डाजिन मुण्डो ब्राह्मणो-
ऽहंति शासनम् । गरीयासो गरीयासमपराधे पुन पुन । तदा
विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ १६ ॥

द्युमतसेन उवाच । यत्र यत्रैव शक्येरन् सयन्तु समये प्रजा ।
स तावान् प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घते ॥ १७ ॥ अहन्यमानेषु
पुन सर्वमेव पराभवेत् । पूर्वं पूदतरे चैव सुशास्या अभवन् जना
॥ १८ ॥ ऋदव सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहावमन्यव । परा धिग्-
दण्ड एवासीद्भाग्दण्डस्तदनन्तरम् ॥ १९ ॥ आसीद्वादानादण्डो
ऽपि बधदण्डोऽद्य वर्तते । बधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जना
॥ २० ॥ नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुति । न गन्धर्व-
पितृणाञ्च क कस्येह न कथन ॥ २१ ॥ पद्म श्मशानादादत्ते
पिशाचाश्चापि दैवतम् । तेषु क समयं कुर्याद्दशेषु हतबुद्धिषु ॥ २२ ॥

सत्यवानुवाच । तान् शक्नोपि चित साधून् परिव्रातुमहिंसया ।
कस्यविद्भूतभव्यस्य लाभेनास्त तथा कुरु ॥ २३ ॥ राजानो लोक
यात्रायं तप्यन्ते परम तप । तेषुपन्नन्ति तादृगभ्यस्तथा वृत्ता

भवन्ति च ॥ २४ ॥ विव्राज्यमाना सुकृतो न कामाद्भवन्ति दुष्कृ-
 तीन् । सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं श्रामते प्रजा ॥ २५ ॥ त्रैलोक्यः
 ये यमोऽप्येव वृत्त लोकोऽनुवर्त्तते । सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्त्तन्ति
 मानवा ॥ २६ ॥ आत्मानमसमाधाय समाधित्सति य परान् ।
 विषयेष्विन्द्रियवशं मानवा प्रहसन्ति तम ॥ २७ ॥ यो राज्ञो
 दग्धमोहेन किञ्चित् कुर्यादसाम्प्रतम् । सर्वोपायैर्नियम्य स तथा
 पापान्निवर्त्तते ॥ २८ ॥ आत्मैवादी नित्यन्तव्यो दुष्कृतं सनियच्छताम् ।
 दण्डयेच्च महादण्डैरपि वन्द्यमन्तरात् ॥ २९ ॥ यत्र वै पापक-
 नीचो न महद्दुःखमर्च्छति । वर्द्धन्ते तत्र पापानि धर्मो हसति च
 ध्रुवम् ॥ ३० ॥ इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान् वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ।
 इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वस्तात पितामह ॥ ३१ ॥ आश्वत्थश्चि-
 त्सुभ्रमनुक्राशान्तथैव च । एतत् प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगी जयिव
 ॥ ३२ ॥ पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगी तथा । हापरे तु
 द्विपादेन पादेन त्वधरे युगी ॥ ३३ ॥ तथा कलियुगी प्राप्ते राज्ञो
 दुश्चरितेन च । भवेत् कालविशिष्टेण कला धर्मस्य षोडशमी ॥ ३४ ॥
 अथ प्रथमकल्पेन सत्यवान् सहुरो भवेत् । आयुःशक्तिश्च कालश्च
 निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३५ ॥ सत्याय हि यथा नेह जह्यादधर्म-
 फलमहत् । भूतानामनुकम्पायं मनुः स्वयन्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि क्लमत्सेनसत्यवदावधे

षट्षष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अविरोधेन भूतानां योगं चाङ्गुष्ठ-
 कारकं । यस्यादुभयभाग्धमस्तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ गार्ह-
 स्थास्य च धर्मस्य योगधमस्य चोभयोः । अदूरसम्पत्सितवो किं
 सिद्धयेत् पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । उभौ धर्मौ महाभागावुभौ परमदुश्चरौ ।
 उभौ महाफलो तौ तु सद्भिराचरित्वावुभौ ॥ ३ ॥ अत्र ते वर्तयि-
 ष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयो । शृणुष्वैकमना पार्थ द्विद्वधर्मार्थ-
 सशयम् ॥ ४ ॥ अवाप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् । कपि-
 लस्य गोश्र संवाङ्गं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आम्नायमनृपश्चन्
 हि पुराणं प्राश्रुत ध्रुवम् । नद्रूपं पूर्वमालीभे क्षष्टुर्गामिति नः
 श्रुतम् ॥ ६ ॥ तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्थ सयमे रत । ज्ञान-
 वान्निवताहारो ददर्श कपिलस्तथा ॥ ७ ॥ स बुद्धिमुत्तमा प्राप्तो
 नैष्ठिकीपकृतीभयाम् । सतीमधिधिला सत्या वेदा इत्यब्रवीत्
 सकृत् ॥ ८ ॥ ता गामृपि स्युमरश्चि प्रविश्य क्षतिमब्रवीत् । हृदो
 वेदा यदि मता धर्मा के नापरे मता ॥ ९ ॥ तपस्विनो घृतिमन्त-
 श्रुतिविज्ञानचक्षुष । सर्वभाषं हि मन्यन्ते व्याहृत विद्वितात्मन
 ॥ १० ॥ तस्यैव गतदृष्ट्यान्त्र विच्चरस्य निराधिष । का विव-
 चास्ति वेदेषु निरारभ्यस्य सर्वत ॥ ११ ॥

कपिल उवाच । नाहं वेदान् विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हि-
 वित् । पृथगायमिणा कर्माख्येकार्यानीति न श्रुतम् ॥ १२ ॥ गच्छ-
 त्वेव परित्यागी वानप्रस्थस्य गच्छति । शहस्वी ब्रह्मचारौ च उभौ
 तावपि गच्छत ॥ १३ ॥ देवयानां हि पन्थानयत्नार प्राश्रुता
 मता । एषा कथाय कनीयस्त्व फलेपूतां वलावलम् ॥ १४ ॥ एवं
 विद्विन्ना सर्वार्थानारभेतेति वैदिकम् । नारभेतेति वान्यत्र नैष्ठिकी
 श्रूयते श्रुति ॥ १५ ॥ अनारभ्ये हि दीप स्यादारभ्ये दीप
 उत्तम । एव स्थितस्य पास्यस्य दुर्विशेष वलावलम् ॥ १६ ॥
 यद्यत्र किञ्चित् प्रत्यक्षमहिमाया पर मतम् । ऋते लागमयाहीभ्यो
 ब्रूहि तद्यत्रि पञ्चसि ॥ १७ ॥

स्युमरश्चि उवाच । स्वर्गक्रामो यजेतेति मतत्वं श्रूयते इति ।
 फल प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यत्र प्रताथे ॥ १८ ॥ यजयाश्रय

मेघश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये । ग्रान्यारख्याश्चैषधवः प्राणस्यान्व-
 मिति श्रुतिः ॥ १९ ॥ तथैवान्नं सहरहः सायं प्रातर्निष्कस्यते ।
 पशवश्चाथ धान्यञ्च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ॥ २० ॥ एताञ्च सह
 यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् । तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रजा-
 ॥ २१ ॥ तस्यान्योऽन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्तसप्तधा । यज्ञेषूपान्नायं
 विश्वं प्राङ्मुत्तमसञ्चितम् ॥ २२ ॥ एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वंः पूर्व-
 तरैस्तथा । को जातु न विचिन्वीत विद्वान् स्वां शक्तिमात्मनः ॥ २३ ॥
 पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाद्यौषधिभिः सह । स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च
 स्वर्गस्ततो मखात् ॥ २४ ॥ ओषध्य पशवो वृक्षा वीरुदाक्ष्यं पशो
 दधि । हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालस्यैतानि दादश ॥ २५ ॥ ऋषो
 यज्ञं पि सामानि यजमानश्च षोडश । अग्निषैषां सहस्रपतिः स
 सप्तदश उच्यते ॥ २६ ॥ अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति
 श्रुतिः । आन्व्येन पयसा दध्ना शकृतामिहया त्वचा ॥ २७ ॥ बाह्वैः
 शृङ्गेण पादेन सम्भरत्येव गौर्मखम् । एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यद्व्य-
 विधीयते ॥ २८ ॥ यज्ञं वहन्ति सभूय सहस्रिर्गुभिः सदक्षिणैः ।
 संहृत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत् ॥ २९ ॥ यज्ञार्थानि हि
 सृष्टानि यथार्था श्रूयते श्रुतिः । एवं पूर्वतराः सर्वे प्रवृत्ताश्चैव
 मानवाः ॥ ३० ॥ न हि नस्ति नारभते नाभिदुर्धति किञ्चन । यज्ञो
 यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ॥ ३१ ॥ यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि
 यज्ञोक्तान्यनुपूर्वशः । विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परम्
 ॥ ३२ ॥ आम्नायमापं पश्यामि यस्मिन् वेदा प्रतिष्ठिताः । तं
 विदांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणप्रभवो
 यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च । अनुयज्ञं जगत् सर्वं यज्ञशानुजगत्
 सदा ॥ ३४ ॥ ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा सधा वषट् ।
 यस्यैतानि प्रमुच्यन्ते वक्ष्यामि इतान्यपि ॥ ३५ ॥ न तस्य तिष्ठ
 लोकेषु परलोकभयं विदुः । इति वेदा वदस्तीह सिद्धाश्च पर-

अर्घ्य ॥ ३६ ॥ ऋषो यजुषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिता ।
 वस्त्रिभूतानि सर्वाणि भवन्तीह सर्वे हिज ॥ ३७ ॥ अन्नाद्येषु
 ब्रह्मवति ब्रह्म सोमसुने हिज । यजेतैर्महायज्ञैर्वेदं तद्भगवान् पुन
 ॥ ३८ ॥ तस्माद्ब्रह्मन् यजेच्चैव याजयेत्साविचारवन् । यजत
 स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफल महत् ॥ ३९ ॥ नाथ लोकोऽस्त्वयज्ञाना
 परश्चेति विनिश्चय । वेदवाद्विद्यैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ४० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकामिलीये

सप्तपट्टधिकद्विप्रतोऽध्याय ॥ २६७ ॥

कपिल उवाच । एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगा ।
 नैषा सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रम ॥ १ ॥ निर्द्वन्द्वा निर्नम
 स्कारा निराशीर्धन्वना बुधा । विमुक्ता सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुच-
 योऽभला ॥ २ ॥ अपवर्गोऽथ सत्यागी बुद्धौ च कृतनियया । ब्रह्मिष्ठा
 ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालया ॥ ३ ॥ विशोका नष्टरजमस्तेषा
 लोका अनातना । तेषा गति परा प्राप्य गार्हस्थ्ये कि प्रयो-
 जनम् ॥ ४ ॥

स्युमरश्मिरुवाच । यद्येषा परमा काष्ठा यद्येषा परमा गति ।
 शृङ्खलानव्यपान्त्रित्य नायमोऽन्य प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥ यथा मातर-
 मात्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तव । एव गार्हस्थ्यमात्रित्य वर्त्तन्त
 इतराश्रया ॥ ६ ॥ शृङ्खल एव यजते शृङ्खलस्तप्यते तप ।
 गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्प्रिद्विदेजते ॥ ७ ॥ प्रजनायभि
 निर्द्वन्त्वा सर्वे प्राणभृतो जना । प्रजनस्याप्युतान्यत्र न कथञ्चन
 विद्यते ॥ ८ ॥ यास्तु स्युर्यद्विरोपधो वह्निरन्यास्तथाद्रिणा ।
 शीघ्रिभ्यो वह्निर्यन्मात् प्राणात् कश्चिन्न दृश्यते ॥ ९ ॥ कस्यैषा
 वाग्भवत् इत्या मोक्षो नास्ति एहादिति । अत्रदधानैरपाटै

सूक्तदर्शनवर्जिते ॥ १० ॥ निरासैरलसै चान्तेस्तापमानै ऋकः
 भूमि । अन्त्योपरमो दृष्ट प्रब्रह्मायामपण्डिते ॥ ११ ॥ ब्रह्मै-
 क्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा प्राश्नुती ध्रुवा । ब्राह्मणो नाम ब्रह्मण्यस्यै
 जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ १२ ॥ प्राग्गर्भधानाबन्धा हि प्रवर्तन्ते
 हिजातिषु । अविश्वेषु वर्तन्ते विश्वेष्वप्यसमयम् ॥ १३ ॥ ह्यस्यै
 पुन सम्यगणे सञ्चिते पात्रभोजने । दाने गवा पशूना वा पिबन्-
 नामप्सुमज्जने ॥ १४ ॥ अर्चिषन्तो वर्हिपद क्रव्यादा पितर-
 स्तथा । मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्वा मन्वाश्च कारणम् ॥ १५ ॥ एवं
 क्रोशतसु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् । ऋणवन्तो वदा
 मत्तर्गा पितृदेवहिजातिषु ॥ १६ ॥ श्रिया विहीनैरलसै पण्डितै
 सम्पर्वचितम् । वेदवादापरिज्ञान सत्याभासमिवावृतम् ॥ १७ ॥
 न वै पापैर्द्धियते कृष्यते वा यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रै । जह्य-
 यज्ञै पशुभि सार्द्धमेति सन्तर्पितस्तर्पयते च कामै ॥ १८ ॥ न वेदाङ्ग
 परिभवान्न शाठ्येन न मायया । महत प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्मणि
 ब्रह्म विन्दते ॥ १९ ॥

कपिल उवाच । दर्शञ्च पौरुषमासञ्च अग्निहोत्रञ्च धीमतः ।
 चातुर्मास्यानि चैवासन् तेषु धर्मं सनातन ॥ २० ॥ अनारब्धा-
 सुष्टय शुचयो ब्रह्मसञ्चिता । ब्रह्मणैव न्न ते देवास्तर्पयन्त्य-
 मृतैपिण ॥ २१ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यत । देवाणि
 मार्गं मुञ्चन्ति अपदस्य पदैपिण ॥ २२ ॥ चतुर्दार पुरुष चतु-
 र्मुख चतुर्धा चैनमुपयाति वाचा । वाङ्मया वाच उदरादुपस्था-
 त्तेपा हार हारपालो वुभूषित् ॥ २३ ॥ नाचैर्हीव्येन्नादहीताभ्य-
 वित्त न वायोनीयस्य मृत पश्यन्नात् । क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमान्
 तथास्य तत् पाणिपाद सुगुप्तम् ॥ २४ ॥ नाक्रोशमिच्छेत् क्व
 पदेच न पेशुन जनवादञ्च कथ्यात् । सत्यव्रतो मितभाषो प्रमत्त
 स्तथास्य जागृदारमयो सुगुप्तम् ॥ २५ ॥ नानाग्रन ख्यान्व महा

अथ स्वात्सोत्सुप साधुभिरागतं स्यात् । यात्रायमाहारमिहा-
 क्रीतं तथास्व स्थाष्वाठसौ दारकुप्ति ॥ २६ ॥ न वीर पक्षी
 विहरेत् न शरीरं न चापि नादीमदृतावाह्वयौ । आर्याव्रतं स्यात्सनि
 शारवीतं तथास्योपस्वहारगुप्तिर्मवेत् ॥ २७ ॥ दाराणि यस्य
 सर्वाणि सुगुप्तानि मनोपिण । उपस्वमुदरं बाह्व वाक् चतुर्थी
 भवेद्दिग् ॥ २८ ॥ मोघान्यगुप्तहारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत । कि
 तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ २९ ॥ अनुत्तरीय-
 वसनमनुपस्तीर्षणायिजम् । बाह्वपधानं ग्राम्यन्त तं देवा ब्राह्मणं
 विदुः ॥ ३० ॥ इन्द्रारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः । परेषा-
 ममनुध्यायस्त देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१ ॥ येन सर्वमिदं ब्रुव
 प्रकृतिर्विकृतिश्च या । गतिश्च सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः
 ॥ ३२ ॥ अथ सर्वभूतेषु सर्वेषामथ यतः । सर्वभूतात्मभूतो
 यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥ नान्तरेणानुजानन्ति दानयज्ञ-
 क्रियाफलम् । अविश्राय च तत सर्वमन्यद्रोचयते फलम् ॥ ३४ ॥
 स्वकर्मेभिः सञ्चिताना तपो धीरत्नमागतम् । तं सदाचारमाश्रित्य
 पुराणं श्राव्यतं ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ अथ क्ववन्तश्चित्तं किञ्चिदर्थेषु
 सूत्रितम् । निरापदंश्च आचारो अथमादोऽपराभवः ॥ ३६ ॥ फल-
 वन्ति च कर्माणि व्यष्टिमन्ति ध्रुवाणि च । विगुणानि च पश्यन्ति
 तथा नैकान्तिकानि च ॥ ३७ ॥ शुणायान् सुदुर्ज्ञानां श्रुतायात्र
 सुदुष्करा । अनुष्ठिताद्यान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ॥ ३८ ॥

स्यूरश्मिरुवाच । यथा च वेदप्रामाण्यं त्याग्य सफलौ
 यथा । तौ यथ्यप्युदौ व्यक्तौ अथस्तदुद्वेगोहि मे ॥ ३९ ॥

कपिल उवाच । प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्त मत्पथे स्थिता ।
 प्रत्यक्षन्तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपामृत ॥ ४० ॥

स्यूरश्मिरुवाच । स्यूरश्मिरुह ब्रह्मन् जिज्ञासाद्यमिहा-
 गतः । अथैवस्त्वाम प्रत्यबोधमाज्जवान् विवक्षया ॥ ४१ ॥ इमद्य

संशयं घोरं भगवान् प्रब्रवीतु मे । प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्त'
 सत्पथे स्थिता । किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्ती यमुपासते ॥ ४२ ॥
 अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमार्थं यथागमम् । आगमो वेद्वाहास्तु
 तर्कशास्त्राणि चागम ॥ ४३ ॥ यथाश्रममुपासीत आगमस्तत्र
 सिध्यति । सिद्धिं प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४४ ॥
 नौर्नावीव निवहा हि स्रोतसा सनिबन्धना । ह्रियमाणा कथं विप्र
 कुबुद्धीस्तारयिष्यति । एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्माद्धीहि भोः
 ॥ ४५ ॥ नैव त्यागी न सन्तुष्टो नाशोको न निरामय । नाति-
 विधिस्तो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ४६ ॥ भवन्तोऽपि च
 हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम् । इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः
 सर्वजन्तुषु ॥ ४७ ॥ एवं चतुर्णां वर्ष्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
 एकमालम्बमानाना निश्चये किं निरामयम् ॥ ४८ ॥

कपिल उवाच । यद्यदाचरते शास्त्रमर्थं सर्वप्रवृत्तिषु । यस्य
 यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४९ ॥ ज्ञानं प्रावयते सर्वं
 यो ज्ञान ह्यनुवर्त्तते । ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति
 प्रजा ॥ ५० ॥ भवन्ती ज्ञानिनो व्यक्तां सर्वतश्च निरामया । ऐकात्म्यं
 नाम कश्चिद्दि कदाचिदुपपद्यते ॥ ५१ ॥ शास्त्रं ह्यनुवृद्धा तस्वेन
 केचिदादबलाजना । कामहेपाभिभूतत्वाद्दहङ्कारवशंगता ॥ ५२ ॥
 वाथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यव । ब्रह्मस्तेना निरारम्भा
 दश्रमोहवशानुगा ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुमुञ्चते ।
 तेषां तम शरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५४ ॥ यो यथा प्रकृति-
 र्जन्तु प्रकृते स्यादगानुग । तस्य हेतुश्च काङ्क्षो क्रोधो दम्भी-
 ऽनृतं मदः ॥ ५५ ॥ नित्यमेवामिर्वर्त्तन्ते गुणां प्रकृतिसम्भवा ।
 एवं ध्यात्वानुपश्यन्त सत्यजेषु शुभाशुभम् । परा गतिमभीप्सन्ती
 यतवः समये रता ॥ ५६ ॥

स्युमरश्चिदुवाच । सर्वमेतन्मया ब्रह्मन् शास्त्रतः परिकीर्त्ति-

तम् । न ह्यविश्राय शास्त्रार्थं प्रवृत्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५७ ॥ यः
 कश्चिन्नप्राय्य आचारः सर्वशास्त्रमिति श्रुतिः । यदन्यायमशास्त्रं
 तद्विच्छेदा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५८ ॥ न प्रवृत्तिर्हृते शास्त्रात्काचिद-
 स्तीति निश्चयः । यदन्यदेवादिभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ ५९ ॥
 शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः । शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति
 शोचन्ति च यथावयम् ॥ ६० ॥ इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्व-
 जन्तुषु । एवञ्चतुर्षां वर्णांनामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु । एकमालम्ब-
 मामानां निश्चये सर्वतो दिग्मम् ॥ ६१ ॥ आनन्द्यं वदमानेन शक्ते-
 नावर्जितात्मना । अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ६२ ॥
 शक्यन्ते केन युक्तेन कृतकृत्येन सर्वथाः । पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य
 चरितं सर्वतो दिग्मम् ॥ ६३ ॥ तेनाविवदमानेन व्यक्तेन विजिता-
 त्मना । वेदवार्दं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ६४ ॥
 अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा । इदन्तु दुष्करं कर्म
 कुटुम्बमभिसंश्रितम् ॥ ६५ ॥ दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासन्तानमार्क-
 वम् । यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ॥ ६६ ॥
 धिक्कर्त्तारश्च कार्यश्च अमघायं निरयंकः । नास्तिक्यमन्वया च
 स्यादेदानां पृष्ठतः क्रिया । एतस्यानन्द्यमिच्छामि भगवन् श्रोतु-
 मञ्जसा ॥ ६७ ॥ तस्त्वं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपसन्नोऽस्मिप्रधीहि मे ।
 यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपगमिष्यितुम् ॥ ६८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलीये

अष्टपट्टाधिकद्विमतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

कपिल उवाच । वेदाः प्रमाणं लाकीनां न वेदाः पृष्ठतः
 कृताः । हे ब्रह्मणी वेदितव्यं शब्दब्रह्म परब्रह्म यत् । शब्दब्रह्मणि
 निश्चातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १ ॥ शरीरमेतत् कुरुते यदेदे

कुरुते तनुम । कृतशुद्धघरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणं ॥ २ ॥
 आनन्द्यमत्र बुध्येते कर्मणान्तद्ब्रवीमि ते । निरागममनैतिष्ठं
 प्रत्यक्षं लोकासाक्षिकम् ॥ ३ ॥ धर्म इत्येव ये यज्ञान् वितन्वति
 निराग्रिष । उत्पन्नत्यागिनो लुब्धा कृपासूयाविवर्जिता । चना-
 नामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ४ ॥ अनाश्रिता यापकर्म
 कदाचित् कर्मयोगिन । मन सङ्कल्पसन्निहा विशुद्धज्ञाननिश्चया
 ॥ ५ ॥ अक्रुध्यन्तोऽनुसूयन्तो निरङ्गहारमत्सरा । ज्ञाननिष्ठा-
 स्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रता ॥ ६ ॥ आसन् गृहस्था भूयिष्ठा
 अत्युत्क्रान्ता स्वकर्मसु । राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथा-
 विधि ॥ ७ ॥ समा ह्यर्जिवसम्पन्ना सन्तुष्टा ज्ञाननिश्चया । प्रत्यक्ष-
 धर्मा शुचय अद्धाना परावरे ॥ ८ ॥ पुरस्ताद्भावितात्मानो
 यथावच्चरितव्रता । चरन्ति धम कच्छेऽपि दुर्गे चैवापि सहता
 ॥ ९ ॥ सहत्य धमं चरता पुरासीत सुखमेव तत । तेषा नासी
 हिधातव्यं प्रायश्चित्तं कवड्वन ॥ १० ॥ सत्यं हि धर्ममास्त्राय
 दुराधष्ठतमा मता । न मात्रामनुदध्यन्ते न धमंच्छेत्समन्तत ॥ ११ ॥
 य एव प्रथमं कल्पस्तमेवाभ्याचरन् सह । तेषा नासीहिधातव्यं
 प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १२ ॥ तस्मिन् विधौ स्थिताना हि प्रायश्चित्तं
 न विद्यते । दुवलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुति ॥ १३ ॥
 एवं बद्धविधा विप्रा पुराणा यज्ञवाहना । तैर्विद्यहृदा शुचयो
 वृत्तवन्तो यथास्त्रिन ॥ १४ ॥ यजन्तोऽह्वरहयश्चैर्निराग्रीवस्रना
 वुधा । तेषा यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् ॥ १५ ॥
 आगमाश्च यथाकालं सङ्गत्याश्च यथाक्रमम् । अपेत कामक्रीधाना
 दुश्चराचारकर्मणाम् ॥ १६ ॥ स्वकर्मभिः प्रमिताना प्रकृत्या प्रसि-
 तात्मनाम् । ऋजूना प्रमनित्याना स्वेषु कर्मसु वर्तताम् ॥ १७ ॥
 सर्वमानस्यमेवासीदिति न शाश्वती श्रुति । तेषामदौनमस्त्वाना
 दुश्चराचारकर्मणाम् ॥ १८ ॥ स्वकर्मभिः सन्भूताना तपोधोरत्न-

मागतम् । त सदाचारमाश्रये पुराण शाश्वत ध्रुवम् ॥ १८ ॥
 अथक्रुवद्वियरितु किञ्चिद्धर्मेषु सूक्ष्मताम् । निरापद्रम आचारो
 ह्यप्रमादोऽपराभव ॥ २० ॥ सर्ववर्षेषु जातेषु नासीत् कश्चिद्व्यति-
 क्रम । व्यस्तमेकक्षतुर्हा द्वि ब्राह्मणा आश्रम विदु ॥ २१ ॥ त
 सन्तो विधिवत् प्राप्य गच्छन्ति परमा गतिम् । गृहेभ्य एव निष्कम्य
 वनमन्ये समाश्रिता । गृहमेवामिसयित्व ततोऽन्ये ब्रह्मचारिण
 ॥ २२ ॥ धर्ममेक चतुर्हा तु आश्रम ब्राह्मणा विदु । आनन्द्यं
 ब्रह्मण स्थान ब्राह्मणो नाम नियम ॥ २३ ॥ एत एवविधा विप्रा
 पुराणा ब्रह्मचारिण । त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता दिजा-
 तय । नक्षत्राणीव धिणीग्रु वद्वस्तारका गणा ॥ २४ ॥ आनन्द्य
 मुपसम्प्राप्ता सन्तोपादिति वैदिकम् । यदागच्छन्ति ससार पुन-
 र्योनिषु तादृशा । न लिप्यन्ते पापकृत्यै कदाचित् कर्मयोनित-
 ॥ २५ ॥ एवमेव ब्रह्मचारो शूयूषुर्धोरनियम । एव युक्ती
 ब्राह्मण स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ॥ २६ ॥ कर्मैव पुनरुपस्थाद्
 शुभ वा यदि वाशुभम् ॥ २७ ॥ एव पक्ककपायाणामानन्द्येन श्रुतेन
 च । सर्वमानन्द्यमासीद् एव न प्राश्रतो श्रुति ॥ २८ ॥ तेषा-
 नपेतदृष्ट्याना निनिष्काना शुभात्मनाम् । चतुर्थोपनिषदम साधा-
 रण इति स्मृति ॥ २९ ॥ समिद्धै साध्यते नित्य ब्राह्मणैर्नियता-
 क्षमि । सन्तोपमूलस्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ ३० ॥ अप-
 द्गमतिर्नित्यो यतिधर्म सनातन । साधारण केवलो वा यथा-
 वलमुपासते ॥ ३१ ॥ गच्छता गच्छता क्षेम दुर्बलोऽद्यावसीदति ।
 ब्रह्मण पदमन्विच्छन् ससारामुच्यते शुचि ॥ ३२ ॥
 सूमरश्मिरुवाच । ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ।
 मात्राभिरुपलब्धाभिर्ये वा त्याग समाश्रिता ॥ ३३ ॥ एतेषा प्रेत्य
 भाव तु कतम स्वर्गलित्तम । एतदावधु मे ब्रह्मन् यथातस्वेन
 पच्छन् ॥ ३४ ॥

कपिल उवाच । परिग्रहा शुभा सर्वे गुणतामभ्युपागता ।
न तु त्यागसुख प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥ ३५ ॥

स्युमरश्चिरवाच । भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै ब्रह्मस्था कर्म-
निश्चया । आयमाणाञ्च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३६ ॥ एक-
त्वेन पृथक्त्वेन विशेषो नात्र दृश्यते । तद्यथावद्यथान्याय भगवान्
प्रब्रवीतु मे ॥ ३७ ॥

कपिल उवाच । शरीरपक्ति कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गति ।
कषाधि कर्मभिः पक्ते रसज्ञाने च तिष्ठति ॥ ३८ ॥ ज्ञानश्रमस्य क्षमा
शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् । अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तिष्ठति
श्रमस्तथा ॥ ३९ ॥ पत्न्यान्वो ब्रह्मणस्त्वेते एते प्राप्नोति यत परम् ।
तद्दिहाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ४० ॥ या विप्रा संत
शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चया । गतिं गच्छन्ति सन्तुष्टास्तामाहुः
परमा गतिम् ॥ ४१ ॥ वेदाश्च वेदितव्यञ्च विदित्वा च तथा स्थितम् ।
एव वेदविदित्याङ्गरतोऽन्यो वातरचक ॥ ४२ ॥ सर्वं विदुर्वेदविदो
वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् । वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति
च ॥ ४३ ॥ एषैव निष्ठा सर्वत्र यत्तदस्ति च नास्ति च । एतदन्तश्च
मध्यञ्च सञ्ज्ञासञ्च विजानत ॥ ४४ ॥ समाप्त त्याग इत्येव सर्वं वेदेषु
निष्ठितम् । सन्तोष इत्यनुगतमपवर्गं प्रतिष्ठितम् ॥ ४५ ॥ ऋत
सत्यं विदितं वेदितव्यं सर्वस्यात्मा स्यावरज्जमसृज् । सर्वं सृज
यच्छिवमुत्तरञ्च ब्रह्माव्यक्तप्रभवञ्चाव्ययञ्च ॥ ४६ ॥ तेजश्च
शान्तिरनामयश्च शुभं तथाविधं व्योमसनातनं ध्रुवम् । एव सर्व-
गम्यते बुद्धिनेत्रैस्तस्यै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ४७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलोद्ये
एकोनसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्ममर्थञ्च कामञ्च वेदाः शंसन्ति भारत ।
कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीम उवाच । अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
कण्ठाधारेण यतप्रीत्या भक्तावोपकृतं पुरा ॥ २ ॥ अधनो ब्राह्मणः
कथित् कामाहर्ममवैक्षत । यथायं मततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत
टारुणम् ॥ ३ ॥ स निययमयो कृत्वा पूजयामास देवताः । भक्त्या
न वैवाध्यगच्छहर्न सम्पूज्य देवताः ॥ ४ ॥ ततश्चिन्तामनुप्राप्तं कतमं
देवतन्तु तत् । यन्मे द्रुतं प्रसीदित मानुषैरजङ्गीकृतम् ॥ ५ ॥ सोऽय
सौम्येन मनसा देवानुचरन्तिके । प्रत्यपश्यञ्जलधरं कुण्डधारमव-
स्थितम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वैव तं महाबाहूँ तन्म भक्तिरजायत । अयं मे
घान्ति येवो वपुरेतद्धि तादृशम् ॥ ७ ॥ सन्निकृष्टय देवस्य न चान्यै-
र्मानुषैर्वृतः । एष मे दान्यति धनं प्रभूतं श्रीघ्नमेव च ॥ ८ ॥ ततो
धूपैश्च गन्धैश्च मात्यैरुच्चावचैरपि । बलिभिर्विबिधाभिर्य पूजयामास
तं हिज ॥ ९ ॥ ततस्त्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तादा । तस्योप-
कारनियतामिमां वाचगुवाच ह ॥ १० ॥ ब्रह्मणे च सुरापि च चौरै
भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ॥ ११ ॥
आमायास्तनयो धर्मः क्रोधोऽस्त्रयासुतः मृतः । लोभः पुत्रो निकृ-
त्यायाः कृतघ्नी नार्हति प्रजाम् ॥ १२ ॥ ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्ड-
धारस्य तेजसा । अपश्यत् सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३ ॥
अनेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः । शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ
निर्दर्शनमपश्यत् ॥ १४ ॥ साणिभद्रं स तत्रस्य देवतानां मद्वाद्युतिम् ।
अपश्यत् महात्मानं व्यादिभन्तं युधिष्ठिर ॥ १५ ॥ तत्र देवा प्रयच्छन्ति
राज्याति च धनानि च । शुभैः कर्माभिरारब्धा प्रच्छिन्दन्त्यशुभेषु
च ॥ १६ ॥ पश्यतामयवक्षाणां कुण्डधारो मद्वाद्युतिः । निपत्य
पतितो भूमौ देवाना भरतर्षभ ॥ १७ ॥ ततस्तु देववगन्त्याणिभद्रो
सदामनाः । उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यति ॥ १८ ॥

कुण्डधार उवाच । यदि देवा प्रसन्ना मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो
मम । अस्यानुग्रहमिच्छामि कृत किञ्चित् सुखोदयम् ॥ १९ ॥
ततस्त भाणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् । देवानामेव वचनात् कुण्ड
धार महाद्युतिम् ॥ २० ॥

भाणिभद्र उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते कृतकृत्य सुखी भव ।
धनार्थी यदि विप्रोऽय धनमस्मै प्रदीयताम् ॥ २१ ॥ यावन्न
प्राययते ब्राह्मणोऽय सखा तव । देवाना आसनात्तावत्सख्येवं
ददाम्यहम् ॥ २२ ॥ विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्य चलमध्रुवम् ।
तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य शुधिष्ठिर ॥ २३ ॥

कुण्डधार उवाच । नाह धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद ।
अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रह कृतम् ॥ २४ ॥ पृथिवी रत्न
पूर्णा वा महदा रत्नसङ्घयम् । भक्ताय नाहमिच्छामि भवेद्देव तु
धार्मिक ॥ २५ ॥ धर्मोऽस्य रमता बुद्धिर्धर्मज्ञैवोपजीवतु । धर्म
प्रधानो भवतु ममैपोऽनुग्रहो मत ॥ २६ ॥

भाणिभद्र उवाच । सदा धर्मफल राज्य सुखानि विविधानि
च । फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जित ॥ २७ ॥

भौष उवाच । ततस्तदेव ब्रह्म कुण्डधारो महायथा ।
अभ्यासमकरोद्धर्मं ततस्तुष्टास्य देवता ॥ २८ ॥

भाणिभद्र उवाच । प्रीतास्ते देवता सर्वा हिजस्यास्य
तथैव च । भविष्यन्पे धर्मात्मा धर्मं चाषास्यते मतिम् ॥ २९ ॥
तत प्रीतो जलधर कृतवार्थो शुधिष्ठिर । ईप्सित मनसो
लब्धा वरमन्यै सुदुर्लभम् ॥ ३० ॥ ततोऽपश्यत् चीराणि
सूक्ष्माणि हिजसत्तम । पार्श्वतोऽभ्यासतो न्यस्तान्यथ निर्वेद
मागत ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अय न सकृत वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यति
कृतम् । गच्छामि वनमेवाह वर धर्मण जीवितुम् ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । निर्वोडाद्देवतानाञ्च प्रसादात् स हिजोत्तम ।
 वन प्रविश्य सुमहत्तप आरव्यवास्तदा ॥ ३३ ॥ देवतातिथिष्वेतेषां
 फलमूलाग्रानो हिज । धर्मं वास्य महाराज दृढा बुद्धिरजायत
 ॥ ३४ ॥ त्यक्त्वा मूलफल सर्वं पर्षाङ्गारोऽभवद्दिज । पशं त्यक्त्वा
 जलाहार पुनरासीद्दिजस्तदा ॥ ३५ ॥ वायुमघस्तत पश्चाद्ब्रह्म
 वर्षगणानभूत् । न चास्य क्षीयते प्राणस्तद्ब्रह्म तमिवाभवत् ॥ ३६ ॥
 धर्मं च अद्धानस्य तपस्यग्रे च वर्तत । कालेन महता तस्य दिव्या
 दृष्टिरजायत ॥ ३७ ॥ तस्य बुद्धि प्रादुरासीद्यदि दद्यामह धनम्
 तृष्ट कस्यचिद्देवह मिथ्यावाङ्मन भवेन्मम ॥ ३८ ॥ तत प्रहृष्ट-
 खदमो भूय आरव्यवास्तप । भूयश्चाचिन्तयत सिद्धो यत पर
 सोऽभिमन्यते ॥ ३९ ॥ यदि दद्यामह राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्य
 चित् । स भवेत्त्रिराद्राजा न मिथ्यावाङ्मन ॥ ४० ॥ तस्य
 साक्षात् कुण्डधारो दर्शयामास भारत । ब्राह्मणस्य तपोयोगात्
 सौहृदेनाभिचोदित ॥ ४१ ॥ समागम्य स तेनाथ पूजाङ्क्रे यथा
 विधिः ॥ ४२ ॥ कुण्डधारस्य विमित्तयामवन्दृष ॥ ४२ ॥ ततो-
 ऽप्रवीत कुण्डधारो दिव्यन्ते चक्षुरुत्तमम् । पश्य राज्ञा गति विप्र
 लोकायैव तु चक्षपा ॥ ४३ ॥ ततो राजमहस्त्राणि मन्थानि निरये
 तदा । दूराद्दृपश्यद्विप्र स दिव्ययुक्तेन चक्षपा ॥ ४४ ॥

कुण्डधार उवाच । मा पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःख-
 माप्नुया । कृतं मया भवेत् किन्ते कस्य तेषु नृगहो भवेत् ॥ ४५ ॥
 पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत् कस्य नरः । स्वर्गद्वारं हि
 सरुदं भानुसिधु विधेयत ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽपश्यत् स कामहं क्रोधं लोभं भयं मदम् ।
 निद्रा तर्ही तयात्स्यमाव्रत्य परुषान् स्विमान् ॥ ४७ ॥

कुण्डधार उवाच । एतेर्लौका सुमरुदा टिवाता मानुषा-
 ऽऽयम् । तेषु च दीपयन्तारिषु दुर्वन्ति रुदंशः ॥ ४८ ॥ न द्वि-

रननुज्ञातः कथिं हवति धार्मिकः । एष शक्तोऽसि तपसा दातुं
राज्यं धनानि च ॥ ४९ ॥

भीष्म उवाच । ततः पपात गिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणे ।
उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ५० ॥ कामलोभानु-
बन्धेन पुरा ते यदसूयितम् । मया स्नेहमविज्ञाय तच्च मे जन्तु-
महंसि ॥ ५१ ॥ चान्तमेव मयेत्यज्ञा कुण्डधारी द्विजपंभम् ।
संपरिख्यन्व ब्राह्मण्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५२ ॥ ततः सर्वांस्तदा
लोकान् ब्राह्मणोऽनुवचार ह । कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धि-
मागतः ॥ ५३ ॥ विज्ञायसा च गमनं तथा सहस्रलिप्तार्थता । धर्मात्
शक्त्या तथा योगात् या चैव परमा गतिः ॥ ५४ ॥ देवता ब्राह्मणाः
सन्तो यत्ता भानुपचारणाः । धार्मिकान् पूजयन्तीह न घनाढ्यान्
कामिनः ॥ ५५ ॥ सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मं रता मतिः ।
धने सुखकला काचित् धर्मं तु परमं सुखम् ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कुण्डधारीपाख्यान-
सप्तत्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २७० ॥

युधिष्ठिर उवाच । बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामहः ।
धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते यत्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।
उच्छ्रवत्ते पुरावृत्तं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य च ॥ २ ॥

नारद उवाच । राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्मेऽभवद्विजः ।
उच्छ्रवत्तत्तर्कपिः कथिं यज्ञं यष्टुं समादधे ॥ ३ ॥ श्यामाक्रमप्र-
न्तव सूर्यपत्नीं सुवर्चला । तिलञ्च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां
गतम् ॥ ४ ॥ उपगम्य वने सिद्धिं सर्वभूताविहिंसया । अपि मूल-
फलैरिष्टो यज्ञः स्वर्ग्यः परन्तप ॥ ५ ॥ तस्य भार्या व्रतहृया शुचिः

पुष्करधारिणी । यज्ञपत्नी समानोता सतेजनानुविधोवते ॥ ६ ॥
 सा तु प्रापपरिव्रस्ता तत्स्वभावानुवर्तिनी । मायूरजीर्णपर्शानां
 वस्त्रं तस्यास्य वर्ष्मितम् ॥ ७ ॥ अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होत्रनु-
 प्रासनात् । शुक्रस्य पुनराजातिरपध्यानादधर्मवित् ॥ ८ ॥ तस्मिन्
 वने समीपस्थो मृगोऽभूत् सहवासिकः । वचोभिरब्रवीत् सत्यं
 त्वयेदं दुष्कृतं कृतम् ॥ ९ ॥ यदि मन्त्राङ्घ्रिनोऽयं यज्ञो भवति
 ते कृतः । माग्धोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमनान्दतः ॥ १० ॥
 ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात्तं संन्यमन्त्रयत् । निमन्त्रयन्ती प्रतुगता
 न हन्यां सहवासिनम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञ-
 पावकम् । किन्तु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम् ॥ १२ ॥ स तु
 वदाम्बलिं सत्यमयाचहरिणः पुनः । सतेजन सम्परिष्वज्य सन्दिष्टां
 गम्यतामिति ॥ १३ ॥ ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्त्तत ।
 साधु हिंसय मा सत्यं हतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ १४ ॥ पश्य
 ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन वक्षुषा । विमानानि विधिद्वेषि
 गन्धर्वाणा महात्मनाम् ॥ १५ ॥ ततः स सुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालम्बेन
 वक्षुषा । मृगमालोक्य हिंसाया स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १६ ॥ स
 तु धर्मो मृगो भूत्वा ब्रह्मवर्षोऽपिती वने । तस्य निष्कृतिमाधत्त न
 ह्यसौ यज्ञसंवाधः ॥ १७ ॥ तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मन-
 स्तदा । तपो महत् समुच्छिन्नं तस्माद्दि सा न यज्ञिया ॥ १८ ॥
 ततस्तं भगवान् धर्मो यज्ञं वाजयत स्वयम् । समाधानह्य भार्याया
 स्त्रेभे स तपसा परम् ॥ १९ ॥ अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्म-
 स्तयाहितः । सत्यन्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि यज्ञनिन्दायामेक-

सप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति
 वा । केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच । विदिताः सर्वधर्मास्तेस्थित्यर्थं जन्तु पृच्छसि ।
 शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मञ्च मूलतः ॥ २ ॥ विज्ञावायं हि
 पद्मानामिच्छापूर्वं प्रवर्तते । प्राप्य तान् जायते कामो देवो वा
 भरतर्षभ ॥ ३ ॥ ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् । इष्टानां
 रूपगन्धानामस्यासञ्च चिकीर्षति ॥ ४ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च
 तदनन्तरम् । ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५ ॥
 लोभमोहामिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च । न धर्मं जायते बुद्धि-
 र्भ्यां जाह्नवं करोति च ॥ ६ ॥ व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोषते ।
 व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ७ ॥ तत्रैव कुरुते बुद्धिं
 ततः पापं चिकीर्षति । सुहृद्भिर्वाथ्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ।
 उत्तरं न्यायसम्बद्धं ब्रवीति विधिवोदितम् ॥ ८ ॥ अधर्मस्त्रिद्विध-
 स्तस्य वर्द्धते रागमोहजः । पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति
 च ॥ ९ ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान् पश्यन्ति साधवः । एकशीलाश्च
 मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ १० ॥ स नेह सुखमाप्नोति कुत एव
 परत्र वै । एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानन्तु मे शृणु ॥ ११ ॥
 यथा कुशलधर्माः स कुशलं प्रतिपद्यते । कुशलेनैव धर्मेण गति-
 निष्ठां प्रपद्यते ॥ १२ ॥ य एतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ।
 कुशलः सुखदुःखानां साधंयाप्यथ सेवते ॥ १३ ॥ तस्य साधुसमा-
 चारादभ्यासाच्चैव वर्द्धते । प्रज्ञा धर्मं च रमते धर्मश्चैवोपजीवति
 ॥ १४ ॥ सोऽयं धर्माद्वाप्रेषु धनेषु कुरुते मनः । तस्यैव सिद्ध्यते
 मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ १५ ॥ धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रश्च
 लभते शुभम् । स मित्रधनलाभात् प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६ ॥
 शब्दे स्वर्गं रसे रूपे तथा गन्धे च भारत । प्रभुत्वं लभते जन्तु-
 धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ १७ ॥ स तु धर्मफलं लब्ध्वा न हृष्यति

युधिष्ठिर । अदृश्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ १८ ॥ प्रज्ञा-
चक्षुर्यदा कामे रमे गन्धे न रक्षते । शब्दे सूर्ये तथा रूपे न च
भावयते मन ॥ १९ ॥ विमुच्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ।
धर्मत्यागी च यतते दृष्ट्वा लोक क्षयात्मकम् ॥ २० ॥ ततो मोक्षाय
यतते नानुपायादुपायत । अनैर्निर्वेदमादत्ते पाप कर्म जज्ञाति
व । धर्मात्मा चैव भवति मोक्षञ्च लभते परम ॥ २१ ॥ एतत्ते
कथित तात यन्मा त्व परिमृच्छसि । पाप धर्मस्तथा मोक्षो
निर्वेदश्चैव भारत ॥ २२ ॥ तस्माद्धर्मं प्रवर्त्तथा सर्वावस्थ युधि-
ष्ठिर । धर्मोऽस्थिताना कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ २३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चतु प्राञ्जिके

दिसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २७२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मोक्ष पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायत ।
तमुपाय यथा न्याय श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । त्वयैवैतन्महाप्राज्ञ युक्त निपुणदर्शनम् ।
धेनोपायेन सर्वार्थं नित्यं मृगयसेऽनघ ॥ २ ॥ करणे घटस्य या
बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता । एव धर्माभ्युपायेषु नान्यद्वर्मेषु कार-
णम् ॥ ३ ॥ पूर्वं समुद्रे य पत्न्या न स गच्छति पश्चिमम् । एक
पत्न्या हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरत शृणु ॥ ४ ॥ क्षमया क्रोधमुच्छि-
न्यात काम सङ्कल्पवर्जनात् । सत्त्वसमेवनाहीरो निद्राञ्च हितु-
मर्हति ॥ ५ ॥ अप्रमादाद्भय रक्षेत श्वासं चैत्रज्ञशीलनात् ।
इच्छा द्वेषञ्च कामञ्च धैर्येण विनिवर्त्तयेत् ॥ ६ ॥ भ्रम सम्प्रीह-
नावर्त्तमभ्यासादिनिवर्त्तयेत् । निद्राञ्च प्रतिभाञ्चैव ज्ञानाभ्यासेन
तत्त्ववित् ॥ ७ ॥ उपद्रवास्तथा रोगान् हितजीष्णमिताशनात् ।
लोभ मोहञ्च सन्तोषादिपयास्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रीशादध-

मञ्जु जयेद्दर्ममवेक्षया । आयत्या च जयेदाशामर्थं सद्गविवर्जनात् ॥ ९ ॥
 अनित्यत्वेन च स्नेह क्षुधा योगेन परुडित । कौरवेषु-
 नात्मनो मानं तृणाक्षु परितोषत ॥ १० ॥ उत्थानेन अर्थसन्द्री-
 वितकं निश्चयाञ्जयेत् । मौनेन बद्धभाष्यञ्च शौर्येण च भयं त्यजेत् ॥ ११ ॥
 यच्छेदाङ्गनसी बुद्ध्या ता यच्छेजज्ञानवसुधा । ज्ञान-
 मात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ तद्वैतदुपशान्तेन
 बोद्धव्यं शुचिकर्मणा । योगदोषान् समुच्छिद्य पञ्च यान् केवली
 विदुः ॥ १३ ॥ कामं क्रोधञ्च लोभञ्च भयं स्वप्नञ्च पञ्चमम् । परित्यज्य
 निषेवेत यतवाग्योगसाधनात् ॥ १४ ॥ ध्यानमध्यतन एतन् सत्यं
 शौर्याल्लवं क्षमा । शौचनाचारात् शुद्धिरिन्द्रियाणाञ्च सयमम् ॥ १५ ॥
 एतैर्विवर्द्धते तेज पाप्मानमुपहन्ति च । सिध्यन्ति चास्य सङ्गत्या
 विज्ञानञ्च प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥ धूतपाप स तेजस्वी लघुाचारो जिते-
 न्द्रिय । कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मण पदम् ॥ १७ ॥
 अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् । अद्वैत्यमनुदीर्घात्ममनुद्देशो
 ऽव्यवस्थितिः ॥ १८ ॥ एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमल-
 शुचिः । तथा वाक्कायमनसा नियम कोमतोऽन्यथा ॥ १९ ॥

इति भान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मौनाचारानुवर्षणे
 त्रिसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २७३ ॥

भीष्म उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च सवाद् देवलस्यासितस्य च ॥ १ ॥ आसीत् देवलं
 वृद्धं बुद्ध्या बुद्धिमताम्बरम् । नारदं परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवा-
 प्ययम् ॥ २ ॥

नारद उवाच । कुत सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मणं स्थावरजङ्गमम् ।
 प्रकथे च कमथ्येति तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ ३ ॥

अमित उवाच ।- येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।
 महाभूतानि पञ्चेति तान्याद्भूर्तचिन्तकाः ॥ ४ ॥ तेभ्यः सृजति
 भूतानि काल आत्मप्रचोदितः । एतेभ्यो यः परं ब्रूयाद्ब्रूयाद्ब्रूया-
 द्दुःखवम् ॥ ५ ॥ विद्धि नारद पञ्चेतान् प्राश्रुतानचलान् ध्रुवान् ।
 महत्स्तेजसो राशीन् कालपदान् स्वभावतः ॥ ६ ॥ आपथैवान्त-
 रीक्ष्य पृथिवी वायुपावको । नासीद्वि परमन्तेभ्यो भूतेभ्यो मुक्त-
 संशयम् ॥ ७ ॥ नोपपत्तग्नान वा युक्त्या त्वमद्ब्रूयाद्दुःखवम् ।
 वेत्स्व तानमिनिर्वृत्तान् षड्भेदे यस्य रागय ॥ ८ ॥ पञ्चैव तान्नि
 कालस्य भावामावौ च केवलौ । अष्टौ भूतानि भूतानां प्राश्रुतानि
 भवात्यवौ ॥ ९ ॥ अभावं चान्ति तेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवत्यपि । विन-
 ष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति प्रवृद्धा ॥ १० ॥ तस्य भूमिमयो
 द्विहः शीतमाकाशमग्नवम् । सूर्याश्चक्षुरयो वायोरङ्गस्तु खलु
 शोणितम् ॥ ११ ॥ चक्षुषी नामिकाकर्णौ त्वग्जिह्वोति च पद्ममी ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवथो विदुः ॥ १२ ॥ दर्शनं
 श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा । उपपत्तग्नान् गुणान् विद्धि पञ्च
 पद्मसु पञ्चधा ॥ १३ ॥ रूपं गन्धो रसः स्पर्शं शब्दयैवाथ तद्गुणाः ।
 इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पद्मि ॥ १४ ॥ रूपं गन्धं रसं
 स्पर्शं शब्दस्यैवाथ तद्गुणान् । इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षैत्रज्ञैस्तु
 बुध्यते ॥ १५ ॥ चित्तमिन्द्रियमहातात परन्तस्मात् परं मनः ।
 मनमस्तु परा बुद्धिं क्षैत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ १६ ॥ पूर्वं चेतयति
 जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान् पृथक् । विषयं मनसा पयाद्यथ बुद्ध्या
 व्यवस्यति ॥ १७ ॥ इन्द्रियैरुपलब्धार्थान् बुद्धिमास्तु व्यवस्यति ।
 चित्तमिन्द्रियमहातात मनो बुद्धिस्तयाष्टमो ॥ १८ ॥ षट्ठी ज्ञाने-
 न्द्रियाख्याद्भूतान्यध्याताचिन्तकाः । पाणिषाद्वृत्त पाण्डुय नेहर्न
 पत्रमं मुष्टम् ॥ १९ ॥ इति मंत्रन्द्यमानानि शृणु कर्मिन्द्रियाण्यपि ।
 जस्यनाम्भवहारायै मुखमिन्द्रियमुष्यते ॥ २० ॥ गमनेन्द्रियं तथा

पादौ कर्मण करणे करौ । पायूपस्थ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुष्य
 कर्मणो २१ ॥ विसर्गं च पुरीषस्य विसर्गं चापि कामिके । बह
 पष्ठ पङ्केतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ॥ २२ ॥ ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणा
 सर्वं सशब्दिता मया । इन्द्रियाणा स्वकर्मभ्य अमादुपरमो वदा
 ॥ २३ ॥ भवतीन्द्रियसत्यागादथ स्वपिति वै नर । इन्द्रियाणा
 व्यपरमे मनोऽव्यपरत यदि ॥ २४ ॥ सेवते विषयानेव तद्विद्यात
 श्वप्प्रदर्शनम् । सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा तामसराजसा ॥ २५ ॥
 कर्मयुक्तान् प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरास्तथा । आनन्द कर्मणा
 सिद्धिं प्रतिपत्तिं परा गतिं ॥ २६ ॥ सात्त्विकस्य निमित्तानि
 भावान् सययते स्मृति । जन्तुष्वेकतमेष्वेव भावा ये विधिमास्थिता
 ॥ २७ ॥ भावयारीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षं गमनन्तयो । इन्द्रि
 याणि च भावस्य गुणा सप्तदश स्मृता ॥ २८ ॥ तेषामष्टादशो
 देहो यः शरीरे सः शश्वतः । अथ वा समरीरास्तं गुणा सर्वं
 शरीरिणाम् ॥ २९ ॥ सञ्चितास्तद्वियोगे हि समरीरा न सन्ति ते ।
 अथ वा सन्निपाताऽयं शरीर पाञ्चभौतिकम् ॥ ३० ॥ एकस्य दश
 चाष्टौ च गुणा सह शरीरिणा । उभया सह विशो वा सङ्घात
 पाञ्चभौतिक ॥ ३१ ॥ महान् सन्धारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ।
 तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ३२ ॥ यथैवोत्पद्यते
 किञ्चित् पञ्चत्वं गच्छते तथा । पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमी
 रिते । देहविशति कालेन ततोऽयं कर्मसम्भवम् ॥ ३३ ॥ हिला
 हिला ह्ययं प्रैति देहाद्देहं कृताञ्चय । कालसञ्चोदितं चैवी
 विशीर्षाहा गृह्णाद्गृहम् ॥ ३४ ॥ तत्र नैवानुत्पद्यन्ते प्राज्ञा निश्चित
 नियया । कृपणास्त्वनुत्पद्यन्ते जनाः सम्बन्धदर्शिनः ॥ ३५ ॥ न
 ह्ययं कस्यचित् कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते । भवत्येको ह्ययं नित्यं
 शरीरे सुखदुःखकृतः ॥ ३६ ॥ नैव सञ्जायते जन्तुर्न च जात
 विपद्यते । याति देहमयं मुक्ता कदाचित् परमा गतिम् ॥ ३७ ॥

चारित्र्यमात्मन पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम् । धर्मात्मा लभते कीर्तिं
 प्रेत्य चेह चयासुखम् ॥ १३ ॥ राजस्तद्वचन श्रुत्वा प्रीतिमानभक्त
 हिज । पूजयित्वा च तदाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रित ॥ १४ ॥ ५

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि माण्डव्यजनकसंवादि

पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

. भोष उवाच । मोक्षधर्मेषु निरतो लघुाहारी जितेन्द्रियः ।
 प्राप्नोति परमं स्थानं यत् परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २ ॥ स्वयच्छादभि-
 निःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः । समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः
 परिब्रजेत् ॥ ३ ॥ न चक्षुषा न मनसा न वाचा दृषयेदपि । न
 प्रत्यक्षः परोक्षं वा दृषणं व्याहरेत् क्वचित् ॥ ४ ॥ न हिंस्यात्
 सर्वभूतानि मैत्रावप्यगतयरेत् । नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत
 केनचित् ॥ ५ ॥ अतिवादांस्तिथिचित् नाभिमन्येत कश्चन । क्रोध-
 मानं प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुपलं वदेत् ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणञ्च सव्यञ्च
 ग्राममध्येन चाचरेत् । भैक्षवर्ष्यामनापन्नो न गच्छेत् पूर्वकैतितः
 ॥ ७ ॥ अवकीर्णः सुसुप्तय वाचा न ह्यप्रियम्वदेत् । मृदुः स्या-
 दप्रतिक्रूरो विस्रव्यः स्यादकल्पनः ॥ ८ ॥ विधूमे न्यस्तमुपले व्यङ्गारे
 भुक्तवर्षणे । अतीतपात्रमक्षारे भिक्षां लिप्सेत् वै मुनि ॥ ९ ॥
 प्राणयात्रिकमात्रं स्यान्मात्रालाभेननादृतः । अलाभे न विहन्येत
 लाभयैत न हर्मयेत् ॥ १० ॥ लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभि-
 पूजितः । अभिपूजितलाभं हि क्षुण्णमेतैव तादृशः ॥ ११ ॥ न
 चान्द्रोर्वाग्निन्देत् । न गुणानभिपूजयेत् । यस्यासने विविक्ते च
 नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥ शून्यागारं वृक्षमूलमरणमथ वा
 शुद्धाम् । पश्चात्पर्ष्यां गत्वात्या ततोऽन्यत्रैव सन्वियेत ॥ १३ ॥
 पनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः । सुज्ञतं दुष्कृतज्ञोमे
 नानुरुध्येत कर्मणा ॥ १४ ॥ नित्यव्रतः समन्वृतः प्रसन्नवदनेन्द्रियः ।
 विभीर्ज्यपरो मोनी वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ १५ ॥ पश्यस्तं भौतिकं
 पश्यन् भूतानामागतिं गतिम् । निःस्पृहः समदर्शी च पक्तापक्तेन
 वर्सेयन् । चात्मना यः प्रमान्तात्मा लघुाहारी जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥
 मासो वेगं मनसः क्रोधवेगं हिंसावेगमुद्धरोपस्यवेगम् । एतान्वेगा-
 न्विपश्येत् तपसो जिन्वा चास्य दृश्यं गोपहत्याम् ॥ १७ ॥ मध्यस्थ
 एव तिष्ठेत् प्रसंभानिन्दयोः समः । एतन् पवित्रं परमं पवित्राणाम्

आश्रमे ॥ १८ ॥ महात्मा सर्वतो दान्त-सर्वत्रैवानपाश्रितः । अपूर्व-
चारक सौम्यो ह्यनिकेतः समाहितः ॥ १९ ॥ वानप्रस्थग्रहस्थाभ्यां
न सहृद्येत कर्हिचित् । अज्ञातलिप्स लिप्सेत न, चैनं हर्षं आवि-
शेत् ॥ २० ॥ विजानतां मोक्ष एष अमः स्याद्विजानताम् । मोक्ष-
यानमिदं कृतस्त्वं विदुषा चारितोऽब्रवीत् ॥ २१ ॥ अभयं सर्व-
भूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् । लोकास्तेजोमयास्तस्य तद्या-
नन्दाय कल्पते ॥ २२ ॥

इति शान्तिपर्वण मोक्षधर्मपर्वणं हारीतगीतायां
सप्तसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान् प्रवद-
न्त्युत । न दुःखिततर कथित एमान्माभिरस्ति ह ॥ १ ॥ लोक-
सम्भावितैर्दुःखं यत् प्राप्तं कुरुसत्तम । प्राप्य जातिं मनुष्येषु द्वै-
रपि पितामह ॥ २ ॥ कदा वयं करिष्याम सन्तप्तं दुःखसंश्र-
कम् । दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ३ ॥ विमुक्ताः
सप्तदशभिर्हृतभूतैश्च पञ्चभिः । इन्द्रियाद्यैर्गुणैश्चैव अष्टाभिश्च पिता-
मह ॥ ४ ॥ न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः सञ्चितव्रताः । कदा वरं
गमिष्यामो रान्ध्रं हित्वा परन्तप ॥ ५ ॥

भीम उवाच । नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानगोचरम् ।
पुनर्भावोऽपि विख्यातो नास्ति किञ्चिद्दिष्टाचलम् ॥ ६ ॥ न चापि
मन्वसे राजन्नेष दोष प्रसङ्गतः । उद्योगादेव धर्मशा कालेनैव
गमिष्यथ ॥ ७ ॥ नेशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः । तत्
एव समुत्पन्नं तमसा रुध्यतेऽपि च ॥ ८ ॥ यथाष्मनमयो वायुः
पुनर्मां गिलं रजः । अतुप्रविश्य तदणो हृशते रश्मयन्दिगम् ॥ ९ ॥
तथा कर्माफलैर्देही रश्मितस्तमसा मृतः । विवर्षो वरुमात्रिण्य

देहेषु परिवर्तते ॥ १० ॥ ज्ञानेन हि सदा जन्तुरज्ञानप्रभव तम ।
व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशति सनातनम् ॥ ११ ॥ अयत्नमाद्य मुनयो
वदन्ति धे धे चापि मुक्तास्त उपासितव्या । त्वया च लोकेन च
सामरेण तस्मान्न भ्रान्त्यन्ति महर्षिसङ्घा ॥ १२ ॥ अस्मिन्नर्थे पुरा
गीत शृणुष्वैवमना नृप । यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्वर्येण चेष्टितम्
॥ १३ ॥ निर्लितेनासहायेन हृतराज्येन भारत । अयोधता शत्रुमध्ये
बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥ १४ ॥ भ्रष्टैश्वर्ये पुरा वृत्रमुग्रना वाक्य
मब्रवीत् । काचित्पराजितस्थाद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ १५ ॥

वृत्र उवाच । सत्येन तपसा चैव विदित्वा सशयं ह्यहम् । न
योचामि न हृष्यामि भूतानामागति गतिम् ॥ १६ ॥ कालसञ्चो-
दिता जीवा मञ्जन्ते नरकेऽवशा । परितुष्टानि सर्वाणि दिव्या
न्याङ्गभ्रमनीपिण ॥ १७ ॥ अपयित्वा तु त काल गणित काल-
सोदिता । सविश्रैतेण कालेन सम्भवन्ति पुन पुन ॥ १८ ॥ तिथ्ये-
श्वीनिमहत्साणि गत्वा नरकसेव च । निर्गच्छन्त्यवशा जीवा काम
वन्धनवन्धना ॥ १९ ॥ एव ससरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ।
यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनम् ॥ २० ॥ तिथ्येगुच्छन्ति
नरक मानुष्य दैवमेव च । सुखदुःखि प्रियहेष्ये चरित्वा पूवमेव च ।
कृतान्तविधिसमुक्त - सर्वलोक प्रपद्यते ॥ २१ ॥ गत गच्छन्ति
चाध्वान सर्वभूतानि सर्वदा । कालसख्यानसख्यात रटिस्थिति-
परायणम् ॥ २२ ॥ त मायमाण भगवानुग्रना प्रत्यभाषत । धीमान्
दुष्टप्रसोपास्त्व तात वन्मात प्रभाषसे ॥ २३ ॥

वृत्र उवाच । प्रत्यक्षमेतद्वदतस्तथान्येषा मनोपिणाम् । मया
अप्यवलक्येन पुरा तप्त मज्जत्प ॥ २४ ॥ गन्थानान्नाय भूताना
रसाय विविधानपि । अथ च यीन् समाश्रम्य लोकात् वै स्पेन
तेलसा ॥ २५ ॥ ऊवात्तमासापरिनिप्तो वै ज्ञायसपरस्तथा । अनेन
सर्वभूतानामाकलित्यमरीतमी ॥ २६ ॥ ऐश्वर्ये तपसा प्राप्त भ्रष्ट

। तच्च स्वकर्मभिः । धृतिमास्थाय भगवन् शोचामि ततस्त्वहम् ॥२७॥
 युयुतसुना महेन्द्रेण पुरा सार्धं महात्मना । ततो मे भगवान् दृष्टो
 हारिर्नारायण प्रभु ॥ २८ ॥ कैकुण्ठ पुत्रोऽनन्त शुक्लो विष्णु
 सनातन । मुञ्चकेशो हरिश्चाश्व सर्वभूतपितामह ॥ २९ ॥ नूनन्तु
 तस्य तपस सावशेषमिहास्ति वै । यद्दह प्रष्टुमिच्छामि भगवन्
 कर्मण फलम् ॥ ३० ॥ ऐश्वर्य्यं वै महद्ब्रह्म वर्ष्म कस्मिन् प्रति
 ष्ठितम् । निवर्त्तते चापि पुन कथमैश्वर्य्यमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ कस्मा
 द्भूताणि जीवन्ति प्रवर्त्तन्ते तथा पुन । किं वा फलं परं प्राप्य
 जीवस्तिष्ठति शाश्वत ॥ ३२ ॥ केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन
 केन वा । तदवाप्तं फलं विप्र तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ इतीदं
 मुक्तं स मुनिस्तदानीं प्रत्याह यत्तच्छ्रेणु राजसिंह । मयोच्यमानं
 पुरुषर्षभ त्वमनन्यचित्तं सह सोदरीयै ॥ ३४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि छत्रगीतासु १००

अष्टसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २७८ ॥

। छत्रनोवाच । नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे । यस्य
 पृथ्वीतलं तात साकाशं बाह्यगोचरम् ॥ १ ॥ मूर्धा यस्य त्वनन्तं
 स्थानं दानवसुत्तम । तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्त
 मम् ॥ २ ॥ तयोऽस्यन्तो रचमाजगाम महासुनि । सनतकुमारो
 धर्मात्मा सशयच्छ्रेणाय वै ॥ ३ ॥ स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनि
 मोक्षनसा तथा । निषसादासने राजन् महार्हं मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥
 तमासीन महाप्राज्ञमुयना वाक्यमब्रवीत् । ब्रूक्ष्मै दानवेन्द्राय
 विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥ सनतकुमारस्तु तत आत्वा प्राह
 सखाऽर्थवत । विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं दानवन्द्राय धीमते ॥ ६ ॥
 शृणु सवमिन्द्र दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् । विष्णो जगत् स्थित

सर्वमिति विद्धि परन्तप ॥ ७ ॥ सृजत्येव महाबाहो भूतग्राम
 चराचरम् । एष चाक्षिप्यते काले काले विसृजते पुन ॥ ८ ॥
 यस्मिन् गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत । नैव ज्ञानवता यक्य-
 स्तपसा नैव वैद्यया । सम्प्राप्तमिन्द्रियाणान्तु मयमे नैव यक्यते
 ॥ ९ ॥ १वाद्ये चाभ्यन्तरे चैव क्रमणोर्मनसि स्थित । निमंली-
 कुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्तानन्त्यमश्नते ॥ १० ॥ यथा हिरण्यकर्ता वै
 रूप्यमनौ द्विषोषयति । बद्धशोऽतिप्रयत्नेन मद्धतात्मकतेन च ॥ ११ ॥
 तदव्यातिशयैर्जीव शुध्यतेऽनेन कर्मणा । यत्नेन मद्धता चैवाप्येक-
 ज्ञानौ विशुध्यते ॥ १२ ॥ लीलयात्सं यथा गात्रात् प्रसृज्यादात्मनो
 एज । बद्धयत्नेन मद्धता द्रोपनिर्हरणन्तथा ॥ १३ ॥ यथा चाल्पेन
 माख्येन वासिते तिलमघंपम् । न मुञ्चति श्वक गन्ध तद्वत् सूक्ष्मस्य
 द्रव्यमम् ॥ १४ ॥ तद्वै बद्धभिर्माख्यैर्वास्यमानं पुनः पुनः । विमु-
 च्यति श्वक गन्धं माख्यगन्धे च तिष्ठति ॥ १५ ॥ एव जातिशतैर्युक्ती
 गुणैरेव प्रसद्भिः । बुद्ध्या निवर्त्तते द्रोपो यत्नेनाभ्यासजेन च ॥ १६ ॥
 कर्मणा स्वनुरक्तानि विरक्तानि च शान्तः । यथा कर्मविशेषाय
 प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ १७ ॥ यथात्रत सम्पुर्वेत्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति
 वा विभो । तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तद्विद्वैकर्मनां शृणु ॥ १८ ॥
 यनाद्भिन्धन श्रीमानं हरिर्नारायणं प्रभु । स वै सृजति भूतानि
 स्त्रावराणि चराणि च ॥ १९ ॥ स वै सर्वेषु भूतेषु चरयाचर एव
 च । एकाग्रविकारात्मा जगत पिबति रश्मिमि ॥ २० ॥ यादौ
 तस्य महीं विद्धि मूर्धान दिवमिदुत् । बाहवस्तु दिग्गो दैत्य
 ज्ञोऽप्यमाकाशमेव च ॥ २१ ॥ तस्य तेजोमय सूर्यो मन्मथन्द्रमसि
 स्थितम् । बुद्धिर्जागता नित्यं रमस्वप्सु प्रतिष्ठित ॥ २२ ॥
 भ्रूषोरतन्तरास्तस्य श्रद्धा दानउत्तमम् । नशतवत्तं भैराव्यां
 पानयोर्भेदं शान्त ॥ २३ ॥ रजस्तमस्य मत्तवत् विद्धि नारायणा-
 त्मकम् । सोऽयमाणा फल तात कर्मशान्त फल विदुः ॥ २४ ॥

अकर्मण फलत्रैव स एव परमव्यय । कृत्वापि यस्य रोमाणि
 क्षरन्त सरस्वतो ॥ २५ ॥ ब्रह्माश्रयो ब्रह्ममुखो धर्मो हृदि समा-
 श्रित । स ब्रह्म परमो धर्मस्तपश्च सदसश्च स ॥ २६ ॥ श्रुति-
 भास्त्रग्रहोपेत षोडशलिङ्गस्तु स । पितामहश्च विशुद्ध साऽ-
 श्विनौ च पुरन्दर ॥ २७ ॥ मित्रोऽथ वरुणश्चैव यमोऽथ घनद-
 स्तथा । ते पृथग्दर्शनास्तस्य सविदन्ति तथैकतान् । एकस्य विद्धि
 देवस्य सर्वं जगद्दिद वशे ॥ २८ ॥ नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकल
 बटव्ययम् । जन्तु पश्यति विज्ञानात्ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ २९ ॥
 संहारविघ्नेषु सहस्रकोटीस्तिष्ठन्ति जीवा प्रचरन्ति चान्ये । प्रजा-
 विनर्गस्य च पारिमाण्य वापीसहस्राणि बह्वनि दैत्य ॥ ३० ॥ वायु-
 पुनर्वीजनविस्तृतास्ता क्रोधश्च गम्भीरतयावगाढा । आयामत-
 पञ्चशताश्च सर्वा प्रत्येकशो योजनत प्रवृद्धा ॥ ३१ ॥ वायु जलं
 क्षिप्यति बालकोट्या लङ्का सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् । तासां च ये
 विद्धि पर विसर्गं संहारमेकञ्च तथा प्रजानाम् ॥ ३२ ॥ षड्जीव-
 वर्णा परमं प्रमाणं कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् । रक्तं पुन
 सङ्घतरं सुखन्तु हारिद्रवर्णं सुसुखञ्च शुक्लम् ॥ ३३ ॥ परन्तु शुद्धं
 विमल विभोक गतकर्मं सिध्यति दानवेन्द्र । गत्वा तु योनिप्रम-
 चानि दैत्य सहस्रश मिद्धिसुपैति जीव ॥ ३४ ॥ गतिश्च या दर्शन-
 माह देवो गत्वा शुभ दर्शनमेव चापि । गति पुनर्वर्णकता प्रजानां
 वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५ ॥ यतं सहस्राणि चतुर्दशैव
 परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य । आरोहणान्तत इतमेव विद्धि स्वान-
 न्तथा नि सरणश्च तेषाम् ॥ ३६ ॥ कृष्णस्य वर्णस्य गतिनिर्गृष्टा स
 कञ्चते नरके पश्यमान । स्वानन्तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य प्रजा-
 विसर्गान् सुबहून् वदन्ति ॥ ३७ ॥ यत सहस्राणि ततपरित्या
 प्राप्नोति वर्णं हरितन्तु पद्यात् । स चैव तस्मिन्निव जलनीचो गुण-
 चये तपसा संवृतात्मा ॥ ३८ ॥ स यै यदा सस्रगुणेन गुह्यतमी

व्यपोहन घटते स्वबुद्ध्या । स लोहित वर्णमुपैति लीलामनुष्य-
 लोके परिवर्तते च ॥ ३८ ॥ स तत्र सद्धारविसर्गमेक स्वधर्मलै-
 बन्धने क्लिश्यमान । तत सद्धारिद्रमुपैति वर्णं सद्धारविक्षेपघते
 व्यतीते ॥ ४० ॥ द्धारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गात् सद्दस्यप्रतिष्ठति
 सद्धारन् वै । अभिप्रयुक्तो निरये च दैत्य तत सद्दस्राणि द्दमा-
 पराणि ॥ ४१ ॥ गती सद्दस्राणि च पञ्च तस्य चत्वारि सद्द्वर्त्त-
 कृतानि चैव । विमुक्तमेन निरयाञ्च विद्दि सर्वेषु चान्येषु च सद्द-
 वेषु ॥ ४२ ॥ स देवलोके विद्दरत्यभीक्ष्ण ततद्युतो मानुषता-
 मुपैति । सद्धारविक्षेपगतानि चाष्टौ मर्त्तगुणु तिष्ठत्यमृतत्वमेति ॥ ४३ ॥
 सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगात् कृष्यो तले तिष्ठति सर्वं कृष्टे । यथा
 त्वय सिद्धति जीवलाकस्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४ ॥ दैवानि
 सव्यूहगतानि सप्त रक्तो द्धारिद्रोऽथ तथैव शुक्ल । सञ्चित्य सधा-
 वति शुक्लमेतमष्टावरानचैरतमान् स लोकान् ॥ ४५ ॥ अष्टौ च
 पष्टिषु गतानि यानि मनोविरुद्धानि मद्द्यायुतीनाम् । शुक्लस्य
 वर्णस्य परा गतिर्या स्त्रीष्येव रुद्धानि मद्धानुभाव ॥ ४६ ॥ सद्धार-
 विक्षेपमनिष्टमेक चत्वारि चान्यानि वसत्यनीम । पष्ठस्य वर्णस्य
 परा गतिर्या सिद्धावसिद्धस्य गतकमस्य ॥ ४७ ॥ सप्तोत्तरन्तत्र
 वसत्यनीम सद्धारविक्षेपघत समेपम् । तस्मादुपावृत्तत्र मनुष्यलोके
 ततो महामानुषतामुपैति ॥ ४८ ॥ तस्मादुपावृत्तत्र तत क्रमेण
 सोऽप्रेण सन्तिष्ठति भूतसर्गम् । स सप्तहृत्त्रय परैति साकान् सद्धार-
 विक्षेपकृतप्रभाव ॥ ४९ ॥ सप्तैव सद्धारमुपप्लवानि सद्धाव्य सन्ति-
 ष्ठति जीवलोके । ततोऽव्यय स्यात्तमन्तमेति देवस्य विष्णोरथ
 ब्रह्मण्यः । शेषस्य चैवाय नरस्य चैव देवस्य विष्णा परमस्य चैव
 ॥ ५० ॥ सद्धारकाले परिदग्धकाया ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा
 हि । चेष्टान्नो देवगणाय सर्वे धी ब्रह्मलोकादपरा क तःपि ॥ ५१ ॥
 प्रजाविसर्गन्तु समेपकाल स्यागानि स्यान्धेव मरन्ति जीवा । नि-

शेषतस्ततपदं यान्ति चान्ते सर्वे देवा ये सृष्ट्या मनुष्याः ॥ ५२ ॥ ये
 तु च्युता सिद्धलोकात् क्रमेण तेषां गतिं यान्ति यद्धानुपूर्व्याः ।
 जीवा परे तद्वलतुल्यरूपा स्वस्वविधिं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३ ॥
 स यावद्देवास्ति सशेषभुक् ते प्रजास्य देव्यौ च तथैव शुक्ले । ताव-
 त्तद्भेषु विशुद्धभावस्यम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४ ॥ शुद्धा
 गतिं ता परमां परैति शुद्धेन नित्यमनसा विचिन्वन् । ततोऽव्ययं
 स्थानमुपैति ब्रह्म दुष्प्रापमभ्येति स याञ्छते वै । इति प्रतदाख्यात-
 महीनसत्त्व नारायणस्यैह बलमया ते ॥ ५५ ॥

५५ इति उवाच । एवागते मे न विपादोऽस्ति कश्चित् सम्यक् च
 पश्चामि वचस्तथैतत् । श्रुत्वा तु ते वाचमहीनसत्त्व विकल्पपो-
 ऽस्त्रप्रद तथा विपाप्सा ॥ ५६ ॥ प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षि महाद्युते-
 यक्रमनन्तवीर्यम् ॥ विष्णोरनन्तस्य सनातनन्ततः स्थानं सर्गां यत्र
 सर्वे प्रवृत्ताः । स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै तस्मिन् जगत् सर्व-
 मिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥

५७ भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा स कौन्तेय वर प्राणानवाहजत ।
 शोभयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८ ॥
 ५८ शुभिशिर उवाच । अथ स भगवान्देव पितामह जनार्दन
 सनतकुमारोऽहं वयं यत्तदाख्यातवान् पुरा ॥ ५९ ॥

५९ भीष्म उवाच । मूलस्थायी महादेवो भगवान् स्तेनतेजसा ।
 ततस्य सृजति तान् भावान्भानारूपान्महामना ॥ ६० ॥ तुरीया-
 र्द्धेन तस्येव विद्विः केशवमधुतम् । तुरीयार्द्धेन लोकास्त्रीन्
 भावयतेऽत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥ सर्वाङ्गस्थितस्तु यः स्थायी कल्पान्ते
 परिवर्तते । स शिते भगवानपसु योऽसावतिवल् प्रभु । तान्
 विधाता प्रसन्नात्मा लायायरतिं याञ्छतेऽनन्तान् ॥ ६२ ॥ सर्वाङ्ग-
 शून्यानि करोत्यनन्तं सनातनं महर्षते च लोकान् । स चानि-
 षद् सृजति महात्मा ततस्य जगत् सर्वमिदं विविधम् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वृत्रेण परमार्थं च दृष्ट्वा मन्येत्सुतो गति ।
 शुभात्तस्मात् स सुखितो न घोचति पितामह ॥ ६४ ॥ शुक्ल शुक्ला
 भिजातीय साधो नावर्त्ततेऽनघ । तिर्यग्गतेषु निर्मुक्ता निरयाञ्च
 पितामह ॥ ६५ ॥ हारिद्रवर्षे रक्ते वा वर्त्तमानस्तु पाथिव ।
 तिर्यगीवानुपश्येत् कर्मभिस्तामसैर्वृत ॥ ६६ ॥ वयन्तु भयमापन्ना
 रक्ता दुःखसुखेऽसुखि । का गति प्रतिपत्स्यामो नीला कृष्णाधमा
 मथ ॥ ६७ ॥

भीम उवाच । शुद्धाभिजनसम्पन्ना पाण्डवा सञ्चितप्रता ।
 विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुषमेध्यथ ॥ ६८ ॥ प्रजाविसर्गे च सुखिन
 काले प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुङ्क्ता । सुखिन सयास्यथ सिद्धसखा
 मा वो भय भूहिमला स्थ सर्वे ॥ ६९ ॥

इति शान्तिपवणि भोक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीतासु एको
 नाशीत्यधिकहिशतोऽध्याय ॥ २७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अक्षो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजस ।
 यस्य विज्ञानमतुल्य विष्णो भक्तिय तादृशी ॥ १ ॥ दुर्विज्ञेय पद
 न्तात विष्णोरमिततेजस । कथं वा राजशार्दूल पदन्तु ज्ञात-
 वानसौ ॥ २ ॥ भवता कथितं श्रोतव्यं यद्दधे चाहमभ्युतम् । भूयस्तु
 मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ कथं विनिहतो वृत्र
 यज्ञेण पुरुषर्षभ । धर्मिष्ठो विष्णुभक्तय तत्त्वज्ञय पदान्वये ॥ ४ ॥
 एतन्ने समयं ब्रूहि पृच्छते भरतर्षभ । वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा
 यज्ञेण निर्जित ॥ ५ ॥ यथा चेवाभवद्युद्ध तच्चाचक्षु पितामह ।
 विस्तरण महाबाहो पर कौतूहलं हि मे ॥ ६ ॥

भीम उवाच । रथेनेन्द्र प्रयातो वै साह द्विवर्ग्यै पुरा ।
 ददर्शायागतो वृत्र धिष्ठित पर्वतोपमम् ॥ ७ ॥ योजनानां यता

न्युहं पञ्चोच्छ्रितमरिन्दम । शतानि विस्तरेणाय त्रीण्येवाभ्यधि-
 कानि वै ॥ ८ ॥ तत प्रेक्ष्य तादृश रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्लभम् ।
 वृत्रस्य देवा संवस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ९ ॥ अक्रस्य तु तदा
 राजन्तुरुस्तम्यो व्यजायता । भियाद्भुवस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्त-
 मम् ॥ १० ॥ ततो नाद्, समभवहादिवाणाञ्च -निर्वाणम् । देवा-
 सुराणां सर्वेषां तन्मिन् युद्धे ह्युपस्थिते ॥ ११ ॥ अथ वृत्रस्य
 कौरव्य दृष्ट्वा अक्रमवस्थितम् । नृसन्धुमो न भी काचिद्दास्या वा
 समजायत ॥ १२ ॥ तत समभवद्युद्धे त्रैलोक्यस्य अभ्यङ्गरम् ।
 अक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ १३ ॥ असिमि पट्टिमै
 शूलैः शक्तितोमरमुद्धरे । शिलाभिर्विविधाभिस्य कामंकीष्य महा-
 खने ॥ १४ ॥ अस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यै पावकोल्काभिरेव च । देवा-
 सुरैस्तत सैन्यैः सर्वमासीत् समाकुलम् ॥ १५ ॥ पितामहपुरो-
 गाय सर्वे देवगुणास्तथा । ऋषयश्च महाभुगास्तद्युद्ध द्रष्टुमाग-
 मन् ॥ १६ ॥ विमानाग्रैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ । गन्धर्वाश्च
 विमानाग्रैरप्सरोग्भिः समागमन् ॥ १७ ॥ ततोऽन्तरौचमावृत्य वृत्रो
 घर्म्मभृताम्बर । अश्रवर्षिण देवेन्द्रं समाकिरदतिद्रुतम् ॥ १८ ॥
 ततो देवगणा क्रुद्धा सर्वत शरवृष्टिभिः । अश्रवर्षमपोहन्त
 वृत्रपेरितमाहवे ॥ १९ ॥ वृत्रस्तु कुरुषादूर्ध्वं महाभायो महा-
 त्रल । मोहयामास देवेन्द्र मायायुद्धेन सर्वम् ॥ २० ॥ तस्य
 सदाहितस्याय मोह आसीच्छ्रुतक्रतोः । रयान्तरेण तं तत्र वशिष्ठं
 समबोधयत ॥ २१ ॥
 १. - वशिष्ठ उवाच । देवयोऽसि देवेन्द्र दैत्यासुरनिवर्षण ।
 त्रैलोक्यवत्समुत्त फल्गाच्छुक्रं विपीदसि ॥ २२ ॥ एष ब्रह्मा च
 विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्पति । योगस्य भगवान्देव सर्वे च परम-
 र्थवः ॥ २३ ॥ माकार्षीं, कश्चल अक्र कश्चिदेवेतरो यथा । शायी
 युद्धे मति कृत्वा लक्षि शत्रून् सुरार्थिण ॥ २४ ॥ एष लोकगुरुस्तथा च

सर्लोकनमस्कृत । निरोक्षते त्वा भगवाम्यत्र मोक्ष सुरार्थिभ
॥ २५ ॥ एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमा । स्ववेन शक्र दिव्येन
स्तुवन्ति त्वा जयाय वै ॥ २६ ॥

भीम उवाच । एव सम्योध्यमानस्य वशिष्ठेन महात्मना ।
अनौवत्रासदस्यासोदलमुत्तमतेजस ॥ २७ ॥ ततो बुद्धिसुपागम्य
भगवान् पाकशासन । योगिन महता श्रुतस्ता माया व्यपकर्षत
॥ २८ ॥ ततोऽङ्घ्रिरसुत श्रीमास्त्रे चैव सुमहर्षय । दृष्ट्वा ब्रह्मस्य
विक्रान्तमुपागम्य मन्त्रेश्वरम् । ऊचर्वृत्रविनाशायं लोकाना हित-
काम्यया ॥ २९ ॥ ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पते ।
समाविशतदा रौद्री वत्र दैत्यपति तदा ॥ ३० ॥ विशुभ्य भग
वान्देव भद्रलोकाभिपूजित । ऐन्द्र समाविशद्व्य लोकसरत्तणे
रत ॥ ३१ ॥ ततो बृहस्पतिर्हीमानुपागम्य शतक्रतुम् । वशिष्ठश्च
महातेजा सर्वे च परमर्षय ॥ ३२ ॥ ते समासाद्य वरद वासव
लोकपूजितम् । ऊचुरेकाग्रमनसो जहि ब्रह्ममिति प्रभो ॥ ३३ ॥

महेश्वर उवाच । एष ब्रह्मो महाच्छक्र बलेन महता व्रत ।
विश्रवात्मा सर्वगश्चैव ब्रह्मनायश्च विश्रुत ॥ ३४ ॥ तद्देनमसुरथेष्ठ
यैलोक्येनापि दुर्लभम् । जहि त्व योगमास्थाय भावमस्था सुरे-
श्वर ॥ ३५ ॥ अनेन हि तपस्तप्त बलार्थममराधिप । पष्टि वर्षं
स्रद्धसाग्नि द्रष्ट्वा चासौ वर ददौ ॥ ३६ ॥ महत्त्वं योगिनाश्चैव
महामायत्वमेव च । महाबलस्त्रय तथा तेजयाग्र सुरेश्वर ॥ ३७ ॥
एतत्त्वा नामक तेज समाविशति वासव । व्यग्रमेन त्वमप्येन वक्ष्येण
जहि दानवम् ॥ ३८ ॥

शक्र उवाच । भगवस्त्वतप्रसादेन द्वितिजं सुदुरामदम् ।
वक्ष्येण निहनिष्यामि मथ्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ३९ ॥

भीम उवाच । आविश्यमाने दैत्ये तु ऊचुरेणाद्य महासुरि ।
दिवतानामपीणाञ्च हर्षान्वाप्तो महानभूत ॥ ४० ॥ ततो दुन्दुभय

शैव शङ्खाश्च सुमहास्त्रनाः । सुरजा लिङ्गिमाश्चैव प्रावाद्यन्त मह-
स्त्रयः ॥ ४१ ॥ असुराणान्तु सर्वेषां सृष्टिलोपो महानभूत् । माया-
नायश्च बलवान् क्षणेन समपद्यत ॥ ४२ ॥ तथाविष्टमयोश्चात्रा
ऋषयो देवतास्तथा । स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचीदयन्नपि
॥ ४३ ॥ रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः । ऋषिभिः
स्तूयमानस्य रूपमासीत् सुदृष्टंशम् ॥ ४४ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि वृत्रवधे

अथीत्यधिकद्विधत्तोऽध्यायः ॥ २८० ॥

भीष्म उवाच । वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन् यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १ ॥ ज्वलिता-
स्योऽभवद्गोरो वैवर्ण्यञ्जागमत्परम् । गात्रकम्पय सुमहान् श्वास-
श्याप्यभवन्नहान् । रोमदृष्यं तौब्रीऽभून्निश्वासाश्च महान्प ॥ २ ॥
श्रिवा चाशिवसङ्गाया तस्य वक्रात् सुदारुणा । निष्पपात महा-
घोरा सृतिः सा तस्य भारत । उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः
पार्श्वे प्रपिदिरे ॥ ३ ॥ शृङ्गाः कङ्का बलाकाश्च वाचोऽमुञ्चन् सुदा-
रुणाः । वृत्रस्योपरि संसृष्टाश्चक्रवत् परिवभ्रसुः ॥ ४ ॥ ततस्तं
रथमास्थाय देवाध्यायित आहवे । वचोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं
समवैक्षत ॥ ५ ॥ अमानुषमयो नादं स सुमोच महाक्षरः । व्यजृ-
म्भश्चैव राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ॥ ६ ॥ अथास्य जृम्भत शक्र-
स्ततो वचमवाञ्जत् । स वचः सुमहातेजा कालान्निसदृशोपमः ।
क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ७ ॥ ततो नाद् 'सम-
भवत् पुनरेव समन्ततः । वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ
॥ ८ ॥ व्रतन्तु हत्वा मघवान् दानवारिर्महायथाः । वक्ष्येण विष्णु-
युक्तेन दिवनेव समाविशत ॥ ९ ॥ अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरा-

इमिनि ह्यता । ब्रह्मवध्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ॥ १० ॥
 करालदृशना भीमा विकृता कृष्णापिङ्गला । प्रकोष्णमूर्धजा चैव
 घोरनेत्रा च भारत ॥ ११ ॥ कपालमालिनी चैव कृत्येव भरतर्षभ ।
 रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवल्कलवामिनी ॥ १२ ॥ साभिनिष्क्रम्य
 राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा । वल्किणं मृगयामास तदा भरत-
 सत्तम ॥ १३ ॥ कस्यचित्स्त्वथ कालस्य दृढहा कुसुनन्दन । स्वगां-
 वामिमुख प्रायाह्लोकाना द्धितकाभ्यया ॥ १४ ॥ सा विनि सर-
 माणन्तु दृष्ट्वा शक्रं महीजनम । जग्राह बध्या देवेन्द्रं सुलना
 चाभवत्तदा ॥ १५ ॥ स हि तस्मिन् समुत्पन्ने ब्रह्मवध्याकृते भये ।
 नलिन्या विषमध्यस्थ उवासाद्गणान् बहून् ॥ १६ ॥ अनुसृत्य तु
 यद्वात स तथा वै ब्रह्महृत्यथा । तदा गृहीत कौरव्य निस्त्रेजा
 समपद्यत ॥ १७ ॥ तस्या व्यपोहने शक्र पर यत्र चकार ह ।
 न चाशकत्ता देवेन्द्रो ब्रह्मवध्या व्यपोहितुम् ॥ १८ ॥ गृहीत एव
 तु तथा देवेन्द्रो भरतर्षभ । पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूज
 यत ॥ १९ ॥ ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं स दिजप्रवरबध्यथा । ब्रह्मा
 सञ्चिन्तयामास तदा भरतसत्तम ॥ २० ॥ तामुवाच महाबाहो
 ब्रह्मवध्या पितामह । स्वरेण मधरेणाथ शान्तयन्निव भारत ॥ २१ ॥
 मुच्यता त्रिदशेन्द्रोऽय मतप्रिय कुन भाविनि । ब्रूहि किन्ते करो-
 न्यद्य काम कि त्वमिहेच्छसि ॥ २२ ॥

ब्रह्मबध्यावाच । त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्त्तरि ।
 कृतसेवेह मन्यामि निवासन्तु विधतस्व मे ॥ २३ ॥ त्वया कृतैर्यं
 मर्यादा लोकसरक्षणार्थिना । स्थापना वै सुमहती त्वया देव
 प्रवर्त्तिता ॥ २४ ॥ प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वर प्रभो ।
 यक्रान्दपगमिष्यामि निवास नन्विधतस्व मे ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । तथेति ता प्राह तदा ब्रह्मवध्या पितामह ।
 उपायत स शक्रस्य ब्रह्मवध्या व्यपोहत ॥ २६ ॥ तत स्वयम्भुवा

ध्यातस्तत्र वक्रिर्महाकिना । अश्लोणमुपसङ्गम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥२०॥ प्राप्नोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमनिन्दितः । यत्कृत्स्नं भया देव तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ २८ ॥

१२ ब्रह्मोवाच । षड्रथा विमलिष्यामि ब्रह्मवध्यामिमामहमेव संक्रुस्थाश्च विमोक्षायं चतुर्भागं प्रतीच्छ्वै ॥२८॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

१३ भोष्मष्टयाच । इत्युक्तः प्रतिजग्राह तदचो ह्यव्यक्त्वभुक् । पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत् प्रभो ॥ ३३ ॥ ततो वृक्षी-
 धिषिणं समाह्वयं पितामहः । इममर्थं महाराज वक्तुं नमुप-
 शक्रमे ॥ ३४ ॥ ततो वृक्षीध्रिषिणं तथैवीक्षं यथातथम् । व्यधितं
 वक्रिवद्राजम् ब्रह्मिणिदेमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अस्माकं ब्रह्मवध्यायाः
 कोऽन्तो लोकपितामह । दैवेनाभिहतानस्मान् पुनर्हन्तुमर्हसि
 ॥ ३६ ॥ चतुर्भागं तथा शीतं वर्षद्वापवनेरितम् । सञ्चान- सततं
 देव तथैतच्छेदेनभेदेन ॥ ३७ ॥ ब्रह्मवध्यामिमामदा भवतः प्रासना-
 हयम् । ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ३८ ॥
 १४ ब्रह्मोवाच । पर्वकाले तु सम्प्राप्ते थो वै छिदनभेदनम् । करि-
 ष्यति नरो मोक्षात्तमेधानुगमिष्यति ॥ ३९ ॥
 १५ भोष्मष्टयाच । ततो वृक्षीध्रिषिणमेवमुक्तं महात्मना ।
 ब्रह्माणमेमिसम्पूज्य जगामिषु यथागतम् ॥ ४० ॥ आह्वयाप्सरसो
 दिवस्ततो लोकपितामह । वाचां भधुरया मोक्षं सान्नुयन्निव
 भारत ॥ ४१ ॥ इदमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवध्या वराङ्गना । चतुर्थ-
 मस्यां भागांशं मयोक्ताः सम्प्रीक्षुत ॥ ४२ ॥

अप्सरस जनुः । एवं ग्रहणे कृतवृत्तीनां दिवेषु तव वासनात् ।
 मोक्षं समवतोऽन्नाकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मोवाच । राजश्वलास नारीषु यो वै सैद्युतमाइरेव
 तमेवा वास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मनसो ज्वरः ॥ ४४ ॥
 भीम उवाच । तथेति हृष्टमनस इत्युक्त्वाप्सरसाङ्गणां
 स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ ततस्त्रिलोक-
 कुहेव पुनरेव महातपाः अपः सञ्चिन्तयामान् ध्यातास्तासां
 प्रथागमन् ॥ ४६ ॥ तास्तु सर्वाः समागत्य ब्रह्माणममितीजसम् ।
 इदं ब्रूवन्मूर्ध्नि राजन् प्रथिपत्य पितामहम् ॥ ४७ ॥ इमांश्च देव-
 संप्राप्तास्त्वत्सक्ताश्मदिन्दम ॥ वासनात्तव लोकेषु समाशास्य नः
 प्रभो ॥ ४८ ॥

ब्रह्मोवाच । इयं ब्रवाद्ब्रुवामास पुरुहंतं महाभवा । ब्रह्म-
 वध्या चतुर्थीशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ४९ ॥

आप जनुः । एवं भवतु लोकेषु यथा वदसि नः प्रभो । मोक्षं
 समवतोऽन्नाकं सञ्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ५० ॥ तं हि दिवेषु सर्वस्य
 जगतः परमा गतिः । लोऽन्यः प्रसाद्यो हि भवेद्यः कच्छान्तः
 समुदरेत् ॥ ५१ ॥
 भीम उवाच । अस्मा इति मतिः कृत्वा यो नरो शुद्धिमोहितः ।
 शेषमूर्धपुरीपाणि युष्मासु प्रतिमोक्षति ॥ ५२ ॥ तस्मिन् वास्यति
 क्षिप्रं तत्रैव च निवृत्स्यति । तया वो भविता मोक्ष इति सत्यं
 ब्रवीमि वः ॥ ५३ ॥
 भीम उवाच । ततो विमुच्य दिवेषु ब्रह्मवध्याः युधिष्ठिर ।
 यथा विसृष्टं तं वासमगमहेव वासनात् ॥ ५४ ॥ एवं शक्रेण सम्प्राप्ता
 ब्रह्मवध्या जनाधिप । पितामहमेतु शोभ्यः सोऽंशमेधमकल्पयत्
 ॥ ५५ ॥ शूयते च महाराज सम्प्राप्ता वासवेन वै । ब्रह्मवध्या
 ततः शुद्धिः ह्यमेधेन लब्धवान् ॥ ५६ ॥ संववाप्य धियं देवो

हत्वारौय सहस्रश । प्रहर्षमतुल लेभे वासव पृथिवीपते ॥ ५७ ॥
 वृत्रस्य रुधिराच्चैव शिखण्डा पायं जञ्जिरे । द्विजातिभिरभ-
 ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधने ॥ ५८ ॥ सर्वावस्थ लमघोषा द्विजा
 तीना प्रिय कुरु । दमे हि भूतले देवाः प्रथिता कुरुनन्दन ॥ ५९ ॥
 एव शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुर । उपायपूर्वं निहतो
 वृत्रो ह्यमिततजसा ॥ ६० ॥ एव लमपि कौन्तेय पृथिव्यामपरा-
 जित । भविष्यसि यथा देव शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६१ ॥ ये तु
 शक्रकथा दिव्यामिमा पर्वसु पवसु । विप्रमध्ये वदिष्यन्ति न ते
 प्राप्स्यन्ति किलिपम् ॥ ६२ ॥ इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुत
 महत् । कथित कर्म ते तात किं भूय श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रवधे

एकाशीत्यधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ २८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 अस्मिन् वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ १ ॥ ज्वरेण मोहितो
 वृत्र कथितस्ते जनाधिप । निहतो वासवेनेह वक्ष्येति तदानघ
 ॥ २ ॥ कथमेत महाप्राज्ञ ज्वर प्रादुर्बभौ कुत । ज्वरोत्पत्ति
 निप्रणत श्रोतुमिच्छाम्यह प्रभो ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन् ज्वरस्येम सग्नव लोकविश्रुतम् ।
 विस्तरश्चास्य वक्ष्यामि यादृशश्चैव भारत ॥ ४ ॥ पुरा मेरोर्महा
 राज शृङ्ग वै लोक्यपूजितम् । ज्योतिष्क नाम सावित्र सर्वरत्न-
 विभूषितम् ॥ ५ ॥ अप्रमेयमनापृष्ट्य सर्वलोकेषु भारत । तत्र
 देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते । पर्यङ्ग इव विभ्राजन्पविष्टो
 बभूव ह ॥ ६ ॥ शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता वभौ ।
 तथा देवा महात्मानो वसवश्चामितौजस ॥ ७ ॥ तथैव च महा-

त्मानावश्चिनौ भिषजाम्बरौ । तथा वैश्रवणो राजा शुद्धकीरभि-
 सन्नतः ॥ ८ ॥ यक्षाणामीश्वर श्रीमान् कीलासनिलय प्रभु ।
 उपासन्त महात्मानमुग्रना च महामुनि ॥ ९ ॥ सनतकुमारप्रमु-
 खास्तथैव च महर्षयः । अङ्गिर प्रमुखास्तथैव तथा देवर्षयोऽपरे
 ॥ १० ॥ विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतो । अपसरोगण-
 सङ्घाश्च समाजगुरनेकश्च ॥ ११ ॥ ववौ सुख शिवो वायुर्नाभा-
 गन्धर्वश्च शुचिः । सर्वर्तुकसुमोषिता पुष्पवन्तो द्रुमास्तथा ॥ १२ ॥
 तथा विद्याधरास्तथैव सिंहास्तथैव तपोधना । महादेव पशुपति
 पर्युपासन्त भारत ॥ १३ ॥ भूतानि च महाराज नानारूपधरा-
 ण्यथ । राक्षसाश्च महारौद्रा पिशाचाश्च महाबला ॥ १४ ॥ बह्व-
 रूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यता । देवस्यानुचरास्तत्र तस्मिन्ने
 चानलोपमा ॥ १५ ॥ नन्दो च भगवास्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ।
 प्रसृज्य ज्वलित शूल टोप्यमान स्वतेजसा ॥ १६ ॥ गङ्गा च सरिता
 श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा । पर्युपासत त देव रूपिणी कुरु-
 नन्दन ॥ १७ ॥ स एव भगवास्तत्र पूज्यमान सुरर्षिभिः । देवेश
 सुमहातेजा महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १८ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य
 द्रुक्षी नाम प्रजापतिः । पूर्वोक्तेन विधानेन यच्च्यमाणीऽन्वपद्यत
 ॥ १९ ॥ ततस्तस्य मुखे देवा सर्वे शक्रपुरोगमाः । गमनाय
 समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ २० ॥ ते विमानैर्महात्मानो
 ज्वलनार्कसमप्रभैः । देवस्यानुमतेऽगच्छन् गङ्गादारमिति श्रुति-
 ॥ २१ ॥ प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा । उवाच
 वचन साध्वी देव पशुपति पतिम् ॥ २२ ॥ भगवन् क्व नु
 यान्येते देवा शक्रपुरागमाः । ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वञ्च सद्यो मे
 महानयम् ॥ २३ ॥

महेश्वर उवाच । द्रुक्षी नाम महाभागी प्रजापति उत्तमः ।
 हयमेधेन यजते तत्र यान्ति द्विवीकसः ॥ २४ ॥

उमोवाच । यज्ञमेतं महादेव किमर्थं नाधिगच्छसि । केन वा प्रतिषेधेन गमनन्ते न विद्यते ॥ २५ ॥

महेश्वर उवाच । सुरैरेव महाभागी पूर्वमेतदनुष्ठितम् । यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पित ॥ २६ ॥ पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्षिणि । न मे सुरा प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मत ॥ २७ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणै । अजय्य-
थाप्यवृष्यथ तेजसा यशसा श्रिया ॥ २८ ॥ अनेन ते महामाग
प्रतिषेधेन भागत । अतीव दुःखमुत्पन्न विपथुश्च ममानघ ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम् ।
तूष्णीं भूताभवद्राजन् दक्षमानेन चेतसा ॥ ३० ॥ अथ दिव्या मतं
ज्ञात्वा हृद्गत यच्चिकीर्षितम् । स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति
नन्दिनम् ॥ ३१ ॥ ततो योगवत् कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः । तं
यज्ञं स महातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ॥ ३२ ॥ सहसा घातयामास
देवदेव पिनाकधृक् । केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिन्नाशय चक्रिरे
॥ ३३ ॥ रुधिरैणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् । केचिदपान्
समुत्पाट्य बभ्रमुविकृतानना । आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परि-
वारकान् ॥ ३४ ॥ तत स यज्ञो नृपते वध्यमान समन्तत ।
आस्थाय मगरूप वै खमेवाभ्यगमत्तदा ॥ ३५ ॥ तन्तु यज्ञं तथा-
रूपं गच्छन्तमुपलभ्य स । धनुरादाय वाणेन तदान्वसरत् प्रभु
॥ ३६ ॥ ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः । ललाटात् प्रसृतो
घोर स्वेदविन्दुर्वभूव ह ॥ ३७ ॥ तस्मिन् पतितमात्रे च स्वेदविन्दो
तदा भुवि । प्रादुर्वभूव समहानग्निं कालानलोपम ॥ ३८ ॥ तत्र
आजायत तटा पुरुष पुरुपर्यभ । हृत्स्रोऽतिमात्र रक्ताक्षो हृदि-
स्मद्युर्विभीषण ॥ ३९ ॥ लङ्किक्रोऽतिरोमाद्ग्रेः श्येनोऽसूक्तस्तथैव
च । करालं रूप्यप्रणय रक्तवामास्तथैव च । त यज्ञं समहा-
सस्त्रोऽदृष्टत् कक्षमिधानल ॥ ४० ॥ व्यहरत् सर्वतो दिवान् पाद्-

चत् स ऋषींस्तथा । देवाद्याप्यद्रवन् सर्वं ततो भीता दिग्गो दृग्म
 ॥ ४१ ॥ तेन तस्मिन् विवरता पुरुषेण विघ्नस्यते । पृथिवी क्ष्व-
 लद्राजन्तवी भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य
 तदा प्रभुः । पितामहो महादेवं दृश्यन् प्रत्यभाषत ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मिणा च । भवतोऽपि सुरा सर्वं भागं दास्यन्ति वै प्रभो ।
 क्लियता प्रतिसंहार सर्वदेवेश्वर जया ॥ ४४ ॥ इमा हि देवताः
 सर्वा ऋषयश्च परन्तप । तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे
 ॥ ४५ ॥ यथैष पुरुषो जात खेदात्ते विद्युधोत्तम । ज्वरो नामैष
 धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४६ ॥ एकीभूतस्य न तस्य धारणे
 तेजस प्रभो । समर्था सकला पृथुो वृद्धा सृज्यतामयम् ॥ ४७ ॥
 द्रव्यज्ञो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते । भगवन्तु तथेत्याह
 ब्रह्माणमनितौजसम् ॥ ४८ ॥ पराञ्च प्रीतिमगमदुत्सह्यं पिनाक-
 ष्टक् । अवाप च तदाभागं यद्योक्तं ब्रह्मणा भव ॥ ४९ ॥ ज्वरश्च
 संघर्षज्ञो वृद्धा व्यसृजत्तदा । शान्त्यर्थं सर्वभूताना ऋषु
 तच्चापि पुत्रक ॥ ५० ॥ शीर्षान्मितापो नागाना पर्वताना शिला-
 जतु । अपान्तु नीलिका विद्यान्निर्भीक भुजगेषु च ॥ ५१ ॥
 खोरक सौरभेयाणामूपरं पृथिवीतले । पशूनामपि घर्मज्ञ दृष्टि-
 प्रत्यवरोधनम् ॥ ५२ ॥ रन्ध्रागतमथाश्वाना शिखीहेदथ वर्हि-
 गान् । नेत्ररोग कोकिलव्य ज्वर प्रीक्षो महात्मना ॥ ५३ ॥
 अवीना पित्तभेदय सर्वेषामिति न श्रुतम् । शुकानामपि सर्वेषां
 हिक्किका प्रीच्यते ज्वर । शार्दू देख्य घर्मज्ञ यमो ज्वर इहो-
 च्यते ॥ ५४ ॥ मानुषेषु तु घर्मज्ञ ज्वरो नामैष भारत । मरणे
 जन्मनि तथा मध्ये चाविद्यते नरम् ॥ ५५ ॥ एतन्माहेश्वर तेजो
 ज्वरो नाम सुदारुण । नमस्यैव मान्यय सर्वप्राणिभिरीश्वर-
 ॥ ५६ ॥ अनेन हि समाविष्टो ह्यसौ घर्मभूताम्बर । व्यजृम्भत
 सतः यक्रस्तम्बै वष्यमवासृजत ॥ ५७ ॥ प्रविश्य वज्र हृत्तश्च दारया-

भास भारत । दारित्यं स वक्षेण महायोगी महासुर । जगाम
परम स्थानं विष्णोरमिततेजस ॥ ५८ ॥ विष्णुमत्तया हि तेनेदं
जगद्गार्तमभूत्तदा । तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्त-
वान् ॥ ५९ ॥ इत्येव वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया । विस्तर
कथित एव किमन्यत् प्रब्रवीमि ते ॥ ६० ॥ इमा ज्वरोत्पत्ति-
नदीनमानस पठित सदा य सुसमाहितो नर । विमुक्तुरोग
सुसुखी सुदा युतो लभेत कामान् स यथा मनीषितान् ॥ ६१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ज्वरोत्पत्तिकथने
दशमीत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २८२ ॥

जनमेजय उवाच । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।
विनाशमगमद्ब्रह्मन् हयमेघ प्रजापते ॥ १ ॥ दिव्या मन्युर्कृतं
भूत्वा क्रुद्ध सर्वात्मक प्रभु । प्रसादात्तस्य दक्षेण स यज्ञं सम्यक्त
कथम् । एतद्देदितुमिच्छेय तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । पुरा हिमवत पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमाह-
रत । गङ्गाद्वारे शुभे दिशि ऋषिसद्वनिषिविते ॥ ३ ॥ गन्धर्वाप
सरसाकीर्णं नानाद्रुमलतावृते । ऋषिसद्वै परिवृत दक्ष धर्म
भूताम्बरम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये च स्वर्लोकवासिनः ।
सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा लपतस्थ प्रजापतिम् ॥ ५ ॥ देवदानवगन्धर्वा
पिशाचैरगराक्षसा । हाहा ह्रह्य गन्धर्वा तुम्बुरुर्नारदस्तथा
॥ ६ ॥ विश्वावसुर्विश्वसेना गन्धर्वाप्सरसस्तथा । आदित्या वसुधा
सुद्रा साध्या सह मरुद्गणैः ॥ ७ ॥ इन्द्रेण सहिता सर्वे आगता
यज्ञभागिनः । उषसा सोमपाथैव धूमपा आव्यपास्तथा ॥ ८ ॥
ऋषयः पितरथैव आगता ब्रह्मणा सह । एते चान्ये च ब्रह्मवा
भूतग्रामायतुर्विधा ॥ ९ ॥ जरायुजाण्डजायैव रुद्रमा खेदजी-

द्विजै । अहता मन्त्रिता. सर्वे देवाश्च सह पत्रिमि । विराजन्ते
 विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नय ॥ १० ॥ तान् दृष्ट्वा मन्युनाविष्टो
 दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् । नायं यज्ञो न वा धर्मो यत्र रुद्री न
 इत्यते ॥ ११ ॥ अथवन्ध प्रपन्ना वै किन्नु कालस्य पर्यय । किन्नु
 भीहान् पश्यन्ति विनाशं पर्युपस्थितम् । उपस्थितं महाघोरं, न
 बुद्धान्ति महाध्वरे ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा सं महायोगी, पश्यति ध्यान-
 चक्षुषा । स पश्यति महादेवं देवीञ्च वरदा शुभाम् ॥ १३ ॥
 नारदञ्च महात्मानं तस्या देव्या समीपत । सन्तोषं परमं लेभे
 इति निश्चित्य योगवित्त ॥ १४ ॥ एकमन्त्रास्तु ते सर्वे धेनेशो न
 निमन्त्रित । अन्नाद्देमात्प्रक्रम्य दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 अपूर्व्यपूजनाच्चैव पूज्यानाञ्चाप्यपूजनात् । नृघातकसमं पापं शश्वत्
 प्राप्नोति मानव ॥ १६ ॥ अनृत नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
 देवतानामृषीणाञ्च मध्ये सत्यं ब्रवोम्यहम् ॥ १७ ॥ आगतं पशु-
 भर्तारं स्रष्टार जगत पतिम् । अध्वरे यज्ञभीक्तार सर्वेषां पश्यत
 प्रभुम् ॥ १८ ॥

दक्ष उवाच । सन्ति नो बहवो रुद्रा शूलहस्ता कपर्दिन ।
 एकादशस्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरम् ॥ १९ ॥

दधीचिरुवाच । सर्वेषामेव मन्त्रोऽयं धेनासौ न निमन्त्रित ।
 यथाहं शङ्करादृष्टं नान्य पश्यामि देवतम् । तथा दक्षस्य विपुलो
 यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ २० ॥

दक्ष उवाच । एतन्मखिमाय सुवर्षपात्रे हवि समस्तं विधिमन्त्र-
 पूतम् । विष्णोर्नयान्यप्रतिमस्य भागं प्रभुर्विशुद्याहवनीय एव ॥ २१ ॥

दिव्युवाच । किं नाम दानं नियमं तपो वा कुर्यामिह धेन
 पतिमं मात् । लेभेत भागं भगवानचिन्त्यो ह्यहं तथा भागमथो
 तृतीयम् ॥ २२ ॥ एवं ब्रुवाणा भगवान् स्वपत्नीं प्रहृष्टरूपं शुभि-
 तामुवाच । न वेत्सि मां देवि कृणोदराङ्गि किन्नाम भुक्तं वषनं

मंदिने ॥ २३ ॥ अहं विजानामि विधालनेत्रे ध्यानेन हीना न
 विटन्यसन्तः । तवाद्य मोहेन च सेन्द्रदेवा लोकास्त्रयः सर्वे एव
 मूढाः ॥ २४ ॥ मामध्वरे संशितारः स्तुवन्ति रथन्तरं सामगा-
 शोषगान्ति । मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदी यजन्ते ममाध्वर्यवः कल्पयन्ते
 च भागम् ॥ २५ ॥

देव्यवाच । सुप्राकृतोऽपि पंनयः सर्वः स्त्रीजनसंमतिः । स्तीति
 गर्वायते चापि स्वमात्मानं न संशयः ॥ २६ ॥

भगवानुवाच । नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे मनुमथ्यमे ।
 यं स्रज्यामि वरारोहे यामोर्षे वरवर्णिनि ॥ २७ ॥ इन्द्रकौ भग-
 वान् पत्नीसुमां प्राणैरपि प्रियाम् । सोऽसृजद्भगवान् वक्त्राद्भूते
 धीरप्रहर्षणम् । ज्वालामालाकलाकारं नानाविधभुजायुधम् ॥ २८ ॥
 किमाश्नापयसीत्येवं व्याहरन्तं कृताञ्जलिम् । तमुवावाक्षिप मखं
 दक्षस्येति महेश्वरः ॥ २९ ॥ ततो वक्त्रादिमुक्तेन मिहेनैकेन
 लीलया । देव्या मन्यव्यपोहायं हतो दक्षस्य वै क्रतुः ॥ ३० ॥
 मन्युना च महाभीमा महाकाली महेश्वरी । आत्मनः कर्ममाक्षिते
 तेन सार्द्धं सदानुगा । देवस्यानुमतं भक्तो प्रणम्य शिरसां ततः
 ॥ ३१ ॥ आत्मनः सद्यः सौर्यादिलक्षपसंमन्वितः । स एव भग-
 वान् क्रोधः प्रतिरूपसंमन्वितः ॥ ३२ ॥ अनन्तबलवीर्यैश्च अनन्त-
 बलपौत्रैः । वीरभद्रा इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः । सोऽ-
 सृजद्रोमकूपेभ्यो रौम्यान्नाम गणेश्वरान् ॥ ३३ ॥ रुद्रतुल्या गणा
 रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः । ते निषेतुस्ततस्तूष्णं दक्षयज्ञविहिंसया ।
 भीमरूपा महाकायाः शतशोऽथ सङ्गम्य ॥ ३४ ॥ ततः किल
 किलाशब्दैराकाशं पूरयन्ति च । तेन शब्देन महता वस्तास्तात्र
 द्विवीकसः ॥ ३५ ॥ पर्वताश्च व्यशीर्यन्त चकम्पे च वसुधरा ।
 भारुताश्चैव घूर्णन्ते चुचुभे वरुणालयः ॥ ३६ ॥ अग्नयो नैव दीप्यन्ते
 नैव दीप्यति भास्करः । ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि च चन्द्रमाः

॥३७॥ ऋषयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषा । एवन्तु
 तिमिरीभूते निर्द्दहन्त्यप्रमानिता ॥ ३८ ॥ प्रहरन्त्यपरे घोरा
 यूपानुत्पाटयन्ति च । प्रमर्द्दन्ति तथा चान्ये विमर्द्दन्ति तथा परे
 ॥ ३९ ॥ आधावन्ति प्रधावन्ति वायुगीगा मनीजवा । चूर्षन्ते
 यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च । विशीर्षा इव दृश्यन्ते तारा
 इव नभस्तले ॥ ४० ॥ दिव्यान्प्रपानमध्याणा राशयः पर्वतोपमाः ।
 शीरनद्योऽप्य दृश्यन्ते घृतपायसकूर्द्धमा ॥ ४१ ॥ दक्षिणर्षोदका
 दिव्या खण्डशर्करवालुका । पङ्कजा निवहन्त्येता गुडकुल्या मनी-
 रमा ॥ ४२ ॥ उच्चावचानि मासानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
 पानकानि च दिव्यानि लेह्यवूष्याणि यानि च ॥ ४३ ॥ सुस्रते
 विविधैर्वक्त्रैर्बिलुम्पन्त्याक्षिपन्ति च । रुद्रकोपान्महाकायाः कालांमि-
 सहशोपमा ॥ ४४ ॥ शोभयन् सुरसैन्यानि भीषयन्तः समन्ततः ।
 क्रौडन्ति विविधाकारार्थिच्छिपुः सुरयोपितः ॥ ४५ ॥ रुद्रक्रोधात्
 प्रयत्नेन सर्वदेवैः सुरक्षितम् । त यज्ञमदहच्छीघ्रं रुद्रकर्माःसम-
 न्ततः ॥ ४६ ॥ चकार भैरवं नादं सर्वभूतभयहरम् । क्षिप्त्वा शिरो
 वै यज्ञस्य ननाद च सुमोद च ॥ ४७ ॥ ततो ब्रह्मादयो देवा दक्ष-
 श्यैव प्रजापति । ऊचुः प्राञ्जलय सर्वं कथ्यता को भवानिति ॥ ४८ ॥
 । वीरमद्र उवाच । नाह रुद्रो न वा देवी नैव भोक्तृमिहा-
 गत । देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः ॥ ४९ ॥ ॥ रुद्रं
 वा नैव विप्रेन्द्रान्नैव कौतूहलेन वा । तव यज्ञविधातार्यं संप्राप्तं
 विद्धि मामिह ॥ ५० ॥ वीरमद्र इति ख्यातो रुद्रकोपादिनिश्चत ।
 मद्रकालीति विख्याता देव्या कोपादिनि सता ।- प्रेषितौ देवदेवेन
 यज्ञान्तिकमिहागतौ ॥ ५१ ॥ शरणं गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवसुमा-
 पतिम् । वरं क्रोधोऽपि देवस्य वरदानं न वान्यत ॥ ५२ ॥ वीर-
 मद्रवच श्रुत्वा दक्षो धर्मभृताम्वर । तीपयामास स्तोत्रेण प्रणि-
 पत्य महेश्वरम् ॥ ५३ ॥

दक्ष उवाच । प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् । महा-
 देवं महात्मान विश्वस्य जगत पतिम् ॥ ५४ ॥ दक्षः प्रजापति-
 र्यज्ञैर्द्रव्यैस्त्रैः सुसमाहितैः । आहूता देवता सर्वा ऋषयश्च तपो-
 श्रमाः ॥ ५५ ॥ देवो नाह्वयते तत्र विश्वकर्मा महेश्वरः । ततः
 क्रुहा महादेवी गणास्तत्र व्यसर्जयत ॥ ५६ ॥ प्रदोषे यज्ञवाटे तु
 विदुतेषु हिजातिषु । तारांगणमनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि ॥ ५७ ॥
 शूलनिभिन्नुद्धृत्यैः कूजद्भिः परिचारकैः । निखातोतपाटितैर्यूपै-
 रपविहैरितस्ततः ॥ ५८ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च शधैरामिष-
 श्लाहभिः । पक्षवातविनिर्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ॥ ५९ ॥ यच्च-
 गन्धबेसुद्धैश्च पिशाचोरगराक्षसैः । प्राणापानौ संनिरुध्य वक्त्र-
 स्थानेन यत्रतः ॥ ६० ॥ विचार्य सर्वतो दृष्टि बहुदृष्टिरमित्रजित् ।
 महसा देवदेवेशो ह्यग्निक्वण्डात् समुत्थितः ॥ ६१ ॥ विभ्रत स्तथै-
 सहस्रस्य तेजः सम्वर्तकोपम । क्षित कृत्वा व्रवीदाक्यं ब्रूहि किं
 करवाणि ते ॥ ६२ ॥ आविते च मखाध्यायि देवानां गुरुणा ततः ।
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः । भीतशङ्कितविव्रस्तः
 सवासवदनेक्षणः ॥ ६३ ॥

दक्ष उवाच । यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाहं भवतप्रिय ।
 यदि चाहमनुग्राह्यो यदि वा वरदो मम । ६४ ॥ यह्यद्य भक्षितं
 पीतमशितं यच्च नाशितम् । चूर्णीकृतापविद्धञ्च यच्चसम्भारमीद-
 शम् ॥ ६५ ॥ दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन सुसञ्चितम् । तन्न मिथ्या
 भवेन्मद्यं वरमेतमह वृणो ॥ ६६ ॥ तथास्त्वित्याह भगवान् भग-
 नेत्रहरो हरः । धर्माध्यक्षो विद्धपाचस्त्रयक्षो देव प्रजापतिः ॥ ६७ ॥
 जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाहरम् । नाम्नामष्टसहस्रेण
 स्तुतवान् व्रषभध्वजम् ॥ ६८ ॥

इति शान्तिपर्वाण्य मोक्षधर्मपर्वण्य दक्षयज्ञविनाशे

व्रषभैत्यधिकहिशतोऽध्याय ॥ २८३ ॥

। युधिष्ठिर उवाच । यैर्नामधेयैः स्तुतवान् दक्षो देवं प्रजापतिः ।
 वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं अहा नमानघ ॥ १ ॥
 - भीष्म उवाच । अयन्ता देवदेवस्य नामान्यद्भूतकर्मण ।
 गूढव्रतस्य गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ॥ २ ॥
 - दक्ष उवाच । नमस्ते देवदेवेश देवारिवलसूदन । देवेन्द्र-
 बलविष्टश्च देवदानवपूजित ॥ ३ ॥ संहस्ताच्च विरूपाच्च त्र्यम्ब-
 यक्षाधिप प्रिय । सर्वत पाणिपादान्त सर्वतोऽक्षिणिरोमुख ॥ ४ ॥
 सर्वत श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि । ब्रह्मकर्म महाकर्म कुम्भ-
 कर्माकर्षवालय ॥ ५ ॥ गजेन्द्रकर्म गोकर्म पाणिकर्म नमोऽस्तु ते ।
 अतोदर यतावर्त्त यतजिह्व नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥ गायन्ति त्वा गाय-
 त्रिणो अर्चयन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणं त्वा यतक्रतुमूर्धं खमिव
 मेनिरे ॥ ७ ॥ मूर्त्तौ हि ते महामूर्त्ते समुद्राम्बरसन्निभ । सर्वा
 वै देवता अस्मिन् गावा गांठ इवासते ॥ ८ ॥ भवच्छरीरे पश्यामि
 साममग्नि जलोत्थरम् । आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणञ्च वृह-
 स्पतिम् ॥ ९ ॥ भगवान् कारण कार्ये क्रिया करणमेव च ।
 असतय सतयैव तथैव प्रभवाप्यथो ॥ १० ॥ नमो भवाय सर्वाय
 रुद्राय वरदाय च । पशूना पतये नित्यं नमोऽस्त्वन्वकधातिने ॥ ११ ॥
 त्रिनटाय त्रिशोर्पाय त्रिशूलवरपाणिने । त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय
 त्रिपुरघ्नाय वै नम ॥ १२ ॥ नमसण्डाय कुण्डाय अण्डावाण्ड-
 धराय च । दण्डिने समकर्षाय दण्डिमण्डाय वै नम ॥ १३ ॥
 नमोऽहं दृष्टकेशाय शुक्लायावतताय च । विलोहिताय धूम्राय
 नीलग्रीवाय वै नम ॥ १४ ॥ नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय
 च । सूर्याय सूर्यमालाय सूर्यध्वजपताकिने ॥ १५ ॥ नम प्रमथ-
 नाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने । अद्रुन्दमाय दण्डाय पर्णवीरपटाय
 च ॥ १६ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । हिरण्यकृत-
 धूङ्गाय हिरण्यपतये नम ॥ १७ ॥ नम स्तुताय स्तुत्याय स्तय-

मानाय वै नमः । सर्वाय सर्वमन्त्राय सर्वभूतान्तरात्मने ॥ १८ ॥
 नमो द्योत्रेऽथ मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने । नमो नाभाय नाभ्याय
 नमः कटकटाय च ॥ १९ ॥ नमोऽस्तु कृष्णनाभाय कृष्णज्ञाय कृष्णाय
 च । सङ्घट्टाय नमस्तुभ्य नमः किलकिलाय च ॥ २० ॥ नमोऽस्तु
 शयमानाय शयितायोत्थिताय च । स्थिताय धावमानाय मुण्डाय
 जटिलाय च ॥ २१ ॥ नमो नर्त्तनशीलाय मुखवाद्दिववादिने ।
 नायोपहारलुब्धाय गीतवाद्दिवशालिने ॥ २२ ॥ नमो च्येष्टाय
 च्येष्टाय बलप्रमथनाय च । कालनाथाय कल्पाय क्षयायोपक्षयाय
 च ॥ २३ ॥ भीमदुन्दुभिहासाय भीमव्रतधराय च । उग्राय च
 नमो नित्यं नमोऽस्तु दशवाहवे ॥ २४ ॥ नमः कपालहस्ताय
 चितिभक्तप्रियाय च । विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च
 ॥ २५ ॥ नमो विकृतवक्त्राय खड्गलिङ्गाय दृष्टिणे । पक्वाम-
 मासलुब्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ॥ २६ ॥ नमो वृषाय वृषाय
 गोवृषाय वृषाय च । कटङ्कटाय दण्डाय नमः पञ्चपत्राय च ॥ २७ ॥
 नमः सर्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च । वरमाल्यगन्धगस्त्राय वरा-
 तिवरटे नमः ॥ २८ ॥ नमो रक्तविरक्ताय भावनावाक्षमालिने ।
 सन्निनाय विभिन्नाय ह्यायायातपनाय च ॥ २९ ॥ अघोरघोर-
 रूपाय घोरघोरतराय च । नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्त-
 तमाय च ॥ ३० ॥ एकपादङ्गनेत्राय एकशीर्ष्णे नमो नमः । चुद्राय
 चुद्रलुब्धाय सन्धिभागप्रियाय च ॥ ३१ ॥ पञ्चालाय सिताङ्गाय
 नमः शमशमाय च । नमः यण्डिकषण्डाय घण्टायाघण्टघण्टिने ॥ ३२ ॥
 सङ्घलाघातघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च । प्राणघण्टाय गन्धाय
 नमः कलकलाय च ॥ ३३ ॥ ह्र ह्र ह्रंकारपाराय ह्रं ह्रंकार-
 प्रियाय च । नमः शमशमे नित्यं गिरिवृत्तालयाय च ॥ ३४ ॥
 गर्भमारुशृगालाय तारकाय तराय च । नमो यज्ञाय यज्ञिने
 ज्ञताय प्रज्ञताय च ॥ ३५ ॥ यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय तपनाय

च । नमस्तटाय तटप्राय तटानाम्पतये नमः ॥ ३६ ॥ अन्नादाया-
 न्नपतये नमस्त्वन्नभुजे तथा । नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय
 च ॥ ३७ ॥ सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । नमो बालार्क-
 वर्षाय बालरूपधराय च ॥ ३८ ॥ बालानुचरगोप्ताय बालक्रीड-
 नकाय च । नमो वृद्धाय लुब्धाय चुब्धाय क्षोभणाय च ॥ ३९ ॥
 तरङ्गाहितकेशाय मुष्णकेशाय वै नमः । नमः पट्कर्मतुष्टाय
 त्रिकर्मनिरताय च ॥ ४० ॥ वर्णाश्रमाणां विधिवत् पृथक्कर्मनिव-
 र्त्तिने । नमो घुष्याय घोषाय नमः कलकलाय च ॥ ४१ ॥ श्वेत-
 पिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तोक्षणाय च । प्राणमन्त्राय दण्डाय स्फोट-
 नाय कृष्णाय च ॥ ४२ ॥ धर्मकार्मार्थमोक्षार्थां कथनीयकथाय च ।
 सांख्याय सांख्यमुख्याय सांख्ययोगप्रवर्त्तिने ॥ ४३ ॥ नमो स्थ-
 विरथ्याय चतुष्पथरथाय च । कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञो-
 पवीतिने ॥ ४४ ॥ ईशान वज्रसङ्घात हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
 त्रयम्बकाम्बिकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥ काम कामद
 कामघ्न तप्ततप्तविचारिणे । सर्वं सर्वद सर्वघ्न सन्ध्यारागं नमोऽस्तु
 ते ॥ ४६ ॥ महाबल महाबाहो महासत्त्व महाद्युते । महाभेष-
 चयप्रस्य महाकाल नमोऽस्तु ते । स्थूलजीर्णाङ्गजटिले वल्कला-
 जिनधारिणे ॥ ४७ ॥ दौमसूर्याग्निजटिले वल्कलाजिनवाससे ।
 सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनिष्ठ नमोऽस्तु ते ॥ ४८ ॥ उन्मादनशतावर्त्त
 गङ्गातोयार्द्रमूर्ध्वज । चन्द्रावर्त्त युगावर्त्त मेघावर्त्त नमोऽस्तु ते ॥ ४९ ॥
 लमन्नमन्नभोक्ता च अन्नदोऽन्नभुगिव च । अन्नस्रष्टा च प्रक्ता च
 पक्वभुक् पवनोऽनलः ॥ ५० ॥ जरायुजाण्डजाथैव खेदजाय तथो
 द्विजाः । लमेव देवदेवैश्च भूतग्रामयतुर्विधः ॥ ५१ ॥ चराचरस्य
 स्रष्टा त्वं प्रतिहर्त्ता तथैव च । त्वामाहुर्व्रह्मविद्युपो ब्रह्म ब्रह्मविदा-
 प्वर ॥ ५२ ॥ मनसः परमा योनिः खं वायुर्ज्योतिषां निधिः ।
 ऋकसामानि तथोच्चारमाहस्त्वां ब्रह्मवादिन ॥ ५३ ॥ हादिहादि

ज्वाहायि ज्वाहोयि तथासकृत । गायन्ति त्वा सुरथेष्टसामगा
 ब्रह्मवादिन ॥ ५४ ॥ यजुर्मय ऋद्धयश्च त्वमाहुतिमयस्तथा ।
 पठन्से श्रुतिमित्यैव वेदोपनिषदाङ्गणै ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणा श्रुतिया
 वैश्या शूद्रा वसुवराय धे । त्वमेव मेघसङ्घाथ विद्युत्स्तनित-
 गर्ल्लित ॥ ५६ ॥ सवत्सरस्त्वमृतवो मासो मासाद्धमेव च । युगं
 निमेषा काष्ठास्त्व नक्षत्राणि ग्रहा कला ॥ ५७ ॥ वृक्षाणा
 ककुदोऽसि त्व गिरीणा शिखराणि च । व्याघ्रो मृगाणा पतता
 ताच्छ्रोऽनन्तश्च भोगिनाम् ॥ ५८ ॥ चीरोदो ह्युदधीनाञ्च यन्त्राणां
 घनुरेव च । वज्रं ग्रहरणानाञ्च व्रताना सत्यमेव च ॥ ५९ ॥ त्वमेव
 द्वेष इच्छा च रागो मोहश्चमात्तमे । व्यवसायो धृतिर्लोभ काम-
 क्रोधौ जयाजयौ ॥ ६० ॥ त्व गदी त्व गरी चापी खट्वाङ्गी भर्भरी
 तथा । ह्येता भेत्ता प्रवर्त्ता त्व नेता सन्तापिता मत ॥ ६१ ॥
 दशलक्षणसयुक्तो धर्मोऽयं काम एव च । गङ्गा समुद्रा सरित
 पल्लवानि सरासि च ॥ ६२ ॥ लता वल्लप्रस्तृणौपथ्य पशवी मृग-
 पक्षिण । द्रव्यकर्मसमारम्भा कालपुष्पफलप्रद ॥ ६३ ॥ धादि
 खान्तश्च वेदाना गायत्रोङ्कार एव च ॥ ६४ ॥ हरितो रोहितो
 नील कृष्णो रक्तस्तथारुण । कद्रुय कपिलश्चैव कपोतो मेघक-
 स्तथा ॥ ६५ ॥ श्वर्षण्य सुवर्षण्य वर्षकारो ह्यनौपम । सुवर्षण्यनामा
 च तथा सुवर्षण्यप्रिय एव च ॥ ६६ ॥ त्वमिन्द्रय यमश्चैव वरदी घन-
 दोऽनल । उपप्लवधिवभानु स्वर्भानुर्भानुरेव च ॥ ६७ ॥ होत
 होता च होम्यश्च हुतश्चैव तथा प्रभु । त्रिसौपर्ण्यं तथा ब्रह्म
 यजुषा षतसद्भियम् ॥ ६८ ॥ पवित्रश्च पवित्राणा मङ्गलानाञ्च मङ्ग-
 लम् । गिरिको द्विष्टुको वृक्षो जीव पुङ्गव एव च ॥ ६९ ॥
 प्राण सत्त्व रजश्चैव तमथाग्रमदस्तथा । प्राणोऽपान समानय
 उदानो व्यान एव च ॥ ७० ॥ लम्बोपथ निमेषय श्रुत जृम्भितमेव
 च । लोहितान्तगता दृष्टिर्महावक्त्रो मणोदर ॥ ७१ ॥ सुवीरोमा

हरिश्चन्द्रश्चैव केचनलाचलः । गीतवादिदत्तश्च गीतवादनक-
 प्रियः ॥ ७२ ॥ मत्स्यो जलचरो जिह्वोःकलः । कौलिकलः कलिः ।
 अकालथातिकालश्च दुष्कालः कलि एव च ॥ ७३ ॥ मत्स्यः चतुर्षु
 कृत्स्न पक्षोऽपक्षत्रयहरः । मेघकालो महादंष्ट्रः । सर्वत्रैकवर्त्तक-
 षकः ॥ ७४ ॥ घण्टोऽघण्टो घटी । घण्टी । खरुचेलीमिलीमिली ।
 ब्रह्मकायिकमन्त्रिणां दण्डी मुण्डस्त्रिदण्डधृक् ॥ ७५ ॥ चतुर्भुजः
 चतुर्वेद्यातुर्दोषप्रवर्त्तकः । चातुरोऽयम्यनेता । चतुर्वर्ण्यकरश्च
 यः ॥ ७६ ॥ सदा चाक्षप्रियो धूर्त्तो गणोद्यक्षो गणधिपः । रक्तः
 मात्स्याम्बरधरो गिरीषो गिरिकप्रियः ॥ ७७ ॥ मिलिक । मिलिनां
 योष्ठः सर्वमिलप्रवर्त्तकः । भगनेत्राङ्गुर्ग्रयण्डः पुष्पो दन्तविनाशनः
 ॥ ७८ ॥ स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कारो नमो नमः । गूढ-
 व्रतो गुह्यतपास्तरकस्तरकर्मयः ॥ ७९ ॥ धाता विधाता सम्धाता
 विधाता धारणोऽधरः । ब्रह्मा तपश्च सत्यञ्च । ब्रह्मचर्यमथार्त्तवम्
 ॥ ८० ॥ भूनात्मा भूतकृद्भूतो भूतमध्यमबोद्धवः । भूर्भुवः स्वरित-
 सैव ध्रुवो दान्तो महेश्वरः ॥ ८१ ॥ दीक्षितोऽदीक्षितः । दान्तो
 दुर्दान्तो दान्तनाशनः । चन्द्रोऽवर्त्तो युगावर्त्तः । सर्वत्रैकः । सम्प्रवर्त्तकः
 ॥ ८२ ॥ कामो विन्दुरणुः स्थूलः कर्षिष्कारस्त्रजप्रियः । नन्दीमुखो
 भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽभुखः ॥ ८३ ॥ चतुर्मुखोऽवज्ञमुखो
 रणेवनिमुखस्तथा । हिरण्यगर्भः शङ्खनिर्महोरगपतिविराट् ॥ ८४ ॥
 अधर्महा महापाण्ड्यण्डधरो गणधिपः । गोन्दो गीप्रतारश्च
 गीतयेश्वरवाहनः ॥ ८५ ॥ त्रैलोक्यगीप्ता गीविन्दो गीमार्गो मार्ग
 एव च । त्रैलोक्यः स्थिरश्च स्थाणुश्च । निर्वृत्तः । कर्म्यः एव च ॥ ८६ ॥
 दुर्वारणो दुर्विपद्वा दुःसहा दुरतिक्रमणो । दुर्दोषो दुर्धकम्पश्च
 दुर्विपी दुर्लभो जयः ॥ ८७ ॥ शमः शमाङ्गः शमनः । शीतोष्णशु-
 ष्णराधिपृक् । आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिरेव च ॥ ८८ ॥
 मम यज्ञमगव्याधोः व्याधीनामागमोऽगमः । प्रिखण्डी पुण्डरी-

काक्षः पुण्डरीकवनालयः ॥ ८८ ॥ दण्डधारस्त्रप्रभकश्च उग्रदण्डो-
 ऽण्डनाशन । विद्याग्रपात सुरश्रेष्ठः सोमपास्त्र मरुत्पतिः ॥ ८९ ॥
 अमृतपास्त्रं जगन्नाथ देव देवगणेश्वरः ॥ विद्याग्निपा मृत्युपाश
 चीरपा सोमपास्तथा । मधुशयतानामग्रपास्त्र त्वमेव तुष्टिता-
 ल्यपा ॥ ९१ ॥ 'हिरण्यरेता पुरुषस्त्वमेव त्व स्त्री पुमास्त्वञ्च
 नपंसकश्च । बालो युवा स्थविरो जीर्णदंष्ट्रस्त्व नागिन्द्र शक्रस्त्व
 विश्वकृद्विश्वकर्ता ॥ ९२ ॥ विश्वकृद्विश्वकृता वरेण्यस्त्व विश्व-
 दाहो विश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतोमुखः । चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते
 ष्टदशश्च पितामहः । 'महोदधि सरस्वती वाग्बलमनलोऽनिलः
 अहोरात्रोऽनिमेषीन्नेपकर्मा ॥ ९३ ॥ नः ब्रह्मा न च गीविन्द
 धीराणाः ऋषयो न ते । माहात्म्य वेदितु शक्तो याथातथ्येन ते
 शिवः ॥ ९४ ॥ या भूर्तय सुसूचास्ते न मद्य यान्ति दर्शनम् ।
 ब्राह्मि मा सततं रक्ष पिता पुत्रभिवोरसम् ॥ ९५ ॥ रक्ष मा रक्ष
 षीथोऽह सवानघ नमोऽस्तु ते । भक्तानुकम्पी भगवान् भक्त्याह
 सदा त्वयि ॥ ९६ ॥ य सहस्रायनेकानि पुंसामावृत्य दुर्दम ।
 तिष्ठत्येक समुद्रान्ते स मे गीतास्तु नित्यम् ॥ ९७ ॥ य त्रिनिद्रा
 जितश्वासा । सखस्वा सयतेन्द्रिया । ज्योति पश्यन्ति युष्माना-
 स्त्वस्मै धीरात्मने नमः ॥ ९८ ॥ अटिले दण्डिने निष्प लम्बोदर-
 शरीरिणे । कमण्डलुनिपङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ९९ ॥ यस्य
 केशिषु जीभृता नद्य सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै
 शिवात्मने नमः ॥ १०० ॥ सन्नाप्य सर्वभूतानि युगान्ते पर्युपस्थिते ।
 य जेते जलमध्यस्थस्त्वं प्रपद्योऽम्बु प्रायिनम् ॥ १०१ ॥ प्रविश्य वदर्न
 राक्षार्यः सोमं पिबते निमिः । असत्यकंश्च स्वर्मानुर्भूत्वा मा सोऽमि-
 रक्षतु ॥ १०२ ॥ धी चानुपतिता गर्भा यथाभागानुपासते । नम
 स्तेभ्य स्वधा स्वाहा प्राङ्गवन्तु मुदन्तु ते ॥ १०३ ॥ विद्महेऽष्टमावा
 पुरुषा दिहस्वा सर्वदेहिनाम् । रक्षन्तु ते हि मा नित्यं नित्य-

चाप्याययन्तु माम् ॥ १०४ ॥ धी न रोहन्ति देहस्था दिहिनो
 रोदयन्ति च । हर्षयन्ति न हृष्यन्ति नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यम् ॥ १०५ ॥
 धे नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु गुहासु च । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तार-
 गृहनेषु च ॥ १०६ ॥ चतुष्पथेषु रथ्यासु चतुरेषु तटीषु च । हस्त-
 प्रवरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ॥ १०७ ॥ धेषु प्रक्षसु भूतेषु
 दिशासु विदिशासु च । चन्द्रार्कयोर्मध्यगता धे च चन्द्रार्करश्मिषु
 ॥ १०८ ॥ रसातलगता धे च धे च तस्मै पर गता । नमस्तेभ्यो
 नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यम् ॥ १०९ ॥ धिया न विद्यते सखा
 प्रमाण रूपमेव च । असह्येयगुणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यम्
 ॥ ११० ॥ सर्वभूतकरो यस्मात् सर्वभूतपतिर्हर । सर्वभूतान्त-
 रात्मा च तेन त्व न निमन्त्रित ॥ १११ ॥ त्वमेव हीच्यसे यस्मात्
 यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्व न निमन्त्रित
 ॥ ११२ ॥ अथ वा मायया दिव सूक्ष्मया तव मोहित । एतन्मात्
 कारणाहापि तेन त्व न निमन्त्रित ॥ ११३ ॥ प्रसीद नम भद्रन्ते
 भव भागवतस्य मे । त्वयि मे हृदय दिव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि
 ॥ ११४ ॥ स्तुतैव स महादेव विरराम प्रजापतिः । भगवानपि
 सुप्रीत पुनर्देवमनापत ॥ ११५ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेना-
 नेन सुव्रत । वज्रनात्र किमुक्तेन मत्तमीपि भविष्यसि ॥ ११६ ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयमतस्य च । प्रजापते भूत्प्रसादात् फल-
 भागी भविष्यसि ॥ ११७ ॥ अथैनमद्रवीहाक्यं लोकस्थार्घपति-
 र्भव । आश्वामेधकरं वाक्य वाक्यविहाक्यसम्मतम् ॥ ११८ ॥ दक्ष
 दक्ष न कर्त्तव्यो मन्युर्विद्विमिम प्रति । अह यज्ञहरस्तुभ्य दृष्टमेतत्
 पुरातनम् ॥ ११९ ॥ भूयश्च ते वर दद्वि त त्व शङ्गीषु सुव्रत ।
 प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमना शृणु ॥ १२० ॥ वेदात् पलङ्गा
 दुहृत्य साख्यधीनाच्च युक्ति । तप स तप्तं विपलं दुश्चरं दिव
 दानवैः ॥ १२१ ॥ अपूर्वं सर्वतो भद्र विप्रवृत्तो मुखमव्ययम् । अद्भै-

दैशाक्षेयमुक्तं गूढमप्रोक्षनिन्दितम् ॥ १२२ ॥ वर्ष्वात्रमङ्गलैर्ब्रह्म-
 विपरीतं क्वचित् समन्तं विगतास्ते रथ्यवसितमत्याश्रममिदं व्रतम्
 ॥ १२३ ॥ " मया पार्श्वेपितं दक्ष शुभंमुत्पादितं पुरा । तस्य चीर्णस्य
 तत् सम्यक् फल भवति पुष्कलम् ॥ १२४ ॥ तच्चास्तु ते महाभाग
 स्थिच्यतां मानसो ज्वरः, एवमुक्त्वा महादेव सपत्नीक महातुंग ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ १२५ ॥ दक्षप्रोक्त स्तव
 मिम कीर्त्तयेद्य शृणोति वा । नाशुभ नाप्रयात किञ्चिद्दीघमाशु-
 रवाप्रयात ॥ १२६ ॥ यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवाञ्छिव ।
 तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवाना ब्रह्मसम्मित ॥ १२७ ॥ यथोराज्य
 सुखैश्चर्य्यकामार्थधनकाङ्क्षिभिः । श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्या
 कामैश्च यत्नत ॥ १२८ ॥ व्याधितो ऽखितो दीनश्चोरग्रस्तो मया-
 हितः । राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महती भयात् ॥ १२९ ॥
 अनेनैव तु देहेन गणाना समता व्रजेत् । तेजसा यशसा चैव युक्तो
 भवति निर्मल ॥ १३० ॥ ' न राजसा पिशाचा वा न भूता न
 विनायका । विद्म कुर्युर्गृहे तस्य यथायं पठने स्तव ॥ १३१ ॥
 शृणुयाच्चैव या नारी तद्भक्ता ब्रह्मचारिणी । पितृपत्नी मातृपत्नी
 पूज्या भवति देववत् ॥ १३२ ॥ शृणुयाद्य स्तव कृतस्त कीर्त्तयेद्वा
 समाहित । तस्य सर्वाणि कर्माणि सिद्धिं गच्छन्त्यभीक्ष्ण्य ॥ १३३ ॥
 मनसा चिन्तित यच्च यच्च वाचानुकीर्त्तितम् । सर्वं सच्यते तस्य
 स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥ १३४ ॥ देवस्य च गुह्यस्यापि देव्या नन्दी-
 श्वरस्य च । बलि सुविहित कृत्वा दमेन नियमेन च ॥ १३५ ॥ ततस्तु
 युक्तो यद्भीयात नामान्याशु यथाक्रमम् । ईपसितान् लभते सोऽर्थान्
 भोगान् कामाश्च मानव ॥ १३६ ॥ मृतय स्वर्गमाप्नोति तिर्य्यक्ष च
 न जायते । इत्याह भगवान् व्यास पराशरसुत प्रभु ॥ १३७ ॥

- इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दक्षप्रोक्तप्रिवसहस्र-
 नामस्तोत्रे चतुरशीत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २८४ ॥

- युधिष्ठिर उवाच । अध्यात्म नाम यद्विदं पुरुषस्येह विद्यते ।
सद्ब्रह्मात्म यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

। भीष्म उवाच । सर्वज्ञानपर बुद्ध्या यन्मा लमनुपृच्छसि ।
तद्ब्रह्मास्यास्यामि ते तात तस्य व्याख्यामिमा शृणु ॥ २ ॥ पृथिवी
वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । महाभूतानि भूताना सर्वेषां
प्रभवोऽप्यथौ ॥ ३ ॥ स तेषां गुणसङ्घातं शरीरं भरतर्षभ । सततं
द्विप्रलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ॥ ४ ॥ ततः सृष्टानि भूतानि
ज्ञानं यान्ति पुनः पुनः । महाभूतानि भूतेभ्यो जन्मय सागरे
यथा ॥ ५ ॥ प्रसारयित्वाङ्गानि कूर्मं सहरते यथा । तद्वद्-
भूतानि भूतानामल्पीयासि स्थवीयसाम् ॥ ६ ॥ आकाशात् खलु
सोऽप्यसृष्टास्तु नहीगुणः । वायो प्राणो रसस्त्वद्भ्रू रूपां
क्षेत्रजस उच्यते ॥ ७ ॥ इत्येतन्मयमेवैतत् सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च तमध्येति तस्मादुद्दिश्यते पुनः ॥ ८ ॥ महाभूतानि पञ्चैव
सर्वभूतेषु भूतकृतः । विषयान् कल्पयामास यस्मिन् यदनुपश्यति
॥ ९ ॥ शब्दश्रोत्रे तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम् । रसः
क्षेत्रजस जिह्वा च अपामेते गुणा स्मृता ॥ १० ॥ रूपश्चक्षुर्विषा-
कश्च त्रिविधो ज्योतिरुच्यते । घ्रेयं घ्राणं शरीरञ्च एते भूमिगुणाः
स्मृता ॥ ११ ॥ प्राणं स्वर्गश्च श्चेष्टा च वायोरेते गुणा स्मृता ।
इति सर्वगुणा राजन् व्याख्याता पाद्भ्रमौतिका ॥ १२ ॥ सर्व-
रजस्तम कालं कर्म बुद्धियं भारत । मनःप्रधानं चैतेषु ईश्वरः
समकल्पयत ॥ १३ ॥ यदूहं पादतलयोरवाङ्मुखं पश्यसि । एत-
स्मिन्नेह कृतस्तेषु वर्तते बुद्धिरन्तरे ॥ १४ ॥ इन्द्रियाणि नरे पञ्च
प्रपठन्तु मन उच्यते । सप्तमी बुद्धिमेवाह क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमं ॥ १५ ॥
इन्द्रियाणि च कर्ता च विचेतव्यान् भागवतः । तमं सर्वं रज-
सैव तेषु भावास्तदाश्रया ॥ १६ ॥ चक्षुरालोचनायैव समयं
कुरुते मनः । बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १७ ॥

तम' सत्त्व रजयेति काल कर्म च भारत । गुणैर्ननीयते बुद्धि-
 वहिरेवेन्द्रियाणि च ॥ १८ ॥ मन पष्ठानि सर्वाणि बुद्धभावे
 कृतो गुणा । येन पश्यति तच्चक्षु शृणुती श्रोत्रमुच्यते । लिघ्नी
 भवति घ्राणं रसती रसना रसान् ॥ १९ ॥ स्पर्शनं स्पर्शती स्पर्शान्
 बुद्धिर्विक्रियतऽसकृत । यदा प्रार्थयते किञ्चित् तदा भवति का
 मन ॥ २० ॥ अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि पृथगेतानि पञ्चधा । इन्द्रि-
 याणीति तान्याङ्गस्तेषु दृष्टेषु दृश्यति ॥ २१ ॥ तिष्ठती पुरुषे बुद्धि-
 स्त्रिषु भावेषु वर्त्तते । कदाचिन्नभते प्रीति कदाचिदपि शोचति ॥ २२ ॥
 न सुखेन न दुःखेन यदाचिदपि वर्त्तते । सेय भावात्मिका भावा-
 स्तीनेतान् परिवर्त्तते ॥ २३ ॥ सरिता सागरो भर्त्ता यथा विला-
 मिवोमिमान् । इति भागवता बुद्धिभावे मनसि वर्त्तते ॥ २४ ॥
 प्रवर्त्तमानन्तु रजस्तद्भावेनानुवर्त्तते । प्रहर्षं प्रीतिरानन्द सुख
 सभ्रान्तचित्तता ॥ २५ ॥ कथञ्चिदुपपद्यन्ते पुरुषे सात्त्विका गुणा ।
 परिदाहस्तथा शोक सन्तापो मूर्त्तिरक्षणा ॥ २६ ॥ लिङ्गानि
 रजसस्तान् दृश्यन्ते चेहहेतुभिः । अविद्या रागमोहौ च प्रमाद-
 स्तद्व्यता भयम् ॥ २७ ॥ असमृद्धिस्तथा दैन्य प्रमाद स्रप्रतन्द्रिता ।
 कथञ्चिदुपवर्त्तन्ते विविधास्तामसा गुणा ॥ २८ ॥ अत्र यत प्रीति-
 सयुक्त काये मनसि वा भवेत् । वर्त्तते सात्त्विको भाव इत्युपेक्षित
 तत्तथा ॥ २९ ॥ अथ यद्दुःखसयुक्तमप्रीतिकरमात्मन । प्रवृत्तं
 रज इत्येव तदसरथ्य चिन्तयेत् ॥ ३० ॥ अथ यस्मोहसयुक्त काये
 मनसि वा भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेय तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१ ॥
 इति बुद्धिगता सर्वा व्याख्याता यावतीरिह । एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्ध
 किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ॥ ३२ ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तर विद्धि सूक्ष्मायो ।
 सृजतेऽत्र गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३३ ॥ पृथगभूतो
 प्रकृत्या तु सम्प्रयुक्तौ च सर्वदा । यथा मतस्योऽङ्घ्रिरन्य स्यात्
 सम्प्रयुक्तौ भवेत्तथा ॥ ३४ ॥ न गुणा विदुरात्मान स गुणान्वेद

सर्वतः । परिदृष्टा गुणानान्तु संसृष्टा मन्यते यथा ॥ ३५ ॥
 आश्रयी नास्ति सत्त्वस्य गुणसर्गेण चेतना । सत्त्वमन्य सृजन्यन्ये
 गुणान् वेद कदाचन ॥ ३६ ॥ सृजते हि गुणान् सत्त्व चैतन्नः
 परिपश्यति । सम्प्रयोगस्तयोरेष सत्त्वचैतन्नयोर्ध्रुवः ॥ ३७ ॥
 इन्द्रियैस्तु प्रदीपाय क्रियते बुद्धिरन्तरा । नियत्तुर्भिरजानद्भि-
 रिन्द्रियाणि प्रदीपवत् ॥ ३८ ॥ एवं स्वभावमेवैतत् तदुद्वेग विह-
 रेन्नरः । अशोचन्नप्रहृष्यंश्च वै विगतमत्सरः ॥ ३९ ॥ स्वभाव-
 सिद्धमेवैतद्यदिमान् सृजते गुणान् । जर्षणाभियंथा स्त्वं विज्ञेया-
 स्तन्नुवद्गुणाः ॥ ४० ॥ प्रध्वस्ता न निवर्त्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
 प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन मिथ्यति । एवमेके व्यवस्यन्ति
 निवृत्तिरिति चापरे ॥ ४१ ॥ इतीमं हृदयग्रन्थि बुद्धिविन्तामयं
 दृढम् । विमुच्य सुखमासीत् विशोकस्त्विन्नसंशयः ॥ ४२ ॥ ताम्येशुः
 प्रच्युताः पृथ्वीं मोहपूषां नदीं नराः । यथागाधमविहांसो बुद्धि-
 योगमयं तथा ॥ ४३ ॥ नैव ताम्यति विहांसः प्रवन्तः पारमग्नयः ।
 अध्यात्मविदुषो धीरा ज्ञानन्तु परमं प्रव- ॥ ४४ ॥ न भवति
 विदुषा महद्भयं यद्विदुषा समहद्भय भवेत् । न हि गतिरधि-
 कास्ति कस्यचित् सकृदुपदर्शयतीह तुल्यताम् ॥ ४५ ॥ यत्करोति
 ब्रह्मोपमेकतस्तच्च द्रूपयति यत् पुरा कृतम् । नाप्रियं तदुभयं
 करोत्यसौ यच्च द्रूपयति यत् करोति च ॥ ४६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पाञ्चभौतिके
 पञ्चाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

बुद्धिष्ठिर उवाच । सुदुःखाच्च समुत्थोश्च त्रसन्ते प्राणिन सदा ।
 उभयं नो यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

। भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च सम्वादं समग्रस्य च भारत ॥ २ ॥

नारद उवाच । उत्तरेव प्रथमसे वाङ्मयान्तरसीव च । सम्प्र-
हृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३ ॥ उद्वेगं न हि त् किञ्चित्
ससूक्ष्ममपि लक्षये । नित्यतप्त इव स्वस्थो बालवच्च विचिष्टसे ॥४॥

। सङ्गम उवाच । भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वमेतत्तु मानव । तेषां
तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ५ ॥ उपक्रमानह वेद
पुनरेव फलोदयान् । लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना
ह्यहम् ॥ ६ ॥ अगाधायाप्रतिष्ठाया गतिमन्तश्च नारद । अन्धा
जडाश्च जीवन्ति पश्यान्मानपिजीवत ॥ ७ ॥ विहितेनैव जीवन्ति
अरोगाङ्गा द्विवीक्रसः । बलवन्तोऽबलाश्चैव तस्मादन्मान् समाजय
॥ ८ ॥ सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति अतिनस्तथा । शोकेन
शान्ते जीवन्ति पश्यान्मानपि जीवत ॥ ९ ॥ यदा न शोचिमहि
किन्तु न स्यादर्मेण वा नारद कर्मणा वा । कृतान्तवस्थानि यदा
सुखानि दुःखानि वा यन्न विषर्षयन्ति ॥ १० ॥ यज्जै प्राज्ञा कथ-
यन्ते मनुष्या प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणा प्रसादः । सुहृन्ति शोचन्ति
तथेन्द्रियाणि प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ११ ॥ मूढस्य दर्प-
स पुनर्गोह एव मूढस्य नाय न परोऽस्ति लोकः । न ह्येव
दुःखानि सदा भवन्ति सुखस्य वा नित्यशो लाम एव ॥ १२ ॥
भवात्मक सपरिवर्त्तमान न मादृश सञ्चर जातु कुर्यात् । दृष्टान्
भोगान्नानुरुध्येत सुखं वा न चिन्तयेत् दुःखमभ्यागतं वा ॥ १३ ॥
समाहितो न स्पृहयेत् परेषां नानागतद्वाभिनन्देच्च लाभम् । न
वापि हृष्येद्विपुलैर्धनलाभे तथार्थनाशे च न वै विपोदित ॥ १४ ॥
न बान्धवा न च वित्तं न कौट्यं न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।
दुःखात्त्रातुं सर्वं एवोत्सहन्ते परत्र शीतेन तु यान्ति शान्तिम्
॥ १५ ॥ नास्ति बुद्धिरशुक्लस्य नायोगाहिन्दते सुखम् ॥ धृतिश्च

दुःखत्यागयेत्युभयन्तु सुखोदयम् ॥ १६ ॥ प्रियं हि हृषंजनन
हृषं उतसेकवर्द्धनम् । उतसेको नरकायैव तस्मात्तान् सत्यजा-
न्यश्चम् ॥ १७ ॥ एताच्छोकभयोत्तेकान् मोहनान् सुखदुःखयोः ।
पश्यामि सान्निवहोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८ ॥ अर्थकामौ
परित्यज्य विशोको विगतच्चरः । तृष्णामोहौ तु सत्यज्याचरामि
पृथिवीमिमाम् ॥ १९ ॥ न च मृत्योर्न चाधर्मान्न लोभान्न कृतश्चन ।
पीतामृतस्येवात्यन्तमिह चामुत्र चाभवम् ॥ २० ॥ एतद्ब्रह्मणे
विज्ञानामि महत कृत्वा तपोऽव्ययम् । तेन नारद सम्प्राप्तो न मा
शोकं प्रवाधते ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि समुद्रनारदसवादि
पञ्चमीत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २८६ ॥

शुद्धिष्ठिर उवाच । अतस्त्वज्ञस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मन ।
अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
। भीष्म उवाच । शुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
अवणश्चैव शास्त्राणां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २ ॥ अवाप्यदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम् । गालवन्व च सवादे देवर्षेर्नारदस्य च
॥ ३ ॥ वीतमोहकम विप्रञ्चानदत्तं जितेन्द्रियम् । श्रेयस्कामो
यतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ ये कीयितुं सम्प्रतो लोके
शुणैश्च पुरुषो मुनेः । भवत्यनपगान् सर्वास्तान् गुणान् लक्षयामहे
॥ ५ ॥ भवानेवस्विधोऽस्माकं सशयं ह्येतुमर्हति । अमूढशिरमूढानां
लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ६ ॥ आने श्रेयं प्रवृत्तिं स्यात् कार्याणां-
मविमेषत । यत कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥
भगवन्नाथमा सर्वं पृथगाचारदग्निं । इदं श्रेयं इदं श्रेयं इति
सर्वं प्रबोधिता ॥ ८ ॥ तास्तु विप्रस्त्रितान् दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभि-

नन्दिन । स्वशास्त्रैः परितुष्टाय श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९ ॥ शोखं
यदि भवेदिक श्रेयोव्यक्तं भवेत्तदा । शास्त्रैश्च बद्धभिर्भूय श्रेयो
गुह्यं प्रवेष्टितम् ॥ १० ॥ एतस्मात् कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रति-
भाति मे । ब्रवीतु भगवास्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भो ॥ ११ ॥

नारद उवाच । आयमास्तात् चत्वारो यथासङ्कल्पिता मृथक् ।
तान् सर्वाननुपश्यत्स समाश्रित्येति गालव ॥ १२ ॥ तेषान्तेषान्तथा
हि त्वमाद्यमाणान्ततस्ततः । नानारूपं गुणोद्देशं पश्य विप्रस्थित
मृथक् ॥ १३ ॥ न यान्ति चैव ते सम्यग्भिप्रेतमसशयम् । ऋष्व-
पश्यस्तथासम्यगाद्यमाणा परा गतिम् ॥ १४ ॥ यत्तु निश्रेयसं
सम्यक् तथैवासशयात्मकम् । अनुग्रहञ्च मित्राणाममित्राणाञ्च निग्र-
हम् ॥ १५ ॥ सग्रहञ्च त्रिवर्गस्य श्रेयः श्राद्धमर्नीषिणः । निवृत्ति-
कर्मणः पापात् सततं पुण्यशीलता । सद्भिश्च समुदाचार श्रेय-
एतदसशयम् ॥ १६ ॥ भाईव सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्ज्वनम् ।
वाक् च वमधरा प्रोक्ता श्रेयः एतदसशयम् ॥ १७ ॥ देवतेभ्य-
पितृभ्यश्च सविभागोऽतिथिष्वपि । असत्यागश्च भृत्यानां श्रेयः एत-
दसशयम् ॥ १८ ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानन्तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं ब्रवीन्महम् ॥ १९ ॥ अहङ्कारस्य च
त्यागप्रमादस्य च निग्रहः । सन्तोषश्चैरुचर्या च कूटस्थ श्रेय-
उच्यते ॥ २० ॥ धर्मणः विदाध्ययनविदाङ्गानां तथैव च । ज्ञानार्था-
नाञ्च जिज्ञासा श्रेयः एतदसशयम् ॥ २१ ॥ शब्दरूपरसस्पर्शान्
सह गन्धेन केवलान् । नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी कथञ्चन ॥ २२ ॥
नक्तचर्यां दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् । अतियोगमयोगञ्च
श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥ २३ ॥ आत्मोत्कर्षं न मार्गितं परेषां
परिनिन्दया । स्वगुणैरेव मार्गितं विप्रकर्षं मृथगुजनात् ॥ २४ ॥
निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसन्धाविता नराः । द्योपैरन्यान् गुणवत-
स्त्रिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥ २५ ॥ अनूच्यमानास्तु पुनस्ते मन्यन्ते

महाजनात् । शुश्रूषवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्शिताः ॥ २६ ॥
 अद्रुवन् कल्पविन्निन्दाभात्मपूजामवर्षयन् । विपश्चिद्गुणसम्पन्नः
 प्राप्नोत्येव महद्यथः ॥ २७ ॥ अद्रुवन् वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां
 शुचिः । तथैवाव्याहरन् भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ २८ ॥ एव-
 माद्रीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेघवा । ज्वलन्ति यत्रसा लोके
 यानि न व्याहरन्ति च ॥ २९ ॥ न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्म-
 प्रशंसया । अपि चापिहितः प्रभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ३० ॥
 असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति । दीप्यते त्वेव लोकेषु
 शनैरपि सुभाषितम् ॥ ३१ ॥ भूढानामवलिप्तानामकारं भाषितं
 वज्र । दर्शयत्यन्तरात्मानमनिरूपमिवांशुमान् ॥ ३२ ॥ एतस्मात्
 कारणात् प्रज्ञां सृगयन्ते पृथग्विधाम् । प्रज्ञालाभो हि भूताना-
 मुत्तमः प्रतिभाति मे ॥ ३३ ॥ नापृष्टः कल्पविद्ब्रूयान्नाप्यन्यायेन
 पृच्छतः । ज्ञानवानपि मेघावी जडवत् समुपाविशेत् ॥ ३४ ॥
 ततो वासम्परीक्षित धर्मानित्येषु साधुषु । मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मा-
 निरतेषु च ॥ ३५ ॥ चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्माव्यतिकरो भवेत् ।
 न तत्र वासं कुरीत श्रेयोऽर्थो वै कथञ्चन ॥ ३६ ॥ निरारम्भो-
 ऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः । पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु
 चाप्नुयात् ॥ ३७ ॥ अपामग्नेस्तथेन्द्रोय स्वयं वेदयते यथा । तथा
 पश्चामहे स्वयं सुभयोः पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥ अपश्यन्तोऽनुविषयं
 भुञ्जते विषसाग्निः । भुञ्जानाद्यात्मविषयान् विषयान् विहि
 कर्मणाम् ॥ ३९ ॥ यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।
 प्रब्रूयाद्ब्राह्मणो धर्मं त्यजेत् दिशमात्मवान् ॥ ४० ॥ शिष्योपा-
 ध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात् सुसमाहिता । यथावत् शास्त्रसम्पन्ना
 कस्तं दिशं परित्यजेत् ॥ ४१ ॥ आकाशस्या ध्रुवं यत्र द्योपान् ब्रूयु-
 र्विपश्चिताम् । आत्मपूजाभिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ४२ ॥
 यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्ममेतवः । प्रदीप्तमिव चैलान्तं

कस्तं द्रियं न संत्यजेत् ॥ ४३ ॥ यत्र धर्ममनामहाचरेयुर्वीति-
 मत्सराः । भवेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यश्रीलेषु साधुषु ॥ ४४ ॥ धर्म-
 मर्षनिमित्तञ्च चरेयुर्यत्र मानवाः । न ताननुवसेज्जातु ते हि पाप-
 नातो जनाः ॥ ४५ ॥ कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेप्सवः ।
 व्यस्रधावेत्ततस्तूष्णीं ससर्पाच्छरणाद्रिव ॥ ४६ ॥ येन स्वहा समाश्रयः
 कर्मणानुमयी भवेत् । आदितस्तत्र कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः
 ॥ ४७ ॥ यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रव्यनन्तराः । कुटुम्बिना-
 मुग्रभुजस्वजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४८ ॥ योत्रिथास्वग्रभोक्तारो धर्म-
 नित्याः समातना । याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ४९ ॥
 स्वाहास्रधावपट्कारा यत्र धर्म्यगनुष्ठिता । अजस्रश्चैव वर्तसे
 वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५० ॥ अशुचीन् यत्र मध्येत्र ब्राह्मणान् वृत्ति-
 कर्षितान् । त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवाग्निम् ॥ ५१ ॥ प्रीति-
 माणा नरा यत्र प्रवच्छेसुरयाचिता । स्वस्थदित्तो वसेत्तत्र कुत-
 क्षाय इवात्मवान् ॥ ५२ ॥ दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
 चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यश्रीलेषु साधुषु ॥ ५३ ॥ उपसृष्टेषु दान्तेषु
 दुराचारेषु साधुषु । अविनीतेषु लब्धेषु समहद्व्यङ्गधारणम् ॥ ५४ ॥
 यत्र राजा धर्मनित्यो रान्ध्रं धर्मण पातयेत् । अपात्य क्रामानृ-
 कामेयो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५५ ॥ तथाग्राला हि राजान सर्वाव-
 विषयवाचिनः । येयसा योजयन्त्याशु येयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५६ ॥
 पृच्छतस्ते मया तात येय एतद्दुष्टाहृतम् । न हि अक्षयं प्रधानेन
 येयः संख्यातुमात्मन ॥ ५७ ॥ एत्र प्रवर्त्तमानस्य वृत्ति प्रणिश्रिता-
 त्मनः । तपसैवेद्ब ब्रह्मलं येयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि येयोवाचिके

सप्तमीत्यधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ११ ॥

‘युधिष्ठिर उवाच । कथं नु युक्तं पृथिवीं चरेद्भ्रमहिषो नृप ।

नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सद्गुणैश्चाहिमुच्यते ॥ ११ ॥

‘भीष्म उवाच । अथ ते वत्तत्रिष्येहमितिहोसं-पुरातनम् ।

अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ २ ॥

सगर उवाच । किं त्र्येय परमं ब्रह्मन् कृत्स्नं सुखमश्नुते ।

कथं न शोचन्नुभ्येदितदिच्छामि, वेदितुम् ॥ ३ ॥

‘भीष्म उवाच । एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यं सर्वमास्त्रविदाम्बर ।

विबुध्य सम्यद्ब्रह्माग्र्या तदाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सुखं मोक्षसुखं

लोके न च मूढोऽवगच्छति । प्रसक्तं पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुल

॥ ५ ॥ सक्तपुष्टिरयान्तात्मानं न शक्यं तद्धिंकिञ्चित्तुम् । स्नेह-

पाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ॥ ६ ॥ स्नेहजानिह ते

पाशान् वक्ष्यामि शृणु तन्मम । सकर्णकेन गिरमा शक्यं योतुं

वज्रानता ॥ ७ ॥ सम्भाव्यं पुत्रान् कालेन यौवनस्थान् निवेश्य च ।

समर्थान् जीवने श्लाघा मुक्तयश्च यथासुखम् ॥ ८ ॥ भाव्यां पुत्र-

वतीं वृद्धा लालिता पुत्रवत्सलाम् । श्लाघा प्रजहि कालेन परार्थ-

मनुदृश्यं च ॥ ९ ॥ सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तयश्च यथासुखम् ।

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थास्त्वमनुभूय यथाविधि ॥ १० ॥ कृतकौतूहलस्तेषु

मुक्तयश्च यथासुखम् । उपपत्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ॥ ११ ॥

एष तावत् समासेन तव सकीर्त्तितो मया । मोक्षार्थो विस्तरणाय

भूयो वक्ष्यामि तत् शृणु ॥ १२ ॥ मुक्ता वीतमया लोके चरन्ति

सुखिनो नरा । सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न शक्य ॥ १३ ॥

आहारसहयायैव तथा कीटपिपीलिका । असक्ता सुखिनो लोके

सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥ १४ ॥ स्वजनं न च, ते पिन्ता कर्त्तव्या

मोक्षपुष्टिना । इमे मया विना भूता भविष्यन्ति कथन्त्विति ॥ १५ ॥

अथमुत्पद्यते जन्तु स्रयमेव दिवहने । सुखदुःखे तथा नृत्यु स्वय-

मेवाधिगच्छति ॥ १६ ॥ भोजनाच्छादने चैव ज्ञात्वा पिपा च

संग्रहम् । स्वकृतेनाभिगच्छन्ति लोके नास्वकृतं पुरा ॥ १७ ॥
 धावा विहितमध्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम् । लोके विपरि-
 ष्ठावन्ति रचितानि स्वकर्मभि ॥ १८ ॥ स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य पर-
 तन्मस्य सर्वदा । को हेतु स्वजन पीठुं रचितुम्वाहृदात्मनः ॥ १९ ॥
 स्वजन हि यदा मृत्युहन्त्येव तव पश्यत । कृतेऽपि यत्र महति
 तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ २० ॥ जीवन्तमपि चैवैन मरणे रक्षणे
 तथा । असमाप्ते परित्यज्य पथादपि मरिष्यसि ॥ २१ ॥ यदा
 मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कदाचन । सुखित दुःखितम्वापि ननु
 बोद्धव्यमात्मना ॥ २२ ॥ मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोद्धति
 वै जन । स्वकृतं ननु बुद्धैव कर्त्तव्यं हितमात्मन ॥ २३ ॥ एव
 विज्ञानं लोकेऽस्मिन् क कस्येत्यभिनिश्चित । मोक्षे निवेश्य
 मनो भूयथाप्युपधारय ॥ २४ ॥ क्षुत्पिपासादयो भावा जिता
 वस्येह देहिने । क्रोधी लोभस्तथा मोह सत्त्ववानुक्त एव स
 ॥ २५ ॥ द्यूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायाञ्च यो नर । न प्रमा-
 द्यति सम्मोहात् सतत मुक्त एव स ॥ २६ ॥ दिवसे दिवसे नाम
 रात्रौ रात्रौ पुमान् सदा । भोक्तव्यमिति य खिन्नो दोषबुद्धि स
 उच्यते ॥ २७ ॥ आत्मभाव तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुन पुन । य-
 पश्यति सदा शुक्तो यथावन्मुक्त एव स ॥ २८ ॥ सन्धवञ्च विना-
 ग्मञ्च भूतानां चेष्टित तथा । यस्तत्त्वतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त
 एव स ॥ २९ ॥ प्रस्थ वाहसहस्रेषु यात्रार्थञ्चैव कोटिषु । प्रासादं
 मञ्चक स्थानं च पश्यति स मुच्यते ॥ ३० ॥ मृत्युनाभ्याहत लोक
 व्याधिभियोपपीडितम् । अहृत्किर्णितञ्चैव य पश्यति स मुच्यते
 ॥ ३१ ॥ य पश्यति स सन्तुष्टो न पश्यत्य विहन्यते । यश्चाप्यल्पेन
 सन्तुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव स ॥ ३२ ॥ अग्नीषोमाविद् सर्वमिति
 यथाशुपश्यति । न च ससृश्यते भावैर्यद्भूतैर्मुक्तः एव स ॥ ३३ ॥
 अर्थैश्च यथा भूमिथ समाने यस्य देहिने । आलयश्च कदन्त्रश्च

यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३४ ॥ श्रीमञ्च कुशधीरञ्च कौशियं वल्क-
 लानि च । आतिकं चर्मं च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३५ ॥
 पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति । तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकै-
 ऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३६ ॥ सुखदुःखे समे यस्य लामालाभौ
 जयाजयौ । इच्छादेवौ भयोदेवौ सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ३७ ॥
 रक्तमूत्रपुरीषाणां क्षोषाणां सद्यसांस्तथा । शरीरं क्षोषवद्भक्तं
 दृष्ट्वा चैव विमुच्यते ॥ ३८ ॥ बलीपलितसंयोगं काश्यं वैवर्षमेव
 च । कुञ्जभावञ्च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३९ ॥ पुंस्त्वोप-
 शान्तं कालेन दर्शनोपरमन्तथा । वाधिर्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति
 स मुच्यते ॥ ४० ॥ गतानृषींस्तथा देवानसुराश्च तथा गतान् ।
 लोकादस्मात् परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१ ॥ प्रभावै-
 रन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः । ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा
 इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४२ ॥ अथैव दुर्लभांल्लोके क्षोषांश्च सुलभां-
 स्तथा । दुःखञ्चैव कुटुम्बार्थं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४३ ॥ अप-
 त्यानाञ्च वैशुण्यं जनं विशुण्णमेव च । पश्यन् भूविष्ठयो लोके की-
 मोक्षं नाभिपूजयेत् ॥ ४४ ॥ शास्त्राहोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति
 मानवः । असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ४५ ॥ एत-
 च्छ्रुत्वा मम वचो भवांसरतु मुक्तवत । गार्हस्थ्ये यद्वि वा मोक्षे
 कृता बुद्धिरविलम्बा ॥ ४६ ॥ तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक् स पृथिवी-
 पतिः । मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ४७ ॥ *

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सगरारिष्टनेमिसंवादि

अष्टाशोत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

सदा, काव्यो महामतिः । असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः
 ॥ ३ ॥ । वर्धयामासः तेजस्य किमर्थममितौजसाम् । निखिलं वैरनिव-
 द्वाञ्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३ ॥ कथञ्चाप्युभयाः प्राण्य शुक्रत्वममर-
 द्युतिः । ऋद्धिञ्च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥ न याति
 न स, तेजस्वी मध्येन नभसः कथम् । एतदिच्छामि विज्ञातुं निखि-
 लीन् पितामह ॥ ५ ॥ ।
 भीष्म उवाच । शृणु राजन्भवहितः सर्वमेतद्यथातथम् ।
 यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६ ॥ एष भार्गवदायादौ
 मुनिर्मान्यो दृढव्रतः । सुराणां विप्रियकरो निमित्ते कारणात्मके
 ॥ ७ ॥ । इन्द्रोऽथ घनदो राजा यत्तरक्षोऽधिपः सदा । प्रभविष्णुश्च
 कोपस्य जगतस्य तथा प्रभुः ॥ ८ ॥ तस्यात्मानमथाविश्य योग-
 सिद्धो महागुनिः । रुद्धा धनपतिं देवं योगिनं हृतवान् वसु ॥ ९ ॥
 हृते घने ततः शस्त्रं न लेभे धनदस्तथा । आपन्नमन्युः सन्विनः
 सोऽभ्यगात् सुरसत्तमम् ॥ १० ॥ निवेद्यामास तदा प्रिवाया-
 मिततेजसे । देव्येष्टाय रुद्राय सौम्याय वज्ररूपिणे ॥ ११ ॥
 योगात्मकेनोभनसा रुद्धा मम हृतं वसु । योगिनात्मगतं ब्रह्म
 निःसृतस्य महातपा ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी
 महेश्वरः । संरक्तनयनो राजन् शूलमादाय तस्थिवान् ॥ १३ ॥
 क्रामौ क्रामाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधम् । उभया दूरतस्तस्य
 बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥ स महायोगिनो बुद्ध्वा तं रोषं
 वै महात्मनः । गतिमागमनं वेत्ति स्थानञ्चैव ततः प्रभुः ॥ १५ ॥
 सञ्चिन्द्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् । उभया योगसिद्धात्मा
 शूलाग्रे प्रत्यदृश्यत ॥ १६ ॥ विज्ञानरूपः स तदा तपः सिद्धोऽथ
 धन्विना । ज्ञात्वा शूलञ्च देवेशः पाणिना समनामवत् ॥ १७ ॥
 श्रानतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा । पिनाकनिति चोवाच
 शूलमुग्रायुधैः प्रभुः ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमा-

पतिं प्रोक्ष्य विवृत्य कर्तुमीपाणिना । प्रोक्षितं ध्येति ॥
 स तु प्रविष्ट उग्रनाम्नीं महिष्वरं प्रभु । व्यचरन्नापि तत्रासी
 महात्मा भेगुनन्दनः ॥ २० ॥ श्रीमहाभारत ॥ ११ ॥
 ॥ ११ ॥ धुषिष्ठिर उवाच । क्रिमयं व्यचरद्राजनुग्रनास्तस्य धीमता ।
 जठरे देवदेवस्य, किञ्चाकार्षीन्महाद्युति ॥ २१ ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । पुरा सोऽन्तर्जलगत स्याणुभूतो महाव्रत ।
 वर्षाणामभवद्राजन् प्रभुतान्दुदानि च ॥ २० ॥ उदतिष्ठत्तपस्तप्ता
 दुश्चरच्च महाहृदात् । ततो देवातिदेवस्त ब्रह्मा वै समसर्पत ॥ २३ ॥
 तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलञ्चैवमव्यय । तप सुचीर्णमिति च प्रोवाच
 छपमध्वज ॥ २४ ॥ ततस्सुयोगीर्न वृद्धिञ्चार्यपश्यत स तु गृह्णन्
 महामतिरचिन्वीत्मा सत्यधर्मरत सदा ॥ २५ ॥ स तेनाद्वी
 महायोगी तपसा च धनेन च । व्यराजत महाराज त्रिषु लोकैषु
 वीर्यवान् ॥ २६ ॥ तत पिनाकी योगात्मा ध्यानयोग समाविश्य ।
 उग्रनास्तु समुद्दिनो निलिख्ये जठरे तत ॥ २७ ॥ तुष्टाव च महा-
 योगी देव तत्रस्य एव च । नि सार काङ्क्षमाण स तेन छ प्रति-
 हन्यते ॥ २८ ॥ उग्रनास्तु तयोवाच जठरस्थो महामुनि । प्रसाद
 मे कुरुष्वेति पुन पुनररिन्दम ॥ २९ ॥ तमुवाच महादेवो गच्छ
 शिशेन मोक्षणम् । इति सर्वाणि स्तोतासि रुहा त्रिदशपुङ्गव ॥ ३० ॥
 अपश्यमानस्तहार सर्वत पिच्छितो मुनि । पर्येकामहृद्यमान इत-
 येतद्य तेजसा ॥ ३१ ॥ स वै निष्कृम्य शिशेन शुक्रजमभिप्रेदिवान् ।
 कार्य्येण तेन नमसो नागच्छत स मध्यत ॥ ३२ ॥ विनिष्क्रान्तन्तु
 त दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा । भवो रोपसमाविष्ट शूलोद्यतकर
 स्थित ॥ ३३ ॥ अवारयत त देवी क्रुद्ध पशुपति पतिम् । पुत्रल-
 भगमहेव्या वारिते गृह्णरे च स ॥ ३४ ॥

। देव्युवाच । हिसनीयस्त्वया नैव मम पुत्रलमागत । न हि
 देवोदरात् कथित् निहती नाग्रमर्च्छति ॥ ३५ ॥ तत प्रीतो

भवी देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् । गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्
 पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीसुमान्तथा । उच्यते
 प्रापतदीमान् गतिमिष्टां महामुनिः ॥ ३७ ॥ एतस्ते कथितं ताव
 भागवस्य जहात्मनः । चरितं भरतत्रैष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८ ॥

इति शान्तिपर्वणि श्लोचधर्मपर्वणि भवभागवसमागमे

एकीननवत्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

शुद्धिश्चिर उवाच । अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तदब्रवीद्वि
 मे । न त्वयाम्यमृतस्यैव वचसस्ते पितामह ॥ १ ॥ किं कर्म पुरुषः
 कुंवा शुभं पुरुषसत्तम । श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तदेह ॥ २ ॥
 भीष्म उवाच । अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महाशयाः ।
 पराशरं महात्मानं परच्छे जनको नृपः ॥ ३ ॥ किं श्रेयः सर्व-
 भूतानामस्मिंल्लोके परत्र च । यद्भवेत् प्रतिपत्तव्यं तद्भवान् प्रब्रवीत्
 मे ॥ ४ ॥ ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् । नृपांया-
 नुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥

पराशर उवाच । धर्म एवाकृतः श्रेयानिह लोके परत्र च ।
 तस्माद्वि परमं नास्ति यथा प्राङ्मनीषिणः ॥ ६ ॥ प्रतिपद्य नरो
 धर्मं स्वर्गलोके महीयते । धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ।
 तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ ७ ॥ चतुर्विधा हि
 लोकेऽस्मिन् योवा ताव विधीयते । मत्तर्गा यथावतिष्ठन्ते सा च
 कामात् प्रवर्तते ॥ ८ ॥ सुकृतांसुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।
 द्यार्धप्रविभक्तानां भूतानां बद्धधा गतिः ॥ ९ ॥ सौवर्षं रजत-
 क्षापि यथा भाण्डं निषिच्यते । तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्म-
 वेशानुगः ॥ १० ॥ नावीजाष्पायते किञ्चिन्नाकुत्वा सुखमेधते ।
 सुकृतैर्विन्दते सौख्यं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ ११ ॥ देवं ताव न

पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् । स्वभावतो हि संसिद्धा दैव-
 गन्धर्वदानवाः ॥ १२ ॥ प्रेत्य यान्ति कृतं कर्म न अरन्ति सदा
 जनाः । ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ १३ ॥ लोक-
 यात्रात्रयैव शब्दो वेदात्रयः कृतः । शान्त्यर्थं मनसस्तात नैत-
 दृष्टानुशासनम् ॥ १४ ॥ चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
 कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥ निरन्तरञ्च निमग्न-
 स्त्वमते कर्म पार्थिव । कल्याणं यदि वा पामं न तु नाशोऽस्य
 विद्यते ॥ १६ ॥ कदाचित् सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।
 भञ्जमानस्य संसारे यावद्दुःखादिमुच्यते ॥ १७ ॥ ततो दुःखक्षयं
 कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते । सुकृतक्षयाद्दुष्कृतञ्च तदिदं मनुजाधिप
 ॥ १८ ॥ इदमक्षमा धृतिस्तेज सन्तोषः सत्यवादिता । ह्रीरहिंसा
 व्यसनिता द्वाच्यक्षेति सुखावहा ॥ १९ ॥ दुष्कृते सुकृते चापि न
 जन्तुर्निचयो भवेत् । नित्यं मनः समाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २० ॥
 नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतञ्चापि सेवते । करोति यादृशं कर्म तादृशं
 प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।
 अन्येनैव जनः सर्वः सुकृतो यद्य पार्थिव ॥ २२ ॥ परेषां यद्-
 सुयेत न तत् कुर्यात् स्वयं नरः । यो ह्यसुयुस्तथा युक्तः सोऽव-
 द्वासं निवच्छति ॥ २३ ॥ भीक्षुराजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्ष्यो वैश्यो-
 ऽनौहावान् क्षीनवर्षोऽलसश्च । विदाथाशीलो वृत्तिहीनः कुलीनः
 सत्यादिभ्रष्टो ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ॥ २४ ॥ रागी युक्तः पत्रमानो-
 लहेतोर्मूर्खो वक्ता वृषहीनश्च राष्ट्रम् । एते सर्वे शोच्यता यान्ति
 राजन् यथायुक्तः स्तेहक्षीनः प्रजासु ॥ २५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां

नवत्यधिकद्विप्रतीऽध्यायः ॥ २६० ॥

१० पराशरेणैवानि मनोरथरथ । प्राप्य इन्द्रिवायंहेय । नद्य ।
 रश्मिभिर्ज्ञानसन्भूतेर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १ ॥ सेवाद्वितेन
 मनसा वृत्तिहोनस्य प्रस्यते । द्विजातिहस्तान्निर्दृत्ता न तु तुल्यात्
 परस्वरात् ॥ २ ॥ आयुर्न सुलभ लब्ध्वा नावकर्षेहिभाम्पते ॥ तत्र
 कपोथं प्रयतेत नर पुण्येन कर्मणा ॥ ३ ॥ वर्षीभ्यो हि परिभ्रष्टो
 न वै संमानमर्हति । न तु यत सतक्रिया प्राप्य राजस क्रम सेवते
 ॥ ४ ॥ वर्षीतकर्ममवाप्नोति नर पुण्येन कर्मणा । दुर्लभं तम-
 लब्ध्वा हि हन्यात् पापेन कर्मणा ॥ ५ ॥ अज्ञानादि कृत पापं
 तपसेवाभिनिर्नुद्वेत् । पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम्
 ॥ ६ ॥ तस्मात् पापं न सेवेत् कर्म दुःखफलीदयम् ॥ ७ ॥ पापानु-
 वन्धं यत कर्म यद्यपिस्थान्महाफलम् । तन्न सेवेत् मेधावी शुचि
 कुशलिन यथा ॥ ८ ॥ किं कष्टमनुपश्यामि फल पापस्य कर्मण ।
 प्रत्यापन्नस्य हि ततो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ९ ॥ प्रत्यापत्तिश्च
 यस्यैह वालियस्य न जायते । तस्यापि सुमहास्ताप प्रस्थित-
 स्योपजायते ॥ १० ॥ विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसहितम् ।
 प्रयत्नेन ननुयेन्द्र पापमेव निव्रीध मे ॥ ११ ॥ स्वयं कृत्वा तु य
 पापं शुभमेवानुतिष्ठति । प्रायश्चित्तं नरं कर्तुंशुभय सोऽस्मृते
 पृथक् ॥ १२ ॥ अज्ञानात्तु कृता हिंसामहिंसा व्यपकर्षति । ब्रह्मण
 शास्त्रनिर्दोषादित्याङ्गब्रह्मवादिन ॥ १३ ॥ तथा कामकृतं नास्य
 विहिंसैवानुकर्षति । इत्याङ्गब्रह्मशास्त्रज्ञा प्राश्नणा ब्रह्मवादिन
 ॥ १४ ॥ अहन्तु तावत् पश्यामि कर्मं यद्वर्तते कृतम् । गुणयुक्तं
 प्रकाशस्त्वा पापेनानुपसहितम् ॥ १५ ॥ यथा सूक्ष्माणि कर्माणि
 फलन्तीह यथातथम् । बुद्धियुक्तानि तानोह कृतानि मनसा सह
 ॥ १६ ॥ भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यंशुल्लभम् । अत्रुद्धिपूर्वं
 धर्मंश्च कृतमुग्रं कर्मणा ॥ १७ ॥ कृतानि यानि कर्माणि दैवतै-
 र्मुनिभिस्तथा । न परेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुतयेत् ॥ १८ ॥

सङ्घिन्य मनसा राजन् विदित्वा शक्यमात्मनः । करोति यः शुभं
 कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८ ॥ नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं
 होयते यथा । नवेतरे तथा भावं प्राप्नोति सुखभावितम् ॥ २० ॥
 सतोयोन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिध्यते । त्वदे वृद्धिमवाप्नोति
 सलिले सलिलं यथा ॥ २१ ॥ एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि
 पार्थिव । समानि चैव यानीह तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २२ ॥ राज्ञा
 जेतव्याः शत्रवयोन्वताश्च सम्यक्कर्तव्यं पालनञ्च प्रजानाम् । अग्नि-
 शेषो बह्मिद्यापि यश्चैरन्ते मध्ये वा वनमात्रित्य स्थेयम् ॥ २३ ॥
 दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् । गरी-
 यसः पूजयेद्दात्मभक्त्या सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
 एकनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

पराशर उवाच । कः कस्य चोपकुरुते कथं कस्मै प्रयच्छति ।
 प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्यमात्मना ॥ १ ॥ गौरवेण परि-
 त्यक्तं निःस्तेहं परिवर्जयेत् । सोऽर्ह्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं
 पृथग्जनम् ॥ २ ॥ विप्रिष्टञ्च विप्रिष्टाञ्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ ।
 तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ३ ॥ न्यायागतधनञ्चैव
 न्यायेनैव विवाहितम् । संरक्ष्यं यद्वमास्थाय धर्मार्थनिति निश्चयः
 ॥ ४ ॥ - न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् । शक्तितः सर्व-
 कार्याणि कुर्यान्नद्धिमनुष्मरेत् ॥ ५ ॥ अपो हि प्रयतः शीता-
 स्तापिता ज्वलनेन वा । शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधात्तार्थाश्रुते
 फलम् ॥ ६ ॥ रन्तिदेवेन लोकेषु सिद्धिः प्राप्ता महात्मना । फल-
 पत्रैरयो मूलैर्मुनीनाश्चितवांश्च सः ॥ ७ ॥ तैरेव फलपत्रैश्च समा-
 टरमतोपयत् । तस्मात्त्रेभे परं स्वानं शैव्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ८ ॥

देवतातिथिभृत्वेभ्यः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा । ऋणवान् जायते मर्त्त-
 स्साम्नादृणता व्रजेत् ॥ ९ ॥ स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो वस-
 कर्मणा । पितृभ्यश्चाद्दानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ १० ॥ वाचा
 श्रेयावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च । यथावद्ब्रह्मवर्गस्य विकीर्षत
 कर्म आदित ॥ ११ ॥ प्रचित्रेण च ससिद्धा धनैरपि विवर्जिता ।
 सम्यग्धुत्वा हृतवहः सुनयः सिद्धिमागता ॥ १२ ॥ विश्वामित्रस्य
 पुत्रत्वेभ्यो कौतनयोऽगमत । ऋग्भिः स्तुत्वा महावाहो देवान् वै
 श्वभृत्तमग्निम् ॥ १३ ॥ गतः शुक्रतमुशना देवदेवप्रसादनात् । देवीं
 स्तुत्वा तु गगने मोदते यमसा हृत ॥ १४ ॥ अक्षितो देवस्यैव
 तथा नारदपर्वतो । काशीवान् जामदग्नयः रामस्ताण्डस्तथात्म-
 वान् ॥ १५ ॥ वशिष्ठो यमदग्नियः विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । भर-
 हाजो हरिश्मन्युः कुण्डधारः श्रुतयवा ॥ १६ ॥ एते महर्षयः
 स्तुत्वा विष्णुमग्निं समाहिताः । लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादा-
 त्तस्य धीमत ॥ १७ ॥ अनर्हाथार्हता प्राप्ता भन्तः स्तुत्वा तमेव
 ह । न तु ब्रह्मिहान्विच्छेत् कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८ ॥
 येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् । धर्मं वै शाश्वतं
 लोके न जज्ञाह्नकाङ्क्षया ॥ १९ ॥ आहितान्निहिं धर्मात्मा च
 सःपुण्यकृदुत्तम । वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो
 ॥ २० ॥ स चाप्यनग्राहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते । अथो
 च्छान्नाहितान्निवमग्निहोत्रं न निष्कृयम् ॥ २१ ॥ अन्निरात्मा च
 माता च पिता जनयिता तथा । गुरुयः नरभार्तृन् परिचर्यां
 चर्यातथम् ॥ २२ ॥ आन त्यक्त्वा यो नरो ब्रह्मदेवी विद्वान् ह्येव
 पश्यति प्रीतियोगात् । दास्येण हीना धर्मायुक्तो न दान्तो लोके
 ऽस्मिन् वै पूज्यते सद्भिरार्थे ॥ २३ ॥

॥ इति श्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायाः ॥

॥ दिनवत्यधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ ॥

१ ॥ पराशर उवाच । वृत्तिः सज्जामादूर्ध्वं स्थिभ्यो हीनस्य शोभना ।
 प्रीत्योपनीता तिर्दिष्टा धर्मिष्ठान् कुन्ते सदा ॥ १ ॥ वृत्तियेन्नास्ति
 शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा । न वृत्तिं परतो मार्गेत शुश्रूषान्तु
 प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ मद्भिस्तु मह संसर्गः शोभते धर्मदण्डिभिः ।
 नित्यं सर्वास्वस्त्रासु नामद्भिरिति मे मतिः ॥ ३ ॥ यद्योदयगिरौ
 द्रव्यं मन्त्रिकर्षेण दीप्यते । तथा मत्सन्त्रिकर्षेण हीनवर्णोऽपि
 दीप्यते ॥ ४ ॥ यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शूद्रमम्वरम् । तादृशं
 कुन्ते रूपमेतद्देवमवेहि मे ॥ ५ ॥ तस्माद्गोषु रज्ज्वेया मा दीपिषु
 कदाचन । अनित्यमिह मत्तर्जानां लीवितं हि चलाचलम् ॥ ६ ॥
 सुखे वा यद्वि वा दुःखे वर्त्तमानो विचक्षण । यश्चिनोति शुभान्येव
 स तन्प्राणोद्गमयति ॥ ७ ॥ धर्मादपेतं वृत्तकर्म यद्यपि न्या-
 म्पदाफलम् । न तत् सेवेत मेधावी न तद्वितमिहोच्यते ॥ ८ ॥
 यो हृत्वा गोमूत्रस्त्राणि नृपो दद्यादरक्षिता । स यद्भूमावफल-
 भाक् राजा भवति तस्करः ॥ ९ ॥ स्वयम्भूरसृजचाग्रे धातारं लोक-
 सृजकृतम् । धातासृजत पृथमेकं लोकानां धारणे रतम् ॥ १० ॥
 तमर्चयित्वा वैश्वस्तु कुर्याद्दृत्तर्यमहिमत । रक्षितव्यन्तु राज-
 न्यैरुपयोन्यं हिजातिभिः ॥ ११ ॥ अजिह्वोरगठक्रोधैर्द्वयकव्य-
 प्रयोक्तृभिः । शूद्रे निर्मालिनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति ॥ १२ ॥
 अप्रनष्टे ततो धर्मो भवन्ति सुखिताः प्रजा । सुखेन तासां राजेन्द्र
 मोदन्ते द्विवि देवताः ॥ १३ ॥ तस्मात् यो रक्षति नृप स्वधर्मणेति
 पूज्यते । अधीते चापि यो विप्रो वैश्वो यथार्जने रतः ॥ १४ ॥
 यय शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः । अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र
 स्वधर्मात् परिह्रीयते ॥ १५ ॥ प्राणमन्तापनिर्दिष्टाः काकिन्योऽपि
 मन्त्राफलाः । न्यायेनोपार्जिता दत्ताः किमुतान्याः महस्त्रयः ॥ १६ ॥
 सततव्य हि हिजातिभ्यो यो ददाति नराधिप । यादृशं तादृशं
 नित्यमश्नाति फलमार्जितम् ॥ १७ ॥ अभिगम्य च तत्तद्व्या दत्त-

माङ्गरभिष्टुतम् । याचितेन तु वदत्त तदाङ्गमध्यमं बुधा ॥ १८ ॥
 अवज्ञया दीयते यत्तयैवाश्रयद्यापि वा । तदाङ्गरधम दानं मुनय
 सत्यवादिन ॥ १९ ॥ अतिक्रान्तेनञ्जमानो विविधेन नर सदा ।
 तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत सययात ॥ २० ॥ दमेन शोभते
 विप्र क्षत्रियो विजयेन तु । धनेन वैश्य शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण
 शोभते ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीताया
 त्रीनवत्यधिकविंशतोऽध्याय ॥ २९३ ॥

पराशर उवाच ॥ प्रतिग्रहगता विप्रे क्षत्रिये युधिनिर्जिता ।
 वैश्ये न्यायान्जितायैव शूद्रे शुश्रूषयान्जिता ॥ १ ॥ स्वलाभार्था
 प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थं महाफला । नित्यं त्रयाणां वर्णानां शुश्रूषु
 शूद्र उच्यते ॥ २ ॥ क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्ति पतते हिज ।
 शूद्रधर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै हिज ॥ ३ ॥ वाणिज्यं पशु
 पाख्यञ्च तथा शिल्पोपजीविनम् । शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा
 वृत्तिर्न जायते ॥ ४ ॥ रङ्गावतरणञ्चैव तथा रूपोपजीविनम् ।
 मद्यमासोपजीव्यञ्च विक्रय लोहचर्मणो ॥ ५ ॥ अपूर्विणा न
 कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् । वृतपूर्वन्तु त्यजतो महान् धर्म
 इति श्रुति ॥ ६ ॥ ससिद्धं पुरुषो लोके यदा चरति पापकम् ।
 नदीनामिप्लवतनास्तच्च न ग्राह्यमुच्यते ॥ ७ ॥ श्रूयन्ते हि पुराणेषु
 प्रजा धिगदण्डशासना । दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवृत्तिका
 ॥ ८ ॥ धर्म एव सदा नृणामिह राजन् प्रशस्यते । धर्मवहा गुणा
 नेव सेवन्ते हि नरा भुवि ॥ ९ ॥ तं धममसुरास्तात नामृष्यन्त
 जनाधिप । विवदमाणा क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन् प्रजा ॥ १० ॥
 तासां दर्पं समभवत् प्रजाया धर्मनाशन । दर्पात्मानस्तत्र पयाद्

क्रोधस्तामजायत ॥ ११ ॥ तत क्रोधामिभूताना वृत्त लब्धा-
 समन्वितम् । ह्येवाप्यनशद्राजन् ततो मोहो व्यजायत ॥ १२ ॥
 ततो मोहपरीतास्ता नापश्यन्त यथा पुरा । परस्वरावमर्द्धेन
 बद्धेयन्त्यो यथासुखम् ॥ १३ ॥ ता प्राप्य तु स धिग्दृष्टो न कारण-
 मतोऽभवत् । ततोऽभ्यगच्छन्देवाय ब्राह्मणायावमन्य च ॥ १४ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववर शिवम् । अगच्छच्छरण धीरं
 बद्धरूप गुण्याधिकम् ॥ १५ ॥ तेन स्म ते गगनशा सपुरा पातिता
 क्षितौ । तिस्रोऽप्येकेन वाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १६ ॥ तेषा-
 मधिपतिस्वामीह्रीमी भीमपराक्रम । देवताना भयकर *स हत
 शूलपाणिना ॥ १७ ॥ तस्मिन् हतेऽथ स्व भाव प्रत्यपद्यन्त मानवा ।
 प्रापद्यन्त च वेदान् वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ १८ ॥ ततोऽभि-
 पिष्य रान्ये तु देवाना दिवि वासवम् । सप्तर्षयसान्वयुष्मन्नराणा
 दृष्टधारणे ॥ १९ ॥ सप्तर्षीणामद्योऽद्वैच्च विपृथुर्नाम पाथिव ।
 राजान क्षत्रियाथैव मण्डलेषु पृथक् पृथक् ॥ २० ॥ महाकुलेषु
 ये जाता वृदा पूर्वतराय ये । तेषामप्यासुरो भावो हृदयान्नाप
 सर्पति ॥ २१ ॥ तस्मात्तेनैव भावेन सानुपह्नेण पार्थिवा । असुरा-
 ख्येव कर्माणि न्यपेवन् भीमविक्रमा ॥ २२ ॥ प्रत्यतिष्ठथ तेष्वेव
 तान्येव स्थापयन्त्यपि । भजन्त्येते न चाद्यापि ये वालिमतरा नरा
 ॥ २३ ॥ तस्मान्मह ब्रवीमि त्वा राजन् सन्नित्य शास्वत । ससिद्धा-
 धिगम कुर्यात् कर्म हिसात्मक त्वजेत् ॥ २४ ॥ न शङ्करेण द्रविणं
 प्रक्षिप्त्वीयाद्विचक्षण । धर्माय न्यायमुत्सृज्य न तत् कल्याण-
 मुच्यते ॥ २५ ॥ स त्वनेवस्विधो हान्त क्षत्रिय प्रियवान्यव ।
 प्रजा भृत्पाय पुत्राय स्वधर्मिणानुपालय ॥ २६ ॥ इष्टानिष्टकमायोमी
 वैर मोहदृष्टिमेव च । अथ जातिमहस्राणि बहूनि परिवर्तते
 ॥ २७ ॥ तस्माद्गुणेषु रक्षयेया मा दीपेषु कथञ्चन । मिर्गुणोऽपि हि
 दुर्बुद्धिरात्म सोऽतिरन्त्यते ॥ २८ ॥ मापुषेपु महाराज धर्माधर्मा

प्रवर्त्ततः । न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २६ ॥ घमणीलो
 नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा । २७ ॥ आत्मभूतः सदा लोके खरे-
 हूतान्यहिंसया ॥ ३० ॥ यदा व्यपेतहृत्तेखं मनो भवति तस्य वै ।
 नावृतञ्चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
 तृतीयेऽध्याये ऋषिर्वाचोवचनं समाप्तं ॥ २६४ ॥

महाभारतस्य अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ २६४ ॥

पराशराजवाच । एष धर्मविधिस्तात गृहस्यस्य प्रकीर्तितः ।
 तपोविधिन्तु वक्ष्यामि तस्मै निगदतः शृणु ॥ १ ॥ प्रायेण च गृह-
 स्थस्य ममत्वं नाम जायते । सङ्गातं नरयोश्च भावै राजसतामसैः
 ॥ २ ॥ गृहाख्याञ्छिव गावथ चैत्राणि च घनानि च । तारो
 पुत्राथो मृत्याथ भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३ ॥ एवन्तस्य प्रवृत्तस्य
 नित्यमेवानुपश्यतः । रागद्वेषो विवर्द्धते अनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४ ॥
 रागद्वेषामिभूतञ्च नरं द्रव्यवशानुगम् । मोहजाता रतिर्नाम समु-
 पैति नराधिप ॥ ५ ॥ कृतार्थं भोगिनं मत्वा सर्वो रतिपरायणः ।
 कामं ग्रान्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ६ ॥ ततो लोभाभि-
 भूतात्मा सङ्गादेर्हयते जनम् । तुष्टप्रथञ्चैव तस्येह जनन्यायं चिकी-
 र्यति ॥ ७ ॥ स जानन्नपि चाकार्यमर्यायं केवले नरः । बालखेह-
 मरीतात्मा तत्क्षणाद्यानुत्पद्यते ॥ ८ ॥ ततो मानेन मन्थ्यतो रक्ष-
 न्नात्मपराजयम् । करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्दिनमृच्छति ॥ ९ ॥
 तथा हिः बुद्धियुक्तानां प्राशस्तब्रह्मवादिनाम् । अन्विच्छतां शुभं
 कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ १० ॥ स्नेहायतननाशाच्च धन-
 भांशाच्च पार्थिव । आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११ ॥
 निर्वेदादात्मसंन्योषः सम्योषाच्छास्यदर्शनम् । मास्त्वार्थदर्शना-
 द्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२ ॥ दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यव-

मर्षवान् । यौ वै प्रियसुखे क्षीणरूप कर्तुं व्यवस्यति ॥ १३ ॥
 तप सर्वगत तात क्षीनस्यापि विधीयते । जितेन्द्रियस्य दान्तस्य
 स्वर्गमार्गप्रवर्तकम् ॥ १४ ॥ प्रजापति प्रजा पूर्वमसृजत्तपसा विभु ।
 क्वचित् क्वचित् व्रतपरौ व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ १५ ॥ आदित्या
 वंसवो रुद्रास्तथैवान्प्रश्चिमारुता । विश्वेदेवास्तथा साध्याः पित-
 रोऽथ मरुद्गणा ॥ १६ ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वा सिद्धाद्यान्ये द्विवी-
 कसः । समिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवाप्तिनः ॥ १७ ॥ ये
 चादीं ब्राह्मणा सृष्टा ब्रह्मणा तपसा पुरा । ते भावयन्त पृथिवीं
 विवरन्ति दिवं तथा ॥ १८ ॥ भर्तृप्रसोक्ते च राजानो ये चान्ये
 गृहमेधिनः । महाकुलेषु दृश्यन्ते ततस्त्वं तपस फलम् ॥ १९ ॥
 कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च । वाहनासनयानानि
 तत् सर्वं तपस फलम् ॥ २० ॥ मनोऽनुकूला प्रमदा रूपवत्य
 अहस्य । वास प्रासादपृष्ठे च तत् सर्वं तपस फलम् ॥ २१ ॥
 शयनानि च भुष्यानि भोक्ष्यानि विविधानि च । अभिप्रेतानि सर्वाणि
 भवन्ति शुभकर्मिणाम् ॥ २२ ॥ नाप्राप्यं तपस निश्चिन्तै लोकेऽपि
 परन्तप । तपभोगपरित्याग फलान्यद्वैतकर्मणाम् ॥ २३ ॥ सुखितो
 दुःखितो यापि नरो लोभ परित्यजेत । अवेष्ट्य मनसा प्रास्य
 तुह्यत च नृपसत्तम ॥ २४ ॥ असन्तोषोऽसुखायेति लोभादिन्द्रिय-
 मध्नुम । ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा दिव्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५ ॥
 नष्टप्रज्ञो यदा तु ज्ञापतदा न्याय न पश्यति । तस्मात् सुखस्यै
 प्राप्ते पुमानुग्रहं तपदरेत् ॥ २६ ॥ यद्विष्ट तत् सुखं माहर्षेयं दुःख-
 मिदृश्यते । कृताहतस्य तपस फलं पश्यस्य यादृशम् ॥ २७ ॥ निर्व्यं
 भद्राणि पश्यन्ति विपद्याक्षीपगुण्यते । प्रायागुह्यैव गच्छन्ति ह्यसा
 निर्व्यस्य तपः ॥ २८ ॥ अप्रियाण्यप्रमानाय दुःखं बहुविधात्म-
 कम् । फलार्थं तत् फलं गच्छा माप्नोति विपद्यात्मकम् ॥ २९ ॥
 भर्मे तपसि दाने च निधिष्ठा सत्य सायन । स ह्यसा पापकाम्येय

निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥ सुखे तु वर्तमाने वै दुःखे वापि नरी-
 क्षम । स्ववृत्ताद्यो न चलते शास्त्रवच्चु स मानव ॥ ३१ ॥ इषु-
 प्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगी रति स्मृता । रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे
 च विश्राम्यते ॥ ३२ ॥ ततोऽस्य, जायते तीव्रा वेदना ततश्चयात्
 पुन । अब्रुधा न प्रशंसन्ति मोक्ष सुखमनुत्तमम् ॥ ३३ ॥ ततः
 फलायं सर्वस्य भवन्ति ज्यायसे गुणा । धर्मवृत्त्या च सतत कामा-
 र्थाभ्या न हीयते ॥ ३४ ॥ अप्रयत्नागता सेव्या गृहस्थैर्बिप्रयाः
 सदा । प्रयत्नेनोपगम्यथ स्वधर्मं द्रुति से मति ॥ ३५ ॥ भानिना
 कुलजाताना नित्यं शास्त्रार्थवच्चुपाम । क्रिया धर्मवियुक्ताना-
 भयक्या सत्त्वतात्मनाम् ॥ ३६ ॥ क्रियमाणं यदा कर्म नाश गच्छति
 मानुषम् । तेषा नान्यदृते लोके तपस कर्म विद्यते ॥ ३७ ॥ सर्वा-
 त्मना तु कुर्वीत गृहस्थ कर्म नित्यम । दाध्येण हव्यकव्यायं
 स्वधर्मं विचरन्तृप ॥ ३८ ॥ यथा नदीनदा सर्वे सागरे यान्ति
 सस्थितिम् । एवमात्रमिण सर्वे गृहस्थे यान्ति सस्थितिम् ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीताया

पञ्चनवत्यधिकद्विंशताऽध्याय ॥ २९५ ॥

115

। । ।

जनक उवाच । वरुणो विश्वेणो वरुणां महाधर्मो केन जायते ।
 एतद्विच्छाम्यहं श्रातु तद्ब्रूहि वदताम्वर ॥ १ ॥ यदेतज्जायते
 ऽपत्यं स एवायमिति श्रुति । कथं ब्राह्मणतो जातो विश्वेति
 ब्रह्मणस्त ॥ २ ॥

पराशर उवाच । एवमेतन्नहाराज धीन जात स एव स ।
 तपस्स्वपकर्षण जातिग्रहणता गत ॥ ३ ॥ सद्यैवाह सुवीजाह
 पुण्यो भवति सम्भव । अतोऽन्यतरतो धीनाददरो नाम जायते ॥४॥
 वक्राङ्गुजाभ्यामूहभ्या पद्मशैवात्त जशिरे । सजत प्रजापति-

लोकानिति धर्मविदो विदु ॥ ५ ॥ सुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजा
 क्षत्रिया स्मृता । जरुजा धनिनो राजन् पादजा परिचारका
 ॥ ६ ॥ चतुर्नामेव वक्ष्यानामागम पुरुषर्षभ । अतोऽन्ये क्षत्रि-
 रिक्ता ये ते वै सङ्हरजा स्मृता ॥ ७ ॥ क्षत्रियातिरथाभ्युष्ठा उग्रा
 वैद्वेहकास्तथा । श्वपाका पुक्कशास्तेना निपादा स्मृतमागधा ॥ ८ ॥
 अयागा करणा ब्राह्म्याथखडालाय नराधिप । एते चतुर्भ्यो वर्सेभ्यो
 जायन्ते वै परस्वरात् ॥ ९ ॥

। जनक उवाच । ब्रह्मणैकेन जाताना नानात्वं गोवत कथम् ।
 वङ्कनीह हि लोके वै गोव्राणि मुनिसत्तम ॥ १० ॥ यत्र तत्र कथं
 जाता स्वयंनि मुनयो गता । शुद्धयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च
 तथापरै ॥ ११ ॥

। पराशर उवाच । राजन्नैतद्भवेद्वाङ्मनपकृष्टेन जन्मना । महा-
 त्मना समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ उत्पाद्य परा-
 त्मनयो नृपते यत्र तत्र' ह । स्वेनैव तपसा तेषामपि त्वं विद्भु-
 पुन ॥ १३ ॥ पितामहस्य मे पूर्वमृष्यशृङ्गस्य कश्यप । विदस्ताख्य
 कृपयैव काचीवतकमठादय ॥ १४ ॥ यवक्रीतस्य नृपते द्रोणस्य
 यद्वताम्बर । आयुर्मतद्वा दत्तस्य द्रुपदो मातस्य एव च ॥ १५ ॥
 एते स्वा प्रकृति प्राप्ता वैद्वेह तपसोऽथयात् । प्रतिष्ठाता विद्विदो
 द्मेन तपसैव हि ॥ १६ ॥ मूलगोव्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि
 पार्थिव । अङ्गिरा कश्यपयैव वशिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७ ॥ कर्म-
 तोऽन्यानि गोव्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव । नामधेयानि तपसा
 तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८ ॥

जनक उवाच । विषेधधर्मान् वर्णाणां प्रवृद्धिं भगवन्मम । तत
 सामान्यधर्माय सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ १९ ॥

पराशर उवाच । प्रतिग्रहो वासनश्च तथैवाध्यापनं नृप ।
 विषेधधर्मा विप्राणां रक्षा चतस्य भोमना ॥ २० ॥ कृपिय पशु

निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥ सुखे तु वर्तमाने वै दुःखे वापि नरी-
 त्तम । स्वहृत्ताद्यो न चलते शास्त्रचक्षुः स मानव ॥ ३१ ॥ इषु-
 प्रपातमात्रं हि स्वर्गयोगे रतिः स्मृता । रसने दर्शने घ्राणे अवशे
 च विश्राम्यते ॥ ३२ ॥ ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना ततश्चयात्
 पुनः । अब्रुधा न प्रशंसन्ति मोक्षसुखमनुत्तमम् ॥ ३३ ॥ ततः
 फलार्थं सर्वस्य भवन्ति ज्यायसे गुणा । धर्मवृत्त्या च सततं कामा-
 र्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४ ॥ अप्रयत्नागता सेव्या गृहस्थैर्निषिद्धाः
 सदा । प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्मं इति मे मतिः ॥ ३५ ॥ मानिना
 कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम् । क्रिया धर्मवियुक्तानां
 मथक्या सद्यतात्मनाम् ॥ ३६ ॥ क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति
 मानुषम् । तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७ ॥ सर्वा-
 त्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्म नित्यवम । दाक्ष्येण ह्यव्यकव्याथं
 स्वधर्मं विचरन्नुप ॥ ३८ ॥ यथा नदीनदा सर्वे सागरे यान्ति
 सस्थितिम् । एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति सस्थितिम् ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीताया

पञ्चनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

10

जनक उवाच । वरुणो विश्वो वरुणां महार्षेण केन जायते ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वदताम्बर ॥ १ ॥ यदेतज्जायते-
 स्पत्यं स एवायमिति श्रुतिः । कथं ब्राह्मणतो जातो विश्वे
 ग्रहणहत ॥ २ ॥

पराशर उवाच । एवमेतन्महाराज येन जातः स एव स ।
 तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणता गतः ॥ ३ ॥ सुचेवाह सुवीजाश्च
 पुण्यो भवति सम्भवः । अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४ ॥
 वक्राङ्गुजाभ्यामूचभ्यां पद्मगङ्गैवात्र जज्ञिरे । सृजतः प्रजापते-

लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ५ ॥ मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजा
 श्रितिया श्रुता । जरुजा धनिनो राजन् पादजा परिचारकाः
 ॥ ६ ॥ चतुर्नामेव वर्षानामागम पुरुषर्षभ । अतोऽन्ये क्वति-
 रिक्ता ये ते वै महुरजा श्रुता ॥ ७ ॥ श्रितियातिरथाश्वष्ठा उग्रा
 वैद्विहकास्तथा । श्वपाका पुक्कसास्तेना निपादा सूतमागधा ॥ ८ ॥
 अयोगा करणा ब्राह्म्याश्चण्डालाश्च नराधिप । एते चतुर्भ्यो वर्षेभ्यो
 जायन्ते वै परस्वरात् ॥ ९ ॥

। जनक उवाच । ब्रह्मण्यैकेन जाताना नानात्वं गोत्रत कथम् ।
 वङ्कनोष्ठ द्वि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १० ॥ यत्र तत्र कथं
 जाता स्रियोनि मुनयो गता । शुद्धयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च
 तथापरि ॥ ११ ॥

। पराशर उवाच । राजन् नैतद्भवेद्वाह्यमपकृष्टेन जन्मना । महा-
 त्मना समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ उत्पाद्य पुत्रा-
 न्मनयो नृपते यत्र तत्र च ॥ स्त्रैर्नैव तपसा तेषामृषिषु विद्भु-
 षुन ॥ १३ ॥ पितामहस्य जे पूर्वमृष्यशृङ्गस्य कश्यप । विदस्ताशुद्र
 कृपयैव काचीवतकमठादय ॥ १४ ॥ यवक्रीतश्च नृपते श्रेणश्च
 यष्टताम्वर । आगुर्मंतज्ञा दत्तय द्रुपदो मातृस्य एव च ॥ १५ ॥
 एते स्वा प्रकृति प्राप्ता वैद्विह तपमोचयात् । प्रतिष्ठाता विद्विदो
 ह्मेन तपसैव द्वि ॥ १६ ॥ मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि
 पार्थिव । अद्भिरा कश्यपयैव वशिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७ ॥ कर्म-
 तोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव । नामधेयानि तपसा
 तानि च ग्रहणं मताम् ॥ १८ ॥

जनक उवाच । विधेयधर्मान् वर्षानां प्रब्रूहि भगवन्मम । तत
 सामान्यधर्मोय सर्वेषु क्षुप्रको ह्यसि ॥ १९ ॥

पराशर उवाच । प्रतिपद्यो याजनश्च तथैवाध्यापनं नृप ।
 विधेयधर्मां त्रिपानां रथा शत्रस्य मोमना ॥ २० ॥ कृषिश्च पशु-

पाण्डव वाणिक्यञ्च विधामपि । हिजानां परिचर्यां च शुद्धकर्म
 नराधिप ॥ २१ ॥ विशेषधर्मा नृपते वर्ष्मणा परिकीर्त्तिताः ।
 धर्मोन् साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ॥ २२ ॥ आनृशंस्य-
 महिंसा चाप्रमाद सन्धिभागिता । आहकर्मातिथेयञ्च सत्यमक्रोध
 एव च ॥ २३ ॥ स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानुसूयता । आत्म-
 ध्यानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ २४ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया
 वैश्यास्त्रयो वर्णा हिजातयः । अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदा-
 म्बर ॥ २५ ॥ विकर्मावस्थिता वर्णा तपन्ते नृपते त्रयः । उन्वमन्ति
 यथा सन्तमायित्वेह स्वकर्मसु ॥ २६ ॥ न चापि शुद्रः पततीति
 निश्चयो न चापि सस्कारमिहार्हतीति वा । श्रुतिप्रसूतं न च
 धर्ममाप्नुते न चास्य धर्मं प्रतिषेधन कृतम् ॥ २७ ॥ वैदेहकं शुद्र-
 मुदाहरन्ति हिजा महाराज श्रुतोपपन्ना । अहं हि पश्यामि
 वरेन्द्र देव विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ २८ ॥ सतां वृत्त-
 सधिष्ठाय निहीनानुष्णिहीर्षवः । मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः
 शौष्टिकी क्रिया ॥ २९ ॥ यथा यथा हि सदृत्तमालम्बन्तीतरे
 जनाः । तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च भोदते ॥ ३० ॥

। जनक उवाच । किं कर्म द्रूपयत्येनमधो जातिर्महामुने ।
 सन्देहो मे समुत्पन्नस्तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१ ॥

। पराशर उवाच । अशंस्यं महाराज उभय दोषकारकम् ।
 कर्म चैव हि जातिश्च विशेषन्तु निशामय ॥ ३२ ॥ जात्या च कर्मणा
 चैव दुष्टं कर्म न सेवते । जात्या दुष्टञ्च यः पाप न करोति स
 पूरुष ॥ ३३ ॥ जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम् । कर्म
 तद्रूपयत्येनं तस्मात् कर्म न प्रीभनम् ॥ ३४ ॥

जनक उवाच । कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन् हिज-
 सत्तम । न हि सन्तीह भूतानि क्रियमाणानि धर्मदा ॥ ३५ ॥

। पराशर उवाच । शृणु मित्त महाराज यन्मां खं परिपृच्छसि ।

शानि कर्माण्यहिंसाणि नरं वाचन्ति सर्वदा ॥२३॥ सन्तः
 स्थानीनुदासीना पश्यन्ति विगतञ्जरा । नैत्रेयसं कर्मपथं सर्वो-
 कश्च यथाक्रमम् ॥ ३० ॥ प्रयिता विनयोपेता दमनित्या सुश्र-
 षिताः । प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिता ॥ ३८ ॥ सर्वे
 वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।
 व्यक्ताधर्मं दारुणं जीवलोके यान्ति स्वर्गं नात्र कार्थो विचारः ॥३९॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीताया
 पञ्चवत्यधिकद्विंशतोऽध्याय ॥ २८६ ॥

पराशर उवाच । पिता सखायो गुरवस्त्रिवय न निर्गुणानां
 प्रभवन्ति लोभे । अनन्यभक्ता प्रियवादिनय द्विताय वश्याय तथैव
 राजन् ॥ १ ॥ पिता परदैवतं मानवानां मातुर्विघ्निं पितर
 बहन्ति । ज्ञानस्य लोभं परमं वदन्ति जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नु-
 वन्ति ॥ २ ॥ श्याजिरे यत्र शरानिसस्तरे नृपात्मनो घातमवाप्य
 दृश्यते । प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभान्निषेवते स्वर्गफल यथा-
 सुखम् ॥ ३ ॥ शान्तं भीतं भ्रष्टमस्त्रं रुदन्तं पराङ्मुखं पारिवर्षेय
 हीनम् । अनुद्यन्त रोगिणं याचमानं न वै हिंस्याहालवृद्धौ च
 राजन् ॥ ४ ॥ पारिवर्षेयं सुसमुक्तमुद्यन्तं तुल्यता गतम् । अति-
 क्रमेण नृपति संग्रामे क्षत्रियात्मजम् ॥ ५ ॥ तुल्यादिह वधः
 श्रेयान् विघ्निष्टाश्चेति निश्चयः । निष्पीनात् कातराश्चैव कृपणा-
 हर्षितो वधः ॥ ६ ॥ पापात् पापसमाक्षरान्विष्पीनाश्च नराधिप ।
 पाप एव वधः प्रोक्तो नरकाधिति निश्चयः ॥ ७ ॥ न कश्चिज्जाति
 वै राजन् दिष्टान्तवशमागतम् । सावयेषामुप वापि कश्चिन्मैवाप-
 न्यति ॥ ८ ॥ क्षिण्येयं क्रियमाणानि कर्माणीह निरर्हयेत् ।

हिंसात्मकानि सर्वाणि नायुरिच्छेत परायुषा ॥ ९ ॥ गृहस्थात्मानु
 सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम् । निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रिया-
 वताम् ॥ १० ॥ आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति । तथा
 ह्यकरणाद्भवति कारणैरुपपादितम् ॥ ११ ॥ तथा शरीरं भवति
 देहाद्येनोपपादितम् । अध्वानं गतकथायं प्राप्तथायं गृहाद्गृहम्
 ॥ १२ ॥ द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत् किञ्चन विद्यते । तद्देह-
 देहिना युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते ॥ १३ ॥ गिरास्तायुस्थिसङ्घात-
 वीभत्सामेध्यसङ्कुलम् । भूतानामिन्द्रियाणाञ्च गुणानाञ्च समागमम्
 ॥ १४ ॥ स्वगन्तं देहमित्याङ्गविहासोऽध्यात्मचिन्तकाः । गुणैरपि
 परिशीणं शरीरं मर्त्तव्यतां गतम् ॥ १५ ॥ शरीरिणां परित्यक्तं
 निश्चेष्टं गतचेतनम् । भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति
 ॥ १६ ॥ भावितं कर्मयोगेण जायते तत्र तत्र ह ॥ १७ ॥ शरीर-
 वैदेहं म्रियते यत्र तत्र ह ॥ १७ ॥ तत्स्वभावो परीक्षितो विचर-
 कर्मणस्तथा । न जायते तु नृपते कश्चित् कालमयं पुनः ॥ १८ ॥
 परिभ्रमति भूतात्मा यामिवाम्बुधरो महान् । स पुनर्जायते राजन्
 प्राप्येहायतनं नृप ॥ १९ ॥ मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः पर-
 मनः । विविधानाञ्च भूतानां जङ्गमां परमां नृप ॥ २० ॥ जङ्ग-
 मानामपि तथा हिपदां परमां गताः । हिपदानामपि तथा हिजा-
 वै परमां सृताः ॥ २१ ॥ हिजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तं परा-
 मताः । प्रज्ञानामात्मसम्बन्धां सम्बुधानाममानिनः ॥ २२ ॥ जात-
 मन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः । अन्तर्वान्ति हि-कर्मणि
 सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ २३ ॥ आपन्ने तूत्तरा काष्ठा सूर्योऽथो-
 निधनं प्रजतः । नक्षत्रे च सुहर्त्ते च पुण्ये राजन् स पुण्यकृतः ॥ २४ ॥
 अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम् । मृत्युनात्मकृतेतेह
 कर्मकृत्वात्मशक्तिभिः ॥ २५ ॥ विषमुदन्धनं दाहो दस्युदस्तास्तथा-
 वधः । दष्टिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ २६ ॥ न चैभि

पुंस्त्वकर्माणि युज्यन्ते चापि सन्धिजैः । एवम्विधैश्च बद्धमिरपरैः
 प्राकृतैरपि ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वं भित्त्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतीं नृपे ।
 मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २८ ॥ एकः प्रवृत्तं
 द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुन्यस्य राजन् । येनाहतः कुरुते
 संप्रयुक्तो घोरानि कर्माणि सदाशुणानि ॥ २९ ॥ प्रवाधनाथं
 श्रुतिधर्मशुक्तं ब्रह्मनुपास्य प्रभवेत् यस्य । प्रयत्नसाधो हि स
 राजपुत्र प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परेति ॥ ३० ॥ अधीत्य वेदांस्तपसा
 ब्रह्मचारी यश्चाच्छ्रुत्या सन्निगच्छेत् पञ्च । वनं गच्छेत् पुरुषो
 धर्मकामः श्रेयः स्थित्वा स्थापयित्वा स्ववंशम् ॥ ३१ ॥ तपमोगै-
 रपि त्यक्तानात्मानं सादयेन्नरः । चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वं प्रा-
 तात शोभनम् ॥ ३२ ॥ इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगती-
 पतेः प्राक्त्वा वै शक्यते वातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३३ ॥ कथं
 न विप्रणेश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ॥ कुर्वन्ति धर्मः मनुजाः
 श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३४ ॥ यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यं दिषते
 नरः । धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत् स खलु वृक्षते ॥ ३५ ॥ यस्तु
 प्रीतिपरो गेण चक्षुषो तात पश्यति । दीपोपमानि भूतानि यावन्-
 दर्शान्ते पश्यति ॥ ३६ ॥ सान्तु नान्नाप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युतो
 समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र न हीयते ॥ ३७ ॥ दानं त्यागः
 शोभना मूर्तिरङ्गो भूय प्लाव्यं तपसा वै शरीरम् । सरस्वती-
 नैमिषपृष्करेषु ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ३८ ॥ गृहेषु
 घेषामसवपतन्ति तेषामर्थो निहंरणं प्रयत्नम् । यानेन वै प्राप-
 णञ्च श्मशाने शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ३९ ॥ इष्टिः
 पुष्टियजनं याजनञ्च दानं पुण्यानां कर्मणाञ्च प्रयोगः । शक्त्या
 पितृंश्च क्लिप्तं प्रयत्नं सर्वाण्यात्मार्यं मानवोऽयं करोति ॥ ४० ॥
 धर्मशास्त्राणि वेदाय पठन्नि नराधिप । श्रेयसोऽर्थ्यं विधीयन्ते
 नरस्याह्निष्टकर्मणः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । एतद्दे । सर्वमोष्यातं मुनिना सुमहात्मना ।
विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थं नराधिप ॥ ४२ ॥

इति शान्तिपर्वणि भौचधर्मपर्वणि पराशरगीतासु
सप्तनवत्यधिकद्विंशतीऽध्याय ॥ २८७ ॥

भीष्म उवाच । पुनरेव तु पप्रच्छ जनकी मिथिलाधिपः ।
पराशरं महात्मानं धर्मं परमनिश्चयम् ॥ १ ॥

जनक उवाच । किं श्रेय का गतिर्ब्रह्मन् किं कृतं न विन-
श्चति । क्व गतो न निवर्त्तत तन्मे ब्रूहि महामते ॥ २ ॥

पराशर उवाच । असङ्गं श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिं परा ।
श्रीसं तपो न प्रणश्येदाप्य चित्ते न नश्यति ॥ ३ ॥

किञ्चाधर्ममयं
पापं वदा धर्मोऽभिरच्यते । दत्त्वा मयकृतं दानं तदा सिद्धिमवा-
प्नुते ॥ ४ ॥

यो ददाति सहस्राणि गवामश्वमतानि च । अमयं
सर्वभूतेभ्यः सदा तमभिवर्त्तते ॥ ५ ॥

वचन् विषयमध्येऽपि न वच-
त्येव बुद्धिमान् । सर्वसत्येव दुर्बुद्धिरसतसु विषयेष्वपि ॥ ६ ॥

नाधर्मं
क्लिष्यते प्राज्ञं पयः पुष्करपर्शवत । अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते
अतुकाष्ठवत ॥ ७ ॥

नाधर्मं कारणमेची कर्त्तारमभिसृञ्चति ।
कर्त्ता खलु यथाकालं ततं समभिपद्यते ॥ ८ ॥

न भिद्यन्ते कृता-
त्मन आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ९ ॥

बुद्धिकर्मन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो
न बुध्यते । शुभाशुभसु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्द्वयम् ॥ १० ॥

वीर-
रागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा । विषये वर्त्तमानोऽपि न
स पापेन युज्यते ॥ ११ ॥

मर्यादायां धर्मसेतुर्निर्वहो नैव शीदति ।
पुष्टस्योत इवाशक्तः स्फीतो भवति सञ्चयः ॥ १२ ॥

यथा भानुगर्त-
तेजो मणिः शुद्धः समाधिना । आदत्ते राजभार्तृल तथार्योगः
प्रवर्त्तते ॥ १३ ॥

यथा तिलानामिह पुष्पसञ्चयात् पृथक् पृथग्याति

सुगोऽतिमौम्यताम् । तथा नराणान्तु विभावितात्मना यथाशुभं
 सख्यमुप प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥ जहाति दाराथ जहाति सम्पद पदञ्च
 दान विविधाय सतक्रिया । त्रिपिष्टपे जातमतिथंदा नरस्तदास्य
 बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ १५ ॥ प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो न
 बुध्यते ह्यात्महित कटाघन । सर्वमावानुगतेन चेतसा नृपा-
 मित्तिषोव रूपो विकृष्यते ॥ १६ ॥ सङ्घातवन्मत्तप्रलोक परस्पर-
 मपायित । कदलीगर्भनि सारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ १७ ॥
 न धर्मकाल पुरुषस्य निययो न चापि मृत्यु पुरुष प्रतीक्षते ।
 सदा हि धमस्य क्रियैव शोभना यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्त्तते ॥ १८ ॥
 यथान्ध स्वग्रहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति । तथा युक्तेन मनसा
 प्राप्नो गच्छति ता गतिम् ॥ १९ ॥ भरण जन्मनि प्रोक्त जन्म वै
 भरणान्नितम् । अविदान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ २० ॥
 बुद्धिमागं प्रयातस्य सुख लिङ्ग परत च । विस्तरा ह्येवमयुक्ता
 सचेपास्तु सुखावहा । परार्थं विस्तरा सर्वं त्यागमात्महित
 विदु ॥ २१ ॥ यथा मृणालानुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् । तथात्मा
 पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ॥ २२ ॥ मन प्रणयतेऽत्मान स
 एनमभियुञ्जति । युक्तो यदा स भवति तदा त पश्यते परम् ॥ २३ ॥
 परार्थं वर्त्तमानस्तु स्व कार्यं योऽभिमन्यते । इन्द्रियार्थेषु मयुक्त
 स्वकार्यात् परिमुच्यते ॥ २४ ॥ अधस्तिर्यग्गतिश्चैव स्वर्गं चैव परा
 गतिम् । प्राप्नोति सकृत्तैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ २५ ॥ मणुष्ये
 भाजने यक्ते यथा वै नश्यति द्रव । तथा शरीर तपसा तप्त
 विघ्नयमञ्जते ॥ २६ ॥ विप्रयानञ्जते यस्तु न स भोध्यत्यमथयम् ।
 यस्तु भोगाश्च जेदात्मा स वै भोक्तु व्यवस्यति ॥ २७ ॥ नीहारेण
 हि भवीत शिशोदरपरायण । जात्यन्ध द्रव पन्थानमाहतात्मा
 न बुध्यते ॥ २८ ॥ वणिग्गथा समुद्राद्दे यथाथं लभते धनम् । तथा
 भक्तप्रांर्षवे जन्ताः कर्मविज्ञानतो गति ॥ २९ ॥ अक्षीरात्मये

लोके जराश्रमेण संसरन् । मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पद्मगी
 यथा ॥ ३० ॥ स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तु प्रपद्यते । नाङ्गना
 क्षमते कथितं किञ्चिदस्ति प्रियाप्रियम् ॥ ३१ ॥ ययान यान्तमासीत्
 प्रवृत्तं विषयेषु च । शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ ३२ ॥
 न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति । दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य
 विनिपातो महाशब्दे ॥ ३३ ॥ यथा भावावचना हि नोर्महाश्वसि
 तन्तुना । तथा मनोभियोगाद्दे शरीरं प्रचिकीर्षति ॥ ३४ ॥ यथा
 समुद्रमभित सञ्चिता सरितोऽपरा । तथाऽपि प्रकृतिर्योगादभि-
 स्रियते सदा ॥ ३५ ॥ स्नेहपात्रैर्वद्भुविधैराशक्तमनसो नरा ।
 प्रकृतिस्त्रा विपोदन्ति जले सैकतवैश्रवत ॥ ३६ ॥ शरीरगृहसमस्य
 शौचतीर्थस्य देहिनः । बुद्धिमार्गप्रवातस्य सुखं त्विह परब्रह्म
 ॥ ३७ ॥ विस्तरा क्रोमसमुक्ता सत्तेपास्तु सुखावहा । परार्थं
 विस्तरा, सर्वं त्यागमात्महितं विदुः ॥ ३८ ॥ सङ्कल्पजो मित्रवर्गो
 ज्ञातय कारणात्मका । भार्यापुत्रश्च दासश्च स्वमर्थमुपभुञ्जते ॥ ३९ ॥
 न माता न पिता किञ्चित् कस्यचित् प्रतिपद्यते । दानपथ्योदनो
 जन्तु स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ४० ॥ माता पुत्रं पिता भ्राता भार्या
 मित्रजनस्तथा । अष्टापदपदस्थाने दृश्यं स्रवेण लक्ष्यते ॥ ४१ ॥
 सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ।
 प्रपस्थितं कर्मफलं त्रिदिव्या बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ४२ ॥
 व्यवसाय समाश्रित्य सहायान् योऽधिगच्छति । न तस्य कश्चि-
 द्दारभ्य कदाचिद्वसीदति ॥ ४३ ॥ अद्वैधमनसमुक्तं शूरं धीरं
 विपश्चितम् । न शौ सत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मय ॥ ४४ ॥
 चास्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विष्णवादिना । समारभेदनिन्द्यात्मा
 न सोऽर्थं परिधीदति ॥ ४५ ॥ सर्वं स्वानि शुभाशुभानि नियतं
 कर्माणि जन्तु स्वयं गर्भानि सप्रतिपद्यते तदुभय यत्तेन पूर्वं कृतम् ।
 मृत्युश्यापरिहारवान् समगतिं कालेन विच्छेदिना दारोऽयूष्मिवा

अस्यारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४६ ॥ स्वल्पतामात्मकतश्च
विस्तरं कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसञ्चयम् । नरो हि सर्वं लभते यथा-
कृतं शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ४७ ॥

। भीष्म उवाच । इत्युक्तो जनको राजन् यथातथ्यं मनीषिणा ।
शुभा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुद्मवाप ह ॥ ४८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीताया
अष्टनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सत्यं दमं क्षमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।
विदांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
साध्यानामिह सम्वादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ हंसो भूत्वाथ
सौवर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः । स वै पर्थ्विति लोकास्त्रीनथ
साध्यानुपागमत् ॥ ३ ॥

साध्या जचुः । अकुने वयं स देवा वै साध्यास्त्वामनुयुञ्जामहे ।
पृच्छामस्त्वा मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ४ ॥ श्रुतोऽसि नः
पण्डितो धीरवादी साधुशब्दशरते ते पतत्रिन् । किं मन्यसे श्रेष्ठ-
तमं हि ज त्वं कस्मिन्ननस्ते रमते महात्मन् ॥ ५ ॥ तन्नः कार्यं
पञ्चिवर प्रधाधि यत् कार्याणा मन्यसे श्रेष्ठमेकम् । यत् कृत्वा
वै पुंसुपः संबन्धैर्विमुच्यते विद्महेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६ ॥

। हंस उवाच । इदं कार्यममृतायाः शृणोमि तपो दमः सत्य-
मात्माभिगुप्तिः । अन्धीन् विमुच्य हृदयस्य सर्वान् प्रियाप्रिये स्वं
वशमानयीत ॥ ७ ॥ नादन्तुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतः
परमभ्याददीत । ययास्य वाचा पर उदिजेत न ता वदद्दुपती

पापलोक्याम् ॥ ८ ॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराकृत शोचति
 रात्रप्रदानि । परस्य नाममंसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावहृजेत्
 परेषु ॥ ९ ॥ परशेदेनमतिवादवाणैर्भृशं विध्येच्छुम् एवेह कार्यं ।
 सरोषमाण प्रतिहृष्यते य स आदत्ते सुकृत वै परस्य ॥ १० ॥
 क्षेपायमाणमभिपद्भव्यलीक निगृह्णाति च्वलित यद्य मन्युम् ।
 अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयु 'स आदत्ते सुकृत वै परेषाम् ॥ ११ ॥
 आक्रुश्वमानो न वदामि किञ्चित क्षमाम्यह ताड्यमानश्च नित्यम् ।
 अथ क्षेतयत क्षर्माभाङ्गरार्या सत्यं तथैवाज्जवमानृशस्यम् ॥ १२ ॥
 वेदस्योपनिषत् सत्य सत्यस्योपनिषद्दम । दमस्योपनिषद्भोक्ष
 एतत्सर्वानुशासनम् ॥ १३ ॥ वाचो वेग मनस क्रोधवेग विधित-
 सावेगमुदरोपस्थवेगम् । एतान् वेगान् यो विपद्हेदुदीर्घान् त
 मन्येऽह ब्राह्मण वै मुनिश्च ॥ १४ ॥ अक्रोधन क्रुध्यता वै विशिष्ट-
 स्तथा तितिचुरतितिचोर्विशिष्ट । अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट-
 स्तथाज्ञानाज्ञानविद्वै विशिष्ट ॥ १५ ॥ आक्रुश्वमानो नाक्रुश्वेत
 मन्युरेन तितिक्षत । आक्रोष्टार निर्द्वेक्षति सुकृतश्चास्य विन्दति
 ॥ १६ ॥ यो नात्युक्त ग्राह रुच प्रिय वा यो वा हतो न प्रति-
 हन्ति धैर्यात् । पापश्च यो नेच्छति तस्य हन्तुस्तस्येह देवा
 सृहयन्ति नित्यम् ॥ १७ ॥ पापीयस क्षमेतैव त्रेयस सदृशस्य
 च । विमानितो हतोत्क्रुष्ट एव सिद्धि गमिष्यति ॥ १८ ॥ सदाह-
 मार्यान्निभृतोऽप्युपासे न मे विधित्सीत्सहते न रोष । न
 चाप्यह लिप्समान परैमि न चैव किञ्चित् विषये नयामि ॥ १९ ॥
 नाह शप्त प्रतिश्रयामि कञ्चित् दम हार क्षम्यतस्येह वेद्मि । युद्ध
 ब्रह्म तदिदं वा ब्रवीमि न मानुषात् श्रेष्ठतर हि किञ्चित् ॥ २० ॥
 निमुच्यमान पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमा । विरजा काल-
 माकाङ्क्षन् धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१ ॥ य सर्वेषा भवति हर्ष-
 नीय उतसेधनस्तस्मै द्रवाभिजात । यस्मै वाच सुप्रसन्ना वदन्ति

स व देवान् गच्छति संयतात्मा ॥ २२ ॥ न तथा वक्तुमिच्छन्ति
 कल्याणान् पुरुषं गुणान् । यथेषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनु-
 युञ्जकाः ॥ २३ ॥ यस्य वाङ्मनसौ गुप्ते सम्यक् प्रणिहिते सदा ।
 वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सवमाप्नुयात् ॥ २४ ॥ आक्रोधनाव-
 मानाभ्यां नावुधान् गर्हयेदुधः । तस्मान्न वर्हयेदस्य न चात्मानं
 विहिंसयेत् ॥ २५ ॥ अमृतस्यैव संदृष्टेर्देवमानस्य पण्डितः । सुखं
 ह्यवमेतः शैते योऽवमन्ता स नश्यति ॥ २६ ॥ यत् क्रोधनो यजति
 यद्ददाति यदा तपस्तप्यति यञ्जुहोति । वैवस्वतस्तद्वरतेऽप्य सर्वं
 भोषः यमो भवति हि क्रोधनस्य ॥ २७ ॥ चत्वारि यस्य दाराणि
 सुगुप्तान्यमरोत्तमाः । उपस्थसुदरं हस्तौ वाक्पतुर्यो स धर्म-
 वित् ॥ २८ ॥ सत्यं दमं क्षालिवमानृषंस्य धृतिं तित्तिचामति-
 सेवमानः । स्वाध्यायनित्योऽसृष्टयन् परेषामेकान्तशील्यूर्ध्वगति-
 भवेत् सः ॥ २९ ॥ सर्वेशैनाननुचरन् वत्सवच्चतुरस्तनान् । न पावन-
 तमं क्रिञ्चित् सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ३० ॥ आचक्षेऽहं मानुषिभ्यो
 दिवेभ्यः प्रतिसञ्चरन् । सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव
 ॥ ३१ ॥ यादृशैः सन्निवसति यादृशांशोपसेवते । यादृगिच्छेच्च
 भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२ ॥ यदि मन्तं सेवति यद्यमन्तं
 तपस्विनम् यदि वा स्तेनमेव । वासो यथा रत्नवशं प्रयाति तथा
 स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ३३ ॥ सदा देवाः साधुभिः संबदन्ते न
 मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् । त्रेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु-
 रुज्ञावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४ ॥ अदृष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तर-
 पूरुषे । तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५ ॥ अश्रो-
 दरे धि निरलाः सदैव स्तेना नरा वाक्पुरुषाय नित्यम् । अपेत-
 दोषानपि तान् विदित्वा दूराद्देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ३६ ॥ न वै
 देवा हीनमत्त्वेन तोषाः भर्वापिना दुष्कृतकर्मणा वा । सत्यव्रता
 ये तु नराः कृतज्ञा धर्मरतास्तै सप्त संमजन्ते ॥ ३७ ॥ अब्याघृतं

व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदिद्याहृतं तद्वितीयम् । धर्मं वदि-
द्याहृतं तत्तृतीयं प्रियं वदिद्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ३८ ॥

साध्या ऊचुः । केनायमावृती लोकः केन वा न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९ ॥

हंस उवाच । अज्ञानेनावृती लोको मात्सर्ग्यान् प्रकाशते ।
लोभात्तजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति ॥ ४० ॥

साध्या ऊचुः । कः खिदेको रमते ब्राह्मणानां कः खिदेको
वद्भभिर्जोषमास्ते । कः खिदेको बलवान् दुर्बलोऽपि कः खिदेपां
कलहं नान्ववैति ॥ ४१ ॥

हंस उवाच । प्राञ्च एको रमते ब्राह्मणानां प्राञ्चैको वद्भभि-
र्जोषमास्ते । प्राञ्च एको बलवान् दुर्बलोऽपि प्राञ्च एपां कलहं
नान्ववैति ॥ ४२ ॥

साध्या ऊचुः । किं ब्राह्मणानां देवत्वं किञ्च साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वञ्च किन्तेषां किमेषां मानुषं मतम् ॥ ४३ ॥

हंस उवाच । स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं परीवादी मृत्युर्मानुष्यमुच्यते ॥ ४४ ॥

भीष्म उवाच । संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।
क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि हंसगीतायां

नवनवत्यधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । साङ्गेय योगी च मे तात विशेषं वक्तु-
मर्हसि । तव धर्मज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । साङ्ग्याः साङ्ग्यं प्रशंसन्ति योगा योगं दिजा-
तयः । वदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २ ॥ अनौ-

श्वरः कथं मुच्येदित्वेवं शत्रुकर्षण । वदन्ति कारणं ये हं योगाः
 सम्यग्ज्ञानीपिणः ॥ ३ ॥ वदन्ति कारणचेदं साङ्ग्याः सम्यग्द्विजा-
 तयः । विज्ञायिह गतीः सर्वा विरक्तो विप्रयिषु य ॥ ४ ॥ जह्वं
 स्वदेहात् सुयत्तं विमुच्येदिति नान्यथा । एतदाहर्महाप्राज्ञाः
 साङ्ग्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५ ॥ स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समये वचनं
 हितम् । शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं लंघिषैः शिष्टसम्मतैः ॥ ६ ॥
 प्रत्यक्षहेतवो योगाः साङ्ग्याः शास्त्रविनिश्चयाः । उभे चैते मते
 तस्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ उभे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्ट-
 सम्मतैः । अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८ ॥ तुल्यं
 शौचं तयोर्द्युक्तं दया भूतेषु चानघ । व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं
 न समं तयोः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चान्न फलं
 तथा । न तुल्यं दर्शनं कक्षात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधञ्च केवलम् ।
 योगाच्छिन्वा ततो दीपान् पक्षैतान् प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ११ ॥ यथैव-
 निमिषा स्थूला जालं छिन्वा पुनर्जलम् । प्राप्नुवन्ति तथा योगा-
 स्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२ ॥ तथैव वागुरां छिन्वा बलवन्तो
 यथा मृगाः । प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३ ॥
 लोभजानि तथा राजन् बन्धनानि बलान्विताः । छिन्वा योगाः
 परं मार्गं गच्छन्ति विमलं शिवम् ॥ १४ ॥ अवलाथ मृगा राजन्
 वागुरासु तथापरे । विनश्यन्ति न सन्देहस्तदयोगवलाहते ॥ १५ ॥
 बलधीनथ कौन्तेय यथा जालं गता भृषाः । बध्नं गच्छन्ति
 राजेन्द्र योगास्तदत् सुदुर्बलाः ॥ १६ ॥ यथा च मकुना सूक्ष्मं
 प्राप्य जालमरिन्दम । तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः
 ॥ १७ ॥ कर्मजैर्बन्धनैर्विदास्तदयोगाः परन्तप । अवला वै विन-
 श्यन्ति मुष्यते च बलान्विताः ॥ १८ ॥ अल्पक्रय यथा राजन् बधिः

शान्यति दुर्बल । आक्रान्त इन्धने स्थूलैस्तदयोगोऽबलः प्रभो
 ॥ १८ ॥ स एव च यदा राजन् वज्रिर्जातबल पुन । समीरण-
 गत चिप्र दहेत कृत्स्ना महीमपि ॥ २० ॥ तदज्जातबलो योगी
 दीप्ततेजा महाबल । अन्तकाल इवादित्य कृत्स्न सशोषयेष्मगत
 ॥ २१ ॥ दुर्बलय यथा राजन् स्तोतसा द्धियते नर । बलहीन-
 स्तथा योगी विषयैद्धियतेऽवग्र ॥ २२ ॥ तदेव च महास्तोती
 विष्टम्भयति वारण । तदयोगबल लब्धा व्यूहते विषयान् बहून्
 ॥ २३ ॥ विशन्ति चावशा पार्थ योगाद्योगबलान्विता । प्रजा-
 पतीनृषीन् देवान् महाभूतानि चेश्वरा ॥ २४ ॥ न यमो नान्तक
 क्रदो न मृत्युर्भीमविक्रम । ईयते नृपते सर्वं योगस्यामिततेजस
 ॥ २५ ॥ आत्मनाञ्च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । योग कुर्या-
 हल प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीश्वरेत ॥ २६ ॥ प्राप्नुयाद्विषयान् कथित
 पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् । सच्चिपेच्च पुनस्तात् सूर्यस्तेजोगुणानिव
 ॥ २७ ॥ बलस्थस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव । विमोक्षे
 प्रमविष्णुत्वमुपपन्नमसशयम् ॥ २८ ॥ बलानि योगप्राप्तानि मयै-
 तानि विशाभ्यते । निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव
 ॥ २९ ॥ आत्मनश्च समाधाने धारणा प्रति वा विभो । निदर्शनानि
 सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३० ॥ अप्रमत्तो यथा घन्ती लक्ष्मं
 हन्ति समाहित । युक्त सम्यक् तथा योगी मोक्ष प्राप्नोत्वसश-
 यम् ॥ ३१ ॥ स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् । पुंसो
 युक्त आरीहेत सोपानं युक्तमानस ॥ ३२ ॥ युक्तस्तथायमात्मानं
 योग पार्थिव निश्चलम् । करोत्वमश्रमात्मान भास्करोपमदर्शनम्
 ॥ ३३ ॥ यथा च नाव कौन्तेय कर्षधार समाहित । महा-
 र्श्ववगता शीघ्र नयेत् पार्थिव पत्तनम् ॥ ३४ ॥ तददात्मसमाधान
 युक्ता योगीन तत्त्ववित । दुर्गमं स्थानमाप्नोति हिला दिक्षमिम नृप
 ॥ ३५ ॥ सारब्धिय यथा युक्ता सदृशान् सुसमाहित । दिशमिष्टं

नवत्याशु घन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ तथैव नृपते योगी घारणासु
समाहितः । प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लब्धं सुक्त इवाशुगः ॥ ३७ ॥
प्रवेश्यात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः । पापं हन्ति पनी-
तानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८ ॥ नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च
हृदि वक्षसि पार्श्वयोः । दर्शने श्रवणे चापि घ्राणे चामितविक्रमः-
॥ ३९ ॥ स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः । आत्मना
सूक्ष्मात्मानं युङ्क्ते सम्यग्विद्याम्पते ॥ ४० ॥ स श्रीघ्नमवलप्रसङ्ग-
कर्म दग्धा शुभाशुभम् । उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमु-
च्यते ॥ ४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आहारान् कौटुम्भान् कृत्वा कानि जित्वा
च भारत । योगी बलमवाप्नोति तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच । कणानाम्भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भारत ।
स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥ भुञ्जानो
यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिन्दम । एकाहारी विशुद्धात्मा योगी
बलमवाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ पञ्चाभासादृतूचैतान् संवत्सरानहस्तया ।
अपः पीत्वा पयोमित्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५ ॥ अखण्डमपि
वा मांसं सततं मनुजेश्वर । उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगी बल-
मवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ काम जित्वा तथा क्रोध शीतोष्णो वर्षमेव च ।
भयं शोकं तथा श्वासं पीरुषान् विषयांस्तथा ॥ ४७ ॥ अरतिं
दुर्लयां चैव घोरं दृष्ट्वाञ्च पार्यिव । स्वयं निद्रां तथा तन्द्रां
दुर्लयां नृपसत्तम ॥ ४८ ॥ दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्मात्मान
मात्मना । वीतरागा महाप्रज्ञा ध्यानाध्ययनसम्पदा ॥ ४९ ॥ दुर्ग-
स्वेष महापत्या द्राक्षणा विपथिताम् । यः कश्चिद्व्रजति क्षमिन्
क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५० ॥ यथा कश्चिदनं घोरं बद्धमर्षमरीचपम् ।
शुभवत्तोयहीनश्च दुर्गमं बद्धकण्ठकम् ॥ ५१ ॥ अमक्षमटवीपायं
दाबद्गन्धमघोरुक्षम् । पत्यानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणामिपतेषुवा ॥ ५२ ॥

योगमार्गं तथासाद्य य कश्चिद्ब्रजते द्विजः । क्षेमिणीपरमेष्वागार्गा-
 हङ्गदीपो हि स स्मृतः ॥ ५३ ॥ सुस्थेय चरुधारासु निश्चितासु
 महीपते । धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ ५४ ॥
 विपन्ना धारणास्तात नयन्ति न शुभा गतिम् । नेटहीना यथा
 नावः पुरुषानर्णवे नृपः ॥ ५५ ॥ यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु
 यथाविधि । मरणं जन्मं दुःखञ्च सुखञ्च स विमुञ्चति ॥ ५६ ॥
 नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगीश्विदमुदाहृतम् । परं योगस्य यत्कृत्यं
 निश्चितं तद्दिजातिषु ॥ ५७ ॥ परं हि तद्ब्रह्ममयं महात्मनः
 ब्रह्माण्णमीशं वरदञ्च विष्णुम् । भवञ्च धर्मञ्च पङ्काननञ्च यद्ब्रह्म
 पुत्राय महानुभावान् ॥ ५८ ॥ तमस्य कष्टं सुमहद्व्रजस्य सत्त्वञ्च
 शुद्धं प्रकृतिं पराञ्च । सिद्धिञ्च देवीं वरुणस्य पत्नीं तेजस्य कृतस्त्र
 सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९ ॥ ताराधिपश्चि विमलः सतारः विश्वाश
 देवानुरगान् पितृषु । शैलाय कृत्स्नानुद्धीय घोरान्बदीशु सर्वाः
 सवनान् घनाशु ॥ ६० ॥ नागान्बगान् यक्षगणान् दिशस्य गन्धर्व-
 सङ्घान् पुरुषान् स्त्रियस्य । परस्परं प्राप्य महान् महात्मा विशेत
 योगी नचिरादिसुक्तः ॥ ६१ ॥ कथा च येन नृपते प्रसक्ता देवे
 महावीर्यमतौ शुभेयम् । योगी सः सर्वानभिभूय मत्तर्पान्नारा-
 यणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि योगविधौ

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

शुधिष्ठिर उवाच । सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितं शिष्टं सन्मतम् ।
 योगमार्गो यथान्यायं शिष्याद्यैश्च हितैः प्रिया ॥ १ ॥ साङ्ख्येऽपि लिङ्गानि
 कार्तं स्त्रेऽपि विधिं प्रब्रूहि पृच्छते । त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं
 तद्विदितं हि ते ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । शृणु मे त्वमिदं सूक्ष्मं साङ्गग्रामा विद्विता-
 त्मनाम् । विद्वितं यतिभिः सर्वैः कपिलादिभिरोश्वरैः ॥ ३ ॥
 यस्मिन् विभ्रमा केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ । गुणाय यस्मिन् बहवो
 दोषहानिश्च केवला ॥ ४ ॥ ज्ञानेन परिसङ्ग्राय सदोषान् विप-
 यान्मृष । मानुषान् दुर्लभान् कृतस्त्रान् पेशाचान् विषयास्तथा ॥ ५ ॥
 राक्षसान् विषयान् ज्ञात्वा यक्षाणां विषयास्तथा । विषयानौर-
 गान् ज्ञात्वा गान्धर्वविषयास्तथा ॥ ६ ॥ पितॄणां विषयान् ज्ञात्वा
 तिर्य्यक्षु चरता नृप । सुपुत्रविषयान् ज्ञात्वा मरुता विषयास्तथा
 ॥ ७ ॥ राजर्षिविषयान् ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयास्तथा । आसुरान्
 विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवास्तथैव च ॥ ८ ॥ देवर्षिविषयान् ज्ञात्वा
 योगानामपि चेश्वरान् । प्रजापतीनां विषयान् ब्रह्मणो विषया-
 स्तथा ॥ ९ ॥ आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः । सुखस्य
 च परं तत्त्वं विज्ञाय वदताम्बर ॥ १० ॥ प्राप्ते काले च यद्दुःख
 सततं विषयैर्पिणाम् । तिर्य्यक्षु पतता दुःखं पतता नरके च यत्
 ॥ ११ ॥ स्वर्गस्य च गुणान् कृतस्त्रान् दोषान् सर्वाथ भारत ।
 नेद्वादे धीऽपि दोषा गुणा धी चापि वैदिका ॥ १२ ॥ ज्ञानयोगी
 च धी दोषा गुणा योगी च धी नृप । साङ्गज्ञाने च धी दोषास्तथैव
 च गुणा नृप ॥ १३ ॥ सूक्ष्मं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणन्तथा ।
 तमसाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणन्तथा ॥ १४ ॥ षड्गुणञ्च मनो
 ज्ञात्वा नभः पञ्चगुणन्तथा । बुद्धिश्चतुर्गुणा ज्ञात्वा तमस त्रिगुण
 तथा ॥ १५ ॥ द्विगुणञ्च रजो ज्ञात्वा सूक्ष्मेकं गुणं पुनः । मार्गं
 विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणे तथा ॥ १६ ॥ ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना
 कारणैर्भाविता शुभा । प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नमः
 परम् ॥ १७ ॥ रूपेण दृष्टिं समुक्ता घ्राणं गन्धगुणेन च । शब्दे
 सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ १८ ॥ तनुं स्पर्शं तथा
 मक्ता वायुं नमसि चाश्रितम् । मोहं नमसि समुक्तं लोभमर्थेषु

सञ्चितम् ॥ १९ ॥ विष्णुं क्रान्ते वले अक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम् ।
 अप्सु देवीं समासक्तामापस्तेजसि सञ्चिता ॥ २० ॥ तेजो वायौ
 तु ससक्तं वायुं नभसि चाञ्चितम् । नभो महति सयुक्तं महद्दहौ
 च सञ्चितम् ॥ २१ ॥ बुद्धिं तमसि ससक्तां तमो रजसि सञ्चितम् ।
 रजसु सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ २२ ॥ सक्तमात्मान-
 मीमे च देवे नारायणे तथा । देव मोक्षे च ससक्तं मोक्षं सक्तान्तु
 न ह्यवित् ॥ २३ ॥ ज्ञात्वा सत्त्वगुणं देहं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
 स्वभावचेतनाच्चैव ज्ञात्वा देहसमाञ्चिते ॥ २४ ॥ मध्यस्थमेकमात्मानं
 पापं यस्मिन् विद्यते । द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैर्षिणाम्
 ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाथ सर्वानात्मनि सञ्चितान् । दुर्लभ-
 लब्धं मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ प्राणापानौ समानञ्च
 व्यानोदानौ च तत्त्वतः । अधयैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहञ्चानिलं पुनः
 ॥ २७ ॥ सप्तवातास्तथा ज्ञात्वा सप्तधा विहितान् पुनः । प्रजा-
 पतीन्द्रपीथैव मार्गाथैव वहन् वरान् ॥ २८ ॥ सप्तर्षींश्च वहन्
 ज्ञात्वा राजर्षींश्च परन्तप । सुरर्षीन् महतथान्यान् ब्रह्मर्षीन्
 सूर्येसन्निभान् ॥ २९ ॥ ऐश्वर्याच्च प्रावितान् दृष्ट्वा कालेन महता
 नृप । महता भूतसङ्घानां श्रुत्वा नामञ्च पार्थिव ॥ ३० ॥ गति-
 ज्ञाप्यशुभा ज्ञात्वा नृपते पापकर्मिणाम् । वैतरण्याञ्च यद्दुःखं
 पतितानां यमक्षयं ॥ ३१ ॥ योनीषु च विचित्रासु ससाराणाम् शुभा-
 स्तथा । जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ॥ ३२ ॥ श्लेष्म-
 मूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते । शुक्रशोणितसङ्घाते मज्जास्तानु-
 परिग्रहे ॥ ३३ ॥ शिराशतसमाकीर्णं नवदारे पुरेऽशुचौ । विज्ञाय
 हितमात्मानं योगाथ विविधान्मृप ॥ ३४ ॥ तामसानाञ्च जन्तूनां
 रमणीयावृतात्मनाम् । सास्त्रिकानाञ्च जन्तूनां कुक्षितं भरतर्षभ
 ॥ ३५ ॥ गर्हितं महतामर्थं साङ्गानां विदितात्मनाम् । उप-
 प्रवास्तथा घोरान् शशिनस्तेजसस्तथा ॥ ३६ ॥ ताराणां पतनं

दृष्ट्वा नक्षत्राणाञ्च पर्य्ययम् । हृद्धानां विप्रयोगञ्च विज्ञाय कृपणं
 नृप ॥ ३० ॥ अन्योन्यमक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् । वाक्ये
 मोहञ्च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ॥ ३८ ॥ रागी मोहे च
 संप्राप्ते क्वचित् सत्त्वं समाश्रितम् । सद्दक्षिणेषु नरः कश्चिन्मोक्षं बुद्धिं
 समाश्रितः ॥ ३९ ॥ दुर्लभत्वञ्च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ।
 बहुमानमलक्ष्येषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ॥ ४० ॥ विषयाणाञ्च
 दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः । गतासूनाञ्च कौन्तेय देहान् दृष्ट्वा
 तथा शुभान् ॥ ४१ ॥ वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत ।
 ब्रह्मघ्नानां गतिं श्लाघा पतितानां सुदारुणाम् ॥ ४२ ॥ सुरापाने
 च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् । गुरुदारप्रसक्तानाम् गतिं
 विज्ञाय चाशुभाम् ॥ ४३ ॥ जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यक् बुधि-
 ठिर । सदैवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ तेन
 ज्ञानेन विज्ञाय गतिञ्चाशुभकर्मणाम् । तिर्य्यग्वोनिगतानाञ्च विज्ञाय
 गतयः पृथक् ॥ ४५ ॥ वेदवादांस्तथा चित्रनृतूनां पर्य्ययांस्तथा ।
 क्षयं सन्वत्सराणाञ्च मासानाञ्च क्षयं तथा ॥ ४६ ॥ पक्षक्षयं
 तथा दृष्ट्वा दिवसानाञ्च संचयम् । क्षयं वृद्धिञ्च चन्द्रस्य दृष्ट्वा
 प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४७ ॥ वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणा क्षयं तीषां तथा
 पुनः । क्षयं धनानां दृष्ट्वा च पुनर्हृद्दिन्तयैव च ॥ ४८ ॥ संयोगानां
 क्षयं दृष्ट्वा युगानाञ्च विशेषतः । क्षयञ्च दृष्ट्वा शैलानां क्षयञ्च
 सरितान्तथा ॥ ४९ ॥ वर्षाणाञ्च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तञ्च पुनः पुनः ।
 जरां मृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव च ॥ ५० ॥ देहदोषा-
 स्तथा श्लाघा तीषां दुःखञ्च तत्त्वतः । देहविप्रवतास्तैव सम्यग्विज्ञाय
 तत्त्वतः ॥ ५१ ॥ आत्मदोषाय विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
 सद्देहादुत्थितान् गन्धास्तथा विज्ञाय चाशुभान् ॥ ५२ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । जान् स्वगात्रोद्भवान् दोषान् पश्यस्यमित-
 विप्रम । एतन्मे संश्रयं कृतार्हं वातुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । पञ्च दीपान् प्रभो द्वेष्टे प्रवदन्ति मनोपिण ।
 मार्गज्ञा कापिला साङ्ग्रा शृणु तानरिखूदन ॥ ५४ ॥ कामक्रोधौ
 भय निद्रा पञ्चम श्वास उच्यते ॥ ५५ ॥ एते दोषा शरीरेषु
 दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् । छिन्दन्ति क्षमया क्रोध कामं बहुल्पवर्ज-
 नात् ॥ ५६ ॥ सत्त्वसंसेवनान्निद्रामप्रमादाद्भयन्तथा । छिन्दन्ति
 पञ्चम श्वासमल्पाहारतयां नृप ॥ ५७ ॥ गुणान् गुणशतैर्ज्ञात्वा
 दोषान् दोषशतैरपि । हेतून् हेतुशतैश्चिद्वैशिवान् विज्ञाय तत्त्वत
 ॥ ५८ ॥ अपा फेनोपम लोक विष्णोर्मायाशतैर्द्वैतम् । चित्रभित्ति
 प्रतीकाश्च नलसारमनर्थकम् ॥ ५९ ॥ तम श्वभ्रनिभ दृष्ट्वा वर्ष-
 सुदुदसन्निभम् । नाभप्राय सुखाहीन नाशोत्तरमिच्छावशम् ॥ ६० ॥
 रजस्तमसि समग्रं पङ्के द्विपमिवावशम् । साङ्ग्रा राजन्महाप्रज्ञा-
 ख्यज्ञा स्त्रेह प्रजाकृतम् ॥ ६१ ॥ ज्ञानयोगिन साङ्ग्रेन व्यापिना
 महता नृप । राजसानशुभान् गन्धास्तामसाश्च तथाविधान् ॥ ६२ ॥
 पुण्याय सात्त्विकान् गन्धान् सर्षजान् देहसयितान् । छित्त्वाशु
 ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ६३ ॥ ततो दु खोदक घोरं
 चित्ताशोकमहाङ्गदम् । व्याधिमृत्युमहाग्राह महाभयमहोरगम्
 ॥ ६४ ॥ तम कूर्मं रजोमीन प्रज्ञया सन्तरन्युत । स्त्रेहपङ्क जरा-
 दुर्गं ज्ञानहीपमरिन्दम् ॥ ६५ ॥ कर्मागाध सत्यतीर स्थितव्रत-
 मरिन्दम् । हिंसाशीघ्रमहावेग नानारससमाकरम् ॥ ६६ ॥ नाना-
 ग्रीतिमहारत्न दु खज्वरसमीरणम् । शोकदण्ड्यामहावर्त्त तीक्ष्ण-
 व्याधिमहागजम् ॥ ६७ ॥ अस्थिसङ्घातसङ्घट्टं श्लेषफेणमरिन्दम् ।
 दानमुक्ताकर घोर शोणितङ्गदविद्रुमम् ॥ ६८ ॥ हसितोत्क्रुष्ट-
 निर्घोष नानाज्ञानसदस्तरम् । रोदनाशुभलक्षार सङ्घत्यागपरा-
 यणम् ॥ ६९ ॥ पुनराजन्मलोकीध पुत्रबान्धवपत्तनम् । अहिंसा-
 सत्यमर्थान् प्राणत्यागमहोमिणम् ॥ ७० ॥ वेदान्तगमनहीप सर्व-
 भूतदयोदधिम् । मोक्षदुर्क्षाभविषय वड्ढामुखसागरम् ॥ ७१ ॥

तरन्ति यतय सिद्धा ज्ञानयोगिन भारत । तीर्त्वा च दुस्तर जन्म
 विभ्रन्ति विमल नभ ॥ ७२ ॥ ततस्तान् सकृतीन् साङ्गान् सूर्यो
 वहति रश्मिभिः । पद्मतन्तुवदाविश्व प्रवहन् विषयान् नृप ॥ ७३ ॥
 तत्र तान् प्रवहो वायु प्रतिगृह्णाति भारत । वीतरागान् यतीन्
 सिद्धान् वीर्ययुक्तास्तपोघनान् ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मं शीतं सुगन्धश्च
 सुखस्पर्शश्च भारत । सप्तानां मन्त्राणां श्रेष्ठो लोकान् गच्छति यः
 शुभान् ॥ ७५ ॥ स तान् वहति कौन्तेय नभस परमा गतिम् ।
 नभो वहति लाकेषु रजस परमा गतिम् ॥ ७६ ॥ रजो वहति
 राजेन्द्र सत्त्वस्य परमा गतिम् । सत्त्व वहति शुद्धात्मन् पर
 नारायण प्रभुम् ॥ ७७ ॥ प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ।
 परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनामला ॥ ७८ ॥ अमृतलाय
 कल्पन्ते न निवर्त्तन्ति वा विभो । परमा सा गति पार्थ निर्द्वन्द्वाना
 महात्मनान् । सत्यार्जवरताना वै सर्वभूतकयावताम् ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्त स्थिरव्रता ।
 आजन्ममरणं वा त स्मरन्त्युत न वानघ ॥ ८० ॥ यद्दत्र तद्य तन्मे
 ल यथावदहन्तुमर्हसि । जहते पुरुष नान्य प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ८१ ॥
 मोक्षे दीप्तो महानेप प्राप्य सिद्धिं गतानृपीन् ॥ ८२ ॥ यदि तत्रैव
 विज्ञाने वर्त्तन्ते यतय परे । प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परम
 नृप । ममस्य हि परं ज्ञानं किन्तु दुःखतरं भवेत् ॥ ८३ ॥

। भीष्म उवाच । यथान्यायं क्षयात्तात प्रश्नं पृष्टुं सुसङ्घटं ।
 बुधानामपि समोहं प्रश्नेऽग्निं मरुतर्षभ ॥ ८४ ॥ तत्रापि तत्त्व
 परमं शृणु सम्यग्ज्ञेयैरितम् । बुद्धियं परमा यत्र कापिलानां महा
 त्मनाम् ॥ ८५ ॥ इन्द्रिवाण्यवबुध्यन्ते स्वदेहे देहिना नृप । कार-
 णान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मं पश्यति तैस्तु च ॥ ८६ ॥ आत्मना विप्र-
 क्षीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु । विनश्यन्ति न सन्देहं किं न इव
 महार्थवे ॥ ८७ ॥ इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिना यदुतापनम् ।

सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसोवः समीरणः ॥ ८८ ॥ संपश्यति यथा
 न्यायं स्वर्गान् स्पृशति वा विभो । बुध्यमानो यथा पूर्वमखिलेनेह
 भारत ॥ ८९ ॥ इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ।
 अनीभत्वात् प्रलीयन्ते सर्वा हतविद्या इव ॥ ९० ॥ इन्द्रियाणाञ्च
 सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः । आक्रम्य गतयः सूक्ष्मश्चरत्यात्मा न
 संशयः ॥ ९१ ॥ सत्त्वस्य च गुणान् कृतस्त्वान् रजसस्य गुणान्
 पुनः । गुणांश्च तमसः सर्वान् गुणान् बुद्धेश्च भारत ॥ ९२ ॥
 गुणांश्च मनसश्चापि नभसस्य गुणांस्तथा । गुणान् वायोश्च धर्मा-
 त्मन् स्त्रेहलांश्च गुणान् पुनः ॥ ९३ ॥ अपां गुणांस्तथा पार्थ
 पार्थिवान्श्च गुणानपि । सर्वाण्येव गुणैर्व्याप्य क्षेत्रयज्ञे युधिष्ठिर
 ॥ ९४ ॥ आत्मा च व्याति क्षेत्रञ्च कर्मणी च शुभाशुभे । शिष्या
 इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं प्रभो ॥ ९५ ॥ प्रकृतिज्ञाप्यतिक्रम्य
 गच्छत्यात्मानमव्ययम् । परं नारायणात्मानं निर्दग्धं प्रकृतेः परम्
 ॥ ९६ ॥ विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् । परमात्मान-
 मगुणं न निवर्त्तति भारत ॥ ९७ ॥ श्रिष्टं तत्र मनस्तात इन्द्रि-
 याणि च भारत । आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः सन्देशकारिणः
 ॥ ९८ ॥ अक्यञ्चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना । एवमुक्तेन
 कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९९ ॥ साङ्ग्रा राजन्महाप्राज्ञा
 गच्छन्ति परमा गतिम् । ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न
 विद्यते ॥ १०० ॥ अत्र ते संशयो ना भूत् ज्ञान साङ्गं पर मतम् ।
 अक्षरं ध्रुवमेवोक्तं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ १०१ ॥ अनादिमध्य-
 निधनं निर्दग्धं कर्तृशोभितम् । कूटस्थस्यैव नित्यञ्च यददन्ति मनो-
 पिणः ॥ १०२ ॥ यतः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । यद्य
 शसन्ति शास्त्रेषु यदन्ति परमर्षयः ॥ १०३ ॥ सर्वे विप्राय दृषाय
 तथा समविदो जनाः । ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परमश्रुतम् ॥ १०४ ॥
 पार्थयन्तय तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः । सम्यग्गुणतास्तथा योगाः

साङ्ख्यशास्त्रमितदर्शनाः ॥ १०५ ॥ अमूर्त्तिस्तस्य कौन्तेय साङ्ख्यं
मूर्त्तिरिति श्रुतिः । अभिज्ञानानि तस्याद्भर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०६ ॥
दिविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते । जङ्गमागमसंज्ञानि
जद्रमन्तु विधिष्यते ॥ १०७ ॥ ज्ञानं महद्यद्भि महत्सु राजन्
वेदेषु साङ्ख्येषु तथैव योगे । यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणे साङ्ख्य-
गतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०८ ॥ यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं
यच्चार्यशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे । ज्ञानञ्च लोके यदिहास्ति किञ्चित्
साङ्ख्यगतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०९ ॥ शमय दृष्टः परमं बलञ्च
ज्ञानञ्च सूक्ष्मञ्च यथावदुक्तम् । तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव
साङ्ख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ ११० ॥ विपर्यये तस्य हि
पार्थ देवान् गच्छन्ति साङ्ख्याः सततं सुखिनः । तांथानुसद्धार्य
ततः कृतार्याः पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १११ ॥ हित्वा च देहं
प्रविशन्ति देवं दिवोकसी यामिव पार्थ साङ्ख्याः । ततोऽधिर्भ
तेऽभिरता महार्हे साङ्ख्ये हिजाः पार्थिवं शिष्टजुष्टे ॥ ११२ ॥ तेषां
न तिर्येगुगमनं हि दृष्टे नावांगुगतिः पापकृताधिवास । न वा
प्रधाना अपि ते दिजातयो धी ज्ञानमेकं नृपतेऽनुरक्ताः ॥ ११३ ॥
'साङ्ख्यं विमलं परमं पुराणं महार्थं विमलमुदारकान्तम् ।
कृत्स्नञ्च साङ्ख्यं नृपते महत्मा नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ ११४ ॥
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं नारायणो विश्वमिदं पुराणम् । स
सर्गकाले च करोति सर्गं सहारकाले च तदति भूयः । संहृत्य
सर्वं निजदेहमस्थं कृताप्सु शैते जगदन्तरात्मा ॥ ११५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि साङ्ख्ययोगप्रथमे

एकाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किन्तद्वत्तमित्युक्तं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ।
 किञ्च तत् चरमित्युक्तं यस्माद्वावर्त्तते पुनः ॥ १ ॥ अक्षरक्षरयो-
 र्व्यक्तिं पृच्छाम्यरिनिस्तदन । उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन करु-
 नन्दन ॥ २ ॥ तं हि ज्ञानविधिविप्रैरुच्यसे वेदपारमैः । ऋषि-
 भिर्य महाभागेर्वतिभिर्य महात्मभिः ॥ ३ ॥ शेषमल्पं दिनानान्ते
 दक्षिणायनभास्करे । आह्वत्ते भगवत्पर्ये गन्तासि परमां गतिम्
 ॥ ४ ॥ स्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः शोषामहे वयम् । कुरुवंश-
 प्रदीपस्त्वं ज्ञानदीपेन दौषसे ॥ ५ ॥ तद्वैतच्छ्रोतुमिच्छामि ततः
 कुक्कुलोद्भव । न त्वय्यामीह राजेन्द्र शृणुन्नमृतमोद्दयम् ॥ ६ ॥
 भीष्म उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
 वशिष्ठस्य च सम्वादं करालजनकस्य च ॥ ७ ॥ वशिष्ठं श्रेष्ठ-
 मासीनशुषीणां भास्करयुतिम् । पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं
 नै श्रेयसं परम् ॥ ८ ॥ परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतनिश्चयम् ।
 मैत्रावर्षिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९ ॥ स्वचरं प्रश्रितं
 वाक्यं मधुरञ्चाप्यनुलूणम् । पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः
 पुरा ॥ १० ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्मसनातनम् । यस्मान्न
 पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥ यच्च तत् क्षरमित्युक्तं
 यत्रेदं क्षरते जगत् । यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमना-
 मयम् ॥ १२ ॥

वशिष्ठ उवाच । श्रूयता मृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
 यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन वाप्ययम् ॥ १३ ॥ युगं द्वादश-
 साहस्रं कल्पं विधिं चतुर्युगम् । द्वायकल्पयताह्वत्तमहस्तदृद्राक्ष-
 मुच्यते ॥ १४ ॥ रात्रियैतावती राक्षन् यस्यान्ते मतिशुध्यते ।
 सलत्वनन्तरुर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ॥ १५ ॥ सूर्तिमन्तमम-
 र्त्तात्मा विम्बं यन्मु स्वयन्मुव । अणिमा लघिमा प्राप्तिरीषानं
 व्योतिरव्ययम् ॥ १६ ॥ सर्वैत पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिभिरौ

मुखम् । सर्वत श्रुतिमज्ञोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १७ ॥ हिरण्य-
 गर्भो भगवानेष बुद्धिरिति श्रुतः । महानिति च योगेषु विरिञ्चि-
 रिति चाप्यज ॥ १८ ॥ साङ्गो च पठते शास्त्रे नामभिवद्भवा-
 त्मक । विचित्ररूपो विद्यात्मा एकोऽक्षर इति श्रुत ॥ १९ ॥
 वृतं नैकात्मकं धेन कृतं त्रैलोक्यमात्मना । तथैव ब्रह्मरूपत्वात्
 विश्वरूप इति श्रुत ॥ २० ॥ एष वै विक्रियापन्न ब्रह्मत्याम्भान-
 मात्मना । अहङ्कारं महातेजा प्रजापतिमब्रह्मृतम् ॥ २१ ॥ अव्यक्ता-
 व्यक्तमापन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम् । महान्तस्त्राप्यहङ्कारमविद्या-
 सर्गमेव च ॥ २२ ॥ अविधिय विधियैव समुत्पन्नौ तथैकत ।
 विद्याविद्योति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तके ॥ २३ ॥ श्रुतसर्ग-
 महङ्कारात् तृतीयं विधि पार्थिव । अहङ्कारेषु सर्वेषु चतुर्थं विधि
 वै कृतम् ॥ २४ ॥ वायुर्धोतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा ।
 शब्द सर्गश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २५ ॥ एतं युगपदुत्पन्न
 दशवर्गमसमयम् । पञ्चमं विधि राजेन्द्र भौतिक सर्गमर्थवत् ॥ २६ ॥
 आत्रं त्रक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् । वाक् च हस्तौ च
 पादां च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २७ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा
 कर्मेन्द्रियाणि च । सम्भूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २८ ॥
 एषा तत्त्वचतुर्विंशौ सर्वाकृतिषु वर्तते । या आत्मा नामिषोचन्ति
 ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिन ॥ २९ ॥ एतद्देह समाख्यात त्रैलोक्ये सर्व-
 देहिषु । वेदितव्यं नरत्रेष्ठ सदैवनरदानवे ॥ ३० ॥ सयज्ञभूत-
 गन्धर्वे भक्तिन्नरमहोरगी । सचारणमिषाचे वै सदैवर्षिनिषाचरे
 ॥ ३१ ॥ सद्रथक्रीटमथके सपूतिक्रिमिभूपिके । शुनि श्वपाके चैष्ये
 सचारुडाले सपुक्तसे ॥ ३२ ॥ हस्त्यश्वखरशादूले सवृक्षे गवि चैव
 च । यच्च मूर्त्तमय किञ्चित् सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३३ ॥ जले भुवि
 तथाकाशे नान्यत्रेति विनियय । स्थानं देहवतामासोद्विषेवमनु
 शशुम ३४ ॥ कृतस्मनेतावतस्तात चरते व्यक्तसञ्चितम् । अह-

न्यहनि भूतात्मा तत चर इति स्मृत ॥ ३५ ॥ एतदक्षरमित्युक्त
 क्षरतीद् यथा जगत । जगन्मोहात्मक प्राङ्गुरव्यक्तव्यक्तसंशयम्
 ॥ ३६ ॥ महाशैवाग्रजो नित्यमेतत क्षरनिदर्शनम् । कथितन्ते
 महाराज यन्मा त् परिपुच्छसि ॥ ३७ ॥ पञ्चविंशतिभ्यो विष्णु
 निस्तत्त्वस्तत्त्वसञ्ज्ञित । तत्त्व सत्रयणादितत्त्वमाङ्गमैनीषिण ॥ ३८ ॥
 यन्मूर्त्तमसृजद्व्यक्त - तत्त्वमूर्त्तप्रधितिष्ठति । चतुर्विंशतिभ्योऽव्यक्तो
 ह्यमूर्त्त पञ्चविंशक ॥ ३९ ॥ स एव हृदि सर्वासु मूर्त्तिष्वतिष्ठते-
 त्मवान् । केवलयेतनो नित्य सर्वमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥ ४० ॥ सर्ग-
 प्रलवधर्मिण्या स सर्गप्रलयात्मक । गोचरे वर्त्तते नित्य निर्गुण
 गुणसञ्ज्ञितम् ॥ ४१ ॥ एवमेव महानात्मा । सगप्रलवक्रोविद् ।
 विक्रुर्वाण प्रकृतिमानभिमन्यत्वबुद्धिमान् ॥ ४२ ॥ तम सत्त्वरजो-
 युक्तस्तास तास्त्रिह योनिषु । लीयते प्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात्
 ॥ ४३ ॥ सहवासविनामिलान्मान्योऽहमिति मन्यते । योऽह सोऽह-
 निति क्षुक्ता गुणानेवानुवर्त्तते ॥ ४४ ॥ तमसा तानसान्-भावान्
 विविधान् प्रतिपद्यते । राजसा राजसाथैव सात्त्विकान्, सत्त्वसत्र
 यात् ॥ ४५ ॥ शुक्ललोहितकृष्णानि । रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।
 सर्वाण्येतानि रूपाणि यानीह प्राकृतानि वै ॥ ४६ ॥ तामसा निरव-
 यान्ति । राजसा मानुषानथ । सात्त्विका दिवलोकाय गच्छन्ति
 सुखभागिन ॥ ४७ ॥ निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्धोनिमवाप्नुवात् ।
 पुण्यपापेन मानुष्य पुण्येनैकेन देवता ॥ ४८ ॥ एवमव्यक्तविषय
 क्षरमाङ्गमैनीषिण । पञ्चविंशतिभ्यो योऽय आनादेव प्रवर्त्तते ॥ ४९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनक

सम्वादि द्वाधिकत्रिंशतीऽध्याय ॥ ३६२ ॥

१०० ॥ अथैष उवाच ॥ १०० ॥ एवंमप्रतिबुद्धत्वादनुहमनुवर्तते । त्रिंशद्विंश-
 त्त्वंकोणि तथा समभिपद्यते ॥ १ ॥ त्रिंशद्विंशत्कोनिमहस्रेषु कदा-
 चिद्देवतास्यपि । उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सप्त गुणस्ययात् ॥ २ ॥
 मानुषत्वाद्दिवं शान्ति त्रिदो मानुष्यमेव च । मानुष्यान्त्रिरयस्मान-
 मानस्यं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥ क्रोधकारो यथात्मानं कीटः समवरुन्धति ।
 सूत्रेतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः ॥ ४ ॥ इन्द्रमेति च निर्देह-
 स्तास तास्त्रिंशद्विंशत्कोनिषु । शोषरोगीऽक्षिरोगी च दन्तशूले गणप्रदे
 ॥ ५ ॥ जलोदरे वृषारोगी स्वरगण्डविस्फुरिके । श्वित्ते कुष्ठे-
 ऽग्निदग्धे च सिन्ध्यापन्नारयोरपि ॥ ६ ॥ यानि चान्यानि इन्द्रानि
 प्राहृतानि शरीरिषु । उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते
 ॥ ७ ॥ त्रिंशद्विंशत्कोनिमहस्रेषु कदाचिद्देवतास्यपि । अभिमन्यत्वभी-
 मानात्तथैव संज्ञतान्यपि ॥ ८ ॥ शुक्लवाणयतुर्वासाः शायी नित्य-
 मंधस्तथा । मण्डूकशायी च तथा वीरामनगतस्तथा ॥ ९ ॥ वीर-
 धारणमाकाशेऽथयनं स्थानमेव च । इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टक-
 प्रस्तरे तथा ॥ १० ॥ मन्मथप्रस्तरशायी च भूमिभ्रम्यातलेषु च ।
 वीरस्नानास्युपंशे च शयनं फलकेषु च ॥ ११ ॥ विविधासु च
 त्रय्यासु फलकस्थान्वितस्तथा । गुञ्जमेखलतमल्लं चौरमकृष्याजिनानि
 च ॥ १२ ॥ शानीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छन्दः । सिंहचर्म-
 परीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १३ ॥ फलकं परिधानश्च तथा
 कण्टकवस्त्रपृक् । कीटकावसनयैवं चौरवासास्तथैव च ॥ १४ ॥
 वस्त्राणि चान्यानि बह्वन्यभिमन्यत्यनुहिमान् । भोजनानि विचि-
 त्राणि रत्नानि विविधानि च ॥ १५ ॥ एकरात्रान्तराशित्तमेक-
 कालिकं भोजनम् । चतुर्थाष्टमकालय षष्ठकालिकं एव च ॥ १६ ॥
 षड्वाच भोजनयैव तथैवाष्टौ भोजनः । सप्तरात्रद्वयाहारो द्वाद-
 शार्हिकभोजनः ॥ १७ ॥ मासीपवासी भूखायी फलाहारस्तथैव
 च । वायुभक्षीऽस्युपिष्ठाकदंभिर्गोमयभोजनः ॥ १८ ॥ गोभूत-

भोजनश्चैव श्राकपुष्पाश्च एव च । शैवालभोजनश्चैव तथा चामेन
 वर्तयन् ॥ १८ ॥ वर्तयन् शीर्षपक्षैश्च प्रकीर्षफलभोजनम् । विवि-
 धानि च कच्छ्राणि सेवत सिद्धिकाङ्क्षवा ॥ २० ॥ चान्द्रावणानि
 विधिवलिङ्गानि विविधानि च । चातुराश्रम्यपन्थानमाश्रयत्यपचा-
 नपि ॥ २१ ॥ उपान्यमानप्यपुरान् पापण्डान् विविधानपि । विवि-
 क्ताश्च गिलाच्छायास्तथा प्रस्रवणानि च ॥ २२ ॥ पुलिनानि विवि-
 क्तानि विविक्तानि वनानि च । देवस्थानानि पुराणानि विविक्तानि
 सरासि च ॥ २३ ॥ विविक्ताद्यापि शैलानां शुद्धां गृहनिभोपमा ।
 विविक्तानि च जप्यानि व्रतानि विविधानि च ॥ २४ ॥ नियमान्
 विविधाद्यापि विविधानि तपासि च । यन्नाश्च विविधाकारान्
 विधीय विविधास्तथा ॥ २५ ॥ वणिकूपश्च दिङ्मं चतुर्वैश्वशुद्धा-
 स्तदेव च । दानञ्च विविधाकारं दीनान्भङ्गपणादिषु ॥ २६ ॥
 अभिमन्यत्यसम्बोधत तथैव विविधान् गुणान् । सत्त्वं रजस्तमश्चैव
 धर्मार्थौ काम एव च ॥ २७ ॥ । प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एव प्रतिभङ्ग-
 म्भत । खधाकारवष्ट्रकारौ स्वाहाकारनमस्क्रिये ॥ २८ ॥ थाज-
 नाश्रापनं दानं तथैवाह प्रतिग्रहम् । यजनाध्यायने चैव यज्ञान्य-
 दपि किञ्चन ॥ २९ ॥ जन्ममृत्युविधादि च तथा विश्वसनेऽपि च ।
 शुभाशुभमय सर्वमेतदाह क्रियापथम् ॥ ३० ॥ प्रकृतिं कुरुते देवी
 भव प्रलयमेव च । दिवसान्ते शुणानेतानभ्येत्येकोऽवतिष्ठते ॥ ३१ ॥
 रश्मिजालमिवादित्यस्तत्तकाले नियच्छति । एवमेधोऽहङ्कारं सर्वं
 प्रौढार्थंमभिमन्यते ॥ ३२ ॥ आत्मरूपगुणानेतान् विविधान् च्छन्द-
 प्रियान् । एवमेतां विकुर्वाणं सगं प्रलयधर्मिणीम् ॥ ३३ ॥ क्रियां
 क्रियापथे रक्तस्त्रिगुणा विगुणाश्चिपः । क्रियां क्रियापथीयेतस्तथा
 तदितिमन्यते ॥ ३४ ॥ प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदम्भीष्ठत विभो ।
 रजसा तमसा चैव व्याप्तं सवमनेकधा ॥ ३५ ॥ एवं इन्द्रान्यैतानि
 अनावर्तन्ति नित्यम् । ममेवैतानि जायन्ते धावन्ते तानिमा-

निति ॥ ३६ ॥ "निस्रस्तव्याम्यचैतानि सर्वाणीति नराधिप । मन्यते
य स्रुवृहत्वात्तथैव सुकृताण्यपि ॥ ३७ ॥ भोक्तव्यानि मयैतानि
देवलोकागतेन वै । इहैव चैन भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३८ ॥
सुखमेव तु कतव्यं सकृत् कृत्वा सुखं मम । यावदन्तश्च मे सौख्यं
जात्या जात्या भविष्यति ॥ ३९ ॥ भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहा-
प्यनन्तकम् । महद्दुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मञ्जनम् ॥ ४० ॥
निरयाश्चापि मानुष्यं कालेनेध्याम्यहं पुनः । मनुष्यत्वाच्च देवत्व
देवत्वात् पौरुषं पुनः ॥ ४१ ॥ मनुष्यत्वाच्च निययं पर्याधिष्णीप-
गच्छति । य एव वेत्ति नित्यं वै । निरात्मात्मगुणैर्हतं ॥ ४२ ॥
तेन देवमनुष्येषु निरये शोषपद्यते ॥ ममत्वेनाहतो नित्यं तत्रैव
परिवर्तते ॥ ४३ ॥ सगकोटिसहस्राणि मरणान्तासु भूर्त्तुषु ।
एव कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ॥ ४४ ॥ स एव फलमाप्नोति
त्रिषु लोकेषु भूर्त्तिमान् । प्रकृतिं कुरुते कर्म शुभाशुभफला-
त्मकम् ॥ ४५ ॥ प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा । त्रिर्थाग-
योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ ४६ ॥ - लीणि स्थानानि चैतानि
जानीयात् प्राकृतानिह । अलिङ्घ्यात् प्रकृतिस्त्वाङ्गलिङ्घैरनुमिमी-
महे ॥ ४७ ॥ - तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानादि मन्यते । - स लिङ्गा-
न्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणन् ॥ ४८ ॥ त्रयद्वाराण्यधिष्ठात्र
कर्मणाम्नि मन्यते । श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि । पञ्च कर्मेन्द्रिया-
ण्यथ ॥ ४९ ॥ - वागादीनि प्रवर्तन्ते सुषेखिह गुणैः सह । पञ्च-
मेतानि न कुर्वन् ममेतानीन्द्रियाणि च ॥ ५० ॥ - निरिन्द्रियो हि
मन्येत व्रणवानस्मि निर्गणः । अलिङ्घ्यो लिङ्गमात्मानमक्रान्त
कालमात्मनः ॥ ५१ ॥ - असत्त्वं सत्त्वमात्मानमत्सत्त्वं तत्त्वमात्मनः ।
अमृत्यमृत्युमात्मानमवश्यरमात्मनः ॥ ५२ ॥ - अक्षेत्रं क्षेत्रमात्मान-
मसर्गं सर्गमात्मनः । अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ ५३ ॥

जनक उवाच । अक्षरक्षरयोरेष इयो - सम्बन्ध इत्यर्थः ।
 स्त्रीषुंशोर्वापि भगवन् सम्बन्धस्तददुच्यते ॥ १॥३॥ ऋते तु पुरुष निश्च
 स्त्रीगमं धारयत्युत । ऋतेःस्त्रिय न पुरुषो रूपं निवर्त्तयेत्तथा
 ॥ २ ॥ अन्योऽन्यस्याभिसम्बन्धादन्योऽन्यगुणसञ्चयात् । रूप निव
 र्त्तयेत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ ३ ॥ रत्यर्थमभिसम्बन्धादन्योऽन्य-
 गुणसञ्चयात् । ऋतौ निवर्त्तयते रूपं तद्गच्छामिनिदर्शनम् ॥ ४ ॥
 यी गुणा पुरुषस्येह यी च मादृगुणास्तथा । अस्त्रिःस्त्रायुश्च रूप्या
 च जानीमः पिबतो हिज ॥ ५ ॥ त्वद्भासशोणितश्चेति प्रादृजान्यपि
 शुशुभ । एवमेतद्द्विजश्चेष्ट वेदेषास्त्रे च पठते ॥ ६ ॥ प्रमाण
 यत् स्ववेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठते । वेदशास्त्रप्रमाणञ्च प्रमाण
 ततः सनातनम् ॥ ७ ॥ अन्योऽन्यगुणसरोधादन्योऽन्यगुणसञ्चयात् ।
 एवमेवाभिसम्बन्धो नित्यं प्रकृतिपुरुषौ ॥ ८ ॥ पश्यामि भगव-
 स्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते । अथ वानन्तरकृतं किञ्चिदेव निद-
 र्शनम् । तस्मात्तच्च तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वदा ॥ ९ ॥ मोक्ष-
 कामा वयश्चापि काङ्क्षामो यदनामयम् । अदेहमजरा नित्यमती-
 न्द्रियमनोश्चरम् ॥ १० ॥

वशिष्ठ उवाच । यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम् । एव
 सेतद्यथा चैतन्निश्चयं तथा भवान् ॥ ११ ॥ धार्यते हि त्वया
 अन्यं समयोर्वेदशास्त्रयोः । न च अन्यस्य तत्त्वज्ञो यथावच्च नरे-
 श्वर ॥ १२ ॥ यो हि वेदेषास्त्रे च अन्यधारणतत्परः ।
 न च ग्रन्थाद्यतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ १३ ॥ भारं च वहति
 तस्य ग्रन्थस्यायं न वेत्ति यः । यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्था-
 गमो वृथा ॥ १४ ॥ ग्रन्थस्यार्थस्य पृष्टं चत् । तादृशो वक्तुमर्हति ।
 यथा तस्वामिगमतादयन्तस्य स विन्दति ॥ १५ ॥ न च ससत्सु
 कथयेत् ग्रन्थायं स्थूलबुद्धिमान् । स कथं मन्दविज्ञाना ग्रन्थ
 वक्ष्यति निर्णयात् ॥ १६ ॥ निर्णयश्चापि हिद्रास्मा मता वक्ष्यति

तत्त्वतः । सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ॥ १७ ॥ तस्मात्त्वं
 शृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते । वायातस्थेन साङ्ख्येषु योगेषु च
 महात्मसं ॥ १८ ॥ यदेव योगाः पश्यन्ति साङ्ख्यैस्तदनुगम्यते ।
 एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ लब्धांसं
 रुधिरं मेदः पित्तं मेष्णा च स्नायु च ॥ एतदैन्द्रियक तात यद्
 भवानिदमाह माम् ॥ २० ॥ द्रव्याद्द्रव्यैः निर्वाप्तिरिन्द्रिया-
 दिन्द्रियं तथा ॥ इहादेहमवाप्नोति वीजादीजं तथैव च ॥ २१ ॥
 निरिन्द्रियस्यावीजस्य निर्द्रव्यस्याप्यदेहिनः ॥ को कथं गुणा भवि-
 ष्यन्ति निर्गुणत्वात्संहात्मनः ॥ २२ ॥ गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव
 निविशन्ति च ॥ एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते निविशन्ति च ॥ २३ ॥
 लब्धांसं रुधिरं मेदः पित्तं मेष्णास्थि स्नायु च ॥ अष्टौ तावद्य
 शुक्लेण जानीहि प्राकृतानि वै ॥ २४ ॥ पुमायैवापुमायैव त्रैलोक्यं
 प्राकृतं सृष्टम् ॥ न वापुमान्पुमायैव त्रैलोक्यमित्यभिधीयते ॥ २५ ॥
 अलिङ्गात् प्रकृतिलिङ्गैरुपोलभ्यति सात्मजैः ॥ यथा पुष्पफले-
 नित्यमृतवो मूर्त्तयस्तथा ॥ २६ ॥ एवमप्यनुमानेन अलिङ्गमुप-
 लभ्यते । पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेषु नियतात्मकः ॥ २७ ॥ अनादि-
 निधनोऽनन्तः सर्वदर्शी त्रिरामयः । केवलन्तु भिमानित्वाद्गुणेषु गुण
 उच्यते ॥ २८ ॥ गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कृता गुणाः
 तस्मादेवं विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः ॥ २९ ॥ यद्वा क्षेत्रं
 गुणानितान् प्राकृतानभिमन्यते । तदा सं गुणेहान्ये तं परमेवानु-
 पश्यति ॥ ३० ॥ यत्तद्बुद्धेः परं प्राङ्गं साङ्ख्ययोगाच्च सर्वशः ।
 बुध्यमानं महाप्रोक्षमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ३१ ॥ अप्रेबुद्धमथाव्यक्त-
 मगुणं प्राङ्गरीश्वरम् । निर्गुणेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ३२ ॥
 प्रकृतेश्च गुणानाञ्च पञ्चविंशतिकं बुधाः । साङ्ख्ययोगी च कुशला
 बुध्यन्ते परमैषिणः ॥ ३३ ॥ यदा प्रबुद्धा अव्यक्तमवस्थाजम्
 भीरवः ॥ बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति समं तदा ॥ ३४ ॥ एतः

निर्दर्शनं सम्यगसम्यगनिर्दर्शनम् । बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां पृथक्
 पृथगरिन्दम ॥ ३५ ॥ परस्परैरेतदुक्तं चराचरनिर्दर्शनम् । एकल-
 मचरं प्राङ्गर्भात् चरमुच्यते ॥ ३६ ॥ पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदा
 सम्यक् प्रवर्तते । एकलं दर्शनञ्चास्य नानालङ्घ्याप्यदर्शनम् ॥ ३७ ॥
 तस्त्वनिस्तास्त्वयोरेतत् पृथगेव निर्दर्शनम् । पञ्चविंशतिसर्गन्तु तस्त्व-
 माङ्गमनीषिण ॥ ३८ ॥ निस्तास्त्वं पञ्चविंशस्य परमाङ्गनिर्दर्शनम् ।
 सर्गस्य वर्गमाचारं तस्त्वं तस्त्वात् सनातनम् ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनक
 सम्वादे पञ्चाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अतः उवाच । नानालोकलमित्युक्तं त्वयैतद्व्यसत्तम । पश्चा-
 न्म्येतद्वि सन्दिग्धमेतयोर्वै निर्दर्शनम् ॥ १ ॥ तथाबुद्धप्रबुद्धाभ्यां
 बुध्यमानस्य चानघ । स्मृतबुद्ध्या न, पश्चामि तस्त्वमेतन्न सशय ॥ २ ॥
 अचरश्चरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् । तदप्यस्त्विह बुद्धिद्वयात्
 प्रनष्टमिव जेऽनेन ॥ ३ ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानालोकलदर्श-
 नम् । बुद्ध्याप्रतिबुद्धञ्च बुध्यमानञ्च तस्त्वत् ॥ ४ ॥ विद्याविद्ये च
 भगवन्तचरं चरमेव च । साङ्गं योगञ्च कार्वं स्त्रोत्रं पृथक् चैवा-
 पृथक् च ॥ ५ ॥

वसिष्ठ उवाच । हन्त ते सप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपच्छसि ।
 योगवृत्तं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ६ ॥ योगवृत्तन्तु योगानां
 ध्यानमेव परं वक्ष्ये । तच्चापि द्विविधं ध्यानमाङ्गविद्याविदो जना-
 ॥ ७ ॥ एकाग्रता च मनसः प्राणावामस्तयैव च । प्राणावामस्तु
 सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥ ८ ॥ सूत्रोत्सर्गं पुरीषं च मोक्षने च
 नराधिप । त्रिकाण्डनाभियुञ्जीत श्रेष्ठं युञ्जीत ततपरं ॥ ९ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष्वी निवर्त्तय मनसा युधि । दशहाद्यभिर्वापि

चतुर्विंशत्परन्ततः ॥ १० ॥ सद्योदनाभिर्मतिमानात्मानद्योदयेद्ब ।
 तिष्ठन्तमजरं तन्तु यत्तदुक्तं मनादिभिः ॥ ११ ॥ तैद्यात्मा चतुर्विंशत्
 श्रेय इत्येवमनुशुश्रुम । व्रतं ह्यहीनमंतसो नान्यथेति विनिश्चयः
 ॥ १२ ॥ विमुक्तः सर्वसङ्गेषु लघुाहारो जितेन्द्रियः । पूर्वरात्रे-
 ऽपररात्रे चारवीत मनोऽत्मनि ॥ १३ ॥ स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं
 मनसा मिथिलेखर । मनी बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव
 निश्चलः ॥ १४ ॥ स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्थाद्विरिवच्चापि निश्चलः ।
 बुधा विधिविधानश्लास्तदा युक्तं प्रवृत्ते ॥ १५ ॥ न शृणोति न
 वा घ्राति न रस्यति न पश्यति । न च स्पृशं विज्ञानाति न सङ्कल्प-
 यते मनः ॥ १६ ॥ न चाभिमन्यते किञ्चिन्न च बुध्यति काष्ठवत् ।
 तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥ निर्वाते हि यथा
 दीप्यन्दीपस्तदत्प्रकाशते । निर्लिङ्गोऽविचलबोधः न तिस्र्यंगति-
 माप्नुयात् ॥ १८ ॥ तदा तमनुपश्येत यस्मिन् दृष्टे न कथ्यते ।
 हृदयस्थोऽन्तरात्मेति श्रेयो ज्ञेयात् महिषैः ॥ १९ ॥ विधूम इव
 शशाङ्करादित्य इव रश्मिमान् । विद्युतीऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽत्मा
 तथात्मनि ॥ २० ॥ यि पश्यन्ति महात्मानो हृतिमन्तो मणीषिण ।
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिभेत्तात्मकम् ॥ २१ ॥ तद्वैवाङ्ग-
 रणुभ्योऽणु तन्महद्ब्रह्मो महत्तरम् । तत्तत्सर्वं सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न
 दृश्यते ॥ २२ ॥ बुद्धिद्रवेण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् । महत्त-
 स्तमसस्तात पारे तिष्ठन्न तामस ॥ २३ ॥ स तमोनुद इत्युक्तः
 सर्वश्रेवैदपारगैः । विमलोऽवितमस्त्वय निर्लिङ्गो लिङ्गसंश्रितः ॥ २४ ॥
 योग एष हि योगानां किमन्ययोगलक्षणम् । एवं पश्यं प्रपश्यन्ति
 आत्मानमजरं परम् ॥ २५ ॥ योगदर्शनमेतावदुक्तं तत्स्वतो
 मया । साङ्गप्रज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसङ्गप्रानदर्शनम् ॥ २६ ॥ अव्यक्त-
 भाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनाः । तुष्काश्च हत् ससत्पन्नं द्वितीयं
 राजसत्तम ॥ २७ ॥ अहङ्कारस्तु महत्तस्तृतीयमिति नः श्रुतम् ।

प्रकृतेस्तथा । गुणतत्त्वाद्यथैतानि निर्गुणेष्वस्तथा भवेत् ॥ ४६ ॥
 न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः । विद्यतेऽक्षरभावस्योद्वेगं
 परमव्ययम् ॥ ४७ ॥ पश्येरन्नैकमतवो न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
 तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिन्देन ॥ ४८ ॥ सर्वमेतद्विज्ञानतो
 न सर्वस्य प्रबोधनात् । व्यक्तीभूताहविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्तिनः
 ॥ ४९ ॥ सर्वमव्यक्तमित्तुक्तमसर्वं ; पञ्चविंशकः । य एनमवि-
 ज्ञानन्ति न भयं तेषु वर्तते ॥ ५० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनक-

सम्वादे पञ्चविंशतितोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वशिष्ठ उवाच । साङ्ख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम । विद्या-
 विद्ये त्विदानीं मे तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ १ ॥ अविद्यामाह्वरव्यक्तं
 सर्गप्रलयधर्मि वै । सर्गप्रलयनिर्मुक्ता विद्यां वै पञ्चविंशकः ॥ २ ॥
 परस्परस्य विद्यास्यै तन्निबोधानुपूर्वशः । यथोक्तमपि मिथ्यात
 साङ्ख्यस्याभिनिदर्शनम् ॥ ३ ॥ कर्मन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धी-
 न्द्रियं स्रुतम् । बुद्धीन्द्रियाणाञ्च तेषां विशेषा इति नः श्रुतम् ॥ ४ ॥
 विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाह्वर्मनीषिणः । मनसः पञ्चभूतानि
 विद्याः द्रव्यमिचक्षते ॥ ५ ॥ अहङ्कारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र
 संशयः । अहङ्कारस्य च तथा बुद्धिर्विद्यां नरेश्वर ॥ ६ ॥ विद्या
 प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी । विद्या श्रेया नरश्रेष्ठ विशिष्य
 परमः स्रुतः ॥ ७ ॥ अव्यक्तस्य परं प्राह्वविद्या वै पञ्चविंशकम् ।
 सर्वस्य सर्वमित्तुक्तं श्रेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ८ ॥ ज्ञानमव्यक्तं
 मित्तुक्तं श्रेयो वै पञ्चविंशकः । तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्च-
 विंशकः । विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मनीषी ते विशेषतः ॥ ९ ॥ अक्षरस्य
 अक्षरस्यैव यदुक्तं तन्निबोध मे । उभावेवाक्षराव्यक्तासुभावेतावन-

दशैवाः संप्रवृत्तवान् ॥ २८ ॥ ॥ समं ह्यर्थात् निःसङ्गः स्थितः । कांक्षि-
 मिमं, त्वहम् । अथ नयाहं वशीभूतः । कालमेतन्न । बुद्धवान् ॥ २९ ॥
 एषमध्यमनीचानां तांमहं कथमावसे । इतिमानयानवाः चैव । एषः
 वासमहं कथम् ॥ ३० ॥ । गच्छाम्यबुद्धभावतोदिषिदानीं । स्थिरी
 भवे । । सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि ब्रह्मनात् ॥ ३१ ॥ स्वधि-
 तोऽभ्यनयां येहि निर्विकारी विकार्या । न चायमपराधोऽस्यो
 ह्यपराधो ह्ययं मम ॥ ३२ ॥ । योऽहंमंत्रोभवत् सक्तः पराद्बुद्ध-
 सुपस्थितः । ततोऽस्मि बद्धरूपांसु स्थितो मूर्त्तिष्वमूर्त्तिमान् ॥ ३३ ॥
 अमूर्त्तस्यापि मूर्त्तिका ममत्वेन प्रेषयितः यम प्राकृतेन ममत्वेन तासु
 तास्विह योनिषु ॥ ३४ ॥ । निर्ममस्य ममत्वेन किं कृतं तांसु तासु
 च । योनीषु वर्त्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ॥ ३५ ॥ । न ममात्रो-
 नयाकार्यमहङ्कारकृतात्मया । । आत्मानं बद्धघा कृत्वा येयं भूयो
 युनक्ति माम् ॥ ३६ ॥ । इदानीमेव बुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहङ्कृतः ।
 ममत्वमनयाः नित्यमहङ्कारकृतात्मकम् । । अपत्योऽहमिमां हित्वा
 संज्ञविधे निरामयम् ॥ ३७ ॥ । अनेन साम्यं यास्यामि नानवाह-
 मचेतया । । चैमं ममः सद्धानेन नैकत्वमनया सह ॥ ३८ ॥ । एवं
 परमसम्बोधालः पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् । । अचरत्तं नियच्छेत त्यक्त्वा
 चरमनामयम् ॥ ३९ ॥ । अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं अगुणं निर्गुणं तथा ।
 निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ४० ॥ । अचरत्तं चरवी-
 रेतदुक्तं तव निदर्शनम् । । मयेह ज्ञानसम्पन्नं यथाश्रुतिनिदर्शनम्
 ॥ ४१ ॥ । निःसन्दिग्धं सूक्ष्मं विबुधं त्रिमलं यथा । । प्रवक्ष्यामि
 तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ४२ ॥ । साङ्गप्रयोगो मया प्रोक्तो
 यास्त्रहर्षनिदर्शनात् । । यद्देवः यास्त्रं साङ्गोक्तं योगदर्शनमेव । तत्
 ॥ ४३ ॥ । प्रबोधनकरं ज्ञानं साङ्गप्रानामवनीपते । । विस्मृतं प्रोक्षते
 तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ४४ ॥ । एवमेव निदं यास्त्रमित्याह-
 विंदुषोः जनाः । । अस्मिन् यास्त्रे योगानां पुनर्विद्मि पुरःसरः ॥ ४५ ॥

पञ्चविंशत् परं तत्त्वं पठते न नराधिप । साङ्गानान्तु पर तत्त्वं
 वचावदमुवाचैतम् ॥ ४६ ॥ बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद्बुध्यमानश्च तत्त्वत ।
 बुध्यमानश्च बुद्धश्च प्राङ्गुर्योगनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरोल्लजनक-

सवादे सप्ताधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३० ॥ । ।

वशिष्ठ उवाच । अथ बुद्धमयाबुद्धमिम-गुणविधि शृणु ।
 आत्मानं बुद्ध्वा कृत्वा तान्येव प्रविचक्षते ॥ १ ॥ एतदेव विक्रुवाणो
 बुध्यमानो न बुध्यते । गुणान् धारयते ह्येव सृजत्याक्षिपत तदा
 ॥ २ ॥ अजस्रं लिङ्गं क्रीडार्थं विकरोति जनाधिप । अव्यक्त-
 बोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ॥ ३ ॥ न केव बुध्यते व्यक्तं सगुणं
 तात निर्गुणम् । कदाचिच्चैवं खलु तदाङ्गरप्रतिबुद्धकम् ॥ ४ ॥
 बुध्यते यदि वा व्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् । बुध्यमानो भवतेऽप्येव
 सप्तात्मक इति श्रुति । अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ॥ ५ ॥
 अव्यक्तबोधनश्चापि बुध्यमान वदन्त्यत । पञ्चविंश महात्मान न
 चाथावपि बुध्यते ॥ ६ ॥ पङ्क्तिं विमल बुद्धमप्रमेय सनातनम् ।
 सततं पञ्चविंशश्च चतुर्विंशश्च बुध्यते ॥ ७ ॥ दृष्ट्यादृश्ये चानुगत
 स्वभावेन महाद्युते । अव्यक्तमय तद्द्रव्यं बुध्यते तात केवलम् ॥ ८ ॥
 केवलं पञ्चविंशश्च चतुर्विंश न पश्यति । बुध्यमानो यदात्मान-
 मन्वोऽहमिति मन्यते ॥ ९ ॥ तदा प्रकृतिमानेय भवत्यव्यक्तलोचन ।
 बुध्यते चापरा बुद्धिं किमुदात्मसत्तां यदा ॥ १० ॥ पङ्क्तिं विमो
 राजयादृशतथा बुद्धत्वाप्रमेय । ततस्त्वजति सोऽव्यक्तं रुग्ण-
 प्रवृत्तवर्धनं वै ॥ ११ ॥ निर्गुणं प्रकृतिं वेद गुणमुक्तामचेतनाम् ।
 ततः केवलं चर्मापी भवत्यव्यक्तदर्शनात् ॥ १२ ॥ केवलेन समागम्य
 विशक्तोऽज्ञानमाप्नुवात् । एतन्तु तत्त्वमित्याङ्गनिस्तस्त्वमजरा-

मरम् ॥ १३ ॥ 'तत्त्वसंश्रयणादितत्त्ववन्त्रे च' मानद । पञ्चविंशतिः
 तत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिण ॥ १४ ॥ न चैष तत्त्ववास्तवतः निस्तत्त्व-
 स्वेप बुद्धिमान् । एष मुञ्चति तत्त्व द्वि क्षिप्रं बुद्धस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥
 षड्विंशोऽहमिति प्राप्नो गच्छमाणोऽजरामरः । केवलेन बले-
 नैव समता यात्यसंश्रयम् ॥ १६ ॥ षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानो-
 ऽप्यबुद्धिमान् । एतन्नानालंभितुप्रक्त साङ्ख्यश्रुतिनिर्दयनात् ॥ १७ ॥
 चेतनेन समेतस्य षड्विंशतिकस्य च । एकत्वं वै भवत्यस्य यदा
 बुद्धानुबुध्यते ॥ १८ ॥ बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समता याति मैत्रिल ।
 सद्गर्भमा भवत्येष नि सद्गात्रा नराधिप ॥ १९ ॥ नि सद्गात्रा न-
 मासाद्य षड्विंशकमजं विभुम् । विभुस्यजति चाव्यक्तं यदा
 त्वेतिद्विबुध्यते ॥ २० ॥ अतुविंशमसारञ्च षड्विंशस्य प्रबोधताम् ।
 एष अप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ॥ २१ ॥ प्रीत्नो बुद्धश्च तन्नेत्र
 यथाश्रुतिनिर्दयनात् । नामालैकलमेतावत् इष्टव्यं शास्त्रदर्शनात्
 ॥ २२ ॥ मेषकोडुम्बरेऽथदहन्यत्वं तद्वदितयोऽपि भतस्योऽङ्केविद्या
 तदहन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवमैवावगन्तव्यं नानालैकलमेतयोः ।
 एतद्वि मोक्ष इतुप्रक्तमव्यक्तज्ञानसहितम् ॥ २४ ॥ षड्विंशतिज-
 न्यास्य शीघ्रं देहेषु वर्तते । एष मोक्षयितव्योऽत प्राङ्गुरव्यक्तगोच-
 रात् ॥ २५ ॥ सोऽयमेव विमुञ्च्येत नानप्रयोति विनिश्चयः । परं
 परं धर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥ २६ ॥ विशुद्धधर्मा श्रुद्धेन बुद्धेन
 च स बुद्धिमान् । विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य युक्तधर्म ॥ २७ ॥
 वियोगधर्मेणा चैव विमुक्तात्प्रा भवत्यथ । विमोक्षिणा विमो-
 क्षश्च समेत्यै च तथा भवेत् ॥ २८ ॥ शुद्धिधर्मा शुद्धिश्चैव भवत्य-
 मितदीप्तिमान् । विमलात्प्रा च भवति समेत्य विकलात्प्रा ॥ २९ ॥
 केवलात्प्रा तथा चैव केवलेन समेत्य वै । स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण
 स्वतन्त्रत्वमवाप्ति ॥ ३० ॥ एतावद्विदितं कथितं मयाऽपि तस्यैव यथा-
 राज यथार्थतत्त्वम् । समत्तरत्वं परिसृष्टं चात्रैव समाप्तं ॥ ३१ ॥

विशुद्धमाद्यम् ॥ ३१ ॥ अवेदनिष्ठस्य ज्ञानस्य राजन् प्रदेयमेतत्
परमं त्वया भवेत् । विधित्स्वनागार्थं विबोधकारणं प्रबोधहेतो
प्रणतस्य शासनम् ॥ ३२ ॥ न देयमेतच्च तथानृतात्मने घटाव
होवाय न लिङ्गबुद्धये । न पण्डितज्ञानपरोपतापिने देयन्तु देवश्च
निबोध वादये ॥ ३३ ॥ अहंन्वितावाद्य गुणान्विताय पराप-
वादादिरताव नित्यम् । विशुद्धयोगाय बुधाय नित्यं क्रियावते च
शमिणे हिताय ॥ ३४ ॥ विविक्तशीलाय विधिप्रियाय विवाद्-
होनाय बद्धश्रुताय । विजानते चैव न चाहितचक्षुने वने च अज्ञाय
यमे च देयम् ॥ ३५ ॥ एतैर्गुणैर्हीनतमे न देयमेतत् परं ब्रह्म
विशुद्धमाद्भु । न श्रेयसा योष्यति तादृशे कृत धर्मप्रवक्तार-
मपात्रदानात् ॥ ३६ ॥ पृथ्वीमिना यद्यपि रत्नपूर्णा दयान्न देयं
त्विदमग्रताय । जितेन्द्रियाद्यैतदसंशयन्ते भवेत् प्रदेयं परमं नरेन्द्र
॥ ३७ ॥ कराल मा ते भयमस्तु किञ्चिद्विदितं श्रुतं ब्रह्म परं
त्वया । यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशोकमत्यन्तमनादिमध्यम्
॥ ३८ ॥ अगाधजन्मामरणश्च राजन् निरामय वीतमयं शिवश्च ।
समोक्ष मोक्षं त्यज वाद्य सर्वं ज्ञानस्य तस्वायमिदं विदित्वा ॥ ३९ ॥
अवाप्तमेतद्धि मया सनातनात् हिरण्यगर्भाद्भद्रतो नराधिप । प्रसाद्य
यत्रेण तमुग्रचेतसं समातनं ब्रह्म तयाद्य वै तदा ॥ ४० ॥ पृष्टस्त्वया
चाञ्छि यथा नरेन्द्र यथा मयेदं त्वयि शोक्तमद्य । तथावाप्तं
ब्रह्मणो मे नरेन्द्र महाज्ञानं मोक्षविदा परायणम् ॥ ४१ ॥

भौषण उवाच । एतदुक्तं परं ब्रह्म यज्जान्नांर्वर्तित पुन । पञ्च-
विंशो महाराज परमप्रिनिर्द्देशनात् ॥ ४२ ॥ पुनरावृत्तिमाप्नोति
परं ज्ञानमवाप्य च । नावबुध्यति तस्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरम् ॥ ४३ ॥
एतस्मिं श्रेयसकरं ज्ञानं ते परमं मया । कथितन्तस्त्वतस्तात श्रुत्वा
द्वाप्यतो नृप ॥ ४४ ॥ हिरण्यगर्भाद्विष्णा वशिष्ठेन महात्मना ।
वशिष्ठाद्विष्णातृत्वात्नारदोऽवाप्तवानिदम् ॥ ४५ ॥ नारदादिदितं

गच्छमेतद्ब्रह्म सनातनम् । मा शुच कौरवेन्द्र त्व श्रुत्वैतत् परम पदम्
 ॥ ४६ ॥ धेन चराचरे वित्ते भय तस्य न विद्यते । विद्यते तु भवं
 तस्य यो नैतदोत्ति पार्थिव ॥ ४७ ॥ अविज्ञानाच्च भूतात्मा पुन पुन-
 रुपाद्रवत् । प्रेय जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाकृते ॥ ४८ ॥ देव-
 लोक तथा तिथ्येद्ब्रह्मणुष्यमपि त्वागते । यदि शुष्यति कालेन तच्चा-
 दक्षानसागरात् ॥ ४९ ॥ अज्ञानसागरो घोरो शब्दोऽसाधुः प्रपद्यते ।
 अहन्यहनि मष्मन्ति यत्र भूताति भारत ॥ ५० ॥ यस्माद्गाभादस्यक्ता-
 दुत्तीर्णस्त्व सनातनात् । तस्मात्त विरजासैव वितमस्तस्य पार्थिव ५१ ॥

इति शान्तिपर्वणि सोऽक्षधर्मपर्वणि वशिष्ठकरालजनक
 सन्वादे अष्टाधिकविंशतीऽध्याय ॥ ३०८ ॥

११ भीष्म उवाच । शृगया विषरन् कश्चिद्विजने जनकात्मज ।
 वने दृष्टं विप्रेन्द्रमपि वशधर शृगो ॥ १ ॥ उपासीनमुपासीन
 प्रणम्य शिरसा मुनिम् । पथादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदम् ॥ २ ॥
 मगधन् किमिदं श्रेय प्रेत्य चापीर्ष वा भवेत् । पुरुषस्याधु वै देहे
 कामस्य वशवर्तिन ॥ ३ ॥ सत्कृत्य परिपृष्ट स सुमहात्मा महा-
 तपा । निजगाद् ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वच ॥ ४ ॥ ।

अपि उवाच । मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चिह्नं च वाञ्छामि ।
 भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवृत्तस्य यतन्द्रिय ॥ ५ ॥ धर्मो सता दित
 पुसा धर्मो वैवाशय सताम् । धर्मोऽस्माकास्त्वयस्तात् प्रहृष्टा चरा-
 चरा ॥ ६ ॥ स्वादुकासुकक्रामानां वैदृणां किं न गच्छामि । अधु
 पश्यन्ति दुर्बुद्धे प्रपात नानुपश्यामि ॥ ७ ॥ यथा ज्ञाने परिचयः
 कर्त्तव्यस्तत् फलायिमा । तथा धर्मे परिचयः कर्त्तव्यस्तत् फला-
 यिना ॥ ८ ॥ असता धर्मकामेन विशुद्धो कर्म दुष्करम् । सता तु
 धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ॥ ९ ॥ धने शान्त्यसुखाधारो ब्रह्मा

ब्राम्ह्यस्तत्रैव सः । शान्ते वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथो ॥ १० ॥
 मनोवाङ्मायिके धर्मं कुरु यदा समाहितः । निवृत्तो वा प्रवृत्तौ
 वा संप्रधान्यं शुभाशुभान् ॥ ११ ॥ नित्यं च वृद्ध दातव्यं साधुभ्य-
 क्षामसूयता । प्राञ्चितं व्रतश्रीवाभ्यां संतुक्तं देवकालयोः ॥ १२ ॥
 शुभेन विधिना लब्धमर्हायः प्रतिपादयेत् । क्रोधमुत्सृज्य दद्याच्च
 नामुतश्चन्न कीर्तयेत् ॥ १३ ॥ अन्त्येयसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्ज्ज्वि-
 स्थितः । योनिकर्मविशुद्धय पात्रं स्याद्देवान्द्विजः ॥ १४ ॥ सर्व-
 कृता वैकपत्नो च जात्या योनिरिदृश्यते । ऋद्ध्यजःसामगो विद्वान्
 षट्कर्मा पात्रमुच्यते ॥ १५ ॥ स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं प्रति नरं
 भवेत् । पात्रकर्मविशेषिण देवकालाववेद्य च ॥ १६ ॥ लीलयात्म-
 यथा गात्रात् प्रमृज्यात्तु रजः पुमान् । वृद्धयत्नेन च महत् पाप-
 निहरणन्तथा ॥ १७ ॥ विरक्तस्य यथा संन्यग्घृतं भवति भेषजम् ।
 तथा निरुतदीपस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः ॥ १८ ॥ भातसं सर्व-
 भूतेषु वर्तते वै शुभाशुभान् । अशुभेभ्यः सदाक्षिप्य शुभेष्वेवावतार-
 येत् ॥ १९ ॥ सर्वं सर्वेषां सर्वत्र क्रियमाणञ्च पूजयेत् । स्वधर्मं यत्र
 रागस्ते कामं धर्मं विधीयतान् ॥ २० ॥ अष्टतात्मन् घृतौ तिष्ठ
 दुर्बुद्धे बुद्धिमान् भव । अप्रशान्तः प्रशाम्य लेमप्राञ्जः प्राञ्जवत्सर
 ॥ २१ ॥ तेजसा यक्यते प्राप्तुमुपायः सद्यचारिणा । इह च प्रेत्य
 च अथर्क्षस्य मूलं घृतिः परा ॥ २२ ॥ राजर्षिरघृतिः स्वर्गात्
 पतितो हि महाभिषः । ययातिः शीणपुण्योऽपि घृत्या लोका-
 नवाप्तवान् ॥ २३ ॥ तपस्विनां धर्मवतां विदुषाङ्गीपसेवनात् ।
 प्राप्स्यसे त्रिपुलां बुद्धिं तथाः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २४ ॥
 भीष्म उवाच । स तु स्वभावसम्पन्नस्तत् शुक्ला मुनिमाप्रितम् ।
 विनिवर्त्तयः सतः कामार्हम् बुद्धिद्वकार च ॥ २५ ॥
 इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जनकानुयासने
 नवाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । धर्माधर्मविमुक्तं बत विमुक्तं सर्वसंशयात् ।
जन्ममृत्युविमुक्तञ्च विमुक्तं पुण्यपापयो ॥ १ ॥ वच्छिवं नित्यमभवत्
नित्यमक्षरमव्ययम् । शुचि नित्यमनावासं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥२॥
। भीम उवाच । अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
याज्ञवल्क्यस्य सन्वाट जनकस्य च भारत ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्य-
मपिश्रेष्ठं देवरातिर्महायथा । यप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्न-
विदाभ्वर ॥ ४ ॥

जनक उवाच । कतीन्द्रियाणि विप्रर्षी कति प्रकृतयः खृताः ।
किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किम् ॥ ५ ॥ प्रभवज्ञाप्यवक्ष्ये
कालसङ्गता तथैव च । वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र तदनुग्रहकाङ्क्षिण ॥६॥
अज्ञानात् परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधि । तद्वद शीतु-
मिच्छामि सर्वमेतद्सशयम् ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच । श्रूयतामवनीपाल वदितदनुपृच्छसि ।
योगान्ता परम ज्ञानं साङ्गानाञ्च विशेषत ॥ ८ ॥ न तवाविदितं
किञ्चिन्मान्तु जिज्ञासते भवान् । पृष्टेन चापि वक्तव्यमेव धर्मः
सनातन ॥ ९ ॥ अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराणापि षोडश ।
अथ सप्त तु व्यक्तानि प्राङ्गुरध्यात्मचिन्तका ॥ १० ॥ अव्यक्तञ्च
महान्तञ्च तथाहृद्धारमेव च । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च ।
पञ्चमम् ॥ ११ ॥ एता प्रकृतयस्त्वष्टी विकारानपि मे शृणु ।
श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमम् ॥ १२ ॥ शब्दः
स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । वाक् च हस्तौ च पादौ च
पायुर्महन्तथैव च ॥ १३ ॥ एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
बुद्धीन्द्रियाण्येतानि सविशेषाणि मैथिल ॥ १४ ॥ मन षोडशकं
प्राङ्गुरध्यात्मगतिचिन्तका । त्वष्टैवान्ये च विदासस्तस्त्वबुद्धिविधा-
रदा ॥ १५ ॥ अव्यक्ताञ्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव । प्रथमं
सर्गमित्येतद्दाङ्ग प्राधानिकं बुधा ॥ १६ ॥ महत्तथाप्यहृद्धार

उत्पन्नो हि नराधिप । द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्वर्णनकं श्रुतम्
 ॥ १७ ॥ अहङ्काराच्च सम्भूतं मनो भूतगुणात्मकम् । तृतीयं सर्गं
 इत्येव आहङ्कारिक उच्यते ॥ १८ ॥ मनमस्तु समुद्भूता महाभूता
 नराधिप । चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं विद्वि मे मतम् ॥ १९ ॥ अर्थः
 स्वयं च रूपं च रसो गन्धस्त्वयैव च । पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं
 भूतचिन्तका ॥ २० ॥ श्रोत्रं तक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणश्च
 पञ्चमम् । सषण्णं पष्ठमित्याहुर्वैद्विचिन्तात्मकं श्रुतम् ॥ २१ ॥ अथ -
 श्रोत्रेन्द्रियग्राममुत्पद्यति नराधिप । सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैन्द्रि-
 यकं श्रुतम् ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वं श्रोतस्तथा तिर्य्यगुत्पद्यति नराधिप ।
 अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदर्शनकं श्रुतम् ॥ २३ ॥ तिर्य्यक् श्रोतस्त्वधः
 श्रोत्रं उत्पद्यति नराधिप । नवमं सर्गमित्याहुरेतदर्शनकं श्रुतम्
 ॥ २४ ॥ एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप । चतुर्विंशति-
 कृतानि यथाश्रुतिनिर्द्देशनात् ॥ २५ ॥ अत ऊर्ध्वं महाराज गुण-
 श्रैतस्य तत्त्वत । महात्मभिरनुप्रोक्ता कालसङ्ख्या निबोध मे ॥ २६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्करजनक-

सम्वादे दशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

याज्ञवल्कर उवाच । अव्यक्तस्य नरत्रेष्ठ कालसङ्ख्या निबोध
 मे । पञ्चकल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहंरुच्यते ॥ १ ॥ रात्रिरेता-
 वती चास्य प्रतिबुद्धी नराधिप । सृजत्योपधिमेवाग्रे जीवनं सर्व-
 देहिनाम् ॥ २ ॥ ततो ब्रह्माणमसृजदिरण्यपारुडसमुद्भवम् । सा
 भूर्ति सर्वभूतानामित्वेवमनुशुश्रुम ॥ ३ ॥ स्रज्ज्वलरमुद्विद्याच्छे-
 दिष्काम्य च महामुनि । सन्दधे स मर्ही कृतस्त्रां दिवभूर्ध्वं प्रजा-
 पतिः ॥ ४ ॥ द्यावापृथिव्योरित्येव राजन् वेदेषु पठ्यते । तयोः
 सकलयोर्मध्ये आकाशमकरोत् प्रभु ॥ ५ ॥ एतस्यापि च सङ्ख्यानं
 वेदवेदान्तपारगै । ह्यमकल्पसहस्राणि पादोनान्यहंरुच्यते ॥ ६ ॥

रात्रिमेतावतीज्ञास्य प्राङ्गरेध्यात्मविन्तका । इजत्तश्चकारदधि-
 भूतं दिव्यात्मकं तथा ॥ ७ ॥ चतुरथापरान् पुत्रान् देहात् पूर्वं
 महादधि । ते वै पितृणां पितरं श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ८ ॥
 देवाः पितृणाञ्च सुता देवैर्लौकाः समाह्वता । चराचरा नरत्रेह
 इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ९ ॥ परमेष्ठी तदङ्कारः इजन् भूतानि पञ्चधा ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो, ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १० ॥ एतस्यापि
 निशामाङ्गस्तृतीयमिह कुर्वत । पञ्चकल्पसहस्राणि तावदेवाह-
 रुच्यते ॥ ११ ॥ शब्दं स्रग्भ्यं त्वपञ्च रसो गन्धस्तथैव च । एते
 विषेया राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ॥ १२ ॥ यैराविष्टानि भूतानि
 अहम्यहमि पार्थिव । अन्योऽन्यं सृष्टयन्त्येते अन्योऽन्यस्य हिते
 यताः ॥ १३ ॥ अन्योऽन्यमतिवर्तन्ते अन्योऽन्यसङ्गिनस्तथा । ते
 वध्यमाना अन्योऽन्यं गुणैर्हारिभिरव्यथैः । इहैव परिवर्तन्ते
 तिर्यग्योनिप्रवेदिनः ॥ १४ ॥ त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामह-
 रुच्यते । रात्रौरेतावती चैव मनस्य नराविप ॥ १५ ॥ मनश्चरति
 राजेन्द्र चारितं सर्वमिन्द्रियैः । न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवा-
 नुपश्यति ॥ १६ ॥ चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा ।
 मनसा व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १७ ॥ तथेन्द्रियाणि
 सर्वाणि पश्यन्तीत्यभिर्चक्षते । न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र
 पश्यति ॥ १८ ॥ मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् । तदि-
 न्द्रियेषूपरम मनस्युपरम भवेत् । एव मनः प्रधानानि इन्द्रियाणि
 प्रभावयित् ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणान्तु सर्वेषामोश्वरं मन उच्यते ।
 एतद्विद्यतिभूतानि सर्वाणीह महावशः ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्करजनक-

। अस्मादि एकादशाधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३११ ॥

याज्ञवल्कर उवाच । तस्मान्मोक्षसङ्ग्राह्यं कालसङ्ग्राह्यं तथैव

चं । मवा-प्रोक्तानुपूर्वेषु संहारमपि मे ऋषुः ॥ १ ॥ ब्रह्मा मं-
 हरेते जन्तून् ससर्ज च पुनः पुनः । अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्य-
 वासुर एव च ॥ २ ॥ अहःस्यमथो-बुद्धा निश्चिन्तप्रमनास्तथा ।
 सोदयामास भगवानव्यक्तोऽहङ्कृतं नरम् ॥ ३ ॥ ततः प्रतसह-
 संशुस्त्वक्तोनाभिचोदितः । कृत्वा हादप्रघातानेमादित्यो ज्वल-
 द्मिवत् ॥ ४ ॥ चतुर्विधं महीपाल निर्देहत्याशु तेजसा । अरा-
 युजाखड्गखेदजोऽस्त्रेष्व नराधिप ॥ ५ ॥ एतदुन्नेपमात्रेण विनष्टं
 स्थाणुजङ्गमम् । कूर्मप्रष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः ॥ ६ ॥
 जगद्गन्धामितद्रलः केवलां जगतीं ततः । अश्रमा बलिना क्षिप्र-
 मापूरयति सर्वथः ॥ ७ ॥ ततः कालान्निमासाद्य तदग्नौ याति
 सङ्कथम् । विनष्टेऽग्निसि राजेन्द्र जाज्वलत्यनलो महान् ॥ ८ ॥
 तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम् । उष्माणं सर्वभूतानां
 सप्तोच्चपमयाज्जसा ॥ ९ ॥ मच्चयांमास भगवान् वायुरष्टात्मको
 बली । विचरन्नमितप्राणस्त्रियगूहं मधस्तथा ॥ १० ॥ तमप्रति-
 बलं भीममाक्राय असतेऽत्मनो । आक्रायमप्यभिनन्दन्मनो असति
 चाधिकम् ॥ ११ ॥ मनो असति मूलात्मा सोऽहङ्कारः प्रजापतिः ।
 अहङ्कारं महानात्मा भूतमव्यभविष्यवित् ॥ १२ ॥ तमप्यनुपमात्मानं
 विश्वं यन्मुः प्रजापतिः । अग्निमा लक्षिमा प्राप्तिरीमानो ज्योति-
 रव्यथः ॥ १३ ॥ सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः सुतिमशोके सर्वमाहृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥ हृदये सर्वभूतानां
 पर्वणाङ्गुष्ठमात्रकः । अथ प्रसत्पन्नतो हि महात्मा विश्वमीश्वरः
 ॥ १५ ॥ ततः समभवत् सर्वमच्चयाव्ययमद्रणम् । भूतमव्यभवि-
 ष्याणां स्रष्टारममचन्तथा ॥ १६ ॥ एषोऽप्यथस्ते राजेन्द्र यथावत्
 समुदाहृतः । अथात्ममधिभूतञ्च अधिदेवञ्च अचूर्तान् ॥ १७ ॥

इति यान्तिपर्वसि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्करप्रजनकः

सम्वादे हादथाधिगतियंतीऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वायव्यात्मनि त्वाङ्गर्थात्तन्वासास्त्र-
 दर्शिन । गन्तव्यमधिभूतञ्च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १ ॥ पायु-
 रध्यात्ममित्याङ्ग्यथा तत्स्वार्थदर्शिन । विसर्गमधिभूतञ्च निव-
 स्तत्राधिदैवतम् ॥ २ ॥ उपस्थोऽध्यात्ममित्याङ्ग्यथा योगप्रदर्शिन ।
 अधिभूत तथानन्दो दैवतञ्च प्रजापति ॥ ३ ॥ हस्तावध्यात्ममित्याङ्ग-
 यथा सङ्ख्यानदर्शिन । कर्तव्यमधिभूतञ्च इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ४ ॥
 वागध्यात्ममितिप्राङ्ग्यथा योगनिदर्शिन । वक्तव्यमधिभूतन्तु वज्रि-
 स्तत्राधिदैवतम् ॥ ५ ॥ चक्षुरध्यात्ममित्याङ्ग्यथाश्रुतिनिदर्शिन ।
 रूपमत्राधिभूतन्तु सूर्य्यथाप्यधिदैवतम् ॥ ६ ॥ श्रोत्रमध्यात्ममितप्राङ्ग-
 यथाश्रुतिनिदर्शिन । शब्दस्तत्राधिभूतन्तु दिग्गस्तत्राधिदैवतम् ॥ ७ ॥
 जिह्वामध्यात्ममितप्राङ्ग्यथाश्रुतिनिदर्शिन । रस एवाधिभूतन्तु
 आपस्तत्राधिदैवतम् ॥ ८ ॥ घ्राणमध्यात्ममितप्राङ्ग्यथाश्रुतिनिदर्-
 शिन । गन्ध एवाधिभूतन्तु पृथिवी चाधिदैवतम् ॥ ९ ॥ जग-
 ध्यात्ममिति प्राङ्गस्तत्त्वबुद्धिविधारदा । स्वर्गमेवाधिभूतन्तु पवन-
 श्चाधिदैवतम् ॥ १० ॥ मनोऽध्यात्ममितिप्राङ्ग्यथाशास्त्रविधारदा ।
 मन्तव्यमधिभूतन्तु चन्द्रमाद्याधिदैवतम् ॥ ११ ॥ आह्वारिक-
 मध्यात्ममाङ्गस्तत्त्वनिदर्शिन । अभिमानोऽधिभूतन्तु बुद्धियात्राधि-
 दैवतम् ॥ १२ ॥ बुद्धिरध्यात्ममितप्राङ्ग्यथावदभिदर्शिन । बोधव्य-
 मधिभूतन्तु क्षेत्रज्ञाधिदैवतम् ॥ १३ ॥ एषा ते व्यक्तितो राजन्
 विभूतिरनुदर्शिता । आदौ मध्ये तथान्ते च यथातत्त्वेन तत्त्ववित्
 ॥ १४ ॥ प्रकृतिर्गुणान् विकृस्ते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया । क्रीडा-
 र्यन्तु महाराज मतमोऽथ सङ्क्षय ॥ १५ ॥ यथा दीपसहस्राणि
 दीपाभ्यन्तर्गं प्रकुर्वते । प्रकृतिस्तथा विकृस्ते पुरुषस्य गुणान्
 बहून् ॥ १६ ॥ सत्त्वमानन्द उद्रेक प्रीति प्राकाशमेव च । सुख
 शुद्धित्वमारोग्य सन्तोष अह्वानता ॥ १७ ॥ अकार्पण्यमसरश्च क्षमा
 धृतिरहिंसता । समता सतप्रमानृष्यं नार्हेव ह्यौरघापलम् ॥ १८ ॥

शौचमार्जवमात्रारमलौक्यं हृद्यसम्भ्रमः । इष्टानिष्टवियोगानां कृता-
नामविकल्पना ॥ १८ ॥ दानेन चात्मग्रहणमसृजत्त्वं परार्थता ।
सर्वभूतदया चैव सस्त्वस्यैते गुणाः श्रुताः ॥ २० ॥ रजोगुणानां
सङ्घातो रूपमैश्वर्यविग्रहे । अत्यागिल्लमकारणं सुखदुःखोप-
सेवनम् ॥ २१ ॥ परापवादिषु रतिर्विवादानाञ्च सेवनम् । अह-
कारमसत्कारचिन्ता वैरोपसेवनम् ॥ २२ ॥ परितापोऽभिहरणं
ज्ञानाग्नौऽनार्जवन्तथा । भेदः परुषता चैव कामः क्रोधो मद-
स्त्रया ॥ २३ ॥ दर्पो हेपोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः । ताम-
सानान्तु सङ्घातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् ॥ २४ ॥ मोहोऽप्रकाश-
स्तामिस्त्रमन्धतामिस्त्रसञ्चितम् । मरणद्वान्धतामिस्त्रं तामिस्त्रं क्रोध
उच्यते ॥ २५ ॥ तमसो लक्षणानीह मच्चणायमिरोचनम् । भोज-
नानामपर्याप्तिस्तथा पेयैश्चतुप्रता ॥ २६ ॥ गन्धवासो विद्यारेषु
ययनेश्वासनेषु च । दिवास्वप्नेऽतिवाटे च प्रमादेषु च वै रतिः ॥ २७ ॥
नृत्यवादिवगीतानामघानात् अह्मन्तता । हेपो धर्मविषेषाणा-
नेते वै तामसा गुणा ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्करजनक-
सम्यादे तयोदधाधिकविमतीध्यायः ॥ ३१३ ॥

याज्ञवल्कर उवाच । एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ।
इत्सुस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ १ ॥ अव्यक्तस्यो भग-
वान् यतधा च सद्सधा । यतधा सद्सधा चैव तथा यतसद्-
सधा । कौटिम्य करेत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ २ ॥ सात्त्विक-
स्योत्तमं स्थानं रासस्येह मध्यमम् । तामसन्ध्याधर्मं स्थानं प्राह-
रथात्मनिन्तका ॥ ३ ॥ क्षेत्रेनेह पुरुषेण गतिमूर्धामयाप्रयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेषाम्यधोगतिम् ॥ ४ ॥ दग्धनेषां तयागान्तु

सन्निपातञ्च तत्त्वतः । सत्त्वस्य रजसस्यैव तमसस्य शृणुष्व मे ॥ ५ ॥
 सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसस्यं तमस्तथा । तमसस्यं तथा सत्त्वं
 सत्त्वस्याव्यक्तमेव च ॥ ६ ॥ अव्यक्तः सत्त्वसंयुक्ती दिवलोकमवा-
 प्रयात् । रजःसत्त्वसमायुक्ती मानुष्येषु प्रपद्यते ॥ ७ ॥ रजस्तमोभ्यां
 संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते । राजसैस्तामसैः सत्त्वैर्युक्ती मानुष्य-
 नाप्रुचात् ॥ ८ ॥ पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाद्गमं हातनाम् ।
 आश्वत्थाव्ययसैवमक्षयज्ञामृतञ्च तत् ॥ ९ ॥ ज्ञानिनां संग्रवं श्रेष्ठं
 स्थानमब्रणमच्युतम् । अतीन्द्रियमवीजञ्च जन्ममृत्युतमोनुदम् ॥ १० ॥
 अव्यक्तस्थं परं यत्तत् पृष्टस्तेऽहं नराधिप । स एव प्रकृतिस्थो हि
 तत्स्य द्रव्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अचेतना चैवमतां प्रकृतिश्चापि पार्थिव ।
 एतेनाधिष्ठिता चैव सृजते संहरत्यपि ॥ १२ ॥

जनक उवाच । अनादिनिधनावेतावुभावेव महामते । अमूर्ति-
 मन्तावचलावप्रकम्पग्रुणागुणौ ॥ १३ ॥ अग्राद्याहृषिमादूर्ल कथ-
 मेको ह्यचेतनः । चेतनावांस्तथा चैकः क्षीरञ्च इति भाषितः ॥ १४ ॥
 त्वं हि विप्रेन्द्र कार्त्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे । सांकल्यं मोक्ष-
 धर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ अस्तित्वं केवलत्वं च विना-
 भावन्तथैव च । दैवतानि च मे ब्रूहि दिहं यान्याञ्चितानि वै
 ॥ १६ ॥ तथैवोत्क्रमिणः स्थानं दिहिनो वै विपद्यतः । कालेन
 यहि प्राप्नोति स्थानं तत् प्रब्रवीहि मे ॥ १७ ॥ साङ्ख्यज्ञानञ्च
 तत्त्वेन पृथग्योगन्तथैव च । अदृष्टानि च तत्त्वानि वक्तुमर्हसि
 सत्तम । विहितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि साङ्ख्यवस्त्रजनक-
 संवादे चतुर्दशोऽधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

याश्च वल्कर उवाच । न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विधा-
 म्यते । गुणवांश्याप्यगुणवान् यथातत्त्वं निबोध मे ॥ १ ॥ गुणैश्च
 गुणजानेव निर्गुणद्यागुणस्तथा । प्राङ्गरेव महात्मानो मुनयस्तत्त्व-
 दर्शिनः ॥ २ ॥ गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणान्नैवातिवर्त्तते । उपयुङ्क्ते
 च तानेव स चैवाश्रु स्वभावतः ॥ ३ ॥ अव्यक्तस्तु न जानीते
 पुरुषो अस्वभावतः । न मत्त परमोऽस्मीति नित्यमेवाभिमन्यते
 ॥ ४ ॥ अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम् । नित्यत्वाच्चाक्षर-
 त्वाच्च चरत्वान्न तदन्यथा ॥ ५ ॥ यदप्रानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः
 पुनः । यदात्मानं न जानीते तदात्मापि न भुङ्घते ॥ ६ ॥ कर्तृ-
 त्वाच्चापितत्त्वानां तत्त्वधर्मा तयोच्यते । कर्तृत्वाच्चापि सर्गाणां
 सर्गधर्मा तयोच्यते ॥ ७ ॥ कर्तृत्वाच्चापि योगानां योगधर्मा तयो-
 च्यते । कर्तृत्वात् प्रकृतीनाञ्च तथा प्रकृतिधर्मिता ॥ ८ ॥ कर्तृत्वा-
 च्चापि बीजानां बीजधर्मा तयोच्यते । गुणानां प्रसवत्वाच्च प्रलय-
 त्वात्तथैव च ॥ ९ ॥ उपेक्ष्यत्वादनन्यत्वादभिमानाच्च केवलम् ।
 मन्यन्ते यतय सिद्धा अध्यात्मज्ञा गतश्चरा ॥ १० ॥ अनित्यं नित्य-
 मव्यक्तं व्यक्तमेतद्दि श्रुयम् । अव्यक्तैकत्वमित्याङ्गर्नानात्वं पुरुषा-
 स्तथा । सर्वभूतदयावन्त केवलं ज्ञानमास्थिता ॥ ११ ॥ अन्यः
 स पुरुषोऽव्यक्तस्वध्रुवो ध्रुवसंश्रय । यथा गुञ्ज इषीकाणां
 तथैवैतद्दि जायते ॥ १२ ॥ अन्यश्च मयकं विद्यादन्यसोऽदुस्वरन्तथा ।
 न सोऽदुस्वरसंयोगैर्मयकस्तत्र लिप्यते ॥ १३ ॥ अन्य एव तथा
 मन्त्र्यस्तदन्यदुद्दक शृतम् । न सोऽदकन्य स्वर्गेन मत्तस्यो लिप्यति
 सर्वथ ॥ १४ ॥ अन्योऽग्निहस्ताप्यन्या नित्यमेवमवेदि भो ।
 न सोऽपलिप्यते सोऽग्निहस्तासंश्रयनेन ॥ १५ ॥ पुष्करन्तुन्य देवाय
 तथान्यदुद्दक शृतम् । न सोऽदकन्य स्वर्गेन लिप्यते तत्र पुष्करम्
 ॥ १६ ॥ एतेषां सद्यसासञ्च निवासस्यैव नित्यथ । याथातथ्येन
 पश्यन्ति न नित्यं प्राङ्गरे जना ॥ १७ ॥ ये तस्यथैव पश्यन्ति न

मय्यक्तेषु दृशेत् ॥ ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः
 ॥ १८ ॥ साङ्ख्यदर्शनमेतत्ते परिमङ्गलानुत्तमम् । एवं हि परि-
 मङ्गलाय साङ्ख्या किञ्चलता गता ॥ १९ ॥ ये अन्ये तत्त्वकुम्भजा
 स्तेषामेव निदर्शनम् । अतः परं प्रवृत्त्यानि योगानामनुदर्शनम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्करजनक-
 गम्यादेः पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

याज्ञवल्कर उवाच । साङ्ख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं
 निबोध मे । यथान्यतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ १ ॥ नास्ति
 साङ्ख्यममं ज्ञानं नास्ति योगममं बलम् । तावुभावेकपथ्यौ च
 उभावनिधनौ भूतौ ॥ २ ॥ पृथक् पृथक् प्रपश्यन्ति योऽप्यबुद्धिरता-
 नरा । वयन्तु राजन् पश्याम एकमेव तु निययात् ॥ ३ ॥ यदेवं
 योगा पश्यन्ति तत् साङ्ख्यैरपि दृश्यते । एक साङ्ख्यस्य योगस्य च
 पश्यति च तत्त्ववित् ॥ ४ ॥ रुद्रप्रधानानपरां विधिं योगानरि-
 न्दम । तेनैव धाय देहेन विचरन्ति दिशो दृश ॥ ५ ॥ यावहि
 प्रलयस्तात सूक्ष्मोणाष्टगुणेन च । योगेन लोकान् विचरन् सर्ष-
 संन्यस्य चानघ ॥ ६ ॥ वेदिषु चाष्टगुणिन योगमाङ्गमनीषिण ।
 सूक्ष्ममष्टगुणं प्राङ्मूर्तिर नृपसत्तम ॥ ७ ॥ द्विगुणं योगकृत्यन्तु
 योगानां प्राङ्मूर्तिमम् । सगुणं निर्गुणञ्चैव यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८ ॥
 धारणञ्चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव । एकाग्रता च मनसः
 प्राणायामस्तथैव च ॥ ९ ॥ प्राणायामो हि सगुणो निर्गुण धार-
 येन्नन । यद्यदृश्यति मुञ्चन् वै प्राणान्मैथिलसत्तम । वाताधिक्यं
 भवत्येव तस्मात्तन्न समाधरेत् ॥ १० ॥ निश्वासा प्रथमे धाम्ने
 धीदनाद्वाद्वात्सुता । मध्ये स्वप्नात् परे धाम्ने हाद्वाद्वात्सुता
 ॥ ११ ॥ तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना । आत्मारामेण

बुद्धेन योक्तव्योऽत्मा न संशयः ॥ १२ ॥ पञ्चानामिन्द्रियाणान्तु
 दीपानाच्चिद्य पञ्चधा । शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धन्तथैव च
 ॥ १३ ॥ प्रतिमानपवर्गञ्च प्रतिसंहृत्य मैथिल । इन्द्रियग्राममखिलं
 मनस्यमिनिवेश्य च ॥ १४ ॥ मनस्तथैवाहहारे प्रतिष्ठाप्य नरा-
 धियः । अहहारेन्तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ॥ १५ ॥ एवं हि
 परिसङ्ग्राह्य ततो ध्यायन्ति केवलम् । * विरजस्कमल नित्यमनस्तं
 शुद्धमद्रणम् ॥ १६ ॥ तस््युपं पुरुषं नित्यमभेद्यमजरामरम् । आश्र-
 तश्चाव्ययश्चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥ १७ ॥ युक्तस्य तु महाराज
 लक्षणान्युपधारय । लक्षणन्तु प्रसादन्य यथा वृषं सुखं स्वपेत्
 ॥ १८ ॥ निवाते तु यथा दीपो ज्वलेत् स्नेहसमन्वितः । निख-
 लोद्दिग्दस्तदुक्तमाङ्गमनीषिण ॥ १९ ॥ पापाण इव मेघीत्यै-
 यथा विन्दुमिराहृत । नालञ्जालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम्
 ॥ २० ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गातवादिभिः । क्रियमाणैर्न
 कम्पेत युक्तस्यैतन्निद्रयेनम् ॥ २१ ॥ तैलपात्रं यथा पूषं कराभ्यां
 शङ्खं पूरुषः । सोपानमाकृद्देहीतस्तर्ज्ज्वमानोऽधिपाणिभिः ॥ २२ ॥
 संयतात्मा भयात्तेर्षा न पात्राद्दिन्दुमुत्सृजेत् । तथैवोत्तरमागम्य
 एकाग्रमनसस्तथा ॥ २३ ॥ स्थिरत्वादिन्द्रियाणान्तु नियमत्वा-
 त्तथैव च । एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपलक्षयित ॥ २४ ॥ स्व
 युक्तः पश्यते ब्रह्म यत्तत् परममव्ययम् । महतस्तमसी मध्ये स्थितं
 ज्वलनसन्निभम् ॥ २५ ॥ एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाधि-
 कम् । कालेन महता राजम् श्रुतिरेषा सनातनो ॥ २६ ॥ एतद्वि
 योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् । विज्ञाय तद्वि मन्यन्ते इत-
 हृत्या मनीषिणः ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनक-
 उवाच षोडशोऽधिकविंशत्योऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

याश्चवल्क्य उवाच । तथैवोत्क्रममाणन्तु शृणुष्व्वावहितो नृप ।
 पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णव स्थानमुच्चते ॥ १ ॥ जङ्घाभ्यान्तु वसन्
 देवानापुयादिति न श्यतम् । जानुभ्याञ्च महाभागान् साध्या
 न्देवानवाप्नुयात् ॥ २ ॥ पायुनोत्क्रममाणन्तु मैत्र स्थानमवाप्नुयात् ।
 पृथिवी जघनेनाथ ऊरुभ्याञ्च प्रजापतिम् ॥ ३ ॥ पार्श्व्वाभ्या मरुतो
 देवान्नासाभ्यामिन्दुमेव च । वाङ्गभ्यामिन्द्रमेवाङ्गररसा रुद्रमेव
 च ॥ ४ ॥ ग्रीवायान्तु मुनिश्रेष्ठ नरमाप्नोत्यनुत्तमम् । विश्वेदेवा
 न्मुखेनाथ दिश योत्रेण चाप्नुयात् ॥ ५ ॥ घ्राणेन गन्धवद्दन नेत्रा
 भ्यामग्निमेव च । भ्रूभ्याञ्चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनथ ॥ ६ ॥
 ब्रह्माणमाप्नोति विभु मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा । एतान्युत्क्रमण- १
 स्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ॥ ७ ॥ अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहि
 तानि मनीषिभि । सम्वत्सरवियोगस्य सम्भवन्ति शरीरिण ॥ ८ ॥
 श्रोऽसम्बतीं न पश्येन दृष्टपूर्वा कदाचन । तथैव ध्रुवामत्याङ्ग-
 पूर्णन्दु दीपमेव च । खण्डाभास दक्षिणतस्तोऽपि सम्वत्सरायुष-
 ॥ ९ ॥ परचक्षपि चात्मान ये न पश्यन्ति पार्थिव । आत्मच्छाया-
 कृतौभूत तेऽपि सम्वत्सरायुष ॥ १० ॥ अतिद्यतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा
 चाद्युतिस्तथा । प्रकृतेर्विक्रियापत्ति पण्णासान्मृत्युलक्षणम् ॥ ११ ॥
 देवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते । कृष्याश्यावच्छविच्छाय
 पण्णासान्मृत्युलक्षणम् ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वनाभेर्यथा चक्र छिद्र सोम
 प्रपश्यति । तथैव च सहस्राशु सप्तरात्रेण मृत्युप्रभाक् ॥ १३ ॥
 श्वगन्धसुपाघ्नाति सुरभि प्राप्य यो नर । देवतायतनस्थस्तु सप्त
 रात्रेण मृत्युप्रभाक् ॥ १४ ॥ कर्ष्णनासावनमन दन्तदृष्टिविरागिता ।
 सञ्जालोपो निरुपल सद्यो मृत्युगानदर्शनम् ॥ १५ ॥ अकृष्णश्च
 स्रवेद्यस्य धाममच्चि नराधिप । मूर्द्धतो वोत्पतेद्भूम सद्यो मृत्यु
 निदर्शनम् ॥ १६ ॥ एतावान्ति लरिष्टानि विदित्वा मानवोऽत्मवान् ।
 निमि चाहनि चात्मान योजयेत् परमात्मनि ॥ १७ ॥ प्रतीक्षमाण

स्तत्कालं यत्कालं प्रेता भवेत् । अयास्य नेष्टं मरणं स्यात्-
मिच्छेद्दिमां क्रिधाम् ॥ १८ ॥ सर्वगन्धात्रसायैव धारयेत् नरा-
धिप । तथा हि मृतुं जयति तत्परेणान्तरात्मना ॥ १९ ॥
संसाङ्गधारणञ्चैव विदितात्मा नरर्षभ । जयेच्च मृतुं योगिन
तत्परेणान्तरात्मना ॥ २० ॥ गच्छेत् प्राप्याद्यं कृत्स्नमजन्म शिव-
मव्ययम् । शान्तं स्थानमचलं दुष्प्रापंमकृतात्मभिः ॥ २१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्करजनक-
सम्वादे सप्तदशाधिकतृयतीऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

। याज्ञवल्कर उवाच । अव्यक्तस्य परं यत्तत् पृष्टस्तेऽहं नरा-
धिप । परं गुह्यनिर्म प्रश्नं शृणुश्चावहितो नृप ॥ १ ॥ यथार्थेणैव
विधिना चरतावनतेन च । भयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिला-
धिप ॥ २ ॥ महता तपसा देवस्तपिष्यु सेवितो मया । प्रीतेन
चाहं विभुना सुख्येणोक्तस्तथानघ ॥ ३ ॥ वरं वृणीष्व विप्रर्षे वदितुं
ते सुदुर्लभम् । तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥ ४ ॥
ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः । यजूंषि नोपयुक्तानि
क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५ ॥ ततो मां भगवानाहं वितरिष्यामि
ते हिज । सरस्वतीहं वाग्भूता शरीरन्ते प्रवेच्यति ॥ ६ ॥ ततो
मामाह भगवानास्यं त्वं विवृतं कुरु । विवृतञ्च ततो मेऽस्यं प्रविष्टा
च सरस्वती ॥ ७ ॥ ततो विदद्यमानोऽहं प्रविष्टोऽश्वस्तदानघ ।
अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ ततो विदद्यमानं
मामुवाच भगवान्नेविः । मुञ्चते सद्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यति
॥ ९ ॥ शीतीभूतञ्च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः । प्रतिष्ठास्यति
ते वेदः सलिलः सोत्तरो हिज ॥ १० ॥ कृत्स्नं यतपथञ्चैव प्रणे-
ष्यसि हिजर्षभ । तस्यान्ते चापुनर्मावे बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ ११ ॥

प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत् साङ्गप्रयोगेप्सितं पदम् । एतावदुक्ता-
 भगवानस्तमेवाभ्यवर्त्तत ॥ १२ ॥ ततोऽनुव्याहृतं श्रुत्वा गते देवे-
 विभावसौ । गृहमागत्य संहृष्टोऽचिन्तयं वै सरस्वतीम् ॥ १३ ॥
 ततः प्रवृत्तातिशुभा स्वरव्यञ्जनभूपिता । श्रीकारमाहितः कृत्वा
 मम देवी सरस्वती ॥ १४ ॥ ततोऽहमर्थं विधिवत् सरस्वत्यै-
 न्यवेदयम् । तपताश्च वरिष्ठाश्च निपण्यस्तत्परायणः ॥ १५ ॥ ततः
 शतपथं कृतस्त्वं सरहस्यं ससंग्रहम् । ध्रुवे सपरिशेषञ्च हर्षेण
 परमेण ह ॥ १६ ॥ कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् ।
 विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ ततः सशिष्येण
 मया सूर्येणैव गभस्तिभिः । व्यस्तो यज्ञो महाराज पितुस्तव
 महात्मनः ॥ १८ ॥ मिप्रतो देवलस्यापि ततोऽर्धं कृतवानहम् ।
 स्ववेददक्षिणायार्थं विमर्दं मातुलेन ह ॥ १९ ॥ समन्तुनाथ मैलेन
 तथा जैमिनिना च वै । पित्रा ते सतिभिर्यैव ततोऽहमनुमानितः
 ॥ २० ॥ दश पञ्च च प्राप्तानि यजुष्यकर्त्तव्यानि च । तथैव रोम-
 हर्षेण पुराणमवधारितम् ॥ २१ ॥ वीजमेतत् पुरस्कृत्य देवीञ्चैव
 सरस्वतीम् । सूर्येत्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ॥ २२ ॥
 कर्त्तुं शतपथञ्चेदमपूर्वञ्च कृतं मया । यथाभिलषितं मार्गं तथा
 तच्चोपपादितम् ॥ २३ ॥ शिष्याणामखिल कृतस्त्वननुज्ञातं ससं-
 ग्रहम् । सर्वे च शिष्याः शुषयो गताः परमहृदिताः ॥ २४ ॥
 आखाः पञ्चदशेमास्तु विद्या भास्करदेहिता । प्रतिष्ठाप्य यथाकामं
 वेद्यं तदनुचिन्तयन् ॥ २५ ॥ किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किञ्च वेद्यमनु-
 त्तमम् । चिन्तयंस्तत्र चागत्य गन्धर्वी मामपृच्छत ॥ २६ ॥ विश्वा-
 वसुस्ततो राजन् वेदान्तज्ञानकोविदः । त्रतुविंशततोऽपृच्छत्
 प्रश्नान् वेदस्य पार्थिव ॥ २७ ॥ पञ्चविंशतिर्न प्रश्नं पप्रच्छान्वीचिकीं
 तदा । विश्वाविश्वं तथाश्वाश्व मित्रं वरुणमेव च ॥ २८ ॥ शानं
 श्रेयं तथाज्ञो शः कस्तपा शतपास्तथा । सूर्यादः सूर्ये इति च

विद्याविद्ये तथैव च ॥ २९ ॥ विद्याविद्यन्तथा राजन्नचलं चलमेव
 च । अपूर्वमक्षयं क्षयमेतत् प्रश्नमनुत्तमम् ॥ ३० ॥ अथोक्तञ्च
 महाराज राजा गन्धर्वसत्तमः । पृष्टवाननुपूर्वेण प्रश्नमर्थवदुत्तमम्
 ॥ ३१ ॥ मुहूर्त्तमुद्यतां तावत् यावदेवं विचिन्तये । वाङ्मित्येव
 कृत्वा च तृणीं गन्धर्वं आस्थितः ॥ ३२ ॥ ततोऽनुचिन्तयमहं भूयो
 देवीं सरस्वतीम् । मनसा स च मे प्रश्नो दधो हृतमिवोद्धृतम्
 ॥ ३३ ॥ तत्रोपनिपदञ्चैव परिशील्य पार्थिव । मथामि मनसा
 तात दृष्ट्वा चान्वीचिकीं पराम् ॥ ३४ ॥ चतुर्थी राजभाटू ल
 विद्यैषां साम्परायिकी । उदीरता मया तुभ्यं पञ्चविंशदधिष्ठिता
 ॥ ३५ ॥ अथोक्तस्तु मया राजन् राजा विश्वावसुस्तदा । श्रूयतां
 यद्भवानस्मान् प्रश्नं संपृष्टवानिह ॥ ३६ ॥ विश्वाविश्वेति यदिदं
 गन्धर्वेन्द्रानुपृच्छसि । विश्वाव्यक्तं परं विद्यात् भूतभव्यभयङ्करम्
 ॥ ३७ ॥ त्रिगुणं गुणकर्तृत्वात् विश्वोऽन्यो निष्कलस्तथा । अश्व-
 स्तथैव मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३८ ॥ अव्यक्तं प्रकृतिं, प्राङ्गः
 पुरुषेति च निर्गुणम् । तथैव मित्रं पुरुषं वासुणं प्रकृतिन्तथा ॥ ३९ ॥
 ज्ञानन्तु प्रकृतिं प्राङ्गर्चयं निष्कलमेव च । अक्षयं क्षयं पुरुषस्तस्मा-
 न्निष्कल उच्यते ॥ ४० ॥ कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष
 उच्यते । तपास्तु प्रकृतिं प्राङ्गरतपा निष्कलः स्मृतः ॥ ४१ ॥ तथै-
 वावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ॥ ४२ ॥ चलाचलमिति प्रोक्तं
 त्वया तदपि मे शृणु । चलान्तु प्रकृतिं प्राङ्गः कारणं क्षयसर्गयोः ।
 आक्षेपसर्गयोः कर्त्ता नियमः पुरुषः स्मृतः ॥ ४३ ॥ तथैव वेद्य-
 मव्यक्तमवेद्यः पुरुषस्तथा । अज्ञातुभौ ध्रुवौ चैव अक्षयौ चाप्युभा-
 यपि ॥ ४४ ॥ अज्ञो नित्यातुभौ प्राङ्गरध्यात्मगतिनिययात् ॥ ४५ ॥
 अक्षयत्वात् प्रजनने अजमत्राङ्गरव्ययम् । अक्षयं पुरुषं प्राङ्गः क्षयो
 क्षयस्य न विद्यते ॥ ४६ ॥ गुणक्षयत्वात् प्रकृतिः कर्त्तृत्वाद्क्षयं बुधाः ।
 एषा तेऽन्वीचिकी विश्वा चतुर्थी साम्परायिकी ॥ ४७ ॥ विद्यो-

मेन धर्मं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि । एकान्तदर्शना वेत्ता सर्व
 विश्वावसो मृता ॥ ४८ ॥ जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यत
 ख्यता । वेदायं धी न जानन्ति वेद्य गन्धवसत्तम ॥ ४९ ॥ साङ्गो-
 पाङ्गानपि यदि यथ वेदानधीयते । वेदवेद्य न जानीते वेद-
 मारवहो हि स ॥ ५० ॥ यो घृतार्थी खरीक्षीर मथेहन्मर्व-
 सत्तम । विष्ठा तत्रानुपश्येत न मण्ड न च वै घृतम् ॥ ५१ ॥ तथा
 वेद्यमवेद्यञ्च वेदविद्यो न विन्दति । स केवल मूढमतिर्ज्ञानभार-
 वह मृत ॥ ५२ ॥ द्रष्टव्यो नित्यमेवैतो तत्परेणान्तरात्मना ।
 यथाच्य जगन्निधने न भवेता पुन पुन ॥ ५३ ॥ अजस्रं जग-
 निधन चिन्तयित्वा त्रयीमिमाम् । परित्यज्यु च्छयमिह अक्षय
 धर्ममास्थित ॥ ५४ ॥ यदानुपश्यतऽत्यन्तमहान्यहनि काश्यप । तथा
 च केवलीभूत पञ्चविभ्रमनुपश्यति ॥ ५५ ॥ अन्यथ याश्चरताऽव्यक्त-
 स्तथान्य पञ्चविभ्रक । तस्य हावनुपश्येता, तमेकमिति । साधव,
 ॥ ५६ ॥ ते नैतन्नामिनन्दन्ति पञ्चविभ्रकमच्युतम् । जगन्मनुभयो-
 हेमा साङ्गप्राय परमैपिण ॥ ५७ ॥

विश्वावसुरुवाच । पञ्चविभ्र यदेतत्ते प्रोक्त ब्राह्मणसत्तम ।
 तथा तन्न तथा वेति तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ५८ ॥ जैगिपव्यस्यासि-
 तस्य दिवलक्ष मया श्रुतम् । पराभरस्य विप्रर्षिर्वापिंगख म्यधीमत
 ॥ ५९ ॥ भृगो पञ्चभिखलस्यास्य कपिलस्य शुक्रस्य च । गौतम-
 स्याष्टिपिणस्य गर्गस्य च महात्मन ॥ ६० ॥ नारदस्यासुरेश्वर
 पुलस्त्यस्य च धीमत । अनतकुमारस्य तत शुक्रस्य च महात्मन
 ॥ ६१ ॥ कश्यपस्य पितृयैव पूर्मेव मया श्रुतम् । तदनन्तरञ्च
 रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमत ॥ ६२ ॥ दैवतेभ्य पितृभ्यश्च दैतेविभ्य
 स्ततस्तत । प्राप्तमेतन्मया कृतस्त वेद्य नित्यं वदन्त्युत ॥ ६३ ॥
 तस्मात्तै भवद्दुष्टा योतुमिच्छानि ब्राह्मण । भवान् प्रवह
 यास्याणा प्रगल्भप्रातिबुद्धिमान् ॥ ६४ ॥ न तथाविदित किञ्चि-

इवान् श्रुतिनिधि स्मृत । कथ्यते देवलोकै च पितृलोकै च
 ब्राह्मण ॥ ६५ ॥ ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षय । पतिश्च
 तपता पशुदादित्यस्तत्र भाषिता ॥ ६६ ॥ साङ्ख्यज्ञानन्तु या ब्रह्म-
 ज्ञानाप्त कृतस्त्वमेव च । तथैव योगशास्त्रञ्च याश्चवल्क्य विशेषत
 ॥ ६७ ॥ नि सन्दिग्ध प्रबुद्धस्त्व बुध्यमानश्चराचरम् । आतुमिच्छामि
 तद्ब्रह्मज्ञानं वृत्त मण्डमय यथा ॥ ६८ ॥ *

याश्चवल्क्य उवाच । कृतस्त्वधारिणमेव त्वा मन्ये गन्धर्वसत्तम ।
 किञ्चासथै च मा राजस्तन्नविबोध यथाश्रुतम् ॥ ६९ ॥ अबुध्यमानां
 प्रकृति बुध्यते पञ्चविंशक । न तु बुध्यति गन्धर्वं प्रकृति पञ्चवि-
 षकम् ॥ ७० ॥ इनेन प्रतिबोधेन प्रवान प्रवदन्ति ततः । साङ्ख्य
 योगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदग्मनात् ॥ ७१ ॥ पश्यस्तथैव चापश्यन्
 पश्यत्यन्य सदानघ । पङ्क्विंश पञ्चविंशच्च चतुर्विंशच्च पश्यति ॥ ७२ ॥
 न तु पश्यति पश्यस्तु यथैनमनुपश्यति । पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्यो-
 ऽस्ति परतो मम ॥ ७३ ॥ न चतुर्विंशको ग्राह्यो मनुजैर्ज्ञान-
 दर्शिभिः । मतस्ययोदक्रमन्येति प्रवर्त्तत प्रवर्त्तनात् ॥ ७४ ॥ यथैव
 बुध्यते मतस्यस्तथैपोऽप्यनुबुध्यते । सस्तेह सहवासाच्च साभि-
 ज्ञानाश्च नित्यथ ॥ ७५ ॥ स निमज्जति कालस्य यदैकत्वं न बुध्यते ।
 एवमज्जति हि कालस्य मनलेनाभिसद्वृत ॥ ७६ ॥ यदा तु मन्यते-
 ऽन्योऽहमन्य एव इति द्विज । तदा स केवलीभूत पङ्क्विंशमनु-
 पश्यति ॥ ७७ ॥ अन्यथ राजन्यवरस्तथान्य पञ्चविंशक । तत-
 स्थानावानुपश्यन्ति एक एवेति साधव ॥ ७८ ॥ तेनैतन्नाभिन्दन्ति
 पञ्चविंशकमश्रुतम् । जन्ममृत्युप्रमयाद्भोता योगा साङ्ख्यस्य काश्यप
 ॥ ७९ ॥ पङ्क्विंशमनुपश्यन्त शुचयस्ततपरायणा । वदा स
 केवलीभूत पङ्क्विंशमनुपश्यति ॥ ८० ॥ तदा स सर्वविद्दिदाश्च
 पुनर्जन्म विन्दति । एवमप्रतिबुद्धय बुध्यमानय तेऽनघ ॥ ८१ ॥
 सुखोक्तो यस्मात्तस्य मया श्रुतिनिदग्मनात् । पश्यापश्य दो न

पश्येत्तं क्षेम्यं तस्त्वञ्च काश्यप । केवलाकेवलश्चाद्यं पञ्चविधं परञ्च
यत ॥ ८२ ॥

विश्वावसुर्वाच । तद्यं शुभश्चैतदुक्तं त्वया विभो सम्यक्
क्षेम्यं देवताय यथावत । स्वस्वक्षयं भवतयास्तु नित्यं बुद्ध्या
सदा बुद्धियुक्तं मनस्ते ॥ ८३ ॥

याज्ञवल्कर उवाच । एवमुक्त्वा सप्रयातो दिव स विभ्राजन्
वै श्रीमता दर्शनेन । दृष्ट्वा तुष्ट्या परयाभिनन्द्य प्रदक्षिणं मम
कृत्वा महात्मा ॥ ८४ ॥ ब्रह्मादीनां खेचराणां क्षिती च ये शार्ङ्गे
स्तातः सवसन्ते नरेन्द्र । तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन् वै सम्यक् क्षेम्यं
ये पथ सञ्चिता वै ॥ ८५ ॥ साङ्ग्या सर्वे साङ्ग्यधर्मं रताश्च तद-
द्योगा योगधर्मं रताश्च । ये धार्यन्ते मोक्षकामा मनुष्यास्तेषामेत-
द्दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ॥ ८६ ॥ ज्ञानाभ्युच्चो जायते राजसिंह नास्त्र-
ज्ञानाद्देवमाहुर्नरेन्द्र । तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं येनात्मानं
मोक्षयेज्जन्ममृत्यो ॥ ८७ ॥ प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियादा
वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् । अज्ञातव्यं अज्ञानेन नित्यं
अज्ञिनं जन्ममृत्युं विप्रैताम् ॥ ८८ ॥ सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च
सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म । तच्च भास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि
सर्वे विश्वं ब्रह्म चैतत् समस्तम् ॥ ८९ ॥ ब्रह्मास्वतो ब्राह्मणा
सप्रसूता वाङ्मया वै क्षत्रिया सप्रसूता । नाभ्या वैश्या पादत-
थापि शूद्रा सर्वे वर्णा नान्यथा विदितव्या ॥ ९० ॥ अज्ञानत-
कर्मयोनिं भजन्ते ता ता राजस्ते यथा यान्त्वभावम् । तथा वर्णा
ज्ञानक्षीना पतन्ते घोरादज्ञानात् प्राकृतं योनिजालम् ॥ ९१ ॥
तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते । तस्यौ
ब्रह्मा तस्मिन्वायापरो यस्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्नरेन्द्र ॥ ९२ ॥
यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं याथातथ्यं तद्विद्योक्तं भवत्व । राजन्
पञ्चसैतदर्थस्य पारं सम्यक् प्रोक्तं स्वस्ति ते त्वस्तु नित्यम् ॥ ९३ ॥

भीष्म उवाच । स एवमनुशास्त्रस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ८४ ॥ गते मुनिवरे
 तस्मिन् कृते चापि प्रदक्षिणम् । दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्ष-
 वित् ॥ ८५ ॥ गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यन्तु तथैव च । रत्ना-
 ष्चलिमथैकञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ८६ ॥ विदेहरान्पञ्च तदा
 प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै । अतिधर्ममुपासद्याप्यवसन्मिथिलाधिप ॥ ८७ ॥
 साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रञ्च कृतस्तपः । धर्माधर्मञ्च राजेन्द्र
 प्राकृतं परिगर्हयन् ॥ ८८ ॥ अनन्त इति कृत्वा स नित्यं केवल-
 मास्थितः । धर्माधर्मौ पुरुषपापे सत्यासतेषु तथैव च ॥ ८९ ॥
 जन्ममृत्यु च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् ॥ ९० ॥ व्यक्ताव्यक्तस्य
 कर्मदमिति नित्यं नराधिप । पश्यन्ति योगा साङ्ख्यश्च स्वशास्त्र-
 कृतलक्षणा ॥ ९१ ॥ इष्टानिष्टविमुक्तं हि तस्थौ ब्रह्म परात्-
 परम् । नित्यं तदाद्भविहासं शुचिं तस्मात् शुचिर्भूष ॥ ९२ ॥
 दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते । ददाति च नरयेष्ट प्रति-
 षट्कृति यच्च च ॥ ९३ ॥ ददात्यव्यक्तं इत्येतत् प्रतिषट्कृति यच्च
 वै । आत्मा ह्येवात्मनो ह्यैक कोऽन्यस्तस्मात् परो भवेत् । एवं
 मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय ॥ ९४ ॥ यस्याव्यक्तं न विदितं
 समुणं निर्गुणं पुनः । तेन तीर्थानि यन्नाय सेवितव्या विपथिता
 ॥ ९५ ॥ न स्याध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनन्दन । लभते
 व्यक्तिकं स्थानं ज्ञात्वा व्यक्तं महीयते ॥ ९६ ॥ तथैव महत्त-
 स्थानमाहङ्कारिकमेव च । अहङ्कारात् परञ्चापि स्थानानि सम-
 वाप्नुयात् ॥ ९७ ॥ ये त्वव्यक्तात् परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः ।
 जन्ममृत्युप्रविमुक्तञ्च विमुक्तं सदसच्च यत् ॥ ९८ ॥ एतन्मयाप्तं
 जनकात् पुरस्तात् तेनापि चाप्तं नृप याज्ञवल्क्यराज । ज्ञानं विस्मिष्टं
 न तथा हि यन्ना ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः ॥ ९९ ॥ दुर्गं जन्म-
 निघनञ्चापि राजन् न भौतिकं ज्ञानविदो वदन्ति । यज्ञैस्तपोभि-

निवमैत्रतैश्च दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ ११० ॥ तस्मादुपास्य
 प्ररंभेहच्छविः शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् । शिवं शाला
 पार्थिवं शान्तयन्मुपास्य वै तत्त्वसृष्टिर्भविष्यति ॥ १११ ॥ यदुप-
 तिषदमुपाकरोत्तयासौ जनकनृपस्य पुरा हि याश्वत्कर । यदुप-
 शणितं शश्वताव्ययं तच्छ्रमममृतत्वमशोकमच्छति ॥ ११२ ॥
 इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि वैश्विष्ठकराजजनक-
 सम्वादे षष्ठादश्याधिकत्रिंशत्तिस्रयोः ॥ ३१८ ॥
 शुधिष्ठिर उवाच । ऐश्वर्यं वा महत् प्राप्य धनं वा भरत-
 र्षभ । दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ १ ॥ तपसा वा
 सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा । रसायनप्रयोगैर्वा केनाप्रोति
 क्षरान्तकौ ॥ २ ॥
 भीष्म उवाच । शत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं- पुरातनम् ।
 मिश्रोःपञ्चपिखस्येह सम्वादे जनकस्य च ॥ ३ ॥ वैद्विहो जनको
 राजा महर्षिं वेदवित्तमम् । पर्येषच्छ्रुत् पञ्चधिरं क्षिप्रधर्मार्थः
 संशयम् ॥ ४ ॥ केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेष्जरान्तकौ । तपसा
 वा वा बुद्ध्या कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ५ ॥ एवमुक्तः स वैदेहं
 प्रत्युवाचापरोक्षवित् । निवृत्तिर्न तयोरस्ति नानिवृत्तिः कथञ्चन
 ॥ ६ ॥ न ह्यहानि निवर्तन्ते न भासा न पुनः क्षपाः । सोऽयं
 प्रपद्यतेऽध्वानं शिराथ ध्रुवमध्रुवः ॥ ७ ॥ सर्वभूतमसच्छेदः श्लोकः
 सेवोद्धते सदा । उद्धमानं निमज्जन्तमपुत्रे कालसागरे ॥ ८ ॥
 जेरास्युमहाग्राहे न कश्चिद्भिषद्यते । नैवांस्यः कश्चिद्धवति नासौ
 भवति कस्यचित् ॥ ९ ॥ पथिःसङ्गतमेवेदो हारैरन्यैश्च बभूभिः ।
 नायमत्यन्तसंवासी लब्धपूर्वो हि केनचित् ॥ १० ॥ क्षिप्यन्ते तेन
 तेनैव निहन्तः पुनः पुनः । कालेन याता याता हि वायुनेवाभः

सञ्चया ॥ ११ ॥ जरामृत्यू हि भूताना खादितारौ वृकाविव ।
 बलिना दुर्बलानाञ्च हस्त्राना महतामपि ॥ १२ ॥ एवमभूतेषु भूतात्मा
 नित्यभूतोऽध्रुवेषु च । कथं हि हृष्येज्जातेषु मृतेषु च न सञ्चरेत्
 ॥ १३ ॥ कुतोऽहमागतः कोऽस्ति ह्यगमिष्यामि कस्य वा । कस्मिन्
 स्थितं क्व भविता कस्मात् । किमनुभोचसि ॥ १४ ॥ द्रष्टा स्वर्गस्य
 कोऽन्योऽस्ति तथैव नरकस्य च । आंगमास्त्वनतिक्रम्य गद्याञ्चैव
 धजेत च ॥ १५ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चमिखलनकसम्वादि
 एकोनविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३९८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजप्रिसत्तम ।
 क प्राप्नो विलयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्व वदस्व मे ॥ १ ॥ सत्यस्यते
 यथात्याय व्यक्तस्यात्मा यथा च यत । पर मोक्षस्य यच्चापि तन्मे
 ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

। भीष्म उवाच । अत्राप्यदाहरन्तीममितिज्ञास पुरातनम् ।
 जनकस्य च सम्वादं सुलभायाय भारत ॥ ३ ॥ सन्यासफलिक
 कश्चिद्भव नृपति पुरा । मैथिली जनको नाम धर्मध्वज इति
 श्रुतः ॥ ४ ॥ स वेदि मोक्षशास्त्रे च स्त्रे च शास्त्रे कृतागम । इन्द्रि
 याणि समाधाय अथास वसुधामिमाम् ॥ ५ ॥ तस्य वेदविद्व
 प्राज्ञा श्रुत्वा ता साधुवृत्तताम् । लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषा
 पुरुषेश्वर ॥ ६ ॥ अथ धर्मयुगे तस्मिन् योगधर्मननुष्ठिता । मही-
 मनुषधारेका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ ७ ॥ तथा जगदिदं कृतस्त्र-
 मष्टस्या मिथिलेश्वरः । तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदश्लिभि
 ॥ ८ ॥ सातिसूक्ष्मा कथा श्रुत्वा तथ नैति ससन्नया । दर्शने
 ज्ञातरुद्रस्या जनकस्य बभूव ह ॥ ९ ॥ तत्र सा विप्रज्ञायाथ पूर्व-

रूपं हि योगत । अविभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ १० ॥
 चक्षुर्निभेषमात्रेण लघुस्त्रगतिगामिनी । विद्वेक्षाना पुरी सुभू-
 र्जगाम कमलेक्षणा ॥ ११ ॥ सा प्राप्य मिथिला रम्या प्रभूतजन-
 सकुलाम् । मैत्र्यवर्थापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ १२ ॥ राजा
 तस्या पर दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तदा । केय कस्य कुतो वेति
 वभूवागतविज्ञाय ॥ १३ ॥ ततोऽस्या स्वागतं कृत्वा व्यादिश्व च
 वरासनम् । पूजिता पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ १४ ॥ अत्र
 भुक्तवती प्रीत्या राजान मन्त्रिभिर्हृतम् । सर्वभाष्यविदा मध्ये
 चोदयामास भिक्षुकी ॥ १५ ॥ सुलभा तस्य धर्मेषु सुक्तो नेति
 ससप्रया । सत्त्व सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपते ॥ १६ ॥
 नेत्राभ्या नेत्रयोरस्य रश्मीन् सयम्य रश्मिभि । सा स्र सञ्चोदयि
 घन्ती योगवर्धैर्वबन्ध ह ॥ १७ ॥ जनकोऽप्युत्सवग्राजा भावमस्या
 विश्लेषयन् । प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तम ॥ १८ ॥
 तदेकस्मिन्नधिष्ठाने सम्वाद् श्रूयतामयम् । ऊत्रादिषु विमुक्तस्य
 सुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ १९ ॥

जनक उवाच । भगवत्या क्व चर्य्य कृत्वा क्व च गमिष्यसि ।
 कस्य च त्व कुतो वेति पप्रच्छेना महीपति ॥ २० ॥ श्रुते वयसि
 जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते । एष्वर्थेषूत्तर तस्मात् प्रवेद्य मत्
 समागमे ॥ २१ ॥ ऊत्रादिषु विशेषेषु मुक्त मा विद्धि तत्ततः ।
 त्वा समन्तुमिच्छामि मानार्हा हि मतासि मे ॥ २२ ॥ यस्माच्चैत-
 न्मया प्राप्तं ज्ञान वैशेषिकं पुरा । यस्य नान्य प्रवक्तास्ति मोक्ष
 तमपि मे शृणु ॥ २३ ॥ पराशरसगोत्रस्य ब्रह्मस्य सुमहात्मन ।
 भिक्षो पञ्चशिखस्याह शिष्य परमसम्मत ॥ २४ ॥ साङ्ख्यज्ञाने
 च योगे च महीपालविधौ तथा । त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन् गताध्या
 किन्नसमयः ॥ २५ ॥ स यथाशास्त्रदृष्टेन मार्गणेह परिभ्रमन् ।
 वार्षिकायतुरो मासान् पुरा ज्ञयि सुखोपित ॥ २६ ॥ तेनाह

साङ्ख्यमुखिना सुदृष्टार्थेन तत्त्वत । आवितस्त्रिविधं मोक्षं न च
 राज्यादिवालितः ॥ २० ॥ सोऽहं तामखिला वृत्ति त्रिविधा
 मोक्षसंहिताम् । मुक्तरागद्वयाम्येक पदे परमके स्थितः ॥ २८ ॥
 वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः । ज्ञानादेव च वैराग्यं
 जायते येन मुच्यते ॥ २९ ॥ ज्ञानेन कुरुते यद् यत्नेन प्राप्यते
 महत् । महद्दम्बप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ ३० ॥ सेयं
 परमिका बुद्धि प्राप्ता निर्दग्धता मया । इहैव गतमोहेन चरता
 मुक्तसङ्गिना ॥ ३१ ॥ यथा क्षीरं मृदूभूतमङ्गिराप्तावित यथा ।
 जनदत्तकुरं कर्म नृणा तद्वत् पुनर्भवम् ॥ ३२ ॥ यथा चोत्तापितं
 वीजं कपाले यत्र तत्र वा । प्राप्याप्यङ्गरहेतुत्वमवीजत्वान्न जायते
 ॥ ३३ ॥ तदङ्गवता तेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा । ज्ञानं कृत-
 मवीजं मे विषयेषु न जायते ॥ ३४ ॥ नाभिरक्ष्यति कश्चिंश्चि-
 न्नानर्थं न परिग्रहे । नाभिरक्ष्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्वागरोपयोः
 ॥ ३५ ॥ यद्य मे दक्षिणं बाह्व चन्दनेन समुच्चयेत् । सद्यं वास्यापि
 यस्तच्चैत् समावेतावुभौ मम ॥ ३६ ॥ सुखी सोऽहमवाप्तार्थं सम-
 लोष्ट्राश्रकाङ्क्षन । मुक्तसङ्ग स्थितो राज्ये विषिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः
 ॥ ३७ ॥ मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टान्यैर्भोक्षवित्तमैः । ज्ञानं
 लोकोत्तर यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥ ३८ ॥ ज्ञाननिष्ठा वद-
 न्येके मोक्षशास्त्रविदो जना । कर्मनिष्ठान्तथैवान्ये यतय सुस्त-
 दधिंन ॥ ३९ ॥ प्रहायोमयमप्येवं ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
 ततोऽप्य समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥ ४० ॥ यमे च नियमे
 चैव कामे हेतु परिग्रहे । माने दशे तथा स्नेहे महमास्ते कुटु-
 म्बिभिः ॥ ४१ ॥ त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् ।
 कृत्वादिषु कथं न स्यात्सुख्यहेतो परिग्रहे ॥ ४२ ॥ येन येन हि
 यस्यार्थं कारणेनेह कर्मणि । तत्तदात्मन्वते सर्वं द्रव्यं स्वार्थं
 परिग्रहे ॥ ४३ ॥ दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो ब्रजत्याचमान्तरं ।

सत्सुखं परिग्रह्य सोऽपि सङ्गान्न मुच्यते ॥ ४४ ॥ आधिपत्ये
 तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मके । राजभिर्भिद्युक्तास्तुल्या मुच्यन्ते
 केन हेतुना ॥ ४५ ॥ अथ सत्याधिपत्येऽपि शानेनैवेह केवलम् ।
 मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो देहे परनिके स्थिता ॥ ४६ ॥ कापायधारणं
 मौण्डं त्रिविष्टम् कमण्डलुः । लिङ्गान्युत्पद्यन्तानि न मोक्षार्थिनि
 मे भति ॥ ४७ ॥ यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्ति शानमेवात्र कारणम् ।
 निर्मोक्षार्थेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकम् ॥ ४८ ॥ अथ वा
 दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता भति । किन्तु देवार्थसामान्यं
 ह्यत्रादिषु न लब्धते ॥ ४९ ॥ आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये
 नास्ति बन्धनम् । किञ्चन्ये वेतरे चैव जन्तुर्जानेन मुच्यते ॥ ५० ॥
 तस्माद्दर्शनार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे । बन्धनाद्यतनेषु विद्वद्व्ये
 पदे स्थितम् ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमव पाशं स्नेहायतनबन्धनम् ।
 मोक्षार्थनिमित्तेनैह जिह्मस्यागाग्निना मया ॥ ५२ ॥ सोऽहमेव-
 ज्जतो मुक्तो जातास्यस्त्वयि निद्युकि । अथयार्थं हि ते वसं वक्ष्यामि
 शृणु तन्मम ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यन्तथा रूपं वपुरग्रन्तथा वचः ।
 तथैतानि समस्तानि नियमथेति श्रवणम् ॥ ५४ ॥ यच्चाप्यननुत्पद्यते
 लिङ्गस्यास्य विचेष्टितम् । मुक्तोऽयं स्यान्न वेति स्याद्विप्रितो मत-
 परिग्रहः ॥ ५५ ॥ न च कामसमायुक्ते युक्तेऽप्यस्ति विद्वेष्टकम् ।
 न रक्षते त्वया चेदं विमुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ५६ ॥ मतपक्ष-
 सत्यवादाय शृणु यस्ते व्यतिक्रमः । आययन्त्या स्वभावेन मम पूर्वं
 परिग्रहम् ॥ ५७ ॥ प्रवेशस्ते कृतं केन मम राष्ट्रे पुरेऽपि वा ।
 कस्य वा सान्द्रकर्पाश्वं प्रविष्टा हृदयं मम ॥ ५८ ॥ वर्षप्रवरमुखाधि-
 ग्राहणी क्षत्रियस्वहमः । नावयोरेकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्ष-
 सङ्करम् ॥ ५९ ॥ वर्षसे मोक्षधर्मणं त्वं गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे । अथ
 क्षापि सकष्टस्ते द्वितीयोऽश्मसङ्करः ॥ ६० ॥ सगोत्रास्वासगोत्रास्वा
 न वेद जा न वेत्स्य भाम् । सगोत्रमाविशन्त्यास्ते तृतीयो गोत्र

सङ्करः ॥ ६१ ॥ अथ जीवति ते भर्ता प्रोषितोऽप्यथ वा क्वचित् ।
 अगम्यापरिभार्यति चतुर्थो घर्मसङ्करः ॥ ६२ ॥ सा त्वमेतान्य-
 कार्याणि कार्यापिच्छा व्यवस्यसि । अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन
 वा पुनः ॥ ६३ ॥ अथ वापि स्वतन्त्रासि स्वदीपेणैव कश्चित् । यदि
 किञ्चित् श्रुतं तैःस्ति सर्वं कृतमनर्थकम् ॥ ६४ ॥ इदमन्यत्तृतीयन्ते
 भावस्यैविधातकम् । दृष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं विद्वण्युत्थाः प्रका-
 शितम् ॥ ६५ ॥ न मथेवाभिसन्धिस्ते जयैपिण्या जये कृतः । यैर्
 मत्परिपत् कृत्स्ना जेतुमिच्छसि तामपि ॥ ६६ ॥ तथाहं तस्वतथ
 त्वं दृष्टिं स्वां प्रतिमुञ्चसि । मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय
 च ॥ ६७ ॥ सा स्वेनामर्पणेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता । भूयः सृजसि
 योगांस्त्वं विषामृतमिवैकताम् ॥ ६८ ॥ इच्छतो रत्र यो लाभ-
 स्त्रीपुंसोरमृतोपम । अलाभयापि रक्तस्य सोऽपि दीपो विषोपमः ।
 मा स्माक्षो साधु जानीथ स्वयास्त्रमनुपालय ॥ ६९ ॥ कृत्यं हि
 त्रिलिङ्गामा गृह्णो नैति त्वया मम । एतत् सर्वं प्रतिच्छन्नं मयि
 नाहंसि गूढितुम् ॥ ७० ॥ सा यदि त्वं स्वकार्येण यथान्यस्य मही-
 यतेः । तत्त्वं सर्वप्रतिच्छन्ना मयि नाहंसि गूढितुम् ॥ ७१ ॥ न
 राजानं मया गच्छेन्न दिजातिं कथञ्चन । न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेता
 दन्युर्ज्ञेते मया गता ॥ ७२ ॥ राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म
 विदा बलम् । रूपयोवनसौभाग्यं स्त्रीणा बलमनुत्तमम् ॥ ७३ ॥
 एत एतेवलैरेव बलिनः स्वार्थमिच्छता । घाल्निवेनाभिगन्तव्या
 विनायाय घनार्त्नवम् ॥ ७४ ॥ सा त्वं जातिं दत्तं वृत्तं भावं
 प्रकृतिमात्मनः । कृत्यमागमने नैव वाहमहंसि तरुत ॥ ७५ ॥
 भोष सजाय । इत्येतैरुत्तैर्वाशैरुत्तैरसमश्नैः । प्रत्या-
 दिष्टां नरेन्द्रेण सुलभा न व्यरुम्यत ॥ ७६ ॥ उक्तवाक्ये तु नृपतो
 सुलभा वासुदेवना । ततघानुतरं वाक्यं पक्षज्ञमाय भाषितुम् ॥ ७७ ॥
 सुलभोवाच । नवमिर्नवमिधेयः शोषेवांगुषुद्विदृष्ये । पमेत-

नृपपत्नार्थमष्टाद्भगुणान्वितम् ॥ ७८ ॥ सौक्ष्म्यं साङ्गप्रक्रमी चोभौ
 निरन्व सप्रयोजन । पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ॥ ७९ ॥
 एवामेकेकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां खल्वक्षणम् । शृणु संसार्थ-
 भाणानां पदार्थपदवाक्यतः ॥ ८० ॥ ज्ञानं श्रेयेषु भिन्नेषु ब्रह्म
 भेदेन वर्तते । यथाधिवासिनी बुद्धिस्तत् सौक्ष्म्यमिति वर्तते ॥ ८१ ॥
 दोषाणाञ्च गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागतः । कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा
 साङ्गेत्युपधार्थ्यताम् ॥ ८२ ॥ इदं पूर्वमिदं पश्चात् वक्तव्यं बहिष्-
 चितम् । क्रमयोगन्तमप्याह्वर्वाक्यं वाक्यविदो जना ॥ ८३ ॥ धर्म-
 कामार्थमोक्षेषु प्रतिज्ञाय विधेयतः । इदं तदिति वाक्यान्ते प्रीच्यते
 स विनिर्मुक्त्य ॥ ८४ ॥ इच्छाहेतुमवैदुं खै प्रकर्षो यत्र जायते ॥
 तत्र या नृपते वृत्तिस्तत प्रयोजनमिष्यते ॥ ८५ ॥ तान्येतानि वयो-
 क्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप । एकार्थसमवेतानि वाक्यं मन
 निशामय ॥ ८६ ॥ उपेतार्थमभिन्नार्थं न्यायवृत्तं न चाधिकम् ।
 नाशुक्लं न च सन्दिग्धं वक्ष्यामि परमं ततः ॥ ८७ ॥ न गुर्वक्षर-
 संयुक्तं पराशु, खसुखं न च । नानृतं न त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्य-
 संस्कृतम् ॥ ८८ ॥ न न्यूनं कष्टशब्दं वा विक्रमाभिहितं न च । न
 श्रेयमनुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ८९ ॥ कामात् क्रोधाद्ब्रह्म-
 लोभाद्दैन्याच्चानार्थकात्तथा । ज्ञीतोऽनुक्रोशतो मानान् वक्ष्यामि
 कथञ्चन ॥ ९० ॥ वक्ता श्रोता च वाक्यञ्च यदात्रविकलं नृप ।
 समनेति विवक्षाया तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥ ९१ ॥ वक्तव्ये तु
 यदा वक्ता श्रोतारमवमन्य वै । स्वार्थमाह परार्थन्तस्तदा वाक्यं
 न रोहति ॥ ९२ ॥ अथ य स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह भागव ।
 विश्रद्धा जायते तस्मिन् वाक्यन्तदपि दोषवत् ॥ ९३ ॥ यस्तु वक्ता
 द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते । आतुथैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरौ
 नृप ॥ ९४ ॥ तदथवदिदं वाक्यमुपेतं वाक्यसम्भवा । अविच्छिन्न
 मना राजन्नेकाग्रं श्रोतुमर्हसि । काश्चि कस्य कुतो वेति ब्रवाह-

भमिचोदिता । तत्रोत्तरमिदं वाक्यं राजन्नेकमना शृणु ॥ ९५ ॥
 यथा जतु च काष्ठञ्च प्राग्भवत्योद्विन्दवः । संश्लिष्टानि तथा राजन्
 प्राणिनामिह सश्ववः ॥ ९६ ॥ शब्दः स्वर्गो रसो रूपं गन्धः पञ्चे-
 न्द्रियाणि च । पृथगात्मान आत्मानं संश्लिष्टा जतुकाष्ठवत् ॥ ९७ ॥
 न चैषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनियय । एकीकस्येह विद्यानं
 नाख्यात्मनि तथा परे ॥ ९८ ॥ न वेद चक्षुश्चक्षुषं श्रोत्रं नात्मनि
 वर्तते । तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परम् ॥ ९९ ॥ प्रश्लि-
 ष्टञ्च न जानन्ति यथाप इव प्राग्भवः । बाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणां-
 स्तानपि मे शृणु ॥ १०० ॥ रूपं चक्षुः प्रकाशय दर्शने हेतवस्त्वयः ।
 तथैवात्र तद्वान्येषु ज्ञानश्रेयेषु हेतवः ॥ १०१ ॥ ज्ञानश्रेयान्तरे
 तस्मिन् मनोनामापरो गुणः । विचारयति येनायं नियये साध-
 साधुनी ॥ १०२ ॥ हादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः शृतः । यत्र
 संभवपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०३ ॥ अथ हादशके तस्मिन्
 सत्त्वं नामापरो गुणः । महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते
 ॥ १०४ ॥ अहं कर्त्तृति स्वाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः । ममायमिति
 येनायं मन्यते न ममेति च ॥ १०५ ॥ अथ पञ्चदशो राजन् गुण-
 स्तत्रापरः शृतः । पृथक्कलासमूहस्य सामग्र्यन्तद्विद्मोच्यते ॥ १०६ ॥
 गुणस्त्वेवापरस्तत्र सद्वात इव षोडशः । प्रकृतिव्यंक्तिरित्येतौ गुणौ
 यस्मिन् समायितौ ॥ १०७ ॥ सुधासुखे जरामृत्यु लाभालाभौ
 प्रियाप्रिये । इति चैकोनविंशोऽयं द्वादशयोग इति शृतः ॥ १०८ ॥
 ऊर्ध्वं चैकोनविंशत्या कालो नामापरो गुणः । इतीमं विधिं विंशत्या
 भूतानां प्रभववाप्ययम् ॥ १०९ ॥ विंशत्यैव सद्वातो महाभूतानि
 पञ्च च । सद्सद्वावयोगी तु गुणावन्यो प्रकाशको ॥ ११० ॥ इत्येवं
 विंशत्यैव गुणाः सप्त च ये श्रुताः । विधिः शुक्रं बलद्वेति त्रय
 एते गुणाः परे ॥ १११ ॥ विंशतिर्दशैव हि गुणाः सद्वाततः
 श्रुताः । समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति शृतम् ॥ ११२ ॥

अव्यक्त प्रकृतिं त्वासा कलाना कथिदिच्छति । व्यक्तत्वासा तथा
 चान्य स्थानदर्शी प्रपश्यति ॥ ११३ ॥ अव्यक्त यदि वा व्यक्त इयी-
 मथ चतुष्टयीम् । प्रकृति सर्वभूताना पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तका ॥ ११४ ॥
 येय प्रकृतिरव्यक्ता कालाभिव्यक्तताङ्गता । अहञ्च ब्रह्म रामेन्द्र
 धि चाप्यन्ये शरीरिण ॥ ११५ ॥ विन्दुन्यासादयोऽवस्था शुक्र-
 शोणितसम्भवा । यासामिव निपातेन कलल नाम जायते ॥ ११६ ॥
 कललाद्दूदुवुनोत्पत्ति मेधी च वुदुदाव भृता । पेभ्यास्त्वङ्गामि
 निवृत्तिर्नखरोमाणि धाङ्गत ॥ ११७ ॥ सम्पूर्णे नवमे मामि
 जन्तोर्जातस्य मैथिल । जायते नामरूपत्व स्त्री पुमान् वेति
 लिङ्गत ॥ ११८ ॥ जातमात्रन्तु तद्रूप दृष्ट्वा ताम्ननखाङ्गुलि ।
 कौमार रूपमापन्न रूपतो नोपलभ्यते ॥ ११९ ॥ कौमाराद्यौवन
 ह्यापि स्याद्विध्यैश्चापि यौवनात् । अनेन क्रमयोगीण पूर्वं पूर्वं न
 लभ्यते ॥ १२० ॥ कलाना पृथगर्याना प्रतिभेद् क्षणे क्षणे ।
 वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते ॥ १२१ ॥ न चैषामत्ययो
 राजन् लक्ष्यते प्रभवी न च । अवस्थायामवस्थाया दीपस्येवा-
 र्ध्विणो गति ॥ १२२ ॥ तस्याप्येव प्रभावस्य सदृशस्येव धावत ।
 अजस्र सर्वलोकस्य क कुतो वा न वा कुत ॥ १२३ ॥ कस्येद्
 क्रस्य वा नेद् कुतो वेद् न वा कुत । सम्बन्ध कोऽस्ति भूताना
 स्त्रैरप्यवयवैरिह ॥ १२४ ॥ यथादित्यात्मणोऽपि वीचद्वरैव
 पावक । जायन्त्येव समुद्घात कलानामिव जन्तव ॥ १२५ ॥
 आत्मन्येवात्मनात्मान यथा त्वमनुपश्यसि । एवमेवात्मनात्मान यथा
 त्वमनुपश्यसि । एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन् किं न पश्यसि ॥ १२६ ॥
 प्रयोऽत्मनि परस्मिन् च समतामध्यवस्यसि । अथ मा कासि । कस्येति
 किमर्थमनुपृच्छसि ॥ १२७ ॥ इद् मे स्यादिद् नेति इन्द्वैर्मुक्तस्य
 मैथिल । कासि कस्य कुतो वेति वचनै किं प्रयोजनम् ॥ १२८ ॥
 रिपौ मिलेऽथ मध्यस्थे विजये सन्धिविग्रहे । कृतवान् यो महीपाल

किं तस्मिन् मुक्तलक्षणम् ॥ १२८ ॥ विवग सप्तधा व्यक्त यो न
 वेदेषु कर्मसु । सङ्गवान् यस्त्रिवर्गेण किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम्
 ॥ १३० ॥ प्रिये चैवाप्रिये चैव दुर्वले बलवत्यपि । यस्य नास्ति
 सम वक्षु किन्तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३१ ॥ तदयुक्तस्य ते मोक्षे
 योऽभिमानो भवेन्नृप । सुहृद्भि सन्निवार्यस्तेऽविरक्तस्यैव भेषजम्
 ॥ १३२ ॥ तानि तानि तु सङ्घिन्य सङ्गस्थानान्यरिन्दम । आत्म-
 नात्मनि सपश्येत किमन्यन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३३ ॥ इमान्यन्यानि
 सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् । चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि
 भे शृणु ॥ १३४ ॥ य इमा पृथिवीं कृतस्त्वामेकच्छ्वा प्रयास्ति ह ।
 एक एव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ॥ १३५ ॥ ततपुरे चैक-
 मेवास्य गृह यदधितिष्ठति । गृहे भयनमध्येक निशाया यत्र
 लीयते ॥ १३६ ॥ ग्रथाईन्तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूजमधितिष्ठति । तदनेन
 प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ॥ १३७ ॥ एवमेवोपभोगेषु भोजना-
 ष्कादनेषु च । गुणेषु परिभेषेषु निग्रहानुग्रह प्रति ॥ १३८ ॥
 परतन्त्र सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्यते । सन्धिविग्रहयोगी च
 कुतो रात्र स्वतन्त्रता ॥ १३९ ॥ स्त्रीषु क्राडाविहारेषु नित्य-
 मस्यास्वतन्त्रता । मन्त्रे चामात्यसमितौ कृतस्तस्य स्वतन्त्रता ॥ १४० ॥
 यदा अज्ञापयत्यनग्रास्तावस्योक्ता स्वतन्त्रता । अवयव कार्य्यते तत्र
 तस्मिन्स्वस्मिन् चण्डे स्थित ॥ १४१ ॥ स्वप्नकानो न लभते स्वप्नु
 कार्य्यार्थमिर्लने । भयने चाप्यनुज्ञात सप्त उत्थाप्यतेऽवयव ॥ १४२ ॥
 आद्यालभ पिव प्राय जङ्गधम्नीन् यजेत्यपि । ब्रवीहि शृणु
 चापौति विवयव कार्य्यते परै ॥ १४३ ॥ अभिगम्याभिगम्यैव याचन्ते
 सतत नरा । न चाणुत्सहते दातु वित्तरक्षी महाजनान् ॥ १४४ ॥
 दाने कीपक्षयोऽप्यस्य वैर चास्याप्रयच्छत । चण्डेनास्योपवर्तन्ते
 सोऽप्य वैराग्यकारका ॥ १४५ ॥ प्राञ्चान् शूरास्तयैवाढ्यानेक
 खानेऽपि घस्यते । भयमप्यमये राक्षी यैय नित्यमुपास्यते ॥ १४६ ॥

तथा चैते प्रदुष्यन्ति राजन् ये कीर्त्तिता मया । तथैवास्य भवन्तेभ्यो
 जायते पश्य यादृशम् ॥ १४७ ॥ सर्वं स्त्रे स्त्रे गृहे राजा सर्वं स्त्रे
 स्त्रे गृहे गृही । निग्रहानुग्रहान् कुर्वन् तुल्यो जनक राजनि
 ॥ १४८ ॥ पुत्रदारास्तथैवात्मा कोषो मित्राणि सङ्घया । परैः
 साधारणां चैते तैस्तैरेवास्य हेतुभि ॥ १४९ ॥ हतो दैव पुरं
 दग्धं प्रधानं कुञ्जरो मृतं । लोकसाधारणेष्वेष्टु मिथ्याज्ञानेन
 तप्यते ॥ १५० ॥ अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छादोषभयोद्भवैः । शिरो-
 रोगादिभीरोगैस्तथैवाभिनिमन्त्रिभि ॥ १५१ ॥ हृद्वैस्तैस्तेरुपहत
 सर्वतः परिशङ्कित । ब्रह्मप्रत्यर्थकं राज्यमुपास्ते गणयन्निष्ठा
 ॥ १५२ ॥ तदल्पसुखमत्यर्थं ब्रह्मदुःखमसारवत् । ऋणान्निज्वलन-
 प्रख्यं फेणवुद्दुदसन्निभम् ॥ १५३ ॥ को राज्यमभिपद्येत प्रार्थ-
 षोपशमं लभेत । ममेदमिति यच्चेद पुरं राष्ट्रञ्च मनसि ॥ १५४ ॥
 बलं कोपममात्याय कस्यैतानि न वा नृप । मित्रामात्यपुरं राष्ट्रं
 दण्डं कोषो महीपति ॥ १५५ ॥ सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्ड-
 स्येव तिष्ठत । अनगोऽनगुणयुक्तस्य कं केन गुणतोऽधिक ॥ १५६ ॥
 तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन यत् सिध्यते कार्यं
 ततः प्राधान्याय कल्पते ॥ १५७ ॥ सप्ताङ्गस्यैव सङ्घातस्त्वयद्यानेन
 नृपोत्तम । सम्भूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवतः । यत्र
 राजा महोत्साहं चतुर्धर्मं रतो भवेत् ॥ १५८ ॥ स तुष्टोद्दशभागेन
 ततस्त्वनगो दशावरैः । नास्यसाधारणो राजा नास्ति राज्य-
 मराजकम् ॥ १५९ ॥ राज्योऽस्ति कुतो धर्मो धर्मोऽस्ति कुतः
 परम् । योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः ॥ १६० ॥
 पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्रुमेधेन गुज्यते । साधुमेतानि कर्माणि
 राजदुःखानि मैथिल ॥ १६१ ॥ समर्था ग्रतमो वक्तुमथ वापि
 सङ्घस्यम् । अदृष्टे नाभिपश्यो मे कुतः परपरिग्रहे ॥ १६२ ॥ न
 मामेव विधां युक्तामौद्दशं वक्तुमर्हसि । ननु नाम त्वया शोचं

कृतः पञ्चमिच्छात् श्रुतः ॥ १६३ ॥ - सोपाव. सोपनिषद्. सोपा-
 सङ्गः सनिश्चयः । तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाङ्गम्य तिष्ठतः ॥ १६४ ॥
 छात्रादिषु विघ्नेषु पुनः सङ्गः कथं नृषः । श्रुतं ते न श्रुतं मन्ये मृषा
 वापि श्रुतं श्रुतम् ॥ १६५ ॥ अथ वा श्रुतसङ्गाद्यं श्रुतमन्यत् श्रुतं
 त्वया । अथापीमासु संघासु खौकिकीषु प्रतिष्ठसे ॥ १६६ ॥ अग्नि-
 पद्मावरोधाभ्यां बद्धस्त्वं प्राकृतो यथा । सख्येनानुप्रवेशो हि योऽयं
 त्वयि कृतो मया ॥ १६७ ॥ किं तवापकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि
 सर्वश । निवमो ह्येष वर्षेषु यतीनां वन्यवासिता ॥ १६८ ॥ शून्य-
 भावेभ्यस्तथा च मया किं कस्य दूषितम् । न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां
 पादोरुभ्यां न चानघ । न गात्रावयवैरन्यैः सृशामि त्वां नरा-
 धिप ॥ १६९ ॥ कुले महति जातेन स्त्रीमता दीर्घदर्शिना । नैतत्
 सदसि वक्तव्यं सदासदा मिथः कृतम् ॥ १७० ॥ ब्राह्मणा गुरव-
 सेने तथा मान्या गुरुत्तमाः । तत्राथ गुरुरप्येपामेवमन्योऽन्य-
 गौरवम् ॥ १७१ ॥ तदेवमनुसंहस्य वाच्यावाच्यं परीक्षता । स्त्री-
 पुंसोः समवावोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ॥ १७२ ॥ यथा पुष्कर-
 पद्मं जलं तत् पद्मं नस्युग्रम् । तिष्ठत्यस्युग्रती तद्वत् त्वयि वत्-
 स्यामि नैबिल ॥ १७३ ॥ यदि वाप्यस्युग्रम्या मे स्वयं जानासि
 कश्चन । शानं कृतमवीजन्ते कथन्तेनेह भिक्षुणा ॥ १७४ ॥ स
 गार्हस्थ्यग्राह्यतय त्वं मोक्षहानाय दुर्विदम् । समयोरन्तराले
 वे वर्त्तसे मोक्षवार्त्तिकः ॥ १७५ ॥ न हि मुक्तस्य मुक्तेन अस्यैकव-
 प्यज्ञेवोः । भावाभावसमायोगी जायते वर्षसङ्करः ॥ १७६ ॥
 वर्षाश्रमाः पृथङ्गेन दृष्टार्थस्यापृथङ्गिनः । नान्यदन्वदिति प्राक्का
 नान्यदन्वदन् वर्त्तते ॥ १७७ ॥ पाणौ कुष्ठं तथा कुष्ठे पयः पयसि
 मक्षिका । पात्रितावयवयोगिन पृथङ्गेनाश्रिताः पुनः ॥ १७८ ॥ न
 तु कुष्ठे पयोभावः पयसापि न मक्षिका । स्वदमेवाप्रुवन्त्येते भावा
 ननु पराश्रवम् ॥ १७९ ॥ पृथङ्गादावभाषाश्च वर्षान्यत्वे तथैव च ।

भीष्मः उवाच ॥ इति प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतो भयम् ॥
अध्याय कतेन स्वाध्यायमन्त्रगद्वैपिता सुतम् ॥ ३ ॥
व्यास उवाच ॥ अहं पुत्रनिषेवसु सुतीक्ष्णी च हिमातपी ॥
सुत्पिपासे च वायुश्च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ४ ॥ सत्यमार्जव-
मक्रोधमनस्वा-दमं तपः ॥ अहिंसादानयन्त्यश्च विधिवत् परि-
पाक्य ॥ ५ ॥ सत्येः तिष्ठ रतो भर्तुः हित्वा सर्वमनाज्जिवम् ॥
इवेतातिशयिरेण श्रावां प्राणस्य संलिङ्गः ॥ ६ ॥ जिनमात्रीपमे-
दहे जीवे प्रकृतिवत् स्थिते ॥ अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिप्रि-
पुत्रक ॥ ७ ॥ अपमत्तेषु जायतेसु नित्ययुक्तेषु श्वशुरा अन्तरं-
लिप्समानेषु बालस्त्वं नावदुष्प्रसे ॥ ८ ॥ अहःसु शय्यमात्रेषु-
श्रीयमाणे तथासुपि ॥ जीविते लिखमाने च किमुत्याय न धावन्नि-
॥ ९ ॥ ऐहलौकिकमीदृन्ते मांसप्रोगितवर्द्धनम् ॥ पारलौकिक-
कार्येषु मसमा श्रमनास्तिकाः ॥ १० ॥ धर्माय येभ्यस्त्वयन्ति बुद्धि-
मोहान्विता नराः ॥ अपथा नृच्छतान्तेषामनुयातापि पीडयते ॥ ११ ॥
ये तु तृष्टाः श्रुतिपराः महात्मानो महाबलाः ॥ धर्म्यं प्रस्थान-
माश्रदास्तानुपास्य स्व-पुच्छ ॥ १२ ॥ उमधार्थं नतन्तेपां-
दुष्टानां धर्मदग्निनाम् ॥ नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि-
वै ॥ १३ ॥ अदकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्मयाः ॥ सर्व-
भक्षा न पश्यन्ति कर्मभूमिमचेतसः ॥ १४ ॥ धर्मनि-येणिमाश्राय-
किञ्चित् किञ्चित् समारुह ॥ क्रीपकारवदात्मानं वेष्टयन्ानुशुष्यसे
॥ १५ ॥ नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिष स्थितम् ॥ यामतः-
कुरु विश्रव्यो नरं वेणुमिवोदतम् ॥ १६ ॥ कामं क्रोधश्च मरुश्च
पद्मेन्द्रियजलां नदीम् ॥ नायं घृतिमयीं कृष्टा लम्बदुर्गाणि अन्तर-
॥ १७ ॥ सत्यनाभ्यासते लोके करया परिपोडिते ॥ पमोयासु-
पगन्तीषुः धर्मघोतिनः गन्तार ॥ १८ ॥ तिष्ठन्तश्च यवानश्च सत्य-
रन्विषते वद ॥ जिह्वानिं लभते कर्मादकथाभ्युत्पन्नादिनः ॥ १९ ॥

सच्चिदानन्दमेवैतं कामानामविद्वत्प्रकम् । हृकीवीर्यमासाद्य मत्सु-
 रादाव गच्छति ॥ २० ॥ क्रमशः सञ्चितशिशो बर्भन्वुद्विमवो
 महान् । अश्वकारे प्रवेष्टव्यं हीपो वज्रेण धार्यताम् ॥ २१ ॥
 सम्पन्नं देहजालानि कदाविद्दिह मानुषि । ब्राह्मण्यं समति जन्तु-
 स्तत्र पुत्र परिपालय ॥ २२ ॥ ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न कामार्थाव
 जायते । इह ह्ययाव तपसै प्रेथ तनुपमं मुखम् ॥ २३ ॥ ब्राह्मण्य
 बद्धमिरवाप्यते तपोभिस्तद्व्या न रतिपरेण हेलितव्यम् । स्वाध्याये
 तपसि दमे च नित्ययुक्तं क्षेमार्थं कुशलपरं सदा यतस्व ॥ २४ ॥
 अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाधरीर सूक्ष्मात्मा चण्डुटिशो निमेषरोमा ।
 सम्यास्य समबलशुक्लवृष्णनेत्रो मासाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम्
 ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा प्रकृतमजस्रमुग्रवेगं गच्छन्त सततमिहानवेष्ट-
 माणम् । 'चक्षुस्ते यदि न परप्रपेक्षनेयं धर्मं ते भवतु मन परं
 निशम्य ॥ २६ ॥ ये चात्र प्रचलितधर्मकामवृत्ता क्रोधन्त सतत-
 मनिष्टसम्प्रयोगा । क्लिश्यन्त परिगतवेदनाधरीरा बह्वीमि सुभ्र-
 धर्मकारणाभि ॥ २७ ॥ राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता
 समीप्य सुकृतिना दधाति लोकान् । बद्धविषमपि चरति प्रवि-
 शति सुखमनुपगत निरवयम् ॥ २८ ॥ श्वानो भीषणकाया अश्वी-
 मुखानि वयासि बलशुक्लं पश्चिणाञ्च सङ्गा । नरकदने रुषि
 रमा गुरुवचननुदसुपरतं विशन्त्यसन्त ॥ २९ ॥ मर्यादा निवृत्ता
 स्वयम्भुवा य इहेमा प्रमिनन्ति दशगुणा मनोऽनुगत्वात् । निवसति
 भ्रमसुखं पितृविषयविपिनमवगाञ्च स पाप ॥ ३० ॥ यो सुख
 सुभ्रम प्रिवानृतस्य मनुष्य सततनिवृत्तिवचनाभिरति च्यात् । उप
 निधिभिरसुखकृत् स परमनिरवगो भ्रमसुखमनुभवति दुष्कृत-
 कर्मा ॥ ३१ ॥ उष्या वैतरणीं महानदीमवगाढोऽधिपत्रवमभि-
 न्द्रगात्र । परशुवन्मयो निपतितो वसति च महानिरथे भ्रमार्थ
 ॥ ३२ ॥ मह्यपदानि फल्यसे न धायवेष्टसे परम् । विरस्य नृप

कारिकामनागतां न तुष्यसे ॥ ३३ ॥ प्रवायतां किमास्यते समु-
 त्थित महद्भवम् । अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य सम्बिधीयताम् ॥ ३४ ॥
 पुरामृतं प्रणीयसे यमस्य राजमाघनात् । क्षमन्तकाय दारुणैः
 प्रयत्नमार्जवे कुरु ॥ ३५ ॥ पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदु खवित् ।
 तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारक ॥ ३६ ॥ पुराभिवाति
 मारुतो यमस्य य पुर सरः । पुरैकं एव नीयसे कुरुष्व साम्य-
 राविकम् ॥ ३७ ॥ पुरा य हि क्त एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः ।
 पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महामेवागमे ॥ ३८ ॥ श्रुतिश्च सं-
 निरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक । समाकुलस्य गच्छत समाधिसुत्तमं
 कुरु ॥ ३९ ॥ शुभाशुभे पुरोक्तै प्रमादकर्मविप्रुते । अरन् पुरा
 न तप्यसे निघतस्व केवलं निधिम ॥ ४० ॥ पुरा जरा क्लीबै
 विलर्जेरीकरोति ते । बलाङ्गरूपहारिणी निघतस्व केवल निधिम
 ॥ ४१ ॥ पुरा शरीरमन्तको भिनन्ति रोगसारथिः । प्रसद्य
 जीवितश्चये तपो महत् समाधर ॥ ४२ ॥ पुरा वृका भवद्दुरा
 मनुष्यदेहगोचराः । अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥ ४३ ॥
 पुरान्धकारमेकको नु पश्यसि तरस्व वै । पुरा हिरण्यधानगा-
 निरीक्षसेऽद्रिभूर्धनि ॥ ४४ ॥ पुरा कृष्यतानि ते सुहृन्मखाश्च
 शत्रव । विचालयन्ति दर्शनात् घटस्व पुत्र यत् परम् ॥ ४५ ॥
 धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति घोरत । मृतश्च यन्व सुसृति
 समर्क्यस्य तदनम् ॥ ४६ ॥ न तत्र सम्बिमल्यते स्वकर्मभि पर-
 स्परम् । यदेव यस्य योतुक तदेव तत्र सोऽभुते ॥ ४७ ॥ परत्र
 येन जीव्यते तदेव पुत्र दीयताम् । धनं यदश्चर ध्रुव समर्क्यस्य
 तत् स्वयम् ॥ ४८ ॥ न यावदेव पश्यते महाजनस्य यावकम् ।
 अपक्व एव यावके पुरा प्रलीयसे तर ॥ ४९ ॥ न मातृपुत्रबान्धवा
 न कस्तुत प्रियो जनः । अतुप्रजन्ति सङ्घटे प्रजन्तमेकपातिनम्
 ॥ ५० ॥ यदेव कर्म केवल पुराकृतं शुभाशुभम् । तदेव पुत्र

वयम् ॥ ८५ ॥ अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्वस्य कस्यचित् ।
 तं पश्यामि वस्याहं तं न पश्यामि खी मम ॥ ८६ ॥ न तेषां भवतः
 कार्यं न कार्यन्तव तैरपि । स्वकृतैस्तानि जातानि भवांसैव शक्ति-
 ष्यति ॥ ८७ ॥ इह लोके हि धनिनां स्वजनः स्वजनावते । स्व-
 नस्तु हरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ८८ ॥ संचिनीत्यशुभं कर्म
 कलत्रापेक्षया नरः । ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८९ ॥
 पश्यति किन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा । तत् कुरुष्व तथा पुन
 कृतस्त्वं यत् समुदाहृतम् ॥ ९० ॥ तदेतत् संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं
 प्रपश्यता । शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ९१ ॥ मासर्ष-
 सञ्जापरिवर्तकेन सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्दनेन । स्वकर्मनिष्ठाफल-
 साक्षिकेण भूतानि कालः पचति प्रसङ्ग ॥ ९२ ॥ धनेन किं बन्ध
 ददाति नाश्रुते बलेन किं येन रिपुं न बाधते । शुभेन किं येन ब
 धर्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ ९३ ॥

भीष्म उवाच । इदं देवायनवचो-हितमुक्तं नियम्य तु । शुको
 गतः परित्यज्य पितरं भोज्यदैशिकम् ॥ ९४ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोज्यधर्मपर्वणि यावकाध्ययनं नाम

एकविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥

मुनिर्वाच ।

मुनिर्वाच ।

मुनिर्वाच । यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।

शुक्राणां वापि शुश्रूषा तस्य ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आत्मनानर्थयुक्तेन यापे निविशते मनः ।

स्वकर्मकलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीवते ॥ २ ॥ दुर्मिशादेव दुर्मिषं

क्लेशात् क्लेशं भवाद्भवम् । मतेभ्यः प्रमत्ता वान्ति हरिद्राः पाप-

कर्मिणः ॥ ३ ॥ उखवाटुखवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम् ।

अर्धधानाश्च दान्ताश्च धनस्थाः शुभकारिणः ॥ ४ ॥ आसक्तुश्चर-

दुर्गेषु सर्पवीरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः
परम् ॥ ५ ॥ प्रिवद्देवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः । क्षेम्य-
भात्मवतां मार्गमास्थिता इत्तदक्षिणाः ॥ ६ ॥ गुलाका इव धान्येषु
पूत्यष्टा इव पक्षिषु । तदिधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कार-
णम् ॥ ७ ॥ सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति । श्रेते सप्त
सयानेन येन येन यथाकृतम् ॥ ८ ॥ पापं तिष्ठति तिष्ठन्तं धावन्त-
मनुधावति । करोति कुर्वन्तः कर्म छायेषानुविधीयते ॥ ९ ॥
येन येन यथा चट्टवत् पुरा कर्मसु निश्चितम् । तत्तद्देवोत्तरं
भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १० ॥ समानकर्मविज्ञेयविधान-
परिरक्षणम् । भूतग्राममिमं कालं समन्तादपकर्षति ॥ ११ ॥
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्रं कालं नाति-
वर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् ॥ १२ ॥ समानश्चावमानस्य लाभोऽ-
स्लामः क्षयाव्ययो । मृत्ता न निवर्तन्ते निधनान्ताः पदे पदे ॥ १३ ॥
शात्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् । गर्भघ्न्यामुपा-
देव भजते पूर्वदिदिकम् ॥ १४ ॥ वालो युवा वा वृद्धश्च यत्
करोति शुभाशुभम् । तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि
जन्मनि ॥ १५ ॥ यथा घेनुसदृशेषु वत्सो विन्दति भोतरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ मलिनं हि यथा
वस्त्रं प्रज्ञात् शुद्धति वारिणा । उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमन-
न्तकम् ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते । धर्मनि-
र्धनपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८ ॥ अकुनानामिवाकाशे
मत्स्यानामिव चोदके । पदं यथा न दृश्येत तथा पुण्यद्वतां गतिः
॥ १९ ॥ अलमन्यैरुपालब्धैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः । योगलङ्घानु-
त्सपञ्च कर्त्तव्यं हितमात्मनः ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कालमूलिके नाम

दाविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥

वयम् ॥ ८५ ॥ अहमेकी न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् । त
 त पश्यामि वस्याह तं न पश्यामि यो मम ॥ ८६ ॥ न तेषां भवन्ति
 कार्यं न कार्यन्तव तैरपि । स्वकृतैस्तानि जातानि भवाद्यैव कश्चि-
 द्दति ॥ ८७ ॥ इह लोके हि धनिना स्वजन स्वजनायते । स्वक-
 नस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ८८ ॥ सचिनोत्पशुम कथं
 कलत्रापेक्षया नर । तत क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८९ ॥
 पश्यति किन्नभूत हि जीवलोक स्वकर्मणा । तत कुरुष्व तथा पुत्र
 कृतस्त यत् समुदाहृतम् ॥ ९० ॥ तदितत सप्रदृश्यैव कर्मभूमिं
 प्रपश्यता । शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ९१ ॥ मासर्च-
 स्यापरिवर्तकेन सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्वनेन । स्वकर्मनिष्ठाफल-
 साक्षिकेण भूतानि काल पचति प्रसङ्ग ॥ ९२ ॥ धनेन किं वक्ष
 ददाति नाश्नुते बलेन कि धेन रिपु न बाधते । शुभेन कि धेन न
 धर्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ ९३ ॥

भीष्म उवाच । इदं हे पायनवप्रो हितमुक्तं निगम्य तु । शुको
 गत परित्यज्य पितर मोक्षदैधिकम् ॥ ९४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पावकाध्ययन नाम

एकविंशत्यधिकत्रिंशतीऽध्याय ॥ ३२१ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।

शुक्रणा वापि शुश्रूषा तन्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मन ।
 स्वकर्मकल्पे कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥ २ ॥ दुर्मिशादेव दुर्मिष
 क्लेशात् क्लेश भवाद्भयम् । मृतेभ्य प्रमृता यान्ति दरिद्रा पाप-
 कर्मिण ॥ ३ ॥ उत्सवादुत्सव यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम् ।
 अद्धानाश्च दान्ताश्च धनस्त्रा शुभकारिण ॥ ४ ॥ ब्राह्मणश्चर-

दुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च । हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिका किमत
परम् ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्या प्रियसाधव । क्षेम्य
मात्मवता मार्गमास्थिता दत्तदक्षिणा ॥ ६ ॥ पुलाका इव धान्येषु
पूत्यष्टा इव पक्षिषु । तद्विधास्ते मनुष्येषु घेया धर्मो न कार-
णम् ॥ ७ ॥ सुभीष्टमपि धावन्त विधानमनुधावति । येन सह
सयानेन येन येन यथाकृतम् ॥ ८ ॥ पापं तिष्ठति तिष्ठन्त धावन्त-
मनुधावति । करोति कुर्वत कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥
येन येन यथा यद्व्यत पुरा कर्मसु निश्चितम् । तत्तदेवोत्तर
भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १० ॥ समानकर्मविज्ञेयविधान-
परिरक्षणम् । भूतग्राममिमं कालं समन्तादपकर्षति ॥ ११ ॥
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्व कालं नाति-
वर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् ॥ १२ ॥ समानथावमानश्च लाभोऽ-
क्लाम चयाव्ययौ । प्रवृत्ता न निवर्तन्ते निघ्नान्ता पटे पदे ॥ १३ ॥
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् । गमयत्यानुपा-
हाय भजते पूर्वं दैहिकम् ॥ १४ ॥ बालो युवा वा वृद्धश्च यत्
करोति शुभाशुभम् । तस्या तस्यामवस्थाया भुङ्क्ते जन्मनि
जन्मनि ॥ १५ ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति भोतरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ मलिनं हि यथा
वस्त्रं पश्चात् शुद्धति वारिणा । उपवासैः प्रतप्तानां त्रीषु सुखमन-
न्तकम् ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते । धर्मनि-
र्गुणपापानां समिध्यन्ते मनोरथा ॥ १८ ॥ अकुनानामिवाकाशे
वत्स्यानामिव चोदके । पद् यथा न दृश्येत तथा पुण्यकृता गति
१९ ॥ अलमन्यैरुपालब्धैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः । तेमलज्ञानु-
द्वयश्च कर्त्तव्यं विहितमात्मन ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कालमूलिकी नाम

दाविशत्यधिकविश्वसोऽध्याय ॥ ३२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुकोद्यते महा-
 तपा । सिद्धिञ्च परमा प्राप्तस्तान्ने ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ कस्या-
 द्धोतपाद्वाभास शुक व्यासस्तपोधन । न ह्यस्य जननीं विद्म
 जन्म चाग्र महात्मन ॥ २ ॥ कथञ्च बालस्य सत सूक्ष्माग्ने
 गता मति । यथा नान्युभ्य लोकेऽस्मिन् द्वितीयस्येह कस्यचित्
 ॥ ३ ॥ एतद्दिच्छाम्यह श्रोतु विस्तरेण महामते । न हि मे
 त्पिस्तीह शृणुतोऽमृतमुत्तमम् ॥ ४ ॥ माहात्म्यमात्मबोगश्च
 विज्ञानञ्च शुकस्य ह । यथावदनुपूर्वेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५ ॥

भौष उवाच । न ह्यायनेन पलितेन वित्तेन च वन्धुभि ।
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुवान स नो महान् ॥ ६ ॥ तपोमूलमिदं
 सर्वं यन्मा पृच्छसि पाण्डव । तद्दिन्द्रियाणि सयस्य तपो भवति
 नान्यथा ॥ ७ ॥ इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दीपमच्छत्यसंग्रथम् । सं-
 नियम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानव ॥ ८ ॥ अश्लेषसहस्रस्य
 वाजपेयस्य च । योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम्
 ॥ ९ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि जन्मयोगफलं यथा । शुकस्याग्र्या
 गतिञ्चैव दुर्विदामकृतात्मभि ॥ १० ॥ मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्ण-
 कारवनायुते । विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वात ॥ ११ ॥
 शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत् पुरा । तत्र दिव्यं तपस्तेपे
 कृष्यादैपायनस्तदा ॥ १२ ॥ योगिनात्मानमविश्य योगधर्मपरायण ।
 धारयन् स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ १३ ॥ अन्धेभूमेरुपा
 वायोरन्तरीक्षस्य वा वीभो । धैर्येण समित पुत्रो मम भूया
 दिति स च ॥ १४ ॥ सकल्पनाथ योगीन दुष्प्रापमकृतात्मभि ।
 वरयामास दिवेशमास्त्रिनस्तप उत्तमम् ॥ १५ ॥ अतिठन्मार्ता-
 हार षत किल समा प्रभु । आराधयन्महादेव बह्वक्षपमुमा-
 पतिम् ॥ १६ ॥ तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे राजर्षयस्तथा । लोक-
 पालाश्च लाकेय साध्याश्च वसुभि सह ॥ १७ ॥ आदित्याश्चैव

कद्राद्य दिवाकरनिशाकरौ । वनवो मरुतयैव सागराः सरित-
 स्तथा ॥ १८ ॥ अश्विनो देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वती । विश्वा-
 वसुश्च गन्धर्वः सिद्ध्याप्सरसस्तथा ॥ १९ ॥ तत्र रुद्रो महादेवः
 कर्णिकारमयी शुभाम् । धारयाण स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव
 निशाकरः ॥ २० ॥ तस्मिन् दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसङ्घे ।
 अश्वितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमच्युत ॥ २१ ॥ न चास्य
 शीयते प्राणो न ग्लानिरुपजायते । तयाणामपि लोकानां तद्-
 श्रुतमिवाभवत् ॥ २२ ॥ जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखो-
 पमाः । प्रचलन्तः स दृश्यन्ते युक्तस्यामिततेजसः ॥ २३ ॥ मार्क-
 ण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम । स देवचरितानीह कथया-
 मास मे सदा ॥ २४ ॥ एता अद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिता ।
 अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते मद्भात्मनः ॥ २५ ॥ एवम्बिधेन
 तपसा तस्य भक्त्या च भारत । महेश्वरः प्रथमात्मा चकार मनसा
 भतिम् ॥ २६ ॥ उवाच चैनं भगवांस्त्रयम्कः प्रहसन्निव । एव-
 म्बिधस्ते तनयो हेपायन भविष्यति ॥ २७ ॥ यथा अग्निर्यथा
 वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् । यथा च ख तथा शुद्धो भविता ते
 सुतो महान् ॥ २८ ॥ तद्भावभावी तद्द्विस्तदात्मा तदपाश्रयः ।
 तेजसाहृत्य लोकांस्तौ नृ ययः प्राप्स्यति ते सुतः ॥ २९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुक्तीत्पत्तो
 तयोविषयधिकसिद्धततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

भीष्म उवाच । स लब्ध्वा परमं देवावरं सत्यवतीसुत-
 शरणी सद्गतिं तच्छ ममन्यास्मिनिर्दीपया ॥ १ ॥ अथ रूपं परं
 राजन् विभ्रती स्त्रेण तेजसा । एताधीं नामाप्सरसमपश्यद्भुगवा-
 नृषिः ॥ २ ॥ अग्निरप्सरस इत्या सप्तसा नाममोहिताः । चम्ब

हुगवान् व्यासो तने तस्मिन् युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ सा च दृष्ट्वा तदा
 व्यासं कामसम्बन्धमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज वृताची समु-
 पागमत् ॥ ४ ॥ स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणात्येन संवृतान् ।
 अरुरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगिन च ॥ ५ ॥ स तु धैर्येण महतां
 निगृह्णन् हृच्छ्रयं मुनिः । न यथाक नियन्तुस्तत् व्यासः प्रविशतं
 मनः । भावित्वाच्चैव भावस्य वृताया वपुषा हृतः ॥ ६ ॥ यदा-
 न्नियच्छृतस्तस्य मुनेरनिधिकीर्षया । अरण्यामेव सहसा तस्य
 शुक्रमवापतत् ॥ ७ ॥ सोऽविद्यहेन मनसा तथैव दिजसन्तमः ।
 अरणीं नमस्य ब्रह्मर्षिस्तस्यां यज्ञे शुको नृप ॥ ८ ॥ शुक्रे निर्वा-
 थ्यमाने स शुको जज्ञे महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीं-
 गर्भसम्भवः ॥ ९ ॥ यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् ।
 तथा रूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ १० ॥ विभ्रत् पितृषु
 कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमम् । वभौ तदा भावितात्मा विधूम इव
 पावकः ॥ ११ ॥ तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर । स्वस-
 पिणी तदाभ्येद्य स्नापयामास वारिणा ॥ १२ ॥ अन्तरीक्षाच्च
 कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनश्च च । पपात भूमिं राजेन्द्र शुकस्याग्निं
 महात्मनः ॥ १३ ॥ जेगीयन्ते स गन्धर्वी नन्दतुषापसरो गणाः ।
 दिवदुन्दुभयथैव प्रावायन्त महास्रवाः ॥ १४ ॥ विप्रबावसुश्च
 गन्धर्वस्तथा तुम्बुरुनारदौ । हाहाहृहृश्च गन्धर्वी तुष्टुवः शुक-
 सम्भवम् ॥ १५ ॥ तत्र शक्रपुरोगाय लोकपालाः समागताः ।
 देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ॥ १६ ॥ दिव्यानि सर्व-
 पुष्पाणि प्रववर्ष च मारुतः ॥ १७ ॥ जङ्गमाजङ्गमाश्चैव प्रहृष्टम-
 भवष्मगतः ॥ १८ ॥ तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ।
 जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ॥ १९ ॥ तस्य देवेश्वरः
 यज्ञो दिव्यमद्भुतदर्शनम् । ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि वा
 विभो ॥ २० ॥ हंसाश्च शतपक्षाश्च चारसाश्च सहस्रयः । प्रह-

द्विणमवर्तन्त शुकाद्याषाञ्च भारत ॥ २१ ॥ चारणेयस्ततो दिव्यं
 प्राप्य कञ्च महाद्युतिः । तत्रैवोवाच भेषावी व्रतचारी समाहितः
 ॥ २२ ॥ उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः संसंश्रयाः । उपतस्त्र-
 मंहारान् यथास्य पितरन्तथा ॥ २३ ॥ वृहस्पतिश्च वद्रे स
 वेदवेदाङ्गभाष्यवित् । उपाध्यायं महारान् धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥
 २४ ॥ सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्थान् संसंश्रयान् । इति-
 चासञ्च कात्स्त्रेण राजमास्त्राणि वा विभो ॥ २५ ॥ गुरवे
 दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महासुनि । उग्रन्तपः समारेभे ब्रह्म-
 चारी समाहित ॥ २६ ॥ देवतानामृषीणाञ्च ताल्येऽपि स महा-
 तपः । सम्मन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ॥ २७ ॥
 न तस्य रमते वृद्धिरात्रमेशु नराधिप । त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु
 मोक्षधर्मानुद्भिर्नः ॥ २८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकीत्पत्तौ चतु-
 विंशत्याधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

भीष्म उवाच । स मोक्षमनुचिन्तैत्रव शुकः पितरमभ्यगात् ।
 प्राहासिवाद्य च गुरुं श्रेयोऽर्थी विनयान्वितः ॥ १ ॥ मोक्षधर्मेषु
 कुशलो भगवान् प्रब्रवीतु मे । यथा मे मनसः शान्तिः परमा
 सञ्चवेत् प्रभो ॥ २ ॥ श्रुत्वा पुत्रस्य तु वचः परमर्षिरुवाचतम् ।
 अधीश्व पुत्र मोक्षं वै धर्माश्च विविधानपि ॥ ३ ॥ पितुर्नियोगा-
 ष्चञ्चाह शुको धर्मभृताम्बरः । योगशास्त्रञ्च निखिलं कापिलश्चैव
 भारत ॥ ४ ॥ स तं ब्राह्मणं श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
 मेने पुत्रं यदा व्यासी मोक्षधर्मविशारदम् ॥ ५ ॥ उवाच गच्छेति
 तदा जनकं मिथिलेश्वरम् । स ते ब्रह्मति मोक्षार्थं निखिलं
 मिथिलेश्वर ॥ ६ ॥ पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिलां नृप ।

प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७ ॥ उक्तं च मानु-
 षिण त्वं पथा गच्छेत्स्य विस्मितः । न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरीक्ष-
 चरेण वै ॥ ८ ॥ आर्जवेणैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा तथा ।
 नान्वेष्ट्वा विषेयास्तु विषेया हि प्रसङ्गिनः ॥ ९ ॥ अहङ्कारो
 न कर्तव्यो यान्ये तस्मिन्नराधिपे । स्वातव्यञ्च वशे तस्य स ते
 क्सेत्स्यति संशयम् ॥ १० ॥ स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्र-
 विधारदः । यान्यो मम स यद्ब्रूयात् तत् कार्यमविशङ्कया ॥ ११ ॥
 एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः । पद्भ्यां शक्तोऽन्त-
 रीक्षेण क्रान्तुं पृथ्वीं ससागराम् ॥ १२ ॥ स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य
 नदीतीर्थसरांसि च । वद्भव्यालमगाकीर्णां श्वटबीश्वरानि च
 ॥ १३ ॥ मेरोर्हरेश्च हे वर्धे वर्धे हैमवतन्ततः । क्रमेणैव व्यति-
 क्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ १४ ॥ स द्देषान् विविधान् पशं
 श्वीनङ्गननिषिवितान् । आर्यावर्तमिमं द्देषमाजगाम महामुनिः
 ॥ १५ ॥ पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवायं विचिन्तयन् । अध्वानं
 सोऽतिचक्राम खचरः खे चरन्निव ॥ १६ ॥ पत्तनानि च रम्याणि
 स्त्रीतानि नगराणि च । रत्नानि च विचित्रानि पश्यन्नपि न
 पश्यति ॥ १७ ॥ उद्यानानि च रम्याणि तथैवाशतनानि च ।
 पुण्यानि चैव तीर्थानि सोऽत्यक्रामदथाध्वग ॥ १८ ॥ सोऽचिरे-
 णैव कालेन विदेहानाससाद् ह । रक्षितान् धर्मराजेन जनकेन
 महात्मना ॥ १९ ॥ तत्र ग्रामान् वह्मन् पश्यन् वह्मन्वरसभोजनान् ।
 पक्षीर्षोषान् समदांश्च वद्भुगोकुलसङ्घसान् ॥ २० ॥ स्त्रीतांश्च
 शालिवर्षसैहससारससेवितान् । पद्मिनीमिश्र यतयः श्रीसतीमि-
 रलङ्कृतान् ॥ २१ ॥ स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान् ।
 मिथिलोपवनं रम्यमाससाद् समृद्धिमत् ॥ २२ ॥ हस्तश्वरश्च
 संकीर्णं तरनारीसमाकुलम् । पश्यन्नपश्यन्निव तत् समतिक्रामद-
 श्युतः ॥ २३ ॥ मनसा तं वदन् भारं तमेवायं विचिन्तयन् ।

आळारामः प्रसन्नात्मा निश्चिलामाससाह ह ॥ २४ ॥ तस्या हारं
 समासाद्य हारपालैर्निवेदितः । स्थितो ध्यानपरी युक्तो विदितः
 प्रविवेश ह ॥ २५ ॥ स राजमार्गमासाद्य समृद्धजनसङ्घनम् ।
 पार्श्वेऽवधयमासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह ॥ २६ ॥ तत्रापि हार-
 यास्तास्तमुग्रवाचा न्यपेधयन् । तथैव च युक्तस्तत्र निर्झरन् सम-
 तिष्ठत ॥ २७ ॥ न चातपाध्वसन्तः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
 प्रतान्वति ग्लाह्यति वा नापैति च तथातपात् ॥ २८ ॥ तेषान्तु
 हारपालानामेकः शोकसमन्वितः । मध्यह्नतमिवादित्यं दृष्ट्वा युक्त-
 मवस्थितम् ॥ २९ ॥ पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 प्राविशयत्ततः कक्षां प्रथमां राजवेश्मनः ॥ ३० ॥ तत्रासीनः युक्त-
 स्नात मोक्षमेवान्वचिन्तयत् । छायायामातपे चैव समदर्शी सम-
 द्युतिः ॥ ३१ ॥ तं मुञ्चतादिवागम्य राज्ञो मन्त्रो कृताञ्जलिः ।
 प्राविशयत्ततः कक्षां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ ३२ ॥ तत्रान्तःपुर-
 सम्बद्धं महच्चैत्ररथोपमम् । सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पित-
 पादपम् ॥ ३३ ॥ युक्तं प्राविशयन्मन्त्रो प्रमदावनमुत्तमम् । स
 तस्यासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः ॥ ३४ ॥ तं चारुविशाः
 सुश्रोत्रस्वरुण्यः प्रियदर्शनाः । सुन्दरक्लाम्बरधरास्तप्रकाहन-
 भूषणाः ॥ ३५ ॥ सलापोह्यापकुम्भला नृत्यगोतदिशारदा । मित-
 पूर्वाभिमापिण्यो रूमेणाप्सरसा समा ॥ ३६ ॥ कामोपचार-
 कुशला भावज्ञाः सर्वकोविदा । परं पद्माग्रतं नाथ्यौ वारमुख्याः
 समाद्रवन् ॥ ३७ ॥ पादादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयाश्च यन् ।
 कालोपपन्नेन तदा स्वाहन्नेनाभ्यतर्पयन् ॥ ३८ ॥ तस्य भुक्तवत-
 स्नात तदन्तः पुरकाननम् । सुरम्यं दर्शयामासुरेकैकश्रेण भारत
 ॥ ३९ ॥ क्रीडन्त्यथ हसन्त्यथ गायन्त्यथापि ताः शुभम् । उद्धार-
 शक्तं सत्त्वशाः स्त्रियः पयस्वरस्तदा ॥ ४० ॥ आरण्येवस्तु शुद्धात्मा
 निःसन्देहः सकम्पकृत् । वशेन्द्रियी जितक्रोधो न हृष्यति न

कुप्यति ॥ ४१ ॥ तस्मै शय्यासनं दिव्यं देवाहं रत्नभूषितम् ।
 सर्वग्रास्तरणसकीर्णं ददुस्ता परमस्त्रिय ॥ ४२ ॥ पादशौचन्तु
 कृत्वैव शुक सन्ध्यामुपात्य च । निषसादासने पुण्ये तमेवासं
 विचिन्तयन् ॥ ४३ ॥ पूर्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायण ।
 मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत प्रभु ॥ ४४ ॥ ततो मुहूर्ता
 दुत्याय कृत्वा शौचमनन्तरम् । स्त्रीभिः परिवृतो धीमान् ध्यान-
 मेवान्वपश्यत ॥ ४५ ॥ अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदह शेषमश्रुत ।
 ताश्च रात्रिं नृपकुले वर्तयामास भारत ॥ ४६ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि शुककृतौ पञ्च-
 विंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ ३२५ ॥

भीष्म उवाच । ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत ।
 पुरः पुरोहितः कृत्वा सवाण्यन्तःपुराणि च ॥ १ ॥ आसनञ्च पुर-
 स्कृत्य रत्नानि विविधानि च । शिरसा चार्घ्यमादाय गुरुपुत्रं
 समभ्यगात् ॥ २ ॥ स तदासनमादाय रत्नरत्नविभूषितम् । सर्वग्रा-
 स्तरणसस्तोत्रं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ३ ॥ पुरोधसा सग्रहीतं
 हस्तेनालभ्य पार्थिव । प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमाञ्जितम्
 ॥ ४ ॥ तत्रोपविष्टः तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् । पार्थं
 निवेद्य प्रथममर्घ्यं गात्रं न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ स च ता मन्त्रवत् पूजा
 प्रत्यग्रङ्गाद्वयथाविधि । प्रतिगृह्य च ता पूजा जनकार्द्विजसत्तम
 ॥ ६ ॥ गात्रैव समनुश्राय राजानमनुमान्य च । पर्थ्यपृच्छन्महा-
 तेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ॥ ७ ॥ अनामयञ्च राजेन्द्र शुकः साशु-
 चरत्य च । अनुशिष्टस्तु तनासो निषसाद् सहानुग ॥ ८ ॥ उदार-
 सत्त्वाभिजनो भूमो राजा कृताञ्जलिः । कुशलञ्चाव्ययञ्चैव पृष्ट्वा
 वैयासकिं नृप ॥ ९ ॥ किमागमनमित्येव पर्थ्यपृच्छन् पार्थिव ॥ १० ॥

शुक उवाच । पित्राहसुतो भद्रत्वे मोक्षधम्मार्थकोविद ।
 विद्मिहराजो याज्यो मे जनको नाम विद्युत ॥ ११ ॥ तत्र गच्छस्व
 वै तूष्णं यदि ते हृदि सद्यः । प्रवृत्तो वा निवृत्तो वा स ते
 ष्छेतस्यति सद्यन् ॥ १२ ॥ सोऽहं पितुनियोगात्त्वामुपप्रष्टमिहा-
 गत । तस्मै धर्मभृता च्छ्रेष्ट यथावदक्तमर्हसि ॥ १३ ॥ किं काथ्यं
 ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थं किमात्मक । कथञ्च मोक्षं प्राप्स्यो ज्ञानेन
 तपसाथ वा ॥ १४ ॥

जनक उवाच । यत काथ्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।
 कृतोपनयनस्तात भवेद्देवपरायण ॥ १५ ॥ तपसा गुरुवृत्तया च
 ब्रह्मचर्य्येण वा विभो । देवतानां पितृणाञ्चाप्यनृणो ज्ञानसूयक
 ॥ १६ ॥ वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपउर्ज्य च । अभ्यनुज्ञा-
 नथ प्राप्य समावर्त्तत वै द्विज ॥ १७ ॥ सनातुत्तय गार्हस्थ्ये
 स्वदारनिरतो वसेत् । अनसूयुर्यस्यान्यायमाहितान्निस्तथैव च ॥ १८ ॥
 एतपाद्य पुत्रपौत्रन्तु वन्याश्रमपटे वसेत् । तानेवाग्नीन् यथाशास्त्र-
 मर्ह्यन्वतिथिप्रिय ॥ १९ ॥ स वनेऽग्नीन् यथान्यायमात्मन्यारोध्य-
 धर्मवित् । निर्हन्ते वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपठे वसेत् ॥ २० ॥

शुक उवाच । एतपन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्हन्ते हृदि यावृते ।
 किमवश्यं निवृत्त्याव्यमाश्रमेषु भवेत्त्रिषु ॥ २१ ॥ एतज्जन्त पृच्छामि
 तत्त्वान् वक्तमर्हसि । यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ २२ ॥

जनक उवाच । न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षमप्राधिगमो भवेत् ।
 न विना गुरुमन्यन्ध ज्ञानम्याधिगमं शृत ॥ २३ ॥ गुरुं प्राप्य
 वितान्तस्य ज्ञानं प्रव द्रष्टोऽप्यते । विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदु-
 भय त्यजेत् ॥ २४ ॥ अनुच्छेदाय लोकानां अनुच्छेदाय कर्म-
 णाम् । पूर्वैरावर्त्तितो धर्मयातुरायम्यसृष्ट ॥ २५ ॥ एनेन
 कर्मणेन उद्भूतानिषु कर्मणाम् । विद्यां शुभाशुभं कर्म मोक्षो
 नामेव ज्ञयते ॥ २६ ॥ भागिनैः परस्परं दातुं ब्रह्ममन्त्रयोऽपि ।

प्रासादवति शुद्धात्मा मोक्ष वै प्रथमेऽग्ने ॥ २७ ॥ तमासाद्य तु
 मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चित । विश्वाग्नेषु को त्वर्था भवेत् परम-
 भीषित ॥ २८ ॥ राजसास्तामसाथैव नित्य दोषान् विवर्जयेत् ।
 सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २९ ॥ सर्वभूतेषु
 चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । सम्पश्यन्नीपल्लिप्येत जले वारि-
 षरो यथा ॥ ३० ॥ पक्षिवत् प्रवणादृद्धं ममुद्यानन्धमद्भुते । विहाव
 दिहान्निर्मुक्तो निर्दग्ध प्रथमद्भुत ॥ ३१ ॥ अत्र गाथा पुरा गीता
 शृणु राज्ञा यजातिना । धार्यन्ते या दिशेस्तात् मोक्षप्राप्तविधा-
 रदै ॥ ३२ ॥ ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजन्तुषु तत् समम् ।
 अथ च प्रकथते द्रष्टुं सुप्रमादितचेतसा ॥ ३३ ॥ न विभेति परी
 यन्मान् विभेति पराश्च य । अथ नेच्छति न हेष्टि ब्रह्मसम्पद्यते
 तदा ॥ ३४ ॥ यदा भाव न कुरुते सर्वभूतेषु पावकम् । कर्मणा
 मनसा वाचा ब्रह्मसम्पद्यते तदा ॥ ३४ ॥ सर्वो ज्य मनसात्मान-
 मीर्षामुतसृज्य मोहिनीम् । त्यक्त्वा कामञ्च मोहञ्च तदा ब्रह्मत्त-
 मद्भुते ॥ ३५ ॥ यदा श्राव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् । समो
 भवति निर्दग्धो ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३६ ॥ यदा स्तुतिञ्च निन्दाञ्च
 समलेनैव पश्यति । काञ्चनद्यायसञ्चैव सुखदु खेतयैव च ॥ ३७ ॥
 शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् । जीवित मरणञ्चैव ब्रह्म
 सम्पद्यते तदा ॥ ३८ ॥ प्रसार्थ्यैह यथाज्ञानि कूर्मै संहरते पुन ।
 तथेन्द्रिवाणि मनसा सयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ४० ॥ तत्र परिगतं
 वैश्व यथा दीपेन दृश्यते । तथा बुद्धिप्रदीपेन प्रक्य आत्मा
 निरीक्षितुम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वञ्च पश्चामि क्षयि बुद्धिमताम्बर ।
 यच्चान्यदपि वेत्तव्य तच्चती वेद् तद्भवान् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मर्षिं विदित-
 श्चापि विषयान्तमुपागत । शुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षवा
 ॥ ४३ ॥ तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूत महासुने । ज्ञान दिक्
 अमापीद तेनासि विदितो मम ॥ ४४ ॥ अधिक तव विज्ञान

महिका च गतिस्तव । अधिकन्तव चैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे
 ॥ ४५ ॥ वाच्यादा संशयादापि भयाहाप्यविमोक्षजात । उत्पद्ये
 चापि विज्ञाने नाधिगच्छसि ता गतिम् ॥ ४६ ॥ व्यवसायेन शुद्धेन
 महिषैश्चिन्तनसंशय । विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम्
 ॥ ४७ ॥ भवाद्योत्पन्नविज्ञान स्थिरबुद्धिरसौलुप । व्यवसावा-
 द्दते ब्रह्मन्नासाद्वति तत् परम् ॥ ४८ ॥ नास्ति ते सुखदु खेषु
 विशेषो नास्ति सौलुप । नीतसक्य नृत्यगीतेषु न राग उपजा-
 यते ॥ ४९ ॥ न वसुध्वनुवन्मस्ते न भयेष्वस्ति ते भवम् । पश्यामि
 णा महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकाक्षनम् ॥ ५० ॥ अहं त्वामनुपश्यामि
 धी चाप्यन्ये मनोषिण । आश्रितं परम मार्गमद्य तमनामयम्
 ॥ ५१ ॥ यत्फल ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थं यदात्मक । तस्मिन्
 वै वर्तसे ब्रह्मन् किमन्यत् परिपृच्छसि ॥ ५२ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुककृतौ ब्रह्मिण्य-
 धिकत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ ३२६ ॥

भीष्म उवाच । एतत् श्रुत्वा तु वचनं हतात्मा कृतनिश्चय ।
 आत्मनात्मानमास्त्राय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १ ॥ कृतकार्यं
 सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुख । यैर्मिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा
 मातरिष्ठन ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिवर्षिनारदस्तथा ।
 हिमवस्तमियाद्दुं सिंहधारणसेवितम् ॥ ३ ॥ तमप्सरोगणा-
 भीष्मं शान्तस्वननिनादितम् । किन्नराणां महस्यैथ भद्रराजै-
 स्तथैव च ॥ ४ ॥ महाम्नि स्रञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ।
 विप्रवर्णैर्मन्वुरैश्च केकायतविराजितैः ॥ ५ ॥ राजहंससमूहैश्च
 हृष्टैः परभूतैस्तथा । पश्चिराजो गरुत्माश्च यन्निर्गमधितिष्ठति
 ॥ ६ ॥ अमारो लोकपालाश्च देवा मधिगणास्तथा । तत्र निश्च

वमायान्ति लोकस्य हितकाम्यया ॥ ७ ॥ विशुना यत्र पुत्रार्थं
 तपस्तप्त महात्मना । तत्रैव च कुमारेण वाल्ये क्षिप्त्वा द्विवीरुषु
 ॥ ८ ॥ शक्तिर्यस्ता क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै । तत्रोवाच
 जगत् स्कन्द क्षिपन् वाक्यमिदं तदा ॥ ९ ॥ योऽन्योऽस्ति भक्तो
 ऽभ्यधिको क्षिप्त्वा यस्याधिकं प्रिया । यो ब्रह्मरुषे द्वितीयोऽस्ति
 त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ १० ॥ सोऽभ्यदरत्विमा शक्तिमथ वा
 कम्पयत्विति । तत श्रुत्वा व्यथिता लोका क इमामुदरेदिति ॥ ११ ॥
 अथ देवगणां सर्वं सम्भान्तेन्द्रियमानसम । अपश्यद्भगवान् विशुना
 क्षिप्रं सासुरराक्षसम ॥ १२ ॥ किं तत्र सुकृतं कार्यं भवेदिति
 विचिन्तयन् । अनामृष्य तत क्षिपमवैक्षत च पावकिम ॥ १३ ॥
 भ्रंशश्च विशुदात्मा शक्तिं प्रञ्चलिता तदा । कम्पयामास सर्व्येन
 पाणिना पुरुषोत्तम ॥ १४ ॥ शक्त्यान्तु कम्पमानाया विशुना
 बलिना तदा । मेदिनी कम्पिता सर्वां सशैलवनकानना ॥ १५ ॥
 शक्तेनापि समुद्धर्तुं कम्पिता साभवत्तदा । रक्षिता स्कन्दराजस्य
 घर्षणा प्रभविशुना ॥ १६ ॥ ता कम्पयित्वा भगवान् प्रह्लादमिद-
 मब्रवीत् । पश्य वीर्यं कुमारस्य नैतदन्य करिष्यति ॥ १७ ॥
 सोऽमृष्यमाणस्तदाक्य समुदरगानिथित । जग्राह ता तदा शक्तिं
 न चैना स व्यकम्पयत् ॥ १८ ॥ नाद महान्तमुक्त्वा स मुच्छिंती
 गिरिभूवेनि । विह्वल प्रापतद्भूमौ हिरण्यकशिपो सुत ॥ १९ ॥
 तत्रोत्तरा दिश गत्वा शैलराजस्य पाश्र्वतः । तपोऽतप्यत दुर्धरं
 तत्र नित्यं तृपध्वज ॥ २० ॥ पावकेन परिक्षिप्तं द्वीप्यता वस्य
 पाश्र्वमम । आदित्यपर्वतं नाम दुर्धरंमकृतात्मभि ॥ २१ ॥ न
 तत्र शक्यते गन्तु यच्चराक्षसगणैः । दृश्योजनविस्तारमग्नि
 ज्वालासमावृतम ॥ २२ ॥ भगवान् पावकस्तत्र स्वयं निष्ठति
 वीर्यवान् । सर्वान् विद्वान् प्रथमयत्नाद्देवस्य धीमतः । दिव्य
 तपसश्चरद्दि पादेनैकेन निष्ठत ॥ २३ ॥ देवान् सन्तापयं स्तत्र

महादेवो महाव्रतः । ऐश्वर्यो तु दिग्मास्त्राय शैलराजस्य धीमतः
 ॥ २४ ॥ विविक्ते पर्वततटी पाराशर्यो महातपाः । वेदानध्यापना-
 मास व्यासः शिष्यान्महातपाः ॥ २५ ॥ सुमन्तुश्च महाभागं वैश-
 ष्पायनमेव च । जैमिनिश्च महाप्राज्ञं शैलज्ञापि तपस्विनम् ॥ २६ ॥
 यत्र शिष्यैः परिव्रजती व्यास आस्त महातपाः । तमात्रमपदं रम्यं
 उदर्यं पितुस्ततमम् । आरण्येवो विंशुडात्मानमभीव दिवाकरः
 ॥ २७ ॥ अथ व्यासः परिव्रजितं ज्वलन्तमिव पावकम् । उदर्ये
 सतमायान्तं दिवाकरममप्रमम् ॥ २८ ॥ असंज्ञमानं तृत्तैषु शैलेषु
 विषयेषु च । योगयुक्तं महात्मानं अथा वाणं गुणच्युतम् ॥ २९ ॥
 मोऽभिगम्य पितुः पादावग्रहादरणीसुतः । यद्योपयोषं तैश्यापि
 समागच्छन्महासुनिः ॥ ३० ॥ ततो निवेद्यामास पित्रे सर्वमशेष-
 यतः । शुक्रो जनकराजेन सम्वादे प्रीतमानसः ॥ ३१ ॥ एवमध्या-
 पयच्छिष्यान् व्यासः पुत्रश्च वीर्यवान् । उवाच हिमवत्पृष्ठे पारा-
 शर्यो महासुनिः ॥ ३२ ॥ ततः कदाचित् शिष्यास्तं परिवार्या-
 वतस्त्रिदे । वेदाध्ययनमभ्यन्ताः ग्रान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥
 वेदेषु निठां सम्प्राप्य साङ्गे खपि तपस्विन । पयोबुक्ते तदा व्यासं
 शिष्याः प्राञ्जलयो गुरुम् ॥ ३४ ॥

शिष्या जवः । महता तीक्ष्णमा युक्ता यथमा चापि वर्हिताः ।
 एकन्तिदानोमिच्छामो गुरुणातुग्रहं कृतम् ॥ ३५ ॥ इति तेषां
 वचः श्रुत्वा प्रश्नार्पिस्तानुवाच च । उच्यतामिति तदत्सा यदः
 कार्यं प्रियं मया ॥ ३६ ॥ एतदाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्ट-
 मानसाः । पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुम् ॥ ३७ ॥
 ऊचस्ते महिना राजगिदं वचनमुत्तमम् । यदि प्रीत उपाध्यायो
 भव्याः श्री मुनिमत्तम ॥ ३८ ॥ काह्नामस्तु वयं सर्वे वरं दत्तं
 महर्षिणा । पठः शिष्यो न ते श्यातिं गच्छेद्वत् प्रसीद न ॥ ३९ ॥
 चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रस्तु पश्यम । इह वेदा प्रतिष्ठेरन्

एषः नः काङ्क्षितो वरः ॥ ४० ॥ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्याख्ये
 वेदार्थं तस्त्ववित् । पराशरात्मजो धीमान् परस्त्रीकार्यचिन्तकः ॥ ४१ ॥
 जवाच शिष्यान् धर्मात्मा धर्म्यं निःश्रेयसं वचः । ब्राह्मणान्
 सदा दियं ब्रह्मशुश्रूषवे तथा । ब्रह्मलोकं निवासं यो ध्रुवं सम-
 भिकाङ्क्षते ॥ ४२ ॥ - भवन्ती ब्रह्मज्ञाः सन्तु वेदो विस्तार्यतामवम् ।
 नाग्निथे संप्रदातव्यो नाब्रूते नाकृतात्मनि ॥ ४३ ॥ एते शिष्यगुणाः
 सर्वे विज्ञातव्या वधार्यतः । नापरीक्षितचारित्र्ये विद्या देया कश्च-
 क्षुण ॥ ४४ ॥ यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिवर्षणैः । परी-
 क्षेत तथा शिष्यानीक्षेत् कुलगुणादिभिः ॥ ४५ ॥ न निवोऽप्याश-
 वः शिष्या अनिवोगी महाभयै । यथामति यथापाठं तथा विद्या
 फलियति ॥ ४६ ॥ सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वा भद्राणि पश्यतु ।
 आवधेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमंग्रतः ॥ ४७ ॥ वेदस्याध्ययनं
 हीदं तच्च कार्यं महत् स्मृतम् । स्तुत्यर्चमिह देवानां वेदाः शृष्टाः
 स्वयम्भुवा ॥ ४८ ॥ यो निर्वदित संनोहात् ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 सोऽभिध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयम् ॥ ४९ ॥ यथाधर्मेण
 विब्रूयाद्यथाधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैतिविदेषश्चाधि-
 गच्छति ॥ ५० ॥ एतद् सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।
 उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥ ५१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शिष्यशिष्यायां

सप्तविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥

भीष्म उवाच । एतत् श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महा-
 जसः । अन्योऽन्यं हृष्टमनसः परिमस्वजिरे तदा ॥ १ ॥ उक्ताः
 श्री यज्ञगवता तदात्वायतिसंहितम् । तन्नो मनसि संकटं करि-
 ध्यामस्तथा च तत् ॥ २ ॥ अन्योन्यं संविभाषैव्यं सप्रीतमनसः

पुनः । विश्वापयन्ति अङ्गुलं पुनर्वाक्यविशारदाः ॥ ३ ॥ शैला-
 दक्षाभर्षीं गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने । वेदाननेकधा कर्तुं
 यदि ते रुचितं प्रभो ॥ ४ ॥ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः
 प्रभुः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ ५ ॥ चित्तिं
 वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते । अप्रमादश्च व कार्थो ब्रह्म
 हि प्रचुरच्छलम् ॥ ६ ॥ तेऽनुश्रुतास्ततः सर्वे गुह्या सत्यवा-
 दिना । जम्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं भूर्वाभिवाद्य च ॥ ७ ॥
 श्रवतीर्थे मर्षी तेष्य चातुर्होत्रमकल्पयन् । संवाजयन्तो विप्रांश्च
 राजन्यांश्च विप्रस्तथा ॥ ८ ॥ पूज्यमाना दिजैर्नित्यं मोदमाना
 गृहे रताः । याजनाध्यापनरताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ॥ ९ ॥
 श्रवतीर्णेषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् । तुष्णीं ध्यानपरी-
 षीमान् एकान्ते समुपाविशत् ॥ १० ॥ तं ददर्शानिमपदे नारदः
 समहातपाः । अथैनमब्रवीत् काले मधुराक्षरया गिरा ॥ ११ ॥
 नारद उवाच । भो भो ब्रह्मर्षिवाशिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्तते ।
 एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्मे विन्तयन्निव ॥ १२ ॥ ब्रह्मघोषै-
 र्विरहितः पर्वतोऽय न शोभते । राजसा तमसा चैव सोमः सोम-
 प्रवो यथा ॥ १३ ॥ न भ्राजते यथा पूर्वं निपादानामिवालयः ।
 देवर्षिगणजुष्टोऽपि वेदध्वनिराकृतः ॥ १४ ॥ ऋषयश्च हि
 द्वाश्व गन्धर्वाश्च महौजसः । वियुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते
 यथा पुरा ॥ १५ ॥ नारदश्च वचः श्रुत्वा कृष्णदैपायनोऽब्रवीत् ।
 महर्षे अस्त्वया प्रोक्तं वेद्वादविषक्षण ॥ १६ ॥ एतन्नोऽनुकूलं
 मे भवानर्हति भाषितुम् । सर्वं च सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली
 ॥ १७ ॥ त्रिषु लोकेषु यदृत्तं सर्वं तव मते स्थितम् । तदाश्रा-
 प्य विप्रर्षे ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १८ ॥ यन्मया समनुष्ठेयं
 ब्रह्मर्षे तदुदाहर । विमुक्तस्येह शिष्यैर्मे नातिष्ठष्टमिदं मन ॥ १९ ॥
 नारद उवाच । अनाम्नायमस्मा वेदा ब्राह्मणस्याव्रत मजम् ।

मल पृथिव्या वाहीका स्त्रीणा कौतूहलं मलम् ॥ २० ॥ अधीवर्ता
भवान् वेदान् सार्धं पुत्रेण धीमता । विधुन्वन् ब्रह्मघोषिण रक्षो-
भयकृतन्तम् ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । नारदस्य वच श्रुत्वा व्यास परमधर्मवित् ।
तथेत्यवाच सहृष्टो वेदाभ्यासदृढव्रत ॥ २२ ॥ शुक्रेण सप्त पुत्रेण
वेदाभ्यासमथाकरोत् । स्वरेणोच्चै सग्रेष्ठ्येण लोकाना पूरय-
न्निव ॥ २३ ॥ तयोरभ्यसतोरेव नानाधर्मप्रवादिनो । वातोऽ
तिमात्रं प्रववौ समुद्रानिखवेजिन ॥ २४ ॥ ततोऽनध्याय इति त
व्यास पुत्रमवारयत् । शुक्रेण वारितमात्रस्तु कौतूहलसमन्वित
॥ २५ ॥ अपृच्छत् पितरं ब्रह्मन् कुतो वायुरभूदयम् । आख्या-
तुमर्हति भवान् वायो सर्वं विचेष्टितम् ॥ २६ ॥ शुकस्यैतद्वच-
श्रुत्वा व्यास परमविस्मित । अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचन-
मब्रवीत् ॥ २७ ॥ दिव्यन्ते चक्षुस्तपन्न स्वयन्ते निर्मल मन ।
तमसा रजसा चापि त्यक्तं सत्त्वे व्यवस्थित ॥ २८ ॥ आदर्शो
स्वामिव च्छाया पश्यत्यात्मानमात्मना । व्यसात्मान स्वयं वेदान्
बुद्ध्या समनुविन्दथ ॥ २९ ॥ दिव्यामवरो विष्णो पिष्टवानथ
तामस । हावतो मेत्य पन्थानो द्विवद्वाषथ गच्छन्- ॥ ३० ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च यत्र सवान्ति वायव । समैत वायुमार्गा वै
तान्निवोधानुपूर्वम् ॥ ३१ ॥ तत्र देवगणा साध्या महाभूता
महावक्त्रा । तेषामप्यभवत् पुत्र समाना नाम दुर्लभ ॥ ३२ ॥
उदानस्तस्य पुत्रोऽभूत् व्यानस्तस्याभवत् सुत । अपानश्च ततो
ऽप्येय प्राणश्चापि ततोऽपर ॥ ३३ ॥ अनपत्योऽभवत् प्राणो दुर्लभ
षत्रुतापन । पृथक्कम्भोणि तेषान्तु प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ३४ ॥
प्राणिना सर्वतो वायुसेष्टी वर्त्तयते पृथक् । प्राणनाश्चैव भूताना
प्राण इत्यभिधीयते ॥ ३५ ॥ प्रेरयत्यभ्रसङ्गातान् धूमजायोऽपजाश्च
य । प्रथमं प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम योऽनिल । अथरे खेच-

मध्येत्य तद्धिङ्गप्रथीत्तमद्यति ॥ ३६ ॥ आयहो नाम संवाति
 द्वितीय प्रवसनो नदन् । उदय ज्योतिषा शश्वत् सोमादीना
 करोति य । अन्तर्द्वेष्टेष्ट चोदान य वदन्ति मनीषिण ॥ ३७ ॥
 बबतुर्भ्यं समुद्रेभ्यो वायुर्घारयते जलम् । उदृत्याददते चापो
 जीमूतेभ्योऽभ्यरेऽनिल ॥ ३८ ॥ योऽङ्घ्रि सयोरुच्य जीमूतान्
 पथन्याय प्रयच्छति । उदहो नाम र्वह्निष्ठस्तृतीय स सदागति
 ॥ ३९ ॥ समुद्रमाना वद्गधा येन नीता पृथग्घना । वर्षमोक्ष-
 कृतारश्वास्ते भवन्ति घनाघना ॥ ४० ॥ सहता येन चाविद्या
 भवन्ति नदता नदा । रक्षणार्थाय सम्भूता मेघत्वमुपयान्ति च
 ॥ ४१ ॥ योऽसौ वहति मृताना विमानानि विहायसा । चतुर्थे
 सम्वहो नाम वायु स गिरिमर्द्देन ॥ ४२ ॥ येन विगवता रुम्ना
 रुत्तेणारुजता नगान् । वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति वला-
 चका ॥ ४३ ॥ दारुणोत्पातसञ्चारो नमसस्तनयित्रुमान् । पञ्चम
 स महावेगो विवहो नाम मारुत ॥ ४४ ॥ यस्मिन् पारिप्लवा
 दिव्या वहन्त्यापो विहायसा । पुण्यञ्चाकाशगङ्गायास्तोय विष्टम्य
 तिष्ठति ॥ ४५ ॥ दूरात् प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिगकर । यो
 निरशुसहस्रस्य येन भाति वसुधरा ॥ ४६ ॥ यकाराप्यायते
 सोम क्षोण सम्पूर्णमण्डल । षष्ठ परिवहो नाम स वायुर्जप-
 ताम्बर ॥ ४७ ॥ सर्वप्राणभृता प्राणान् योऽन्तकाले निरस्यति ।
 यस्य वर्त्तानुवर्त्तते मृत्युवैदस्वतावुभौ ॥ ४८ ॥ सम्यगन्वीक्षता
 बुद्ध्या भ्रान्तया ध्यात्मचिन्तका । ध्यानाभ्यासाभिरामाणा योऽमृत-
 लाये कल्पते ॥ ४९ ॥ य समासाद्य वेगेन दिगोऽन्त प्रतिपेद्दिर ।
 दक्षस्य दशपुत्राणा सहस्राणि प्रजापते ॥ ५० ॥ येन सृष्ट पुरा
 भूतो यात्येव न निवर्त्तते । परावहो नाम परो वायु स दुरति-
 क्रम ॥ ५१ ॥ एवमेते द्विते पुत्रा मारुता परमाद्भुता । अना-
 रतन्ते सवान्ति सर्वगा सर्वधारिण ॥ ५२ ॥ एतत् महदाद्ययं

यदयं पर्वतोत्तम । कम्पित सहसा तेन वायुनातिप्रवायता ॥५३॥
 विष्णोर्निश्वासवातोऽय यदा वेगसमौरित । सहसोदीर्यते तात
 जगत् प्रव्यथते तदा ॥ ५४ ॥ तस्माद्ब्रह्मविदो वेदान्नाधीयन्तेऽति-
 वायति । वायोन्वायुभय ह्यक्त ब्रह्मतत्पौडितं भवेत् ॥ ५५ ॥
 एतावदुक्तां वचनं पराशरसुत प्रभु । उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति
 व्योमगद्गामगात्तदा ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वायुविशेषकथने
 अष्टाविंशत्यधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३२८ ॥

भीष्म उवाच । एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारद समुपागतम् ।
 शुक स्नाध्यायनिरत वेदार्थान् प्रष्टुभीप्सया ॥ १ ॥ देवर्षिन्तु
 शुको दृष्ट्वा नारद समुपस्थितम् । अर्घ्यपूर्वेण विधिना वेदोक्ते
 नाभ्यपूजयत् ॥ २ ॥ नारदोऽथाब्रवीत् प्रीतो ब्रूहि धर्मभृताम्बर ।
 केन त्वा येयसा वतस योजयामीति हृष्टवत् ॥ ३ ॥ नारदस्य
 वच श्रुत्वा शुक प्रोवाच भारत । अस्मिल्लोके हित वतस्यात्तेम
 मा योक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

नारद उवाच । तत्र जिज्ञासता पूर्वमधीणा भावितात्म-
 नाम् । सनत्कुमारो भगवानिदम्वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नास्ति
 विशासमं वचुर्नास्ति सत्यसम तप । नास्ति रागसमं दुःख
 नास्ति त्यागसम सुखम् ॥ ६ ॥ निवृत्ति कर्मण पापात् सतत
 पुण्यशीलता । सदृष्टि समुदाचार येय एतदनुत्तमम् ॥ ७ ॥
 मानुष्यमसुखं प्राप्य य सञ्जति स मुञ्चति । नाल स दुःखमो
 क्षाय सयोगो दुःखलक्षणम् ॥ ८ ॥ सत्तव्य बुद्धियलति मोक्ष-
 जालविषदिनी । मोक्षजालाद्गतो दुःखमिह चासुख मोऽश्नुते ॥ ९ ॥
 सर्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रह । कार्यं येयोऽर्षिना

तो हि श्रेयोघाताद्यमुद्यतो ॥ १० ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षितं
 शिवं रक्षेच्चमत्सरात् । विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमा-
 दतः ॥ ११ ॥ आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् । आत्म-
 ज्ञानं परं ज्ञानम् न सत्यात् विद्यते परम् ॥ १२ ॥ सत्यस्य वचनं
 श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् । यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम
 ॥ १३ ॥ सर्वारम्भपरित्यागी निराशीर्निसरिग्रहः । धेनु सर्वं
 परित्यक्त स विद्वान् स च पण्डितः ॥ १४ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्
 यश्चरत्यात्मवशैरिह । असम्पन्नमानः शान्तात्मा निर्विकारः समा-
 हितः ॥ १५ ॥ आत्मभूतैरतद्भूत सह चैव विनैव च । स
 विमुक्तः परं श्रेयो न विरेणाधितिष्ठति ॥ १६ ॥ अदर्शनमसंस्पृशं-
 स्तथा सम्भाषणं सदा । यस्य भूतैः सह सुने मु श्रेयो विन्दते
 परम् ॥ १७ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् । नेदं
 जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ १८ ॥ आकिञ्चन्यं सुस-
 न्तोषो निराशोऽस्त्वमवापलम् । एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य
 जितात्मन ॥ १९ ॥, परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रिय ।
 अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चासुत्र चाभयम् ॥ २० ॥ निरामिषा न
 शोचन्ति त्यजेदामिषमात्मनः । परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापा-
 हिमोच्यसे ॥ २१ ॥ तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकानेन भाव्यं सङ्घैश्चसङ्घिना ॥ २२ ॥ गुणसङ्घेष्वना-
 सक्त एकचर्यारतः सदा । ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनु-
 त्तमम् ॥ २३ ॥ इन्द्रारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः । विद्धि
 प्रधानदत्तं तं ज्ञानदत्तो न शोचति ॥ २४ ॥ शुभैर्लभति देवत्वं
 व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् । अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवयः
 ॥ २५ ॥ तत्र मृत्युप्रजरादु-खैः सततं समभिद्रुतः । संसारे
 पच्यते जन्तुस्तत् कथं नावबुध्यसे ॥ २६ ॥ अहिते हितं च शस्त्रम-
 धुत्वे ध्रुवसंश्रयः । अनर्थं चार्थसंश्रयं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७ ॥

यदयं पर्वतोत्तम' । कम्पित सहसा तेन वायुनातिप्रवायता ॥५३॥
 विष्णोर्निष्वासवातोऽयं यदा वेगसमौरित । सहसोदीर्यते तात
 जगत् प्रव्यथते तदा ॥ ५४ ॥ तस्माद्ब्रह्मविदो वेदान्नाधीयन्तेऽति-
 वायति । वायोन्वायुभय द्वाक्त ब्रह्मतत्पौडितं भवेत् ॥ ५५ ॥
 एतावदुक्तां वचनं पराशरसुत प्रभुः । उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति
 व्योमगङ्गामगात्तदा ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वायुविशेषकथने

अष्टाविंशत्यधिकविंशतोऽध्याय ॥ ३२८ ॥

भीष्म उवाच । एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारद समुपागतम् ।
 शुक स्नाध्यायनिरत वेदार्थान् प्रष्टुमीप्सया ॥ १ ॥ देवसिन्धु
 शुको दृष्ट्वा नारद समुपस्थितम् । अर्धपूर्वेण विधिना वेदोक्ते
 नाभ्यपूजयत् ॥ २ ॥ नारदोऽथाब्रवीत् प्रीती ब्रूहि धर्ममृताम्बर ।
 केन त्वा श्रेयसा वतस योजयामीति ष्टष्टवत् ॥ ३ ॥ नारदस्य
 वच श्रुत्वा शुक प्रोवाच भारत । अस्मिन्लोके हित यतस्यात्तेन
 मा योक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

नारद उवाच । तच्च जिज्ञासता पूर्वमृषीणा भावितात्म-
 नाम् । सनतकुमारो भगवानिदम्बचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नास्ति
 विशासर्मं चक्षुर्नास्ति सत्यसम तप । नास्ति रागसर्मं दुःख
 नास्ति त्यागसर्मं सुखम् ॥ ६ ॥ निवृत्ति कर्मण पापात् सततं
 पुण्यमौलता । सदृत्ति समुदाचार श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ७ ॥
 मानुष्यमसुखं प्राप्य य सज्जति स मुञ्चति । नालं स दुःखमो-
 क्षाय सयोगो दुःखलक्षणम् ॥ ८ ॥ सक्तन्व बुद्धियलति मोक्ष-
 जालबिबर्हिनी । मोक्षजालाहतो दुःखमिह चासुत्र सोऽश्नुते ॥ ९ ॥
 सर्वापायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रह । कार्य्यं श्रेयोऽर्चिना

तो हि श्रेयोघातार्थमुद्यतो ॥ १० ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेत्
 त्रियं रक्षेच्चमत्सरात् । विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमा-
 दतः ॥ ११ ॥ आनृषंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं वलम् । आत्म-
 ज्ञानं परं ज्ञानम् न सत्यात् विद्यते परम् ॥ १२ ॥ सत्यस्य वचनं
 श्रेयः सत्यादपि हित वदेत् । यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम
 ॥ १३ ॥ सर्वारम्भपरित्यागी निराग्नीर्निसरिग्रहः । येन सर्वं
 परित्यक्तं स विद्वान् स च पण्डितः ॥ १४ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्
 यश्चरत्यात्मवशैरिह । असञ्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समा-
 हितः ॥ १५ ॥ आत्मभूतैरतद्भूतं सद् चैव विनैव च । स
 विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधितिष्ठति ॥ १६ ॥ अदर्शनमसंस्पृश्यं-
 स्तथा सम्प्रापणं सदा । यस्य भूतैः सह मुने सु श्रेयो विन्दते
 परम् ॥ १७ ॥ न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् । नेदं
 जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ १८ ॥ आकिञ्चन्यं सुस-
 न्तोषो निराग्नीस्त्वमवापलम् । एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य
 जितात्मन ॥ १९ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः ।
 अगोकं स्थानमातिष्ठ इह चासुत्र चाभयम् ॥ २० ॥ निरामिषा न
 शोचन्ति त्यजेद्दामिषमात्मनः । परित्यज्यामिषं सौम्यं दुःखताया-
 हिमोच्यसे ॥ २१ ॥ तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २२ ॥ गुणसङ्गेष्वना-
 सक्त एकवर्था रतः सदा । ब्राह्मणो न विरादेव सुखमायात्यनु-
 त्तमम् ॥ २३ ॥ इन्द्रारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः । विद्धि
 प्रधानवृत्तं तं ज्ञानवृत्तं न शोषति ॥ २४ ॥ शुभैर्लभति देवत्वं
 व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् । अशुभैरप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवयः
 ॥ २५ ॥ तत्र मृत्युप्रजरादुत्थैः सततं समभिद्रुतः । संसारे
 पच्यते जन्तुस्तत् कथं नावबुध्यसे ॥ २६ ॥ अहितं हितं चंशस्त्वम-
 ध्रुवे ध्रुवसंश्रयः । अनर्थं चार्थं संश्रयस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७ ॥

नारद उवाच । अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवं ।
 निश्चयं लभते वृद्धिं ता लब्धा सुखमेधते ॥ १ ॥ शोकस्थानसङ्घ-
 स्नाणि भयस्थानगतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न
 पण्डितम् ॥ २ ॥ तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे । ति-
 ष्ठते चेदमे वृद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३ ॥ अनिष्टसम्प्रयोगाश्च
 विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानसेषु खैर्युच्यन्ते स्वल्पवृद्धयः
 ॥ ४ ॥ द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान् चिन्तयेत् । न तानाद्विष-
 माणस्य स्नेहवन्धैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः
 प्रवर्तते । अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ६ ॥ नार्थो
 न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति । अप्यभावे न युज्येत
 तच्चास्य न निवर्तते ॥ ७ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव
 च । सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ८ ॥ मृतं वा
 यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन लभते दुःखं हावनार्थी
 प्रपद्यते ॥ ९ ॥ नाशु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु सन्ततिम् ।
 सम्यक् प्रपश्यत सर्वं नाशुकर्मोपपद्यते ॥ १० ॥ दुःखोपघाते
 शारीरे मानसे चाप्यपस्थिते । यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्रस्तन्नानु-
 चिन्तयेत् ॥ ११ ॥ भैषज्यमेतद् स्वस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् । चिन्त्य
 मानं हि न व्येति भूयस्यापि प्रवर्द्धते ॥ १२ ॥ प्रज्ञया मानसं दुःखं
 हन्त्याच्छारीरमौषधैः । एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामि-
 यात् ॥ १३ ॥ अनिच्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः । शारीर्यं
 प्रियसम्बासो मध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १४ ॥ न जानपदिकं दुःख-
 सेकं शोचितुमर्हति । अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम्
 ॥ १५ ॥ सुखादद्भतरं दुःखं जीवितेभाव सद्यः । स्निग्धत्वज्ञे-
 न्द्रियार्थेषु मोहान्भरणमप्रियम् ॥ १६ ॥ परित्यजति यो दुःखं
 सुखञ्चाप्यभयं नरः । अस्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न त शोचन्ति प-
 ण्डिता ॥ १७ ॥ त्यजन्ते दुःखमर्था हि मालने न च ते सुखा ।

दुःखिन चाधिगम्यन्ते नाशमेधां न चिन्तयेत् ॥ १८ ॥ अन्यामन्यां
 घनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः । अटप्ता यान्ति विध्वंसं सन्तोषं
 यान्ति पण्डिताः ॥ १९ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समु-
 च्छ्रया । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २० ॥
 अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् । तस्मात् सन्तोष-
 मेवेह घनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१ ॥ निमेषमात्रमपि हि वयो
 गच्छन्न तिष्ठति । स्वशरीरेष्वनितेषु नितं किमनुचिन्तयेत् ॥ २२ ॥
 भूतेषु भावं सञ्चिन्त्य ये बुद्धा मनसः परम् । न शोचन्ति गता-
 ध्यानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २३ ॥ सञ्चिन्वानकमेवैनं कामा-
 नामविद्वत्कम् । व्याघ्रः पशुमिवाघाद्य मृगुरादाय गच्छति ॥ २४ ॥
 तथाप्युपायं सम्पश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणम् । अशोचन्नारभेच्चैव
 मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २५ ॥ शब्दे स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च
 रसेषु च । नोपभोगात् परं किञ्चिदनिनो वा धनस्य वा ॥ २६ ॥
 प्राक्सम्प्रयोगाद् भूतानां नास्ति दुःखं पराधरणं । विप्रयोगात्तु
 सर्वस्य न शोचेत् प्रकृतिस्थितः ॥ २७ ॥ हृत्वा मिश्रोदरं रक्षेत्
 पाणिपादञ्च चक्षुषा । चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचञ्च वि-
 दया ॥ २८ ॥ प्रणयं प्रतिसंष्टव्य संस्तुतेष्वितरेषु च । विच-
 रेद्दसमुन्नदः स सुखी स च पण्डितः ॥ २९ ॥ अघ्यात्तरतिरा-
 सीनो निरपेक्षो निरामिधः । आत्मनैव सहायिन यश्चरेत् स
 सुखी भवेत् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने

त्रिंशदाधकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥

नारद उवाच । सुखदुःखविपर्यायो यदा समुपपद्यते । नैनं
 पश्चात्सनीतं वा त्रायते नापि योरुपम् ॥ १ ॥ स्वभावादुद्यत्तमा-

तिष्ठेद्दृयत्रवान्नावसीदति । जरामरणरोगीभ्य प्रियमात्मानमुद-
 रेत् ॥ २ ॥ सृजन्ति हि शरीराणि रोगा शरीरमानसा । सद्य-
 यका इव तीक्ष्णाया प्रयुक्ता दृढधन्विभि ॥ ३ ॥ व्यधितस्य
 विधितसाभिस्ताम्यतो जीवितैषिण । अवश्यस्य विनाशाय शरीर-
 मपक्वयते ॥ ४ ॥ स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतासि सरितामिव ।
 आयुरादाय मर्तृगाना रात्रग्रहानि पुन पुन ॥ ५ ॥ व्यत्ययो ह्यव-
 मत्यन्तं पचयो शुक्लकृष्णयो । जातान् मर्तृगान् जरयति निमेषा-
 न्नावतिष्ठते ॥ ६ ॥ सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयत्यसौ ।
 आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुन पुनरुदिति च ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्वाना-
 दाय भावानपरिशङ्कितान् । दृष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्त गच्छन्ति
 रात्रय ॥ ८ ॥ यो यमिच्छेद्दृयथाकाम कामानान्तद्वाप्नुयात् ।
 यदि स्यान्न पराधीन पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९ ॥ सद्यताश्च हि
 दद्याश्च मतिमन्तश्च मानवा । दृश्यन्ते निष्कला सन्त प्रक्षीणा-
 सर्वकर्मभि ॥ १० ॥ अपरे वालिथा सन्ते निर्गुणा पुर्या-
 धना । आशीर्भिरप्यस्युक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिन ॥ ११ ॥ भूता-
 नामपर कश्चिद्धि साया सततोत्थित । वज्रयानाश्च लोकस्य स-
 सुखिष्वेव जीर्यते ॥ १२ ॥ अचेष्टमानमासीन श्री कश्चिदुपतिष्ठते ।
 कश्चित् कर्मानुष्ठत्यान्यो नाम्राप्यमधिगच्छति ॥ १३ ॥ अपराध
 समाचक्षु पुरुषस्य स्वभावत । शुक्रमन्यत्र सम्भूत पुनरन्यत्र
 गच्छति ॥ १४ ॥ तस्य योनौ प्रयुक्तस्य गर्भो भवति वा न वा ।
 आम्नपुष्पोपमा यस्य निर्वृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५ ॥ केषाञ्चित् पुत्र-
 कामानामनुसन्तानमिच्छतान् । सिद्धो प्रयतमानाना न बाह्यमुप-
 जायते ॥ १६ ॥ गर्भाश्चोद्दिजमानाना क्रुद्धादाशौविषादिव । आयु-
 स्मान् जायते पुत्र कथं प्रेत्य द्रवाभवत् ॥ १७ ॥ दिवानिष्टा तप-
 स्तप्ता इपणै पुत्रगृहिभि । दश मासान् परिहृता जायन्ते कुल-
 पासना ॥ १८ ॥ अपरे धनधान्यानि भोगाश्च पितृचक्षितान् ।

विपुञ्जानमिजानन्ते स्रज्वास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १८ ॥ अन्योर्न्य
 सममिप्रेत्य मैद्युनस्य समागम् । उपद्रव इवाविष्टो योनिं गर्भः
 प्रपद्यते ॥ २० ॥ शीघ्रं परशरीराणि छिन्नवीजं शरीरिणम् ।
 प्राणिनं प्राणसंरोधे मांसश्लेष्मविषेष्टितम् ॥ २१ ॥ निर्हृद्यं पर-
 द्द्वैऽभि परदेहं पलायनम् । विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नाव-
 मिवाहितम् ॥ २२ ॥ स्रज्वा जठरे न्यस्तं रेतोविन्दुमचेतनम् ।
 केन दग्धेन जीवन्तं गर्भं त्वमिह पश्यसि ॥ २३ ॥ अन्नपानानि
 जीर्णान्ते यत्र भक्ष्याय भक्षिताः । तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्ध-
 निव जीर्णते ॥ २४ ॥ गर्भं मूत्रपुरीषाणां स्वभावनियता गतिः ।
 चारुणे वा विषर्गं वा न कर्त्ता विद्यतेऽवयवः ॥ २५ ॥ स्रवन्ति
 सुहृदाङ्गर्भा जायमानास्तथा परे । आगमेन तथान्येषां विनाय
 उषपद्यते ॥ २६ ॥ एतस्माद्दृशोनिमन्वन्मादृयो वीज परिमुच्यते ।
 प्रजाश्च लभते काञ्चित् पुनर्हन्त्रेषु मश्नति ॥ २७ ॥ स तस्य सह-
 ज्ञातश्च सप्तमीं नवमीं दशाम् । प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति
 गताद्युषः ॥ २८ ॥ नाभुप्रत्याने मनुष्याणां योगाः सुरनील संघयः ।
 व्याधिभिर्य विमथ्यन्ते व्याधैः चुद्रमगा इव ॥ २९ ॥ व्याधिभि-
 र्भ्यथ्यमानानां त्यजतां विपुलं धनम् । वेदना नापकर्षन्ति यत-
 मानाश्चिकित्सकाः ॥ ३० ॥ ते चापि निपुणा वैद्याः कुमलाः
 सधृतोषधाः । व्याधिभिः परिक्रथ्यन्ते मृगा व्याधैरिवाहितः
 ॥ ३१ ॥ ते पिबन्तः कपायांश्च सर्पांश्चि विविधानि च । दृश्यन्ते
 प्ररवा भ्रमा नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ३२ ॥ के वा भुवि निक्लिप्त-
 यन्ते रोगात्तान् मृगपक्षिणः । श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नात्ता
 भवन्ति ते ॥ ३३ ॥ शोराणपि दुराघर्षान् नृपतोनुग्रतेजसः ।
 पात्रस्याद्दते रोगाः पशून् पशुगणा इव ॥ ३४ ॥ इति लोक-
 यत्राङ्गन्दं मोक्षमोक्षपरिहृतम् । स्त्रोतसा महसा क्षिप्तं क्षिप्तमाय
 वक्षीयमा ॥ ३५ ॥ न धनेन न राज्येन नोद्रेण तपसा तथा ।

स्वभावमतिवर्तन्ते ये नियुक्ता शरीरिण ॥ ३६ ॥ न त्रिविधैर्ब्रह्म
 जीर्णैरन् सर्वे सुत सर्वकामिन । नाप्रिय प्रतिपद्येदुक्तत्वानस्य
 फले सति ॥ ३७ ॥ उपर्यूपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहति ।
 यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ ३८ ॥ ऐश्वर्य्यमदमसांश्च
 मत्ताम्भयामदेन च । अप्रमत्ता यथा शूरा विक्रान्ता पर्युपासते
 ॥ ३९ ॥ क्लेशा परिनिवर्तन्ते क्लेषास्त्रिदसमीहितानि । सर्वस्य
 पुनरन्येषा न किञ्चिदधिगम्यते ॥ ४० ॥ महश्च फलवैषम्य दृश्यते
 कर्मसन्निभु । वहन्ति शिविकामन्ये यान्यन्ये शिविकागता ॥ ४१ ॥
 सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरसरा । मनुष्याश्च शतस्त्रीकाः
 शतशो विविधा स्त्रिय ॥ ४२ ॥ इन्द्रारामिषु भूतेषु गच्छन्त्येकै-
 कशो नरा । इदमन्यत् पद पश्य नात्र भोक्त करिष्यसि ॥ ४३ ॥
 त्यज धर्ममधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यज्जा
 येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४४ ॥ एतत्ते परम शुद्धमास्त्रातमृषि-
 सत्तम । येन देवा परित्यज्य मर्त्तलोक दिवं गता ॥ ४५ ॥
 नारदस्य वच श्रुत्वा शुकः परमवृद्धिमान् । सञ्चिन्त्य मनसा श्रीरो
 निखय नाध्यगच्छत ॥ ४६ ॥ पुत्रदारैर्महान् ज्ञेयो विद्यान्वायै
 महान् श्रम । किन्तु स्यात् प्राश्रितं स्नानमल्पकेश महीद्वयम्
 ॥ ४७ ॥ ततो मुहूर्त्ते सञ्चिन्त्य निश्चिता गतिमात्मन । परा-
 वरज्ञो धर्मस्य परा नैत्रेयसीं गतिम् ॥ ४८ ॥ क्व लज्जमसंज्ञितो
 गच्छेय गतिसुत्तनाम् । नावर्त्तय यथा भूयो वीनिषङ्करसागरे
 ॥ ४९ ॥ परमावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्त्तते पुन । सर्वब्रह्म
 परित्यज्य निश्चितो मनसा गतिम् ॥ ५० ॥ तत्र यास्यामि यथात्मा
 श्रमं नोऽधिगमिष्यति । अक्षयद्याव्यययैव यत्र स्नास्यामि प्राश्रित
 ॥ ५१ ॥ न तु योगमते शक्या प्राप्तु सा परमा गति । अक्षययो
 हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यत ॥ ५२ ॥ तज्जाद्वोग समाख्यात
 तस्मा अक्षयकलेवरम् । वायुभ्रम प्रवेक्ष्यामि तेजोराशि दिवा-

करम् ॥ ५३ ॥ न ह्येष क्षयतां वाति सोमः सुरगणैर्यथा ।
 कल्पितः पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ॥ ५४ ॥ क्षीवते हि सदा
 सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते । नेच्छाम्येवं विद्वितैते ह्यसत्त्वही पुनः
 पुनः ॥ ५५ ॥ एविस्तु संतापयते लोकान् रश्मिभिरुज्ज्वलैः । सर्वत-
 स्त्रोत्राद्वाक्ते नित्यमक्षयमण्डलः । अतो मे रोहते गन्तुमादित्थं
 हीप्रतेजसम् ॥ ५६ ॥ अत्र वतस्यामि दुर्क्षयोः निःशङ्केनान्तरात्मना ।
 सूर्यस्य सद्ने वाहं निक्षिप्येदं कलेवरम् ॥ ५७ ॥ ऋषिभिः सह
 वास्यामि सौरं तेजोऽतिदुःसहम् । आपृच्छामि नगान्नागान्
 गिरिशूर्खीं द्विभ्यो द्विवम् ॥ ५८ ॥ देवदानवगन्धर्वान् पिशाचो-
 रगराक्षसान् । लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न संशयः ॥ ५९ ॥
 पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवाः सहषिभिः । यथानुशाप्य तमृषिं
 नारदं लोकविश्रुतम् ॥ ६० ॥ तस्मादनुशां सम्प्राप्य जगाम पितरं
 प्रति । सोऽमिवाद्य महात्मानं कृष्याद्वैपायनं मुनिम् । शुकः प्रद-
 क्षिप्यं कृत्वा कृष्यामापृष्टवाग्मुनिम् ॥ ६१ ॥ शुक्रा अपिस्तद्वचनं
 शुक्रस्य प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् । भो भोः पुत्र स्त्रीवतां
 तावदद्य थावक्ष्युः प्रीणयामि त्वदर्थम् ॥ ६२ ॥ निरयेक्षः शुकी
 भूत्वा निःस्नेहो मुक्तसंशयः । भोक्षमेवानुसञ्चित्थ गमनाय मनो
 ह्वये ॥ ६३ ॥ पितरं स परित्यज्य जगाम मुनिसत्तमः । कैलास-
 चरं विह्वलं सिद्धसङ्घनिरीवितम् ॥ ६४ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने
 एकत्रिंशदधिकतिसप्ततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥

भोजन एवाह । गिरिशूर्खं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
 वने ह्येव विविक्षे स नि यलाक उपाविशत् ॥ १ ॥ धारवामास
 चाल्मानं ब्रह्माशस्यं यथाविधि । पादप्रभृति गात्रेषु क्रमेण क्रम-

योगवित् ॥ २ ॥ ततः स प्राङ्मुखो विहानादित्ये नाचरोक्ष्ति ।
 पाणिपादं समाशय विनोतवदुपाविशत् ॥ ३ ॥ न तत्र पश्चि-
 सघातो न शब्दो नातिदर्शनम् । यत्र वैद्यासकिर्षीमान् वीक्षुं
 समुपचक्रमे ॥ ४ ॥ स ददर्श तदात्मानं सर्वं सङ्गविनिहृतम् ।
 प्रजज्ञोस ततो ज्ञासं शुकः संप्रेक्ष्य तत्परम् ॥ ५ ॥ स पुनर्योग-
 मास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये । महायोगीश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रान्त-
 दिहायसम् ॥ ६ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदकृतः ।
 निवेद्यामास च तं स्वं योगं परमर्षये ॥ ७ ॥

शुक उवाच । दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन ।
 त्वत्प्रसादाहमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच । नारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको हैपावनात्मजः ।
 अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायैकाग्रमाविशत् ॥ ९ ॥ कैलासपृष्ठा-
 दुत्पत्य स पपात दिवं तदा । अन्तरीक्षचरः श्रीमान् वायुभूतः
 सुनिश्चितः ॥ १० ॥ तमुद्यन्तं दिजयेष्टं वैनतेवसमद्युतिम् । दृश्युः
 सर्वभूतानि मनोमाकृतं हसम् ॥ ११ ॥ व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्
 सर्वान् सोऽथ विचिन्तयन् । आस्थितो दीर्घमध्याह्नं पावकाकंसम-
 प्रभः ॥ १२ ॥ तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकृतोभयम् । दृश्युः सर्व-
 भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ १३ ॥ यथाशक्ति यथान्यायं
 पूजां वै चक्रिरे तदा । पुष्यवर्षेण दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिंबीकसः
 ॥ १४ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणा । अथव-
 यैव संसिद्धा परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥ अन्तरीक्षगतः कोऽयं
 तपसा सिद्धिमागतः । अथ कायोर्ध्वं वक्रुश्च नेत्रैः समभिरुच्यते ॥ १६ ॥
 ततः परमघर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । मास्करं समुदौचन्
 स प्राङ्मुखो वाग्व्यतोऽगमत् । शब्देनाकाशमस्त्रितं पूरयन्निव
 सर्वशः ॥ १७ ॥ तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः ।
 सभ्रान्तमनसो राजन्नासन् परमविजिताः ॥ १८ ॥ पञ्चभूडाप्रभ-

सर्वो भूषणतृप्तसुखी चनाः । दैवतं कृतमहं प्रतदुत्तमां गतिमास्त्रि-
 तम् । सुनिश्चितमिहावाति विमुक्तमिव निस्सुहृदम् ॥ १८ ॥ ततः
 समभिवक्राम मख्यं नाम पर्वतम् । सर्वं यो पूर्ववित्तियं यं नित्य-
 मुपसेवतः ॥ २० ॥ तस्य ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विष्णवं यवतु परम् ।
 अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ॥ २१ ॥ अचिरेणैव
 काशेन नमश्चरति चन्द्रवत् । पितृशुश्रूषया बुद्धिं सम्प्राप्तोऽय-
 ममुत्तमाम् ॥ २२ ॥ पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुद्वितः सुतः ।
 अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विसर्जितः ॥ २३ ॥ सर्व्वं ज्ञा वचनं
 शुद्धां शुक्रं परमधर्मवित् । उदैक्षत दिग्मः सर्वा वचने गतमानसः
 ॥ २४ ॥ सोऽन्तरीक्षं महीश्वैव समैलवनकाननम् । विश्लोकया-
 मास तदा सरांसि सरितस्तथा ॥ २५ ॥ ततो देवावनसतं वज्र-
 म्भानात् समन्ततः । कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते अ देवताः
 ॥ २६ ॥ अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुक्रः परमधर्मवित् । पिता
 श्रद्धतुगच्छेष्वां क्रोशमानः शुक्रैति वै ॥ २७ ॥ ततः प्रतिवचो
 द्वयं सर्वैरेव समाहितैः । एतन्मे ज्ञेयतः सर्वं वचनं कर्तुमर्हस्य
 ॥ २८ ॥ शुक्रस्य वचनं शुद्धा दिग्मः सर्वा सकानना । समुद्राः
 सरितः शैलाः प्रतूयुस्तं समन्ततः ॥ २९ ॥ यथाप्रापयसे
 विप्र वादमेवं भविष्यति । ऋषिर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे
 वचम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्तधर्मपर्वणि शुक्राभिपतने दार्त्रिग-
 दधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥

भीष्म उवाच । इतेऽवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः समहातपा ।
 प्रातिष्ठत् शुक्रं सिद्धिं हित्वा दोषाश्चतुर्विधान् ॥ १ ॥ तमो ज्ञष्ट-
 विष्णुं हित्वा अहो पृथुविध रज्ज । तत्र सत्त्वं जहो भीमान् तद्-

भविष्यति ॥ ३६ ॥ छाया स्वपुत्रसदृशीं सर्वतोऽनपगां सदा ।
 द्रक्ष्यसे त्वञ्च लोकेऽस्मिन् मत्प्रसादात्प्रहामुने ॥ ३७ ॥ सोऽनुनीती
 भगवता स्वयं रुद्रेण भारत । छाया पञ्चान् समावृत्त स सुनि-
 परया मुदा ॥ ३८ ॥ इति जन्म गतिश्चैव शुक्रस्य भरतधर्म ।
 विस्तरेण समाख्याता यन्मा त्व परिपृच्छसि ॥ ३९ ॥ एतदावष्ट
 मे राजन् देवर्षिर्नारद पुरा । व्यासश्चैव महायोगी संजल्पे
 पदे पदे ॥ ४० ॥ इतिहासमिम पुण्यं मोक्षधर्मीपसंहितम् ।
 धारयेद्वय श्रमपर स गच्छेत् परमा गतिम् ॥ ४१ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मीपर्वणि शुक्राभिपतने त्रय-
 त्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ ३३३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहस्त्वो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ
 भिक्षुक । य इच्छेत् सिद्धिमाख्यातुं देवता का व्रजेत् स ॥ १ ॥
 कृतो ह्यस्य ध्रुव स्वर्गं कृतो नै श्रेयसं परम् । विधिना कैन
 जुहुवात् देव पितृं तथैव च ॥ २ ॥ भुक्तस्य का गति गच्छेत्
 मोक्षश्चैव किमात्मक । स्वर्गतश्चैव कि शुर्व्यादृषीन न च्यवते द्विवः
 ॥ ३ ॥ देवतानाञ्च को देव पितृणाञ्च पिता तथा । तज्जात्
 परतर वञ्च तन्ने ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । गृहं मा प्रकवित प्रञ्च पृच्छसे त्वमिहानघ ।
 न ह्येतत्तर्कया शक्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५ ॥ ऋते देवप्रसादात्
 राजन् ज्ञानगमेन वा । गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातव्य तर्वा-
 रिहन् ॥ ६ ॥ अवाप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् । नार-
 दस्य च सम्पाद ऋषिर्नारायणस्य ह ॥ ७ ॥ नारायणो हि
 विश्वात्मा चतुर्भूर्सि सनातन । चर्मात्मज सञ्जभूव पितृव
 नेऽम्भभाषत । कृते युगी महाराज पुरा स्वायम्भुवेऽन्तरे । नरो

नारायणस्यैव हरिः इत्या स्ववशुव ॥ ८ ॥ तेषां नारायणनरी
तपस्तेपतुरव्यथौ । वदध्याश्चममाद्य शकटे कनकामये । षष्ट-
षष्टं हि तद्दयानं भूतयुक्तं मनोरमम् ॥ ९ ॥ अथापीं लोकनाथौ
तौ इथौ धमनिसन्तती । तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्ष्यौ सुरै-
रपि ॥ १० ॥ अस्य प्रसादं कुर्वति स देवो द्रष्टुमर्हति ॥ ११ ॥
मूनं तयोरेनुमते हृदि ह्यच्छयचोदितः । महासेरोगिरेः शृङ्गात्
प्रच्युतो गन्धमादनम् । नारदः समञ्जसूतं सर्वलोकानवीचरत्
॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वाभगमद्राजन् वदध्याश्चममाद्युगः । तयोराङ्गिक-
वेणावां तस्य कौतूहलं लभूत् ॥ १३ ॥ इदं तदास्यदं कृतकं
अस्मिंल्लोकाः प्रतिष्ठिताः । सद्देवासुरगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः
॥ १४ ॥ एवामूर्तिरियं पूर्वं ज्ञाता भूयद्यतुर्विधा । धर्मस्य
कलसन्ताने धर्मादिभिर्विवक्षितः ॥ १५ ॥ अहो ज्ञातुमर्हतीतोऽद्य
धर्म एभिः सुरैरिह । नरनारायणाभ्याश्च इष्येन हरिणा तथा
॥ १६ ॥ अत्र इष्यो हरिस्यैव कस्मिंश्चित् कारणान्तरे । स्थितौ
धर्मोत्तरो ज्ञेयो तथा तपसि धिष्ठितौ ॥ १७ ॥ एतौ हि परमं
धाम कानयोराङ्गिकक्रिया । पितरौ सर्वभूतानां दैवतश्च यम-
खिनौ । कां देवतान्तु यजत पितॄन् वा कान् महामती ॥ १८ ॥
इति सखिन्य मनसा भक्त्या नारायणस्य तु । सहसा प्रादुरभवत्
समीपे देवयोस्तदा ॥ १९ ॥ कृते दैवेषु पितेषु च ततस्ताभ्यां
निरीक्षितः । पूजितस्यैव विधिना यथा प्रीक्तेन आस्ततः ॥ २० ॥
तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम् । उपोपविष्टः सुप्रीतो
नारदो भगवानृषिः ॥ २१ ॥ नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नेनान्तरा-
जना । नमस्कृत्य महादेविमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥
नारद उवाच । वेदेषु सपुराणेषु शास्त्रोपाङ्गेषु गीयसे ।
अथञ्च शाश्वतो धाता मतोऽमतमनुत्तमम् । प्रतिष्ठितं भूतमव्य-
ज्यवि सर्वमिदं जगत् ॥ २३ ॥ चत्वारो ज्ञायमा देव सर्वे गार्हस्थ्य

द्युतमिवाभवत् ॥ २ ॥ ततस्तस्मिन् पदे निते निगु
 वर्जिते । ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत् स विश्वमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥
 उखापांती दिशां दाहो भूमिकम्पस्तथैव च । प्रादुर्भूतः स
 तस्मिन् स्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥ दुमाः वाखाद्य मुमुक्षुः शिखराशि
 च पर्वताः । निर्घातप्रवृत्तैश्च गिरिर्हिमवान् दीर्घतीव च ॥ ५ ॥
 बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः । उदास सरितश्चैव बुभुक्षु
 सागरास्तथा ॥ ६ ॥ अवर्षं वासवस्तोयं रसवच्च सुगन्धि च
 श्वी समीरणश्चापि दिव्यगन्धवहः शुचिः ॥ ७ ॥ स मृद्धे प्रवर्षे
 दिव्ये हिमवन्नेरुसम्भवे । संस्निष्टे प्रवेतपीते हे रुक्मरूपमये शुभे
 ॥ ८ ॥ शतयोजनविस्तारे तिर्यंगूर्द्ध्वं च भारत । उदीचीं दिश
 माखाव रुचिरे संदर्श्य च ॥ ९ ॥ सोऽविग्रहेन मनसा तथै
 वाभ्यपतत् शुकः । ततः पर्वतमृद्धे हे सहस्रैव दिधाकृते ॥ १० ॥
 अदृष्टेतां महाराज तदद्भुतमिवाभवत् । ततः पर्वतमृद्धाभ्यां
 सहस्रैव विनिःसृतः ॥ ११ ॥ न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतो
 त्तमः । ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवीकसाम् ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाणामपीणाञ्च ये च शैलनिवासिनः । दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं
 पर्वतञ्च दिधाकृतम् । साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत
 ॥ १३ ॥ स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा । रक्षराक्षस
 सहस्रैश्च विद्याधरगणैस्तथा ॥ १४ ॥ दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमस
 रीचं समन्ततः । आसीत् किल महाराज शुकाभिपतने तदा
 ॥ १५ ॥ ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्ठादभिव्रजन् । शुकी
 द्दर्श्य धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ १६ ॥ तस्यां क्रीडन्त्वभिर
 तास्तैश्चैवाघसरसां गणाः । शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा
 विवाससः ॥ १७ ॥ तं प्रक्रामन्तमाश्रय पिता खेहसमन्वितः ।
 उत्तमाङ्गतिमाखाव पृष्ठतोऽनुससार च ॥ १८ ॥ शुकस्तु मास्ता
 दृष्टुं गतिं कृतान्तरीचगाम् । द्रष्टुं विद्या प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतोऽ-

अथवा ॥ १८ ॥ महायोगगतिं ज्ञानां व्याप्तिः सा महातपाः ।
 विविधात्परमाकाशं शुभानिपतनं यतो ॥ १९ ॥ अद्भुतं विद्या
 कृत्वा सर्वतानं हृत्कं गतम् । सर्वसुखं यवस्तस्य कर्म पुत्रस्य
 कथम् ॥ २० ॥ ततः शुकेति दीर्घं यद्भेनाङ्गदितस्तथा । अथ
 विद्या करेणोच्चैस्त्रींशोकाननुमाद्य वै ॥ २१ ॥ शुक्रः सर्वगती
 श्वा सर्वज्ञा सर्वती मुख । प्रत्यभायत यस्मात्त्वा भोः यद्भे-
 वात्तुमाह्वन् ॥ २२ ॥ तत एकाक्षरं नाम भौरित्येव सर्वोरवन् ।
 यत्काक्षरमगतं सर्वसुखैः स्वायत्तव्रतम् ॥ २३ ॥ ततः प्रवृत्ति
 वाद्यापि यद्भेनाङ्गदितान् पृथक् । गिरिगङ्गारुष्टेभु व्याहरन्ति
 शुक्रं प्रति ॥ २४ ॥ अन्तर्हितः प्रभावन्तु र्मविद्या शुक्रस्तथा ।
 बुभान् सम्यग्य यद्भेनाङ्गदितान् पदमभ्यगमत् परम् ॥ २५ ॥ महिमा-
 न्तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततैजसः । निपसाद् गिरिपत्ने पुत्रमे-
 वान्वबिस्तयत् ॥ २६ ॥ ततो यद्भेनाङ्गदितोरे श्रीशुभ्याः पृथरथा
 गथा । आषाद्य तन्पि ज्ञानाः सन्मन्ता गतचेतसः ॥ २७ ॥
 ज्ञे निखिलिरे कावित् काश्चिद्दुष्कृतान् प्रपेक्षिरे । यथना-
 म्याद्यदुः काश्चित्तं दृष्ट्वा मुनिस्तमम् ॥ २८ ॥ तां मुक्तान्तु
 विश्राय मुनिः पुत्रस्य वै तदा । सक्ततामाजनयैव प्रीतीभूद्दी-
 दितस्य ह ॥ २९ ॥ तं दिवगन्धर्वततो महर्षिगणपूजितः । पिना-
 कस्तो भगवानभ्यागच्छत यद्वरः ॥ ३० ॥ तमुवाच महादेव ।
 भान्तपूर्वमिह वचः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं कृष्याहेपावनं तदा
 ॥ ३१ ॥ अन्नेर्भूनेरपां वायोरन्तरीक्षस्य चैव ह । वीर्येण
 संद्वयः पुत्रं पुरा मत्तस्त्वया वृतः ॥ ३२ ॥ स तस्मात्तस्यो जात-
 स्तपसा तव सन्मृतः । मम चैव प्रसादिन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः
 ॥ ३३ ॥ स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्राप्तमजितेन्द्रियैः । देवतैरपि
 विप्रैर्षं तं त्वं किमनुमीचसि ॥ ३४ ॥ यावत् स्थास्यन्ति
 यावत्, स्थान्यन्ति सागराः । तावत्तवाक्षया कीर्तिः ।

मूलकाः । यजन्ते त्वामहरद्वर्नानामूर्त्तिसमास्थितम् ॥ २४ ॥ पिता
माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः । कं त्वयं यजसे द्विं
पितरं कं वं विद्महे ॥ २५ ॥

श्रीभगवानुवाच । अवाच्यमेतदक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनम् ।
तव भक्तिमतो ब्रह्मन् वक्ष्यामि तु यथातथम् ॥ २६ ॥ यत्तत्
सूक्ष्मविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम् । इन्द्रियैरिन्द्रियायैश्च सर्व-
भूतैश्च वर्जितम् ॥ २७ ॥ स ह्यन्तरात्मा भूतानां चैत्रश्चेति
कथ्यते । त्रिगुणव्यतिरिक्तो वै पुरुषयेति कल्पितः ॥ २८ ॥ तस्मा-
दव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्ताव्यक्तभावस्था या
सा प्रकृतिरव्यया ॥ २९ ॥ तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सद-
सदात्मकः । आवाभ्यां पूज्यते सो हि देवैः पित्रे च कल्पते ॥ ३० ॥
नास्ति तस्मात् परोऽन्यो हि पिता देवोऽयं वा द्विज । आत्मा हि
नः स विज्ञेयस्ततस्तं पूजयावहे ॥ ३१ ॥ तेनैषा प्रथिता ब्रह्म-
न्मर्यादा लोकभागिनी । देवं पितरञ्च कर्त्तव्यमिति तस्यानुशास-
नम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मा स्थाणुर्भृगुर्दक्षो भृगुर्दक्षस्तथा यमः । मरी-
चिरेङ्गिरात्रिश्च पुलस्तयः पुलह क्रतुः ॥ ३३ ॥ वसिष्ठः परमेष्ठी
च विवस्वान् सोम एव च । कर्द्दमयापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽवाक्-
क्रीत एव च ॥ ३४ ॥ एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ।
तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनीम् ॥ ३५ ॥ देवं पितरञ्च
सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवन्ति
द्विजोत्तमाः ॥ ३६ ॥ स्वर्गस्था अपि धि केचित्तान्ममस्थन्ति देहिनः ।
ते तत्प्रसादाद्गच्छन्ति तेनादिष्टफलाङ्गतिम् ॥ ३७ ॥ धि हीनाः
सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च । कलाः पञ्चदश त्यक्तास्ते मुक्ता
इति निश्चयः ॥ ३८ ॥ मुक्तानान्तु गतिर्ब्रह्मन् चैत्रञ्च इति कल्पिता ।
स हि सर्वगुणयैव निर्गुणयैव कथ्यते ॥ ३९ ॥ दृश्यते ज्ञानयोगिन
आवाञ्च प्रसूतो ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयाव सनातनम् ॥ ४० ॥

तं वेदाश्चात्रमाद्यैव नानामतसमास्थिताः । भक्त्या संपूजयन्त्याशु
 गतिश्चैषां ददाति सः ॥ ४१ ॥ यी तु तद्भाविता लोके ह्येकान्तितं
 समास्थिताः । एतदभ्यधिकन्तेषां यत्ते तं प्रविशन्तुत ॥ ४२ ॥
 इति शुद्धसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः । भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे
 भक्त्युक्त्या च ते श्रुतः ॥ ४३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणोद्ये
 चतुस्त्रिंशद्धिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥

भोम उवाच । स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणोत्तम-
 पूरुषिण । जगद् वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधि-
 वासम् ॥ १ ॥

नारद उवाच । यदर्थमात्मप्रभवेन जन्म कृतं त्वया धर्मग्रहे
 षतुर्धा । तत साध्यतां लोकहितार्थमद्य गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं
 तत्राप्याम् ॥ २ ॥ पूजां शुद्धां सततं करोमि परस्य शुद्धं न तु
 भिन्नपूर्वम् । वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्त-
 पूर्वम् ॥ ३ ॥ गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे शशौ च भित्ते च समो-
 ऽस्मि नित्यम् । तद्भाविदेवं सततं प्रपन्न एकान्तभावेन वृणोम्य-
 खस्रम् ॥ ४ ॥ एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्त-
 भीमम् ।- तत् पारमेष्ठस्य वचो निशम्य नारायणः श्राव्यतधर्म-
 गोप्ता ॥ ५ ॥ गच्छेति तं नारदमुक्तवान् स सम्पूजयित्वात्मविधि-
 क्रियाभिः । ततो विस्मृतः परमेष्ठिपुत्रः सोऽभ्यर्चयित्वा तमृषिं
 पुराणम् ॥ ६ ॥ खमूत्पपातोत्तमयोगयुक्तस्ततोऽधिनेरौ सहसा
 निलिख्ये । तदावतस्थे च मुनिर्मूर्च्छतेनेकान्तमासाद्य गिरेः स
 शृङ्गे ॥ ७ ॥ आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन दृश्यं चाप्यद्भुतमुक्तरूपम् ।
 क्षीरोदधेर्योत्तरतो हि द्वीप उद्येतः सनाम्ना प्रथितो विमालः ॥ ८ ॥

मेरो सहस्रै स हि योजनाना द्वात्रिंशतोर्द्धं कविभिर्निरुक्तम् ।
 अनिन्द्रियाखानमनाश्च तत्र निस्पन्दहीना सुसुगन्धिनस्ते ॥ ८ ॥
 श्वेता पुमासो गतसर्वपापाश्चुर्भूय पापकृता नराणाम् । वज्रा-
 स्थिकाया सममानोन्माना दिव्यान्वयरूपा शुभसारोपेता ॥ १० ॥
 ह्यवाकृतिशीर्षा मेघौघनिनाटा सममुष्कचतुष्का राजीवशतपादा ।
 षष्ट्यादन्तैर्युक्ता शुक्लैरष्टाभिर्द्दृष्टारिर्व्योजिह्वाभिर्ये विश्ववक्तु लेशि-
 च्छन्ते सूर्यप्रख्यम् ॥ ११ ॥ भक्त्या देवं विश्वोत्पन्नं यस्मात् सर्वे
 लोका सम्प्रसृता । वेदा धर्मा मुनय शान्ता देवा सर्वे तस्य
 निसर्गा ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनिन्द्रिया निराहारा अनिस्पन्दा सुग-
 न्धिन । कथन्ते पुरुषा जाता का तेषा गतिरुत्तमा ॥ १३ ॥
 ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषा लक्षणमेतद्धि
 तच्छे तहोपवासिनाम् ॥ १४ ॥ तस्मान्ने सभय छिन्दि पर कौतू-
 हल हि मे । त्व हि सर्वकथा रामस्वाञ्जैवापाश्रिता वयम् ॥ १५ ॥

भौष उवाच । विस्तीर्णैषा कथा राजन् शुक्ला मे पितृष-
 न्निधौ । यैषा तव हि वक्तव्या कथा सारो हि सा मता ॥ १६ ॥
 राजोपरिचरो नाम वभूवाधिपतिर्भुव । आखण्डलसख स्यातो
 भक्तो नारायण हरिम । धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमत-
 द्द्रित । सामान्य तेन सम्प्राप्त नारायणवरात् पुरा ॥ १७ ॥
 साच्चत विधिमास्थाय प्राप्सूर्सूर्यमुखनि हृतम् । पूजयामास देवैर्भं
 तच्छे पेश पितामहान् ॥ १८ ॥ पितृश्लेषेण विप्राश्च सन्निभक्या-
 श्रिताश्च स । येषान्भुक्त सत्यपर सर्वभूतेश्चङ्घिसक ॥ १९ ॥
 सर्वभावेन भक्त स देवदेव जनार्दनम् । अनादिमध्यनिधनं लोक-
 कर्त्तारमव्ययम् ॥ २० ॥ तस्य नारायणे भक्ति वहतो मित्तकर्षिण ।
 एकशथासन देवौ दत्तवान् देवराट् स्वयम् ॥ २१ ॥ आत्मराज्य
 घनश्चैव कलत्र वाहनन्तथा । यत्तद्भागवत सर्वमिति तत् प्रोक्षितं

वदा ॥२२॥ काम्यनैमित्तिका राजम् यन्त्रिणाः परमक्रियाः । सर्वा
 शास्त्रतमाख्याय विधिं चक्रे समाहितः ॥२३॥ पञ्चरात्रविदो मुख्या-
 स्तस्य गेहे महात्मनः । प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम्
 ॥२४॥ तस्य प्रयासतो राज्यं धर्मैणामित्रघातिनः । नानृता वाक्स-
 मभवन्मनोदुष्टं न चाभवत् ॥ २५ ॥ न च कायेन कृतवान् स पार्श्वं
 परमणुपि । धि हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः
 ॥ २६ ॥ तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् । वेदै-
 शतुभिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥ २७ ॥ आस्यैः सप्तमिर्-
 हौषं लोकधर्ममनुत्तमम् । मरीचिरत्रग्रहिरभौ पुलस्तयः पुलहः
 क्रतुः ॥ २८ ॥ दग्धिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः । सप्त
 प्रकृतयो ज्ञेतास्तथा स्वायम्भुवोऽष्टमः । एताभिर्घोष्यते लोक-
 स्ताम्यः शास्त्रं विनिःसृतम् ॥ २९ ॥ एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः
 संयमे रताः । भूतभव्यमविष्यन्नाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ३० ॥
 इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् । लोकान् सञ्चिन्त्य मनसा
 ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥ ३१ ॥ तत्र धर्मार्यकामा हि भोक्ष पथाच्च
 कीर्तितः । मर्यादा विविधास्यैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥ ३२ ॥
 आराध्य तपसा इवं हरिं नारायणं प्रभुम् । दिव्यं वर्षसहस्रं
 वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ॥ ३३ ॥ नारायणानुशिष्टा हि तदा दिवी
 सरस्वती । विवेक्य तानृषीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया
 ॥ ३४ ॥ ततः प्रवर्तिता सम्यक् ऋषोर्विद्धिर्हिजातिभिः । शब्दे
 चार्थे च हेती च एषा प्रथम सर्गजा ॥ ३५ ॥ आदावेव हि तच्छा-
 स्त्रंभोजारस्वरपूलितम् । ऋषिभिः थावितं तत्र यत्र कारुणिको
 ज्यसौ ॥ ३६ ॥ ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टपरीरगः । ऋषीनु-
 वाच तान् सर्वानदृश्य पुरुषोत्तम ॥ ३७ ॥ कृतं यतसहस्रं हि
 श्रीकानामिदमुत्तमम् । लोकतस्तस्य कृतस्तस्य यन्माहर्मः प्रव-
 र्त्तते ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यन्मादेतद्भविष्यति । यजु-

ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वीन्द्रिरसेस्तथा ॥ ३८ ॥ यथाप्रमाणं हि
 मया कृतो ब्रह्माप्रसादतः । रुद्रश्च क्रीडजो विप्रा वूर्यं प्रकृतव-
 स्तथा ॥ ४० ॥ सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च । सर्वे
 च नक्षत्रगणा यच्च भूताभियन्द्ितम् ॥ ४१ ॥ अधिकारेषु वर्तन्ते
 यथा स्वं ब्रह्मवादिनः । सर्वे प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रमुत्त-
 मम् ॥ ४२ ॥ भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनम् । तस्मात्
 प्रवक्ष्यते धर्माभ्यनुः स्वायम्भुवः स्वयम् ॥ ४३ ॥ उग्रना बृहस्पति-
 श्चैव यदोत्पन्नी भविष्यतः । तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मत्प्रतिभि-
 रुद्धृतम् ॥ ४४ ॥ स्वायम्भुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चौघनसे कृते । बृह-
 स्पतिमते चैव लोकेषु प्रतिचारिते ॥ ४५ ॥ युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं
 प्रजापालो वसुस्ततः । बृहस्पतिसकाशाहै प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः
 ॥ ४६ ॥ स हि सद्भाविता राजा मद्भक्तश्च भविष्यति । तेन
 शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति ॥ ४७ ॥ एतद्द्वि युष्म-
 च्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंश्रितम् । एतदर्थं ब्रह्म धर्मं ब्रह्म ब्रह्मस्यै-
 तदुत्तमम् ॥ ४८ ॥ अस्य प्रवर्तनाच्चैव प्रजावन्तो भविष्यथ । स
 च राजा त्रिया युक्तो भविष्यति महान्वसुः ॥ ४९ ॥ संस्थिते तु
 नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत् सनातनम् । अन्तर्हीस्यति तत् सर्वमेतद्दः
 कथितं मया ॥ ५० ॥ एतावद्ब्रह्मा वचनमदृश्वः पुरुषोत्तमः ।
 विसृज्य तानृषीन् सर्वान् कामपि प्रसृतो दिशम् ॥ ५१ ॥ ततस्ते
 लोकपितरः सर्वलोकार्यचिन्तकाः । प्रावर्तयन्त तच्छास्त्रं धर्म-
 योनिं सनातनम् ॥ ५२ ॥ उत्पन्नेऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ।
 साङ्गोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पती ॥ ५३ ॥ जग्मुर्व्येषं-
 पितं दिशं तपसे कृतनिश्चयाः । धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्म-
 प्रवर्तकाः ॥ ५४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये

पञ्चविंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽद्विरस सुते ।
 वभ्रुवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते ॥ १ ॥ बृहद्ब्रह्म महश्चेति
 शब्दा पर्यायवाचका । एभिं समन्वितो राजन् गुणैर्विद्वान् बृह-
 स्यति ॥ २ ॥ तस्य शिष्यो वभ्रुवाग्रो राजोपरिचरो वसु ।
 अधीतवास्तदा शास्त्र सम्यक् चित्रशिखन्दिजम् ॥ ३ ॥ स राजा
 भावित पूर्वं दैवेन विधिना वसु । पालयामास पृथिवीं दिव-
 माखण्डलो वथा ॥ ४ ॥ तस्य यज्ञो महानासीदखमेधो महात्मन ।
 बृहसतिरुपाध्यायस्तत्र होता वभ्रुव ह ॥ ५ ॥ प्रजापतिसुताशास्त्र
 सदस्याद्याभव स्वय । एकतश्च द्वितयैव त्रितयैव महप्रथ ॥ ६ ॥
 घनुषाख्योऽथरैभ्यश्च अर्न्वावसुपरावसु । ऋषिर्मेघातिथियैव ताण्ड्य-
 यैव महानृषि ॥ ७ ॥ ऋषि शान्तिर्महामागस्तथा वेदशिराश्च
 य । ऋषियेष्ठश्च कपिल शालिहोत्रपिता स्मृत ॥ ८ ॥ आद्य
 कठस्तैत्तिरिश्च वैशम्पायनपूर्वज । कण्डोऽथ देवहोत्रश्च एते
 प्रोङ्गश्च कीर्त्तिता ॥ ९ ॥ सम्भृता सर्वसम्भारास्तस्मिन्नाजन्महा
 क्रतौ । न तत्र पशुघातोऽभूत् सराजैरास्थितोऽभवत् ॥ १० ॥
 अहिंस शुचिरक्षुद्रो निरायी कर्मसस्तुत । आरख्यकपटोऽह्युता
 भागास्तत्रोपकल्पिता ॥ ११ ॥ प्रीतस्ततोऽस्य भगवात् देवदेव
 पुरातन । साक्षात् दर्शयामास सोऽदृश्वोऽन्येन केनचित् ॥ १२ ॥
 स्वयन्भागमुपाग्राय पुरोडाश गृहीतवान् । अदृश्येन ह्यतो भागो
 देवेन हरिमेघसा ॥ १३ ॥ बृहसतिस्तत क्रुद्ध सुवसुदम्य
 वेगित । आकाशं घ्नन् सुव पातैरोपादयूष्यवर्त्तयत् ॥ १४ ॥
 उवाच चोपरिचर मया भागोऽयमुद्यत । ग्राह्य स्वयं हि देवेन
 भद्रप्रत्यक्ष न समथ ॥ १५ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । उद्यता यज्ञभागा हि साक्षात् प्राप्ता
 सुरैरिह । किमर्थमिह न प्राप्नो दर्शनं स हरिविभु ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । तत सत समुहूत् भूमिपालो महान् वसु ।

प्रसाद्यामांसं मुनिं सदस्यास्ते च सर्वशः ॥ १७ ॥ जवुषेन
 ममशान्ता न रोषं कर्तुमर्हसि । नैष धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोष-
 मधीकृष्याः ॥ १८ ॥ अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः ।
 न शक्यं स ज्ञया द्रष्टुमस्माभिर्वा वृहस्यते ॥ १९ ॥ यस्य प्रसादं
 कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति । एकतद्वितत्रिताश्वीचस्ततस्त्रिविध-
 ण्डिनः ॥ २० ॥ वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्त्तिताः ।
 गता निःश्रेयसाथं हि कदाचिद्दिशमुत्तराम् ॥ २१ ॥ तस्मा वर्ष-
 सहस्राणि चरित्वा तप उत्तमम् । एकपादाः स्थिताः सम्यक् काष्ठ-
 भूताः समाहिताः ॥ २२ ॥ मेरोरुत्तरभागे तु शीरोदस्यानु-
 कूलतः । स देवो यत्र नस्तप्तपः परमदारुणम् ॥ २३ ॥ कथं
 पश्येमहि वयं देवं, नारायणन्तिति । अथ व्रतस्यावश्वे वायुवा-
 जायरीरिणी । स्निग्धगन्धौरवा वाचा प्रहर्षणकरी विभो ॥ २५ ॥
 सुतप्तं वंक्ष्यो विप्राः प्रसन्ने नान्तरात्मना । यूयं जिज्ञासवो भक्ताः
 कथं द्रक्ष्यथ तं विभुम् ॥ २६ ॥ शीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो
 महाप्रभः । अत्र नारायणपराः मानवाश्चन्द्रवर्षसः ॥ २७ ॥
 एकान्तभाबोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमम् । ते सहस्राश्चिषं देवं
 प्रविशन्ति सनातनम् ॥ २८ ॥ अनिन्द्रिया निराहारा अनिसन्दाः
 सुगन्धिनः । एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः । गच्छन्तं
 तत्र मुनयस्तवात्मा मे प्रकाशितः ॥ २९ ॥ अथ श्रुत्वा वयं सर्वे
 वाचं तामशरीरिणीम् । यथाख्यातेन मार्गेण तं देवं प्रतिपेदिरे
 ॥ ३० ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षुवः । ततोऽन्ना-
 दृष्टिविषयस्ततोऽप्रतिहतोऽभवत् । न च पश्याम पुरुषं तत्तेजो-
 हृतदर्शनाः ॥ ३१ ॥ ततो न प्रादुरभवद्दिज्ञानं देवयोगजम् । न
 किंलातप्रतपसा शक्यते द्रष्टुमक्षया ॥ ३२ ॥ ततः पुनर्वर्षयतः तस्मा
 तात्कालिकं मन्त्रम् । व्रतावसाने च शुभान्नरान्दृष्ट्विरे वयम्
 ॥ ३३ ॥ श्वेताश्चन्द्रपतीकाशान्, सर्वलक्षणलक्षितान् । नित्या-

अलिङ्गितान् ब्रह्म जपतः प्राणुद्ब्रह्मान् ॥ ३४ ॥ मानसो नाम स
 जपो जप्यते तैर्भ्राह्मिभिः । तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै
 हरिः ॥ ३५ ॥ यामबन्धुनिष्ठां लभा सूर्यस्य युगक्षये । एकै-
 कस्य प्रभा तादृक् चामवस्थानवस्य च ॥ ३६ ॥ तेजोनिवास, स
 शीघ्र इति वै मेनिरे वचम् । न तत्राभ्यधिक, कश्चित् सर्वे ते सम-
 तेजसः ॥ ३७ ॥ अथ सूर्यसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिताम् । सहसा
 दृष्टवन्तः अ पुनरेव दृष्टस्यते ॥ ३८ ॥ सहिताद्यभ्यधावन्त ततस्ते
 जानवा द्रुतम् । कृताअलिषुटा कृष्टां नमश्च्येव वादिनः ॥ ३९ ॥
 ततो हि वदतां तेषामसौष विपुलं ध्वनिम् । वलिः किलोपश्लिवते
 तस्य देवस्य तैर्नरे ॥ ४० ॥ वदन्तु तेजसा तस्य सहसा कृतचेतसः ।
 न किञ्चिदपि पञ्चामो हतसद्बुवंसेन्द्रिया ॥ ४१ ॥ एकस्तु घञ्जो
 विततः श्रुतोऽन्नाभिरुद्दीरितः । जितस्ते पुच्छरीकाश्च नमस्ते विश्व-
 भावन ॥ ४२ ॥ नमस्तेऽस्तु कृषीकेश महापुरुष पूर्वज । इति
 घञ्जः श्रुतोऽन्नाभिः शिष्याश्चरचमन्वितः ॥ ४३ ॥ एतज्जितान्तरे
 वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः । दिव्यागुरवाश्च पुष्याणि कर्मस्थानाशौघधी-
 क्षया ॥ ४४ ॥ तैरिष्टः पशुकाश्चैर्चरिरेकान्तिभिर्नरे । अन्ना
 परमया युक्तैर्कौवाक्कर्मभिस्तथा ॥ ४५ ॥ शूनस्तवागतो देवो वचा
 तैर्वागुद्दीरिता । वदन्तु न न पञ्चामो मोहितास्तस्य मायवा ॥ ४६ ॥
 मादते सञ्चित्तप्ते च वचो च प्रतिपादिते । चिन्ताव्याकुलितात्मानो
 जाता ओऽदिरसाम्बर ॥ ४७ ॥ मानवानां महस्तेषु तेषु वै शू-
 चोनिषु । अन्नाश्च कथिन्नसा चक्षुषा वाप्यपूजयत् ॥ ४८ ॥ तैरि-
 क्षया मुनिगणा एकभावंमनुजेता । नाकाश्च उच्चिरे भावं ब्रह्मभार-
 मनुष्ठिताः ॥ ४९ ॥ ततोऽन्नां सुपरिदान्तां स्तपसा चातिकर्षि-
 तान् । उवाच परस्त्रं किमपि भग तत्राघरीरकम् ॥ ५० ॥

इव उवाच । इष्टार प्रवया श्रेया सर्वेन्द्रियविजिता ।
 इष्टो भवति इवेव एमिहंष्टैरिन्द्रोत्तमैः ॥ ५१ ॥ गच्छन्त्य मुनय सर्वे

यथागतमितोऽविरात् । न स शक्यस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देव कथञ्चन ॥५२॥
 काम कालेन महता एकान्तितत्त्व सुपागतैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान्
 प्रभोमण्डलदुर्दृशम् । नहत कार्यञ्च कर्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः
 ॥ ५३ ॥ इत कृतयुगोऽतीति विपर्यासङ्गतेऽपि च । वैवस्वतेऽन्तरे
 विप्रा प्राप्ते त्रेतायुगे पुन । सुराणां कार्यसिद्धयर्थं सहावा वै
 भविष्यथ ॥ ५४ ॥ सतस्तदद्भुत वाक्यं निशम्यैवाश्रुतोपमम् । तस्मिन्
 प्रसादात् प्राप्ता सो दिशमीप्सितमञ्जसा ॥ ५५ ॥ एव सुतपसा
 चैव हव्यकथ्यैस्तथैव च । देवोऽस्माभिर्न दृष्ट स कथं त्व द्रष्टुमर्हसि
 ॥ ५६ ॥ नारायणो महद्भूत विश्वसृक् हव्यकव्यभुक् । अनादि-
 निधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजित ॥ ५७ ॥ एवमेकतवाक्येन हित-
 व्रितमतेन च । अनुनीत सदस्यैश्च ब्रह्मस्यतिरुदारधी । समानव-
 त्ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् ॥ ५८ ॥ समाप्तयज्ञो राजापि प्रजा
 पालितवान् वसु । ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्ट प्रविवेश मर्ही तत ॥५९॥
 स राजा राजघाटू ल सत्यधर्मपरायण । अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं
 धर्मवत्सल ॥ ६० ॥ नारायणपरो भूत्वा नारायणपर जपन् ।
 तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितश्च स ॥ ६१ ॥ महीतलाहतस्नानं
 ब्रह्मण समनन्तरम् । पराङ्गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ॥६२॥
 इति शान्तिपर्वणि सोऽक्षधर्मपर्वणि नारायणीये षट्-
 विंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ ३३६ ॥

- युधिष्ठिर उवाच । यदा भागवतोऽत्यर्थमाशीह्राजा महान्
 वसु । किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवर भुव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ऋषीणाञ्चैव सम्वाद विदमानाश्च भारत ॥ २ ॥ अत्रेन दृष्टव्य-
 मिति प्राङ्गर्हो वा दिशोत्तमान् । स च ऋगागोऽथ्यजो श्रेयो नाम् ।
 पण्डरितिस्थिति ॥ ३ ॥

कायं संहितैर्नो दिवोकस ॥ १८ ॥ इति बुद्ध्या व्यवस्थाशु नद्या
 निसयमीश्वरा । जत्रु संहृष्टमनसो राजोपरिचर तथा ॥ १९ ॥
 ब्रह्मण्यदेवमक्तस्त्वं सुरासुरगुरुहंरि । कामं च तव तुष्टाकर्त
 कृर्थाच्छापविमोक्षणम् ॥ २० ॥ मानना तु हिजातीनां कर्तव्या
 वै महात्मनाम् । अथस्त्वं तपसा तेषा फलिनव्यं नृपोत्तम ॥ २१ ॥
 यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनौतजम् । एकस्तुनुग्रहं तुभ्यं
 ददो वै नृपसत्तम ॥ २२ ॥ द्वावस्त्वं थापदोषिण कालमासिष्यसेऽ-
 नघ । भूमेर्विवरगो भूला तावस्त्वं कालमाप्स्यसि ॥ २३ ॥ वषेष्ठ
 सुहृता विप्रैर्वसोक्षीरां समाहितै । प्राप्स्यसेऽस्यदनुधानाया च
 ज्ञां ग्लानिरस्युशत् ॥ २४ ॥ त चतुतपिपासे राजेन्द्र भूमेस्त्रिहरे
 भविष्यत । वसोक्षीराभिपीतत्वात्तेजसाप्यावितेन च । स देवो-
 ऽस्यहरात् प्रीतो ब्रह्मलोक हि नैष्यति ॥ २५ ॥ एवं दृष्ट्वा वरं
 राशे सर्वे ते च दिवोकस । गता स्वभवन देवा ऋषयश्च तपो-
 धना ॥ २६ ॥ चक्रे वसुंस्तत पूजा विश्वक्सेनाव भारत । जप्यं
 जगौ च सतत नारायणमुखोद्गतम् ॥ २७ ॥ तत्रापि पञ्चभिर्दंष्ट्रैः
 पञ्चकालानरिन्दम । अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि चन्द्र
 ॥ २८ ॥ तन्नोऽस्य तुष्टो भगवान् भक्त्या नारायणो हरि । अनन्ध-
 भक्तस्य सतस्तत्परस्य जितात्मन ॥ २९ ॥ वरदो भगवान् विश्व-
 समीपस्थं हिजोत्तमम् । गरुत्मान्त महाविगमावभाषिपुष्टितं तदा
 ॥ ३० ॥ हिजोत्तम महाभाग पश्यता वचनाश्रम । सम्रा-
 ट्ताजा वसुर्नाम धर्मात्मा सग्नितव्रत । आह्वयाना प्रकीर्षेण
 प्रविष्टो वसुधातलम् ॥ ३१ ॥ मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्तन्तु गच्छं
 हिजोत्तम ॥ ३२ ॥ भूमेर्विवरसगुप्तं गरुडेह ममाश्रवा । पध-
 श्वरं नृपश्रेष्ठं खिचर कुरु माचिरम् ॥ ३३ ॥ गरुत्मानथ विक्षिप्य
 पथौ मारुतवेगवान् । विवेय विवरं भूमेर्वत्वास्ते पार्थिवो वसु-
 ॥ ३४ ॥ तत एन समुतक्षिप्य सहसा विनवास्यत । उत्पपात

नमस्तूयं तत्र चैनममुञ्चत ॥ ३५ ॥ तस्मिन्नुत्तरे संजये राजो-
परिचरः पुनः । सघरीदो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तम ॥ ३६ ॥
एवमेवापि कीर्त्तयेत् साग्दीपाद्देवताश्रया । प्राप्ता गतिरधस्तात्तु
द्विजशापालाहात्मना ॥ ३७ ॥ केवलं पुरुषस्तेन खेवितो हरिरी-
श्वरः । ततः शीघ्रं जहौ शायं ब्रह्मलोकमवाप च ॥ ३८ ॥

भीम उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं सम्भूता मानवा यथा ।
नारदोऽपि यथा श्वेतं हीपं स गतवानृषिः । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि
शृणुष्वैकमना नृप ॥ ३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोज्यधर्मपर्वणि शुकाभिषतने
एकत्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥

भीम उवाच । प्राप्य श्वेतं महाहीपं नारदो भगवानृषिः ।
दर्शय तानेव नरान् श्वेतांश्चन्द्रममप्रभान् ॥ पूजयामास शिरसा
मनसा तैश्च पूजितः । दिदृक्षुर्जप्यपरमः सङ्कच्छुगतः स्थितः ॥२॥
भूलोकाप्रमना विप्र ऊर्हवाङ्गः समाहितः । स्तोत्रं जगौ स विश्वाय
निर्गुणाय गुणात्मने ॥ ३ ॥

नारद उवाच । नमस्ते देवदेवेभ्य निष्किय निर्गुण लोकसा-
क्षिन् शैलश्च पुरुषोत्तम अनन्त पुरुष महापुरुष पुरुषोत्तम त्रिगुण
प्रधान अमृत अमृताद्य अमन्ताद्य व्योम सनातन सदसदयत्ताव्यक्त
श्रुतशामन् आदिदेव वसुप्रद प्रजापते सुप्रजापते वनस्पते महाप्रजा-
पते ऊर्जस्सते वाचस्पते जगत्पते मनस्पते दिवस्पते भरतपते अलि-
क्षपते पृथिवीपते दिक्षपते पूर्वनिवास शुद्ध ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मका-
विक महाराजिक आतुर्भहाराजिक आभासर महाभासर सत्त-
महाभाग आभ्य महावाभ्य संप्रासंश्च तुषित महातुषित प्रमहेन
परिनिर्मित अपरिनिर्मित वषज्जित् अपरिनिन्दित अपरिमित

यज्ञवर्तिन् अथर्ववर्तिन् यज्ञ महायज्ञ यज्ञसंशय यज्ञयोने यज्ञगर्भं
 यज्ञहृदय यज्ञस्तुत यज्ञभागहर पञ्चयज्ञ पञ्चकालकर्तृपते पञ्च-
 रात्रिक वैकुण्ठ अपराजित मानसिक नामनामिक परस्वामिम्
 सुखात् हंस परमहंस महाहंस परमयाज्ञिक साख्ययोग साख्य-
 मूर्त्ते अमृतेभ्यः हिरण्येभ्यः देवेभ्यः कुशेभ्यः ब्रह्मेभ्यः पद्मेभ्यः
 विश्वेश्वर विश्वकसेन तं जगदन्वय तं जगत्प्रकृतिः तवाम्बिराख्यं
 बद्धवामुखोऽग्नि तमाहुति सारथि त्व वषट्कार त्व ओङ्कारः
 त्वं तप त्वं मन त्वं चन्द्रमा त्व चक्षुराख्यं त्वं सूर्यं त्वं दिग्भागः
 त्वं दिग्भानु विदिग्भानो हयगिरि प्रथमत्रिसीपण्यं वर्षाधर
 पञ्चान्ने त्रिणाचिकेत घटङ्गनिधान प्राग्द्योतिप्र ज्येष्ठसामग सामि-
 कव्रतधर अथर्वगिरा पञ्चमहाकल्प फेणपाचार्यं वाल्मिलिख्य
 वैश्वदेव कौशिक पुरुष्टुत पुरुहूत विश्वकृत् विश्वरूप अनन्तगते
 अनन्तभोग अनन्त अनादि अमध्य अथक्तमध्य अव्यक्तनिधन ब्रता-
 वास समुद्राधिवास यशोवास तपोवास दमावास लक्ष्मणावास
 विद्यावास कीर्त्तनावास श्रीवास सर्वावास वासुदेव सर्वच्छन्दक
 हरिहय हरिमेघ महायज्ञभागहर वरप्रदसुखप्रद धनप्रद हरि-
 मेघ यम नियम महानियम कृच्छ्र अतिकृच्छ्र महाकृच्छ्र सर्वकृच्छ्र
 नियमधर निवृत्तभ्रम प्रवचनगत पृथ्विगर्भप्रवृत्त प्रवृत्तवेदक्रिय अज
 सर्वगत सर्वदर्शिन् अग्राह्य अचल महाविभूते माहात्म्यशरीर
 पवित्र महापवित्र हिरण्यैव बृहत् अप्रतर्क्य अविशेष ब्रह्माग्र
 प्रजासर्गकर प्रजानिधनकर महामायाघर चित्रशिखण्डिन् वरप्रद
 पुरोडाशभागहर गताधर ह्यिन्द्रसशय सर्वतोवृत्त ब्राह्मणरूप
 ब्राह्मणप्रिय विश्वमूर्त्ते महामूर्त्ते वान्धव भक्तवत्सल ब्रह्मण्यदेव
 भक्तोऽह वा दिदृक्षु रेकान्तदर्शनाय नमोनम ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये महापुराणस्तवे

अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥

नील उवाच । एवं स्तुतः स भगवान् गुह्यैथ्यैस्तथ नामभि ।
 वं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपपुङ्गव ॥ १ ॥ किञ्चिच्चन्द्रा-
 दिशुहात्मा किञ्चिच्चन्द्रादिशेषवान् । कृभानुवर्णः किञ्चिच्च किञ्चि-
 दिष्टप्राकृतिः प्रभु ॥ २ ॥ शुक्रपवनिमः किञ्चित् किञ्चित् स्फाटिक-
 चञ्चिमः । नीलाञ्जनचयप्रस्थो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥ ३ ॥ प्रवा-
 चाङ्कुरवर्णश्च श्वेतवर्णस्तथा क्वचित् । क्वचित् सुवर्णवर्णाभौ वैदूर्य-
 सदृशः क्वचित् ॥ ४ ॥ नीलवैदूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित् ।
 नन्दरूपीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित् ॥ ५ ॥ एतान् वज्रवि-
 शान् वर्णात्रयैर्विभ्रत् सनातनः । सहस्रनवनः श्रीमाच्छतश्रीर्षः
 सप्तशपात ॥ ६ ॥ सहस्रोदरवाङ्गय अव्यक्त इति च क्वचित् ।
 श्रीहृत्सुदृगिरन् वक्रात् सावित्रीश्च तदन्वयाम् ॥ ७ ॥ शिपिभ्यथैव
 वक्रोभ्यश्चतुर्वेदान् गिरन् बहन् । आरण्यकं जगौ देवो हरि-
 नारायणो वयो ॥ ८ ॥ वेदीं कमण्डलुं शुम्भान् मनीषुपानश्री
 कुयान् । यजिनं दन्तकाष्ठश्च प्वलितश्च ज्ञताघनम् । धारया-
 मास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ ९ ॥ तं प्रमत्तं प्रसन्नात्मा नारदी
 दिजसत्तमः । वाग्वतः प्रणतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ॥ १० ॥
 तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच । एकतय दितयैव तितयैव महर्षय । इमं
 द्यमनुप्राप्ता यम दर्शनशालसाः ॥ १२ ॥ न च मां ते दृष्टमिरे
 न च दृष्यति कथन । ऋते होकान्तिकयेष्ठा त्वह्वैकान्तिकोत्तमः
 ॥ १३ ॥ ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मस्ये हिजः । तास्व
 भवंस्व सततं साधवश्च यथागतम् ॥ १४ ॥ हृणीञ्च च वर विप्र
 यत्तस्वं यदिदंच्छसिः । प्रसन्नोऽहं तवाप्येह विश्वमूर्तिरिहा-
 व्ययः ॥ १५ ॥

नारद उवाच । पद्य मे तपसो हिव यमस्य निवमस्य च ।
 पद्य क्लमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ॥ १६ ॥ वर एव ममा-

त्यन्त दृष्टस्त्वं यत् सनातन । भगवन् विश्वदृक् सिंह सर्वभूति-
र्षाहान् प्रभु ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । एव सन्दर्भं चित्वा तु नारदं परमेष्ठिनम् ।
उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद मा विरम् ॥ १८ ॥ इमे ऋषि-
न्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चस । एकाग्रश्रित्तयेयुर्मा नैषा विप्रो
भवेदिति ॥ १९ ॥ सिद्धा ऋते महाभागाः पुरा ऋकान्तिर्गो-
भवन् । तमोरजोभिर्निर्मुक्तो मा प्रवेच्छन्त्यसंग्रवम् ॥ २० ॥ न
दृश्यन्नुपा योऽसौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च । न घ्नेदथैव गन्धेन
रसेन च विवर्जितः ॥ २१ ॥ सत्त्व रजस्तमयैव न गुणास्तं भजन्ति
वै । यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥ २२ ॥ भूत-
ग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अजो नित्यं प्राञ्जलश्च
निर्गुणो निष्कलस्तथा ॥ २३ ॥ दिर्हादग्नेभ्यस्तस्त्रेभ्य ष्यातो जः
पञ्चविंशकः । पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ॥ २४ ॥ अं
प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै दिजसत्तमा । स वासुदेवो विश्वेभ्यः
परमात्मा सनातनः ॥ २५ ॥ पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानश्च
नारदः शुभाशुभैः कर्मभिर्वीं न लिप्यति कदाचन ॥ २६ ॥ सत्त्वं
रजस्तमयेति गुणानेतान् प्रवक्षते । एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति
विचरन्ति च ॥ २७ ॥ एतान् गुणांस्तु क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स
भुज्यते । निर्गुणो गुणभुक्चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ॥ २८ ॥
जगतप्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्माप प्रलीयन्ते
ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ २९ ॥ खि वायु प्रलयं याति मनस्या-
काशमेव च । मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ॥ ३० ॥
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्क्रिये सम्प्रलीयते । नास्ति तस्मात् पर-
तरं पुरुषाहै सनातनात् ॥ ३१ ॥ नित्यं हि नास्ति जगति भूतं
स्त्वावरजद्रमम् । ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥ ३२ ॥
सर्वभवात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः । पृथिवी वायुराकाश-

मापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ३३ ॥ ते समेता महात्मान-शरीरमिति
 सञ्चितम् । तदा विधति यो ब्रह्मन्ब्रह्मो लघुविक्रमः । उत्तपन्न
 एव भवति शरीरं चेष्टयन् प्रभुः ॥ ३४ ॥ न विना धातुसङ्घातं
 शरीरं भवति क्वचित् ॥ ३५ ॥ न च जीवं विना ब्रह्मन् वायव-
 चेष्टयन्तुगत । स जीवं परिसङ्घातः शेष-सङ्घर्षणः प्रभुः ॥ ३६ ॥
 तस्मात् सनत्कुमारत्वं यो लभेत् स्वेन कर्मणा । यस्मिंश्च सर्व-
 भूतानि प्रलयं यान्ति सञ्चये । स मनः सर्वभूतानां प्रदुग्धः परि-
 षठ्यते ॥ ३७ ॥ तस्मात् प्रसूतो यः कर्त्ता कारणं कार्यमेव च ।
 तस्मात् सर्वं सम्भवति जगत्स्थावरजद्रमम् । सोऽनिरुद्धः स ईशानो
 व्यक्तः स सर्वकर्मसु ॥ ३८ ॥ यो वासुदेवो भगवान् चीवशी नि-
 गुणात्मकः । श्रेयः स एव राजेन्द्र जीवः सङ्घर्षणः प्रभुः ॥ ३९ ॥
 सङ्घर्षणाश्च प्रदुग्धो मनोभूतः स उच्यते । प्रदुग्ध्नादयोऽनिरुद्धस्तु
 सोऽहङ्कारः स ईश्वरः ॥ ४० ॥ मत्तः सर्वं सम्भवति जगत्स्थावर-
 जद्रमम् । अक्षरञ्च क्षरञ्चैव सञ्ज्ञामञ्चैव नारद ॥ ४१ ॥ मा
 प्रविश्य भवन्तीह सुक्ता भक्तास्तु धि मम । अहं हि पुरुषो श्रेयो
 निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥ ४२ ॥ निर्गुणो निष्कलस्यैव निर्हन्दो निष्प-
 रिग्रहः । एतत्त्वया न विज्ञेयं क्षपयानिति दृश्यते । इच्छन्नुह-
 र्त्तान्ब्रह्मेयमीयोऽहं जगतो गुरुः ॥ ४३ ॥ माया श्रेया मया सृष्टा
 यन्मा पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि
 ॥ ४४ ॥ मयैतत् कथितं सम्यक् तव श्रुतिषतुष्टयम् । अहं कर्त्ता
 च कार्यञ्च कारणञ्चापि नारद ॥ ४५ ॥ अहं हि जीवसङ्घानो
 मयि जीवः समाहितः । नैवं ते युद्धिरवाभूत् दृष्टो जीवो मयिनि
 वै ॥ ४६ ॥ अहं सर्वतगो ब्रह्मन् भूतग्रामान्तरात्मकः । भूतग्राम-
 शरीरेषु नश्यन्स न नशान्यहम् ॥ ४७ ॥ किदा हि ते महाभागा
 नरा ज्ञेयान्तिनोऽभयन् । समोरलोभ्यां निर्मुक्ताः प्रदेष्ट्यन्ति च
 मां मुने ॥ ४८ ॥ हिरण्यगर्भो लोकादिदत्तुर्वक्त्रोऽनिरुद्धतः ।

ब्रह्मा सनातनो देवो मम वह्नर्यचिन्तक ॥ ४८ ॥ कलाटशैव मे
 रुद्रो देव क्रोधाहिनि सतः । पश्यैकादश मे रुद्रान् दक्षिण पार्श्व-
 मास्थितान् ॥ ५० ॥ हादशैव तथादित्यान् वामपार्श्वं समास्थि-
 तान् । अग्रतश्चैव मे पश्य वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ॥ ५१ ॥ नासत्स-
 च्चैव दक्षश्च भिषजौ पश्य पृष्ठतः । सर्वान् प्रजापतीन् पश्य पश्य
 सप्त ऋषीं स्तथा ॥ ५२ ॥ वेदान् यज्ञाय यतश्च पश्यामृतमथौ-
 पधी । तपासि नियमाश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ॥ ५३ ॥ तद्याष्ट-
 गुणमैश्वर्यमेकस्य पश्य भूर्त्तिमत् । श्रिय लक्ष्मीञ्च कीर्त्तिञ्च पृथि-
 वीञ्च कङ्गुद्धिनीम् ॥ ५४ ॥ विद्वाना मातर पश्य मतस्था देवीं
 सरस्वतीम् । ध्रुवञ्च च्योतिषा श्रेष्ठ पश्य नारद खिचरम् ॥ ५५ ॥
 अश्वीधरान् समुद्राय सरासि सरितस्तथा । भूर्त्तिमत पितृगणा
 यतुर पश्य सत्तम । त्रीशैवेमान् गुणान् पश्य मत्स्थाभूर्त्तिविव-
 र्जितान् ॥ ५६ ॥ दिवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विप्रिष्यते । देवा-
 नाञ्च पितृणाञ्च पिता ह्येकोऽहमादित ॥ ५७ ॥ अह ह्यर्थायरा
 भूत्वा समुद्रे पथिमोत्तरे । पिवामि सुद्भृत हव्य कव्यञ्च श्रद्धया
 न्वितम् ॥ ५८ ॥ मया सृष्ट पुरा ब्रह्मा ना यज्ञमयजत स्वयम् ।
 ततस्तस्मिन् वरान् प्रीतो दत्तवानक्षग्रनुत्तमान् ॥ ५९ ॥ मतपुत्र-
 लञ्च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च । अहञ्जारकृतश्चैव नामपर्याव-
 वाचकम् ॥ ६० ॥ त्वया कृताञ्च मर्त्यादा नातिक्रस्यति कश्चन ।
 त्वञ्चैव वरदो ब्रह्मन् वरेप्सूना भविष्यसि ॥ ६१ ॥ सुरासुरगणा-
 नाञ्च ऋषीणाञ्च तपोधन । पितृणाञ्च महाभाग सतत समित-
 द्रत । विविधानाञ्च भूताना तमुपास्यो भविष्यसि ॥ ६२ ॥ प्रादु-
 र्भावगतयाह सुरकार्येषु नित्यदा । अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन् नियो-
 ज्यथ सतो यथा ॥ ६३ ॥ एताथान्याञ्च रुचिरान् ब्रह्मणेऽमित-
 तेजसे । अह दत्त्वा वरान् प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ॥ ६४ ॥
 निर्व्वाण सर्वधर्माणा निवृत्ति परमा स्मृता । तस्मान्निवृत्तमा-

पन्नश्चेत् सर्वाङ्गनिर्वृतः ॥ ६५ ॥ विद्यासहायवन्तश्च आदित्यस्य
 समाहितम् । कपिलं प्राङ्गराचार्याः साङ्गप्रनिश्चितनिश्चयाः ॥ ६६ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवानेष च्छन्दसि सृष्टुतः । सोऽहं योगरति-
 ब्रह्मन् योगमास्त्रेषु शब्दितः ॥ ६७ ॥ एषोऽहं व्यक्तिमागत्य
 तिष्ठामि द्विविधाश्रितः । ततो युगसहस्रान्ते संहारिष्ये जगत्
 पुनः ॥ ६८ ॥ कृत्वा सत्स्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 एकाकी विद्यया साद्वै विहरिष्ये जगत् पुनः ॥ ६९ ॥ ततो भूयो
 जगत् सर्वं करिष्यामीह विद्यया । अस्मन्मूर्त्तियतुर्थी वा साहज-
 स्त्रेषमव्ययम् ॥ ७० ॥ स हि सङ्गर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽप्यजी-
 ज्ञनत् । प्रद्युम्नाटनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुन पुनः ॥ ७१ ॥ अनि-
 रुहान्तथा ब्रह्मा तन्नामिकमलोद्भवः । ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि
 स्थावराणि च ॥ ७२ ॥ एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः
 पुनः । यथा सूर्यस्य गगणादुदयास्तमने इह ॥ ७३ ॥ नष्टे
 पुनर्वलात् काल आनयत्यमित्यतिः । तथा बलादहं पृथ्वीं सर्व-
 भूतहिताय वै ॥ ७४ ॥ सत्त्वैराक्रान्तसर्वाङ्गां नष्टा सागरमेख-
 खाम् । आनयिष्यामि स्वस्थानं वाराहं रूपमास्थित । हिर-
 ण्यार्चं वधिष्यामि दैतेयं बलमर्षितम् ॥ ७५ ॥ नारसिंहं वपुः
 कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः । सुरकार्यं हनिष्यामि यत्र ह्यदिति-
 नन्दनम् ॥ ७६ ॥ विरोचनस्य बलवान् बलिः पुत्रो महासुरः ।
 अवध्यः सर्वलोकानां सदेवासुरराक्षसाम् । भविष्यति स यक्रुद्ध
 स्वराल्याश्चावधिष्यति ॥ ७७ ॥ तैल्लोक्येऽपहृते तेन विमुखे च
 शंषीपती । अदित्यां सादयादित्यः सश्रविष्यामि काश्यपात् ॥ ७८ ॥
 ततो राक्ष्यं प्रहास्यामि यक्रायामिततेजसे । द्विना स्थापयि-
 ष्यामि स्त्रेषु स्थानेषु नारद ॥ ७९ ॥ बलिश्चैव करिष्यामि पाताल-
 तलवासिनम् । दानवश्च जलिं यैष्ठमवध्यं सर्वदैवतैः ॥ ८० ॥
 तेषामुने भविष्यामि रामो भगुकुलीरुहः । यत्र होतुमादविष्यामि

समृद्धवलवाहनम् ॥ ८१ ॥ सन्ध्यांश्चे समनुपाप्ते ज्येतायां हापरस्य
 च । ग्रहं दाशरथी रामो भविष्यामि जगतपति ॥ ८२ ॥ त्रितो-
 पघाताद्वैरुष्यमेकतोऽथ हितस्तथा । प्राप्स्येते वानरत्वं हि प्रजा-
 पतिसुनाह्वयी ॥ ८३ ॥ तथोर्ये तन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः ।
 महावलाः महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः । ते सहाया भविष्यन्ति
 सुरकार्ये मम हिज ॥ ८४ ॥ ततो रक्षपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपां-
 चनम् । हनिष्ये रावणं रौद्रं सगणं लोककण्टकम् ॥ ८५ ॥
 हापरस्य क्लेशैव सन्धौ पर्यवसानिके । प्रादुर्भावः कंसहेतोर्भु-
 रोयां भविष्यति ॥ ८६ ॥ तत्राहं दानवान् हत्वा सुवह्नन् देव-
 कण्टकान् । कुशस्थलीं करिष्यामि निवेशं दारकां पुरीम् ॥ ८७ ॥
 वसानस्तत्र वै पुथ्यामदितेर्विप्रियङ्करम् । हनिष्ये नरकं भौमं मुहुं
 पीठञ्च दानवम् ॥ ८८ ॥ प्रागुन्योतिषपुरं रम्यं नानाधनसम-
 न्वितम् । कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमम् ॥ ८९ ॥
 महेश्वरमहासेनौ वाणप्रियहितैषिणौ । पराजेष्याम्यघोदूयुक्ती
 देवलोकनमस्कृतौ ॥ ९० ॥ ततः सुतं वल्लिञ्जिवा वाणं वाङ्मसह-
 स्त्रिणम् । विनाशयिष्यामि ततः सर्वान् सौभनिवासिनः ॥ ९१ ॥
 य कालयवनस्यातो गार्भतेजोऽभिसंहृतः । भविष्यति वषस्तस्य
 मत्त एव द्विजोत्तम ॥ ९२ ॥ जरासन्धश्च वलवान् सर्वराजविरो-
 धनः । भविष्यत्यसुरः स्कीतोभूमिपालो गिरिव्रजे ॥ ९३ ॥ मम
 बुद्धिपरिखन्दादधस्तस्य भविष्यति । मिथुपालं वधिष्यामि वधे
 धर्मसुतस्य वै ॥ ९४ ॥ समागतेषु वलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु ।
 वासवि. सुमहायो वै मम लेको भविष्यति ॥ ९५ ॥ युविष्ठिरं
 स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभिः सह । एवं लोका वदिष्यन्ति नर-
 नारायणाह्वयी ॥ ९६ ॥ उदूयुक्ती दहत स्रजं लोककार्याधि-
 श्वरौ । हत्वा भारवतरणं वसुधाया वधेप्सितम् ॥ ९७ ॥ सर्व-
 मास्वनसुस्यानां दारकावाय सत्तम । करिष्ये प्रलयं घोरमात्म

ज्ञानाभिसंहतम् ॥ ८८ ॥ कर्माख्यपरिमेयाणि चतुर्भूतिधरो
 ह्यहम् । कृत्वा लोकान् गमिष्यामि स्वानह ब्रह्मसत्कृतान् ॥ ८९ ॥
 हंस कूर्मस्य मतस्यश्च प्रादुर्भावाद्द्विजोत्तम । वराहो नारसिंहश्च
 वामनो राम एव च । रामो दाशरथिश्चैव साश्वत कल्किरेव
 च ॥ १०० ॥ यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहता पुन । सवेदा
 सश्रुतीकाश्च कृता पूर्वं कृते युगे ॥ १०१ ॥ अतिक्रान्ता पुराणेषु
 श्रुतास्ते यत्रि वा क्वचित् । अतिक्रान्ताश्च वदव प्रादुर्भावा मनो-
 त्तमा ॥ १०२ ॥ लोककार्याणि कृत्वा च पुन स्वा प्रकृति गता ।
 न ह्येतत् ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनम् ॥ १०३ ॥ यस्त्वया प्राप्त-
 मयोह एकान्तगतबुद्धिना । एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन् भक्तिमते
 मया । पुराणञ्च भविष्यञ्च सरहस्यञ्च सत्तम ॥ १०४ ॥

भीष्म उवाच । एव स भगवान्देवो विश्वमुत्तिधरोऽव्यय ।
 एतावदुक्त्वा वचन तत्रैवान्तर्दधे पुन ॥ १०५ ॥ नारदोऽपि महा-
 तेजा प्राध्यानुग्रहभीष्मितम् । नरनारायणौ द्रष्टुं वदर्याश्चम
 माद्रवत् ॥ १०६ ॥ इदं महोपनिषद् चतुर्वेदसमन्वितम् । साङ्ख्य-
 योगकृत तेन पञ्चरात्रानुषन्धितम् ॥ १०७ ॥ नारायणमुखोद्गीतं
 नारदोऽप्यावयत् पुन । ब्रह्मण सद्ने तात यथादृष्ट यथा-
 श्रुतम् ॥ १०८ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमत ।
 किं वै ब्रह्मा न जानीते यत श्रुत्वाव नारदात् ॥ १०९ ॥ पिता
 महोऽपि भगवा स्तस्माद्देवादनन्तर । कथं स न विजानीयात्
 प्रभावममितोलस ॥ ११० ॥

भीष्म उवाच । महाकल्पसहस्राणि महावल्गवतानि च ।
 समतीतानि राजेन्द्र सर्गाय प्रलयाय च ॥ १११ ॥ सर्गस्यादौ
 ऋषी ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभु । जानाति देवप्रवरं भूवरातोऽ-
 भिक नृप ॥ ११२ ॥ परमात्मनभीषानमात्मन प्रभव तथा । धी

लभ्ये ब्रह्मसदने सिद्धसधा समागता ॥ ११३ ॥ तेभ्यस्तत आववा-
 मास पुराणं वेदसम्मितम् । तेषा सकाशात् सूर्यस्तु श्रुत्वा वै
 भावितात्मनाम् ॥ ११४ ॥ आत्मानुगामिना राजन् आवयामास वै
 तत । षट्पष्टिर्हि सहस्राणि ऋषीणा भावितात्मनाम् ॥ ११५ ॥
 सूर्यस्य तपतो लोका निर्मिता ये पुर सरा । तेषामकथयत
 सूर्य सर्वेषा भावितात्मनाम् ॥ ११६ ॥ सूर्यानुगामिभिस्तात
 ऋषिभि स्तैर्महात्मभि । मेरौ समागता देवा आविक्ताशेदमुत्त-
 मम् ॥ ११७ ॥ देवानान्तु सकाशाद् वै तत श्रुत्वाऽसितो द्विज ।
 आवयामास, राजेन्द्र पितृणा मुनिमत्तम ॥ ११८ ॥ मम चापि
 पिता तात कथयामास शान्तनु । ततो मयापि श्रुत्वा च कीर्तितं
 तव भारत ॥ ११९ ॥ सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराण यैरिदं श्रुतम् ।
 सर्वे ते परमात्मान पूजयन्ति समन्तत ॥ १२० ॥ इदमाख्यान-
 मार्ष्यं पारम्पर्यागतं नृप । नावासुदेवभक्त्या त्वया देव कथञ्चन
 ॥ १२१ ॥ भक्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै । यानि
 श्रुतानि सर्वाणि तेषा सारोऽयमुद्भूत ॥ १२२ ॥ सुरासुरैर्यथा
 राजन्निर्मथ्यामृतमुद्भूतम् । एवमेतत पुरा विप्रै कथामृतमिहो-
 ष्टम् ॥ १२३ ॥ यथेदं पठते नित्यं यथेदं शृणुयान्नर । एकान्त-
 भावोपगत एकान्तेषु समाहित ॥ १२४ ॥ प्राप्य श्वेत महाद्वीपं
 भूत्वा चन्द्रप्रभो नर । स सहस्राश्विं देव प्रविशेन्नात्र सशय
 ॥ १२५ ॥ सुश्वेदार्त्तस्तथा रोगात् श्रुत्वेभामादित कथाम् । जि-
 आसुर्हभते कामान् भक्तो भक्तगतिं ब्रजेत् ॥ १२६ ॥ त्वयापि सतत
 राजन्नभ्यर्च्यै पुरुषोत्तम । स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य
 जगतो गुरु ॥ १२७ ॥ ब्रह्मण्यदेवो भगवान् प्रीयता ती सनातन ।
 युधिष्ठिर महावाहो महाबुद्धिर्जनार्दन ॥ १२८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तदाख्यानवर धर्मराज्जनमेजय ।
 भ्रातरश्चास्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ॥ १२९ ॥ जित भगवता

तेन पुरुषोति- भारत । नित्यं जप्यपरा भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन्
 ॥ १३० ॥ यो ह्यन्नाकं गुरुश्रेष्ठः कृष्याहैपावनो मुनिः । जगौ
 परमकं जप्यं नारायणमुदीरयन् ॥ १३१ ॥ गतान्तराक्षात् सततं
 श्रीरोदममृतामयम् । पूजजिह्वा च देवेशं पुनरायात् स्वभा-
 न्नमम् ॥ १३२ ॥

भीम उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं नारदीकृतं मधिरितम् ।
 पारम्पर्यागतं श्रेतत् पित्रा मे कथितं पुरा ॥ १३३ ॥

सूत उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्तितम् । जन-
 नेजघेन तत् शुक्ला कृतं सम्यग्यथाविधि ॥ १३४ ॥ ययं हि तप्त-
 तपसः सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारंख्य-
 दासिनः ॥ १३५ ॥ यौनकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्वे द्विलोक्तमाः ।
 यजध्वं सृज्जतेर्यथैः याप्रवृतं परमेश्वरम् । पारम्पर्यागतं श्रेतत्
 पित्रा मे कथितं पुरा ॥ १३६ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोजधर्मपर्वणि नारायणोपे

एकोनचत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥

यौनक उवाच । कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ।
 यज्ञधारी च सततं वेद्वेदाङ्गवित्तया ॥ १ ॥ निवृत्तश्चास्थितो
 धर्मं क्षमी भागवतः प्रभुः । निवृत्तिधर्मान् विदधे स एव भग-
 वान् प्रभुः ॥ २ ॥ कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागार्हा देवताः कृताः ।
 कथं निवृत्तिधर्माथ इता व्यावृत्तबुद्धयः ॥ ३ ॥ एतन्नः संयथं
 सूतं च्छिन्धि गुह्यं सनातनम् । श्रया नारायणकथा युता वै
 धर्मसंज्ञिताः ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच । जननेजघेन यत् पृष्टं मिथो व्यासस्य भीमनः ।
 तस्मैहं कथयिष्यामि पौराण्यं यौनकीप्तम् ॥ ५ ॥ शुक्ला माहात्म्य-

मेतस्य देहिनां परमात्मनः । जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायन-
मब्रवीत् ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच । इमे सब्रह्मका लोकाः मसुरासुरमानवाः ।
क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ॥ ७ ॥ मोक्षशोक्त-
स्त्वया ब्रह्मनिर्वाणं परमं सुखम् । ये तु मुक्ता भवन्तीह पुण्य-
पापविवर्जिताः । ते सहस्राक्षिपं देवं प्रविशन्तीह शुश्रुम ॥ ८ ॥
अयं हि दुरतुष्टेयो मोक्षधर्मः सनातनः । यं हित्वा देवताः सर्वा
हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ ९ ॥ किञ्च ब्रह्मा च रुद्रश्च यक्रश्च वसुभित्
प्रभुः । सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वसुण एव च ॥ १० ॥ आकाशं
जगती चैव ये च श्रेया दिवोकसः । प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः
परिनिर्मितम् ॥ ११ ॥ ततस्ते नास्थिता भागं ध्रुवमक्षरमेव्ययम् ।
स्मृति कालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः ॥ १२ ॥ दीपः काल-
परीमाणे महानेष्ट क्रियावताम् । एतन्मे संशयं विप्र हृदि शब्द-
मिवापितम् । किन्धीतिहासकथनात् परं कौतूहलं हि मे ॥ १३ ॥
कथं भागहराः प्रोक्ता देवता क्रतुषु दिज । किमर्थञ्चाध्यरे ब्रह्म-
न्निच्छन्ते त्रिदिवोकसः ॥ १४ ॥ ये च भागं प्रगच्छन्ति यज्ञेषु दिज-
सत्तम । ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जने-
श्वर । नातप्तपसा ज्ञाप नोविदविदुषा तथा । नापुराणविदा
चैव सक्थो व्याहर्तुमश्रसा ॥ १६ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे
पृष्टः पुरा गुरुः । कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः
॥ १७ ॥ सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव मैलय सहद्व्रतः । अहं चतुर्थः
शिष्यो वै पञ्चमश्च शुकः स्मृतः ॥ १८ ॥ एतान् समागतान् सर्वान्
पञ्चशिष्यान्दमान्वितान् । शौचाचारसमाशुक्तान् जितक्रोधान् जि-
तेन्द्रियान् । वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ॥ १९ ॥ मेरौ
गिरिवरे रम्ये सिन्धवारणमेविते । तेषामभ्यस्यतां वेदान् कदाचित्

संशयोऽभवत् ॥ २० ॥ एष वै यस्त्वयां पृष्टस्तेन तेषां प्रकोर्तितः ।
ततः श्रुतो मया चापि तवाखेप्रवोऽय भारत ॥ २१ ॥ शिष्याणां
वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमोनुदः । पराशरसुतः शीमान् व्यासो
वाक्यमद्याब्रवीत् ॥ २२ ॥ मया हि सुमहत्ततं तपः परमदारुणम् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानीयामिति सत्तमा ॥ २३ ॥ तस्य मे तप्त-
तपसो निरुद्धीतेन्द्रियस्य च । नारायणप्रसादेन शीरोदन्त्यानु-
कूलतः । त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तथेप्सितम् ॥ २४ ॥
तत् शृणुध्वं यथान्यार्यं वच्चे संशयमुत्तमम् । यथावृत्तं हि कल्पादौ
दृष्टं मे ज्ञानवक्षुषा ॥ २५ ॥ परमात्मेति यं प्राज्ञः सांख्या योग-
विदो जनाः । महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा । तस्मात्
प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तं विदुर्वुधाः ॥ २६ ॥ अव्यक्ताद्गुणसुतृपन्नं
लोकसृष्टार्यं मीश्वरात् । अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति क-
थ्यते ॥ २७ ॥ योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्भ्रमे च पितामहम् ।
सोऽहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ॥ २८ ॥ पृथिवी वायु-
राकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । अहङ्कारप्रसूतानि महाभूतानि
पञ्चधा ॥ २९ ॥ महाभूतानि सृष्ट्वैव तान् गुणान्निर्भ्रमे पुनः ।
भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना भूर्त्तमन्तय तान् शृणु ॥ ३० ॥ मरीचिरङ्गि-
राद्यात्रि पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वाय-
म्भवस्तथा । श्रेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३१ ॥
वेदवेदाङ्गसंगुक्तान् यज्ञान् यज्ञाङ्गसंगुतान् । निर्भ्रमे लोकसिद्धयं
ब्रह्मा लोकपितामहः । अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं
जगत् ॥ ३२ ॥ रुद्रो रीपात्मको जातो दशान्यान् सोऽसृजत् स्वयम् ।
एकादशैते रुद्रास्तु विकारपुरुषाः श्रुताः ॥ ३३ ॥ ते रुद्राः प्रकृति-
श्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः । उत्पन्ना लोकसिद्धयं ब्रह्माणं समुप-
स्थिताः ॥ ३४ ॥ वयं सृष्टा हि भगवं स्वया च प्रभविष्णुना ।
धेन यन्निबन्धीकारे दत्तितव्यं पितामह ॥ ३५ ॥ योऽसौ स्यामि-

निर्दिष्टोऽधिकारोऽर्थवित्तक । परिपाल्य कथन्तेन साहज्वारेण
कर्तृणा ॥ ३६ ॥ प्रदिपस्य वलन्तस्य योऽधिकारार्थवित्तक ।
एवमुक्तो महादेवो देवास्तानिदमघ्नवीत् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच । साध्वहं प्रापितो देवा गुप्साभिर्भद्रमस्तु व ।
ममाप्येषा समुतपन्ना चिन्ता या भवता भता ॥ ३८ ॥ लोकत्रयस्य
कृतस्त्रस्य कथं कार्यं परिग्रहं । कथं बलक्षयो न स्यात् गुप्साकं
ह्यात्मनश्च मे ॥ ३९ ॥ इत् सर्वेऽपि गच्छाम शरणं लोकसाक्षि
णम् । महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्वितम् ॥ ४० ॥ ततस्ते
ब्रह्मणा सार्धभृपश्चो विबुधास्तथा । क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जम्बु-
लोकहितार्थिन ॥ ४१ ॥ ते तप समुपातिष्ठन् ब्रह्मोक्तं वेदक-
ल्पितम् । स महानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ॥ ४२ ॥
ऊर्ध्वं दृष्टिर्वाहवश्च एकाग्रञ्च मनोऽभवत् । एकपादा स्थिता सर्वे
काष्ठभूता समाहिता ॥ ४३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रन्ते तपस्तप्त्वा स-
दान्तरम् । शुश्रुवुर्भधुरा वाणीं वेदवेदाङ्गभूषिताम् ॥ ४४ ॥

श्रीभगवानुवाच । भो भो सब्रह्मका देवा ऋषयश्च तपोधना ।
स्वागतेनार्च्यं व सर्वान् आवधे वाक्यमुत्तमम् ॥ ४५ ॥ विज्ञातं
वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् । प्रवृत्तियुक्तं कर्तव्यं युष्मत्-
प्राणोपहंरणम् ॥ ४६ ॥ सुतप्तञ्च तपो देवा ममाराधनकाभ्यया ।
शीघ्रयास्य महासत्त्वास्तपस फलमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एष ब्रह्मा
लोकगुरुर्भ्रह्मलोकपितामह । यूयञ्च विबुधाश्चेष्टा मा यजध्व
समाहिता ॥ ४८ ॥ सर्वे भागान् कल्पयध्व यज्ञेषु मम नित्यम् ।
तथा श्रेवोऽभिधास्यानि यथाधीकारमीश्वरा ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वाैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनूकृदा ।
ततस्ते विबुधा सर्वे ब्रह्मा ते प महर्षयः ॥ ५० ॥ वेददृष्टेन विधिना
वैश्यां क्रतुमाहरन् । तस्मिन् सत्रे सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत्
॥ ५१ ॥ देवा देवर्षयश्चैव स्व स्व भागमकल्पयन् । ते कात्त-

युगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ॥ ५२ ॥ प्राङ्गरादित्यवर्णं तं
 पुरुषं तमसः परम् । ब्रह्मन्तं सर्वगं देवं ईशान वरदं प्रभुम् ॥ ५३ ॥
 ततोऽथ वरदो देवस्तान् सर्वात्मनान् स्थितान् । अग्ररीरो वभा-
 विद् वाक्यं खख्यो महेश्वरः ॥ ५४ ॥ येन यः कल्पितो भाग स
 तथा मासुपागत । प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम्
 ॥ ५५ ॥ एतद्वो लक्षणं देवा मतप्रसादसमुद्भवम् । स्वयं यज्ञै-
 र्वजमानाः समाप्तवरदक्षिणैः । युगे युगे भविष्यध्व प्रवृत्तिफल-
 भागिनः ॥ ५६ ॥ यज्ञैर्ये चापि यज्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुरा ।
 कल्पयिष्यन्ति वो भागास्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ ५७ ॥ यो मे
 यथा कल्पितवान् भागमस्मिन्महाक्रतौ । स यथा यज्ञभागार्हो
 वेदसूत्रे मया कृत ॥ ५८ ॥ यूयं लोकान् भावयध्वं यज्ञभाग-
 फलोचिता । सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधीकारनिर्मिता ॥ ५९ ॥
 या क्रिया प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः । आभिराध्यायित-
 वला लोकान् वै धारयिष्यथ ॥ ६० ॥ यूयं हि भाविता यज्ञैः
 सर्वयज्ञेषु मानवैः । मा ततो भावयिष्यध्वमेषा वो भावना
 मम ॥ ६१ ॥ इत्यर्थं निर्मिता वेदा यज्ञाद्यौषधिभिः सह ।
 एभिः सम्यक् प्रयुक्तैर्हि प्रीयन्ते देवता क्षितौ ॥ ६२ ॥ नि-
 र्माणमेतद्दृष्ट्वाक प्रवृत्तिशुणकल्पितम् । मया कृतं सुरश्रेष्ठा
 यावत् कल्पयथादिह । चिन्तयध्व लोकहितं यथाधीकारमीश्वरा
 ॥ ६३ ॥ मरीचिरङ्गिराद्यात्रि पुलस्त्य पुलह क्रतु । वशिष्ठ
 इति सप्तैते मानसा निर्मिता हि ते ॥ ६४ ॥ एते वेदविदो मुख्या
 वेदाचार्याश्च कल्पिताः । प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्ये च कल्पिताः
 ॥ ६५ ॥ अयं क्रियावता पन्था व्यक्तोभूत् सनातनः । अनिरुद्ध
 इति प्रोक्तो लोकसर्गकर प्रभु ॥ ६६ ॥ सन सनत्सजातश्च
 सनश्च सनन्दश्च । सनतकुमार कपिल सप्तमश्च सनातन ॥ ६७ ॥
 सप्तैते मानसा प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मण्य सुता । स्वयमागतविज्ञाना

निर्वात्त धर्ममास्थिता ॥ ६८ ॥ एते योगविदो मुखा साङ्ग
 ज्ञानविद्यारता । आचार्यो धर्मशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्तका ॥ ६९ ॥
 यतोऽह प्रकृत पूर्वमव्यक्तात्रिगुणो महान् । तस्मात् परतरो
 योऽसौ चैवज्ञ इति कल्पित ॥ ७० ॥ सोऽह क्रियावता प्रकृत
 पुनरावृत्तिदुर्लभ । सो यथा निर्मितो जन्तुर्यस्मिन् ब्रह्मिण कर्मणि
 ॥ ७१ ॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा ततफल सोऽभ्युते महत् । एष
 लोकगुरुब्रह्मा जगदादिकर प्रभु ॥ ७२ ॥ एष माता पिता चैव
 युष्माकञ्च पितामह । मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रद ॥ ७३ ॥
 अस्य चैवात्मजो रुद्रो ललाटादय समुत्थित । ब्रह्मानुशिष्टो भविता
 सर्वभूतधर प्रभु ॥ ७४ ॥ गच्छध्व स्नानधीकारान् विन्तवध्व
 यथाविधि । प्रवर्त्तन्ता क्रिया सर्वा सर्वलोकेषु मा विरम् ॥ ७५ ॥
 प्रदिश्यन्ताञ्च कर्माणि प्राणिना गतयस्तथा । परिनिष्ठितकालानि
 आयूपीह सरोत्तमा । ७६ ॥ इदं कृतयुग नाम काल श्रेष्ठ
 प्रवर्त्तित । अहिस्या यज्ञपथवो युगोऽस्मिन् तदन्यथा ॥ ७७ ॥
 चतुष्पात् सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुरा । ततस्त्रेतायुग नाम
 तयो यत्र भविष्यति ॥ ७८ ॥ प्रोचिता यत्र पथवो वध प्रापञ्चन्ति
 वै मखि । यत्र पादचतुर्थो वै धर्मस्य न भविष्यति ॥ ७९ ॥ ततो
 वै द्वापर नाम मिथ कालो भविष्यति । द्विपादहीनो धर्मश्च
 युगे तस्मिन् भविष्यति ॥ ८० ॥ ततस्त्रिषोऽथ सम्प्राप्ते युगे कलि-
 पुरष्कते । एकपादस्थितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ॥ ८१ ॥ देवा
 देवर्षयोऽथोचुस्तमेव वादिन गुरुम् । एकपादस्थिते धर्मे यत्र क्लवन
 गामिनि । कथं कर्त्तव्यमस्माभिर्मगवस्तददृश्व न ॥ ८२ ॥

श्रीभगवानुवाच । यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तप सत्य दमस्तथा ।
 अहिषाधर्मसंयुक्ताः प्रचरेयु सरोत्तमा । स वो द्वेष सेवितव्यो
 मा वोऽधर्मं पदा स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

व्यास उवाच । तेषुशिष्टा भगवता देवा सर्षिगणास्तथा ।

नमस्कृत्य भगवते जम्भर्ह्येयान् तथेषसितान् ॥ ८४ ॥ गतेषु त्रिदिवी-
कसु ब्रह्मैकपथैवस्मिन् । त्रिदशुर्भगवन्तन्तमनिरुद्धतनो स्थितम्
॥ ८५ ॥ तद्देवो दृग्ग्रामास कृत्वा जयगिरो महत् । साङ्ग-
नावर्त्तयन् वेदान् कमण्डलुत्रिदण्डभृक् ॥ ८६ ॥ ततोऽश्वगिरसं दृष्ट्वा
तं देवममितीजसम् । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया
॥ ८७ ॥ भूद्गुणैः प्रणम्य वरदं तस्यै प्राञ्जलिरग्रतः । स परि-
ष्वन्य देवेन वचनं आवितस्तदा ॥ ८८ ॥

भगवानुवाच । लोककार्यैर्गती सर्वास्त्वचिन्तय यथाविधि ।
धाता त्वं सर्वभूतानां ल प्रभुर्जगतो गुरुः । त्वयावेशितभारोऽहं
धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा ॥ ८९ ॥ यदा च सुरकार्येभ्यो अविष्यच्चं
अविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदैधिकम् ॥ ९० ॥
एवमुक्त्वा जयगिरास्तत्रैवान्तरधीयत । तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वं
लोकमविराहत ॥ ९१ ॥ एवमेव महाभाग पद्मनाभ सनातन ।
यज्ञेष्वयमृद्धर प्रीक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ॥ ९२ ॥ निवृत्तिज्ञा-
स्त्रितो धर्मं गतिमन्त्रयधर्मिणाम् । प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा लो-
कस्य चित्तताम् ॥ ९३ ॥ स आदि स मध्य स चान्त प्रजानां स
धाता स धेय स कर्त्ता स कार्यं । युगान्ते प्रसप्त सुसंक्षिप्य
लोकान् युगादौ प्रबुद्धो जगदग्रतससर्ज ॥ ९४ ॥ तस्मै नमध्वं
देवाय निर्गुणाय महात्मने । अजाय विश्वरूपाय चान्ते सर्व-
दिवीकसाम् ॥ ९५ ॥ महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा ।
आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा ॥ ९६ ॥ अश्विभ्यां पतये
चैवं मरुतां पतये तथा । वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेपि च ॥ ९७ ॥
समुद्रवासिने नित्यं हरये सुष्मकेशिने । शान्ताय सर्वभूतानां मोक्ष-
धर्मानुभाषिणे ॥ ९८ ॥ तपसान्तेजसाञ्चैव पतये यज्ञसामपि ।
वषसां पतये नित्यं सरितां पतये तथा ॥ ९९ ॥ कपर्दिने वराहाय
एकशृङ्गाय धीमते । विष्वक्तेऽश्वगिरसे चतुर्भुक्तिपुते सदा ॥ १०० ॥

गुह्याय ज्ञानदृश्याय अक्षराय क्षराय च । एष देव सक्षरति
 सर्वत्र गतिरव्यय ॥ १०१ ॥ एष चैतत् परं ब्रह्म श्रेयो विज्ञान-
 चक्षुषा । एवमेतत् पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ॥ १०२ ॥
 कथित तच्च वै सर्वं मया पृष्टेन तस्वत । क्रियता महश् शिष्या-
 सेव्यता हरिरीश्वर । शीयता वेदशब्दैश्च पूज्यताश्च यथा-
 विधि ॥ १०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वास्तु वयन्तेन वेदव्यासेन धीमता ।
 सर्वे शिष्या सुतश्चान्य शुक्र परमधर्मवित् ॥ १०४ ॥ स चास्माक-
 मुपाध्याय सद्ब्रह्माभिर्विशाम्पते । चतुर्विदोऽज्ञताभिस्तमृग्भि सम-
 भितुष्टुवे ॥ १०५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यात यस्मात् त्परिपृच्छसि ।
 एवं नैऽकथयद्राजन् पुरा द्वैपायनो मुनि ॥ १०६ ॥ यद्येहं शृणुष्य-
 न्निदं यथैनं परिकीर्त्तयेत् । नमो भगवते कृत्वा समाहितमति-
 र्जर ॥ १०७ ॥ भवत्यरोगो मतिमान् वल्लभपसमन्वित । आतुरो
 मुच्यते रोगादहो मुच्येत वन्दनात् । कामान् कामी लभेत् कामं
 दीर्घञ्चायुरवाप्नुयात् ॥ १०८ ॥ ब्राह्मण सर्ववेदी स्यात् क्षत्रियो
 विजयी भवेत् । वैश्यो विपुललाभ स्याच्छूद्र सुखमवाप्नुयात्
 ॥ १०९ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवैप्सित पतिम् । लम्-
 गभो विमुच्येत गर्भिणी जनयेत् सुतम् ॥ ११० ॥ वस्त्रा प्रसव-
 माप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिम् । क्षीमेण गच्छेद्ध्वानमिदं य पठते
 पथि । यो य काम कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवम् ॥ १११ ॥ इदं
 महर्षेर्वचनं विनियत महात्मन पुरुषवरस्य कीर्त्तितम् । समा-
 गमश्चर्षिर्दिवोकसामिभ निश्चय्य भक्ता सुसुख लभन्ते ॥ ११२ ॥

इति मान्तिपवणि भोजधर्मपर्वणि नारायणीये षष्ठा-

विंशदधिकर्तिसप्ततमोऽध्याय ॥ ३४० ॥

जनमेजय उवाच । अस्तीषीद्वैरिमं व्यास रुषिष्यो मधु-
सूदनम् । नामभिर्विविधैरेषा निरुक्तं भगवन्मम ॥ १ ॥ वक्तु-
मर्हसि शुश्रूषो प्रजापतिपतेर्हरे । शुक्ला भवेद्य यत पूत शर-
च्चन्द्र इवामल ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन् यथावष्ट फाल्गुनस्य हरिः
प्रभु । प्रसन्नात्मार्त्तनी नाम्ना निरुक्तं गुणकर्मजम् ॥ ३ ॥ नामभि-
कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मन । पृष्टवान् केशवं राजन् फा-
ल्गुन परवीरहा ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । भगवन् भूतभव्येण संभूतसृगव्यय । लोक-
धाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ॥ ५ ॥ यानि नामानि ते हिव
कीर्तितानि महर्षिभि । वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभि
॥ ६ ॥ तेषा निरुक्तं त्वत्त्वोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव । न ह्यन्यो
वर्णयेन्नाम्ना निरुक्तं त्वामृते प्रभो ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच । ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु । पुराणेषु
सोपनिषदे तथैव ल्योतिषिऽर्जुन ॥ ८ ॥ साङ्ख्ये च योगशास्त्रे च
आयुर्वेदे तथैव च । बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभि
॥ ९ ॥ गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानि चित । निरुक्तं
कर्मजाना तं शृणुष्व प्रयतोऽनघ ॥ १० ॥ कथ्यमान मया तात त्व
ह्नि मेऽहं स्मृत पुरा । नमोऽतियशसे तस्मै द्विदिना परमात्मने
॥ ११ ॥ नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने । यस्य प्रसा-
दजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्लीषसम्भव ॥ १२ ॥ योऽसौ योनिर्हि सर्वस्य
स्थावरस्य चरस्य च । अष्टादशगुण यत्तत् सत्त्व सत्त्ववता वर ।
प्रकृति सा परा मद्य रोदसी योगधारिणी ॥ १३ ॥ ऋता सत्या
मराजय्या लोकानामात्मसञ्चिता । तस्मात् सर्वा प्रवर्तन्ते सर्गप्रलय-
विक्रिया ॥ १४ ॥ तपो यज्ञश्च यष्टा च पुराण पुरुषो विराट् ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्ती लोकाना प्रभवव्यय ॥ १५ ॥ ब्राह्मे राज्ञि

क्षये प्राप्ते तस्य च्छमित तेजस । प्रसादात् प्रादुरभवत् पद्मं पद्म-
 निभेक्षण ॥ १६ ॥ ततो ब्रह्मा समभवत् स तस्यैव प्रसादज । अद्भु-
 तक्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा ॥ १७ ॥ क्रोधाविष्टस्य संजये
 रुद्र संहारकारक । एतौ द्वौ विबुधश्चेष्टौ प्रसादक्रोधजातुभौ-
 ॥ १८ ॥ तदादिघितपन्थानो वृष्टिसंहारकारकौ । निमित्तमाद्यं
 तावत् सर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ १९ ॥ कपर्दी जटिलो मुखे अश्वि-
 गृहसेवक । उग्रव्रतधरो रुद्रो योगी परमदारुण ॥ २० ॥ इक्ष-
 क्रतुहरश्चैव भगनेत्रहरस्तथा । नारायणात्मको श्रेय पाण्डवेव
 युगे युगे ॥ २१ ॥ तस्मिन् हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे ।
 सपूजितो भवेत् पार्थ देवनारायण प्रभु ॥ २२ ॥ अहमात्मा हि
 लोकाना विश्वाना पाण्डुनन्दन । तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपू-
 जयाम्यहम् ॥ २३ ॥ यद्यह नाश्चयेयस्वै ईमान वरदं शिवम् ।
 आत्मान नाश्चयेत् कश्चिदिति मे भावितात्मन ॥ २४ ॥ मया प्रमाणं
 हि कृतं लोक समनुवर्त्तते । प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्त पूज-
 याम्यहम् ॥ २५ ॥ यस्त वेत्ति स मा वेत्ति शीघ्रं त स हि मामनु ।
 रुद्रो नारायणश्चैव सस्त्वमेक द्विधाकृतम् ॥ २६ ॥ लोके चरति
 कौन्तेय व्यक्तिस्य सर्वकर्मसु । न हि मे केनचिद्देवो वर पाण्डव-
 नन्दन ॥ २७ ॥ इति सञ्चिन्त्य मनसा पुराण रुद्रमौश्वरम् ।
 पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ॥ २८ ॥ न हि विष्णु प्रण-
 मति कस्मैचिद्विबुधाय च । ऋतञ्चात्मानमेवेति ततो रुद्रं भजा-
 म्यहम् ॥ २९ ॥ सत्रह्यका सकृद्रास संन्द्रा देवा सहर्षिभि ।
 अर्चयन्ति सुरश्चेष्ट देवं नारायण हरिम् ॥ ३० ॥ भविष्यता वर्त्त-
 ताञ्च भूतानाञ्चैव भारत । सर्वेषामग्रणीविष्णु श्रेष्ठ पूज्यश्च
 निर्यथ ॥ ३१ ॥ नमस्व हव्यद विष्णुं तथा शरणद नम । वरद
 नमय कौन्ते हव्यकव्यभुज नम ॥ ३२ ॥ चतुर्विधा मम जना
 भक्ता एव हि मे श्रुतम् । तेषामेकान्तिन श्रेष्ठा यै चैवानन्य-

देवता । अहमेव गतिस्त्रेया निराग्नी, कर्मकारिणाम् ॥ ३३ ॥
 ये च मिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वेष्ववन-
 चर्मास्ते प्रनिबुद्धस्तु श्रेष्ठमाक् ॥ ३४ ॥ ब्रह्माणं प्रतिकण्ठञ्च
 दाशान्वा देवता मृताः । प्रबुद्धचर्या, सेवन्तो मामेवैष्यन्ति यत्
 परम् ॥ ३५ ॥ भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्त्तित ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मेवाहञ्च कौन्तेय नरनारायणो ऋतो । भारवतरणार्थन्तु
 प्रविष्टो मानुषो तनुम् ॥ ३७ ॥ जानाम्यध्यात्मयोगाथ शोऽह
 यन्माञ्च भारत । निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाभ्यद्विकोऽपि च ॥ ३८ ॥
 नराणामयन स्यान्ममहमेक सनातन । आपो नारा इति प्रोक्ता
 आपो वै नरसूनुव । अयन मम ततपूर्वमतो नारायणो ह्यहम्
 ॥ ३९ ॥ ह्यादयामि जगद्दिग्व भूत्वा सूर्यं इवाशुभिः । सर्वभूता-
 धिवामथ वासुदेवस्तनो ह्यहम् ॥ ४० ॥ गतिय सर्वभूताना प्रजन-
 यामि भारत । व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तियाम्यधिका मम
 ॥ ४१ ॥ अधिभूतानि चान्तेषु तद्विच्छंसासि भारत । क्रमणा-
 चाप्यहं पार्थ विश्णुरित्यमिसन्धित ॥ ४२ ॥ द्मात सिद्धिं परीप्-
 सन्ते मा जनाः कामयन्ति च । दिवश्चोर्ब्बिलु मध्यञ्च तन्माद्दामो-
 दरो ह्यहम् ॥ ४३ ॥ प्रश्निरित्युष्यते चान्नं वेदा आपोऽमृतस्तथा ।
 ममैतानि मदा गर्भे प्रश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ॥ ४४ ॥ ऋषय प्राङ्ग-
 रेवं मां त्रित कूपनिपातितम् । प्रश्निगर्भं त्रितपाद्भोत्येकतद्वितपा-
 तितम् ॥ ४५ ॥ तत म ब्रह्मण पञ्च आदौ पृथिवरस्थितः । उत्त-
 तारोऽपामादौ पृश्निगर्भानुकीर्त्तनात् ॥ ४६ ॥ सूर्यस्य तपसो लोकान-
 न्मे सोमस्य साप्युत । चंभरो यत प्रकाशन्ते मम ते केषमश्रिता ।
 सर्वेषां केषवं तन्मात्रामाद्गर्दिजसप्तम ॥ ४७ ॥ एव पश्यामासिते
 गर्भं उत्तयेन महात्मना । उत्तयेऽन्तर्हिते मेऽह ददाणिदेवमायया ।
 ब्रह्मस्यनिरयाविन्दत् पत्नीं तस्य महात्मन ॥ ४८ ॥ तथा दे तन्पि-
 शेठ मैशुभोपगन्तया । अत्रैव गर्भं कौन्तेय पद्भूतमम-

न्विन ॥ ४८ ॥ पूर्वगतोऽह वरद नार्हस्यस्वा प्रवाचितुम् । एत-
 दृहस्यति श्रुत्वा चुक्रोध च अथाप च ॥ ५० ॥ मैथुनायागतो
 यस्मात्त्वयाह विनिवारित । तस्मादस्यो यास्यसि ल मच्छापा
 नात्र समय ॥ ५१ ॥ स प्रापादृपिमुखस्य दीर्घन्तम उपेयिवान् ।
 स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीदपि पुरा ॥ ५२ ॥ वेदान-
 वाप्य चतुर साङ्गोपाङ्गान् सनातनान् । प्रयोजयामास तदा नाम
 सुहृमिदं मम । आनुपूर्वेण विधिना केशवेति पुन पुन ॥ ५३ ॥
 स चक्षुष्मान् समभवद्भोतमथाभवत् पुन । एव हि वरद नाम
 केशवेति समाङ्गुन ॥ ५४ ॥ दिवानामय सर्वेषामृषीणाञ्च महा
 त्तनाम् । अग्नि सोमेन सयुक्त एकयोनित्त्वमागत । अग्नीषोम
 मय तस्माज्जागत कुतस्त चरावरम् ॥ ५५ ॥ अपि हि पुराणे भवति
 एतयोन्यात्मकावग्नीषोमौ दिवाद्याग्निमुखा इति । एकयोनित्वाच्च
 परस्परमर्हन्तो लोकानधारयन्त इति ॥ ५६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये

एकचत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३४१ ॥

अङ्गुन उवाच । अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनीं प्रवर्तितौ ।
 एष मे समयो जातस्तु छिन्धि नधुस्तदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच । हन्त ते वर्त्तयिष्यामि पुराणं पाण्डनन्दन ।
 आत्मतेजोद्भवं पार्थं शृणुष्वैवमना मम ॥ २ ॥ सम्प्रज्ञानकाले
 ऽतिक्रान्ते चतुर्युगसहस्रान्ते अत्यक्ते सर्वभूतमलये सर्वभूतस्थावर
 जङ्गमे ॥ ३ ॥ उष्योतिर्धरणिवायुरहिते अन्धे तमसि जलैकागर्भे
 लोके । आप इत्येव ब्रह्मभूतसञ्ज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥ न वै
 रात्र्या न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते न चाप्यव्यक्ते व्यवस्थिते
 ॥ ५ ॥ एवमस्यामवस्थायां नारायणगुणाश्रयाद्जरामरादनिन्द्रि-
 याद्ग्राह्यादसम्भवात् सत्यान्दिस्वाज्ञानामादिविधप्रवृत्तिविधिप्राद-

वैरादक्षयादमरादजरादमूर्त्तित सर्वव्यापिन सर्वकर्तुं शाश्वत
 स्तमस पुरुष प्रादुर्भूतो हरिरव्यय ॥ ६ ॥ निदर्शनमपि ह्यत्र
 भवति ॥ ७ ॥ नासीदहो न रात्रिराशीन् सदासीन्नासदासीत्तम
 एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपसा विश्वरूपस्य रजनो हि एवमस्यार्यो
 ऽनुभाष्य ॥ ८ ॥ तस्येयानी तमस सन्नावस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोने
 ब्रह्मण प्रादुर्भावे स पुरुष प्रजा मिसृक्षमाणो नैत्राभ्यामनीपोभो
 चसर्ज । ततो भूतसर्गेषु सृष्टेषु प्रजा क्रमवगाद्ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठन्
 व सोमस्तद्व्रह्म ते ब्राह्मणा योऽग्निस्तत ह्यत्र चचादह्य बलव
 क्षर कम्पादिति लोकप्रत्यक्षगुणनेतत् तद्व्यया । ब्राह्मणेभ्य पर
 भूत नीतपन्नपूर्वं दीप्यमानेऽग्नौ जहोति यो ब्राह्मणमुखे जहो
 तीति कृत्वा ब्रवीमि भूतसर्गं कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य
 वैकोविद्य धार्द्यनदति मन्त्रादीऽपि हि भवति ॥ ९ ॥ तमस्ये
 यश्चाना होता विश्वेषा हिता ऽगना मानुषाणाञ्च जगत इति
 ॥ १० ॥ निदर्शनश्चात्र भवति विश्वेषामग्ने यश्चाना ह्य होतेति त्व
 ह्मिती देवैर्मनुष्यैर्जगत इति ॥ ११ ॥ अग्निर्हि यश्चाना होता
 वर्त्ता स चानिर्ब्रह्म ॥ १२ ॥ नष्टृते मन्त्राणा चयनमस्ति न विना
 पुरुष तप सन्नावसि सविर्गोन्वाणा सपूजा त्रिदशे ऽयमागुपवर्षपी
 णामनेन त्व होतेति नियुक्त । धी च मनुष्योवाधिगारास्ते स
 ब्राह्मणस्य हि याजन विधीयते । त चयवैश्यादिजात्योस्तथापि
 ब्राह्मणा ह्यग्निभूता यश्चानुदहन्ति । यश्चान्ते ऽयान्तपयन्ति ऽवा
 पृथिवीं भावयन्ति तपस्येऽपि ब्राह्मणमुखे भवति ॥ १३ ॥ एतौ
 चामहे स नहोति या विरात् ब्राह्मणमुखेनाहति जहोति ॥ १४ ॥
 एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विदोऽग्नौऽग्नि भावय त । सविर्द्विष्टु
 सर्वभूतान्यनुर्वाण्य माणा धारयर्वाति ॥ १५ ॥ एषि चाय सतत
 कुमारगाता श्रीजा भवति । यश्चा ऽग्नि एतत् पूर्वं सर्वाग्निनि-
 रवस्त्वं । यश्चादीत्य मन्त्रा मरा ब्रह्मर्षिनद । ब्रह्मण ना

मतिर्वाक्य कर्मश्रद्धातपासि च । धारयन्ति महीं याश्च वैक्यो
 वागमृतन्तथा ॥ १६ ॥ नास्ति सत्यात परो धर्मो नास्ति मातृसमी
 गुरु । ब्राह्मणेभ्य परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतये ॥ १७ ॥ नैषा-
 मुक्षा उहति नोत वाहा न गर्गरो मथ्यनि सम्प्रदाने । अपचस्ता
 दस्युभूता भवन्ति धैरां राष्ट्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीना ॥ १८ ॥ वेद-
 पुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गता सर्वात्मान सर्वकर्त्तार
 सर्वभावाश्च ब्राह्मणाश्च वाक्संयमकाले हि तस्य वरप्रदस्य देव-
 देवस्य ब्राह्मणा प्रथमं प्रादुर्भूता । इत्यञ्च सुरासुरविग्रिष्टा
 ब्राह्मणा यत्र मया ब्रह्मभूतेन पुरा स्वयमेवीतपादिता सुरासुर-
 महर्षय भूतविशेषा स्थापिता निरुह्येताश्च अहत्याघर्षणनिमित्तं
 हि गौतमाद्वरिष्मश्रुतामिन्द्र प्राप्त कौशिकनिमित्तज्ञेन्द्रो सुष्कवि-
 योगं मेपवृषणत्वज्ञावाप । अश्विनोर्ग्रहप्रतिरुधाद्यतवज्रस्य पुर-
 न्दरस्य च्यवनेन स्तम्भितौ वाह्य क्रतुवधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूय-
 स्तपसाचात्मानं सयोच्य नेलाङ्गतिरन्या ललाटेरुद्रस्योतपादिता
 विपुरवधार्थं द्वाभ्यामुपगतस्य रुद्रस्य उग्रनसा जटा शिरस उत-
 कृत्य प्रयुक्ता । तत प्रादुर्भूता भुजगास्तैरस्य भुजगै पीड्यमान-
 कण्ठो नीलतामुपगत । पूर्वं च मन्वन्तरे स्वायम्भुवे नारायण-
 चस्तग्रहणान्त्रीलकण्ठत्वमेव च । समृतीतपाद्नपुरश्चरणतामुपग-
 तस्याङ्गिरसो वृहस्यतेरुपसृगती न प्रसाद् गतवत्य किलाप । अथ
 वृहस्यतिरपा चुक्रोध यन्मान्ममोपसृगते कलूपीभूता न च प्रसा-
 दमुपगतास्तन्नादद्यप्रभृतिभ्रमकरकच्छपजन्तुभि कलूपीभवितेति
 तदाप्रभृत्यापो यादोभि रुकीर्णां सप्रवृत्ता । विश्वरूपो हि वै
 त्वाष्ट पुरोहितो देवानोमासीत् स्वस्त्रीयोऽसुराणा स प्रत्यक्षं
 देवैभ्यो भागमदाद् परोक्षमसुरैभ्य । अथ हिरण्यकशिपु पर-
 कृत्य विश्वरूपमातर स्वभारमसुरा वरमवाचन्त हे स्वस अयन्ते
 पञ्चस्वाष्टो विश्वरूपस्त्रिगिरा देवाना पुरोहित प्रत्यक्ष देवैभ्यो

भागमदात् परोक्षमस्माकं ततो देवा वर्द्धन्ते वयं क्षीयामस्तदेतं त्वं
 वारयितुमर्हसि तथा यथास्मान् भजेदिति । अथ विश्वरूपं नन्दन-
 वनमुपगतं मातीवाच पुत्र किं परपक्षवर्द्धनस्त्वं मातुलपक्षं नाश
 यसि नाहंस्येवं कर्तुमिति । स विश्वरूपो मातुर्वाक्यमनतिक्रम-
 णीयमिति मत्वा संपूज्य हिरण्यकशिपुमगात् । हिरण्यगर्भाच्च
 वशिष्ठाद्विरण्यकशिपु भापं प्राप्तवान् । यस्मात्स्वयान्यो वृत्तो होता
 तस्माद्समाप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात् सत्त्वजातादधं प्राप्स्यसीति । तच्छा-
 पदानाद्विरण्यकशिपुः प्राप्तवान् वधं । अथ विश्वरूपो मातृपक्ष-
 वर्द्धनोऽत्यर्थं तपस्यभवत्तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो वह्नी श्रीमत्योऽप्-
 सरसो नियुयोज । ताय दृष्ट्वा मनः क्षुभितं तस्याभवत् तास
 चाप्सरसु न विरादेव सक्तोऽभवत् । सक्तश्चैनं ज्ञात्वा अप्सरस
 ऊचुः । गच्छामहे वयं यथागतमिति तास्वाष्ट्र उवाच । क्व गमिष्य-
 यास्यतां तावन्नया सह श्रेयी भविष्यतीति तास्तमब्रुवन् वय देव-
 स्त्रियोऽप्सरसः इन्द्रं देवं वरदं पुरा प्रभविष्यं वृणीमहे इति ।
 अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदथैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति । ततो
 मन्त्रान् जज्ञाप तैर्भान्तैरवदेत त्रिगिराः । एकेनास्येन सर्वलोकेषु
 यथावद्भिज्जैः क्रियावद्भियंशेषु सुद्वतं सोमं जपौ । एकेनान्नं एकेन
 सेन्द्रान्देवानथेन्द्रस्तं विवर्द्धमानं सोमपानाप्यायितसर्वगावं दृष्ट्वा
 पित्ताभाषेद्दे सद् देवैः । ते देवाः सेन्द्रा ब्रह्माणमभिजग्मुः ।
 त ऊचुः । विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु सुद्वतं सोमं पीयते वयमभागाः
 संवृत्ताः । असुरपक्षी वर्द्धते वयं क्षीयामः । तदर्हसि नो विधायुं
 श्रेयोऽनन्तरमिति तान् ब्रह्मोवाच । ऋषिर्भोगं वस्तपस्तप्यते दधीषः
 स वाप्यतां वर । स यथा कलेवरं जघ्नात्तथा विधीयता । तस्या-
 स्थिभिर्वर्षं श्रियतामिति । ततो देवास्तवागच्छन् दध दधीषो
 भगवान्पिस्तपस्तेषु सेन्द्रा देवाम् तदाभिगम्योषुभंगं वस्तप सुक-
 यन्मभिन्नश्रेणि ।

तान्दधीच उवाच । स्वागतं भवद्भ्य उच्यतां किं क्रियतांमिति
 यद्वच्यथ तत् करिष्यामि ते तमद्भुवन् । शरीरपरित्यागं लोकहि-
 तार्थं भवान् कर्तुमर्हतीति । अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखं-
 दुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागञ्चकार ।
 तस्य परमात्मन्यपहृते तान्यस्थीनि धाता संगृह्य वज्रमकरोत् ।
 तेन वज्रेणाभेदोनांप्रष्टेयेण ब्रह्मास्थिसम्भूतेन विष्णुप्रविष्टेन इन्द्रो
 विश्वरूपं जघान । शिरसाञ्चास्य ऋदनमकरोत् तस्मादनन्तरं
 विश्वरूपगात्रमयनसम्भवं त्वाष्ट्रोत्पादितमेवारिं व्रतमिन्द्रो जघान ।
 तस्यां दैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देवरान्घ्नं पर्य्यत्यजत् ।
 अप्सुसम्भवाञ्च शीतलां मानससरोगतां नलिनीं प्रतिपेद् । तत्र
 चैश्वर्ययोगादणुमावो भूत्वा विसग्रन्धिं प्रविवेच । अथ ब्रह्मवध्या-
 भयप्रनष्टे त्रैलोक्यनाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं वभूव । देवात्रज-
 स्तमस्याविवेच मन्त्रा न प्रावर्तन्त महर्षीणां रक्षांसि प्रादुरभवन् ।
 ब्रह्म चोत्सादनं जगाम । अनिन्द्रायावला लोकाः सुप्रष्टुष्या
 वभूवुः । अथ देवा ऋषयश्चाधुपः पुत्रं नङ्गपं नाम देवरान्घ्नेऽभि-
 पिपिचुः । नङ्गपः पञ्चभिः शतैर्घ्नीतिपां ललाटे ज्वलद्भिः सर्व-
 भूततेजोहरैस्त्रिपिष्टपं पालयाम्बभूव । अथ लोकाः प्रकृतिमाघे-
 दिरे । स्वस्थाश्च हृष्टाश्च वभूवुः अथोवाचे नङ्गपः सर्वं मां शक्रो-
 पभुक्तं उपास्थितमृते शचीमिति स एवमुक्त्वा शचीसमीपमगमत् ।
 उवाच चैनां सुभगीऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति । तं शची-
 प्रत्युवाच प्रकृत्या त्वं धर्मवत्सलः सोमवंशीद्भवस्य नाहंसि परपत्नी-
 धर्षणं कर्तुमिति तामथोवाच नङ्गपः । ऐन्द्रं पदमध्यास्यते मया ।
 अहमिन्द्रस्य राव्यपरत्रहरो नात्माधर्मः कथित्वमिन्द्रोपभुक्तेति ।
 सो तमुवाचास्ति मम किञ्चिद्भूतमपर्य्यवसितं तस्यावभृथे त्वामुपगमि-
 ष्यामि कैथिदेवान्होभिरिति । स शचीवमभिहितो जगाम । अथ
 शची दुःखयोक्तात्तां भर्तृदृष्टं नलालसा नङ्गपभयगृहीता वृहसति-

मुपागच्छत् । स च तामत्युहिनां दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्य-
 तत्परां ज्ञात्वा वृहस्पतिरुवाच । अनेनैव व्रतेन तपसा चान्विता
 देवीं वरदामुपश्रुतिमाह्वय । तदा सा ते इन्द्रं दर्शयिष्यतीति ।
 साथ महानियमस्थिता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्त्रैराह्वयति । सौप-
 श्रुतिः शचीसमीपमगादुवाच चैनामियमस्मीति । त्वयाङ्गतापस्थिता
 किन्ते प्रियं करवाणीति । तर्हि मूर्द्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्व-
 र्हास मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या ऋता चैति सैनां मानसं सरोऽ-
 नयत् । तत्रेन्द्रं विसग्रन्थिगतमदर्शयत् । तामथ पत्नीं कृपां ग्लाना-
 श्चेन्द्रो दृष्ट्वा चिन्तयाम्बभूवः । अहो मम दुःखमिदमुपगतं नष्टं हि
 मामियमन्विष्य यत् पत्न्याभ्यागमद्दुःखार्त्तंति ।

तामिन्द्र उवाच । कथं वर्त्तयसीति सा तमुवाच । नङ्गति
 मामाह्वयति पत्नीं कर्तुं कालयाव्य मया कृत इति ।

तामिन्द्र उवाच । गच्छ नङ्गपस्वया वाच्यः अपूर्वेण माहृषि-
 युक्तेन यानेन त्वमधिरुद उदहस्विति । इन्द्रस्य महान्ति वाह-
 नानि सन्ति मन प्रियाण्यधिरुदानि मया त्वमन्येनापायातुमर्हसीति
 सेवमुक्त्वा हृष्टा जगाम । इन्द्रोऽपि विसग्रन्थिमेवाविवेश भूय-
 श्येन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा तामुवाच नङ्गपः पूर्णं स काल इति तं
 शच्यद्रवीच्छक्रेण यथोक्तं स महर्षियुक्त वाहनमधिरुदः शचीसमी-
 पमुपागच्छत् अथ मैत्रावरुणिः कृशयोनिरगच्छ ऋषिवरां महर्षीन्
 धिक्क्रियमाणास्तान्द्रङ्गतिणापश्यत् पद्मराश्र तमस्सृभत् । ततः स
 नङ्गपमव्रवीत् अकार्यप्रवृत्त पाप पतस्र मर्षीं ऋषीं मव यावद्भूमि-
 र्गिरयश्च तिष्ठेयुस्तावदिति स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्दृवा
 नादवापतत् अथानिन्द्रं पुनस्तैलोक्यमभवत् । ततो देवाश्च ऋप-
 यश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजम्सु लक्ष्येन भगवन्निन्द्रं
 मन्त्राहत्याभिभूतं धातुमर्हसीति ततः स वरदस्तानव्रवीत् अग्रमेधं
 यश्च देवां यज्ञोऽभियजतां तत स्वस्थानं प्राप्स्यतीति । ततो

देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन् यदा यचीमूचू गच्छ सुभगे इन्द्रमानव-
 स्वेति । सा पुनस्तत् सर समभ्यगच्छदिन्द्रस्य तस्मात् सरस प्रत्यु-
 त्याय वृहस्पतिर्माभजगाम वृहस्पतिश्चाश्वमेध महाक्रतुं शक्रायाश्च-
 रत तत्र कृष्णसारङ्ग मेध्यमश्वसुतसृज्य वाहन तमेव कृत्वा इन्द्रं
 मरुत्पति वृहस्पति ख स्थान प्रापयामास । तत स देवराट्
 देवैर्ऋषिभिस्तूयमानस्त्रिपिष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव ब्रह्मधध्याञ्च
 चतुर्षु स्थानेषु वनितान्निवनस्पतिगीषु व्यभजत । एवमिन्द्रो ब्रह्म-
 तेज प्रभाविपह्व हित शत्रुवधं कृत्वा ख स्थान प्रापित । आका-
 शगङ्गागतस्य पुरा भरद्वाजो महर्षिरुपासृशत त्रीन् क्रमान् क्रमता
 विष्णुनाभ्यासादित । स भरद्वाजेन सलिलेन्द्र पाणिनोरसिताङ्गित-
 सलक्षणोरस्क- संवृत्त । भृगुणा महर्षिणा यमोऽग्नि सवभक्ष-
 लमुपानीत ॥ ५७ ॥ आदितिवै देवानामन्नमपचत् । एतद्भुक्त्वाऽ-
 सरान् हनिष्यन्तीति । तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छददिति
 द्वावाचत् मिच्छा देहीति तत्र देवै पूर्वमेतत् प्राश्यन्नान्येनेत्यदिति-
 मिच्छा नादात् । अथ मिच्छाप्रत्याख्यानरूपितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन
 अदिति शप्ता अदितेरुदरे भविष्यति व्यथा विवस्वतो द्वितीयजन्म-
 न्यण्डसञ्चिष्य अण्डमातुरदित्याः स्मारित स मार्तण्डो विवस्वान-
 भवत् आददेव ॥ ५८ ॥ दक्षस्य वा वै दुहितर पष्टिरासन् ताभ्य
 कश्यपाय त्रयोदश प्रादात् दश धर्माय दश मनवे पञ्चविंशतिमि-
 न्दवे तासु तुल्यासु नक्षत्रास्या गतासु सोमो रोहिष्यामप्यधिक-
 प्रीतिमानभूत्तस्ता शिष्टा पत्रा ईषोवत्य पितु समीप गत्वा इम-
 मयं शयसु । भगवन्नन्नासु तुल्यप्रभासु सोमो रोहिषी प्रत्य-
 धिक भजतीति । सोऽब्रवोदयत्सैनमावश्यत इति दक्षमापात्
 सोम राजान यत्सम विवेश स यत्सणाविष्टो दक्षमगमत् दक्षसैन-
 मब्रवीत् न सम वर्त्तयसीति तत्रर्षेय सोममद्रुवन् स्त्रीयसे यत्सणा
 पश्चिमन्या दिशि समुद्रे क्षिरण्यसरस्तीथ तत्र गत्वा च तानमभि

विषयस्वेति । अथागच्छत् सोमस्तत्र द्विरण्यसरस्तीर्थं गत्वा चात्मनः
 केषुचनमकरोत् । स्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मोक्षयामास तत्र चाव-
 भासितस्तीर्थं यदा सोमस्तदाप्रभृति च तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्ना
 स्नातं वभूव तच्छापादद्यापि सोमः अमावास्यान्तरास्थः पौर्णमासी-
 भावे ऽधिष्ठितः । मेघलैखाप्रतिच्छन्नं वपुर्द्देर्भयति मेघसदृशं वर्ष-
 मगमत् । तदस्य यशसलक्ष्म विमलमभवत् ॥ ५८ ॥ स्थूलशिरा
 महर्षिर्मेरोः प्रागुत्तरे दिग्विभागे तपस्तेपे । तपस्तप्यमानस्य सर्व-
 गन्धवद्भुः शुचिर्वायुर्विवायमानः शरीरमसृशत् स तपसा तापित-
 शरीरः कृशो वायुनोपवीक्ष्यमानो हृदये परितोषमगमत् । तत्र
 क्लृप्तं तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः पुष्पशोभां
 निदर्शितवन्त इति । स एतान् यथाप न सर्वकालं पुष्पवन्तो भवि-
 ष्यन्तेति ॥ ६० ॥ नारायणो लोकहितार्थं वड्ढवामुखो नाम पुरा
 महर्षिर्वभूव । तस्य मेरो तपस्तप्यतः समुद्रं चाङ्गतो नागतस्ते-
 नामर्षितेनात्मगात्रोपगणा समुद्रस्तिमितजलः कृतः स्वेदप्रस्यन्दन-
 सदृशस्यास्य लवणभावो जनितः । उक्तस्याप्यपेयो भविष्यस्येतच्च ते
 तोयं वड्ढवामुखसंज्ञितेन पीयमानं महत्त्वं भविष्यति । तदेतदद्यापि
 वड्ढवामुखसंज्ञितेनानुवर्तिना तोयं समुद्रात् पीयते ॥ ६१ ॥ हिम-
 वतो गिरेर्दुर्हितरसुमा कन्या रुद्रयकमे भृगुरपि च महर्षिर्हिम-
 वन्तमागत्याद्रवीत् । कन्यामिमा मे देहीति तमद्रवीद्धिमवानभि-
 लषितो वरो रुद्र इति । तमद्रवीद्भृगुर्यज्ञाश्वयाहं कन्यावरण-
 कृतमावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्राना भवान् भाजनं भविष्यतीति ।
 अद्यप्रभृत्येतदवस्थितमपिवचनं तदेव विधं माहात्म्यं ब्राह्मणानाम्
 ॥ ६२ ॥ अद्यमपि च ब्राह्मणप्रसादादेव यात्रहतीमव्यवाह पृथिवीं
 पत्रोमभिगम्य वृगुजे । तदेतदृष्यन्त्याम्नीपीमीयं तेन जगद्दार्थ्यते
 ॥ ६३ ॥ उच्यते च । सूर्याचन्द्रमनो तच्चु केमायैवाधव कृता ।
 बोधयंस्तापयथैव जगदुत्तिष्ठते पयक् ॥ ६४ ॥ बोधनात्तपनाच्चैव

जगती हर्षणं भवेत् । अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ।
 हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥ ६५ ॥ इलोपहृती
 योगिन हरे भागं क्रतुष्वहम् । वर्षाश्च मे हरित्र्येष्ठस्तस्मात्परिरहं
 श्रुतः ॥ ६६ ॥ धाम सारो हि भूतानामृतञ्चैव विचारितम् । ऋत-
 धामा ततो विप्रैः सद्यसाहं प्रकीर्तितः ॥ ६७ ॥ नष्टाञ्च धरणीं
 पूर्वमविन्दं वै शुद्धागताम् । गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भि-
 रभिष्टुतः ॥ ६८ ॥ शिपिविष्टेति वाख्यायां हीनरीमा च यो भवेत् ।
 तेनाविष्टन्तु यत् किञ्चित् शिपिविष्टेति च श्रुतः ॥ ६९ ॥ वास्को
 मामृपिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान् । शिपिविष्ट इति ज्ञप्त्वात्
 शुद्धनामधरो ह्यहम् ॥ ७० ॥ स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति वास्क ऋषि-
 रुदारधीः । मत्प्रसादाद्धोनष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥ ७१ ॥
 न हि जातो न जायिष्यं न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञ सर्वभूतानां
 तस्माद्दहमजः श्रुतः ॥ ७२ ॥ नोक्तपूर्वं मया चुद्रमश्लीलं वा कदा-
 चन । ऋता ब्रह्मसुतासा मे सत्या देवी सरस्वती ॥ ७३ ॥ सत्त्वा-
 सच्चैव कौन्तेय मयावेधितमात्मनि । पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं
 मामृपयो विदुः ॥ ७४ ॥ सत्त्वान्न च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि
 मद्रुतम् । जन्मनीहाभवत् सत्त्वं पौर्विकं मे धनञ्जय ॥ ७५ ॥
 निराशीः कर्मसंयुक्तः सत्त्वतथाप्यकल्पयः । सत्त्वतज्ञानदृष्टोऽहं
 सत्त्वतामिति सात्त्वतः ॥ ७६ ॥ कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णी-
 यसो महान् । कृष्णवर्षाश्च मे यस्मात्तस्मात् कृष्णोऽहमर्जुन ॥ ७७ ॥
 मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना । वायुश्च तेजसा साहं
 वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ ७८ ॥ निर्वाणं परमं ब्रह्म धर्मोऽसौ पर-
 उच्यते । तस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ॥ ७९ ॥ पृथिवी-
 नभसौ चोभे विश्रुते विश्रुतीमुखि । तयो सन्धारणार्थं हि मामंधो-
 च्छजमच्छसा ॥ ८० ॥ निरुक्तं वेदविदुषो वेदशब्दार्थचिन्तकाः ।
 ते मां शायन्ति माम्पंशे अधोक्षज इति स्थितिः ॥ ८१ ॥ शब्द

एकपदैरेष व्याहृत परमर्षिभि । नान्यो ह्यधोक्षजो लोके ऋते
 नारायण प्रभुम् ॥ ८२ ॥ हृत ममाक्षिषो लोके जन्तूना प्राण-
 चारणम् । हृताक्षिरहमव्यग्रैर्वेदस्यै परिकीर्तित ॥ ८३ ॥ तयो
 हि घातव स्याता कर्मजा इति ये स्मृता । पित्त श्लेष्मा च वायुश्च
 एष सङ्घात उच्यते ॥ ८४ ॥ एतैश्च धार्यत जन्तुरेतै क्षीणैश्च
 शीयते । आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातु मा प्रचक्षते ॥ ८५ ॥ त्रयो
 हि भगवान् धर्मं स्याती लोकेषु भारत । निषण्टुकपदास्थाने
 विद्धि मा त्वप्रमुत्तमम् ॥ ८६ ॥ कपिर्वराह श्रेष्ठश्च धर्मैश्च त्वप
 उच्यते । तस्माद्दृषाकपि प्राह कश्यपो मा प्रजापति ॥ ८७ ॥ न
 चादि न मध्य तथा चैव नान्त कदाचिद्विदन्ते सुरायासुराश्च ।
 अनाद्यो ह्यमध्वस्तथाचाप्यनन्त प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लोकसाक्षी
 ॥ ८८ ॥ शुचीनि श्रवणीयानि शृणोमीह धनञ्जय । न च पापानि
 शृङ्गामि ततोऽह वै शुचिश्च वा । एकशृङ्ग पुरा भूत्वा वराहो
 नन्दिवर्द्धन । इमाञ्चोद्धृतवान् भूमिनेकशृङ्गस्ततो ह्यहम् ॥ ८९ ॥
 तत्रैवास त्रिजकुटो वाराह रूपमास्थित । त्रिककुट्वेन विख्यात
 प्ररीरस्य प्रमापणात् ॥ ९० ॥ विरिञ्च इति यत् प्रोक्त कापिल
 ज्ञानचिन्तके । स प्रजापतिरेवाह चेतनात् सर्वलोकावकृत ॥ ९१ ॥
 विद्यासहायवन्त मामादित्यस्थ सनातनम् । कपिल प्राङ्गराचार्या
 साख्या नियतनिश्चया ॥ ९२ ॥ हिरण्यगर्भो द्युतिमान् य एत
 ऊन्दसि स्तुत । धीगै सम्पूज्यते नित्य स एवाह भुवि स्मृत । ९३ ।
 एकविंशतिसाहस्र ऋग्येद् मा प्रचक्षते । सहस्रमात्र यत् साम
 ये वै वेदविदो जना । गायन्त्यारण्यवे विप्रा महत्तास्ते हि
 दुर्लभा ॥ ९४ ॥ षट्पञ्चाशत्सप्तमष्टौ च सप्तत्रिंशत्समित्यत । यन्नि
 ष्काखा यजर्वेत् सोऽहमाध्यथै रमत ॥ ९५ ॥ षड्कल्पमथवोण
 कृत्याभ परिहृ हितम् । वल्लयन्ति हि मा विप्रा षडवोणवि
 स्तथा ॥ ९६ ॥ माखाभेभ्य ये केविद्याश्च माखासु गीतय

अथर्वसमुच्चाराः सर्वास्तान् विद्धि मत्कृतान् ॥८७॥ यत्तद्वयधिरः
 पार्थ समुदिति वरप्रदम् । सोऽहमेवात्तरे भागे क्रमाच्चरविभागवित्
 ॥ ८८ ॥ वांमादेशितमार्गेण मत्प्रसादात्सहात्मना । पाञ्चालेन क्रमः
 प्राप्तस्तस्माद्भूतात् सनातनात् ॥ ८९ ॥ वाभ्रव्यगोत्रः स वभौ प्रथमं
 क्रमपारगः । नारायणाहरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमम् ॥ ९० ॥
 क्रमं प्रणीय शिञ्चाञ्च प्रणयित्वा सं गालवः । कण्वरीकोऽथ राजा
 च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ॥ ९१ ॥ जातीभरणजं दुःखं श्रुत्वा श्रुत्वा
 पुनः पुनः । सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां सम्पदङ्गतः ॥ ९२ ॥
 सुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे । धर्मस्य कुरुशार्दूल
 ततोऽहं धर्मजः श्रुतः ॥ ९३ ॥ नरनारायणौ पूर्वं तपस्तेपतुरव्य-
 थम् । धर्मयानं समाकृद्धौ पर्वते गन्धमादने ॥ ९४ ॥ तत्काल-
 समये चैव दक्षयज्ञो बभूव ह । न चैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य
 भारत ॥ ९५ ॥ ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् । ससर्ज
 शूलं कोपेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ९६ ॥ तच्छूलं भस्मसात् कृत्वा
 दक्षयज्ञं सविस्तरम् । श्रावयोः सहसागच्छद्दद्यात्त्रिममन्त्रिकात्
 ॥ ९७ ॥ वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरभि । ततस्तत्तेजसा-
 विष्टाः केषा नारायणस्य ह । बभूवुर्मुञ्चवर्षास्तु ततोऽहं मुञ्चकेष-
 वान् ॥ ९८ ॥ ततः शूलं विनिर्दूतं हृद्द्वारेण महात्मना । जगाम
 अङ्कुरकरं नारायणसमाहतम् ॥ ९९ ॥ अथ रुद्र उपाधावत्ताह्वी
 तपसान्वितौ । तत एनं समुद्भूतं कण्ठे जग्राह पाणिना । नारा-
 यण स विप्रोऽस्मा तेनास्य प्रितिकण्ठता ॥ १०० ॥ अथ रुद्रविधा-
 तार्थनिषीकां नर उहरत् । मन्त्रैश्च संयुधोजाशु सोऽभवत् परशु
 मञ्जान् ॥ १०१ ॥ क्षिप्रश्च सहसा तेन खण्डनं प्राप्तवांस्तदा । ततोऽहं
 खण्डपरशुः श्रुत परशुखण्डनात् ॥ १०२ ॥

अर्जुन उवाच । अस्मिन् युद्धे तु वार्ष्णेय त्वं लोकात्ममदे तदा ।

जयं प्राप्तवांस्तव संसैमन्मे जगार्दिन ॥ १०३ ॥

श्रीभगवानुवाच । तयोः सलज्जयीर्वृद्धे रुद्रनारायणात्मनो ।
 अहिम्ना सहसा कृतस्त्रा सँल्लोकास्तदाभवन् ॥ ११४ ॥ नाष्टज्जात
 धावक शुभ्र मखेषु सुद्गत हवि । वेदा न प्रतिभान्तिञ्च ऋषीणा
 भावितात्मनाम् ॥ ११५ ॥ वदान्नजस्तमस्यैव समाविविद्यतस्तदा ।
 वसुधा सङ्कल्पे च नभस्य विपफाल ह ॥ ११६ ॥ निष्प्रभाणि च
 तिळाणि ब्रह्मा वैवासनध्वत । अगाच्छोष समुद्रस्य हिमवाच
 व्यधीर्यत ॥ ११७ ॥ तन्मिन्नेव समुत्पन्ने निमित्ते पाण्डुनन्दन ।
 ब्रह्मा वृत्तो देवगणैर्ऋषिभिश्च महात्मभि ॥ ११८ ॥ आजगामाशु
 त दिश यत्र युद्धमवर्तत । सोऽप्ललिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वक्त्रो निरु-
 क्तग ॥ ११९ ॥ उवाच वचन रुद्र लोकानामस्तु वै शिवम् ।
 अस्यागुधानि विश्लेष जगतो हितकाम्यया ॥ १२० ॥ यदृच्छ-
 मथाव्यक्तमीय लोकस्य भावनम् । कूटस्थ कर्तृनिर्दण्डमकर्त्तति च
 य विदु ॥ १२१ ॥ व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्तिरिय शुभा ।
 नरो नारायणस्यैव जातो धर्मकलोदहो ॥ १२२ ॥ तपसा महता
 युक्ती देवश्रेष्ठो महाव्रतो । अह प्रसादजस्तस्य कृतचित् कारणा
 न्तरे ॥ १२३ ॥ लक्ष्यैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातन । मया च
 सार्धं वरद विबुधैश्च महर्षिभि ॥ १२४ ॥ प्रसादयाशु लोकाना
 शान्तिर्भवतु मा विरम् । ब्रह्मणा लोवमुक्तस्तु रुद्र क्रोधामिसुत-
 सृजन् ॥ १२५ ॥ प्रसादयामास ततो देव नारायण प्रभुम् ।
 परणस्य जगामास्य वरेण्य वरद प्रभुम् ॥ १२६ ॥ ततोऽस्य वरंदो
 द्विवो जितक्रोधो जितेन्द्रिय । प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह
 सद्गत ॥ १२७ ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजित । उवाच
 देवभीमानमीय स जगतो हरि ॥ १२८ ॥ यस्त्वा वेत्ति स मा
 वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु । नायदोरन्तर किञ्चिन्ना ते भूदृष्टि
 रन्यथा ॥ १२९ ॥ यद्यप्रभृति श्रीवत्स गुणाहो मेभवत्प्रथम ।
 मम पाण्डुरितशापि श्रीकण्ठस्य भविष्यति ॥ १३० ॥

श्रीभगवानुवाच । एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतन्तदा । सख्य-
 चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितावृषी ॥ १३१ ॥ तपस्तेपतुरव्यग्रौ
 विद्वन्ध त्रिदिवोकसः । एष ते कथितः पार्थः नारायणजयो मध्ये
 ॥ १३२ ॥ नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत । ऋषिभिः
 कथितानीह यानि सङ्कीर्तितानि ते ॥ १३३ ॥ एवं बद्धविधै रूपै-
 श्वरामीह वसुधराम् । ब्रह्मलोकञ्च कौन्तेय गोलोकञ्च सनातनम्
 ॥ १३४ ॥ मया त्वं रक्षितो युद्धे महान्तं प्राप्तवान् जयम् ॥ १३५ ॥
 यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे सम्पृत्त्यपस्थिते । तं विद्धि रुद्रं
 कौन्तेय देवदैः कर्पाद्दिनम् ॥ १३६ ॥ कालः स एव कथितः क्रोध-
 जेति मया तव । निहतास्तेन वै पूर्वं हतवानसि यात्रिपून् ॥ १३७ ॥
 अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवसुमापतिम् । नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं
 हरमक्षयम् ॥ १३८ ॥ यश्च ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ।
 तस्मिन् प्रभावमेवाग्रे यत् श्रुतन्ते घनक्षय ॥ १३९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये दि-

चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

शौनक उवाच । सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
 यत श्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १ ॥ सर्वाश्चमाभिगमनं
 सर्वतीर्थविगाहनम् । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा
 ॥ २ ॥ पाविताङ्गाः स्र संवृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथाम् । नारा-
 यणाश्रया पुण्या सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ ३ ॥ दुर्द्देशी भगवान् देवः
 सर्वलोकनमस्कृतः । सद्रह्यकैः सुरैः कृतस्त्रैरन्यैश्चैव महर्षिभिः
 ॥ ४ ॥ दृष्टवान् नारदो यत्तु देवं नारायणं हरिम् । नूनमेत-
 द्दानुमतं तस्य देवस्य सूतज ॥ ५ ॥ यद्दृष्टवान् जगन्नाथमनि-
 रुद्धतनो स्थितम् । यत प्राद्रवत् पुनर्भूयो नारदो देवसत्तमो ।
 नरनारायणो द्रष्टुं कारणन्तद्भववीक्षि मे ॥ ६ ॥

स्वयं हरि ॥ २३ ॥ देवप्रसादानुगत व्यक्त तत्तस्य दर्शनम् ।
 यद्दृष्टवास्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ २४ ॥
 यत्तु नारद प्राश्रवत पुन । नरनारायणौ द्रष्टुं किं नु तत्
 मुने ॥ २५ ॥ श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारद परमेष्ठिन । वदती-
 माश्रम प्राप्य समागम्य च तावृषी ॥ २६ ॥ कियन्त
 प्रश्नान् कान् पृष्टवाच्य ह । श्वेतद्वीपाद्युपावृत्ते तस्मिन् वा सुमहा-
 त्मनि ॥ २७ ॥ किमब्रूता महात्मानो नरनारायणावृषी । तस्मै-
 तन्मे यथातस्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततैजसे ।

कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । स योपविविशे तत्र पीठे कुशमये शुभे
 ॥ ४० ॥ ततस्ती तपसा वासो यशसा तेजसामपि । ऋषी भ्रम-
 न्मोयेती कृत्वा पूर्वार्द्धिकं विधिम् ॥ ४१ ॥ पथान्नारदमव्यग्री
 पायार्थाभ्यामयार्चत । पीठबोद्योपविष्टौ तौ कृतातिथ्याङ्गिकौ
 नृप ॥ ४२ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु स देयोऽभिव्यराजत । आन्या-
 द्भ्रतिमहाज्वालैर्कञ्चवाटो यथाम्निभि ॥ ४३ ॥ अथ नारायणस्तत्र
 नारद वाक्यमब्रवीत् । सुखोपविष्ट विश्रान्त कृतातिथ्यं सुखस्त्रि-
 तम् ॥ ४४ ॥ नरनारायणावुचतु । अपीडानीं स भगवान् पर-
 मात्मा सनातन । श्वेतद्वीपे त्रया दृष्ट आवयो प्रकृतिः परा ॥ ४५ ॥
 नारद उवाच । दृष्टो मे पुरुष श्रीमान् विश्वरूपधरोऽव्यय ।
 सर्वे लोका हि तत्र स्थास्तथा देवा सहर्षिभि ॥ ४६ ॥ अद्यापि
 चैन पश्चामि युवा पश्चन् सनातनौ । यैर्हृद्यैरुपेत स हरिर-
 व्यक्तरूपधृक् ॥ ४७ ॥ तैर्हृद्यैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरो युवाम् ।
 दृष्टो युवा मया तत्र तस्य दिवस्य पार्श्वत ॥ ४८ ॥ इहैव चागतो-
 ऽक्षरं विदृष्ट परमात्मना ॥ ४९ ॥ को हि नाम भवेत्तस्य
 तेजसा यशसा त्रिधा । सदृशस्त्रिषु लोकेषु ऋते धर्मात्मजौ
 युवाम् ॥ ५० ॥ तेन मे कथितं कृत्स्नो धर्मं क्षीत्रज्ञसञ्चित ।
 प्रादुर्भावाथ कथिता भविष्या इह धी यथा ॥ ५१ ॥ तत्र धी पुरुषा
 श्वेता पद्मेन्द्रियविवर्लिता । प्रतिबुद्धाथ ते सर्वे भक्ताथ पुरुषो-
 त्तमम् । तेऽश्नन्ति सदा देव तै सर्वा रमते च स ॥ ५२ ॥
 प्रियभक्तो हि भगवान् परमात्मा दिज्ञप्रिय । रमते सोऽश्नमानो-
 हि सदा भागवतप्रिय ॥ ५३ ॥ विश्वभुक् सर्वंगो देवो माधवो
 भक्तवत्सल । स कर्ता कारणश्चैव कार्यं ह्यतिवसद्युति ॥ ५४ ॥
 हेतुयाज्ञाविधानश्च तत्त्वश्चैव महायथा । तपसा योच्य सोऽत्मानं
 श्वेतद्वीपात् परं हि यत् ॥ ५५ ॥ तेज इत्यभिविष्यातं स्वय भाषा-
 वभासितम् । शान्ति सा त्रिषु लोकेषु विद्विता भावितात्मना ॥ ५६ ॥

एतया शुभया बुद्ध्या नैष्ठिकं व्रतमास्थित । न तत्र सूर्यस्तपति
 न सोमोऽभिविराजते । न वायुर्व्याति देवेशे तपश्चरति दुश्चरम्
 । ५७ ॥ वेदीमष्टनलीतसेधा भूमावास्थाय विश्वकृत । एकपाद
 स्थितो देव जर्हवाङ्गुदुङ्मुख ॥ ५८ ॥ साङ्गानावर्त्तयन् वेदां
 स्तपस्तेषु सुदुश्चरम् । यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत ॥ ५९ ॥
 शेषाय विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसा । नागा सुपर्णा गन्धर्वा
 सिद्धा राजर्षयश्च ये ॥ ६० ॥ हव्यं कव्यञ्च सततं विधियुक्तं प्रजु-
 ष्णते । कृतस्त्रन्तु तस्य देवस्य चरणानुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥ या क्रिया
 सम्प्रयुक्ताश्च एकान्तगतबुद्धिभिः । ता सर्वा गिरसा देव प्रति-
 शङ्काति वै स्वयम् ॥ ६२ ॥ न तस्यान्यं प्रियतरं प्रतिबुद्धैर्भ्रा-
 तृभिः । विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्यैकान्तिकङ्कत ॥ ६३ ॥ इह
 चैवागतस्तेन विद्मष्ट परमात्मना । एव मे भगवान्देव स्वयमाख्या-
 तवान् हरिः । आसिष्ये ततपरो भूत्वा युवाभ्या सह नित्यम् ॥ ६४ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षघर्मपर्वणि नारायणीये
 त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

नरनारायणावुचतुः । धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टं स्वयं
 प्रभु । न हि तं दृष्टवान् कश्चित् पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥ १ ॥
 अत्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दृशं पुरुषोत्तम । नारदैतद्वि नो सर्वं
 वचनं समुदाहृतम् ॥ २ ॥ नास्य भक्तात् प्रियतरो लोके कश्चन
 विद्यते । ततः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं द्विजोत्तम ॥ ३ ॥ तपो
 हि तप्यतस्तस्य यत् स्थानं परमात्मनः । न ततः संप्राप्तं कश्चिद्वि-
 द्वावा द्विजोत्तम ॥ ४ ॥ या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवे-
 द्दुःप्रतिः । स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयन्तेन विराजता ॥ ५ ॥ तस्मा-
 दुत्तिष्ठते विप्र देवादिश्वभुवः पते । क्षमा क्षमावता श्रेष्ठ यथा

भूमिन्तु युज्यते ॥ ६ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात् सर्वभूतहिताद्दस ।
 आपो हि तेन युज्यन्ते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७ ॥ तस्माद्देवसमु-
 द्भूतं तेजोऽथगुणात्मकम् । धेनुं संप्रच्यते सूर्य्यस्ततो लोके विरा-
 ष्यते ॥ ८ ॥ तस्माद्देवात् समुद्भूतं सूर्यस्तु पुरुषोत्तमात् । धेनुं
 च युज्यते वायुस्ततो लोकान् विवात्यसौ ॥ ९ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते
 ब्रह्म सर्वलोकेश्वरात् प्रभो । आकाशं युज्यते धेनु ततस्तिष्ठत्य-
 संवृतम् ॥ १० ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात् सर्वभूतगतं मनः । चन्द्रमा
 धेनु संयुक्तः प्रकाशगुणधारण ॥ ११ ॥ सद्भूतोत्तपादकं नाम तत
 स्थानं वेदसंज्ञितम् । विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान् हव्यकव्य-
 भुक् ॥ १२ ॥ ये हि निष्कलुषा लोके पुण्यपापविवर्जिता । तेषां
 वै क्षेममध्वानं गच्छतां दिजसत्तम ॥ १३ ॥ सर्वलोके तमोहन्ता
 आदित्यो दारमुच्यते । आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित्
 क्वचित् ॥ १४ ॥ परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्तुः ।
 तस्मादपि च निर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ॥ १५ ॥ मनोभूता-
 स्ततो भूत्वा प्रद्युम्नं प्रविशन्तुः । प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं
 सङ्कर्षणन्ततः ॥ १६ ॥ विशन्ति विप्रप्रवरा साख्या भागवतै सह ।
 ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमप्यसा ॥ १७ ॥ प्रविशन्ति दिज-
 श्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् । सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि
 तत्त्वतः ॥ १८ ॥ समाहितमनस्त्वाश्च नियताः संयतेन्द्रियाः । एकान्त-
 भावोपमता वासुदेव विशन्ति ते ॥ १९ ॥ आवामपि च धर्मस्य
 सहेजातौ दिजोत्तम । रम्या विमालामाश्रित्य तप उग्र समा-
 स्थितौ ॥ २० ॥ धेनु तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावा सुरप्रिया ।
 भविष्यन्ति त्रिलोकस्यास्तेषां स्वस्तीत्यथो दिज ॥ २१ ॥ विधिना
 स्तेन युक्ताभ्या यथापूर्वं दिजोत्तम । आस्थिताभ्या सर्वकृच्छ्रं व्रतं
 सम्यगनुत्तमम् ॥ २२ ॥ आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्रेतहीमे तपोधन ।
 समागतौ भगवता सद्गुणं कृतवास्तथा ॥ २३ ॥ सर्वं हि नौ संदि-

दितं त्रैलोक्ये सवराचरे । यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्त्तते वा शुभा-
शुभम् । सर्वं स ते कथितवान् देवदेवो महामुने ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तवीर्ब्भक्यं तपस्युन्ने च
वर्त्तते । नारद प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायण ॥ २५ ॥ जजाम
विधिवन्मन्त्रान्नावायणगतान् वङ्गन् । दिव्यं वर्षसहस्रं हि नर-
नारायणायमे ॥ २६ ॥ अबसत् स महातेजा नारदो भगवानृषिः ।
तमेवाभ्यर्चयन् देवं नरनारायणी च तौ ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये चतुश्चला-
रिन्दार्धकविद्यततमोऽध्याय ॥ ३४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । कस्यचित्स्त्वथ कालस्य नारदः परमे
ष्ठिज । देवं कृत्वा यथान्यायं पितृशुक्ले तत परम् ॥ १ ॥ ततस्तं
वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मज प्रभुः । क इच्छते हिजश्रेष्ठ देवे
पित्रे च कल्पिते ॥ २ ॥ त्वया मतिमतांश्रेष्ठ तस्मै शंस यथागमम् ।
किमेतत् क्रियते कर्म फलं वास्य किमिष्यते ॥ ३ ॥

नारद उवाच । त्वयैतत् कथितं पूर्वं देवं कर्त्तव्यमित्यपि ।
देवतञ्च परो यज्ञ परमात्मा सनातन ॥ ४ ॥ ततस्तद्भावितो तित्थं
यजे वैकुण्ठमव्ययम् । तस्माच्च प्रसृत पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामह
॥ ५ ॥ मम वै पितरं प्रीत परमेष्ठ्यण्जीजनत् । अहं सङ्कल्प-
जस्तस्य पुत्र पथमकल्पित ॥ ६ ॥ यजामि वै पितृन् साधो
नारायणविधौ कृते । एवं स एव भगवान् पिता माता पितामहः
॥ ७ ॥ इच्छते पितृवशेषु तथा नित्थं जगत्पति । श्रुतिश्राव्य-
परा देवी पुत्रान् हि पितरोऽयजन् ॥ ८ ॥ वेदश्रुति प्रनष्टा च
पुनरध्यापिता सन्तैः । ततस्ते मन्त्रदा पुत्रा पितृत्वमुपपेदिरे ॥ ९ ॥
नूनं सुरैस्तद्विदित सुवयोर्भावितात्मनो । पुत्राश्च पितरश्चैव पर

अरमपूजयन् ॥ १० ॥ त्रीन् पिण्डान्प्रस्य वै पृथगां पूर्वन्दत्वा ।
 कुशानिति । कथन्तु पिण्डसंशान्ते पितरो जेभिरे पुरा ॥ ११ ॥
 अरनाराधणावृत्तु । इमा हि धरणीं पूर्वं नष्टा सागरमेख-
 खाम् । गोविन्द उष्णहाराशु वाराहं रूपमास्त्रित ॥ १२ ॥
 स्थापयित्वा तु धरणीं खे स्थाने पुरुषोत्तम । जलकईमलिताद्गो
 शोककार्यार्थमुद्यत ॥ १३ ॥ प्राप्ते चाङ्गिककाले तु मध्यदिशगते
 रवौ । दंष्ट्राविलग्नांस्त्रीन् पिण्डान् विधूय सहसा प्रभु ॥ १४ ॥
 स्थापयामास वै पृथुग्रा कुशानस्तीर्थं नारद । स तेष्व्वात्मानमु-
 द्दिश्य पितृप्रसूक्ते यथाविधि ॥ १५ ॥ सहस्रपवित्वा त्रीन् पिण्डान्
 विधूयविधिना प्रभु । आत्मगात्रोपसम्भूते. स्नेहगर्भेस्त्रिलैरपि
 ॥ १६ ॥ प्रोच्यापवर्गं देवैश्च प्राङ्मुख कृतवान् स्वयम् । मर्यादा-
 स्थापनाद्यैश्च ततो वचनमुक्तवान् ॥ १७ ॥

वृषाकपिर्वाच । अहं हि पितरं सृष्टुमुद्यतो लोककृत
 स्वयम् । तस्य चिन्तयत मद्य पितृकार्यविधोन् परान् ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वाभ्या प्रविनिर्दिता ममैते दक्षिणा दिग्म् । आश्रिता धरणीं
 पिण्डास्तस्मात् पितर एव ते ॥ १९ ॥ तयोर्भूतिविहीना वै पिण्ड-
 भूतिधरास्त्वित्ने । भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टा सनातना-
 ॥ २० ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामह । अहमेवात्र
 विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु सस्थित ॥ २१ ॥ नास्ति मत्तोऽधिक कश्चित्
 को वान्योऽङ्गरीं मया स्वयम् । को वा मम पिता लोके अहमेव
 पितामह ॥ २२ ॥ पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणम् ।
 इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपि ॥ २३ ॥ वाराहपर्वते विप्र
 दृष्ट्वा पिण्डान् स विस्तरान् । आत्मानं पूजयिष्वैव तत्रैवादर्शनं
 गत ॥ २४ ॥ एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरं पिण्डसंश्रिता ।
 खमन्ते सतत पूजा वृषाकपिवचो यथा ॥ २५ ॥ धी यजन्ति पितृ-
 न्देवान् गुरुं धैवातिथींस्तथा । गाधैव दिजमुखाश्च पृथिवी मातरं

तथा ॥ २६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते । अक्ष-
 र्गतं च भगवान् सर्वसत्त्वमरीरगः ॥ २७ ॥ समः सर्वेषु भूतेषु
 ईश्वरः सुखदुःखयोः । महात्महात्मा सर्वात्मा नारायण इति
 श्रुतः ॥ २८ ॥

ज्ञात शान्तिपर्वणि भोजधर्मपर्वणि नारायणीये पञ्चतन्त्रा-
 रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणेरि-
 तम् । अत्यन्तं भक्तिमान्देवे एकान्तित्वमुपेयिवान् ॥ १ ॥ प्रीष्ट
 वपंसदसन्तु नरनारायणाश्रमे । श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च
 हरिमव्ययम् । हिमवन्तं जगामाशु यत्रास्य स्वक आश्रमः ॥ २ ॥
 तावपि खराततपसौ नरनारायणावपी । तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये
 तीपतुस्तप उत्तमम् ॥ ३ ॥ त्वमप्यमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलो-
 द्दह । पावितात्माद्य संवृत्त श्रुत्वेमामादितः कथाम् ॥ ४ ॥ नैव
 तस्यापरो लोके नायं पार्थिव रुत्तम । कर्मणा मनसा वाचा यो
 दिव्यादिव्युमव्ययम् ॥ ५ ॥ मञ्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः
 रुमाः । यो दिव्यादिवुधत्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ ६ ॥ कथं
 नाम भवेद्दुष्य आत्मा लोकस्य कस्यचित् । आत्मा हि पुरुषव्याघ्रं
 श्रेयो विष्णुरिति स्थितिः ॥ ७ ॥ य एष गुरुरत्माकं ऋषिर्गन्ध-
 वतीसुतः । तेनैतत् कथितं तात माहात्म्यं परमव्ययम् । तस्मा-
 द्भ्रतं मया चेदं कथितञ्च तवानघ ॥ ८ ॥ नारदेन तु संप्राप्तं सर-
 चस्यः संसंग्रहः । एष धर्मो जगन्नाथात् साक्षान्नारायणानूप
 ॥ ९ ॥ एवमेव महान् धर्मः से ते पूर्वं नृपोत्तम । कथितो
 हरिगीतासु समासविधिरुत्थितः ॥ १० ॥ इत्युद्वेपावनं व्यासं
 विदि नारायणं भुवि । को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतइदमेव ।

अस्मान्नानाविधांश्चैव को ब्रूयात्तन्मते प्रभुम् ॥ ११ ॥ वर्त्ततां ते महा-
 यथा सङ्कल्पितस्त्वया । सङ्कल्पिताश्वमेधस्त्वं श्रुतधर्मश्च
 तस्त्वतः ॥ १२ ॥

सौतिरुवाच । एतत्तं महदाख्यानं श्रुत्वा पार्थिव सत्तमः ।
 ततो यज्ञसमाप्तयं क्रियाः सर्वाः समाभत् ॥ १३ ॥ नारायणीय-
 माख्यानमेतत्ते कथितं मया । पृष्टेन शौनकाद्येषु नैमिषारख्य-
 वासिषु ॥ १४ ॥ नारदेन पुरा यज्ञैः श्रुते तु निवेदितम् । ऋषीणां
 पाण्डवानश्च शृणुतोः कृष्णभीषज्यो ॥ १५ ॥ स हि परमर्षिर्जन-
 भुवनपतिः पृथुधरणिधरः श्रुतिविनयनिधिः । यमनियमनिधिर्यम-
 नियमपरो द्विजवरसहितस्तव भवतु गतिः ॥ १६ ॥ हरिरमरद्वितो
 अक्षुरवधकरस्तपसां निधिः सुमहतां यमसाह्य माजनम् । मधु-
 कैटभहा कृतधर्मविदां गतिदोऽभयदो मखभागहरोऽस्तु प्ररुणं
 स ते ॥ १७ ॥ त्रिगुणो विगुणयतुरात्मधरः पूर्त्तेष्टयोश्च फलभाग-
 हरः । विद्घातु नित्यमजितोऽतिवलो गतिमात्मगां सङ्कतिना-
 ऋषीणम् ॥ १८ ॥ त लोकासाक्षिणमजं-घुरुषं पुराणं रविवर्ण-
 भीश्वरं गतिं वद्मथः । प्रणमध्वमेकमनसो यतः सखिस्त्रोह्वोऽपि
 तन्मर्षिं प्रणतः ॥ १९ ॥ स हि लोकयोनिरमृतपदं सुखं परा-
 यणमवलं हि पदं । तत् साख्ययोगिभिरुदारहृतं बुद्ध्या यता-
 त्मभिरिदं जनातनम् ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये

षट्षत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

जनमेजय उवाच । श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मन ।
 जन्म धर्मशूद्रे चैव नरनारायणात्मकम् ॥ १ ॥ महावराहसृष्ट्या
 च पिच्छोत्पत्तिः पुरातनी । प्रहसो च निवित्तो च बो बधा

परिकल्पितः ॥ २ ॥ तथा च नः श्रुतो ब्रह्मन् कथ्यमानस्त्वयानघ ।
 यच्च तत् कथितं पूर्वं त्वया ह्यश्रितो महत् ॥ ३ ॥ ह्यव्यक्यभुक्तो
 विष्णोः सद्गुणं पूर्वं महोदधौ । तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परवे-
 छिना ॥ ४ ॥ किन्तुदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा ।
 रूपं प्रभावं महतामपूर्वं धीमताम्बर ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा हि विबुध-
 श्रेष्ठमपूर्वममितीजसम् । तदश्रुत्वा श्रुत्वा पुण्यं ब्रह्मा किमकरो-
 म्भुने ॥ ६ ॥ एतन्नः संशयं ब्रह्मन् पुराणं ज्ञानसम्भवम् । कथ-
 मस्योत्तममते महापुरुषनिर्मितम् ॥ ७ ॥ पाविताः स त्वया ब्रह्मन्
 पुण्यां कथयता कथाम् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदव्यभि-
 तम् । जगौ यद्भगवान् व्यासो राज्ञः पारिहितस्य वै ॥ ९ ॥
 श्रुत्वाश्रुत्वा श्रुत्वा मूर्त्तं देवस्य हरिनेषसः । उत्पन्नसंशयो राजा
 एतदेवमबोदयत् ॥ १० ॥

जनमेजय उवाच । यत्तद्वर्णितवान् ब्रह्मा देवं ह्यश्रितो-
 धरम् । किमर्थं तत् समभवत्तन्ममावच्छु सत्तम ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । यत् किञ्चिद्दिह लोके वै देहसत्त्वं विद्या-
 म्यते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिभिः ॥ १२ ॥ ईश्वरो
 हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा बरदः सञ्जयो
 निर्गुणोऽपि च ॥ १३ ॥ भूतप्रलयमत्यन्तं शृणुष्व नृपसूतम ।
 धरण्यामय लीनायामेषु चैकार्षीवे पुरा ॥ १४ ॥ ज्योतिर्भूते
 जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले । वायौ चाकाशसंज्ञीने चाकाशे
 च मनोऽनुगी ॥ १५ ॥ व्यक्ते मनसि संज्ञीने व्यक्ते चाव्यक्तताडने ।
 च व्यक्ते पुनर्यं चाते पंसि सर्वगतेऽपि च ॥ १६ ॥ तम एवाभवत्
 सर्वं न प्राञ्जावत किञ्चन । तमसो ब्रह्मसंभूतं तमो भूत्मान्तात्मकं
 ॥ १७ ॥ तद्विश्वभावसंज्ञासं पीरुषो तनुमाश्रितम् । सोऽनिदम
 इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रवक्षते ॥ १८ ॥ तदव्यक्तमिति श्रेयं त्रिमुषं

मृपसत्तम । विद्यासहायवान्देवो विश्वक्सेनो हरि प्रभु ॥ १९ ॥
 अथस्वेव ययन चक्रे निद्रायोगमुपागत । जगतद्विन्तयन् सृष्टि
 विद्या ब्रह्मगुणोद्भवाम् ॥ २० ॥ तस्य चिन्तयत सृष्टि महानात्म-
 गुण ज्ञत । अहङ्कारस्तनो जातो ब्रह्मा स तु चतुर्मुख ॥ २१ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् सर्वलोकपितामह । पद्मेऽनिरुद्धात् सम्भूत-
 स्तदा पद्मनिमेषण ॥ २२ ॥ सहस्रेपत्रे द्युतिमानुपविष्ट सना-
 तन । दृष्टयेऽद्भुतसङ्घातो लोकानापोमयान् प्रभु ॥ २३ ॥ सत्त्वस्थः
 परमेष्ठौ स ततो भूतगणान् सृजन् । पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्या-
 युसप्रभे ॥ २४ ॥ नारायणकृतो विन्दू अपामास्ता गुणोत्तरौ ।
 तावपश्चत् स भगवाननादिनिधनोऽप्युत ॥ २५ ॥ एकस्तत्राभव-
 हिन्दुर्भ्रमध्वाभो हविरप्रभ । स तामसो मधुर्ज्जातस्तदा नारायणा-
 श्रवा । कठिनस्त्वपरो विन्दु कैटभो राजसस्तु स ॥ २६ ॥ तार-
 भ्रभावता श्रेष्ठौ तमोरजोगुणान्वितौ । बलवन्तो गदाहस्तौ पद्म-
 नालानुसारिणो ॥ २७ ॥ दृष्टयतेऽरविन्दस्त्र ब्रह्माणममितप्रमम् ।
 सृजन्त प्रथम वेदाश्चतुरशारुविग्रहान् ॥ २८ ॥ ततो विग्रहवन्तो
 तौ वेदान् दृष्ट्वासुरत्तमौ । सहसा जगद्भुर्वेदान् ब्रह्मण पश्यत-
 स्तदा ॥ २९ ॥ अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान् गच्छ सनातनान् । रमा
 विविशतुस्पूर्णसुदक्पूर्णं महोदधौ ॥ ३० ॥ ततो द्युतसु रदेषु ब्रह्मा
 कञ्जलमाविशत । ततो वषनमीयान प्राद्य वेदोर्वनाहृत ॥ ३१ ॥
 ब्रह्मोवाच । वेदा मे परम चक्षुर्वेदा मे परम बलम् । वेदा
 मे परम धाम वेदा मे ब्रह्म शोभरम् ॥ ३२ ॥ मम वेदा ज्ञना
 सर्वे दानवाभ्या वसादित । अन्धकारा हि मे लोका जाता विदे-
 विनाहता ॥ ३३ ॥ वेदानृते हि किं कुर्यात्साधना सृष्टिसुप्त
 माम् । अहो वत महद्दु ख वेदनायनज मम ॥ ३४ ॥ प्राप्त दुनीति
 हृदय तीव्र शोकपरायणम् । को हि शोषार्णय मम मामिताऽद्य
 समुदरत् । वेदास्तपानयेत्पटान् कस्य पाद प्रिया भवे ॥ ३५ ॥

द्रव्येव भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम । हरेस्तौत्रार्थमुद्भूता बुद्धि-
बुद्धिमताम्बर । ततो जगौ पर जप्यं प्राञ्जलि प्रग्रह प्रभु ॥३३॥

ब्रह्मावाच । ओं नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज । लोकाद्य
भुवनत्रयेष्ठ साङ्ख्ययोगनिधे प्रभो ॥ ३७ ॥ व्यक्ताव्यक्तकरादिभ्य
क्षेमं पन्थानमास्थित । विश्वभुक् सर्वभूतानानन्तरात्मव्योनिज
॥ ३८ ॥ अह प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम स्वयम्भुव ॥ ३९ ॥ त्वत्तो
मे मानस जन्म प्रथम द्विजपूजितम् । चाक्षय वै द्वितीय मे जन्म
चासीत् पुरातनम् ॥ ४० ॥ ततप्रसादात्तु मे जन्म तृतीय वाचिकं
मदत् । त्वत्तु अरण्यजज्ञापि चतुर्थं जन्म मे विभो ॥ ४१ ॥ नासत्य-
ज्ञापि मे जन्म त्वत्त परममुच्यते । अण्डजज्ञापि मे जन्म त्वत्त
षष्ठं विनिर्मितम् ॥ ४२ ॥ इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मेति वै प्रभो ।
सर्गे सर्गे ह्यह पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जित ॥ ४३ ॥ प्रथम पुण्डरी-
काक्ष प्रधानगुणकल्पित । लभीश्वरखभावश्च कर्मवन्ध स्वयम्भुव
॥ ४४ ॥ त्वया विनिर्मिताऽहम्बै वेदचक्षुर्बुधोऽतिग । ते मे वेदा
ह्यताश्चतुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि । ददस्व चक्षुषि मम प्रियोऽहं
ते प्रियोऽसि मे ॥ ४५ ॥ एव स्तुम स भगवान् पुरुष सर्वतोमुख ।
जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यत । ऐश्वर्य्येण प्रयोगेण
द्वितीयान्तनुमास्थित ॥ ४६ ॥ सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभ
स्तदा । कृत्वा हयशिर शुभ्र वेदानामालय प्रभु ॥ ४७ ॥ तस्य
भूदो समभवद्गो सनच्चवतारका । केषाशास्याभवन्दीर्घा रवेर-
शुसमप्रभा ॥ ४८ ॥ कर्णावाकाशपाताले ललाट भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती योष्णी भ्रवावास्ता महोदधी ॥ ४९ ॥ चक्षुषी
सोमसूर्यो ते नासा सन्ध्या पुन ऋता । ओकारस्त्वय सस्कारो
विद्युञ्जिता च निर्मिता ॥ ५० ॥ दन्ताश्च पित्रो राजन् सोमपा
इति विश्रुता । गोसोको ब्रह्मलोक्य ओठावास्ता महाभ्रन ।
श्रीवा सास्याभवद्वाजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ ५१ ॥ एतद्वयमिद

कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतम् । अन्तर्दधौ स विखेखो विवेश च
 रसां प्रभुः ॥ ५२ ॥ रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ।
 शेषं स्वरं समास्थाय उद्गीथं प्राहजत् स्वरम् ॥ ५३ ॥ सस्वरः
 शानुनाडी च सर्वं श स्निग्ध एव च । वभूवान्ताश्मद्दीभूतः सर्वभूत-
 शुणो हितः ॥ ५४ ॥ ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान् समयवन्धनान् ।
 रसातले विनिश्चिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ॥ ५५ ॥ एतन्निन्नन्तरे
 राजन् देवो हयगिरोधरः । जग्राह वेदानखिलान् रसातल-
 गतो हरिः ॥ ५६ ॥ प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः
 ॥ ५७ ॥ स्थापयित्वा हयगिर उदक्पूर्वं महोद्धरे । वेदाना-
 मालयश्चापि वभूवाश्चगिरास्ततः ॥ ५८ ॥ अथ किञ्चिदपश्यन्तौ
 दानवौ मधुकैटभौ । पुनराजन्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यताञ्च तौ ।
 यत्र वेदा विनिश्चिप्रास्तत् स्थानं शून्यमेव च ॥ ५९ ॥ तत उत्तम-
 मास्थाय वेग बलवताम्बरौ । पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालया-
 त्तदा ॥ ६० ॥ दृष्ट्वाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् । श्वेतं
 चन्द्रविशुद्धाभमणिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ ६१ ॥ भूयोऽप्यमितविक्रान्तं
 निद्रायोगमुपागतम् । आत्मप्रमाणरचिते अपाशुपरि कल्पिते ॥ ६२ ॥
 शयने नागभोगाढे च्वालामालासमावृते । निष्कल्मषिण सत्त्वेन
 सम्पन्नं रुद्धिरप्रभम् ॥ ६३ ॥ तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासम-
 मुह्यताम् । ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा च तौ ॥ ६४ ॥ अयं
 सं पुरुषः श्वेतः श्रुति निद्रामुपागतः । अनेन नून वेदानां कृतमी-
 हरस्यं रसात् ॥ ६५ ॥ कस्यैष की तु खलु प किञ्च स्रपिति भोग-
 वान् । इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिम् ॥ ६६ ॥ युद्धा-
 र्थिनौ हि विश्वाय विबुध पुरुषोत्तम । निरोच्य चासुरेन्द्रौ तौ
 ततो गुडे मनो दधे ॥ ६७ ॥ अथ गुडं समभवत्तयोर्नारायणस्य
 वै । रजस्तमोविष्टतन् तावुभौ मधुकैटभौ । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन्
 जघान मधुसूदन ॥ ६८ ॥ ततस्तयोर्वधेनाशु वेदापहरणेन च ।

शोकापनयनञ्चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ६९ ॥ ततः परिवृत्तो
 ब्रह्मा हरिणा वेदसत्कृतः । निर्भ्रमे स० तदालोकान् इतश्चात्
 स्थावरजङ्गमान् ॥ ७० ॥ दृष्ट्वा पितामहायाग्रं मतिं लोकवि-
 भर्गिकीम् । तत्रैवान्तर्देषे देवो यत एवांगतो हरि ॥ ७१ ॥ तौ
 दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयगिरस्तनुम् । पुनः प्रवृत्तिधर्माधि-
 तामेव विदधे तनुम् ॥ ७२ ॥ एवमेव महाभागी बभूवाश्चरि
 हरि । पौराणमेतत् प्रख्यातं रूपं वरदमैश्वरम् ॥ ७३ ॥ सो
 ह्येतद्ब्रह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयीत वा । न तस्याध्ययनं नाद्यसुष-
 गच्छेत् कदाचन ॥ ७४ ॥ आराध्य तपसोयेण देवं हयगिरो-
 धरम् । पद्मालेन क्रम प्राप्नो देवेन पथि दैश्रिते ॥ ७५ ॥ एत-
 द्यगिरो राजन्नाख्यानन्तव कीर्तितम् । पुराणं वेदसमितं ब्रह्मा
 लं परिपृच्छसि ॥ ७६ ॥ या यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्त्वी-
 विधौ क्वचित् । ता ता कुर्यान्नि कुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना
 ॥ ७७ ॥ एष वेदनिधि श्रीमानेष वै तपसो निधिः । एष योगश्च
 साङ्गश्च ब्रह्मचाग्रं हरिर्विभुः ॥ ७८ ॥ नारायणपरं सत्त्वमृतं
 नारायणात्मकम् । नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ८० ॥
 प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः । नारायणात्मको गन्धो
 भूमौ श्रेष्ठतमःसूतः ॥ ८१ ॥ अपाञ्चापि गुणा राजद्रसा नारायणा-
 त्मकाः । ज्योतिषाञ्च परं रूपं सूतं नारायणात्मकम् ॥ ८२ ॥
 नारायणात्मकस्यापि स्वर्गो वायुगुणसूतः । नारायणात्मकस्यैव
 शब्द आवायसम्भव ॥ ८३ ॥ मनस्यापि ततो भूतमव्यक्तगुणसूत-
 णम् । नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनश्च यत् ॥ ८४ ॥ नारा-
 यणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः । नारायण परं साङ्गं
 योगो नारायणात्मकः ॥ ८५ ॥ कारणं पुरुषोच्छेधा प्रधानज्ञापि
 कारणम् ॥ ८६ ॥ अघिष्टानं तथा कर्ता कारणश्च पुञ्जविषम् ।
 विविधा च तथा नेष्टा देवशैवात् पञ्चमम् ॥ ८७ ॥ पञ्चकारण-

सङ्घातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः । तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः
 सर्वतोमुखैः ॥ ८८ ॥ तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 ब्रह्मादीनां सलोकानामृषोणाञ्च महात्मनाम् ॥ ८९ ॥ साङ्ख्यानं
 योगिनाञ्चापि यतीनामात्मवेदिनाम् । मनोधितं विज्ञानाति केशवी
 न तु तस्य ते ॥ ९० ॥ ये केचित् सर्वलोकेषु देवं पित्रञ्च कुर्वते ।
 हानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ते च तपो महत् ॥ ९१ ॥ सर्वेषामा-
 श्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः । सर्वभूतकृतावासी वासुदेवेति
 शोच्यते ॥ ९२ ॥ अयं हि नित्यः परमो महर्षिर्महाविभूतिगुण-
 वार्जिताश्रयः । गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं कालो यथार्त्तावृतसंप्र-
 युक्तः ॥ ९३ ॥ नैवास्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो न वागतिं कश्चि-
 दिहानुपश्यति । आनात्मकाः सन्ति हि ये महर्षयः पश्यन्ति निबन्धं
 पुरुषं शुणाधिकम् ॥ ९४ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये सप्त-
 षट्कारिण्डधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

जनमेजय उवाच । अहो श्रेयान्तिनः सर्वान् प्रीणाति भग-
 वान् हरिः । विधिप्रयुक्तां पूजाञ्च गृह्णाति भगवान् स्वयम् ॥ १ ॥
 ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः । तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा
 पारम्पर्यागता गतिः ॥ २ ॥ चतुर्व्याञ्चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषो-
 त्तमम् । एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥ ३ ॥ नून-
 मेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः । अगत्यागतयस्तिस्त्रो नित्य-
 च्छून्यव्ययं हरिम् ॥ ४ ॥ सङ्घोपनिषद्दान् वेदान् ये विप्राः सम्य-
 गास्थिताः । पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥ ५ ॥
 तेभ्यो विप्रिष्टं जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् । केनैष धर्मः
 कथितो देवेन ऋषिणापि वा ॥ ६ ॥ एकान्तिनाञ्च का चर्या

कदा चोत्पादिता विभी । एतन्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं
हि मे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । समुपोदेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे ।
अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ॥ ८ ॥ अगतिश्च गति-
श्चैव पूर्वन्ते कथिता मया । गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विशेषोऽकृता-
त्मभिः ॥ ९ ॥ सन्मितः सामवेदेन पुरैवादिद्युगे कृतः । धार्यते
स्वयमीशेन राजन्नारायणेन च ॥ १० ॥ एतदयं महाराज पृष्टः
पार्थेन नारदः । ऋषिमध्ये महाभागः शृणुतोः कृष्णभीषयोः ॥ ११ ॥
गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम । यथा तत् कथितं तत्र
नारदेन तथा शृणु ॥ १२ ॥ यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखो-
हंतम् । ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् ॥ १३ ॥
तेन धर्मेण कृतवान् दैवं पितॄन्ब्रह्म भारत । फेनपा ऋषयश्चैव तं
धर्मं प्रतिपीडिरे ॥ १४ ॥ वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतं प्रुपेदिरे ।
वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ॥ १५ ॥ यदासीञ्चाक्षुषं
जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप । तदा पितामहेनैव सोमाहर्षं परि-
श्रुतः ॥ १६ ॥ नारायणात्मको राजन् सद्राय प्रददौ च तम् ।
ततो योग स्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ॥ १७ ॥ वाल्मिखिल्या-
नृपीन् सर्वान् धर्ममेतदपादयत् । अन्तर्दधे ततो भूयस्तस्य
देवस्य मायया ॥ १८ ॥ तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीदाबिकं
महंतं । अत्रैष धर्मः समूतः स्वयं नारायणान्नृप ॥ १९ ॥ सुपर्णो
नाम तमृषिः प्राप्तवान् पुंसोत्तमात् । तपसा वै सुतप्तेन दमेन
नियमेन च ॥ २० ॥ त्रिः परिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्ममुत्तमम् ।
यन्मात्तन्नादृत ह्येतत् त्रिसोपर्णमिहोच्यते ॥ २१ ॥ ऋग्देपाठ-
पठितं व्रतमेतद्वि दुस्वरम् । सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सना-
तनः ॥ २२ ॥ वायुना द्विपदां श्रेष्ठ कथितो जगदागुषा । वायोः
सक्तोऽथात् प्राप्तय ऋषिभिर्विषसायिभिः ॥ २३ ॥ ततो महोदधि-

शैव प्राप्तवात् धर्ममुत्तमम् । अन्तर्द्वेषे ततो भूयो नारायणसमा-
 हित ॥ २४ ॥ वदा भूय अवणजा वृष्टिरासीन्नृत्तात्मन । ब्रह्मण
 पुरुषव्याघ्र तत्र कीर्तयत शृणु ॥ २५ ॥ जगत्स्रष्टुमना देवो हरि
 नारायण स्वयम् । चिन्तयामास पुरुष जगत् सर्गकर प्रभुम्
 ॥ २६ ॥ अथ चिन्तयतस्तस्य कर्णाभ्यां पुरुषं स्रुतः । प्रजामर्ग-
 करो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पति ॥ २७ ॥ सृज प्रजा पुत्र सर्वा
 मुखत पादतस्तथा । येयस्त्व विधास्यामि बल तेजश्च सुव्रत
 ॥ २८ ॥ धर्मश्च मत्तो गृह्णीष्व सास्वत नाम नामतः । तेन सृष्ट
 कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ॥ २९ ॥ ततो ब्रह्मा तमथक्रे देवाय
 हरिर्मेधसे । धर्मश्चाग्रं स जग्राह सरहस्यं ससग्रहम् ॥ ३० ॥
 आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्भवम् । उपदिश्य ततो धर्मं
 ब्रह्मणोऽमिततेजसे ॥ ३१ ॥ त्वं कर्ता युगधर्माणां निराशी कर्म-
 सञ्चितम् । जगाम तपसं पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥
 ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मा लोकापितामहः । असृजत स ततो
 लोकान् कृतस्थान् स्थावरजङ्गमान् ॥ ३३ ॥ तत्र प्रावर्त्तत तदा
 आदौ कृतयुगं शुभम् । ततो हि सास्वतो धर्मो व्याप्य लोकानत्र
 स्थितः ॥ ३४ ॥ तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृतः । पूजया
 मास द्वेषेण हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३५ ॥ धर्मप्रतिष्ठाहेताय
 मनुस्मारोचिपन्ततः । अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया
 ॥ ३६ ॥ तत्र स्मारोचिष्यं पुत्रं स्वयं गृह्यपट्टं नृपः । अध्यापयत
 पुराव्यग्रं सर्वलोकपतिर्त्रिभुः ॥ ३७ ॥ तत्र गृह्यपट्टयापि पुत्र-
 भात्मजमोरुचम् । दिशो पालं सुवर्णाभिमध्यापयत भारतः । सोऽ-
 न्तर्द्वेषे ततो भूय प्राप्ते जेतायुगी पुनः ॥ ३८ ॥ नासत्ये जम्बनि पुरा
 ब्रह्मणं पायिवाप्तमः । धर्ममेतं श्रुत्वा देवो हरिर्नारायणं प्रभुं
 ॥ ३९ ॥ तज्जगादारविन्दाघो ब्रह्मणं पश्यन्मदाः । मनसकुमारो
 भगवांस्तत्र माधीतप्राश्रयः ॥ ४० ॥ मनसकुमारोऽपि च वीरयो

वै प्रजापतिः । कृतादौ कुरुषादुल धर्ममेतदधीतवान् ॥ ४१ ॥
 वीरणसायधौत्येन रैभ्याय मुनये ददौ । रैभ्य-पुत्राय शुद्धाय
 सुव्रताय सुमेधसे ॥ ४२ ॥ कुक्षिनाम्ने स प्रददौ दिशा पालाय
 धर्मिणे । ततोऽप्यन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्भवः ॥ ४३ ॥ अखले
 जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियानये । एष धर्मः समुद्भूतो नारायण-
 सुखात् पुनः ॥ ४४ ॥ गृहीतो ब्रह्मणा राजन् प्रयुक्तश्च यथा विधि ।
 अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना वह्निपदो नृप ॥ ४५ ॥ वह्निपद्मश्च
 सम्प्राप्तः सामवेदान्तगं द्विजम् । ज्येष्ठ नाम्नामिविख्यातं ज्येष्ठसाम-
 व्रतो हरिः ॥ ४६ ॥ ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रान्तो राजानमविकम्पनम् ।
 अन्तर्दधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभोर्हरेः ॥ ४७ ॥ यद्विद सप्तमं
 जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप । तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन
 ह ॥ ४८ ॥ पितामहाय शुद्धाय शुगादौ लोककारिणे । पिता-
 महश्च दद्याय धर्ममेत पुरा ददौ ॥ ४९ ॥ ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे
 प्रादाद्ददौ नृपोत्तम । आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वान् जगद्दे ततः
 ॥ ५० ॥ त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान् मनवे ददौ । मनुश्च
 लोकभृत्यश्च सुनाथेच्छाकवे ददौ ॥ ५१ ॥ ईच्छाकुणा च कथितो
 व्याप्य लोकानवस्थितः । गमिष्यन्ति क्षयान्ते च पुनर्नारायण नृप
 ॥ ५२ ॥ यतीनाञ्चापि यो धम स ते पूवं नृपोत्तम । कथितो
 हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ५३ ॥ नारदेन सुसम्प्राप्तं
 सरदस्य ससग्रहः । एष धर्मो जगन्नाथात् साक्षान्नारायणान्नृप
 ॥ ५४ ॥ एवमेव महान् धम आद्यो राजन् सनातन । दुर्विज्ञेयो
 दुष्करश्च सास्वतैर्धार्यते सदा ॥ ५५ ॥ धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन
 कमणया । अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥ ५६ ॥ एक-
 व्यूहविभागो वा क्वचिद्व्यूहसञ्चितः । त्रिव्यूहयापि संख्यातयतु-
 व्यूहश्च दृश्यते ॥ ५७ ॥ हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा ।
 योवय सवंभूतेषु पद्मभूतगुणातिगः ॥ ५८ ॥ मनश्च प्रथित राजन्

पञ्चेन्द्रियसमीरणम् । एष लोकविधिधीमानेष लोकविसर्गकृत्
 ॥ ५८ ॥ अकर्ता चैव कर्ता च कार्यं कारणमेव च । यथेच्छति
 तथा राजन् क्रीडते पुरुषोऽव्ययः ॥ ६० ॥ एष एकान्तधर्मस्ते
 कौशितो नृपसत्तम । मया शुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽङ्गतात्मभिः ॥ ६१ ॥
 एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप । यद्येकान्तिभिराकीर्णं
 जगत् स्यात् कुरुनन्दन ॥ ६२ ॥ अहिंसकीरात्मविद्धिः सर्वभूतहिते-
 रतैः । भवेत् कृतयुगप्राप्तिराशीः कर्मविवर्जिताः ॥ ६३ ॥ एवं स
 भगवान् व्यासो शुरुर्ममविधायते । कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे
 द्विजोत्तमः ॥ ६४ ॥ ऋषीणां सन्निधौ राजन् शृणुतोः कृष्ण-
 मीमयोः । तस्याप्यकथयत् पूर्वं नारदः सुमहातपाः ॥ ६५ ॥
 एवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चन्द्रामभ्युत्तम् । यत्र चैकान्तिनो यान्ति
 ॥ रायणपरायणाः ॥ ६६ ॥

जनमेजय उवाच । एवं बद्धविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितम् ।
 । कुर्वन्ति कथं विमा अन्ये भानाप्रते स्त्रिताः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तिस्रः प्रकृतयो राजन् देहबन्धेषु निर्मिताः ।
 सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैव भारत ॥ ६८ ॥ देहबन्धेषु
 पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोदह । सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्नोक्षाय
 निश्चितः ॥ ६९ ॥ अथापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवित्तमम् ।
 नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः शृतः ॥ ७० ॥ मनीषितश्च
 प्राप्नोति विन्तयन् पुरुषोत्तमम् । एकान्तभक्तिः सततं नारायण-
 परायणः ॥ ७१ ॥ मनीषिणो हि धि केषिद्यतयो मोक्षधर्मणः ।
 तेषां विच्छिन्नदृष्ट्यानां योगक्षेमबहो हरिः ॥ ७२ ॥ जायमानं
 हि पुरुषं वं पश्येन्नभुसूदनः । सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्नोक्षेषु
 निश्चितः ॥ ७३ ॥ सांख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तसेवितः ॥ ७४ ॥
 नारायणात्मके मोक्षे ततो याति परां गतिम् । नारायणेन इष्टय
 प्रतिबुद्धो भवेत् पुमान् ॥ ७५ ॥ एवमात्मेच्छवा राजन् प्रतिबुद्धो

न जायते । राजसी तामसी चैव व्यामिषे प्रकृती स्मृते ॥ ७६ ॥
 तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विश्राम्यते । प्रवृत्तिवृत्तयैर्वृत्तं
 नावेक्षति हरिः स्वयम् ॥ ७७ ॥ पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोक-
 पितामहः । रजसा तमसा चैव मानसं संममिषुतम् ॥ ७८ ॥ कामं
 देवाय ऋषयः सत्त्वस्था नृपसत्तम । चीनाः सत्त्वेन सूक्तेण ततो
 वैकारिकाः स्मृताः ॥ ७९ ॥

जनमेजय उवाच । कथं वैकारिकी गच्छेत् पुरुषः पुरुषो-
 त्तमम् । वद सर्वं यथा दृष्टं प्रवृत्तिवृत्त यथाक्रमम् ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । ससूक्तं सत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं विभिरक्षरैः ।
 पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निक्रियः पञ्चविंशकः ॥ ८१ ॥ एवमेकं सांख्य-
 योगं वेदारण्यकमेव च । परस्मैराज्ञान्येतानि पञ्चरात्रञ्च कथ्यते ।
 एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ॥ ८२ ॥ यथा समुद्रात्
 प्रसृता जलोवास्तमेव राजन् पुनराविशन्ति । इमे तथा ज्ञान-
 महाजलोषा नारायणं वै पुनराविशन्ति ॥ ८३ ॥ एष ते कश्चित्तो
 धर्मः सात्त्वतः कुरुनन्दन । कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्नोऽसि
 भारत ॥ ८४ ॥ एवं हि स महाभागो नारदो गुरवे मम ।
 श्वेतानां यतिनाञ्चाह एकान्तगतिमव्ययाम् ॥ ८५ ॥ व्यासश्चाकथयत्
 प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते । स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो
 गुरोः ॥ ८६ ॥ इत्थं हि दुःखरो धर्म एष पार्थिवसत्तम । यथैव
 त्वं तथैवान्ये भवन्तीह विमोहिताः ॥ ८७ ॥ कृष्ण एव हि लोकानां
 भावनी मोहनस्तथा । संहारकारकश्चैव कारणञ्च विश्राम्यते ॥ ८८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकान्तिभावे अष्ट-

चत्वारिंशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥

जनमेजय उवाच । साङ्ख्ययोगं पञ्चरात्रं वेदारन्यकमेव च ।
 शानान्येतानि ब्रह्मर्षि लोकेषु प्रचरन्ति च ॥ १ ॥ किमेतान्येकनि-
 ष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने । प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिश्च
 यथाक्रमम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । जज्ञे वज्रञ्च परमत्युदारं चं होपमध्ये
 सुतमात्मयोगात् । पराशरात् सत्यवती महर्षिं तस्मै नमोऽज्ञान-
 तमोमुदाय ॥ ३ ॥ पितामहायं प्रवदन्ति प्रष्टं महर्षिमार्षियवि-
 भूतियुक्तम् । नारायणस्याश्रममेकपुत्रं द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ।
 ॥ ४ ॥ तमादिकालेषु महाविभूतिर्नारायणो ब्रह्ममज्ञानिधानम् ।
 ससर्ज पुत्रार्थमुदारतेजा व्यासं महात्मानमजं पुराणम् ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । त्वयैव कथितः पूर्वं सश्रवो दिजसत्तम ।
 वशिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्ते पुत्रः पराशरः । पराशरस्य दायाद्-
 कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ६ ॥ भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे ।
 किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजस । कथयस्वीत्तममते जन्म
 नारायणोद्भवम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । वेदार्थान् वित्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपो-
 निधेः । शुर्म्मं शाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसत ॥ ८ ॥ कृत्वा
 भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः । शुश्रूषान्तत्परा राजन्
 कृतवन्तो वयं तदा ॥ ९ ॥ सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव यैलख सहद्व्रत ।
 अहं चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यासात्मजस्तथा ॥ १० ॥ एभिः परि-
 वृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः । शुश्रूमे हिमवत्पादे भूतेर्भूत-
 पतियंथा ॥ ११ ॥ वेदानावच्छेद्यन् साङ्गान् भारतार्थांश्च सर्वशः ।
 तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपाश्रजे ॥ १२ ॥ कथान्तरेऽथ कश्चिं
 दित् पृष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः । वेदार्थान् भारतार्थांश्च जन्म नारा-
 यणात्तथा ॥ १३ ॥ स पूर्वमुक्ता वेदार्थान् भारतार्थांश्च तत्त्ववित् ।
 नारायणादिदं जन्म व्यासर्त्तगुपवक्रमे ॥ १४ ॥

व्याम उवाच । शृणु ध्वमास्यानवरमिदमार्थं यमुत्तमम् । चादि-
 कासोद्भवं विप्रास्तपसाधिगतं मया ॥ १५ ॥ प्राप्ते प्रजाविद्यमै वै
 सप्तमे पद्मसम्भवे । नारायणो महायोगी शुभाशुभविर्वाक्लिप्तः
 ॥ १६ ॥ सृष्टेर्नाभितः पूर्वं ब्रह्माण्डममितप्रभम् । ततः स प्रादुर्-
 भवदद्यै न वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ मम क्व नाभितो जातः प्रजासर्ग-
 करः प्रभुः । सृजः प्रजास्तु विविधा ब्रह्मन् सृजद्गुणश्रिता ॥ १८ ॥
 स एवमुक्तो विमुखश्चिन्ताव्याकुलमानसः । प्रणम्य वरदं देवमुवाच
 हरिमीश्वरम् ॥ १९ ॥ का शक्तिर्मम देवेश प्रजा अष्टुं नमोऽस्तु
 ते । अप्रज्ञावानहं देव विधत्स्व यद्गन्तरम् ॥ २० ॥ स एव-
 मुक्तो भगवान् भूत्वाथान्तर्हितस्ततः । चिन्तयामास देवेशो बुद्धिं
 बुद्धिमताम्बरं ॥ २१ ॥ स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिः प्रभुम् ।
 योगेन चैना निर्योग स्वयं नियुयुजे तदा ॥ २२ ॥ स तामैश्वर्य-
 योगस्था तदा गतिमतीं सतीं । उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभु-
 रव्ययं ॥ २३ ॥ ब्रह्माण्डं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थसिद्धये । तत-
 स्तमीश्वरादिष्टा बुद्धिं क्षिप्रं विवेश सा ॥ २४ ॥ यद्यैव बुद्धिसंयुक्तं
 पुनः स दृष्टे हरिः । भूयद्यैव वचः प्राह सृजेमां विविधाः प्रजा
 ॥ २५ ॥ वाङ्मन्त्रेणैव कृत्वाप्तौ यथाशाश्विरसा दधे । एवमुक्त्वा
 स भगवान् तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥ प्रापचैनं मुहूर्त्तं स्वस्वार्थं
 देवसञ्चितम् । ताञ्चैव प्रकृतिं प्राप्य एकीभावगतीऽभवत् ॥ २७ ॥
 अथास्य बुद्धिरभवत् पुनरन्या तदा किल । सृष्ट्वा प्रजा इमां
 सर्वां ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ २८ ॥ दैत्यदानवगन्धर्वरक्षोगणसमा-
 कुलाः । जाताः हीयं वसुमती भाराङ्गान्ता तपस्विनी ॥ २९ ॥
 वहवो वलिनः पृथुगा दैत्यदानवराक्षसाः । भविष्यन्ति तपोयुक्ता
 वरान् प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ॥ ३० ॥ अवश्यमेव ते सर्वे वरदानेन
 दर्पिते । व्याधितव्याः सुरगणा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३१ ॥ तत्र
 न्यायमिदं कथं भारावतरणं मया । अथ नानासमुद्भूतैर्बभूवुवावा

यथाक्रमम् ॥ ३२ ॥ निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ।
 इत्वं तपस्विनी सत्या धारविष्यति मेदिनी ॥ ३३ ॥ मया ह्येषा हि
 ध्रुवते पातालस्थेन भोगिनी । मया धृता धारयति जगदिश्वं
 चराचरम् । तस्मात् पृथुः परित्राणं करिष्ये सश्ववहत ॥ ३४ ॥
 एवं सञ्चिन्तयित्वा तु भगवान्मधुसूदनः । स्तूपाख्यनेकान्यसृजत्
 प्रादुर्भावे भवाव सः ॥ ३५ ॥ वाराहं नारसिंहञ्च वामनं मानुष-
 स्यात् । एभिर्भया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः ॥ ३६ ॥ अथ
 भूयो जगत्सृष्टा भोः शब्देनानुनादयन् । सरस्वतीमुच्चचार तत्र
 चारस्वतोऽभवत् ॥ ३७ ॥ अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः
 प्रभुः । भूतभव्यभविष्यञ्च सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ३८ ॥ तमुवाच
 नतं भूर्द्ध्वा देवानामादिरव्ययः । वेदाख्याने श्रुतिः कार्या त्वया
 मतिमताम्बर ॥ ३९ ॥ तस्मात् कुरु यथाशक्तं ममैतद्वचनं मुने ।
 तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ४० ॥ ततस्तुतोप
 भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणा । तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन
 च ॥ ४१ ॥ मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्तकः । भविष्यस्यक्षो
 ब्रह्मन्प्रपृष्यस्य नित्यशः ॥ ४२ ॥ पुनस्त्विये च सम्प्राप्ते कुरवो नाम
 भारताः । भविष्यन्ति महात्मानो राजान प्रथिता भुवि ॥ ४३ ॥
 तेषां ज्ञतः प्रसूतानां कुलभेदी भविष्यति । परस्परविनाशार्थं
 त्वामृते हिजसत्तम ॥ ४४ ॥ तत्राप्यनेकधा वेदान् भेत्स्यसे तपसा-
 न्वितः । कृषो युगे च सम्प्राप्ते कृष्णवर्षो भविष्यसि ॥ ४५ ॥ धर्माणां
 विविधानाञ्च कर्त्ता ज्ञानकरस्तथा । भविष्यसि तपोयुक्तो न च
 रागादिमोक्षसे ॥ ४६ ॥ वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
 महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ॥ ४७ ॥ यं मानसं वै प्रवदन्ति
 विप्राः पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तम् । शश्विष्टमग्राञ्च तपोनिधानं
 यस्यातिसूयं व्यतिरिच्यते भा ॥ ४८ ॥ तस्यान्वये चापि ततो
 महर्षिं पराशरो नाम महाप्रभाव । पिता स ते वेदनिधिर्वरिष्ठो

महातपा वै तपसो निवासः ॥ ४९ ॥ कानीनगर्भः पितृकन्यकार्या
 तस्मादृषिस्त्वं भविता च पुत्रः ॥ ५० ॥ - भूतभव्यभविष्याणां लिङ्ग-
 सर्वायंसंशयः । ये ह्यतिक्रान्तकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ॥ ५१ ॥
 तांश्च सर्वान् मयोद्दिष्टान् द्रक्ष्यसे तपसांन्वितः । पुनर्द्रष्टव्यसि
 चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ५२ ॥ अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तञ्च
 मां मुने । अनुध्यानात्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ॥ ५३ ॥ भविष्यति
 महासत्त्वः स्यातिश्याम्यतुला तव । अनेश्वरः सूर्य्यपुत्रो भविष्यति
 मनुर्महान् ॥ ५४ ॥ तस्मिन्नन्वन्तरे चैव मन्वादिगणपूर्वकः ।
 तमेव भविता वत्स मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ५५ ॥ यत्किञ्चिदि-
 द्यते लोके सर्वन्तस्मद्विचेष्टितम् । अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति स्वच्छन्दं
 विद्धान्यहम् ॥ ५६ ॥ एवं सारस्वतमृषिमपान्तरतमन्तथा । उक्त्वा
 वचनमीशान साधयस्वेत्यथाब्रवीत् । सोऽहं तस्यप्रसादेन देवस्य
 हरिर्मेधसः ॥ ५७ ॥ अपान्तरतमा नाम ततो जातोऽश्रया हरेः ।
 पुनश्च जातो विख्यातो वशिष्ठकुलनन्दनः ॥ ५८ ॥ तदेतत् कथितं
 जन्म मया पूर्वकमात्मनः । नारायणप्रसादेन तथा नारायणांश-
 जिम् ॥ ५९ ॥ मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् । पुरा
 भविमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ॥ ६० ॥ एतद् कथितं सर्वं यन्मां
 पृच्छत पुत्रकाः । पूर्वजन्म भविष्यञ्च भक्तानां स्नेहतो मया ॥ ६१ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एष ते कथितः पूर्वं सम्भवीऽस्मद्गुरो-
 नृर्ष । व्यासस्यास्मिष्टमनसो यथा पृष्ठः पुनः शृणु ॥ ६२ ॥ साख्यं
 योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतन्तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षिं विधि-
 नानामतानि वै ॥ ६३ ॥ साख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः सं-
 उच्यते । हिरण्यगर्भी योगस्य वेत्ता नान्य पुरातनः ॥ ६४ ॥
 अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्य्यः सं उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रव-
 दन्तीह केचन ॥ ६५ ॥ उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
 उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपत शिवः ॥ ६६ ॥ पञ्चरात्रस्य हत्-

स्वस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयम् । सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु
 दृश्यते ॥ ६७ ॥ यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायण प्रभु । न
 चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विश्राम्यते ॥ ६८ ॥ तमेव शास्त्रकर्तारः
 प्रवदन्ति मनोषिण । निष्ठां नारायणमपि नान्योऽस्तीति वचो
 मम ॥ ६९ ॥ नि संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरि । संशय-
 दान् हेतुवलान्नाधावसति माधव ॥ ७० ॥ पञ्चरात्रविदो येषु
 यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरि प्राविशन्ति वै ॥ ७१ ॥
 साध्यञ्च योगञ्च सनातने हे वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् । सर्वैः
 समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ॥ ७२ ॥
 शुभाशुभं कर्म समीरितं यत् प्रवर्तते सर्वलोकेषु किञ्चित् । तस्मा-
 दृषेस्तद्भवतीति विद्याद्विव्यन्तरीक्षे भुवि चाप्सु चेति ॥ ७३ ॥

इति शान्तिपर्वणि नोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये द्वैपायनोत्पत्तौ
 एकोनपञ्चाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ ३४८ ॥

जनमेजय उवाच । वदस्व पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु
 को ह्यत्र पुरुष श्रेष्ठ का वा योनिरिहोच्यते ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । वदस्व पुरुषा लोके साङ्ख्ययोगविवा-
 रणे । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोदह ॥ २ ॥ वदन्ना पुरु-
 षाणाञ्च यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि
 गुणाधिकम् ॥ ३ ॥ नमस्कृत्वा च गुरवे व्यासाय विदितात्मने ।
 तपोशुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ॥ ४ ॥ इदं पुरुषसूक्तं हि
 सर्ववेदेषु पार्थिव । ऋतं सत्यञ्च विख्यातमपिसिद्धेन चिन्तितम् ॥ ५ ॥
 उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभि कपिलादिभि । अध्यात्मचिन्तामा-
 श्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥ ६ ॥ समासतस्तु यद्ग्रासं पुरुषै
 कजमुक्तवान् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजस ॥ ७ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । ब्रह्मणा सह संवाहं
 त्रयस्वकस्य विशास्यते ॥ ८ ॥ श्रीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकस-
 प्रभ । वैजयन्त इतिस्थान पर्वतः प्रवरो नृप ॥ ९ ॥ तत्रा-
 ध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन् । वैराजसदनान्निव्य वैज-
 यन्त निषेवते ॥ १० ॥ अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमत ।
 ललाटप्रभव पुत्र ऋषिव आसाद्वददृक्कृत्वा ॥ ११ ॥ आकाशिनः
 महायोगी पुरा त्रिनयन प्रभु । ततः स्वादिपपाताशु चरणीघर-
 मूर्धनि ॥ १२ ॥ अग्रतश्चामवत प्रीतो ववन्दे चापि पादयो । तं
 पादवोर्निर्पतित् दृष्ट्वा सव्येन पाणिना ॥ १३ ॥ उत्थापयामास
 तदा प्रभुरेक प्रजापति । उवाच चैनं भगवाश्चिरस्थागतमात्म-
 जम् ॥ १४ ॥

पितामह उवाच । स्वागतस्ते महावाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि
 मेऽन्तिकम् । कश्चित्ते कुमल पुत्र स्वाध्यायतपसो सदा ॥ १५ ॥
 नित्यमुग्रतपास्व हि ततः पृच्छामि ते पुनः ॥ १६ ॥

रुद्र उवाच । त्वत्प्रसादेन भगवन् स्वाध्यायतपसोर्मम । कुम्भ-
 च्छाव्ययज्ञैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १७ ॥ चिरदृष्टो हि भगवान्
 वैराजसदने मया । ततोऽहं पर्वतः प्राप्तस्त्विम त्वत्पादसेवितम्
 ॥ १८ ॥ कौतूहलञ्चापि हि मे एकान्तगमनेन ते । नैतत् कारण-
 मल्प हि भविष्यति पितामह ॥ १९ ॥ किन्तु ततः सदनं श्रेष्ठं
 चतुर्भिर्पाशाविवर्जितम् । सुरासुरैरभ्युषितं ऋषिमिथामितप्रभै
 ॥ २० ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सततं सन्निषेवितम् । उत्सृज्ये
 गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि ॥ २१ ॥

ब्रह्मोवाच । वैजयन्तो गिरिवर सततं सेव्यते मया । अत्रै-
 काग्रेण मनसा पुरुषश्चिन्तयति विराट् ॥ २२ ॥

रुद्र उवाच । बहवः पुरुषा ब्रह्म स्वयां सृष्ट्वा स्वयम्भुवा ।
 सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन् स वैक पुरुषो विराट् ॥ २३ ॥ कीं च सी

ब्रह्मं ख्यैकं पुरुषोत्तम । एतन्मे समयं ब्रूहि महत्
कीर्तुं त्वं हि मे ॥ २४ ॥

ब्रह्मोवाच । ब्रह्मं पुरुषा पुत्रं यो ज्ञया समुदाहृता । एव
द्रष्टव्यं नैवेमित्यपि ॥ २५ ॥ आधारन्तु प्रवक्ष्यामि
पुरुषस्य ते । ब्रह्मणा पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ॥ २६ ॥
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् । निर्गुणं निर्गुणीभूत्वा
प्रविशन्ति सनातनम् ॥ २७ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये पञ्चाश
दधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

ब्रह्मोवाच । शृणु पुत्र यथा श्रेयं पुरुषं याश्वतोऽव्यय ।
अक्षयथाप्रमेयस्य सर्वगस्य निरुच्यते ॥ १ ॥ न स अक्षयस्त्वया द्रष्टुं
मयान्यैर्वापि सत्तम । सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृत
॥ २ ॥ अशरीरं शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ । वसन्नपि शरी-
रेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥ ३ ॥ समान्तरात्मा तव च यो चान्ये
देहसङ्घिता । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यं केनचित् क्वचित्
॥ ४ ॥ विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिक । एकश्चरति
क्षेत्रेषु क्षेत्रचारी यथासुखम् ॥ ५ ॥ क्षेत्राणि हि शरीराणि
बीजज्ञापि शुभाशुभम् । तानि वेत्ति स योगात्मा तत क्षेत्रज्ञ
सञ्चते ॥ ६ ॥ नागतिर्न गतिस्तस्य श्रेया भूतेषु केनचित् । साखेयं
विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम् ॥ ७ ॥ चिन्तयामि गतिज्ञास्य
न गतिं वेद्मि सोत्तराम् । यथाज्ञानन्तु वक्ष्यामि पुरुषन्तु सनात-
नम् ॥ ८ ॥ तस्यैकस्य महत्त्वस्य स चैकं पुरुषं स्मृतम् । महा-
पुरुषशब्दं स विभर्त्तकं सनातनम् ॥ ९ ॥ एको ज्ञेयाशो ब्रह्मणा
समिध्यते एकं सूर्यस्तपसो योनिरैका । एको वायुर्ब्रह्मणा वाति

लोके महोदधिसाम्भसां योनिरेकः । पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्व-
 रूपस्तं निर्गुणं पुरुषञ्चाविशन्ति ॥ १० ॥ हिला गुणमयं सर्वं कर्षं
 हिला शुभाशुभम् । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः
 ॥ ११ ॥ अचिन्त्यञ्चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मञ्चतुष्टयम् । विश्वरेदु-
 योऽसमुन्नहः स गच्छेत् पुरुषं शुभम् ॥ १२ ॥ एवं हि
 केचिदिच्छन्ति पण्डिताः । एंकात्मानं तथात्मानमपरे
 ॥ १३ ॥ तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः । स
 नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः । न लिप्यते फलैश्चापि
 यज्ञपत्रमिवात्मसा ॥ १४ ॥ कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षवन्धैः क-
 युज्यते ॥ १५ ॥ स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः । एवं
 बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमम् ॥ १६ ॥ यत्तत् कृतस्त्वं लोक-
 तन्मस्य धाम वेद्यं परं बोधनीयः स बोधा । मन्ता मन्तव्यं प्राथिता
 प्राथनीयं घ्राता घ्रेयं स्मृता स्मरनीयम् ॥ १७ ॥ द्रष्टा दृष्टव्यं
 आविता आवणीयं ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणञ्च । यदै प्रोक्तं तात
 सम्यक् प्रधानं नित्यञ्चैतच्छाश्वतञ्चाव्ययञ्च ॥ १८ ॥ यदै सूते धातु-
 रायं निधानं तदै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धम् । यदै लोके बैदिकं
 कर्म साधु आशीर्षुक्तं तद्दि तस्यैव भाव्यम् ॥ १९ ॥ देवः सर्वो
 मुनयः साधुमान्तास्तं प्राग्बंशे यज्ञभागं यजन्ते । अहं ब्रह्मा प्राय
 ईशः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वञ्च मत्तः प्रसृतः । मत्तो जगज्जन्म
 स्थावरञ्च सर्वो वेदाः सरहस्या हि पुत्र ॥ २० ॥ चतुर्भिर्भक्तः पुरुषः
 स क्रीडति यथेच्छति । एवं स भगवान् स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः
 ॥ २१ ॥ एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपच्छतः । सांख्यज्ञाने तथा
 योगी यथावदनुवर्णितम् ॥ २२ ॥

ज्ञात भान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये एक-

पञ्चमदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः
शुभाः । धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गः सत्यफलं महत ।
मङ्गहारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २ ॥ यस्मिन् यस्मिंश्च
विषये यो यो याति विनिययम् । स तमेवामिजानाति नान्यं
भरतसत्तम ॥ ३ ॥ इमाञ्च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमिच्छसि मे कथाम् ।
पुरा प्रकृत्य कथितं नारदेन महर्षिणा ॥ ४ ॥ महर्षिर्नारदो
राजन् सिद्धस्त्रैलोक्यसम्मतः । पर्य्यति क्रमशो लोकान् वायुरव्या-
हृतो यथा ॥ ५ ॥ स कदाचिन्महेष्वास देवराजालकङ्कतः । सत्-
कृतश्च महेंद्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत् ॥ ६ ॥ तं कृतचणमासीनं
पर्य्यपृच्छच्छ्रुवोपतिः । महर्षे किञ्चिदाश्रय्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ ॥ ७ ॥
यदा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं स चराचरम् । जातकौतूहलो नित्यं
सिद्धशरसि साक्षिवत् ॥ ८ ॥ न ह्यस्यविदितं लोके देवर्षे तव
किञ्चन । श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ॥ ९ ॥ तस्मै
राजन् सुरेन्द्राय नारदो वदताम्बरः । आसीनायोपपन्नाय प्रोक्त-
वान् विपुलां कथाम् ॥ १० ॥ यथा येन च कल्पेन स तस्मै दिज-
सत्तमः । कथां कथितवान् पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छ्रुत्तुप्रपाख्याने

द्विपञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥

भीष्म उवाच । आसीत् किल नरथेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ १ ॥ सौम्यः सोमा-
न्वधे वेद्दे गताध्वा छिन्नसंशय । धर्मनित्यो जितक्रोधी नित्यदृष्टो
जितेन्द्रियः ॥ २ ॥ तपसाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनसम्मतः । न्याय-
प्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन चान्वितः ॥ ३ ॥ शान्तिसम्पन्नविपुले

पुत्रदारादिसम्मिते । कुले महति विख्याते विप्रिष्ठां ८८६

॥ ४ ॥ स पुत्रान् बहुलान्दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः ।

यितो राजन् धर्मचर्यास्थितोऽभवत् ॥ ५ ॥ तत स्वधर्मं वेदोक्तं

यथाशास्त्रोक्तमेव च । प्रिष्ठाचोर्यञ्च धर्मञ्च त्रिविधं चित्त्य चैतसा

॥ ६ ॥ किन्तु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं कृतं किं परायणम् । इत्येवं

खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयम् ॥ ७ ॥ तस्यैवं खिद्यमानस्य

धर्मं परममास्थितः । कदाचिदतिथिं प्राप्नो ब्राह्मण सुसमाहितः

॥ ८ ॥ स तस्मै सतक्रियाञ्चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना । विशान्तं

सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छ्वत्सुपाख्याने

त्रिपञ्चाशदधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥

ब्राह्मण उवाच । समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि बाह्याधुर्येण तेऽनघ ।

मित्तत्रमभिपन्नस्त्व किञ्चिद्विद्व्यामि तच्छृणु ॥ १ ॥ गृहस्थधर्मं

विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रगतन्तूचम् । धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो

भवेद्विज ॥ २ ॥ अहमात्मानमास्थाय एक एवात्मनि स्थितः ।

कर्तुं काङ्क्षामि नेच्छामि वक्षः साधारणैर्गुणैः ॥ ३ ॥ दावदेत-

दतीतं मे वयं पुत्रफलायितम् । तावदिच्छामि पाषेवमादातुं

पीरलौकिकम् ॥ ४ ॥ अस्मिन् हि लोकसन्धारे परम्पारमभीप्-

सतः । उत्पन्ना मे मतिरियं कृतो धर्ममयः प्रव ॥ ५ ॥ संयुष्य-

मानानि निगम्य लोके निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि । इहान्तं

धर्मध्वजकेतुमाला प्रकीर्यमाणामुपरि प्रजानाम् ॥ ६ ॥ न मे मनो

रन्वति भोगकाले दृष्ट्वा यतीन् प्रार्थयत परत्र । तेनातिथे बुद्धि-

वलाशयेण धर्मण धर्मं विनिशुद्ध्य मां त्वम् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । सोऽतिथिर्वचन तस्य श्रुत्वा धर्माभिमाषिष ॥

भीषाण वचनं श्रुत्वा प्राप्नो मधुरया गिरा ॥ ८ ॥

अतिथिरुवाच । अहमप्यत्र मुञ्चामि ममाप्येव मनोरथ । न
 च संनिवयं चामि वज्रहारे त्रिपिष्टो ॥ ८ ॥ केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति
 केचिद्यज्ञफलं हिजाः । वाणप्रस्थायवाः केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदा-
 स्थिताः ॥ १० ॥ राजधर्माययं केचित् केचिदात्मफलाययम् । गुरु-
 धर्माययं केचित् केचिद्वाक्संयमाययम् ॥ ११ ॥ मातरं पितरं
 केचित् शुश्रूषन्तो दिवङ्गताः । अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा
 परे ॥ १२ ॥ आहवेऽभिसुखाः केचिन्निहताः स्त्रिदिवं गता ।
 केचिदुक्त्व्रतैः सिद्धाः स्वर्गं मार्गं समाश्रिताः ॥ १३ ॥ केचिदध्ययने
 युक्ता वेदव्रतपरा शुभाः । बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जिते-
 न्द्रिया ॥ १४ ॥ आर्जवेनापरे युक्ता निहता नार्जवैर्लनैः । ऋजवो
 माकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ एवं वज्रविधैर्लोके धर्म-
 हारैरनावृत्तैः । ममापि मतिराविना मेघलेखिव वायुना ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उक्त्व्रत्तुत्रपास्याने
 चतु पञ्चाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

अतिथिरुवाच । उपदेशन्तु ते विप्र करिष्येऽहं यथाक्रमम् ।
 गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतत्त्वन्तु मे शृणु ॥ १ ॥ यत्र पूर्वाभिसर्गे
 वै धर्मचक्रं प्रवर्तितम् । नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरम्
 ॥ २ ॥ समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र दृष्टमासीद्विजर्षभ । यत्रेन्द्रातिक्रम चक्रे
 'मास्वाता राजसत्तम' ॥ ३ ॥ कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा
 महान् । पद्मनाभो महानाग पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ४ ॥ स वाचा
 कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ । प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि
 स्थितः ॥ ५ ॥ साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनेति चतुर्विधम् । विषमस्यं
 समस्यञ्च चक्षुर्ध्यानेन रक्षति ॥ ६ ॥ तमतिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हति
 क्लाङ्कितम् । स ते परमजं धर्मं न मिथ्या दर्शयिष्यति ॥ ७ ॥ स

हि सर्वातिथिर्नागो बुद्धिशास्त्रविधारद् । गुणैरनुपमैर्युक्त समस्तै
 रामिकामिकै ॥ ८ ॥ प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रत्न ।
 तपोदमाभ्या सयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ॥ ९ ॥ यज्वा दानपति श्रान्तो
 वृत्ते च परमे स्थित । सत्यवागनसूयुश्च शीलवान्निवृत्तेन्द्रिय ॥ १० ॥
 शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो हितार्जवोतक्रुष्टकृताकृतश्च । श्रवैर-
 कृद्भूतहिते नियुक्तो गङ्गाङ्गदाग्नीऽभिजनोपपन्न ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छ्वस्तुगपास्थाने
 पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३५५ ॥

ब्राह्मण उवाच । अतिभारोऽथ तस्यैव भारवतरण महत् ।
 पराश्रवासकरं वाक्यमिदं मे भवत श्रुतम् ॥ १ ॥ अध्वहान्तस्य
 शयन स्थानहान्तस्य चासनम् । तृपितस्य च पानीय क्षुधार्तस्य च
 भोजनम् ॥ २ ॥ ईप्सितस्येव सम्पत्तिरन्नस्य समयेऽतिथे । एषि-
 तस्यात्मन काले वृहस्येव सुतो यथा ॥ ३ ॥ मनसा चिन्तितस्येव
 प्रीतिस्त्रिंशस्य दर्शनम् । प्रह्लादमति मा वाक्य भवता यदुदीरितम्
 ॥ ४ ॥ दत्तदक्षुरिवाकाशे मथ्यामि विमृशामि च । प्रज्ञानवचना-
 थोऽयमुपदेशो हि मे कृत ॥ ५ ॥ वाङ्मेव कश्चिद्यामि यथा मे
 प्राप्नुते भवान् । इमा हि रजनीं साधो निवसस्य मया सह ॥ ६ ॥
 प्रभाते यास्यति भवान् पर्याश्वस्त सुखोषित । श्रद्धौ हि भगवान्
 सूर्यो मन्दरश्चिरवाद्भुख ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तेन कृतातिथ्य सोऽतिथि शत्रुसूदन ।
 स्ववास किल ता रात्रि सह तेन दिनेन वै ॥ ८ ॥ चतुर्धर्म-
 सयुक्त तयो कथयतोस्तदा । व्यतीता सा निधा कृतस्त्वा सुखिन
 दिवशोषना ॥ ९ ॥ तत प्रभातसमये सोऽतिक्रिस्तेन पूजित ।
 ब्राह्मणेन यथा मत्तया स्वकार्यमभिकाङ्क्षता ॥ १० ॥ तत च विप्र

इतकर्मनिश्चय इताम्बनुष. स्वजनेन धर्मकृत । यद्योपदिष्टं भुज-
गैन्द्रसहस्रं जगाम कालेषु इतैकनिश्चय. ॥ ११ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छ्रवत्तुपाख्याने
षट्पञ्चाशदधिकत्रिंशतीऽध्याय ॥ ३५६ ॥

भीष्म उवाच । स वनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरासि च ।
अभिगच्छन् क्रमेण अ कश्चिन्मुनिमुपस्थित. ॥ १ ॥ तं स तेन दद्यो-
द्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मण । पर्युत्तच्छ्रयथान्यायं श्रुत्वा च जगाम
सः ॥ २ ॥ सोऽभिगम्य यथान्याय नागावतनमर्थवित् । प्रोक्त-
वानहमस्मीति भो. यद्दालहृतं वच ॥ ३ ॥ तत्तस्य वचनं श्रुत्वा
रूपिणी धर्मवत्सला । दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता ॥ ४ ॥
सा तस्मै विधिवत् पूजा चक्रे धर्मपरायणा । स्वागतेनागत इत्वा
किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥

ब्राह्मण उवाच । विथान्तोऽभ्यर्चितयान्नि भवत्या श्रच्छाया
गिरा । द्रष्टुमिच्छामि भवति देवं नागमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ एतद्दि
परमं कार्यमेतन्मै परमेप्सितम् । अनेन अर्थेनास्मत्प्रथ सम्प्राप्तः
पन्नगालवम् ॥ ७ ॥

नागमार्योवाच । आर्य्यं सूक्ष्मरथं वोढुं गतोऽसौ मांस-
चारिक । सप्ताष्टभिर्दिनेर्विप्र दर्शयिष्यत्यसंभयम् ॥ ८ ॥ एत-
द्दिदितमार्य्यस्य विवासकरणं मम । भर्तुर्भवतु किञ्चान्यत् क्रियतां
तद्ददस्त्र मे ॥ ९ ॥

ब्राह्मण उवाच । अनेन निश्चयेनाहं साध्वि सम्प्राप्तवानिह ।
प्रतीक्षन्नागमं देवि वत्स्याम्यज्जिह्महावने ॥ १० ॥ सम्प्राप्तस्यैव
चाव्यग्रमावेद्योऽहमिहागत । ममाभिगम न प्राप्तो वाच्यश्च वचन
त्वया ॥ ११ ॥ अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्या पुलिते शुभे । काल

परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ॥१२॥ ततः स विप्रस्तां नागीं
समाधाय पुन पुनः । तदेव पुलिनं नद्याः प्रयवौ ब्राह्मणर्षभः ॥१३॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृङ्खलचतुःपञ्चाशान्ते
अष्टपञ्चाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥

भीष्म उवाच । अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ।
निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजङ्गमाः ॥ १ ॥ सर्वे सख्युय
सहिता ह्यस्य नागस्य बान्धवाः । आतरस्तनया भार्या ययुस्तं
ब्राह्मणं प्रति ॥ २ ॥ तेऽपश्यन् पुलिने तं वै विविक्षे नियतव्रतम् ।
समासीन निराहार द्विजं जय्यपरायणम् ॥ ३ ॥ ते सर्वे समतिक्लम्य
विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् । जचुर्वाक्यमसन्दिग्धमातिथेयस्य बान्धवाः ॥ ४ ॥
पठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन । न चाभिभाषसे किञ्चि-
द्दाहारं धर्मवत्सल ॥ ५ ॥ अन्मानभिगतश्चासि वयञ्च त्वासुपस्थिताः ।
कार्यज्ञातिथ्यमन्नाभिर्वयं सर्वे कुटुम्बिनः ॥ ६ ॥ मूलं फल वा पशं
वृ पयो वा हि जसत्तम । आहारहेतोरन्नं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण
॥ ७ ॥ त्वक्ताहारेण भवता वने निवसता त्वया । बालवृहमिदं सर्वं
पीडयते धर्मसङ्गरात् ॥ ८ ॥ न हि नो ब्रह्महा कश्चित् जातापत्यो
मृतोऽपि वा । पूर्वाशी वा कुले ह्यस्मिन् देवतातिथिवन्मुषु ॥ ९ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं कृतो मया ।
द्विगुणं दशरात्रं वै नागस्यागमन प्रति ॥ १० ॥ यद्यष्टरात्रेऽतिक्रान्ते
नागमिष्यति पन्नग । तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं प्रथमं
॥ ११ ॥ कर्तव्यो न च सन्तापो गम्यताश्च यथागतम् । तन्निमित्त-
मिदं सर्वं नैतद्धेतुमिहाहंय ॥ १२ ॥ ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन
भुजङ्गमा । स्वमेव भवन जम्बुरकृतायां नरर्षभ ॥ १३ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृङ्खलचतुःपञ्चाशान्ते
अष्टपञ्चाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥

भीष्म उवाच । अथ काले बह्मतिथे पूर्वे प्राप्ते भुजङ्गम ।
 दत्ताभ्यनुग्रहं स्वं वैष्णवं कृतकर्मा विवस्वता ॥ १ ॥ तं भार्यापुष-
 चन्नाम पादशौचादिभिर्गुणैः । उपसन्नाद्य ता सार्धं पत्न्यं पथ्ये-
 षच्छत ॥ २ ॥ अथ लमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने । पूर्वमुक्तेन
 विधिना युक्तियुक्तेन तत्समम् ॥ ३ ॥ न खलुच्यवृत्तार्थेन स्त्रीबुद्ध्या
 भार्द्वीकृता । महियोगिन सुश्रीणि विमुक्ता धर्मसेतुना ॥ ४ ॥

नागभार्योवाच । शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदधारणम् ।
 भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञो लोकानुपालनम् ॥ ५ ॥ सर्वभूतपरि-
 द्राणं क्षत्रधर्मं इहोच्यते । वैश्यानां यज्ञसहचरित्तिथेयसमन्विता
 ॥ ६ ॥ विप्रश्चत्रिवैश्यानां शुश्रूषा शूद्रकर्म तत् । सहस्रधर्मो
 नागीन्द्र सर्वभूतहितैप्रिता ॥ ७ ॥ नियताहारता नित्यं व्रतचर्या
 यथाक्रमम् । धर्मो हि धर्मसम्बन्धादिन्द्रियाणां विशेषतः ॥ ८ ॥
 अहं कस्य कुतो वापि क को मे इ भवेदिति । प्रयोजनमति-
 नित्यमेव भोक्षाश्रमे भवेत् ॥ ९ ॥ पतिव्रतात्त भार्यायां परमो
 धर्म उच्यते । ततोपदेशाग्नागीन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्मि वै ॥ १० ॥ साहं
 धर्मं विजानन्ती धर्मनिष्ठे लवि स्थिते । सत्पथं कथमुत्सृज्ये
 वास्यामि विपथं पथ ॥ ११ ॥ देवतानां महाभाग धर्मचर्या न
 चोच्यते । अतिथीनाञ्च सत्कारे नित्ययुक्ताः सन्निविता ॥ १२ ॥
 सप्ताष्टदिवसास्त्रय विप्रस्येहागतस्य वै । तच्च कार्यं न मे स्याति
 दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ १३ ॥ गोमत्यास्त्वेप पुलिने लद्दर्शनसमुत्-
 सुक । आसीनो वत्तयन् ब्रह्म ब्राह्मणं समितव्रत ॥ १४ ॥ अहं
 त्वेन नागीन्द्र सत्यपूर्वं समाहिता । प्रस्थाप्यो मतसकार्यं स सम्प्राप्तो
 भुजगोत्तम ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा महाप्राञ्च तत्र गन्तुं लमर्हसि ।
 दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनयव ॥ १६ ॥

इति शान्तिपर्वणि भोक्षधर्मपर्वणि उच्छ्रुत्वात्तुपाख्यानं
 एकोनपष्टत्रिंशत्तिस्रोऽध्याय ॥ ३५८ ॥

नाग उवाच । अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ।
 केवलं विप्रं देवं वायु शुचिस्त्रिते ॥ १ ॥ को हि मा मानुषः शक्तो
 द्रष्टुकामो यमस्त्रिनि । सन्दर्शनरुचिर्वाक्यमाश्रापूर्वं वदिष्यति ॥ २ ॥
 सुरासुरगणानाञ्च देवर्षीणाञ्च भाविनि । ननु नागा महावीर्यैः
 सौरभेयास्तरस्त्रिन ॥ ३ ॥ वन्दनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिन ।
 मनुष्याणा विशेतिण नावेच्छा इति मे मति ॥ ४ ॥

नागभार्योवाच । आर्ज्वेन विजानामि नासौ देवोऽनित्वाग्रन ।
 एव तस्मिन् विजानामि भक्तिमानतिरोषण ॥ ५ ॥ स हि कार्ख्या-
 न्तराकाङ्क्षी जलेप्सु स्तोकको यथा । वर्षं वर्षप्रिय पक्षी दर्शन-
 न्तव काङ्क्षति ॥ ६ ॥ हिला त्वद्दर्शनं किञ्चिद्विद्वन्न न प्रतिपालयेत् ।
 तुल्योऽप्यभिजने जातो न कश्चित् पर्युपासते ॥ ७ ॥ तद्गोषं सहजं
 त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि । आधाच्छेदेन तव्याय नात्मानं दग्धु-
 मर्हसि ॥ ८ ॥ आश्रयाच्चमिपन्नानामकृत्वाशुप्रमार्जनम् । राजा
 वा राजपुत्री वा भ्रूणहृत्यैव युच्यते ॥ ९ ॥ मौने ज्ञानफलावाप्ति-
 र्दानेन च यथो महत् । वाग्मिल सत्यवाक्येन परत्र च महीयते ॥ १० ॥
 भूंप्रदानेन च गतिं लभत्याश्रमसम्मिताम् । न्याय्यस्यार्थस्य सम्पाप्तिं
 कृत्वा फलमुपाप्नुते ॥ ११ ॥ अभिप्रेतामसञ्चिष्टां कृत्वा चात्महितं
 क्रियाम् । न याति निरयं कश्चिदिति चर्मविदो विदुः ॥ १२ ॥

नाग उवाच । अभिमानेन मानो मे जातिदोषेण वै महान् ।
 रोषं सकृत्पुत्र साध्वि दग्धो वागग्निर्ना त्वया ॥ १३ ॥ न च
 रोषाद्दहं साध्वि पश्येयमधिकं तम । तस्य वक्तव्यता यान्ति
 विशेतिण भुजङ्गमा ॥ १४ ॥ रोषस्य हि वयं गत्वा दशग्रीव
 प्रतापवान् । तथा अक्रप्रतिस्पर्ही हतो रामेण संयुगे ॥ १५ ॥
 अन्तं पुरगत वत्स श्रुत्वा रामेण निर्हृतम् । धर्षणारोपसंविन्नाः
 कार्त्तवीर्यसता हता ॥ १६ ॥ जामदग्नेन रामेण सहस्रनयनो-
 पम । संयुगे निहतो रोषात् कार्त्तवीर्यो महाबल ॥ १७ ॥

तदेष तपसा शत्रुः श्रेयसां विनिपातकः । निगृहीतो मया रोषः
 शूलैर्वं वचनन्तव ॥ १८ ॥ आत्मानञ्च विशेषेण प्रथं साम्बनपायिनी ।
 यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्या गुणसमन्विता ॥ १९ ॥ एष तत्रैव
 गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ हिजः । सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं स
 हतार्थः प्रयास्यति ॥ २० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छृङ्खलसुरपाष्याने
 षष्ट्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥

भीष्म उवाच । स पन्नगपतिस्तत्र प्रथयौ ब्राह्मण प्रति ।
 तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवत्तां विचारयन् ॥ १ ॥ तमतिक्रम्य
 नागेन्द्रो मतिमान् स नरेश्वरः । प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या
 धर्मवत्सलः ॥ २ ॥ मो मोः क्षाम्याभिमाषि त्वं न रोषं कर्तुमर्हसि ।
 दृष्ट्वत्त्वमभिसम्प्राप्त कस्यार्थं किं प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ आभिसुखा-
 दतिक्रम्य स्नेहात् पृच्छामि ते हिजः । विविक्ते गोमतीतीरे कं वा
 त्वं पर्थुपाससे ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । धर्मारण्यं हि मा विद्धि नागं द्रष्टुमिहा-
 गतम् । पद्मनाभं हिजश्रेष्ठं तत्र मे कार्यमाहितम् ॥ ५ ॥ तस्य
 चाहमसान्निध्यं श्रुतवानस्मि तं गतम् । स्वजनं तं प्रतीच्यामि
 पर्जन्यमिव कर्षकः ॥ ६ ॥ तस्य चाङ्घ्रिकरणं स्वस्तिकारसमा-
 हितम् । आवर्त्तयामि तद्दृष्ट्वा योगयुक्तो निरामयः ॥ ७ ॥

नाग उवाच । अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधु सञ्जनवत्सलः ।
 अवाच्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यसि ॥ ८ ॥ अहं स नागो
 विप्रर्षिं यथा मां विन्दते भवान् । आश्रापय यथा स्वैरं किं करोमि
 प्रियं तव ॥ ९ ॥ भवन्तं स्वजनादस्मि सम्प्राप्तं श्रुतवानहम् । अत-
 स्त्वा स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो हिजः ॥ १० ॥ सम्प्राप्तय भवानद्य

कृतार्थं प्रतिवाध्यति । विस्त्रब्धो मा दिजश्रेष्ठ
 ॥ ११ ॥ वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विप्रियत । यस्त्वमात्म-
 हितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलाभस्य ।
 कश्चिदर्थमनर्थञ्च प्रष्टुकामो भुजङ्गम ॥ १३ ॥ अहमात्मानमात्मन्तो
 मार्गमाणोऽत्मनो गतिम् । वत्सार्थिन महाप्राज्ञ चक्षुश्चक्षुमुपाजि-
 ह ॥ १४ ॥ प्रकाशितस्त्व स्वगुणैर्ययोगभर्गभक्तिभिः । अथाङ्कक-
 सस्यैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५ ॥ तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं क्षिन्वि-
 त्तमनिलासन । पश्चात् कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ॥ १६ ॥

इति श्रान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सच्छत्रुत्तुपाख्यानं
 एकपट्टाधिकत्रिंशतोऽध्याय ॥ ३६१ ॥

ब्राह्मण उवाच । विवस्वतो गच्छति पर्येषेण षोडशं भवास्त
 रथनेकचक्रम् । आश्चर्यभूत यदि तत्र किञ्चिद्दृष्टं तत्रा सञ्चित-
 महंसि तम् ॥ १ ॥

नाग उवाच । आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवाद्भवि । यती
 भूता प्रवर्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसम्भता ॥ २ ॥ यस्य रश्मिष्वज्जोष
 याखाश्विव विहङ्गमा । वसन्त्याश्रित्य मुनव संसिद्धा देवतै सह
 ॥ ३ ॥ यतो वायुर्विनि सृत्य सूर्यैरश्मिप्राश्रितो महान् । विवृण्व
 त्यम्बरे तत्र किमाश्चर्यमत परम् ॥ ४ ॥ विमण्य तन्तु विवर्ष
 प्रजाना हितकाम्यया । तोय सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमत परम्
 ॥ ५ ॥ यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमक्रिया । दीप्त समी-
 च्छते लोकान् किमाश्चर्यमत परम् ॥ ६ ॥ शुक्रो नामाश्रित पादौ
 यद्य वारिधरोऽम्बर । तोय सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमत परम्
 । ७ ॥ योऽष्टमागस्तु शुदिना क्रिष्णेऽश्विहित पञ्च । प्रत्यादत्ते

पुनः काक्षी किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ८ ॥ तस्य तेजोविशेषेषु स्व-
 भास्वा प्रतिष्ठितः । यतो वीजं मही चैर्यं शर्यते सपराचरा ॥ ९ ॥
 यत्र देवो महाबाहुः प्राश्रवतः पुरुषोत्तमः । अनादितिष्ठनो विप्र
 किमाश्चर्यमतः परम् ॥ १० ॥ आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकन्तु मे
 श्रुणु । विमले रश्मया दृष्टमन्वरे सूर्यसंश्रयात् ॥ ११ ॥ पुरा
 मध्याह्नसमये लोकांस्तपति भास्करे । प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः
 समदृश्यत ॥ १२ ॥ स लोकांस्तेजसा सर्वान् स्वभासाभिर्विभासयन् ।
 आदित्याभिमुखोऽभ्येति गगणं पाटयन्निव ॥ १३ ॥ ज्जताङ्गतिरिव
 ज्योतिर्ष्याप्य तेजोमरौर्बिभिः । अनिर्ह्येन रूपेण, द्वितीय इव
 भास्करः ॥ १४ ॥ तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्ती दत्तौ विवस्वता । तेनापि
 दक्षिणो हस्ती दत्तः प्रत्यर्चनार्थिना ॥ १५ ॥ ततो भिस्त्वैव गगणं
 प्रविष्टो रश्मिमण्डलम् । एकोभूत्तत्र तत्तेजः क्षणेनादित्यताङ्गतम्
 ॥ १६ ॥ तत्र नः संश्रयो जातः तयोस्तेजःसमागमे । अनयोः को
 भवेत् सूर्यो रथस्थो योऽवमागतः ॥ १७ ॥ ते वयं जातसन्देहाः
 पर्यपृच्छामहे रविम् । क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ॥ १८ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि लब्धवत्तुपाख्याने

द्विपष्टाधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥

सूर्य उवाच । नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः ।
 लब्धवत्तुपत्रते सिद्धो मुनिरेव दिवं गतः ॥ १ ॥ एष मूलफलाहारः
 श्रीशंपर्साग्रनस्तथा । अश्वघ्नो वायुमक्षत्राशीहिमः समाहितः
 ॥ २ ॥ भवस्थानेन विप्रेण संहितामिरभिष्टुतः । स्वर्गदारे कृतो-
 ष्योगो धिनासौ त्रिदिवं गतः ॥ ३ ॥ असङ्गतिरणाकाङ्क्षी नित्य-
 मुच्छ्रयिलासनः । सर्वभूतहिते युक्त एव विप्रो भुजङ्गमाः ॥ ४ ॥
 न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः । प्रभवन्तीह भूतानां

प्राप्तानामुत्तमां गतिम् । एतद्देवावथ दृष्टमाद्यथे तत्र मे दिङ्ग
संसिद्धो मोक्षुः कामं शोऽसौ सिद्धगतिं गतः । सूर्येण
ब्रह्मन् प्रविष्टो परिवर्तते ॥ ६ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छ्रुत्तुपाख्याने
त्रिषष्ट्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६३ ॥

ब्राह्मण उवाच । आसुर्यो नात्र सन्देहः सुप्रीतोऽस्मि भुज-
ङ्गम । अन्वेषोपगतैर्वाक्यैः पन्थानञ्चास्मि दर्शितः ॥ १ ॥ स्वस्ति
शोऽस्तु गमिष्यामि साधो भुजगसत्तम । अरणीयोऽस्मि भवतः
धम्मे प्रणयनियोजनैः ॥ २ ॥

नाग उवाच । अनुज्ञा कृतं कार्यं क्केदानीं प्रस्थितो भवान् ।
सच्यतां दिङ्ग यत् कार्यं यदयं त्वमिहागतः ॥ ३ ॥ उक्तावुक्ते क्व
कार्यं मामामन्त्र दिङ्गप्रभ । मया प्रत्यभ्यनुशातस्ततो वास्यसि सुप्रत
॥ ४ ॥ न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणववानिह । गन्तुमर्हसि
विप्रर्षे वृक्षमूलगतो यथा ॥ ५ ॥ त्वयि वाचं दिङ्गश्रेष्ठ भवान्मेवि न
संशय । लोकोऽयं भवत सर्वः का चिन्ता मवि तेऽनेष ॥ ६ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमेतन्नहाप्राप्तं विदितात्मन् भुजङ्गम ।
नातिरिक्तास्त्वया देवा सर्वथैव यथावयम् ॥ ७ ॥ य एव तं स
एवाहं शोऽहं स तु भवानपि । अह भवाथ भूतानि सर्वे यत्र गता
सदा ॥ ८ ॥ आसीत्तु मे भोगिपते संशयः पुण्यसङ्घे । शोऽहमुच्छ्र-
ज्जतं साधो चरिष्याम्यर्षसाधनम् ॥ ९ ॥ एष मे निखत्र साधो कृतं
कारणमुत्तमम् । आमन्त्रवामि भद्रन्ते कृतावोऽस्मि भुजङ्गम ॥ १० ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छ्रुत्तुपाख्याने
षष्ठ्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥

भीष्म उवाच । स चामुन्मत्तोरगश्रेष्ठं ब्राह्मणं कृतनिश्चयं ।
 शीघ्राकाङ्क्षी तदा राजेश्वरवर्नं मार्गवं श्रितः ॥ १ ॥ स तेन कृत-
 सस्कारो घर्ममेवाभितस्त्रिवान् । तथैव च कथामेतां राजन्
 कथितवास्तदा ॥ २ ॥ मार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने ।
 कथेषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ॥ ३ ॥ नारदनापि
 राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने । कथिता भारतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्षिप्त-
 कर्मणा ॥ ४ ॥ देवराजेन च पुरा कथिता कथा शुभा । सम-
 स्तेभ्य प्रशस्तेभ्यो विप्रेभ्यो वसुधाधिप ॥ ५ ॥ यदा च मम रामेण
 युवमासीत् सुदारुणम् । वसुभिश्च तदा राजन् कथेवं कथिता
 मम ॥ ६ ॥ पृच्छमानाय तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव । कथेवं
 कथिता पुण्या घर्म्यां घर्मभृताम्बर ॥ ७ ॥ यदयं परमो घर्मो
 यथां पृच्छसि भारत । यासीशीरो ज्ञानाकाङ्क्षी घर्मोचकरण्ये
 कृप ॥ ८ ॥ स च किल कृतनिश्चयो हिजो भुजगपतिप्रतिद्वि-
 तात्मकृत्य । यमनिवमसङ्घो वनान्तरं परिगणितोऽरुह्यिज्ञायन्
 प्रविष्टः ॥ ९ ॥

इति शान्तिपर्वणि मोक्षघर्मपर्वणि उच्छ्वस्तुरपाख्याने

पञ्चषष्ट्यधिकतिस्रसोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥

समाप्तमिदं मोक्षघर्मपर्वः ।

॥ समाप्तश्च शान्तिपर्वः ।